आनिषिद्ध्यतइतिप्रसिद्धतीर्थवैषम्यं तथाविपर्ययशून्यत्वंचध्वन्यतइतिध्वनिश्लेषयोरंगांगिभावेनसंकरः । भंगशब्देनतरंगाभि
धानांत्तद्राहित्योक्त्याप्रसिद्धतीर्थवैषम्यं तथापराभवशून्यत्वंचध्वन्यते । अजडमित्यनेन जलात्मतापर्युदस्यतइतितद्वैषम्यं ।
तथालंडयोरभेदात्पूर्णज्ञानात्मताचध्वन्यते । विमलमित्यनेनवर्षानिमित्तकालुष्यराहित्यमुच्यते तथासत्वरजस्तमोलक्षणगुण
त्रयरूपमलराहित्यंचध्वन्यते । तापत्रयापहमित्येकतापनिवारकजलाशयाद्वैषम्यं । अद्य "प्थवेक्लेशतमसो" रित्यनेनाऽपपूर्वा
द्धंतेक्लेशतमसोःकर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययउक्तः । तथापि "ब्रह्मभ्रूणे" त्यादिवदुपपदनियमस्यानाश्रितत्वाड्डुप्रत्ययोपपत्तिः ।
"सूत्रारंभस्त्वनाशीरर्थ" इतिकाशिकायांवृत्तावेवोक्तं ॥ जयतीर्थवाक्स्तुतिव्याजेनजयतीर्थंस्तौति ॥ [३।३] चित्रैरिति ॥ चित्रैः
पदैः । गंभीरैःवाक्यैः । अखंडितैःमानैः । पदानांचित्रत्वंनामान्वयबोधहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपदार्थोपस्थितिजनकतावच्छे
दकावच्छिन्नत्वं । वाक्यानांगंभीरत्वंनाम समासादिवृत्तिमत्त्वं । प्रतिपन्नपराहतिशून्यत्वंमानानामखंडितत्वं । एतेनपदवा
क्यप्रमाणनिर्णायकव्याकरणमीमांसान्यायविद्यावैदग्ध्यमुक्तं ॥ स्वस्यसंन्यासगुरुंब्रह्मण्यतीर्थंसेवते ॥ [३।४] संस्मुत्सार्येति ॥ चश
ब्दोऽपिशब्दार्थः । सदासर्वावस्थास्वपि । तदुक्तं "अत्यशक्येतुनिद्रादौपुनरेवसमभ्यसे" दितितमस्तोमनिवृत्तिसन्मार्गप्रका
शनरूपप्रयोजननिर्वृत्त्यनंतरमपि विष्णुपदासक्तमित्युक्त्यास्वाभाविकं विष्णुपदैकसंश्रयत्वमुक्तं ॥ विद्योपदेष्टॄन्गुरून्नमति ॥
[३।५] ज्ञानेति ॥ ज्ञानेत्यादिनाविद्योपदेशहेतुत्वंव्यवस्थापितं ॥ ग्रंथाभिधानमाह ॥ [३।६] श्रीमध्वेति ॥ स्वकृतस्यनिबंधस्यावांतरप्रच्छे
जनवत्त्वमाह ॥ [४।१] विद्विषेति ॥ आर्थ्योर्थ्यात् पदेः साधूक्तार्थस्यन्यायतोऽवधारणरूपमननस्यावधार्यमाणार्थविपरीतनिरसनवत् अ

ध्यत्वात्परपक्षंप्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति ॥ ननु न्विति [illegible] त्रविशेषणसंगतेनैवकारेण शंखःपांडुरएवेतिवद्विशेष्यतावच्छेदकाव
च्छेदेनसर्वस्मिन्विशेषणसंबंधबोधनात् सत्याशेषविश्वस्यकारणमित्यनेनसूचितस्यस्वपक्षस्यविपरीतस्यनिर्देशःकृतः । प्रतिवाद्यवधा
नाय परोमिथ्यैवविश्वमितिस्वपक्षस्यप्रामाणिकत्वंजानीहीत्याह ॥ ४।३ तथाहीति ॥ ननुमिथ्यैवविश्वमितिपरपक्षोपक्षेपोनसंभव
ति । ब्रह्मादिष्वबाधीद्यापत्तेरित्याशंकामपनेतुंविवादांगंविप्रतिपत्तिजन्मानंसंशयंचवक्तुमाह ॥ ४।३ तत्रेति ॥ प्रवर्त्स्यत्यांमिथ्या
त्वकथायांविप्रतिपत्तिःपूर्वंमध्यस्थंपरिदर्शितास्तीतिशेषः । तथाचविप्रतिपत्तौपक्षत्वेननिर्दिष्टस्यैवविश्वशब्देनग्रहणान्नब्रह्मा
बाधादीतिभावः । विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह ॥ ५।१ ब्रह्मप्रमेत्यादिना ॥ अत्रविश्वस्यधर्मित्वेब्रह्मणिबाधासिद्धीस्यातां अ
ब्रह्मान्यदित्युक्तं । ननुपक्षतावच्छेदकैक्येतन्नदूषणं । समानप्रकारकविरहज्ञानस्यैवप्रतिबंधकतयाब्रह्मत्वावच्छेदेनसा
हेत्वभावनिश्चयेपिविश्वत्वावच्छेदेनतदनिश्चयादितिचेत्न । एवमपितत्रतज्ज्ञानस्यभ्रमत्वेनतत्वनिर्णयाभावेनवादकथया
निर्णयसिद्धयेतदुपादानस्यसर्वसिद्धत्वात् तुच्छेबाधासिद्धीमाभूतामित्यसद्विलक्षणत्वेसतीति ॥ सि० "पक्षतावच्छेदकसा
मानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेपक्षैकदेशेसाध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनमितिमते शुक्तिरूप्येसिद्धसाधनवारणायबाध्यत्वे
सतीतिविशेषणं । यदिपुनःपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैवसाध्यसिद्धिरुद्देश्यातदैकदेशेसाध्यसिद्धावपिसिद्धसाधनाभावात्तद्व्यर्थकं
विशेषणमनुपादेयं" । परमतेवियदादेरपिबाध्यत्वात्पक्षालाभोमाभूदितिब्रह्मप्रमाबाध्येनेत्यबाध्यत्वविशेषणं । ननुब्रह्मण्यारोपित ॥
स्यक्षणिकत्वादेरधिष्ठानब्रह्मप्रमामात्रनिवर्त्यत्वात्तत्रसिद्धसाधनं । शुक्तिज्ञानादेरपिब्रह्मज्ञानत्वात्तद्बाध्यरजतादौचसिद्धसाध

नं । शुद्धंब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपिनेतिमतेवियदादेरपिब्रह्मप्रमान्यबाध्यत्वात्पक्षालाभश्चेत्यनुशयेनसप्रकारकेणेत्यबाध्यत्वविशेषणं । इदंचविप्रतिपत्तिस्वरूपंतार्किकादिरीत्यैवेत्यनुपदमेववक्ष्यति । तेनस्वमतेतुच्छस्यापिनिषेधप्रतियोगित्वात्तत्रबाधाभावेनतद्वारणायासद्विलक्षणत्वेसतीतिविशेषणमसंगतं शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वेनासद्विलक्षणत्वेसतीत्यनेनैवतद्वारणात्तत्रसिद्धसाधनवारणार्थं द्वंविकल्पितंविशेषणद्वयंचव्यर्थमित्यादिदूषणमनवकाशंवेदितव्यं । सिंहमाणवकयोरिवममशरीरमितिदेहात्मनोःस्पष्टतरभेदावभासेनदेहात्मैक्यारोपासंभवइतिमताश्रयणात् नदेहात्मैक्येसिद्धसाधनं । नभोनैल्यचंद्रपरिमाणभ्रमयोःसप्रकारकबाधार्हत्वात् नतत्रापिसिद्धसाधनं । नन्वियंविप्रतिपत्तिःतार्किकादेर्मायावादिनावा तत्ववादिनोमायावादिनावा तदुभयेषांमायावादिनावा । नाद्यः । तार्किकादिमतेआपणस्थरूप्यातिरिक्तस्यशुक्तिरूप्यस्याभावेन तत्रसिद्धसाधनवारणार्थोपात्ताबाध्यत्वविशेषणानुपपत्तेः । नचापणस्थरूप्यएवतन्मतेसिद्धसाधनवारणायतद्विशेषणमितिवाच्यं । प्रतिपन्नोपाधावित्यत्रसाध्येसर्वस्मिन्नित्यस्यविशेषणस्यावश्यकतयारूप्येसिद्धसाधनानवकाशात् । अन्यथावियदादेरपिकिंचिदधिकरणेभ्रमसंभवेनभ्रमप्रतिपन्नाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्त्वपक्षेपिसंभवेनसर्वत्रैवसिद्धसाधनापातात् । तार्किकमतेशुक्तिरूप्यज्ञानस्यैवभ्रमत्वख्यापनरूपबाधविषयतयारजतस्याबाध्यतयातद्विशेषणेनतंदवारणाच्च । मायावादिमते शुक्तिरूप्येसिद्धसाधनसंभवेपिसाध्यनिर्देष्टारंस्वंप्रतिस्वस्यसिद्धसाधनोद्भावनस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । नापिद्वितीयः । असद्विलक्षणत्वेसतीत्यनेनैवशुक्तिरूप्यव्यवच्छेदेतद्व्यावृत्त्यर्थंविशेषणांतरोपादानवैयर्थ्यात् । अ साध्यं नतृतीयः । पक्षद्वयोक्तदोषात् । एकदाऽनेकैर्विवादायोगाच्चेतिचेत् अ

त्रोच्यते तृतीयपक्षेदोषाभावात् । शुक्तिरूप्यंता[illegible]कमुत्पन्नंतत्रैवसदितिभास्करादिमतेशुक्तिरूप्येसिद्धसाधनवारणाया
त्यंतंविशेषणं । भास्करादिभिरपिप्रमाभ्रमविभागायरजतस्यघटादिवैलक्षण्यमंगीकृतमेवेति तन्मतेपितस्यंपक्षवहिर्भावस्या
वाच्यत्वात् । तार्किकादिमतेस्वमतेचतदुपरक्तेसाध्यसिद्धिःप्रयोजनमितिसर्वमतेपिसप्रयोजनंविशेषणं । विशेषणत्वेप्रयोजन
वत्त्वंतंत्रं नतुविशेषणप्रयोजनस्यसर्वसिद्धत्वमपि । सत्यत्ववाद्यनेकमतानुसारिणःकुशलस्यैकस्यमिथ्यात्ववादिनाकथासंभवादि
तिसर्वमनवद्यं ॥ प्रतिपन्नेति ॥ अत्रत्रैकालिकनिषेधेत्यनेनात्यंताभावएवविवक्षितः । तथाचान्योन्याभावमादायसिद्धसाध
नंतद्वारणायनिषेधपदस्यात्यंताभावपरत्वेचत्रैकालिकेतिव्यर्थमितिशंकानवकाशः । प्रतिपन्नेतिच घटादावत्यंताभावप्रतियोगि
त्वमितिमतेघटादावेवसिद्धसाधनवारणाय । प्रतिपन्नत्वंचप्रतीतत्वमात्रं । अतःप्रमाप्रतिपन्नत्वंभ्रमप्रतिपन्नत्वंवादायनविरोध
सिद्धसाधने । यावत्त्वंचविवक्षितमतोभ्रमप्रतिपन्नाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमादायसत्त्वपक्षेनसिद्धसाधनं । ननुस्वा
धिकरणाभिमतयावन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमितिपर्यवसितेऽर्थेकेवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगिगगनादिषुसिद्धसाधनं । य
दधिकरणेयत्सत् तत्तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगीतिकृतेविरोधः । कथंचिद्विरोधपरिहारेपिसंयोगादिसंबंधेनघटाद्यधिकरणेस
मवायसंबंधेन घटाद्यत्यंताभावसत्त्वेनघटादौसिद्धसाधनं । येनसंबंधेनयद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेन तत्तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियो
गीतिविवक्षायामव्याप्यवृत्तिषुसंयोगादिषुसिद्धसाधनमितिचेत् मैवं । यत्संबंधावच्छेदकविशेषाभ्यांयत्रयस्यप्रतीतिर्भवितुमर्ह
तितत्संबंधावच्छेदकविशेषाभ्यांतस्यैवतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमितिविवक्षितं । आकाशादेरपिसंयोगादिसंबंधेनास्त्येववृ

त्तिरितिनोक्तदोषः । यदिपुनर्घटादेर्नात्यंताभावप्रतियोगित्वंनवास्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यं । लाघवेनघटात्यंताभावत्वे
नैवघटसामानाधिकरण्यविरोधित्वंकल्पनात् । संवंधविशेषप्रवेशेचगौरवात् । घटसंबंधाभावमात्रविषयतयाचाभावप्रतीत्युप
पत्तेः । आधाराधेयभावस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेनघटस्यावृत्तित्वशंकानुदयात् । एवंसंयोगादेरपिनाव्याप्यवृत्तितेतिपक्षस्तदाऽत्यंत
ताभावप्रतियोगित्वमेवविवक्षितं ॥ ननुमूलग्रंथेषुविप्रतिपत्तेःक्वाप्यदर्शनान्नतस्याआवश्यकत्वमित्यतआह ॥ इदंचेति ॥ ता
किंकैःस्वग्रंथेषुविप्रतिपत्तिःप्रदर्शितास्तीत्यत्रापिसाप्रदर्शिता । नतुतस्याअवश्यंप्रदर्शनीयतयाप्रदर्शनमित्यर्थः । ननुविप्रतिपत्ति
रवश्यंप्रदर्शनीयैव । प्रयोजनवत्त्वात् । मूलग्रंथेषुतदप्रदर्शनंतुशिष्यैरेवसोत्प्रेक्ष्यतामित्यभिप्रायेणभविष्यतीत्यतआह ॥ तत्प
क्षेपीति ॥ यैरपिकथातःपूर्वंविप्रतिपत्तिर्मध्यस्थादिनाऽवश्यंप्रदर्शनीयाप्रयोजनवत्त्वादित्यभिधीयते तैरपितस्याःपक्षपरिग्रह
स्वसाधनीयकोटिपरिग्रहएकएवप्रयोजनंवाच्यमित्यर्थः । ननुस्थापनीयकोटिरूपपक्षपरिग्रहार्थमेवतार्किकादीनामिवभवताम
पिसाऽवश्यंप्रदर्शनीयेत्यतआह ॥ तस्यचेति ॥ तस्य पक्षपरिग्रहस्य । वादिवाक्येनवामध्यस्थकल्पितविषयस्वीकारेणवासि
द्धौविप्रतिपत्तिवाक्यस्यवैयर्थ्यादित्यन्वयः । कथावाह्येनेत्यादिधादिवाक्यविशेषणं । तथाचपक्षपरिग्रहरूपप्रयोजनस्यान्यथा
सिद्धत्वात् तर्किकादिभिरपिविप्रतिपत्तिर्नावश्यंप्रदर्शनीयेतिभावः । तार्किकमतेविप्रतिपत्तिवाक्यस्यपक्षपरिग्रहैकफलवत्त्वंव
क्तुंप्रयोजनांतरंनिरस्यति ॥ नचेति ॥ विप्रतिपत्तिवाक्यस्यसमयबंधादिनाव्यवहितत्वेनहेत्वभिधानप्रयोजकाकांक्षाजनकसाध्यो
पस्थित्यहेतुत्वमित्यर्थः । ननुविप्रतिपत्तिवाक्यस्यसाध्योपस्थित्यहेतुत्वेकथंसाध्योपस्थितिस्स्यादतआह ॥ प्रतिज्ञयैवेति ॥

विप्रतिपत्तिवाक्यस्यसमयबंधादिनाव्यवहितत्वेनतदुत्तरमवश्यंवक्तव्यतयाप्रतिज्ञयैवहेत्वभिधानप्रयोजकाकांक्षाजनकसाध्योपस्थितिसंभवादित्यर्थः । विप्रतिपत्तिवाक्यस्यपक्षपरिग्रहैकफलत्वंपरिशेषयितुंतस्यसंशयार्थत्वंनिरस्यति ॥ नचेति ॥ तदिति ॥ विप्रतिपत्तिवाक्यं ॥ वादिप्रतिवादिनोरिति ॥ तथाचविशेषादर्शनरूपहेत्वभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्यनवाद्यादिषुसंशयाधायकत्वमित्यर्थः । ननुविशेषदर्शनेसत्यपिविप्रतिपत्तिवाक्याद्वाद्यादीनामाहार्यसंशयोभविष्यति तस्यविशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वादित्यतआह ॥ आहार्येति ॥ अनुमित्युत्तरकालमस्याहार्यसंशयस्यसत्त्वेन सिषाधयिषाविरहदशायामपि पक्षतापत्त्याऽतिप्रसंगेनेत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ तथाचव्यभिचारान्नाहार्यसंशयंप्रतिविप्रतिपत्तिवाक्यस्यहेतुत्वमित्यर्थः । ननुवाद्यादीनांविशेषदर्शनवत्त्वेनसंशयासिद्धौपक्षत्वासिद्ध्याकथंन्यायावतारःस्यादित्यतआह ॥ संशयंविनेति ॥ ननुविप्रतिपत्तिवाक्यस्यवाद्यादिषुसंशयाजनकत्वेपिपरिषदादिषुसंशयजनकत्वमस्त्येव । तेषांविशेषदर्शनविरहात् । नचान्यदीयसंशयस्यपक्षत्वाप्रयोजकत्वेनानुमानांगत्वंनेतिवाच्यं । तस्यानुमानानंगत्वेपिव्युदसनीयतयाविचारांगत्वमस्त्येव । वाद्यादिषुसंशयंप्रतिविप्रतिपत्तेर्निश्चयादिनाप्रतिबंधादजनकत्वेपिस्वरूपयोग्यत्वात् । समयबंधादिवत्स्वकर्तव्यनिर्वाहायमध्यस्थेनविप्रतिपत्तिःप्रदर्शनीयैव । "वाद्यादीनांनिश्चयवत्त्वनियमाभावान्निश्चितौहिवादंकुरुतइत्याभिमानिकनिश्चयाभिप्रायं । परपक्षमालंब्यापिह्यहंकारिणोविपरीतनिश्चयवतोजल्पादौप्रवृत्तिदर्शनादि" ति । उच्यते । वाद्यादीनांनिश्चयवत्त्वध्रौव्येणविप्रतिपत्तेःक्वचिदपिवाद्यादिनिष्ठसंशयानुपधायकत्वेनतादृशसंशयंप्रतितस्याःस्वरूपयोग्यत्वस्याप्यकल्पनात् । क्वचित्फलोपहितजातीयस्यैवस्वरूपयोग्यत्वात् । वाद्यादीनां

निश्चयवत्त्वस्यकथातःपूर्वसमविद्यत्वज्ञापकपरीक्षादिनासिद्धत्वात् । अहंकारिणःपरपक्षमालंब्यख्यात्याद्यर्थंजल्पादिप्रवृत्तिसंभ
वाच्च । व्युदसनीयतयाविचारांगस्यापिपारिषद्येषुसंशयस्यविप्रतिपत्तिंविनापिवादिप्रतिवादिसन्नाहादिनाकोट्युपस्थितौविशेषा
दर्शनेसतिसंभवेनविप्रतिपत्तिवाक्यस्यानावश्यकत्वादित्यभिप्रायः । एवंविप्रतिपत्तिवाक्यस्यप्रयोजनाभावेनानावश्यकत्वमभि
धायपरपक्षमुत्थापयति ॥ प्रमाणंचेति ॥ ननुमिथ्यात्वेअनुमानंप्रमाणमितिभवताकथमवगतमित्यतआह ॥ विमतमित्या
दि ॥ इत्यानंदवोधोक्तेः हेतोरवगतमित्यर्थः । एवमग्रेपि । ननुविप्रतिपत्तौधर्मितेवानुमितौपक्षतापिब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिनैवाव
च्छिद्यतां । अतएवाग्रेप्रपंचसत्यत्वानुमानेषु तस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वमभिहितं । नचब्रह्मप्रमान्येनेत्यस्यनानापदार्थघटितत्वेन
गुरुत्वाल्लघ्वीविमतिरेवपक्षतावच्छेदिकेतिवाच्यं । तस्याःलघुत्वेपितुच्छब्रह्मव्यावृत्तिवियदाद्यनुगतिरूपनियतविषयत्वायोक्ताव
च्छेदकसापेक्षत्वेनोक्तस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वमुचितं । नतुविमतेस्तद्ग्रहाधीनग्रहायाइत्याशंक्यनिरवकरोति ॥ यद्यपीति ॥ सत्यं
विमतिरनुगतावच्छेदकसापेक्षेति । तथाप्यनुमानेलघ्व्याविमत्यैवपक्षतावच्छेदउचितः । प्रमाणोपन्यासेनलघुभूतस्यैवादरणी
यत्वात् । सावयवत्वेनगुरुणागृहीतस्यलघुनःकार्यत्वस्यहेतुत्ववदित्यर्थः । सत्यत्वानुमानेषुतस्यतत्त्वेनोपादानंतुशिष्यान्प्रतिप्र
योगवैचित्र्योपपादनायेत्यदोषः ॥ स्वनियामकेति ॥ विप्रतिपत्त्यंतर्गतेनब्रह्मप्रमेत्यादिनानियामकेनेत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्त्ये
ति ॥ विमत्येत्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ आत्मत्वेतरपृथिवीत्वाद्यभावत्वांतचतुर्दशधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकंचतुर्दशविप्रतिपत्तिप्रयु
क्ताविमतिःपक्षतावच्छेदिकेत्यन्वयः । नन्वननुगतविप्रतिपत्तिप्रयुक्तायाःविमतेरननुगतत्वात्कथंपक्षतावच्छेदकत्वमतआह ॥

[१०।५]अनुगतेति ॥ अनेकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नापि तावत्स्वेकासमूहालंबनरूपाविमतिरनुगतावातद्विषयत्वंवानुगतंसंभवती तिसैवपक्षतावच्छेदिकेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेविप्रतिपत्तौधर्मितावच्छेदकमेवानुमानेपि पक्षतावच्छेदकमस्त्विति शंकैवनोदेति । विप्रतिपत्त्यवच्छेदकानामननुगतत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं अननुगतधर्माश्रयेति ॥ [१०।५]विप्रतिपत्तिरिति ॥ विमतिरित्यर्थः । पृथिव्यादौपृथिवीत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छेदेन जातायामपिविप्रतिपत्तौविमतत्वंतावत्स्वनुगतमस्तीतिलघुभूतंतदेवपक्षतावच्छेदकमितिभावः ॥ [११।७]यद्यपिविमतिरिति ॥ पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धिरूपानुमित्यनुरोधेनानुमितिकालेसतएवधर्मस्यपक्षतावच्छेदकत्वमुचितं । विमतेःसमयबंधसभ्यानुविधेयसंवरणादिनाव्यवहितत्वात्तद्घटितंविमतिविषयत्वमपिनानुमानकालेस्तीत्यर्थः ॥ [११।८]सैवेति ॥ विमतिविषयत्वेत्यर्थः । विमतेरनुमानकालेऽसत्त्वेपिपाकरक्तःश्यामइतिवद्विमतंमिथ्येत्यनुमितिरप्रत्यूहैव । ननुपक्षतावच्छेदकाभावेपक्षतावच्छेदकविशिष्टेहेतुज्ञानरूपपक्षधर्मताज्ञानंनस्यादितिचेत् न । स्वरूपसत्पक्षतावद्धर्मताज्ञानस्यैवपक्षधर्मताज्ञानत्वात् । नचपक्षतावच्छेदकासत्त्वेपक्षतापिकथंवर्ततामितिवाच्यं । विषयजन्यंज्ञानंप्रत्यक्षमितिलक्षणेविषयत्वेनाभिमतेघटादौस्वज्ञानात्पूर्वंज्ञानविषयत्वाभावेऽपिविषयत्वेनावच्छेद्यायाःस्वज्ञानंप्रतिजनकतायाःसत्त्वमिवोपपत्तेरितिभावः । ननूत्सर्गतोविशेषणत्वावगाहित्वरूपप्रमाणस्वभावबाधएवात्रदोषःप्राप्नोति । अतएवरूपप्रागभावावच्छिन्नोघटोरूपवानित्यत्रबाधउक्तः । उपलक्षणत्वेतदसंभवादित्यरुच्यापक्षतावच्छेदकस्यविशेषणत्वमेवाह ॥ [११।३]तज्ज्ञानंवेति ॥ विमतिविषयत्वज्ञानंवेत्यर्थः । न्यायवाक्यप्रयोज्यपरामर्शपूर्वक्षणेविमतिज्ञानं तदुत्तरक्षणेचपरामर्शः तदुत्तरक्षणेत्वनुमितिरितिभावः ।

विमतेःपक्षतावच्छेदकत्वेउपष्टंभकमाह ॥ [११।३] अतएवेति ॥ प्राचामित्यत्रपूज्यत्वंनविवक्षितं । अतोनांचेःपूजायामितिनलो
पनिषेधाभावः । विमतेःपक्षतावच्छेदकत्वसिद्ध्यर्थमवच्छेदकांतराणिपरिसंचष्टे ॥ [११।३] नतुवियदादीत्येवेत्यादिना ॥
[११।३] पक्षेऽन्यत्रेति ॥ एतच्चदार्ष्टांतिकेविशेषणं । नतुदृष्टांतेपि । निश्चितसाध्याभाववतिहेतुसंदेहस्यसर्वत्रापिदोषत्वात् ।
यद्वा दृष्टांतेपितद्विशेषणं । व्याप्यत्वासिद्धीतरदोषांतरासंकीर्णस्यानैकांत्यस्यलक्ष्यत्वमभिप्रेत्य । पक्षेतुतस्यबाधसंक
रात् । [११।३] निश्चितहेतुमतीति ॥ तथाचवियन्मात्रस्यपक्षत्वेघटादौसंदिग्धानैकांत्यंस्यादेवेत्यर्थः । ननुनिश्चितहेतुमतिसर्वत्रसा
ध्यसंदेहोनदोषः । अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः । किंतुपक्षातिरिक्ते । घटादिस्तुनपक्षातिरिक्तइतिनतत्रसंदिग्धानैकांत्यंदोषः ।
नचप्रतिज्ञाविषयत्वरूपंपक्षत्वंघटेनास्तीतिसपक्षातिरिक्तइतिवाच्यं । प्रतिज्ञाविषयत्वंनपक्षत्वं । स्वार्थेऽनुमानेशब्दप्रयोगरूपप्रति
ज्ञाविरहेणपक्षत्वाभावापत्तेः । किंतुसाधकबाधकप्रमाणाभाववत्त्वंपक्षत्वंस्वार्थानुमानपरार्थानुमानसाधारणं । तच्चघटेप्यस्तीति
नसपक्षातिरिक्तइतिनघटेसंदिग्धानैकांत्यंदोषइतिवियदित्येवपक्षनिर्देशोस्त्वित्यतआह ॥ [११।३] प्रतिज्ञाप्रत्ययविषयेपीति ॥ [११।३] एवंपक्षनि
र्देशस्येति ॥ यद्यपिवियन्मात्रस्यपक्षत्वेप्युक्तविधयानघटेसंदिग्धानैकांत्यं तथापिघटादिसाधारण्यामेकस्यामनेकस्यांवाविप्रति
पत्तौसत्यां घटादिबहिर्भावेनवियन्मात्रपक्षनिर्देशस्यानाकांक्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वादित्यर्थः । नन्वनुमानेपक्षतावच्छेदि
केव लघ्वीविमतिरेवविप्रतिपत्तावपिधर्मितावच्छेदिकास्तु । किंब्रह्मप्रमान्येनेत्याद्युक्तकुसृष्टियुक्तधर्मितावच्छेदकाश्रयणेनेत्यत
आह ॥ [११।४] विप्रतिपत्ताविति ॥ विमतिः विप्रतिपन्नत्वं । विप्रतिपत्तौ विमतेर्धर्मितावच्छेदकत्वे । मिथ्यानवेत्यादिविप्रतिपन्न

त्वंमिथ्यानवेत्यादिविप्रतिपत्तिःस्यात् । तथाचात्माश्रयःस्यात् । तस्माद्ब्रह्मप्रमान्येनेत्याद्यनुगतंवा पृथिवीत्वादिकमननुगतंवा विप्रतिपत्तौधर्मितावच्छेदकमुपादातव्यमित्यर्थः ॥ [१३।३]तत्ववृत्तित्वादिति ॥ तथाचतत्रैवव्यभिचारवारणायानादीतिविशेषणमित्यर्थः ॥ [१३।३]विमतमिति ॥ स्वसमानाधिकरणेत्यादिसाध्यवत्त्वतदभावाभ्यांविमतमित्यर्थः । संयोगादौतूक्तरूपविमतेरभावान्नतंत्रसिद्धसाधनं । ननुविमतेर्धर्मितावच्छेदकमस्तिनवा । अंत्येऽपर्यवसानं । आद्येपिसंयोगादिव्यावृत्तंनवा । नाद्यः । तस्यानुक्तत्वात् । द्वितीयेसंयोगादेरपिपक्षत्वमवर्जनीयमेवेत्यनुशयेनाह ॥ [१३।३]ब्रह्मप्रमेति ॥ संयोगादौसिद्धसाधनवारणायाव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमितिपक्षविशेषणं ॥ [१३।५]पक्षधर्मताबलादिति ॥ अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमितिपक्षविशेषणबलादव्याप्यवृत्तित्वेनपक्षेसाध्योपसंहाराभावेनस्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वंपक्षेसिद्ध्यतीत्यर्थः । नित्यद्रव्यान्यदितिपक्षविशेषणंवृत्तिमदित्यर्थः । एतच्चनित्यद्रव्येषुसिद्धसाधनवारणाय । संयोगादिभिन्नत्वमपिपक्षविशेषणं । तेनसंयोगादिकमादायनसिद्धसाधनं । नन्वात्मनोमिथ्यात्वात्तत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ [१३।८]अतएवेति ॥ आत्मनिसाध्यसत्त्वान्नव्यभिचारइत्यर्थः । अत्यंताभावप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वंपक्षधर्मताबलात्सिद्ध्यतीत्याह ॥ [१३।८]मिथ्यात्वसिद्धिस्त्विति ॥ वृत्तिमत्त्वार्थकनित्यद्रव्यान्यत्वविशेषणादवृत्तित्वमादायपक्षेसाध्योपसंहाराभावेसतिमिथ्यात्वसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ [१४।१]आत्मत्वावच्छिन्नेति ॥ शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकेआत्मानात्मधर्मिकेभेदेसिद्धसाधनवारणायआत्मत्वावच्छिन्नेति ॥ [१४।१]अनात्ममात्रेति ॥ आत्मानात्मप्रतियोगिकेशुक्तिरूप्यधर्मिकेभेदेव्यभिचारवारणायमात्रेति । अनात्ममात्रप्रतियोगिकसादृश्यादेःपक्षसमत्वान्नतत्रव्यभिचारः ॥

[१।४।३]मिथ्यात्वंचेति ॥ यद्यपीत्यस्यव्यवहितेनाग्रेतनेनतथापीत्यनेनसंबंधः ॥ [१।४।३]अपसिद्धांतादिति ॥ मिथ्यात्ववादिभिरपिप्रपंचस्यासद्वैलक्षण्यांगीकारादित्यर्थः ॥ [१।४।४]अप्रसिद्धेरिति ॥ सत्यत्ववादिनाशुक्तिरूप्यादेरप्यनिर्वाच्यत्वानभ्युपगमात् तार्किकाभिमतान्यथाख्यातिपक्षेरूप्यस्यापिसत्यत्वात् सिद्धांत्यभिमतान्यथाख्यातिपक्षेशुक्तेरेवात्यंतासद्रूप्यात्मनाभानांगीकारेणरूप्यस्यसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ [१।४।४]सतोपीति ॥ सद्विशेषभेदस्यसत्यपिसंभवादित्यर्थः ॥ [१।४।४]निर्धर्मिकइति ॥ तथाचसत्त्वानधिकरणत्वेपिब्रह्मवत्सद्रूपत्वेनाप्यमिथ्यात्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ [१।४।५]नचेति ॥ सत्त्ववत्सत्त्वानधिकरणत्वमपिधर्मोब्रह्मणिनास्तीत्यर्थः ॥ [१।४।५]निर्धर्मकत्वहेतोरिति ॥ निर्धर्मकत्वरूपहेतोःपक्षेसत्त्वेनिर्धर्मिकत्वरूपधर्मस्यब्रह्मणिसत्त्वेन तत्रनिर्धर्मकत्वस्यव्याघातः । अथनिर्धर्मकत्वंहेतुःपक्षेनास्ति । तथापिब्रह्मणोननिर्धर्मकत्वं । सधर्मकत्वस्यैवप्राप्तेः । एवंसत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यस्यपक्षेसत्त्वेतादृशसाध्यरूपधर्मलाभेननिर्धर्मकत्वरूपहेतुव्याघातः । अथसत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यंपक्षेनास्ति । तथापिसत्त्वानधिकरणत्वरूपधर्मलाभेननिर्धर्मकत्वरूपहेतोःतेनव्याघातः । सत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्येनचव्याघातइत्यर्थः ॥ [१।४।६]अभावरूपेति ॥ तथाचब्रह्मणोपिसत्त्वानधिकरणत्वेनातिव्याप्त्यापत्त्यानतन्मिथ्यात्वलक्षणमित्यर्थः । ब्रह्मण्यभावरूपधर्मानंगीकारेबाधकमाह ॥ [१।४।६]अन्यथेति ॥ अनिर्वाच्यलक्षणइति [१।४।७] ॥ सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपांऽनिर्वाच्यलक्षणइत्यर्थः । नन्वदृश्यत्वेनप्रमित्यविषयेब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यतआह ॥ [१।४।८]ब्रह्मत्विति ॥ ब्रह्मणोवृत्तिव्याप्यत्वेपिचिदविषयत्वाददृश्यत्वोपपत्तिरितिभावः ॥ [१।५।१]शुक्तिरूप्यादेरिति ॥ प्रमित्यविषयत्वंवासाक्षात्प्रमित्यविषयत्वंवामिथ्यात्वंशुक्तिरूप्यादौनास्तीति

दृष्टांतःसाध्यविकलइत्यर्थः ॥ [१५।२] आवश्यकत्वादिति ॥ उपलक्षणमेतत् । स्वाभावसत्त्वप्रकारकप्रमारूपबाधकज्ञानंप्रतिसाक्षाद्विषयेरूप्यादौसाध्यवैकल्यंचद्रष्टव्यं ॥ [१५।३] ब्रह्मणोपीति ॥ तस्यजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेनपरैरंगीकारादित्यर्थः ॥ [१५।४] उक्तरीत्येति ॥ अनुव्यवसायादिरूपप्रमाविषयत्वेनेत्यर्थः ॥ [१५।५] विशेष्येति ॥ अध्यस्तत्वमेवतल्लक्षणमस्त्वित्यर्थः । ननुतावदेवतल्लक्षणमस्त्वित्यतआह ॥ [१५।५] विशेषणेति ॥ अध्यस्तत्वस्यलक्ष्यत्वेनलक्षणत्वायोगादित्यर्थः ॥ [१५।६] तद्धीति ॥ बाध्यत्वं ॥ [१५।७] ब्रह्मणीति ॥ क्षणिकत्वबाधकस्थायित्वज्ञानविषयतयाप्रपंचस्यसिद्धसाधनदोषोपिबोध्यः ॥ [१६।१] नापीति ॥ नास्तीत्यादिप्रकारत्रयेणबोध्यमानोयोनिषेधः कालत्रयसंसृष्टइतियावत् तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ [१६।१] मन्मतइति ॥ मिथ्यात्वंनिर्वक्तुर्मायावादिनोममतेआपणस्थरूप्यस्यैव तादृशनिषेधप्रतियोगित्वं । नशुक्तिरूप्यस्य । तस्यधीकालेशुक्त्यादौसत्त्वेनतत्रतस्यतादृशनिषेधानंगीकारात् । तथाचशुक्तिरूप्यादौसाध्यवैकल्यमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । बाध्यत्वेनानंगीकृतेतुच्छेतदापत्तिश्चबोध्या ॥ [१६।२] उक्तरेति ॥ तथाचज्ञानादौपक्षैकदेशेसिद्धसाधनं घटादावर्थांतरंचेतिभावः ॥ [१६।२] नापिस्वेति ॥ बाध्यत्वस्याननुषंगायपुनर्मिथ्यात्वोक्तिः ॥ [१६।३] अव्याप्यवृत्तीति ॥ तथाचपूर्ववत्सिद्धसाधनार्थांतरतेइतिभावः ॥ [१६।४] नाप्यव्याप्येति ॥ संयोगात्यंताभावस्यापिगुणकर्मावच्छेदेनव्याप्यवृत्तित्वाधिकरणतयातत्प्रतियोगिनिसंयोगादौसिद्धसाधनतावारणायाव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयेतिनिषेधद्वयांतर्भावः । नन्वारोपितसंयोगस्यात्यंताभावोपिसंयोगात्यंताभावत्वादव्याप्यवृत्तित्वाश्रयएवेतितदनाश्रयात्यंताभावप्रतियोगित्वंमिथ्याभूतेआरोपितेसंयोगेऽव्या

समित्यतआह ॥ आरोपितस्येति ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ नेदंरजतमितिनिषेधंप्रत्यापणस्थरूप्यस्यैवप्रतियोगित्वयाशुक्ति
रूप्यादेःस्वसमानाधिकरणनिषेधायोगादित्यर्थः ॥ नाप्यविद्येति ॥ प्रत्येकाव्याप्तिवारणायान्यतरत्वांतर्भावः ॥ अनादाववि
ति ॥ तदुक्तंवार्तिके । "जीवईशोविशुद्धाचिद्भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः । अविद्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादय" इति ॥ परंमत
इति ॥ सत्यत्ववादिमते । अज्ञानस्यभ्रमप्रागभावरूपस्यतत्कार्यभ्रांत्यादेश्चप्रागभावरूपाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वेपिसत्यतयात
द्वद्घटादेरपिसत्यत्वेनाप्युक्तसाध्योपपत्त्याअर्थांतरत्वमित्यर्थः । भ्रमप्रागभावभ्रमादौसिद्धसाधनतापिद्रष्टव्या । नन्वनिर्वा
च्याविद्यातत्कार्यान्यतरत्वंलक्षणार्थोऽतोनोक्तदोषइत्यतआह ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ तथाचाप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ नचापी
ति ॥ एतस्ययद्यपीत्यनेनपूर्वेणसंबंधः । पूर्वोक्तामप्रसिद्धिंनिराकरोति ॥ तत्प्रसिद्धिश्चेति ॥ सत्त्वमसत्त्वात्यंताभावसमाना
धिकरणात्यंताभावप्रतियोगि । व्यतिरेकिधर्मत्वात् । गोत्ववत् । प्रमेयत्वादेरप्यत्यंताभावप्रतियोगित्वपक्षेधर्मत्वादित्येवहेतुः ।
नचघटावृत्तित्वमुपाधिः । घटत्वेसाध्याव्याप्तेः । नचघटेतरवृत्तित्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकंघटमात्रावृत्तित्वमुपाधिः ।
पक्षेपिसत्त्वादित्यादिवक्ष्यतइत्यर्थः । ननुसत्त्वविशिष्टस्यासत्त्वस्याभावःसदसत्त्वानधिकरणत्वं । तच्चविशेष्याभावात्सत्यत्वप
क्षेपिसिद्धमतःसिद्धसाधनमित्यतआह ॥ यद्वेति ॥ तच्चेति ॥ बाध्यत्वमित्यर्थः । तुच्छेऽतिव्याप्तिवारणायप्रतिपन्नोपाधाविति
विशेषणं । तुच्छस्यप्रतीत्यभावेननप्रतिपन्नोपाधिरित्यभिप्रायः । शुक्तिरूप्यादौदृष्टांतेसाध्यवैकल्यपरिहारायतस्यात्यंताभावप्र

तियोगित्वमुपपादयितुमुक्तंरूप्यादिरेवेत्यादिमतइत्यंतं ॥ तत्त्वमस्यादीति ॥ मात्रशब्देनज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकतायामितरनिरपेक्षत्वमुक्तं । नासीदित्यस्यनञोननिवृत्तिरर्थः । किंतुसंसर्गाभावमात्रं । तस्यचासीदित्यादिनाकालत्रयसंबंधबोधनेनत्रैकालिकत्वसिद्धिरितिनिरुक्तमिथ्यात्वेसंमतित्वसिद्धिः । ननुप्रतिपन्नोपाधिस्थलेनिषेधस्यब्रह्मभिन्नस्यतात्त्विकत्वेऽद्वैतहानिः व्यावहारिकत्वेविरोधः प्रातिभासिकत्वेसिद्धसाधनमित्यतःपक्षांतरमाह ॥ मतांतरेत्विति ॥ रूप्योपादानमज्ञानंस्वकार्येणवर्तमानेन विलीनेनवासहाधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवर्तते । तत्तद्भ्रमोपादानाज्ञानानांभेदाभ्युपगमादितिनदृष्टांतेसाध्यवैकल्यं । मुद्गरपातानंतरंघटोनास्तीतिप्रतीतिवदधिष्ठानज्ञानानंतरंशुक्त्यज्ञानंतद्गतंचरूप्यंनास्तीतिप्रतीतेःसर्वसंमतत्वादितिमतेइदंलक्षणमुच्यतइत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ मतांतरेत्विति ॥ प्रविलीनेनेति ॥ मुद्गरपातानंतरंघटस्यनात्यंतिकीनिवृत्तिःकिंतुप्रविलयमात्रमित्यभ्युपगमादतीतघटादेरपिज्ञानादेवनिवृत्तिरित्यर्थः । उत्तरज्ञाननिवर्त्येपूर्वज्ञानादौसिद्धसाधनतांवारयति ॥ अनुमितिंप्रतीति ॥ ननुज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वं । तच्चनरूप्येस्ति । शुक्तिज्ञानानंतरंरूप्यंनास्तीतिप्रतीतावपिरूप्यंनिवृत्तमित्यप्रतीतेः । तथाचसाध्यवैकल्यमित्यतःपक्षांतरमाह ॥ अथवेति ॥ स्वसमानाधिकरणेति ॥ स्वाधिकरणाधिकरणकेत्यर्थः । संयोगादौसिद्धसाधनतांवियदादौचार्थांतरतांवारयति ॥ संयोगेति ॥ बाधान्नाव्याप्यवृत्तित्वसिद्धिरितिभावः । रूप्यादौसाध्यवैकल्यशंकांवारयति ॥ शुक्तिरूप्यादेरिति ॥ आविद्यकतयाविद्यमानमपिरूप्यंपारमार्थिकत्वेनव्यधिकरणेनधर्मेणस्वसमानाधिकरणनिषेधप्रतियोगीतिनतत्रसाध्यवैकल्यमित्यर्थः ॥ स्वात्यंताभावाधिकरणएवेति ॥ एतेनप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालि

कनिषेधप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वमित्यनेनपूर्वोक्तेनास्यपुनरुक्तिरपिपरिहृता । नन्वेवमत्यंतासत्त्वापत्तिः । नचात्यंतासतःप्रतीयमानत्वंनेतिवाच्यं । शशविषाणमित्यादिशब्दाभासादिनातस्यापिप्रतीतेरित्यतोलक्षणांतरमाह ॥ [२०।४] यद्वेति ॥ सतोपिसदंतरविविक्तत्वात्सिद्धसाधनमित्यतआह ॥ [२०।४] तद्वेति ॥ निर्धर्मकेब्रह्मणिसद्रूपत्वरूपधर्माभावादतिव्याप्तिरित्यतआह ॥ [२०।५] ब्रह्मचेति ॥ साध्यंविविच्यहेतुंविविनक्ति ॥ दृश्यत्वंचेति ॥ [२०।५] दृग्विषयत्वमिति ॥ ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । आत्माचवृत्तिविषयोपिनेतिभावः । अतएवाग्रेआत्मनोज्ञानविषयत्वमभ्युपेत्यपक्षांतरंवक्ष्यति तथाचात्मनोज्ञानविषयत्वेपीत्यादिना ॥ [२०।६] नन्विति ॥ मिथ्यात्वस्यव्यतिरेकिधर्मत्वेनकिंचिदधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेनिश्चितेतदधिकरणेहेतुव्यतिरेकस्याग्रहेतत्रहेतुसंशयसंभवात्संदिग्धानैकांत्यमित्यर्थः ॥ [२१।१] ब्रह्मापिदृश्यमिति ॥ तथाचब्रह्मणिव्यभिचारइतिभावः ॥ [२१।२] व्यतिरेकावच्छिन्नस्यादृश्यत्वादिति ॥ शुद्धेब्रह्मस्वरूपेसाध्यसाधनयोर्व्यतिरेकोस्ति । मिथ्यात्वदृश्यत्वव्यतिरेकावच्छिन्नेचदृश्यत्वमप्यस्तीतिसाध्यसाधनव्यतिरेकयोःसहचारग्रहोभवति । व्यतिरेकावच्छिन्नस्यदृश्यस्यमिथ्यात्वाद्व्यभिचारोपिनेतिभावः । नन्वदृश्यस्यकथंदृश्यत्वमित्यतःसदृष्टांतमुपपादयितुमुक्तमाकाशस्येति । आकाशस्यापरिच्छेदपरिच्छेदाविवब्रह्मणोप्यदृश्यत्वदृश्यत्वेउपपन्ने । स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यांच तद्वदेवाविरोधइतिभावः । ननुव्यतिरेकावच्छिन्नस्यविशिष्टस्यदृश्यत्वेविशिष्टानुगतविशेष्यस्यदृश्यत्वमवर्जनीयं । विशिष्टज्ञानस्यविशेष्येपिसंशयादिनिवर्तकत्वात् । अन्यथादंडीदेवदत्तइतिज्ञानानंतरंदेवदत्तेकदाचित्संश

यादिःस्यात् । तथाचव्यभिचारइत्यतआह ॥ स्वव्यवहारइति ॥ अद्वितीयत्वादिप्रकारकेआत्मगोचरेव्यवहारेस्वातिरिक्तवृत्तिरूपसंविदपेक्षास्तीतिआत्मनिदृश्यत्वंमाप्रसाक्षीदितिनियतिग्रहणं । अद्वितीयत्वादिरूपेआत्मव्यवहारेतदपेक्षायामपिस्फुरणरूपेनित्यसिद्धेआत्मव्यवहारेतदभावात्तत्रनियमोनास्तीत्यर्थः । आत्मनोवृत्तिविषयत्वमपिनास्तीतिन्यायदीपावलिरीत्यादृश्यत्वंव्याख्यातं । आनंदबोधोक्तरीत्यातुशुद्धात्मनोवृत्तिविषयत्वेपिस्वव्यवहारेपिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरूपंदृश्यत्वंशुद्धात्मनिनास्तीत्याह ॥ तथाचेति ॥ नन्वात्मनःस्फुरणव्यवहारेउपनायकप्रमाणापेक्षायाविरहेप्यद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेविशेषणोपनायकप्रमाणापेक्षानियमोस्त्येवेतिव्यभिचारस्तदवस्थइत्यतआह ॥ अस्वप्रकाशत्वंवेति ॥ घटादाविति ॥ घटादेःफलव्याप्यतयाफलाव्याप्यत्वरूपंविशेषणंघटादौनास्तीत्यर्थः ॥ धर्मादौत्विति ॥ अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंविशेष्यंधर्मादौनास्तीत्यर्थः । ननुजडत्वंनाज्ञानत्वं । वृत्तिभागेऽसिद्ध्यापत्तेः । किंत्वस्वप्रकाशत्वमेववाच्यं । तथाचदृश्यत्वजडत्वयोःपूर्वोक्तयोर्हेत्वोरभेदापत्तिरित्यतआह ॥ अस्मिंश्चेति ॥ असंविद्रूपत्वं अचिद्रूपत्वं । तच्चवृत्तिरूपेज्ञानेस्तीतिभावः ॥ श्रुतिश्चेति ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादिकेत्यर्थः । ननुब्रह्माद्वितीयंचेत्प्रथमंतृतीयंवास्यात् । बहुव्रीहिपक्षेपिसप्रथमंसतृतीयंवास्यात् । तथाचनेष्टसिद्धिरित्यतःश्रुतिंव्याख्याति ॥ एकमेवेति ॥ अद्वितीयादिशब्दैःकंठतोद्वितीयनिषेधेद्वितीयनिरूपिततृतीयादेरपिनिषेधोर्थतोभवतीतिद्वितीयस्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वंश्रुत्यासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ नचेति ॥ सन्घटइत्यादिसत्त्वग्राहकप्रत्यक्षबाधादित्यर्थः । अमानं अग्न्यनौष्ण्यानुमानवदितिशेषः । अमुख्यार्था यजमानःप्रस्तरइत्यादिश्रुतिवदितिशेषः । नचागमानु

मानाभ्यामेवप्रत्यक्षंबाध्यतामितिवाच्यं । प्रत्यक्षस्यागमाद्यगृहीतरेखोपरेखादिग्राहकत्वेन तदनिवर्तितदिङ्मोहादिभ्रमनिवर्तकत्वेनं जात्याशब्देस्वरूपधर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यतयाऽऽगमाद्यपेक्षयाप्राबल्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्यभिन्नविषयत्वान्नतेनागमादीनांविरोधइत्याह ॥ [२३।४] प्रत्यक्षेणेति ॥ [२३।५] अनुमानादिभिरिति ॥ प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वानुपमर्देनैवप्रत्यक्षागृहीतपारमार्थिकसत्यत्वस्यनिषेधादित्यर्थः । नचमिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधतापातः । अर्थक्रियादिरूपानुमानाभासेनवा आरोपितपारमार्थिकसत्यत्वतात्पर्यकेणप्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्यत्वानुवादकेन विश्वंसत्यमित्याद्यागमेनवा पारमार्थिकसत्यत्वप्रसक्तेर्वियदादिषुसंभवादितिभावः । ननुमिथ्यात्वश्रुत्यानिषिध्यमानमेवपारमार्थिकसत्त्वंप्रत्यक्षेणगृह्यतइति नप्रत्यक्षस्यभिन्नविषयतेत्यतआह ॥ [२३।५] नहीति ॥ अतीतानागतादिभिःसंनिकर्षाभावात्प्रत्यक्षस्यनोक्तरूपसत्यत्वग्राहकतेतिभावः । नन्वेवंभिन्नविषयतयाप्रत्यक्षाविरोधोपपादने अग्न्यनौष्ण्यानुमानेपिनप्रत्यक्षविरोधःस्यात् । तथाचकालात्ययापदिष्टदोषोच्छेदःस्यादित्यतआह ॥ वह्निरनुष्णइत्यत्रेति ॥ [२३।६] अतात्विकविश्वांतर्गतजलादिस्वभावानौष्ण्येनसमस्वभावमनौष्ण्यमग्नावनुमीयतेयदा तदैवप्रत्यक्षेणबाधः । अनीदृशंतुमिथ्यात्वस्यैवनामांतरमितिनाग्न्यनौष्ण्यानुमानेपिप्रत्यक्षबाधइत्यर्थः । ननुश्रुत्याप्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्यत्वानुपमर्देनतदगृहीतपारमार्थिकसत्यत्वनिषेधेप्रत्यक्षगृहीतसत्यत्वस्यनमिथ्यात्वसिद्धिः । नचव्यावहारिकसत्यत्वेपिघटवत्पारमार्थिकसत्यत्वंनिषिध्यतइतितत्रतत्सिद्धिरितिवाच्यं । व्यावहारिकसत्यत्वे यद्व्यावहारिकसत्यत्वंतत्रैवमपिव्यावहारिकसत्त्वानुपमर्देन तन्मिथ्यात्वासिद्धेः । तत्राप्युक्तन्यायेऽनवस्थेतिसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षप्राबल्येऽरुचिमभिसंधायापौरुषेयत्वेनानाशं

कितदोषतयाश्रुतेस्तदनुगृहीतत्वाच्चानुमानस्यसंभावितदोषप्रत्यक्षापेक्षयाप्राबल्यात्प्रत्यक्षगृहीतमपिसत्यत्वमनुमानागमाभ्यांनिषिध्यतइतिवक्तुंप्रत्यक्षस्यागमादिबाध्यत्वंदृष्टमस्तीत्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥ सिद्धांताभिधानंप्रतिजानीते ॥ उच्यतइति ॥ पंचधेति ॥ सदसत्त्वानधिकरणत्वंवा सर्वस्मिन्प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंवा ज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वंवा स्वात्यंताभावाधिकरणएवप्रतीयमानत्वंवा सद्रूपत्वाभावोवेतिपंचप्रकारैर्मिथ्यात्वंलक्षितमित्यर्थः ॥ तत्राद्यइति ॥ सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यत्रसच्छब्दःसत्त्वपरः तत्रसत्त्वंकिमसत्त्वविशेषणंवा सत्त्वासत्त्वेप्रत्येकमनधिकरणत्वस्यविशेषणंवा सच्छब्दात्परतोऽनधिकरणत्वशब्दरूपमध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेनसत्त्वानधिकरणत्वस्यविशेषणंवाभिप्रेतमितिप्रश्नवाक्यार्थः ॥ मन्मतेपीति ॥ विशेष्याभावीयत्तोविशिष्टाभावोस्तीत्यर्थः ॥ व्याहतेरिति ॥ सत्त्वाभावसाधनेऽसत्त्वस्यप्राप्त्यापुनरसत्त्वाभावसाधनेव्याहतिरित्यर्थः । "सि० ननुनव्याहतिः । साहि तयोःपरस्परविरहव्यापकतया परस्परविरहव्याप्यतयावा परस्परविरहरूपतयावा । नाद्यः । सत्त्वाभाववतिशुक्तिरूप्येबाध्यत्वरूपासत्त्वस्यविद्यमानत्वेपिक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्यविद्यमानत्वेनव्यभिचारितयासत्त्वव्यतिरेकंप्रत्यसत्त्वस्यव्यापकत्वाभावात् । निर्धर्मकेब्रह्मण्युभयस्याप्यव्यभिचाराच्च । नद्वितीयः । तस्यव्याघाताप्रयोजकत्वात् । गोत्वाश्वत्वयोःपरस्परविरहव्याप्यत्वेपितदभावयोरुष्ट्रादावेकत्रसहोपलंभात् । नतृतीयः । सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरहरूपत्वानंगीकारात् । तथाहि । अत्रत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकोनासत्त्वं । किंतुक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीयमानत्वानधिकरणत्वं । तद्व्यतिरेकश्चसाध्यत्वेनविवक्षितः ।० तथाचत्रि

कालाबाध्यविलक्षणत्वेसति क्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीयमानत्वरूपंसाध्यंपर्यवसितं । तथाचनव्याहति" रितिचेन्मैवं । अस
च्चेन्नप्रतीयेतेतिवदतात्वयाऽक्ताप्रतीतिंप्रतिप्रयोजकस्यप्रतीत्यनुपाधिकस्यसत्त्वविरोधिनोसत्त्वस्यवक्तव्यत्वात् । असत्त्वाभावः
सत्त्वेनंप्रतीयमानत्वेपर्यवसन्नइतितत्साधनस्यव्यर्थत्वात् । नचासद्वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थंतत्साधनमितिवाच्यं । प्रतीयमानत्वस्यासं
त्साधारणत्वात् । "तद्धैकआहुः । असदेवेदमग्रआसी" दित्यसतःसत्त्वेनप्रतीतेःश्रुत्यानूदितत्वात् । नचासतइवप्रतीतेरनुवा
दोनप्रतीतिसत्तामापादयतीतिवाच्यं । असतःसत्त्वेनप्रतीतिमंतएकइत्यसत्प्रतीतेःसत्त्वस्यैवोक्तेः । नचतद्धैकआहुरितिश्रुत्या
सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुत्यर्थस्याभावएवप्रतिपाद्यतेनिषेधायेतिवाच्यं । सदेवसोम्येदमितिश्रुत्यर्थाभावस्यासत्त्वेनासतः
सत्त्वप्रतीत्यनिवारणात् । अत्रेदमालोचनीयं । सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परप्रागभावादिरूपतयापरस्परविरहरूपत्वासंभवेनात्यंता
भावरूपतयैवपरस्परविरहरूपतावाच्या । तत्रापित्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपस्यासत्त्वस्याभावरूपतयाऽसत्त्वा
त्यंताभावःसत्त्वमितिवाच्यं । तथासतिसिद्धांतेअत्यंताभावस्यासन्मात्रप्रतियोगित्वस्वीकारेणासत्त्वस्यात्यंतासत्त्वापत्तिः । नच
तार्किकादिमतेनतयोःपरस्परविरहरूपत्वाभिधानमितिवाच्यं । स्वमतेव्याहत्युक्तेरसंभवापत्तेः । सिद्धांतेप्यसत्त्वाभावएवसत्त्व
मितिस्वीकारश्च । यद्वक्ष्यति "मयालाघवादावश्यकत्वादसत्त्वाभावएवसत्त्वमितिस्वीकारात् । द्वौनञौप्रकृतमर्थंसातिशयं
गमयतइतिन्यायेनैकतरनिषेधस्यान्यतरविधिरूपत्वात् । मातावंध्येतिवद्व्याघात" इति । "मयात्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रति
योगित्वप्रतियोगित्वेसत्त्वासत्त्वेइतिस्वीकारा" दितिच "सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनीन । परस्परात्यंता

भावरूपत्वात्घटत्वाघटत्वव" दितिच । ननुघटादिसत्त्वंनशशशृंगादिगतासत्त्वस्यात्यंताभावरूपं । येनतस्यतुच्छत्वंस्यात् । किंतुघटादौभ्रांतिप्रतिपन्नासत्त्वस्येतिचेत्न । सत्त्वस्ययदसत्त्वंप्रत्यत्यंताभावरूपत्वं तत्प्रत्यसत्त्वस्यात्यंताभावरूपत्वानुपपत्तेः । निस्स्वरूपत्वात् । घटादिगतसत्त्वस्यशशशृंगादिगतासत्त्वस्यचविरहयोरेकत्रोक्तौबाधकाभावाच्च । तयोःपरस्परविरहरूपत्वाभावस्यत्वयैवोक्तेः । अत्रब्रूमः । समानसत्ताकयोःपरस्परविरहयोर्व्याप्यत्वेसतिव्यापकत्वंपरस्परविरहरूपत्वं । तादृशयोरभावेनैकत्रसंभवक्तः । घटादौसत्त्वेसत्यपिशशशृंगादिगतासत्त्वस्यात्यंताभावोनेतिव्यभिचारवारणायसमानसत्ताकेतिविरहविशेषणं । अभेदेपिव्याप्यव्यापकभावोस्त्येव । एवंचनशशशृंगादिगतासत्त्वस्यासत्त्वापत्तिरिति ॥ निर्धर्मकेति ॥ उभयाभावसाधनेपिब्रह्मवत्सद्रूपत्वानुपमर्दादित्यर्थः । नन्वेकेनैवसर्वानुगतेनसर्वत्रसत्प्रतीत्युपपत्तौब्रह्मवत्प्रत्येकंप्रपंचस्यसत्स्वभावित्वकल्पनेमानाभावात् अनुगतव्यवहाराभावप्रसंगाच्च सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयंवासाध्यं । तथाचोभयात्मकत्वेअन्यतरात्मकत्वेवाताहृग्भेदाभावेनताभ्यामर्थांतरानवकाशइति । मैवं । रजतंविनापिशुक्तौरजतप्रतीतिव्यवहारादिदर्शनात्सत्पदार्थंविनापिसत्प्रतीत्यादेरुपपत्तावतिलाघवमितिब्रह्मापिसद्रूपंनसिध्येत् । प्रमितत्वाद्ब्रह्मसद्रूपमितितुजगत्यपितुल्यं । एतेनानेकसत्कल्पनरूपबाधकतर्कसहकृतसत्त्वाभावानुमानमेवसद्रूपत्वाभावेपिपर्यवस्यतीतिनसद्रूपत्वेनार्थांतरमितिनिरस्तं । तर्कस्यप्रमितसद्रूपत्वानपवादकत्वात् । अन्यथासत्वाभावानुमानस्यलाघवेनप्रातीतिकसत्वाभावेपिपर्यवसानेनजगच्छून्यमेवस्यादितिसाधुक्तंमर्थांतराच्चेति । सदसदुभयान्योन्याभावस्यसाध्यतायांतुव्याहतिसाध्यवैकल्यादिर्दोषोस्त्येव ॥ त्रयोदशेति ॥ अभावमनंत

र्भान्यत्रयोदशत्वंवोध्यं ॥ कथंचिदिति ॥ अनुमितिविषयस्योभयाभावरूपस्यसाध्यस्यैकस्मिन्नधिकरणेप्रसिद्ध्यभावेपिप्रत्येका
धिकरणेउभयाभावप्रसिद्धिरस्तीत्यर्थः ॥ असत्त्वात्यंताभावांशइति ॥ यथापक्षतावच्छेदकनानात्वेक्कचिदधिकरणेपक्षताव
च्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेर्जातत्वाच्चत्पक्षांशेसिद्धसाधनंतथासाध्यतावच्छेदकनानात्वेपिसिद्धसाध्यांशेसिद्धसाधनमेव । सां
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसिद्धिरूपस्यसिद्धसाधनवीजस्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः । ननुसाध्यताव
च्छेदकनानात्वेप्युभयाभावगोचरसमूहालंवनरूपैकानुमित्युद्देशे नांशतःसिद्धसाधनं । असत्त्वात्यंताभावांशेप्युद्देश्यायाःसमू
हालंवनरूपायाःसिद्धेरजातत्वात् । अनुमितिद्वयोद्देशेचसिद्धसाधनमेव । नांशतःसिद्धसाधनंनचैवंपक्षतावच्छेदकनानात्वेपि
उक्तविधयानांशतःसिद्धसाधनमितिवाच्यं । इष्टापत्तिरितिचेत्सत्यं । समूहालंवनानुमित्युद्देश्यत्वएवतस्याअसत्वाभवांशेपक्षता
वच्छेदकावच्छेदेनसिद्धंयत्साध्यतावच्छेकावच्छिन्नंसाध्यंतद्विषयसिद्धिरूपत्वेनसिद्धसाधनत्वाभिधानमित्यदोषः । ननुअपेक्षा
बुद्धिविषयत्वादेःव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यसाध्यतावच्छेदकतायांनांशतस्सिद्धसाधनं । अतएवानुपदमेववक्ष्यतिसाध्यतावच्छेदकै
क्यान्नांशेसिद्धसाधनमितीतिचेत् । सत्यं । तत्रव्याहत्यादिरेवदोषोवोध्यः । ननुसाध्यकोटिनिविष्टस्यासत्त्वात्यंताभावस्यपक्षे
सिद्धौयदिसिद्धसाधनंतदापृथिवीतरभिन्नेत्यत्रत्रयोदशान्योन्याभावानामपिघटोनजलादिरितिप्रतीत्याघटादौसिद्धेःसुतरांसिद्ध
साधनंस्यादित्यतआह ॥ पृथिवीति ॥ पृथिवीत्वोपहितइति ॥ घटादिभिन्नपृथिवीत्वोपहितइत्यर्थः । यथाश्रुतेत्रयोदशा
न्योन्याभावानांपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्यापिघटादौसिद्ध्योक्तदोषतादवस्थ्यात् ॥ दृष्टांतस्येति ॥ असत्त्वाभावस्यसाध्य

तावच्छेदकावच्छिन्नस्य शुक्तिरूप्यादावभावादित्यर्थः । ननुबाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्यतत्राभावेपिक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकोरूप्यादावप्यस्त्येव । तस्यतत्त्वेनप्रतीयमानत्वात् । मैवं । सत्त्वेनप्रतीयमानत्वरूपस्यासत्त्वव्यतिरेकस्यसाधनंव्यर्थमित्युक्तत्वेनबाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्यैवसाधयितुमुचितत्वेनसाध्यवैकल्यापरिहारात् । नन्वभावद्वयस्यसाध्यतायांरूप्येसत्त्वाभावस्यसत्त्वेपि असत्त्वाभावाभावेनयदिसाध्यवैकल्यंतर्हिपृथिवीतरभिन्नेत्यत्रजलेतेजःप्रभृतिद्वादशभेदानांसत्त्वेपिजलभेदस्याभावेनसाध्यवैकल्यंएवंतेजःप्रभृतिष्वपिस्वस्वेतरप्रतियोगिकद्वादशभेदसत्त्वेपिस्वस्वभेदाभावात्साध्यवैकल्यमेवस्यादित्याशंक्याह ॥ पृथिवीत्वहेतुस्तुव्यतिरेकीति ॥ तथाचनंतत्रदृष्टांतापेक्षेतिनतत्रयुक्तसाध्यवैकल्यादिदोषावकाशइतिभावः । ननुपृथिवीत्वहेतौदृष्टांतानपेक्षणेसाध्यप्रसिद्ध्यभावेनसाध्यव्यतिरेकनिरूपणं नस्यादित्यतआह ॥ त्रयोदशेति ॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानांत्रयोदशान्योन्याभावानांस्वस्वाधिकरणेविद्यमानानांज्ञानेसतिसाध्यव्यतिरेकनिरूपणंस्यादित्यर्थः । नन्वेवमेकैकान्योन्याभावाधिकरणस्यापिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याधिकरणतयातद्व्यावृत्तस्यहेतोरसाधारण्यंस्यादित्याशंकापरिहारायोक्तं ॥ समूहालंबनैकज्ञानोपारूढत्वमात्रेणेति ॥ एकैकान्योन्याभावस्यनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं । साध्यतावच्छेदकस्यसमूहालंबनैकज्ञानोपारूढत्वस्यव्यासज्यवृत्तेर्धर्मस्यप्रत्येकाभावेष्वपर्याप्तेः । तथाचप्रत्येकाभावाधिकरणस्यनसपक्षत्वंसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यरहितत्वात् । तदुक्तं । तावदभावयोगीह्यत्रसपक्षोभवति नतुतदेकदेशकतिपयाभाववान् । साध्यतायास्तावतिपर्याप्तेरिति । सत्त्वात्यंताभावादेस्तुप्रत्येकंसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि

नासाधारण्यं दृष्टांतस्यसत्त्वादितिभावः । नन्वतएवेत्यतिदिष्टाव्याहतिरनुपपन्ना । एकत्रविरुद्धोभयप्रतियोगिकात्यंताभावसाधनेहिसास्यात् । नचात्रोभयात्यंताभावौसाध्यावित्यतआह ॥ [२५।४] अव्याहतेरिति ॥ उभयात्यंताभावयोस्सामानाधिकरण्योक्तावव्याहतिवत् उभयात्यंताभावयोःसामानाधिकरण्येनसंबंधेनविशेषणविशेष्यभावोक्तावपिव्याहतिरित्यर्थः ॥ [२५।४] किंचेति ॥ यद्यपिनांशतःसिद्धसाधनंनापिव्यर्थविशेष्यत्वं तथाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यन्वयः ॥ [२५।४] पक्षतावच्छेदकनानात्वेनेति ॥ यद्यपिपक्षतावच्छेदकनानात्वेप्युक्तविधयानांशतःसिद्धसाधनं । तथापिमतांतरेणेदंबोध्यं ॥ [२५।५] पक्षतावच्छेदकैक्यादिति ॥ पक्षतावच्छेदकैक्येऽशतःसिद्धसाधनंनभवत्येव । तथाहिपक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धौहिसिद्धसाधनमेवनांशतस्सिद्धसाधनंतादृशसिद्धेरेवानुमानसाध्यत्वात् । तदसिद्धौचतच्छंकैवनास्ति । नहिपक्षेसाध्यसिद्धिमात्रेणतत् । किंतुपक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्ध्या । अन्यथाधूमवत्त्वेनपर्वतेवह्निनिश्चयेपिसिद्धसाधनप्रसंगादित्यर्थः ॥ [२५।६] साध्यतावच्छेदकैक्यादिति ॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धेरभावादित्यर्थः ॥ नापिव्यर्थविशेष्यत्वमिति ॥ यथेश्वरानुमानेकृतिमज्जन्यमितिसाध्यकरणमात्रेणापीश्वरसिद्धावपिचिकीर्षादेर्विशेषणस्यनवैयर्थ्यं व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वात् । यथाभेदाभेदंवादिनातार्किकंप्रतिप्रयुक्तेभिन्नाभिन्नमितिसाध्येभिन्नत्वविशेषणस्यतार्किकेणांगीकृतत्वेपि नवैयर्थ्यंतत्प्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । तथेहापिसद्विलक्षणत्वेसत्यसद्विलक्षणत्वमितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् नव्यर्थविशेष्यत्वमित्यर्थः ॥ [२६।२] समानाधिकृतत्वादिति ॥ शुक्लःपटइतिसामानाधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः ॥ [२६।२] व्यापकविशेषणानामिति ॥ नचव्यतिरेकव्याप्तौसाध्याभावस्यव्या

प्यतयातत्रविशेषणंव्यर्थमितिवाच्यं । विशिष्टाविशिष्टभेदेनैकस्मिन्व्याप्यतावच्छेदकद्वयप्रवेशाभावेनतद्बीजाभावादित्यर्थः । नन्वीश्वरानुमानेज्ञानादिघटितंसाध्यत्रयमेवाभिप्रेतमितिनतद्दृष्टांतः भेदाभेदानुमानेत्वंप्रयोजकत्वपरिहारायभिन्नत्वविशेषणस्योद्देश्यतेत्याशंक्यप्रकृतेपितथेत्याह ॥ [२६।४] यदिचेति ॥ गुणादिकंगुण्यादिनाऽभिन्नंसमानाधिकृतत्वादित्येवकृतेअभेदरूपसाध्यवत्यपिघटकलशादावविद्यमानस्यसमानाधिकृतत्वस्याभेदरूपसाध्यंप्रत्यप्रयोजकत्वंस्यात् । तदुक्तं "तस्मिन्सत्यभवतस्तेनविनापिभवतस्तदप्रयोजकत्वा" दिति । अतोप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ [२६।५] तर्हीति ॥ सत्त्वाभावमात्रस्यसाध्यत्वेसत्त्वाभाववतितुच्छेअविद्यमानस्यदृश्यत्वस्याप्यप्रयोजकत्वंमाभूदित्यसत्त्वाभावोपिसाध्यकोटौनिवेशितइतिनव्यर्थविशेष्यत्वमित्यर्थः ॥ [२६।५] स्वममिति ॥ तुच्छेदृश्यत्वाभाववतिविशिष्टंसाध्यमपिनास्तीतिनाप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ [२६।५] तथाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वमिति ॥ विशिष्टसाध्यस्यासत्यसतिचाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । नचशुक्तिरूप्यएवोभयाभावप्रसिद्धिरस्तीतिवाच्यं । तत्रसत्त्वेनप्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपासत्त्वस्याभावेविद्यमानेपिबाध्यत्वरूपस्यासत्त्वस्यव्यतिरेकोनास्तीतिप्रागवोचाम । ननुयदिसत्त्वाभावविशेषितासत्त्वाभावरूपविशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्याप्रसिद्धविशेषणत्वं तदाजलादिद्वादशान्योन्याभावविशेषितसमवायान्योन्याभावरूपविशिष्टसाध्यस्याप्यप्रसिद्धत्वेनप्रत्येकान्योन्याभावानांप्रसिद्ध्यासाध्यप्रसिद्ध्युपवर्णनंविरुध्येतेत्यतआह ॥ [२७।१] पृथिवीति ॥ पृथिवीतरभिन्नेत्यत्रजलादिद्वादशभेदविशेषितसमवायभेदरूपंविशिष्टंनसाध्यं नवात्रयोदशभेदानामैकाधिकरण्यंसाध्यतावच्छेदकं येनाप्रसिद्धवि

शेषणत्वंस्यात् । किंतुस्वस्वाधिकरणेविद्यमानानांत्रयोदशान्योन्याभावानामपेक्षाबुद्धिविषयत्वसमूहालंबनैकज्ञानोपारूढत्वादि रूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यताकानांसाध्यत्वं । तथाचनाप्रसिद्धिर्नवाऽसाधारण्यमित्युक्तमितिभावः । ननुसत्त्वाभा वासत्त्वाभावयोर्विशेषणविशेष्ययोःप्रसिद्ध्यातद्विशिष्टमपिप्रसिद्धमेव । विशिष्टस्यविशेषणविशेष्याभ्यामनतिरेकात् । अन्यथातत्क्षणिकत्वापत्तेरित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ प्रत्येकप्रसिद्ध्यायदिविशिष्टप्रसिद्धिस्तदेत्यर्थः । विशिष्टंतुत्वन्मतेप्यतिरिक्तमेवेतिभा वः । सर्वस्मिन्प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमितिद्वितीयपक्षंदूषयति ॥ नद्वितीयइति ॥ अद्वैतहानेरिति ॥ उपल क्षणमेतत् । तवमतेरूप्यमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वपक्षेतात्विकात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यरूप्येऽभावात्साध्यवैकल्यंच । रूप्यमि थ्यात्वस्यतात्विकत्वेतद्बोधकस्यप्रत्यक्षादेःतत्वावेदकत्वापत्तिरितिचबोध्यं । ननुप्रपंचनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्ममात्रत्वात्प्रपंचनिषेध स्यतात्विकत्वेपिनाद्वैतहानिकरत्वंइतिचेत् । मैवं । प्रपंचभ्रमार्थमधिष्ठानब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकतयाब्रह्माभिन्नप्रपंचनिषेधस्यापिप्र काशेप्रपंचभ्रमासंभवात् । नचेदंत्वाधिष्ठानप्रकाशेपिप्रपंचनिषेधत्वादिना नप्रकाशइतिवाच्यं । तवमतेप्रपंचनिषेधत्वादेरपिब्रह्म मात्रत्वात् । अन्यथानिर्विशेषत्वहानिप्रसंगादिति ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ अत्रसाध्यवैकल्यमपिबोध्यं ॥ व्यावहारिकत्वेपी ति ॥ घटादितुल्यतयाप्रपंचनिषेधस्यापिबाध्यत्वं । अन्यथादृश्यत्वादेस्तत्रैवव्यभिचारःस्यादित्यर्थः । अत्रवदंति । "सि०अ तात्विकएवनिषेधोयंअतात्विकत्वेपिंनप्रातिभासिकःकिंतुव्यावहारिकः । नचतर्हिनिषेधस्यबाध्यत्वेनतात्विकसत्त्वाविरोधित्वाद र्थांतरमितिवाच्यं । स्वाप्नार्थस्यस्वाप्ननिषेधेनबाधदर्शनान्निषेधस्यबाध्यत्वंपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वेनतंत्रं । किंतुनिषेध्यापेक्ष

यान्यूनसत्ताकत्वं । प्रकृतेतुल्यसत्ताकत्वात्कथंनविरोधित्वं । नचनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिसत्त्वापत्तिरितिवाच्यं । तत्रहिनिषेधनिषेधेप्रतियोगिसत्त्वमायाति । यत्रनिषेधस्यनिषेधबुद्ध्याप्रतियोगिसत्त्वंव्यवस्थाप्यतेननिषेधमात्रेंनिषिद्ध्यंते । यथारजतेनेदंरजतमितिज्ञानानंतरमिदंनारजतमितिज्ञानेनरजतंव्यवस्थाप्यते । यत्रतुप्रतियोगिनिषेधयोरपिनिषेधस्तत्रनप्रतियोगिसत्त्वं । यथाध्वंससमयेप्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोरपिनिषेधे । एवंचप्रकृतेपिनिषेधबाधकेनप्रतियोगिनःप्रपंचस्यतन्निषेधस्यचबाधनान्निषेधस्यबाध्यत्वेपिनप्रपंचस्यतात्विकत्वं । उभयोरपिनिषेध्यतावच्छेदकस्यदृश्यत्वादेस्तुल्यत्वादिति" । अत्रब्रूमः । स्वप्नदृष्टार्थभावस्यजाग्रत्यबाधानुभवान्नतस्यबाध्यत्वं । नहिस्वप्नेदृष्टमात्रेणबाध्यत्वं । आत्मादेरपिबाधापत्तेः । यच्चोक्तंप्रकृतेप्रतियोगिनिषेधयोस्तुल्यसत्ताकत्वमिति । तदपि न । निषेधस्यबाध्यत्वेप्रतियोगितदभावयोस्तुल्यसत्तायाएवासिद्धेः । यच्चोक्तंनिषेधस्यनिषेधेपिनप्रतियोगिनःसत्त्वापत्तिरिति । तदपिन । त्रैकालिकनिषेधस्यबाध्यत्वेप्रतियोगिसत्त्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यथोदाहृतेरजतादौ । यत्रहिप्रतियोगिसत्त्वंविनानिषेधस्यनिषेधोनुपपन्नस्तत्रनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिनःसत्त्वं । तृतीयप्रकाराभावात् । प्रागभावादौतुनैवमितिनप्रागभावाभावेप्रतियोगिनःसत्त्वं । तृतीयप्रकारस्यध्वंसस्यापिसंभवात् । तस्माद्युक्तमत्यंताभावस्यबाध्यत्वेप्रतियोगिनःपारमार्थिकत्वापत्तिरिति ॥ अर्थांतरादिति ॥ व्यावहारिकप्रतियोगिमति व्यावहारिकतदत्यंताभावसाधनेबाधोपिबोध्यः । तवमतेजलादिसाधारणाग्न्यनौष्ण्यानुमानएवबाधः । अन्यथात्वग्न्यनौष्ण्यानुमानमप्यद्वैतस्यैवनामांतरमित्युक्तत्वादितिभावः ॥अद्वैतश्रुतेरिति ॥ नचब्रह्मभिन्नंप्रपंचतन्निषेधादिकमतात्विकत्वेनबोधयंत्याःश्रुतेर्नाप्रामाण्यमितिवा

च्यं । प्रतियोगितदभावयोरतात्त्विकबोधनस्यविरुद्धत्वात् । वस्तुतोमानस्यस्वार्थसत्तानिश्चायकत्वेनजगदभावग्राहकमानस्यापितथात्वात्तदभावस्यबाध्यत्वांगीकारेश्रुतेरतत्वावेदकत्वंदुर्वारं ॥ तत्प्रतियोगिनइति ॥ व्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । अत्रचान्वयदृष्टांताभावेपिशुक्तिरूप्यादिरेवव्यतिरेकदृष्टांतः । रूप्यादौपारमार्थिकत्वात्यंताभाववतिव्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्त्वेनव्यतिरेकव्याप्तौव्यभिचारवारणायाप्रातिभासिकस्येतिविशेषणं । तदर्थश्चोभयसिद्धमिथ्यात्वकभिन्नत्वं । मिथ्यात्वंचसद्विविक्तत्वं । अतस्तुच्छेपिनव्यभिचारः । नापिपक्षेहेत्वसिद्धिः । रूप्यादौतूक्ताप्रातिभासिकत्वरूपविशेषणविरहप्रयुक्तोविशिष्टव्यतिरेकोस्त्येवेतिनव्यभिचारइत्यर्थः । नचसाध्यवतिब्रह्मणिहेतोरभावादसाधारण्यमितिवाच्यं । वास्तवासाधारण्यस्याप्रतिबंधकत्वात् । नचसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमात्रेणासाधारणत्वं । किंतुसर्वनिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वेनहेतोर्ज्ञानात् । ब्रह्मणस्त्वन्मतेऽज्ञेयत्वेनसाध्यवत्तयाऽनिश्चयादिति ॥ किंचेति ॥ वायौरूपात्यंताभाववत्स्वरूपेणैवब्रह्मणिप्रपंचस्यपुरोवर्तिनिचरजतस्यात्यंताभावोवाघटेवाच्यत्वस्यसत्त्वेपिसमवेतत्वेनवाच्यत्वात्यंताभाववत्पारमार्थिकत्वेनव्यधिकरणेनधर्मेणतत्रतस्यात्यंताभावोवाप्रपंचस्यरजतस्यवामिथ्यात्वमितिविकल्पार्थः । ननुप्रपंचस्यरजतादेश्चस्वरूपानुपमर्देननिषेधइत्यनुपपन्नं । मिथ्यावस्तुनःस्वरूपस्यैवाभावात् । अतउक्तमसद्विलक्षणेति ॥ असतोनिरुपाख्यस्यपरंस्वरूपंनास्ति । प्रपंचोरूप्यंचासद्विलक्षण । अतस्तस्यकिंचित्स्वरूपमस्त्येवेतिभावः ॥ श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिकस्येति ॥ आद्यंविशेषणद्वयंवियदादेस्तृतीयचतुर्थेवियदादेः रूप्यादेश्च । असद्विलक्षणरूपेणेतीत्थंभूतलक्षणेतृतीया । श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्यधीकालेविद्यमानस्यासद्विलक्षणस्वरूपस्यत्रै

कालिकनिषेधोनभवति । उत्पत्त्याद्यसंभवापातादित्यर्थः ॥ [२७।८]त्रैकालिकेति ॥ तथांचापसिद्धांतंइत्यर्थः । अत्रवदंति । [१]“सि० स्वरूपेणैवत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंप्रपंचेरूप्येचांगीकुर्मः । तथाहि । शुक्तौरजंतभ्रमानंतरमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणरूप्यंनास्तिनासीन्नभविष्यतीतिस्वरूपेणैवनेहनानेतिश्रुत्याप्रपंचस्यस्वरूपेणैवनिषेधःप्रतीयते । नचतत्रलौकिकपरमार्थरजतमेवंस्वरूपेणनिषेधप्रतियोगीतिवाच्यं । भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । नचतर्ह्युत्पत्त्याद्यसंभवः । नह्यनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वेतंत्रं । परैरनिषिद्धस्वरूपत्वेनांगीकृतस्यापिवियदादेरुत्पत्त्याद्यनंगीकारात् । किंतुवस्तुस्वभावादिकमन्यदेवकिंचित्प्रयोजकंवक्तव्यं । तस्यमयापिकल्पितस्यस्वीकारात् । नचत्रैकालिकनिषेधंप्रतिस्वरूपेणापणस्थरूप्यंपारमार्थिकत्वाकारेणप्रातिभासिकंवाप्रतियोगीतिमतहानिःस्यादितिवाच्यं” । अस्यवचसोलौकिकपारमार्थिकरजततादात्म्येनप्रतीतंप्रातिभासिकमेवरजतंप्रतियोगीत्यर्थः । तत्रस्वरूपेणपारमार्थिकत्वेनवेत्यनास्थायांवाशब्दः । एतावदुक्तिश्चपुरोवर्तितादात्म्येनैवरजंतंप्रतीयतइतिमतनिरासार्थं । लौकिकपारमार्थिकरजततादात्म्येनापिप्रतीयतइतिप्रतिपादयितुंवा । तदुक्तंतत्वप्रदीपिकायां । [२]“तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेवनेदंरजंतमितिनिषेधप्रतियोगीतिपूर्वाचार्याणांवाचोयुक्तिरपिपुरोवर्तिनिरजतार्थिनःप्रवृत्तिदर्शनाल्लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतयाप्रतीतस्यकालत्रयेपिलौकिकपरमार्थरजतमिदंनभवतीतिनिषेधप्रतियोगितामंगीकृत्यनेतव्ये” ति । अयमभिप्रायः । एकविभक्त्यंतपदोपस्थापितेधर्मिणिप्रतियोगिनिचनञोन्योन्याभावबोधकत्वनियमस्यव्युत्पत्तिबलसिद्धत्वाद्घटःपटोनभवतीतिवाक्यवदिदंरजतंनभवतीतिवाक्यस्यान्योन्याभावबोधकत्वेस्थिते अ

भिलापजन्यप्रतीतितुल्यत्वादभिलप्यमानप्रतीतेर्नेदं रजतमितिवाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमेव । तथाचइदंशब्द निर्दिष्टपुरोवर्तिप्रातीतिकरजतेरजतंशब्दनिर्दिष्टव्यावहारिकरजतान्योन्याभावप्रतीतेरार्थिकंमिथ्यात्वं । नात्ररजतमितिवाक्या भिलप्यमानाप्रतीतिरत्यंताभावविषया । भिन्नविभक्त्यंतपदोपस्थापितयोरेवधर्मिप्रतियोगिनोर्नञःसंसर्गाभावबोधकत्वनियमात् । साचपुरोवर्तिप्रतीतस्यैवव्यावहारिकमत्यंताभावंविषयीकरोतीतिकंठोक्तमेवमिथ्यात्वं । अतोनापसिद्धांतोनान्यथाख्यात्यापत्तिर्नवाग्रंथविरोधइति" । अत्रोच्यते । प्रातिभासिकरजतस्यलौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनत्वन्मतेप्रतीतिर्नयुक्ता । प्रातिभासिकरूप्यस्यलौकिकपारमार्थिकरजताज्ञानाकार्यत्वात् । प्रातिभासिकस्यस्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेणैवतादात्म्य प्रतीतेश्च । नहिपुरोवर्तितत्वाज्ञानेपिलौकिकपरमार्थरजततत्वज्ञानमात्रात्प्रातिभासिकरजतनिवृत्तिरस्ति । शुक्तःपटइतितुशुक्ल पटयोरेकाज्ञानकार्यत्वात् एकत्राध्यासाच्च । नचैवंघटपटयोरपितादात्म्यप्रतीत्यापत्तिः । तादृशप्रतीतौसत्यामेतस्यनिमित्तत्वं कल्प्यते । आरोपेसतिनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीत्यारोपइतिन्यायात् । लौकिकपरमार्थरजतसन्निकर्षादिरूपसामग्रीविरहाच्च । अतएवत्वयाऽन्यथाख्यातिःप्रत्याख्याता । तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेवेदंपदास्पदेस्वरूपेणनिषिध्यतइत्येवत्वत्प्राचामाचार्याणांवाचामर्थः । तत्रभ्रमबाधवैयधिकरण्यादिदोषस्तुदंडापूपन्यायेनममानुकूलएव । तस्माद्दुष्परिहरोपसिद्धांतादिदोषइति । रूप्यस्यवियदादेश्चस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेदूषणांतरमाह ॥ अत्यंतासत्त्वापाताच्चेति ॥ अन्यथेति ॥ मिथ्यात्वानुमानकालेपटादेस्तंत्वन्यत्रासत्त्वासंमतौपटादेस्तंतुभिन्नदेशेसत्त्वापत्त्याअर्थांतरतास्यादित्यर्थः । पटादेस्तंत्वन्यत्रसत्ता

त्वयापिनांगीक्रियतेइत्याह ॥ नहीति ॥ रूप्यादेरसद्वैलक्षण्यनिरासायासत्त्वंविविनक्ति ॥ नचतेषामिति ॥ निरुपाख्यत्वंशब्दशक्त्यविषयत्वंप्रमित्यविषयत्वंवा । आद्येआह ॥ निरुपाख्येति ॥ तथाचासत्त्वेनसंप्रतिपन्नस्याप्यसत्त्वंनस्यादित्यर्थः । द्वितीयेदोषमाह ॥ असतइति ॥ असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थमसतःप्रतियोगिनोऽवश्यंज्ञेयत्वात् । असत्प्रतीतिंनिरासार्थमसत्प्रतीतेःप्रसक्त्यपेक्षा । साचासदवच्छिन्नप्रतीतिंविषयैव । प्रेक्षावत्कृतस्यशब्दप्रयोगस्यशब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वात् । असत्पदप्रयोगार्थमसतोज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ जगतीति ॥ शून्यवाद्यनंगीकृतस्यासद्वैलक्षण्यस्यरूप्यादौत्वयास्वीकार्यत्वात् । अन्यथारूप्यादौजगतिंचासद्वैलक्षण्यप्रतिपादनफलंनस्यादित्यर्थः ॥ त्वयापीति ॥ अन्यथाआपाद्यापादकयोर्वैशिष्ट्यंस्यादित्यर्थः ॥ ब्रह्मणीति ॥ सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरहरूपत्वेनैवप्रतीतेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परविरहरूपत्वेस्थितेसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वंचेत्तदभावःसत्त्वेनप्रतीयमानत्वंसत्त्वंब्रह्मणिस्यादित्यर्थः ॥ येनपुंसेति ॥ नह्यत्रजबगडदशित्यादिनिरर्थकेष्विवपदार्थधीरेववाकुंडमजाजिनमित्याद्यपार्थकेष्विवान्वयधीर्वानास्ति । विपरीतबोधकेषुयोग्यताभावेपियोग्यताभ्रमेणाकांक्षाज्ञानेनचवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तेरनुभवात् । अन्यथाप्रवृत्त्यादेरयोगात् । तथाचसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वंशशशृंगादावसिद्धमित्यर्थः । ननुशशशृंगमस्तीतिवाक्याभासाच्छशेअनिर्वचनीयशृंगविषयकोभ्रमउत्पद्यते नत्वसद्विषयकःसंइत्यतआह ॥ त्वन्मतेपीति ॥ अनिर्वाच्यवादिनस्तवमतेपितत्राध्यस्तस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेपिशशशृंगमसदितिवाक्यइवशशशृंगमस्तीतिवाक्येपिशशशृंगशब्देनासतएवप्रतीतेरित्यर्थः । ननुशशशृंगादिशब्दात्विकल्पमात्रंजायते । तदुक्तं । "शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो

विकल्प" इति । एवंचशशश्रृंगादिशब्दान्नासतःप्रतीतिरित्यतआह ॥ वक्ष्यतेचैतदिति ॥ विकल्पस्येच्छादिवत् ज्ञानान्यवृ
त्त्यंतरत्वेअनुभवविरोधः । प्रवृत्त्यांद्ययोगश्च । नहिशशश्रृंगस्यासत्त्वाज्ञानदशायांतदस्तित्वज्ञानस्यगोश्रृंगास्तित्वज्ञानात्मात्र
यापिविशेषोनुभूयते । असतिवृत्त्यंतरत्वज्ज्ञानस्यैवोपपत्तेश्च । अन्यथाशुक्तिरूप्यादेरपिविकल्पमात्रंनतुप्रतीतिरितिस्यात् । विं
कल्पस्यज्ञानविशेषत्वेत्विष्टापत्तिः । वस्तुशून्यइतिचकोऽर्थः । किंमप्यनुल्लिखन्निनितिवाऽसदेवोल्लिखन्निनितिवा । आद्येअनुभववि
रोधः । व्यवहाराद्यनुपपत्तिश्च । नह्ययंघटादिवत्किंमप्यनुल्लिखन्ननुभूयते । द्वितीयेसिद्धंनःसमीहितं । इत्यादिवक्ष्यतइत्यर्थः ॥
तच्चैकइति ॥ असदासीदित्यसत्प्रतीतेरनुवादमुखेनोक्तेरित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यत्वस्येति ॥ असद्विलक्षणत्वात्तस्येत्यर्थः ॥
लाघवेनेति ॥ सदन्यत्वमेवासत्त्वंनत्वनिर्वाच्यभिन्नत्वमपितत्रप्रवेश्यं । नचानिर्वाच्यस्यासत्त्वाभावार्थंतद्विशेषणं । स्वरूपेण
निषेधेतस्यासत्त्वापरिहारादित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यस्यापीति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः ॥ निस्स्वरूपत्वस्येति ॥ मिथ्याभूतस्य
संस्वरूपत्वेतस्यस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यायोगादित्यर्थः ॥ नचमिथ्याभूतमिति ॥ तथाचमिथ्याभूतस्यस्वरूपेणैवस्वा
धिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंनविरुद्धमित्यर्थः ॥ स्वदेशकालयोरिति ॥ प्रतियोगिस्वरूपसमानाधिकरणस्यात्यंताभा
वत्वंपारिभाषिकंस्यात् । तथाचतादृशाभावप्रतियोगित्वेपिस्वरूपेणाभावप्रतियोगित्वंनसिद्ध्येदित्यतस्तत्सिद्ध्यर्थंतत्ररजतादिस्व
रूपंनास्तीतिवाच्यं । एवंचासत्त्वापत्तिर्दुर्वारेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ निषेधाधिकरणेपिप्रतियोगिनःसत्त्वंइत्यर्थः ॥ अतंतुच्छव
पीति ॥ अत्यंताभावस्यप्रतियोगिनादैशिकोविरोधःसर्वसिद्धोनस्यादित्यर्थः ॥ प्रागभावादीति ॥ प्रागभावादेःप्रतियोगिना

कालिकोविरोधोनस्यादित्यर्थः ॥ [३३।२] तुच्छेपीति ॥ स्वात्यंताभावाधिकरणेपिस्वस्यप्रतीतिमात्रेणस्वरूपत्वंचेत्तर्हितुच्छेपिस्वात्यंता भावसामानाधिकरण्यसहिष्णुस्वरूपंस्यादित्यर्थः । सर्वस्मिन्नपिप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यस्यात्यंतासच्छब्दे नतुल्यार्थत्वमपीत्याह ॥ [३३।३] तत्रतदानीमिति ॥ [३३।५] नचेति ॥ मिथ्याभूतस्यस्वरूपेणनिषेधइतिपक्षेतदभावोपिनिष्प्रतियोगिकएव नतुसप्रतियोगिकः । प्रतियोगिस्वरूपस्यैवाभावात् । नापिसदासर्वत्रसद्वैलक्षण्यमात्रं । स्वरूपेणैवप्रतिषेधादित्यर्थः ॥ [३३।१] असत इति ॥ असतआत्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वंनास्ति । मिथ्याभूतस्यतुतदस्ति । तथाचतत्कृतमेवमिथ्याभूतस्यासद्वैलक्षण्यमि त्यर्थः ॥ [३३।१] असत्त्वस्येति ॥ असत्त्वंनात्यंताभावप्रतियोगि । असत्त्वादित्यत्रहेतूकृतमसत्त्वं अत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमुक्त साध्येनविरुद्धमित्यर्थः । ननुहेतूकृतमसत्त्वंनात्यंताभावप्रतियोगित्वं किंतुसदनिर्वाच्यभिन्नत्वमतोनविरोधइत्यतआह ॥ [३३।२] अस तोसत्त्ववदिति ॥ असत्त्वादीनांधर्मिसत्तानिरपेक्षाणांयथाऽसतिविद्यमानता तथोक्तनिषेधप्रतियोगित्वस्यापीत्यर्थः । ननुध र्मिसत्तानपेक्षाणांधर्माणांधर्मिणंविनाप्यवस्थानमस्तु । अत्यंताभावप्रतियोगित्वंतुनतथेत्याशंक्याह ॥ [३३।४] प्रागभावादीति ॥ [३३।४] तत्प्र तियोगित्वेति ॥ विद्यमानंप्रागभावादिप्रतियोगित्वेत्यर्थः ॥ [३३।४] प्रतियोगित्वस्येति ॥ अभावप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः । तथाचा भावप्रतियोगित्वाविशेषाद्यथाविद्यमानंप्रागभावादिप्रतियोगित्वंधर्मिसत्तानपेक्षंतथात्यंताभावप्रतियोगित्वमपीत्यर्थः । रूपादि वदितिव्यतिरेकदृष्टांतः । ननुविद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वंनधर्मिसत्तानपेक्षंतद्धर्मिणोघटादेःप्रागभावादूर्ध्वंप्रध्वंसात्प्राक्स त्त्वादित्यतआह ॥ [३३।५] कालांतरइति ॥ यस्मिन्कालेविद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वंधर्मोवर्ततेतस्मिन्कालेतद्धर्मीनास्ति ।

अन्यदातुसत्यपिधर्मिणिविद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वरूपधर्मएवनास्ति । अतस्तादृशधर्मस्यधर्मिणंविनैवावस्थानमित्यर्थः ।
नन्वसतोनाभावप्रतियोगित्वं । तत्प्रतियोगित्वेअसद्वैलक्षण्यस्यप्रयोजकत्वात् । घटादेरप्यविद्यमानतादशायांनविद्यमानप्राग
भावप्रतियोगित्वरूपधर्मप्रत्याश्रयत्वं । किंतुप्रागभावादेरेवविद्यमानस्यघटप्रतियोगिकत्वरूपधर्मप्रत्याश्रयत्वं । एवंसद्वैलक्षण्य
मपिनासतिकिंतुसत्येवासद्वैलक्षण्यं । प्रतियोगित्वाभावोपिनासतिकिंतुप्रतियोगित्वाभावेअसदाश्रयकत्वं । एवमसज्ज्ञानव्यव
हारयोरेवासद्विषयकत्वं नत्वसतितद्विषयत्वं । एवमसद्वैलक्षण्यएवासत्प्रतियोगिकत्वंनत्वसद्वैलक्षण्यंप्रत्यसतःप्रतियोगित्वमि
त्याशंकायामाह ॥ [३३।१] शिष्टमिति ॥ यदुक्तमभावप्रतियोगित्वंप्रत्यसद्वैलक्षण्यंप्रयोजकमितितन्न । तथासतिलाघवायसत्त्वस्यैवत
त्प्रयोजकत्वापत्त्याऽनिर्वचनीयस्यसद्विलक्षणस्याभावप्रतियोगित्वंनस्यात् । तस्मात् प्रतीतत्वमात्रेणसतइवासतोप्यभावप्रतियो
गित्वमुपपद्यते । यच्चोक्तंप्रागभावादेरेवघटादिप्रतियोगिकत्वमित्यादितदपिन । घटादेःप्रागभावप्रतियोगित्वाभावेप्रागभावादि
ध्वर्पितत्प्रतियोगिकत्वंनस्यात् । एवंप्रागभावादेर्घटादिप्रतियोगिकत्वेघटादेःप्रागभावप्रतियोगित्वादिकमवर्जनीयमेवेत्यादिकंव
क्ष्यतइत्यर्थः ॥ [३३।१] असतोऽप्रसक्तेरिति ॥ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानंप्रसक्तिः । तथाचनिषेधप्रतियोगित्वतदभावकृतमेवमि
थ्यासतोर्वैधर्म्यमितिभावः॥ [३३।२] ब्रह्मजगतोरिति ॥ ब्रह्मजगतोरसद्वैलक्षण्यस्यासत्तादात्म्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादित्यर्थः ॥ [३३।२] नासदा
सीदिति ॥ नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमितिश्रुत्यातदानींशब्दान्निर्दिष्टेअसतोज्ञानाभावेनतत्रतन्निषेधोनबोध्यतेत्यर्थः॥ [३३।२] अस
तिचेति ॥ निषेधाधिकरणेप्रतियोगिज्ञानाभावस्यात्रापिसत्त्वादित्यर्थः ॥ [३३।३] तस्यापीति ॥ निषेधप्रतियोगित्वाभावस्येत्यर्थः ।

यद्यप्यसद्वैलक्षण्यादेरपिप्रतियोगिप्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वं तथापिपरोक्तत्वात्प्रतियोगित्वाभावस्यैवग्रहणं । निषेधाधिकरणेप्रतियोगिप्रसक्तिंतत्रप्रसक्त्यभावेपिवानिषेधइतिशंकते ॥ ननुतत्रेति ॥ परार्थेनेति ॥ परप्रवृत्तिनिवृत्तिपरेणेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ एतेननासदासीदितिश्रौतनिषेधोव्युदवर्तितः । स्वयंप्रकाशेब्रह्मण्यसद्वैलक्षण्यस्यप्रत्यक्षेणास्तिस्फुरणमित्यादिनाप्रतीतेः । जगतितुस्पष्टमेवासद्वैलक्षण्यंप्रत्यक्षसिद्धं । अप्रत्यक्षेप्यसतिसद्वैलक्षण्यस्यप्रतियोगित्वाभावस्यचवायौरूपाभाववत्प्रत्यक्षत्वसंभवादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ शब्दाभासादिनाप्रसक्तिर्वाऽप्रसक्तस्यैववाप्रत्यक्षेणनिषेधइत्यनंगीकारइत्यर्थः ॥ समिमिति ॥ शब्दाभासादिनाप्रसक्तौसत्यामप्रसक्तस्यैववा शशश्रृंगादेरपिनिषेधप्रतियोगित्वंभविष्यति । तथाचनिषेधप्रतियोगित्वतदभावकृतोपिनानिर्वचनीयासतोर्भेदइत्यर्थः ॥ शशश्रृंगमिति ॥ यथानुभवसिद्धायाअंगुल्यग्रेहस्तिशतंनास्तीतिप्रतीतेर्दुरपह्नवत्वात्तदुपपादकमसतःप्रसक्त्यादिकंकल्प्यते । तथाशशश्रृंगंनास्तीतिप्रतीतेर्दुरपह्नवत्वात्तदुपपादकमपिकल्पनीयमेवेत्यर्थः ॥ अबाधितेति ॥ निर्बाधसाक्षिसिद्धेत्यर्थः ॥ नचतत्रापीति ॥ शशश्रृंगंनास्तीत्यत्रनशशश्रृंगस्यासतोनिषेधः । येनतदुपपादकमसतःप्रसक्त्यादिकंकल्प्येत । किंतुशुक्तौरूप्यनिषेधइवशशेश्रृंगस्यैवनिषेधइत्यर्थः ॥ श्रृंगस्येति ॥ शशश्रृंगस्येत्यर्थः । यथाआपणस्थरूप्यसदृशस्यैवानिर्वचनीयरूप्यस्यशुक्तावारोपोनिषेधश्चतथाऽसदन्यस्यैवानिर्वचनीयस्यासदाभासस्यशशश्रृंगस्यप्रतिषेधइत्यर्थः ॥ अनाभासस्यैवेति ॥ आपणस्थरूप्यस्थानीयस्यानिर्वाच्यस्यशशश्रृंगभिन्नस्यानाभासशशश्रृंगस्यैवनिषेद्धव्यत्वादित्यर्थः। तथाचानाभासस्यासतःप्रतिषेधार्थंतद्युक्तिस्त्वयापिवाच्येत्यभिसंधिः ॥ आभासस्येति ॥ यद्यपिस्वरूपेणरूप्यादेःप्रतिषेधइ

तिप्रस्तुतेपक्षेअनाभासस्यननिषेधः । किंत्वाभासस्यैव । तथापिमतांतरस्यापित्वयाऽनुरोद्धव्यत्वादितिभावः ॥ [३।५।३] जगदादावि
ति ॥ यदिशशशृंगंनास्तीत्यत्रानिर्वचनीयमसदाभासरूपंशशशृंगंनिषिध्यते । तर्हितादृशादेवासतोवैलक्षण्यंजगद्ब्रह्मणोःसि
द्ध्येत् । तस्यैववैलक्षण्यज्ञानोपयोगिप्रतीतिविषयत्वात् । नत्वनाभासरूपादसतः । तस्यसर्वथानुपस्थितत्वेनतद्वैलक्षण्यस्यदुर्बो
धत्वादित्यर्थः । ननुस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेपिरूप्यजगतोर्नात्यंतासत्त्वं । तार्किकादिमतेतादृशनिषेधप्रतियोगिनो
रप्यात्मादेरसत्त्वाभावादितिशंकते ॥ [३।५।५] नन्विति ॥ तथाचत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंनासत्त्वं । किंत्वन्यदेव । तच्चनरूप्यज
गतोरित्यर्थः ॥ [३।५।६] तर्हीति ॥ तादृशनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्यमिथ्यात्वस्यात्मन्यपिसत्त्वादित्यर्थः । नन्वात्मनःतादृशनिषेधप्रति
योगित्वेप्रतिपन्नोपाधेरभावात्तद्विशिष्टमुक्तनिषेधप्रतियोगित्वंतत्रनास्तीत्यतआह ॥ [३।५।७] तस्यापीति ॥ सएवाधस्तात्सएवोपरिष्टा
दितिभूमरूपस्यात्मनोपिअधआदिःप्रतिपन्नोपाधिरस्तीत्यर्थः ॥ [३।६।१] अर्थेति ॥ तथाचनतादृशनिषेधप्रतियोगित्वमात्मनोतोनतस्य
मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ [३।६।२] ततएवेति ॥ तादृशनिषेधप्रतियोगित्वाभावादेवेत्यर्थः । ननूक्तनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्यसत्त्वस्यात्मनिप्र
संगाभावेपिदेशकालयोरस्तिप्रसंगः । नहिदेशकालौदेशकालयोर्वर्तेते । आत्माश्रयापातादित्यतआह ॥ [३।६।२] देशकालावपीति ॥
[३।६।२] सदिति ॥ सदादेशकालौसर्वत्रदेशकालावितिप्रतीत्येत्यर्थः ॥ [३।६।३] प्रमेयत्वेति ॥ नचाश्रिताश्रययोःप्रमेयत्वयोर्भेदान्नप्रमेयत्वस्यस्ववृ
त्तित्वमितिवाच्यं । नित्यस्वप्रकाशेश्वरप्रमारूपस्यप्रमेयस्यानुगतस्यसंभवेतद्भेदेमानाभावात् । गगनात्यंताभावस्यैकस्यैवस्ववृत्ते

श्च ॥ अन्योन्यवृत्तीइति ॥ उत्पत्त्याद्यंप्रतिबंधकत्वान्नात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयोवादोषइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ स्वस्मिन्न
न्योन्यस्मिंश्चावृत्तित्वइत्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ अनुव्याख्यानेद्वितीयाध्यायेतृतीयपादइतिशेषः ॥ तेनैवेति ॥ इतिवदतापरे
णैवेत्यर्थः । "सि० ननुसर्वत्रत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंयद्यपितुच्छानिर्वाच्ययोःसाधारणं । तथापिक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्र
तीत्यनर्हत्वमत्यंतासत्त्वं । तच्चशुक्तिरूप्येप्रपंचेचबाधात्पूर्वंनास्त्येवेतिनतुच्छत्वापत्तिः । नचबाधात्पूर्वंशुक्तिरूप्यंप्रपंचोवासत्त्वे
ननप्रतीयते । एतदेवसदर्थकेनोपाधिपदेनसूचितं । शून्यवादिभिःसदधिष्ठानकभ्रमानंगीकारेणक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्य
नर्हरूपासद्वैलक्षण्यस्यक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वरूपस्यशुक्तिरूप्येप्रपंचेवानंगीकारात् । नन्वेवंसतियावत्सदधिकरणका
त्यंताभावप्रतियोगित्वंपर्यवसितं । तथाचकेवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगिष्ववृत्तिगगनादिषुतार्किकाणांसिद्धसाधनं । यदधि
करणीयत्सत्तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंतस्यमिथ्यात्वमितिविवक्षायामधिकरणपदेनावृत्तेर्वारणेपिसंयोगसंबंधेनसमवायसंबंधे
नवायुक्तघटाधिकरणंसमवायसंबंधेनसंयोगसंबंधेनवाघटस्यतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितयासर्वेषुवृत्तिमत्सुदुरुद्धरंसिद्धसाधनं ।
येनसंबंधेनयद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेनतस्यतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमितिविवक्षायामव्याप्यवृत्तिषुसंयोगादिषुसिद्धसाधन
मितिचेन्न । येनरूपेणयदधिकरणतयायत्प्रतिपन्नंतेनरूपेणतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यप्रतिपन्नपदेनसूचितत्वात् । तद्रू
पंसंबंधविशेषोवच्छेदकविशेषश्च । नहिसंबंधविशेषमंतरेणभूतलेघटाधिकरणताप्रतीयतेअवच्छेदकविशेषमंतरेणवावृक्षेकपिसं
योगाधिकरणता । तथाचयेनसंबंधविशेषेणावच्छेदकविशेषेणवायदधिकरणताप्रतीतिर्यत्रभवितुमर्हतितेनैवसंबंधविशेषेणतेनै

वावच्छेदकविशेषेणतदधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वंतस्यमिथ्यात्वमितिपर्यवसितेत्वसिद्धसाधनं । यदिपुनर्ध्वंसप्रागभावप्रति योगित्वमिवात्यंताभावप्रतियोगित्वमप्याकाशादिषुनस्यात् । साधकमानाभावस्यतुल्यत्वात् । इहाकाशोनास्तीतिप्रत्यक्षप्रतीत्य संभवात् । अनुमानेचानुकूलतर्काभावात् । सामान्यतोदृष्टमात्रेणध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापिसिद्धिप्रसंगात् । तदन्तरें केणकस्यचित्कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च । एवंसंयोगसंबंधेनघटवतिभूतलेसमवायसंबंधेनघटाभावसत्त्वेमानाभावात् । लाघवे नघटात्यंताभावत्वेनैवघटसामानाधिकरण्यविरोधित्वकल्पनात् । संबंधविशेषप्रवेशेचगौरवात् । घटस्यसमवायाद्यभावमात्रवि षयतयाप्रतीत्युपपत्तेराधाराधेयभावस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेनघटस्यावृत्तित्वशंकानुदयात्तदुक्तयुक्तेश्चनघटात्यंताभावसामानाधिकर ण्यं । एवंसंयोगतदत्यंताभावयोनैकाधिकरण्यं । अग्रेवृक्षःकपिसंयोगीमूलेनेतिप्रतीतेरग्रमूलयोरेवसंयोगतदत्यंताभाववत्तयोप पत्तेः । तदासन्मात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमेवमिथ्यात्वमितिमंतव्यं । नचैवंसतिभावाभावयोर्विरोधात्तज्ज्ञानयोर्बाध्यबा धकभावोनस्यादितिवाच्यं । भिन्नसत्ताकयोरविरोधेपिसमसत्ताकयोर्विरोधात् । यत्रभूतलेयस्यघटस्यात्यंताभावोव्यावहारिकः तत्रघटोनव्यावहारिकइतिनियमात् । नचैवंसतिशुक्तिरियंनरजतमितिज्ञानविषयीभूताभावस्यव्यावहारिकत्वेनपुरोवर्तिप्रतीत रजतस्यव्यावहारिकत्वापरिहारेप्रातीतिकसत्त्वानपहाराद्बाधोत्तरकालेपीदंरजतमितिप्रतीतिःस्यादितिवाच्यं । तत्रेयंशुक्तिरित्य परोक्षप्रमयाप्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौप्रातीतिकसत्त्वास्याप्यपहारात् । शुक्त्यज्ञानस्यप्रातीतिकरजतोपादानत्वेनत दसत्त्वेप्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् । अतएवयत्रपरोक्षयाअधिष्ठानप्रमयानभ्रमोपादानाज्ञाननिवृत्तिः तत्रव्यावहारि

कत्वापरिहारेपिप्रातीतिकत्वानपहारांत्तिक्तोगुडइतिप्रतीतिरनुवर्तते । एवमखंडब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वंपरोक्षवाधेनप्रपंचस्यव्याव हारिकत्वापरिहारेपिप्रतीतिरनुवर्ततएव । अधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तौतुनानुवर्ततइति" । अत्रोच्यते । यदुक्तंक्वचिदप्युपाधावि त्यादि । तन्न । असच्चेत्सत्त्वेननप्रतीयेतेतिवदतातादृशाप्रतीतिंप्रतिप्रयोजकस्यासत्त्वस्यप्रतीत्यनुपाधिकस्यैववाच्यत्वात् । नि रस्तंचैतदधस्तात् । यच्चोक्तंयेनंरूपेणेत्यादि सन्मात्रनिष्ठेत्यादिच । तदुभयमपिन । लाघवेनभावाभावयोरेवसामानाधि करण्यविरोधात् । सत्ताभेदस्याद्याप्यसिद्धेश्च । मिथ्यात्वानुमानादेवचसत्ताभेदसिद्धावन्योन्याश्रयात् । श्रुतेःप्रत्यक्षबाधाच्च । त स्मात्साधूक्तमत्यंतासत्त्वंदुर्वारमिति ॥ अबाध्यत्वरूपेति[३।१३] ॥ अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञानेसतितंद्घटितमिथ्यात्वज्ञानं । बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानेचतदभावरूपाबाध्यत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ रूप्यंनास्तीति[३।१४] ॥ अन्यथापारमार्थिकत्वेनरू प्यंनास्तिपारमार्थिकत्वेननानानास्तीतिचनिषेधोल्लेखःस्यादित्यर्थः ॥ अन्यथेति[३।१५] ॥ तथाचनृशृंगादेरपिपारमार्थिकस्वरूपाति रिक्तंकिंचित्स्वरूपमंनिषिद्धंस्यादित्यर्थः । रूप्यंनास्ति नेहनानास्तीति रूप्यप्रपंचयोःपारमार्थिकत्वेननिषेधानंतरं अपारमा र्थिकं रूप्यस्यप्रातिभासिकं प्रपंचस्यव्यावहारिकं स्वरूपमनुवर्तेत । तस्यानिषिद्धत्वात् । नचेष्टापत्तिः । मोक्षेपितदनुवृत्तौनि ष्प्रपंचताया असिद्ध्यापातादित्यपिबोद्धव्यं ॥ रूप्यवदिति[३।१६] ॥ पारमार्थिकत्वस्यापिनिषेधायबुद्धिपूर्वकारोपरूपाप्रसक्तिर्वाच्या । आरोपश्चानिर्वचनीयपारमार्थिकत्वविषयइतिपारमार्थिकत्वस्यापिनस्वरूपेणनिषेधः । किंतुपारमार्थिकत्वांतरेण तस्याप्युक्तवि धयापारमार्थिकत्वांतरेणेत्यनवस्थास्यादित्यर्थः ॥ सुखादीति[३।१७] ॥ प्रतिपन्नोपाधौपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधप्रतियोगित्वंब्रह्म

ण्यतिव्याप्तमित्यर्थः । निर्धर्मकतयापारमार्थिकधर्मशून्यस्यापिब्रह्मणःस्वरूपंपरमार्थसदितियदि तदाप्रपंचस्यापितथास्त्विति बोध्यं ॥ मयीति ॥ मदंशोऽधआदिश्चब्रह्मणोपिप्रतिपन्नोपाधिरस्तीत्यर्थः । ननुपारमार्थिकस्यब्रह्मणःकथंपारमार्थिकत्वेननिषेधइत्यतउक्तं ॥ निर्धर्मकत्वेनेति ॥ प्रतिपन्नोपाधिशब्देनेति ॥ तथाचब्रह्मण्यतिव्याप्तिरितिभावः । नन्वध्यस्तत्वंनमिथ्यात्वं । येनात्माश्रयः । किंतुसदसद्भ्यामन्यत्वमित्यतआह ॥ शेषेति ॥ वैयर्थ्यादित्युपलक्षणं । इष्टापत्तिरपिबोध्या । ननुप्रतिपन्नोपाधौपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वलक्षणंनब्रह्मण्यतिव्याप्तं । ब्रह्मणःप्रतिपन्नोपाधेरभावात् । नचमयिसुखानुभवइतिप्रत्यक्षेण सएवाधस्तादित्यादिश्रुत्याचमदंशोधआदिर्वास्तिब्रह्मणोपिप्रतिपन्नोपाधिरितिवाच्यं । ब्रह्मणःसर्वाधिष्ठानत्वेनमदंशाधआदेर्ब्रह्मण्यध्यस्तस्यब्रह्मप्रत्यधिष्ठानत्वायोगादित्यतआह ॥ ब्रह्मणइति ॥ पारमार्थिकत्वधर्मशून्ययोरपि ब्रह्मजगतोःप्रतिपन्नोपाधिविरहतत्सद्भावप्रयुक्तापरिच्छिन्नत्वपरिच्छिन्नत्वाभ्यांविशेषेऽपिनपरमार्थस्वरूपेविशेषइत्यर्थः । ननुद्रव्यत्वहीनंगुणादिकमद्रव्यमितिवत्पारमार्थिकत्वहीनंजगदपारमार्थिकमेवस्यात् । अतआह ॥ नहीति ॥ पारमार्थिकत्वहीनमपरमार्थिकंचेद्ब्रह्माप्यपारमार्थिकंस्यादित्यर्थः । ननुपारमार्थिकत्वस्यतत्वतःसत्त्वेपिनाद्वैतहानिः । तस्यब्रह्मस्वरूपत्वेनब्रह्मणइवब्रह्माद्वैताविरोधित्वादित्यतआह ॥ नचेति ॥ सोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वाभ्यांपारमार्थिकत्वंब्रह्मणोनैकस्वरूपत्वमितिभावः । ब्रह्मजगतोःसत्यत्वेप्यवांतरवैषम्यमाह ॥ एवंचेति ॥ ब्रह्मणःकालत्रयेऽपिसत्त्वेननित्यत्वं जगतस्तुस्वकालेकदाचिदेवस

त्त्वेनानित्यत्वमितिनित्यत्वाभ्यामेवब्रह्मजगतोर्वैषम्यं नतुसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामित्यर्थः । उक्तार्थंसंगृह्णाति ॥ [३९।३] तथाचेति ॥ निषे
धोरूप्यादेरित्यन्वयः ॥ [३९।४] अतीतेति ॥ अतीतस्यज्ञानेननिवृत्तिर्नैवनिवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ [३९।४] शुक्तिज्ञानेनेति ॥ तथाचदृष्टांतःसाध्यवि
कलइत्यर्थः ॥ [३९।५] एतावंतमिति ॥ ज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वंभ्रमाज्ञानादिवत्सत्यत्वेपिप्रपंचस्योपपन्नमतोर्थांतरमितिभावः ॥ [३९।७] अप
रोक्षेति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः ॥ [३९।७] ज्ञानत्वव्याप्येति ॥ तथाचापरोक्षत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वेप्युक्तमिथ्यात्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥[३९।८] इच्छा
द्युनिवर्त्यइति ॥ तथाचसंस्कारादेरिवप्रपंचस्यसत्यत्वेप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ [४०।१] अनुभवत्वेति ॥ स्मृतावनुभवत्वाव्याप्यधर्मस्या
भावादित्यर्थः ॥ [४०।२] भ्रमोचरप्रमेति ॥ अत्रप्रमात्वंयथार्थज्ञानत्वमात्रं । नत्वनुभवत्वगर्भं । तेनयथार्थस्मृतिनिवर्त्येअयथार्थस्मृ
तिविषयेनाव्याप्तिः ॥ [४०।३] अज्ञानसंस्कारइति ॥ सर्वपदार्थानांसंस्काररूपेणविद्यमानत्वस्यपरैरंगीकृतत्वादज्ञानस्यापिसंस्का
रोस्ति । सचाज्ञानेनिवृत्तेपिजीवन्मुक्त्यवस्थायांभिक्षाटनादिप्रवृत्तिहेतुरनुवर्तमानस्तत्वज्ञानसंस्कारेणनिवर्तते । अतस्तत्राव्याप्ति
रित्यर्थः ॥ [४०।३] स्वोपादानेति ॥ अज्ञानादेरनादेर्योध्यासस्तत्राप्युपादानासंभवादित्यर्थः ॥ [४०।३] लाघवेनेति ॥ अज्ञानस्यस्वंप्रत्युपा
दानत्वेस्वस्याज्ञानोपादानकत्वंफलितं तदेवलक्षणमस्त्वित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ [४०।४] विज्ञानेति ॥ मिथ्यारूप्यादौ मिथ्यात्वेनोभय
संमतेरूप्यादौ विज्ञाननाश्यतानानुभूयते अधिष्ठानवत्सत्येरूप्याज्ञानेविज्ञाननाश्यतानुभूयते । तथाचरूप्यादावव्याप्तिः रूप्यादौ
प्याज्ञानेचातिव्याप्तिरित्यर्थः । “सि० ननुज्ञाननिवर्त्यत्वंनामज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं । अवस्थितिर्द्वेधा ।
स्वरूपेणकारणात्मनाच । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथाचमुद्गरपातेनघटस्यस्वरूपेणावस्थितिविरहेपिकारणात्मनावस्थितिवि

रहाभावाद्ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तएवसइतिनातीतघटादावव्याप्तिः। अतएवनपूर्वज्ञानेसिद्धसाधनं। उत्तरज्ञानेनलीनस्यपूर्वज्ञानस्यस्व कारणात्मनावस्थानादवस्थितिसामान्यविरहानुपपत्तेः। शशविषाणादाववस्थितिसामान्यविरहेपितस्यज्ञानप्रयुक्तत्वाभावान्ना तिव्याप्तिः। शुक्तिरजतादेश्चापरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याप्रतिभासकालेवस्थित्यंगीकारान्न बाधकंज्ञानंविनातद्विरहइतिनसा ध्यविकलता। अतएवोक्तंविवरणाचार्यैः "अज्ञानस्यस्वकार्येणप्रविलीनेनवर्तमानेनवासहज्ञानेननिवृत्तिर्बाध" इति। वार्तिक कृद्भिश्चोक्तं "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्यासहकार्येणनासीदस्तिभविष्यतीति"। सहकार्येणनासीदि तिलीनेनकार्येणसहनिवृत्त्यभिप्रायं। रूप्योपादानमज्ञानंस्वकार्येणवर्तमानेनलीनेनवासहाधिष्ठानसाक्षात्काराान्निवर्तते। तत्त द्भ्रमोपादानाज्ञानानांभेदाभ्युपगमादितिनदृष्टांतेसाध्यवैकल्यं। मुद्गरपातानंतरंघटोनास्तीतिप्रतीतिवदधिष्ठानज्ञानानंतरंशु त्तथज्ञानंतद्गतंरूप्यंचनास्तीतिप्रतीतेःसर्वसंमतत्वात्। ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यप्यसाधु। उत्तरज्ञानस्यनिवर्त कत्वंचनज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण। किंत्विच्छादिसाधारणेनोत्तरात्मविशेषगुणत्वेनेतिनसिद्धसाधनादिति। नापिइच्छाद्यनिवर्त्ये स्मृतित्वेनस्मृतिनिवर्त्येसंस्कारेतिव्याप्तिः। स्मृतेःसंस्कारनिवर्तकत्वेमानाभावात्। स्मृतौहिजातायांसंस्कारोदृढोभवतीत्यनुभ वसिद्धं। दृढत्वंचसमानविषयसंस्कारानेकत्वमित्यदोषः। वस्तुतस्तुसाक्षात्कारत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वंविवक्षितं। अतोनपूर्वोक्त दोषः। नापिनिश्चयत्वेनज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणज्ञाननिवर्त्येसंशयेतिव्याप्ति" रिति॥ अत्रोच्यते। यदुक्तंज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसा मान्यविरहप्रतियोगित्वंज्ञाननिवर्त्यत्वमिति तत्रावस्थित्यासामान्यंवाविशेष्यतेविरहोवा। आद्येअवस्थितिसामान्यंकारणात्मना

वस्थितिः कारणमितियावत् । ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिकारणकत्वमित्यर्थःस्यात् । तत्रचोत्तरज्ञानंप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारादौसिद्धसाधनं । अनाद्यविद्यादौचबाधः । कारणशब्देनाविद्योक्तौचाविद्याकारणंकत्वमेवास्तुशेषवैयर्थ्यात् । अनाद्यविद्यादौबाधश्च । नद्वितीयः । घटाद्यवस्थितिसामान्यविरहस्यज्ञानप्रयुक्तत्वंनसंभवति । विनष्टघटाद्यवस्थितिविशेषद्वयविरंहद्वयस्यज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात् । स्वरूपेणावस्थितिविरहस्यज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात् । विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्यत्वयैवाविद्यावादेनिरसिष्यमाणत्वात् । ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्यवस्थायामवस्थात्वस्यातिप्रसंगेनप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च । शुक्तिरजतादेरवस्थित्यंगीकारेस्वरूपेणनिषेधोक्त्ययोगश्च । रूप्यादेःस्वरूपेणैवनिषेधइतित्वदभ्युपगतपक्षेरूप्यादेरत्यंतासत्त्वस्यापादितत्वेनरूप्याद्यभावोपिशशविषाणाद्यभावइवज्ञानाप्रयुक्तइतिदृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यमेव । पक्षेबाधश्च । यच्चोक्तंज्ञानत्वव्याप्येत्यादि तदपिन । तवमतेमननत्वादिनाज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणमनननिवर्त्ये अर्थगतसंशयविशेषेऽतिव्याप्तेः । तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनैवमननस्यसप्रयोजनत्वोक्तेश्च । उत्तरात्मविशेषगुणत्वेनेत्याद्यपिनयुक्तं । धर्माधर्मादावतिप्रसंगात् । यच्चोक्तंस्मृतेःसंस्कारनिवर्तकत्वंनेति तन्न । सुखादिकंधर्मादेरिवस्मृतेरपिस्वकारणसंस्कारनिवर्तकत्वात् । दृढसंस्कारस्तुस्मृतिजन्योन्यएव । यच्चोक्तंवस्तुतस्त्वित्यादि तदपिन । त्वयाप्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वमंगीकुर्वतानायंसर्पइत्याप्तोपदेशस्यापिसर्पादिभ्रमबाधकतायाउक्तत्वेनसाक्षात्कारत्वस्यबाधकतानवच्छेदकत्वादिति ॥ एतेनेति ॥ अत्यंतासत्वापादनादिनेत्यर्थः ॥ दोषस्योक्तत्वाच्चेति ॥ स्वरूपेणात्यंताभावप्रतियोगित्वपक्षेअत्यंतासत्त्वापसिद्धांतादेःपारमार्थिकत्वेनतत्प्रतियोगित्वपक्षेब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वध

मशून्यस्यापिजगतोब्रह्मवदेवामिथ्यात्वोपपत्तेरित्यादेर्दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः। संयोगिनिसमवायिनिवादेशेतदत्यंताभावासंभवः। संभवेतूपादानत्वानुपपत्तिरित्यपिबोध्यं। "सि०अत्रवदंति कालेसहसंभववद्देशेपिसहसंभवाविरोधः। प्रागभावसत्त्वेनोपादानत्वाविरोधश्च। नचात्यंताभावाधिकरणेप्रागभावस्याप्यनुपपत्तिरितिवाच्यं। कालेव्यभिचारात्। नचप्रागभावात्यंताभावयोःसामानाधिकरण्यमिदानींघटात्यंताभावइदानींघटप्रागभावइतिप्रतीतिवलादंगीकृतं। देशेतुतदुभयसामानाधिकरण्येनकिंचिदपिप्रमाणमितिवाच्यं। मिथ्यात्वानुमितेःश्रुतेश्चप्रमाणत्वात्। विषमसत्ताकयोरविरोधश्चपूर्वमुपपादितः। नचासत्यतिव्याप्तिः स्वात्यंताभावाधिकरणएवसत्त्वेनप्रतीयमानत्वस्यविवक्षितत्वात्। नन्वतद्वैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुत्याऽसतःसत्त्वप्रतीतेस्तत्रातिव्याप्तिर्दुरुद्धरेतिवाच्यं। सदेवेदमग्रआसीदित्यस्यार्थस्याभावएवनआप्रतिपाद्यते। नत्वसतःसत्वं। विरोधात्। अतोनातिव्याप्ति" रिति। अत्रोच्यते। यदुक्तंप्रतियोगितदत्यंताभावयोःकालइवदेशेप्यविरोधइति। तन्न। तथासतिभावाभावयोर्विरोधएवोच्छिन्नकथःस्यादितिव्यावहारिक्यपिव्यवस्थानस्यात्। द्वैताद्वैतयोरविरोधापत्तेरद्वैतज्ञानस्यद्वैतज्ञाननिवर्तकत्वंनस्यात्। यच्चोक्तंमिथ्यात्वानुमानादेरेवात्यंताभावप्रागभावयोर्देशसामानाधिकरण्येप्रमाणत्वमिति। तन्न। विरोधेनानुमानस्वरूपस्यैवालभ्यत्वात्। यदपिचोक्तंविषमसत्ताकयोस्तयोरविरोधइति। तन्न। लाघवेनात्यंताभावमात्रस्यैवप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरोधित्वात्। यच्चोक्तमसदेवेदमितिश्रुत्यासदेवेदमितिश्रुत्यर्थाभावमात्रंबोध्यतइति। तन्न। सदेवेदमितिश्रुत्यर्थाभावबोधकत्वेप्यसद्बोधकत्वस्यदुर्वारत्वात्। तथाहि। सदेवेत्यस्यब्रह्मसत्त्वमर्थः। तदभावस्त्वत्यंतासन्नेव। नहिब्रह्मसत्त्वा

भावःक्वचिद्देशेकालेवास्तीति । सद्विविक्तत्वमितिपक्षंदूषयति ॥ [४३।२] पंचमेपीति ॥ [४३।२] त्वन्मतेपीति ॥ तथाचासंभवः । ब्रह्मण्यति
व्याप्तिश्च ॥ [४३।३] सिद्धसाधनादिति ॥ प्रपंचब्रह्मभेदस्यमयाप्यंगीकृतत्वादित्यर्थः । सद्रूपत्वाभावइत्यस्यब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्चेत्याह
॥ [४३।४] मन्मतइत्ति ॥ ननुब्रह्मणःसत्त्वाभावेपिनसद्रूपत्वासिद्धिः । सत्त्वेसत्त्वांतराभावेपिसद्रूपत्वमिवब्रह्मणोपितथात्वोपपत्तेरि
त्यतउक्तं [४३।५] सत्त्वस्याभिधेयत्ववत्स्वाश्रितत्वेनेति ॥ ननुसत्त्वस्यस्वाश्रितत्वेआत्माश्रयःस्यात्अभिधेयत्वेतुनात्माश्रयःअ
भिधेयत्वेप्यभिधानविषयत्वस्यप्रमितत्वादित्यतउक्तं [४३।५] अबाध्यत्वादिरूपस्येति ॥ यथाघटादावबाध्यत्वेनतादृशंसत्त्वं तथा
अबाध्यत्वस्याप्यबाधितत्वात्तादृशसत्त्ववत्त्वंप्रमितमतोनात्माश्रयदोषइतिभावः । “सि०अत्रवदंति प्रमाणसिद्धत्वमेवसत्त्वं । प्र
माणत्वंचदोषासहकृतज्ञानकरणत्वं । तेनस्वप्नादिवत्प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेनमिथ्यात्वंसिद्ध्यति । प्रमाणसिद्धत्वंचाबाध्यत्वव्याप्य
मित्यन्यत् । अत्राप्यसतिनिर्धर्मकेब्रह्मणिचातिव्याप्तिवारणायसत्त्वेनप्रतीयमानत्वंविशेषणंदेयं । तयोःसत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषय
त्वाभंग्वा” दिति अत्रोच्यते । प्रमाणसिद्धत्वस्यसुखादौतवमतेसत्त्वेपिघटादावसत्त्वादव्याप्तिः । यच्चोक्तंप्रमाणसिद्धत्वमबा
ध्यत्वव्याप्यमिति । तन्न । प्रमाणासिद्धस्यापिब्रह्मणोऽबाध्यत्वात् । प्रमाणसिद्धस्यापिप्रपंचस्यबाध्यत्वाच्चेति ॥ संगृह्णाति ।
[४३।६] तस्मादिति ॥ अनिर्वाच्ये सदसद्विलक्षणत्वे । प्रतीते प्रतिपन्नोपाधौ । प्रतिषेध्यता त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं । ननुत्वन्म
तेशुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वात्त्वयापितन्निर्वक्तव्यमितिनममैवपर्यनुयोगइत्यतआह ॥ [४३।८] ममत्विति ॥ मदभिमतंमिथ्यात्वंतुनत्वया
प्रपंचस्येष्यतइतिभावः । मिथ्यात्वपक्षाःपंचत्वंप्रापिताःपूर्वपक्षिभिः । दूरंनिरस्तास्तेतकैरितिसंश्रृणवामहे । व्यासाद्रिसृतंतर्कौ

बुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांमिथ्याभावोक्तिभंगएेत् ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वनिरुक्तिभंगः ॥ १ ॥ ननुमिथ्यात्वस्या बाध्यत्वेपिनाद्वैतहानिस्तस्यब्रह्मस्वरूपत्वादित्यतआह ॥ नहीति ॥ भ्रमकालानिश्चितमिति ॥ अन्यथारूप्यभ्रमाद्रूप्यार्थि प्रवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानेति ॥ एतच्चभ्रमकालेब्रह्मणोनिश्चयोस्तीत्यस्योपपादकं ॥ तस्येति ॥ ब्रह्मस्वरूपमात्रस्यप्र पंचमिथ्यात्वस्येत्यर्थः ॥ दृश्यत्वादेरिति ॥ ब्रह्मस्वरूपेऽबाध्येमिथ्यात्वेदृश्यत्वस्यसत्त्वादित्यर्थः । ननुसाध्याभाववत्यपिमि थ्यात्वेदृश्यत्वस्यहेतोरभावान्नव्यभिचारइत्यतआह ॥ मिथ्यात्वस्यचेति ॥ मिथ्यात्वानुमानेयदिमिथ्यात्वंनविषयस्तदामिथ्या त्वानुमानवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ मिथ्यात्वानुमानस्यमांप्रतिमिथ्यात्वज्ञप्त्यर्थत्वेनत्वयाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ अंत्यइति ॥ मिथ्यात्वस्यबाध्यत्वंइत्यर्थः ॥ सिद्धसाधनमिति ॥ अविद्यमानानतिरिक्तबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वस्यप्रपंचेममानिष्टत्वाभावादि त्यर्थः ॥ अद्वैतश्रुतेरिति ॥ बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वस्यातत्वस्याबेदकत्वादित्यर्थः ॥ जगदिति ॥ जगत्सत्यं मिथ्याभूतमिथ्या त्वकत्वात् आत्मवदित्यनुमानादित्यर्थः ॥ नचेति ॥ आत्मनिसत्येसाध्यव्यापकंपक्षएवसाधनाव्यापकमात्मत्वमुपाधिर्नस्यादि त्यर्थः ॥ सत्यत्वंविनेति ॥ प्रपंचसत्यत्वविषयकेस्थापनानुमानेमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्यहेतोःसत्यत्वरूपसाध्येनव्याप्तिग्राह कोव्याघातरूपस्तर्कोस्ति । आत्मत्वस्योपाधेर्व्यतिरेकेण नात्मत्वेनक्रियमाणेस्थापनानुमानीयसाध्यस्यसत्यत्वस्यव्यतिरेकानुमा नेनुकूलतर्काद्यभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ नचेति ॥ द्वितीयाभावोपलक्षितंब्रह्मस्वरूपंचननिरुपाधिकं नवाभ्रमकाले

निश्चितमितित्निपूर्वोक्तदोषइतिभावः ॥ [४३।२] उपलक्षणइति ॥ उपलक्षणद्वितीयाभावस्यबाध्यत्वेतद्रूपस्यमिथ्यात्वस्यबाध्यत्वात्सि
द्धसाधनादि । अवाध्यत्वेत्वद्वैतहानिरिति दूषणसहिताद्विकल्पात् नवाच्यमित्यनेनान्वयः ॥ [४३।३] द्वितीयेति ॥ अप्रसिद्धोपलक्ष्य
स्यप्रसिद्धमुपलक्षणंभवति द्वितीयाभावरूपोपलक्षणंप्रत्युपलक्ष्यस्यब्रह्मणोनित्यसिद्धत्वेननतत्प्रतितस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः । ज्ञा
तस्यैवोपलक्षणत्वेनद्वितीयाभावस्याभावरूपोपलक्षणस्यज्ञानार्थंतदधिकरणभूतशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकमित्यभिसंधायोक्तं ॥ द्वि
[४३।३] तीयाभावाधिकरणतयेति ॥ तथाचोपलक्षणंज्ञानार्थंप्रागेवज्ञातंशुद्धंब्रह्मप्रतिनद्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वमितिभावः । सर्व
दाप्रतीयमानत्वेनांगीकृताविद्यायाःप्रतीतिस्तदधिकरणशुद्धब्रह्मसुपूरणंविनानसंभवतीतितदर्थमपिशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकमित्य
भिप्रायेणोक्तम [४३।३] विद्येत्यादि ॥ ननुकाकेनगृहगतसंस्थानविशेषइवप्रकाशमानब्रह्मगतधर्मांतरमेवद्वितीयाभावेनोपलक्ष्यता
मित्यतउक्त [४३।३] मन्यस्येत्यादि ॥ उपलक्षणकालेद्वितीयमात्राभावादितिभावः । जगच्चसत्यंस्यात्मवदित्युक्तानुमानेव्यभिंचा
रशंकते ॥ [४३।४] नन्विति ॥ रूप्यगतमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेनमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वंहेतूरूप्येवर्तते साध्यंचसत्यत्वंनास्तीतिव्यभि
चारइतिभावः । सिद्धांतीव्यभिचारपरिहारंशंकते ॥ [४३।५] नचंतथात्वइति ॥ यदिरूप्येमिथ्यात्वंमिथ्या तर्हिमिथ्यात्वविरुद्धंसत्य
त्वंसत्वंस्यात् । यथागविगोत्वाभावस्यमिथ्यात्वेगोत्वंतद्विरुद्धंसत्यं । तथाचप्रयोगः रूप्यंमिथ्याभूतमिथ्यात्वाधिकरणंनभवति
सत्यभूततद्विरुद्धसत्यत्वानधिकरणत्वात् यत्सत्यभूततद्विरुद्धाधिकरणंनभवतितन्मिथ्याभूततदधिकरणंनभवति यथासत्यभू

तगोत्वविरुद्धगोत्वाभावानधिकरणंगौर्गोत्वाभावविरुद्धमिथ्याभूतगोत्वाधिकरणंनभवति तथाचरूप्यमिथ्यात्वस्यसत्यत्वेनरू
प्येहेतोरेवागमनान्नव्यभिचारइतिभावः । पूर्वपक्षीव्यभिचारपरिहारंदूषयति ॥ [४४।२] धर्मिणईति ॥ सत्यभूतसत्यत्वानधिकरणम
पिरूप्यं सत्यभूतमिथ्यात्वस्याधिकरणंनभवति किंतुमिथ्यात्वस्यापिमिथ्याभूतस्यैवाधिकरणं धर्मिणोरूप्यस्यमिथ्यात्वात् । त
थाचप्रयोगः रूप्यगतत्वेनोच्यमानेसत्यत्वमिथ्यात्वे मिथ्या मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वात् स्वप्नप्रतीतंगजरूपवदिति । तथाचजग
च्चसत्यंस्यादित्युक्तानुमानस्यरूप्येव्यभिचारस्तदवस्थइतिभावः । ननुरूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वसाधकस्यमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्य
हेतोःरूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वाभावसाधकेनसामान्यव्याप्तिमूलकेनानुमानेनसत्प्रतिपक्षितस्यनरूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वरूपसाध्य
ज्ञानजनकत्वमतोरूप्येमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्यहेतोरज्ञानान्नोक्तानुमानस्यरूप्येव्यभिचारइत्यतःसिद्धांत्युक्तसामान्यव्याप्तावु
पाधिमाह ॥ [४४।२] परस्परेत्यादिना ॥ [४४।२] धर्मीसन्निति ॥ तथाचतत्रमिथ्यात्वमुपाधिः । अतस्तस्यहीनबलत्वात्तेननास्यसत्प्रतिपक्षि
तत्वं अतोरूप्येहेतुज्ञानसंभवाद्व्यभिचारस्तदवस्थइतिभावः । उक्तसामान्यव्याप्तौव्यभिचारमप्याह ॥ [४४।२] नहीति ॥ नहिसत्य
भूतस्यगौरत्वविरुद्धश्यामत्वस्यानधिकरणेवंध्यासुतेतद्विरुद्धंगौरत्वंमिथ्याभूतंनास्ति किंतुसत्यभूतंगौरत्वमस्तीतियुज्यते । किं
तुगौरत्वंतद्विरुद्धंश्यामत्वंचेत्युभयमपिवंध्यासुतेमिथ्यैव । धर्मिणएवमिथ्यात्वात् । तथाचोक्तव्याप्तौव्यभिचारइतिभावः । न
नूक्तसामान्यव्याप्तौविरुद्धत्वंनसहानवस्थितत्वादिसाधारणं । किंतुपरस्परविरहरूपत्वं । नचगौरत्वश्यामत्वेपरस्परविरहरूपे ।

अतोनोक्तोव्यभिचारइत्यतआह ॥ नवास्वप्नइति ॥ स्वप्ने स्वप्नावस्थायां । क्वचिदधिकरणइतिशेषः ॥ तत्रैवेति ॥ तदधिकरणइत्यर्थः । स्वप्नावस्थायांदृष्टेक्वचिदधिकरणेसत्यभूतगजाभावविरहरूपस्यगजस्यानधिकरणत्वंवर्तते । गजविरहरूपस्यगजाभावस्यमिथ्याभूतस्यनाधिकरणत्वं । किंतुसत्यभूतस्यैवगजाभावस्याधिकरणत्वमितिनास्ति । किंतुगजोगजाभावश्चेत्युभयमपिमिथ्यैवेतिपरस्यविरहरूपविरुद्धत्वगर्भायाअप्युक्तव्याप्तेर्व्यभिचारइतिभावः । रूप्यस्यधर्मिणोमिथ्यात्वात्तत्रसत्यत्वमिथ्यात्वे परस्परविरहरूपेअपिमिथ्यैवेत्युक्तंदूषयति ॥ प्रतिपन्नेति ॥ धर्मिसत्त्वानपेक्षधर्मस्यसत्यत्वंधर्मिमिथ्यात्वेपियुक्तं । तथाचतदुक्तहेतोरप्रयोजकत्वादस्मदुक्तहेतोर्नरूप्येव्यभिचारइतिभावः । ननुप्रतियोगित्वमपिधर्मोविनाधर्मिणंनावतिष्ठते वंध्यासुतादावपि नात्यंताभावप्रतियोगित्वं किंत्वत्यंताभावएववंध्यासुतप्रतियोगिकत्वमित्यतआह ॥ अनिर्वाच्यत्वभंगइति ॥ अत्यंताभावस्यवंध्यासुतप्रतियोगिकत्वेवंध्यासुतस्यापितत्प्रतियोगित्वमवर्जनीयमेवेत्यादिवक्ष्यतइत्यर्थः । परोक्तेमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वेहेतौ धर्म्यसत्त्वप्रयुक्तसत्त्वाभाववत्त्वमुपाधिमाह ॥ धर्म्यसत्त्वइत्यादिना ॥ असत्त्वे सद्विलक्षणत्वे । असत्त्वं सद्विलक्षणत्वं ॥ धर्मिसत्त्वेति ॥ धर्म्यसत्त्वप्रयुक्तसत्त्वाभाववत्त्वमित्यर्थः । अयंचसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोवोध्यः । तेनब्रह्मण्यारोपितमिथ्यात्वादौनसाध्याव्याप्तिः । नञ्द्वयांतर्भावाच्च । वंध्यासुतश्यामत्वादौचनसाध्याव्याप्तिशंकेतिध्येयं । उक्तोपाधेःपक्षाद्व्यावृत्तिमाह ॥ मिथ्यात्वमिति ॥ मिथ्यात्वंतुधर्मिसत्त्वस्यविरहरूपं । अतोधर्मिसत्यत्वंनापेक्षते प्रत्युतधर्मिसत्यत्वंप्रतिक्षिपती

तितत्प्रतिकूलमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वविरहरूपातिरिक्तंब्रह्मभिन्नत्वादिकंपारिभाषिकंमिथ्यात्वंसत्यत्वपक्षेप्यविरुद्धमि त्यर्थः। अत्रवदंति "सि० मिथ्यात्वमिथ्यात्वेपिप्रपंचसत्यत्वानुपपत्तिः। तत्रहिपरस्परविरुद्धयोरेकमिथ्यात्वेपरसत्यत्वं यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्तिनभवेत्। यथापरस्परविरहरूपयोरजततदत्यंताभावयोःशुक्तौ। यथावापरस्परविरहव्यापकयो रजतभिन्नत्वरजतत्वयोस्तत्रैव। तत्रनिषेध्यतावच्छेदकभेदनियमात्। प्रकृतेतुनिषेध्यतावच्छेदकमेवदृश्यत्वादि। यथागोत्वा श्वत्वयोरेकस्मिन्गजेनिषेधेगजत्वात्यंताभावव्याप्यत्वंनिषेध्यतावच्छेदकमुभयोस्तुल्यमितिनैकतरनिषेधेन्यतरसत्त्वंतद्वत्। य थाचसत्यत्वमिथ्यात्वयोर्नपरस्परविरहरूपत्वंनवापरस्परविरहव्यापकत्वं तथोपपादितमधस्तात्। परस्परविरहरूपत्वेपिविषम सत्ताकयोरविरोधात्। व्यावहारिकमिथ्यात्वेनव्यावहारिकसत्यत्वापहारेपिकाल्पनिकसत्यत्वानपहारात्। तार्किकमतसिद्धसं योगतदभाववत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोःसमुच्चयाभ्युपगमाच्च। एकसाधकेनापरस्यबाध्यत्वंविषमसत्ताकत्वेप्रयोजकं। यथाशुक्ति रूप्यतदभावयोः। अस्तिचप्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरेकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वमतस्समसत्ताकत्वान्मिथ्यात्वंबाधकेनप्रपंचस्यापिबाधान्ना द्वैतहानिरिति। अत्रोच्यते। नतावत्परस्परविरहरूपयोरेकनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वंसंभवति। क्वाप्यदर्शनात्। गोत्वा श्वत्वादौतुनपरस्परविरहरूपत्वमतोनोक्तदोषः। यथाचसत्यत्वमिथ्यात्वयोःपरस्परविरहरूपत्वंतथोपपादितमधस्तात्। उपपा दयिष्यतेच। यदपिचविषमसत्ताकयोरविरोधइत्युक्तं तदपिन। विषमसत्ताकेसत्यत्वमिथ्यात्वेकिंरूप्येंगीक्रियेते किंवाजगति। नाद्यः। त्वयारूप्यमिथ्यात्वंतात्विकमित्यग्रेउक्तत्वेनतद्विरोधात्। रूप्येमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वेबाध्यत्वापत्त्यारूप्येसत्यत्व

स्यतात्विकत्वापत्तेः । नांत्यः । विषमसत्ताकयोस्तयोःप्रपंचेत्वयानंगीकारात् । अत्रैवसत्यत्वमिथ्यात्वेप्रपंचेसमसत्ताकेइत्युक्तत्वाच्च । तथासत्यप्रातिभासिकत्वेनांगीकृतस्यप्रपंचस्यव्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्तस्य तात्विकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । सत्वत्वमिथ्यात्वयोस्समुच्चयस्त्वत्यंतायुक्तः । त्वयापिसत्यत्वमिथ्यात्वयोःपरस्परसमुच्चयेविरोधाद्बिभ्यतासदसद्वैलक्षण्यस्यरूप्येंगीकाराच्च । यच्चोक्तमेकबाधकेनापरबाध्यत्वमित्यादि तदपिन । परस्परविरहरूपयोरेकबाधकबाध्यत्वस्यासिद्धेः । शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोःपरस्परविरहरूपत्वाभावात् । यच्चोक्तं प्रपंचगतसत्यत्वमिथ्यात्वयोःसमसत्ताकत्वमिति तदपिन । निरसिष्यमाणत्वात् । विरुद्धद्वयोरेकाधिकरणेसमसत्तायाअसिद्धेः । अन्यथावह्नावपिव्यावहारिकानौष्ण्यतदभावौस्यातामितिकालात्ययापदिष्टमात्रोच्छेदःस्यात् । त्वयैवव्यावहारिकौष्ण्याभावविषयत्वेनबाधव्यवस्थोक्तेश्चेतिपूर्वापरविरोधपरिहारंभवानेवंपृष्टोव्याचष्टां । तस्मात्साधूक्तं जगच्चसत्यंस्यादात्मवदिति ॥ [४५।२] संतःस्युरिति ॥ सद्ब्रह्मबंधादित्यर्थः ॥ [४५।३] रूप्याधिष्ठानेति ॥ प्रातिभासिकरूप्यसंबंधादित्यर्थः ॥ [४५।३] रूप्यइति ॥ सत्संबंधादित्यर्थः ॥ [४५।४] असद्वैलक्षण्यंचेति ॥ रूप्येप्रपंचेचेत्यनुषंगः । ब्रह्मणीतिशेषः ॥ असत्स्यादिति ॥ असत्संबंधादित्यर्थः ॥ [४५।४] असतिचेति ॥ अधिकरणत्वेनासतासंबंधादित्यर्थः ॥ [४५।५] भ्रांतीति ॥ अनिर्वचनीयरजतवादेरजतज्ञानस्यसमानाधिकरणप्रकारकतयाभ्रांतित्वासिद्ध्यापत्त्यामिथ्याभूतार्थविषयकतयाभ्रांतित्वं अमिथ्याविषयकतयाचबाधकत्वंवक्तव्यं । उभयोरपिमिथ्याविषयकत्वेभ्रांतिबाधव्यवस्थानस्यादित्यर्थः ॥ [४६।१] मिथ्यात्वेनेति ॥ मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वेनेत्यर्थः ॥ [४६।१] प्रातिभासिकत्वापत्त्येति ॥ प्रातिभासिकरूप्यसंबंधादित्यर्थः ॥ [४६।२] अप्रामाण्यंचेति ॥ प्रातिभासिकविषयतयारूप्यंज्ञानवद्ब्य

वहारदशायामप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः ॥ [४६।२]हेतूक्तस्येति ॥ रूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वसाधनायेतिशेषः ॥ [४६।२]धर्मिमिथ्यात्वस्येति ॥
मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्येत्यर्थः । अतोनापक्षधर्मत्वं ॥ [४६।३]मिथ्यात्वे ॥ मिथ्याभूतेतिविशेषणयुक्तत्वेइत्यर्थः । यथाश्रुतेत्वसिद्धि
रेवस्यान्नव्यभिचारइतिबोद्धव्यं ॥ [४६।३]घटरूपादाविति ॥ घटरूपादेर्धर्मिणिघटादौमिथ्यात्वस्याभावेनमिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतध
र्मिकत्वस्यहेतोर्घटरूपादौसत्त्वान्मिथ्यात्वरूपसाध्यस्यचाभावाद्व्यभिचारइत्यर्थः ॥ [४६।३]व्यभिचाराप्रन्त्येति ॥ रूप्यमिथ्यात्वसा
धनदशायांघटरूपादेरमिथ्यात्वसंप्रतिपत्त्याव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [४६।३]सत्यत्वेति ॥ सत्यभूतेतिविशेषणस्यावश्यंभावादित्यर्थः । य
थाश्रुतेत्वसिद्धिरेवपरिहृतास्यान्नतुवक्ष्यमाणोविरोधइतिध्येयं ॥ [४६।३]विरोधश्चेति ॥ रूप्यगतमिथ्यात्वेपक्षीकृतेसत्यभूतमिथ्यात्वोपे
तधर्मिकत्वंहेतुस्तदावर्तेत यदिमिथ्यात्वधर्मिणिरूप्येमिथ्यात्वंसत्यंस्यात् । एवंचपक्षेहेतुसिद्ध्यर्थंसत्यत्वेनांगीकृतेरूप्यमिथ्यात्वेय
दिमिथ्यात्वंसाध्यते तदापक्षेनहेतुःस्यात् । तथाचहेतुसाध्ययोःपक्षेसहानवस्थानविरोधइत्यर्थः । रूप्येप्रपंचेसत्यत्वमिथ्यात्वेउभेअ
पिनस्तइत्यत्रदूषणांतरमाह ॥ [४६।४]नचेति॥चकारोदूषणांतरसमुच्चयार्थः । रूप्यस्यप्रपंचस्यचोभयानधिकरणत्वेवंध्यासुतवन्निःस्वरू
पत्वापत्त्यात्वदनभिमतशून्यवादापातःस्यादित्यर्थः । उभयाभावस्त्वयानिःस्वरूपेंगीकृतोनतुसस्वरूपेपिसोंगीकर्तुमुचितः । त
थाचनव्यभिचारइतिभावः । ननुतथापिमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वादित्यस्यहेतोः स्वप्नप्रतीतस्यगजादेस्तन्मिथ्यात्वस्यचमिथ्या
त्वात्तत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ [४७।१]स्वाप्नस्यापीति ॥ स्वाप्नस्यकल्पितत्वपक्षेपिस्वप्नप्रतीतस्यस्वप्नगजध्वंसादेर्मिथ्यात्वेपिगजादे
र्मिथ्यात्वंसत्यमेवेतिगजादौहेतोरगमनान्नव्यभिचारइत्यर्थः । यद्वापरस्परविरहरूपविरुद्धत्वगर्भायामप्युक्तव्याप्तौपरोदीरितंव्य

भिचारंपरिहरति ॥ [४७।१] स्वप्नस्यापीति ॥ विरहशब्देनात्यंताभावोभिप्रेतः । स्वप्नप्रतीतयोर्गजध्वंसयोस्तुनपरस्परात्यंताभावरू
पत्वं । अतउभयोरपिमिथ्यात्वेपिस्वप्नप्रतीतगजतन्मिथ्यात्वयोरुभयोरपिनमिथ्यात्वं । किंतुगजस्यैव गजमिथ्यात्वंतुगजात्यं
ताभावगर्भतयासत्यमेवेत्यर्थः । ननुप्रपंचमिथ्यात्वंनबाध्यंनवाबाध्यं । किंतुप्रपंचसमसत्ताकं । एकबाधकबाध्यत्वंहिसमसत्ता
कत्वेप्रयोजकं । यथाशुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः । अस्तिचप्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरेकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वमितिशंकांनिराकरोति ॥
[४७।२] नन्वेति ॥ एवंचेति ॥ मिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वादित्यर्थः । परास्परात्यंताभावयोरेकबाधकबाध्यत्वस्याभावादितिभावेनाह
॥ [४७।४] मिथ्यात्वस्येति ॥ [४७।५] पारमार्थिकत्वापातादिति ॥ तथाचसिद्धसाधनमेवेतिभावः ॥ [४८।१] द्वैतेति ॥ उभयोरपिव्यावहारिकप
रत्वेनाव्यवस्थैवस्यादित्यर्थः ॥ [४८।२] तयोरिति ॥ प्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरित्यर्थः ॥ [४८।३] अन्यथेति ॥ विरुद्धयोरेकत्रसमसत्ताकत्वेप्रपंचे
तात्त्विकेसत्यत्वमिथ्यात्वेवातात्त्विकौतदभावौवास्यातामित्यर्थः । एतेनकल्पितस्योभयस्यतात्त्विकस्योभयाभावस्यचसत्त्वादिष्टा
पत्तिरितिनिरस्तं । तथासतिरूप्येपिसत्त्वासत्त्वोभयसमुच्चयापत्त्यातदुभयवैलक्षण्यस्यानंगीकरणीयत्वात् । ख्यातिबाधावपिस
त्त्वासत्त्वाभ्यामेवोपपादनीयावितिभावः । एतेनैववृक्षेसंयोगतदत्यंताभावयोरिवप्रपंचेमिथ्यात्वसत्यत्वयोःसमुच्चयइतिनिरस्तं ।
तद्वदवच्छेदकभेदाभावात् । तत्सत्यत्वेत्विष्टापत्तेः । उक्तंचबौद्धाधिकारे सदसत्त्वस्यैकत्रविरोधेनविधिवन्निषेधस्याप्यनुपपत्ते
रिति । संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ ननुसाध्यस्यमिथ्यात्वस्यसाध्यवत्त्वतदभावाभ्यांदूषणाभिधानंजात्युत्तरंस्यादित्याशंकांनि

राकरोति ॥ [४८।५] नचेति ॥ [४८।५] स्वेति ॥ जातिबीजस्यव्याघातादेरभावादित्यर्थः । प्रत्युतस्वानुगुणमेवेत्याह ॥ [४८।६] उक्तंहीति ॥ नित्य
समाजातिलक्षणाभावाच्चनंसाप्रकृतेप्रसंजतीत्याह ॥ [४८।७] किंचेति ॥ [४८।८] नचात्रेति ॥ यद्यपिमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेप्रपंचस्यमिथ्यात्व
विशिष्टत्वभंगएवोच्यते तथापिमिथ्यात्वस्यसत्यत्वपक्षेसनोच्यते । किंतुमिथ्यात्वविशिष्टत्वमेव । अद्वैतहानिस्तूच्यतइत्यर्थः ।
परस्यैकजातिवादित्वमित्याह ॥ [४९।१] प्रत्युतेति ॥ सूरिभिराघोषितंचपरेषांजातिवादित्वमित्याह ॥ [४९।२] उक्तंहीति ॥ अवष्टभ्यसाध
नमालंव्य । व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामार्ष्यसामान्यभंगऐत् ॥ ७ ॥ सामान्यतोमिथ्या
त्वभंगः ॥ २ ॥७॥ हेतुंनिराचष्टे ॥ [४९।४] दृश्यत्वेति ॥ मिथ्या मिथ्यार्थविषयकः॥ [४९।४] प्रत्ययत्वादिति ॥ मीमांसकरीत्यात्र्यंवयंवप्र
योगः । नचालयविज्ञानेशून्यंविज्ञानेचव्यभिचारः । विशिष्टप्रत्ययत्वस्यविवक्षितत्वात् । छर्दिः ष्ठीवनं ॥ [४९।६] बौद्धमतइति ॥
स्तंभादिप्रत्ययस्यासदर्थविषयकत्वरूपाप्रामाण्यंस्तंभादिप्रत्ययग्राहकेणोत्सर्गतएवगृहीतमित्यनुकूलतर्कसद्भावादुक्तानुमानेनस्तं
भादिप्रत्ययस्यमिथ्यार्थकत्वसिद्धिः । अन्यमतेतुघटादिज्ञानेप्रामाण्यस्यसदर्थकत्वस्यस्वतस्त्वादबुभुत्सितग्राह्यज्ञानग्राहकेणसा
क्षिणाप्राङ्मिथ्यात्वानुमानात्प्रामाण्यमेवगृहीतमितिपश्चात्प्रवृत्तस्यमिथ्यात्वानुमानस्यबाधिततयानस्वसाध्यसाधकत्वमित्यर्थः ।
संभावितप्रकारान्दृश्यत्वस्यदूषयितुंपृच्छति ॥ [४९।७] किंचेति ॥ [५९।७] वृत्तीति ॥ इंद्रियार्थसन्निकर्षाद्वाह्येंद्रियद्वारानिस्सृतांतःकरणप
रिणामोवृत्तिः । तद्व्याप्यत्वंतयाप्राप्यत्वं । तयासहसंवंधविशेषइत्यर्थः ॥ [४९।७] फलेति ॥ उक्तरूपायांवृत्तौप्रतिविंवितंचैतन्यंफलं ।

तेनसंबंधः तद्व्याप्यत्वमित्यर्थः ॥ साधारणमिति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वयोरनुगतंव्यवहारप्रयोजकविषयत्वंवातदन्य
तरत्वादिकंवेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ स्वस्याविद्यमानतादशायांचिदविषयत्वेपिविद्यमानतादशायांचिद्विषयत्वंकदाचिच्चि
द्विषयत्वं । धर्मंनजानामीत्यज्ञानोपरागेणवाघटंजानामीतिज्ञानोपरागेणवाचिद्विषयत्वंकथंचिच्चिद्विषयत्वमित्यर्थः ॥ स्वव्य
वहारइति ॥ अद्वितीयत्वादिचैतन्यव्यवहारेपिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षास्तीत्यव्यभिचारायनियतिरिति । स्वातिरिक्तसंविदपेक्षा
व्याप्यस्वव्यवहारकत्वंतदर्थः । चैतन्येतुस्वातिरिक्तसंविदंतराभावेपिसुषुप्तौनित्यसिद्धस्फुरणरूपव्यवहारदर्शनान्नतन्नियमइत्य
र्थः ॥ अस्वप्रकाशत्वंवेति ॥ पराप्रकाश्यत्वाभावइत्यर्थः ॥ आत्मनइति ॥ वेदांतजन्येनोक्तरूपमंनःपरिणामेनवृत्याआ
त्मनोपिव्याप्यमानत्वात्तत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आत्मनोवृत्तिव्याप्यत्वानंगीकारइत्यर्थः । ननुनवेदांतवैयर्थ्यं ।
जपाद्यर्थवत्त्वोपपत्तेरित्यत्राह ॥ ब्रह्मपराणामिति ॥ उपक्रमादिलिंगैर्ब्रह्मप्रतीतीच्छयापूर्वपूर्वाध्यापकोच्चारितानामित्यर्थः ॥
श्रवणादिविधेश्चेत्ति ॥ फलाभावादित्यर्थः । ननुनफलाभावः । श्रवणविधेर्विश्वजिन्न्यायेनस्वर्गफलवत्त्वस्यांततःसंभवादित्य
तउक्तं ब्रह्मज्ञानार्थमिति । "आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्य" इत्यत्रश्रवणेनभावयेत्किमितिफलाकांक्षायांवाक्येनदर्शनंविनि
युज्यते । ननुव्यवहितंस्वर्गादिसंबध्यंते । सन्निहितफलाभावएवव्यवहितस्यकल्पनात् । अतःश्रवणविधिर्ब्रह्मज्ञानार्थस्त्व
न्मतेव्यर्थःस्यादित्यर्थः । ननुनश्रवणविधिर्ब्रह्मज्ञानार्थः । ब्रह्मणोऽदृश्यतयासन्निहितस्यापिदर्शनशब्दस्यतदबोधकत्वात् । अ
न्यथाभावयेत्किमित्यपेक्षायांसमानपदोपात्तंश्रवणमेववाक्योपात्तदर्शनापेक्षयाऽतिसन्निहितंफलत्वेनसंबध्येत । एवंचसन्निहित

फलाभावेव्यवहितस्यापिग्राह्यतयास्वर्गाद्यर्थएवश्रवणविधिः । अतोनव्यर्थइतियोब्रूयात्तंप्रत्याह ॥ [५।१।३] ब्रह्मविचारयतोरिति ॥ ब्रह्मविचारयतोः ब्रह्मविचारयितुमुपक्रांतयोः । गुरोर्मौनंशिष्यस्यमौढ्यं । चकारःपूर्वदूषणसमुच्चये । यद्वोभयेषामुभयं । नन्वापाद्यमानंमौनंशब्दवक्तृत्वाभावोवावेदांतरूपशब्दवक्तृत्वाभावोवाब्रह्मज्ञानोद्देश्यकशब्दवक्तृत्वाभावोवा । नाद्यः । अज्ञेयत्वेपिब्रह्मणस्तद्विचारेप्रवृत्तयोर्देहनिर्वाहादिहेतुशब्दप्रयोगेविरोधाभावात् । नद्वितीयः । ब्रह्मावोधकस्यापिवेदांतरूपशब्दस्यश्रुतशस्त्राधिकरणन्यायेनवचनोपपत्तेः । नतृतीयः । इष्टापत्तेः ब्रह्मणोज्ञानाविषयत्वेनतज्ज्ञानोद्देशेनशब्दप्रयोगस्यमयानंगीकरणात् । नचैवंब्रह्मविचारेवेदांतवाक्यप्रयोगवैय्यर्थ्यमितिवाच्यं । वेदांतवाक्यैरेवब्रह्मविचारस्यविहिततयातत्प्रयोगसंभवात् । वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इतिश्रुतेरितिचेत् उच्यते । उपक्रमादिलिंगकस्यब्रह्मज्ञानेच्छापूर्वकोच्चरितत्वरूपवेदांतनिष्ठब्रह्मविषयकतात्पर्यावधारणरूपस्यविचारस्यासिद्धेर्मौनशब्दार्थत्वेनविवक्षितत्वात् । ब्रह्मणोऽज्ञेयत्वेनिरुक्तविचारस्यासंभवत्स्वरूपत्वात् । मौढ्यशब्देनब्रह्मज्ञानप्रागभावाभावोभिप्रेतइतिनकश्चिद्दोषः ॥ [५।१।३] ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ कृदंतजिज्ञासाशब्दयोगेजिज्ञासाकर्मभूतब्रह्मगतकर्मत्वमभिदधानाद्ब्रह्मशब्दात्षष्ठी । "कर्तृकर्मणोःकृती" तिसूत्रात् । तस्याश्च "प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यत" इतिसमासनिषेधेपिकृद्योगलक्षणांषष्ठीसमस्यंतइतिप्रतिप्रसवात्समासेजाते "सुपोधातुप्रातिपदिकयो" रितिसूत्रेणषष्ठीलोपेब्रह्मजिज्ञासेतिपदंनिष्पद्यते । एवंब्रह्मज्ञानमित्यपि । एवंचब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानमित्यादौकर्मत्वार्थकषष्ठ्यर्थांतर्भावेनवाक्यार्थोनस्यात् । षष्ठ्यर्थांतर्भावश्चसमासशक्त्यावापूर्वपदलक्षणयावालुप्तषष्ठीस्मृत्यावाषष्ठ्यर्थोपस्थितावित्यन्यदेतत् । ज्ञानापरप

र्यायवृत्त्यव्याप्यत्वेब्रह्मणोज्ञानक्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमत्वरूपज्ञानकर्मत्वानुपपत्त्योक्तषष्ठ्यर्थातभावेणवाक्यार्थोननिष्पद्येतेतिभा
वः ॥ तमेवेति ॥ कर्मणीतिद्वितीयांतिकृतव्यादिषुचसंबध्यते ॥ दृशोज्ञानइति ॥ विशेषणाज्ज्ञानेविशिष्टाज्ज्ञानादित्यर्थः ।
ननुमैवदृशंज्ञांसी त्तथापिवृत्तिव्याप्यत्वरूपोक्तहेतुःसुज्ञानएव । नहिदृग्विषयत्वरूपंदृश्यत्वमत्रहेतुत्वेनाऽभिप्रेतमित्यतआह ॥
दृग्विषयत्वेति ॥ अयमर्थः ॥ नात्रप्रकृतहेतोरज्ञानमापाद्यते । किंतुमिथ्यात्वेसाध्येवृत्तिव्याप्यत्वरूपंपारिभाषिकंदृश्यत्वं
हेतूकुर्वतापिप्रकृतिप्रत्ययावगतदृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वमपिदुरपह्नवं । परंतुतत्तत्तेनहेतुत्वेननाभिप्रेतं । एवंचहेतुत्वेनानभिमतो
पिदृग्विषयत्वरूपउपाधिर्यदिवृत्तिव्याप्यस्तदातदुपाधिविशेषणीभूतदृशोपिवृत्तिव्याप्यत्वमवर्जनीयमेव । यदिनवृत्तिव्याप्यस्त
दातदुपाधेर्नमिथ्यात्वसिद्धिर्भागासिद्धिश्चस्यादिति । ननुशब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वमेवदृश्यत्वं । अन्यथाशशविषाणंतुच्छमित्या
दिशब्दजन्यवृत्तिविषयेतुच्छेव्यभिचारस्यदुरुद्धरत्वापातात् । एवंचसतिशुद्धस्यवेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वेपिनतत्रव्यभिचारः ।
शुद्धतुच्छयोःशब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वानभ्युपगमात् । यद्वासप्रकारकवृत्तिविषयत्वमेवदृश्यत्वं । प्रकारश्चसोपाख्यःकश्चिद्धर्मः ।
तेननिष्प्रकारकज्ञानविषयीभूतेशुद्धे निरुपाख्यधर्मप्रकारकज्ञानविषयीभूतेतुच्छेचनव्यभिचारः । अभावत्वस्यापिसोपाख्यत्वा
दभावत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूतेऽभावेनभागासिद्धिः । उपाख्यात्वस्तीतिप्रतीतिविषयत्वादीत्यन्यदेतत् । तस्मान्नोक्तोव्यभि
चारइतिचेन्न । चाक्षुषतादृशघटादिविषयकवृत्तिविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तत्रव्यभिचारस्यदुष्परिहरत्वात् । नचघटादिप्रत्ययेषुनब्रह्म
विषयइतिवाच्यं । तथासतितवस्ववचनविरोधःस्यादित्याह ॥ सर्वप्रत्ययेति ॥ घटादिसर्वप्रत्ययविषयोब्रह्मेत्यंगीकुर्वतांस्वा

चार्याणांवचनस्यापिस्ववचनत्वात्तद्विरोधःस्यादित्यर्थः । नचविशिष्टंसर्वप्रत्ययवेद्यंनशुद्धमितिवाच्यं । "प्रपंचस्यप्रविलयःशब्दे
नप्रतिपाद्यत" इत्युत्तरार्धेनजगद्विलयाधिष्ठानत्वोक्त्यासर्वप्रत्ययवेद्यस्यशुद्धत्वात् । पूर्वार्धेपिव्यवस्थितइत्यनेनाऽनुगतत्वो
क्त्याशुद्धस्यैवप्रतीतेः ॥ दृश्यत्वंचेति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वरूपमितिशेषः ॥ व्यावहारिकमेवेति ॥ नतुपारमार्थिकसत्ताकधर्मि
समसत्ताकमतोनव्यभिचारइत्यर्थः ॥ ब्रह्मजगतोरिति ॥ जगतोव्यावहारिकत्वेसिद्धेतन्मध्यवर्तिनोवृत्तिव्याप्यस्यहेतोःपार
मार्थिकव्यावहारिकयोर्ब्रह्मजगतोर्विद्यमानस्यापिव्यावहारिकत्वंसिध्यति । पारमार्थिकव्यावहारिकविभागश्चाद्यापिनसिद्धइ
त्यर्थः । तथाचनिश्चितसाध्याभाववतिब्रह्मणिनिरुक्तहेत्वभावस्यसंदिग्धत्वात्संदिग्धानैकांतिकतास्यादितिभावः । यदिविपक्षे
धर्मिसमसत्त्वस्यहेतोर्वृत्तिव्यभिचारस्तदागुंजापुंजारोपितवह्नौवह्नित्वस्यधर्मिसमसत्ताकस्यव्यावहारिकोष्णत्वाभावसमानाधि
करणस्योष्णत्वेनव्यभिचाराद्वह्नित्वेनोष्णत्वानुमानंव्यावहारिकवह्नावपिनस्यादित्यपिदोषोबोध्यः ॥ किंचेति ॥ दूषकतौपयि
केव्यभिचारेयदिधर्मिसमसत्ताकहेतुवृत्तिरपेक्षिता । तर्हितादृशेबाधादिकेपिधर्मिसमसत्तासाध्येऽपेक्षितास्यात् । समानन्याय
त्वात् । किंचगमकतौपयिकेरूपेचपक्षवृत्तित्वादौहेतोर्धर्मिसमसत्ताकवृत्तिरपेक्षणीयास्यादित्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ तथा
चेति ॥ आत्मास्वप्रकाशः अनुभूतित्वात् व्यतिरेकेणघटवदितित्वदुक्तानुमानेपक्षीकृतेआत्मनिधर्मिसमसत्ताकस्यसाध्यस्याभा
वोस्तीतिबाधःस्यात् । तत्रैवधर्मिसमसत्ताकस्यानुभूतित्वस्यहेतोरभावादसिद्धिश्चस्यात् । तत्रहेतुस्तात्विकधर्महीनइत्यनेनोक्त
इत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ साध्याभाववतिसाधनाभावमात्रंनाव्यभिचारः । किंतुसाध्याभाववतिधर्मिसमसत्ताकःसाधनस्याभा

वोव्यभिचाराभावइत्यपिस्यादित्यर्थः । तत्रदोषमाह ॥ तथाचदृश्यत्वादीनामिति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वादीनामित्यर्थः । साध्याभाववत्यात्मनिदृश्यत्वादेःसाधनस्याभावेविद्यमानेपिधर्मिसमसत्ताकत्वरूपविशेषणविशिष्टस्साधनाभावोनास्तीतिव्यभिचारएवस्यादित्यभिप्रायः ॥ तस्मादिति ॥. त्वदुक्तेस्वप्रकाशत्वानुमानेऽनुभूतित्वहेतोर्व्यावहारिकंस्यात्मनिपक्षेसत्त्वाद्यथानासिद्धिस्तथामिथ्यात्वानुमानेवृत्तिव्याप्यत्वस्यहेतोर्व्यावहारिकस्यात्मनिविपक्षेसत्त्वाद्व्यभिचारोदुरुद्धरइत्यर्थः ॥ अथधर्मीति ॥ धर्मिशब्दस्यसंबंधिशब्दतयासमभिव्याहृतपरत्वेनघटादिधर्मिसमसत्त्वरूपविशेषणविशिष्टस्यहेतोःपक्षेसत्त्वान्नासिद्धिः। उक्तन्यायेनैवात्मपरतयाधर्मिशब्दस्यविपक्षेआत्मनितत्समसत्त्वस्यहेतोरभावान्नव्यभिचारोपीत्यर्थः । व्यभिचारलक्षणांतर्गतहेतौधर्मिसमसत्वंविशेषणंप्रागभिहितं संप्रतितुन्यायवाक्यांतर्गतहेत्ववयवार्थेप्रकृतेहेतौधर्मिसमसत्त्वंविशेषणमुच्यतइतिभेदः ॥तर्हीति ॥ विषयत्वापरपर्यायकर्मत्वार्थककृत्यप्रत्ययांतेनवृत्तिव्याप्यत्वहेत्वंतर्गतेनव्याप्यशब्देनवृत्तिविषयत्वमभिहितं । तथाचधर्मिसमसत्ताकत्वरूपविशेषणविशिष्टंविषयत्वमेवहेतुरस्तु । तात्विकधर्महीनेचब्रह्मणिधर्मिसमसत्ताकस्यकस्यचिद्धर्मस्याभावाद्व्यभिचाराभावेनवृत्तीत्यस्यविशेषणस्यवैयर्थ्यमितिभावः ॥ ममेति ॥ ब्रह्मणितात्विकधर्मान्अंगीकर्तुः ॥ दृष्टांतेति ॥ व्यावहारिकदृश्यत्वाधिकरणेशुक्तिरूप्येधर्मिसमसत्त्वस्यदृश्यत्वस्याभावादित्यर्थः । व्यभिचाराभावंशंकते ॥ नन्विति ॥ साध्याभाववतिशुद्धेहेतोरप्यभावः । हेतुमतिचविशिष्टेसाध्यमप्यस्ति । अतोनव्यभिचारइत्यर्थः । उक्तंचसंक्षेपशारीरके “बहुनिगद्यकिमंत्रव

दाम्यहंशृणुतसंग्रहमद्वयआत्मनि । सकलवाङ्मनसातिगताचितिःसकलवाङ्मनसव्यवहारभा" गिति ॥ [५३।३] स्वतइति ॥ शुद्धेवृत्तिव्याप्यत्वरूपहेत्वभावेशुद्धासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः ॥ [५३।४] अज्ञातइति ॥ अन्यथाशुद्धंनदृश्यमितिज्ञानाविषयत्वाविशेषाच्छुद्धेतरस्मिन्नपिदृश्यत्वाभावसिद्धिःस्यादित्यर्थः ॥ [५३।४] दृश्यत्वनिषेधायेति (॥ दृश्यत्वंनिषेधतेति ॥) वृत्तिव्याप्यत्वनिषेधायेत्यर्थः । नन्वभावबुद्धावधिकरणोपस्थितिरपेक्षिता । नत्वभावग्राहकप्रमाणजन्याधिकरणोपस्थितिःप्रमाणजन्यातदुपस्थितिर्वा । आद्येपायौरूपात्यंताभावश्चाक्षुषोनस्यात् । द्वितीयेगौरवं । अधिकरणोपस्थितिश्चस्वतःस्फुरणरूपास्तीतिसुबोधःशुद्धेवृत्तिव्याप्यत्वरूपहेतोर्व्यतिरेकइतिशंकते ॥ [५३।५] नचेति ॥ [५३।५] दृश्यत्वेति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वरूपेत्यर्थः ॥ [५३।६] शुद्धंस्वप्रकाशमिति ॥ विधिनिषेधयोरविषयस्यविधिनिषेधाभाजनत्वात् । अन्यथातिप्रसंगादित्यर्थः ॥ [५३।७] लाघवेनेति ॥ ब्रह्मण्यमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंवृत्तिव्याप्यत्वंरूपंदृश्यत्वंब्रह्मण्यनभिप्रेतंमिथ्यात्वेप्रयोजकमभिहितंपरेण । नचैतावतापिपरेष्टसिद्धिः । लाघवेनस्फुरणमेवमिथ्यात्वेतंत्रं । नतूक्तदृश्यत्वं । एवंचादृश्यमपिब्रह्मस्वतःस्फुरदपिस्फुरणरूपमिथ्यात्वप्रयोजकवत्त्वान्मिथ्यैव । नतुपरतःस्फुरद्रूप्यादिमात्रमित्यपिस्यादित्यर्थः । ननुनलघुनोपिस्फुरणस्यमिथ्यात्वप्रयोजकत्वं । किंतर्हिगुरुणोप्युक्तदृश्यत्वस्यैव । अन्यथाब्रह्मणोपिमिथ्यात्वापत्तौतत्सत्यतापराणां "सत्यंज्ञानं तत्सत्य" मित्यादिश्रुतीनामुपरोधःस्यादतउक्तं ॥ [५४।१] तत्सत्यत्वश्रुतिस्त्विति ॥ [५४।२] तत्प्रयोगवैयर्थ्याच्चेति ॥ वाक्यस्थानांपदानांसंभूयैकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ [५४।३] व्यतिरेकेति ॥ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यापिव्याप्तिग्रहहेतुत्वादित्यर्थः । "सि० अत्रवदंति । "वृत्तिकालेवृत्तिरूपेणधर्मेणशुद्धत्वासंभवाच्छुद्धस्यवृत्तिविषयत्वं

नसंभवति । अतःशुद्धंस्वप्रकाशमितिवाक्यस्यलक्षणयाऽशुद्धत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थः । तथाचाशुद्धत्वव्यावृत्त्याशुद्धे
स्वप्रकाशतापर्यवस्यति । यथाभेदनिषेधादभिन्नत्वं । नचशुद्धपदेनाभिधयालक्षणयावाशुद्धाप्रकाशेतत्प्रयोगवैयर्थ्यमितिवाच्यं ।
पर्य्यवसितार्थमादायसार्थकत्वोपपत्तेः । एवंचशुद्धंनदृश्यंनमिथ्येत्यस्याप्यशुद्धत्वदृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्यापकमित्येतत्परत्वेनशुद्धे
दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्यतिरेकःपर्यवस्यती" ति । अत्रब्रूमः । नतावदस्वप्रकाशत्वाशुद्धत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावग्रहमात्रेणशुद्धे
स्वप्रकाशतापर्यवस्यति । किंतुशुद्धेऽस्वप्रकाशंत्वव्यापकस्याशुद्धत्वस्यव्यावृत्तौज्ञातायामेव । तथाचव्यापकव्यतिरेकग्रहार्थमा
वश्यकंशुद्धज्ञानं । किंचास्वप्रकाशत्वाशुद्धत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावग्रहोपितदुभयव्यतिरेकयोःशुद्धत्वंस्वप्रकाशत्वयोःशुद्धेसह
चारग्रहेसत्येवेतिघट्टकुटीप्रभातवृत्तांतः । ननुनमिथ्यात्वदृश्यत्वव्यतिरेकयोःसहचारग्रहापेक्षा । साहिनिश्चितसाध्याभाववति
साधनग्रहेणव्यभिचार(संशये)ज्ञानेसतिस्यात् । नचात्रसाध्याभावनिश्चयःशुद्धेसंभवति । नवातत्रहेतुग्रहःसंभवति । शुद्धस्या
ज्ञेयत्वादित्यतआह ॥ विशिष्टज्ञानइति[५४।३] ॥ माभूत्केवलस्यशुद्धस्यज्ञानं । तथापिशुद्धेव्यभिचारएव । अशुद्धस्यविशिष्टस्यज्ञे
यत्वेनैवंतदनुगतस्यशुद्धस्यविशेष्यस्यज्ञेयत्वादित्यर्थः ॥ नचविष्णावइति[५४।५] ॥ तथाचविशेष्येशुद्धेहेत्वगमनान्नव्यभिचारइत्यर्थः
॥ देवतात्ववदेवेति[५४।६] ॥ विशेषणस्यमिथ्यात्वासिद्धिश्चेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ घटत्वादीति[५४।६] ॥ तथाचविशेष्यस्यघटस्यनमिथ्यात्वंस्या
दित्यर्थः । दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वरूपं ॥ विशिष्टइति[५४।७] ॥ तथाचविशेष्यांशेयदज्ञानविरोधितदेवविशिष्टज्ञानमावश्यकमित्य
र्थः । ननुविशिष्टज्ञानानंतरमव्यवधानेनविशेष्यज्ञानमुत्पद्यते ततएवविशेष्यविषयकाज्ञानादिनिवृत्तिः नतुविशिष्टज्ञानादि

त्यतआह ॥ दंडीति ॥ तथाचाव्यवहितविशेष्यज्ञानकल्पनमप्रामाणिकमितिभावः । एतेनेत्यस्यविवरणमनुभवविरोधादिनै वेति । विशिष्टज्ञानेनैवविशेष्यमपिज्ञातमित्यनुभवेनज्ञातत्वरूपविषयत्वस्यविशेष्येपिसत्त्वादित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ विशिष्ट स्यदृश्यत्वेविशेष्यस्यदृश्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ साकल्येनेति ॥ प्रतीतार्थासंभवादित्यर्थः । श्रुतेरांतरानुपपत्तिंचाह ॥ अन्यथेति ॥ यत्सदादिनाशुद्धस्यब्रह्मणोप्रतिपादनेशुद्धेब्रह्मण्यदृश्यत्वंनसिध्येदित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ उपहितस्यदृश्यत्वेशुद्धस्यतद्रूपधेयस्या पिदृश्यत्वमवर्जनीयमेव । तस्यचमिथ्यात्वाभावाद्व्यभिचारएवेत्यर्थः । चरमवृत्तेर्ब्रह्मेतराविषयकत्वेसतिब्रह्मविषयिकायाःपरि शेषेणापिशुद्धविषयकत्वंवाच्यमित्याह ॥ चरमवृत्तेरिति ॥ यद्वाअस्त्वेतद्यथातथा द्विशिष्टविषयकवृत्तौविशेष्यस्यशुद्धात्मनो विषयत्वात्तत्रव्यभिचारइति । अविशिष्टविषयचरमवृत्तिविषयत्वाच्छुद्धात्मनिस्पष्टोव्यभिचारः । ननुचरमवृत्तिरपिविशिष्टवि षयैवेतिकस्यचित्समाधानमाशंक्यनिराकरोति ॥ एतेनेति ॥ चरमवृत्तेर्विशिष्टविषयत्वेनवक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । तदेवाह ॥ चरमवृत्तेरिति ॥ स्वं चरमवृत्तिः ॥ स्वप्रकाशत्वस्येति ॥ स्वस्मिन्स्वस्यविषयत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ अप्रमात्वस्यचेति ॥ मिथ्याभूतचरमवृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । शाब्दबोधेशब्दानुपस्थिताभाननियमेनवृत्तेःशब्दानुपस्थितायास्तत्रभा नानुपपत्तेः । नवाततोऽज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिःस्यात् । अज्ञानतत्कार्याविषयकवृत्तेरेवतदुभयनिवर्तकत्वात् । अन्यथाऽहमज्ञोयं घटइत्यादिज्ञानानामप्युपहितविषयत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगः ॥ बहिर्भावेचेति ॥ चरमवृत्तेःस्वविषयबहिर्भावेचरमवृत्तिवि

षयस्यनिष्प्रपंचस्यसत्यत्वाद्व्यभिचारइत्यर्थः । ननुनचरमवृत्तिःस्वविषयांतर्गता । नापितद्विषयस्यसत्यत्वं । वृत्तेःशाब्दवृत्ताव भासमानायाएवोपधायकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तंकल्पतरौ । शुद्धंब्रह्मेतिविषयीकुर्वाणावृत्तिःस्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिरुदयते । स्वस्याअप्युपाधित्वाविशेषात् । एवंचनानुपहितस्यविषयता । वृत्त्युपरागोत्रसत्तयोपयुज्यते । नभास्यतयाविषयकोटौप्रवेशे नेति । अयमभिप्रायः । यथाऽज्ञानोपहितस्यसाक्षित्वेपिनाऽज्ञानंसाक्षिकोटौप्रविशति किंतुसाक्ष्यकोटावेव । एवंवृत्त्युपहितस्य विषयत्वेपिनवृत्तिर्विषयकोटौप्रविशति । स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किंतुस्वयमविषयोपिचैतन्यस्यविषयतांसंपादयतीतिनकाप्यनु पपत्तिरिति । अत्रब्रूमः । यदिवृत्तिःस्वसन्निधिमात्रेणचैतन्यस्यस्वोपहिततांसंपाद्यस्वयमुपाध्यविषयापिसतीउपहितमिथ्याभू तार्थविषयाभवति तर्ह्यज्ञानमपिस्वसन्निधिमात्रेणचैतन्यस्यस्वोपहिततांसंपाद्याऽज्ञानाविषयकंसदज्ञेयविषयकंस्यादितिमिथ्याभू तार्थविषयकमेवाज्ञानंस्यात् नतुशुद्धचिद्विषयकं । उक्तविधयामिथ्याभूतार्थाश्रितंचस्यात् नतुशुद्धचिदाश्रितं । इष्टंचाज्ञा नस्यशुद्धचिदाश्रयविषयत्वंपरेषां । यदाहुः "आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरेवकेवला । पूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमोना श्रयोभवतिनापिगोचर" इति । तथाचापसिद्धांतः । नन्वज्ञानमपिस्वोपधानदशायामेवब्रह्मविषयीकरोति स्वानुपधानदशा यांस्वस्यैवाभावात् । तथाचज्ञानाज्ञानयोरुभयोरप्युपाध्यविषयत्वेसत्युपहितविषयत्वात्समानविषयत्वमपि । अतएवोपाधिवि षयज्ञानानिनाज्ञाननिवर्तकानि अज्ञानस्योपाध्यविषयत्वेनसमानविषयत्वाभावात् । समानविषयत्वेनैवतयोर्निवर्त्यनिवर्तक भावात् । मैवं । शुद्धचिदाश्रयविषयमज्ञानमितिसिद्धांतभंगप्रसंगात् । अन्योन्याश्रयाच्च । तथाहि । लब्धेउपहितेविषयेऽज्ञान

स्वरूपसिद्धिः अज्ञानस्वरूपेचसिद्धेतदुपहितरूपविषयसिद्धिरिति । एवमुपहिताश्रयत्वेऽप्यन्योन्याश्रयः । किंचवृत्तेरप्यन्यो
न्याश्रयादेवनोपहितविषयत्वं । तथाहि । अनुपहितस्यशुद्धस्यवृत्त्यविषयत्वेनचैतन्यस्यचरमवृत्तिविषयत्वायतटस्थयाप्युत्पन्न
यावृत्त्याउपहितत्वं उपहितेसतिचैतन्येतद्विषयकवृत्त्युत्पत्तिः । निर्विषयकवृत्तेरनुत्पादात् । एवंचचैतन्यस्यविषयत्वेतद्विषयं
कवृत्त्युत्पत्तिः वृत्त्युत्पत्तौचचैतन्यस्यवृत्त्यधीनविषयत्वमित्यन्योन्याश्रयः । तस्माच्छुद्धस्यैवचैतन्यस्यचरमवृत्तिविषयता । त
स्यचाऽमिथ्यात्वाद्व्यभिचारएवेतिसाधूक्तंव्यभिचारानुद्धारादिति ॥ नचस्वरूपेणेति ॥ विशिष्टाविषयकवृत्तिव्याप्यत्वमेवेत्यर्थः
॥ ब्रह्मत्विति ॥ विशिष्टविषयवृत्तिव्याप्यमेवेत्यर्थः ॥ निर्विकल्पकेति ॥ निर्विकल्पकाभावपक्षेविशिष्टाविषयवृत्तेरभावाद्घ
टादौसर्वत्रहेत्वसिद्धिः । निर्विकल्पकसद्भावपक्षेनित्यातींद्रियस्यविशिष्टमात्रविषयकानुमित्यादिविषयत्वात्तत्रभागासिद्धिः ॥
वह्नीति ॥ लिंगादिविशेषदर्शनस्यविशिष्टज्ञानसामग्रीत्वात्ततोनानुमितिरूपानिर्विकल्पकधीरित्यर्थः । ननुस्वाभिन्नेतरविशेषण
प्रयुक्तविशिष्टाविषयकवृत्तिव्याप्यत्वमुक्तहेत्वर्थः । तथाचनिर्विकल्पकाभावपक्षेपिघटादौनासिद्धिः । घटोयमितिवृत्तिमादायनि
रुक्तहेतोस्तत्रसत्त्वात् । इदंतादेरपिस्वाभिन्नत्वात् । नित्यातींद्रियस्यापितत्तत्पदजन्यतत्तदर्थमात्रगोचरस्मृतिविषयत्वेनतत्रापिना
सिद्धिः । ऐंद्रियकेघटादावतींद्रियेधर्मादौचघटत्वादेर्धर्मत्वादेश्चविशेषणस्यघटादिधर्म्याद्यभिन्नत्वात् । धर्मधर्मिणोरभेदात् । स्वा
भिन्नेतरद्यद्विशेषणं पटत्वादि तत्प्रयुक्तंयद्विशिष्टं पटादि तदविषयकंयद्विशिष्टंज्ञानं घटोयमितिप्रत्यक्षं धर्मपदजन्याधर्मइतिस्मृ
तिः । तद्विषयत्वाद्घटादेर्धर्मादेश्चनतत्रहेत्वसिद्धिः । ब्रह्मणस्तुस्वाभिन्नंयदानंदादि तदितरत्घटादि । तत्प्रयुक्तंविशिष्टं घटादिविशि

ष्टभूतलादि तद्विषयकएवज्ञानेभानं। सर्वस्यापिब्रह्मविषयकप्रत्ययस्यान्यनिबंधनविशिष्टविषयकत्वात् । एवंचब्रह्मणिहेत्वाभावादे वनव्यभिचारइतिचेन्मैवं। ब्रह्ममात्रविषयकवेदांतजन्यनिरुक्तवृत्तिमादायव्यभिचारतादवस्थ्यात् । ननुवेदांतजन्यावृत्तिरपिवि शिष्टविषयैवेत्तिंनव्यभिचारइतिचेन्मैवं। तद्विशिष्टमकल्पितंकल्पितंवा। नाद्यः । ब्रह्मणोखंडार्थत्वहानिप्रसंगात्। नद्वितीयइत्याह ॥वेदांतानामिति॥कल्पितविशिष्टपरत्वादित्यर्थः॥तरंतीति॥शोकरूपाज्ञानस्यतरणरूपनिवृत्तिंप्रतिसाधनत्वेनोक्ताया आत्मवि दोनुवावदात्मविषयकभ्रमत्वंयुक्तं। भ्रमस्याज्ञानानिवर्तकत्वात्। किंतुसाप्रमैव। प्रमात्वंचतस्याःकल्पितविशिष्टाविषयत्वेनैव। त स्माद्वेदांतानांकल्पितविशेषविनिर्मुक्तशुद्धब्रह्मज्ञानजनकत्वमेवेतितत्रव्यभिचारइतिभावः । मोक्षसाधनेतिप्रमाविशेषणं। (किंचे ति॥मौनंमौढ्यमित्यत्रमौढ्यशब्देनब्रह्मज्ञानप्रागभावाभावआपादितइतिनात्रपुनरुक्तिः)॥ज्ञानस्येति ॥ नचमूलाज्ञानमपिस्वो पहितज्ञेयब्रह्मविषयकमेवेतिसमानविषयताज्ञानाज्ञानयोरितिवाच्यं । अज्ञानस्यशुद्धचिदाश्रयविषयकत्वसिद्धांतभंगस्यान्यो न्याश्रयादेश्चोक्तत्वात् । किंचैतावतापिनज्ञानाज्ञानयोःसमानविषयत्वं। तथाहि। अज्ञानंहिस्वरूपसदज्ञानोपहितब्रह्मविषयं। वृत्तिस्तुस्वरूपसद्वृत्त्युपहितब्रह्मविषया। अन्यथावृत्तेर्मिथ्याभूतार्थविषयकत्वंत्वदभिमतंनस्यादिति । ननुनज्ञानस्याज्ञानसमा नविषयकत्वेनाज्ञाननिवर्तकता । किंत्वज्ञानविषयान्याविषयकज्ञानत्वेन घटादिज्ञानेतथैवकल्पनात् । एवंचब्रह्मज्ञानमप्य ज्ञानविषयब्रह्मान्याविषयकमितिभवतिब्रह्माज्ञाननिवर्तकमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ दीपेच्छेदाविति ॥ तथाच समानविषयकत्वेनैवज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकता। नतूक्तरूपेण। तस्यगुरुतयातेनरूपेणाज्ञाननिवर्तकतायाःक्वाप्यदर्शनादित्यर्थः।

॥ ३३

उक्तरूपस्याव्याप्तिमप्याह ॥ घटंपटावितीति ॥ ब्रह्मज्ञानस्येति ॥ वेदांतजन्यवृत्त्यव्याप्यत्वेब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्यब्रह्मेतराविषयकस्यब्रह्माविषयकतयानिर्विषयत्वापत्तौघटवज्ज्ञानत्वानुपपत्तिस्वपराविषकंब्रह्मरूपंज्ञानंअसंभवीतिवक्ष्यमाणन्यायेनवृत्तेरपितथात्वस्यवक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः । केचित्तु वक्ष्यमाणत्वादित्येतद्ग्रंथस्वारस्याद्ब्रह्मरूपज्ञानपरतयैतद्ग्रंथंव्याचक्षतेतत्तुपूर्वोत्तरासंगतत्वादुपेक्षणीयं ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ जडत्वहेतुभंगे । अज्ञानेनसमानविषयत्वाभावेपिब्रह्मज्ञानस्यतन्निवर्तकत्वमस्तु तांवतानोक्तंव्यभिचारइतिशंकते ॥ अथेति ॥ अन्यत्रज्ञानस्याज्ञानसमानविषयकत्वेनतन्निवर्तकत्वेपिब्रह्मज्ञानस्यब्रह्माकारत्वमात्रेणब्रह्माज्ञाननिवर्तकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ शशश्रृंगादिज्ञानस्यशशश्रृंगादिसन्निकर्षाजन्यत्वान्नतस्यतद्विषयत्वमित्यर्थः ॥ सएवेति ॥ आत्मैवाकारोज्ञानस्येतिवा आत्मातिरिक्तआत्माकारएवज्ञानस्याकारइतिवा आत्मतदाकाराभ्यामन्यआत्माकारसदृशआकारोज्ञानस्येतिवेत्यर्थः ॥ वृत्त्यनाश्रितस्येति ॥ आकारोह्याकारिणमाश्रयते । नचब्रह्मवृत्तिरूपमाकारिणमाश्रयति । अतोनब्रह्मवृत्तेराकारइत्यर्थः ॥ साकारवादापातादिति ॥ ज्ञानस्येतिशेषः ॥ जडाद्याकारेति ॥ जडानानंदपरिच्छिन्नानृतरूपाकारयुक्तायावृत्तेर्ब्रह्मसंबंधिज्ञानानंदापरिच्छिन्नसत्यरूपाकारयुक्तत्वंनसंभवतीत्यर्थः । ननुनासाधारणोज्ञानानंदादिरात्माकारोवृत्तेराकारइतिब्रूमः अपितुसाधारणसत्तादीतितत्राह ॥ सत्तयेति ॥ ननुसाधारणासाधारणाकाराभ्यामतिरिक्तोऽन्यएवसंस्थानविशेषादिरात्माकारोवृत्तेराकारइत्यतआह ॥ आत्मनोनिराकारत्वाच्चेति ॥ संस्थानाद्याकाररहितत्वाच्चेत्यर्थः । अतएवेत्युक्तमेवहेतुंविशदयति ॥ ज्ञानानंदादिनेति ॥ तस्मादिति ॥ ब्रह्मज्ञानस्यापीतिशेषः ।

अन्यस्यतदाकारत्वस्यासंभवादित्यर्थः ॥ अनिर्वचनीयत्वादिकमिति ॥ आदिपदेनज्ञाननिवर्त्यत्वादिकं । प्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपमिथ्यात्वस्यसाध्यस्यतुच्छेपिसत्वात्तत्रनव्यभिचारइत्यर्थः । तुच्छेसाध्याभाववतिहेतुमुपपादयति ॥ असत्वैलक्षण्येति ॥ दृग्विषयत्वमात्रमिति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वमित्यर्थः ॥ तदभिव्यक्तमिति ॥ वृत्त्यावावृत्तिप्रतिफलितचैतन्येनवाऽभिव्यक्तं घटादिविषयाधिष्ठानचैतन्यं फलंतदेवघटादेर्भासकमित्यर्थः । समुदितोऽभिलपनंप्रवृत्तिरादानात्माव्यवहारःफलंवा यथासंभवंवा आद्यंआह ॥ हानादेरिति ॥ एकदेशाभावात्समुदायोगगनादावसिद्धइत्यर्थः । द्वितीयंआह ॥ अभिलापस्यचेति ॥ अभिज्ञाभिलापरूपव्यवहारव्याप्यत्वरूपंफलव्याप्यत्वंहेतुरात्मनिव्यभिचारीत्यर्थः ॥ नित्यातींद्रियइति ॥ अपरोक्षैकरसचैतन्यरूपफलव्याप्यत्वेनित्यातींद्रियस्याप्यपरोक्षत्वंस्यादित्यतोनतत्रहेतुरस्तीतिभावः । नित्यातींद्रियस्याप्यपरोक्षत्वमस्तीतिशंकते ॥ तदपीति ॥ तथाचनासिद्धिरितिभावः ॥ योगिप्रत्यक्षगम्यतयेति ॥ "यत्राप्यतिशयोदृष्टःसस्वार्थानतिलंघना" दितिन्यायेनयोगिनोयोगप्रभावेनदूरादपिपश्यंतिशृण्वंतिचेत्येव नपुनश्चक्षुषापिशृण्वंतिश्रोत्रेणापिपश्यंति अतींद्रियमप्यैंद्रियंकुर्वंति स्वभावातिक्रमापातादित्यर्थः ॥ पक्षैकदेशइति ॥ ननुसाक्षिवेद्यंतःकरणवृत्तेरनंगीकारेप्यविद्यावृत्तेःपरैरंगीकारादविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिदपिसाध्यत्वात्फलमित्यविद्यादिशुक्तिरूप्याद्यपिफलव्याप्यमेवेतिचेन्न । तथाप्यविद्यावृत्त्यादावसिद्धिरेवअन्योन्याश्रयादेः । अविद्यावृत्तौमानाभावाच्चेत्यर्थः ॥ नित्यातींद्रियमिति ॥ नित्यातींद्रियवद्ब्रह्मणोपिज्ञातत्वेनवाऽज्ञातत्वेनवासाक्षिविषयत्वस्यत्वयाप्यंगीकार्यत्वाद्ब्रह्मणिव्यभिचारइत्यर्थः । ननुनचिद्रूपस्यशुद्धब्रह्म

णश्चिद्विषयत्वं । भेदाभावादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ [६।१२] तद्व्यवहारजनइति ॥ तदविषयत्वेतद्विषयकव्यवहाराजनकत्वमेवप्रयो
जकंनतुतदभिन्नत्वं । अभिधेयत्वरूपाभिधानविषयेअभिधानेव्यभिचारात् । तथाचभेदाभावरूपहेतौतद्विषयकव्यवहाराजन
कमुपाधिरित्यर्थः । असिद्धिमप्याह ॥ [६।१३] कल्पितभेदेनेति ॥ कल्पितभेदस्यसत्त्वाद्भेदाभावरूपहेतुरसिद्धइत्यर्थः । ननुकल्पितं
भेदोनभेदकार्यक्षमइत्यतउक्तं लिंगलिंगिभाववज्ज्ञातृज्ञेयभाववच्चेतिच । ननुविषयविषयिणोःकल्पितभेदस्याप्यभावेकथंविषय
विषयिभावइत्यतउक्तं स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्चेति । वृत्तिप्रतिफलितचितःशुद्धात्मनःसकाशात्कल्पितभेद
वत्त्वेनविषयित्वंसंभवतीत्यर्थः । यद्वापूर्वोदाहृतानुभवबलाच्चिद्रूपस्याप्यात्मनश्चिद्विषयत्वमज्ञातत्वादिनानित्यातींद्रियत्वंपरैरं
गीकर्तव्यमित्येवन । अपितुघटादिवदात्मनःस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमपिस्वीकर्तव्यमेव । तथाचपूर्वोक्तस्यफलव्या
प्यत्वस्यहेतोरपिशुद्धेब्रह्मणिव्यभिचारश्चेत्यभिप्रायेणस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्चेत्युक्तं. । अन्यथाचिद्विषयत्वे
त्येवावक्ष्यत् । नन्वाऽऽत्माकारवृत्तौचितःप्रतिफलनेपिनात्मनःस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमस्ति । प्रयोजनाभावादिति
नोक्तहेतोर्व्यभिचारइत्यतआह ॥ [६।१५] अन्यथेति ॥ तयास्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिता घटादाविवात्मन्यप्यस्त्येवस्वाकारवृत्तिप्र
तिफलितचिद्विषयत्वस्यप्रयोजनंस्वविषयकाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः । नन्वात्मनश्चिद्विषयत्वंविनाप्यात्माकारवृत्तेरेवात्माज्ञाननि
वर्तकत्वमस्त्वित्यतआह ॥ [६।१५] तदाकारवृत्त्यैवचेति ॥ घटादेरपिस्वाज्ञाननिवर्तकस्वाकारवृत्तिविषयत्वमात्रमेवनतुचिद्विषयत्व
मित्यापातेनासिद्धिरित्यर्थः । ननुघटाकारवृत्तौचित्प्रतिफलनंविनानाज्ञाननिवृत्तिः । वृत्तिमात्रस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् । आत्मा

कारवृत्तौतुचित्प्रतिफलनंविनापिवृत्तिमात्रेणात्मस्वरूपस्फुरणसहितेनाज्ञाननिवृत्त्युपपत्ति . रतोनात्मनिव्यभिचारोनवाघटादाव सिद्धिरित्यतआह ॥ अज्ञानाविरोधीति ॥ घटाकारवृत्तौचित्प्रतिफलनंविनापिवृत्तिमात्रेणघटस्वरूपस्फुरणसहितेनाज्ञाननिवृत्तिरित्यस्यापिवक्तुंसुवचत्वेनासिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः । घटोनस्फुरणरूपः तस्मिन्सत्यप्यज्ञानदर्शनादितियदि. तदाऽऽत्मापिन स्फुरणरूपः तस्मिन्सत्यप्यज्ञानदर्शनादितितुल्यं । केवलआत्मास्फुरणरूपोपिनाज्ञानविरोधी किंतुवृत्तिसहितइतियदि तदा स्फुरणरूपोपिघटःकेवलोनाज्ञानविरोधी । किंतुवृत्तिसहितइत्यपितुल्यमित्यभिप्रायेणोक्तमज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्यचेति । तथाचासिद्धिभयेनघटाकारवृत्ताविवात्माकारवृत्तावपिचित्प्रतिफलनमवश्यमंगीकरणीयं । एवंचात्मापिघटादिरिवस्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचिद्विषयइतिशुद्धात्मनिनिरुक्तहेतोर्व्यभिचारइत्यर्थः । एतावताघटादौस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमभ्युपेत्यतन्न्यायेनैवशुद्धात्मनोपिस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमापाद्यशुद्धात्मनिव्यभिचारआपादितः संप्रत्यात्मनीवघटादावपिस्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंनास्ति तथाचासिद्धिरितिवक्तुंघटादौस्वाकारेंद्रियजन्यवृत्त्यतिरिक्तंस्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपंवा तादृशवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यरूपंवाज्ञानांतरंनास्ति प्रयोजनाभावादित्याह ॥ अस्फुरणरूपेष्वित्यादिना ॥ तादृशवृत्तिरूपंज्ञानातिरिक्तंतादृशचैतन्यरूपंज्ञानंकिंवृत्तिविषयेघटादौव्यवहारार्थंवा कल्प्यते अनुभवबलाद्वा श्रुतिबलाद्वा आपरोक्ष्यार्थंवा । नाद्यइत्याह । अस्फुरणरूपेष्विति । इंद्रियजन्यांतःकरणवृत्तावेवचित्प्रतिफलनं नत्वनुमित्यादिरूपांतःकरणवृत्तावितिपरसिद्धांतः । तथाचयथानुमित्यादिविषयेवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाद्यभावेपिवन्ह्यादौप्रवृत्तिरूपव्यवहारस्तथैंद्रियकेष्वपि

द्रियजन्यवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वादिकंविनापिस्वाकारेंद्रियजन्यवृत्तिमात्राद्धटादिषुव्यवहारोस्तु । एवंचवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वादिकंघटादावसिद्धमित्यर्थः । ननुविज्ञानादिश्रुतेःस्फुरणरूपात्मनिवृत्तिमात्रान्मयाव्यवहारस्यांगीकारेप्यनेवंविधेघटादौनतद्युक्तमतउक्तमस्फुरणेत्यादि । ऐंद्रियवदतींद्रियस्याप्यस्फुरणरूपत्वाविशेषादित्यर्थः । अनुभवबलादिंद्रियजन्यवृत्त्यतिरिक्तंनिरुक्तचैतन्यरूपंज्ञानंकल्प्यतइतिद्वितीयपक्षंनिराकरोति ॥ घटादाविति ॥ घटादौनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानस्याननुभवात् । ननुघटादावज्ञाननिवृत्तिःसहेतुका निवृत्तित्वात् घटनिवृत्तिवदित्यनुमानेनेतरपरिशेषसहितेननिरुक्तचैतन्यरूपंज्ञानमज्ञाननिवर्तकत्वेनघटादौसिद्धमनुभूयतइतिचेन्न । विषयाकारेंद्रियजन्यवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपस्यविशिष्टस्याज्ञाननिवर्तकत्वं किंविशेष्यभूतचैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वेनवा विशेषणीभूततादृशवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वेनवा मिलितस्योभयस्यतथात्वेनंवा नाद्यः । चैतन्यमात्रस्यत्वन्मतेऽज्ञानस्फोरकत्वेनाज्ञानाविरोधित्वात् । नद्वितीयः । परिशेषासिद्धेः । नतृतीयः । आवश्यकवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वात् । तथाचघटादौनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानस्योक्तविधयाऽज्ञानविरोधित्वाभावान्नोक्तानुमानेनतादृशचैतन्यरूपस्यज्ञानस्यानुभवइतिभावेनोक्तमज्ञानाविरोधीति ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथोपपन्नाज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यकं अज्ञाननिवृत्तिरूपकार्याजनकमिंद्रियजन्यवृत्तिव्यतिरिक्तं तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपंवातद्व्यंग्यचैतन्यरूपंवाज्ञानंयदिघटादौकल्प्येत तदाऽन्यथोपपन्नद्वेषेच्छादिनिवृत्तिकार्यकंद्वेषेच्छादिनिवृत्तिरूपकार्याजनकमिच्छाद्याकारांतःकरणवृत्तिप्रतिफलितं तद्व्यंग्यंवा इच्छाद्वेषादिकंकल्प्यंस्यात् । तथाऽन्यथोपपन्नवन्ह्यादिप्रवृत्तिरूपकार्यकंवन्ह्यादिप्रवृत्तिरूपकार्याजनकंवन्ह्यादिपरो

क्षवृत्तिप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवावन्ह्यादिविषयकपरोक्षवृत्त्यंतरमभ्युपेयंस्यात् । तथान्यथोपपन्नांधकारनिवृत्तिकार्यकं अंधकारनिवृत्तिरूपकार्याजनकं तमोनिवर्तकत्वेनप्रतीयमानप्रभाप्रतिफलितंतद्व्यंग्यंवाप्रभांतरंवाकल्प्यंस्यात् । द्वेषाविरोधीच्छावा इच्छाद्यविरोधिद्वेषादिकंवा वन्ह्यादिव्यवहाराहेतुर्वन्ह्यादिपरोक्षज्ञानंवा अंधकाराविरोधिप्रभावानास्ति । अननुभवादितियदि तदाऽज्ञनाविरोधिज्ञानमपिनास्ति अननुभवात् । एवंचवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वंनघटादीनामितितत्रासिद्धिर्दुरुद्धरेत्यर्थः । ननु तमेवभांतमित्यादिश्रुतिबलात्ताद्दशचैतन्यरूपज्ञानंसिद्धिरितितृतीयंपक्षंनिराकरोति ॥ [६२।६] तमेवभांतमिति ॥ आपरोक्ष्यार्थंनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानकल्पनमितिचतुर्थपक्षेप्यापरोक्ष्यंकिंपरोक्षज्ञानभिन्नज्ञानत्वादिकंज्ञानगतंवा आहोस्वित्साक्षात्कृतत्वादिकमर्थगतंवा । नाद्यइत्याह ॥ [६३।७] चैतन्याविषयस्यापीति ॥ ज्ञानस्येतिशेषः । चैतन्यं अविषयः अप्रतिविंवितं यस्मिन्तस्य वृत्तिप्रतिविंबितचैतन्यभिन्नस्य । इंद्रियजन्यवृत्तिमात्रस्येतियावत् । निरुक्तचैतन्यरूपज्ञानानंगीकारेअपरोक्षज्ञानाभावापातेनपरोक्षापरोक्षज्ञानविभागोनस्यादितिनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानकल्पनमित्तियत् । तदपिन । निरुक्तचैतन्यरूपज्ञानानंगीकारेपींद्रियजन्यवृत्तावेवसाक्षात्कारत्वरूपविशेषेणपरोक्षज्ञानभिन्नज्ञानत्वादिरूपापरोक्ष्यस्योपपत्तेः । नद्वितीयइत्याह ॥ [६३।७] चैतन्याविषयस्यापीति ॥ घटादेरितिशेषः । चैतन्यंप्रत्यविषयःचैतन्याविषयः । तस्यचैतन्याविषयस्यापिघटादेःसाक्षात्कृतत्वरूपमापरोक्ष्यंवृत्तिगंतेनसाक्षात्कारत्वरूपविशेषेणैवोपपन्नमित्यन्वयः । विषयस्यापरोक्ष्यंपरमतेद्वेधा । बाह्येंद्रियार्थसन्निकर्षाद्बाह्येंद्रियद्वारा निःसृतांतःकरणवृत्तिप्रतिविंबितचैतन्येनघटाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तौसत्यांघटाकारवृत्तिप्रतिविंबितचैतन्येनैवघटादि

॥

कंप्रकाश्यते । यथाहुः । "स्वच्छेंऽतःकरणेऽशनिप्रसृमरेनेत्रादिमार्गोद्गतेतत्तद्ग्राह्यचयात्मनापरिणतेबिंबीभवंतीचितिः । एका प्यर्थमनोविशेषकवशाद्वैतंप्रपन्नाहरत्यज्ञानंप्रकटीकरोतिविषयान्ज्ञानंमयेदंत्विती"ति । अतएवातींद्रियस्थलेनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानाभावादतींद्रियार्थाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तिर्नास्तीत्यपरोक्षैकरसानावृतसंवित्तादात्म्येनस्फुरणविषयकत्वरूपंमापरोक्ष्यंविषयस्यनास्ति किंतुकेवलमर्थव्यवहारमात्रमिति । अस्मिन्पक्षेआध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातेनारुच्याद्वितीयःपक्षः । सयथानिरुक्तवृत्तिप्रतिबिंबितेनचैतन्येनघटाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तौसत्यांघटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्यापरोक्षैकरसप्रमातृचैतन्येनसहैकोपाध्यवच्छेदेनतदभेदाभिव्यक्तौतच्चैतन्यस्फुरणेसतितत्राध्यस्तस्यघटादेरप्यापरोक्ष्यमिति । तदुभयमपिन । तादृशचैतन्यरूपज्ञानेप्रमाणाभावात् । वृत्त्यैवापरोक्ष्योपपत्तेः । अन्यथातवमतेप्यपरोक्षवृत्तिवत्परोक्षवृत्तौचित्प्रतिफलनंभवतु । तादृशवृत्त्याचस्वविषयधर्माद्यधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तिरपिभवतु । एवंचापरोक्षैकरसानावृतसंवित्तादात्म्येनस्फुरणविषयंतयैवपरोक्षवृत्तिविषयस्यधर्मादेरापरोक्ष्यमपिभवतु । तथातद्विषयकपरोक्षवृत्तेरप्यपरोक्षैकरसचैतन्यविषयतयैवापरोक्ष्यमपि भवतु । इत्याद्यापादनेकृतेइंद्रियजन्यत्वरूपविशेषाभावात्परोक्षवृत्तौनैतेदोषाः । अपरोक्षवृत्तौत्विंद्रियजन्यत्वरूपविशेषप्रयुक्त साक्षात्कारत्वरूपजातिविशेषसद्भावाच्चित्प्रतिफलनादिभवतीतिसमाधातव्यं । तदेतन्निरुक्तचैतन्यरूपज्ञानानंगीकारेवृत्तिमात्रांगीकारेपिसमानमित्यभिप्रायेणोक्तं " चैतन्याभिव्यंजकत्वार्थमावश्यकेनेति । ननुवृत्तिगतेनसाक्षात्कारत्वरूपविशेषेणचैतन्याविषयस्यापिघटादेःसाक्षात्कृतत्वरूपमापरोक्ष्यमुपपन्नमित्युक्तमयुक्तं । कार्यगतानुगतधर्मस्यानुगतकारणप्रयोज्यत्वनियमेनता

दृशकारणासंभवेतादृशधर्मस्याप्यसिद्धेरित्यतउक्तमिंद्रियजन्यत्वप्रयुक्तेनेति । इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वेनेत्यर्थः । अनुमितौतुम नस्त्वेनमनइंद्रियजन्यत्वं । अतोनतत्रसाक्षात्कारत्वप्रसंगः । नचैवंमनस्त्वेनमनोजन्यस्मृतेर्मानसत्ववदनुमितेरपिमानसत्वाप त्तिरितिवाच्यं । व्यापारवत्कारणनिरपेक्षमनोजन्यत्वेनमानसत्वमित्याहुः । साक्षात्कृतत्वरूपविषयापरोक्षेदृष्टांतमाह ॥ इच्छा दिवृत्त्यनिष्ठेनेति ॥ चैतन्याविषयस्यापिविषयस्यापरोक्ष्यंसाक्षात्कृतत्वरूपंज्ञानगतेनसाक्षात्कारत्वरूपविशेषेणैवोपपन्नमितिपू र्वेणैवान्वयः । ननुनवृत्तावपरोक्षत्वं । प्रमाणाभावात् । किंतुचैतन्यमेवतथा । "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे" तिश्रुतेः । इंद्रियज न्यवृत्तौतुचैतन्यरूपापरोक्षज्ञानसंबंधेनौपचारिकमपरोक्षत्वं । अतस्तादृशचैतन्यरूपज्ञानानंगीकारेविंषयस्यनापरोक्ष्यसिद्धिरि त्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ इंद्रियजन्यवृत्तौस्वभावतोपरोक्षत्वानभ्युपगमे । चैतन्यविषयत्वप्रयुक्तौपचारिकापरोक्षत्वाभ्युप गमे । परोक्षत्वं ज्ञानकारणकज्ञानत्वादिकं । अपरोक्षत्वं परोक्षज्ञानभिन्नत्वादिकं । इंद्रियजन्यवृत्तावपरोक्षत्वंनास्तीतियदि तदाचैतन्येऽपरोक्षत्वमेव वृत्तौतुपरोक्षत्वमेवेति परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानत्वव्याप्यत्वंनस्यादित्यर्थः । ननुवृत्तिचैतन्ययोरुभ योर्ज्ञानत्वमस्तीतितद्व्याप्यत्वंपरोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्भविष्यतीत्यतउक्तमेकेति । परमतेनवृत्तिचैतन्ययोरेकज्ञानत्वं । चैतन्यस्यज्ञ प्तिरूपत्वात् । वृत्तेर्ज्ञप्तिकारणत्वात् । परोक्षत्वस्यौपचारिकज्ञानत्वव्याप्यत्वं । अपरोक्षत्वस्यमुख्यज्ञानत्वव्याप्यत्वं । उभयो स्तुनैकज्ञानत्वव्याप्यत्वंस्यात् । इंद्रियजन्यवृत्तौसाक्षात्कारत्वनिबंधनस्यस्वाभाविकापरोक्षत्वस्याभ्युपगमेतुपरोक्षत्वापरोक्षत्वयो रेकवृत्तिनिष्ठज्ञानत्वेनव्याप्यत्वंसंभवतीत्यर्थः । ननुतथापिनापरोक्षत्वस्यज्ञानत्वव्याप्यत्वं । वृत्तिनिष्ठज्ञानत्वाभाववतिनिरुक्त

चैतन्यरूपज्ञानेप्यपरोक्षत्वस्यसत्त्वादितिचेन्न । इंद्रियजन्यवृत्त्यतिरिक्तेतादृशचैतन्यरूपापरोक्षज्ञानेप्रमाणाभावादित्युक्तत्वात् । स्वमतेत्वैंद्रियकवृत्तावतींद्रियविषयकवृत्तौसाक्षिरूपज्ञानेचमुख्यज्ञानत्वस्यसत्त्वात्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकज्ञानत्वव्याप्यत्वसंभवतीत्याशयः । यथाश्रुतेदोषमाह ॥ आत्मनोपीति ॥ यस्मिन् कस्मिंश्चिदात्मगोचरव्यवहारेस्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादिविशिष्टविषयकेस्वातिरिक्तसंविदोविशेषणविषयिकायाःनियमेनापेक्षणादित्यर्थः । ननुस्वातिरिक्तसंविदपेक्षानिरूपितस्वव्यवहारत्वावच्छिन्नव्याप्यतकव्यवहारकत्वमुक्तलक्षणार्थः । आत्मव्यवहारेनित्यसिद्धेस्फुरणरूपेसुषुप्तिकालीनेतादृशसंविदपेक्षाऽभावेन व्यभिचारान्नात्मव्यवहारेतादृशसंविदपेक्षाव्याप्यत्वमस्ति । यद्यप्यात्मव्यवहारविशेषस्यतादृशसंविदपेक्षाव्याप्यत्वमस्ति । तथापिसाव्याप्यतात्मव्यवहारत्वेननावच्छिद्यते किंतुतत्तदात्मव्यवहारत्वेनैव । एवंचनातिव्याप्तिरितिशंकते ॥ नन्विति ॥ घटादावपीति ॥ घटादिगोचरव्यवहारेपिनिरुक्तव्याप्यताघटादिगोचरतत्तद्व्यवहारत्वेनैवावच्छिद्यते नतुघटादिगोचरव्यवहारत्वसामान्येनेत्यर्थः । ननुघटादिव्यवहारनिष्ठानिरुक्तव्याप्यता सामान्येनघटादिव्यवहारत्वेनैवावच्छिद्यते लाघवाद्व्यभिचाराभावाच्च । आत्मव्यवहारेतुसुषुप्तिकालीनेस्फुरणरूपेव्यभिचारान्निरुक्तव्याप्यतावच्छेदकत्वंगुरोरपिव्यवहारविशेषत्वस्यैवकल्प्यते तथाचनासिद्धिर्घटादौ । नवात्मनिव्यभिचारइतिशंकते ॥ ननुघटादाविति ॥ आत्मव्यवहारेपिसौषुप्तिके विशिष्टगोचरेविशेषणोपनायकमानापेक्षायाआवश्यकत्वेनात्मव्यवहारस्यापिनिरुक्तसंविदपेक्षांप्रत्यव्यभिचारात्तत्रापिसामान्यस्यात्मव्यवहारत्वस्यैवतद्व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । तथाचाऽऽत्मनिव्यभिचारइत्याह ॥ एतावंतंकालमिति ॥ सुषुप्तौकालादिविशि

ष्टएवात्माव्यवह्रियतइत्यर्थः । ननुस्वव्यवहारेस्वांशावच्छेदेनापिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरितिविवक्षितोहेतुः । सुषुप्तिका लीनेआत्मगोचरकालादिविशिष्टव्यवहारेतुकालादिविशेषणांशएवमानांतरापेक्षा नत्वात्मांशेपि । अतोनात्मनिव्यभिचारइ तिशंकते ॥ नन्वात्मनीति ॥ नियतिमदेति ॥ आत्मविषयकाद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारेपिविशेषणांशएव तदपेक्षा नस्वांत्मांशेपि । अतोनियतिपदाभावेपिनात्मनिहेतुरस्तीतिनियतिपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननुस्वव्यवहारेस्वांशावच्छेदेनस्वातिरि क्तसंविदपेक्षावत्त्वमेवहेतुरस्तु । अतोनवैयर्थ्यमतआह ॥ आसंसारमिति ॥ अज्ञानावृतेऽज्ञाननिवृत्तिंविना व्यवहारस्यैवा योगादित्यर्थः । नन्वज्ञानाकृतत्वकालेआत्मामैवव्यवहरिष्ट । तदनावरणकालेतुस्वातिरिक्तसंविदंविनैवव्यवह्रियतामित्यतउक्त मासंसारमिति ॥ नन्वासंसारमज्ञानावृतोप्यात्माकदाचित्स्वयमेवावरणमज्ञानंनिवर्तयिष्यति अनंतरमुक्तसंविदंविनैवव्य वह्रियतामित्यतउक्तं शुद्धस्येति । शुद्धस्यकेवलस्याऽज्ञानाविरोधित्वान्नकदाचिदपिस्वाज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः । किंचयद्या त्मव्यवहारः स्वतःस्फुरणादेव तर्हिवेदांतानांप्रकाशमानार्थप्रकाशकत्वेनानीदृशप्रामाण्यंनस्यात् । तदर्थवेदांतानामेवात्मव्यव हारहेत्वात्मज्ञानहेतुत्वंवाच्यमित्यभिप्रायेणोक्तमनधिगतार्थबोधकेति । ननुवृत्त्यन्यसंविदपेक्षानियतिमद्व्यवहारवत्त्वंविवक्षितं । अस्तिचघटादौतादृशचैतन्यरूपसंविदपेक्षेतिनतत्रासिद्धिः । चैतन्येतुनतदपेक्षेतिनव्यभिचारोपीत्यतआह ॥ वृत्त्यन्येति ॥ तवेति ॥ घटादौवृत्त्यन्यसंविदपेक्षामंगीकर्तुरपीत्यर्थः । तथाचासिद्धिरितिभावः । नन्वात्मव्यवहारेनवेदांतजन्यसंविदंतरा पेक्षा । किंत्वात्माज्ञाननिवृत्तिमात्रे । आत्मव्यवहारस्तुस्वतःस्फुरणादेवातोनात्मनिव्यभिचारः घटादौत्वस्फुरणरूपतयाव्यव ॥ ३

हारेपिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षास्तीतिनासिद्धिरित्याशंक्यनिराकरोति ॥ [६५।३] नचघटादावपीति ॥ ननूक्तमस्फुरणतयाघटादौस्वव्य
वहारेप्रिस्वातिरिक्तसंविदपेक्षेति । सत्यमुक्तं । परंतुतत्प्रत्युक्तमपि । अज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्यात्मनीवघटादावपिसुवच
त्वादित्यनेनेतिभावः ॥ [६५।२] एतेनेति ॥ स्वातिरिक्तसंविन्निष्ठस्वव्यवहारहेतुतावच्छेदकरूपत्वं स्वव्यवहारेस्वावच्छिन्नसंवित्सापे
क्षत्वं । आत्मनस्तुनस्वातिरिक्तस्वव्यवहारहेतुसंविदंप्रतिविषयतयाऽवच्छेदकत्वं । आत्मविषयकंवृत्तेरात्मविषयकत्वेनव्यवहारा
हेतुत्वात् । घटादेस्तुस्वव्यवहारहेतुसंविदंप्रतिविषयतयावच्छेदकत्वं । घटादिविषयकत्वेनघटसंविदोघटव्यवहारहेतुत्वादित्यर्थः।
एतदपिघटादिविषयसंविदोप्यात्मविषयकवृत्तेरात्मविषयकत्वेनेवनघटविषयत्वेनघटादिव्यवहारहेतुता । अज्ञाननिवृत्तिमात्रा
र्थत्वादित्यादिनानिरस्तमित्यन्वयः ॥ [६५।३] घटादाविति ॥ अवेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वंस्वप्रकाशत्वं । तत्रनिरुपाख्येऽति
व्याप्तिवारणायापरोक्षेत्यादिविशेष्यं । घटादावतिव्याप्तिवारणायसत्यंतंविशेषणं । ब्रह्मणोपिवृत्तिवेद्यतयाऽव्याप्तिर्माभूदिति
फलव्याप्यत्वाभावोवेद्यत्वंविवक्षितं । सुप्तिप्रलयादावपरोक्षव्यवहाररहिते आत्मन्यव्याप्तिवारणाययोग्यत्वंविशेषणं । एवंरू
पस्वप्रकाशत्वाभावोस्वप्रकाशत्वं । तच्चविशेष्यवतिघटादौविशेषणाभावाद्विशेषणवतिनित्यातींद्रियेविशेष्याभावादितिपरेषांमतं।
तत्रघटादौचैतन्यरूपज्ञानविषयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपविशेष्यवत्फलाव्याप्यत्वरूपविशेषणमपितत्रव
र्ततइत्येवस्यात् । एवंचविशेषणविशेष्ययोर्घटादौसत्त्वाद्विशिष्टाभावस्तत्रनास्तीत्यसिद्धिः । अविद्यांतःकरणशुक्तिरूप्यादौफला
व्याप्यत्वरूपविशेषणवदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपविशेष्यस्यापिसत्त्वाद्विशिष्टव्यतिरेकरूपोहेतुस्तत्रापिनास्तीत्यसिद्धिः । साध

नविकलोदृष्टांतइत्यर्थः । नित्यातींद्रियेविशेषणस्यसत्त्वेपिविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावरूपहेतुरस्तीतिपक्षैकदेशइत्युक्तं ॥ शुक्ति[६६।२]रूप्यादाविति ॥ शुक्तिरूप्यादेर्व्यवहारकालएवबाधितत्वात्तत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमपिनास्तीत्यर्थः । शुक्तिरूप्यादेरापरोक्ष्याभावेपिरूप्यंसाक्षात्करोमीत्यपरोक्षव्यवहारंसमर्थयते ॥ अपरोक्ष[६६।३]व्यवहारायोग्येपीति ॥ [६६।४]साक्षिगतेति ॥ इदमाकारवृत्तिनिवृत्ताज्ञानकार्यसाक्षिभेदेइदमंशावच्छिन्नचैतन्यगतापरोक्ष्याध्यासादित्यर्थः । यथाश्रुतेतुरूप्यस्यसाक्षात्साक्षिचैतन्येअनुसंक्तेरसंगतिःस्यात् । नन्वेवमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावोस्वप्रकाशत्वंहेतुरस्तु । नचघटादावसिद्धिरितिवाच्यं । शुक्तिरूप्यादेरिवघटादेरप्यध्वंस्तत्वेनतत्राप्यापरोक्ष्यविरहसत्त्वेनासिद्धेरभावादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ [६६।५]यद्यपीति ॥ फलाव्याप्यत्वे सतिसप्रकारकबाधायोग्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावोहेतुस्तन्नसत्यंतंविनाघटादावसिद्धिःस्यादितिभावः । माभूत्तर्हिशुक्तिरूप्यादौदृष्टांतेसाधनवैकल्यं । पक्षीकृतेऽज्ञानांतःकरणादावसिद्धिस्तुस्यादेवेत्याह ॥ [६७।१]सर्वेति ॥ सर्वव्यावहारिकोपादानत्वमज्ञानविशेषणं नांतःकरणादेः ॥ [६७।२]व्यावहारिकत्वादिति ॥ सप्रकारकबाधाबाध्यत्वादित्यर्थः । तत्रहेतुर्ब्रह्मज्ञानात्प्रागबाधितइति । अस्यचासंजातबाधरूप्यादिसाधारणतयाश्रुत्यादिसिद्धेचेतिद्वितीयोहेतुः । नहिपरमतेप्रातिभासिकापरोक्षयोग्यताधिकरणंरूप्यादिश्रुत्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ [६७।३]व्यावहारिकइति ॥ यद्यपिव्यावहारिकेपिनित्यातींद्रियेतादृशयोग्यत्वंनव्यावहारिकं तथापि व्यावहारिकेइत्यस्यप्रत्यक्षप्रयोजकवत्तयाव्यवहारविषयइत्यर्थः । पूर्वहेत्वोरप्येतदुपस्कर्तव्यं । अतोनकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः ॥ [६७।२]नही

ति ॥ परेषांमतेआपरोक्ष्यंनेंद्रियजन्यवृत्तिविषयत्वं । किंत्वपरोक्षैकरसानावृतसंवित्तादात्म्येनस्फुरणविषयत्वं । तच्चा
ज्ञानादौसाक्षादस्ति । तत्रप्रमाणवृत्तेरविद्यावृत्तेर्वानपेक्षणात् । घटादौतुप्रमाणवृत्तिद्वाराऽनावृतसंवित्तादात्म्येनस्फुरणवि
षयत्वमितिपरंपरयाऽऽपरोक्ष्यं । एवंचघटाद्यपेक्षयाप्यज्ञानांतःकरणादावापरोक्ष्यमुत्कृष्टमस्तीत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभाव
स्तत्रासिद्धइतिभावः ॥ तद्वेद्यइ[६७१३]ति ॥ ज्ञातत्वेनसाक्षिवेद्यइत्यर्थः । किंचरूप्यस्यप्रातिभासिकत्वेपितद्गतमपरोक्षव्यवहारयोग्य
त्वंसंप्रकारकबाधायोग्यमेव । रूप्यापरोक्ष्यंनास्तीत्यप्रतीतेः । तथाचसाधनवैकल्यमेव । ननुफलव्याप्यत्वमेवास्वप्रकाशत्वं ।
फलंव्याप्यत्वंचनवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यविषयत्वंवावृत्त्यावातत्प्रतिबिंबितचैतन्येनवाभिव्यक्तविषयाधिष्ठानचैतन्यंप्रतिविषय
त्वंवा । घटादौवृत्तिरूपज्ञानविषयत्वातिरिक्तेनिरुक्तचैतन्यरूपेज्ञानविषयत्वेप्रमाणाभावादित्युक्तत्वात् । तथापिवृत्तिजन्यातिश
ययोगित्वंवावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्यातिशययोगित्वंवाफलव्याप्यत्वं। अतिशयश्चनावरणभंगः। घटादावावरणाभावेनतद्भंगा
भंगात् । नापिव्यवहारः । वृत्तिजन्यव्यवहारवत्त्वस्यात्मन्यपिसंभवेनव्यभिचारात् । घटादिषुचैतन्यरूपज्ञानानंगीकर्तृमते
घटादिव्यवहारस्यघटादिविषयवृत्तिजन्यतयानिरुक्तचैतन्याजन्यत्वेनस्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । किंतुभग्नावरणचित्संबंधः । एतच्च
चैतन्यस्यव्यापकतयासर्वमतेप्यस्तीतिशंकांनिराकरोति ॥ शिष्टमि[६७१४]ति ॥ घटादौवृत्त्यावातत्प्रतिबिंबितचैतन्येनवाभग्नावरण
चित्संबंधेप्रमाणाभावात् । नन्वात्मनश्चिद्विषयत्वमनंगीकृत्यचित्कर्मत्वरूपास्वप्रकाशत्वंहेतूक्रियते । अतएवाज्ञानांतःकरणा
दौरूप्येवाऽसिद्धिर्नभवति । साक्षिविषयत्वात् । नापितुच्छेव्यभिचारइतिचेन्न । विषयत्वातिरिक्तस्यकर्मत्वस्याभावेनपरंपरया

ज्ञातत्वादिनाचिद्विषयत्वस्यात्मनिव्यभिचारात् । साक्षाच्चित्कर्मत्वस्यघटादावप्यसत्त्वेनासिद्धिरित्यादिस्वप्रकाशवादेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ किंचास्वप्रकाशत्वस्येति ॥ यद्यपिफलव्याप्यत्वभिन्नानांपंचानामपिहेतूनामविद्यानिवृत्तौव्यभिचारः । तथापितेषांदूषितत्वेनासंत्कल्पतयाप्रस्तावितदूषणस्यास्वप्रकाशत्वस्यैवग्रहणमित्यदोषः ॥ पंचमप्रकारेतिचतुर्थप्रकारसदसद्वैलक्षण्यरूपसाध्याभावोपपादनार्थं ॥ प्रातिभासिकवदिति ॥ अविद्यांतःकरणादेःप्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वाभावेपिवस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वमस्तीतिनासिद्धिरित्यर्थः ॥ तज्ज्ञानस्यापीति ॥ अन्यथातुच्छज्ञानत्वेनाभिमतस्याज्ञानत्वंवाऽनित्यज्ञानत्वंवास्यादित्यर्थः ॥ धीमात्रेति ॥ रूप्यस्यधीमात्ररूपत्वेनरूप्यवृत्तेःस्वाभिन्नरूप्यानधीनत्वादित्यर्थः । नन्वेतदयुक्तंदोषसंस्कारसंप्रयोगैर्द्वेअविद्यावृत्तीजन्येते । एकारजतरूपा । अपरारजतधीरूपा । तथाचरजताधीनत्वंरजतवृत्तेःसंभवत्येव नचद्वयोर्वृत्त्योःसमकालत्वान्नपरस्परपरतंत्रतेतिवाच्यं । वस्तुव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यवस्त्वधीनशब्देनविवक्षितत्वात् । एतस्यसमानकालीनवृत्त्योरपिसत्त्वादितिचेन्न । व्यतिरेकशब्देनप्रागभावोक्तौप्रागभावाप्रतियोगिप्रागभावाविद्यादावसंभवः । अभावांतरोक्तौघटादिष्वसंभवइत्याशयः ॥ ब्रह्मणीति ॥ प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्योपपादनादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ नेति ॥ अन्यापेक्षेति ॥ स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतव्यवहारयोगित्वमित्यर्थः ॥ अस्वप्रभत्वं ॥ अस्वप्रकाशत्वं रूप्येनास्त्यतःसाधनवैकल्यं । आत्मन्यस्तीतिव्यभिचारः । "सि०अत्रवदंतिअस्वप्रकाशत्वरूपंदृश्यत्वंहेतुः । स्वप्रकाशत्वंहिस्वापरोक्षत्वेस्वातिरिक्तानपेक्षत्वं । "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे"तिश्रुतेः । तथाचान्याधीनापरोक्षत्वंपर्यवसितंतन्निरूपितभेदप्रपत्तियोगित्वंहेतुः । तच्च

नित्यापरोक्षेअन्याधीनापरोक्षेचघटादावस्तीतिनासिद्धिः । नचब्रह्मणोपिब्रह्मप्रतियोगिककाल्पनिकभेदवत्त्वात्तत्रव्यभिचारः । अकल्पितभेदस्यक्काप्यसिद्धत्वादितिवाच्यं । तद्भेदस्यान्यानधीनापरोक्षत्वरूपधर्मानिरूपितत्वात् । जीवत्वेश्वरत्वादिरूपस्यान्यस्यैवधर्मस्यतन्निरूपकत्वात् । एवंचावेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपंदृश्यत्वमपिहेतुः । नचफलव्याप्यत्वाभावंविशिष्टंयदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तस्यंब्रह्मणीवाविद्यांतःकरणादौशुक्तिरूप्यादौचसत्त्वेनासिद्धिसाधनवैकल्येइतिवाच्यं । अज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वयोग्यत्वस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वपदेनविवक्षितत्वात् । तस्यचाविद्यादौशुक्तिरूप्यादौचासत्त्वानासिद्धिसाधनवैकल्ये । यथाचघटादेःफलव्याप्यत्वं तथाग्रेवक्ष्यते । अविद्यानिवृत्तेःपंचमप्रकारत्वाभ्युपगमपक्षेतत्रव्यभिचारवारणायाज्ञानकालवृत्तित्वंहेतुविशेषणंदेयं । तेनैवतुच्छेपिनव्यभिचारः । सद्विविक्तत्वेतुसाध्येतुच्छेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौचनव्यभिचारगंधोपी"ति ॥ अत्रंब्रूमः । अपरोक्षत्वस्यब्रह्मातिरिक्तत्वेऽविद्याधीनतयाऽनान्यानधीनत्वस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । ब्रह्मस्वरूपत्वेतुतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनघटादावसिद्धिः । अपरोक्षप्रतियोगिकभेदोक्तौतादृशजीवप्रतियोगिकभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणिव्यंभिचारः । कल्पितभेदमादायब्रह्मस्वरूपस्याप्यपरोक्षत्वस्यावच्छेदकत्वेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौतुच्छेचव्यभिचारः । तदुभयव्यावृत्त्यर्थमज्ञानकालवृत्तित्वविशेषणोक्तावविद्यानिवृत्त्युत्तरकालीनेजीवन्मुक्त्यवस्थोत्पन्नेभोगादावसिद्धिः । अविद्यालेशसमकालीनत्वोक्तौघटादावसिद्धिः । अन्यंतरसमकालीनत्वोक्तावप्रयोजकं । प्रत्येकमुक्तिपक्षेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौव्यभिचारः । युगपत्सर्वमुक्तेश्चवामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकागमविरोधेनाप्रामाणिकत्वंस्यत्वदीयैरपिकैश्चिदभिहितत्वादिति

दिक् । वस्तुतस्त्वपरोक्षत्वमपरोक्षत्वजातिमत्त्वंवाऽपरोक्षज्ञानविषयत्वंवास्यात् तृतीयप्रकाराभावात् । उभयथाप्यन्यानधीनापरोक्षभिन्नत्वाद्ब्रह्मणिव्यभिचारः । द्वितीयपक्षेअन्यानधीनापरोक्षरूपचैतन्यविषयत्वाद्घटादावसिद्धिरित्यादिबोध्यं । सद्विविक्तत्वेस्वंध्येपियथायथमेतएवदोषाबोध्याः । वृत्तिमात्रस्याज्ञानानिवर्तकतयातन्मतेघटादाविवब्रह्मण्यप्यज्ञाननिवृत्त्यर्थंवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यावश्यकत्वेनफलव्याप्यत्वात् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यघटादाविवचित्प्रतिफलनानंगीकारेवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वादतींद्रियादाविवविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यात्मन्यपिसत्त्वेनव्यभिचारस्यदुरुद्धरत्वात् । वृत्तिव्यतिरिक्तस्यचैतन्यरूपज्ञानस्यघटादिभासकस्यमयानंगीकारेणान्यतरासिद्धेश्च । घटादौफलव्याप्यत्वाभावस्योक्तत्ववक्ष्यमाणत्वाभ्यांतवमतेप्यसिद्धेरापाद्यमानत्वाच्च । तस्मान्नैतदपिसमाधानंयुक्तमितिसर्वमवदातं ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांदृश्यत्वंदृश्यतांबुधैः ॥ दृश्यत्वहेतुभंगःसमाप्तः ॥ ३ ॥ ७ ॥ [६८।८] त्वन्मतइति ॥ तथाचतत्रासिद्धिरितिभावः ॥ [६८।८] शुद्धात्मनइति ॥ तथाचतत्रव्यभिचारइतिभावः ॥ [६८।९] शुद्धेपीति ॥ तथश्चशुद्धात्मनिहेतोरगमनान्नव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [६८।९] कल्पितेनेति ॥ अयोगोलकादौकल्पितेनवन्ह्यभावेनवह्नेरपिधूमाव्यभिचारःस्यादित्यर्थः । अहमर्थेहेत्वसिद्धिर्नेतिशंकते ॥ [६९।१] कल्पितस्येति ॥ [६९।१] गौरोहमिति ॥ अहमर्थनिष्ठस्यज्ञातत्वस्यगौरेदेहेकल्पितत्वादित्यर्थः । देहादौहेतुसिद्धिंशंकते ॥ धर्मि[६९।२]समसत्त्वस्येति ॥ [६९।२] तादृशेति ॥ व्यावहारिकेत्यर्थः ॥ [६९।३] शुद्धइति ॥ शुद्धेतात्त्विकस्यधर्मिसमसत्ताकस्यज्ञातत्वस्याभा

वात्तत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ वृत्तिर्ज्ञानंइति ॥ ज्ञानेज्ञानत्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । ननुहेतूक्तमज्ञानत्वमज्ञप्तित्वं । तच्चवृ
त्तिरूपेज्ञानेस्तीतिनासिद्धिरितिशंकते ॥ यदिचेति ॥ सांख्यरूपाःवेदांतिनःसांख्यवेदांतिनः । बुद्धिवृत्तेर्ज्ञानभिन्नत्वमुपपाद्य
तत्रज्ञानशब्दप्रवादसमर्थनपरोविवरणग्रंथः । अज्ञप्तित्वमपिवृत्तिरूपेज्ञानेनास्तीत्यसिद्धिरेवेत्याह ॥ तर्हीति ॥ अपरोक्षवृत्तौ
चैतन्यप्रतिविंबनियमात्तस्यंचज्ञप्तित्वादज्ञाननिवृत्त्यादिभविष्यतीत्यतउक्तं परोक्षवृत्त्येति । परोक्षवृत्तौचैतन्यप्रतिफलनादेस्त
न्मतेप्यभावादज्ञाननिवृत्त्यादेर्ज्ञप्तिकार्यस्यततोदर्शनात्परोक्षवृत्तेरपिज्ञप्तित्वमवश्यमभ्युपेयमतोसिद्धिरित्यर्थः ॥ तांसामिति ॥
ज्ञप्तिकारणात्ज्ञप्तिकार्यंनदृष्टमितिभावः ॥ धर्माधर्मादिकमिति ॥ धर्मादिवृत्तौपरोक्षरूपायांज्ञप्तित्वरहितायांज्ञप्तित्वमवगा
ह्मानोनुभवःप्रमानस्यादितिशेषः ॥ किंचात्मनीति ॥ त्वदभिप्रेतेआत्मरूपेज्ञानेज्ञानत्वाभावस्याऽऽपाद्यमानत्वेनतत्राज्ञान
त्वरूपहेतोःसत्त्वेनव्यभिचारः । आत्मनिज्ञानत्वाभावंवक्तुंज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वाभावमाह ॥ तथाहीत्यादिना ॥ आत्म
स्वरूपंज्ञानमिति ॥ ज्ञप्तिरित्यर्थः ॥ स्ववृत्तिविरोधेनेति ॥ क्रियाहिस्वविषयेकर्मणिकर्तरिवाकेनचित्संबंधविशेषेणेतरव्यावृत्ते
नवर्तते । तन्नसकर्मकक्रियाकर्मणि । यथाछिदिक्रियाछेद्ये गतिक्रियापिगम्ये केनापिसंबंधेनवर्ततएव । अकर्मकक्रियातुक
र्तरि । यथाशयनासनादिक्रियादेवदत्ते । तदत्रस्वरूपभूतज्ञानक्रियांप्रतिब्रह्मयदिविषयःस्यात्तदाकर्मकर्त्रोरन्यतरत्स्यात् । तत
श्चस्वरूपभूतज्ञानंब्रह्मस्वरूपभूतेज्ञानेवर्तेत । तच्चविरुद्धं । नहिछिदाछिदायांवर्तते । शयनंवाशयने । एवंस्ववृत्तिविरोधेन

ब्रह्मस्वरूपज्ञप्तेःस्वविषयत्वंपरैर्नांगीकृतमित्यर्थः । ननुब्रह्मस्वरूपज्ञानंप्रतिब्रह्मणोविषयत्वेपिनज्ञानंप्रतिब्रह्मणःकर्तृकर्मत्वान्यतरत्वापत्तिः । कर्तृकर्मत्वातिरिक्तस्यतज्जन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपस्यविषयत्वस्यस्वरूपभूतज्ञानंप्रतिब्रह्मणःसत्वात् । तथाचनस्ववृत्तिविरोधइतिशंकते ॥ [७।१।२] ननुस्वकर्मत्वभावेपीति ॥ अत्रपरःस्वाचार्यसंमतिमाह ॥ [७।१।३] तत्स्वभावस्यापीति ॥ तत्रब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य(ज्ञप्ति)ज्ञानकर्मत्वाभावेपिज्ञप्तिजन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपंज्ञप्तिविषयत्वमस्त्येव । तथाचब्रह्मरूपंज्ञानंस्वविषयमेवेतिनज्ञानत्वंव्यापकसविषयत्वव्यावृत्तिर्ब्रह्मरूपज्ञानइति नतत्रव्यभिचारइतिभावः ॥ [७।१।१] घटादावपीति ॥ घटादौज्ञप्तिकर्मत्वज्ञप्तिविषयत्वयोरेकत्वाद्ब्रह्मणोज्ञप्तिकर्मत्वमनभ्युपेत्यज्ञप्तिविषयत्वांगीकारोविरुद्धइत्यर्थः । कर्मत्वविषयत्वयोर्भेदमाशंक्यनिराकरोति ॥ [७।१।१] नह्वीति ॥ घटाद्याकारवृत्तिंप्रतिकर्त्रादिभिन्नकारकविशेषत्वंवा घटाद्याकारवृत्तिजन्यावरणाभिभवातिशययोगित्वंवा घटाद्याकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यंप्रतिकारकविशेषत्वंवा । घटाद्याकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वंवा घटादीनांकर्मत्वं । विषयत्वंतुतज्जन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपंनिरुक्तकर्मत्वाद्भिन्नमेवेत्यर्थः । निराकरणहेतुमाह ॥ [७।१।३] ज्ञातैकसतीति ॥ कर्मत्वेनसंप्रतिपन्नेसुखादौनिरुक्तकर्मत्वमव्याप्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षयोग्यत्वेसतिस्वाधिकरणकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिप्रत्यक्षविषयभिन्नत्वंज्ञातैकसत्त्वं तथाचज्ञप्त्यपेक्षयापूर्वभावित्वाभावात्सुखादेर्नज्ञप्तिकारकत्वरूपंतत्कर्मत्वं । ज्ञातैकसत्त्वात्स्वतएवावरणाभावेनज्ञप्तिजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वरूपमपिकर्मत्वंसुखादेर्नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ॥ ४ उक्तकर्मलक्षणयोरतिव्याप्तिमप्याह ॥ [७।१।४] ब्रह्मणोपीति ॥ चरमवृत्तेर्ब्रह्माकारतयातांप्रतिब्रह्मणःकारकत्वात्तज्जन्यावरणाभिभवरूपाति

शययोगित्वाच्चचरमवृत्तेर्घटाद्याकारवृत्तिवच्चित्प्रतिफलनयुक्तत्वेनब्रह्माकारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यंप्रतिब्रह्मणोपिकारकत्वात्ताद्दशचैतन्यजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वाच्चब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विषयत्वातिरिक्तंकर्मत्वंनिरस्यकर्मत्वरूपमेवविषयत्वंघटादावित्याह ॥ [७।१४] किंत्विति ॥ एवंघटचैतन्ययोर्ज्ञप्तिकर्मत्वेप्यांतरालिकंभेदमाह ॥ [७।१४] इयांस्त्विति ॥ तथाचचैतन्यस्यस्वंकर्मत्वमनंगीकुर्वद्भिःस्वविषयत्वमपिनांगीकृतमेवेत्यर्थः । ब्रह्मरूपंज्ञानंपरविषयमितिद्वितीयपक्षंनिराकरोति ॥ [७।१६] नद्वितीयइति ॥ [७।१६] मोक्षइति ॥ तथाचमोक्षकालेसाक्षिणोनिर्विषयत्वंस्यादित्यर्थः । मोक्षकालेपिसाक्षिणोतीतविषयत्वंभविष्यतीत्याशंक्यतत्किमतीतंसाक्षान्मोक्षकालेसाक्षिणोविषयोज्ञानोपरागेणवेत्याशंक्यनद्वितीयोसंभवादित्यभिप्रेत्यप्रथमपक्षंदूषयति ॥ [७।२।१] त्वन्मतेचेति ॥ [७।२।१] वर्तमानस्येति ॥ योग्यस्येतिशेषः । अतीतसुखादेर्नसाक्षात्साक्षिविषयत्वमितिभावः । साक्षिणोतीतविषयत्वेदूषणांतरमाह ॥ [७।२।१] वह्निरासीदिति ॥ मोक्षेसुषुप्तौचविद्यमानेसाक्षिज्ञानेऽतीतविषयोल्लेखरूपःसंसारःस्यात् । तथाचमोक्षसुषुप्त्योर्निष्प्रपंचतानस्यात् । अतोज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वरहितत्वान्नज्ञानमात्मेतितत्राज्ञानत्वहेतोर्व्यभिचारइत्यर्थः । ननुनज्ञानत्वस्यव्यापकंसविषयत्वं । येनतद्व्यावृत्त्याज्ञानत्वंव्यावर्तेत । किंतर्हिनिर्विषयमप्यात्मस्वरूपंज्ञानमस्तीतिद्वितीयपक्षंदूषयति ॥ [७।३।२] निर्विषयत्वइति ॥ अयमभिप्रायः नज्ञानत्वस्यव्यापकंसविषयत्वंनेति । इदंजानामीतिज्ञानानुभवेनविषयांकितस्यैवज्ञानस्यसिद्धेःसविषयत्वस्यज्ञानत्वव्यापकत्वावधारणादात्मस्वरूपस्यनिर्विषयत्वेज्ञानत्वमेवनस्यादिति । यद्यपिज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वाभा

वोपपादनेनैवाज्ञानत्वमात्मनःसिद्ध्यति तथापिज्ञानव्यापकंसविषयत्वंनभवतीतिपरोवैय्यात्याद्वदेत् तदातंप्रतिसविषयत्वस्यज्ञानत्वव्यापकत्वोपपादनायद्वितीयविकल्पोपन्यासइत्याशयः । नन्वात्मानज्ञानंनिर्विषयत्वात्घटवदित्यनुमानेत्वदभिप्रेतेनिर्विषयत्वंकिंमवर्तमानविषयत्वंवा अत्यंतासद्विषयत्वंवा । आद्येऽतीतज्ञानेव्यभिचारः द्वितीयेतुच्छज्ञानेव्यभिचारइत्याशंकांनिराकुर्वन्हेतुस्वरूपमाह ॥ [७२।३] तद्धीति ॥ निर्विषयत्वहेतोःस्वरूपासिद्धिंशंकते ॥ [७२।४] नचेति ॥ अर्थोपलक्षितस्यैवज्ञानत्वेनमोक्षदशायामपितदनपायादित्यर्थः ॥ सप्रतियोगिकं[७२।४]इति ॥ उक्तानुमानेहेतूकृतंनिर्विषयत्वंसविषयत्वस्वभावशून्यत्वं । तच्चात्मनिकदाचिद्विषयसंबंधेप्यस्तीतिनासिद्धिरित्यभिप्रेत्य । ननूक्तसाध्यहेत्वोर्व्यतिरेकसहचारग्रहस्थलाभावात्नव्याप्तिग्रहइत्याशंक्यव्यतिरेकसहचारग्रहस्थलमुक्तं घटादिज्ञानेइति । ननुतत्स्वरूपानंतर्गतस्यविषयस्यकथंतत्स्वभावनिरूपकत्वमित्याशंक्योक्तंसप्रतियोगिकेअभावादौसविषयकेइच्छादाविति । एवंचयथाअभावादौसप्रतियोगिकत्वंस्वाभाविकं इच्छादौघटादिज्ञानेचसविषयकत्वंस्वाभाविकं तथाब्रह्मरूपज्ञानेपिसविषयकत्वंस्वाभाविकंवाच्यं । तच्चनसंभवति मोक्षेआत्मरूपज्ञानस्यसविषयकत्वांभावादित्यर्थः । अत्रवदंति "सि०ज्ञानस्यसविषयत्वंविषयसंबंधः । सचनतात्विकः किंत्वाध्यासिकः । तात्विकसंबंधस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात् । अतोनतस्यस्वाभाविकत्वं । नहिशुक्तौरूप्यंतात्विकं । एवंचज्ञानोपाधिकस्यैवसविषयत्वस्येच्छादिष्वभ्युपगमान्नतरांतस्यस्वाभाविकत्वं । नचज्ञानवद्विषयसंबंधंविनापिकदाचिदिच्छायाःसत्त्वापत्तिरितिवाच्यं । सविषयत्वप्रयोजकोपाध्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वस्यतत्रप्रयोजकत्वात् । इच्छायाश्चतत्समानसत्ताकत्वात् । एवंचसविषयकत्वस्वभावत्वंनज्ञा

नत्वव्यापकमतस्तन्निवृत्त्यात्मनिज्ञानत्वविवृत्तिर्नेतिनज्ञानत्वस्यहेतोरात्मनिव्यभिचार" इति । अत्रब्रूमः । यदिज्ञानस्यविषये णाध्यासिकएवसंवंधस्तर्हिंचरमवृत्तौनात्माविषयःस्यात् । नचवृत्तिप्रतिविंवितचैतन्यरूपज्ञानस्यविषयेणाध्यासिकःसंवंधइति वाच्यं । चरमवृत्तावपिशुद्धात्मगोचराज्ञाननिवृत्त्यर्थं चित्प्रतिफलनस्यावश्यकत्वात् । वृत्तिमात्रस्यतत्राज्ञाननिवर्तकत्वेघटादा वपितथात्वापातेनतत्रापिचित्प्रतिफलनाभावापत्त्याघटादेर्वृत्तिव्याप्यत्वमेवस्यान्नफलव्याप्यत्वं । नचैवमात्मनोपिफलव्याप्य त्वापत्तौमिथ्यात्वापत्तिरितिवाच्यं । त्यजतर्हिंमिथ्यात्वेफलव्याप्यत्वस्यहेतुत्वं । परोक्षवृत्तेरतींद्रियार्थविषयकत्वंचनस्यात् । प रोक्षवृत्तावतींद्रियस्याध्यासाभावात् । तस्मान्नज्ञानस्याध्यासरूपःसंवंधइतिस्वाभाविकमेवज्ञानेसविषयत्वं । एवमिच्छायामपि स्वाभाविकमेवसविषयत्वं । घटंजानामीतिवद्धटमिच्छामी(चान्यो)त्यत्रोपाधिंविनासविषयत्वानुभवात् । तस्मात्साधूक्तंज्ञानेस विषयत्वादेःस्वभावत्वदर्शनादिति मोक्षेविषयानुल्लेखेब्रह्मस्वरूपज्ञानस्वभावहान्यापत्त्याज्ञानत्वाभावमुक्त्वादोषांतरमाह ॥ परस्यपुरुषार्थइति ॥ त्वयामोक्षावस्थायामात्मनोनिर्विषयत्वांगीकारादानंदाप्रकाशेतदपुमर्थत्वंस्यादित्यर्थः । नचतदाप्यानंद एवप्रकाशोनत्वानंदस्यप्रकाशइतिवाच्यं । सुखरूपतायाअपुरुषार्थत्वात् । प्रकाशमानसुखवत्तायाएवपुरुषार्थत्वात् । नन्वर्थो पलक्षितप्रकाशत्वंमोक्षेप्यस्त्येवेतिनज्ञानत्वहानिरित्यतआह ॥ अर्थप्रकाशत्वेति ॥ मोक्षेज्ञानोपलक्षणस्याप्यर्थस्ययदिप्रकाशो स्तितदातदुल्लेखरूपोपप्लवापत्तिः । यदिनप्रकाशस्तदार्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावाद्धटादिवज्ज्ञानत्वंनस्यादित्यर्थः । ननु नार्थप्रकाशात्मकत्वंज्ञानस्वभावः किंतुजडव्यावृत्तिरेव । साचास्तिमोक्षेप्यात्मनि नतुघटादावित्यतआह ॥ अर्थप्रका

शात्मकेति ॥ अर्थाप्रकाशात्मकंयज्जडंतस्माद्व्यावृत्तिरपिज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वरूपजडवैधर्म्यादेवेत्यर्थः । ज्ञेयाभावादा
त्मानज्ञानमित्युक्त्वाज्ञात्रभावादपिस्वनज्ञानमित्याह ॥ एवंमिति ॥ नन्वात्मरूपस्यज्ञानस्यानादित्वेनाक्रियात्वान्नज्ञेयज्ञात्रपे
क्षास्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ यदिचेति ॥ ननुसादेरप्यतीतादिज्ञानस्यनस्वोत्पत्त्यर्थंज्ञात्राद्यपेक्षा । किंपुनरनादेरात्मरूपज्ञा
नस्यतदनपेक्षेतिवक्तव्यं । अनादीश्वरज्ञानेज्ञात्राद्यनपेक्षायाद्दृष्टत्वाच्चेत्याशंक्यपरिहरति ॥ अतीतादीति ॥ नोत्पत्त्यर्थंज्ञात्रा
द्यपेक्षामाचक्ष्महे । किंतुज्ञाननिरूपणार्थं । तच्चातीतादिज्ञानेईश्वरज्ञानेचास्तीतिनकोपिदोषः । ज्ञानस्यज्ञेयादिनिरूप्यत्वेऽनु
भवंप्रमाणयति ॥ इदमहमिति ॥ इदमितिज्ञेयस्य अहमिति ज्ञातुरुल्लेखः ॥ ज्ञातुरिति ॥ ज्ञातुर्योर्थप्रकाशस्तज्ज्ञानमित्यर्थः
॥ संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ अत्रवदंति “सि०जातेर्व्यक्तिनिरूप्यत्वेपिकदाचित्तदसंबंधवत्तदुपपत्तिः । संबंधप्रयोजकोपाध्य
पेक्षयाधिकसत्ताकत्वात् । अतएवज्ञानस्यसज्ञेयत्वंसज्ञातृत्वंचनस्वाभाविकं । तथाहि । सज्ञेयत्वंतावज्ज्ञेयजन्यत्वंवाज्ञेयव्या
प्यत्वंवा । नाद्यः । परोक्षज्ञानेईश्वरज्ञानेचाऽभावात् । नापिद्वितीयः । यदाज्ञानंतदाऽर्थइतिपूर्ववत्कालिकव्याप्तौव्यभिचा
रात् । दैशिकव्याप्तिस्तुदूरनिरस्तैव । नचयदाऽपरोक्षज्ञानंतदाऽर्थइतिकालिकव्याप्तौनास्तिव्यभिचारः । आत्माच “यत्साक्षाद
परोक्षाद्ब्रह्म”तिश्रुतेरपरोक्षज्ञानरूपइतिसोप्यर्थव्याप्तइतिवाच्यं । ईश्वरज्ञानेयोगिज्ञानेचव्यभिचारात् । यदैंद्रियकज्ञानंतदा
ऽर्थइतितुव्याप्तिःसर्वसंमता । नचात्मरूपज्ञानेऐंद्रियकत्वमस्तीतिनतयाविरोधः । ननुयदाऽपरोक्षज्ञानंतदाऽर्थइतिव्याप्त्यन
भ्युपगमेइदंरजतमित्यपरोक्षज्ञानान्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयरजतसिद्धिर्नस्यात् । अर्थंविनाप्यपरोक्षत्वोपपत्तेरितिचेन्न । इदं

रजतमहंजानामीत्यनुसंधीयमानंयज्ज्ञानविषयत्वंतस्याश्रयांतरानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयरजतसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अतएवपरोक्ष भ्रमेप्यर्थसिद्धिः । जन्यापरोक्षत्वेनवाऽर्थव्याप्यता । आर्षज्ञानस्यापरोक्षतानभ्युपगमात् । तथाचनानिर्वचनीयरजतसिद्ध्यनुप पत्तिः । एवंसज्ज्ञातृत्वमपिकिंज्ञातृजन्यत्वंवाज्ञातृव्याप्यत्वंवा । आद्येईश्वरज्ञानेव्यभिचारः । ज्ञाननित्यत्वस्यसाधयिष्यमाणत्वाच्च । द्वितीयेप्यप्रयोजकता ज्ञात्रजन्यत्ववत्ज्ञात्रसमवेतत्वस्यापिसंभवात् । ज्ञानस्यगुणत्वक्रियात्वयोरनभ्युपगमेनद्रव्याश्रयत्वानुमा नायोगात् । अस्तिब्रह्मेतिचलकारोनब्रह्मसत्तांप्रतिब्रह्मणःकर्तृत्वमाह । नित्यत्वेनतदसंभवात् । किंतुसाधुत्वार्थ" इति । अत्रब्रूमः व्यक्तिंविनापिजातेःप्रलयेसत्त्वेपिव्यक्त्युपरक्तबुद्धिविषयत्वंतदाप्यक्षतमेव । ईश्वरादिज्ञानस्यैवतदातादृशत्वात् । सज्ज्ञेयत्वमपि नज्ञेयजन्यत्वज्ञेयव्याप्यत्वादि । किंतुज्ञेयोपरक्तबुद्धिविषयत्वादिकं । ज्ञेयानुपर(क्तबुद्ध्यवि)क्तापरोक्षाविषयत्वंवेतिनकोपिदोषः । अन्यथाअभावसादृश्यादेरपिसप्रतियोगिकत्वससंबंधिकत्वानुपपत्तिः । किंचैवमैक्यस्यापिजीवप्रतियोगिकत्वंनस्यात् । तद्धिजी वजन्यत्वंवाजीवव्याप्यत्वंवा । नाद्यः । ऐक्यस्यब्रह्ममात्रत्वेनजीवाजन्यत्वात् । नद्वितीयः । यदैक्यंतदाजीवइतिकालिकव्याप्तेःसर्व मुक्तौव्यभिचारात् । यत्रैक्यंतत्रजीवइतिदैशिकव्याप्तेर्जीवएवव्यभिचारात् । तथाचब्रह्मणिविद्यमानमैक्यंनजीवप्रतियोगिकमि तिसाधुसमर्थितोजीवब्रह्माद्वैतवादः । एवंसज्ज्ञातृत्वमपिज्ञात्रुपरक्तबुद्धिविषयत्वंवाज्ञात्रनुपर(क्तबुद्ध्यवि)क्तापरोक्षाविषयत्वंवेति नकश्चिद्दोषः । नचास्तिब्रह्मेत्यत्रलकारस्यसाधुत्वार्थकत्वं । योगक्षेमसाधारणक्रियासिद्धिंप्रतिस्वातंत्र्यरूपकर्तृत्वस्यंतत्रापिसत्त्वेना र्थसाधुत्वसंभवेशब्दसाधुत्वस्यानादरणीयत्वात् । तस्मात्साधूक्तंज्ञानस्यज्ञातृज्ञेयनिरूप्यस्वभावत्वादिति । ज्ञानविशेषाभ्यावहिर्भू

तत्वादपिनात्माज्ञानमित्याह ॥ [७३।८] किंचात्मेति ॥ [७३।९] तद्व्द्यस्येति ॥ प्रमायाःसदर्थकत्वनियमादित्यर्थः ॥ [७३।९] दोषाजन्यत्वादिति ॥ रूप
प्रागभावकालेपृथिवीत्वलिंगकरूपानुमितिरयथार्थपरामर्शरूपदोषाजन्यापिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्याभाववतिलिंगज्ञान
रूपंदोषजन्यैवं । विसंवादिशुकवाक्यजन्यज्ञानमयथार्थवक्तृवाक्यार्थज्ञानरूपदोषाजन्यमप्ययथार्थयोग्यताज्ञानरूपदोषजन्यमि
तिनभ्रमस्यदोषजन्यत्वव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [७४।३] स्वभावतोरूपद्वयहीनश्चेदिति ॥ अत्रवदंति "सि०तार्किकेश्वरज्ञानवद्घटादिनि
र्विकल्पकवच्चस्वभावतउभयवैलक्षण्येनाप्युपपत्तिः।तत्रापीश्वरज्ञानस्यप्रमात्वेगुणजन्यत्वस्यभ्रमत्वेदोषजन्यत्वस्यचापत्तेः। निष्प्र
कारकेचनिर्विकल्पकेतद्वतितत्प्रकारकत्वस्यतदभाववतितत्प्रकारकत्वस्यचानुपपत्तेः।जन्यसविकल्पकत्वेनभ्रमप्रमान्यतरत्वनिय
मेचास्माकंक्षत्यभावात् । विलक्षणवृत्तिद्वयोपरागेणस्वभावतोभ्रमप्रमाविलक्षणस्याप्यात्मज्ञानस्यतदुभयरूपेणव्यवहारोपपत्ते"
रिति । अत्रब्रूमः । नतावत्तार्किकमतेगुणजन्यतानवच्छेदकमपिप्रमात्वंगुणजन्यत्वप्रयुक्तं । येनेश्वरज्ञानेप्रमात्वप्रयोजकस्यगुण
जन्यत्वस्याभावात्प्रमात्वंनस्यात् । किंतुतत्तत्प्रमात्वमेव । अतएवप्रमामात्रेनानुगतोगुणइतिमणिकृतोक्तं । तथाचगुणाजन्य
मपीश्वरज्ञानंदोषाजन्यत्वात्प्रमैवेतिनतस्योभयवहिर्भावः । अतएवसंवादिशुकवाक्यजन्यज्ञानेभगवद्यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्यगु
णत्वमुक्तंनैयायिकैः । अतएवचनित्यसाक्षात्कारिप्रमायाआश्रयत्वेनेश्वरःप्रत्यक्षप्रमाणमित्युक्तमुदयनाचार्यैः । अतएवेश्वरप्र
मायाअनुगतत्वात्तद्विषयत्वरूपंप्रमेयत्वमनुगतमित्याहुर्मणिकृतः । तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वेपि ननुनेदंप्रामाण्यं स्मृत्यामति
व्याप्तेः । निर्विकल्पकाव्याप्तेरित्याशंक्यनिष्कंपप्रवृत्त्यौपयिकमिदंपारिभाषिकंप्रामाण्यं नतुमुख्यमितिसमाहितंतार्किकैः ॥

अतोनिर्विकल्पकमपियथार्थानुभवत्वादिमुख्यप्रमात्वलक्षणयोगात्प्रमैवेतिनतस्याप्युभयवहिर्भावः। तस्मादीश्वरज्ञानवन्निर्विकल्पकवदात्मरूपज्ञानमप्युभयवहिर्भूतमेवेत्युक्तिरेवप्रमाणवहिर्भूतेतिसाधूक्तंस्वभावतोरूपद्वयहीनश्चेत्स्वभावतोज्ञानमेवनस्यादिति ॥ [७४।१]निरस्तत्वादिति ॥ अस्वप्रकाशत्वंदृश्यत्वमित्यत्रेतिशेषः ॥ [७४।२]आत्मनएकत्वादिति ॥ तथाचात्मत्वरूपजातिशून्यत्वादित्यस्यहेतोरात्मनिव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [७४।२]विशिष्टात्मनामिति ॥ तथाचविशिष्टात्मनिनिरुक्तहेतुरसिद्धइतिभावः ॥ नापि [७४।३]ज्ञातृत्वंचेति ॥ आद्यस्याहमर्थेऽसिद्धिः। द्वितीयस्यवृत्तिज्ञाने। तृतीयस्यघटादावविद्यादावसिद्धिः। शुक्तिरूप्येसाधनवैकल्यंचेत्यादिनानिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ [७४।४]जन्मादिमतीति ॥ जन्मादिमत्त्वमनात्मत्वंचवैषयिकानंदस्यपक्षत्वोपपादनाय। ननुनात्मस्वरूपातिरिक्तोवैषयिकानंदोस्ति। "विषयसंवंधेनाप्यात्मस्वरूपानंदएवाभिव्यज्यत" इतिविवरणोक्तेरित्यतआह ॥ [७४।५]तस्यापीति ॥ तथाचवैषयिकानंदस्यविपक्षत्वात्तत्रहेत्वसिद्धिर्नदोषइतिभावः ॥ [७४।५]नीरूपानजादिति ॥ तथाचतारतम्यवत्त्वाद्वैषयिकानंदस्यशब्दादिवन्नात्मरूपतेतिभावः। ननुवैषयिकानंदेतारतम्यमसिद्धमित्याशंक्यानुभवेनश्रुत्यायुक्त्याचसिद्धमित्युक्तं। आनंदतारतम्यश्रुतिरपिपरमतेवैषयिकानंदपरेतिश्रुतिग्रहणं। अग्निहोत्रवाजपेयजन्यसुखं तारतम्यवत् उत्कृष्टापकृष्टसाधनजन्यत्वात् तादृशपाकजरूपवत्। अन्यथावह्वायाससाध्येवाजपेयादौफलभूमानंविनाननुष्ठानमापद्येत. । तदुक्तमर्थवादपादे वार्तिककृता "कर्मणामल्पमहतांफलानांचस्वगोचरे। प्रवृत्तिस्थानसामान्यादविशेषेपिचोदित"इति। ननुनानंदेतारतम्यंकिंत्वभिव्यक्तितारतम्यमेवानंदउपचर्यते। उक्तानुभवादिकमपितदभिव्यक्तितारतम्येनान्यथासिद्धमित्यतआह ॥ [७४।६]अखंडइति ॥

अखंडैकरसेऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरयोगात् । तथात्वेसखंडत्वापत्तिरित्यर्थः । ननुनानंदेस्वरूपकृतंवातदभिव्यक्तिकृतंवाता
रतम्यं । किंतुविरोधिनोदुःखस्याल्पत्वेउत्कृष्टानंदस्तस्याल्पतरत्वेउत्कृष्टतरआनंदस्तस्याल्पतमत्वेउत्कृष्टतमआनंदइति स्वरूपा
नंदेपितारतम्यंविरोधिदुःखनिबंधनंयुज्यतइत्यतआह ॥ विरोधिनइति [७५।१] ॥ विरोधिनोदुःखस्यसर्वात्मनानिवृत्तावप्यानंदेतार
तम्यानुभवात्स्वरूपानंदेचतदयोगात्तदतिरिक्तोवैषयिकानंदोस्तीतिवक्तव्यं । तथाचतत्रानानंदत्वहेतुरसिद्धइत्यर्थः । वैषयिका
नंदस्यस्वरूपानंदाभेदेनानुभूयमानत्वादपितदतिरिक्तोवैषयिकानंदोस्तीतिवक्तव्यमित्याह ॥ अंतःकरणेति [७५।१] ॥ यथास्वरूपज्ञा
नातिरिक्तमंतःकरणवृत्तिरूपंज्ञानंजानामीत्यनुभवविषयोंगीक्रियते तथाअहंसुखीत्यनुभवबलेनस्वरूपानंदातिरिक्तंवैषयिकंसु
खमप्यंगीकार्यं । अंतःकरणवृत्तिरूपसुखाभावे अंतःकरणवृत्तिरूपसुखानंगीकारे ॥ अहंसुखीत्यनुभवायोगादिति [७५।१] ॥ स्व
स्मिन्स्ववत्तायावाधितत्वादित्यर्थः । तथाचवैषयिकानंदेहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ अनानंदत्वस्येति [७५।१] ॥ आनंदभिन्नत्वस्येत्यर्थः
॥ आत्मनीति [७५।२] ॥ अहंकारवृत्त्यहंत्वस्याऽभावआत्मन्यस्तीतितत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ उक्तादन्यस्येति [७५।३] ॥ आत्मत्वानंदत्वाहं
त्वादेःसकाशादन्यस्यप्रत्यक्त्वस्याभावादित्यर्थः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिति [७५।३] ॥ देशकालादावसिद्धयेतिशेषः ॥अवाच्यइति [७५।४] ॥
आत्मशब्दवाच्यत्वाभावोनात्मत्वमात्मन्यप्यस्तीत्यर्थः ॥ आत्मशब्दवाच्यइति [७५।५] ॥ "किमात्मनानेनजहातियोंततः" इत्या
दिषुदेहेप्यात्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः । ननुदेहादिविशिष्टस्यैवात्मशब्दवाच्यता । देहमात्रेतुलक्षणयापिप्रयोगसंभवः । तथाचा
त्मपदजन्यप्रतीतिविशेष्यभिन्नत्वस्यानात्मत्वस्यविवक्षितत्वात्तस्यचदेहादावपिसत्त्वान्नासिद्धिरितिचेत् तथापिलाक्षणिकस्याप्य

नुभावकत्वाल्लक्षणयाऽऽत्मपदजन्यप्रतीतिविशेष्येदेहादावसिद्धितादवस्थ्यात् ॥ इंद्रियादाविति[७५।६] ॥ लक्षणयाइंद्रियादिष्वात्म शव्दप्रयोगसंभवादित्यर्थः । किंचात्मभिन्नत्वादेःकाल्पनिकस्यब्रह्मण्यपिसत्त्वाद्व्यभिचारः । तात्विकभेदस्यचाप्रसिद्धिः । नच धर्मिसमसत्ताकतद्भेदोहेतुरितिवाच्यं । रूप्येसाधनवैकल्यात् । तत्रात्मभेदस्यव्यावहारिकत्वादिति ॥ मयेति[७५।६] ॥ ज्ञातृत्वाभा वंआत्मनिव्यभिचारी अहमर्थेसिद्धश्चेतिभावः । अनात्मत्वपक्षदूषणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति[७५।७] ॥ मयाऽज्ञातृत्वमिति[७५।७] ॥ तथाचात्मनिव्यभिचारः । अहमर्थेऽसिद्धिश्चेतिभावः । किंचाज्ञानत्वादिचतुर्णांतुच्छेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौचव्यभिचारः । नचाज्ञानकालवृत्तित्वंहेतुविशेषणमतोनोक्तोव्यभिचारइतिवाच्यं । प्रत्येकमुक्तिपक्षेऽस्याप्यविद्यानिवृत्तौसत्त्वात् । युगपत्सर्व मुक्तेश्चवामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकागमविरोधेनाप्रामाणिकत्वस्यपरैरपिकैश्चिदभिहितत्वात् । मिथ्यात्वंप्रत्यप्रयोजकत्वाच्चेतिस र्वंमनोहरं ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसूततर्काबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांजडताभंगईक्ष्यतां ॥ जडत्वहेतुभंगः ॥ ४० ॥ ७ ॥ ७ ॥ देशतइति[७६।२] ॥ अत्यंताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ कालतइति[७६।२] ॥ प्रध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ वस्तुत इति[७६।२] ॥ अन्योन्याभाववत्त्वमित्यर्थः । अत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपंदेशपरिच्छिन्नत्वंसमवायसंबंधेनात्यंताभावप्रतियोगित्वंचे दात्मनिव्यभिचारि । तस्यक्काप्यसमवेतत्वात् । सर्वसंबंधित्वाभावविवक्षायांसर्वसंबंधशून्येपरमात्मनिव्यभिचारः । संयोगसं बंधेनात्यंताभावप्रतियोगित्वाभिप्रायेत्वाकाशादावसिद्धिः । एवंकालतःपरिच्छेदेप्यसिद्धिरित्याह ॥ देशकालाज्ञानेष्विति[७६।२] ॥ त्वदभिप्रेतइतिनिषेधेनसंबध्यते आकाशादिषुहेत्वभावमुपपादयति ॥ अवकाशरूपेति[७६।३] ॥ इदमग्रे अस्याग्रेइत्यनेनसर्वजग

त्सृष्टेःपूर्वं "यदासर्वेप्रलीयंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः । अथमर्त्योमृत" इत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपमोक्षेपिदेशकालयोःसत्वेनाप
रिच्छेदसिद्धेरित्यर्थः । नन्वाकाशेनकालपरिच्छेदराहित्यं "तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूत" इतिश्रुतिसिद्धजन्यत्वेनध्वं
सप्रतियोगित्वरूपकालपरिच्छिन्नत्वस्याकाशेऽनुमितत्वात् । "आकाशवत्सर्वगतश्चनित्य" इत्यत्रचात्मनिदर्शनेत्वंस्वसमानका
लीनसर्वगतत्वेनाभूतंसंप्लवस्थायित्वेनचोपपन्नमित्यतआह ॥ [७६।६] आकाशःसंभूतइतिश्रुतेश्चेति ॥ वियदधिकरणसिद्धोत्पत्ति
कभूताकाशपरतयासंभूतश्रुतेःसावकाशतयानिश्चितार्थकात्मन्दिर्शनश्रुत्यातत्परतया आकाशस्यकालापरिच्छेदरूपनित्यत्वसि
द्धिरित्यर्थः । ननुभूताकाशातिरिक्तस्याकाशस्याभावात्कथंश्रुत्योर्विरोधपरिहारइत्युतआह ॥ उक्तंचेति ॥ भूताकाशोऽव्याकृ
ताकाशश्चेत्याकाशद्वैतं । ननुप्रतियोगिसमानसत्ताकात्यंताभावप्रतियोगित्वंहेतुः । अतोनात्मनिव्यभिचारः । अज्ञानाकाशा
दौचस्वसमानसत्ताकात्यंताभावप्रतियोगित्वसत्त्वेनासिद्ध्यभावात् । अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्यपारमार्थिकाभावपक्षेस्वा
न्यूनसत्ताकेतिविशेषणंदेयं । अतएवप्रातिभासिकशुक्तिरूप्यादेर्व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेपिनसाधनवैकल्यं । सद्विविक्त
त्वादिमिथ्यात्वप्रकाराणांचैवंरूपत्वाभावान्नसाध्याविशिष्टतेत्यतआह ॥ [६।७] अत्रदेशइति ॥ देशकालयोःसर्वदेशकालेसंसृष्टत्वे
नप्रतियोगिसंसर्गवतितदत्यंताभावासंसर्गादसिद्धिरेव । अन्यथाअत्रेदानींशब्दाभ्यांदेशकालौनिर्दिश्यपुनस्तयोर्निषेधेव्याघातः
स्यादित्यर्थः । किंचब्रह्मणोदेशकालाभ्यामपरिच्छिन्नतयैवतयोस्ताभ्यामपरिच्छेदसिद्धिरित्याह ॥ [७७।१] ब्रह्मंकुत्रचिदिति ॥ कुत्र
चित्कदाचिच्छब्दाभ्यांदेशकालौनिर्दिश्यपुनस्तौविनाब्रह्मास्तीत्यभिधानेव्याघातापत्त्याब्रह्मसर्वदेशेसर्वकालसंसृष्टमेवसर्वकालेस

वंदेशसंसृष्टमेवेतिब्रह्मणोपरिच्छेदेनिरूप्यमाणेदेशकालयोरपिदेशकालाभ्यामपरिच्छेदसिद्धिरितिभावः । देशकालयोःपरिच्छे
दनिरूपणायापिदेशकालयोरपरिच्छेदसिद्धिरित्याह ॥ देशकालयोरिति[७७।१] ॥ यदुपाधौदेशकालौवर्तेते तदुपाधौतयोर्व्यावहा
रिकन्निषेधेविरोधापत्त्यादेशकालयोर्निषेधोपाधिभूतावन्यौदेशकालौवक्तव्यौ तयोरपिदेशकालपरिच्छेदवत्त्वेपूर्ववद्देशकालांतरा
द्यपेक्षायाआवश्यकत्वेनानवस्थापत्त्याकयोश्चिद्देशकालयोर्देशकालापरिच्छेदेंऽगीकर्तव्येप्रथमयोरेवतदपरिच्छेदआवश्यकइत्य
र्थः । ननुसत्यंयदुपाधौदेशकालौवर्तेतेतदुपाधौनतयोर्व्यावहारिकोनिषेधइति । किंतुस्वस्वरूपदेशकालयोःस्वयंदेशकालौनव
र्तेते । आत्माश्रयदोषात् । अतःस्वस्वरूपयोरेवदेशकालयोर्निषेधोभविष्यतीत्याशंक्याह ॥ देशःसर्वत्रास्तीति[७७।३] ॥ नत्स्माश्र
यदोषेणदेशकालयोःस्वस्वरूपेऽवृत्तिः प्रमेयत्वादिवदभेदेनसंबंधेनस्वस्मिन्नपिवृत्तेःप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । तथाचदेशकालयोः
परिच्छिन्नत्वमसिद्धमितिभावः । अज्ञानेहेत्वसिद्धिमुपपादयति ॥ अज्ञानस्येति[७७।४] ॥ यद्देशकालयोरज्ञानंनस्यात्तद्देशकालस्वरू
पमेवनतिष्ठेत् । तवमतेदेशकालयोरप्यज्ञानोपादानकतयोपादानाभावेउपादेयदेशकालयोरप्यभावापत्तिः । अतोनकस्मिंश्चि
द्देशेकालेवाऽज्ञानस्यपरिच्छेदःसंभवति । व्याघातापत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तं । सर्वदेशकालोपादानत्वेनेति । आवरणंहिपटादिक
मावियमाणपुरुषाद्यन्यूनदेशादिदृष्टं । अंतोदेशाद्यपरिच्छिन्नंब्रह्मप्रतिदेशाद्यपरिच्छिन्नब्रह्मविषयकावरणमज्ञानमप्यावियमाण
ब्रह्मान्यूनदेशंवाच्यमित्यज्ञानस्यदेशकालाद्यपरिच्छेदसिद्धिरित्यभिप्रायेणोक्तं । सर्वगतंब्रह्मप्रतीत्यादि ॥ सूर्यन्यूनदेशंसूर्यावर
कच्छत्रादिव्यावर्तयितुंविषयसंबंधीत्युक्तं । पराभिप्रेतस्यप्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधस्यापरिच्छिन्नत्वमुपपादयति ॥ प्रतिपन्नोपाधा[७८।१]

विति ॥ यद्देशेप्रतियोगिनिषेधोत्यंताभावरूपोनास्ति तद्देशेप्रतियोगिनःसत्त्वं । यथातंतुदेशेपटस्य । यत्कालेप्रतियोगिनिषेध
उक्तरूपोनास्ति तत्कालेप्रतियोगिनःसत्त्वं । यथाप्रतियोगिनोगंधात्यंताभावस्यनिषेधोगंधरूपःप्रलयेनास्त्यतःप्रलयेगंधात्यंता
भावरूपोगंधस्यप्रतियोगीवर्त्तते । तस्माद्देशकालप्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधेष्वपरिच्छिन्नेषुपरिच्छिन्नत्वहेतोरसिद्धिरिति । संगृह्णा
ति ॥ [७८।३] कालादीति ॥ [७८।३] इत्यादीति ॥ आदिशब्देन “यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत् अथसोभयंगतोभवती” तिमोक्षेयत्राथशब्दा
भ्यांदेशकालसत्त्वप्रतिपादकश्रुतिसंग्रहः ॥ [७८।३] किंचेति ॥ कालादिपरिच्छिन्नत्वंकिमेकस्मिन्देशमात्रेकालमात्रेचसत्वंवा एकस्मिन्
देशमात्रेकालमात्रेचसत्वरहितत्वेसतिएकस्मिन्देशमात्रेकालमात्रेचसत्वेनज्ञानविषयत्वंवा एकस्मिन्देशमात्रेकालमात्रेचसत्वे
नभ्रमविषयत्वंवा एकस्मिन्देशमात्रेकालमात्रेचसत्वेनज्ञानविषयत्वंवा एकस्मिन्देशमात्रेकालमात्रेचसत्वेनव्यावहारिकप्र
माविषयत्वंवा स्वदेशकालेतरकालयोरसत्वंवेतिविकल्पानभिसंधायाद्यमपवदति ॥ [७८।३] नैतावदिति ॥ एककालादिमात्रेस
त्वंनतुद्वयोस्त्रिषुकालादिषुसत्त्वमित्यर्थः ॥ [७८।४] रूप्यादाविति ॥ भमात्यंतासद्रूप्यवादिनोमतेरूप्यस्यैकस्मिन्नपिकालाद्यावसत्वा
दित्यर्थः ॥ [७८।४] तेनेति ॥ एकस्मिन्देशेकालेचसत्त्वेनसर्वदेशेपिकालत्रयेपिनिषेधेसाध्यमानेयद्देशेकालेवायस्यसत्त्वमस्ति तद्देशका
लयोरपितस्यासत्त्वंसाधितंस्यात् । तथाचतद्देशेकालेचसत्त्वेनतद्देशेकालेऽसत्त्वसाधनेविरोधइत्यर्थः । द्वितीयतृतीयौदूषयति
॥ [७८।५] प्रपंचइति ॥ मयाप्रपंचेसत्त्वाभावानंगीकारात्सत्त्वेनभ्रमानंगीकाराच्चेत्यर्थः । चतुर्थमुक्त्वादूषयति ॥ [७८।५] प्रमाभ्रमेति ॥ पंच

ममुक्त्वादूषयति ॥ व्यावहारिकेति ॥ षष्ठमपवदति ॥ नापीति ॥ दूषयति ॥ तेनेति ॥ तथाचागृह्यमाणविशेषदशा(यांसत्प्रतिपक्षः)यामाभाससाम्यं विशेषग्रहेतुबाधइत्यर्थः ॥ रूपांतरेणेति ॥ तथाचाभासांतरसाम्यरूपमप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ रूप्यादेरिति ॥ रूप्यादेर्वियदादेश्चान्यकालेस्वरूपोपमर्दसत्त्वेनस्वकालेपिस्वरूपोपमर्दःस्यात् । नचेष्टापत्तिः । तथासति कालत्रयेपिरूप्यादिवियदादिस्वरूपोपमर्देनासत्त्वापत्त्याऽसद्विलक्षणस्वरूपाभावापातादित्यर्थः । तथाचासद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधइतित्वत्सिद्धांतविरोधःस्यादितिभावः ॥ एतेनेति ॥ स्वदेशकालेतरदेशकालयोरसत्वेनस्वदेशकालयोरप्यसत्वसाधनेविरोधापातेनेत्यर्थः ॥ निरस्तमिति ॥ (स्वासत्वग्राहकेणप्रमाणेनदेशकालयोःस्वसत्त्वग्राहकेणापि विरोधस्याविशिष्टतया)यत्कदाचित्कुत्रचिदसत्तत्सदासर्वत्रासदेवेतिवियदादेःस्वोपाधावप्यसत्त्वसाधनेयत्कदाचित्कुत्रचित्सत्तत्सर्वत्रसदासदेवेतिस्वोपाध्यतिरिक्तदेशादावपिवियदादेःसत्त्वंस्यादितिदोषउक्तप्रायत्वान्नोक्तः ॥ आद्ययोरिति ॥ असंगत्वात्सर्वमूर्तासंयोगित्वं निर्गुणत्वान्महत्परिमाणानधिकरणत्वंचब्रह्मणिव्यभिचारीत्यर्थः ॥ अंत्यस्येति ॥ गुणकर्मादीनांनिर्गुणत्वेनतादृशपरिमाणानधिकरणत्वाद्गुणादिषुहेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ कालपरिच्छिन्नत्वमिति ॥ प्रागभावप्रतियोगित्वेसतिध्वंसप्रतियोगित्वंवा एकैकप्रतियोगित्वंवाकालपरिच्छिन्नत्वं । तच्चनित्येष्वन्योन्याभावादिषुजगत्सत्यत्ववादिनोसिद्धमित्यर्थः । परिच्छिन्नत्वहेतौकृतेषुत्रिषुविकल्पेष्वाद्यौविकल्पौनिरस्यवस्तुतःपरिच्छेदइतितृतीयंविकल्पंदूषयितुमुपक्रमते ॥ नतृतीयइति ॥

तद्धीति ॥ भेदवत्त्वमित्यर्थः । भेदवत्त्वंवस्तुतःपरिच्छेदइत्यत्रकिंतात्विकभेदवत्त्वंकल्पितभेदवत्त्वंवा धर्मिसमसत्त्वभेदवत्त्वं वा भेदवत्त्वमात्रंवा सत्यप्रतियोगिकभेदवत्त्वंवेतिविकल्पानभिप्रेत्याद्यंदूषयति ॥ तस्येति ॥ भेदस्येत्यर्थः । तथाचासिद्धिरित्यर्थः ॥ आत्मन्यपीति ॥ तथाचात्मनिव्यभिचारइत्यर्थः । द्वितीयंदूषयति ॥ कल्पितस्येति ॥ तथाचव्यभिचारइत्यर्थः । तृतीयंदूषयति ॥ धर्मीति ॥ ननुरूप्यस्यप्रातिभासिकत्वेपितत्रघटादिभेदस्यव्यावहारिकत्वेपिस्वप्रतियोगिकभेदभ्रममादायधर्मिसमसत्ताकानिर्वचनीयभेदवत्त्वंरूप्येप्यस्तीतिनतत्रसाधनवैकल्यमितिचेन्न । रूप्यस्याविद्यावृत्तिरूपस्यसाक्षिगोचरतयाविशेषदर्शनस्यसत्त्वेनतस्मिन्स्वप्रतियोगिकभेदभ्रमस्यासंभवदुक्तिकत्वादितिभावः । धर्मिसमसत्त्वस्येतिबहुव्रीहिः । तस्येत्यनुषक्तं नसंबध्यते । चतुर्थंदूषयति ॥ भिन्नत्वमात्रस्यचेति ॥ भेदवत्त्वमात्रस्यहेतोःपक्षेऽध्यस्तप्रतियोगिकभेदसत्त्वेनाप्युपपन्नतया सदसद्भेदरूपसाध्यंविनानुपपत्त्यभावेनसदसद्भेदरूपसाध्यंप्रत्यप्रयोजकत्वादध्यस्तप्रतियोगिकभेदवत्त्वसिद्धौचसत्यत्वमेवसिध्यतीत्यर्थः । भेदवत्त्वमात्रंकल्पितभेदवत्यात्मन्यनैकांतिकंचेत्यपिबोध्यं । पंचमंदूषयति ॥ सत्यभेदस्यचेति ॥ ननुस्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदस्यविवक्षितत्वान्नब्रह्मणितुच्छेवाव्यभिचारोनवाप्रपंचेऽसिद्धिरितिचेन्मैवं । रूप्यप्रतियोगिकघटादिनिष्ठभेदस्यव्यावहारिकतयास्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगित्वंरूप्येऽसिद्धमितिसाधनवैकल्यं । नचरूप्यस्यप्रातिभासिकरूप्यांतरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वमादायतत्रहेतुःस्यादितिवाच्यं । तद्भेदस्यापिव्यावहारिकत्वात् । अन्यथातुच्छांतरनिष्ठो

यस्तुच्छभेदःप्रतीयते तत्प्रतियोगित्वेनतुच्छेव्यभिचारापत्तेः । अविद्यावृत्तिरूपस्यसाक्षिसिद्धस्यरूप्यस्यस्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वे नज्ञानमसंभवि । येनतादृशानिर्वचनीयभेदप्रतियोगित्वमादायरूप्येहेतुसत्त्वंस्यादिति ॥ स्वानुगतेति ॥ स्वान्प्रत्यनुगतंप्रतिभासस्वरूपंयद्वस्तुतत्रकल्पिताइत्यर्थः । अत्रप्रतिभासेत्येतद्धर्मिज्ञानरूपभ्रमकारणस्यसत्वाद्भ्रमोपपत्तिरित्येवमर्थं । नतुसाध्यांसर्गतं । अतएवतदनंतर्भावेणैवयथासर्पेत्याद्युदाहरणवाक्यं । अनुगतेत्येतदप्यननुगतस्यानुगतेध्यासोयुक्तइतिप्रतिपादयितुं ॥ यथासर्पमालादिकमिति ॥ विभक्तमितिशेषः । अतोनोदाहरणेसाधनानुक्तिः ॥ सदर्थेचेति ॥ एतच्चोपनयवाक्यं । तत्रविभक्तत्वस्यहेतोरनुगतरूपावधिसापेक्षत्वादनुगतस्यसदर्थस्यब्रह्मणोनिर्देशइतिनाधिक्यंदोषः । उपनयांतैश्चतुर्भिरवयवैरस्तुमितिहेतुज्ञाननिष्पत्तेर्निगमनमनावश्यकमितिपक्षमाश्रित्यनिगमनानुक्तिरतोनन्यूनतापीत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ आद्यस्वव्रस्तुपरिच्छिन्नत्वरूपहेतुनिरासेन द्वितीयतृतीययोःकालपरिच्छिन्नत्वदेशपरिच्छिन्नत्वहेतुनिरासेनेत्यर्थः ॥ सुखदुःखादीति ॥ सुखादेःसर्वदाप्रकाशमानत्वादित्यर्थः ॥ युक्तोहीति ॥ तथाचकादाचित्कप्रकाशरूपकार्येणप्रकाशसामग्र्याःकादाचित्कत्वमेवसिद्ध्यति नतुप्रकाशमानस्याप्यसत्यत्वं बीजाभावादित्यर्थः । अननुगतान्घटादीन्प्रतिचलनादीनामनात्मत्वांतानामनुगमंखपुष्पनृशृंगादीन्प्रत्यसतोऽनुगमं आत्मानंप्रतिसदर्थस्यानुगमंप्रतीत्यादर्शयति ॥ अस्तिहीति ॥ एकस्याप्यनेकेष्वारोपोदृष्टइत्येकस्यापिब्रह्मणोऽनेकेषुवियदादिष्वारोपःस्यादित्याह ॥ दृश्यतइति ॥ एतेनेति ॥ घटश्चलतिपटश्चलतिघटोरूपीपटोरू

पीत्यादिचलनरूपाद्यनुविद्धतयाप्रतीयमानस्यापिघटपटादेश्चलनादिष्वारोपादर्शनेनेत्यर्थः ॥ [८१८] कल्पितमिति ॥ स्वाभाववति प्रतीयतइत्यर्थः ॥ [८१९] तदनुविद्धत्वेनेति ॥ सूत्रेस्यूतानांनानामणीनांसूत्रानुविद्धतयायथाप्रतीतिस्तथाघटःसन्पटःसन्नितिसदर्थानुविद्धतयाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । दूरात्तरवोपिनिरंतरावनाकारानुविद्धाःप्रतिभासंते । नचतेतत्रकल्पिताइतिप्रत्येकमित्युक्तमितिप्रमाणमालायां । वयंतुसद्ब्रह्मेतिसदनुविद्धत्वेनप्रतीयमानेब्रह्मणिव्यभिचारवारणायप्रत्येकमिति समासवृत्त्यंतर्गतवीप्सावलेनानेकेषांतदनुविद्धतयाप्रतीयमानत्वंहेत्वर्थोलभ्यते । सद्ब्रह्मणोश्चनानेकत्वं । नचैवममेकत्वमात्रस्यैवकल्पितत्वव्याप्यतयाशेषवैय्यर्थ्यमितिवाच्यं प्रतीतिविशेषविषयत्वस्यहेतुत्वेनतत्रवैय्यर्थ्यशंकाभावात् । अतएवविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिब्रह्मानुविद्धत्वेनप्रतीयमानानांविज्ञानादीनांनब्रह्मणिकल्पितत्वमितिव्यभिचारोनिरस्तः । विज्ञानादीनांब्रह्माभिन्नत्वेननिरुक्तहेतोस्तत्रासत्त्वात् । सद्वासद्रूपब्रह्माभिन्नत्वमेवसद्रूपेकल्पितत्वमितिनकोपिदोषइतिब्रूमः ॥ [८२०] प्रत्येकंचंद्रानुविद्धेति ॥ जलतरंगस्थचंद्रस्यगगनस्थितचंद्रानुवेधोनामतस्मिन्दृश्यमानेसतिदृश्यमानत्वमित्यादिबोध्यं । एतेनेत्युतिदिष्टदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ [८२१] खंडोगौरितिति ॥ तथाचोक्तहेतोःस्वानुगतप्रतिभासेगोत्वादौव्यक्तीनामकल्पितत्वात्खंडादौव्यभिचारइत्यर्थः । उक्तहेतोःस्वरूपासिद्धिमप्याह ॥ [८२२] किंचेति ॥ रूपादिहीनमितिप्रत्येकंहेतुत्रयं । चाक्षुषत्वादिप्रयोजकहीनस्येत्याद्यहेत्वर्थः । तेनरूपरूपत्वरूपाभावादिषुनव्यभिचारः । आवृतस्यापिमेघादिनासूर्यस्यावरणापगमदशायांचाक्षुषत्वेनव्यभिचारोमाभूदितिद्वितीयहेता

वासंसारमितिविशेषणं । नचात्रदृष्टांतासिद्धिः । तुषाद्यावृतविनष्टबीजादेरेवदृष्टांतस्यसुलभत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तौवाघटादिर्दृष्टांतः ॥ किंत्विति ॥ तथाचसन्घटइत्यत्रब्रह्मभिन्नस्यघटादिनिष्ठस्यसत्त्वस्यानित्यत्वघटत्वादिनासमानस्यप्रतिभासनान्नब्रह्मरूपसदर्थानुवेधेनघटादिप्रतिभासइतिहेतोरसिद्धिरित्यर्थः । रूपादिराहित्याद्युक्तहेतुत्रययुक्तस्यापिब्रह्मणश्चाक्षुषज्ञानेभानमस्तु । तथाव्यंजकविशेषसमवधानात् । चंद्रसंनिधौराहोरिवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ स्वरूपयोग्यस्यसहकारिसमवधानेफलोपधानं नतुस्वरूपायोग्यस्यसहकारिशतेनापि । योग्यताचतादृशचाक्षुषत्वरूपविशेषवत्त्वमेवेतितद्रहितंब्रह्मनचाक्षुषज्ञानयोग्यं । अतोनसहकारिसमवधानेपिचाक्षुषज्ञानेभासतइत्यभिप्रेत्ययोग्यतानादरणेदोषमाह ॥ शब्दाद्यवच्छिन्नस्येति ॥ राहोस्तुयोग्यतास्तीत्याह ॥ नीलस्येति ॥ अत्रवदंति "सि०गोत्वादिसामान्यानध्यस्तेखंडादौनताव़द्व्यभिचारः । सत्सामान्यातिरिक्तगोत्वादिसामान्यानभ्युपगमात् । गोत्वाद्यभ्युपगमेपिगोत्वादिव्यंजकतावच्छेदकसामान्यानभ्युपगमात् । व्यक्तिविशेषाणामेवाननुगतानांसास्नादिमत्त्वाद्युपाध्यनुगतानांवातद्व्यंजकत्ववद्व्यक्तिविशेषविशिष्टत्वेनसत्सामान्यस्यैवतद्व्यवहारजनकत्वोपपत्तेः । यदपिचोक्तमासंसारमज्ञानावृतमित्यादि । तदपिन । यतःसदात्मनानब्रह्मणोमूलाज्ञानेनावृतत्वं किंतुघटाद्यवच्छिन्नशक्त्यज्ञानेनैव । तथाचचक्षुरादिजन्यवृत्त्यातदज्ञानेनिवृत्तेतदावरणभंगेसतिसन्घटइत्यत्रब्रह्मणःस्फुरणेवाधकाभावात् । नचरूपादिहीनतयाचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिर्बाधिकेतिवाच्यं । प्रतिनियतेंद्रियग्राह्येष्वेवरूपाद्यपेक्षानियमात् । सर्वें

॥ ५१ ॥

द्रियग्राह्यंतुसद्रूपंब्रह्म । नातोरूपादिहीनत्वेपिचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः । सत्तायाःपरैरपिसर्वेंद्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः "अतोनुभवएवैकोविषयोज्ञानलक्षणः । अक्षादीनांस्वतःसिद्धोयत्रतेषांप्रमाणते" ति । कालस्यचरूपादिहीनस्य सर्वेंद्रियग्राह्यत्वंमीमांसकादिभिरभ्युपगतं । नचशब्दावच्छिन्नाकाशस्यापिश्रावणत्वापत्तिरितिवाच्यं । स्वभावतोयोग्यस्यहि केनचिन्निमित्तेनप्रतिरुद्धयोग्यताकस्यावच्छेदकादिनायोग्यतासंपाद्यते । यथादूरस्थत्वदोषेणप्रतिरुद्धयोग्यताकस्यराहोश्चंद्रसं बंधेन । एवंचावरणेनप्रतिरुद्धयोग्यताकंब्रह्मघटाद्यवच्छेदेनयोग्यंभवति । नभस्तुस्वभावायोग्यमेव नप्रतिरुद्धयोग्यताकं । येनशब्दावच्छेदेनयोग्यंभवेत् । यद्वाद्रव्यग्रहेचक्षुषोरूपापेक्षा नत्वन्यग्रहे । ब्रह्मतुनद्रव्यं । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति श्रुत्याचतुर्विधपरिमाणनिषेधेनद्रव्यत्वप्रतिषेधात् । अतोनानुपपत्तिः । अस्तुवाद्रव्यं । तथाप्यध्यस्यद्रव्यत्ववतिगुणादौरूपा नपेक्षचाक्षुषत्वदर्शनेनधर्म्यनूनसत्ताकद्रव्यत्ववत्येवचक्षूरूपमपेक्षते । ब्रह्मणिचद्रव्यत्वंधर्म्यपेक्षन्यूनसत्ताकमेवेतिनतद्ग्रहेरूपा द्यपेक्षे" ति । अत्रब्रूमः । खंडोगौर्मुंडोगौरित्यनुगतव्यवहारस्यैवबाधकाभावेसतिगोत्वसामान्येप्रमाणस्यसत्त्वेनतदनभ्युपगम स्यनिर्बीजत्वात् । नचव्यक्तिविशेषविशिष्टत्वेनसत्सामान्यस्यैवतद्व्यवहारजनकत्वमितिवाच्यं । व्यक्तिविशेषाणांगोत्वादिपरि चितानांसत्सामान्यविशेषणत्वेघट्टकुटीप्रभातवृत्तांतः । तदपरिचितत्वेऽतिप्रसंगः । यच्चोक्तंसदात्मनानब्रह्मणोमूलाज्ञानेनावृ तत्वमिति । तदपिन । तवमतेसदात्मनआनंदात्मनोखंडरसत्वेनसदात्मनआवरणापगमेआनंदात्मनोप्यावरणापगमस्यावश्य कतयासत्प्रकाशवदानंदप्रकाशस्याप्यावश्यकत्वात् । नचसदाकारानंदाकारयोःपरमतेविशेषोस्ति । अखंडत्वभंगापातात् । यच्चो

॥ ५

त्तंप्रतिनियतेंद्रियग्राह्येष्वेवरूपाद्यपेक्षानियमः । ब्रह्मतुसर्वेंद्रियग्राह्यमिति । तदपिन । अत्यंतमव्यक्तस्वभावस्यब्रह्मणश्चक्षु रादिसर्वेंद्रियग्राह्यत्वेमानाभावात् । प्रत्युत "नावेदविन्मनुतेतंबृहंतं योवेदनिहितंगुहायां गुहाप्रविष्टौपरमेपरार्धे गुहाहितंगुह्यं गूळ्हमप्सु एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढ" इत्यादिश्रुतिभिरिंद्रियाविषयत्वस्यैवासिद्धत्वात् । "हृदयंब्रह्मेतिशार्कराक्ष्याउपासत" इत्थं तरैयेसूक्ष्मार्थदर्शिभिरेवब्रह्मणोज्ञेयत्वस्यभवदीयैर्भाषितत्वाच्च । अतएव "विमेकर्णापतयतोविचक्षु" रितिकर्णादिविदूरत्वंब्र ह्मणोऽभिहितंज्योतिःसूत्रे । सत्ताद्दृष्टांतोप्ययुक्तः । तस्याइंद्रिययोग्यव्यक्तिवृत्तिजातित्वेनव्यक्तिग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वात् । ब्रह्मंतुनद्रव्यादिवृत्तिजात्यादि । वार्तिकश्लोकोप्ययुक्तः । नहिब्रह्मण्यक्षादीनांप्रामाण्यंस्वतःसंभवति । तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृ च्छामीत्युपनिषदेकगम्यत्वाद्ब्रह्मणः । "अथपराययातदक्षरमधिगम्यते" इतिब्रह्मावबोधकत्वेनोपनिषदांपरविद्यात्वस्यलक्षण त्वेनोक्तेश्च । अन्यथाप्रत्यक्षादिषुपरविद्यालक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेः । तस्मान्नब्रह्मणःसर्वेंद्रियग्राह्यता । कालस्यापिविनोपनयं नसर्वेंद्रियग्राह्यता । वस्तुतस्तुकालःसाक्षिग्राह्यः । यच्चोक्तं अयोग्यआकाशइतिनतस्यशब्दावच्छिन्नस्यप्रत्यक्षत्वं ब्रह्मतुयोग्य स्थितिघटावच्छिन्नस्यब्रह्मणःप्रत्यक्षत्वमिति । तस्ययोग्यतावच्छेदकरूपादिमत्त्वस्योभयत्रानवधारणेपिब्रह्मणोयोग्यत्वं यथाव धृतंनाकाशस्येतिसेयंयोगसिद्धिरकारणपक्षपाता । यच्चोक्तं द्रव्यग्रहेचक्षुषोरूपापेक्षा । ब्रह्मतुनद्रव्यं । अस्थूलश्रुत्याघटादिसा धारणस्थौल्यादिनिषेधोनतुपरिमाणमात्रमितिनिषेधः । "महांतंविभुमात्मानं सवाएषमहानजआत्मा अणोरणीयान्महतोम हीयान् ततोज्यायांश्चपुरुषः एषमआत्मांतर्हृदयेज्यायान् एभ्यस्त्रिभ्योलोकेभ्यः सर्वमावृत्यतिष्ठति 'सर्वंसमाप्नोषिततोसि

सर्वः आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैः ब्रह्मपरिमाणवत् परिमाणवदुपादानत्वादि त्यादियुक्त्याचब्रह्मणिपरिमाणसिद्धेः । अन्यथाअस्थूलादिवाक्यशेषेनतदश्चातिकश्चनेतिसर्वाव्यापनीयत्वोक्त्यालब्धेनमहत्प रिमाणवत्त्वेनविरोधात् । अद्रव्यस्यांबरादिधारकत्वानुपपत्तेश्च । नचद्रव्यत्वेज्ञानानंदाद्यात्मताविरोधः । ज्ञानादेरपिद्रव्यत्वे बाधकाभावात् । यच्चोक्तंधर्म्यन्यूनसत्ताकद्रव्यत्ववत्येवचक्षूरूपमपेक्षते । ब्रह्मणिचद्रव्यत्वंधर्म्यपेक्षयान्यूनसत्ताकमेवेति । तन्न । कल्पितत्वासिद्धौजगतोब्रह्मणिद्रव्यत्वस्यधर्म्यनूनसत्ताकत्वासिद्धेरिति । तस्मांत्साधूक्तंरूपादिहीनमासंसारमज्ञानावृतं ब्रह्मचाक्षुषादिज्ञानेननभातीति ॥ छ ॥ छ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांपरिच्छेदच्छिदेक्ष्यतां ॥ इतिपरिच्छिन्नत्वभंगः ॥ ५ ॥ छ ॥ छ ॥ कार्यस्यकारणाभेदेनेति ॥ अत्रवदंति "सि०अभेदेकार्यकारणभावव्याहत्याक थंचिदपिभेदोऽवश्यमभ्युपेयः" । नच "तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य" इत्यधिकरणविरोधः । उपादानव्यतिरेकेणोपादेयंना स्तीत्यस्यैवतदर्थत्वा" दिति । तन्न । कथंचिद्भेदोनामयदिमिथ्याभेदस्तदाऽभेदएवसत्यः । अधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्र तियोगित्वंहिमिथ्यात्वं अधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वेपिसंभवात् । भेदात्यंताभावश्चाभेदइतिभेदस्य मिथ्यात्वेकथंनाभेदःसत्यःस्यात् । व्यवहारतोपिकार्यकारणयोरभेदाच्च ॥ तर्हितत्तएवेति ॥ प्रत्यक्षबाधादेवेत्यर्थः । उक्तम प्यधिकंविवक्षयाह ॥ अपिचेति ॥ प्रामाणिकः पारमार्थिकइत्यर्थः । यथाश्रुतेत्वंतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यरूपप्रमाविष यत्वेनप्रामाणिकस्यापिघटादेःपरैर्बाध्यत्वांगीकारादद्वैतहान्यापादनासंगतेः । अप्रामाणिकः प्रातिभासिकइत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥

प्रामाणिकत्वाद्यविशेषितात्यंताभावमात्रंसाध्यनिविष्टमित्यपिसिद्धसाधनादिदोषादेवनिरस्तमित्यर्थः ॥ अत्यंताभावोऽर्थांवहा[८३।६]रिकइतीति ॥ जगदत्यंताभावस्यप्रामाणिकत्वेपिबाध्यतयाजगत्तात्विकसत्ताऽविरोधित्वेनार्थांतरतापत्तेरित्यादिनाद्वितीयमिथ्यात्वलक्षणदूषणेनिरस्तमित्यर्थः । अत्यंताभावस्यप्रामाणिकत्वपक्षमाश्रित्यशंकते ॥ [८४।१]अभावरूपाइति ॥ अभावस्यद्वितीयस्यांगींकारेद्वितीयोभावोप्यवर्जनीयइत्याह ॥ [८४।१]अभावत्वादेरिति ॥ अभावस्यतात्विकत्वांगीकारःपरमतेविरुद्धइत्याह ॥ [८४।२]अभावरूपेति ॥ साधिकरणस्यतात्विकस्यब्रह्मारोपितजगदभावस्यब्रह्मैवाधिकरणमित्यद्वितीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यद्वितीयाभावस्यब्रह्मणितत्वतःसंभवेनाद्वितीयपदवाच्यताब्रह्मणिस्यादित्यर्थः । तात्विकाभावेप्रमाणाभावश्चेत्याह ॥ [८४।३]अखंडेति ॥ [८४।४]श्रौतेति ॥ "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय" मित्यादौतात्विकंद्वितीयाभावंबोधयताऽद्वितीयपदेनपुनरभावनिषेधेस्वविरोधोयथातथाद्वितीयस्यभावस्यापिनिषेधेअग्रआसीदित्यादिकालसत्त्वप्रतिपादकेनस्ववाक्यांतर्गतपदेनविरोधाविशेषात्स्वतंत्रभावनिषेधपरत्वेनापिसंकोचआवश्यकइत्यर्थः ॥ [८५।१]भावस्यापीति ॥ अभावद्वैतांगीकारेभावोद्वितीयोंगीकृतःस्यादित्यर्थः । नन्वभावस्याभावाभावात्तस्यतात्विकत्वमित्यतआह ॥ [८५।१]अभेदस्येति ॥ भेदनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । अन्यथातवभेददूषणानुपपत्तेरितिभावः ॥ [८५।६]प्रतियोगिघटितत्वेनेति ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेत्यर्थः ॥ [८६।१]निरस्तत्वादिति ॥ नस्वरूपेण । अनंगीकारात् । नपारमार्थिकत्वेन । ब्रह्मवत्स्वरूपसत्त्वेनाप्युपपत्त्यार्थांतरादित्यर्थः । एतच्चमिथ्यात्वनिरुक्तिदूषणप्रस्तावेउक्तमप्यनुमानदूषणावसरेपुनरुच्यते । अ

तोनपौनरुक्त्यं ॥ [६६।२] अन्यासमवेतस्येति ॥ एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वव्यापकैतत्तंत्वसमवेतत्वाभावरूपैतत्तंतुसमवे
तत्वंविनाऽनुपपन्नमितिसाध्यव्यापकविरुद्धइत्यर्थः । अत्रवदंति "सि० एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेप्येतत्तंतुसमवेतत्व
स्यसत्त्वेनांशित्वस्यसाध्येनाविरोधात् । एतन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वंहिएतत्समवेतत्वेप्रयोजकंनभवति । परमतेकेवलान्व
यिधर्ममात्रस्यैतत्समवेतत्वापत्तेः । किंत्वेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वादिकं । तच्चैतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेप्यविरुद्ध" मि
ति । तन्न । तदत्यंताभाववतितत्प्रागभावस्यापिविरुद्धत्वेनैतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्याप्येतत्पटेऽसत्त्वात् । अन्यथारूपा
त्यंताभाववतिवाय्वादौरूपप्रागभावस्यापिप्रसंगेनव्यावहारिक्यपिव्यवस्थानस्यात् । यच्चोक्तंकेवलान्वयीत्यादि तदपिन ।
नह्येतत्समवेतत्वंनामैतन्नित्यसंबंधवत्त्वं । किंतुयावदेतत्स्वसत्वमेतत्संबंधवत्वमात्रं । तच्चकेवलान्वयिनोप्येतत्तंतुनासहविद्य
तएव ॥ [६६।३] कस्यचित्पटस्येति ॥ अत्राहुः "सि०तत्समवेतस्यतन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमंगीकुर्वाणस्यतत्संयोगिनस्तन्निष्ठा
त्यंताभावप्रतियोगित्वांगीकारेणपक्षसमत्वान्नव्यभिचार" इति । तन्न । प्रतियोगिकालेतदत्यंताभावसंसर्गस्यविरुद्धत्वेनव्य
भिचारस्यसत्त्वात् । ननुसमवायसंबंधेनैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंसाध्यं । तच्चैतत्तंतुसंयोगिनिपटेप्यस्तीतिनव्यभिचा
रइत्यतआह ॥ [६६।३] समवायवृत्त्येति ॥ तथासतिसमवायानभ्युपगमपक्षेनिरुक्तसाध्यस्यैतत्पटेपिसत्त्वेनसिद्धसाधनमर्थांतरंवास्या
दित्यर्थः ॥ [६६।४] इहतंतुष्विति ॥ अत्राहुः । "सि०इहतंतुषुपटइतिप्रत्यक्षंभ्रमसाधारणतयाचंद्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षवदप्रामाण्यशं
कास्कंदितत्वेनाबाधक" मिति । तन्न । फलपर्यंतार्थक्रियालक्षणपरीक्षापरीक्षितप्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात् । चंद्रप्रादेशिकत्वप्र

त्यक्षेचाप्रामाण्यशंकैव । ननुपरीक्षिततेतिवैषम्यं । वक्ष्यतेचैतत्प्रत्यक्षबाधे ॥ [८६।६] नचेति ॥ साध्यरूपविशेषणप्रसिद्धिर्नेत्यर्थः । एतत्तंतुगतरूपादेःपक्षत्वाभिप्रायेणेदं ॥ [८६।७] संसर्गाभावेति ॥ अभिधेयत्वादिव्याप्येप्रमेयत्वादौव्यभिचारवारणायसंसर्गाभावप्रतियोगित्वेति ०। प्रमेयत्वादेस्तुघटादौसंसर्गाभावप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्येपिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वानधिकरणेकेवलान्वयिधर्मेपिसत्त्वेनसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाव्याप्यत्वेनाव्यभिचारात् । संसर्गाभावप्रतियोगित्वादिस्युक्तावसिद्धिः । पक्षीकृतेएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यहेतोराधाराधेयभावेनानिश्चयात् । प्रागभावप्रध्वंसाभावप्रतियोगित्वमादायपक्षेसंसर्गाभावप्रतियोगित्वंनसंभवति । अत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यचसाध्यत्वात् । तदादायापिपक्षेनहेतोर्निश्चयः । पक्षीकृतोपाधेर्हेतूकृतोपाधेश्चैकस्मिन्नुपधेयेवृत्तावपिगंधवत्त्वरूपवत्त्ववत्तयोर्भेदेनाभेदसंबंधेनापिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यपक्षावृतेः । व्याप्यत्वोक्तौतुनासिद्धिः । पक्षीकृतेपिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वसत्त्वात् । अन्योन्याभावप्रतियोगित्वमादायाभावत्वप्रतियोगित्वव्याप्येप्रमेयत्वादौव्यभिचारवारणायसंसर्गेति । ननुसाध्यप्रसिद्ध्युपपादकानुमानेनैवसत्प्रतिपक्षसिद्धेर्व्यर्थंपूर्वानुमानमित्यतआह ॥ [८६।८] सामान्यतइति ॥ विशिष्यसत्प्रतिपक्षार्थंतदनुमानमित्यर्थः । अत्रवदंति “सि०नसत्प्रतिपक्षःसंभवति यत्रैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तंत्वारब्धत्वाभावइतिव्यतिरेकव्याप्तावेतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेनप्रतिरोधस्यहीनबलत्वात् । एतत्तंत्वारब्धत्वाभावव्यापकस्यैतत्तंतुनिष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्यपक्षावृत्तेःपक्षवृत्तितयासंदिह्यमानैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात् । दृश्यत्वाद्यनुपपत्तिरूपप्रतिकूलतर्कप्रतिहतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्चे” ति ।

अत्रब्रूमः ॥ एवंहिपृथिवीइतरभिन्नापृथिवीत्वादित्यत्रपाकजरूपाभावादिकमुपाधिःस्यात् । पृथिवीत्वाभावव्यापकस्यपाकजरूपाभावस्यपक्षावृत्तेःपक्षवृत्तितयासंदिह्यमानेतदभेदाव्यापकत्वादितितत्रापिशक्यंवक्तुं । तस्मान्नैतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वमुपाधिः । संयोगादिनादृश्यत्वोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नप्रतिकूलतर्कपराहतिरितिसुस्थःसत्प्रतिपक्षः ॥ उपाधिरेवेति ॥ यत्रैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तंत्वनारब्धत्वं यथाकाशादौ । यत्रैतत्तंत्वारब्धत्वं तत्रैतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावः। यथैतत्तंत्वारब्धगुणादावित्यन्वयसहचारग्रहादिभिःसाध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावनिश्चयादुक्तसाध्यंप्रत्युक्तोपाधिरेवप्रयोजकः । नतुहेतुः । तस्यसाध्यवतिब्रह्मण्यविद्यमानस्यसाध्याव्यापकत्वेनसाध्यंप्रत्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननुधूमादिरप्येवमेवाप्रयोजकःस्यादितिचेत्सत्यं । तत्रकार्यकारणभावतर्केणव्याप्तिग्रहात् । प्रकृतेतथातर्काभावादितिवक्ष्यते । ननुनासावुपाधिः । तथाहि । एतत्पटस्यैवैतत्तंत्वारब्धरूपादेरप्येतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंपरस्यसिषाधयिषितं । अंशिनः स्वांशगात्यंताभावप्रतियोगिनः ।अंशित्वादितरांशिवदित्येषैवगुणादिष्विति तत्वप्रदीपोक्तेः । तथाचोपाधिव्यतिरेकवत्येतत्तंत्वारब्धरूपादौसाध्यव्यतिरेकानिश्चयेनोक्तोपाधेःसाध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगित्वाभावादित्यतआह ॥ अनुकूलेति ॥ यद्वाप्रयोजकोधर्मउपाधिः । प्रयोजकत्वंचनन्यूनाधिकवृत्तेः । तस्मिन्सत्यभवतस्तेनविनापिभवतस्तदप्रयोजकत्वात् । एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यविरहिणिप्रमेयत्वादौविद्यमानस्यैतत्तंत्वनारब्धत्वस्योपाधेस्तेनविनापिभवतउक्तसाध्यंप्रत्यप्रयोजकत्वान्नोपाधित्वमतआह अनुकूलेति ॥ वाद्युपन्यस्तसाध्यनिरूपितव्याप्तिग्राहककार्यकारणभावाद्यनुकूलतर्काभावेव्यतिरेकहीनंस्यापिसा

ध्यव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकाप्रतियोगिनःसाध्यव्याप्यस्याप्युपाधित्वमार्द्रेंधनादिवदक्षतमेवेत्यर्थः । वादिहेतावनुकूलतर्काभा वमेवाह ॥ [८७।४] नहीति ॥ यत्त्वेतत्तंत्वनारब्धत्वंनोपाधिः । उपाधिव्यतिरेकेणसाध्यव्यतिरेकेसाध्यमानेव्यतिरेकव्याप्तावेतंत्तंतु निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वादिति । तन्न । व्यतिरेक्युच्छेदापत्तेर्नैवंविधस्योपाधित्वमित्युक्तत्वात् ॥ [८७।५] आभाससा म्यमिति ॥ अप्रयोजकत्वमित्यर्थः । आभाससाम्यस्यादोषत्वात् ॥ [८८।१] यत्त्विति ॥ स्वप्नोदृष्टांतः ॥ [८८।२] सहोपलंभेति ॥ सहोप लंभः सहोपलंभनियमः । एतच्चप्रपंचितंबौद्धाधिकारे "ग्राह्यग्राहकयोरभेदेसाध्येसहोपलंभनियमोहेतुत्वेनोपादीयत" इति । एतच्चव्याख्यातंशिरोमणिना "सहोपलंभनियमोनियमेनैकवित्तिवेद्यत्वं तदविषयकज्ञानाविषयत्वंवा । तेषांमतेज्ञानस्यस्वप्रका शत्वात् । ज्ञानज्ञेययोरभेदेचज्ञानज्ञेयग्राहकाभ्यांज्ञेयज्ञानयोरपिग्रहणान्नासिद्धि" रिति ॥ [८८।४] उपलब्धीति ॥ तथाचासिद्धिरि त्यर्थः । यत्तुज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वंनामचिदाभासेसत्येवोपलभ्यमानत्वंहेतुरिति । तन्न । घटादौवृत्त्यतिरिक्तचिदा भासंरूपज्ञानाभावस्यरूपादिरहितात्मनश्चाक्षुषादिज्ञानेप्रतिभासासंभवस्यचोक्तत्वेनचिदाभासेसत्येवोपलब्ध्याहेतोरसिद्धेः ॥ [८८।५] चित्रेति ॥ चित्रपटविशेषोऽन्यथाप्रतीयतेनिम्नमपिनिम्नतरापेक्षयाउन्नतत्वेन उन्नतमप्युन्नततरापेक्षयानिम्नत्वेनेत्यन्यथाप्रती यतइत्यर्थः ॥ [८८।६] इदानीमेवेति ॥ ब्रह्मसंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदेतिविप्रक्षत्रप्रभृतीनामात्मव्यतिरेकविदांनिंदित्वाइदंसर्वंयदय मात्मेत्यादिश्रुत्याशेषानात्मनामात्मतयोक्तत्वादित्यर्थः ॥ [८८।७] घटादिकमिति ॥ स्फुरणस्यभारूपतयाब्रह्मत्वेनतत्संलग्नतयाघटा

देःप्रतीतेरित्यर्थः ॥ व्यर्थविशेषणतेति ॥ धीकालएवेत्यस्येत्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ कार्यकारणयोरभेदेनकार्यस्यकारणाना श्रितत्वादित्यर्थः ॥ अवयव्यादेरिति ॥ अवयविनोऽवयववृत्तित्वानधिकरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ बाधितत्वादिति ॥ पक्ष त्वावच्छेदकावच्छिन्नेपक्षेसाध्यानुमितेरसंभवादित्यर्थः ॥ अनात्मत्वस्येति ॥ जडत्वभंगइतिशेषः ॥ तृतीयइति ॥ केवला न्वय्यत्यंताभावप्रतियोगित्वेसाध्येधर्मावच्छेदेनपारमार्थिकत्वेनार्थांतरत्वात् । ब्रह्मवत्स्वरूपसत्तयाप्युपपत्तेः ॥ नित्यद्रव्याणा मपीति ॥ इदानीमाकाशइतिप्रतीतेरबाधितायाःसत्त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरं गिण्यामंशादेर्भंगईक्ष्यतां ॥ अंशित्वादिहेतुभंगः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ स्वबाधकाभिमतेति ॥ दिदर्शयिषितोपाधिकमधिक रणंस्वशब्दार्थः शुक्तिरूप्यादौसाध्यवतिशुक्तिरूप्यादिबाधकत्वेनाभिमतेननेदंरजतमितिज्ञानेनाबाध्योयोदोषःसादृश्यादिस्तत्प्र युक्तभानत्वस्यतथोक्तविधयास्वबाधकाभिमताबाध्यबाधकंनेदंरजतमितिज्ञानंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यसत्त्वात्सपक्षेरूप्यादा वुपाध्योःसाध्यव्यापकता । हेतुमतिपक्षेपररीत्याऽविद्यारूपदोषप्रयुक्तभानत्वस्य तथानेतिनेतीतिवेदांतवाक्यजन्यंबाधकज्ञानं प्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यचसत्त्वात्साधनव्याप्तिर्माभूदितिस्वबाधकाभिमताबाध्येतिप्रथमोपाधौदोषविशेषणं । द्वितीयोपा धौबाधकज्ञानविशेषणं । एवंचाविद्यारूपोदोषोवियदादिबाधकाभिमतयाचरमवृत्त्याबाध्यएवेतिस्वबाधकाभिमताबाध्यत्वरू पविशेषणाभावाद्विशिष्टरूपोपाधिर्नास्त्येव । ममतेतुविशेष्याभावाद्विशिष्टरूपोपाधिर्नास्तीतिभवतिपक्षेसाध्याव्यापकः । ए वंद्वितीयोपाधावपियोजनीयं । साधनाव्यापकत्वमाह ॥ पक्षादिति ॥ विपक्षाद्व्यावृत्तस्येतिपाठेअनेनसाध्याभाववदवृत्तित्व

रूपसाध्यव्याप्यत्वोक्तिः ॥ व्यतिरेकव्याप्तिमतइति ॥ साध्यव्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिमद्व्यतिरेकप्रतियोगिनइत्यर्थः । अनेनसाध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्यापकत्वोक्तिः । एवंचसमव्याप्तिर्लभ्यतइत्यभिसंधायोक्तंसमव्याप्तिमतइति ॥ यद्वासमव्याप्तिमत्त्वाद्व्यतिरेकव्याप्तिमतइत्यर्थः । वस्तुतस्तुपक्षाद्व्यावृत्तस्येत्येवयुक्तःपाठः । अतएवपक्षेतरत्वशंकायांतांनिराकरोति ॥ नचेति ॥ पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं तादृशविशेषणघटितत्वं । नतुतादृशविशेषणंप्रतिविशेष्यत्वं । तथाहि । उपाधित्वेनप्रेक्ष्यमाणेविशिष्टेप्रविष्टस्यान्यत्वरूपस्यपर्वततदितरसाधारणस्यविशेष्यस्ययद्विशेषणंपर्वतावयववृत्तीतितेनान्यत्वरूपंविशेष्यंपक्षमात्राद्व्यावर्त्यते । पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वस्यपर्वतेऽसत्त्वात् । अतःपर्वतावयववृत्तीतिविशेषणंपक्षमात्रव्यावर्तकं । तथाविधविशेषणवानन्यत्वरूपोधर्मः । एवंवह्निसामग्रीयुक्तत्वस्यविशेष्यस्यपर्वततदितरसाधारणस्ययद्विशेषणमपर्वतीयेति । तेनवह्निसामग्रीयुक्तत्वंविशेष्यंपक्षमात्राद्व्यावर्त्यतइतिपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वमपर्वतीयवह्निसामग्रीयुक्तत्वंचपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवदित्यर्थः । यथाश्रुतेन्यविशिष्टोपाधिंप्रतिपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणाभावेनासंगतिःस्यात् । यद्यप्यत्रपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वस्यपर्वतावयववृत्तिरूपादिव्यावर्तकत्वान्नपक्षमात्रव्यावर्तकत्वं । एवमपर्वतीयेत्यंस्यापिपर्वतीयवह्निसामग्रीयुक्तपर्वतीयवृक्षादिव्यावर्तकतयानपक्षमात्रव्यावर्तकत्वं । तथापिसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कादिराहित्याद्यथापर्वतावयववृत्त्यन्यत्वाद्वेर्नोपाधित्वं तथाप्रकृतयोरपिनोपाधित्वं । साध्यव्यापकताग्राहकतर्कादेरभावादितिशंकितुरभिप्रायः । अतएववक्ष्यमाणानुकूलतर्कैःसाध्यव्यापकत्वनिश्चयादित्यनुकूलतर्केणसाध्यव्यापकत्वनिश्चयोवक्ष्यतीत्याशयः । यद्यपिप्रकृतयोःस्वबाधकाभिमता

बाध्येत्याद्युपाध्योरनुपाधितायांपर्वतेतरत्वादिकमेवनिदर्शनीयं तथापिपर्वतेतरत्वादेरनुपाधितायानपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणव
त्त्वंप्रयोजकं किंतुपर्वतेतरत्वस्यपक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितयापर्वतेतरत्वव्यतिरेकेणसाध्याभावसाधनेअसाधारण्यात्पर्व
तेतरत्वस्यनोपाधित्वं । प्रकृतयोःस्वबाधकाभिमताबाध्येत्याद्युपाध्योस्तुनपक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वं विशिष्टोपाधेर्व्य
तिरेकस्यसाध्याभाववंतिब्रह्मण्यपिसत्त्वेनोपाधिव्यतिरेकेणमिथ्यात्वरूपसाध्याभावेसाध्यमानेब्रह्मणएवसपक्षत्वसंभवादितिय
दिकश्चिद्ब्रूयात्तदास्वव्यतिरेकेणसाध्यव्यतिरेकसाधनेपर्वतावयववृत्तिरूपादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनलब्धोदाहरणस्यापिप
र्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेर्यथानोपाधित्वंतथाप्रकृतयोरपीत्यभिसंधायपूर्वपक्षिणापर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकंनिदर्शितमित्यवधात
व्यं ॥ पक्षेतरत्वमिति ॥ पक्षेतरत्वतुल्यत्वमित्यर्थः । तत्तुल्यत्वंचानुकूलतर्करहितत्वेन ॥ प्रकृतोपाध्योःपक्षेतरत्वतुल्यत्वंप
रिहर्तुमनुकूलतर्कैःसाध्यव्यापकतास्तीत्याह ॥ वह्निनेति ॥ अयमर्थः । यथेश्वरानुमानेजन्यत्वरूपसाधनविशेषितंशरीरजन्यत्वं
नोपाधिः वह्निनाधूमेसाध्येआर्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वंसाधनविशेषितमप्युपाधिः एवंचसाधनविशेषितस्योपाधित्वानुपाधित्वयोः
साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसहसद्भावौबीजं तथापर्वतेतरत्वस्यपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोनोपाधित्वंप्रकृतयोःस्वबा
धकाभिमताबाध्येत्युपाध्योःपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोरप्युपाधित्वमित्यत्रसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कविरहाविरहौहे
तूइति । यद्वासाधनशून्यंसर्वंपक्षीकृत्यबाधाप्रतिसंधानदशायांवह्निनाधूमेसाध्ये आर्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वंपक्षमात्रव्यावर्तकवि
शेषणवदपिसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसद्भावाद्यथोपाधिस्तथाप्रकृतयोरप्युपाधित्वमित्यर्थः । यथाश्रुताभिप्रायेणाहं ॥

बाधितंइति ॥ बाधेनपक्षस्यैवविपक्षतयापक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वमसिद्धमितिभावः । नचब्रह्मज्ञानमात्रबाध्येदेहात्मैक्ये मिथ्याभूतेसाध्याव्याप्तिः । तस्यब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वासिद्धेः । ममदेहइति देहाद्भेदस्यसर्वैरनुभूयमानत्वेनदेहात्मैक्याध्या सासंभवस्यवक्ष्यमाणत्वेनमिथ्याभूतदेहात्मैक्यासिद्धेः । ननुयद्व्यतिरेकस्यसाध्यव्यतिरेकसाधनत्वंतस्यैवसाध्यव्यापकत्वं । इतं रांशेऽनुकूलतर्काप्रसरात् । तथाचक्षित्यादिकंकर्तृजन्यंनभवति शरीराजन्यत्वादित्यत्रयथाशरीरविशेषणवैयर्थ्यान्नशरीरजन्य त्वंकर्तृजन्यत्वव्यापकंएवंवियदादिकं नमिथ्या । स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वव्यतिरेकादित्यत्रस्वबाधका भिमताबाध्यभागस्यैवैयर्थ्यात्स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वंनमिथ्यात्वव्यापकं दोषप्रयुक्तभानत्वंतुभवतिसाध्यव्या पकं । तच्चसाधनव्यापकमपीतिनोपाधिः । दृश्यत्वादिनैवमिथ्यात्ववत्तस्यापिसाधनात् । एवंद्वितीयोपाधावपिस्वबाधकंप्रती तिविशेषणंव्यतिरेकसाधनेव्यर्थं । विशेष्यभागस्तुसाध्यसाधनयोर्व्यापकइतिनोपाधिः । मैवंविशेष्यव्यतिरेकाद्विशिष्टव्यतिरे कस्यभिन्नत्वेनतत्रवैयर्थ्यासंभवात् । तथाहि । एकस्मिन्धर्मिणिव्याप्यतावच्छेदकत्वेनप्रसक्तयोर्द्वयोर्धर्मयोर्लघुनैवतत्रव्याप्ति र्गृह्यते नतुगुरुणा । यथानीलधूमेधूमत्वनीलधूमत्वयोर्मध्येधूमत्वेन । नचेहविशिष्टाभावनिष्ठांव्याप्तिंपरिच्छेत्तुंविशेष्याभावत्वं प्रसक्तं । विशिष्टाभावविशेष्याभावत्वस्यासत्त्वात् । किंतुविशिष्टाभावत्वमेव । एवंचविशिष्टोपाधेरस्त्येवसाध्याव्यापकता । नचेश्वरानुमानेप्युक्तविधयाशरीरजन्यत्वमुपाधिःस्यादितिवाच्यं । श्रुतिबलेनक्षित्यादिकर्तुरीश्वरस्यसिद्धौपक्षएवतस्यसाध्या व्यापकत्वादनुपाधित्वं । तस्माद्युक्तावुपाधी । ननुप्रथमोपाधौस्वबाधकाभिमताबाध्येतिविशेषणंसाध्येनसमव्याप्त्यर्थं । नतुंपं

क्षमात्रव्यावृत्त्यर्थं । अतस्तत्रशंकापरिहारावसंगतौ । तथाहि । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनाविद्यारूपदोषजन्येघटादिगोचरेचरमवृत्ति
रूपेवाज्ञानेब्रह्मणोविषयत्वेनोपाधिमतितस्मिन्साध्यस्याभावेनव्यभिचारात् । तद्विशेषणेतुविशिष्टस्योपाधेर्ब्रह्मण्यप्यसत्त्वान्नत
त्रसाध्याव्याप्तिरितिचेत् स्वयंप्रकाशेतस्मिन्दोषप्रयुक्तभानाभावादितिपररीत्यास्वरीत्याचोपाधेरसाध्यव्याप्यत्वमस्त्येवेतिनतद
र्थंविशेषणं । किंतुपक्षमात्रव्यावृत्त्यर्थं । अतस्तत्रापिशंकापरिहारौयुक्तौ । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वशंकायाअप्यविषयमु
पाधिमाह ॥ [११।६] यद्वेति ॥ ननुविपरीतप्रमाविषयत्वादेरुपाधेर्नसाधनवतःपक्षाद्व्यावृत्तिः । साध्यवतिपक्षेउपाधेरपिसाध्यमानत्वा
दित्याशंकांपरिहर्तुंयथेत्याद्युक्तं ॥ [११।४] युगपदिति ॥ तथाचान्योन्यस्यासाध्यमानत्वान्नान्योन्यसाधनेऽन्योन्यस्योपाधित्वमिति
भावः ॥ [११।४।१] अर्थांतरमिति ॥ यद्यप्युभयसाधनेप्येकस्योपाधित्वमवर्जनीयमेव । मित्रातनयत्वेनशाकपाकजत्वेसाध्येश्यामत्व
स्येवसंदिग्धसाधनाव्यापकत्वसंभवात् । तथापिदूषणांतरेतात्पर्यं । नन्वत्रबाधकप्रमांप्रतिनिषेध्यत्वेविषयत्वमेवोपाधिर्वक्तव्यः।
तस्यैवपूर्वोक्तविशिष्टोपाधौविशेष्यभूतत्वात् । यथांस्वबाधकाभिमतेत्यादिविशिष्टोपाधिनिविष्टंविशेष्यंदोषप्रयुक्तभानत्वमुपाधि
त्वेनोक्तं । विपरीतप्रमाविषयत्वंत्वप्रकृतंकिमर्थमुपाधित्वेनोक्तं । नचबाध्यत्वरूपसाध्येनसंहबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यो
पाधेर्वैशिष्ट्यंस्यादतउपाध्यंतरमुक्तमितिवाच्यं । विपरीतप्रमाविषयत्वस्यापिबाध्यत्वरूपसाध्येनाभेदादित्याशंकायामाह ॥
[११।४] बाधइति ॥ आरोपपूर्वकस्वात्यंताभावप्रमांप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वंबाध्यत्वं । स्वात्यंताभावप्रमांप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वमा
त्रंविपरीतप्रमाविषयत्वमितितयोर्भेदाद्बाध्यत्वेसाध्येविपरीतप्रमाविषयत्वंभवत्युपाधिरित्यर्थः । नन्वेतयोरुपाध्योःकथंसाध्य

व्यापकत्वं । उपाधिमतितुच्छेसाध्यस्याभावादितिचेन्न । मममतेउपाधिमतितुच्छेसाध्यस्यापिसत्त्वात् । परमतेतत्रसाध्योपाध्योर्द्वयोरप्यभावात् । ननुतथापिदोषप्रयुक्तभानत्वस्योपाधेर्नसाध्याव्याप्यत्वं । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनाविद्यारूपदोषप्रयुक्तंघटादिभानविषयेतादृशचरमवृत्तिविषयेवाब्रह्मणिसाध्यस्याभावेनव्यभिचारादितिचेन्न ॥ स्वयंप्रकाशत्वेनब्रह्मणोदोषप्रयुक्तभानस्याभावादित्यभिप्रायत्वात् । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वशंकाऽविषयंसंप्रतिपन्नसाधनाव्यापकताकमुपाधिमाह ॥ अधिष्ठानेति ॥ जगदध्यासाधिष्ठानेनब्रह्मणासमानसत्ताऽविद्यारूपदोषस्यनास्तीतिविशिष्टोपाधिःपक्षेनास्तीत्यर्थः ॥ब्रह्मणोपीति॥ बौद्धकल्पितदोषस्यप्रातिभासिकत्वेनवेदरूपाधिष्ठानेनसमानसत्त्वानास्तीतिब्रह्मण्युपाध्यभावान्नोपाधेःसाध्येनव्यभिचारइत्यर्थः। ननुब्रह्मणीवब्रह्मणिकल्पितेक्षणिकत्वादावपिमिथ्याभूतेधर्मेअधिष्ठानसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानाविषयत्वादुपाधेःसाध्याव्यापकत्वमितिचेन्मैवं । अधिष्ठानसमसत्ताकेत्यनेनव्यावहारिकबाधवाध्यत्वस्यदोषविशेषणत्वेनविवक्षितत्वात् । ब्रह्मणिक्षणिकत्वादिकल्पनाहेतोर्दोषस्यवाविद्यारूपस्यवाशून्यवाद्युत्थापिततर्कादेर्व्यावहारिकबाधाबाध्यत्वेनविशिष्टोपाधिविरहस्यतत्रापिसत्त्वात् । यथाचव्यतिरेकसाधनेनवैयर्थ्यंतथोक्तं ॥ पक्षैकदेशादिति ॥ क्वचित्साधनवतिसाध्यव्यतिरेकसाधनमात्रेणापि व्यभिचारज्ञानद्वारोपाधेर्दोषत्वमित्यर्थः ॥ श्रुतितात्पर्याविषयत्वमिति ॥ श्रुतिजन्यप्रमांप्रत्यविषयत्वमित्यर्थः । तेनब्रह्मणएवश्रुतितात्पर्यविषयतयातदभावस्यसाधनव्यापकत्वमितिनिरस्तं । तथासतिधर्माद्यसिद्ध्यापत्त्यायथाकथंचिच्छ्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वस्यब्रह्मभिन्नेप्यंगीकार्यत्वात् । उक्तंचपरैरपिदेवताधिकरणेदेवताविग्रहादिप्रमाश्रुतिभ्यः । सुखादेःपक्षैकदेशाद्व्यावृत्तमुपा

धिमाह ॥ दोषजन्येति[१३।४] ॥ सुखादिधियोप्यविद्यावृत्त्युपहितसाक्षिरूपायाअविद्यारूपदोषप्रयुक्तत्वेननोपाधेःपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ती
तिजन्यत्वपर्यंतमुक्तं । सर्वस्मात्पक्षाद्व्यावृत्तमुपाधिंसंज्ञानीते ॥ पक्षमात्रादिति[१३।४] ॥ मात्रशब्दःकात्स्न्यार्थः ॥ प्रतिभाससमा[१३।४]
त्रशरीरत्वमिति ॥ ननुप्रतिभासमात्रशरीरत्वंनामब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वमेव । तस्यचदेहात्मैक्येमिथ्याभूतेप्यसत्त्वेनोपाधेः
साध्याव्यापकतेतिचेत् । मैवं । देहात्मनोर्भेदस्यममदेहइतिसर्वानुभवसिद्धत्वेनविशेषदर्शनात्तदैक्यभ्रमस्यासिद्धतयामिथ्याभू
तेदेहात्मैक्येमानाभावेनतत्रसाध्याव्यापकत्वाभावात् । यथाचैतत्तथादेहात्म्यैक्याध्यासभंगेवक्ष्यते । दृष्टिसृष्टिपक्षेनोपाधेःप
क्षाद्व्यावृत्तिरस्तीत्यतआह ॥ नचेति[१३।५] ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थेति[१३।५] ॥ तथाचदृष्टिसृष्टिपक्षस्याप्रामाणिकतयाऽस्त्येवोपाधेःपक्षाद्व्या
वृत्तिरितिभावः । कर्मकर्मप्रतिकर्मप्रतिकर्मव्यवस्थानियमः । ब्रह्मरूपेज्ञानेघटादीनामध्यासाद्युगपत्सर्वेषांप्रकाशप्रसक्तौयदिंद्रि
यसन्निकर्षजन्यांतःकरणवृत्त्यायदवच्छिन्नचैतन्यावरणाज्ञानशक्त्याद्यपगमस्तच्चैतन्येनप्रकाश्यतइत्येवव्यवस्थापरैरंगीक्रियते ।
साऽदृष्टिसृष्टिपक्षेनयुज्यते । अन्योन्याश्रयात् । सतिचैतन्यरूपेज्ञानेघटादिस्वरूपंतत्स्वरूपेचसतितेनेंद्रियसन्निकर्षेजातेतदव
च्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानशक्त्यपगमाच्चैतन्यरूपंतज्ज्ञानमिति । तस्मात्प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्त्यानजगत्प्रतिभासमात्रशरीरमि
तिनोपाधेःसाधनवतःपक्षादव्यावृत्तिरिति । पररीत्याचायमनुपाधिर्द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ।
न्यायामृततरंगिण्यांदृश्यत्वादेरुपाधयः ॥ दृश्यत्वादेरुपाधिविवरणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ईत्याभाससाम्यंचेति[१३।३] ॥ ननुज
गतोऽव्यावहारिकत्वेसाध्येव्यवहारानुपपत्तिः । ब्रह्मणोमिथ्यात्वेशून्यवादापत्तिश्चेतिप्रतिकूलतर्कपराघातेनतयोरसाध्यत्वं ।

प्रकृतेचप्रतिकूलतर्काभावः । किंचप्रातिभासिकत्वंब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वंप्रतिभासमात्रशरीरत्वंवा । आद्येसाध्येदेहात्मैक्येव्यभिचारः । अप्रयोजकत्वंच । द्वितीयेदृष्टिसृष्टिमतेनसिद्धसाधनं । एवंब्रह्मणिमिथ्यात्वेसाध्येसोपाधिकेसिद्धसाधनं । अनुपाधिकेव्यवहारविषयत्वरूपोहेतुरसिद्धः । वेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेप्यप्रयोजकः । एवमसद्विलक्षणत्वमपिब्रह्मण्यसिद्धमेव । क्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यनर्हत्वंह्यसत्त्वं । तद्विलक्षणत्वंचक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वरूपं । तच्चशुद्धेब्रह्मणिनास्त्येव । नचबाध्यत्वमसत्त्वं । तद्विलक्षणत्वमबाध्यत्वं । तच्चब्रह्मण्यस्त्येवेतिवाच्यं । अबाध्यत्वेनबाध्यत्वलक्षणमिथ्यात्वेसाध्येविरोधात् । शुक्तिरूप्यदृष्टांतस्यसाधनविकलत्वाच्च । शून्यवादस्याग्रेनिराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मान्नदृश्यत्वादीनामाभाससाम्यमिति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तंजगतोऽव्यावहारिकत्वानुमानेव्यवहारानुपपत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतिरिति । तन्न । सुखानुभवपर्यंतव्यवहारस्याप्यव्यवहारिकत्वेनाप्रतिकूलत्वात् । स्वप्नोत्थापिततर्कवत् । इहापिप्रतिकूलतर्कस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । यच्चोक्तंकिंचेत्यादितदपिन । देहात्मैक्येहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारः । दृष्टिसृष्टिपक्षस्यचाप्रामाणिकत्वेनसर्वैरनंगीकारांन्नतस्मिन्साध्येसिद्धसाधनं । यच्चोक्तमनुपाधिकस्यनव्यवहारइति । तथासतितस्यासिद्ध्यापत्त्यांतद्व्यवहारस्यावश्यंवाच्यत्वात् । यच्चोक्तंब्रह्मक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यनर्हमिति । तदपिन । शुद्धस्यब्रह्मणोभूम्नः "सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वेमहिम्नी" तिप्रश्नप्रतिवचनाभ्यांस्वोपाधावेवप्रतीत्यर्हत्वान्नासिद्धिः । एतस्यशुक्तिरूप्यादावपिसत्त्वान्नासिद्धिः । निराकरिष्यमाणशून्यवादस्यानिष्टत्वेनपरंप्रत्यापाद्यमानत्वात् । जगन्मिथ्यात्वेशून्यवादापाताच्च । मिथ्यात्वातिरिक्तस्यतुच्छत्वस्याभावादित्युक्तत्वात् ।

तस्माद्युक्तमाभाससाम्यं । नन्वाभाससाम्यंकथंदोषइतिचेद्यथायथंसर्वदोषज्ञापकतया । तथाहि । यस्मिन्नाभासेवादिप्रतिवा
दिभ्यांयोदोषोज्ञातस्तद्दोषेतरसकलतदाभासगतसाधकबाधकवत्तयाज्ञायमानायांस्थापनायां तत्रतस्यापिदोषस्योपस्थितिर्भव
तीतिताद्दृशसंकलदोषोत्थापकतयातस्यदोषत्वमितिप्रोचुः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायांमृततरंगिण्यां
मृषायुक्तीतरेसमे ॥ ७ ॥ दृश्यत्वादेराभाससाम्यं ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञाश्रयंप्रबलप्रमाणविरोधाख्यंदोषंबाधंविवक्षुःप्रमाणज्येष्ठ
प्रत्यक्षविरोधंतावदाह ॥ [१३।५] सन्घटइतीति ॥ प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वविरोधिमिथ्यात्वानुमानंप्रत्यक्षबाधितमग्न्यनौष्ण्यानुमानवदित्य
र्थः । ननुनमिथ्यात्वानुमानस्यप्रत्यक्षविरोधः । प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वस्यानुमानगृहीताविरोधित्वात् । अनुमानगृहीतविरोधिस
त्त्वस्यचप्रत्यक्षेणाग्रहादित्यभिप्रायेणसत्त्वंपृच्छति ॥ [१३।५] ननुकिमिदमिति ॥ प्रत्यक्षसिद्धमनुमानविरोधीतिशेषः ॥ [१३।६] परंजाति
रिति ॥ द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वव्यापिकासत्ताजातिर्वेत्यर्थः । आद्यद्वितीयतृतीयान्निराकरोति ॥ [१४।१] नाद्याइति ॥ [१४।१] सिद्धसाध
नादिति ॥ अनुमीयमानमिथ्यात्वेनाविरुद्धतयापरजात्यादिरूपस्यसत्त्वस्यमिथ्यात्ववादिनामयापिप्रत्यक्षविषयत्वस्वीकारादे
ताद्दृशसत्त्वंप्रत्यक्षविषयइतिवचनंमांप्रतिसिद्धसाधनमित्यर्थः । चतुर्थेपिस्वातंत्र्येणस्वाभावांविषयकप्रमाविषयत्वंवा यथाक
थंचित्प्रमाविषयत्वंवा साक्षात्प्रमाविषयत्वंवा सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वंवाऽसत्वाप्रकारकप्रमाविषयत्वंवेतिविकल्पानभिसं
धायाद्यंदूषयति ॥ [१४।१] असतीति ॥ असतासहसंयोगादींद्रियसन्निकर्षव्याप्त्याद्यभावेनासतिस्वातंत्र्येणप्रमाणाप्रवृत्तेःप्रमाणप्रवृ
त्यर्थंप्रमाणप्रवृत्तेःपूर्वंस्वरूपसत्यत्वंवक्तव्यं । तच्चप्रमाणप्रवृत्त्यधीनप्रमायांनिर्वक्ष्यतीतिसत्त्वप्रमयोरन्योन्यापेक्षास्यादित्यर्थः ।

ननुस्वातंत्र्येणप्रमाणप्रवृत्त्यर्थमेवसंयोगादींद्रियसन्निकर्षापेक्षा । अन्यार्थप्रवृत्तप्रमाणजन्यप्रमाविषयत्वंतुसंयोगादिसंनिकर्षादिकंविनैवभविष्यतीतिनसत्वप्रमयोरन्योन्यापेक्षेतियथाकथंचित्प्रमाविषयत्वमेवसत्त्वमस्त्वितिद्वितीयंपक्षंदूषयति ॥ [१४।३] असतोपीति ॥ तृतीयंदूषयति ॥ [१४।३] साक्षाच्चेति ॥ चतुर्थंदूषयति ॥ [१४।३] सत्त्वप्रकारकेति ॥ पंचमंदूषयति ॥ [१४।४] असत्त्वेति ॥ [१४।४] अतएवेति ॥ चतुर्थपक्षवद्विकल्प्यतद्दूषणेभ्यएवेत्यर्थः ॥ [१४।५] सतोपीति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः । चतुर्थपंचमषष्ठानांसत्त्वप्रकाराणांप्रमाभ्रमघटितत्वेनप्रत्यक्षायोग्यत्वमपिवोध्यं ॥ [१५।१] शुक्तिरूप्ययोरिति ॥ शुक्तेःपरिच्छिन्नत्वेप्यसत्त्वाभावाच्छून्यस्यापरिच्छिन्नत्वेपिसत्त्वाभावादव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यांनापरिच्छिन्नत्वंसत्त्वमित्यर्थः । शुक्तिरूप्ययोःपरिच्छिंन्नयोर्मध्येरूप्यएवासत्त्वं नतुशुक्तौ । तस्याअधिष्ठानंत्वेनासत्त्वाभावात् । ब्रह्मशून्ययोरपरिच्छिन्नयोर्मध्येब्रह्मण्येवसत्वं नतुशून्यस्येत्येवं व्यवस्थितत्वेननियतत्वेनापरिच्छिन्नत्वातिरिक्तंसत्वमन्यदेववाच्यं । तच्चभ्रमाधिष्ठानत्वेनशुक्तिकादिजगतोपिभविष्यतीतिभावः । ननुजगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वेजगतोसत्त्वमेवस्यात् । तथाहि । स्वप्रकाशाद्वितीयचैतन्यरूपत्वमेवब्रह्मणःसत्त्वं । तदेवंचेज्जडस्यापिजगतस्तदारजतत्वविरोधिशुक्तिसत्तयारजतस्येवजडत्वविरोधिस्वप्रकाशसत्तयाजगतःस्वरूपतोमिथ्यात्वोपपत्तेः । चैतन्यस्यैवचावच्छिन्नाज्ञानविषयत्वेनसर्वभ्रमाधिष्ठानत्वाभ्युपगमान्नभ्रमाधिष्ठानत्वेनशुक्त्यादेःसत्त्वसिद्धिरितिचेन्मैवं । भावानववोधात् । तत्वात्मनियत्सत्वंतदेवेहममेत्यस्ययःस्वभावोब्रह्मणःसएवजगतइतिनार्थः । किंतुयादृशेनसत्त्वेनमिथ्यात्वप्रतिपक्षेणसत्यशब्दावगतेनब्रह्मणिमिथ्यात्वाभावसंप्रतिपत्तिस्तादृशेनसन्घटइतिप्रत्यक्षसमधिगम्येनघटादिगतेनघटादेरपिमिथ्यात्वाभावसंप्रत्ययइ

ति । नहिस्वप्रकाशत्वादिमिथ्यात्वप्रतिपक्षभूतं । सर्वंप्रमेयमितिज्ञानस्यस्वप्रकाशस्यापितवमतेमिथ्यात्वात् । अवेद्यत्वादिरूपस्यस्वप्रकाशत्वयुक्तस्याद्वितीयस्यशून्यस्यापिसद्विविक्तत्वादिरूपमिथ्यात्वप्रयुक्तत्वाच्च । ब्रह्मविषयकश्रौतसत्यत्वव्यवहारप्रयोजंकराहित्यंस्यैवप्रपंचेमांप्रतित्वयासिषाधयिषितंतयाब्रह्मणिसत्यत्वव्यवहारंप्रतिस्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादेःप्रयोजकत्वेप्रपंचेमिथ्यात्वानुमानेनस्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादिविरहस्यैवसाध्यतापत्तौसिद्धसाधनापत्तेरिति । तस्माद्युक्तं यदेवात्मनिसत्त्वंतदेवेहममेति ॥ [१६।१] तंप्रतीति ॥ त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधंप्रतीत्यर्थः । तथाचतत्रनातिव्याप्तिरितिभावः । श्लोकंव्याचष्टे ॥ [१६।२] सर्वदेशेति ॥ [१६।२] संबंधीति ॥ संसृष्टेत्यर्थः । सर्वावच्छेदेनेत्यपिबोध्यं । अतएवसंयोगेनाव्याप्तिरित्याह ॥ [१६।२] यदवच्छिन्नइति ॥ वृक्षभिन्नेसर्वत्रदेशेविद्यमानस्यसंयोगविशेषात्यंताभावस्यवृक्षेसंयोगोनेतिप्रतीत्यावृक्षेपिसत्त्वेनसर्वदेशीयस्यापिसंयोगात्यंताभावस्यसर्वावच्छेदेन वृत्त्यभावात् । यदवच्छिन्नेसंयोगस्तदवच्छिन्नेतदत्यंताभावोनेतिनतत्राव्याप्तिः । सर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकेत्यपिविशेषणं । तेनसर्वस्मिन्कालेसर्वस्मिन्देशेसर्वावच्छेदेनविद्यमानोयोत्यंताभावस्तत्प्रतियोगित्वेप्याकाशादौनाव्याप्तिः । आकाशादेःसमवायेनारोप्यसंबंधेनोक्तरूपात्यंताभावंप्रतिप्रतियोगित्वेप्याकाशाद्यत्यंताभावस्यसर्वसंसर्गकप्रतियोगित्वाभावात् । संयोगादिनासंबंधेनाकाशस्यविद्यमानत्वेनतेनसंबंधेनतदत्यंताभावासंभवात् । तदेवाह ॥ [१६।३] गगनादेरपीति ॥ [१६।३] केवलान्वयीनेति ॥ सर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकोनेत्यर्थः ॥ [१६।३] उक्तत्वेनेति ॥ उक्तप्रायत्वेनेत्यर्थः । देकशालावपिसदासर्वत्रदेशकालावित्यबाधितप्रतीत्याप्रमेयत्वाभिधेयत्ववत्स्ववृत्तीअन्योन्यवृत्तीच । अन्यथात्वन्मतेपितयोःप्रातिभासिकत्वंस्यादित्यत्रेत्यर्थः । ननुसंयोगतद

त्यंताभावयोरकाधिकरण्यांगीकारेसंयोगतदत्यंताभावयोरवच्छेदकभेदेनभिन्नाश्रितत्वस्यैवानुभवेनसत्त्वपक्षेसामानाधिकरण्या
योगादित्यनेनविरोधइतिचेन्न । तार्किकादिसाधारणसत्त्वलक्षणपरैतद्ग्रंथेसंयोगतदत्यंताभावयोःसामानाधिकरण्यांगीकारस्य
मतांतरेतदनंगीकारप्रतिपादकोदाहृतग्रंथेनविरोधाभावात् । अत्रसंयोगतदत्यंताभावयोःसामानाधिकरण्यानंगीकाराभिप्रायं
त्वेयत्रसंयोगस्तत्रतदत्यंताभावोनेत्येवावक्ष्यत् । नपुनर्यदवच्छिन्नेसंयोगस्तदवच्छिन्नेतदत्यंताभावोनेतीति । सर्वकालेसर्वदेशे
सर्वावच्छेदेनसंसृष्टसर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकाभावंप्रतिप्रतियोगित्वमसत्त्वं । तदभावःसत्त्वमितितार्किकादिसाधारणंसत्त्वल
क्षणमभिधायविशिष्यापिसत्त्वलक्षणमाह ॥ [१७]अश्वेगोत्वमिति॰ ॥ सार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वंतुच्छस्यैव नपुनर्घटादेः अ
श्वेगोत्वंनास्तीत्यत्रापिगोत्वाश्वसंसर्गएवनिषिध्यते सचासन्नेव नतुगोत्वमितियेमन्यंते तेषांमतेसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्व
मसत्त्वं तदभावःसत्त्वमित्येवलक्षणं । देशपदंतुनदेयं । अतस्तद्विशेषणीभूतसर्वावच्छेदेनेत्यपिनदेयं । आकाशादेरत्यंताभाव
प्रतियोगित्वाभावात्सत्त्वलक्षणेतत्राव्याप्त्यभावात्सर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकेत्यपिनदेयमेव । अन्योन्याभावस्यभावाभावस्वरू
पत्वेननतमादायाव्याप्तिः । नचैवमत्यंताभावभिन्नेपटादावव्याप्तिरितिवाच्यं । तादृशात्यंताभावंप्रतिघटादेर्निरूपकत्वमात्रां
गीकारेणतद्विरहत्वरूपतत्प्रतियोगित्वाभावात् । "सि॰अत्रवदंति । नैतादृशंसत्त्वं चक्षुरादियोग्यं । चक्षुराद्ययोग्यानेकपदार्थ
घटितत्वेनैतादृशसत्त्वग्रहणेचक्षुरादेरसामर्थ्यात् । नंहिसर्वदेशीयत्रैकालिकनिरुक्तनिषेधप्रतियोगित्वंकस्यचित्प्रत्यक्षं । येनतद
भावःप्रत्यक्षोभवेत् । ननुस्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वाभावेगृह्यमाणेकालत्रयमध्येवर्तमानकालस्यंसर्वदेशमध्येप्रकृतदे

शस्यापिप्रवेशेनात्रनिषेधप्रतियोगित्वाभावस्यगृहीतत्वात्तत्संवलितकालत्रयवर्तिसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वमनुमानेनग्रहीतुंशक्यतइतिचेन्न । स्वदेशकालवर्तिसकलनिषेधप्रतियोगित्वस्यचक्षुराद्ययोग्यत्वेनतदभावस्यसुतरांतदयोग्यत्वात् । स्वदेशकालवृत्तियत्किंचिन्निषेधाप्रतियोगित्वस्यचमिथ्यात्वाविरोधित्वात् । स्वप्रतियोगिकात्यंताभावासामानाधिकरण्यस्यच स्वप्रतियोगिकात्यंताभावाप्रसिद्ध्याकेवलान्वयिनि संवंधभेदेनघटादौचासिद्धेः । स्वात्यंताभाववद्यावदधिकरणावृत्तित्वंवास्वात्यंताभावयत्किंचिदधिकरणावृत्तित्वंवेतिविकल्पेनपूर्वोक्तदोषाच्च । तस्मात्प्रकारांतरस्यनिरूपयितुमशक्यत्वान्मिथ्यात्वाविरोधित्वाच्चस्वसमानाधिकरणयावदत्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेवसत्त्वमुपेयं ।"तच्चनचक्षुरादियोग्यमित्युक्त" मिति । अत्र ब्रूमः । सर्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वस्यचक्षुराद्ययोग्यत्वेपितदभावरूपसत्त्वस्यतद्योग्यत्वंसंभवति । घटेआकाशत्वाभाववत्पटेआकाशत्वसत्त्वेतस्यानेकव्यक्तिगतत्वेनजातित्वापत्त्याघटत्ववत्तदुपलंभापादनवद्घटेतादृशाभावप्रतियोगित्वोपलंभस्याप्यापादनसंभवात् । घटवृत्तिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यप्रागभावप्रतियोगित्वादिवद्योग्यत्वात् । घटादिज्ञानानंतरमयमिहैव नान्यत्रेत्यन्यनिष्ठाभावंप्रतिप्रतियोगित्वस्यानुभूयमानत्वात् । नचैवमन्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववदन्यनिष्ठाभावस्यापिचक्षुरादिनाग्रहः स्यादितिवाच्यं । विशेष्यसंनिकर्षाद्यभावेननतस्यग्रहणं । प्रतियोगित्वस्यस्वरूपविशेषात्मनोयोग्यत्वेनतदुपलंभापादनसंभवात् । नचदृष्टांतासंभवः । ममतेशुक्तिरूप्यस्यैवतादृशनिषेधप्रतियोगित्वेनसाक्षिगोचरस्यदृष्टांतत्वसंभवात् । तार्किकादिमतेव्यतिरेकव्याप्तिसंभवाच्च । यद्वातादृशनिषेधप्रतियोगिभिन्नत्वंसत्त्वं । तदन्योन्याभावस्तुप्रतियोग्यप्रत्यक्षत्वेपि स्तंभेपि

शाचान्योन्याभाववत्प्रत्यक्षएवेत्यसद्भेदरूपसत्त्वप्रत्यक्षोपपत्तिरिति । स्वसमानाधिकरणयावदत्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपमपिसत्त्वंचक्षुरादियोग्यमेव । तथाहि । यस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशकालवृत्तिनिषेधेएतद्देशैतत्कालवृत्तिनिषेधत्वंज्ञात्वातेनप्रत्यासत्तिभूतेनोपस्थापितानांस्वदेशकालवृत्तिसकलनिषेधानांप्रतियोगित्वस्याभावोघटेग्राह्यइति । ननूक्तविधयासामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यासर्वनिषेधेषूपस्थितेष्वपितत्प्रतियोगित्वाभावश्चक्षुराद्ययोग्यएव । योग्यप्रतियोगिकएवहि संसर्गाभावोयोग्यः । नचाशेषनिषेधानांप्रतियोगित्वमतींद्रियसाधारणंचक्षुरादियोग्यमिति । मैवं घटे मनस्त्वाभावस्यजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावस्यप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वानुपपत्त्याप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वस्यसंसर्गाभावप्रत्यक्षेयोग्यतारूपत्वाभावात् । उक्तोपलंभापादनेनैवाभावस्ययोग्यत्वात् । तस्यचप्रकृतेपिसंभवादित्युक्तत्वात् । असद्भेदरूपसत्त्वप्रत्यक्षत्वस्यचप्रतियोगिप्रत्यक्षंविनाप्युपपत्तेश्चेति । अत्रकेचित् । स्वसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगित्वाभावरूपसत्त्वज्ञानाभावाशयाप्रतियोगिज्ञानाभावंवक्तुंसामान्यस्यप्रत्यासत्तित्वंनिराकुर्वन् । तथाहि । सामान्यंनेंद्रियप्रत्यासत्तिः । मानाभावात् । नचमहानसीयधूमेंद्रियसंयोगेनतत्रैवव्याप्तिग्रहेपर्वतीयधूमादनुमितिर्नस्यादितिसामान्यस्यधूमत्वादेःप्रत्यासत्तित्वेतस्यापिप्रत्यासन्नत्वात्तत्रव्याप्तिग्रहेततोनुमितिरितिवाच्यं । पर्वतीयधूमेंद्रियसन्निकर्षदशायां धूमत्वेनप्रकारेणगृहीतस्मृतव्याप्तेस्तत्रवैशिष्ट्यग्रहसंभवात् । सुरभिचंदनमितिवद्विशेष्येंद्रियसन्निकर्षविशेषणज्ञानतदुभयासंसर्गाग्रहरूपायाविशिष्टज्ञानसामग्र्याःसत्त्वाद्व्याप्तिस्मृतिप्रकारेणपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुता । महानसीयएवधूमोधूमत्वेनव्याप्तिस्मृतिविषयोभवति । धूमत्वेनपर्वतीयधूमज्ञानंवापिजातं । तच्चसामान्यलक्षणांविनैव । तावतैवानुमिति

सिद्धिः । नचसामान्यप्रत्यासत्तिंविनाधूमोवह्निव्यभिचारीनवेत्यनुभूयमानःसंशयोनस्यात् । प्रसिद्धधूमेवह्निसंबंधावगमात् । अप्रसिद्धस्यचाज्ञानादितिवाच्यं । प्रसिद्धधूमएवतत्तद्धूमत्वादिनाव्याप्तिनिश्चयेपिधूमत्वेनतत्संशयोपपत्तेः । तथाचोक्तंमणिकृताघटत्वेनेतरभेदनिश्चयेपिपृथिवीत्वादिनातत्रसंशयसिषाधयिषेभवतइति । निश्चितेप्यर्थेप्रामाण्यसंशयाहितसंशयवद्धूमत्वंवह्निव्यभिचारिवृत्तिनवेतिसंशयादपिताहशसंशयोपपत्तेश्च । एतेनवायूरूपवान्नवेतिसंशयोपिव्याख्यातः । ननुसिद्धेनेच्छा किंत्वसिद्धे साचस्वसमानविषयकज्ञानसाध्या । तच्चज्ञानंनसामान्यप्रत्यासत्तिंविना । नचसिद्धगोचरसुखत्वप्रकारकज्ञानादेवाज्ञातेसुखेभवतीच्छासमानप्रकारकत्वमात्रस्यनियामकत्वादितिवाच्यं । रजतत्वेनरजतेऽनुभूयमानेघटादौरजतत्वप्रकारकेच्छाप्रसंगात् । नचप्रकाराश्रयत्वमपिनियामकं । रजतभ्रमाच्छुक्ताविच्छानुदयप्रसंगात् । तथाचसमानप्रकारकत्वेसतिसमानविषयकत्वंतंत्रं । अतएवाख्यातिपक्षेरजतस्मरणस्यैवशुक्तौप्रवर्तकत्वमित्यपास्तमितिचेन्न । यतोरजतभ्रमाच्छुक्ताविच्छानास्त्येव । किंत्वनिर्वचनीयेरजते । प्रकाराश्रयत्वंनियामकंवदन्नख्यातिवादीम्परमेवंभाषणीयः । तथाचप्रकाराश्रयत्वस्यनियामकत्वादन्यथाख्यातिपक्षोपिनिरस्तएव । नचतर्हिंभ्रमत्वंनस्यात् । इदंरजतमितिभ्रमत्वाभिमतज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वानभ्युपगमादितिवाच्यं । बाधितविषयत्वेनहिभ्रमत्वं । नतुव्यधिकरणप्रकारकत्वेन । तस्यापिविषयबाधप्रयोज्यत्वाच्च । नन्वभावज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात्प्रौढप्रकाशयावत्तेजोविरहरूपस्यतमसःप्रत्यक्षतानस्यात् । सामान्यप्रत्यासत्तिंविनाप्रतियोग्यनुपस्थितेरितिचेन्न । अस्मन्मतेतमसोभावांतरत्वात् । नचतथापितद्व्यंजकत्वात्तदपेक्षेतिवाच्यं । स्वरूपतएवताहक्तेजोविरहस्य

तमोव्यंजकत्वंनतुज्ञातस्य मानाभावादित्यभ्युपगमात् । अन्येषांतादृक्तेजोविरहज्ञानस्यापेक्षितत्वेपिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकार
कज्ञानादेवतत्संभवेनतदर्थंसकलप्रतियोगिज्ञानजनिकायाःसामान्यप्रत्यासत्तेरनुपयोगात् । नचगोत्वाभावज्ञानंगोत्वप्रकारक
ज्ञानजन्यं तच्चगवेतरावृत्तित्वेसतिसकलगोवृत्तित्वरूपसामान्यप्रत्यासत्तिमंतरेणनशक्यमवगंतुमितिसांप्रतं । यत्किंचिद्गोव्य
क्तेरेवगोत्वनिरूपकत्वात् । एतेनप्रागभावप्रतीतिरपिव्याख्याता । किंचानागतज्ञानस्यापेक्षितत्वेप्यनुमानादेवतद्भविष्यति ।
तथाचन्यायकुसुमांजलौ "शंकाचेदनुमास्त्येवनचेच्छंकाततस्तरां । व्याघातावधिराशंकातर्कःशंकावधिर्मत" इत्यत्रशंकोपपा
दकमनागतज्ञानमनुमानादेवेत्युक्तं । अनुमानंच वर्तमानपाकः पाकपूर्वकालीनः पाकत्वादतीतपाकवदित्यादि । नचचरम
पाकेव्यभिचारः । साध्यसिद्ध्युपजीवकस्यव्यभिचारज्ञानस्यादोषत्वात् । अन्यथासिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । किंचशब्दादपि
सकलधूमपाकादिगोचरज्ञानसंभवः । नचशंकादिपूर्वंशब्दस्योपस्थितिनियमाभावइतिवाच्यं । कदाचिदेवशब्दादनुभूतस्यत
दानींप्रमुष्टतत्ताकस्मृतिसंभवात् । नन्वनुमितेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वेनसामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः । नचानुमानात्तद्विशेषणज्ञानं ।
अनवस्थानादितिचेन्न । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेवसाध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकानुमितिसंभवात् । एतेनसुरभिचं
दनमित्यादिविशिष्टज्ञानायक्लृप्तज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिरपिनिरस्ता । चंदनत्वेनसुरभित्वानुमोपपत्तेः । अन्यथासाध्यविशिष्ट
पक्षप्रत्यक्षोपपत्तेरनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् । नचाभावसाध्यककेवलव्यतिरेकिणिसाध्यप्रसिद्धेरनंगत्वात्तत्रक्लृप्तायाअनुमिति
सामग्र्याःप्रत्यक्षसामग्रीतोबलवत्त्वमितिवाच्यं । अर्थापत्तिवादिभिरस्माभिस्तदनभ्युपगमात् । पर्वतवर्तिधूमोवह्निव्याप्यइति

परामर्शात्साध्यविशेष्यकपक्षविशेषणकानुमित्यभ्युपगमेतुनैवकाप्यनुपपत्तिः । अनुमितेःपक्षविशेष्यकत्वनियमेमानाभावात् । किंचधूमत्वसामान्यंनस्वरूपतयाप्रत्यासत्तिः । धूलीपटलेधूमभ्रमानंतरंधूमत्वेनसकलधूमनिष्ठवह्निव्याप्तिग्रहानुदयप्रसंगात् । तत्रस्वरूपतोधूमत्वाभावात् । नचेष्टापत्तिः । तदुत्तरकालमनुमित्यनुदयापत्तेः । तथाचधूमत्वज्ञानंप्रत्यासत्तिरितिवाच्यं । तच्चधूमेंद्रियसन्निकर्षदशायांधूमज्ञानात्प्राक्नास्त्येव । निर्विकल्पकेमानाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वेनविशेषणज्ञानत्वेनकार्यकारणभावानभ्युपगमात् । अवश्यक्लृप्तकार्यकारणभावविशेषेणैवसर्वव्यवहारोपपत्तेः । नचधूमत्वेनसंनिकृष्टधूमव्यक्तिज्ञानानंतरंतत्समानाकारसन्निकृष्टधूमगोचरंज्ञानांतरमुत्पद्यतइत्यत्रमानमस्ति । धूमत्वेनपुरोवर्तिनंधूमंसाक्षात्करोमिनव्यवहितमित्यनुभवाच्च । अन्यथाजगतीगतसकलधूमव्यक्तीरहंसाक्षात्करोमीत्यनुव्यवसीयेत । नचैवमनुभवमात्रशरणैरभ्युपेयते । किंचसामान्यप्रत्यासत्त्यंगीकारे यत्प्रमेयं तदभिधेयं यत्प्रमेयवत्तदभिधेयवदित्यादिव्याप्तिपरिच्छेदेसार्वज्ञापत्तिः । नचेष्टैवसा । परज्ञानविषयोघटोनवेत्यादिसंशयानुपपत्तेः । नचघटत्वप्रकारकघटविषयकनिश्चयोघटसंशयविरोधी । प्रमेयमितिनिश्चयस्तुघटविषयकोपिनघटत्वप्रकारकइतिवाच्यं । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिनएवप्रकारत्वात् । घटस्यापिप्रमेयमितिज्ञानेभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वात् । स्वरूपसंबंधविशेषाभ्युपगमेचानिर्वचनीयवादापत्तेरित्यादिदूषणानिबहुतरमूहनीयानि । तस्मात्सामान्यप्रत्यासत्त्यानिषेधमात्रप्रतियोगित्वोपस्थितौतदभावग्रहाद्बाधइत्यनुपपन्नमेवेति । अत्रब्रूमः । मास्तुसामान्यलक्षणा । तथाप्यनागतपाकादेरिवस्वसमानाधिकरणयावदत्यंताभावज्ञानमनुमानादिनाभविष्यति । तथाहि । घटःअत्यंताभावसमानाधि

करणः धर्मत्वादित्यनेनवा कपालं अत्यंताभाववत् वस्तुत्वादित्यनेनवाघटसमानाधिकरणयायावदत्यंताभावसिद्धिः । नचयत्किंचिदत्यंताभावेनैवानुमितेर्विषयलाभेननतस्याःयावदत्यंताभावविषयकत्वमितिवाच्यं । साध्यतावच्छेदकाक्रांतस्यपक्षेऽबाधितस्यपक्षेसर्वस्यैवभानसंभवात् । अन्यथाविनिगमनाविरहेणनैकस्यापिभानंस्यात् । अतएवानेकवह्निमतिपर्वतेजायमानायावह्न्यनुमितेर्विनिगमनाविरहेणतत्रसर्ववह्निविषयत्वं । नचघटसमानाधिकरणयावदत्यंताभावज्ञानेपितत्प्रतियोगित्वाभावोयोग्यप्रतियोगिकःकथंप्रत्यक्षविषयइतिवाच्यं । उक्तोपलंभापादनसंभवेनैवाभावस्ययोग्यत्वात् । स्वसमानाधिकरणयावदत्यंताभावप्रतियोगिभिन्नत्वरूपसत्त्वप्रत्यक्षेप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वस्यानपेक्षणीयत्वाच्च । तस्माद्युक्तंप्रत्यक्षस्यसत्त्वग्राहकत्वमिति ॥ केचित्त्विति ॥ परमतेतुच्छेऽतिव्याप्तिवारणायपराभिप्रेतेति । परैरभिप्रेतस्यतुच्छसाधारणमिथ्यात्वस्याभावःसत्त्वमित्यर्थः । अतस्तुच्छेनातिव्याप्तिः । ननुपरांगीकृतंतुच्छसाधारणंमिथ्यात्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वादिकमेव नतुवाध्यत्वादिकं । तथाचपौनरुक्त्यमितिचेन्मैवं । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेतात्पर्यादतोनकश्चिद्दोषः ॥ असद्वैलक्षण्येसतीति ॥ असतिशुक्तिरूप्येचातिव्याप्तिवारणायविशेषणविशेष्ये । नन्वनारोपितत्वमारोपाविषयत्वं । तच्चाप्रसिद्धं । सर्वस्यापिक्षणिकत्वादिनाऽऽरोपविषयत्वादितिचेन्न । अनारोपितत्वमारोपितभिन्नत्वं । तच्चमतद्वयेप्यस्तिघटादेः । मममतेऽसतएवारोपितत्वात् । तवमतेऽनिर्वचनीयस्यारोपितत्वात् । घटादेर्ब्रह्मणश्चतद्भिन्नत्वात् । नचैवंमममतेऽसद्वैलक्षण्येसतीतिव्यर्थमितिवाच्यं । मममतेतदुपरक्तबुद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात् । परंप्रत्यतिव्याप्तिवारकत्वात् । उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वंविशेषणस्य

नतुप्रयोजनस्योभयसिद्धत्वमितिभावः । एतच्चलक्षणंनतार्किकादिसाधारणं अतोनतन्मतेअप्रसिद्धिदोषः ॥ अस्तित्वप्रकार[१८।३]केति ॥ अस्तित्वेनेत्यर्थः । एतच्चविषयत्वविशेषणं । नचप्रमात्वस्यार्थसत्त्वघटितत्वेनात्माश्रयइतिवाच्यं । प्रमात्वस्यजातिरूपत्वेनाभिमतत्वात् । नचारोपघटितंप्रमाघ्नटितंचसत्त्वंकथंचक्षुरादियोग्यमितिवाच्यं । उपनीतस्यापितद्योग्यत्वसंभवात् । आत्माश्रयशंकांनिराकरोति ॥ अस्तित्वंचेति[१८।३] ॥ अव्याप्तिशंकांनिराकरोति ॥ अतीतादिरपीति[१८।२] ॥ ननुवर्तमानत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वंनमिथ्यात्वविरोधि प्रतिभासकालेअर्थसत्त्वस्यमिथ्यात्ववादेपिसत्त्वादितिचेन्न । तत्कालेस्वरूपेणविद्यमानस्यकालत्रयनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वानुपपत्तेः ॥ आरोपितंत्विति[१८।२] ॥ ननुकालसंबंधित्वंनमिथ्यात्वविरोधि शुक्तिरूप्यस्यापि प्रतिभासकालसंबंधित्वात् । बाधेनतात्विककालत्रयसंबंधनिषेधेप्यतात्विककालसंबंधस्यानिषेधात् । नापितात्विककालसंबंधित्वंतत् । तात्विकत्वस्याप्यनिरूपणात् । निरूपणेवाशेषवैयर्थ्यादितिचेन्मैवं । तात्विकातात्विकपदार्थविभागस्याद्याप्यसत्त्वेन किंचित्कालसंबंधिनःसार्वकालिकनिषेधायोगात् । अतएवस्वरूपेणनिषेधमनंगीकृत्यपारमार्थिकत्वेननिषेधःकैश्चिदुक्तइतितस्माद्युक्तःसत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षंयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांसत्त्वलक्षणमीक्ष्यतां ॥ सत्वनिरुक्तिः ॥ ९ ॥ ७ ॥ ७ ॥ सन्घटइतिप्रत्यक्षस्यघटादौसत्त्वाग्राहकत्वेननतद्विरोधोदृश्यत्वादेरितिशंकते ॥ नन्विति[१८।३] ॥ इदंरूप्यमित्यत्ररूप्येइदंताविरहेणाधिष्ठानभूतशुक्तिकायामिदंत्वेनगृह्यमाणायांतदभिन्नरजतमपीदमितिनिर्दिश्यतेयथा तथा

सद्रूपेब्रह्मणिघटादेरध्यस्तत्वेनसद्रूपब्रह्माभिन्नत्वादधिष्ठानब्रह्माभिन्नत्वेनभाने तद्गतमेवसत्त्वंघटादौव्यवह्रियते । तथाचनघटादौसत्त्वंप्रत्यक्षविषयइत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ परिच्छिन्नत्वहेतुभंगइतिशेषः । नचरूपादिहीनस्यापिकालादिन्यायेनस्फुरणमस्त्वितिवाच्यं । इदानींरूपमितिकालोल्लेखवद्ब्रह्मोल्लेखाभावेनब्रह्मणस्तद्विषयत्वाभावात् ॥ नहीति ॥ एवंचयथासत्यंब्रह्मेत्यत्रब्रह्मण्येवसत्त्वंप्रतीयते नत्वधिष्ठानादिगतं तथासन्घटइत्यत्रापिघटगतमेवसत्त्वंप्रतीयतइत्यभ्युपेयमितिभावः । ननुसद्ब्रह्मणोःसामानाधिकरण्यस्यावाधितत्वात्तत्रतथास्तु नतुघटे । सन्नित्यस्यघटइत्यनेनसामानाधिकरण्यस्यवाधितत्वात् । तथाहि । सत्ताजातिस्फुरणनिबंधनंवास्वरूपसत्तानिबंधनंवाकालत्रयाबाध्यत्वनिबंधनंवासामानाधिकरण्यंस्यात् । नचाभावादिसाधारणसत्प्रतीतौजातिस्फुरणंसंभवति । अभावादिषुत्वयापितदनंगीकारात् । नचक्कचित्साक्षात्संबंधेन क्वचित्परंपरासंबंधेनसदितिप्रतीत्युपपत्तिः । विजातीयसंबंधेनसमानाकारप्रतीत्यनुपपत्तेः । अन्यथासंबंधभेदएवनसिद्ध्येत् । नचस्वरूपसत्त्वेनाभावादौतत्प्रतीतिः । अननुगमात् । अननुगतेनाप्यनुगतप्रतीतौजातिमात्रोच्छेदप्रसंगात् । अतएवनसर्वत्रापिस्वरूपसत्वेनैवसद्व्यवहारः । एकेनैवसर्वानुगतेनसर्वत्रसत्प्रतीत्युपपत्तौबहूनांतद्धेतुत्वकल्पनेमानाभावात् । नापिकालत्रयाबाध्यत्वनिबंधनंतत् । तस्यचक्षुराद्यगम्यत्वस्योक्तत्वात् । सदिदंरजतमित्यादिभ्रमेऽभावाच्च । तस्मादेकंसर्वाधिष्ठानमेवसदितिसर्वत्रानुभूयतइतियुक्तं । नीलादेस्तु घटादिसामानाधिकरण्येनास्तिकिमपिबाधकं । नचनीलादेरधिष्ठानत्वंसंभवति । प्रागसत्त्वात् । नीलपीतादिप्रातिभासिकानंताधिष्ठानकल्पनेगौरवात् । अधिष्ठेयसमानयोगक्षेमत्वात् । अधिष्ठेयविषमसत्ताकंह्यधिष्ठानंभवति ।

मिथ्यारूप्यमसन्नृशृंगमित्यादौमिथ्यात्वासत्त्वयोरधिष्ठानत्वशंकापिनास्ति । शून्यवादापत्तेः । यत्तुसत्यंज्ञानमित्यत्रापितथा स्यादिति तन्न । यतोनतत्रसत्तासंबंधेनसत्त्वं किंतुस्वरूपेणैवेत्युक्तदोषानवकाशात् । नचैवंघटादावपिस्वरूपेणैवतथात्वं । पूर्वमेवनिराकृतत्वादिति ॥ अत्रोच्यते । सन्घटइतिव्यवहारस्यसत्ताजातिस्फुरणनिबंधनत्वेबाधकाभावात् । नचाभावादिषुसत्ताविरहात्तद्व्यवहारानुपपत्तिः । तत्रापिसमवायेतरसंबंधेनसत्तासत्त्वात् । नचविजातीयसंबंधेनसमानाकारप्रतीत्यनुपपत्तिः । लोहितःस्फटिकइतिप्रतीतेरेकाकारायाःसाक्षात्परंपरासंबंधविषयत्वेऽप्रमात्वस्यप्रमात्वस्यचसर्वैरुपपादितत्वात् । नीलोघटोनीलोगुणइतिप्रतीत्योरेकाकारत्वेपिसंबंधभेदाच्च । नचसंबंधभेदासिद्धिः । असाधारण्येनतत्तत्संबंधगोचरबुद्धेरेवतत्सिद्धेः । स्वरूपसत्त्वनिबंधनाद्वासद्व्यवहारः । नचाननुगमः । तवमतेप्रमेयत्वस्याननुगमेप्यनुगतव्यवहारवदुपपत्तेः । तवमतेपिसत्यंब्रह्मेतिव्यवहारःस्वरूपसत्तया सन्घटइतिव्यवहारस्त्वधिष्ठानसत्तानुवेधेनेत्यननुगमस्यतदवस्थत्वाच्च । वस्तुतस्तुउक्तरूपसत्त्वेनैवसर्वत्रसदितिव्यवहारः । तस्यचयथाप्रत्यक्षत्वंतथोक्तं । नचनीलादेरधिष्ठेयाधिकसत्ताविरहान्नाधिष्ठानत्वमितिवाच्यं । घटादेरधिष्ठानत्वेनाभिमतस्यब्रह्मणोघटाद्यधिकसत्तायाअसंप्रतिपत्तेः । ब्रह्मणितत्सत्यमित्यादिश्रुतेरिवसन्घटइतिप्रत्यक्षस्यापिघटादौब्रह्मसमानसत्त्वग्राहकस्यसत्त्वात् । नचमिथ्यारूप्यमसन्नृशृंगमित्यादौमिथ्यात्वासत्त्वयोरधिष्ठानताशंकापिनास्ति । शून्यवादापत्तेरितिवाच्यं । वियदादेःसर्वस्यमिथ्यात्वेकिंनशून्यवादः । अधिष्ठानमात्रसत्यत्वस्यचशून्यवादेपिसत्त्वात् । तस्मात्सन्घटइत्यादौयदिब्रह्मसत्तानुवेधःतर्हिनीलोघटइत्याद्यप्यधिष्ठानानुवेधःस्यादितिसाधूक्तं । प्रत्यक्षस्यजात्याप्राबल्यमनुमा

नादिभ्यःसमर्थयते ॥ [१०।११] प्रत्यक्षस्येति ॥ ननुतत्रोपजीव्यत्वनिबंधनंप्रत्यक्षस्यबाधकत्वमतआह ॥ [१०।१२] दृष्टंहीति ॥ धर्म्यादेश्चक्षुरादिनैवसिद्धेस्त्वचोनुपजीव्यत्वादित्यर्थः । ननुत्वाचप्रत्यक्षस्याप्युपजीव्यत्वेनैवशैत्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं । चक्षुरादिनांधर्म्यादिग्रहेपित्वचंविनासाध्यप्रसिद्धेरभावात् । तथाचनजात्याप्राबल्येमानमस्ति । तदगृहीतग्राहित्वमपिनप्राबल्यप्रयोजकं । प्रत्यक्षागृहीतधर्मादिग्राहकत्वेनपरोक्षप्रमाणस्यैवप्राबल्यापत्तेः । नाप्यनुमानाद्यनिवर्तिंतदिङ्मोहादिन्निवर्तकत्वेनप्राबल्यं । एतावताहिवैधर्म्यमात्रंसिद्धं । नचतावतेतरप्रमाणापेक्षयाप्राबल्यंभवतीति । मैवं । शैत्याद्यनुमित्याद्यनिवर्तिंतपीतभ्रमनिवर्तकजातिविशेषावच्छिन्नज्ञानजनकत्वेनप्रत्यक्षस्यप्राबल्यं । नचचक्षुरनिवर्तिंतवंशोरगभ्रमनिवर्तकत्वात्त्वचोपिचक्षुरपेक्षयाप्राबल्यंस्यादितिवाच्यं । मंडूकवसांजनदोषेणहिदुष्टचक्षुषोवंशोरगभ्रमानिवर्तकत्वंदूरादिदोषवशात् । निर्दुष्टस्यचक्षुषःपुरैवचत्वचोवंशोरगादिभ्रमनिवर्तकत्वं । नचप्रत्यक्षागृहीतधर्मादिग्राहकत्वेनपरोक्षप्रमाणस्यैवप्राबल्यापत्तिः । स्वविषयेविशेषग्राहकत्वस्यप्रत्यक्षेप्राबल्यबीजत्वात् । धर्मादेस्तुतदविषयत्वात् । परोक्षप्रमाणेस्वविषयेतदग्राहकत्वात् । प्रत्यक्षस्यजात्याप्राबल्येआगमस्यतत्प्रतिपादकेनब्रह्मतर्कवचनेनविरोधंपरिहरति ॥ [१०।१३] प्राबल्यमागमस्यैवेति ॥ नचाद्वैतस्यापिवैदिकार्थत्वमितिवाच्यं । अद्वैतेप्रमाणाभावस्यवक्ष्यमाणत्वादिति ॥ [१०।१४] क्वचेति ॥ नचैतत्परीक्षितप्रामाण्यप्रत्यक्षविषयमितिवाच्यं । सन्घटइतिप्रत्यक्षस्यापिफलपर्यंतंपरीक्षितत्वात् । त्वयापिपरोक्षज्ञानेनानिवृत्तस्यभेदभ्रमस्यापरोक्षज्ञानेननिवृत्तेःस्वीकाराच्च । अनुभूयतेचानुमानादिभ्योपिविश्वासहेतुःप्राबल्यंप्रत्यक्षे । दीक्षणीयेष्टेरर्थवादेपिप्रत्यक्षस्यशब्दापेक्षयाप्राबल्यंज्ञायते । तथाह्यैतरेयब्राह्मणे । “तस्मा

दीक्षितेनसत्यमेववदितव्यं अथोखल्वाहुःकोर्हतिमनुष्याःसर्वंसत्यंवदितुंसत्यसंहितावैदेवाअनृतसंहितामनुष्याइतिविचक्षणवतीं वाचंवदेत् चक्षुर्वैविचक्षणंविधानेनपश्यतीति एतद्वैमनुष्येषुसत्यंनिहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षाणमाहुरद्रागिति सयदँदर्शमित्याह अथहास्यश्रद्दधति यस्तुवैस्वयंपश्यति नबहूनांनान्येषांश्रद्दधातितस्माद्विचक्षणवतीमेववाचंवदेत् सत्योत्तराहैवास्यवागुदिताभवती" ति । अत्रदीक्षितस्यसत्यवचनंविधायसत्यवाक्त्वंदेवधर्मोमनुष्याणामशक्यइत्यथोखल्वाहुरित्यनेनपूर्वपक्षय्याचक्षुःसंवादिवदनमेवसत्यवचनमितिसिद्धांतितंविचक्षणवतींवाचंवदेदित्यनेन । तत्रविचक्षणवतीमित्यनेनकथंचक्षुःसंवादित्वमित्यपेक्षायांविचक्षणशब्दस्यचक्षुःपरत्वंयोगेनेत्युक्तंविधानेनपश्यतीति । एतच्चक्षुःसर्वप्रमाणापेक्षयासत्यंबलवत् । अतएववक्तारंपृच्छति । अद्राक् दृष्टवानिति । सवाक्योच्चारयितायद्यदर्शं पश्यामीत्याह तर्हिश्रद्दधतितद्वचनं । नान्यस्य । तस्माच्छ्रुतिसिद्धंप्रत्यक्षस्यप्राबल्यं ॥ उपक्रमाधिकरणन्यायेनेति ॥ तृतीयस्यतृतीयेचिंतितं । "श्रुतेर्जाताधिकारःस्यात्" । ज्योतिष्टोमेश्रूयते "प्रजापतिरकामयतप्रजाःसृजेयेति सतपोतप्यततस्मात्तेपानात्त्रयोदेवाअजायंतं अग्निर्वायुरादित्यस्तेतपोतप्यंत तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयोवेदाअजायंत अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्सामवेद" इत्युपक्रम्यश्रूयते "तस्मादुच्चैर्ऋचाक्रियतेउपांशुयजुषाउच्चैःसाम्ने" ति । तत्रसंशयः । किमुच्चैष्ट्वादयऋगादिजातानांमंत्राणांधर्माः ऋचामंत्रेणोच्चैरिति किंवावेदधर्माः ऋग्वेदोनोच्चैरितीति । उपक्रमेवेदश्रवणादुपसंहारेचऋगादिश्रवणात्संदेहः । वेदशब्दोहिमंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनोग्रंथविशेषस्यवक्तानैकस्यमंत्रवाक्यस्यब्राह्मणवाक्यस्यवावाचकः । प्रयोगाभावात् । नह्येकं द्वेत्रीणिवाक्यान्यधीत्य "वेदानधीत्यवेदौवावे

दंवापियथाक्रम" मित्येतच्छास्त्रार्थमनुष्ठितंमन्यंते । तस्मात्समुदायोवेदः । ऋगादिशब्दास्तुमंत्रवचनाःस्थापिताः । तेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेरेकवाक्यत्वाच्चोभयोरेकविषयत्वेवश्यंभाविनिकिमुपसंहारस्यविध्युद्देशवशात् उपक्रमस्थार्थवादगतोवेदशब्दोवेदैकदेशमंत्रपरोभवतु किंवोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्थऋगादिपदंवेदपरंभवत्विति संदेहः । पूर्वपक्षस्तु । प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्चविध्युद्देशस्ययथाश्रुतादन्यथार्थत्वमप्रामाणिकं । अर्थवादस्तुप्रमाणांतरप्राप्तानुवादकत्वात्तद्वशेनलक्षणयानीयमानोनदुष्यतीति । जाताधिकाराउच्चैष्ट्वादयः । तदुक्तं "गुणत्वादनुवादत्वादर्थवादस्यलक्षणा । मुख्यस्यापिप्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वतः । विध्युद्देशोजघन्योपिस्वार्थहानिंनगच्छति । मुख्यापिदीक्षणीयाहिलभतेनस्वधर्मतां । जघन्यस्यापिसोमस्यप्रधानत्वात्स्वधर्मता । वक्ष्यतेतद्वदत्रापिविध्युद्देशस्यसाभवे" दिति । सिद्धांतस्तु । यइष्ट्यापशुनासोमेनवायजेत सोमावास्यायांपूर्णमास्यांवायजेतेतिवचनात्सोमस्यापिकालोलब्धात्मतयायुक्तंदीक्षणीयाकालंबाधते । विध्युद्देशस्यस्त्विहमंत्रविषयत्वेनलब्धात्माकथमिवार्थवादंबाधेत । तथाहि । वेदशब्दोत्रोपक्रमगतोसंजातप्रतिपक्षत्वाद्यथाश्रुतपरएवतावदवधार्यते । तस्मिंश्चावधारितेसत्युपसंहारगतमृगादिपदमुपजातप्रतिपक्षविज्ञानत्वाद्यथाश्रुतार्थसत्तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानंतदनुगुणवेदपरतयैवात्मानंलभतेनान्यथा । येनबाधकंस्यात् । उपक्रमएववेदानांकिंचिद्विधास्यतेइत्यवगतं । किंतद्विधेयमित्यवगतमपेक्षितंच । अतोविध्युद्देशगतोपिऋगादिशब्दोवगतविषयत्वादनुवादइतिलक्षणांसहते । तस्माद्वेदधर्माः । ऋग्वेदेनयत्क्रियतेविधीयतेतदुच्चैरिति । तदुक्तं । "लब्धात्मनःप्रधानस्यबलीयस्त्वंगुणाद्भवेत् । विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मालब्धात्मानंनबाधत" इति । त

दिहोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतयावेदधर्मत्वमवधारितमिति । तस्माद्यथाऽसंजातविरोधित्वादुपक्रमस्योपसंहारापेक्षयाप्राबल्यंत थासन्घटइतिप्रत्यक्षस्याप्यद्वैतागमापेक्षयाप्राबल्यं । नन्वेकवाक्यस्थपरस्परसापेक्षपदत्वेनोभयोःसाम्येसत्युपक्रमस्थवेदपदानु रोधेनोपसंहारस्थऋगादिपदानांमंत्रमात्रवाचिनांकृत्स्नवेदपरत्वेनिर्णीतेपिनप्रकृतेतन्न्यायःसंभवति । उभयोःसाम्याभावात् । गृहीतप्रमाणभावश्रुत्यपेक्षयाभ्रमविलक्षणत्वेनानिश्चितस्यप्रत्यक्षस्यन्यूनबलत्वात् । अन्यथेदंरजतमितिभ्रमोपीयंशुक्तिरित्या प्तोपदेशापेक्षयाप्रबलःस्यादिति । मैवं । सन्घटइतिप्रत्यक्षस्यभ्रमविलक्षणत्वेनानिश्चयेवीजाभावात् । प्रत्युतफलपर्यंतपरीक्ष याप्रामाण्यस्यैवनिश्चितत्वाच्च । इदंरजतमितिभ्रमस्यापरीक्षितत्वेननाप्तोपदेशबाधकत्वमिति ॥ लिंगात्श्रुतेरिति ॥ तृतीय स्यतृतीयेऽभिहितं "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपरदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् । श्रुत्यादीनामेकविषयसमवा येविरोधेसतिबलाबलंचिंत्यते । तत्रश्रुतिलिंगयोर्विरोधोदाहरणमेवंश्रूयते । ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइति । तत्रसंशयः । किमिंद्रस्यैवोपस्थानंकर्तव्यमुतेंद्रस्यवागार्हपत्यस्यवाथवासमुच्चयोथवागार्हपत्यस्यैवेति । यदिलिंगंबलीयस्ततइंद्रोपस्थानं । अ थतुल्यबलत्वंततोविकल्पः । अथतुल्यबलत्वेप्यविरोधस्ततःसमुच्चयः । श्रुतिबलीयस्त्वेतुगार्हपत्यस्यैवेति । यःशब्दस्यश्रवणा देवविनियोगःप्रतीयते सश्रौतइत्युच्यते । श्रवणंश्रुतिः । गार्हपत्यमितिचब्राह्मणगतद्वितीयांतपदश्रवणादेवगार्हपत्यस्यप्राधा न्यमुपस्थानंप्रत्यवगम्यते । ऐंद्र्याश्चतृतीयांतायाःकरणत्वमितिश्रौतोयंविनियोगः । मंत्रगतात्त्विंद्रपदादिंद्रस्वरूपमात्रंश्रु त्यावगम्यते । नतुमंत्रंप्रतींद्रस्यप्राधान्यंमंत्रस्यवाकरणत्वंकेनचिच्छब्देनोच्यते । किंतुमंत्रस्येंद्राभिधानसामर्थ्यमालोच्यनूनम

नेनमंत्रेणेंद्रउपस्थेयइतिकल्प्यतइतिलैंगिकोविनियोगः । गृह्णीमएतदिंद्रार्थत्वंलिंगादिति । नतुगार्हपत्यार्थत्वं । मंत्रस्यश्रौतगार्हपत्यमितिशेषितमात्रमनिर्धारितशेषविशेषंश्रुत्योक्तं । ऐंद्रीविषयंतुतदितिवाक्यादवगंतव्यं । तथैंद्र्येत्यनवगतशेषिविशेषविषयत्वंश्रुतंवाक्याद्गार्हपत्यविषयंसंभवति । यच्चश्रुत्युपात्तंसामान्यरूपंचनतल्लिंगेनविरुध्यते । संभवतिहि गार्हपत्यस्यकांचिदाग्नेयींप्रतिप्राधान्यं । ऐंद्र्याश्चेंद्रंप्रतिशेषत्वं । अन्योन्यान्वयस्तुवाक्यादवगतोलिंगेनविरुध्यते । तेनलिंगवाक्ययोरेवविरोधोनतुश्रुतिलिंगयोः । तदुक्तं । "शेषशेषित्वमात्रंहिश्रुत्यैंद्रीगार्हपत्ययोः । उक्तमन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः" इति । उच्यते । यथैवश्रुतिमात्रमविरुद्धंएवंवाक्यमपिश्रुतिमनादृत्यालोच्यमानमविरुद्धमेव । यदिहिगार्हपत्यशब्दइंद्रंलक्षयेत् द्वितीयावासप्तम्यर्थे ततोलिंगाविरोधेनगार्हपत्यपदमैंद्र्योपतिष्ठतइत्यनेनैकवाक्यतांगच्छति । यस्तुद्वितीयांतगार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थःप्रतीयतेगार्हपत्यस्यप्राधान्यं सलिंगेनविरुध्यते । अतोनकेवलंवाक्यं नकेवलाश्रुतिर्लिंगेनविरुध्यते वाक्यसहिताश्रुतिर्विरुध्यते । तदुक्तं । "सत्यंवाक्यविरोधोस्तिश्रुतिश्चापिविरुध्यते । सहितेहिविरुध्येतेनतुलिंगेनकेवले" इति । कथंपुनरेवमुभयविरोधःसंन्नयंश्रुतिविरोधएवव्यवह्रियते नवाक्यविरोधः । उच्यते । श्रुतेःप्राधान्यात् । विनियोगोहिप्रमेयः । सचसाध्यसाधनरूपःश्रुत्यैवोक्तः । वाक्यंतुप्रतियोगिविशेषसमर्पणेनश्रुतिमनुगृह्णद्गुणभूतं । प्रधानेनचविरोधोलक्ष्यते नतुगुणेन । अयंचापरोविशेषः । येनंश्रुतेरेवात्रविरोधोनवाक्यस्य । यस्यहिलिंगेबलीयसिबाधस्तल्लिंगेनविरुध्यते नत्वत्रलिंगेबलीयसिवाक्यंशक्यतेबाधितुं । तद्बाधेहिपृथक्कृतेगार्हपत्यैंद्रीपदेनकंचिदर्थंप्रतिपादयतः । पदमात्रस्याप्रमाणत्वात् । तत्रश्रुतेरप्यत्यंतबाधोवाक्यस्यबा

यत्रपृथक्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वंनविहन्यते । यथास्योनादिषु । तत्रैववाक्यबाधोनैकंजातीयकेषु । ततश्चासंभवतिवाक्यस्य
बाधेश्रुतिरेवबाध्यते इतिश्रुतिलिंगयोरेवैषविरोधइति । तत्रश्रुत्यपेक्षयालिंगस्यप्राबल्यादिंद्रोपस्थानमितिप्रथमःपक्षः । त
दुक्तं । "यद्वासामर्थ्यरूपत्वाल्लिंगंस्यात्प्रबलंश्रुतेः । वस्तुशक्त्यनुसारीहिशब्दःसर्वःप्रवर्तत" इति । श्रुतिलिंगयोःस्वतःप्रामा
ण्यविशेषाद्विरोधाच्चविकल्पइतिद्वितीयःपक्षः । तदुक्तं । "तत्रस्वतःप्रमाणत्वंलिंगादेःश्रुतिवन्मतं । सामर्थ्यालोचनादेवसा
मर्थ्यंहिप्रतीयते । गार्हपत्यार्थताश्रुत्येत्युभयोस्तुल्यकालता । तेनद्वयोरुपस्थानंविकल्पेनभविष्यती" ति । श्रुतिलिंगयोरवि
रोधात्समुच्चयइतितृतीयःपक्षः । तदुक्तं । "समुच्चयेनवामंत्रःप्रयुज्येतद्वयोरपि । प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानांनविरुध्यते । यद्य
पिस्याद्बलीयस्त्वंश्रुतेर्लिंगात्तथापितु । अविरोधादबाधःस्यात्संभवीहसमुच्चय" इति । अत्राहुः । "तन्नतावद्बलीयस्त्वंलिंगस्य
नचतुल्यता । विनियोगःश्रुतेःपश्चाल्लिंगस्यारादसौस्थितः । यावदेवहिमंत्रार्थोमंत्रेणप्रतिपाद्यते । तावदेवश्रुतिर्मंत्रंगार्हपत्यार्थ
तांनयेत् । मंत्रार्थंमंत्रतोबुध्वापश्चाच्छक्तिंनिरूप्यच । मंत्राकांक्षावशेनेहशेषत्वेश्रुतिकल्पना । श्रुत्याप्रत्यक्षयापूर्वंगार्हपत्यांगतां
गते । निराकांक्षीकृतेमंत्रेनिर्मूलाश्रुतिकल्पना । तेनशीघ्रंप्रवर्तिन्याश्रुत्यालिंगस्यबाधनं । प्रत्यक्षेचानुमानेचयथालोकेबला
बलं । शीघ्रमंथरवृत्तित्वात्तथेहश्रुतिलिंगयोः । अविरोधादबाधोयोवर्णितःसनयुज्यते । लिंगस्यद्विप्रमाणत्वंमंत्राकांक्षानिबं
धनं । तांचश्रुतिर्निकृंतंतीनाविरोधेनगच्छति । विरोधेचश्रुतिर्लिंगंबलीयस्त्वेनबाधते । गार्हपत्येतुसामर्थ्यंगौणंमंत्रस्यविद्यते ।
गुणाद्वाप्यभिधानंस्यादित्यत्रैतद्धिसाधित" मिति ।। [१०।१२]प्रत्यक्षेचेति ।। श्रुतिलिंगयोःशीघ्रमंथरगामित्वेनबलाबलचिंतायांप्रत्यक्षा

नुमानयोरुदाहृतत्वेनप्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षयाबलवत्त्वंनिश्चितमित्यर्थः । ननुपरीक्षितस्यमंथरगामिनोपिप्राबल्यमितिचेन्मैवं । प्रत्यक्षेपिफलपर्यंतंपरीक्षायाःसत्त्वात् ॥ [१०।३।१] यदाहवनीयेजुहोतीत्यस्मादिति ॥ दशमस्याष्टमपादेचिंतितं "अविशेषेणयच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्यतत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टंस्यात्" ॥ ज्योतिष्टोमेश्रूयते पदेजुहोतिवर्त्मनिजुहोतीति । अन्यत्रश्रूयते गार्हपत्येपत्नीसंयाजान्यजतीति । तत्रयदाहवनीयेजुहोतीतिसामान्यविहितस्याहवनीयस्यविशेषविहितैःपदादिभिःकिंविकल्पोवा बाधोवेतिचिंत्यते । यदिसामान्यविशेषयोस्तुल्यबलवत्त्वंततोविकल्पः । यदिविशेषस्यप्राबल्यंततोबाधः । पूर्वपक्षस्तु । युक्तः श्रुत्यालिंगबाधः । शीघ्रगामित्वात् । लिंगादिकल्पकस्यतुशास्त्रस्यमंथरगामित्वात् । तवातिदेशस्यानुमानिकत्वात् । प्रत्यक्षेणशरादिशास्त्रेणविरोधेसतितद्विरोधंपरिहृत्यविषयांतरपरिकल्पनाद्युक्तःकुशानांबाधः । सामान्यशास्त्रंतुक्तसंप्रत्यक्षश्रुतंच । विशेषशास्त्रवदितितुल्यबलत्वाद्विकल्पएवयुक्तः । तदुक्तं । "सामान्यस्यापिलब्धत्वात्प्रत्यक्षेणविशेषवत् । नास्तिलिंगादिवद्भ्रमोनापिबाधोतिदेशवत्" इति । सिद्धांतस्तु । पत्नीसंयाजादिषुहोमविशेषेषुहोमसामान्येश्रुतस्याहवनीयस्यलक्षणयाप्राप्तिः । गार्हपत्यादितुश्रुत्यैवहोमविशेषेविधीयते । तेनास्मिन्विशेषेश्रुत्याशीघ्रप्राप्तगार्हपत्यादिकंलक्षणयामंथरप्राप्ताहवनीयंनिरुणद्धीतिबाधएव । तदुक्तं । "प्राप्तिःसामान्यशिष्टस्यविशेषेलक्षणावशात् । श्रुत्याविशेषशिष्टस्यतस्मादस्तिबलाबल" मिति । ननु पदाहवनीययोर्विकल्पइतिपूर्वःपक्षोबाधइतिसिद्धांतश्चनयुज्यते । अदृष्टार्थत्वात्पदाहवनीययोः । तथाहि । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोभवतीत्यष्टाकपालेनकिंचित्प्रकृतिद्रव्यमाक्षिप्तं । तत्रव्रीहयोनियम्यंते । इहत्वाधारोनाक्षिप्तएव । वचनसामर्थ्याद्विधी

यते । नतुसामान्येनाक्षिप्तोनियम्यते । शक्यतेह्यनाधारोपिहोमःकर्तुं । तेनदृष्टार्थत्वान्नविकल्पः । नह्यनेनक्रीयमाणेदृष्टेऽन्य
स्यहेतुत्वमस्तीत्यत्रकिंचित्प्रमाणमस्ति तदुक्तंभाष्ये । नचयत्संबंधिसंबंधेनक्रियतेनतत्तनूनपात्संबंधेनेति । व्रीह्यादिनिर्वर्त्यपु
रोडाशनिर्वर्तनसामर्थ्यंतुनीवारादीनांप्रत्यक्षसिद्धमतस्तत्रयुक्तोनियमइतिव्रीह्यादीनांदृष्टार्थता । पदाहवनीययोस्त्वदृष्टार्थत्वा
न्नविकल्पोनवाबाधः । किंतुसमुच्चयएव । विरोधाभावात् । अतएवनदेवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगादितिदेवतादीनांप्रति
निध्यभावउक्तःषष्ठे । दृष्टार्थेतुप्रतिनिधिःस्यादेव । अतएवचानुयाजादृष्टेनोपकुर्वंतोनामनहोमादिभिरुपहोमैर्विकल्प्यंते । बा
ध्यंतेचेत्युक्तंदशमे । उदाहरणंचायुक्तं । पदेजुहोतियदाहवनीयेजुहोतीत्युभयत्रापिहोमसामान्यमेवश्रुतं । अतःसामान्यविशे
षभावाभावान्नबाध्यबाधकभावः । अत्राहुः । सत्यमाग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यत्रयथाप्रकृतिद्रव्याक्षेपस्तथानाक्षिप्तआहवनीयः ।
त्वयापिनत्वनाकांक्षितःसंबध्यते । तथाहि । यदाहवनीयइतिसप्तम्यंतंसाकांक्षंजुहोतीत्यनेननिराकांक्षीक्रियते । जुहोतीत्यपि
साकांक्षमाहवनीयेननिराकांक्षीक्रियते । तेनानयोराकांक्षावशादाधाराधेयभावरूपदृष्टएवसंबंधरूपउपकारइतिदृष्टार्थत्वाद्विक
ल्पादिःप्राप्नोति । नन्वेवंप्रतिनिधिःप्राप्नोति । दृष्टार्थत्वात् । द्रव्यांतरवत् । तथाचषष्ठाधिकरणविरोधइतिचेन्मैवं । यत्रनि
यमेनाक्षेपाददृष्टार्थता तत्रप्रतिनिधिः । द्रव्याद्यभावेपुरोडाशाभावेनयागस्वरूपासिद्धेरवश्यंकिंचिद्द्रव्यमाक्षिप्तमष्टाकपालेन ।
तद्व्रीह्यादिशब्दैर्नियम्यते । नचैवंप्रकृते । विनाहवनीयंनिराधारहोमनिष्पत्तेराहवनीयस्यनियमेनाक्षेपासंभवात् । तस्मान्नप्र
तिनिधिः । अतोनषष्ठाधिकरणविरोधः । नाप्युदाहरणानुपपत्तिः । असत्यपिसामान्यविशेषशब्देआहवनीयोहिपवमानेष्ट्यादि

भिरुत्पादितःप्रयोजनमपेक्षते । तस्यचानारभ्यवादेनाधिकरणभावोहोमेषुप्रयोजनंविधीयते सामान्येन । इहतुपदविशिष्टएव होमउत्पद्यते । तत्राहवनीयोनशक्यतेविधातुं । पदेनहोमस्यव्याप्तत्वात् । तथाचयदाहवनीयेजुहोतीत्यत्रसाधारानाधारांश्च होमाननूद्यविधीयमानआहवनीयः साधारेष्वयोग्यत्वेनबाधितोनाधारेषुहोमेष्ववतिष्ठतइतियुक्तमुदाहरणं । गार्हपत्येपत्नीसं याजान्यजतीत्यत्रतुनकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । तत्रपत्नीसंयाजशब्दोयागविशेषमेवब्रूतेश्रुत्या । यद्दाहवनीयेजुहोतीत्यत्रयागसामा न्यमेवश्रुत्यानविशेषं । कथंनपुनरत्रबाधोयावताद्वयोरपिशास्त्रयोःप्रत्यक्षत्वाज्जुहोतिशब्दविशेषाच्चपत्नीसंयाजेष्वपिविहितए वाहवनीयः । मैवं । जुहोतिशब्दादाकृतिन्यायेनपत्नीसंयाजस्यलक्षणयोपस्थितिर्विलंबेन पत्नीसंयाजशब्दात्तदुपस्थितिःशीघ्रे त्येवंवैधर्म्येणबाधसंभवात् । तस्मान्नपदाहवनीययोःसमुच्चयः । अपिवाहवनीयःपदनिरपेक्षःसप्तम्याधारत्वेनप्रतिपाद्यते । प दमप्याहवनीयनिरपेक्षं । तस्मादप्यसमुच्चयः । तद्यथाव्रीहिभिरितिव्रीहीन्करणविभक्तिर्यवनिरपेक्षानेवप्रतिपादयतियागसाध नत्वेन । तथायवैरिति । तथाचतद्वदेवासमुच्चयः । ननुतत्राशक्यत्वादसमुच्चयोननिरपेक्षश्रवणादितिचेन्न । तत्रयःसमुच्चयं कुर्यान्नासौपुरोडाशंननिर्वर्तयति । शक्येतेहिमिश्रैरपिपुरोडाशोभिनिर्वर्तयितुं । किंतुवाक्येनयोनयोःप्रतिपाद्यतेनैरपेक्ष्यरूपः संबंधस्तंबाधते । तेनशब्दादेवतत्रविकल्पोनवस्त्वसंभवात् । अपिचवस्तुस्वभावोपीहैवशक्यतेवक्तुं । तत्रव्रीहियवाभ्यामपिपु रोडाशोनिवर्ततएवनतुप्रत्यक्षविरोधः । पदाहवनीययोस्तुसमुच्चयेसत्याहवनीयःपदेवानिक्षिप्यते आहवनीयेवापदं । तत्रयदा हवनीयःपदेनिक्षिप्तोहोमाधिकरणंभवति तदाहवनीयेनपदस्यव्यवधानान्नपदमधिकरणंस्यात् । एवमन्यत्रापि । तस्मान्नशब्द

तोवस्तुकृतःपदाहवनीययोःसमुच्चयः । किंतुबाधएवेति ॥ तदिदं[१०।३।१]मुक्तंपदेजुहोतीत्यस्यविशेषविषयत्वादिति ॥ अविशेषेणयच्छास्त्रंतत्संदिग्धंविशेषेविलंबितं. विशेषशिष्टंत्वाराच्छीघ्रमेवविशेषेप्रवर्तते तस्मात्सामान्यस्यविशेषशास्त्रंबाधकमितिसूत्रार्थः । ननुसामान्यविशेषन्यायस्यनिश्चितप्रामाण्योभयविषयत्वं अन्यथायंगौरश्वइत्यादेरपिगौरश्वोनभवतीत्यादितःप्राबल्यंभवेदितिचेत् । मैवं । उत्सर्गतःप्राप्तस्वतःप्रामाण्यस्यप्रत्यक्षेनिश्चयाभावेबीजाभावात् । फलपर्यंतपरीक्षायाःसत्त्वाच्च ॥ यत्किंचित्[१०।३।२]प्राचीनमिति॥ अग्नीषोमीयपशोःपूर्वकालंयत्किंचिदनुष्ठीयते तत्रोपांशु मंदस्वरःकर्तव्यइतिश्रुत्यर्थः ॥ तथा[१०।३।३]वृत्त्यंतरेणेति॥ तंत्त्वमसीत्यादौवृत्त्यंतरेणलक्षणया ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीत्यादौब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वेन सर्वएकीभवंतीत्यादौस्थानैक्यादिविषयांतरपरत्वेनेत्यादिबोध्यं । न्यायस्त्वित्थं । नवमस्यप्रथमपादेचिंतितं देशबद्धमुपांशुत्वं तेषांस्याच्छ्रुतिनिर्देशात् तस्यचतत्रभावात् । ज्योतिष्टोमेश्रूयते शरावाएषयज्ञस्यतस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरतीति । तत्रसंशयः । किमिदमुपांशुत्वंज्योतिष्टोमस्ययःप्राग्भागस्तद्धर्मःसत्परमापूर्वप्रयुक्तं ततश्चविकृतिषुतद्भागारंभकेप्राकृतेपदार्थेप्यूहितव्यमुताग्नीषोमीयात्पशोर्येप्राचीनाःपदार्थाःदीक्षणीयादयस्तेषांधर्मस्तदवांतरापूर्वप्रयुक्तं ततश्चाप्राकृतेपदार्थेयूपावटस्तरणबर्हिर्धर्मयन्नोहितव्यं । पूर्वपक्षस्तु । यज्ञशब्दोव्यवहितेनापिप्राचीनशब्देनसंबध्यते । प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । नतुसंनिहितेनापिशराशब्देन । तथात्वेर्थवादत्वेनप्रवृत्तिविशेषकरोनस्यात् । तस्माद्यज्ञस्यज्योतिष्टोमस्ययत्प्राचीनंप्राग्भागस्तदुपांश्वितिसंबंधः । यज्ञस्येत्यवयवव्यतिरेकजनिताषष्ठी । तेनप्राचीनशब्देनयज्ञावयवोभिधीयतेनपदार्थः । यद्यपिप्राचीनशब्दःपदार्थान्शक्नोतिविवक्षितुं । तथापिन । श्रु

त्याहिभागवचनएवप्रतीयते । तथाह्यक्षरोच्चारणमात्रेणैवप्राग्भागमाह । पदार्थास्तुलक्षणया । नहिप्राचीनशब्दःपदार्थान्स्वरूपेण वक्ति । किंतुप्राग्देशविशेषितान् । अतश्चाकृतिन्यायेनदेशेश्रुतिः पदार्थेषुलक्षणा । अस्तुवाशराशब्दस्यार्थवादस्यशेषोयज्ञशब्दः । तथापिनोपांशुतायाःपदार्थधर्मतासिद्धिः । ननुकथंनासिद्धिः । प्राचीनशब्दोग्नीषोमीयेणविशेष्यते । अतस्तस्यानवयवित्वादवधि मात्रत्वेनावस्थानात्प्राचीनशब्देननावयवोभिधीयते । अग्नीषोमीयात्प्रथमेपदार्थाएवत्वभिधीयेरन् । मैवं । प्राचीनशब्दोऽग्नीषो मीयेणनविशेष्यते । ननुयद्यग्नीषोमीयशब्देनप्राचीनशब्दोनविशेष्यते कस्यतर्हिप्राग्भागः सर्वथाहियेनकेनचिद्विशेषयितव्यः । सापेक्षत्वात् । सत्यंविशेषयितव्यः । किंतुप्रकरणलब्धविपरिवर्तिकज्योतिष्टोमेनैव । तस्माद्यज्ञशब्दस्यशराशब्दशेषत्वेपिनप्रा चीनशब्दस्याग्नीषोमीयशब्देनसंबंधसिद्धिः । किंचयज्ञशब्दस्यशराशब्दसंबंधादप्युपांशुतायाःपरमापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धिः । त थाहि । येयमुपांशुत्वऽनुष्ठितिरेषाशराशब्दाच्छन्नगतिर्यथाशकुनिंजिघृक्षतःप्रच्छन्नागतिर्भवति शनैःपदन्यासोदृष्टिप्रणिधानम शब्दकरणंचेतितत्सर्वंशकुनिग्रहणाय । तथैवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानंच्छन्नगतिरूपमनुष्ठानसाध्यांययज्ञसाध्यत्वाद्यज्ञशब्दप्रति पाद्यायपरमापूर्वायेति । तस्मादुपांशुतायाःपरमापूर्वप्रयुक्तत्वेनविकृतौकुंडपायिनामयनेप्यग्नीषोमीयपशोःप्राचीनेषूपांशुत्वस्यो हइति । सिद्धांतस्तु । पदार्थापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वंयद्यनर्थकंभवति ततोर्थवत्त्वायव्यवहितकल्पनास्यात् । यज्ञस्येत्यश्रुतोवाक ल्प्येत । इहत्वध्याहारव्यवहितकल्पनाभ्यामृतेपियथाश्रुतएववाक्येघटमानेकिमर्थंव्यवहितकल्पनाऽध्याहारोवाश्रीयते । अ पिचप्राचीनशब्देयज्ञशब्देनविशेष्यमाणेपियद्यग्नीषोमीयपदमविवक्षितंस्यात्तथासतिसाकांक्षत्वाद्वाक्यमेवनघटते । कतरस्मा

त्पदार्थात्प्रागितिसापेक्षत्वात्प्राक्शब्दस्य । तस्मादग्नीषोमीयशब्दोऽवश्यंविवक्षणीयोभवति । तेनसुदूरमपिगत्वाप्राचीनशब्दस्याग्नीषोमीयशब्देनसंबंधएषितव्यः । तद्वरमादावेवप्राचीनशब्देनाग्नीषोमीयशब्दःसंबंधनीयः । किंचयज्ञस्ययत्प्राचीनमित्यन्वयेप्राचीनशब्देनप्रमितसंबंधःकिंचिच्छब्दोनन्वितःस्यात् । तथाहि । किंचिच्छब्दोयमज्ञातेज्ञातुमिष्टेवर्तते । देशश्चज्ञात एव । प्राचीनशब्दस्यतद्वाचिनःश्रुतत्वात् । नाप्ययमनुवादः । यच्छब्दोत्तरकिंचिच्छब्दोहिवीप्सार्थेवर्तते । नचैकस्मिन्नेवप्राचीनशब्दार्थेवीप्सासंभवति । तस्मान्नानुवादोनाप्युत्सर्ष्टव्यार्थः । पदेवाक्येचगम्यमानार्थत्वात् । तस्माद्ग्रहैकत्वादिवदविवक्षाकारणाभावाद्वीप्सावाचीसन्नयमवश्यंविवक्षितार्थः । पदार्थपरत्वेचप्राचीनशब्दस्यतेषांबहुत्वात्किंचिदितिशब्दार्थोनुगृहीतोभवति । भागधर्मत्वेतुतस्यैकत्वात्किंचिच्छब्दार्थोवीप्साबाध्येत । अतःकिंचिच्छब्दस्यमुख्यत्वात्तदबाधायतदनुसारेणजघन्यस्यप्राचीनशब्दस्यवर्णनात्प्राचीनशब्दःप्राग्देशावच्छिन्नपदार्थानेवामुख्यवृत्त्याऽभिदधाति । एतेनाकृतिन्यायोपिपरास्तः । तस्माद्यत्किंचिच्छब्दस्यप्रकृतविशेषवाचित्वं ॥ तदिदमुक्तंयत्किंचिच्छब्दस्यप्रकृतविशेषवाचित्वेनेति ॥ देशसंबद्धमुपांशुत्वंतेषांपदार्थानामेवधर्मःस्यात् । नतुयज्ञावयवस्य । कुतः । प्राचीनमग्नीषोमीयशब्दयोःसंबंधस्यश्रुतिनिर्देशात् । शब्दश्रवणादेवप्रतीयमानत्वात् । प्राचीनमग्नीषोमीयादितिहिश्रूयते । नहियज्ञस्ययत्प्राचीनमित्येवंविधंवाक्यंश्रूयते । अथवाग्नीषोमीयादितिपदार्थःश्रुतः । सचोदितःप्राग्भाविनःपदार्थान्स्वसंबद्धानुपस्थापयति नयज्ञभागमित्यभिप्रेत्यश्रुतिनिर्देशादित्युक्तं । श्रुतिनिर्देशादग्नीषोमीयस्येत्यर्थः । पदार्थानामुपांशुत्वंप्रतिप्रयोजकत्वेनिष्प्रयोजनपदार्थप्रयुक्तमुपांशुत्वंव्यर्थंस्यादतआह ॥ तस्यचत

त्रभावादिति । तस्यावांतरापूर्वस्यप्रयोजनस्यतत्रसन्निपातिषुसोमप्रवहणीयसूक्तादिद्वारादुपकारेषुचप्रायणीयाप्रयाजादिषु भावात् । नह्यात्मसमवेतादृष्टमेवापूर्वशब्दं । अपितुव्रीह्यादिसमवेतःसंस्कारोप्यपूर्वशब्दः । तस्मात्सन्निपात्यारादुपकारकंचो पांशुतांप्रयोजकं । तदुक्तं “संस्कारोपिह्यदृष्टत्वादपूर्वमितिगीयते । प्रयाजापूर्ववत्तस्मादुभयंस्यात्प्रयोजक” मिति । इतिसू त्रार्थः ॥ [१०।३।१] यावत्यावाचाकामयीतेति ॥ नवमस्यद्वितीयाधिकरणद्वितीयवर्णकेविचारितं । संस्कारेयुज्यमानानांतादर्थ्याच्च त्प्रयुक्तंस्यात् । ज्योतिष्टोमेश्रूयते यावत्यावाचाकामयीततावत्यादीक्षणीयायामनुब्रूयात् मंद्रंप्रायणीयायांमंद्रतरमातिथ्यायां उपांशूपसत्सुउच्चैरग्नीषोमीयइतिश्रुतेर्वाङ्नियमाख्यःसंस्कारोज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तोवादीक्षणीयाजन्यफलभोक्तृत्वयोग्यतारूपय जमानसंस्काररूपदीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तोवेतिसंशयेपूर्वःपक्षः । अवश्यंह्यत्रदीक्षणीयाशब्देनापूर्वसाधनत्वंलक्षयितव्यं । श्रुत्यर्थे आनर्थक्यापत्तेः । तत्रकिमितिफलवत्परमापूर्वलक्षणयातादर्थ्येसंभवति निष्फलावांतरापूर्वार्थत्वमाश्रीयते । तस्माद्दीक्षणीया परमापूर्वप्रयुक्तएववाङ्नियमः । तदुक्तं । “फलवत्परमापूर्वंतच्छेषत्वंततोभवेत् । स्वापूर्वंक्रतुशेषत्वान्नस्वयंफलवद्यतः + फलव च्छेषतायुक्तानतुनिष्फलशेषता । तस्मान्नसाधनेरूपेस्वरेभेदोभिधीयत” इति । सिद्धांतस्तु । दीक्षणीयाआत्मीयमपूर्वंलक्ष यति । प्रथमंतेनचधर्माणांसंबंधः । तस्यापिफलवत्त्वेनतदतिक्रमकारणाभावात् । परमापूर्वंतुलक्षितलक्षणया । अतःप्रथमो पस्थितफलवत्स्वापूर्वप्रयुक्तएववाङ्नियमः । तदुक्तं । “एवमाश्रीयमाणेहिभवेल्लक्षितलक्षणा । स्वापूर्वेलक्षणामात्रंतस्माल्लक्षितल क्षणा । तच्छेषत्वेपिधर्मस्यनानर्थक्यंप्रसज्यते । तस्याप्यदृष्टरूपत्वात्फलापूर्वोपयोगतः” इति । तत्रस्वरांतराणामस्यचसमावे

शोनिरूप्यते । दीक्षणीयायायाजुर्वेदिकत्वादुपांशुयजुषेतिनानावेदस्वरूपोपांशुत्वंप्राप्नोति । तच्चोदकेनबाध्यते । कथंप्राक्स्वि
ष्टकृतःप्रथमस्थानेनमध्यमेनेडायाः शेषेत्रितीयस्थानेनेत्येतत्स्थलवैचित्र्यंचोदकप्राप्तं । तच्चोदकाश्रयत्वात्प्रयोगवचनाश्रयनाना
वेदस्वरापेक्षयाबलवत् । तदपियत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयादित्यनेनवाचनिकेनोपांशुत्वेनबाध्यते । ततश्चपुनरपिदीक्षणीया
दीनांसांगानामुपांशुत्वमेवप्राप्तं । तदपियावत्यान्नाचाकामयीततावत्यादीक्षणीयायामनुब्रूयादित्यनेनवाङ्नियमेनबाध्यते । न
न्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेषुप्रायणीयातिथ्योपसत्सुवाचनिकएवतत्तत्स्वरनियमइतियत्किंचित्प्राचीनमित्यनेनोक्तमुपांशुत्वंक्वविधीये
त उपसत्सुपुनरनुवादएवस्यादितिचेदुच्यते । दीक्षणीयादिशब्दवाच्येवाङ्नियमोविधीयते । दीक्षणीयादिशब्दश्चप्रधानमात्रे
वर्ततेनांगेषु । तेनप्रधानेषुयावत्यावाचेतिविहितःस्वरः । तदंगेषुतूपांशुत्वमिति । नन्वेवमग्नीषोमीयात्प्राचीनेप्रवर्ग्येपिउच्चैः
प्रवर्ग्येणेतिविहितमुच्चैस्त्वंप्रधानमात्रेस्यात् । अंगेषूपांशुत्वमेवस्यादितिचेन्न । उच्चैःप्रवर्ग्येणेतिकरणविभक्तिनिर्देशात्सांगस्यैवक
रणत्वेनसांगस्यैवोच्चैस्त्वं । दीक्षणीयादिषुतुकरणविभक्तिनिर्देशाभावात्प्रधानमात्रधर्मतेतिविशेषः यच्चपूर्वपक्षेभाष्यकारमतेप्रयो
जनमुक्तंमासाग्निहोत्रादिषूपांशुत्वस्यप्राप्तिरिति तद्वार्तिककारोनमन्यते । तथाहि । कौंडपायिनामयनाग्निहोत्रादीनांनैय्यमि
काग्निहोत्रादिभ्योनाम्नान्यस्वरःप्राप्नोति । चोदकेनचेदमुपांशुत्वं । चोदकाच्चनामधेयंबलवत् । तस्मादन्यत्प्रयोजनंवाच्यं ।
तदुच्यते । राजसूयेपुरस्तादुपसदांसौम्येनप्रचरंति अंतरात्वाष्ट्रेणोपरिष्टाद्वैष्णवेनेति । पूर्वपक्षेसौम्यादिषूपांशुत्वं । सिद्धांतेतु
नेति । ननुयत्किंचिच्छब्देनापिप्रकृताविशेषाउच्यंते । दीक्षणीयादिभिरपिशब्दैर्विशेषाएव । तत्रद्वयोर्विशेषप्रवृत्तेर्नास्तिबाध्य

बाधकभावः । तस्माद्दीक्षणीयादिष्वप्रधानेषुविकल्पःप्राप्नोति । मैवं । दीक्षणीयादिभिःशब्दैर्वर्णोपात्तमेवप्रधानं । तस्माद्विव र्णश्रवणादेवान्यनैरपेक्ष्येणदीक्षणीयादिप्रधानंप्रतीयते । यत्किंचिच्छब्देनतुनकश्चिद्वर्णोपात्तःपदार्थःप्रतीयते । किंतुप्रकरणा लोचनंसंव्यपेक्षः । वर्णोपात्तेननिरपेक्षेणावर्णोपात्तःसापेक्षोविरोधेसत्यवश्यंबाधनीयः । एवंचयोग्यताज्ञानापेक्षआगमस्तन्निर पेक्षप्रत्यक्षेणसंकोचनीयइत्यभिप्रायः । किंचदीक्षणीयातिरिक्तेदीक्षणीयांगेसावकाशमुपांशुत्वं । यावत्प्रावाचेतिविहितस्वरस्तु दीक्षणीयेतरत्रनिरवकाशइतिदीक्षणीयस्वरस्तस्यसंकोचकोभवति । तदिदमुक्तं । दीक्षणीयातिरेकेसावकाशत्वादिति । संस्कारे दीक्षणीयादौ युज्यमानानां विधीयमानानां तत्परमापूर्वमेव प्रयोजकंस्यात् । कुतः । दीक्षणीयादेस्तादर्थ्यात् परमापूर्वार्थ त्वादितिसूत्रार्थः । ननुतात्पर्यलिंगैरुपक्रमादिभिर्द्वैतनिषेधपरत्वेवधृतेअद्वैतश्रुतेरपिनिरवकाशत्वात्प्रत्यक्षस्यापिव्यावहारिकद्वैत विषयतयासावकाशत्वात्तद्विरुद्धयोर्द्वयोरहंमनुष्यइत्यादिप्रत्यक्षाकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्यादिश्रुत्योरिवतात्त्विकप्रामाण्यानुपप त्तावकस्यचिद्व्यावहारिकंकस्यचित्तात्त्विकंप्रामाण्यमभ्युपेयं । अत्यंताप्रामाण्यस्यान्याय्यत्वात् । तत्राद्वैतश्रुतेर्व्यावहारिकप्रामा ण्यसंभवेद्वैतग्राहिप्रत्यक्षादेस्तात्त्विकंप्रामाण्यंभवेत् । तदसंभवेतुवलादेवाद्वैतश्रुतेस्तात्त्विकंप्रामाण्यमितिप्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यंपर्यवस्यतीति कृतबुद्धयोविदांकुर्वंत्विति । अत्रोच्यते । तदुपक्रमादिलिंगैःश्रुतेर्द्वैतनिषेधपरत्वेपिप्रत्यक्षगृहीतघटादी तरविषयत्वेनसावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामुभयोरपितात्त्विकप्रामाण्योपपत्तौनाप्रामाण्यापरनामधेयव्यावहारिकप्रामाण्यंप्रत्य क्षस्येतिसाधुकृतबुद्धयोविदांकुर्वंत्विति ॥ पंचदशंसूत्रम् १०।३।१३ इति ॥ द्वादशस्यद्वितीयेविचारितं । विप्रतिषिद्धधर्माणांसमवायेभूय

सांस्यात्सधर्मत्वं। अस्तिपंचदशरात्राख्यंसत्रंपंचदशसुत्यात्मकं। तस्यप्रथमंसौत्यमहरग्निष्टुन्नामकं। ततःपराणित्रीणिज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानि। परिशिष्टान्येकादशद्वादशाहिकानि। अग्निष्टुज्ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकाऐकाहिकाःक्रतवःप्रसिद्धाअपरेवर्तंते। तेषांनामान्यग्निष्टुदादीनिपंचदशरात्रस्यप्रथमदिवसचतुष्टयेधार्यंते। तदीयेतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थंकुंडपायिनामयनेअग्निहोत्रनामवत् सुब्रह्मण्याह्वानंचातिथ्यांतेउपसत्कालेचसुत्याकालीनंच। तत्रसुत्याकालीनंसुब्रह्मण्याह्वानंभिन्नकालत्वान्नतंत्रमर्हतीतिततःसुत्याकालएवक्रियते। आतिथ्यांतेउपसत्कालेसुब्रह्मण्याह्वानंतुसमानदेशकालकर्तृत्वादहर्गणेषुतंत्रमित्येकादशेवर्णितं। पंचदशरात्रस्यचाग्निष्टुन्नामकंप्रथममहरग्निष्टुन्नामकैकाहविकृतित्वात्तद्धर्मभूताग्नेयीसुब्रह्मण्यांगवत्। ततःपराणित्रीणिज्योतिर्गौरायुरित्येतत्संज्ञकान्यहानिज्योतिर्गौरायुरित्येतत्संज्ञकैकाहविकृतित्वात् तदंगभूतैंद्रीसुब्रह्मण्याधर्मकाणि। परिशिष्टान्येकादशद्वादशाहविकृतित्वादैंद्र्यासुब्रह्मण्ययोपेतानि। एवंचाद्यस्याह्नआग्नेयीसुब्रह्मण्यांगं। परिशिष्टानांचतुर्दशानामैंद्र्यंगं। अतएववसतीवरीग्रहणोत्तरकालंसुत्याकालेयथायथंआग्नेयीऐंद्र्यश्चसुब्रह्मण्याआहूयंते। प्रधानभूतैरेभिश्चपंचदशसुत्याभिरातिथ्यांतेउपसत्कालेचसुब्रह्मण्याह्वानंतंत्रेणक्रियमाणमाकांक्षितं। तत्राग्नेय्याप्रथमयासुत्ययानुरूपत्वेनाग्नेयीसुब्रह्मण्याकांक्षिता। परिशिष्टाभिरैंद्रीसुत्यादिभिःस्वानुरूप्येणैंद्रीसुब्रह्मण्याकांक्षिता। तदिहातिथ्यांतेउपसत्कालेचसुब्रह्मण्यायांसंदेहःकिमाग्नेयीसुत्यानुसारेणाग्नेय्याह्वातव्याआहोस्विदैंद्रीसुत्यानुसारेणैंद्रीआह्वातव्येति। तत्राग्नेय्याःसुत्यायाःप्राथमिकत्वेनमुख्यत्वादसंजातविरोधित्वाच्चाग्नेय्येवाह्वातव्यानत्वैंद्री। चरमोपस्थितत्वेनामुख्यत्वात्संजातविरोधित्वाच्चेतिपूर्वपक्षेप्राप्तेसिद्धांतितं। बहूना

मनुग्रहस्यन्याय्यत्वादैंद्र्येवाह्वातव्येतिभाष्यकारोवर्णयांबभूव । तदेतद्वार्तिककारोनानुमन्यते । तथाहि । यत्रान्यार्थेनान्यस्यो
पकारसिद्धिस्तत्रप्रसंगः । नचोपसत्कालीनाग्नेय्यासुब्रह्मण्यऐंद्रःसंस्कृतोभवति । ऐंद्र्यावातयाग्निः । यथाग्नयेजुष्टंनिर्वपामीति
निर्वापमंत्रःसंस्कारकत्वात्प्रतिनिर्वापंभिद्यतेएवमियमपि । अतएवनतंत्रता । तेनोभेअपिभेदेनाह्वातव्येइत्यनुदाहरणं ॥ सुब्र
१०।३।५ ह्मण्येति ॥ इदमुदाहरणंकाम्येष्टिकांडेश्रूयते । अग्नयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपेत् इंद्रायप्रदात्रेपुरोडाशमेकादशकपालंद
धिमधुघृतंपयोधानास्तत्संसृष्टंप्राजापत्यंपशुकामइति । तदिमानिसप्तहवींषि । आग्नेयमैंद्रंप्राजापत्यानिपंचेति । तत्राग्नेयंप्राजा
पत्याश्चधानाआग्नेयविकारत्वादुभयथाप्यविरुद्धाः । यस्त्वैंद्रःपुरोडाशोयच्चप्राजापत्यंदधितयोःक्रमेणैंद्राग्नसान्नाय्यविकारत्वाद
मावास्याधर्मापेक्षा । मधुघृतापानांतूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासिकधर्मापेक्षा । मधूदकयोराज्यविकारत्वमष्टमेसिद्धं । घृत
स्यत्वसंदिग्धमेव । तदेतेषुसप्तसुयागेषुसहप्रक्रांतेष्वभिमर्शनमंत्राज्यभागमंत्रयोर्विरोधः । चतुर्होत्रापौर्णमासीमभिमृशेत्पंच
होत्रामवास्यायामभिमृशेदित्यभिमर्शनमंत्रौविहितौ । पृथिवीहोता द्यौरध्वर्युः रुद्रोग्नीत् बृहस्पतिरुपवक्ता इत्ययंचतुर्हो
तृमंत्रः । अग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीत् मित्रउपवक्ता इत्ययंपंचहोतृमंत्रः । एताभ्यांचतुर्होतृपंचहोतृमंत्राभ्यां
हविषांपुरोडाशादीनामभिमर्शनंपूर्णमास्यमावास्ययोर्भेदेनविहितं । तत्रसंसृष्टत्वाद्धविषांसकृदेवाभिमर्शनंसर्वेषांपूर्णमासीहवि
षामेवमेवामावास्यायामपिसर्वेषांहविषामभिमर्शनंसकृदेव । नह्यभिमर्शनद्वयमस्ति । येनैकस्यहविषस्तत्कृत्वापरस्यापिक्रियेत ।
वाक्यांतरविहितेह्यभिमर्शनेमंत्रद्वयमिदंव्यवस्थयाविधीयतइत्यष्टमेवर्णितं । नचकृतस्याप्यभिमर्शनस्यमंत्रांतरेणाभिमर्शनंनकृत

मितिमंत्रार्थमावृत्तिर्युक्ता । अंगानुरोधेनप्रधानावृत्तेरभावात् । तथाचप्रकृतेष्टौपूर्णमास्यमावास्याविकाराणांहविषांसहाभिमर्शनेकर्तव्येतत्स्मरणार्थयोर्मंत्रयोरस्तिविरोधः । वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येतेवृधन्वतीअमावास्यायामित्यनेनाज्यभागयोर्व्यवस्थया मंत्रौविधीयेते । तौचपौर्णमासीविकाराणांवार्त्रघ्नावाज्यभागमंत्रौप्राप्तौ । दर्शविकारयोस्तुवृधन्वंतौ ॥ नचान्यतराभ्यांमंत्राभ्यांकृतावाज्यभागौपुनर्मंत्रार्थमावर्तनीयौ । अंगानुरोधेनप्रधानावृत्तेरभावात् । तदिहकिममावास्याधर्माभ्यांवृधन्वतीभ्यांऋग्भ्यामाज्यभागौकर्तव्यौ । ताभ्यामेवचप्रसंगकार्यस्यसिद्धत्वात्पौर्णमासीकौमंत्रौनिवर्तेते । अथवापौर्णमासीधर्माभ्यांवार्त्रघ्नीभ्यांऋग्भ्यामाज्यभागौकर्तव्यौ । ताभ्यामेवचप्रसंगकार्यसिद्धेरमावास्यामंत्रौनिवर्तेतेइतिसंदेहे आग्नेयस्योभयथाप्यविरुद्धत्वादैंद्रदध्नोःप्राथमिकत्वादसंजातविरोधित्वाच्च तद्धर्मानुग्रहायवृधन्वत्यावेवाग्निःप्रत्नेनमन्मना सोमगीर्भिष्ट्वावयमित्येतेऋचौकर्तव्येइतिप्राप्तेसिद्धांतः । भूयसांमधुघृतापानामनुग्रहायवार्त्रघ्नावेवाग्निर्वृत्राणिजंघनत्त्वंसोमासिसत्पतिरित्येतेकर्तव्येइति ॥ नचात्रपूर्ववदन्यतरमंत्रेणान्यतरस्यानुपकारःशंकनीयः । अग्नीषोमयोराज्यभागादेवतयोरुभाभ्यांमंत्राभ्यामविशेषेणैवसंस्कार्यत्वात् ॥ नचवृत्रहवृधन्वद्रूपेणान्यतरस्यैवसंस्कारकत्वमितिवाच्यं । विष्णुशिपिविष्टादिवद्वृत्रहादिरूपेणाग्नीषोमयोर्देवतात्वाभावात् । किंतूभयत्राग्नीषोमावविशिष्टावेवदेवते । मंत्रस्यैवपरंतत्तच्छब्दभेदेनभेदः । अन्यथावृत्रघ्नेऽग्नयेऽनुब्रूहीतिप्रैषाद्यापातात् । यदाहाश्वलायनो "लिंगविशेषान्नामधेयान्यत्व" मिति । तदिहमधुघृतापापेक्षितमंत्रेणैवोपकारःसंपादनीयः । नत्वैंद्रपुरोडाशदध्यपेक्षितमंत्रेण । वहूनामनुग्रहस्यन्याय्यत्वात् । यद्यपिमुख्यस्यधर्मःप्रथममवगम्यते तथापिपश्चाद्भूयोनुग्रहमालो

च्यबाध्यते । नचात्राग्नावैष्णवंद्वादशकपालंनिर्वपेत् अपराह्णेसरस्वतीमाज्यस्ययजेतेतिमध्वरकल्पाहविषोरिवसमुयोर्विप्रति षेधः । येनप्रथमोपस्थितस्यानुग्रहःकल्प्येतेति । नचमुख्यानेकानुग्रहयोःकतरोनुसरणीयोनियामकाभावादितिवाच्यं । बहुसा द्गुण्यस्यैवनियामकत्वात् । यथांगगुणविरोधाधिकरणेमुख्यमपिदीक्षणीयाधर्मत्वंबाधित्वाप्रधानधर्मत्वबलेनसुत्याकालएवानुग्र हीष्यते । तदुक्तंशास्त्रदीपिकायां । नह्यल्पवैगुण्येसंभवतिभूयोवैगुण्यंप्रयोगवचनःक्षमते । अन्नगतमपिहिकारणांतरवशाद्बा ध्यतइति । तस्माद्भूयोनुग्रहोन्याय्यः । अत्रचभाष्यकारमतेनाधिकरणन्यायोक्तिरितिसर्वमनवद्यं । उदाहृतसूत्रार्थस्तुस्पष्टः । आग्नेयीप्राप्ता आतिथ्यांतेउपसत्सुचेतिशेषः ॥ चोदकेन[१०।४।१]प्राप्तयेति ॥ ननुचोदकादपिनामधेयंप्राबल्यंनवमेसाधितं । तत्कथं चोदकप्राप्तयाऐंद्र्यानामातिदेशेनप्राप्तायाआग्नेय्याबाधोवर्ण्यते । सत्यं । नामधेयप्राबल्यमेवनामांतरेणाक्षिप्यते । नहिनामधे येनचोदकप्राप्तिरेकादशस्वहस्सुनिराकर्तुंशक्यते । तस्याग्निष्टुद्विषयत्वात् । भिन्नविषययोश्चबाध्यबाधकभावाभावात् । तेनचो दकतस्तेषुनामधेयतश्चाग्निष्टुतियथायथंविध्यंतेप्राप्तेयत्रविरोधोभवति तत्रभूयस्त्वेनकारणेननामप्राप्तापिबाध्यते । वस्तुतस्तुपं चदशरात्रस्यप्राथमिकेषुचतुर्ष्वहस्स्वग्निष्टुज्ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामातिदेशेनैकाहिकाःधर्माःप्राप्नुवंति । तत्रप्रथमेह्याग्नेयी । त्रिष्वैंद्र्यः । एवंचातिथ्यांतेउपसत्कालेचसुब्रह्मण्याग्निष्टुन्नामाग्नेयीप्राप्ता । ज्योतिर्गौरायुरितित्रिभिर्नामभिरैंद्रीप्राप्ता । तथावि रोधेबहूनामनुग्रहेणातिथ्यांतेउपसत्सुचैंद्र्येवसुब्रह्मण्येतिबह्वनुग्रहोद्रष्टव्यः । ननुचतुर्दशाहस्सुचोदकेनप्राप्तयेत्यनुपपन्नं । एका दशस्वेवाहःसुचोदकप्राप्तेर्निर्णीतत्वादितिचेत् सत्यं । चतुर्दशाहस्स्वित्यस्यचतुर्भ्यःपराणिदश चतुर्दश । तानिचयोग्यत्वादहान्ये

व । चतुर्दशचाहश्चचतुर्दशाहानितेषुचतुर्दशाहस्स्वित्यर्थः । एवंचअग्निष्टुज्ज्योतिर्गौरायुरित्येतेभ्यःपराणिपंचमप्रभृतीनिअचतुरीणिचतुर्दशांतानिमन्यंते । अहःशब्देनोत्तममहः । एवंचैकादशानिचतुर्दशाहःशब्देनोपस्थाप्यंते । अतोनवार्तिकादिविरोध इतिप्रतिभाति । यद्वाचतुर्दशाहस्सुप्राप्तयाऐंद्र्येतिसंबंधः । चोदकेनेत्यतःपरंनामधेयेनेतिशेषः । तथाचनामधेयसमुच्चितेनचोदकेनचतुर्दशाहस्सुऐंद्र्येवप्राप्तातयाऽऽग्नेय्यानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ऐंद्र्यांबहुविषययाबाध्यइति ॥ यद्यपिनायंबाधस्यविषयः । किंतुप्रसंगस्य । तथापिफलतोबाधस्यविषयोभवतीतितदुक्तिरित्यर्थः । अत्रैवंवाक्यार्थः । प्रथमेहनिप्रथमसुत्याग्रयांसुब्रह्मण्याग्नेयीत्यतः परंअग्निष्टुत्सुत्यादेवतासंस्कारानुगुणाययथाक्रियंतेवसतीवरीग्रहणोत्तरकालंतथापंचदशसुत्यासाधारणांगदिवसेआतिथ्यांतेउपसत्सुचप्रथमोपस्थिताग्निष्टुत्सुत्यादेवतासंस्कारानुसारेणाग्नेय्येवसुब्रह्मण्येत्यध्याहरणीयं प्राप्तातस्याःआतिथ्यातेउपसत्सुचप्राप्तायाआग्नेय्याःसुब्रह्मण्यायाःचतुर्दशसुसुत्यासुनामातिदेशेनचोदकेनचप्राप्तऐंद्र्यासुब्रह्मण्यया ॥ अत्रऐंद्र्यासुब्रह्मण्येत्यतःपरंचतुर्दशसुत्यादेवतासंस्कारत्वेसादृश्यात्तदंगदिवसेआतिथ्यांतेउपसत्सुचप्राप्तयाऐंद्र्यासुब्रह्मण्ययेत्यध्याहार्यं ॥ ततःबहुविषयेत्यादि पठनीयं । एवमध्याहारेणयोजनेनकाचिदनुपपत्तिः । यथासुत्याकालीनसुब्रह्मण्यायाःबाधाभावस्योक्तत्वात् । तदेतत्सहृदयैराकलनीयं । अयंचार्थोभाष्यकारमतेन । यथातुवार्तिकेतथानैतदिष्यतइतिप्रागवोचाम । ननुदृष्टांतेबहुविषयबाधोत्रतुबहुभिरितिवैषम्येदेहात्म्यैक्येप्रत्यक्षानुमानशब्दाभासादिसत्त्वेपिदेहात्मभेदबोधकस्यानन्यपरत्वेनप्राबल्यवदत्राप्यनन्यपरत्वेनाद्वैतश्रुतेःप्राबल्यात् विद्याविद्याभेदेनविद्वदविद्वत्पुरुषभेदेनचविरोधाभावादितिचेत् मैवं । बहुबाधप्रसंगस्यबाधबीजस्यसत्त्वेनय

थाबहुविषययाल्पविषयायाबाधस्तथातेनैवबाधबीजेनबहुभिरप्यल्पबाधस्यसंभवात् । यद्वाभेदग्राहकमानत्वंबाधकत्वसमाना
धिकरणंबहुविषयकत्वसमानाधिकरणत्वात् क्रतुविशेषातिदिष्टेंद्रप्रकाशकसुब्रह्मण्यात्ववदित्यत्रतात्पर्यात् । अतएवताद्दशमे
वोदाहरंति ॥ [१०४।४] तदुक्तमिति ॥ बहूनांप्रमाणानांविरोधेसतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृत
तरंगिण्यांजात्याक्षंबलवन्नयैः ॥ प्रत्यक्षस्यजात्योपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यं ॥ १० ॥ ९ ॥ ९ ॥ [१०४।५] श्रुतेःस्मृतितइति ॥ प्र
थमस्यतृतीयेभिहितं । धर्मस्यशब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षंस्यात् । मन्वादिस्मृतीनांप्रामाण्यसिद्ध्यर्थंश्रुतिमूलत्वसदसद्भावविचा
रणायांपूर्वपक्षः नतावदमीषांप्रत्यक्षादिमूलत्वेनप्रामाण्यं । तेषांधर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः । नापिस्वातंत्र्येणवेदवत् । पौरुषेय
त्वात् । नचोद नामूलत्वेन । तदनुपलंभात् । नहितासांप्रत्यक्षेणोपलंभसंभवः । अनुच्चार्यमाणत्वात् । उच्चार्यमाणत्वेवास्मृ
तिप्रणयनवैयर्थ्यं । प्राक्पठिताअपिसंप्रतिपुरुषाशक्त्याउत्सन्नाइतिचेत् किमेकाकाचिच्छाखास्मार्तश्रुतिसंघातात्मिकापूर्वमा
सीत्सेदानीमुत्सन्नेतिकल्प्यतेकिंवाबहुशाखास्वितस्ततःश्रुतयःस्मृतिमूलभूताःपठिताःसंप्रत्युत्सन्नाइति । तत्रसहस्रंसामशाखाः
एकशतमध्वर्युशाखाएकविंशतिशाखाबह्वृचःइत्यादिशाखापरिमाणस्यपरंपरयासर्वलोकंस्मरणान्नातोधिकाशाखासंभावयितुंश
क्यते । नापिपठ्यमानानामत्यंतावहिताध्येतृकाणांमध्येकासांचिच्चोदनानामुत्सादसंभवः । नापिनित्यानुमेयाः । अंधपरंपरा
पातात् । ननुस्मृतिलिंगवशेननिश्चेष्यंतेचोदनाः लिंगादिनेवश्रुतयइतिचेत्विषमउपन्यासः । लिंगादयोहिसर्वपुरुषप्रत्यक्षविष
याःश्रुतिमंतरेणानुपपद्यमानाः युक्तंयत्तस्यानिश्चयमादधति । स्मृतिवाक्यरचनात्पौरुषेयीयदर्थविषयोमलभ्यतेतद्विषयमेवर

चयितुर्ज्ञानंकल्पयति । अष्टकाकर्तव्यताविषयंचस्मृतिवाक्यमिति । नूनमयमष्टकाकर्तव्यतांवेदेत्येतावत्प्रथमंकल्प्यते । नश्रुतिस्वरूपंनापितज्ज्ञानं । एवमर्थज्ञानेस्मृतिकारस्यकल्पितेपश्चाद्‌ज्ञानलिंगाज्ज्ञेयभूतार्थानुमानं । नश्रुतिकल्पनं । अथोच्येत । नखलुपरकीयेनज्ञानेनझटित्येवार्थनिर्णयः । मूलानुसंधानसापेक्षत्वात् । तत्रस्मृतिकारस्यार्थविषयज्ञानमनुसंदधानःस्मृत्यंतरंमेवसंभावयेत् । तदपिचज्ञानस्यैवलिंगंनार्थस्य । एवंचततःपूर्वतरमपिस्मरणंज्ञानस्यैवलिंगंनार्थस्येतिनक्कचिदर्थनिश्चयोलैंगिकोलभ्यतइतिश्रुतिरेवकल्पयितव्या । यद्येवंश्रुतावपितुल्यमेवैतत्स्मृतिकारस्यमूलतयाश्रुतिज्ञानमेवप्रथमंकल्प्यतेनश्रुतिसद्भावः । श्रुतिविषयेणतुज्ञानेनज्ञेयभूतश्रुतिनिर्णयः । परज्ञानेनचतद्विषयश्रुतिनिश्चयोमूलानुसंधानसापेक्षः । मूलंचस्मृतिकारस्यस्मृत्यंतरमेव । तदपिचार्थज्ञानद्वारेणश्रुतिज्ञानस्यैवलिंगंनश्रुतिसद्भावस्येतिनक्कचित्कस्यचिदपिश्रुतिसद्भावनिश्चयोलैंगिकोलभ्यते । तेनयदिपरकीयज्ञानेनप्रागेवार्थनिश्चयस्ततोर्थस्मरणंपरंपरयार्थस्यैवानुमानान्नश्रुतिसिद्धिः । अथस्मृत्यंतरमेवमूलंस्यादंधपरंपरयानस्वरूपनिश्चयःस्यात् । एवमुभयथापिनश्रुतिर्नित्यानुमेयासिध्यतीतिनतन्मूलत्वेनप्रामाण्यंस्मृतीनां । तदाहुः । “नैतासांश्रुतिमूलत्वेप्रत्यक्षादिप्रवर्तते । अर्थापत्तिस्तुनास्त्यत्रभ्रांत्यादेरपिसंभवात् । नोच्छिन्नश्रुतिमूलत्वंनित्यतोक्तिविरोधतः । पठितश्रुतिमूलत्वेस्मृतिप्रणयनंवृथा । नित्यानुमेयतायांतुमूलत्वंनैवसंभवेत् । स्मर्तृणामपिनास्पद्वत्कल्पनंह्युपपद्यत” इति । सिद्धांतस्तु । “वैदिकार्थप्रयोक्तृणामादरेणपरिग्रहः । स्मार्तेषुवेदमूलत्वंविनानैवोपपद्यते । मन्वादयश्चवेदेपिप्रवक्तृत्वेनकीर्तिताः । तेनतद्वाक्यसत्यत्वंवेदेनैवावधारितं” । यद्वैकिंचिन्मनुरवदत्तद्भेषजमितिवेदेनैवमानवस्यग्रंथस्यप्रमाणत्वा

भिधानादेवंविधशिष्टपरिग्रहदार्ढ्यात्प्रामाण्यमेववेदमूलत्वेनस्मृतीनां ॥ कथमनुच्चारितानांमूलत्वोपपत्तिरितिचेन्न । उच्चार्यंत
एवहिस्मृतिमूलभूताःश्रुतयः । संप्रत्यभिप्रकीर्णाः । काश्चित्क्वचित्कस्यांचिच्छाखायांविप्रकीर्णत्वाच्छाखांतराध्यायिभिः शाखां
तरगतानामनुपलंभात्तादर्थ्येमार्थवत्तन्निबंधनं । उपलंभेपिवामंदधीभिरनुपसंहरणीयानामुपसंहारफलंस्मृतिप्रणयनमितिनवै
यर्थ्यं । धर्मस्यशब्दमूलत्वात् वेदमूलत्वात् । अशब्द मवेदमूलं । अनपेक्षं धर्मप्रमायामनपेक्षणीयंस्यादितिसूत्रार्थः । एवं
स्मृतेःसकाशादुपजीव्यत्वेनयथाश्रुतेःप्राबल्यंतथाद्वैतश्रुतिग्राहिप्रत्यक्षस्याप्यद्वैतश्रुत्यपेक्षयाप्राबल्यमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्योपजी
व्यत्वमुपपादयति ॥ तच्चेति ॥ अक्षेणग्राह्यत्वादित्यन्वयः ॥ यद्दाहीति ॥ दृष्टंचापेक्षितैकदेशग्राहिणामप्युपजीव्यत्वं । त
द्विरुद्धग्रहणेतेनबाधश्च । यथाघटविभुत्वानुमानेपक्षग्राहिणाक्षेण । नरशिरःकपालशुचित्वानुमानेसाध्यग्राहकेणागमेन । म
नोवैभवानुमानेज्ञानासमवाय्याधारत्वहेतुग्राहकेणानुमानेन । किमुवक्तव्यमपेक्षिताशेषग्राहिणास्वविरुद्धग्राहकस्यबाधइत्यर्थः ।
नन्वनुयथानुमानस्यव्याप्त्याद्यंशेप्रत्यक्षापेक्षा तथाप्रत्यक्षस्यापिस्वरूपसिद्धिंप्रत्यनुमानापेक्षातुल्येत्याशंक्यनिराकरोति ॥ यद्यपी
ति ॥ इंद्रियस्याज्ञातकरणतयाज्ञानजननाद्यनपेक्ष अनुमानादीनांतुज्ञानजननार्थमेवतदपेक्षणादितिविशेषइत्यर्थः ॥ अक्षा
प्रामाण्येहीति ॥ व्याप्त्यादेरित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽबाधितत्वमुक्तं । साध्याभावप्रमाविरहरूपाबाधितत्वस्यबाधे
अनुमेयस्यबाधंनियमात् । योग्यतायाश्चेतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपायाःबाधेशब्दार्थबाध
स्यावश्यकत्वमित्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ अनुमेयस्येति ॥ व्याप्त्यादिनेत्यत्राप्यबाधितार्थकत्वमेवोक्तं ॥ अन्यथेति ॥ अनु

मेयस्याबाधितार्थकत्वादिनातुल्ययोगक्षेमत्वाभावे ॥ प्रातिभासिक[१०६।४]त्वस्यादिमतेति ॥ प्रातिभासिकबाधितत्ववतेत्यर्थः ॥ [१०६।४]व्यावहारिकत्वस्यादिमतेति ॥ व्यावहारिकबाधितत्ववतेत्यर्थः ॥ [१०६।५]व्यावहारिकेणाबाधेनेति ॥ व्यावहारिकत्वस्यादिमतेत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽबाधितार्थकत्वमनुमानेभिहितं । संप्रतिघटादिगोचरप्रत्यक्षेव्यावहारिकेणाबाधेनविश्वस्यतात्त्विकत्वंसिद्ध्येदित्युच्यतइतिभेदः । ननुप्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वपक्षेप्रतिबिंबेऽबाधितार्थकत्वस्यासिद्ध्याकथमबाधितार्थकत्वस्यानुमेयतुल्ययोगक्षेमत्वमित्यतआह ॥ प्रतिबिंबस्यमि[१०७।१]थ्यात्वेपीति ॥ तन्मिथ्यात्वपक्षेपीत्यर्थः । तथाचप्रतिबिंबेपिव्यतिरेकव्याप्तिसत्त्वादबाधितार्थकत्वमस्त्येवेत्यबाधितत्वंतुल्ययोगक्षेमत्वमनुमेयस्यास्त्येवेतिभावः । ननुयादृशंसाध्यस्यसत्त्वमादायहेतोरबाधितत्वंसंभवति तादृशमेवसाध्यस्यसत्त्वंहेतुनासिध्यति । धूमादेस्तुव्यावहारिकसाध्यसत्त्वमादायाबाधितत्वमुपपन्नमितिधूमादिगतेनाबाधितविषयत्वेनव्यावहारिकएववह्निःसिध्यति । दृश्यत्वस्याबाधितविषयत्वंतुतात्त्विकसाध्यसत्त्वगर्भं । अतोव्यावहारिकेणापिदृश्यत्वगतेनाबाधितविषयत्वेनतात्त्विकमिथ्यात्वसिद्धिः । धूमादिनातुव्यावहारिकवह्निसिद्धिरित्यतआह ॥ [१०७।१]नचधूमस्येति ॥ व्याप्तिशब्देनाबाधितविषयत्वं । धूमेविद्यमानमबाधितत्वंव्यावहारिकसाध्यसत्त्वेनाप्युपपन्नं । दृश्यत्वेविद्यमानमबाधितविषयत्वंतुतात्त्विकमिथ्यात्वंविनानुपपन्नं । अतस्तात्त्विकंमिथ्यात्वंसाधयति । तथाचानुमेयस्याबाधितविषयत्वेनतुल्ययोगक्षेमत्वानंगीकारेपिधूमादेर्व्यावहारिकवन्ह्यनुमितिरेव । दृश्यत्वादेस्तुतात्त्विकमिथ्यात्वानुमितिरेवेतिव्यवस्थासिद्ध्यभावइत्यर्थः । ननुदृश्यत्वादेस्तात्त्विकार्थसाधनस्वभावादेवतथाविधार्थसिद्धिर्धूमादेस्तुतात्त्विकार्थसाधनस्वभावोना

स्तीतियवबीजात्कलमांकुरस्येवनधूमादेस्तात्विकार्थसिद्धिरित्यतआह ॥ [१०७।३] नचाध्यापीति ॥ क्लृप्तनियमत्याग[१०७।४]इति ॥ अनुमेय
स्याबाधितविषयत्वादिनासमानयोगक्षेमत्वादितिनियमस्यत्यागइत्यर्थः । कारणंविनापिक्लृप्तनियमत्यागेबाधकमाह ॥ [१०७।४] अर्कस्मा
दिति ॥ तथाहृश्यत्वहेतुनामिथ्यात्वसिद्धिरपिनस्यादितिभावः । अत्रवदंति सि० । ‘एतावताहिव्याप्त्यादिसमानसत्ताकमनुमेयं
सिध्यत्वित्यापत्तेःफलितोर्थः ’सचास्माकमिष्टएव । नहिब्रह्मभिन्नंकिंचिदप्यत्यंतावाध्यमस्ति । नन्चानुमेयादेर्व्याप्त्यादिनासमसत्ता
कत्वनियमेप्यस्ति । व्यभिचारिणापिलिंगेनसाध्यवतिपक्षेऽनुमितिप्रमादर्शनात् । ध्वनिधर्मेह्रस्वत्वदीर्घत्वादिविशिष्टत्वेनमिथ्या
भूतैरपिनित्यैर्विभुभिर्वर्णैःसत्याशाब्दप्रमितिःक्रियतइतिमीमांसकैरपिस्वीकारात् । गंधप्रागभावावच्छिन्नेघटेतात्विकव्याप्त्यादि
मतापिपृथिवीत्वेनातात्विकगंधानुमितिदर्शनात् । प्रतिविंवेनविंबानुमितिदर्शनात् । नचतत्रापिविंबरहितावृत्तित्वेरूपाव्याप्तिस्ता
त्विक्येवेतिवाच्यं । एवंस्त्यवृत्तिगगनादेरपिव्याप्यतापत्तेः । नचतत्रविंबपूर्वकत्वमेवानुमीयतेविंबव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियो
गित्वरूपेणप्रातिभासिकेनहेतुनेतिवाच्यं । प्रयुक्तत्वंनतज्जन्यजनकत्वादिरूपं । व्यतिरेकयोःपरस्परंतदभावात् । किंतुव्याप्यव्याप
कभावः । तथाचविंबव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वंहेतुः । सचाकाशादौव्यभिचार्येव । तस्मात्तत्रप्रतिविंबेनैवविंबानुमानं । अ
नुमेयस्यलिंगव्याप्त्यादिसमानसत्ताकत्वनियमस्यापास्तत्वात् । एतेनशब्देपियोग्यतासमानसत्ताकेनशब्दार्थेनभवितव्यं । योग्यता
वाक्यार्थयोःसमानसत्ताकत्वनियमादितिकथंवेदांतवाक्यार्थोयोग्यतावाधेप्यबाधितःस्यादितिपरास्तं । वेदांतवाक्येअखंडार्थरूप
वाक्यार्थावाधरूपायाःयोग्यतायाअप्यबाधाच्चेति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तमनुमेयस्यव्याप्त्यादिनासमानसत्ताकत्वमिष्टमिति ।

तन्न । दृश्यत्वेनमिथ्यात्वानुमितेरेवातात्त्विकविषयत्वापातेनानिष्टत्वात् । यच्चोक्तमनुमेयस्यव्याप्त्यादिनासमानसत्ताकत्वनियमोसिद्धइत्यादि । तदयुक्तं । व्याप्तिशब्देनाबाधितविषयत्वस्योक्तत्वात् । तस्यचानुमेयसमसत्ताकत्वनियमात् । साध्यवतिसाध्यज्ञानजनकेव्यभिचारिणिलिंगेप्यबाधितविषयत्वस्यसत्त्वात् । रूपप्रागभावकालेरूपज्ञानजनकेपृथिवीत्वेव्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्त्वेप्यबाधितत्वस्याभावेनसाध्यज्ञानस्यभ्रमत्वात् । अतएवाबाधितत्वंप्रमानुमितौगुणइतिनैयायिकाः । यच्चोक्तं वर्णेष्वविद्यमानेनदैर्घ्यादिनासत्याशाब्दप्रमितिःक्रियतेइति । तन्न । दैर्घ्यस्याहेतुत्वात् । तज्ज्ञानस्यैवहेतुत्वात् । तस्यचवाक्यार्थसमसत्ताकत्वात् । तार्किकमतेदैर्घ्यस्यापिसत्त्वाच्च । यच्चोक्तं प्रतिबिंबेयदिबिंबरहितावृत्तित्वरूपाव्याप्तिस्तर्ह्याकाशस्यापिबिंबरहितावृत्तित्वेनबिंबव्याप्त्यापत्तिरिति । तन्न । इष्टापत्तेः । पक्षधर्मताविरहादाकाशादेःपरंनानुमितिहेतुत्वं । यच्चोक्तमखंडवाक्यार्थाबाधरूपायोग्यतावेदांतवाक्येप्यस्तीति । तन्न । वाक्यार्थस्यक्रियाकारकभावसंसर्गरूपस्याभेदसंसर्गरूपस्यवाखंडत्वविरोधात् । तस्मात्साधूक्तमनुमेयस्यव्याप्त्यादिनातुल्ययोगक्षेमत्वमिति । अनुमेयस्यानुमितिप्रामाण्येनतुल्ययोगक्षेमत्वमुक्तमुपपादयितुमाशंकते ॥ [१०७।५]ननुतथापीति ॥ [१०७।५]प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनेति ॥ अतत्वावेदकत्वेनेत्यर्थः ॥ [१०७।७]रूप्यादिज्ञानेष्विति ॥ तथाचप्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनेत्यसिद्धिरितिभावः । निर्विकल्पकेप्रकारघटितप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेपिनतदर्थस्यातात्त्विकत्वमित्यतआह ॥ [१०७।७]अर्थाबाधेति ॥ अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्यार्थसत्त्वेपर्यवसन्नतयाप्रामाण्यबाधोर्थबाधएवेतिभावः ॥ नन्वर्थाबाधरूपप्रामाण्यमिथ्यात्वादर्थस्यापिमिथ्यात्वमितिनवाच्यं । अबाधितार्थविषयत्वंहियत्प्रामाण्यंतस्यमिथ्यात्वं प्रकृतेनार्थबाधात् । तद्बाधकप्रमाणासंभवात् ।

तस्यापिबाधावधित्वात् । किंतुतद्विषयत्वरूपसंबंधवाधात् । तथाचाबाधितार्थविषयत्वरूपप्रामाण्यस्यमिथ्यात्वेपिनार्थो
मिथ्या । विशिष्टस्यैकांशमिथ्यात्वेप्यपरांशस्यसत्यत्वात् । यथादंडवाधनिवंधनदंडिपुरुषबाधेपिपुरुषोनबाधितएवेति । अत्र
ब्रूमः । एवंसतिवस्तुतोयोबाधितोर्थोमिथ्यात्वं तद्विषयायामिथ्यात्वानुमितेःप्रामाण्यंमिथ्येत्यंगीकुर्वतांमिथ्यात्वतदनुमित्योर्वि
षयविषयिभावसंबंधोनेत्युक्तंस्यात् । तथासतिमिथ्यात्वानुमितेर्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंपरंप्रतिप्रयोगोविरुद्धःस्यात् । मिथ्यात्वानुमि
तेस्तत्वावेदकत्वंचनस्यात् । नहिविषयत्वातिरिक्तंतदावेदकत्वंनामास्ति । अथमिथ्यानुमितेर्मिथ्यात्वविषयकत्वमस्ति । परंतु
मिथ्याभूतंतदितिचेन्न । वन्ह्यनुमितिर्जरद्गववाक्यंचमिथ्यात्वविषयकमितिकस्यचिद्भ्रममादायतयोरपिमिथ्यात्वेप्रमाणत्वंस्या
दिति ॥ [१०८।१] यत्प्रामाण्यमिति ॥ साक्षात्परंपरयाहेतुरुपजीव्यशब्देनविवक्षितः । येननेदंरूप्यमितिज्ञानंप्रतिइदंरूप्यमित्यस्या
प्युपजीव्यत्वंस्यात् । किंतुयत्प्रामाण्यप्रयोजकप्रामाण्याश्रयोयत् तत्तस्योपजीव्यं । इदंरूप्यमितिज्ञानंतुनेदंरूप्यमितिज्ञानप्रा
माण्यप्रयोजकप्रामाण्याश्रयोनेतिनतस्योपजीव्यत्वमितिभावः । प्रामाण्यप्रयोजकत्वंचयोगक्षेमसाधारणंविवक्षितं । तत्रस्वरू
[१०८।१] पसिद्ध्यर्थमित्याद्यप्रकारंयोगरूपमुदाहरति ॥ इहचेति ॥ अत्रापिव्याप्त्यादीत्यनेनानुमितिप्रामाण्यप्रयोजकमबाधितत्वंविव
क्षितं । अबाधितत्वज्ञानाप्रामाण्येऽनुमित्यप्रामाण्यस्यावश्यकत्वं । नतुव्याप्तिज्ञानाप्रामाण्येप्यनुमित्यप्रामाण्यं । कूटलिंगाद
[१०८।२] पिजायमानस्यसाध्यवतिसाध्यज्ञानस्ययथार्थत्वादित्यर्थः । अपवादनिरासार्थमितिद्वितीयप्रकारंक्षेमरूपमुदाहरति ॥ सर्वज्ञ
त्वेति ॥ ब्रह्मबुद्ध्यप्रामाण्यइत्युपलक्षणं । जीवबुद्ध्यप्रामाण्यइत्यपिद्रष्टव्यं । ऐक्यश्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धंजीवमनूद्यतस्यब्रह्मत्वंवा

श्रुतिसिद्धंब्रह्मवानूद्यतस्यजीवत्वंवा उभयानुवादेनाऽभेदोवाविधेयः । सर्वथाप्युपजीव्यविरोधान्नश्रुतिरैक्येप्रमाणं । प्रत्यक्षेण जीवस्यब्रह्मतोभिन्नत्वेन श्रुत्याचसर्वज्ञत्वनिर्दुःखत्वादिनाब्रह्मग्राहिण्याब्रह्मणस्तद्भिन्नत्वेनानुभूयमानाज्जीवाद्भिन्नत्वेनग्रहणात् । सर्वज्ञत्वनिर्दुःखत्वादिप्रकारकंब्रह्मरूपधर्मिज्ञानाप्रामाण्येजीवरूपधर्मिज्ञानाप्रामाण्येचब्रह्मजीवरूपधर्मिणोरसिद्ध्यापत्त्याब्रह्मा त्मैक्यबुद्धेःप्रामाण्यंनसंभवतीत्यैक्यश्रुतेरुपजीव्यविरोधइत्यर्थः । तदुक्तं "शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदःस्वात्मनईयते । अनुभूति विरोधेनकथमेकत्वमुच्यत" इति । "सार्वज्ञादिगुणंजीवाद्भिन्नंज्ञापयतिश्रुतिः । ईशंतामुपजीव्यैवप्रवर्ततेह्यैक्यवादिनी" तिच । नचैवंनिषेध्यार्पकेइदंरजतमितिज्ञानेउपजीव्यत्वंनेदंरजतमितिनिषेधज्ञानंप्रत्यस्तीत्याह ॥ प्रतिषेध्यज्ञानांप्रामाण्यइति ॥ [१०८।३] उक्तप्रकारद्वयमपिइदंरजतमितिज्ञानप्रामाण्यस्यनेदंरूप्यमितिज्ञानप्रामाण्यंप्रतिनास्तीतिनतत्तस्योपजीव्यमित्यर्थः । उपजीव्य तायांप्रकारांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ [१०८।३] इदंरूप्यमितिधीश्चेति ॥ [१०८।४] इदंरूप्यमितिधीश्चनधर्म्यर्पकत्वेनोपजीव्या । धर्मिणइदमंशस्य नेदंरूप्यमित्यनेनैवसिद्धेरित्यतउक्तं प्रतिषेध्यार्थकतयावेति । तर्हिइदंरूप्यमितिज्ञानंप्रत्युपजीव्यत्वेनप्राबल्यंस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ [१०८।५] यांवच्छक्तीति ॥ [१०८।५] उपजीव्यस्ययथोचितपरीक्षायांसत्यामप्युपजीवकेनबाधनेदोषः अशोधितेअपरीक्षिते । उपजी वकेनबाधनेसत्यपिनदोषइत्यर्थः ॥ नहीति ॥ [१०८।६] परेणवेदांतवाक्येनपूर्वस्यप्रत्यक्षस्यापच्छेदन्यायेनबाधइतिवदतस्तवमतेपीत्यर्थः ॥ परीक्षितत्वंचेति ॥ [१०८।६] इदंरजतमितिज्ञानस्योपजीव्यत्वेपिपरीक्षाविरहान्नोत्तरज्ञानंप्रतिबाधकत्वमित्यर्थः । ननुशुक्तिरूप्याभे

दज्ञानेपिशुक्त्यंशेपरीक्षास्तीत्यतउक्तमंशइति । अभेदांशइत्यर्थः । नन्वनुव्यवसायादिविषयत्वरूपपरीक्षारूप्येप्यस्तीत्यतआह ॥ [१०१३] संजातीयेति ॥ सजातीयविजातीयाभ्यांसंवादस्ताभ्यांविसंवादस्याभावश्चपरीक्षा । नत्वनुव्यवसायादिरूपप्रमाविषयत्वरूपापरीक्षेत्यर्थः । रूप्यज्ञानथज्जगत्सत्यत्वज्ञानेपिपरीक्षानास्तीतिनतदुपजीव्यमप्यद्वैतांगमस्यबाधकमित्यतआह ॥ [१०१४] जगत्सत्यत्वप्रत्यक्षइति ॥ जगत्सत्यत्वप्रत्यक्षेसजातीयसंवादमाह ॥ [१०१५] सन्घटइतिज्ञानांतरमिति ॥ विजातीयसंवादमाह ॥ [१०१५] घटोर्थक्रियेति ॥ सजातीयविजातीयविसंवादाभावमाह ॥ [१०१५] प्रत्यक्षइति ॥ [१०१६] निषेध्यार्पिकेति ॥ तथाचोपजीव्येत्यर्थः । भेदश्रुतेःसजातीयसंवादमाह ॥ [१०१६] साक्षिप्रत्यक्षमिति ॥ उपलक्षणमेतत् सुरनरादिषुविचित्रशक्तितदभावादिरूपविजातीयसंवादोप्यस्तीतिबोध्यं । विसंवादाभावमाह ॥ [१०१६] अदोषत्वादिति ॥ [१०१६] परीक्षितमितीति ॥ परीक्षिताचपरीक्षितंचपरीक्षितं नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिनैकशेषैकवद्भावौ । एवंतदपीत्यत्रापि । ननुसजातीयसंवादादिरूपायाःपरीक्षायाअपिज्ञानरूपत्वात्तत्राप्यनाश्वासेतत्रापिपरीक्षांतरानुसरणेऽनवस्थास्यादित्यतआह ॥ [१०१७] इत्थमेवेति ॥ यद्वापरीक्षायांसत्यामंपिपरीक्षणीयेज्ञानेऽनाश्वासेदोषमाह ॥ [१०१७] इत्थमेवेति ॥ [१०१७] तज्ज्ञानइति ॥ निर्दोषज्ञानइत्यर्थः । अत्रवदंतिसि०नोपजीव्यविरोधः । यत्स्वरूपमुपजीव्यतेतन्नबाध्यते । बाध्यतेचतात्विकत्वाकारः । सचनोपजीव्यते । कारणत्वेतस्याप्रवेशात् । तदुक्तं । "पूर्वसंबंधनियमोहेतुत्वेतुल्यएवनौ । हेतुतत्ववहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथावृथे" ति । किंचापेक्षितत्वमात्रेणचेदुपजीव्यतातयाचबाधकत्वं तदाऽपेक्षितप्रतियोगिग्राहकत्वेनेदंरजतमितिभ्रमस्यबाधोपजीव्यत्वात्कथंनेदंरजतमितिबाधबुद्धिस्तद्विरुद्धोदियात् ।, अथनिषेध्यार्पकतया

प्रतियोगिज्ञानत्वेनतस्योपजीव्यत्वेपितत्प्रामाण्यंनोपजीव्यं । नहिप्रतियोगिप्रमात्वेनाभावज्ञानकारणता । गौरवात् । प्रतियोगिभ्रमादप्यभावज्ञानदर्शनाच्च । किंतुतज्ज्ञानत्वेनैव । लाघवात् । अतस्तद्विरुद्धविषयकंज्ञानमुदियादेवेतिब्रूषे तुल्यमिदंप्रकृतेपि । पक्षज्ञानत्वेनकारणता । नतुतत्प्रमात्वेनापीति । यच्चोक्तं । परीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वंप्राबल्येतंत्रमिति । तन्न । परीक्षाहिसंवादविसंवादाभावदोषाभावादिरूपा । तथाचस्वसमानदेशकालीनविषयाबाध्यत्वं प्रामाण्यस्यव्यवस्थाप्यते । धूमेनस्वसमानदेशकालीनवह्निरिव । तथाचव्यवहारदशामात्राबाध्यत्वंदेहात्मैक्यसाधारणंपरीक्षितप्रामाण्येव्यवस्थापितं । कथमत्यंताबाध्यत्वाभावग्राहकानुमानागमयोःप्रवृत्तिर्नस्यात् । तस्माद्विश्वासप्रमाणतदाभासव्यवस्थाजीवेशभेदादिकंचव्यावहारिकमित्युपपन्नमेवसर्वंजगन्मिथ्ये" ति ॥ अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तंयत्स्वरूपमुपजीव्यते तन्नबाध्यतेइत्यादि । तन्न । अबाधितत्वादेस्तात्विकत्वस्यबाधेनुमित्यादेःप्रामाण्यस्यदुर्लभत्वापत्तेरित्युक्तत्वेनसत्वांतर्भावेणैवहेतुत्वस्यवक्तव्यत्वात् । यच्चोक्तमपेक्षितत्वमात्रेणचोपजीव्यतेत्यादि । तदपिन । यत्प्रामाण्यप्रयोजकप्रामाण्याश्रयोयत्तत्तस्योपजीव्यमित्युक्तत्वात् । रूप्यज्ञानंनतथेतिनतदुपजीव्यं । यच्चोक्तंपरीक्षयास्वसमानदेशकालीनविषयाबाध्यत्वंप्रामाण्यस्यव्यवस्थाप्यतइत्यादि । तदपिन । मिथ्यात्वानुमितेःस्वदेशकालयोरपिघटादिनिषेधविषयत्वेनोपजीव्यविरोधस्यदुष्परिहरत्वात् । पारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधस्यनिर्धर्मिकात्मनोपिसंभवाच्चेति । यद्यपीदंरूप्यमितिधीर्धर्म्यर्पकत्वेननोपजीव्यधर्मिणइदमंशस्यनेदंरूप्यमित्यनेनैवसिद्धेः तथाप्यभ्युपेत्याह ॥ [१०९।१०] यद्यपीति ॥ नेदमित्यत्रेदमंशमात्रंधर्मि । नतुरजतत्वविशिष्टं । इदमंशमात्रेरूप्यनिषेधमात्रेणैवेष्टसिद्धेः ।

एवंचयदुपजीव्यंतन्नबाध्यं । इदमंशमात्रस्याबाधात् । यच्चबाध्यंरजतत्ववैशिष्ट्यंनतदुपजीव्यं । रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वादि
त्यर्थः । नन्वेवंमिथ्यात्वानुमानैक्यवाक्येपिघटस्वरूपमात्रंब्रह्मस्वरूपमात्रंचधर्मि । नतुसत्त्वविशिष्टंघटस्वरूपंसार्वज्ञ्यादिविशिष्टं
ब्रह्मस्वरूपंवाधर्मि । एवंचयदुपजीव्यंतन्नबाध्यं यच्चबाध्यंनतदुपजीव्यमितिनमिथ्यात्वानुमानैक्यश्रुत्योरुपजीव्यविरोधइत्यत
आह ॥ [११०।१] शिष्टमिति ॥ मिथ्यात्वानुमानेनघटस्वरूपस्यापिबाध्यमानत्वेनधर्मिग्राहकविरोधोमिथ्यात्वानुमानस्यास्त्येव । ऐक्य
वाक्येपिकिंसार्वज्ञ्यादिनाभावरूपेणनिर्दुःखादिनाअभावरूपेणवाऽसाधारणधर्मेणब्रह्मोद्देश्यं चित्त्वादिनासाधारणधर्मेणवास्वरू
पेणैववा । आद्येसुस्थउपजीव्यविरोधः । द्वितीयेचितएवजीवैक्यंसिद्ध्येत् । नतुब्रह्मणः । तच्चममापिसंमतं । नतृतीयः ।
शब्देनासाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देशस्यासाधारणधर्मिणंविनासिद्ध्यभावेनोपजीव्यविरोधस्यतादवस्थ्यात् । साधारणस्वरूपोद्देशे
चब्रह्मैक्यासिद्धेरित्यादिवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुज्ञि । न्यायामृततरंगिण्यांप्रत्यक्षस्योपजीव्यता
॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेनप्राबल्यं ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥ [११०।२] औदुंबरीमिति ॥ औदुंबरीनामज्योतिष्टोमेक्रतौसदोमंडपेविद्यमा
नाउदुंबरमयीस्थूणा । तांस्पृष्ट्वाउद्गातानामऋत्विक्गानंकुर्यादितिश्रुत्यर्थः ॥ [11०13] ऐंद्र्येति ॥ कदाचनस्तरीरसिनेंद्रसश्चसिदाशुषेइ
त्येतयाइंद्रप्रकाशिकयाऋचागार्हपत्यमग्निमुपतिष्ठते ॥ [11०13] शरमयमिति ॥ शराःकुशसदृशतृणविशेषाः । तेषांशराणांवेदिस्तर
णार्थंबहिर्भवति ॥ [11०13] औदुंबरीति ॥ तामूर्ध्वदेशेनवाससावेष्टयतीतिविहितंयदौदुंबर्याःस्थूणायाःवेष्टनंतत्सर्वप्रदेशेप्यौदुंबर्याःक

र्तव्यमित्येतमर्थंऔदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येतिस्मृतिःप्रतिपादयति । साचस्वमूलभूतांश्रुतिंमनुमापयति । अनुमानंचैवं । औदुं
बरीश्रुत्युक्तसर्ववेष्टनयुक्ता । बाधकाभावेसतिसर्ववेष्टनप्रतिपादकस्मृतियुक्तत्वात् । यद्यदर्थप्रतिपादकस्मृतियुक्तंतच्छ्रुत्युक्तत
दर्थयुक्तंयथासंमतमितिसामान्यव्याप्तिः ॥ नेंद्रंसश्चसीति ॥ कदाचनस्तरीरसीतिमंत्रःश्रुत्युक्तेंद्रशेषकः । बाधकाभावेसतीं
द्रप्रकाशनसामर्थ्योपेतत्वात् । यद्यत्प्रकाशनसमर्थंतत्तथा यथासंमतं ॥ चोदनालिंगसौरूप्येणेति ॥ सोमारौद्रःश्रुत्युक्तकु
शबंर्हिषःकुशश्रुतियुक्तपौर्णमासचोदनासदृशनिर्वापशब्दद्विदेवतादियुक्तचोदनायुक्तत्वात् । यद्यत्सदृशचोदनालिंगंतत्तथाय
थासंमतमिति । अधिकरणविचारस्त्वेवंप्रथमस्यतृतीयेविचारितं । विरोधेत्वनपेक्ष्यंस्यादसतिह्यनुमानं । ज्योतिष्टोमेसदोना
मकस्यमंटपस्यमध्येकिंचिदौदुंबरीसंज्ञमुदुंबरवृक्षस्यद्विशिखंकाष्ठंनिखन्यस्थाप्यते । तस्याऔदुंबर्याःसर्वाऔदुंबरीवेष्टयितव्ये
तिस्मृत्यासर्ववेष्टनंविहितं । प्रत्यक्षेणवेदेनऔदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेनस्पर्शोविहितः । तदेवंजातीयांप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धांस्मृतिमु
दाहृत्यकिंप्रमाणमप्रमाणंवेति । पूर्वपक्षस्तु । श्रुतिवदेवतद्विरुद्धापिस्मृतिरपिप्रमाणं । ननुश्रुतिमूलास्मृतिःप्रमाणं नचश्रुति
विरुद्धायाःस्मृतेर्मूलंश्रुतिरस्ति । अतोनस्मृतिःप्रमाणमितिचेत् । मैवं । श्रुतिविरुद्धस्मृतिमूलंश्रुतेरपिसंभवात् । तस्माद्यत्रद्व
योःश्रुत्योरसंभवस्तत्रैकविषयेणप्रत्यक्षेणेतरविषयानुमानंप्रमेयापहारादनायासेननिराक्रियतेवह्नाविवशैत्यानुमानं । यत्रतुद्वय
संभवस्तत्रतुशीघ्रंप्रवृत्तमपीतरन्नेतरस्यविषयमपहरतीतितद्विषयमनुमानंनशक्नोतिप्रतिषेद्धुं । संभवतिचयुगपदनुपसंहरणीया
र्थमपिश्रुतिद्वयं व्रीहियवबृहद्रथंतरग्रहणाग्रहणविषयश्रुतिवदितिप्रत्यक्षेणापिस्पर्शनविधिनासर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानंनशक्यंनिरा

कर्तुं । कथंतर्हिंश्रुतिलिंगादिषुपूर्वपूर्वेणोत्तरस्यबाधस्तत्रापिश्रुतिद्वयसंभवात् नह्यस्याकल्प्यानिराकर्तुंशक्या । उच्यते । नैवा
त्रप्रमेयापहारनिबंधनोबाधः । किंतुकल्पनामूलोच्छेदनात् । यावद्धिमंत्राम्नानमनवगतप्रयोजनंप्रकरणीचाकृतार्थातावद्दैवत
त्सिद्ध्यर्थंश्रुतिकल्पनंप्रमाणवत् । यदातुह्यस्याश्रुत्याद्वयोरपिनैराकांक्ष्यं तदामूलोच्छेदादाकांक्षाधीनाश्रुतिकल्पनानोन्म
ज्जति । अत्रतुप्रत्यक्षयाश्रुत्यानस्मृतेर्मूलाकांक्षानिवर्तते । यतोमूलोच्छेदादनुमानविरोधःस्यात् । अतोत्रानुमानस्यप्रत्यक्षेणा
विरोधांत्विरुद्धानामपिप्रामाण्यमितिप्राप्तेभिधीयते । अशक्यार्थविषयताहिमूर्धाभिषिक्तंश्रुतीनामप्रामाण्यनिदानंसागरंतरेदि
त्यादिवत् अशक्यंसंस्पृशतावेष्टयितुंवेष्टयित्रास्प्रष्टुंवा । तदुक्तं । "अप्रामाण्यंविरुद्धानामशक्यार्थविधानतः । औदुंबरींनशक्नो
तिसर्वांवेष्टयितुंस्पृशन् । वेष्टितांचापिसंस्प्रष्टुमतोन्योन्यविरोधतः । प्रमेयापहृतेरेवबाधःस्याद्वह्निशैत्यवत्" इति । अतोवेष्टये
त्स्पृशेदित्यशक्यार्थविधानान्नतावदुभयोरपिप्रामाण्यंसंभवतीत्यवश्यमन्यतरद्बाधितव्यं । तत्रप्रत्यक्षेणानुमानस्यबाधोग्नावि
वशैत्यानुमानस्येतिसिद्धमप्रामाण्यंस्मृतीनांश्रुतिविरुद्धानां । व्रीह्यादौतुद्वयोरपिप्रत्यक्षत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वान्नैकेनेतरस्यबा
धःसंभवति । विरुद्धार्थत्वाच्चनद्वयोरांजस्येनप्रामाण्यं । नचाप्रामाण्यमविद्यमानदोषयोःसंभवतीतिगत्यंतराभावादुभयोरपि
पाक्षिकोबाधःकल्प्यते । नचैवंशास्त्रस्याप्रामाण्यं । यथासामान्यशास्त्रस्यविशेषशास्त्रबाधितस्यापिनाप्रामाण्यंतद्वदिहापि । न
नुबाधितंचभवत्यप्रामाण्यं नभवतीतिव्याहतमेतत् । सत्यमेव । नत्वत्रपरमार्थतःशास्त्रार्थोबाध्यते । किंतुप्रतिपक्षमनालोच
यतोयःशास्त्रस्यस्वरसतःसार्वत्रिकःप्रत्ययःसोत्रबाध्यते । तद्बाधाच्चपाक्षिकानुमानपरत्वंशास्त्रस्याध्यवसीयते । नचैवंस्मृति

वशेनश्रुतिस्वरूपभंगेनस्पर्शनस्यपाक्षिकत्वंकल्पयितुंशक्यते । स्मृतेःस्वरसतोप्रमाणत्वेनश्रुतिबाधासामर्थ्यात् । श्रुतिकल्पनस्यप्रत्यक्षश्रुतिविहितस्यस्पर्शनविरोधेनविरुद्धत्वात् । ननुपाक्षिकत्वेनापिप्रत्यक्षश्रुतिरुपपद्यते । यस्मिन्पक्षेस्नानास्तितत्रस्पर्शाभावेनवेष्टनस्यापिशक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषयश्रुतिकल्पनमनुपपन्नमितिचेत् न । इतरेतराश्रयात् । स्वरसतोहिश्रुतिवाक्यादपाक्षिकंस्पर्शनंगम्यते तस्मिंश्चापाक्षिकेनस्मार्तश्रुतिकल्पनमशक्यत्वात् । नहिस्पृशतावेष्टयितुंशक्यते । तत्रस्पर्शनस्यपाक्षिकत्वेसतिंशक्यार्थस्मृतिकल्पिताश्रुतिरात्मानंलभते । तस्यांचलब्धात्मिकायांतद्विरोधात्स्पर्शनस्यपाक्षिकत्वमितीतरेतराश्रयत्वंस्यात् । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धास्मृतिरप्रमाणं । तस्मात्सर्ववेष्टनस्मृतिरूपमनुमानंप्रत्यक्षविषयस्पर्शनश्रुतिविहितस्पर्शविरुद्धसर्ववेष्टनश्रुतिसाधकंनभवति । किंतुस्वयमेवाप्रमाणंभवतियथा तथादृश्यत्वादिलिंगरूपमनुमानमपिसन्घटइत्यादिप्रत्यक्षविरुद्धमिथ्यात्वसाधकंनभवति । स्वयमेवाप्रमाणंभवतीत्यर्थः । नन्वनुपपन्नोभाष्यकारोक्तापवादाधिकरणसिद्धसर्ववेष्टनस्मृतिरूपोदृष्टांतः वार्तिककारदर्शिताधिकरणभंगप्रकारेणसर्ववेष्टनस्मृतिमूलस्यसर्ववेष्टनश्रुतेःसत्त्वेनसर्ववेष्टनस्मृतेरपिप्रमाणत्वात् । तथाहि । मन्वादिग्रंथजातस्यशिष्टग्रहणहेतुकं । कल्पितंवेदमूलत्वंकथंपुनरपोद्यते । किंचबाधकसद्भावात्साधकाभावतोथवा । श्रुत्यभावोवसीयेतनद्वेधाप्युपपद्यते ॥ नतावद्दृश्यादर्शनंबाधकं । सर्वशाखानुपलंभात् । नचश्रुत्यभावनियतंकिंचिल्लिंगंदृश्यते । विरुद्धश्रुतिदर्शनंतुषोडशिग्रहणादिश्रुतिभिरनैकांतिकं । नापिसाधकाभावः । नहिस्वप्रमाणप्रवृत्त्यभावमात्रेणवस्त्वभावनिश्चयः । सर्वपुरुषप्रमाणाभावस्त्वसिद्धः । स्मर्तृप्रत्यक्षस्यतद्ग्रंथानुमितस्यसत्त्वात् । नित्यानुमेयत्वेहिसर्वेषामिहानुमानमेवप्रमाणं

स्यात् । तच्चप्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनोदेतीतिसर्वपुरुषाणांसाधकप्रमाणाभावादीषत्करमभावावधारणंस्यात् । नचतदस्ति । अंध परंपरादोषात् । अतःस्मर्तृपुरुषांतराणामिहप्रत्यक्षसंभवात् । तस्यचात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वान्नस्मार्तश्रुतिनिराकरणं । तदुक्तं । "आत्मीयात्परकीयस्यदौर्बल्यंनहिकिंचन । प्रत्यक्षत्वाविशेषेणस्वप्रत्यक्षसमंहितत्" इति ॥ ततश्चात्मीयपरकीयप्रत्यक्षविषय श्रुतिविहितयोःस्पर्शनवेष्टनयोस्तुल्यकक्ष्यतयाविकल्पएव । सचांशेबाधएवेतिसर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानमपिस्पर्शनश्रुतिप्रत्यक्षस्यबा धकमेवेतिचेन्मैवं । परकीयप्रत्यक्षादप्यात्मीयप्रत्यक्षस्यविस्रंभणीयतयापरप्रत्ययमनादृत्यात्मीयप्रत्ययेनैवव्यवहारःक्रियते । अतो त्रस्पर्शएवानुष्ठीयते । नतुसर्ववेष्टनमितिफलतोप्रामाण्यंश्रुतिविरुद्धानांस्मृतीनां । यथाहुः । "यावदेकंश्रुतौकर्मस्मृतौचान्यत्प्र तीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वेश्रुत्यनुष्ठानमिष्यत" इति ॥ विरोधेत्वनपेक्षंस्यादिति श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेयत्प्रमाणांतरानपेक्षंश्रुति वाक्यंतदेवग्राह्यं । अस्तिह्यात्मप्रत्ययेपरप्रत्ययानुमानक्लेशाश्रयणमितिसूत्रार्थः । नन्वौदुंबर्याःसर्ववेष्टनमशक्यंयोहितस्याःप्र देशोऽधोभागस्थस्तस्यवेष्टयितुमशक्यत्वात् । वेष्टयित्वापिगर्तेनिक्षेपसंभवात् । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिमूलश्रुतिर्यावन्न स्वस्यप्रत्यक्षविषयस्तावदनुष्ठानमात्रं । ततःपरंतुविकल्पइतिस्मृत्यनुमानंनप्रत्यक्षबाधस्येष्टे । तस्माद्युक्तोदृष्टांतइति ॥ मंत्रसा मर्थ्यरूपेणेति ॥ एतच्चश्रुतिलिंगाधिकरणेनिरूपितप्रायमितिपृथक्नोच्यते ॥ चोदनालिंगसंसारूप्येणेति ॥ दशमाध्याये चतुर्थपादेचिंतितं । चोदनालिंगसंयोगेनतद्विकारःप्रतीयते । सोमारौद्रवरौश्रूयेते शरमयंबर्हिर्भवतीति तत्रकिंदार्शपौर्णमा सिकाःकुशाःनिवर्ततेनिवर्ततेवेतिसंदेहे शराणांकुशानांचोपदेशातिदेशरूपप्रमाणवत्तयावगतत्वात्समुच्चयइतिपूर्वःपक्षः । बर्हिः

शब्दलक्षितेबर्हिःकार्येशराणांविधायकस्यवचनस्यप्रत्यक्षत्वात् तैरेवकृतस्वकार्याणांकुशानांप्रापकस्यकुशसाधारणस्यातिदेशवाक्यस्यकल्पनंनप्रवर्ततेकिंतुकुशव्यतिरिक्तांगप्रापकस्यैवतस्यानुमानमितिप्रापकाभावात्कुशानिवर्ततइतिसिद्धांतः । चोदनायाः सल्लिंगंनिर्वपतियजेतेत्यादिशब्दः अष्टाकपालादिसंख्याएकद्विदेवत्वादितत्संयोगेनतत्सारूप्येणतद्विकारःप्रतीयतेइतिसूत्रार्थः ॥ सर्वंवमीमांसोन्मूलितास्यादिति ॥ अत्रवदंति । सि० किमिदमापाद्यते श्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षमनुमानैर्बाध्येतेतिवाप्रत्यक्षविषयीभूतंश्रुतित्रयमितिवा । नाद्यः । विरोधाभावेनतद्बाध्यबाधकभावस्यशास्त्रार्थत्वाभावात् । अस्माभिरनभ्युपगमाच्च । अनुक्तोपलंभमात्रत्वेनर्ननिरनुयोज्यानुयोगापत्तेः । अतएवनद्वितीयः । प्रत्यक्षविषयभूतस्यश्रुतित्रयस्यलिंगबाधकत्वपरेपिशास्त्रे प्रत्यक्षस्यलिंगबाध्यत्वेपिविरोधाभावात् । नहिशब्दप्रत्यक्षयोरैक्यमस्ति । शब्दस्यसर्वप्रमाणापेक्षयाबलवत्त्वांगीकारादिति । अत्रोच्यते । आद्यस्तावद्युक्तः । नचश्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षस्यानुमानैर्विरोधाभावइतिवाच्यं । प्रत्यक्षविषयश्रुत्यासर्शानुकूलसर्ववेष्टनं गार्हपत्यशेषत्वं शरबर्हिष्कत्वंचप्रतिपाद्यते । अनुमानैस्तुसर्ववेष्टनं इंद्रशेषत्वं कुशबर्हिष्कत्वंचप्रतिपाद्यतइत्यर्थविरोधकृतश्रुतिविरोधपूर्वकःप्रत्यक्षानुमानानामस्तिविरोधः । अतएवतार्तीयोप्राप्तबाधइत्युच्यते । यथाहुः १ "कल्प्यस्यशास्त्रस्यतुकल्पनं यन्निरुद्ध्यतेमूलनिकृंतनेन । क्लृप्तेनशीघ्रेणफलापहारादप्राप्तबाधंतमुदाहरंती"ति । तस्मादस्त्येवप्रत्यक्षस्यानुमानैर्विरोधः। द्वितीयोपियुक्तः । प्रत्यक्षविषयस्यश्रुतित्रयस्यश्रुत्यनुगुणानुमानबाधकत्वंहिप्रत्यक्षविषयत्वेन नतुश्रुतित्वमात्रेण । अनुमितायाअपिश्रुतेः प्रत्यक्षश्रुतिबाधकत्वप्रसंगात् । तस्मात्साधूक्तंसर्वैवमीमांसोन्मूलितास्यादिति ॥ अन्ययौष्ण्यंप्रत्यक्षंचेति ॥ अत्रवदंति । सि०

अग्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षात्मस्थायित्वप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षयोरर्थक्रियासंवादश्रुत्यनुग्रहाभ्यांप्राबल्येनानुमानबाधकत्वे । अपरीक्षितप्रत्यक्षंहि परीक्षितानुमानापेक्षयादुर्बलंनीलंनभइतिप्रत्यक्षमिवनभोनीरूपत्वानुमानापेक्षया । अतोनसामान्यतोदृष्टमात्रेणसर्वसंकरापत्ति रिति । अत्रोच्यते । सुखपर्यंतपरीक्षायाःजगत्सत्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यनुग्रहस्यसन्घटइतिप्रत्यक्षेपिसत्त्वेनतस्याप्यनुमानापेक्षया बलवत्त्वात् । त्वन्मतेअस्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादीनामप्यखंडार्थत्वेनात्मनिस्थायित्वेसंसर्गाप्रतिपादकत्वाच्चेतिसाधूक्तं कालात्य यापदिष्टोच्छेदःस्यादिति ॥ तथाचशृंगित्वइति ॥ अत्रवदंति । सि० अयोग्यशृंगादिसाधनेप्रत्यक्षबाधस्यासंभवेनतत्रव्याप्ति ग्राहकतर्केष्वाभासत्वस्यत्वयापिवक्तव्यत्वेनव्यवस्थायाउभयसमाधेयत्वात् । नहितर्काभाससंसध्रीचीनमनुमानंप्रमाणमितिके नाप्यभ्युपेयतइति । अत्रोच्यते । शृंगस्ययोग्यत्वनियमाच्छृंगानुमानस्ययोग्यशृंगविषयत्वेनतत्रप्रत्यक्षबाधस्यसंभवात् । अन्य थाऽनौष्ण्यस्यातींद्रियत्वोक्तिसंभवेनतत्रापिबाधोद्भावनमसंभविस्यात् । तस्मात्प्रत्यक्षस्यानुमानाबाधकत्वेपशुत्वादिनाशृंगादि साधनमपिस्यादेवेतिसाधूक्तं ॥ घटवृत्तित्वादिनेति ॥ घटमात्रवृत्तित्वादिनेत्यर्थः । तेनचित्त्वादीनांदृष्टांतत्वसंभवो नवाऽ सिद्धिरिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामक्षंनोलिंगबाधितं ॥ प्रत्यक्षस्यानुमा नबाध्यत्वेबाधकं ॥ १२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ तस्माद्धूमएवेति ॥ अर्थवादाधिकरणे "शास्त्रदृष्टविरोधाच्चे" तिपूर्वपक्षसूत्रेणतस्माद्धू मएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूमइत्यादीनांदृष्टविरोधादप्रामाण्यमाशंक्य "गुणवादस्तु" इतिसिद्धांतसू त्रेणगुणवादमभ्युपेत्यप्रामाण्यमुक्तं । तथाहि "सूर्योज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायंजुहोति अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःस्वाहे" ति

प्रातरितिमिश्रलिंगमंत्रविधिशेषोधूमएवाग्नेर्ददृशेइत्यादिरर्थवादः । दिवाअग्निरादित्यमनुप्रविशति रात्रावादित्येस्तमित्येतमर्थमुपपादयन्विधेयमर्थंस्तौति । धूमएवेत्यवधारणंतुदूरभूयस्त्वात् दूरस्थैर्हिदिवाचधूमएवभूयान्दृश्यतेनार्चिः । रात्रौचार्चिर्भूयोदृश्यतेनधूमः । अतोनदृष्टविरोधादप्रामाण्यमिति ॥ अदितिर्द्यौरित्यादिमंत्रस्यचेति ॥ मंत्राधिकरणे“अर्थविप्रतिषेधा”दित्यादिसूत्रेणार्थविरोधाद्विरुद्धार्थकत्वात् “अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः । एकएवरुद्रोनद्वितीयायतस्थे सहस्रशोयेरुद्राअधिभूम्या”मित्यादेरप्रामाण्यमाशंक्य“गुणादविप्रतिषेधःस्या”दितिसिद्धांतसूत्रेणमातृत्वादिगुणैरदितिःस्तूयते तस्मादविरुद्धमित्यादिनांगौणार्थत्वमेवांगीकृतं तदेतत्सर्वंशब्दस्यप्रत्यक्षबाधकत्वेविरुध्येत । मुख्यार्थपरत्वमेवस्यादित्यर्थः ॥ तत्सिद्धिरित्यादीति ॥ प्रथमस्यचतुर्थेपादेविचारितं तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिंगसमवायाः वैदिकशब्देषुक्वचिद्गौणीवृत्तिरस्तीतिप्रतिपादयितुंगौण्यालक्षणंतावद्विचार्यते । गौणत्वमेकदेशेकिंवृत्तिःसंघातवाचिनः किमध्यारोपितार्थत्वंवृत्तिर्वागुणयोगतः । नाद्यःशौर्यादिरहितेसिंहेनोसिंहगीरियं । मुख्यवृत्तिंप्रपद्येताशतार्थेशतशब्दवत् । अतःसिंहत्वमारोप्यदेवदत्तेप्रयुज्यते । सिंहशब्दोन्यथानस्यात्तद्बोधःसिंहशब्दतः । शौर्यादिगुणयोगस्यासिंहत्वारोपकारणं । नचैवंमुख्यतापत्तिर्वाच्यस्यावास्तवत्वतः । व्रदेध्यारोपकाभावान्नाध्यारोपस्तुसंभवी । अतोवैदिकशब्देषुनगौणीवृत्तिरिष्यते । अत्रोच्यतेनसिंहत्वबुद्धिर्नरिकदाचन । विलक्षणाकृतित्वेनविशेषस्यैवदर्शनात् । सादृश्येप्यत्रनारोपःस्पष्टभेदप्रतीतितः । किंतुस्वार्थाविनाभूतशौर्यादिगुणयोगतः । पुंभिः प्रयुज्यमानस्यसिंहशब्दस्यगौणता । अतोवेदेपिगौणत्वंसंभवेद्गुणयोगतः । कथंतर्हिखपुष्पशशविषाणादिशब्दानांगौणीत्वंखपुष्पं

भवत्सिद्धांतइत्यादौ नहितेषांमुख्यमभिधेयमस्ति येनतत्सादृश्याद्गौणत्वंस्यात्। उच्यते। मुख्यमर्थंवदंत्येवशशशृंगादिकागिरः। असद्विशेषंतत्रापिविशेषोस्तीतिवक्ष्यते। असत्यप्यसत्वाविरोधीशेषोस्तीत्यनिर्वाच्यसाधकख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिभंगेग्रंथकारएवंवक्ष्यति। तस्माद्वेदेपिगौण्याःसंभवाद्यजमानःप्रस्तरःयजमानएककपालइत्यादिषुविचार्यते नामधेयंवागुणविधिर्वाऽर्थवादोवेतिसंदेहेसामानाधिकरण्यादेकमितरस्यनामधेयंप्रस्तरशब्दोवायजमानस्ययजमानशब्दोवाप्रस्तरस्येतिपक्षोभिन्नार्थत्वेनप्रसिद्धत्वान्नैकमितरस्यनामधेयंभवितुमर्हतीतिनिरस्तः। नापितृतीयः। अर्थांतरवचनेनार्थांतरवचनस्यस्तुत्यसंभवात्। अष्टाकपालादिभिस्त्ववयवद्वारेणस्तुतिरुक्ताद्वादशकपालस्य नचप्रस्तरावयवंवचनोयजमानशब्दः। येनस्तुतिःस्यात् तस्मादन्यतरकार्येन्यतरविधानं गुणविधिः। तत्रापियजमानस्यमुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तोयजमानःप्रस्तरशब्दलक्षितेस्रुग्धरणादौप्रस्तरकार्येविधीयते तस्माद्गुणविधिरितिप्राप्तेभिधीयते। यजमानस्यस्रुग्धारणेविनियुक्तस्यस्वपदार्थकरणविरोधात्प्रस्तरवच्चसूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीतिप्रहरणापत्तेरेककपालवच्चसर्वहुतकरणात्सर्वतंत्रपरिलोपःस्यात्। तस्मादर्थवादः कथंपरशब्देनपरस्यस्तवनंसामानाधिकरण्यंवा गुणादितिब्रूमः। कथमगुणवचनोगुणमभिदध्यात्। नाभिदधाति किंत्वर्थसंबंधेनबोधयति यजमानशब्दोहिस्वार्थमभिधत्ते सचाभिहितःस्वसमवेतंस्वकार्यपरत्वंसंबंधाद्बोधयति। तच्चप्रस्तरेप्यस्तीतिप्रस्तरविबोधः। एवंस्वार्थसदृशेतद्गुणशालिनितात्पर्यंभजमानःशब्दोगौणः संपद्यते। यथालोकेसिंहोदेवदत्तइति तस्ययजमानस्यकार्यसिद्धिः यजमानकार्यकरत्वंस्रुग्धारणादियजमानशब्दस्यप्रस्तरेप्रवृत्तौ निमित्तंगुणः जातिः अग्निर्वैब्राह्मणइतिवार्तिककारस्योदाहरणं। आग्नेयोवैब्राह्मणःऐंद्रोराजन्योवैश्योवैश्वदेवइत्युदाहरणं। अत्रा

पिपूर्ववन्नामधेयत्वगुणविधित्वार्थवादत्वसंदेहेअर्थवादत्वसिद्धांतः निमित्तांतरकथनायपृथगुक्तिः । अग्निसंबंधोमुखजन्यत्वगुणोब्राह्मणेवर्तते । श्रूयतेचाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वंकस्मिंश्चिदर्थवादे । प्रजापतिरकामयतप्रजाःसृजेयेति समुखतःत्रिवृतंनिरमिमीतअग्निर्देवताअन्वसृज्यतगायत्रीछंदोरथंतरंसामब्राह्मणोमनुष्याणामजःपशूनांतस्मात्तेमुख्याःमुखतोह्यसृजंतेति । तस्मादाग्नेयशब्दस्तावकः । एवमैंद्रोराजन्योवैश्योवैश्वदेवइत्यादिषुद्रष्टव्यं । सारूप्यात् । आदित्योयूपोयजमानोयूपः । अत्रापितएवपक्षाः सारूप्यंत्वत्रप्रवृत्तिनिमित्तं । तच्चतेजस्वित्यादि । ननुसर्वत्रसारूप्यंगौणत्वनिमित्तंकोत्रविशेषः । इहचक्षुर्ग्राह्यसारूप्यंविवक्षितं । प्रशंसा प्रशंसाप्यपरंशब्दस्यगौणत्वेनिमित्तं । तथाहि । अपशवोवा अन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाइत्यत्र अजादिषुश्रूयमाणंयदपशुत्वंतस्यार्थवादत्वंनसंभवति । पशुत्वनिषेधमात्रेणस्तुतेरसंभवात् । नामधेयत्वंत्वनाशंक्यमितिगुणविधित्वेनपूर्वःपक्षः । पशुकार्येगवाश्वव्यतिरिक्तानामजादीनांप्रतिषेधप्रतीतेरिति सिद्धांतस्तु । तत्रतत्राजादीनांविहितत्वादशक्यः पशुकार्येऽजादीनांप्रतिषेधः । पशुव्यतिरिक्तघटादिवचनस्यपरशब्दस्यापशुशब्दस्यपरत्राजादिषुगवाश्वगतप्रशंसानिमित्तः प्रयोगः । तस्मादर्थवादः । ननुसर्वएवप्रशंसानिमित्तोर्थवादःकिमत्रविशेषेणोपन्यस्यते । सत्यं । तत्सिद्ध्यादिनागुणेनप्रस्तरादिषुप्रवृत्तोयजमानादिशब्दःप्रस्तरादेःप्रशंसाफलोभवति । इहतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपिगुणःप्रशंसैव । तथाहि । अयमत्रार्थः । अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःइत्यत्रनञ्समासगेनपशुशब्देनप्रथमंगवाश्वगतंप्राशस्त्यमुपादायपश्चात्तदभावोनञापश्वंतरेषुकथ्यते । नहिपशुत्वंशक्यंप्रतिषेद्धुं अवश्यंचपशुशब्दोपात्तोर्थोनञापश्वंतरेषुप्रतिषेद्धव्यः शक्नोतिचायंपशुशब्दोगवाश्वाभ्यामेकवा

क्यतयासंबद्धस्तद्गतंप्राशस्त्यंलक्षयितुं तच्चनञापर्युदसिष्यते। एतदुक्तंभवति गवाश्वेषुयत्प्राशस्त्यंनतदन्येष्वस्ति। तस्मादप्रशस्तास्ते। गवाश्वमेवप्रशस्तं। सोयंगवाश्वगतप्राशस्त्याभावःपश्वंतराणामपशूनांतुल्यइत्यनेनाभिप्रायेणपश्वंतराण्यपशवइत्युच्यंते। द्विप्रकाराहिप्रशंसा वस्तुनिविद्यमानगुणोत्कर्षएकःप्रकारः। स्तावकेनशब्देनसंपादितोगुणोत्कर्षोऽपरःप्रकारः। गवाश्वयोरजादिभ्यउत्कर्षोलोकसिद्धोयःसोत्रनिमित्तं। अजादयःस्वभावतःपशवोपिसंतोगवाश्वौप्रत्यपशवःसंपन्नाईदृशोर्गवाश्वयोर्महिमेतिस्तुतिःफलं। नन्वपशुशब्दस्याजादिषुप्रवृत्तौकथंगवाश्वगतंप्राशस्त्यंनिमित्तं। व्यधिकरणत्वात्। अजादिगतप्रशंसाभावस्तुनिमित्तंस्यात्समानाधिकरणत्वात्। अतोप्रशंसैवसूत्रणीयानतुप्रशंसेतिचेदत्रब्रूमः। अजादिषुप्रवृत्तावपशुशब्दस्यतदवयवभूतेनपशुशब्देननिषेध्यमर्पयतासन्निहितगवाश्वगतप्रशंसायाउपादानादपशुशब्दःप्रशंसानिमित्तइत्युच्यते। एतेनापशुशब्दोऽजादिषुप्रवर्तते गवाश्वौचस्तौतीतिव्यधिकरणमितिपरास्तं। तत्सिद्ध्यादिषुशब्दप्रवृत्तिस्तुत्योःप्रस्तरादिनिष्ठत्वेपिप्रकृतेभिन्नरूपत्वात्। अजादिष्वप्रशंसयाप्रवर्तमानस्यापशुशब्दस्यार्थविशेषकरणत्वाभावाच्च। नचरजतनिंदयाहिरण्यस्तुतिवदजादिनिंदयागवाश्वयोःस्तुतिःस्यादितिवाच्यं। अपशुशब्दात्स्पष्टंनिंदायाअप्रतीतेः। तस्मात्प्रशंसैवसूत्रणीयेतिप्रशंसानिमित्तोयमर्थवादः। अयज्ञोवाएषयदसामा अयज्ञोवाएतद्यदछंदोममित्यादिष्वयमेवन्यायः। छंदोमशब्देनचतुर्विंशःचतुश्चत्वारिंशोष्टचत्वारिंशइत्येतेत्रयःस्तोमाउच्यंते। अक्षरसंख्यासाम्येनगायत्रीत्रिष्टुब्जगतीछंदोभिर्गीयमानत्वात्। भूमा अग्निचयनेश्रूयते। सृष्टीरुपदधातीतिसृष्टिशब्दोपेतामंत्रायासामिष्टकानामुपधानेविद्यंतेताइष्टकाःसृष्टयइत्युच्यंते। सृष्टिमानासामुपधानोमंत्रइतिविगृह्य "तद्वा

नासामुपधानोमंत्रइतीष्टकासुलुक्कमतो"रितिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रिययातन्निष्पादनात् सृष्टिशब्दोपेताश्चोपधानमंत्रा "एकयासू
वते"त्यस्मिन्ननुवाकेसमाम्नाताः ब्रह्मासृज्यतभूतान्यसृज्यंतेत्यादिनासृजतिधातोस्तेषुप्रयुक्तत्वात् । तेमंत्राअत्रसृष्टिशब्देनोपधा
नेगुणत्वेनविधीयंतेउतसृष्टिशब्दोऽनुवादरूपोर्थवादोवेतिसंशयेमंत्ररूपगुणविधिरितिपूर्वःपक्षः । कुतः उपदधातीत्यनेनाख्या
तेनाभिसंबंधात् । नचार्थवादत्वमस्यसंभवति विध्यंतरेणसहैकवाक्यत्वाभावादितिप्राप्तेऽभिधीयते । लिंगप्रकरणाभ्यामेवमंत्रा
णांप्राप्तत्वान्नविधिःसंभवति । तथासतिपरिसंख्यास्यात् बहुषुमंत्रेषुप्रकरणप्राप्तेषुसृष्टिविधानादन्येपरिसंख्यायेरन् । साचत्रि
दोषा परिसंख्यातानांचमंत्रांतराणामानर्थक्यंस्यात् । तस्मान्नतेमंत्राअत्रविधीयंते किंतुतान्मंत्राननूद्येष्टकोपधानंविधीयते ।
सृष्टिशब्देनानुवादस्तुवक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथासृष्टमेवावरुंधइतिवक्ष्यमाणोर्थवादः यदिविधिवाक्येमंत्राणामनुवादकः
सृष्टिशब्दोनस्यात्तदानीमर्थवादेसृष्टिशब्दप्रयोगाद्विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमःस्यात् तस्मान्मंत्रानुवादीसृष्टिशब्दोनगुण
विधायकः किंत्वर्थवादः । ननुप्रथममंत्रेसृजतिशब्दोनप्रयुक्तः किंतुदधातिधातुःएकयास्तुवतेप्रजाअधीयंतेतितत्पाठात् बाढं ।
तथापिद्वितीयादिषुबहुषुमंत्रेषुसृजतिधातुप्रयोगाद्भूम्नागुणेनसृष्ट्यसृष्टिसमुदायेसृष्टिशब्दोगौणःप्रवर्ततइतिभाष्याभिप्रेतःपक्षः ।
एवंच"तद्वानासामुपधान"इत्यादिव्याकरणसूत्रमप्यनुसृतंभवति । यद्यपिव्याकरणसूत्रानुसारेणसृष्टिशब्दार्थांतर्गतत्वादुपधा
नमपिनपृथग्विधेयं । तथाप्युपधानरूपसृष्टिपदार्थविधानार्थंविधिप्रत्ययस्तावदवश्यंप्रयोक्तव्यः सचधातुंविनानकेवलंसाधुःप्रयो
गइतियस्यकस्यचिद्धातोःप्रयोक्तव्यत्वेबुद्धिसन्निहितउपदधातिरेवप्रयुज्यते । सृष्टिशब्दोपेतामंत्रायासामिष्टकानामुपधानेवर्तंत

इत्येवसृष्टिपदार्थैइष्टकाविशेषणत्वेनोपस्थितस्योपधानविशेषस्यविधिसंबंधेक्लिष्टत्वाच्चेतिवयंपश्यामः । केचित्त्वयंमंत्रविधिरि
तिसमर्थयंते । नह्येकयास्तुवतइत्यादीनामुपधानैकांतिकंलिंगमस्तियेनप्राप्तिःस्यात् । इष्टकालिंगस्यस्त्रीलिंगशब्दप्रयोगादेःसा
धारणत्वेनग्रहणासादनादिष्वपीष्टकानांप्राप्नुयुः । तथासत्यस्तिविधेरवकाशः । सत्यामप्युपधानेप्राप्तौमध्यमचितिसंबंधार्थम
पिप्रत्यक्षविधानमर्थवद्भविष्यति । यांकांचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तांमध्यमायांचितिनिदध्यादितिवचनात् लिंग
समवायात् । चयनेश्रूयते प्राणभृतउपदधातीति । अत्रापिसृष्टिन्यायेनमंत्रविधिरितिपूर्वःपक्षः । लिंगप्रकरणप्राप्तमंत्रानुवादेनेष्ट
कोपाधानविधिरितिसिद्धांतः । एतस्यैवप्राणान्दधातीत्यस्यवक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तयेप्राणभृच्छब्देनमंत्रानुवादः । पूर्वत्र
द्वितीयादिमंत्रेषुसृष्टिलिंगानांबाहुल्यं । इहतुप्रथममंत्रएवप्राणभृल्लिंगमाम्नायते । अयंपुरोभौवनस्तस्यप्राणोवांयतइतिएकस्यैव
मंत्रस्यप्राणभृत्त्वेपितत्सहचरिताःसर्वएवमंत्राःछत्रिन्यायेनप्राणभृच्छब्देनलक्ष्यंते प्राणभृदप्राणभृद्गणेपिप्राणभृच्छब्दसमवायो
स्तीतिसर्वेषुतदनुवाकगतमंत्रेषुप्राणभृच्छब्दोगौणः । तत्सिद्ध्यादिभिर्हेतुभिर्यजमानादिशब्दागौणाश्रयाःगुणवृत्तयइतिसमग्र
सूत्रार्थः । तदुक्तं "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिंगभूमभिः । षड्भिःसर्वत्रशब्दानां गौणीवृत्तिःप्रकल्पिते"ति । विशेषस्तुपुष्प
टीकादौद्रष्टव्यः । अनेकप्रमेयसंग्रहरूपत्वात्पेटिकाशब्दः ॥ [१९३।५] अनन्यपरत्वादिति ॥ अद्वैतेतात्पर्यलिंगानांसत्त्वेनाद्वैततात्पर्य
कत्वादन्यत्रतात्पर्यलिंगाभावेनान्यत्रतात्पर्याभावइत्यर्थः । अत्रवदंति।सि० "प्रमाणांतरसंवादार्थक्रियादिरूपपरीक्षापरीक्षितस्य
प्रत्यक्षस्यप्राबल्येनव्यवहारदशायामेवतद्विरुद्धग्राहिणोधूमएवाग्नेर्दिवाददृशे अदितिर्द्यौर्यजमानःप्रस्तरइत्यादेःतद्विरोधेनामु

या० १२४

ख्यार्थत्वेप्यद्वैतागमस्यपरीक्षितप्रमाणविरोधाभावेनमुख्यार्थत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षादेर्हिपरीक्षयाव्यावहारिकप्रामाण्यमात्रंसिद्धं । तच्चनाद्वैतागमेनवाध्यते । वाध्यतेतुतात्विकंप्रामाण्यं । तच्चपरीक्षयानसिद्धमेवातोनविरोधः । धूमएवाग्नेरित्यादेस्तुमुख्यार्थत्वेनप्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकंप्रामाण्यंव्याहन्येत । अतोविरोधात्तत्रामुख्यार्थत्वमितिविवेकः । यत्तुप्रत्यक्षाविरोधायतत्त्वंपदलक्षणानाश्रीयेतेति । तन्न । षड्विधलिंगैर्गतिसामान्येनवाखंडएवावधार्यमाणस्यतात्पर्यस्यानुपपत्तेर्जीवेशगतसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादीनामनुपपत्तेरैक्यस्यतात्पर्यविषयीभूताखंडप्रतीतिनिर्वाहायलक्षणांगीकरणस्यैवोचितत्वात् । तात्पर्यविषयीभूतान्वयनिर्वाहायलक्षणाश्रयणस्यसर्वत्रदर्शनात् । नचैवंसत्यमुख्यार्थत्वंस्यादितिवाच्यं । तद्धिप्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थांतरपरत्वंवाअशक्यार्थपरत्वं । नाद्यः । सामानाधिकरण्येनप्रतीयमानस्यैक्यस्यात्यागात् । नांत्यः । जहदजहल्लक्षणाश्रयणेनशक्यैकदेशपरित्यागेपि सोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यइवशक्यैकदेशस्यैवान्वयाभ्युपगमात् ॰। विशेषणबाधेनविशेष्यमात्रान्वयस्यैवात्रलक्षणाशब्देनव्यपदेशादिति" ॥ मैवं । परीक्षयाप्रत्यक्षादीनामद्वैतागमंसमानयोगक्षेमप्रामाण्यस्यैवप्राप्तेर्विरोधस्यवज्रलेपत्वात् । यत्तुषड्विधलिंगैरित्यादि । तदपिन । अन्योन्याश्रयात् । सिद्धेऽखंडेतात्पर्येतन्निर्वाहायसार्वज्ञादित्यागेनलक्षणयाविशेष्यपरतयामानांतराविरोधः । तदविरोधेचतात्पर्यलिंगैरखंडगोचरतात्पर्यसिद्धिरिति । लौकिकवाक्यस्यमानांतरविरुद्धार्थगोचरतात्पर्यकत्वेपिवैदिकवाक्यस्यन्यायगम्यतात्पर्यकस्यमानांतराविरुद्धएवतात्पर्यकल्पनात् ॥ [११३।२] नहीति ॥ मानांतराविरोधएवोपक्रमादीनांतात्पर्यप्रमापकत्वंनतुतद्विरोधेपीत्याखंडलार्थः ॥ [११३।२] वाक्यमिति ॥ आगमवाक्यमित्यर्थः ॥ [११३।७] नविधाविति ॥ विधौ विधायकेवाक्ये परः प्र

तीयमानवाक्यार्थातिरिक्तोन्योवाक्यार्थो नास्तीत्यर्थः ॥ अन्यशेषेपीति ॥ इयंगौःक्रय्येत्यस्यशेषभूतेवहुक्षीराद्यपत्याअ
नघप्रजेत्यादिवाक्येप्रतीयमानबहुक्षीरादिसंसर्गपरत्वेनमुख्यार्थत्वात् ॥ कामंधेनुरिति ॥ व्यतिरेकदृष्टांतः। हिरण्यदक्षिणाँवि
धिशेषेसोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वंयदश्रवसीयततद्रजतँहिरण्यमभवत् तस्माद्रजतँहिरण्यमदक्षिण्यंअश्रुजमित्यादिष्वपि
प्रतीयमानसंसर्गपरत्वंविनारजतनिंदासिद्धेःप्रतीयमानसंसर्गपरत्वरूपमुख्यवृत्तिरेवाश्रितेत्यर्थः ॥ प्रस्तरादीति ॥ व्यतिरेक
दृष्टांतः। अत्रवदंति। सि० "तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वंहिमुख्यार्थत्वं नशक्यार्थमात्रबोधकत्वं। अन्यार्थतात्पर्यकत्वंचामु
ख्यार्थत्वं नलाक्षणिकत्वमात्रं। तथाचाद्वैतागमस्यतात्पर्यविषयीभूतार्थबोधनिर्वाहायलक्षणाश्रयणेपिमुख्यार्थत्वमुपपन्नं। एवंच
सोमेनयजेतेत्यादिविशिष्टविधेर्विशेषणतात्पर्याभावान्मत्वर्थलक्षणायामपिस्वार्थापरित्यागाच्चनामुख्यार्थत्वं जिज्ञासापदेतुज्ञाधा
तुनाइष्यमाणज्ञानलक्षणांगीकारानंगीकारमतभेदेपि सन्पदस्यविचारेजहल्लक्षणाभ्युपगमस्योभयत्रतुल्यत्वाच्छक्यार्थपरित्यागे
पिविधितात्पर्यनिर्वाहान्नामुख्यार्थत्वं। नहिवाक्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापदमात्रेणलक्षणायामपिवाक्यस्यामुख्यार्थत्वं प्रतीत
स्यार्थस्यानन्यशेषत्वेनमुख्यत्वात्। यत्रपुनःप्रतीतएववाक्यार्थोन्यशेषत्वेनकल्प्यते तत्रवाक्यस्यामुख्यार्थत्वमेव। अन्यद्धिपदता
त्पर्यं। अन्यच्चवाक्यतात्पर्यं। सैंधवमानयगंगायांवसतीत्यादौवाक्यतात्पर्यैक्येपिपदतात्पर्यभेदात्। विषंभुंक्ष्वेत्यादौपदतात्प
र्याभेदेपिवाक्यतात्पर्यभेदात्। अतएवगौःक्रय्यावहुक्षीरेत्यादिवाक्यस्यावश्यंक्रेतव्येतिविधिशेषत्वेनतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वादमु
ख्यार्थत्वं। सोरोदीदित्यादिवाक्यार्थस्यचहिरण्यंदक्षिणेतिविधिशेषत्वेनरजतनिंदाद्वारातत्प्राशस्त्यलक्षकत्वात्। सर्वंखल्विदंब्र

ह्मतज्जलानितिशांतउपासीतेतिशमविधिशेषत्वेनात्यनायाससिद्धत्वरूपतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वादमुख्यमेव। अतएवमानांतरविरोध एवलक्षणेत्यपास्तं । इयंगौर्बहुक्षीरेत्यादिनाप्राशस्त्यलक्षणायांव्यभिचारात्। किंतुपरमतात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतीतिनिर्वाहायैवसर्वार्थवादेषुलक्षणा । एतावांस्तुविशेषः । विधिप्राशस्त्यलक्षणातःप्राग्यदर्थवादवाक्यार्थज्ञानंतस्यप्रमाणांतरविरोधेबाधएव यथाप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददित्यादौ । अतएवात्रगुणवादमात्रं प्रमाणांतरप्राप्तौत्वनुवादमात्रमग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादौ। अतएवतदुभयत्राबाधिताज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रामाण्यशरीरानिर्वाहादप्रामाण्यं । यत्रपुनःप्रमाणांतरप्राप्तिविरोधौनस्तस्तत्रप्रामाण्यशरीरनिर्वाहाद्भूतार्थवादत्वं यथेंद्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादौ । अयमेवदेवताधिकरणन्यायः। ननुतर्ह्यादित्योयूपइत्यादौवाक्यार्थप्रतीत्यर्थमेवलक्षणांगीकारादमुख्यार्थत्वंनस्यात्। नस्यात्यद्यादित्यसदृशोयूपइतिवाक्यार्थपर्यवसानंस्यात्। किंतुगुणवृत्त्याप्रतीतस्यापिवाक्यार्थस्ययूपेपशुंबध्नातीतिविधिशेषत्वेनतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वमस्त्येव। तेनैवामुख्यत्वं नतुपदगौणतयेति । तत्सिद्धिपेटिकायांसर्वोदाहरणेष्ववांतरवाक्यार्थप्रतीतयेगुणवृत्तिप्रकाराःप्रदर्शिताः । कर्मप्राशस्त्यलक्षणातुसर्वार्थवादसाधारणीतत्रास्त्येवेतिनामुख्यार्थत्वानुपपत्तिः । अतउपपन्नंप्रस्तरादिवाक्यवैषम्यमद्वैतवाक्यस्य । तस्मादद्वैतागमस्यलाक्षणिकत्वेपिमुख्यार्थत्वात्प्रत्यक्षबाधकत्वमिति ” अत्रब्रूमः । तत्त्वमसि सोमेनयजेतेत्यादौवाक्यार्थस्यानन्यशेषत्वरूपामुख्यार्थत्वेपि बहुक्षीरा सोरोदीदित्यादौवाक्यार्थस्यान्यशेषत्वरूपामुख्यार्थत्वेपिस्वरसप्रतीतसमानाधिकरणपदार्थाभेदरूपवाक्यार्थनिर्वाहायतत्त्वंपदयोर्जहदजहल्लक्षणाश्रयणंसोमपदेमत्वर्थलक्षणाश्रयणंचनस्यात् । यदिप्रत्यक्षमागमबाधकंनस्यात्। सहितत्त्वं

पदार्थयोःसर्यज्ञत्वादिभोक्तृत्वादिविशिष्टयोरभेदबोधनेसोमद्रव्यस्यचयागाभेदबोधनेप्रत्यक्षविरोधादन्योदोषोस्ति । एवंजिज्ञा
साशब्दगतसन्पदेपिविचारेजहल्लक्षणानस्यात् । सन्पदार्थस्येच्छायाःविधिपरतंत्रत्वाभावबोधकमानस्यैवतद्धिजिज्ञासस्वेतीच्छा
विधायकागमवाधितत्वेनसन्पदस्यमुख्यार्थतायाएवप्राप्तेः । किंचान्यशेषस्यामुख्यत्वेप्रस्तरवाक्यमन्यशेषत्वादमुख्यार्थमितिहे
तुहेतुमद्भावोनोपपद्यते। यच्चोक्तं तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वंमुख्यार्थत्वंनतुशक्यमात्रबोधकत्वमिति । तदपिन। मानांतर
विरुद्धेवाक्यतात्पर्यस्यैवानुपपत्तेः । मानांतरविरुद्धेवाक्यतात्पर्यवत्पदतात्पर्यस्याप्यापातेनतत्त्वंसोमसन्पदादिलक्षणायाअ
प्यसिद्धेः । अन्यशेषीभूतवाक्यार्थप्रतिपादकेसमिधोयजतीत्यादौवेदेतंडुलान्पचेतेत्यादौलोकेचामुख्यार्थत्वव्यवहाराच्च ॥ स
[११४।६]
र्वस्यापिवाक्यस्येति ॥ मिथ्यात्ववादिनाप्रत्यक्षवाधकत्वेनआगमेऽद्भाविते सत्यत्ववादिनाआगमस्यमुख्यार्थत्वेप्रत्युक्तेपुनः
[११५।३]
मिथ्यात्ववादिनाआगमस्यामुख्यार्थत्वंननिषेद्धव्यं । स्वाभ्युपगमविरोधापत्तेरितिभावः ॥ अनुवादमुख्यार्थत्वायेति ॥ अ
र्थवादमुख्यार्थत्वायेत्यर्थः । नन्वश्वप्रतिग्रहेष्टौप्रतिगृह्णीयादितिविधौप्रतिग्राहयेदिति व्यवधारणंकल्पनयाऽर्थवादानुसारेण
प्रयोजकव्यापारेलक्षणायाअंगीकरणादितिचेन्मैवं । नहितत्रार्थवादानुसारेणविधौलक्षणाकिंतु "प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्
संस्वांदेवतामार्छत् । सपर्यदीर्यत। सएतंवारुणंचतुष्कपालमपश्यत् तंनिरवपत् ततोवैसवरुणपाशादमुच्यत वरुणोवाएतंगृ
ह्णाति योश्वंप्रतिगृह्णाति यावतोश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावंतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् । वरुणमेवस्वेनभागधेयेनोपधावति ।
सएवैनंवरुणपाशान्मुंचती"त्यत्रोपक्रमस्वारस्यायैवोपसंहारेलक्षणा । प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदितिप्रजापतिर्दातासंकीर्तितो

वरुणःप्रतिग्रहीता । सस्वांदेवतामार्छदितिसइतिसमानविभक्तिनिर्दिष्टःप्रजापतिःस्वांदेवतांपूर्ववाक्येसंप्रदाननिर्देशाद्वरुणमा-र्छत् अपरराध्न। सपर्यदीर्यत भीतोविदीर्णोवा। सएतंवारुणंचतुष्कपालमपश्यत् । ततोवैसवरुणपाशादमुंचतइतिसर्वत्रप्रजापतिरेवदातानुषज्यते। तथाचान्योप्यश्वस्यदीता एतामिष्टिंकुर्यादित्युपक्रमेदातुरिष्टिःप्रतीयते । वरुणोवाएतमित्याद्युपसंहारेप्रतिग्रहीतुः उपक्रमप्राबल्याच्चदातुरिष्टिर्नार्थवादबलवत्त्वात् । अपिचतंत्रसारे "मैत्रायणीयशाखायांदात्रुपक्रमतोप्यृते,। कर्मांगत्ववशादेवदातुरिष्टिःप्रतीयते"इत्युक्तत्वेनवचनादेवदातुरिष्टिर्नत्वर्थवादानुसारेणविधिवाक्येव्यवधारणकल्पनादिनादातुरिष्टिरिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुपूरैःपक्षयुगैर्युजि । न्यायामृततरंगिण्यामक्षंनोशब्दवाधितं ॥ प्रत्यक्षस्यशब्दबाध्यत्वेबाधकं ॥ १३ ॥ ७ ॥ ७ ॥ अपच्छेदन्यायेनेति ॥ षष्ठस्यपंचमेस्थितं । पौर्वापर्येपूर्वदौर्बल्यंप्रकृतिवत् । बहिष्पवमानस्तुत्यर्थंप्रस्तोतृप्रतिहर्तारौप्रतिहर्त्रुद्गातारौचसमन्वारब्धाःप्रसर्पंति । अध्वर्युंविनिष्क्रामंतंप्रस्तोतासंतनुयात् । तंप्रतिहर्ता तमुद्गाता तं ब्रह्मा तंयजमानइतिवचनात् । तत्रविभागेप्रायश्चित्तंश्रुतं यदिप्रस्तोतापच्छिद्येतब्रह्मणेवरंदद्यात् । यदिप्रतिहर्तापच्छिद्येतसर्ववेदसंदद्यात् । यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणंयज्ञमिष्ट्वातेनपुनर्यजेत तत्रतद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादिति । पूर्वाधिकरणेस्थितमपच्छेदस्ययौगपद्येविकल्पइति । इदानींपौर्वापर्येकिंविकल्पउतबाधइतिचिंत्यते । तत्रपूर्वःपक्षः । नतावदत्रसामान्यविशेषनित्यनैमित्तिकनित्यकाम्यक्रत्वर्थपुरुषार्थाल्पभूयस्त्वसावकाशनिरवकाशत्वांगप्रधानतद्धर्मत्वलक्षणःकश्चिदपिशास्त्रद्वयस्यमिथोबाधेहेतुरस्ति । नापिप्रमाणतदाभासवत्पौर्वापर्येणबाधः । शास्त्रावधारणवेलायांपौर्वापर्याभावात् । प्रयोगस्थंतुपौर्वापर्यंन शास्त्रार्थं

॥ ८९ ॥

वधारणायालं । नहिप्रयोगाधीनंशास्त्रार्थावधारणं। तदवधारणोत्तरकालत्वात्तत्प्रयोगस्य। किंच। यःपूर्वस्यपरेणबाधमिच्छति तेनतावदुत्पन्नस्योत्पत्तिविरोधलक्षणबाधासंभवान्मिथ्यात्वलक्षणबाधोवक्तव्यः । नचनामशास्त्रस्यमिथ्यात्वसंभवः । सामान्य शास्त्रादेर्हिविशेषशास्त्रादिवशात्तद्व्यतिरिक्तविषयपरिकल्पनान्नमिथ्यात्वप्रसक्तिः । इहत्वस्मिन्नेवप्रयोगेशास्त्रेणोत्पन्ननैमित्ति कंविज्ञानमित्यविवादं । नतद्विषयांतरेव्याख्यातुंशक्यं । तत्रतद्बाधेशास्त्रस्यप्रामाण्यबाधप्रसंगः । किंचमिथ्यात्वंविद्यमानमे वबाधकेनबोध्यते । नतुतद्वशेनमिथ्यात्वंजन्यते । नचात्रपूर्वविज्ञानस्यमिथ्यात्वमस्ति । अदुष्टकरणजन्यत्वात् । नचामिथ्या भूतस्यबाधसंभवः । तस्मात्पौर्वापर्योत्पत्तावपियेनकेनचित्कल्पेनैवक्रतावधिक्रियेतैवेति । सिद्धांतस्तु । यथाशक्त्यनुबंधादा ख्यातोविदधदेवस्वार्थविरुद्धंधर्मांतरमबाधित्वास्वार्थंबोधयितुमशक्नुवन्पूर्वविज्ञानंबाधते। आगंतुकनिमित्तसंबंधेनक्रतोर्विका रेविधीयमानेऽयमर्थोवगम्यते । प्रागन्यादृशोपिक्रतुःफलसाधनःसन्नस्मिन्निमित्तेसंजातेसत्यन्यादृशःफलंसाधयतीति । ततश्च यथाद्वादशशतदक्षिणःफलसाधकः सचोद्गात्रपच्छेदेसंजातेसत्यदक्षिणः पुनरावृत्तिधर्मकश्चफलसाधनंभवति प्रतिहर्त्रपच्छेदेच सर्ववेदसदक्षिणः तथाद्वयोर्निमित्तयोरन्यतरेणपूर्वोत्पन्नस्यादाक्षिण्यस्यसर्ववेदसदाक्षिण्यस्यवासतःपश्चात्तनेननिमित्तांतरेणसा मर्थ्यांतरमेवक्रतोर्जातमितिपूर्वस्यपरेणबाधः । सचायंशास्त्रार्थावधारणवेलायामेवप्रायोगिकेणपौर्वापर्येणशास्त्रयोर्मिथोबाधोव गम्यतइतिनप्रयोगोत्तरकालंशास्त्रार्थावधारणापत्तिः । नचशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगः । यत्रपाश्चात्यंनिमित्तांतरंबाधकंनास्तित द्विषयत्वेनशास्त्रव्याख्यानात् । प्रकृतिवच्छन्दस्यैवलुप्तार्थप्रत्याम्नातप्रतिषिद्धातिरिक्तविषयतया श्रुतिलिंगादिषुतुपूर्वपूर्वविरो

धेपरस्यानुत्पत्तिरेवेतिपूर्वस्यप्राबल्यं । इहतुपूर्वविज्ञानसमयेपरस्यानुत्पन्नत्वेनाविरुद्धत्वात्अबाध्यत्वं । नह्यसतोबाधःसंभवति । उत्तरस्यपूर्वबाधनमंतरेणावस्थितिर्नसंभवतीतिपूर्वप्रतिबाधकत्वं । तदुक्तंवाचस्पत्ये । "पूर्वंपरमजातत्वादबाधित्वैवजायते । परस्यत्वन्यथोत्पादात्तदबाधेनसंभव" इति । तस्मात्पूर्वस्यपरेणबाधइति । तत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पःस्यादिति । यौगपद्येप्रायश्चित्तद्वयमापतति । तत्किंसमुच्चीयते उतविकल्प्यतइतिविचारः । तत्रपूर्वःपक्षः । उद्गात्रपच्छेदेपुनर्यज्ञादिविधानाददाक्षिण्यसर्ववेदसदानयोःप्रयोगद्वयेनानुग्रहसंभवात्सत्यांगतावष्टदोषनिदानविकल्पासंभवात्समुच्चयइति । सिद्धांतस्तु । यस्मिन्नेवप्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदस्तस्मिन्नेवतन्निमित्तंप्रायश्चित्तंसर्वस्वदानंकर्तव्यमित्यवगमान्नप्रयोगांतरेणतदनुग्रहसंभवः । किंचयत्पूर्वस्मिन्दातव्यंतदेवपुनःक्रतौदास्यन्स्यात् । यदिपूर्वस्मिन्नसर्वस्वंततस्तस्यपुनःक्रतावपिनदानसंभवः । अथदातव्यंततस्तुल्यत्वान्नादाक्षिण्येनबाधसंभवः । तस्माद्युगपदुभयनिपातात्परस्परविरुद्धंनैमित्तिकंविकल्पितुमर्हतीति ॥ यद्युद्गाताजघन्यःस्यात्सर्ववेदसंदद्यादित्यधिकरणइति ॥ एतच्चसूत्रमर्थतःपठितं । नतुयथापाठं । सूत्रपाठस्तु । यद्युद्गाताजघन्यःस्यात्पुनर्यज्ञेसर्ववेदसंदद्यात् यथेतरस्मिन्नित्येवंरूपः । पौर्वापर्येपरेणपूर्वबाधइतिस्थितं तत्रप्रतिहर्त्रपच्छेदानंतरमुद्गात्रपच्छेदेसतिकर्तव्येपुनःप्रयोगेसति किंद्वादशशतंदेयमुतसर्ववेदसंद्वादशशतयोर्विकल्पउतसर्ववेदसमेवेतिसंशयः । तत्रपूर्वःपक्षः । यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादितियदेवक्रतौस्वभावतोदेयं तदेवपुनर्देयंप्रतीयतइत्येकः । प्रथमंद्वादशशतंदास्यन्नासीत्प्रतिहर्तरित्वपच्छिन्नेसर्ववेदसं अतउभयमपि पुनःप्रयोगेयत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादितिशक्यंवक्तुं । तस्माद्विकल्पइति द्वितीयः। सिद्धांतस्तु । द्वादशशतस्यसर्ववेदसेनबाधितत्वात्

नतद्दास्यन्भवति । यच्चपूर्वंदास्यन्भवतितत्पुनःक्रतौदंये । तस्मात्सर्ववेदसमेवदेयं । ननुतदप्यदाक्षिण्येनवाधितं । मैवं । वाधो हिपरिमाणांतरं । यथाप्रतिहर्त्रपच्छेदेसर्ववेदसंदद्यादितिद्वादशशतविरुद्धपरिमाणांतरविधानाद्द्वादशशतस्यबाधः । नत्वेवमिह परिमाणांतरमस्ति । यतोर्थात्सर्ववेदसंनिवर्तेत । नचाहृत्यसर्ववेदसंप्रतिषिध्यते । नन्वदक्षिणःसंस्थाप्यइतिदक्षिणाप्रतिषेधः श्रुतएवं । मैवं । नायंप्रतिषेधोयथानगृह्णातिषोडशिनमिति । किंतर्ह्यदक्षिणस्यनिवृत्तिःकथ्यमानादक्षिणादानेसतिनसंभवतीत्य र्थाद्दक्षिणायानिवृत्तिःकल्प्यते । नतुशब्दात् । नदद्याद्दक्षिणामित्येवंशब्दाभावात् । नन्वर्थादपिसर्वस्वदक्षिणानिवर्ततएवेतिचेन्नार्थात्सर्ववेदसनिवृत्तिः । साभ्यासेक्रतावुभयंसमावेशेसंभवात् । ननुयस्मिन्नेवपूर्वप्रयोगेप्रतिहर्त्रपच्छेदःतस्मिन्नेवसर्वस्वं दातव्यं । नप्रयोगांतरेतस्यानुग्रहस्संभवति । तस्मिंश्चप्रयोगेऽदक्षिणसंस्थापनविधानात्वाधितमेवसर्वस्वदानंतुल्यंद्वादशशतेने तिचेत्सत्यं । पूर्वस्मिन्नेवप्रयोगेसर्वस्वंदातव्यं । प्रयोगांतरेचनतस्यानुग्रहःसंभवति । वचनात्तुप्रयोगांतरेनिक्षिप्यते । इदंहिवच नंयत्पूर्वस्मिन्प्रयोगेदातव्यंप्राप्तंतत्ततआच्छिद्यप्रयोगांतरेनिक्षिपति नतुस्वरूपमेवबाधते । तस्मात्सर्वस्वदानेनैवपुनःक्रत्वावधिकारइति द्विविधोपिपूर्वपक्षोनिरस्तोभवति । यद्युद्गाताजघन्यःस्यात् जघनंपश्चाद्देशमर्हतीतिजघन्यः अपच्छिद्येतेतियावत् । सदाऽऽरब्धंप्रयोगमदक्षिणंसमाप्यपुनर्यज्ञे पुनःप्रयोगे सर्ववेदसंदद्यात् । यथेतरस्मिन्प्रतिहर्तृमात्रापच्छेदेयथासर्वस्वंदेयंतथाप्र तिहर्त्रपच्छेदोत्तरभाव्युद्गात्रपच्छेदनिमित्तकद्वितीयप्रयोगेपिसर्वस्वंदेयमितिसूत्रार्थः ॥ ३३७।१ तस्यप्रयोगांतरेनिक्षेपइति ॥ ३३८।१ तस्यसर्व स्वदानस्यपूर्वस्मिन्प्रयोगेकर्तव्यत्वेनप्राप्तस्यवचनेनप्रयोगांतरेनिक्षेपएवक्रियते नतुस्वरूपमेवबाध्यतइत्यर्थः ॥ पौर्वापर्यमिति ॥

नियमादित्यप्रामाण्येनसंबध्यते । नास्ति नापादयितुंशक्यतइत्यर्थः । तदयमर्थः । क्रमिकैकविषयकप्रवृत्तियुक्तविरुद्धपूर्वकालीनानापादनीयनियताप्रामाण्यकमानजन्यविज्ञानंतदवधिकोत्तरकालप्रवृत्तमानजन्यविज्ञानेनबाध्यतइति । यथाश्रुतेस्वमतेप्रत्यक्षागमयोरपच्छेदन्यायापत्तेः । क्रमिकपाठावगतविकल्पस्थलेअपच्छेदन्यायोमाभूदितियुक्तांतं तच्चविरुद्धंविशेषणं । क्रमिकानुष्ठानेष्वाग्नेयादिषुतत्प्रसंगवारणायविरोधइत्युक्तं । एकोदेवइत्यादिसगुणनिर्गुणवाक्येतत्प्रसंगवारणायतृतीयविशेषणं । न चनियमोधिकः। तदनुक्तावुपक्रांतप्रयोगेप्रतिहर्त्रपच्छेदयुक्तेप्राप्तस्यसर्वस्वसदाक्षिण्यविज्ञानस्यप्रतिहर्त्रपच्छेदोत्तरभाव्युद्गात्रपच्छेदेनैवबाधिततयाऽप्रमाणत्वेनापच्छेदन्यायोसंभवदुक्तिकएवस्यात्। नियमादित्युक्तौतुनासंभवः। सर्वस्वदाक्षिण्यस्यप्रयोगांतरेऽनुग्रहेणनियताप्रामाण्यस्याभावात्।यदातुवदरफलश्यामरक्तरूपविज्ञानवत्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यविज्ञानस्यक्रतुविशेष्यकस्यकालभेदावगाहिनोनायथार्थत्वमितिपक्षस्तदानियमादितिनवक्तव्यमेवेतिसर्वमनवद्यं ॥ नचैवंप्रकृतइति ॥ ननूद्गात्रपच्छेदाभावेयुगपदुभयापच्छेदेप्रतिहर्त्रपच्छेदस्यपश्चात्त्वेचज्योतिष्टोमद्वितीयप्रयोगेप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणयागप्रतिपादकवाक्यस्यसावकाशत्ववद्व्यावहारिकप्रामाण्येप्रत्यक्षस्यापिसावकाशत्वात्तत्रैकप्रयोगेविरोधवदत्रामितात्विकांशेविरोधइतिनापच्छेदन्यायवैषम्यमितितद्वैषम्याभिधानमवोधमात्रविजृंभितं । अतएवसगुणसप्रपंचश्रुत्योर्निर्गुणनिष्प्रपंचश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेनबाधइतिसुष्ठूक्तमितिचेन्मैवं । व्यावहारिकतात्विकरूपप्रमाणविभागस्यासंमतत्वेनतात्विकस्यैवप्रमाणतयातात्विकत्वबाधेप्रामाण्यस्यैवबाधापत्तेः । प्रमाणतात्विकत्वयोर्विरोधश्च । अतएवसगुणसप्रपंचवाक्येपिनापच्छेदन्यायइतिशिवं॥ तत्परत्वादिति॥

तत्तात्पर्यकत्वादित्यर्थः ॥ [११८।५] तत्परत्वमसिद्धत्वादिति ॥ आद्येहेतावसिद्धिः । द्वितीयेव्यभिचारः । तृतीयेऽप्रयोजकत्वमि
त्यर्थः । असिद्धिमेवाह ॥ [११८।६] असिद्धंहीति ॥ द्वितीयहेतोर्व्यभिचारस्थलमाह ॥ [११८।६] परत्वंत्विति ॥ व्यभिचारस्थलांतरमाह ॥
[११८।७] दृश्यंतेचेति ॥ स्वतएवकिद्वःक्त्वायाःकिद्वाचोनर्थकत्वतः । सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थितं । अप्रयोजकत्वमाह ॥
[११९।१] निर्दोषत्वमिति ॥ अर्थांतरे प्रत्यक्षाविरुद्धे । उपलक्षणमेतत् । यजमानप्रस्तरभेदग्राहकप्रत्यक्षाबाधकेयजमानःप्रस्तरइत्यादि
वाक्येव्यभिचारोपिबोध्यः। प्रस्तरवाक्यस्यप्रतीतार्थेननिर्दोषत्वमितितुत्वदीयागमेपितुल्यं । अत्रवदंति । सि०"नासिद्धिव्यभि
चाराप्रयोजकत्वैस्तत्परत्वपरत्वनिर्दोषत्वानिनहेतवः । तथाहिप्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकंप्रामाण्यंश्रुतेस्तुतात्विकमितिविरोधाभावे
नतत्परत्वसिद्धेः । परशब्देनचमानांतराबाधितपरत्वंविवक्षितं । तेनप्रमानंतरभ्रमेनव्यभिचारः । तस्यतदुत्तरभाविमानबा
ध्यत्वात् । नक्त्वासेडित्यस्यतुपाठतः परत्वेप्यर्थतःपूर्वत्वमेव । अतोनिर्दोषत्वमपिनान्यथासिद्धं । तात्पर्यविषयएवप्रामाण्यस्याभ्यु
पेयत्वा"दिति मैवं । व्यावहारिकतात्विकप्रमाणविभागाभावेनासिद्धयुद्धारासिद्धेः। द्वितीयहेतोर्व्यभिचाराभावेप्यसिद्धिप्राप्तेः।
प्रत्यक्षबाधितत्वेनमानांतराबाधाभावात् । नक्त्वासेडित्यस्यतुपुरस्तादपवादन्यायेनपूर्वेणमृडमृदेत्यादिनाबाध्यमानत्वात् । नि
र्दोषत्वेनतात्पर्यविषयेप्रामाण्येपिमानांतरविरुद्धेतात्पर्यस्यैवासिद्धेरिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्या
यामृततरंगिण्यामपच्छेदवितुल्यता ॥ ७ ॥ अपच्छेदन्यायवैषम्यं ॥ १४ ॥ ७ ॥ [१२०।५] मिथ्यात्वश्रुतेरिति ॥ अत्रकेचिदात्मनि
तात्विकसत्त्वप्रसिद्ध्याप्रसक्तिमुपपादयंति । तन्न । नहिप्रतियोगिज्ञानमात्रंप्रसक्तिः किंतुनिषेधाधिकरणकप्रतियोगिज्ञानं ।

नचात्मनिषेधाधिकरणं । अन्येत्वेवंवदंति । माभूत्प्रसक्तिः । अभावप्रत्यक्षेहिसंसर्गारोपत्वेनसोपयुज्यते । शब्दानुमानयोस्तु तस्याःक्वोपयोगः । नचाप्रसक्तनिषेधवैयर्थ्यं । अनर्थनिवृत्तिरूपस्यप्रयोजनस्यविद्यमानत्वादिति । अत्रब्रूमः । दशमाध्याये अष्टमपादे "अपूर्वेचार्थवादःस्या" दित्यधिकरणेनसोमेअध्वरेइत्यस्यनञःप्राप्त्यभावेननिषेधार्थत्वासंभवादर्थवादत्वमभिहितं । तद्विरुध्येत । तथाहि । दर्शपूर्णमासयोराज्यभागावग्नीषोमाभ्यांयजतीत्याज्यभागौ विधायतौनपशौःकरोतीतिनिषिध्यपश्चान्न सोमेध्वरइतिश्रूयते । तत्रकिमयंप्रतिषेधःपर्युदासोवाऽर्थवादोवेतिसंशयः । तत्राऽसमस्तत्वात्प्रतिषेधः । प्रतिषेधोन्नीतप्रसक्त्या चविकल्पभयात्पर्युदासः । ननुसोमस्योपदेशातिदेशाभ्यांआज्यभागप्राप्त्यभावादुभयमप्ययुक्तं । सत्यं । साक्षात्सोमेनाज्यभागौ स्तः । दीक्षणीयादिद्वारेणत्वाज्यभागाभ्यांसोमस्यास्तिसंबंधः । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्ययूपइतियूपवाजपेयवत्सप्रतिषिध्यते । तदनेनप्रकारेणसोमांगेषुदीक्षणीयादिष्वाज्यभागप्रतिषेधःपर्युदासोवेतिप्राप्तेब्रूमः । यद्युपदेशेनातिदेशेनवाज्यभागौसोमेप्राप्नुयातां नातोनिषेधःस्यात् । यदिचसोमासोमसाधारणमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततोसोमइतिपर्युदासोवाकल्प्यःस्यात् । न त्वेवमस्ति । नचादीक्षणीयादिषुप्रतिषेधः । तथासतिनसोमइत्यनेनैवाग्नीषोमीयेपिपशौप्रतिषेधसिद्धेः । ततएवतद्विकारेषुनिरूढादिपशुष्वपिप्राप्त्यभावान्नपशावितिप्रतिषेधोनर्थकःस्यात् । सोमशब्दस्यैवंलक्षणास्यात् । नचवाजपेयस्ययूपेनेवांगद्वारकः सोमआज्यभागयोःसंबंधोवगम्यते । तत्रवाजपेयस्येतिहिषष्ठ्यासामान्येनसंबंध्युपात्तः । तस्यसप्तदशारत्निताविधीयते । संबंधमात्रंचांगांगस्याप्यस्त्येवेतियुक्तोयूपेनिवेशः । इहत्वाधारत्वेनांगितयासोमःश्रूयते नसंबंधिमात्रतया । नचपरंपरासंबंधेस्त्याधा

रत्वमितिसाक्षादेवायंसोमसंबंधःप्रतीयते । सचाप्राप्तइतिप्रतिषेधासंभवः । तस्मान्नपशावित्यस्यायमर्थवादः । यथा सोमस्य नाज्यभागावेवंपशावपीति । इत्थंमहाभागावाज्यभागौयौसोमेऽक्रियमाणौतावत्रपशौनक्रियेतेइतिस्तुतिः । तौनपशावितितु प्रतिषेधइतिवक्ष्यते । तदेतद्विरुद्धंस्यात् । नचतत्रप्रयोजनाभावादप्राप्तनिषेधासंभवेपिप्रकृतेऽनर्थनिवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वाद प्राप्तनिषेधोयुज्यतइतिवाच्यं । जगन्मिथ्यात्वज्ञानादेरनर्थनिवर्तकत्वस्यासिद्धेः । तमेवंविद्वानमृतइत्यादिनासगुणब्रह्मज्ञान स्यैवमोक्षसाधनत्वोक्तेः । किंचतौनपशौकरोतीत्यत्रवाक्येनञःप्रतिषेधार्थत्वमाश्रित्यविकल्पउक्तः । तदप्यप्रसक्तप्रतिषेधपक्षे नसंगतंस्यात् । तथाहि । नतावदयंपर्युदासः । यदिपशुप्रकरणेइदंश्रूयेत तथासतिचोदकेनप्राप्तावाज्यभागौपर्युदस्येयातां । आज्यभागवर्जंप्रकृतिवत्कुर्यादिति । इहतुदर्शपूर्णमासप्रकरणेइदंविपरिवर्तते । तत्रयदीयंवचनव्यक्तिराज्यभागवर्जंदर्शपूर्ण मासौकुर्यादितिदर्शपूर्णमासविधिशेषःस्यात्ततोविधानमाज्यभागयोरनर्थकंस्यात् । पशावित्ययंचप्रमादपाठःस्यात् । तस्मान्न पशावित्ययंप्रतिषेधः । नचाप्रसक्तस्यप्रतिषेधःसंभवतीतिप्रसक्तिरपिनिषेधादेवोन्नीयंते । तथाचपशावाज्यभागयोर्विकल्पइति व्यवस्थापितं । तदेतद्विरुद्धंस्यात् । यत्तुनाप्रसक्तप्रतिषेधः परोक्षप्रसक्तेःसंभवादिति । तदपिन । परोक्षप्रसक्तिःकिमनुमाने नवाऽऽगमेनवा । नाद्यः । श्रुत्याप्रत्यक्षेणवाऽननुगृहीतस्यानुमानस्यार्थासाधकत्वान्निषेधवैयर्थ्यं । तदुक्तंवाचस्पत्येतर्काप्रतिष्ठा नादित्यत्र । "यत्नेनानुमितोप्यर्थःकुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यत" इति । नद्वितीयः । श्रुत्याप्रसक्त स्यश्रुत्यानिषेधायोगात् । विकल्पापत्तेश्च । तस्मात्साधूक्तंमिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातादिति ॥ १३।१६ अंक्षसिद्धस्येति ॥

यां० १२५

अत्रकेचित् नप्रत्यक्षविषयस्यतात्विकत्वापत्तिः । तद्विषयाधिकरणस्यैवपारमार्थिकत्वव्यतिरेकस्यबोधनादित्याहुः । तन्न । व्यधिकरणत्वात् । तथाहि । श्रुत्यप्रतिपादितप्रतिपन्नोपाध्यधिकरणाभावकस्यप्रपंचगतव्यावहारिकसत्त्वस्यतात्विकतायाआपादनीयत्वात् । प्रातिभासिकेरूप्येव्यावहारिकत्वनिषेधेप्रातिभासिकत्वस्यव्यावहारिकत्ववद्व्यावहारिकेप्रपंचेपारमार्थिकत्वनिषेधेव्यावहारिकत्वस्यपारमार्थिकत्वापातात् । नचव्यावहारिकत्वेपिप्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकत्वाबाधेनपारमार्थिकत्वनिषेधान्नव्यावहारिकत्वस्यतात्विकतापत्तिरितिवाच्यं । तथासतिप्रपंचगतस्यप्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकत्वस्यनिषेधप्रसक्तावुपजीव्यविरोधेनश्रुतेरेवानुत्थानात् ॥ योगेवेति ॥ तथाचवन्ह्यनौष्ण्यानुमितेस्तात्विकानौष्ण्यविषयतयानप्रत्यक्षबाध्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ नन्विदमिति ॥ इदं वह्नौसाध्यमानमनौष्ण्यमुष्णत्वाभावः । जलादिसाधारणश्चेन्नतात्विकः । किंतुव्यावहारिकः । तथाचप्रतियोगितदभावग्राहकयोःप्रत्यक्षानुमानयोरेकसत्तयातदुभयग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्यानुमानबाधकत्वमेव । यदितुप्रतियोग्यधिकसत्ताकोब्रह्मरूपस्तदतिरिक्तोवाअत्यंताभावउष्णत्वस्यसाध्यते तर्हिवह्नावुष्णत्वाभावानुमितिरप्युष्णत्वमिथ्यात्वानुमितिरेव । यत्रयत्प्रतीयतेतत्रतस्यतात्विकाभावसाधनमेवमिथ्यात्वानुमानं । तथाचयथाममतेजगन्मिथ्यात्वानुमानस्यतात्विकजगदत्यंताभावग्राहकस्यव्यावहारिकजगद्ग्राहकेणप्रत्यक्षेणनबाधस्तथावन्ह्यनौष्ण्यानुमानस्याप्यौष्ण्यप्रत्यक्षेणनबाधइत्यर्थः ॥ विश्वमिथ्यात्वमपीति ॥ जगन्मिथ्यात्वानुमित्यासाध्यमानंमिथ्यात्वंजगदंतर्गतेनरूप्यमिथ्यात्वेनतुल्यसत्त्वंचेद्व्यावहारिकमेव । नतात्विकं । तथाचप्रत्यक्षविरोधएव । यदिरूप्यसमसत्त्वंमिथ्यात्वंमिथ्यात्वानुमितिविषयस्तर्हिंजगतोनमिथ्यात्वसिद्धिः । प्र

त्युतमिथ्याभूतमिथ्यात्वसिद्ध्याद्वैतसिद्धिरेवस्यादित्यर्थः । ननुरूप्येणवातन्मिथ्यात्वेनवासमसत्त्वंमिथ्यात्वंनमिथ्यात्वानुमिति विषयः । येनोक्तदोषःस्यात् । किंतुतात्विकमित्यवोचाम । नचदृष्टांतेसाध्याप्रसिद्धिः । दृष्टांतेरूप्यादौविद्यमानस्यजगतिसा ध्यमानस्यचमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वतात्विकत्वाभ्यांवैलक्षण्येपि द्वयोरपिवाधधीवोधनीयत्वादिरूपमिथ्यात्वलक्षणयुक्तत्वा दित्याह ॥ [११३।१] ननुतात्विकत्वेति ॥ [११३।२] इदमपीति ॥ अग्नावनौष्ण्यानुमितिरपिजलादिविलक्षणमपूर्वमेघानौष्ण्यंगृह्णीयात् । तथा चनप्रत्यक्षबाधःस्यादित्यर्थः । ननुयद्यपिरूप्यमिथ्यात्वसमानमेवमिथ्यात्वंसाध्यते तथापिव्यावहारिकंसाध्यमानंमिथ्यात्वंपक्ष धर्मतावलात्तात्विकंसेत्स्यतीत्याह ॥ [११३।४] ननुप्रातिभासिकस्येति ॥ [११३।४] जलादिस्थस्येति ॥ तथाचव्यावहारिकस्यौष्ण्यस्याभावो ग्न्यादौसाध्यमानस्तात्विकंएवसेत्स्यतीतिनकालात्ययापदिष्टदोषस्यावकाशोस्तीत्यर्थः । ननुव्यावहारिकौष्ण्यवतितदभावःप्रा तिभासिकोपिस्यात् । प्रतियोगिसत्त्वविरोधस्योभयथापिसंभवादितिचेत्तर्हिव्यावहारिकसत्त्ववतिमिथ्यात्वरूपसत्त्वाभावोपि प्रातिभासिकएवस्यान्नतात्विकः । तथाचप्रत्यक्षवाधोमिथ्यात्वानुमितेरितिभावः । मिथ्यात्वानुष्णत्वानुमित्योर्वैलक्षण्यंशंकते ॥ [१२३।१] तत्त्वप्रदीपिकायांत्विति ॥ [१२३।१] हेत्वभावादिति ॥ औष्ण्यज्ञानप्रामाण्येसंमतिवज्जगत्सत्यत्वज्ञानप्रामाण्यमपित्वयांगीकार्यं । तदनंगीकारेहेत्वभावात् । तथाचतत्राप्युभयसंमतिरस्त्येवेतिभावः ॥ [१२३।३] मिथ्यात्वश्रुतेरिति ॥ तथाचमिथ्यात्वानुवादरूपत्वे नमिथ्यात्वश्रुतेर्नमिथ्यात्वानुमित्यनुग्राहकत्वमित्यर्थः । यत्तुस्वस्वचमत्कारानुसारिणोनुमानस्यसकलसाधारण्याभावेनश्रुत्य नुवादकत्वाप्रयोजकत्वमिति । तन्न । तथासतिनानुमानंपरंप्रत्युपन्यसनीयं । अनाश्वासात् । अनौष्ण्यानुमितेरपि दिव्याअं

गाराइरिणेन्युप्ताःशीताःसंतोहृदयंनिर्दहंतीत्यापाततःश्रुत्यनुगृहीतत्वाच्च । आपाततःप्रतीतेर्थेतात्पर्याभावस्तुशीतश्रुतेरिवमि थ्यात्वश्रुतेरप्यविशिष्टः ॥ [१२३।३] उष्णमात्रेशैत्यस्येति ॥ तस्यौष्ण्यनिरूप्यत्वात् उष्णविशेषेअनौष्ण्यसाधने औष्ण्यज्ञानस्यपक्षा तिरिक्तेपिसंभवान्नपक्षेप्रतियोगिज्ञानापेक्षेतिभावः ॥ [१२३।४] एतेनेति ॥ जलादिसाधारणौष्ण्यात्यंताभावातिरिक्तौष्ण्यात्यंताभावरू पमित्यर्थः ॥ [१२३।५] अतद्रूपत्वादिति ॥ औष्ण्याभावरूपत्वाभावादित्यर्थः ॥ [१२३।५] स्वतःप्रमात्वमिति ॥ अनुमानाद्यविरोधानधीन मित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांमैथ्यशैत्यानुमेसमे ॥ मिथ्यात्वानुमितेर ग्निशैत्यानुमितिसाम्यं ॥ १५ ॥ छ ॥ छ ॥ [१२३।७] सयुक्तिकेत्यादि ॥ ननुरजताभेदशरीराभेदप्रत्यययोर्जाग्रतोरकृतेयुक्त्याप्र तिबंधाक्षमत्वेतद्विषयप्रत्यक्षोत्पत्तेरेवानवकाशइतिचेन्मैवं । तर्हिसुतरांयुक्तेरनवकाशः । तस्याःविरोधिनिश्चयमात्रप्रतिबध्य त्वात् । तस्माद्रजतादिप्रत्यक्षेविद्यमानेपिस्वभावतएवबलवद्विपरीतप्रत्यक्षमुपपद्यतइतिस्वीकार्यं । अन्यथाक्वचिदपिज्ञानेअ र्थासत्त्वपर्यवसाय्यप्रामाण्यशंकाद्यनुदयःस्यात् । तद्विरोधिनःप्रथमोत्पन्नस्यजागरूकत्वादिति । ममशरीरमितिसर्वसिद्धभेद प्रत्ययाच्चगौरोहमितिनैक्याध्यासः किंतुगौणउपचारइत्याह ॥ [१२४।१] कर्दमलिप्तइति ॥ [१२४।१] उष्णमिति ॥ तोयतेजसोर्भेदानुभवादि त्यर्थः ॥ [१२४।४] जीवस्येति ॥ नचाकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्याद्यागमेनउत्सर्गसिद्धप्रामाण्येनयुगपत्पादशिरोवच्छिन्नसुखदुःखानुभवे नजीवस्याणुत्वमसिद्धमितिवाच्यं । उत्क्रांत्यादिनातदणुत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ [१२४।५] अन्यत्रापीति ॥ नचयएवदीर्घःसएवेदानीं

ह्रस्वइतिदीर्घत्वह्रस्वत्वाभ्यामुपस्थितयोरभेदस्यसाक्षात्क्रियमाणत्वाद्दीर्घोयंदीपोह्रस्वोनेतिप्रत्यक्षमसिद्धमितिवाच्यं । तथाप्रत्य भिज्ञायाअसिद्धेः ॥ शिष्टाकोपेयथोदितमिति ॥ प्रथमस्यतृतीयेस्थितं "शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेन्नशास्त्रपरिमाणत्वात्" । क्षुतआचामेदितिस्मरणानि वेदंकृत्वावेदिंकरोतीतिचश्रौतान्युदाहरणं किमप्रमाणंप्रमाणंवेतिविचारः । तदर्थंचप्रत्यक्षश्रुत्या द्विभिर्विरुध्यतेनवेति । तदर्थमप्येभिःक्रतुमध्येनुष्ठीयमानैःकस्यचिच्छ्रुत्यर्थस्यक्रमादेर्भवतिबाधोनवेति । अथवाभ्युपेत्यैवविरोधंस्मृतिरप्रमाणं प्रमाणंवेतिविचार्यते । तदर्थंचप्रमाणप्रमेयबलाबलविसंवादेकिंज्यायइतिचिंत्यते । श्रुतिस्मृत्योःप्रमाणयोः श्रुतिर्बलीयसीतिस्थितं । अतःश्रौतत्वात्क्रमादयःस्मार्तेभ्यआचमनादिभ्योबलीयांसोविज्ञायंते । प्रमेयस्वरूपालोचनेपदार्थ गुणत्वात्क्रमादेराचमनादयःपदार्थाबलीयांसोविज्ञायंते । बलाबलद्वयविसंवादात्कतरेणनिर्णयइतिसंदेहः । तत्रपूर्वःपक्षः । श्रुत्युक्तानांक्रमादीनांस्मार्तैराचमनादिभिः । व्याकोपःस्यादतस्तावद्विस्पष्टैवविरुद्धता । ततःश्रुतेर्बलीयस्त्वात्स्मृतेःस्यादप्रमाणता । पूर्वभाविप्रमाणस्थंप्रमेयस्थाद्बलाबलात् । ज्यायस्तेनैवनिर्णीतेनपश्चादितरांदरः । नैराकांक्ष्यात्प्रमाणानामतःस्मृत्यर्थ बाधनं । वेदंकृत्वावेदिंकरोतीतिक्रमः । कालश्चयःप्रधानेनांगानामविप्रकर्षः । प्रयोगप्राशुभावश्चप्रयोगवचनावगतोयश्चपूर्वा ह्णादिः । परिमाणंचाविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थंप्रयोगविधिनैवाकांक्षितं । पदार्थविधिप्रचयावगतं । तत्रयमपिक्रमकालपरिमाणात्मकंमाचमनादिनाबाधितंनभवति । नचश्रुत्यर्थत्वेपिपदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दौर्बल्यं । आचमनादेःस्मृत्यर्थस्यापि पदार्थत्वाद्बलीयस्त्वमितिवाच्यं । प्रमाणपूर्वकोहिप्रमेयावगमः । तेनपूर्वभाविप्रमाणस्थंबलाबलंपूर्वमवगम्यते । तेनाचमना

दिभ्यःक्रमादीनांबलीयस्त्वेनिर्णीतेनिराकांक्षत्वान्नपश्चादवगतंप्रमेयवलावलमादर्तव्यं । तस्मादाचमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यमिति । सिद्धांतस्तु । पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमादेरविरोधिता । विरोधेपिचदौर्वल्यंपदार्थेभ्योगुणत्वतः । सर्वेषुचहिपदार्थेषुप्राप्तेषुप्रयोगवेलायांतद्विशेषणतयाक्रमआपततिं । तेनपदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमस्यात्यंतजघन्यप्रमाणकोपिपदार्थःपूर्वंप्राप्नोतिपश्चात्क्रमंःपूर्वपदार्थप्रयोगांगतयाचेतरत्रापिपदार्थैर्विरुध्यते । कालोप्येवमेवप्रयोगांगत्वाद्यावंतःपदार्थाअवधारितास्तेषामेवपूर्वाह्लादिकालत्वंप्रधानसंनिकर्षःप्रयोगप्राशुभावश्च । परिमाणंतुनकस्यचिदपिशास्त्रस्यार्थः । प्रयोगविधिरपिनत्तदाक्षिपति । अन्यथाप्यविस्मरणसिद्धेः । अथापिशास्त्रार्थतयापिप्रयोगौपयिकत्वात्प्रयोगस्यचप्रयोज्यपदार्थसापेक्षत्वादविरोधित्वं । यद्यपिक्रमादीनामाचमनादिभिर्विरोधस्तथापिपदार्थगुणत्वाद्दौर्वल्यं । आचमनादयस्तुपदार्थत्वाद्बलवंतः । नचप्रमाणबलाबलस्यपूर्वभावित्वं । नहिप्रमाणयोःस्वरूपतोविरोधः । अपितुप्रमेयविशेषनिमित्तः । प्रमेयंगतंहिविरोधमालोच्यप्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति । तद्यदैवप्रमेययोर्विरोधोवगम्यतेतदैवतयोर्बलाबलमपीतिततएवनिर्णयेकृतेनैराकांक्ष्यात्प्रमाणबलमनादर्तव्यमितिनस्मृतेर्वाधः । यद्धिस्वभावंतएवाप्रमाणंतत्सर्वदैवानादर्तव्यं । यत्तुबलवद्विरोधापेक्षमप्रमाणं तत्तदभावापेक्षयाप्रमाणमेवेत्यवगंतव्यं । नचात्रबाधकमस्ति । प्रमाणवलावलस्यवाधकत्वात् । तस्मादाचमनादेर्बलीयस्त्वात्तदनुरोधेनैवश्रुत्युक्तक्रमादयोवाध्यंतइत्याचमनादिस्मृतीनामबाधात्प्रामाण्यमिति । एतच्चभाष्यकारमतेनाधिकरणशरीरंभाष्यकारोहिशिष्टाकोपेअविरुद्धमितिचेन्न । शास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेनपूर्वपक्षयित्वा अपिवाकारणाग्रहणेप्रयुक्तानिप्रतीयेरन्नितिसूत्रेणसिद्धांतितवान् । शिष्टस्य श्रुत्युपदिष्टस्यवेदंकृत्वावे

दिंकरोतीत्यादेःस्मार्ताचमनाद्यनुष्ठानात् अक्रोपे ह्यन्यभावेसत्यविरुद्धमेवंजातीयकंस्मार्तमितिचेत् पश्यसिद्धातिन्नित्याद्यसू त्रार्थः । एवमाशंक्याहपूर्वपक्षी । नशास्त्रपरिमाणत्वादिति । नैतदेवंअविरुद्धमेवंजातीयकमिति । कुतः । शास्त्रपरिमाणत्वा त्पदार्थानामिति । शास्त्रेणपरिमाणंपदार्थानांत्रिधावगतं । इयंतइतिश्रुतिलिंगादिषट्केनएतत्क्रमकाइतिश्रुत्यर्थादिषट्केन । प्रधा नप्रत्यासन्नाइतिप्रयोगवचनेन । तत्रयदिवेदवेदिकरणयोरंतःक्षुन्निमित्तमाचमनमनुष्ठीयेत् तर्हिइयत्तादित्रयमपिबाध्येत । त स्माच्छ्रुत्युक्तार्थबिरुद्धान्येवंजातीयकानिस्मरणान्यप्रमाणान्येवेतिद्वितीयसूत्रस्यार्थः । अपिवेतिपूर्वपक्षव्यावृत्तिः । क्रतुमध्ये प्रयुक्तान्याचमनादीन्यविरुद्धत्वेनप्रमाणत्वेनप्रतीयेरन् । कारणाग्रहणे लोभादिरूपमूलांतराग्रहणेसतीतितृतीयसूत्रार्थः । वेदोनामसंमार्जनसाधनंदर्भमुष्टिः । तस्यकरणंसम्यग्बंधनाग्रपरिवासनादिसंस्कारः । वेदिर्नामगार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये चतुरंगुलखाताभूमिः । तत्करणंनामवेदेनसंमार्जनमुद्धननादिसंस्कारः । वार्तिककारस्तुभाष्यकारोक्तपूर्वपक्षस्यातिमंदत्वा च्छिष्टाक्रोपेत्यादिनापूर्वपक्षयित्वानशास्त्रेत्यादिनासिद्धांतितवान् । अपिवेत्यादिंत्वधिकरणांतरमित्याह । तथाहि । नैताव दाचमनस्मृत्यादयउदाहरणं । हस्ताववनिज्य त्रिराचामेत् द्विःपरिमृज्य सकृदुपस्पृश्येतिप्रत्यक्षवेदविहितत्वादाचमनंन स्मार्तं । यत्किंचब्राह्मणोयज्ञोपवीत्येवाधीयेतयाजयेद्यजेतवायज्ञस्यप्रसृत्या इत्ययज्ञोपवीतेप्रत्यक्षोवैदिकोविधिः । यथावैदक्षि णःपाणिरेवंदेवयजनमितिदक्षिणाचारस्यप्रत्यक्षोवेदपरामर्शः । अतआचमनादीनांप्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेनस्मार्ततयानोदाहरणं युक्तं । नापिविरोधाशंका । अप्राप्तेषुपदार्थेषुनभवंतिक्रमादयः । प्राप्तेषुतदधीनत्वान्नपदार्थविरोधिता । नित्यंचाचमनंसर्वपू

वेत्वान्नविरुध्यते । नैमित्तिकंतुनित्यस्यक्रमादेर्बाधकंभवेत् । अथप्रमाणप्रमेयबलाबलयोःकिंग्राह्यमितिचिंत्यते । किंप्रमाणबलाबलवशात्श्रौतेनस्मार्तबाधोधर्मित्वेनवापदार्थानांबलीयस्त्वाद्धर्मभूतक्रमादिबाधइति । तदप्ययुक्तं । सिद्धांतासंभवात् । तथाहि । इष्टेस्मृतिप्रमाणत्वेदौर्बल्यंकिंनिबंधनं । अनिष्टेतुप्रमेयत्वंपदार्थानांकुतोभवेत् । विषयालोचनेनाथस्मृतेरत्रप्रमाणता । नान्योन्याश्रयतापत्तेरेतदप्यवकल्प्यते । प्रमेयत्वेहिधर्मत्वात्पदार्थाबलवत्तराः । बलवद्विषयत्वेनस्मृतेःस्यात्तत्प्रमेयता । धर्मित्वाच्चबलीयस्त्वंस्वधर्मान्प्रतिसंभवेत् । नचैषामप्रमेयत्वेतद्धर्मत्वंक्रमादिना । किंचवैदिकपदार्थमात्रोपसंहारिक्रमादिर्बाध्यतेस्मृत्याचारपर्यंतसकलप्रमाणप्रापितपदार्थोपसंहारीवा । आद्येकल्पेस्मार्तपदार्थानपेक्षत्वात्कथंतद्बाध्यत्वं । द्वितीयेत्वविरोधान्नबाधः । वैदिकपदार्थमात्रपर्यालोचनयोत्पन्नमपितावन्मात्रोपसंहारिक्रमज्ञानंस्मार्तपदार्थज्ञानेनबलीयसाबाध्यतइतिचेत् न । बलवत्प्रमाणावष्टंभमंतरेणतद्बलीयस्त्वासिद्धेः । अतःप्रमाणदौर्बल्येप्रमेयबलवागियं । व्योमचित्रायतेतेनविचारोयंनयुज्यते । अतःशाक्यादिशास्त्रस्थंवेदवाक्याविरोधियत् । सत्योक्त्यादिवचस्तत्किंप्रमाणंनेतिचिंत्यते । विरोधेनाप्रमाणत्वंपूर्वमेषांनिरूपितं । तदभावादतःपूर्वपक्षीप्रत्यवतिष्ठते । विरोधेप्रामाण्यमनपेक्ष्यमितिवदतार्थादविरोधेप्रामाण्यमुक्तं । तथासति वेदाविरोधिनामहिंसासत्योक्त्याद्यर्थानांशाक्यादिवचसांप्रामाण्यंप्राप्नोति । "एवमाद्येनसूत्रेणपूर्वपक्षःकृतोधुना ॥ नशास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेननिराकृतः । चतुर्दशैवशास्त्राणिवेदाश्चत्वारएवच । धर्मशास्त्रपुराणांगमीमांसान्यायमिश्रिताः । शाक्याद्यैःसंहितास्तत्रबाह्याःशिष्टाप्रयोगतः । नशास्त्रपदवाच्याःस्युरतोधर्माप्रमाणता । वेदप्रमितएवार्थःश्रेयःसाधनमाश्रितः । स्वाध्यायवि

धिनान्येषांतदधीनाप्रमाणता । अतोवेदाननुज्ञातशाक्यादिवचसामिह । अविरोधेपिनैवास्तिप्रामाण्यंमत्तवाक्यवत् । अपिवाकारणेत्येतद्भिन्नाधिकरणंमतं । शिष्टाचारःप्रमाणंकिंनवेत्यत्रविचार्यते । स्मृतिन्यायेनसिद्धापिशिष्टाचारप्रमाणता । विरुद्धाचारसंसर्गात्पुनराक्षिप्यसाध्यते” इति ॥ नहीति ॥ आचमनादेःप्राधान्यमनुष्ठीयमानत्वं स्मृत्याक्षुतआचामेदित्येवंरूपया ॥ अतएवेति ॥ नचैतत्पित्रादिवचसिनास्तीतितत्रशब्दस्यैवाक्षबाधकत्वमितिवाच्यं । पितृवाक्यत्वेनैवदृष्टमूलत्वात्तेनैवबाधः ॥ नचचंद्रेति ॥ चंद्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्ययस्यागमादिनाभ्रमत्वंनज्ञायते । किंतुप्रागेवज्ञातदूरादिदोषेणेत्यर्थः । ननुयुक्तिरेवैषा । यद्यद्दूरस्थाल्पपरिमाणज्ञानंतद्दूरदोषनिबंधनमप्रमा । शैलाग्रस्थविटपिदूर्वांकुरपरिमाणज्ञानवत् । इदमपितथेति । तथाचैवंरूपयायुक्त्यैवचंद्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्यक्षस्यबाधंवदन्युक्त्यानप्रत्यक्षस्यबाधइतिवक्तुंकथमुत्सहेत । किंचयेनयस्यभ्रमत्वंज्ञायतेतत्तस्यबाधकमितियदितदाभ्रमत्वस्यानुमेयत्वादनुमानमेवबाधकमित्यायाति । नहिप्रमात्ववत्भ्रमत्वस्यापिस्वतस्त्वंभवदभिमतमितिचेन्न । दूरस्थतरुचंद्रपरिमाणादौनोक्तप्रकारेणयुक्त्याबाधइष्यते । अपितुदूरादिदोषेणंस्वरूपसताजायमानंज्ञानमर्थनिश्चयपराङ्मुखंजायते । तस्मिंस्तुजातेदूरादिदोषजन्यत्वज्ञानसहकृतेनसाक्षिणैवतत्रभ्रमत्वनिश्चयइति नप्रथमंयुक्त्यादूरस्थचंद्रपरिमाणादिप्रत्यक्षबाधः । विरोधिनिश्चयप्रत्यक्षेजाग्रतितद्विपरीतयुक्तेरनुत्थानादित्युक्तत्वात् । अतएवपीतःशंखःतिक्तोगुडइत्यादौनापीतानुमित्यादिनाप्रत्यक्षबाधः । किंत्वपीतप्रत्यक्षेणेतिसर्वतांत्रिकसिद्धांतइति । परैरपिसाक्षात्कारिभ्रमेसाक्षात्कारिविशेषदर्शनमेवविरोधीतिस्वीकर्तव्यं । अन्यथापरोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमनिवर्तकत्वोपपत्तौवेदांतानामपरोक्ष

ज्ञानजनकत्वसाधनप्रयासोव्यर्थःस्यात् । किंचनायंसर्पइत्याप्तवाक्यादिनासविलासाज्ञाननिवृत्त्यभावेपिभ्रमगताप्रमाणत्वज्ञापनेनभ्रमप्रमाणत्वबुद्धेस्तद्विषयसत्यताबुद्धेश्चनिवर्तनात् । तावताभ्रमनिवर्तकत्वव्यपदेशाद्भ्रमेप्रामाण्यविभ्रमस्यतद्विषयसत्याविभ्रमस्यचपरोक्षत्वेनापरोक्षवाधानपेक्षत्वात् । नहिदुष्टकारणाजन्यत्वमबाधितविषयत्वंवाप्रामाण्यंकस्यचित्प्रत्यक्षं । नवासर्वदेशसर्वकालसर्वपुरुषाबाध्यत्वरूपंविषयसत्यत्वं । अतस्तयोःपरोक्षप्रमाबाध्यत्वमुचितमेव । तयोश्चबाधितयोःरजतादिभ्रमस्यस्वरूपेणसन्नपिस्वकार्याक्षमत्वादसन्निवेतिबाधितइत्युच्यतइतितत्रतत्रपरैरुक्तत्वात्परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानबाधकत्वमभिप्रेत्ययुक्त्याप्रत्यक्षंबाध्यतइतिवदतांवाङ्मनसविसंवादएव । ननुप्रत्यक्षेयोग्यविशेष्यसन्निकर्षःकारणं । अतएवरूपाभाववान्वायुरितिधीर्नप्रत्यक्षरूपा । तथाचसाक्ष्यविषयाकाशेनीलाभावःकथंसाक्षिविषयइत्याशंक्यनकेवलंममतेसाक्षिविषयआकाशोपितुपरमतेपीत्याह ॥ [१२८।१] परमतेपीति ॥ रूपमपिपरमतेसाक्षिविषयइत्याह ॥ [१२८।१] निमीलितनेत्रस्येति ॥ तथाचाकाशस्याधिकरणस्यप्रतियोगिनोनीलिम्नश्चसाक्षिग्राह्यत्वादाकाशेनीलरूपाभावःसाक्षिवेद्यइतिसाक्षिबाधितैवनभोनैल्यधीरित्यर्थः ॥ [१२८।१] यद्वेति ॥ आकाशेरूपाभावइत्येवंरूपाभावविशेष्यकेत्यर्थः । तदिदमाह ॥ [१२८।२] आकाशेरूपाभावधीरिति ॥ [१२८।३] तत्रैवचक्षुषैवानैल्यबुद्धेरिति ॥ ननुनीलंनभइतिप्रत्यक्षेजाग्रतिरूपाभावग्रहस्यचक्षुषासाक्षिणावानसंभवः । तथाचबलवतीयुक्तिरेवतद्बाधिकेति । तन्न । तद्वदेवयुक्तेरप्यनुदयप्रसंगात् । स्वभावबलवत्त्वंचचक्षुःसाक्षिणोरेवयुक्तेरप्यतिशेते ॥ [१२८।४] लिंगाभावादिति ॥ ननुनलिंगाभावः । चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायिरूपाविशेषितप्रतीतिविषयत्वान्नरूपवदितिलिंगसंभवात् । नचाप्रयोजकत्वं । नभोयदिरूपव

त्स्यात् चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतौरूपासंवंधितयाविषयोनस्यादिततर्कोपपत्तेः । नचेष्टापत्तिः । सविधेरूपासंबंधि
तयानभस्सिद्धेस्सर्वजनसिद्धत्वात् नभसस्साक्षिवेद्यतायामपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानमवर्जनीयमेव । अन्यथा अंधस्या
पितद्ग्रहणंस्यादिति । तन्न । मंडूकवसांजनाक्तनेत्रस्यवंशेवंशत्वाप्रतीतावपिवंशत्वसत्त्ववत्सविधेसामीप्यदोषेणनभःप्रतीतौरूपा
विषयकत्वेपिनभसिरूपाभावासिद्धेः । अतएवयस्यैवयत्रैवसविधेनभसिनरूपधीस्तस्यैवतत्रैवनभोभागेनीलिमधीः । तस्मान्नो
क्तानुमानान्नभसिनीरूपत्वसिद्धिरितिसाधूक्तंलिंगाभावादिति ॥ [१३८।१४] द्रव्याणामनारंभकत्वादेरिति ॥ अंत्यावयविनिव्यभिचारोपि
बोध्यः ॥ [१२९।१] पंचीकरणेनेति ॥ पंचीकरणंत्वित्थं । अपंचीकृताकाशस्यार्धभागेपृथिव्यादिचतुष्टयंस्याष्टमेष्टमेभागेमिलितेसतिपं
चीकृताकाशस्योत्पत्तिः । अवशिष्टस्याकाशार्धभागस्यचतुर्भागकल्पनयाएकैकभागेनापंचीकृतपृथिव्यादिचतुष्टयस्यप्रत्येकार्ध
भागेनपंचीकृतपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिः । एवंभूतांतरेपियोजनीयं । एवंचपंचीकरणपक्षेरूपवत्तेजोजलपृथिव्यारब्धत्वा
दाकाशेरूपवत्तयारूपाभावानुमानेबाधःस्यादित्यर्थः । नचापंचीकरणदशायांयस्मिन्भूतेयोगुणःसपंचीकरणेनव्यवहारयोग्यो
भवति । आकाशेचापंचीकरणदशायांरूपंनास्तीतिकथंपंचीकरणेनाकाशेरूपारंभःस्यादितिवाच्यं । तथापिरूपवदवयवारब्ध
द्रव्यत्वात्रूपोत्पत्तिःपृथिव्यादाविवदुर्वारा । अतएवपंचीकरणपक्षस्यदुष्टत्वात् त्रिवृत्करणपक्षएवसिद्धांतितःसमन्वयसूत्रे ।
तस्मात्पंचीकरणपक्षेयुक्तोबाधः ॥ [१३५।६] तस्मादिति ॥ स्वार्थनिश्चयरूपत्वात्तन्निश्चयपराङ्मुखतरुचंद्रादिपरिमाणगोचरप्रत्यक्षविल
क्षणापरोक्षधीःप्रपंचसत्यत्वविषयाकेवलेनानुमानादिनानबाध्यते ॥ [१३०।२] यत्रेति ॥ यत्रविशेषदर्शनाद्यभावेअर्थसन्निकर्षमात्रेणजा

यमानंप्रत्यक्षज्ञानमप्यनुमानादिनावाधितंप्रवृत्त्यादिस्वयोग्यव्यवहाराक्षमंभवति तत्रप्रत्यक्षस्यमिथ्यात्वंभवतु । यत्रपुनःपरीक्षयाविशेषदर्शनादिनाचप्रत्यक्षेप्रामाण्यावधारणं तत्रनानुमानेनप्रत्यक्षस्यविषयापहाररूपमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । नचैतदपिगृहीतप्रामाण्ययुक्त्यादीतरयुक्त्यादिविषयं । एकत्रप्रामाण्यनिश्चयेबलाबलचिंतायाएवानवकाशादितिवाच्यं । विश्वमिथ्यात्वयुक्तेरपिप्रत्यक्षविरोधेनगृहीतप्रामाण्येतरत्वादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यां नाक्षावाध्यत्ववाधकं ॥ प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाध्यत्वेबाधकोद्धारः ॥ १६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमप्रमाणमेवेतिप्रथमःपक्षःस्वतःप्राप्ततत्वावेदनलक्षणप्रामाण्यस्यत्यागः किमनुमानविरोधादागमविरोधाद्वाभावविवाधकशंकामात्रेणवेतित्रेधाविकल्पितः । तत्राद्यौनिराकृतौ । तृतीयंनिराकरोति ॥ १३०।६ उक्तरीत्येति ॥ जात्याउपक्रमादिन्यायैश्चप्रबलेनप्रत्यक्षेणविरोधाल्लिंगशब्दयोर्बाधाक्षमत्वादित्यर्थः ॥ १३०।६ प्रत्यक्षस्येति ॥ प्रत्यक्षांतरस्याप्रमाणतयाशंक्यमानत्वेनाबाधकत्वादित्यर्थः ॥ १३०।६ सर्वविशेषेति ॥ नचसर्वविशेषाणामियत्तानवधारणदशायांसंशयसंभवइतिवाच्यं । बाधकत्वेनसंभावितानामागमानुमानादिप्रमाणविशेषाणामियत्तावधारणकालेतैर्बाधाभावस्यनिश्चयसंभवात् । ननुप्रत्यक्षशब्दयोर्बलाबलविचारात्प्राक्किमयंशब्दउपचरितार्थः आहोस्वित्प्रत्यक्षमप्रमाणमितिशंकायामुभयोरप्यबाधकत्वप्राप्तौतात्पर्यलिंगैःश्रूयमाणार्थपरतयानिश्चितस्यागमस्योपचरितार्थत्वशंकाव्युदासेननलब्धावकाशत्वसंभवइतिचेन्मैवं । शब्देप्रतीयमानार्थपरतायांहेतुभूतेभ्यस्तात्पर्यलिंगेभ्यःसकाशात्प्रत्यक्षविषयार्थसत्यत्वफलपर्यंतपरीक्षायाबलवत्त्वेनप्रत्यक्षस्यैवलब्धावकाशत्वसंभवात् । प्रत्यक्षविरुद्धेतात्पर्यलिंगानांतात्पर्यासाधकत्वात् ॥ १३०।७ किंचेति ॥

जाग्रच्छब्देनस्वप्नदृष्टस्यगजादेरभावः । आदिपदेनशुक्तिरूप्यादेरभावः । तयोर्ज्ञानमित्यर्थः । स्वप्नादेरित्यादिशब्देनशुक्तिरू
प्यादि ॥ [१३०।१] प्रतियोगिनीति ॥ जाग्रज्ज्ञानेस्वप्नगजादिविरोधिनिगजाद्यभावेज्ञाते अस्माकंसत्यमिथ्यात्वविवेकवतांस्वप्नादिबु
द्धिर्मृषामिथ्यार्थावभासिकाभवेत् । तवसर्वमिथ्यात्ववादिनःबाधकत्वेनाभिमतस्यजाग्रद्गजाद्यभावज्ञानस्यमिथ्यार्थावभासत्वा
त्स्वप्नगजादेर्मिथ्यात्वंनसिध्यति । तथाचदृष्टांतासिद्धिरितिभावः । नचारोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयत्वेनापेक्षिकप्रमात्वेनान्यू
नसत्ताकविषयत्वेनवाजाग्रज्ज्ञानस्यनेदंरूप्यमितिज्ञानस्यवाबाधकत्वमितिवाच्यं । आरोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयकमिदंजाग्र
दादिज्ञानमितिज्ञानस्यापिबाधितत्वेनजाग्रज्ज्ञाने आरोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयकत्वस्यासिद्धेः । विश्वबाधकाभिमतज्ञानेबा
धकत्वव्यापकाभावमाह ॥ [१३१।१] भ्रमकालीनेति ॥ भ्रमकालीनापरोक्षबुद्धिर्भ्रमएव । स्वस्यस्वकालीनत्वात् । तदविषयोविशेषः
शुक्तित्वादिः । तद्विषयाइयंशुक्तिरित्यादिधीर्बाधिकेत्यर्थः । यद्वापरमतेभ्रमोऽविद्यावृत्तिः । तत्कालीनापरोक्षधीरिदमित्या
कारांतःकरणवृत्तिः । तदविषयःशुक्तित्वादिकमित्यर्थः । नन्वधिष्ठानतत्वज्ञानत्वेनैवभ्रमनिवर्तकत्वं । ब्रह्मज्ञानंचतथेतिवि
श्वभ्रमनिवर्तकमिति । मैवं । अधिष्ठानगतकिंचित्प्रकारानवगाहिनो ज्ञानस्यस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकर
णधर्मज्ञानत्वरूपतत्वज्ञानत्वासिद्धेः । अधिष्ठानतत्वस्यज्ञानमधिष्ठानतत्वज्ञानं । नह्यधिष्ठानस्वरूपमेवाधिष्ठानस्यतत्वं । तथा
सतिप्रमेयत्वेप्रमेयत्वप्रकारकज्ञानवत्स्वप्रकारकत्वापत्तौब्रह्मज्ञानस्यनिष्प्रकारत्वासिद्धिःस्यात् । बाधकत्वव्यापकांतराभावमाह
न्यां० १२६ ॥ [१३१।१] किंचेति ॥ [१३१।२] निर्विकल्पिकायाइति ॥ जागराद्यकालीनरजतभ्रमहेतुशुक्तिरूपधर्मिज्ञानोपपादकत्वेनशुक्तिनिर्विकल्पक

स्यावश्यकतयातस्यचरजतभ्रमाविरोधित्वादित्यर्थः । तस्मात्सप्रकारकमेवज्ञानंभ्रमविरोधि । अत्रवदंति । “सि०निवर्तकतीयांसप्रकारकत्वंनप्रवेश्यं । गौरवात् । नन्वावश्यकःसप्रकारकत्वनियमः । व्यावृत्ताकारज्ञानत्वेनैवभ्रमनिवर्तकत्वात् । अन्यथाअनुवृत्ताकारज्ञानादपितन्निवृत्त्यापत्तेरितिचेत्सत्यं । व्यावृत्ताकारत्वेनज्ञानस्यभ्रमनिवर्तकता । नतुतत्रविशेषप्रकारकत्वनियमः । तथाहि । व्यावृत्ताकारताहिद्वेधाभवति । विशेषणादुपलक्षणाच्च । तत्राद्येसप्रकारत्वनियमः द्वितीयेपिधर्मांतरं चेदुपलक्षणं तस्माद्व्यावृत्ताकारत्वेसप्रकारकतैव । यदितुस्वरूपोपलक्षणाद्व्यावृत्ताकारतातदानिष्प्रकारकतैव । उपलक्षणस्य तत्राप्रवेशात् । स्वस्यचस्वस्मिन्नप्रकारत्वात् । नचप्रमेयत्वादिवत्स्वस्यैवस्वस्मिन्प्रकारत्वमितिवाच्यं । त्वयापिकेवलान्वयिन्येवस्वगत्यातथांगीकारान्नसर्वत्र । अथाकारप्रकारयोरभेदाद्ब्रह्माकारतैवब्रह्मबुद्धेस्तत्प्रकारत्वमितिचेन्न । विशिष्टबुद्धेर्विशेष्याकारत्वेपितदप्रकारत्वादाकारप्रकारयोर्भेदात् । आकारश्चवृत्तिनिष्ठःकश्चिद्धर्मोसाधारणव्यवहारहेतुः । तस्माद्यथाकाशपदाच्छब्दाश्रयत्वोपलक्षितधर्मिस्वरूपमात्रंज्ञायते तद्वदत्रापिद्वितीयाभावाद्युपलक्षितब्रह्मस्वरूपज्ञानंव्यावृत्ताकारंद्वैतनिवर्तकमपरोक्षं वेदांतवाक्या” दिति ॥ अत्रोच्यते । उपलक्ष्येकिंचिद्धर्ममादधतएवोपलक्षणत्वं । अतएवेत्थंभूतलक्षणेतृतीया । कंचित्प्रकारं प्राप्तइत्थंभूतः । तस्यलक्षणेज्ञापनेतृतीयेतिपाणिनिसूत्रव्याख्याने । तथाचोपलक्ष्येब्रह्मण्युपलक्षणस्यद्वितीयाभावस्यस्वसंसृष्टप्रमाजनकत्वमेवाद्वितीयादिशब्दानां । ननिष्प्रकारकज्ञानजनकत्वं । अस्त्वेतद्यथातथा । तथापिपराभिप्रेतस्यनिष्प्रकारकज्ञानस्यनबाधकत्वं । निष्प्रकारकज्ञानस्यस्वरूपमात्रविषयकस्यभ्रमविषयीभूतस्वरूपानपहारकत्वात् । अर्थापहाराद्बाधइतिपरैर

॥ ९९ ॥

प्यभ्युपगतमिति । विश्वबाधिकाधीःकिंशब्दजन्याशब्दाजन्यावा । आद्येपिकिंसप्रकारानिष्प्रकारावा । त्वदनभिप्रेतत्वान्ना
द्यइत्याह ॥ [१३।३] नतावत्सेति ॥ शब्दस्यनिष्प्रकारकज्ञानजनकत्वासिद्धेर्नद्वितीयइत्याह ॥ [१३।४] नापीति ॥ नांत्यइत्याह ॥ [१३।५] नचैत्व
न्मतइति ॥ लिंगशब्दयोरबाधकत्वादित्यत्रप्रमाणस्याबाधकत्वमुक्तं । इहतुज्ञानस्येतिभेदः ॥ [१३।४] किंचबाधकधीरिति ॥ अत्रा
भ्यस्तस्येतिपरमतेइष्टत्वोपपादनाय । तथाचभ्रमादेरबाध्यतयासत्यत्वेनतत्रैवदृश्यत्वादेर्व्यभिचारइतिभावः । अत्रवदंति ।
सि० "यदाहिस्वप्नेद्रष्टारंदुष्टकरणवंतंकल्पयित्वातस्यभ्रमंकल्पयति तत्रजागरज्ञानेनसर्वेषांनिवृत्तिदर्शनात् जाग्रद्दशायामपि
मनुष्यप्रतिकृतौचैतन्यंकल्पयित्वातत्समीपवर्तिन्यनादर्शएवादर्शत्वंकल्पयित्वास्वप्रतिबिंबंपश्यतीतिकल्पयति तदानायमादर्शो
नायंचेतनइतिप्रमयासर्वनिवृत्तिदर्शनाच्च नेयमदृष्टचरीकल्पना । तथाचेयंशुक्तिरित्याद्यधिष्ठानज्ञानंरज्वांसर्पभ्रममिवदृष्टाद्य
ध्यासंमानिवीवृतत् । तत्कस्यहेतोः । तदधिष्ठानसाक्षात्कारत्वाभावात् । ब्रह्मज्ञानंत्वाकाशादिभ्रममिवद्रष्टृदोषादिभ्रममपि
निवर्तयेदेव । तत्कस्यहेतोः । अशेषभ्रमाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारत्वात् । एवंचबाधबुद्धित्वंनदोषाद्यबाधकत्वेतंत्रं । किंतुतद्भ्र
माधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारभिन्नत्वमेव । ननुकल्पितत्वादुक्तदृष्टांतेतद्बाध्यतां । इहतुकथमितिचेत् हंतब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्य
कल्पितत्वमंगीकुर्वतामस्माकमिदमनिष्टं मह्वदापादितं" मिति । अत्रोच्यते । यदुक्तंस्वप्नेद्रष्टारमित्यादि तन्नयुक्तं । दुष्टकर
णवतोद्रष्टुर्गजादिवत्कल्पितत्वेनस्वप्नद्रष्टृत्वाभावात् । यच्चमनुष्येत्यादि तन्न । तेषामपिदृश्यत्वेनद्रष्टृत्वासंभवात् । तद्द्रष्टुरन्य
त्वात् । योयद्भ्रमेद्रष्टासतद्भ्रमबाधेननबाध्यतइतिव्याप्तेरविकलत्वात् । एवंचजगद्भ्रमद्रष्टृदोषादीनांजगद्भ्रमबाधकेनबाधोन

युक्तइति । सन्घटइतिवाध्यत्वेनाभिमतेज्ञानेबाध्यत्वव्यापकाभावमाह ॥ दोषजन्यमेवेति ॥ नन्वपौरुषेयत्वेननिर्दोषश्रुति जन्यमद्वैतज्ञानंतवमतइव मममतेदोषाजन्यमपिसाक्षिज्ञानंबाध्यतामित्यतआह ॥ अद्वैतज्ञानेत्विति ॥ अत्राहुः । सि० “चैतन्यस्यस्वरूपतोदोषाजन्यत्वेपितदवच्छेदिकाया अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात्तत्प्रतिफलितचैतन्यस्यैवसाक्षिपदार्थत्वादद्वैतता त्पर्यग्रहस्यप्रत्यक्षाविरोधेनप्रमारूपतयादोषत्वाभावात्तज्जन्यमद्वैतज्ञानंवाध्यं । भ्रमजन्यत्वस्यविषयवाधाप्रयोजकत्वाच्चे” ति.। अत्रोच्यते । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यसाक्षिपदार्थत्वेप्रतिबिंबनोपाधेरविद्यावृत्तेस्साक्षिविषयत्वार्थंतस्याएवोपा दानंनयुक्तं । प्रतिबिंबनोपाधिभूतायावृत्तेर्विषयिकोटिप्रवेशेनविषयत्वानुपपत्तेः । नाप्यन्यस्याः । तस्याअपिविषयत्वार्थमन्य स्याइत्यनवस्थानात् । तस्माच्चैतन्यमेवसाक्षीत्यंगीकार्यं । तच्चनिर्दोषमेव । यच्चोक्तमद्वैततात्पर्यग्रहस्येत्यादि तदपिन । प्रत्य क्षाद्यविरोधासिद्धेरुक्तत्वात् । यच्चोक्तंभ्रमजन्यत्वस्येत्यादि । अत्रब्रूमः । कारणीभूतज्ञानविषयककार्यज्ञानसंबंधिविषयबाधं प्रतिभ्रमजन्यत्वस्यप्रयोजकत्वमस्त्येव । यथाशब्दज्ञानविषयबाधंप्रतिसंसर्गावाधरूपयोग्यताभ्रमत्वं । तदिहाद्वैतता त्पर्यभ्रमस्यापियेनकेनापिरूपेणाद्वैतविषयतयातद्भ्रमत्वनिबंधनःशाब्दाद्वैतज्ञानविषयापहारस्स्यादेव । तस्मात्साधूक्तंदोषज न्यमेवेत्यादि । सन्घटइतिज्ञानेअबाध्यत्वव्याप्यमाह ॥ बाधकतुल्यमानेति ॥ ननुद्वैतस्यप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धत्वेनत द्बोधकश्रुतेरनुवादकतयाफलवज्ज्ञानस्वार्थतात्पर्यकाद्वैतश्रुतिसाम्याभावइतिचेन्मैवं । वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षगृहीतव्यावहा रिकसत्यद्वैतातिरिक्तकालत्रयाबाध्यतात्विकद्वैतग्राहकत्वोपपत्त्याद्वैतश्रुतेरननुवादकत्वात् । फलवज्ज्ञातस्वार्थतात्पर्यकत्वाच्च

बाधकमानतुल्यमानत्वं ॥ [१३२।२] बाधकधीबोध्यमिति ॥ अधिष्ठानवदित्यर्थः ॥ [१३२।२] तयेति ॥ स्वविषयस्यब्रह्मणोऽभेदस्यवाबाध्यमानाद्भेदादभिन्नतयाऔदासीन्येनभेदाभेदानवगाहित्वेनवेत्यर्थः । ननुबाधकधियोभेदविषयत्वंनाभ्युपगच्छामः । इयंशुक्तिरित्येवबाधकबुद्ध्युदयात् । तस्यास्तुनेदंरजतमितिवत्तद्बुद्धिःफलं । व्यावृत्ताकारतैवबाधधियआवश्यकी । साचस्वरूपोपलक्षणबलान्निष्प्रकारज्ञानेप्यस्तीतिनबाधकधीबोध्यत्वंभेदस्येतिचेत् । मैवं । इयंशुक्तिरित्येवंज्ञानस्यबाधकत्वाभावात् । इदंरजतयोरिवइदंरजतशुक्तीनाप्यभेदग्रहसंभवात् । इयंशुक्तिरितिज्ञानेनस्वविषयस्यशुक्तेः रजतस्यचभेदेगृहीतेरजतभ्रमनिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । अतएवपीतःशंखइतिभ्रमःशंखत्वप्रत्यक्षेप्यनुभूयते । पीतभेदप्रत्यक्षेतुनेतियुक्तंभेदानवगाहिज्ञानस्यनबाधकत्वमितिबाधकधीबोध्यस्यभेदस्यनबाध्यतेतिसाधूक्तं ॥ [१३२।४] कथंचेयमिति ॥ सन्घटइतिप्रत्यक्षेभाविबाधकशंकाकिमबाधितबाधोभविष्यतीत्येवंरूपाआहोस्विद्बाधितबाधोभविष्यतीत्येवंरूपा । नाद्यः । कोट्यप्रसिद्धेः । त्वन्मतेरूप्यादिबाधेपिबाधशंकायाःसत्त्वात् । नद्वितीयः । अबाध्यत्वाविरोधित्वात् । बाधोभविष्यतीत्येवंशंकायाःसामान्यविषयकायाश्चयावद्विशेषबाधेन्नायोगादित्यर्थः । पूर्वंजाग्रदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनेत्यादिनाबाधस्यापिबाध्यत्वाद्रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धौदृष्टांतासिद्धिरित्युक्तं । अत्रतुबाधस्यापिबाध्यत्वादबाधितबाधरूपकोटेरप्रसिद्धौतत्कोटिकसंशयानुपपत्तिरुच्यतइतिभेदः ॥ [१३३।२] नापिशब्देति ॥ अद्वैतसाक्षात्कारस्तुशब्दजन्यइत्यर्थः ॥ [१३३।४] स्वक्रियाविरोधाच्चेति ॥ सर्वत्रप्रत्यक्षेशंकास्तीतिवदतस्तवमतेबह्वायाससाध्यावेदांतश्रव

णादिक्रियावेदांतवाक्यजन्यधीप्रामाण्यग्राहिसाक्षिगोचरप्रामाण्यशंकाभावसाध्याविरुध्येतेत्यर्थः ॥ [१३३।५]स्वव्याघाताच्चेति ॥ सर्वप्रत्यक्षेशंकामुपपाद्यप्रत्यक्षमप्रमाणीकर्तुमुद्युक्तेनशंकागोचरसाक्षिप्रत्यक्षेपिशंकोपपादनाद्धटादिप्रत्यक्षेशंकाविरहोपपादनमुखेनघटादिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यमेवसाधितंस्यादित्यर्थः । भाविबाधेपिबाधशंकापातेनेत्यादिनाज्ञानमात्रेशंकायांस्वव्याघातउक्तः । अत्रतुसाक्षात्कारमात्रेशंकायांसउच्यतइतिविशेषः ॥ नापि[१३३।६]शब्दान्यजन्येति ॥ मुक्तस्वरूपानंदसाक्षात्कारादिस्तुस्वरूपरूपोनजन्यइत्यर्थः । साक्षिणोनित्यत्वपक्षेउक्तदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ [१३३।६]दर्शमइति ॥ शंकाहेतोःसाधारणधर्मदर्शनादेःशब्दतदन्यजन्यसाक्षात्कारयोःसत्त्वेनेत्यर्थः ॥ अद्वैत[१३३।७]श्रुतीति ॥ द्वैतश्रुतिमेवानेकमेवसद्वितीयमित्यादिकामद्वैतश्रुतित्वेनगृह्णातीति शंकापिस्यादित्यर्थः ॥ [१३४।१]शून्याद्वैतमिति ॥ यद्यप्येतादृशशंकयाशून्याद्वैतंतत्वमितिश्रुतेरभावासिद्धिरेव । नतुशून्याद्वैतसिद्धिः । तथापितादृशश्रुतेरभावासिद्धौतादृशश्रुतिसत्त्वापत्त्यातन्मूलैवशून्याद्वैतसिद्धिःस्यादित्यर्थः । ननुप्रत्यक्षस्यतत्वावेदकेनाद्वैतागमेनबाधःशंक्यते । अद्वैतागमस्यनतत्वावेदकेनबाधःशंकास्पदः । अन्यस्यतत्वावेदकस्याभावादित्यतआह ॥ [१३४।३]नचात्माद्वैतेति ॥ प्रत्युततात्विकबाधस्यक्काप्यदृष्टत्वात्सएवनशंकास्पदः । अतात्त्विकबाधस्तुस्वप्नादौदृष्टइतिसएवव्यावहारिकसत्त्वविरोधीअद्वैतागमेशंक्यते । व्यावहारिकसत्त्वविरोधित्वमात्रेणममेष्टसिद्धिरित्यर्थः । नन्वप्रातिभासिकत्वरूपविशेषदर्शनान्नाद्वैतागमेव्यावहारिकबाधशंकाभविष्यतीत्यतआह ॥ [१३५।१]अप्रातिभासिकत्वधीरिति ॥ तथाचतात्विकत्ववदप्रातिभासिकत्वविशेषःपक्षेनास्तीतिनतत्रतद्दर्शनंशंकाविरोधीत्यर्थः ॥ [१३६।१]श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्नित्यत्वात्क्रमादिजन्यत्वादिदोषशंकारहिते

त्यर्थः । तथापितात्पर्यभ्रमरूपदोषशंकास्यादेवेतिदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ [१३६।१]त्वन्मतइति ॥ ननुनाद्वैतश्रुतौदोषबाधशंकात
स्यांप्रमाकरणत्वरूपविशेषदर्शनादित्यतआह ॥ [१३६।२]तस्याइति ॥ [१३६।३]तवेति ॥ शंकयेतियोजना । द्वैतवक्तुर्द्वैतेयथाऽभ्रमोयथाब्रत्र
ह्ममीमांसायांप्रत्यधिकरणंपूर्वपक्ष्यभिमतार्थेपूर्वपक्षिणोऽभ्रमस्तथाममाद्वैतवादिनोप्यद्वैतेतात्पर्यधीर्भ्रमइतितवशंकयाद्वैतश्रुति
जन्याद्वैतधियःप्रमात्वासिद्धेरित्यर्थः । अत्रवदंति । सि०“नवयंनिश्चितमात्रेशंकांब्रूमः । येननेक्तसर्वविप्लवापत्तिः । अपितु
समत्वेनप्रमाणांतरउपस्थितएवनिश्चितेपिसत्त्वादौशंकाभवतीतिब्रूमः । तथाचयदुक्तंभट्टवार्तिकेदुष्टज्ञानगृहीतेत्यादितदपिन
विरुध्यते । गृहीतमात्रवाधस्यतच्छंकायाश्चानुक्तेरिति । अत्रब्रूमः । शब्दप्रत्यक्षयोःसमत्वमसिद्धं । प्रमाणत्वोपयोगिशब्दसिद्धेः
प्रत्यक्षाधीनत्वेनतस्योपजीव्यत्वात् । यद्यप्यतींद्रियेंद्रियसिद्धिरपिशब्दाद्भवति । तथापिसानेंद्रियस्यप्रमाणतोपयोगिनी । इं
द्रियस्याज्ञातकारणत्वात् । शब्देतुज्ञातस्यकारणत्वमितिवैषम्यं । यदिशब्दप्रत्यक्षयोःसाम्यं तर्हिप्रस्तरायजमानत्वादिग्राहिप्र
त्यक्षस्ययजमानःप्रस्तरइतिश्रुतेश्चसाम्येनसंशयएवस्यान्नतुगौण्यार्थनिर्णयइति । तस्माद्भाविवाधशंकायांसर्वविप्लवापत्तिःसूक्ता ।
दोषजन्यत्वज्ञानरूपकारणाभावादपिनभाविवाधशंकेत्याह ॥ [१३६।५]किंचप्रत्यक्षेक्लृप्तेति ॥ योग्यानुपलब्ध्यादूरादिदोषाभावनिश्च
येपिसन्घटइतिप्रत्यक्षेयदिदोषशंका तदाश्रुतावपिसास्यादित्यर्थः । ननुदूरादिदोषाभावनिश्चयेपिनदोषसामान्याभावनिश्चयः ।
स्वाप्नप्रत्यक्षवदन्यस्यापिदोषस्यसंभावितत्वादितिशंकते ॥ [१३६।६]स्वाप्नप्रत्यक्षेति ॥ तदा स्वप्नावस्थायां । सममित्याह ॥[१३६।८]स्वाप्नइति॥
सत्त्वादित्यतःपरंनदोषसामान्याभावनिश्चयः । स्वाप्नवेदवदन्यस्यापिसंभावितत्वादितिपूरणीयं । नन्वद्वैतश्रुतौस्वाप्नवेदवैष

म्यानुभवान्नस्वाप्नवेदवद्दोषांतरशंकेत्यतआह ॥ [१३६।७] स्वाप्नवैषम्येति ॥ सन्घटइतिप्रत्यक्षेपिस्वाप्नप्रत्यक्षवैषम्यानुभवान्नदोषांतरशं
केत्यर्थः । प्रत्यक्षसामान्येदोषजन्यत्वज्ञानरूपकारणाभावात्कार्यविरहमुक्त्वाप्रत्यक्षविशेषेसाक्षिणिवाद्येचतमाह ॥ [१३६।७] नताव
त्साक्षिणीति ॥ दोषजन्यमेववाध्यमित्यादिनाबाध्यत्वेतद्व्यापकदोषजन्यत्वानुपलब्धिरूपबाधउक्तःसाक्षिणि । इहतुतस्मि
न्बाध्यशंकाकारणाभावाद्बाधशंकाभावउच्यतइतिनाभेदः । ननुदोषजन्यत्वज्ञानाभावेपिप्रमाणाजन्यत्वेनसाक्षिणिशंकास्याद
तआह ॥ [१३७।१] प्रमाणेति ॥ तदप्रामाण्ये तस्याप्रामाण्यहेतुबाधशंकायां ॥ [१३७।१] वेदस्यापीति ॥ अप्रामाण्यहेतुबाधशंकापातादित्यर्थः ।
तन्निरासात् दोषजन्यत्वज्ञाननिरासेनशंकानिरासात् ॥ [१३७।८] अन्यथेति ॥ परीक्षायामप्यनाश्वासइत्यर्थः ॥ संगृह्णाति ॥ [१३७।१] एवंचेति
॥ [१३८।१] अपवाद्यत्वेनेति ॥ वदःसुपिक्यप्चेत्यत्रसुप्ग्रहणात्सुप्ग्रहणेचोपसर्गग्रहणाभावस्यसत्सूद्विषेत्यत्रोपसर्गग्रहणेनज्ञापित
त्वादपवाद्यमित्यत्रक्यब्यतौनभवतः । किंतुहलंताण्ण्यदेव ॥ [१३८।७] इहजन्मनीति ॥ इहजन्मनिबाधोनोपलभ्यते । योग्यवस्थायां
वाधोभविष्यतिवानवेतिनविद्मइत्यपहासः ॥ [१३९।९] वृद्धिमिच्छतइति ॥ जगन्मिथ्यात्वरूपांवृद्धिमिच्छताघटादिप्रत्ययस्यवाध्यत्वमु
क्तं । तत्समानयोगक्षेमत्वान्नेदंरजतमितिबाधस्यापिप्राप्नोति । तथाचबाधसिद्धंरूप्यादेर्मिथ्यात्वरूपंमूलंहीयेतेत्यर्थः । मूलरक्षार्थं
रूप्यादिवाधस्यसत्यत्वेघटादिसत्ताग्राहकस्यापिसत्यत्वंस्यादित्याह ॥ [१४०।१] तथाचेति ॥ ननुसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामाण्येप्यात्मन
आनंदरूपता "विज्ञानमानंदंब्रह्मे" तिश्रुत्यासेत्स्यतीत्यतआह ॥ [१४०।२] आनंदश्रुतेरिति ॥ तथाचफलवदज्ञातस्वार्थतात्पर्यकत्वरूपं ॥१०२॥
प्रामाण्यमसिद्धमित्यर्थः । अत्रवदंति सि॰"सत्त्वप्रत्यक्षाद्वैतागमयोःक्लृप्तदोषाभावनिश्चयस्यसमानत्वेनतस्यप्रत्यक्षेअप्रामाण्य

शंकायामप्रतिबंधकत्वात् । नहिसत्प्रतिपक्षेउभयत्रदोषाभावनिश्चयःकिमत्रत्वमितिजिज्ञासांप्रतिबध्नाति । विरुद्धविशेषादर्शन
कालीनस्यैवविशेषदर्शनस्यशंकाप्रतिबंधकत्वात् । अवच्छेदकवृत्त्यनित्यत्वेनचसाक्षिप्रत्यक्षस्यदोषजन्यत्वस्योक्तेः । अतएवत्ता
किंकोक्तंतदेवह्याशंक्यतइत्यादि भट्टवार्तिकोक्तंचइहजन्मनीत्यादि यच्चोक्तंप्रामाण्यस्योत्पत्तौज्ञप्तौचस्वतस्त्वादित्यादि तत्सर्वं
चिरस्तं । आगमादिप्रमाणमूलकशंकायाएवस्वीकारात् । रूप्यादिनिषेधकस्यतुनेदंरजतमित्यादेरद्वैतश्रुत्यनुगुणत्वेननाप्रामा
ण्यशंकास्कंदनं । नवृद्धिमिच्छतोमूलहान्यापत्तिः । नापिसन्घटइत्यादेर्नेदंरजतमित्यनेनसमानयोगक्षेमता । अद्वैतश्रुतिवि
रोधाविरोधाभ्यांविशेषात् । अतएवसौषुप्तिकानंदानुभवस्येत्याद्युक्तमपास्तं । आनंदस्यब्रह्मरूपत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाभावेनत
दप्रामाण्यप्रयोजकाभावात् । अतएवनानंदश्रुतेरप्रामाण्यं । सुरेश्वरवार्तिकवचने अतोवबोधकत्वेनेत्यत्राक्षवदितिनिदर्शनं
व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रेण । एवंचतात्विकप्रामाण्याभावेपिप्रत्यक्षज्ञानादीनांव्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमान्नस्वक्रियाव्याघा
त":इति । अत्रब्रूमः । सत्त्वप्रत्यक्षेक्लृप्तदोषाभावनिश्चयेपिनिर्दोषाद्वैतागमस्योत्तेजकतयानशंकाप्रतिबंधोयथातथानिर्दोषाद्वैता
गमेपिनिर्दोषप्रतिद्वंद्वप्रत्यक्षनिबंधनाशंकास्यादेव । सत्प्रतिपक्षन्यायस्योभयत्रतुल्यत्वात् । अतएवसत्प्रतिपक्षेप्रकृतहेत्वोःकिंत
त्वमितिजिज्ञासांतार्किकामन्यंते । तस्मात्प्रत्यक्षेशंकांगीकारेश्रुतावपिसादुर्वारा । प्रत्यक्षस्यश्रुत्यवैषम्यस्यैवात्रापाद्यमानत्वात् ।
यच्चोक्तंविरुद्धविशेषादर्शनकालीनस्येत्यादि तदपिन । प्रत्यक्षइवश्रुतावपिविरुद्धविशेषदर्शनकालीनस्यविशेषदर्शनस्यबाधशं
कांप्रत्यप्रतिबंधकत्वेनशंकास्यादेव । यदपिचोक्तमागमादिप्रमाणमूलकेत्यादि तदपिन । श्रुतावपिप्रत्यक्षमूलकशंकायाएवस्वी

कारादित्यस्यापिसुवचत्वात् । यदपिमूलहान्यापत्तिसमाधानमुक्तं तदपिन । श्रुतेःप्रत्यक्षवद्बाधशंकादुरवस्थायाआनुगुण्यस्य नेदंरजतमितिज्ञानेऽकिंचित्करत्वात् । यदपिचोक्तंसन्घटइत्यादेर्नेदंरजतमित्यनेनसमानतेति तदपिन । अप्रामाण्यशंकादुष्टश्रुतेरविरोधस्यनेदंरजतमितिज्ञाने तद्विरोधस्यचसन्घटइतिज्ञानेचाप्रयोजकत्वात् । अतएवसुषुप्तावानंदानुभवस्येत्याद्यपिनिरवद्यं । तस्मात्प्रत्यक्षेबाधशंकायांसर्वविप्लवापत्तिरितिसाधूक्तं । श्रुतिस्मृतिभ्यामपिप्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धिरित्याह ॥ [१४०।३] स्मृतिरिति ॥ यद्यपि "स्मृतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयं । प्रमाणमितिविज्ञेय" मितिप्रमाणलक्षणोदाहृतश्रुतौज्ञानरूपायाःस्मृतेःप्रामाण्यमुक्तं । नश्रुतेः । तथाप्यैतिह्यशब्दस्याशेषागमोपलक्षणत्वाच्छ्रुतेरपिप्रामाण्यमुक्तं । अर्थकथनमिदंनश्रुतिपाठः । स्मृतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयं । प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यतइतिभारते । श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धेश्वरस्वातंत्र्यवित्यःसःश्रुत्यादिप्रमाणाविषयाज्जीवस्वातंत्र्यरूपाद्विकल्पाद्विरज्यते । मिथ्याभिमानंत्यजतीत्यर्थः । युक्तं । युगपद्वृत्तिद्वयापत्तेरितिशेषः ॥ ६ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांभाविभाँच्छंकितंनखं ॥ ७ ॥ भाँत् । बाधनमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्यभाविबाधकशंकाभंगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ पूर्वंकिंप्रत्यक्षमप्रमाणमेवोतप्रमाणमपित्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्रहाक्षममितिद्वौविकल्पावुक्तौ तत्राद्यस्त्रेधाविकल्प्यनिराकृतः । संप्रतिद्वितीयंनिराकरोति ॥ [१४०।५] नापीति ॥ प्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वाद्रसग्रहादौचक्षुषइवसत्त्वग्रहेऽक्षमत्वादित्यर्थः ॥ [१४०।६] तद्धीति ॥ अबाध्यत्वरूपसत्यत्वमित्यर्थः । सत्त्वं विद्यमा

नता ॥ किंत्विति ॥ सर्वकालावच्छेदेनसर्वाधिकरणसंसृष्टव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगिविद्यमानताकत्वरूपंयदसत्वंतदभावइत्यर्थः । यथाश्रुतेअसत्वशब्दस्यविद्यमानतात्यंताभावार्थकत्वेकालत्रयवर्तित्वस्यविशेषणस्याव्यावर्तकता । अभावमात्रार्थत्वेतादृशविद्यमानतान्योन्याभावस्यघटादौसत्यत्वपक्षेसत्त्वात्तदभावासिद्धिरित्यादिशंकावकाशःस्यात् । तार्किकादिसाधारणामिदमुच्यतइतिनक्षुद्रोपद्रवः ॥ सचेति ॥ घटादौस्वकालेविद्यमानत्वस्यसंसर्गेप्रत्यक्षेणगृहीते तदधिकरणेतत्कालेतदत्यंताभावसंबंधाभावस्यग्रहणात् । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गाभावस्यैवाधिकरणेऽत्यंताभावसंबंधरूपतयाधिकरणेप्रतियोगिसंसर्गस्यात्यंताभावसंबंधाभावरूपत्वादितियुक्तमुत्पश्यामः । सत्त्वे विद्यमानत्वसंसर्गे । सत्त्वग्राहिणांविद्यमानत्वसंसर्गग्राहिणा । अस्तितां विद्यमानतासंबंधं । प्रतिषेधंनिरुंधानः अत्यंताभावसंबंधाभावंविषयीकुर्वन् । ननुघटादिसाक्षात्कारोनस्वार्थस्यघटादेर्विद्यमानतांगृह्णाति । घटादिज्ञानेप्रामाण्यसंशयस्यानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथास्वार्थसत्त्वनिश्चयस्यस्वस्यैवस्वप्रामाण्यसंशयविरोधित्वात्तदनुपपत्तिप्रसंगादित्यतआह ॥ वेदेपिहीति ॥ घटादिज्ञानेअर्थसत्त्वगर्भप्रामाण्यस्यघटादिज्ञानानंतरमेवसाक्षिणांग्रहणाच्छ्रौतज्ञानइवप्रत्यक्षेप्यर्थसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ उक्तप्रकारत्रयेति ॥ चतुर्थस्तुवेदेप्यसंभवी अपदार्थतयाऽवाक्यार्थतयाचभाविबाधाभावस्यश्रौतज्ञानाविषयत्वात् । नन्वेवंप्रामाण्यग्रहेऽनुभूयमानस्तत्संशयोनुपपन्नःस्यादित्यतआह ॥ प्रामाण्यस्येति ॥ स्वतस्त्वाद्दोषाभावेसतिज्ञानग्राहकग्राह्यत्वात् । तथाचसंशयस्थलेदोषसत्त्वेनप्रामाण्याग्रहात्संशयउपपद्यतइ

त्यर्थः । ननुघटादिज्ञानेपिकश्चिद्दोषोभविष्यतीत्यतआह ॥ नचरूप्यादीति ॥ घटादिज्ञानइतिवाक्यशेषः । प्रत्युतयोग्यानुपलब्ध्यादोषाभावएवनिश्चितइतिभावः । ननुगृह्यतएवप्रामाण्यं । मममतेपिज्ञानग्राहकेण । परंतुचरमबाधावुधीत्याशंकामनुव्याख्यानवचनेनपरिहरति ॥ तदुक्तमिति ॥ कालतोमर्यादाव्यवहारेप्रामाण्यंपरमार्थतोनेत्येवंरूपा । श्रुतिप्रत्यक्षयोःसत्त्वग्रहणेअवांतरवैषम्यमाह ॥ इयांस्त्विति ॥ वर्तमानेति ॥ सत्सत्यमित्यादिश्रुतौवर्तमानकालोपस्थापकपदाभावादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ प्रत्यक्षज्ञानेवर्तमानकालस्यावश्यंविषयता । इदमिदानीमेवमितिहिप्रत्यक्षानुभवः । अतएवकालस्यषडिंद्रियवेद्यतामाहुः । तच्चोपनयांद्वाऽन्यथावेतिप्रकारमात्रेविवादः । जागराद्यनुभवेपीदंताभासतएव । विशिष्टानुभवस्यविशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमात् । अनुभवस्यवाजागराद्यत्वमसिद्धमितिभावः ॥ नित्यत्वाद्यसिद्धावपीति ॥ कालानवच्छिन्नसत्तासंवंधरूपनित्यत्वाद्यसिद्धावपीत्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसाभावाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्यतत्सत्यमितिश्रुतितोप्यसिद्धेः । ननुयदेशकालप्रकारावच्छेदेनयत्रयस्ययेनसत्तागृहीतातद्देशकालप्रकारावच्छेदेनतत्रतस्यतेनसत्त्वसिद्धावपिनत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वसिद्धिः । नेहनानेतिभाविवाधबाधितत्वात् । नचैतावताऽन्यतराप्रामाण्यं । पूर्वोत्तरकालव्यवस्थयोभयोपपत्तेरित्यतआह ॥ कालांतरादिस्थमपीति ॥ आद्यइति ॥ रूप्यज्ञानवद्यस्मिन्कालेयत्रार्थोगृहीतस्तस्मिन्नेवकालेतत्रैवार्थापहारादित्यर्थः ॥ अंत्यइति ॥ यस्मिन्कालादौयोर्थोगृहीतःपूर्वज्ञानेनतस्मिन्कालादौवाधकज्ञानेनसोर्थोप्रतिषिद्धएव । अन्यदाविषिद्धइत्यनित्यत्वमेवस्यादित्यर्थः । वेदेपिहिविषयस्यावाध्यत्वेज्ञानप्रामाण्यमेवतंत्रं । नतुशब्दत्वादयश्चत्वारःप्रकाराः । आद्यानां

त्रयाणामनाप्तवाक्यसाधारण्यात् । चतुर्थस्तुप्रत्यक्षइवशब्देप्यसंभवीत्युक्तं । यदिकश्चिद्द्वैयात्याद्ब्रूयात् शब्देस्त्येवभावविबाधाभावग्रहणंप्रामाण्यग्रहणद्वारेति तर्हिप्रत्यक्षेप्यस्तिप्रामाण्यग्रहणद्वाराभावविबाधाभावग्रहणमित्याह ॥ [१४३।५] किंचानागतेति॥ [१४३।७] अंस्कं व्यंचेति ॥ घटात्यंताभावस्यकालत्रयसंबंधग्रहंविनाघटादिमिथ्यात्वग्रहोनसंभवतीत्यर्थः । कालत्रयसंसृष्टोयोत्यंताभावस्तत्प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावस्त्वेककालेप्रतियोगिसत्तामात्रग्रहेपिसुग्रहइतिदर्शयतिपरेणैवेत्येवकारेण ॥ [१४३।९] प्रातिभासिकेति ॥ प्रत्यक्षस्याप्रामाण्येघटादेःप्रातिभासिकवैधर्म्यासिद्ध्यातत्प्रामाण्यंत्वयाप्यभ्युपेयमित्यर्थः ॥ [१४३।११] यैर्व्यक्षंसिद्धमिति ॥ दोषाभावादिनिश्चयस्यरूप्यमिथ्यात्वप्रत्यक्षइवविश्वसत्यत्वप्रत्यक्षेप्यविशेषादित्यर्थः । ननुरूप्यधर्मोमिथ्यात्वमपिममतेमिथ्यैव । धर्मिणएवमिथ्यात्वेधर्मस्यापिमिथ्यात्वात् । नहिवंध्यासुतेश्यामरूपंनास्तीत्येतावतागौररूपंसेत्स्यतीत्यतआह ॥ [१४३।१] रूप्यमिथ्यात्वस्येति ॥ परस्परात्यंताभावरूपयोरन्यतरनिषेधेअन्यतरसत्यत्वं गौरश्यामरूपयोस्तुनपरस्परविरहरूपत्वं अतोनैकाभावेअपरस्यसत्वमित्यर्थः । नचवृद्धिमिच्छतइत्यनेनपौनरुक्त्यं । तत्रनेदंरजतमित्यस्यबाध्यत्वेरजतस्यमिथ्यात्वंनसिद्ध्यतीत्युक्तं । अत्रतुप्रत्यक्षस्यपारमार्थिकसत्यत्वाग्राहकत्वेरूप्यमिथ्यात्वस्यपारमार्थिकत्वंनसिध्यतीत्युच्यतइतिभेदः ॥ [१४३।१] पारमार्थिकेति ॥ नचमिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधापातइत्यनेनपुनरुक्तिः । तत्रप्रत्यक्षानुमानयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकप्रतियोगितदभावविषयत्वेनकालात्ययापदिष्टव्यवस्थोक्तौश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधतोक्तिः । इहतुप्रत्यक्षस्यतात्विकसत्त्वाविषयत्वेसोच्यतइतिभेदः । प्रत्यक्षबाधमुपसंहरति ॥ [१४३।५] तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांसत्सत्त्वेपिक्षमाक्षधीः

॥ प्रत्यक्षस्यपारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वं ॥ १८ ॥ ७ ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षबाधमभिधायानुमानबाधमाह ॥ अनुमानेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि ॥ अत्रबाधादिवारकविशेषणस्यप्रयोजनवत्त्वंविप्रतिपत्तावुक्तमनुसंधेयं ॥ सद्वेति ॥ पारमार्थिकसत्त्वातिरिक्तंव्यावहारिकंप्रातिभासिकंवासत्त्वंनास्तीतिपक्षेसदित्येवसाध्यनिर्देशः । व्यावहारिकसत्त्वादिकमादायसिद्धसाधनाभावादित्यभिप्रायः ॥ अनिषेध्यत्वेनेति ॥ पुरोवर्तिनंरजततयाजानामीत्याद्यनुव्यवसायरूपप्रमाविषयेप्रातिभासिकेव्यभिचारवारणायसाक्षात्पदं । तत्रैवमिथ्यात्वप्रमितेःसाक्षाद्विषयेव्यभिचारवारणायानिषेध्यत्वेनेतिविषयत्वविशेषणं । इदंरजतमितिज्ञानंप्रतिसाक्षाद्विषयेरूप्येव्यभिचारवारणाय प्रमेति । तेनरजताभावस्यानिषेध्यत्वेनरजतंनास्तीतिप्रमांप्रतिविषयेरजतेनव्यभिचारः । नचैवंस्वप्रमाविषयत्वमेवास्त्वितिवाच्यं । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेवैयर्थ्याभावात् ॥ अनिषेध्यत्वेनईश्वरंप्रतीति ॥ अपरोक्षत्वस्यज्ञानत्वाघटितत्वान्नवैयर्थ्यमितिबोध्यं ॥ प्रातिभासिकस्येति ॥ ननुसर्वप्रत्ययवेद्यत्वाद्ब्रह्मणःप्रातिभासिकबाधकज्ञानमपिब्रह्मज्ञानमेव । नचतस्यब्रह्मज्ञानत्वेपिनतत्प्रमात्वमितिवाच्यं । ब्रह्मांशेतस्यापिप्रमात्वात् । नचोभयसिद्धायाब्रह्मप्रमातदन्येतिविवक्षितमितिवाच्यं । ब्रह्मण्यारोपितस्यक्षणिकत्वादेस्तथाप्यबहिर्भावादितिचेन्न । उभयसिद्धब्रह्माधिष्ठानकभिन्नत्वेसतीत्यस्यापिविशेषणत्वादितिनकोपिदोषः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ मानांतरागम्यस्यवाक्यार्थस्यवाक्यादुपस्थितौ तत्रतात्पर्यावधारणं तदवधारणेचवाक्याद्वाक्यार्थोपस्थितिरित्यर्थः । ननुज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमितिपरमतेअज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षहेतोर्ज्ञानान्य

स्याभावेनाव्यावर्तकतयाज्ञानेतिव्यर्थं । नचाज्ञाननिवृत्तिरदृष्टादिकारितापीतिवाच्यं । तर्हितद्वदेवप्रपंचस्याप्यदृष्टसहितज्ञान
बाध्यत्वापत्तौज्ञानान्याबाध्यत्वमसिद्धमित्यरुचेराह ॥ [१४५।४] यद्वेति ॥ ननुशशशृंगमस्तीतिशब्दाभासजन्यासद्विषयकज्ञानहेतोर्दो
षस्यासद्बाधकाभिमताबाध्यतयासत्यंतविशेषणेनैवासद्व्यावृत्तिसंभवेतद्वारकस्यासत्त्वानधिकरणत्वेसतीत्यस्यवैयर्थ्यमेवं । रू
प्याकाराविद्यावृत्त्यनंगीकर्तृमतेसाक्षिविषयस्यापिरूप्यस्यदोषजन्यज्ञानाविषयतयातस्यापिपक्षत्वापत्तौबाधश्चेत्यरुच्यापक्षांतर
माह ॥ [१४५।५] स्वबाधकाभिमतेति ॥ [१४५।६] समानाधिकरणेति ॥ मनःपरिणामस्यज्ञानस्यकर्मप्रागभावसामानाधिकरण्यंबोध्यं । ननु
सर्वेष्वप्येषुपक्षेषुवादिनंप्रतिप्रातिभासिकव्यावृत्त्यर्थमुपात्तमाद्यंसत्यंतंवैकल्पिकंविशेषणंव्यर्थं । तन्मतेप्रातिभासिकस्यासत्त्वेना
सद्व्यावर्तकासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणेनैवप्रातिभासिकस्यापिव्यावृत्तिसिद्धेः । नचपरार्थानुमानेप्रतिवादिनंप्रतिसिद्धसाधनो
द्धारस्यापिवादिनंप्रतिप्रयोजनत्वात् जन्यकृत्यजन्यानीत्यत्रपक्षतावच्छेदकेमीमांसकंप्रतिजन्यत्वस्येवेहापिवादिनंप्रतिसत्यंतस्य
तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेनविशेषणत्वोपपत्तेश्चनवैयर्थ्यमितिवाच्यं । एवमपिदेहात्मैक्यस्यापिपक्षत्वेबाधएव । बाधेचसतिपक्ष
विशेषणस्यपक्षत्वस्यासिद्ध्याआश्रयासिद्धिरपीतिचेन्मैवं । देहात्मैक्याध्यासनिराकरणाभिप्रायेणास्योक्तत्वाददोषः । वस्तुतस्तु
आद्यसत्यंतविशेषणस्यसत्यत्ववादिमिथ्यात्ववाद्युभयसिद्धमिथ्यात्वकभिन्नत्वमर्थः । अस्तिचरूप्येदेहात्म्यैक्येचतार्किकादीनां
सत्यत्ववादिनांमिथ्यात्ववादिनांचमिथ्यात्वप्रसिद्धिरतस्तस्यनपक्षता । प्रपंचेचतार्किकादीनांनमिथ्यात्वप्रसिद्धिः । अतःप्रपंच
स्यपक्षतोपपत्तिः । सिद्धांतेदेहात्म्यैक्यभ्रमाभावेपिदोषाभावश्चेतिदिक् । प्रथमसाध्येसिद्धसाधनतांपरिहरति ॥ [१४५।१] व्यावहारि

कसत्त्वमिति ॥ तथाचपरमतेप्रपंचेसत्त्वव्यवहारेपिसत्त्वस्याभावान्नसिद्धसाधनमित्यर्थः । द्वितीयसाध्येव्यर्थविशेषणत्वंपरि
हरति ॥ [१४६।१] अर्थगतमिति ॥ तथाचप्रपंचेपितन्मतेसत्त्वस्यविद्यमानत्वात्तद्विशेषणाभावेसिद्धसाधनतास्यादित्यर्थः ॥ [१४६।२] अनिर्वा
च्येति ॥ सदसत्त्वंक्वचिद्बौद्धमस्ति । तदनधिकरणमनिर्वाच्यमितिलक्षणमाश्रित्येदमुक्तं ॥ [१४६।४] परार्थानुमानइति ॥ विशेषण
त्वेतूभयसिद्धंप्रयोजनवत्त्वंतंत्रं । नतुप्रयोजनस्याप्युभयसिद्धत्वमितिभावः ॥ [१४७।१] अप्रसिद्धिरिति ॥ प्रतियोगिप्रमाविरहेणाभा
वाज्ञानमित्यर्थः ॥ [१४७।१] मतद्वयेपीति ॥ प्रतियोगित्वादित्यतःपरंप्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैवाभावधीहेतुत्वादितिशेषः । केनचिद्रूपे
णप्रतियोगिप्रमापिसंभवतीत्याह ॥ [१४७।२] आरोपितत्वेनेति ॥ नचविशेष्यस्यासत्त्वात्कथंसाप्रमेतिवाच्यं । प्रमांप्रतिनविशेष्यस
त्त्वंप्रयोजकं । विशेष्यसत्त्वेपिरूप्यज्ञानस्याप्रमात्वात् । किंतुस्वोल्लिखितस्यप्रकारसंबंधस्यविशेष्येसत्त्वं । तच्चप्रकृतेप्यस्त्येवेति
भावः ॥ [१४७।२] प्रतिभासेति ॥ मात्रशब्देनार्थोव्यावर्त्यते । अर्थाभावेपिप्रतिभासवत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेज्ञानात्मकतापत्तौविरो
धःस्यादितिबोध्यं ॥ [१४७।४] असिद्धीति ॥ यत्किंचिदधिकरणेप्रपंचेअधिकरणत्वाभावस्यासिद्धिरित्यर्थः । असिद्धिवारकस्यापिबहु
शोऽभियुक्तैःप्रयुक्तत्वान्नवैयर्थ्यमित्याह ॥ [१४७।४] शरीरेत्यादि ॥ [१४७।५] विमतमिति ॥ वह्निमतःपक्षीकरणादसिद्धिर्बोध्या । विमतंतप्ता
यःपिंडादि ॥ [१४७।७] किंचेति ॥ तथाचाप्रसिद्धिवारकतयासहचारग्राहकतयाव्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वान्नतद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसो
द्भावनं । तद्बीजंत्वनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वसामान्याभावपरत्वेव्यभिचाराभावःविशेषाभावपरत्वेतुप्रातिभासिकत्वविशेषणे

पिव्यभिचारएवेति । ननुतथापिप्रातिभासिकत्वविशेषणंव्यर्थं । अनधिकरणत्वेसत्यसत्वानधिकरणत्वस्यैवपरमार्थसत्वसाध
कत्वोपपत्तेः । शुद्धमेवहिब्रह्मदृष्टांतत्वेनाभ्युपेयं । धर्मवतोदृष्टांतत्वेसाध्यवैकल्यापत्तेः । साध्यंतुबाधाभावरूपत्वादधिकरण
स्वरूपमेव । नधर्मः । धर्म्यतिरिक्ताभावानभ्युपगमात् । तथाचक्षित्यादिकमकर्तृकं । शरीराजन्यत्वादित्यत्राशरीरस्येवव्या
प्तिग्रहांनुपयोगित्वेनप्रातिभासिकत्वस्यवैयर्थ्यमेव । आकाशादावजन्यत्वकर्तृजन्यत्वाभावयोरिवनिर्धर्मकेब्रह्मण्यनधिकरणत्व
परमार्थत्वयोर्व्याप्तिग्रहोपपत्तेः । तथाचैकामसिद्धिंपरिहरतोद्वितीयापत्तिः । स्वरूपासिद्धिपरिहारार्थंविशेषणंप्रक्षिपतोव्याप्य
त्वासिद्ध्यापत्तिरित्यर्थः । व्याप्तावनुपयोगस्यदर्शितत्वादितिचेत् अत्रब्रूमः । शुद्धेब्रह्मण्यनधिकरणत्वतदभावाभ्यामधिकरण
त्वस्यैवप्राप्त्याऽनधिकरणत्वासिद्धेर्व्याप्त्यग्रहात्प्रातिभासिकत्वविशेषणेतुव्याप्तिग्रहात्तस्यसार्थक्यं । वस्तुतस्तु अधिकरणत्वा
भावातिरिक्तस्यप्रातिभासिकत्वविशेषिताधिकरणत्वस्यविशिष्टस्याभावो अखंडएवहेतूकृतः अतोनवैयर्थ्यगंधोपि । नचैवंशरी
राजन्यत्वादित्यत्राप्युक्तविधयाऽखंडाभावसत्त्वेनवैयर्थ्योक्तिरसंगतास्यादितिवाच्यं । इष्टापत्तेरितिविभावनीयं । ननुतथापि
त्वन्मतेप्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वेनव्यर्थविशेषणतयाव्याप्यत्वासिद्धिः । अस्मन्मतमाश्रित्यहेतूकरणेचदेहात्मैक्येब्रह्मज्ञानेतरा
बाध्येव्यभिचारः । नचतस्यत्वन्मतेप्रातिभासिकत्वेनप्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वविशेषणेनैवव्यावर्तिततयानतत्रव्यभिचारइ
तिवाच्यं । तस्यब्रह्मज्ञानेतरबाध्यादन्यत्वेनप्रातिभासिकत्वाभावात् । नहिप्रातिभासिकंब्रह्मज्ञानेतरबाध्यादन्यदितिचेन्मैवं ।
नहिप्रातिभासिकत्वंब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वमितीहाभिप्रेतं । येनोक्तदोषःस्यात् । किंतुसत्यत्ववादिमिथ्यात्ववाद्युभयसंमतमिथ्या

त्वकत्वंप्रातिभासिकत्वमिहाभिप्रेतं । देहात्मैक्यंचसत्यत्ववादिनांतार्किकादीनांमिथ्यात्वेनसंमतं । अतस्तत्रनव्यभिचारः । त
दिदमुक्तमारोपितत्वेनोभयसम्मतत्वरूपस्येति ॥ [१४८।१] नचेति ॥ तथाचनपारमार्थिकसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ [१४८।२] व्यावर्तकतयेति ॥
व्यावृत्तेर्व्यावर्तकप्रयोज्यत्वनियमादित्यर्थः । नन्वसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिंप्रतिव्यावर्तकंपारमार्थिकसत्त्वंब्रह्मण्यस्तु । तत्रपार
मार्थिकसत्त्वस्यसंभवात् । प्रपंचेतूक्तहेतुंप्रतिनपारमार्थिकसत्त्वंव्यावर्तकं । प्रपंचस्यमिथ्यात्वेनपारमार्थिकसत्त्वस्याभावात् ।
किंतुव्यावहारिकसत्त्वमेवव्यावृत्तिरूपहेतुंप्रतिप्रपंचेव्यावर्तकं । तथाचाननुगतमेवसत्त्वमुक्तहेतुंप्रतिप्रयोजकमित्याशंकापरिहा
रार्थमुक्तंविश्वमिथ्यात्वेत्यादि ॥ [१४८।३] अन्योन्याश्रयादिति ॥ व्यावृत्तिरूपोक्तहेतुंप्रतिपारमार्थिकसत्त्वस्याव्यावर्तकत्वेउक्तहेतोर
प्रयोजकत्वेनमिथ्यात्वानुमानंप्रतिबाधकत्वाभावसिद्धौमिथ्यात्वानुमानेनमिथ्यात्वसिद्धिः तत्सिद्धौचानुगतव्यावर्तकस्यासंभ
वादननुगतस्यव्यावर्तकत्वेनोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ [१४८।४] तत्प्रयोजकमिति ॥ उक्तहेतुंप्रतिव्यावर्तकतया
प्रयोजकमित्यर्थः ॥ [१४८।५] असद्व्यावृत्तिंचप्रतीति ॥ असत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिंप्रतीत्यर्थः ॥ [१४८।५] सत्त्वस्यैवेति ॥ ब्रह्मप्रपंचयोर्विद्य
मानासत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिंप्रतिव्यावर्तकतयाप्रयोजकमुभयानुगतंतद्विरुद्धंपारमार्थिकसत्त्वमेववाच्यं । नतुब्रह्मत्वादिकं ।
तस्यप्रपंचेऽविद्यमानत्वेनन्यूनवृत्तित्वादित्यर्थः । यथाश्रुतेत्वसद्व्यावृत्तेःपरमतेशुक्तिरूप्येपिसत्त्वेनतत्रतत्प्रयोजकसत्त्वस्याभा
ववत्प्रपंचेपितदभावोपपत्तेरसंगतिःस्यादितिध्येयं ॥ [१४८।५] अन्यथेति ॥ उक्तव्यावृत्तिंप्रतिज्ञानत्वादेःप्रयोजकत्वेसत्यज्ञानादिवाक्ये ॥१०७॥
ज्ञानपदेनज्ञानत्वप्रतिपादनद्वाराऽनृतव्यावृत्तिसिद्धिप्रसंगेनसत्यपदवैयर्थ्यंस्यादित्यर्थः ॥ [१४८।६] प्रपंचइति ॥ अनुगतस्यसंभवेबाध

कंविनात्यागायोगादितिभावः। अत्रवदंति। सि० "अयुक्तमेतत्। नहिप्रातिभासिकासतोरेकाव्यावृत्तिरुभयावासमव्याप्ता। येनै
कप्रयोजकप्रयोज्याभवेत्। किंतुप्रातिभासिकव्यावृत्तिप्रयोजकंब्रह्मविश्वासत्साधारणमेववक्तव्यं । असत्यपिप्रातिभासिकत्वाभा
वात्। एवमसद्व्यावृत्तावपिप्रयोजकंब्रह्मविश्वप्रातिभासिकसाधारणमेववक्तव्यं । प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वाभावात्। तथाचतत्प्र
योजकद्वयसमावेशादेवब्रह्मण्युभयव्यावृत्त्युपपत्तौनीलघटत्वरूपावच्छेदकद्वयसमावेशोपपन्ननीलघटत्ववन्नातिरिक्तप्रयोजकक
ल्पनायामस्तिकिंचिन्मानमितिकृतबुद्धयोविदांकुर्वंतु । नित्यत्वंचोपाधिः । तुच्छप्रातिभासिकयोर्नित्यत्वव्यतिरेकेसाध्यव्य
तिरेकदर्शनादिति । अत्रब्रूमः । नतावद्ब्रह्मविश्वासत्सुप्रातिभासिकव्यावृत्तिरेकापरमतेसंभवति । ब्रह्मणिसाधर्मिस्वरूपा । जग
तिव्यावहारिकीअन्योन्याभावादिरूपा । असतितुनिर्धर्मकत्वेननव्यावहारिक्यपिव्यावृत्तिः । किंतुव्यावृत्तावेवासत्प्रतियोगि
कत्वादिकं । नवाब्रह्मविश्वासत्सुप्रातिभासिकव्यावृत्तिंप्रतिप्रयोजकोऽनुगतोधर्मःसंभवति । ब्रह्मणोनिर्धर्मिकत्वात्। विश्वस्य
व्यावहारिकधर्मवत्त्वात्। असतोनिरुपाख्यत्वात् । नापिब्रह्मविश्वप्रातिभासिकेषुअसद्व्यावृत्तिरेकासंभवति । नाप्येकव्यव
र्तकप्रयोज्या । ब्रह्मविश्वयोस्त्वसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिःसामान्याभावरूपतयैकासंभवति । अधिकरणभेदेनाभावभेदाभा
वात् । तथाचब्रह्मविश्वयोर्विद्यमानामुक्तव्यावृत्तिंप्रतिव्यावर्तकतयाप्रयोजकमेकमनुगतमवश्यंवाच्यं । तच्चपारमार्थिकसत्त्व
मेव । अवच्छेदकांतरानुपपन्नप्रयोज्यकत्वादितिसाधुंकृतबुद्धयोविदांकुर्वंतुतरां । नापिनित्यत्वमुपाधिः । पक्षेपारमार्थिकस
त्त्वाभावेतद्विरुद्धस्वभावासत्प्रातिभासिकयोर्व्यावृत्तावुच्यमानायांव्याघातवत्पारमार्थिकसत्त्वाभावेध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्यनि

त्यत्वाभावस्योक्तौव्याघाताभावेनोपाधेःपक्षेसाध्याभावासाधकत्वात् । उक्तानुकूलतर्कगृहीतसाध्यव्याप्तिकहेत्वव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वाच्चेति ॥ प्रामाण्येति ॥ अर्थसत्त्वगर्भप्रामाण्यस्यार्थासत्त्वगर्भातत्वावेदकत्वेनात्यंतविरोधात्प्रामाण्यातत्वावेदकत्वयोःसामानाधिकरण्यादर्शनात् । प्रामाण्यस्यसाधारणधर्मत्वाभावेनातत्वावेदकत्वकोव्यस्मारकतयानोक्तविधविकल्पः संभवतीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ तथाचतत्वावेदकप्रमोक्तावपिनासिद्धिरितिभावः ॥ अनुमानादेश्चेति ॥ तथाचतत्वभूतमिथ्यात्वावेदकतयातत्वावेदकजातीयानुमानविषयत्वेनापि तत्वावेदकप्रमाविषयत्वंपक्षेनासिद्धमितिभावः ॥ विपक्षइति ॥ मिथ्याविषयकज्ञानस्यापिप्रमात्वेव्याघातइत्यर्थः ॥ विषयेति ॥ रूप्यज्ञानस्यापिप्रामाण्यप्रसंगादित्यर्थः । अत्राहेतौनित्यत्वमुपाधिःपूर्ववन्निरसनीयः । अत्रवदंति । सि० "प्रमात्वंतद्वतितत्प्रकारकत्वंवा तत्वावेदकत्वंवा । आद्येदृष्टांतस्यसाधनवैकल्यं नहिपरमार्थतःशुद्धस्यब्रह्मणस्सप्रकारकज्ञानविषयत्वं । नचधर्मवतोदृष्टांतत्वंसंभवति । तस्यपक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वेननिश्चितसाध्यवत्त्वाभावात् । द्वितीयेतत्वावेदकत्वस्याबाधितविषयत्वरूपत्वेनसाध्याविशेषपर्यवसानात् । हेतुग्रहेसिद्धसाधनं । हेत्वग्रहेतुस्वरूपासिद्धिरिति । मैवं । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वादेःप्रमात्वस्यविवक्षायांदोषाभावात् । तत्वावेदकप्रमोक्तावप्यदोषत्वस्योक्तत्वाच्च । नचसाध्यावैशिष्ट्यंदोषः । अर्थसत्त्वाग्रहेपिशब्दादिनातज्ज्ञानेतद्विषयकत्वग्रहसंभवात् । शब्देऽनित्यत्वाग्रहेपिशब्दत्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहवदितिसर्वमनवद्यं । ननुसत्यत्वसिद्धिंविनाअनिषेध्यत्वेनेत्यंशस्यासिद्धिः । तथाचान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ त्वयापीति ॥ अन्यथाजन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेजगत्कर्तृत्वेनब्रह्मणःसर्वज्ञत्वसिद्धिः शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेचस

र्वकर्तृत्वसिद्धमेवसार्वज्ञंस्फोर्यतइतित्वदुक्तमयुक्तंस्यादितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ ईश्वरस्याप्यनिषेध्यत्वेनजगद्द्रष्टृत्वाभावेपाल
नीयाज्ञानात्तत्पालनादौप्रवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः । नन्वीश्वरःप्रपंचंनिषेध्यत्वेनैवजानाति । अतएवनतस्यभ्रांतत्वं । मिथ्याभूतस्य
चमिथ्यात्वेनैवग्रहणादैंद्रजालिकवद्भ्रांतित्वायोगात् । अन्यथासर्वविषयकभ्रमज्ञातृत्वेनभ्रांतत्वस्यदुर्वारतापत्तेः । नचनिषे
ध्यत्वेनंज्ञानेतत्पालनार्थमीश्वरस्यप्रवृत्तिर्नस्यादितिवाच्यं । ऐंद्रजालिकप्रवृत्तिवदीश्वरप्रवृत्तेरपितथाविधत्वादितिचेन्मैवं । न
ह्यैंद्रजालिकस्तत्पालयति । किंतुदर्शयामीतिभ्रमयति । ईश्वरस्तुपालयति । एषलोकपालः विश्वंतञ्चंद्रंयदवंतिदेवाइत्यादि
श्रुतेः । यस्माद्देवाःविश्वंरक्षंतितस्माञ्चंद्रंसत्यमितिमाधवीयव्याख्यानात् । सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवे
नात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि । सईक्षतेमेनुलोकाश्चलोकपालाश्चेत्यादावनिषेध्यत्वेनैवसर्वज्ञानोक्तेश्च ॥ यःसर्वज्ञःसर्व
विदित्यादौसामान्यविशेषाभ्यांज्ञानोक्तेश्च । निषेध्यत्वेनज्ञानेसामान्यविशेषाभावाच्चेति ॥ विपक्षइति ॥ अनिषेध्यत्वेनेश्वर
ज्ञानविषयस्यापिविश्वस्यसत्यत्वाभावेनिषेध्यमेवप्रपंचमनिषेध्यत्वेनईश्वरोजानातीतिस्यात्तथाचेश्वरस्यभ्रांतत्वंस्यादित्यर्थः ॥
साचेति ॥ शोकंमोहंजरांमृत्युमत्येतीत्यादिभिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥ सत्यायाइति ॥ सत्यत्वविशेषितार्थक्रियायाःहेतुविशेषणत्वइ
त्यर्थः । यथाश्रुतेअसिद्ध्याद्यभावादितिबोध्यं ॥ पक्षेसपक्षेचेति ॥ पक्षेऽसिद्ध्यपक्षधर्मतायाःसपक्षेऽसिद्ध्याव्याप्तेरयोगादि
त्यर्थः ॥ असत्यायाश्चेति ॥ अर्थक्रियामात्रस्यहेतुविशेषणत्वइत्यर्थः । नन्वैंद्रजालिकादेरसत्त्वात्कथंस्वमतेतस्यार्थक्रियाका
रित्वमितिचेन्न । तस्याप्यविद्यमानापरपर्यायमिथ्याभूतार्थक्रियाहेतुत्वात् । अतएवब्रह्माणीत्याद्यग्रिमग्रंथविरोधोपिनेतिध्येयं

॥ [१४५१६] संप्रकारकेति ॥ ऐंद्रजालिकार्थक्रियातुसप्रकारेणेदानींतनबाधेनबाध्येतिनतत्रव्यभिचारइत्यर्थः । ननुसप्रकारकजाग्रद्बो धाबाध्यस्वप्नजलावगाहनप्रियासंगमादिविशेषिताप्रमाणीभूतज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनेनतद्विषयेतत्रव्यभिचारः । अथतं अज्ञानमेवसुखादिजनकं तच्चाबाध्यमेवेतिमतं । तदसत् । ज्ञानमात्रस्यहितादृशसुखाजनकत्वेनकिंचिद्विशेषितस्यैवतथात्वं वाच्यं । ज्ञानेचविशेषोनार्थातिरिक्तः । तदुक्तं ॥ "अर्थेनैवविशेषोहिनिराकारतयाधिया"मिति । अर्थेनेत्यर्थएवेत्यर्थः । तथा चमिथ्याभूतविशेषितस्यजनकत्वाभ्युपगमेमिथ्याभूतस्यापिजनकत्वाद्व्यभिचारएवेतिशंकांपरिहरति ॥ [१४५१६] व्यभिचारस्त्विति ॥ सि० "अत्रब्रूमः । विषयविशेषोपलक्षितज्ञानस्यैवजनकत्वमस्तु । तत्कुतोविषयस्यजनकत्वं । तथाचोक्तंशास्त्रदीपिकायांबौ द्धंप्रति । "अथसुखज्ञानमेवार्थक्रिया । तच्चाव्यभिचार्येव । नहिक्वचिदप्यसतिसुखेसुखज्ञानमस्ती"त्याशंक्य सत्यमेतत् ननु तेनपूर्वज्ञानप्रामाण्याध्यवसायनंयुक्तं । अप्रमाणेनापिप्रियासंगमविज्ञानेनस्वप्नावस्थायांसुखदर्शना"दिति । ननुस्वरूपाणाम ननुगततयाज्ञानत्वादेश्चातिप्रसक्ततयाऽनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावादुपलक्षणत्वासंभवइतिचेन्न । विशेषणत्वम प्यसंभवि अनागतादिज्ञानेतत्कालाविद्यमानस्यविषयस्यपूर्वभावित्वरूपजनकत्वासंभवात् । ननुस्वव्यापारजन्येव्यापारिणो सतोजनकत्ववत्स्वज्ञानजन्येप्यसतोजनकत्वमस्त्वितिचेन्न ॥ व्यापारद्वाराव्यापारिणोजनकत्वमित्यस्यकार्यजनकव्यापारजन कत्वमित्यर्थः । भवतिचयागादितथा । तस्यापूर्वोत्पत्तिकालेसत्त्वात् । मिथ्याभूतंतुस्वकालेपिसद्विलक्षणस्वभावंकथंस्वज्ञानं व्यापारंजनयेत् । असद्वैलक्षण्यापेक्षयालाघवेनसत्त्वस्यैवकारणत्वेप्रयोजकत्वात् । स्वज्ञानाजनकस्यापिमिथ्यार्थस्यस्वज्ञानज

न्यकार्यंप्रतिस्वज्ञानस्यजनकत्वमात्रेणमिथ्यार्थस्यापिजनकत्वाभिधानंत्वमानकं । नन्वतीतानागतावस्थस्यापिसद्धर्माश्रयत्वम भ्युपगम्यतएव । अन्यथाध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वतज्ज्ञानविषयत्वादीनामनाश्रयत्वापत्तेः । प्रमाणबलात्कारणत्वाभ्युपग मस्यापितुल्यत्वादितिचेन्मैवं । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादीनामनाश्रितत्वासंभवादविद्यमानाश्रयत्ववत्कारणत्वस्यपूर्व वृत्तित्वरूपस्यासत्यसंभवाद्विद्यमानाश्रितत्वं । नहिविद्यमानत्वमविद्यमानेस्ति । व्याघातादितिसर्वंमनोरमं । नन्वर्थोपलक्षित ज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वमितिपक्षेप्युक्तहेतोःस्वाप्नगजादिज्ञानएवव्यभिचारः । स्वरूपाबाध्यस्यविषयाबाध्यत्वदर्शनेनविषयबा धेस्वरूपबाधस्यावश्यकतयास्वाप्नादिज्ञानंसदेवेत्यस्यवक्तुमशक्यत्वादितिचेन्न । असत्यपिगजेगजज्ञानमासीदितितज्ज्ञानस्यजा ग्रत्यप्यनुभवेनविषयासत्त्वेपिसत्त्वात् । स्वरूपाबाध्यसाक्षिविषयस्यापिरूप्यस्यबाध्यत्वदर्शनाच्चेति । ननुशुद्धस्यार्थक्रियाकारि त्वाभावात्साधनविकलत्वं । उपहितस्यपक्षनिक्षेपात्साध्यविकलत्वमित्यतआह ॥ [१५।०।१] सत्यस्येति ॥ आश्रयत्वविषयत्वादिनाऽज्ञा नादिसिद्धिरूपार्थक्रियाकारित्वंशुद्धात्मनिदृष्टांतेवर्तते । तदुक्तंसंक्षेपशारीरके । "आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचितिरे वकेवले"ति । शुद्धस्यजगद्धेतुत्वेनाप्यर्थक्रियाकारित्वात् । अतएवानुपदंवक्ष्यति । ब्रह्मणिहेतुत्वंप्रतीत्यादि । अन्यथातद्वा क्यस्यासंगतत्वापातइत्यर्थः । एतेनममतेअविद्योपहितस्यसाक्षिणोमिथ्यात्वात्साधनवत्यपिसाक्षिणिसाध्यवैकल्यंसाध्यवति शुद्धात्मनिसाधनवैकल्यमितिनिरस्तं । साक्षिशब्देनविश्वसाक्षिणःशुद्धात्मनउपादानात् । तस्यचार्थक्रियाकारित्वोक्तेश्चतुष्यतु दुर्जनइतिन्यायेनोक्तार्थक्रियातिरिक्तार्थक्रियामभिप्रेत्याह ॥ [१५।०।३] असद्वेति ॥ वाशब्दोनास्थायां । ननुसाध्ययुक्तादात्मनःसप

क्षाद्धेतुव्यावृत्तावसाधारण्यंदोषःस्यादित्यतआह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ अगृह्यमाणेति ॥ साध्यतदभावानुमित्यनुकूलव्यतिरेकव्याप्तिद्वयवत्तयावाताद‍ृशव्याप्तिग्रहहेतुव्यतिरेकसहचारवत्तयावाज्ञायमानत्वेसतिपक्षधर्मतयाज्ञायमानत्वेनसाध्यतदभावौप्रतिहेतोरगृह्यमाणविशेषावस्थायामसाधारण्यंदोषइत्यर्थः । प्रकृतेतुनागृह्यमाणविशेषावस्था । विपक्षेबाधकतर्केणस्थापनासाध्यंप्रतिहेतोर्व्याप्यत्वग्रहादित्याह ॥ विपक्षेइति ॥ ब्रह्मणिसप्रकाराबाध्यजगद्धेतुत्वंप्रतिपरमार्थसत्त्वस्यप्रयोजकत्वेनावधारणात् । प्रपंचेतदभावेऽकारणकार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकतर्केणहेतोर्व्याप्यत्वग्रहान्नासाधारण्यं नवाऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ ननुतथाप्युक्तंहेतुरयुक्तः । अनादित्वस्यविषमव्याप्तस्योपाधित्वात् । नचोक्तविपक्षबाधकतर्केणहेतोःसाध्यव्याप्यतया तदव्यापकतयोपाधेःसाध्याव्यापकत्वमितिवाच्यं । प्रातिभासिकरज्जुसर्पादौभयकंपादिकार्यकारित्वदर्शनेनप्रातिभासिकसाधारण्यस्यतुच्छव्यावृत्तस्यप्रतीतिकालसत्त्वस्यैवार्थक्रियाकारित्वंप्रतिप्रयोजकत्वात् । प्रातिभासिकस्यार्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमेसप्रकारकाबाध्येतिहेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । कस्मिन्नपिदेशेकस्मिन्नपिकालेकेनापिपुरुषेणाबाध्यत्वंहिपरमार्थसत्त्वं । तदपेक्षयाप्रतीतिकालसत्त्वस्यलघुत्वादितिचेन्मैवं । स्वरूपेणैवप्रपंचस्यनिषेधइतित्वयाव्यवस्थापितत्वेनसत्त्वेनप्रतीयमानत्वातिरिक्तंस्यप्रातिभासिकसत्त्वस्यतवमतेऽभावेनतस्यहेतुत्वंप्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथाशशविषाणमस्तीतिशब्दाभासात्सत्त्वेनप्रतीयमानस्यनिरुपाख्यस्यापिहेतुतापत्तेः । यथाचशशविषाणमस्तीत्यादिनानाभासस्यासतःप्रतीतिस्तथोक्तंपुरस्तात् । यथाचहेतौनविशेषणवैयर्थ्यंतथातत्रैवावोचामननुघटेघटत्वस्येवमिथ्याभूतेप्रपंचेमिथ्यात्वस्यपरमतेसत्वान्नतत्रतदारोपितं । अतोहेत्व

सिद्धिरित्याशंकांपरिहरति ॥ नचपंचम[१५०।१४]इति ॥ आरोपितत्वा[१५०।१४]दिति ॥ नन्वारोपितत्वंप्रातिभासिकत्वंचेत्प्रपंचेहेत्वसिद्धिः । तत्सिद्धेःपारमार्थिकत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् । व्यावहारिकत्वंचेच्छुक्तिरूप्यादौव्यभिचारः । उभयसाधारण्येप्ययमेवदोषइतिचेन्नैवं । मिथ्यात्वेनोभयसंमतत्वस्यारोपितत्वस्यहेत्वंतर्गतत्वात् । अस्तिचब्रह्मजगतोस्तादृशंमिथ्यात्वं । अतोनासिद्ध्यादि । रूप्येचतादृशमिथ्यात्वाभावान्नव्यभिचारइति । नन्वसतिसदसद्वैलक्षण्यादिरूपमिथ्यात्वस्याभावेनारोपितमेव तत्रतदित्यत आह ॥ [१५०।१४]अत्रचेति ॥ ननुप्रपंचस्यकल्पितत्ववादेकश्चित्कल्पकोस्त्येवेतिहेतोरसिद्धिरितिशंकांपरिहरति ॥ [१५०।१५]नचषष्ठइति ॥ [१५१।१]चिन्मात्रस्येति ॥ कल्पनोपयोगिदेहाद्यध्यासाभावादित्यर्थः ॥ [१५१।१]अन्यस्यचेति ॥ चिन्मात्रस्याकल्पकतयाकल्पितांतरेणैवकल्पितस्यकल्पनावाच्येत्यनवस्थापत्त्यायावद्विशेषबाधेसामान्याभावसिद्धेरित्यर्थः ॥ [१५१।१]अत्रचेति ॥ ननुनासतिव्यभिचारः । सिद्धांतेतस्यापिभ्रांतिविषयत्वेनशुक्तिरूप्यवत्कल्पकोपेतत्वादितिचेत् न । स्वप्रत्यासन्नकल्पकरहितत्वादित्यर्थात् । असतोप्रत्यासन्नत्वात् । कल्पकशब्दस्यपित्रादिशब्दवत्संबंधिविशेषपरतयातद्राहित्यंपक्षेस्वमतेप्यस्तीतिभावः । ननुशुद्धस्याप्यन्तद्यविद्योपधानवशेनकल्पकत्वमस्तु । कल्पकत्वंहिकल्पनांप्रत्याश्रयत्वंविषयत्वंसाधकत्वंवा । तच्चसर्वकल्पनासमसत्ताकत्वेनशुद्धत्वाव्याघातकं । तदुक्तं । "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी"ति । अस्तुवोपहितस्यकल्पकत्वं । नचानवस्था । अविद्याद्यध्यासस्याध्यासांतरानपेक्षत्वात् । स्वपरसाधारणसर्वनिर्वाहकतोपपत्तेः । अकल्पितस्यकल्पकत्वादर्शनात् । कल्पितप्रतिबिंबविशिष्टादर्शादेरादर्शांतरेप्रतिबिंबकल्पकत्वदर्शनाच्च । बिंबस्यद्वितीयादर्शसंमुखत्वाभावेनतत्कल्पकत्वायोगादिति । मैवं । कल्पि

तेनापिसंसारेणास्पृष्टस्यचैतन्यस्याभावेनित्यमुक्तश्रुतेर्निर्विषयत्वापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अतात्विकसंसारास्पृष्टत्वस्यसर्वसाधारणत्वात् । नापिशुद्धस्यकल्पनांप्रत्याश्रयत्वादिकं । अस्यास्मिन्कल्पनेतिकल्पनायाद्वयसापेक्षत्वात्कल्पकस्यान्यस्यसंभवेतत्कल्पनांप्रतिशुद्धस्याश्रयत्वादिकंसंभवेत् । शुद्धस्यकल्पनांप्रतिकर्तृत्वंतुनसंभवति । देहेंद्रियाद्यभावादित्युक्तत्वात् । नाप्युपहितस्यकल्पकत्वेअनवस्थाद्यभावः । अविद्याध्यासस्यस्वपरनिर्वाहकत्वकल्पनायानिर्बीजत्वात् । प्रपंचस्यसत्यत्वेनैवोपपत्तेश्च । आदर्शांतरेप्रतिबिंबस्याकल्पितत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेति साधूक्तंकल्पकंविनाकल्पनायोगादिति ॥ तस्येति ॥ तथाचरूप्येहेतुसत्त्वेसाध्यस्यापिसत्त्वापांतान्नव्यभिचारइतिभावः । ननुनरूप्येसाध्यस्यसत्त्वस्यापातः । तथात्वेहिसर्वजनसिद्धबाधविरोधात् । गजादौगोवैलक्षण्येपितद्विरुद्धाश्ववैलक्षण्ययोगवत्सद्वैलक्षण्येप्यसद्वैलक्षण्ययोगोपपत्तिरितिचेत् । मैवं । रूप्येबाधोपपत्त्यर्थमसत्वस्यैवांगीकर्तुमुचितत्वात् । नचतथात्वेप्रतीत्यनुपपत्तिः । प्रतीत्युपपत्त्यर्थंसत्त्वस्याप्यंगीकरणीयत्वात् । निषेधसमुच्चयवद्विधिसमुच्चयस्याप्यनिर्वचनीयवादेऽविरोधोपपत्तेः । सत्त्वासत्त्वयोःपरस्परात्यंताभावरूपत्वस्यमिथ्यात्वनिरुक्तिभंगेउक्तत्वेनगजादौगोत्वतदभाववैलक्षण्यवत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्चेति ॥ तस्मिन्नपरोक्षेपीति ॥ ननुसामान्याकारेणापरोक्षेपिशुक्त्यादौरजतादेरनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भासमानतयातत्रव्यभिचारः । अथव्यावृत्ताकारेणयस्मिन्भासमानेयदनिषेध्यत्वेनसाक्षाद्भासतेनतत्तदज्ञानकार्यादीतिव्याप्तिरितिमन्यसे तदाऽसिद्धिः । नहिचैतन्यमिदानींभ्रमनिवर्तकत्वाभिमतव्यावृत्ताकारापरोक्षप्रतीतिविषयः । तथासत्यधिष्ठानमेवनस्यात् । यदातुवेदांतवाक्यजन्यवृत्तौव्यावृत्ताकारतयापरोक्षंतदाअनिषेध्यत्वेनप्र

पंचापरोक्ष्यंक्वापिनास्ति । अतःप्रमाणजन्यासाधारणाकारज्ञानस्यैवाज्ञानविरोधित्वान्नापरोक्षज्ञानमात्रेणाज्ञानपराहतिप्रसंग
इति ॥ अत्रोच्यते ॥ भ्रमनिवर्तकाभिमताधिष्ठानापरोक्षज्ञानान्यूनविषयकाधिष्ठानापरोक्षज्ञानस्यात्रापरोक्षपदेनविवक्षित
त्वात् । तवमतेचचैतन्यमात्रस्यैवभ्रमनिवर्तकज्ञानविषयत्वात् । तावन्मात्रस्यचेदानीमपिस्फुरणात् । व्यावृत्तासाधारणाका
रस्यस्वरूपातिरिक्तस्यवेदांतजन्यवृत्तावपिनविषयता । निष्प्रकारकत्वहान्यापत्तेरिति । यत्तुअज्ञानपदेनज्ञानाभावोक्तौसिद्ध
साधनं । अनिर्वचनीयाज्ञानोक्तौचतस्यखपुष्पायमाणत्वेनप्रतियोगित्वासिद्धिरिति । तदसत् । पराभ्युपगममात्रेणैवप्रतियो
गिप्रसिद्धिसंभवात् । तदुक्तंमतद्वयेप्यप्रामाणिकस्यापिनिषेधप्रतियोगित्वादिति ॥ शंखतत्त्वेति ॥ श्वैत्येत्यर्थः । ननुप्रतिबिंबे
व्यभिचारः । सहिमुखैक्यसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयेमुखेऽध्यस्तइतिचेन्न । नहिमुखैक्यसाक्षात्कारवतःप्रवृत्तिविषयःप्रति
बिंबः । किंतुतद्भेदज्ञानवतएव । अतएवबालानांतत्रबालांतरधीः । नचतद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमानत्वमुपाधिः । व्यतिरेकेणेत्य
स्यभेदेनेतियदि तदोपाधेर्नपक्षाद्व्यावृत्तिः । शुद्धंब्रह्मनजानामिघटस्यस्फुरणमित्यादिभेदेनैवप्रपंचोपलंभात् । अथविनेत्यर्थ
स्तदारूपादिहीनेनाऽऽसंसारमज्ञानावृतेनचैतन्येनविनापिचाक्षुषादिज्ञानेघटादेरुपलभ्यमानत्वेनोपाधेर्नपक्षाद्व्यावृत्तिरिति ॥
तंप्रतीति ॥ नन्वैंद्रजालिकंप्रत्यपरोक्षेतन्मायाकल्पितेव्यभिचारइतिचेन्न । मायाविनंप्रतिमायिकस्यापरोक्षत्वाभावात् । त
दुक्तं । "नचमायाविनामायादृश्यत" इति ॥ नचमायाऽविद्ययोरभेदाद्देहात्मैक्येव्यभिचारइतिवाच्यं । तयोर्भेदपक्षेअस्यो
क्तत्वात् । अतएवनरूप्येपिव्यभिचारः ॥ प्रत्यभिज्ञानादिति ॥ नचसुषुप्तिकालस्थायित्वासाधकत्वस्यप्रत्यभिज्ञायाःदृष्टिस्

ष्टिसमर्थनेवक्ष्यमाणत्वादसिद्धिरितिवाच्यं । तत्रैवनिरसिष्यमाणत्वात् ॥ अदृष्टादेरिति ॥ नचादृष्टादेःकारणात्मनावस्थानात्पुनरुत्थानसंभवइतिवाच्यं । तस्याप्यदृष्टसमानयोगक्षेमत्वात् ॥ मिथ्यामात्रेति ॥ प्रतियोगित्वादौव्यभिचारवारणायमात्रेति । नचमिथ्यात्वन्यूनवृत्तित्वमुपाधिः । प्रमेयत्वादौसाध्याव्यापकत्वात् । तस्यात्मान्यसर्वांतःपातिन्यसतिवृत्त्यभावेनसाध्यवतोमिथ्यात्वन्यूनवृत्तित्वाभावात् । ननुपक्षीकृतंमिथ्यात्वंसदसद्विलक्षणत्वंवासद्विलक्षणत्वमात्रंवा । आद्येसिद्धसाधनं । तस्यात्मान्यसर्वमध्यपतितासद्वृत्तित्वाभावात् । द्वितीयेतुहेतौमिथ्यापदस्यसदसद्वैलक्षण्यमात्रपरत्वेसंदिग्धानैकांतिकता । साध्याभाववत्यात्मभेदेहेतुसंदेहादप्रयोजकत्वाच्चेति । सि० "अत्रब्रूमः । आद्यपक्षेदोषाभावः । साध्यगतसर्वशब्दस्यसर्वनामतयासद्विलक्षणसर्वपरत्वात् । अनुकूलतर्कस्योक्तत्वान्नाप्रयोजकत्वादिकमिति ॥ परमार्थसदन्यइति ॥ परमार्थसतःसकाशादन्यइत्यर्थः । भेदस्यबाधेनपक्षधर्मताबलात्स्वेतरपरमार्थसद्भेदसिद्धिः । नचकल्पितेनात्मप्रतियोगिकभेदेनार्थांतरं ॥ कल्पिताकल्पितयोरेकसामान्याभावेनतेनसमंव्याप्तेरग्रहात् । अन्यथामिथ्यात्वानुमानेपिकल्पितमिथ्यात्वमादायार्थांतरंस्यात् सिद्धसाधनंवा । नचव्यावहारिकपदार्थमादायसिद्धसाधनेऽतिप्रसंगाभावइतिवाच्यं । आत्मनिस्वप्रतियोगिकस्यव्यावहारिकभेदस्यतवमतेंप्यभावात् । आत्मान्यस्यपरमार्थसतोभावात् । परमार्थसदंतराभावेनसाध्यसिद्ध्यभावापत्तेः । नचानानंदत्वमुपाधिः । परमार्थसदन्यत्वाभावंविनाआनंदत्वस्योपाध्यभावस्यव्याघाताद्यभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् ॥ भावान्यइति ॥ अभावस्यद्वितीयस्यपरमार्थत्वपक्षेसिद्धसाधनतावारणायभावेति । एवमग्रेपि ॥ यावत्स्वेति ॥ ननुयावत्स्वरूपमित्यत्रस्वशब्दस्ययत्किं

॥११२॥

चित्स्वरूपपरत्वेसिद्धसाधनं । आत्मस्वरूपपरत्वेसाध्याप्रसिद्धिः । नहियावदात्मस्वरूपमनुवर्तमानोनात्माप्रसिद्धोस्ति । तथा सत्यनुमानवैयर्थ्यादितिचेन्मैवं । स्वशब्दस्यसमभिव्याहृतपरत्वाद्व्याप्तिग्रहदशायांदृष्टांतस्वरूपपरत्वं । पक्षधर्मताग्रहदशायां चात्मस्वरूपपरत्वमेवेति नसाध्याप्रसिद्धिर्नवासिद्धसाधनमिति । नचानुमानेशब्दस्वभावोपन्यासानुपयोगइतिवाच्यं । आत्मायावत्स्वस्वरूपमनुवर्तमानेतिवाक्येयतोविशेषादाकांक्षोत्थापनेसतिस्वपदेनआत्मस्वरूपमेवबोध्यतेनत्वन्यत् । सचविशेषः पक्षधर्मतायाःविशेषसाधनसामर्थ्येउपयुज्यतएव । यदेवहिविशेषबोधनेप्रतिज्ञायामाकांक्षाविशेषोत्थापकतयासहकारितदेवत त्रानुमानेपक्षधर्मतायांतथा । अतएवप्रतिज्ञायामाकांक्षालभ्योर्थःपक्षधर्मताविषयइत्युच्यतइतिनंकश्चिद्दोषः । अविद्यानुमाने स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणेत्यादिबहुस्वशब्दकसाध्यस्यत्वदीयैर्विवरणेप्युक्तत्वात् ॥ स्वप्रतियोगीति ॥ स्वशब्द निर्दिष्टायाःबंधनिवृत्तेःप्रतियोगीबंधस्तस्यविषयआत्मातद्विषयकंयज्ज्ञानंआत्मतत्वसाक्षात्कारः तेनाबाध्योयोनात्मातेनसहवर्त तइत्यर्थः ॥ निगडेति ॥ चोरादिविषयज्ञानाबाध्यानात्मसमानकालीनानिगडबंधनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । ननुपक्षदृष्टांतयोर्बं धपदार्थस्यैकस्याभावेनस्वरूपासिद्धिसाधनवैकल्यान्यतरापातइतिचेन्मैवं । नहिनिगडादावपिबंधशब्दप्रयोगेणतन्निमित्तस्या विद्यायामिवतत्रापिवाच्यत्वात् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यविद्यानुमानेत्वदीयैरपिज्ञानप्रभयोःप्रकाशत्वस्योक्तेश्च । हे तौचबंधपदंनिवृत्तिविशेषलाभाय । अतोखंडाभावतुल्यतयानवैयर्थ्यं । अविवक्षितार्थोवा । नन्वप्रयोजकमिदंकस्याश्चिन्नि वृत्तेरनात्मसमानकालीनत्वदर्शनंनिवृत्तिमात्रस्यतथात्वसाधनेसंसारकालीनायादुःखनिवृत्तेः समानाधिकरणदुःखप्रागभावस

मानकालीनदर्शनमिवदुःखनिवृत्तिमात्रस्यतथात्वसाधनइतिचेत् मैवं । निवृत्तेः स्वकारणानात्मसहभावंविनातज्जन्यत्वासिद्धेरित्यादितर्कानुगृहीतत्वात् । उक्तनिवृत्तेस्तुनानुग्राहकस्तर्कोस्तीतिविशेषात् ॥ [१५३।६] नस्वविषयेति ॥ क्षणिकत्वादिरूपेणात्मधियोक्षणिकत्वादिधीबाध्यत्वात् बाधवारणायंस्वविषयेतिविशेषणं । यत्तुधीपदेनचैतन्यमात्रविवक्षायांसिद्धसाधनमिति तदसत् । चैतन्यमात्रस्यात्मधीत्वासंभवेनतच्छंकायाएवानुदयात् ॥ [१५३।६] धीत्वादिति ॥ ननुअंधोयंरूपज्ञानवानिति अंधकस्यरूपविषयतयाकल्पितंयज्ज्ञानंतस्यरूपंनांधगम्यमितिस्वविषयविषयकप्रत्ययबाध्यत्वदर्शनेनव्यभिचारः । कल्पितत्वात्तत्रतद्बाधनेप्रकृतेपिवृत्तेःकल्पितत्वंसमंमितिंचेन्मैवं । रूपविषयतयाकल्पितस्यज्ञानस्यरूपंनांधगम्यमितिज्ञानेनसमानविषयत्वाभावात् ॥ [१५३।६] आत्माधिष्ठानकेति ॥ एतच्चशुक्त्यधिष्ठानकभ्रमहेतुचाकचक्यादेःपक्षत्वेसिद्धसाधनवारणाय ॥ [१५३।८] नस्वकार्येति ॥ शुक्तिकायांरूप्यभ्रमहेतोश्चाकचक्यस्यघटादौबाध्यत्वदर्शनाद्व्यभिचारवारणायसाध्येस्वकार्येतिविशेषणं ॥ [१५३।८] शुक्त्यज्ञानमपीति ॥ तथाचतत्रव्यभिचारोनदोषइत्यर्थः । ननुदूरादिदोषेणोपलादौयत्रचाकचक्यकल्पनातेनचाकचक्यदोषेणशुक्ताविवरजतकल्पनातत्राधिष्ठानज्ञानेनचाकचक्यरूप्ययोरुभयोरपिबाधदर्शनाद्व्यभिचारइतिचेन्मैवं । आरोपितस्यसद्विलक्षणत्वेनाहेतुत्वात् । सत्यपिचाकचक्यादौतज्ज्ञानंविनाऽऽरोपादर्शनेनतज्ज्ञानस्यैवहेतुत्वात् । तत्रसाध्यस्यापिसत्त्वात् । नचव्यावृत्ताकाराधिष्ठानज्ञानान्याबाध्यत्वंवास्वकार्यभ्रमाधिष्ठानानारोपितत्वंवोपाधिरितिवाच्यं । व्यावृत्ताकारेत्यस्यपक्षमात्रव्यावर्तकत्वेनाद्यस्योपाधेःपक्षेतरत्वात् । द्वितीयेसाधनव्यापकत्वं । तत्रारोपितस्यतदधिष्ठानभ्रमाहेतुत्वेनसाधनाव्याप्तिसंदेहस्याप्यभावात् । अप्रयोजक

त्वाच्च ॥ [१५३।८] ब्रह्मान्यदनादीति ॥ अत्रपक्षेहेतौचानादिपदमनादिभावपरं । अतएवध्वंसाप्रतियोगित्वंनोपाधिः । पक्षादव्या
वृत्तेः ॥ [१५४।२] कालाद्यसंबंधंनावतिष्ठतइति ॥ ननुकालसंबंधंविनानावतिष्ठतइत्यस्ययदाब्रह्मतदावश्यंकालसंबंधइत्येवंरूपाव्या
प्तिरित्यर्थः । तथाचसिद्धसाधनं । नहियस्मिन्कालेब्रह्मतस्मिन्कालेब्रह्मणःकालसंबंधोनास्ति । एवंयत्रात्मातत्रकालसंबंधइति
दैशिकव्याप्तावपिसिद्धसाधनं । नहिदेशःकालासंबद्धःकदाप्यस्ति । परममुक्तौतुनदेशोनवाकालइतिचेन्मैवं । कालासंसृष्टस
त्ताराहित्यस्यसाध्यार्थत्वेसिद्धसाधनानवकाशात् । नहिपरमतेमुक्तौब्रह्मणःसत्तायाःकालसंसर्गोस्ति ॥ [१५४।३] वेदैकगम्यमिति ॥
नचपारमार्थिकत्वेनश्रुतितात्पर्यविषयत्वमुपाधिः । ईश्वरानुमानेशरीरजन्यत्वादिवत्साधनविशेषितत्वात् । धर्मादावपरमार्थ
त्वेनश्रुतितात्पर्याविषयेपरमार्थत्वेनैवश्रुतितात्पर्यविषयत्वस्यवाच्यतयोपाधेःपक्षादव्यावृत्तेश्च । अप्रयोजकत्वाच्च ॥ [१५४।३] दोषाज
न्येति ॥ शुक्तिरूप्यादीनांदोषजन्यज्ञानविषयाणामपिदोषाजन्यसाक्षिरूपज्ञानंप्रत्यविषयत्वान्नतेषुव्यभिचारः । नचपक्षेहेत्व
सिद्धिः साक्ष्यवच्छेदकाविद्यावृत्तिरूपदोषस्योभयसिद्धत्वाभावेनविशिष्टाभावरूपहेतोःपक्षेसत्वाच्च । साक्षाद्विशेषणत्वेनेत्यपि
बोध्यं । तेनक्षणिकत्वादिप्रकारकदोषजन्यज्ञानंप्रतिविशेष्यत्वादात्मनिनसाधनवैकल्यंसाक्षात्पदेनसंसृष्टतयादेहात्मैक्यभ्रमेआ
त्मनोपिविशेषणतयाविषयत्वात्साधनवैकल्यंपरिहृतं । दोषेप्युभयसिद्धत्वंविवक्षितं । तेन अखंडाभावरूपतयाहेतौनविशेष
णस्यासिद्धिवारकतयावैयर्थ्यमितिबोध्यं । शुद्धस्यवृत्तिविषयत्वानभ्युपगमेपिनसाधनवैकल्यं । विशिष्टाभावस्यतत्रापिसत्त्वात् ।
एतेनात्मनोवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे विषयत्वमात्रस्यैवपरमार्थसत्त्वसाधकत्वोपपत्तौदोषेत्यादिविशेषणवैयर्थ्याद्व्याप्यत्वासिद्धिः ।

तावन्मात्रंचपक्षेस्वरूपासिद्धमितिनिरस्तं । विशिष्टोपाधौवैयर्थ्यशंकानुदयात् ॥ [१५.४।४] स्वविषयेति ॥ परीत्यारूप्यादौव्यभिचार वारणायस्वविषयकेत्यादिविशेषणं । नचदृष्टिसृष्टिपक्षेऽसिद्धिः । प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्त्यातस्यत्वयाप्यभ्युपगमनीयत्वात् ॥ [१५.४।६] अन्योन्याभावातिरिक्तेति ॥ एतच्चाभावविशेषणं । एतद्घटसमानाधिकरणेएतद्घटप्रतियोगिकान्योन्याभावेएतद्घटसमानकालीनेएतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रतियोगिकाभावत्वं वर्ततइतिबाधवारणाय । तंत्वादिनिष्ठैतद्घटप्रतियोगिकात्यंताभावेएतद्घटसमानकालीनेब्बाधवारणायैतद्घटसमानाधिकरणेतिविशेषणं । एतद्घटसमानाधिकरणेकपालरूपादौबाधवारणायएतद्घटप्रतियोगिकाभावत्वंविशेषणं । हेतौएतद्घटान्योन्याभावत्वेव्यभिचारवारणायआद्यंविशेषणं । तंत्वादिनिष्ठैतद्घटात्यंताभावेतद्वारणायद्वितीयं । तदर्थस्तुसंवंधविशेषेणएतद्घटःतत्समानाधिकरणेत्यर्थः । तेनसंयोगसंवंधेनघटवत्यपिभूतलेसमवायसंबंधेनघटात्यंताभावसत्वात्साध्याभाववतिघटात्यंताभावत्वेव्यभिचारइतिशंकापरिहृता । पक्षेप्येतद्घटसमानाधिकरणेत्यस्यैवमेवार्थः । तेनतत्रबाधशंकापरिहृता । एतद्घटसमानाधिकरणपटात्यंताभावत्वेव्यभिचारवारणायतृतीयविशेषणं । एतद्घटकपालसमवायेतद्वारणायाभावेति । प्रमेयत्वादौतद्वारणायमात्रेति । पटप्रागभावादौसाध्यसाधनवैकल्यपरिहाराय । एतद्घटेत्यादिदृष्टांतेविशेषणं ॥ [१५.६।१] अनेनचेति ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटसमानकालीनाभावस्यनिषेधेस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावरूपसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । नचैतद्घटप्रतियोगिकजन्यजनकान्यतरवृत्तित्वमुपाधिः । एतद्घटपूर्वकालीनमात्रवृत्तितद्घटत्वादौसाध्याव्याप्तेः । नचसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं । पक्षीकृतधर्म

स्यात्यंताभाववृत्तित्वसंदेहेसाधनाव्यापकत्वसंदेहात् । नचविपक्षवाधकतर्कानवतारदशायांतादृशोप्युपाधिरितिवाच्यं । तद भावात् । प्रत्युतस्थापनायामेवानुकूलतर्कोस्तीत्याह ॥ अत्रचेति ॥ संगृह्णाति ॥ तथाचेति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृतत र्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांविश्वसत्त्वानुमाइमाः ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः ॥ १९ ॥ ७ ॥ ७ ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यागमबाधमाह ॥ किंचेति ॥ विश्वंसत्यमित्यादि ॥ विश्वंसत्यं मघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्रतंवां । अच्छेंद्राब्रह्मणस्पतीहविर्वोअन्नंयुजेववाजिनाजिगातंइतिमंत्रस्यायमर्थः । हेमघवंतौ धनवंतौ मखवंतावितिवा इंद्राब्रह्मण स्पती युवोःयुवयोः संबंधि विश्वंजगत् सत्यमित्सत्यमेव वांयुवयोः व्रतं सत्यजगत्सर्जनादि आपश्चनव्यापनशीलाः देवता अपि प्रमिनंतिजानंति । डुमिञ्प्रक्षेपणेक्र्यादिः नःअस्मदीयं हविर्दध्यादिकंप्रति अन्नंचपुरोडाशादिकंचप्रति अच्छजिगातं स म्यक्आगच्छतं । जिगातिः गतिकर्मा जौहोत्यादिकः । काविव वाजिनावन्नवंतौ युजेव सखायाविवेति । यस्तुविश्वंस र्वंसद्भावत्वाद्वाफलस्यावश्यकत्वाद्वासत्यंकर्मयुवोरित् युवाभ्यामेवोद्दिश्यक्रियते । वांयुवयोर्व्रतंजगत्संर्जनादि आपोदेवता अपि नहिंसंति । चनेत्येतत्पदद्वयं । अध्यापकप्रसिद्ध्यात्वेकंपदमित्याह । तन्न । सत्यशब्दस्यकर्मण्यप्रसिद्धेः अबाध्यएवप्र सिद्धेश्च । अन्यथासत्यंज्ञानमित्यादावपिसद्धेतुत्वादिस्तदर्थःस्यात् । पदगणनायामध्यापकेषुचैकपदत्वेनप्रसिद्धस्यभिन्नपदत्वे मानाभावात् । नुकंइत्यादिवत्चनशब्दस्याव्ययेषुंचनाभ्यांपृथक्पाठाच्च । ममच्चनत्वायुवतिःपरासममच्चनत्वाकुषवाजगा रेत्यादिषुचनशब्दस्यैकपदत्वेनैवमाधवीयेव्याख्यातत्वेनेहापितथात्वस्यैवोचितत्वात् । नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिषुतदेकपदत्व

स्यस्वयमप्यंगीकृतत्वाच्च । शाक्मनाशाकोअरुणःसुपर्णः । आयोमहःशूरःसनादनीडः । यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंवसुस्पार्हमु
तजेतोतदाता । इतींद्रप्रतिपादकमंत्रस्यायमर्थः । शाक्मनाशक्मैवशाक्म । तेनशाक्मनाबलेन । शाकःशक्तः स्वशक्त्यैवसर्वं
कर्तुंशक्तइत्यर्थः । नहींद्रेसहायांतरापेक्षास्ति इंद्रत्वादेव । अरुणोऽरुणवर्णः सुपर्णःशोभनपतनः यःप्रसिद्धः । आअभिव्याप्तः
महःमहान्शूरः विक्रांतः सनात्पुराणः अनीडःनीडस्याकर्ता । नहींद्रोग्निवत्कुत्रचिदपियज्ञेनिकेतनंकरोति । स्पार्हस्पृहणीयं
वसुधनं जेताजयति शत्रुभ्यःसकाशात् उतअपि दाताददाति स्तोतृभ्यः । जेतादातेतितृन् ।' तेनन्नलोकेत्यादिनाषष्ठीनि
षेधः । एवंविधःइंद्रःयत्यस्मात् सत्यमित्सत्यमेव चिकेत तत्तस्मान्नमोघं नमिथ्या । कविर्मनीषीपरिभूःस्वयंभूर्याथातथ्यतो
र्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइतिमंत्रस्यायमर्थः । कविः ज्ञानी । मनसांमनसावा ईष्टेइतिमनीषी । परिभावयतिसर्वा
नितिपरिभूःसर्वोत्तमः स्वयंभूःस्वरूपसामर्थ्यः । शाश्वतीभ्यःसमाभ्यःसर्वदा । याथातथ्यतःसत्यान् अर्थान् महदादीन् व्यद
धात् निर्मितवान् । नचयाथातथ्यतइत्यस्यपूर्वसृष्टप्रकारेणसर्जनमर्थइतिवाच्यं । यथार्थशब्दसमानार्थात्ततोऽबाध्यत्वरूपार्थ
स्यैवप्रतीतेः ॥ [१५६।५] असत्यमिति ॥ असत्यंब्रह्मण्यप्रतिष्ठितंजगत् येआहुः तेअसुराइत्यर्थः ॥ [१५६।६] नाभावइति ॥ अभावःसद्भिन्नंजग
न्नभवति उपलब्धेःसत्त्वेनोपलब्धेरित्यर्थः ॥ [१५६।५] वैधर्म्यादिति ॥ जगत्स्वप्नमरीचितोयतुल्यंनभवति । वैधर्म्यात्स्वप्नादिवैलक्ष
ण्यानुभवादित्यर्थः । स्वप्नशब्देनात्रस्वप्नगजादिगतंजाग्रत्त्वंगृह्यते । जगतःस्वप्नसाम्यस्यसिद्धांतेपीष्टत्वादितिविभावनीयं ॥
[१५६।७] त्वन्मतइति ॥ परमतेघटोनित्यःइत्यादिष्विवसन्घटइत्यत्रघटेसत्त्वंनविषयः । किंत्वधिष्ठानभूतसद्ब्रह्मानुवेधमात्रमित्यंगीका

राद्धटादिषुसत्यत्वस्यप्रत्यक्षतोप्राप्तेरितिभावः ॥ १५६।८ यच्चिकेतेत्यादीति ॥ यच्चिकेतेत्यत्रेश्वरकृतजगदनुवादेननसत्यत्वमात्रविधिः संभवति । जगतईश्वरकृतत्वस्यकेवलानुमानाद्यवेद्यतयामानांतराप्राप्तत्वेनानुवाद्यत्वायोगात् । किंतुसत्यकामादिवाक्यइव सत्यत्वविशिष्टजगत्स्रष्टृत्वमीश्वरस्योच्यते । विधानाभावाच्चनविशिष्टविधिशेषः । नचास्यस्तुतिपरतयानस्वार्थपरतेतिवाच्यं । मानांतराविरोधेसति आतेसिंचामिकुक्ष्योरित्यादेर्देवताविग्रहस्येवजगत्सत्यत्वस्याप्येतस्मात्सिद्धेः । उक्तंचैतद्वाचस्पत्येदेवताधिकरणे ॥ १५६।१ पृथिवीति ॥ घटादावितरभेदस्यप्रत्यक्षेण ब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादिनाब्राह्मणादावेकदेशेहिंसाभावस्यसिद्धावपिपृथिवीमात्रेप्राणिमात्रेचतयोरसिद्ध्यायथानानुवादकत्वंतथेहापिकतिपयेषुघटादिषुप्रत्यक्षेणसत्त्वग्रहेपितदयोग्येषुश्रुत्यासत्यत्वबोधनान्नतस्याअनुवादकत्वमित्यर्थः । ननुदृष्टांतेहिपृथिवीत्वंहिंसात्वंचैकोनुगतोधर्मइतितदवच्छेदेनविधेयस्याप्राप्तत्वेनतत्रानुवादकत्वंयुक्तं । इहतुविश्वत्वंनामनैकोधर्मोस्ति । किंतुविश्वशब्दःसर्वनामत्वान्नतेनरूपेणघटपटादीनामुपस्थापकः । तेषुचप्रत्येकंसत्यत्वंगृहीतमेवेतिकथंनानुवादकता । प्रकारवैलक्षण्याभावादितिचेन्मैवं । सर्वनामपदेषुतदादिषुप्रकृतानांतत्तद्रूपेणोपस्थापकत्वेपिजगदादिशब्दसमानार्थकविश्वादिशब्दैःसर्ववृत्तिधर्मप्रकारेणसर्वोपस्थापकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेनघटत्वादिप्रकारभिन्नप्रकारेणजगत्सत्यत्वस्यविश्वंसत्यमित्यादिनाबोधनात् । यच्चोक्तंहिंसात्वमेकोनुगतोधर्मइति तत्तुच्छं । नहि नहिंस्यादित्यहिंसात्वावच्छेदेनकिंचिद्विधीयते । किंतुभूतेषुहिंसाभावः । तथाचकिंहिंसात्वस्यानुगमकथनेनेतिभावः ॥ १५७।३ अतिप्रसंगादिति ॥

सिद्धमनूद्यासिद्धं विदधदपिदध्नाजुहोतीत्याद्यनुवादवाक्यमापद्येतेत्यर्थः ॥ [१५७।१] एकशाखास्थेति ॥ तत्तच्छाखागतवाक्यानांतत्तच्छाखाध्येतृन्प्रत्यर्थवत्त्वं । अन्यथाअनन्यार्थपुनःश्रुतिरूपादभ्यासाच्छाखांतरेकर्मभेदःस्यादित्यर्थः । उक्तंचद्वितीयस्यचतुर्थपादेनामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिंदाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखांतरेकर्मभेदःस्यात् । नानाशाखाम्नाताग्निहोत्रादि भिन्नंनवेतिसंशयेअनन्यार्थपुनःश्रुतिरूपादभ्यासाद्भिद्यतइतिप्राप्ते पुनःश्रुत्याहिकर्मविधेयमित्येवतावत्सिध्यति । नतुभेदः । विधिवशात्तुभेदसिद्धिरन्यत्रविहितस्यविधानायोगादिति । इहतुशाखाभेदानामध्येतृभेदनियतत्वेनविहितस्यापिपुरुषांतरंप्रतिविधिःसंभवतीत्यन्यथासिद्धापुनरुक्तिर्नकर्मभिनत्तीति । नामरूपाद्युदाहरणानिवार्तिकादिषुद्रष्टव्यानि ॥ [१५७।२] येनपुंसेति ॥ प्रतिपत्तृव्यवस्थयाऽनधिगतार्थबोधकत्वस्येहापिसत्त्वादित्यर्थः । नचपुरोवादपूर्वकत्वादनुवादस्यात्रायंपुरोवादइत्यस्यैवाभावान्नशाखांतरस्थवाक्यस्यानुवादकत्वप्रसंगइतिवाच्यं । "भूयस्त्वेनोभयश्रुती"तिन्यायेनकर्मस्वरूपनिश्चयवद्भेदद्रष्टृप्रथमव्यक्त्यपेक्षयापुरोवादस्यापिनिश्चयात् । सादिप्रत्यक्षस्यानादिवेदात्पुरोवादकत्वासंभवाच्च । तस्मात्प्रतिपत्तृव्यवस्थयैवानुवादकत्वंवाच्यमितिभावः ॥ [१५७।२] ननिर्णीतेति ॥ एतच्चविशेषादर्शनकालीनसंशयस्यप्रतिबंधकतयातत्सामग्र्याअपितथात्वमित्यभिप्रेत्योक्तं । नन्वेवमनुवादःक्वापिनसिध्येदित्यतआह ॥ [१५७।३] अनुवादकत्वंत्विति ॥ नचसर्वाविवादएकत्रासंभवीतिवाच्यं । अग्निर्हिमस्यभेषजं अस्यामोषधयोजायंते अग्निरेनांस्वदयतीत्यादिषुसर्वाविवादस्यसिद्धत्वात् ॥ [१५७।५] वादिविप्रतिपत्तीति ॥ ननु

तत्रवादिविप्रतिपत्तिदर्शनेनदेहव्यतिरिक्तात्मनःप्रत्यक्षतैवनास्ति । अन्यथाप्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनश्चार्वाकादेस्तत्रविप्रतिपत्तिर्न स्यादित्युक्तंबृहदारण्यकभाष्ये । नतुवादिविप्रतिपत्तिनिरासेनास्तीत्यादेःसार्थकत्वमननुवादकत्वंवातत्रोक्तमितिचेत् मैवं । तद्वदेववादिविप्रतिपत्तिदर्शनाज्जगत्सत्यत्वमपिनप्रत्यक्षविषयः । अन्यथाप्रत्यक्षप्रामाण्यावादिनस्तवममेव(ममच)जगत्सत्यत्वेविप्रतिपत्तिर्नस्यादित्येवंपरत्वादस्यवाक्यस्यनकोपिदोषः । अतएवबृहदारण्यकभाष्यएवोक्तं तस्माज्जन्मांतरसंबंध्यात्मास्तित्वेजन्मांतरेष्विष्टाद्विष्टप्राप्तिपरिहाररूपविशेषोपायेचशास्त्रंप्रवर्ततइति ॥ द्वयोःप्रणयंतीति ॥ चातुर्मास्यानीतिकर्मनाम । तेषुवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानिचत्वारिपर्वाणि । तत्रद्वयोःप्रणयंति तस्माद्द्वाभ्यामेतीतिश्रूयते । तस्यचद्वाभ्यामेतीतिवाक्यशेषात् "ऊरूवाएतौयज्ञस्ययद्वरुणप्रघासश्चसाकमेधश्चेति" गमनसाधनोरुसंस्तुतमध्यपर्वद्वयविषयत्वेनिश्चितेचातुर्मास्यानांदर्शपूर्णमासविकृतित्वेनप्रणयनस्यप्राप्ततयाप्रणयनपुनःश्रुतेर्वैयर्थ्यं । तथाहि । साकिंपरिसंख्यार्थावागुणार्थावाऽर्थवादार्थावा । नाद्यः । तथासतिद्वयोर्मध्यमपर्वणोरेवप्रणयनं नेतरयोर्द्वयोरिति तत्राहवनीयाभावाद्यागाभावःस्यात् । अथोच्येत । नप्रणयनमात्रंपरिसंख्येयं । किंतुधर्मपरिसंख्या । द्वयोरेवधर्मवत्प्रणयनंनेतरयोरिति । मैवं । नहिधर्मवद्दर्शपूर्णमासयोःप्रणयनं । येनधर्ममात्रपरिसंख्यायांकृतायांकेवलमधर्मकंप्रणयनमितरत्रापिक्रियते । तस्मान्नपरिसंख्यार्था । नद्वितीयः । यत्रहितस्मिन्नेववाक्येगुणिनमुच्चार्यकिंचिद्विधीयते ।ःयथादध्नाजुहोतिशरमयंबर्हिर्भवतीति । तत्रगुणविधिः । इहतुप्रणयनमुच्चार्यनकिंचिद्विधीयते । नतृतीयः । यत्रहिकस्यचिद्विधिस्तत्रार्थवादोभवति । विधिनात्वेकवाक्यत्वादित्युक्तं । प्रणयनंतुदर्श

त्यां० १२९

पूर्णमासयोर्विधीयते । इहतुवाक्येतदविधानात्किमर्थवादेन । तस्मात्प्रणयनपुनःश्रुतिरनन्यार्थाभेदिकाभवतीतिदर्शपूर्णमास पूर्वकाद्गार्हपत्यावधिकाहवनीयप्रणयनादपूर्वमेवाहवनीयावधिकमुत्तराहवनीयप्रणयनंद्वयोःप्रणयंतीतिवाक्येनवोध्यते । तद्दु क्तंटुप्टीकायां तंत्ररत्नेचसप्तमाध्यायेतृतीयपादे । शाखांतरे अग्निप्रणयनोत्तरकालंआहवनीयात्द्वावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अग्नीप्रणयतइतिश्रूयते । तदेकवाक्यतयाद्वयोःप्रणयंतीत्यनेनाहवनीयात्प्रणयनंविधीयते । तेन चोदकप्राप्तंयद्गार्हपत्यप्रण यनंततोविलक्षणमिदं तदुत्तरकालमाहवनीयाद्विहारयोःप्रणयनंपशुवंधवदिति । अत्रकश्चिदग्निप्रणयनमबुद्ध्वातत्स्थानेंअपू प्रणयनमितिलिखति । समीमांसागंधवैधुर्यमात्मनोव्यानंजेत्युपेक्षणीयः ॥ श्रुतेरिति ॥ विश्वंसत्यमित्यादिकायाः ॥ तत्सत्य मित्यादीति ॥ तवमतें सन्घटः सद्घटज्ञानं अहमस्मि अज्ञोस्मि सत्सुखस्फुरणमित्यादिप्रत्यक्षेणात्मसत्यत्वप्राप्तेरात्मसत्यत्व प्रतिपादिकायास्तत्सत्यंसआत्मेत्यादिकायाःश्रुतेर्वैयर्थ्यंस्यात्तन्माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ननुन्नविश्वसत्यत्वश्रुतिस्त्रैकालिकस त्वपरा । त्रैकालिकसत्त्वनिषेधकश्रुतिविरोधात् । नचवैपरीत्यमेवकिंनस्याद्विनिगमकाभावादितिवाच्यं । तात्पर्यान्यथानुप पत्तिगतिसामान्ययोरेवविनिगमकत्वात् । अद्वैतश्रुतिर्हिषड्विधतात्पर्यलिंगोपेता । तत्रत्रिविधंतात्पर्यलिंगंप्रामाण्यशरीरघटकं अर्थनिष्ठमज्ञातत्वमवाधितत्वंप्रयोजनवत्त्वंच । त्रिविधंतुशब्दनिष्ठमतिप्रसंगवारकंउपक्रमोपसंहारैकरूप्यमभ्यासोर्थवादश्चेति । तत्रशब्दनिष्ठलिंगत्रयेतावन्नविवादः । सर्वासामुपनिषदामेवंप्रवृत्तत्वात् मानांतरासिद्धतयामोक्षहेतुज्ञानविषयतयाचाज्ञातत्वं प्रयोजनवत्त्वंचनिर्विवादमेव । अबाधितत्वमात्रंसंदिग्धं । तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यांनिर्णीयते । नहिसर्वप्रपंचनि

षेधरूपमद्वैतंव्यावहारिकं । येनतत्रश्रुतेर्व्यावहारिकंप्रामाण्यंस्यात् । अतस्तत्रतात्त्विकमेवप्रामाण्यं । द्वैतसत्यत्वंतुव्यावहारिकं । अतस्तत्रनश्रुतेस्तात्त्विकंप्रामाण्यं । परस्परविरुद्धयोर्द्वयोस्तात्त्विकत्वायोगात् । वस्तुनिचविकल्पासंभवात् । तात्त्विकव्यावहारिकप्रामाण्यभेदेनव्यवस्थोपपत्तेः । स्तुतिपरत्वेनावधारितस्यविश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवान्यथाव्याख्यातुमुचितत्वात् । तथाहि । चतुर्धाहिसामानाधिकरण्यं । अध्यासे इदंरजतमित्यादौ । बाधायां स्थाणुःसपुमान्नेत्यादौ । विशेषणविशेष्यभावेनतुनीलमुत्पलमित्यादौ । अभेदेनतत्त्वमसीत्यादौ । अत्रचबाधायामध्यासेवासामानाधिकरण्योपपत्तेर्नसत्त्वबोधकश्रुतेःषड्विधतात्पर्यलिंगोपेताद्वैतश्रुतिबाधकत्वमिति । अत्रोच्यते । एवंहिबाधिततयाप्रतीयमानादन्यार्थस्यानुपपत्त्यासएवाबाधितोर्थइत्यध्यवसीयतइत्युक्तंस्यात् । तथाचतत्त्वमसीत्यादौसामानाधिकरण्यस्यतत्त्वमादिपदार्थविशिष्टैक्यंविनायस्यार्थस्यानुपपत्त्याविशिष्टैक्यमर्थःस्यात्तत्रलक्षणादिनोपपत्तिरितियदितर्ह्यद्वैतवाक्येपिस्वतंत्राद्वितीयमर्थोस्तु । अन्यथातवमतेव्यावहारिकार्थप्रस्तरवाक्यंव्यावहारिकंयजमानाभेदंबोधयेत् । मानांतरंतुप्रातिभासिकंयजमानभेदंबोधयति । तत्वमसिवाक्यंमपितात्त्विकंविशिष्टाभेदंबोधयति । प्रत्यक्षंतुतयोर्व्यावहारिकंभेदंबोधयतीति । द्व्यपिमीमांसोन्मूलितास्यात् । गतिसामान्यंत्वभ्यासपर्यवसन्नमबाधित्वासाधकमसिद्धंच । सर्वस्यापिवाक्यस्यत्वन्मते अखंडब्रह्मपरत्वात् । तस्माद्द्वैताद्वैतवाक्ययोर्विरोधेमानांतराविरुद्धएववाक्यार्थोध्यवसातव्यइतिद्वैतश्रुतेरेवाद्वैतश्रुतिबाधकत्वंयुक्तं । व्यावहारिकतात्त्विकार्थविषयत्वेनश्रुतेर्व्यवस्थापनंत्वयुक्तं । अन्योन्याश्रयापातेनविनिगमनाविरहात् । अध्यासेबाधेचसामानाधिकरण्योपपादनमप्ययुक्तं । तदध्यासादेरद्याप्यसिद्धे

रिति ॥ सुखंसुप्तोस्मीति ॥ सुप्तौस्वरूपानंदोगृह्यते स्वरूपंचतदज्ञानोपहितमेवसाक्षिविषयइतिसौषुप्तिकानंदस्यातात्त्विकत्वमित्यर्थः । ननुसाक्षिणउपहितानंदविषयत्वंश्रुतेश्चनिरुपाधिकानंदविषयत्वात्नानुवादकत्वंभिन्नविषयत्वादितिचेत् तर्हिप्रत्यक्षगृहीतसत्त्वापेक्षयाश्रुतेरपिभिन्नसत्त्वंविषयइतिनानुवादकत्वंश्रुतेरित्यवेहि । साधारणधर्मदर्शनादिजन्यप्रामाण्यसंशयाक्रांतत्वरूपानाश्वासनिरासप्रयोजनवत्त्वेननिष्प्रयोजनानुवादइत्याह ॥ निर्गमनवदित्यादिना ॥ ननुपिपासितस्यशब्दादिनाजलेज्ञातेपि नप्रत्यक्षेणतज्ज्ञानमितितत्सिध्यर्थं प्रत्यक्षापेक्षा प्रकृतेतुप्रत्यक्षसिद्धेसत्यत्वे नशब्दापेक्षाभविष्यतीत्यतआह॥ प्रत्यक्षसिद्धइति ॥ नकिंचिदवेदिषमितिप्रत्यक्षसिद्धेप्यज्ञाने तमआसीदितिश्रुतेस्त्वयापिप्रमाणत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । नचतमआसीदित्यस्यसृष्टिकालसंबंधित्वेनाज्ञानग्राहितयासुषुप्तिकालसंबंधित्वेनाज्ञानग्राहकप्रत्यक्षमपेक्ष्यभिन्नविषयत्वेनैवप्रामाण्यसंभवइतिवाच्यं । एतावंतंकालंशुद्धंब्रह्मनावेदिषमिति अनादिकालसंसृष्टाज्ञानानुभवेनसृष्टिकालेपितत्सिद्धेः ॥ षड्विंशतिरस्येति॥ अग्नीषोमीयपशौ दैव्याःशमितारआलभध्वमित्यादिरूपोऽध्रिगुसंज्ञकःप्रैषोस्ति । तस्मिन्प्रैषे षड्विंशतिरस्यवंक्रयस्ताअनुष्ठ्योच्यावयतादितिमंत्रोस्ति । अश्वमेधे अश्वस्तूपरोगोमृगइतिप्राजापत्यास्त्रयःपशवःसंति । तस्मिन्प्रकरणेचतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबंधोर्वंक्रीरश्वस्यस्वधितिःसमेतीतिवैशेषिकमंत्रोस्ति । आश्वमेधिकस्याश्वस्याग्नीषोमीयपशुविकारत्वेनततःषड्विंशतिपदोपेतमंत्रविशिष्टोध्रिगुश्चोदकात्प्राप्नोति । तन्मध्यपतितःषड्विंशतिरस्येतिमंत्रोपिचोदकादश्वमेधेप्राप्तः । तस्यचाश्वमेधिकवैशेषिकमंत्रेणचतुस्त्रिंशत्पदोपेतेनअपवादप्रसक्तौसत्यांअश्वमेधप्रकरणएव नचतुस्त्रिंशदितिब्रूयात्षड्विंशतिरित्येवब्रूयादितिपठ्यते । तत्रसं

शयः । किमश्वमेधप्रकरणएवपठितवैशेषिकमंत्रोश्वपशौपठनीयइतिकृत्वाचोदकप्राप्तमंत्रस्यसर्वथानिवृत्तिः उततनिवृत्तिरिति । तत्रचतुस्त्रिंशदित्यादिवैशेषिकमंत्रस्यप्रकरणपठितस्यबाधायोगात्तेनचोदकप्राप्तस्यैववाधः । नचवैशेषिकमंत्रस्यापि नचतुस्त्रिंशदित्यादिनाप्रतिषेधइतिवाच्यं । तस्यचतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेववंधोरित्यस्यांऋचिचतुस्त्रिंशत्पदमुत्कृष्यषड्विंशतिपदंप्रक्षेपणीयंइत्यर्थवत्त्वोपपत्तेः । अतःचोदकप्राप्तस्यसर्वथावाधएवेतिप्राप्ते प्रकरणपठितायांऋचिचतुस्त्रिंशत्पदप्रतिषेधेनतत्रतत्स्थानेषड्विंशतिपदप्राप्तौप्रमाण्णाभावात् षड्विंशतिरित्येवब्रूयाद्दितितदनुवादासंभवात् तस्यापिविधौवाक्यभेदापत्तेरेकवाक्यत्वनिर्वाहाय नचतुस्त्रिंशदित्यनेनवैशेषिकींऋचंप्रतिषिध्यषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यनेननिष्परिपंथिचोदकप्राप्तप्राकृताध्रिगुवचनमनूद्यतइत्यभ्युपेयत्वात् नतस्यनिवृत्तिरितिनवमाध्यायस्यचतुर्थपादेसिद्धांतितं । ननुषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यत्रनचतुस्त्रिंशदितिब्रूयादितिनिषेधश्रवणेनचोदकप्राप्तमंत्रापवादकवैशेषिकमंत्रंप्रतिवाधकत्वमस्तु विश्वंसत्यमित्यादौनिषेधाश्रवणात्कथंप्रत्यक्षापवादकाद्वैतश्रुतिवाधकत्वमित्यतआह ॥ दृश्यंतेहीति[१५।१।५] ॥ असंयोगाल्लिट्किदितिकित्त्वविधिसन्निधिपठितस्यनिषेधरहितस्यमृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वेतिसूत्रस्य नक्त्वासेडितिकित्त्वापवादंप्रतियथावाधकत्वं तथाविश्वंसत्यमित्यादेर्निषेधविधुरस्यापिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षापवादकाद्वैतश्रुतिवाधकत्वंयुक्तमित्यर्थः । कित्त्वंहिक्त्वोनिजंयन्नक्त्वासेडितिनिराकृतम् । मृडेत्यादिविधानंतत्पुनरुज्जीवयत्यदः । स्वतएवकितःक्त्वायाःकिद्वाचोनर्थकंत्वतः । सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थितमित्युक्तेः । संगृह्णाति ॥ [१५।१।५] तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षाविषयेधर्मिणिसत्यत्वबोधनाद्धर्मिभेदः । विप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षागृहीतसत्त्वंप्रमातारंप्रतितद्बोधनात्

प्रमातृभेदः । प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वभिन्नतात्विकसत्त्वरूपधर्मग्रहाद्धर्मभेदः । नहिंस्यादित्याद्यहिंसावाक्यं अहिंसावाक् । एकार्थकनानाशाखास्थवाक्यंभिन्नशाखावाक् । द्वयोःप्रणयंतीतिवाक्यंद्विप्रणयनादिशब्देनगृह्यते ॥ प्रमाणमिति ॥ अबाधितार्थग्राहकमित्यर्थः ॥ तद्बाधइति ॥ विरुद्धयोर्द्वयोरप्यबाधितार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ नचेदिति ॥ प्रमितप्रमापकत्वाभावादितिभावः । ननुप्रमितप्रापकत्वंनानुवादकत्वं किंतुप्रमाणेनवाऽप्रमाणेनवाबोधितस्यबोधकत्वंतच्चास्तिसत्त्वश्रुतेरितिचेन्मैवं । यतःनबोधिमंदबोधोपिबुधंमन्योभवान् । नहिप्रमितप्रमापकत्वमनुवादकलक्षणमस्माभिरभिहितं किंतुप्रमाणस्य श्रुतेरप्रमाणप्रत्यक्षावधिकमनुवादकत्वंनसंभवतीत्यभिहितं । नन्वद्वैतश्रुतिविरोधेनसत्त्वश्रुतिरप्रमाणं अतोनुवादिनीस्यात् अतआह ॥ श्रुतेरिति ॥ सत्त्वश्रुतेः । अद्वैतश्रुतिस्तुप्रत्यक्षगृहीतसत्त्वमेवनिषेधतु तथाचनसत्त्वश्रुतिरप्रमाणंअनुवादिनीवेतिभावः । ननुसत्त्वश्रुतेःप्रत्यक्षसिद्धसत्त्वग्राहकत्वेपिवाक्यार्थस्यक्रियासमभिव्याहारसिद्धस्यापूर्वत्वेनतद्विषयतयैवाननुवादकत्वोपपत्तावद्वैतश्रुतिविरुद्धतात्विकसत्त्वविषयकत्वकल्पनातदर्थमयुक्ता । परमार्थसद्विषयतातुसर्वश्रुतीनांशुद्धब्रह्मतात्पर्यकत्वेनैव । अवांतरतात्पर्यमादायव्यावहारिकसद्विषयतेतिचेत् मैवं । सत्यज्ञानादिवाक्येप्येवंकल्पयितुंशक्यत्वेनब्रह्मणोपिनतात्विकसत्त्वसिद्धिःस्यात् । नचसत्यादिवाक्येनक्रियासमभिव्याहारोस्तीतिवाच्यं । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिक्रियायाःसत्त्वात् । इहापिसिद्धार्थवाक्यानां विश्वमाप्रा अंतरिक्षंमहित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् । जहिप्रतीचोअनूचःपराचोविश्वंसत्यंकृणुहिविष्टमस्तु । सत्रासोमाअभवन्नस्यविश्वेइत्यादिबहूनांसत्त्वात् । त्वन्मतेजरद्गवादिवाक्यानामपिलक्षणयाअखंडब्रह्मपरत्वसंभ

वेनतद्विलक्षणप्रामाण्यस्यकर्मकांडवाक्येअनुपपादनात् । अवांतरतात्पर्यप्रतिपादितार्थस्यबाधितत्वेनाप्रामाण्योपपादनएवपर्य
वसानाच्च । प्रमाणस्याप्यप्रमाणापेक्षयानुवादितास्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ यथेति ॥ द्वैतग्राहिप्रत्यक्षंद्वैतग्राहिश्रुत्यर्थभूतं
द्वैतंनोपहरेत् प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनार्थानिश्चायकतयाद्वैतश्रुतिप्रतिपिपादयिषितद्वैतोपनायकत्वायोगादित्यर्थः ॥ प्रमाणत्वे
नेति ॥ पूर्वंप्रमाणत्वेदोषउक्तः । इदानींतन्निश्चयेदोषउच्यतइतिभेदः ॥ लोकतइति ॥ अज्ञोस्मिसत्सुखस्फुरणमित्यादिप्रत्य
क्षेणेत्यर्थः । नचब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनसत्त्वंनप्रत्यक्षसिद्धमितिवाच्यं । अज्ञत्वस्फुरणस्यैवब्रह्मत्वात् । अखंडार्थनिष्ठेनस
त्यादिवाक्येनापिब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनसत्त्वाप्रतिपादनाच्च ॥ लिंगेनचेति ॥ नचानुमानममानमितिवाच्यं । प्रत्यक्षादि
सहकृतस्यतस्यमानत्वात् । त्वयाप्यविद्यादावनुमानोक्तेः । अत्राप्यज्ञोस्मीत्यादिप्रत्यक्षसहकृतत्वादनुमानस्येतिभावः ॥ प्रवा
हानादीति ॥ नचश्रुतेरपौरुषेयत्वेनविज्ञानवादादेर्नतदवधिकपूर्वत्वमितिवाच्यं । त्वन्मतेश्रुतेरपिसर्गादावुत्पन्नत्वेनतयोःपौ
र्वापर्यानिश्चयादित्यर्थः । ननुस्वरूपप्रवाहाभ्यामनादित्वशून्यादनुमानात् विज्ञानादिवादाद्वासकाशान्नश्रुतेरनुवादकत्वं अत
आह ॥ उक्ताहीति ॥ उरुप्रथस्वोरुतेयज्ञपतिःप्रथतामितिपुरोडाशंप्रथयतीतिश्रूयते । तत्रपुरोडाशप्रथनाभिधानसामर्थ्यरू
पलिंगेनपुरोडाशप्रथनरूपेकर्मणिउरुप्रथस्वेत्यादिमंत्रस्यविनियोगेसिद्धेइतिपुरोडाशंप्रथयतीतिब्राह्मणरूपस्यतदर्थशास्त्रस्यवैय
र्थ्यादनुवादकत्वमुक्तमित्यर्थः । ननुक्रमप्रकरणाभ्यांलब्धांगभावामंत्राःनपुरोडाशप्रथनादितत्तत्कर्मसमवेतार्थप्रकाशनेनोपकु
र्वंति । येनतत्प्रकाशितार्थस्यकर्मसमवायित्वरूपलिंगेनमंत्रविनियोगइति तदर्थशास्त्रवैयर्थ्यंस्यात् । किंतुअनुच्चरितानामनभि

धायकत्वात् । प्राथम्यावश्यकत्वाभ्यामुच्चारणमात्रेणयद्यर्थप्रकाशनमेवमंत्राणांकार्यंस्यात्तर्हितेषांनित्यवदाम्नानमनर्थकंस्यात् । उपायांतरेणापिप्रयोगवेलायामर्थप्रकाशनस्यशक्यत्वात् । अथार्थप्रकाशनाददृष्टंकल्प्येततद्दूरमपिगत्वाकल्प्यमदृष्टंतदुच्चारणादेवकल्पयितुमुचितं । तस्माददृष्टार्थामंत्राः । तदुक्तं यदिदृष्टार्थतैवस्यान्मंत्राम्नानमनर्थकं । प्रत्यायनाददृष्टंचेत्तदुच्चारणतोवरमिति । अत्राहुः कर्मप्रकरणेमंत्रोच्चारणस्याविधानेनतस्यकर्मविध्यनपेक्षितत्वेनतैरनाक्षेपात् पुंव्यापारस्यमंत्रगतव्यापारत्वाभावेनमंत्रांगत्वानिर्वाहकतयातेनाप्यनाक्षेपात्मंत्रोच्चारणकर्तव्यतायामेवनप्रमाणमस्ति दूरेद्वारकल्पना । किंतुमंत्रगतव्यापारत्वेनमंत्रांगत्वनिर्वाहकतयाभिधानस्यविध्याक्षेपसंभवादभिधानस्यद्वारत्वंयुक्तं । तदर्थंतुपश्चादुच्चारणस्यकर्तव्यतासिद्धिः । तस्मादभिधानरूपदृष्टांतार्थामंत्राः । यस्तुमंत्रैरेवाभिधानंकर्तव्यमितिनियमः तस्यनकिंचिद्दृष्टंप्रयोजनमस्तीति अदृष्टंकल्प्यतइति तदर्थंशास्त्रस्यानुवादकता । एतच्चप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादेभिहितं ॥ १६१।२ अनुवादितेति ॥ पूर्वपक्षरीत्येत्यर्थः ॥ १६१।२ नाप्रामाण्यहेतुरिति ॥ नचलाघवादनुवादकत्वमेवाप्रामाण्येप्रयोजकं नतुसापेक्षानुवादत्वं अनधिगतार्थवोधकत्वस्यप्रामाण्यघटकस्यतावतैवगतत्वादितिवाच्यं । याथार्थ्यस्यैवप्रामाण्यप्रयोजकत्वस्यानुपदमेववक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथाधारावाहनधीप्रामाण्यंनस्यात् । नचतस्याःवर्तमानार्थग्राहकत्वेनतत्तत्क्षणविशिष्टग्राहकतयाप्रामाण्यमितिवाच्यं । प्रत्यक्षेसूक्ष्मक्षणभानायोगात् । वर्तमानतातुस्थूलकालोपाधिमादायैवसर्वज्ञानधारासाधारिणीतिनविषयभेदिका । नचसत्वश्रुतिरपिसत्वप्रत्यक्षसापेक्षत्वात् सापेक्षानुवादिन्येव । नहिसत्वप्रत्यक्षंविनातन्मूलशक्यशक्त्यादिग्रहमूलकशब्दप्रवृत्तिसंभवइतिवाच्यं । ब्रह्मसत्वबो

धकस्यसत्यज्ञानादिवाक्यस्यापितथैवप्रत्यक्षसापेक्षत्वात् । अज्ञोस्मीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धसत्वानुवादित्वाच्चसापेक्षानुवादःस्यादिति
भावः । नन्वनुवादोपिधारावाहनज्ञानवत्प्रामाण्यमस्त्यैवेतियदुक्तंतदयुक्तं । तथाहि । तात्पर्यविषयेशब्दःप्रमाणं यत्परःशब्दः
सशब्दार्थइत्यभ्युपगमात् अन्यतःसिद्धेचशास्त्रतात्पर्यंनसंभवति । अतोनुवादस्यानुवाद्येस्वार्थेतात्पर्यासंभवात् नतत्रतस्यता
त्पर्यमितिशंकांविश्वसत्यत्ववाक्यस्यविश्वसत्यत्वेतात्पर्यकथनेनोपपादयति ॥ १६१।७ किंचवादीति ॥ विद्वद्वाक्ये यएवंविद्वान्पौर्णमासीं
यजतेयएवंविद्वानमावास्यांयजतइत्यादौ ॥ १६१।८ अतएवेति ॥ विद्वद्वाक्यस्याग्नेयादिषड्यागानांपौर्णमासीकालयुक्तानांत्रयाणाममा
वास्याकालयुक्तानांचत्रयाणांयागानांविद्वद्वाक्यगताभ्यांपौर्णमास्यमावास्याकालयोगनिमित्तप्रसिद्धयागत्रिकत्रिकनामधेयत्वा
भ्यांपौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यांनिर्देशेसतिएकावगत्यात्रिकस्यत्रिकस्यएकैककरणेनसमुदायद्वयसंपादकतयादर्शपूर्णमासाभ्या
मितिफलवाक्यगतद्विवचनांतपदस्यआज्यभागौयजतीतिद्वित्वसंख्योपेते आज्यभागादिषुप्रातिपदिकार्थासंभवेन आग्नेयादिषु
द्विवचनार्थासंभवेनानुपपन्नस्यसमुदायद्वयपरत्वेसतिउपपन्नार्थस्यप्रसिद्धार्थकतयाफलवाक्यगताप्रसिद्धार्थयजिविशेषकृतयज्य
जेर्नामपरतंत्रत्वेननामार्थस्यत्रिकद्वयस्यैवफलवाक्येनफलसंबंधोभवतीत्येवंसप्रयोजनानुवादोविद्वद्वाक्यं । अन्यथादर्शपूर्णमा
सपदस्ययजिपरतंत्रत्वेयजेश्चतंत्रेणप्रकृताग्नेयाज्यभागसमिदादिसर्वयागोपस्थापकतयासर्वेषामेवफलसंबंधःस्यादितिसर्वेषांसमप्रा
धान्यमापद्येत । सप्रयोजनानुवादत्वादेवविद्वद्वाक्यस्यपौर्णमास्यमावास्याकालयुक्तआग्नेयादियागलक्षणानुवाद्यभूतस्वार्थप
रत्वं । अतएवपौर्णमास्यमावास्याख्ययागसमुदायस्यविद्वद्वाक्यनिष्पन्नार्थस्यदर्शाख्येनसमुदायेनपूर्णमासाख्येनचसमुदायेन

स्वर्गकामइष्टंकुर्यादितिफलवाक्यार्थेनान्वयात् विद्वद्वाक्यस्यफलवाक्येनैकवाक्यत्वं । स्वार्थबोधेसमाप्तानामंगांगित्वाद्यपे
क्षया । पदानामेकवाक्यत्वंपुनःसंहत्यजायतइतिवचनात् ॥ १६२।२ स्वार्थेति ॥ वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादीनामसतिप्रयोजनेमानांतर
प्राप्तार्थमनुवदतामनुवाद्येतात्पर्याभावेऽवगतेवांतरवाक्यार्थमनादृत्यैववायव्यश्वेतालंभनरूपप्रधानस्तुतिपरत्वंयथोक्तंतथावि
द्वद्वाक्येप्युच्यतेत्यर्थः । ननुविद्वद्वाक्यस्यानुवादकत्वमेवकुतइतिचेत् मैवं । द्वितीयाध्यायस्यद्वितीयपादेनिर्णीतत्वात् । त
थाहि । यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायांपौर्णमास्यांचाच्युतोभवतितावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैवनावुपांशुपौर्णमास्यांयजेरन् ।
ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालंपूर्णमासेप्रायच्छत् । ऐंद्रंदध्यमावास्यायामैंद्रंपयोमावास्यायामितिकालसंयुक्तानिवच
नानिश्रूयंते । तथासमिधोयजति । तनूनपातंयजति । आज्यभागौयजतीत्यकालसंयुक्तानिवचनानि । तेषांसं
निधौयएवंविद्वान्पौर्णमासींयजते यएवंविद्वानमावास्यांयजतेइतिवाक्यद्वयंश्रुतं । तथादर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते
तिफलवाक्यंश्रुतं । तत्रसंशयः किमिमौविद्वद्वाक्यगतौयजतीतिफलवाक्यबोधितफलसंबंधेपूर्णमास्यमावास्यासंज्ञकेअपूर्व
कर्मणीविधातारौउतपूर्णमास्यमावास्याकालसंयोगनिमित्ताग्नेयादिनामधेयत्वाभ्यां पूर्णमास्यमावास्यापदाभ्यांविशेष्यमाणौ
प्रकृतांनाग्नेयादीन्पूर्णमास्यमावास्याकालसंयुक्ताननुवदितारौइति । तत्सिद्ध्यर्थमप्येतच्चिंतनीयं किमपूर्वकर्मविधौरूपंलभ्यते
नवेतिततोप्येतद्विचारणीयं । किंप्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधानंएकेनविधिनासंभवति उतनेति । तत्रपूर्वःपक्षः ।
यएवंविद्वानित्येताभ्यांपूर्णमास्यमावास्यासंज्ञकौयागौविधीयेते अनुवादमात्रस्यव्यर्थत्वात् किंपुनरनयोर्द्रव्यदेवतंतदुच्यते ।

यदाग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यादिभिः पूर्णमास्यमावास्यासंज्ञाभ्यां तावेवयागौअनूद्याष्टाकपालादिद्रव्यमग्न्यादयश्चदेवतावि धीयंतइतितदेवद्रव्यदेवतं । अस्मिंश्चपक्षेपूर्णमासीमित्येकत्वंप्रातिपदिकार्थगतमेवभविष्यति । यागश्चप्रत्यक्षतःश्रुतः । तौचद्वावेव । तदपूर्वेचद्वेइतिलाघवं । समुदायानुवादत्वेतुप्रातिपदिकार्थलक्षितसमुदायगतमेकत्वं । यागश्चक्लेशेनद्र व्यदेवतासंबंधादनुमातव्यः । तेचानेकेतदपूर्वाणिचानेकानीतिगौरवं । फलवाक्यंतुतयोरेवफलसंबंधबोधकमिति । सिद्धां तस्तु । नैतेष्टाकपालादयोगुणविधयः प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधानेप्रत्ययावृत्तिरूपदोषप्रसंगात् । तदुक्तंवार्तिके । प्राप्ते कर्मणिनानेकोविधातुंशक्यतेगुणः। अप्राप्तेतुविधीयंतेबहवोप्येकयत्नतइति । कर्मोत्पत्तिवाक्येश्रूयमाणोविधिः भावनायाअप्राप्त त्वात्तांविधातुमुपक्रांतोपिकेवलायास्तस्या अनुष्ठातुमयोग्यत्वात् । कारकविभक्त्यंतपदांतरादिप्रतिपादितैः। भावनांशभूतैर्विशे षणैर्विशेष्यमाणांतांविदधत्तद्विशेषणानिअर्थापत्त्याविदधातीतिनतत्रप्रत्ययावृत्तिदोषः । विशिष्टायांभावनायांश्रौतविधित्वमा दाययद्यन्यत्रापिश्रुत्यैवपुनर्व्याप्रियेतततःपुनरुच्चारणदोषमवैदिकत्वापत्त्यालभेत । अयंपुनःसकृद्विधायनिवृत्तव्यापारःस्वार्था न्यथानुपपत्यासर्वविशेषणेषुप्रत्येकनिष्ठानिविध्यंतराण्याविर्भावयन्सन्समाम्नायावगतैकरूपापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणेवर्तते । तदुक्तंवार्तिके । शब्दव्यापारनानात्वेशब्दानामतिगौरवं । एकोक्त्यवसितानांतुनार्थाक्षेपोविरुध्यतइति । विशिष्टविधिनिमित्त त्वादर्थापत्तिःपश्चाद्भवंतीयद्यपिविशेषणविधीनुत्तरकालमवगमयति तथापिविशेषणान्यनुपादायविशिष्टेव्यापारासंभवात् नूनं पूर्वतरंविशेषणविधयोनिष्पन्नाः । यतस्तदधीनसिद्धिर्विशिष्टप्रत्ययोदृश्यते तेनबहवएवचैतेविधयइतिप्रत्यक्षार्थापत्तिलभ्यायु

गपत्क्रमेणवाव्याप्रियंतइति अनेकविध्यंतरप्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमपूर्वभावनाविधिपक्षेसुलभं । यदातुभावनाऽन्यतःप्राप्ताभवति तदापिष्टपेषणवत्प्रतिहतशक्तिर्विधायकोभावनामविदधत्ततोवतीर्यतत्संगतानिकरणान्युपसर्पति । तत्रानेकेषुविशेषणेषु एकेनविहितेनेतरानाक्षेपात् तत्रापिश्रुत्यैवविधानंकर्तव्यमित्यावृत्तिप्रसंगः । तदुक्तंवार्तिके । प्रधानंनीयमानंहितत्रांगान्यपकर्षति । अंगमाकृष्यमाणंतुनांगांतरमसंगतेरिति । तस्माद्विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेनाष्टाकपालादिवाक्यैराग्नेयाष्टाकपालसंबंधस्तस्यपूर्णमासीकालसंबंधइत्यनेकगुणविधानंनसंभवति । आग्नेयोष्टाकपालःपूर्णमास्यामित्यत्रयद्यपितद्धितस्यसन्निहितद्रव्यवचनत्वात्सामानाधिकरण्यलक्षणःसंबंधः प्रागेवपूर्णमासीसंबंधात् आग्नेयाष्टाकपालयोर्लभ्यते । तथाप्यसौसंबंधःप्रमाणांतरेणासिद्धत्वात् अत्रैवविधातव्यः । तंचविधायपुनःपूर्णमासीसंबंधविधिरित्यावृत्तिप्रसंगः । नह्येवंसंभवतियआग्नेयोष्टाकपालःसपूर्णमास्यामिति आग्नेयाष्टाकपालस्याप्रसिद्धत्वात् । अतएववक्तव्यं अष्टाकपालआग्नेयःकर्तव्यःसचपूर्णमास्यामिति । तथासत्यावृत्तिःप्रत्ययस्यस्यात् तस्माद्यएवंविद्वानितिविहितकर्मानुवादेनाष्टाकपालादिवाक्येगुणविधानासंभवात् अवश्यमेवभावनांतरंद्रव्यदेवताविशिष्टंआक्षिप्तयजिकंविधातव्यं । नचभावनांतरंभावनांतरस्यरूपंभवतीतिसिद्धमरूपत्वं । अतोविद्वद्वाक्यगतौयजतीसमुदायानुवादौ । ततश्चागत्यापूर्णमासीमित्येकवचनंलक्षणयासमुदायपरंभविष्यति । किंचयदाग्नेयोष्टाकपालइत्यादिक्रियासमानाधिकरणयच्छब्दाद्विलक्षणःयएवंविद्वानितिकर्तृसमानाधिकरणोयच्छब्दउपबध्यमानोविधिसामर्थ्यंनिरुंधे । तथाचोक्तंवार्तिके ॥ क्रियापदैकयोगित्वेयच्छब्दोनरुजेद्विधिं । कर्तृयुक्तस्सएवान्यःप्रापि

तार्थानुवादकृदिति । तस्मात्समुदायानुवादौ । ननुप्रत्यक्षसिद्धेवादिविप्रतिपत्तिनिरासरूपप्रयोजनवत्त्वेनप्रमाणांतरस्यसप्रयो
जनतयास्वार्थपरत्वोक्तावग्निर्हिमस्यभेषजमित्याद्यपि तेनैवप्रयोजनेनसप्रयोजनंस्वार्थपरंचस्यात् । अतोनप्रत्यक्षसिद्धेवादिवि
प्रतिपत्तिनिरासार्थमन्यापेक्षेतिचेन्मैवं । प्रत्यक्षसिद्धेभावरूपाज्ञानेवादिविप्रतिपत्तेस्त्वयांगीकारात् । तत्रश्रुत्यादेरुपन्यासाच्च ।
विमतिंर्नाक्षगइतित्वदुक्तिव्यक्तवेदनः । आत्माज्ञानौषधंसिद्धंविमृश्यारोग्यमाप्नुयात् । वस्तुतस्तुप्रत्यक्षेणसत्त्वेगृहीतेपिवा
दिविप्रतिपत्त्याप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशंकायां तदाहितार्थसंशयेसतिसर्वजनसिद्धप्रामाण्ययाश्रुत्यांप्रत्यक्षगृहीतार्थस्यानुवादेसतिसर्वसं
शयवीजनिरासोस्यानुवादस्यप्रयोजनं । अस्तिहिमीमांसकानांप्रत्यक्षसिद्धेपिवायुप्रत्यक्षत्वेनैयायिकानांचात्मप्रत्यक्षत्वेप्रत्यक्षसि
द्धेपितत्रतदन्येषांविवाददर्शनात् । सत्यांविप्रतिपत्तावग्निर्हिमस्यभेषजमित्याद्यपिद्वीपविशेषस्थंप्रत्यननुवादएव । पुरुषविशेषं
प्रत्येवानुवादकत्वं । सप्रयोजनानुवादकत्वाभावेपिसत्त्वश्रुतेःप्रामाण्यस्याक्षतत्वात् तयामिथ्यात्वानुमानंवाधितमेवेत्याह ॥
[१६२।२] किंचानुवादत्वेपीति ॥ नचाधिगतेऽर्थेतात्पर्याभावइतिवाच्यं । अधिगतेपीष्टेक्रियासमभिहारेणबालभाषितवृत्तात्पर्योप
पत्तेः । नैष्फल्यं अज्ञाननिवृत्त्यादिफलाभावः । इष्टवोधनस्यापिसुखादिहेतुत्वात् ॥ [१६२।३] किंचायमिति ॥ वायव्यंश्वेतमालभेत
भूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादौ इत्थंवायव्यश्वेतालंभःप्रशस्तः यत्रशीघ्रगामिनीवायुदेवताइज्यतइत्यादिस्तुतेरत्राभावात् ॥
[१६३।१] आश्रयेति ॥ विधीयमानोगुणोयत्रकारकतामापद्यतेसआश्रयः । यथादध्नाजुहोतीत्यत्रविधीयमानस्यदध्नःहोमंप्रतिकारक
त्वात्होमोदध्नआश्रयः । तथाचानुवाद्यत्वसिद्धौतत्संसर्गोपिसिद्धःस्यादित्यर्थः ॥ [१६३।२] तत्रैवेति ॥ नेहनानास्तिकिंचनेतिवाक्यए

वकिंचनेत्यनेनसर्वानुवादसंभवादित्यर्थः । ननुसामान्यतोनिषेधस्यकिंचनेत्यनेननिषेध्यसमर्पणेपिविशिष्यनिषेधेविशिष्यनिषे
ध्यार्पणस्योपयोगइत्यतआह ॥ [१६३।३] नहीति ॥ निषेद्धुंप्राप्तिरपेक्षिता । नतुशब्दतः । गौरवादितिभावः । विश्वंनसत्यमित्यादिवि
शिष्यनिषेधादर्शनाच्च । अस्थूलादिवाक्येस्थूलादिपदस्यैवनिषेध्यानुवादस्यसत्त्वात् ॥ [१६३।४] अत्रेति ॥ परमेश्वरकृतजगत्सृष्ट्यादेः विश्व.आ.
सत्यत्वेनज्ञानंदेवानामप्यस्तीतिदेवसंबंधिताहृशज्ञानरूपस्यालौकिकप्रमाणस्योक्तेरित्यर्थः ॥ [१६३।५] यत्तन्नेत्यादीति ॥ इतियत्तन्नइत्ये १ । २०
वंनिषेधार्थानुवादलिंगस्यैकस्याप्यभावादित्यर्थः । एतेनयत्किंचिल्लिंगाभावेनलैंगिकाभावोवक्तुमशक्यइतिपरास्तं । ननुतत्स
त्यमित्यादिवाक्यंनब्रह्मसत्तानुवादकं । तस्याःमानांतराप्राप्तत्वादित्यतआह ॥ [१६३।६] सर्वेति ॥ व्यवस्थिते अनुस्यूते । ब्रह्मणः
सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनसन्घटइत्यत्रब्रह्मणिसत्त्वप्रतीतिरित्यर्थः । ननुविशिष्टस्यैवसर्वप्रत्ययवेद्यत्वं नतुशुद्धस्येतिशंकामपाकर्तुमुत्त
रार्धउदाहृतः ।प्रपंचविलयाधिष्ठानत्वेनसर्वप्रत्ययवेद्यस्यब्रह्मणःशुद्धत्वमितिभावः ॥ [१६३।८] परागर्थेति ॥ परांचोयेर्थाःतेचप्रमेया
नितेषुयाफलभूतासंवित्घटादिभासकंचैतन्यंतदेववेदांतवाक्यरूपप्रमाणस्यप्रमेयमित्यर्थः । तथाचघटज्ञानस्यब्रह्मत्वात् सत्
घटज्ञानमित्यत्रब्रह्मसत्ताप्रतीयतइत्यर्थः । ननुघटादिविशिष्टेब्रह्मणिसत्त्वप्रतीतावपिशुद्धेनतत्प्रतीतिरित्यतआह ॥ [१६३।९] सदिति ॥
नन्वत्रापिसुखविशिष्टेअज्ञानविशिष्टेचसत्ताप्रतीयतेनकेवलइत्यतआह ॥ [१६४।१] अधिकेति ॥ ननुसत्सुखस्फुरणमित्यादौब्रह्मत्वसा ॥ १२३ ॥
मानाधिकरण्येननसत्त्वंप्रतीयतइत्यतआह ॥ [१६४।२] ब्रह्मशब्देति ॥ तवमतेसत्यादिवाक्यस्याखंडार्थनिष्ठतयाब्रह्मत्वसामानाधिक

रण्येनसत्त्वाबोधकतयाब्रह्मस्वरूपेसत्त्वंतेनबोध्यतइतिवाच्यं । तच्चसत्सुखस्फुरणमित्यत्राप्यस्ति । तार्किकमतेनिर्विकल्पकेभा
तस्यघटस्यसविकल्पकेपिभानवत् ॥ [१६४।३] एवंमानंदेति ॥ नन्वदुःखमसुखमित्यत्रदुःखसाहचर्येणसुखस्यापिवैषयिकस्यैवग्रहणेनत
न्निषेधायब्रह्मस्वरूपसुखानुवादायोगइतिचेन्मैवं । दुःखेवैषयिकत्वाव्यभिचारेणदुःखमात्रस्यैवग्रहणमितितत्सहपठितस्यापिसु
खस्यसर्वस्यनिषेधायब्रह्मानंदश्रुतिरप्यनुवादिनीस्यादित्याशयः ॥ [१६४।४] विश्वंसत्यमिति ॥ विश्वंसत्यमित्यादिश्रुत्याबाध्यत्वाभाव
रूपमिथ्यात्वाभावंबोधयंत्यातद्रूपंमिथ्यात्वंनिषिध्यतइतिविश्वसत्यत्वश्रुतिरेवनिषेधश्रुतिः । तांचप्रतिनिषेध्यमानंमिथ्यात्वंवि
ज्ञानवादादिप्राप्तमेवनेहनानेतिश्रुतिरनुवादिनीस्यादित्यर्थः । ननुभावाभावयोःपरस्परविरहरूपत्वेसमेपिभावग्रहोनिरपेक्षत्वा
न्नाभावग्रहमपेक्षते । अभावग्रहस्तुसप्रतियोगिकत्वाद्भावग्रहमपेक्षते । अतोनेतिनेतीतिश्रुतेरेवसत्त्वश्रुत्यपेक्षा नतुसत्त्वश्रुते
र्नेतिर्नेतीतिश्रुत्यपेक्षेतिचेन्मैवं । सत्यत्वस्यबाध्यत्वादिभावरूपमिथ्यात्वाभावरूपतयातद्बोधयंत्याःसत्त्वश्रुतेरेवात्यंताभावप्रति
योगित्वादिरूपभावरूपमिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुत्यपेक्षायाएवोचितत्वात् ॥ [१६४।५] स्वर्गनरकादेरिति ॥ सत्यत्वस्येतिशेषः । तेननो
पक्रमानानुगुण्यं । नचधर्मिप्रमातृभेदेनेत्यादिनापौनरुक्त्यं । नह्यत्रधर्माद्यंशेप्रत्यक्षाप्राप्तसत्त्वविधानेनविश्वंसत्यमित्यादेरन
नुवादत्वमुच्यते । किंतुवाक्यप्राप्तस्यवाक्यांतरेणनिषेधेऽतिप्रसंगउच्यते ॥ [१६४।६] एतच्छाखास्थेति ॥ यथानहिंस्यात्सर्वाभूतानी
तिश्रुतिरविशेषप्रवृत्तापिहिंसात्वसामान्यस्यप्रत्यक्षादिप्राप्तत्वात्निषेध्योपस्थितौनाग्नीषोमीयवाक्यमपिनिषेध्यसमर्पणायापेक्षते
तथानेतिनेतीत्यादिश्रुतिरविशेषप्रवृत्तापिप्रत्यक्षप्राप्तघटादिसत्त्वरूपंनिषेध्यमादायनिराकांक्षासतीनप्रत्यक्षाप्राप्तधर्माधर्मादिस

त्यत्वबोधिकांविश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिमपिनिषेध्यसमर्पणायापेक्षितुमर्हति । मानांतरेणनिषेध्योपस्थितावपिवाक्यापेक्षणे अग्नीषोमीयहिंसायाअपितथानिषिद्धत्वेनाधर्मसाधनत्वंस्यादितिबोध्यं । नन्वग्नीषोमीयवाक्यस्यनिषेधविषयन्यूनविषयत्वेननिषेध्यसमर्पकत्वमितिचेन्न । विश्वंसत्यमित्यस्यापिप्रत्यक्षाप्राप्तधर्माधर्मादिसत्यत्वबोधकतयासर्वनिषेधकान्नेतिनेतीत्येतस्मान्न्यूनविषयत्वात् । एवंचदृश्यत्वादिहेतोर्धर्माद्यंशेश्रुत्यादिबाधएव ॥ [१६४।१] नहीति ॥ बौद्धादिमतेपिजगतिव्यावहारिकसत्त्वस्यसत्त्वात् । यथाहुः । नसन्नासन्नसदसन्नैवानुभयतत्वकं । विमतंतर्कपीड्यत्वान्मरीचिषुयथोदकमिति । द्वेसत्त्वेसमुपाश्रित्येत्यादिचवक्ष्यते ॥ [१६५।१] अप्राप्तेचेति ॥ व्यावहारिकसत्त्वस्यसर्वसंमतत्वान्नतद्बोधनेनश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः ॥ [१६५।३] त्वत्पक्षइति ॥ नन्वखंडार्थबोधस्यद्वितीयाभावबुद्धिद्वारत्वेनजगत्सत्यत्वविरोधित्वमितिचेन्न । द्वितीयाभावस्यद्वितीयतयाऽखंडार्थविरोधित्वेनतस्यतद्बोधेद्वारत्वायोगात् । स्वरूपात्मकत्वेतुस्वरूपमात्रप्रतिपादनपर्यवसानेनश्रुतेस्तद्बोधिकायाःसत्यत्वश्रुत्यविरोधित्वात् । जगत्सत्यत्वाविरोधित्वात् । जगत्सत्यत्वबोधकागमाविरोधित्वात् । ननुवैदिकतात्पर्यविषयस्यतात्विकत्वनियमेनतात्पर्यज्ञापकानामपिलिंगानामर्थतथात्वज्ञापकत्वएवपर्यवसानमित्यतआह ॥ [१६५।६] अस्तिचेति ॥ तथाचोभयोस्तात्पर्यलिंगवत्तयानबाधकत्वाध्यवसायइत्यर्थः ॥ [१६६।२] मानांतरेति ॥ मानांतरप्राप्तार्थत्वेत्वनधिगतार्थत्वक्षतिः । मानांतरविरुद्धार्थत्वेतुयाथार्थ्यमेवनस्यादितिविशेषोपिबोध्यः । ननुप्राप्तार्थाप्राप्तार्थयोर्विरोधेप्राप्तार्थस्याप्राप्तार्थविध्यर्थत्वेनान्यशेषत्वनियमादप्राप्तार्थस्यैवानन्यशेषत्वे

नबलवत्त्वं । तदुक्तंसंक्षेपशारीरके । अतत्परातत्परवेदवाक्यैर्विरुध्यमानागुणवादएवेतिचेन्मैवं । विश्वसत्यत्वश्रुतेरन्यशेषत्वस्यप्राप्तार्थत्वेपिदार्ढ्यादिप्रयोजनवत्तया अतत्परत्वस्यचाभावात् । प्रत्युतमिथ्यात्वश्रुतेरेवमानांतरविरोधेनप्रस्तरादिवाक्यवदतत्परत्वात् ॥ [१६६।२]यदित्विति ॥ तथाचमिथ्यात्वश्रुतेर्नमानांतरविरोधइतिभावः ॥ [१६६।३]तर्हीति ॥ तथाचसत्त्वश्रुतेर्नानुवादत्वमितिभावः । श्रुत्योःप्रावल्यप्रसंगेनास्योक्तत्वात्नधर्मादिभेदान्नद्वैतगीर्वृथेत्यनेनपौनरुक्त्यमितिविभावनीयं ॥ [१६६।४]सुषुप्ताविति ॥ सुषुप्तौनिष्प्रपंचतायाःसुखत्वेनफलवत्त्वात् । तद्बोधकस्यस्थूलादिवाक्यस्यप्रधानप्रतिपादकवाक्यतुल्यत्वात् । सप्रपंचसगुणवाक्यस्यनिष्फलप्रपंचादिप्रतिपादकत्वेनांगवाक्यतुल्यतयाप्रधानवाक्यानुसारेणचांगवाक्यस्यनेयत्वात् । अस्थूलादिप्रपंचनिषेधकवाक्यानुसारेणसत्यत्वप्रतिपादकंसप्रपंचवाक्यंस्तुत्यर्थत्वेननेयमित्यर्थः ॥ [१६६।५]तस्यांइति ॥ निष्प्रपंचतायाइत्यर्थः ॥ [१६६।६]मूर्च्छायामिति ॥ तथाचनिष्प्रपंचतायाःफलवत्त्वव्यभिचारइतिभावः ॥ [१६६।७]सममिति ॥ तथाचनिष्प्रपंचतायाःफलवत्त्वंनकुत्रापिदृष्टचरमितिभावः ॥ [१६६।७]यदिचेति ॥ सुप्तौनिष्प्रपंचतायाःप्रसक्तंपुरुषार्थत्वंदुःखयोगादपोद्यते । उत्सर्गतस्तुनिष्प्रपंचतापुरुषार्थएवेतिभावः ॥ [१६६।७]तर्हीति ॥ सुषुप्तिरपिप्रपंचाभावरूपफलेननपुरुषार्थः किंतुसुखेनैवेतिनिष्प्रपंचतानप्रधानतुल्येतिभावः । ननुसप्रपंचतादुःखवत्त्वादपुरुषार्थः । द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः । निष्प्रपंचतातुदुःखरहितत्वादेवपुरुषार्थइत्यतआह ॥ [१६७।१]अस्तिचेति ॥ तथाचनिष्प्रपंचतायाअपितस्मादेकाकीनरमतइतिश्रुतेरेवदुःखवत्त्वादपुरुषार्थत्वमित्यर्थः । ननुएकधैवानुद्र

ष्टव्यमितिवाक्यस्वारस्यात् अभेदज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वान्निष्प्रपंचतैवपुरुषार्थइत्यतआह ॥ [१६७।१]संतिचेति ॥ आत्मानंजीवं प्रेरितारंप्रेरयितारं पृथक्भेदेनमत्वा तेनभेदज्ञानेन परमात्मनावा जुष्टःप्रीतियुतःसन् ततःपरमात्मनःसकाशादमृतत्वमेतीत्यर्थः। अतएवोत्तरत्र अत्रापितंवेदविदोविदित्वालीनाब्रह्मणितत्परायोनिमुक्ताः । तदात्मतत्वंप्रसमीक्ष्यदेहीएकःकृतार्थोभवतेवीतशोकइतिभेदज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वमुक्तं॥ [१६७।३]तर्हीति॥ तर्हिं कितितद्धितेपरेवृद्धिविधायकात्कितिचेतिसूत्रात्सकाशात् सामान्यतःसर्वत्रकितिप्रत्ययेपरेवृद्धिनिषेधकस्यक्ङितिचेतिसूत्रस्यप्राबल्यंस्यादित्यर्थः । ननुसामान्यविशेषन्यायेनक्ङितिंचेत्याद्यपेक्षयाकितिचेत्यादेर्बलवत्त्वमितिचेत् तर्हिं यदंगदाशुषेत्वमग्नेभद्रं तस्तंभद्यांमंत्रेभिःसत्यैः कृण्वन्विश्वान्यपांसिसत्या ऋतावरीऋतजातस्यसत्ये सत्यमिंद्रंसत्यइंदुः आद्वांब्रवामसत्यान्युक्थ्या सत्यमिद्वाउतंवयमिंद्रंस्तवामनानृतं योभूत्सोमैःसत्यमद्वा सत्योयंपूर्वेंचिदेवासश्चिद्यमीधिरे ऋतंयतीसरमागाअविंदद्विश्वानिसत्यांगिराश्चकार तंनुसत्यंपवमानस्यास्तु. इत्यादिषुबहुषुविशिष्यमंत्रादीनांकर्मणांदेवतानांपृथिव्यादीनांचसत्यत्वोक्त्यासामान्यतोनेतिनेतीतिश्रुतेःसकाशात्सत्यत्वश्रुतेरेवविशेषश्रुतित्वेनबलवत्त्वात्॥ [१६७।७]अनुपसंजातेति ॥ न्यायाःपूर्वमुक्ताअनुसंधेयाः । ननुमिथ्यात्वानुमानस्यश्रुतिसूत्रविरोधोनसंभवति । तयोःशून्यवादिमतनिरासार्थत्वात् । तथाहिसद्रूपाद्ब्रह्मणोजगत्सर्गंवदतःसमन्वयस्यसर्वमसदित्यनुमानेनविरोधेब्रह्मसाधारण्यांनिस्तत्वतायांप्राप्तायांसूत्रेणपरिहारः। सतोब्रह्मणोनाभावःनशून्यत्वंउपलब्धेः । सत्वेनप्रमाणांतरप्रतीतेः । तथाचकिंचित्परमार्थसदवश्यंशून्यवादिनापिस्वीकार्यं । अन्यथाबाधस्यनिरवधित्वप्रसंगादितिसूत्रार्थः । सचनप्रपंचमिथ्यात्वविरोधी । तथाचोक्तं ।

“बाधितापह्नवामानैर्व्यावहारिकमानता । मानानांतात्विकंकिंचिद्वस्त्वनाश्रित्यदुर्भणे”ति । विज्ञानवादिनिराकरणपरेणापि
नानेनसूत्रेणविरोधः । रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्वप्रतिपादकस्यसमन्वयस्यनीलाद्याकारंविज्ञानंसाधयतानुमानेनविरोध
संदेहे स्वप्नधीसाम्यताबुद्धेर्बुध्यार्थस्यसहेक्षणात् । तद्भेदेनानिरूप्यत्वाज्ज्ञानाकारोर्थइष्यते । विमताधीर्नज्ञानव्यतिरिक्तालं
बना धीत्वात् स्वप्नधीवत् । विपक्षेचज्ञानाभानेप्यर्थभानप्रसंगोबाधकः । नहिभिन्नयोरश्वमहिषयोःसहोपलंभनियमोस्ति ।
तस्मान्नज्ञानातिरिक्तंसदितिप्राप्तेपरिहारसूत्रं । नाभावउपलब्धेरिति । बाधेनसोपाधिकतानुमानेउपाध्यभावेनसहोपलंभः ।
सारूप्यतोबुद्धितदर्थभेदस्थूलार्थभंगेभवतोपितुल्याः । सूत्रार्थस्तु । नाभावःज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्यनासत्वं किंतुव्यवहारदशा
बाध्यार्थक्रियाकारित्वरूपंसत्वमेव । उपलब्धेः ज्ञानातिरेकेणप्रमाणैरुपलब्धेरिति । तदुक्तं । तस्मान्नज्ञानाकारोर्थः किंतु
बाह्यः । सचार्थक्रियाकारित्वसत्वोपेतोपि अद्वैतश्रुतिवशाद्ब्रह्मणिकल्पितोनपरमार्थसन्नितिसिद्धांतस्यसुगतमताद्भेदइति ।
तस्मान्नस्मृतिसूत्रविरोधोस्माकमित्याशंक्यपरिहरति ॥ [१६७।८]नचस्मृतिसूत्रेइति ॥ ननुनतत्सूत्रेस्वप्नवैधर्म्योक्त्ययुक्तिः । तस्या
विमतंनिस्तत्वं तर्कपीड्यत्वात् । मरुमरीचिकाजलवदित्यनुमानेबाध्यत्वप्रमाणागम्यत्वदोषजन्यत्वाद्युपाधिप्रदर्शनपरत्वात् इ
त्याशंक्यनिराकरोति ॥ [१६८।१]सूत्रेइति ॥ निस्तत्वानुमानस्यमिथ्यात्वानुमानसमतयानिस्तत्वानुमाननिराकरणपरयास्वप्नवैधर्म्यो
क्त्यामिथ्यात्वानुमानस्यापिनिरस्तत्वेनस्वप्नवैधर्म्योक्तिर्भवत्प्रतिकूलेत्यर्थः ॥ संवृतिसत्यत्वं आविद्यकसत्यत्वं । श्रुत्यादि
विरोधमुपसंहरति ॥ [१६८।४]तस्मादिति ॥ ननुनप्रमाणैर्विषयसत्त्वंसिद्ध्यति । अतीतादिग्राहकमानेविषयीभूतार्थस्यसत्त्वाभावादि

त्यतआह ॥ [१६८।६] अग्निरासीदिति ॥ नात्रसत्त्वंविद्यमानत्वंकिंतुअबाध्यत्वं । तच्चातीतादिष्वप्यस्तीति अतीतज्ञानस्यापिस्वार्थ सत्वग्राहकत्वमक्षतमेवेतिभावः ॥ [१६८।६] रूप्यमिति ॥ रूप्यस्यसद्विलक्षणत्वेपितद्गतंमिथ्यात्वंसदेवेत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ व्यासाद्रि सृवतर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांमिथ्यामाऽऽगमबाधिता ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यागमबाधः ॥ २० ॥ छ ॥

॥ छ ॥ सत्वसाधकमानापेक्षयामिथ्यात्वसाधकानुमानानांव्याहत्यादिनादौर्बल्यमित्याह ॥ [१६९।२] किंचेति ॥ एतैःदृश्यत्वजडत्वादिघटितैः । प्रतिज्ञारूपवाक्येनप्रापितस्यमिथ्यात्वरूपसाध्यस्यएवंहेतुरूपवाक्यादिभिःप्रापितानांदृश्यत्वादिलिंगादीनांमिथ्यात्वाबोधनेसर्वमिथ्यात्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ [१६९।३] व्याहतिरिति ॥ विमतंमिथ्येतिप्रतिज्ञारूपेणवाक्येनपक्षेमिथ्यात्वंविधीयते । अनुमानप्रयोगेणविश्वमिथ्यात्वंसाधयताविश्वांतर्गतस्यमिथ्यात्वरूपस्यप्रतिज्ञार्थस्यबाधितत्वरूपंमिथ्यात्वंसाध्यतइतिव्याहतिरित्यर्थः ॥ [१६९।४] बाधेति ॥ अनुमानप्रयोगस्यव्याप्त्याद्युपेतत्वेनप्रतिज्ञामात्रापेक्षयाबलवत्त्वेनप्रतिज्ञोपनीतसाध्यापहारेचबाधइत्यर्थः ॥ [१६९।४] स्वरूपासिद्धिरिति ॥ हेतुवाक्योपनीतस्यलिंगस्यअनुमानादपहारेस्वरूपासिद्धिः । एवमुदाहरणवाक्यार्थस्यापहारेव्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । ननुमिथ्यात्वसाधकेप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनांमिथ्यात्वसाधनेपिव्याहत्यभावः । प्रतिज्ञादिभिस्तेषांत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वाप्रतिपादनादितिचेन्मैवं । एककालेसत्त्वप्रतिपादकैःप्रतिज्ञादिभिःत्रिकालवृत्यभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वानुमानस्यविरोधएव । एककालेसतोपिकालत्रयेऽसत्त्वाभावादित्युक्तत्वात् । नन्वनुमानप्रयोगेणदृश्यत्वादिहेतूनांमिथ्यात्वसा

धनात्पारमार्थिकसत्वापहारेपिप्रकारांतरेणसाधकतोपयुक्तंसिद्ध्यादिकंभविष्यतीत्यतआह ॥ परमार्थेति ॥ तथाचसाधकत्वस्यप्राक्सत्वघटितत्वात् तदन्यथानुपपत्त्यापरमार्थसत्वमायातीतिमिथ्यात्वानुमानस्यविरोधएवेतिभावः ॥ ह्रदइति ॥ ह्रदेह्यपरोक्षभ्रांतिसिद्धेनधूमेनवह्नेःसिद्धिः । प्रपंचेचापरोक्षभ्रांतिसिद्धेनात्यंतावाधेनपारमार्थिकत्वसिद्धिःस्यादित्यर्थः ॥ वह्नित्वेनेति ॥ तथाचतद्धीमात्रादीनांव्यतिरेकव्यभिचारइत्यर्थः ॥ अमृतत्वेनेति ॥ तथाचतेषामन्वयव्यभिचारइत्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धिरिति ॥ सत्त्वेनलोकप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ इष्टसिद्धीति ॥ गौरोहंनीलंनभइत्यादेरपिसत्त्वेनपामरलोकप्रसिद्धेःसत्त्वात्निरस्तमित्यर्थः ॥ निपुणेनेति ॥ कथायांकुशलेनेत्यर्थः । तादृशबौद्धोक्तानांशून्यमद्वितीयमित्यस्मिन्नर्थेहेतूनामपिप्राश्निकादिभिःत्रिचतुरकक्ष्यास्ववाधितत्वेनज्ञातत्वात्तदुक्तैरपिहेतुभिःशून्याद्वैतस्यापिसिद्धिःस्यादित्यर्थः ॥ यादृश्येति ॥ यादृश्याबुध्यातवनभोनैल्यादिधीव्यावृत्तयाघटादौसत्त्वसिद्धिः तादृग्बुद्धिविषयत्वमेवममसाधकत्वेतंत्रमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षइति ॥ तादृशनिर्दुष्टबुद्धिविषयत्वस्यब्रह्मणिसत्त्वाव्यभिचारित्वेनदृष्टतयालाघवेनचसत्त्वस्यैवसाधकत्वेप्रयोजकत्वादित्यर्थः । सत्यत्वंयथाप्रत्यक्षविषयःतथोक्तंप्राक् ॥ अन्यथेति ॥ योग्यानुपलब्ध्यादिनादोषाभावनिश्चयस्तुश्रुत्यर्थइवप्रत्यक्षेसमइतिभावः ॥ तेनेति ॥ स्वार्थानुमानेपराभावादितिभावः । ननुस्वार्थानुमानाभावेपिपरार्थानुमानंभवतीत्यतआह ॥ परार्थेति ॥ परप्रसिद्धेति ॥ एकतरसिद्धसाधनेनसर्वान्प्रतिसाध्यसिद्धिर्नसंभवति । तदुपायाभावादित्यर्थः । ननुसाध्यसिद्धिरपिनसर्वा

न्प्रति । किंतुयंप्रतिसाधनंसिद्धमस्तितंप्रत्येवेत्यतआह ॥ [१७१।४] नचमिथ्यात्वमिति ॥ [१७१।५] बौद्धेति ॥ परसिद्धसाधनेनपरंप्रतिसाध्यसिद्धावपितवमिथ्यात्वविषयतत्वज्ञानंनस्यात् । बौद्धोक्तसाधनेनबौद्धरीत्याऽऽत्मनोमिथ्यात्वेपित्वांप्रत्यात्मनःसत्यत्ववत्प्रपंचस्यसत्यतैवस्यादित्यर्थः ॥ [१७१।६] मिथ्यात्वस्येति ॥ मिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेतद्बोधकस्यनेहनानेतिप्रमाणस्यत्वदभिमतंतत्वावेदकत्वंनस्यादित्यर्थः । ननुमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेपितत्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वोपपत्तिः । सत्त्वेनसतइवमिथ्यात्वेनमिथ्याभूतस्यापिप्रमाणगम्यत्वाविरोधइतिचेन्मैवं । ब्रह्मबोधकवाक्येनब्रह्मणस्तात्विकत्वसिद्धिरिवमिथ्यात्वबोधकवाक्येनमिथ्यात्वस्यतात्विकस्यैवसिद्धेरुचितत्वात् । मिथ्यात्वबोधकवाक्येमिथ्यात्वस्यचमिथ्यात्वेनबोधनेतादृशपदराहित्येनसामर्थ्याभावाच्च । अन्यथा यजमानःप्रस्तरइतिवाक्यंयजमानस्यप्रस्तरत्वंप्रातिभासिकं प्रातिभासिकत्वेनैवबोधयतीतितत्सिद्धिरित्यादिनागौणार्थतानोच्येतेतिभावः ॥ [१७१।६] योपीति ॥ परान्प्रतिअसिद्धःकृतकत्वादिःस्वयंस्वमतेसिद्धत्वेनाभिधीयते । तत्रपरंहेतुसाधनादिप्रतीकारोभवति । स्वतोसिद्धेतुकाक्रिया नप्रतीकारइत्यर्थः ॥ [१७१।८] अन्योन्याश्रयादिति ॥ व्यावहारिकत्वस्यपारमार्थिकभिन्नत्वस्यप्रपंचेपारमार्थिकत्वसंदेहदशायांअसिद्धेरित्यर्थः । ननुब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमेवव्यावहारिकत्वं । तच्चनमिथ्यात्वघटितं । अत्यंताबाध्येब्रह्मज्ञानबाध्येचतुल्यत्वात् । अतएवनेदंपरमार्थसत्त्वव्याप्यंपरमार्थसत्त्वस्यसाधकतायामतंत्रत्वेनतदभावेपिनसाधकत्वानुपपत्तिरितिचेन्मैवं । एतदपेक्षयाऽबाध्यत्वस्यैवसाधकत्वेप्रयोजकत्वौचित्यात् । ब्रह्मणोवृत्तिव्याप्यत्वाभावपक्षेजगतोपिब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वेनतदितराबाध्यत्वस्यत्वन्मतेजगत्यसिद्धेश्च । शुक्तिज्ञानस्यापिब्रह्मज्ञानत्वेनतदितराबाध्यत्वस्यत्वन्मतेशुक्ति

रजतेसत्त्वेनतस्यापिव्यावहारिकत्वापाताच्च । संगृह्णाति ॥ [१७३।२]तथाचेति ॥ व्यावहार्यमबाध्यत्वादिरूपं ॥ [१७३।३]नचेदिति ॥ सत्त्वे नव्यवहारमात्रस्यव्यावहारिकत्वेऽसतःसाधकत्वांगीकारात् । तस्यचदूषितत्वादित्यर्थः ॥ [१७३।३]तस्मादिति ॥ यन्नास्तिशशशृंगादि तन्नास्त्येव । यत्तुवियदाद्यस्तितत्परमार्थतएवास्ति । तस्मात्तत्सत्यमेव । अन्यत्शशशृंगादिकंमिथ्यैव । एवंस्थितेसत्येद्वैविध्यं पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वरूपंनकल्पनीयं । प्रमाणाभावात् । मिथ्याइत्यस्यसांवृतमित्यस्यचशब्दस्यतुल्यार्थत्वेपिद्वैविध्यक ल्पनारूपोयमुपन्यासःकेवलंस्वशिष्यवंचनार्थमेव । यथालालावक्रासवादिनावालावंच्यंतइत्यर्थः । व्यावहारिकसत्त्वस्यसा धकतायांप्रयोजकत्वेसाक्षिणिव्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ [१७३।५]अज्ञानादेरिति ॥ सिद्धिपर्यंतसाधकइत्यनेनरजतादिसाधकाभासा द्वैषम्यमाचष्टे । व्यभिचारमुद्धरति ॥ [१७३।६]नचेति ॥ अविद्याकाराविद्यावृत्तिःजायते । तस्यांप्रतिबिंबितएवसाक्षीअविद्यादिकं साधयति । सचव्यवहारिकइतिनव्यभिचारइतिभावः ॥ [१७३।१]चैत्ररागइति ॥ चैत्रेच्छास्वविषयकंयदनित्यज्ञानंतदतिरिक्तेनप्र त्यक्षेणसंवेद्या । प्रत्यक्षत्वस्यज्ञानत्वाघटितत्वान्नवैयर्थ्यं । ईश्वरज्ञानवेद्यत्वेनसिद्धसाधनवारणायतत्पदंचैत्रपरं ॥ [१७३।२]अज्ञानेति॥ अज्ञानाद्याकारवृत्तिविलंबेनतज्ज्ञानविलंबादित्यर्थः ॥ [१७३।२]अविद्यावृत्तिमिति ॥ अनवस्थाभयादितिभावः ॥ [१७३।३]साक्षिगतेति ॥ अज्ञानस्वरूपसिद्धौतदधीनंसाक्षिणःसाधकत्वं तस्यसाधकत्वेचाज्ञानस्यप्रातीतिकंसत्वमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ [१७३।४]एतेनेति ॥ संतःसाक्षिणएवसाधकत्वेनेत्यर्थः ॥ [१७३।५]नापीति ॥ क्वचित्पारमार्थिकसत्ताक्वचिद्व्यावहारिकीक्वचित्प्रातिभासिकीतिसत्तात्रयमपि

विकल्पेनकारणमित्यर्थः ॥ [१७३।५] अननुगमादिति ॥ व्यभिचारादित्यर्थः । ननुतृणजन्यवह्नेःसकाशात् मणिजन्यवह्नेःवैजात्यवत् इहापिकार्यवैजात्यकल्पनान्नव्यभिचारइत्याशंक्यपरिहरति ॥ [१७३।५] प्रयोज्यइति ॥ [१७४।१] अपरमार्थेति ॥ तथाचसतएवसाधकत्वं न त्वसतोपीतिभावः ॥ [१७४।३] विरोधादिति ॥ अबाध्यत्वादिरूपस्यसत्त्वस्यबाध्यत्वादिरूपमिथ्यात्वाश्रयेमृषार्थेवृत्तिर्नसंभवति । स्वाभाववतिस्ववृत्तेर्विरोधादित्यर्थः । ननुमृषार्थेनबाध्यत्वादिरूपंमिथ्यात्वंकिंत्वन्यदेव । तथाचमृषार्थेप्यबाध्यत्वादिरूपंसत्वसामान्यंभविष्यतीत्यतआह ॥ [१७४।३] अपरमार्थसतइति ॥ अबाध्यत्वादिरूपसत्वाविरोधिनोपारमार्थिकत्वस्यपारिभाषिकत्वापत्त्याअपरमार्थसतोपिवस्तुतोपरमार्थसद्विशेषत्वात् तत्रसद्वैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥ [१७४।५] ब्राह्मण्यामिति ॥ एतच्चात्यंतापकर्षसूचनाय ॥ [१७४।६] निषेधस्यत्विति ॥ प्रतिलोमजानांयज्ञादावनधिकारबोधकस्येत्यर्थः ॥ [१७४।७] तत्फलस्येति ॥ अद्वैतसाक्षात्कारफलस्य पारमार्थिकस्यसिद्धिःस्यादित्यर्थः । पारमार्थिकस्येतिद्वैतादिषुसंबंधनीयं । नचयत्रयत्साधकंव्यावहारिकंतत्रतत्व्यावहारिकं । यत्रतुसाधकंप्रातीतिकं तत्फलमपितथैव नतुव्यावहारिकमितिवाच्यं । प्रातिभासिकेनापिसवितृसुषिरादिनास्वाप्नपदार्थे नचव्यावहारिकस्यानिष्टस्यशुभस्यचसिद्धेस्त्वदभिमतत्वात् ॥ [१७४।९] धर्मीति ॥ यादृशसत्त्ववान्धर्मीतत्रतादृशसत्ववान्हेतुःसाध्यसाधकः । अतोनासिध्यादिरित्यर्थः ॥ [१७४।९] गौरवादिति ॥ सत्येद्वैविध्याभावेनसतएवलाघवेनसाधकत्वात् । धूमाभासेनपारमार्थिकवह्नेःसिद्धिःस्यादित्यत्रपरिहारंशंकते ॥ [१७४।९] नन्विति ॥ [१७५।१] बहुलेति ॥ यथाधूममात्रेनवह्निव्याप्तिः किंतुबहुलत्वोर्ध्वत्वादि

युक्ते । तथाआभासधूमेपिनव्याप्तिः किंतुआभासभिन्नइत्यर्थः ॥ [१७५।३] अस्याइति ॥ असतःसाधकतायांस्वरूपयोग्यत्वे असतः कार्यादर्शनात् व्याप्त्यादिसहकारिवैकल्यकल्पनायाइत्यर्थः ॥ [१७५।३] अन्योन्याश्रयादिति ॥ दृश्यत्वादेरसतःसाधकतायांपरेणो क्तायांचधूमाभासाद्वह्निसिद्धेरभावात्व्यभिचारइतिप्रत्युक्तायांधूमाभासेव्याप्तिप्रयोजकस्याभासविवेकस्याभावात् नवह्निसा धकत्वं । अतोनव्यभिचारइतिकल्पनं । अव्यभिचारेचक्लृप्तेआभासविविक्तत्वंविशेषणमितिअन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ [१७५।३] आभा सेपीति ॥ तथाचव्यर्थमाभासविविक्तत्वंविशेषणं धूमाभासेव्यभिचारःतदवस्थएवेतिभावः ॥ [१७५।३] प्रकृतेपीति ॥ यथाह्रदादा वारोपितेधूमेनव्याप्तिः किंत्वाभासविविक्तेपर्वतवृत्तिधूमेव्याप्तिः एवंदृश्यत्वेपिब्रह्मण्यारोपितेनव्याप्तिरितिव्याप्तिसिद्ध्यर्थमेव प्रपंचदृश्यत्वस्यसत्त्वंस्वीकर्तव्यमित्यर्थः । साधकत्वार्थंसाधकत्वोपयुक्तव्याप्त्याद्यर्थंवादृश्यत्वादेःसत्त्वमावश्यकमितिभावः ॥ [१७५।४] हेत्वादीति ॥ तथांचसिद्ध्यसिद्ध्यादिविभागायवास्तवहेतुसत्त्वासत्त्वयोरेववक्तव्यत्वादित्यर्थः । ननुवंध्यासुतोनवक्ता अत्यं ताभावप्रतियोगित्वादित्यादौअसतोपिसाध्यसाधनंप्रत्याश्रयत्वदर्शनान्मिथ्यात्वानुमानेनबाधितानामपिपक्षहेत्वादीनांसाध्य व्याप्त्यादीन्प्रत्याश्रयत्वंभविष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [१७५।५] आश्रयादेरिति ॥ आदिशब्देनपक्षसाध्यसंसर्गादेःयथोचितस्य ग्रहणं ॥ [१७५।५] तुच्छइति ॥ असद्वैलक्षण्यघटितस्यंप्रातिभासिकत्वस्यतुच्छेअभावादित्यर्थः ॥ [१७५।६] गौरवादिति ॥ सत्त्वद्वैविध्यकल्प नमनादृत्यसत्त्वमात्रस्यैवसाधकत्वप्रयोजकत्वेलाघवादितिभावः । नन्वस्तुतत्त्वमेवप्रयोजकंतत्राह ॥ [१७५।६] व्यावहारिकेति ॥ स

त्वानेकत्वमतेसत्त्वस्यव्यक्तिरूपत्वेनाननुगमादित्यर्थः ॥ अतिगौरवादिति ॥ उक्तसत्त्वापेक्षयेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लघू
निसंभवेपिगुरुणोंऽगीकारइत्यर्थः ॥ किंचेति ॥ असतोज्ञानजनकत्वरूपोयोर्थः ससदेवसाधकमितिब्रुवाणंमांप्रतिनसिद्धइति
त्वयासाधनीयइत्यर्थः । नन्वसतोज्ञानजनकत्वमसतैवसाधनीयं । नचप्रतिवादिनंप्रत्यसिद्धिः । असतोज्ञानजनकत्वसाधन
स्याप्यसदंतरेणप्रतिवादिनंप्रतिसाधनादित्यतआह ॥ अनवस्थानादिति ॥ ननुसतःसाधकत्वमपिविप्रतिपन्नत्वात्साधनीयं ।
तत्साधनंचनसता मांप्रत्यसिद्धेः । नाप्यसता तवासिद्धेरित्याशंक्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ तथाचसंतःसाधकत्वमुभयसं
मतमित्यर्थः ॥ उक्तंहीति ॥ साक्षिणाअज्ञानादिसिद्धिमिच्छता तेनमायावादिना सतःसाधकत्वंस्वीकृतमेव । तच्चपरंनसं
भवति । अविशेषस्य सर्वशक्तिरहितस्य । साध्यसाधकत्वायोगाच्छून्यवदित्यर्थः ॥ औत्सर्गिकेति ॥ धूमादिग्राहकज्ञानस्य
उत्सर्गतःप्रमाणत्वात् । प्रामाण्यस्यचस्वार्थसत्त्वपर्यंतत्वात् । प्रमाणसिद्धानांधूमादीनांसाधकत्वस्यसत्साधकत्वेपर्यवसानादि
त्यर्थः ॥ स्वच्छायेति ॥ स्वकीयाच्छायायथास्वेनउल्लंघितुंनशक्यते तथाधूमस्यसाधकत्वंनतुवाष्पारोपितधूमस्येत्येवंलोकसि
द्धंयत्सतःसाधकत्वंअसतश्चासाधकत्वंतदप्युल्लंघितुंनशक्यतइत्यर्थः । ननुलोकेऽसतःसाधकत्वंनास्तीतिप्रसिद्धिः सतींसिद्धि
माश्रित्य । मयातुअसतीसिद्धिरुच्यतइतिनममलोकमर्यादोल्लंघनमित्यतआह ॥ नचेति ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ असतः
साधकत्वेसिद्धेलोकप्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वं । लोकप्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वेचतद्विरोधाभावात् । असतोपिसाधकत्वंसिध्यती

त्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ [१७६।६]अन्यथेति ॥ लोकमर्यादातिक्रमइत्यर्थः ॥ [१७६।६]प्रतीतिरिति ॥ असच्चेन्नप्रतीयेतेतिप्रतीत्यारजतस्यवि
यदादेश्चासद्वैलक्षण्यंसाध्यते तन्नस्यात् । रजतादिप्रतीतेःलोकमर्यादासिद्धायाअप्यत्यंतासत्त्वस्यवक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः ॥
[१७७।१]सल्लक्षणेति ॥ सतोयल्लक्षणंपक्षवृत्तित्वंव्याप्तिमत्त्वमित्यादि । तच्चधूमेस्ति । नतुतदाभासइत्यर्थः ॥ [१७७।२]हेत्विति ॥ हेतोरसत्त्वे
ऽसिध्यापातेनासल्लक्षणयोगित्वमेवस्यात् । एवंव्याप्त्यादावपि । असतिहेत्वादौविद्यमानस्यतस्यसल्लक्षणत्वायोगाच्चेत्यर्थः ॥
[१७७।३]तद्वदेवेति ॥ स्वप्नदृष्टधूमादिनावास्तववह्निसिद्धिविरहवदित्यर्थः ॥ [१७७।३]अपरमार्थेनेति ॥ सवितृसुषिरादिष्वपितज्ज्ञानस्यसत
एवसाधकत्वमितिअनुपदमेववक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [१७७।५]लोकस्यापीति ॥ सदसतोःसाधकत्वासाधकत्वरूपलोकव्यवहाराति
क्रमेविचारस्यदैववशसंपन्नवनस्थवेणुनिःसृतनिस्वनतुल्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्याया
मृततरंगिण्यांअसत्साधकंबाधनं ॥ ७ ॥ असतःसाधकत्वेबाधकविवरणं ॥ २१ ॥७॥ उभयसिद्धेसद्विविक्तेसाधकत्वदर्शनात्
पारमार्थिकसत्त्वस्यसाधकतायांअप्रयोजकत्वमितिशंकते ॥ [१७७।६]नन्विति ॥ [१७७।७]प्रतिबिंबस्येति ॥ अयंदेशोबिंबवान्उचितस्थलेप्र
तिबिंबवत्त्वात्इत्यादिक्रमेणबिंबानुमापकत्वंप्रतिबिंबेदृष्टमितिसंबंधः ॥ [१७७।७]लौहित्यंचेति ॥ नचलौहित्यंस्फटिकेनमिथ्याकिंतुध
र्ममात्रप्रतिबिंबइतिपृथगुदाहरणानुपपत्तिरितिवाच्यं'। धर्मिभूतमुखादिनैरपेक्ष्येणतद्धर्मभूतरूपादिप्रतिबिंबादर्शनात् । लौहि
त्येस्फटिकस्यारोपेतस्यप्रतिबिंबत्वंस्फटिकेलौहित्यारोपेणतु तस्यमिथ्यात्वमित्यंगीकाराच्च । स्फटिकमणेरेवोपधाननिमित्तोलो

हितिमेतिलोहितिम्नोमिथ्यात्वंदर्शितंप्रतिविंवस्यसत्त्वमंगीकृत्यपंचपादिकायामित्याशयः ॥ [१७८।३]प्रतिबिंबेति ॥ नचप्रतिविंवस्यविं
वात्मनासत्त्वेपिप्रतिविंबाकारेणासत्त्वमितिवाच्यं । तयोरभेदेविंवाकारातिरिक्तस्यप्रतिविंबाकारस्याभावात् ॥[१७८।३]सत्यत्वादिति॥
स्वच्छदर्पणादिषुप्रतिफलनेनपरावृत्तानयनरश्मयोग्रीवास्थमुखेनसंवद्धास्तदेवगृह्णंति । तत्रैवदर्पणस्थत्वग्रीवास्थमुखभिन्नत्वा
दिकंचारोपयंति । यथोक्तं । दर्पणाभिहताद्दृष्टिःपरावृत्यस्वमाननं । व्याप्नुवंत्याभिमुख्येनव्यत्यस्तंदर्शयेन्मुखमिति । लिंगलिं
गिभावस्तुवृक्षशिंशुपादिवदितिपरैरंगीकारादित्यर्थः ॥ [१७८।३]ज्ञानमेवेति ॥ तच्चसत्यमित्यर्थः । ननुस्वाप्नकामिन्यादेःसुखहेतुत्वद
र्शनात् स्वप्नपदार्थस्यसाधकत्वंनतुतज्ज्ञानस्येत्यतआह ॥ [१७८।३]अन्वयेति ॥जाग्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांतज्ज्ञानस्यसुखहेतुत्वदर्शनात्स्व
प्नेपितथात्वंकल्प्यतइत्यर्थः ॥ [१७८।४]लौहित्यस्यापीति ॥ लोहितिमविशिष्टजपाकुसुमस्यतदवयवसमुदायस्येत्यर्थः । तेनधर्मिभूत
मुखादिनैरपेक्ष्येणतद्धर्मरूपादेःनीरूपस्यप्रतिविंवोनदृष्टचरइतिचोद्यानवकाशः । ननुप्रतिविंवस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमाल्लौ
हित्यस्यस्फटिकेव्याप्यप्रतीतिरयुक्ता । प्रतिविंवस्याभिमुख्यप्रतीतिनियमेनलौहित्यस्या(स्य)तिर्यक्प्रतीतिरप्ययुक्तेतिचेत् मैवं ।
प्रतिविंवस्यानेकविधत्वात् । अतएवगगनस्थितसवितुःस्वच्छदर्पणादौव्यत्यस्तेनापिदर्शनं । तस्यचतवमतेपिप्रतिविंवत्वात् ।
नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन । नोपरक्तंनवारिस्थंनमध्यंनभसोगतमितिनभःस्थादित्यस्यैवउद्यत्त्वादिविशेषणवद्वारिस्थ
त्वेनापिविशेषणाच्च ॥ [१७८।४]रेखेति ॥ लिपिभेदेनरेखाभेदग्रहेपिवर्णाभेदानुभवादितिभावः । नन्वाशैशवंरेखायामयंककारोयंगकार
इत्यभेदानुभवाहितदृढतरसंस्कारवशान्नारोपनिवृत्तिः । अतएवककारंपठतिलिखतिचेतिसार्वलौकिकोव्यवहारइतिचेत् मैवं ।

दृढतरभेदप्रत्ययेनरेखावर्णयोर्नाभेदारोपः किंतुकर्दमलेपनेसतिकृष्णंवस्त्रप्रमितिवदुपचारमात्रत्वात् ॥ दीर्घ[१७८।६]ध्वनीति ॥ ननुध्व
नीनामस्फुरणेपिदीर्घोवर्णइत्यादिप्रत्ययात् नदीर्घध्वनिसाहित्यरूपंवर्णेषुदीर्घत्वमितिचेत् न । ध्वन्यग्रहेदीर्घत्वग्रहासिद्धेः ।
तवापिदैर्घ्यारोपार्थंध्वनेरावश्यकत्वात् योग्यत्वाच्चतद्ग्रहोपपत्तेः । ननुशीतलंशिलातलंसुरभिजलमितिवत् उपाध्यग्रहेपिदीर्घ
त्वभ्रमोभविष्यति । नचयोग्यत्वात्तद्ग्रहः । तथापितन्नियमाभावादित्यतआह ॥ [१७८।६]तद्व्यक्तेति ॥ वस्तुतोदीर्घोयोध्वनिःतद्व्यक्तं
यद्रूपंतदेवदीर्घत्वमित्यर्थः ॥ [१७८।८]सत्यंज्ञानमिति ॥ यथाचसर्वज्ञानस्यसत्यत्वंतथावक्ष्यते ॥ [१७९।२]निरस्तमिति ॥ चक्षुरादेःसाधक
त्वेक्षुसेरसादिषुतदभावेनयोग्यत्वायोग्यत्वेकल्प्येते । असतस्तुसर्वसामर्थ्यविधुरस्यकुत्रापिसाधकत्वादर्शनात् सतएवतत्कल्प्य
तइतिविशेषः । ननुसाधकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेवसाधकतायांप्रयोजकंनत्वारोपितत्वं अनारोपितत्वंवेतिचेत् न । आरोपि
तार्थांगीकारेदंडत्वादिसाधकतावच्छेदकस्यतत्रापिसत्त्वेनतद्व्यावृत्त्यर्थमनारोपितत्वस्यापिसाधकतायांप्रयोजकत्वात् । वक्ष्यमा
णरीत्येतिपूर्वमुक्तमुपपादयति ॥ [१७९।४]सवित्रिति ॥ नन्वर्थस्यहेतुत्वेसंभवति नतज्ज्ञानेहेतुत्वंकल्प्यमित्यतआह ॥ [१७९।५]सत्यपीति ॥
[१७५।५]अनुमितिंप्रतीति ॥ प्रमानुमितिंप्रतीत्यर्थः ॥ [१७९।६]थ्यादीति ॥ अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाअबाधितत्वमित्यर्थः ॥ [१७९।६]हेत्वा
दीति ॥ अत्राप्यबाधितत्वंहेतुर्नस्यादित्यत्रतात्पर्यं ॥ [१७९।६]तज्ज्ञानेति ॥ अबाधितत्वज्ञानस्येत्यर्थः । तथाचहेत्वाभासव्यावृत्त्यर्थं
अबाधितत्वप्रमायाअनुमितिप्रमांप्रतिप्रयोजकत्वेप्रमात्वघटकस्याबाधितत्वरूपस्यार्थस्यापितत्प्रयोजकत्वमितिभावः । यथाश्रुते

रूपप्रागभावविशिष्टेघटेऽन्याप्त्यादिमल्लिंगजन्यायाअपिअनुमितेःप्रमात्वाभावादसंगतिःस्यादितिबोध्यं । ननुसर्पादिजन्याभया
दिरूपार्थक्रियाकथमसर्पात्तज्ज्ञानात्स्यादतआह ॥ सत्येति ॥ अभिसर्पणेति ॥ भयादिकंतुनसर्पार्थक्रिया सन्निहितेपिसर्पे
तमज्ञानानस्यभयाभावादितिभावः ॥ अतिप्रसंगइति ॥ सर्पाभावज्ञानस्यापिभयहेतुत्वप्रसंगइत्यर्थः ॥ अवच्छिन्नस्येति ॥
अवच्छिन्नस्यज्ञातत्वेअवच्छेदकस्यापिज्ञातत्ववत् अवच्छिन्नस्यहेतुत्वेअवच्छेदकस्यापिहेतुत्वमित्यर्थः ॥ घटस्येति ॥ घटदेश
कालौगृहीत्वातद्भिन्नदेशकालत्वंतदत्यंताभावध्वंसयोर्ग्राह्यं । घटस्यापितद्देशकालभिन्नदेशकालत्वंव्याहतंस्यादित्यर्थः॥घटेति॥
नचघटज्ञानस्यघटेच्छाद्वाराघटजनकत्वेइष्टापत्तिः । तस्यघटकृतावन्यथासिद्धत्वेनघटजनकत्वेमानाभावादितिभावः ॥ ब्रह्मण
इति ॥ ब्रह्मणोवेदांतसाध्यत्वेनित्यत्वविरोधादित्यर्थः ॥ घटंप्रतीति ॥ अस्यवक्ष्यमाणेनहेतुत्वेपीत्यनेनसंबंधः ॥ विहित
निषिद्धकरणाभावयोरिति ॥ विहितकरणाभावस्यप्रत्यवायंप्रतिनिषिद्धकारणाभावस्यचआदिपदार्थप्रत्यवायाभावंप्रतीत्य
न्वयः ॥ अवच्छेदकस्यघटस्येति ॥ घटप्रागभाववत्घटस्यघटजनकत्वेघटतत्प्रागभावयोःसमानकालत्वापत्तिः । तत्प्रागभा
वकालवृत्तित्वस्यतत्पूर्वत्वात् । कारणत्वस्यचतत्पूर्वत्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ विशेषदर्शनस्यविहितनिषिद्धकारणयोरिति ॥
विशेषदर्शनादेर्भ्रमादौहेतुत्वेप्रतियोगितदभावयोःसहावृत्त्याभ्रमप्रत्यवाययोरनुत्पत्तिप्रसंगः ॥ स्वर्गस्येति ॥ कामनावत्काम
नाविषयस्यापियागजनकत्वेतस्येच्छावत् प्राक्सत्तापत्त्यातत्कामनैवव्याहन्येत । सिद्धेइच्छाविरहादित्यर्थः ॥ अतीतादेरिति॥

अतीतस्यजनकत्वेकार्याव्यवहितपूर्वसमयेस्वस्वव्याप्यान्यतरसत्त्वापत्तिः ॥ [१८०।७] अत्यंतेति ॥ असतोजनकत्वेनिःस्वरूपत्वव्या
घातः ॥ [१८०।७] घटस्येति ॥ चिकीर्षितघटज्ञानवत्घटस्यघटहेतुत्वेपूर्ववत्घटतत्प्रागभावयोःसमानकालत्वापत्तिः ॥ [१८०।८] उदासीनस्व
भावस्येति ॥ ननुवृत्त्युपहितस्यैवब्रह्मणोवृत्तिविषयत्वं । तस्यचाज्ञाननिवर्तकत्वमस्त्येवेतिचेत् । न । वृत्तेःस्वविषयत्वेस्वप्रका
शत्वस्यअप्रमात्वस्यचापातेनशुद्धब्रह्मणएववृत्तिविषयत्वौचित्यादित्युक्तत्वात् ॥ [१८०।८] ब्रह्मणइति ॥ ब्रह्मणोजगत्प्रतिपत्तिपरिणा
मिकारणत्वेजगतिजडत्वोपलंभानुपपत्तिः ॥ [१८१।१] तटस्थ्येनेति ॥ उपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । ननुविशेषणत्वेसंभवत्युपलक्षणत्वायोगः
विशेषणत्वबाधपूर्वकत्वादुपलक्षणत्वकल्पनायाः अन्यथादंडीप्रैषानन्वाह लोहितोष्णीषाऋत्विंजःप्रचरंतीत्यादावपिदंडलौहि
त्यादेःउपलक्षणत्वापत्त्यादंडाद्यभावेप्रैषाद्यनुवचनापत्तिः । सर्वादीनिसर्वनामानीत्यत्रसर्वशब्दस्यसर्वनामसंज्ञानस्यात् ।
जन्माद्यस्ययतइत्यत्रजन्मनोब्रह्मलक्षणत्वंनस्यात् । विशेषणार्थत्वेनतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसंभवेप्युपलक्षणार्थत्वेनातद्गुणसं
विज्ञानबहुव्रीहिस्वीकारप्रसंगाच्च । एवमसिपाणयःप्रवेश्यंतामित्यादिलौकिकप्रयोगेपि । प्रतिविंबादिज्ञानानांजनकत्वेचविशे
षणतयाप्रतिविंबादीनामपिजनकत्वेबाधकाभावात्नोपलक्षणत्वपक्षोयुज्यते । उदाहृतस्थलेतुसर्वत्रबाधकमस्त्येवेतिनविशेष
णत्वमितिचेत् मैवं । धूमाभासादौसाधकत्वाभावस्यसार्वजनीनत्वेनप्रकृतेपिबाधकसत्वात् । तथाहि । सर्पज्ञानादावसतिभ
याद्यभावात् सतिसर्पज्ञानेभयादिदर्शनात् सर्पज्ञानस्यहेतुत्वेस्थितेज्ञानजन्येषुकार्येषुतद्विषयस्योपलक्षणत्वमेवनतुविशेषणत्वं।
व्याघ्र्यादिज्ञानेतथाऽवधारणात् । नचतत्रव्याघ्र्यादेरपिहेतुत्वात् स्वज्ञानंप्रतितस्यविशेषणत्वमितिवाच्यं । व्याघ्रिभ्रमादनु

मित्यभावापत्तेः । नचतत्रापिव्याप्तिरनिर्वचनीयास्त्येवेतिवाच्यं । अतींद्रियव्याप्तिभ्रमेतदभावात् । नचातींद्रियभ्रमेप्यर्थो त्पत्तिरस्त्येव । अन्यथातत्रान्यथाख्यातेरसत्ख्यातेर्वाप्रसंगइतिवाच्यं । अस्तुतावदिदंतथाप्यतीतत्वेननिश्चिताद्धूमादेर्ज्ञानाद नुमितिर्नस्यात् । नहितत्राप्यर्थउत्पद्यते अतीतज्ञानस्यभ्रमत्वाभावात् । विशेषदर्शनस्यसत्त्वात् । तस्माद्यत्रज्ञानस्यहेतुत्वंन तत्रंतद्विषयस्यहेतुत्वं । गौरवात् । दंडीप्रैषानन्वाहेत्यादौतदस्यास्त्यस्मिन्निितिमतुवितिमतुप्प्रत्ययस्यवर्तमानत्वरूपास्तित्वेवि धानात् श्रौतमेवविशेषणत्वं । लोहितोष्णीषाऋत्विजइत्यादावपिमतुपासमानार्थत्वाद्बहुव्रीहेःश्रौतमेवविशेषणत्वं । सर्वादी निसर्वनामानीत्यत्रजन्मांद्यस्ययतइत्यत्रचक्रियान्वितसमस्यमानपदार्थकत्वरूपमुख्यसमासस्यतद्गुणसंविज्ञानस्यसंभवेनानेवंवि धस्यातद्गुणसंविज्ञानस्यानाश्रयणात् । वक्ष्यतेचैतत्स्वप्रकाशत्वभंगे । तस्मात्सर्पज्ञानादौकारणेनसर्पादेर्विशेषणत्वंबाधकव शादेव । किंतुक्षेत्रेकुरूणामिवताटस्थ्येनोपलक्षणत्वं । तस्यगुणभूतस्यापिसम्यग्विज्ञानंयस्माद्भवतिसःतद्गुणसंविज्ञानः । सम्य क्त्वंचविशेष्यक्रियान्वयिन्यन्वयित्वंनोपलक्षणत्वं । ननुतथाप्यसतःसर्पादेर्हेतुत्वंभयादौवाच्यं । तदुत्कर्षेणतदुत्कर्षात् । त थाहि । स्वप्नेजागरेचोत्कृष्टकलधौतदर्शनादुत्कृष्टसुखं उत्कृष्टसर्पादिदर्शनाच्चोत्कृष्टभयादिदृश्यते । विषयस्याकारणत्वेतदुत्क र्षानुविधानंकार्येनस्यात् । नह्यकारणोत्कर्षःकार्यमनुविधत्तइतिन्यायात् । नचज्ञानप्रकर्षादेवतत्रप्रकर्षः । ज्ञानेपिविषयगतं प्रकर्षंविहायान्यस्यप्रकर्षस्याभावात् । नचज्ञानगतजातिरेवप्रकर्षः । चाक्षुषत्वादिनासंकरप्रसंगात् । विषयप्रकर्षेणैवोपपत्तौ चाक्षुषत्वादिव्याप्यनानाजात्यंगीकारेगौरवान्मानाभावाच्चेतिचेन्न । दोषोत्कर्षेणज्ञानोत्कर्षोपपत्तेः । दृश्यतेहिपित्तादिदोषो

त्कर्षात् भ्रमोत्कर्षः । तस्मान्नासतोभयादौहेतुत्वं । संगृह्णाति ॥ [१८।१२] तथाचेति ॥ सर्पपूर्वकंसर्पादिकं ॥ [१८।१२] फलेति ॥ स्वर्गेच्छासाध्येयागादौस्वर्गादिफलस्ययथानकारणत्वमित्यर्थः ॥ [१८।१३] अर्थापीति ॥ सर्पज्ञानेकार्येभयादौसर्पादिहेतुत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ [१८।१३] सत्यपीति ॥ तथाचव्यावृत्तिधीजनकत्वरूपंव्यावर्तकत्वंव्यावर्तकत्वेनसंमतेदंडादौनास्तीतिव्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वरूपमेवव्यावर्तकत्वंवाच्यमित्यर्थः ॥ [१८।१३] नन्वन्यथापीति ॥ ज्ञानस्यभयादिजनकत्वेसर्पाद्यवच्छिन्नत्वमेवकारणतावच्छेदकंवाच्यं । ज्ञानत्वेन ज्ञानजनकत्वेतिप्रसंगात् । तथाचमिथ्यार्थावच्छिन्नत्वाकारेणज्ञानस्यमिथ्यात्वात् भ्रमस्थलेज्ञानमात्रस्यजनकत्वेपिमिथ्याभूतस्यजनकत्वमागतमेव । जनकतावच्छेदकरूपेणचमिथ्यात्वेरूपांतरेणसत्त्वमप्यसत्त्वान्नातिरिच्यते । अनुपयोगात् । तदुक्तंखंडने । अन्यदासत्त्वंतुपांटच्चरलुंटितेवेश्मनियामिकजागरणवृत्तांतमनुसरतीति ॥ [१८।१४] तुच्छेति ॥ असत्सर्पावच्छिन्नज्ञानेयद्यसत्त्वं तर्हितुच्छावच्छिन्नेतुच्छज्ञानेतुच्छाद्वैलक्षण्येचतुच्छत्वंस्यात् । एवंप्रातिभासिकवैलक्षण्यादौज्ञेयं । ननुनावच्छिन्नावच्छेदकयोः सर्वत्रसारूप्यं । प्रकृतेचावच्छेदकइवावच्छिन्नेपिमिथ्यात्वप्रयोजकस्यतुल्यत्वेनसारूप्योपपत्तिरितिचेन्न । मिथ्यात्वप्रयोजकस्य बाधादेरर्थेसत्त्वेपितदवच्छिन्नेअभावात् । दृश्यत्वादेस्तुमिथ्यात्वंप्रत्यप्रयोजकत्वात् ॥ [१८।१७] तत्रेति ॥ तुच्छज्ञानादौअसदादीनांतुच्छादीनांताटस्थ्येउपलक्षणत्वेसर्पज्ञानादावपिविषयउपलक्षणमस्त्वित्यर्थः ॥ [१८।२१] अर्थानवच्छिन्नमिति ॥ एवंचावच्छेदकस्यमिथ्यात्वेतदवच्छिन्नस्यापिमिथ्यात्वादिचोद्यानवकाशइत्यर्थः । ननुविषयातिरिक्तस्यावच्छेदकस्यज्ञानेऽभावात् विषयस्यावच्छेद

कस्यत्वयानंगीकारात् ज्ञानमात्रमेवभयादौहेतुरित्यंगीकृतंस्यात् । तथाचसर्पाभावज्ञानमपिभयादौहेतुःस्यादित्याशंक्यनिराक
रोति ॥ विषयावच्छेदकमिति ॥ स्वरूपातिरिक्तेति ॥ विषयतत्संबंधयोर्ज्ञानेनसहद्विष्ठसंबंधस्यस्वरूपातिरिक्तस्याभावा
दित्यर्थः ॥ असंबद्धस्यचेति ॥ विषयस्यतत्संबंधस्यचज्ञानेनासंबद्धस्यज्ञानंप्रत्यव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ॥ संबंधांतरमिति ॥
घटसंयुक्तेपटेस्वरूपसंबंधत्वंमाभूदितिसंबंधांतरमंतरेणेत्युक्तं । आत्मविषयकज्ञानेनात्मनःस्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिवारणायोद्देश्य
प्रतीतिनिर्वाहकेतिसंबंधांतरविशेषणं । संयोगादिश्चनविषयत्वादिप्रतीतिनिर्वाहकः । अतोनोक्तदोषः । घटवद्भूतलस्यचत्वरी
याभावेनस्वरूपसंबंधत्वंमाभूदितिविशिष्टप्रत्ययजननेति । विशिष्टप्रत्ययाजनकेअतींद्रियाभावरूपेस्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिवारणा
ययोग्येति ॥ ज्ञानमात्रेति ॥ परोक्षापरोक्षज्ञानानुगतःज्ञानेतरव्यावृत्तोधर्मइत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ उक्तसंबंधस्यविषयानिरू
प्यत्वादित्यर्थः ०। नन्वाद्येपक्षेतत्तज्ज्ञानस्वरूपाणामननुगतत्वेनसर्वसर्पज्ञानसाधारण्याभावात् सर्पज्ञानत्वावच्छिन्नस्यासर्पज्ञा
नात्व्यावृत्तिंप्रतिनप्रयोजकत्वं । द्वितीयेतादृशसर्पज्ञानमात्रेधर्मोनजातिरूपः । प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिनासंकरप्रसंगात् । किं
तूपाधिरूपः । सचस्वरूपसंबंधेनाध्यासिकसंबंधेनवासंबंधिभूतविषयादन्योनभवति । मानाभावादितिचेन्मैवं । नतावदाद्यो
दोषः । तत्तज्ज्ञानस्वरूपाणामननुगतत्वेपिसादृश्यविशेषादिनासर्पज्ञानत्वेनानुगतीकृतानांतेषामेवासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तिसिद्धेः ।
द्वितीयेपिनदोषः । सांकर्यस्यजातावुपाधाविवबीजाभावेनादोषत्वात् । शशविषाणादेरतीतस्यचज्ञानेविषयादन्यस्यैवतस्यवा

च्यत्वाच्चेतिभावः ॥ [१८३१५] ज्ञानएवेति ॥ एतच्चांत्यपक्षाभिप्रायेण । प्रथमेतुज्ञानमेवविशेषइतिबोध्यं ॥ [१८२१५] सर्पज्ञानमिति ॥ सर्पैर ज्जौवेतिशेषः । स्वाभिमतज्ञानतन्निष्ठधर्मसंबंधावपेक्ष्यसर्पज्ञानस्यवैलक्षण्यंस्वमतेप्यस्तीतिबाधोमाभूदितिधर्मीति । नचज्ञान स्वरूपस्यज्ञानगतधर्मस्यस्वगतधर्माद्यपेक्षयाधर्मित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं । धर्मिशब्देनस्वस्वानाश्रितयोर्विवक्षितत्वा दितिभावः ॥ [१८३१६] तज्जनकेति ॥ असर्पज्ञानजनकेयोऽसर्पसन्निकर्षादिस्तद्विलक्षणेनसर्पसन्निकर्षादिनाजन्यत्वादित्यर्थः । ननुघट संयोगःपटसंयोगान्नजात्याभिद्यते । तदवृत्तिजात्यनधिकरणत्वात् । किंतुघटरूपोपाधिनैवेतिधर्म्यंतरसंबंधमपेक्ष्यैवविलक्षणे घटसंयोगत्वावच्छिन्नेसाध्याभाववतिउक्तहेतुसत्त्वाद्व्यभिचारइतिचेन्न । जातिविशेषावच्छिन्नतत्तत्कर्मप्रयोज्यधर्मस्यघटनिरू पितस्यघटसंयोगेपिसत्त्वात् । नानादंडजन्येषुघटेषुविलक्षणजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वाभावान्नव्यभिचारः । नचतादृ शतत्तद्घटप्रागभावजन्येषुघटेषुव्यभिचारतादवस्थ्यं । तस्यहेतुत्वेमानाभावात् । भावत्वेनजनकविशेषणाद्वानदोषः । रज्जौ सर्पज्ञानेरज्जुसंयोगजन्येसर्पसंयोगस्यविलक्षणस्यजनकस्याभावेपितथाविधदोषस्यसत्त्वान्नासिद्धिः ॥ [१८३१२] यवांकुरंतद्बीजाभ्या मिति ॥ अवधौपंचमी ॥ [१८३१३] चैत्रादीति ॥ नचेष्टापत्तिः । चैत्रादिसंबंधित्वाज्ञानेपिकलमांकुरत्वतद्बीजत्वदर्शनमात्रेणांकुरांत राद्बीजांतराच्चवैलक्षण्यानुभवस्यसार्वजनीनत्वादितिभावः । ननुविशेषणत्वेसंभवतिनोपलक्षणत्वमंगीकर्तुमुचितमतआह ॥ [१८३१६] अतीतादीति ॥ अतीतादिज्ञाननिष्ठव्यावर्तकतायांव्यावहारिकस्यवानिर्वचनीयस्यवार्थस्याभावेनाकिंचित्करत्वात् सर्वत्रज्ञा

नेउपलक्षणीभूतविषयोपस्थापितस्वाभाविकविशेषेणज्ञानंव्यावृत्तमित्यर्थः ॥ [१८३।८] एवंचयथेति ॥ यथेत्यस्यतथासर्पज्ञानमपीत्यत्र
त्येनतथाशब्देनान्वयः ॥ [१८३।९] अभावांतरदिति ॥ अस्यविलक्षणमित्यनेनाग्रेतनेनलिंगविपरिणामात्संबंधः । ज्ञानांतरादितइत्य
त्रवचनव्यत्ययोपि ॥ [१८४।१] तत्तत्कार्यैति ॥ दोषाभावगुणाद्यभावकार्याणांप्रमाभ्रमादीनांसंकरःस्यादित्यर्थः । अभावादिषुप्रति
योग्यादिकृतादसंकरात्तत्कार्येष्व्यसंकरशंकांनिराकरोति ॥ [१८४।२] नचेति ॥ [१८४।३] ध्वंसादेरिति ॥ ध्वंसादेःकालेप्रतियोगिनोसत्त्वात्कृ
तेःकालेकृतिविषयस्यासत्त्वं । कृतेरविद्यमानविषयकत्वात् । तदुक्तंकृतेःसिद्धवृत्त्यसिद्धविषयत्वादिति । अतीतादिज्ञानकाले
विषयस्यासत्त्वादितियोजना । ननुध्वंसादेःकालेप्रतियोगिनोसत्त्वेपिकदाचित्सत्त्वमस्त्येवेत्यतआह ॥ [१८४।४] पूर्वक्षणइति ॥ कदा
चित्प्रतियोगिनःसत्त्वेपिध्वंसनिर्वाह्यकार्यकालेप्रतियोगिनोसत्त्वेनतत्कृतासंकीर्णस्वरूपस्यप्रध्वंसादेःकारणस्यासिद्ध्याध्वंसादिका
र्याणामसंकरोनस्यात् । एवंकृत्युत्तरकालेविषयस्यसत्त्वेपिकृतिकालेऽसत्त्वेनासंकीर्णस्वरूपस्यालाभात् कृतिकार्याणामसंकरो
नस्यात् । कार्यंपूर्वक्षणेऽसतोविद्यमानस्यासंकीर्णध्वंसादिरूपस्यासंकीर्णस्वकार्यप्रतिनियतपूर्ववृत्तित्वरूपंकारणत्वंव्याहतमित्य
र्थः । ननुध्वंसादिकालेप्रतियोग्यादीनामसत्त्वेपितेषांतत्रोपलक्षणत्वंभविष्यति । तथाचतदुपलक्षणेनैवध्वंसादिस्वरूपाणामसां
कर्येतत्कार्येष्वप्यसांकर्यंभविष्यतीत्यतआह ॥ [१८४।५] उपलक्षणभेदमात्रेणचेति ॥ मात्रशब्दएवार्थः । प्रध्वंसादौप्रतियोग्यादेर्नो
पलक्षणत्वं । उपलक्षणभेदमात्रेणाप्रसिद्धकाकाद्युपलक्षणसकाशात्भेदेनैवकाकादिकंह्युपलक्षणं । स्वोपलक्ष्येणगृहादिनाकदा
चित्संबद्धंतत्रोपलक्षणंदृष्टं । प्रतियोग्यादिकंप्रध्वंसादिनाकदापिनसंबद्धं । अतस्तत्रनोपलक्षणमित्यर्थः । ननुमाभूत्प्रतियोग्या

दिकंप्रध्वंसादावुपलक्षणं प्रध्वंसादिनासंबध्यमानंदेवदत्तादिकंतत्रोपलक्षणंभविष्यतीत्यतआह ॥ विलक्ष[१८४।५]णेति ॥ देवदत्ताद्यु
पलक्षणभेदमात्रेणविलक्षणकार्यजननेऽतिप्रसंगइत्यर्थः । शिलोद्धरणकृतेर्माषोद्धरणकृतितोवैलक्षण्येहेतुमाह ॥ शिलोद्धर[१८४।५]णा
र्थमिति ॥ ननुज्ञानगतधर्मस्यगुणत्वव्याप्यत्वाद्यनुपपत्त्यानिरूपयितुमशक्यत्वादनंगीकार्यतेत्यतआह ॥ उक्त[१८४।६]प्रमाणैरिति ॥
आख्यातुमशक्यत्वात् हेतोःप्रत्याख्यानमशक्यमितिशेषः । तत्रहेतुरुक्तप्रमाणैरित्यादि । ननुज्ञानेस्वतोविशेषोनयुक्तः । घट
ज्ञानमित्यादिविषयेणैवविशिष्टत्वादित्यतआह ॥ घट[१८५।१]ज्ञानमितीति ॥ यथामाधुर्यादेःस्वतोविलक्षणत्वेपिप्रकारांतरेणप्रतिपा
दयितुमशक्यत्वात्क्षीरादिनैवनिरूपणं तथाज्ञानस्यस्वतोविलक्षणस्यापिघटादिनाविषयेणनिरूपणंयुक्तमित्यर्थः ॥ तत्त[१८५।२]द्वृत्ते
रिति ॥ परिणामानांस्वभावविलक्षणत्वादित्यर्थः ॥ नही[१८५।३]ति ॥ घटीयस्वभावस्यतदभावस्येतिसमानाधिकरणं । तस्यघटस्य
तत्तदाकारवृत्तिरूपेज्ञानेतदीयस्वभावेज्ञानेतत्तद्व्यवहारजननशक्तेचज्ञानेक्रमेणगवयाकाररेखाघटीयस्वभावरूपघटाभावः दाह
शक्तिश्चदृष्टांतः । यथागवयाकाररेखायाःकार्येगवयस्यघटाभावकार्येघटस्यदाहशक्तिकार्येवह्न्यादेर्ननिवेशः तथाताहशज्ञानका
र्येविषयस्यननिवेशइत्यर्थः ॥ अधि[१८५।५]केति ॥ दोषजन्यत्वादित्यर्थः । नचसर्पप्रमायागुणजन्यत्वान्नसर्पभ्रमेणसमानंकारणमि
तिवाच्यं । प्रमायागुणजन्यत्वानंगीकारात् । दोषाभावस्यकारणतावच्छेदकत्वेनाकारणत्वादितिभावः ॥ तद्धे[१८५।५]तुजन्यत्वा
दिति ॥ यद्यपिसर्पज्ञानहेतुसर्पसन्निकर्षजन्यत्वंरज्जुसर्पज्ञानेनास्ति । रज्जुसन्निकर्षस्यैवरज्जुसर्पज्ञानहेतुत्वमित्यंगीकारात् ।
यां० १३२ तथापिसर्पज्ञानहेतुर्द्विविधः सर्पसन्निकर्षः तत्संयोगादिव्याप्त्यादिरूपःदोषश्च । रज्जुसर्पज्ञानेचदोषरूपंसर्पज्ञानकारणमस्ती

तिभावः ॥ [१८५।६] तादृशमिति ॥ मिथ्याभूतसर्पाद्यनवच्छिन्नंस्वतएवासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तमित्यर्थः ॥ [१८५।६] सदेवेति ॥ ननुस्वरूपेणापि
भ्रमज्ञानस्यमिथ्यात्वं । स्वरूपतोबाधाभावेविषयतोप्यबाधप्रसंगात् । नचगुणजन्यत्वमुपाधिः । तस्याप्यापाद्यमानत्वेनव
ह्न्यनुमानेवह्निसामग्र्याइवसाधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । विषयइवमिथ्यात्वप्रयोजकदोषादिसमवहितसामग्र्याज्ञानेप्यवि
शेषाच्चेतिचेन्मैवं । शुद्धचैतन्यस्याबाधितत्वेपितद्विषयस्याज्ञानस्यबाधितत्वेनव्यभिचारात् । अप्रयोजकत्वंच । साध्येसत्यपि
हेतोरभावात् । निर्गुणब्रह्मविषयकदहरादिविद्यानामखंडार्थनिष्ठवेदांतवाक्यस्यस्वरूपतोमिथ्यात्वेनविषयतोपिमिथ्यात्वापत्तेः ।
अबाधात्तद्विषयस्यसत्यत्वेसर्पादिज्ञानस्यविषयिणोपिततएवसत्यत्वं । नायंसर्पःकिंतुतथाज्ञातइतिसर्वानुभवात् । अन्यथा
नायंसर्पइतिवन्नेदंज्ञानमितिबाधोज्ञानस्यापिस्यादिति ॥ [१८६।१] अंतर्भावितेति ॥ एतच्चव्याख्यातंशंकरेण । कारणेसत्ता विशेषण
मुपलक्षणंवा । यदिविशेषणंतदासत्तापिकारणमित्यायातं । सत्तायांचनसत्तेत्यसत्कारणमित्यायातं ॥ [१८६।१] ततइति ॥ सत्ताविशि
ष्टंकारणमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयेसत्तोपलक्षितंसत्तारहितंकारणमितित्वयैवाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ [१८६।१] ततइति ॥ सतोप
लक्षितंकारणमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वाकारणमित्युभयत्रभावप्रधानोनिर्देशः । सत्तामंतर्भाव्यकारणत्वंवर्ततेनवा । कार
णत्वाश्रयकोटौसत्तावर्ततेनवेत्यर्थः । सत्तायांकारणत्वंवर्ततेनवेतियावत् । आद्येऽसदपिकारणं । सत्तायाःसत्ताविरहेणास
त्त्वात् । द्वितीयेसत्तायाःसदाकारप्रत्ययोनेतितन्मात्रप्रमायाःसत्तायाःलोपेसर्वकारणमसदेवप्राप्तमित्यर्थइत्यस्मिन्पक्षेसत्तायां

कारणत्वस्वीकारास्वीकारौततःशब्दार्थः ॥ [१८६।१] खंडनोक्तेति ॥ यद्यपिखंडनेअनेनवार्तिकेनसत्कारणत्वंनिषिध्यते । असत्कार णत्वंतुप्रागेवोक्तमितितद्व्याख्यातारः । तथाप्यसत्कारणत्वस्यकंठरवेणप्रतीतत्वात्तथोक्तमितिध्येयं ॥ [१८६।२] असत्कारणतेति ॥ एतस्यस्वव्याहतेत्यनेनान्वयः ॥ [१८६।३] अस्यैवेति ॥ त्वद्ग्रंथएवअन्यथाकारमक्षराणिकियंत्यपि । तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थेनख लुदुःपठेतित्वदुक्तन्यायेन । अंतर्भावितसत्वंचेदनसत्कारणंततः । नांतर्भावितसत्वंचेदनसत्कारणंततइति । अकारांतर्भावे णपठितुंशक्यत्वादित्यर्थः । अबाध्यत्वरूपसत्त्वविशिष्टेतदुपलक्षितेवा अबाध्यत्वरूपसत्त्वस्यसत्वात् । दृश्यत्वेदृश्यत्ववदिति भावः ॥ [१८६।३] अंतर्भावितसत्वंचेदिति ॥ सत्ताविशिष्टस्याधिष्ठानत्वेविशेषणीभूतायाःसत्तारहितायाःअपिसत्तायाःअधिष्ठान त्वमायातं । सत्तोपलक्षितस्याधिष्ठानत्वेसत्ताविरहितमधिष्ठानमितित्वयैवाभ्युपगमादित्यर्थः । एवंद्वितीयव्याख्यानमपियोज्यं ॥ [१८६।३] ततइति ॥ सत्ताविशिष्टंतदुपलक्षितंवाऽधिष्ठानमित्यभ्युपगमादित्यर्थः ॥ [१८७।१] कथमिति ॥ असदेवेदमग्रआसीदित्यादिनाअ तःकारणत्वंपूर्वपक्षय्य कथंनुखलुसोम्यैवंस्यात् कथमसतःसज्जायेतेत्यादिनाअसत्कारणत्वंनिषिद्धं ॥ [१८७।२] नासतइति ॥ असतः कारणत्वंन । अदृष्टत्वादितिसूत्रार्थः । अत्रकेचित् । दंडतंतुसाधारणमेकंकारणत्वंनास्त्येव । यत्रतवसत्त्वमवच्छेदकंममतु च्छविलक्षणत्वादिकं । किंतुकार्यतावच्छेदकंघटत्वपटत्वादि । कारणतावच्छेदकंदंडत्वतंतुत्वादि । तद्भेदाच्चकारणत्वंभिन्नं । यथागोर्गवयसादृश्यमन्यत्मातृभगिन्यादिसादृश्यमन्यत् । तत्रनैकमवच्छेदकं किंतुगवयत्वादिकमेव । तद्वदत्रापिदंडत्वा

दिकमेवसत्त्वासत्त्वोदासीनमवच्छेदकंवाच्यं । तथाचजनकत्वाजनकत्वानुसारेणापिनसत्त्वासत्त्वसिद्धिः । तदुक्तंखंडने पूर्वसंबं
धनियमोहेतुत्वेतुल्यएवनौ । हेतुतत्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथावृथेति । अस्यार्थः । नसत्कारणं । नाप्यसत्कारणं । किंतुनियतपूर्व
वृत्तिकारणं । तच्चयथासत्तथाअसदपीतिसदेवकारणमितित्वत्कथावत्असदेवकारणमितिमत्कथाप्यापाततोवृथेत्यर्थः । मैवं ।
दंडत्वतंतुत्वादेःत्वन्मतेदंडाद्याभासेऽतिप्रसक्तत्वेननतस्यहेतुत्वावच्छेदकत्वं । नह्यकारणेविद्यमानंकारणतावच्छेदकं । दंडाभा
सादेश्चाकारणत्वंत्वयाप्यंगीकृतमेव । यथोक्तंवाचस्पत्ये । असत्यत्वाविशेषेपिवर्णदैर्घ्यादिनाअसत्यंज्ञायतेनतुधूमाभासीदिनेति ।
कारणस्यानेकत्वेनदंडत्वावच्छिन्नस्वभावत्वेपिसत्त्वंतत्रप्रयोजकमास्थेयं । ममतुसदसतोरेकसामान्यदंडत्वादेरभावेनसद्विशेषदं
डत्वादेःकारणतावच्छेदकत्वेसत्त्वस्यकारणत्वप्रयोजकत्वमिति । उपसंहरति ॥ [१८७।३]तस्मादिति ॥ [१८७।३]असत्वइति ॥ दृश्यत्वादि
हेतुभिर्हेतुवाक्यादिप्रापितानांसाधनव्याप्त्यादीनांमिथ्यात्वबोधनेनतेषामसत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिकृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगं
युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामसतोऽहेतुतान्यथा ॥ ७ ॥ असतःसाधकत्वाभावेबाधकोद्धारः ॥ ७ ॥ २२ ॥ दृग्दृश्यसंबं
धानुपपत्तिरूपंपूर्वोक्तंतर्कंनिराकर्तुमुत्थापयति ॥ [१८७।४]अनुकूलेति ॥ मायिभि[१८७।४]क्षैवइति ॥ अस्यआहुरित्यनेनसंबंधः ॥ [१८७।५]अन्यच्चेति ॥
नीलसंविदोभेदेनीलसंविदिनीलस्यभानंनस्यात् । भिन्नस्यापिभानेनीलसंविदिनीलेतरस्यधवलादेरपिभानंस्यात् । ननुनीलसंवि
दिनीलस्यसंबंधोस्तीतिनीलंभासते धवलादेस्तुतत्रनसंबंधइतिनभानमित्यतआह ॥ [१८७।५]नियामकमिति ॥ नीलस्यनीलबुद्धेश्चवक्ष्य
माणरीत्यान्यःसंबंधोनसंभवति । येननियमःस्यात् । तस्मात्संविदिनीलादेरारोपितत्वमेवसंबंधइतिसत्यत्वेनीलादेःदृकृदृश्यसंबं

धानुपपत्तिरूपोबाधकस्तर्कोस्तिविपक्षेइत्यर्थः । आत्मख्यातिवादिभिःविज्ञानवादिभिः ॥ [१८८।१] ग्राह्यलक्षणाभावाख्यमिति ॥ ग्राह्यांशस्यघटादेरलीकत्वमभिदधानाःविज्ञानवादिनोग्राह्यलक्षणाभावंयुक्तिंतत्रवदंति । ग्राह्यस्यघटादेर्विषयस्यलक्षणंविषयत्वं तस्याभावः । तस्माद्विज्ञानात्माअर्थः । अर्थस्यविज्ञानाभ्देदेतत्रविषयत्वंनस्यात् । लक्षणानिर्वचनेसामर्थ्येनापिज्ञानविज्ञान विषयत्वंनसंभवतीत्यादि । एतच्चबौद्धधिकारेस्पष्टं । ननुदृग्दृश्ययोःसंबंधाभावेपिअसंबद्धस्यैवतयाप्रकाशनमस्त्वित्यतआह [१८८।१] दृश्यस्येति ॥ दृक्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधंवक्तुंसंबंधांतरंनिराकरोति ॥ [१८८।२] नापीति ॥ [१८८।३] आत्मेति ॥ गुणत्वान्नज्ञेयेनघटादिना संयोगः आत्मगुणत्वान्नसमवायःसंभवतीत्यर्थः ॥ [१८८।४] ज्ञानंजन्यहानादीति ॥ यद्यप्येतत्करिष्यमाणप्रथमपक्षविकल्परीत्याप्र थमपक्षेंतर्भवति । तथापिबुद्धिगोचरत्वमित्यत्रात्माश्रयंवक्तुंपृथग्विकल्पितमितिध्येयं ॥ [१८८।५] ज्ञानंकर्मत्वंवेति ॥ कर्मत्वंचक्रिया जन्यफलाश्रयत्वातिरिक्तंकरणव्यापारविषयत्वादिकमत्राभिमतमतोनप्रथमविकल्पांतर्गतिरितिबोध्यं ॥ [१८९।१] कलधौतेति ॥ रू प्यज्ञानाविषयस्यरूप्यमलादेःरूप्येणसहोपादीयमानत्वाद्रूप्यज्ञानविषयत्वंस्यादित्यर्थः ॥ [१८९।२] तयोरिति ॥ तथाचासंभवइतिभावः ॥ [१८९।३] ज्ञानोदीति ॥ कंटकादिज्ञानंकंटकादिकमेवप्रकाशयति ततःकंटकांतरेऽनिष्टसाधनत्वंजानतःपुरुषस्यपुरोवर्तिकंटकेपितद नुमानंभवति । अनिष्टसाधनत्वाच्चहेयताबुद्धिर्जायतइत्यंगीकारात्हानादिबुद्धीनांकंटकादिप्रत्यक्षजन्यत्वासंभवइत्यर्थः ॥ [१८९।४] विषयत्वेति ॥ अनुमित्यादिविषयेऽव्याप्तिश्चबोध्या ॥ [१८९।५] दृश्यमानतायाइति ॥ दृश्यमानत्वस्यदृग्विषयत्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ [१८९।५] योग्यतायामिति ॥ नचयोग्यतायोग्यतांतरंविनैवयोग्यायथादृश्यत्वंदृश्यत्वांतरंविनैवदृश्यमितिवाच्यं । अवच्छेदकरूपा

परिचयेयोग्यतायाएवग्रहीतुमशक्यत्वात् । ननुयस्यांसंविदीत्यत्रसप्तम्यर्थोनविवक्षितइत्यतआह ॥ [१८।१७] संविदइति ॥ [१८।१८] नापीति ॥
यस्यांसंविदिसत्यांयोर्थोवभासतेविषयोभवतीत्यर्थेआत्माश्रयइत्यर्थः ॥ [१८।१९] मत्समवेतमिति ॥ यथारूपज्ञानमिष्टंध्वस्तमित्यादौ
इच्छादीनांरूपज्ञानावच्छेदकत्वंतथामत्समवेतंरूपज्ञानमित्यत्ररूपज्ञानात्मसमवायस्यरूपज्ञानावच्छेदकत्वमस्तीत्यर्थः ॥ तद्वि
[१८।२०] षयत्वेति ॥ इदंरूपमितिज्ञानेविषयत्वापातादित्यर्थः ॥ [१९।१३] तथाचेति ॥ सत्यभूतानामेवघटादीनांस्वाकारवृत्तिद्वाराचैतन्यसं
बंधोस्त्वित्यर्थः । ननुप्रकाशस्यसाक्षात्स्वसंसृष्टप्रकाशकत्वनियमेनचैतन्यस्यपरंपरासंबंधेनविषयप्रकाशकत्वायोगः । नहिप्रदी
पःपरंपरासंबद्धंप्रकाशयतीतिचेन्न । नहिवृत्तिद्वारकइत्यस्यपरंपरासंबंधइत्यर्थः । किंतुसर्वव्यापिचैतन्यस्याविद्यावृतस्यवृत्त्या
वरणेनिवृत्तेअनावृतेनचैतन्येनसत्यानामेवघटादीनांसाक्षात्संबंधोस्तु । किमर्थमाध्यासिकसंबंधकल्पनमित्यर्थः । ननुनवयंप्र
पंचस्यब्रह्मात्मकदृगध्यस्तत्वंवदामहे । येनसर्वस्यसर्वदासर्वप्रतिप्रकाशप्रसंगरूपानिष्टप्रसंगपरिहारायतत्तदाकारवृत्तिद्वारकसं
बंधापेक्षास्यात् । किंतुतत्तदाकारवृत्त्यानावृतेचैतन्येतादृशचैतन्येनसाक्षादेवघटादेःसंबंधोघटते । अतोनतदर्थंवृत्तिरूपद्वारानु
सरणमित्यतआह ॥ [१९।१२] नहीति ॥ [१९।१२] विज्ञानवादिमतइति ॥ यदाहुर्विज्ञानवादिनः । "स्वप्नधीसाम्यतोबुद्धेर्बुद्ध्यार्थस्यसहेक्ष
णात् । तद्भेदेनानिरूप्यत्वात्ज्ञानाकारार्थइष्यता"मिति । भवतांमतेतुदृश्यस्यनतज्ज्ञानेध्यासः । किंतुब्रह्मात्मकदृश्येवे
त्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ [१९।१३] सत्यायाइति ॥ तथाचोक्तातिप्रसंगभंगायवृत्तिरनुसरणीयेतिभावः । नन्वस्तुममतेपिघटा

देःतत्तज्ज्ञानएवाध्यासइत्यतआह ॥ [१९३।३] उपाधीति ॥ [१९३।३] मिथ्यात्वेनेति ॥ अधिष्ठेयाधिकसत्ताकत्वस्याधिष्ठानत्वौपयिकस्याभावादितिभावः । ननूपाध्युपलक्षितेप्युपाधिकृतोभेदोप्यस्तीत्यतआह ॥ [१९३।४] कथंचिदिति ॥ [१९३।५] दृश्याप्रतीतेरिति ॥ तथाचवृत्तिरावश्यकीत्यर्थः ॥ [१९३।६] आध्यासिकेति ॥ घटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येघटप्रकाशकेघटानध्यासेन दृक्दृश्ययोराध्यासिकसंबंधसत्त्वात् प्रकाश्यप्रकाशभावइतिकल्पनानुपपन्नास्यादित्यर्थः ॥ [१९३।६] आवश्यकेनेति ॥ घटाधिष्ठानभूतचैतन्यंघटप्रकाशकमितिमतेपितदभिव्यक्त्यर्थंघटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितस्यचैतन्यस्यानुसरणीयत्वात्तेनैवघटानधिष्ठानेनसत्यस्यघटस्यप्रकाशोस्तु । तरणिकिरणैरिवस्वानधिष्ठितस्यघटादेरित्यर्थः । नचपरोक्षविलक्षणस्फुटतरव्यवहारार्थंविषयाधिष्ठानचैतंन्याभिव्यक्तिकल्पनेतिवाच्यं । आवश्यकेंद्रियजन्यवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनैवतदुपपत्तेरितिभावः । अधिष्ठानचैतन्यमधिष्ठेयस्यप्रकाशकमितिमतेदोषांतरमाह ॥ [१९३।७] किंचेति ॥ सत्यस्येत्यधिष्ठानत्वोपपादनाय ॥ [१९३।८] नाभिव्यक्तिरिति ॥ तथाचनतेनघटादेःप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ [१९३।८] नतदधिष्ठानत्वमिति ॥ तथाचनतदपिघटादिप्रकाशकमित्यर्थः ॥ [१९३।९] आत्माश्रयादिति ॥ स्वावच्छिन्नस्यस्वाधिष्ठानत्वेस्वस्यापिस्वाधिष्ठानत्वप्रसंगेनात्माश्रयइत्यर्थः । यद्वाघटस्याध्यासेसतिघटस्वरूपप्रसिद्धौचैतन्यस्यघटावच्छिन्नत्वं तदवच्छिन्नेचैतन्येसत्यधिष्ठानलाभेघटादेरध्यासइत्यात्माश्रयइत्यर्थः । ननुशुद्धचैतन्यस्यैवघटाद्यधिष्ठानत्वं । तस्यचचरमसाक्षात्कारात्पूर्वंमूलाज्ञाननिवृत्तिरूपव्यक्त्यभावेपितदवस्थाविशेषादिनिवृत्तिलक्षणाभिव्यक्त्यादिविषयप्रकाशोपपत्तिरितिचेन्मैवं । मूलाज्ञानंयदिनावरणं नतर्हितत्सिद्धिः । आवरणार्थमेवत्वयाज्ञानस्यसाधितत्वात् । यदितदावरणं तर्ह्येकावरणनिवृत्तावप्यावरणांतरस्यस

त्त्वेनशुद्धचैतन्यस्यघटाधिष्ठानस्याभिव्यक्तिरितिभावः । दोषांतरमाह ॥ किंचघटेति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यंघटप्रकाशकमितिमतेमिथ्याभूतस्यघटवत्घटाधिष्ठानत्वाभावेनघटाप्रकाशकत्वात्सत्यमेवघटाधिष्ठानंघटप्रकाशकमितिवाच्यं । तस्यचसत्यत्वेनदोषाजन्यतयाऽबाधितार्थकत्वरूपप्रमात्वयोगित्वेनतद्विरुद्धस्वविषयमिथ्यात्वापादनशीलंस्वविषयंप्रत्यधिष्ठानत्वंनसंभवतीत्यर्थः । ननुदोषाजन्यत्वंनप्रमात्वप्रयोजकं । चैतन्यस्यसर्वत्रदोषाजन्यत्वात् । किंतुदोषाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नत्वं । प्रकृतेचतदभावान्नविषयस्यसत्यत्वं । अतोमिथ्याभूतस्वविषयंप्रत्यधिष्ठानत्वंसत्यायादृशोऽयुक्तमितिचेन्मैवं । घटाद्याकारवृत्तेरपिसंभावितेंद्रियादिदोषाजन्यत्वात् । अविद्यायाश्चदोषत्वासंप्रतिपत्तेः । अन्यथाअद्वैतागमविषयश्रौत्रादिवृत्तेरपिअविद्यारूपदोषजन्यत्वेनाप्रमात्वापत्त्याऽद्वैतागमस्यासिद्धिप्रसंगादिति ॥ अभाववद्भूतलमिति ॥ अत्रपरस्परासंयुक्तासमवेतेत्यादिकमेवपक्षः । तत्परिचायकत्वेनाभाववद्भूतलमित्यादि ॥ उक्तेति ॥ परस्परासंयुक्तेत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ अबाधितेति ॥ अपरोक्षत्वमपिविशेषणं । तेनपरोक्षधीषुनव्यभिचारः । नचोभयत्राध्यासिकसंबंधस्यैवविषयत्वेननिमित्तत्वेनचोपपत्तावर्थांतरमितिवाच्यं । तात्विकसंबंधबाधेआध्यासिकसंबंधसिद्धिः । तथाचसंयोगसमवायातिरिक्ततात्विकसंबंधपर्यंतंनाध्यासिकसंबंधसंभावनेतिनतेनार्थांतरं व्यापकानुपलब्धिबाधश्चनिरसिष्यतइत्यर्थः ॥ विमतेति ॥ आनंदोब्रह्मवास्फुरतिइत्यादिकेत्यर्थः ॥ अबाधितविशेषणेति ॥ संबंधिसमसत्ताकविशेषणविशेष्यसंबंधविषयेत्यर्थः । एतेनब्रह्मज्ञानपर्यंतमाध्यासिकसंबंधस्याबाधितत्वेनसिद्ध

॥१३८॥

साधनं सर्वथाअबाधितत्वेसाध्येसाध्यवैकल्यंदृष्टांतस्येतिनिरस्तं ॥ आनंदस्यस्फुरणस्यब्रह्मणोवायासत्तातद्वतःसंवंधस्यसिद्धेः । नचतत्रविशिष्टबुद्धित्वमसिद्धमितिवाच्यं । घटश्चलतीत्यादिवदस्याअपितथात्वादिति । ननुगोमांश्चैत्रइत्यादौविप्रकृष्टगवीनां तद्वतश्चसंयोगाद्यभावात् अन्यस्यचसंवंधस्यतत्राक्लृप्तत्वाद्विशिष्टबुद्धित्वंतत्रव्यभिचारीतिशंकांपरिहरति ॥ गोमानिति[११२।५] ॥ गोमांश्चैत्रइत्यादावपिसंबधस्यततएवसाधनान्नतत्रव्यभिचारइत्यर्थः । ननुसंयोगादेरेवसंवंधत्वात्तस्यचज्ञानज्ञेययोरभावात्तत्र संवंधानुमानंबाधितमित्याशंकांसंयोगाद्यतिरिक्तसंबंधसाधकाभियुक्तवचसानिराकरोति ॥ उक्तंहीति[११२।५] ॥ षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रेमहाभाष्ये । ननुनेदंसूत्रमारंभणीयं । अस्तेर्भूरित्यादौषष्ठीनिर्देशात् विनापिसूत्रेणास्तेःसंवंधीभूरादेशोभविष्यतीतिचोदयित्वानियमार्थोयमारंभइत्युक्तं । नन्वनेकप्राप्तेरभावात् कथंनियमइत्याशंकामभिप्रेत्यतत्परिहारार्थं एकशतंषष्ठ्यर्थाइत्युक्तमित्यर्थः ॥ तेचेति[११२।६] ॥ षष्ठीदंडकपाठाश्रयणेनैतदुक्तमितिकैयटवाक्यस्यार्थानुवादोयं ॥ षष्ठीदंडकइति[११२।६] ॥ षष्ठीदंडकोनामग्रंथविशेषइतिबृहद्विवरणकारः । ननुसंयोगादेरन्यस्यसंबंधत्वेतस्यक्लृप्तपदार्थेष्वन्तर्भावाभावादाधिक्यंस्यादतआह ॥ प्रमितेति[११३।१] ॥ तादृशसंबंधसमावेशेनैवपदार्थाःपरिगणनीयाइत्यर्थः । उक्तानुमानेषुव्यापकानुपलब्धिबाधंशंकते ॥ नचेति[११३।२] ॥ संबंधद्वित्व[११३।२]मिति ॥ संयोगसमवायान्यद्वित्वव्यापकसंख्यापूरणवृत्तित्वेनसंबधत्वानवगाहित्वंविशेषणविशेष्यसंबंधविषयकत्वरूपसाध्यस्य व्यापकंदंडीशुक्लइत्यादिविशेषणविशेष्यसंबंधविषयबुद्धौदृष्टं । अभाववद्भूतलंज्ञातोघटइत्यादौपक्षीकृतविशिष्टबुद्धौतदभावा

त्साध्यस्यापिबाधइत्यर्थः । एवमनुमानांतरेपिबोध्यं ॥ अन्योन्या[११३।२]श्रयाइति ॥ निरुक्तस्यविशिष्टबुद्धित्वव्यापकत्वेतन्निवृत्त्या पक्षेसाध्याभावसिद्धिः । पक्षेसाध्याभावसिद्धौचव्यभिचाराभावेननिरुक्तस्यविशिष्टबुद्धित्वव्यापकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइ त्यर्थः ॥ [११३।२]अन्यथेति ॥ एतदप्युक्तदिशाव्याख्येयं ॥ [११३।२]नापीति ॥ विद्यमानमात्रसंबंधिविषयकत्वंसन्निकृष्टमात्रसंबंधिविषय कत्वंवानोक्तसाध्यव्यापकं । येनतन्निवृत्तिर्बाधिकास्यादित्यर्थः ॥ [११३।३]अस्येति ॥ निरुपाधिकहेतुसाध्यसहचारावगतसाध्यव्या प्तिकहेतोःपक्षवृत्तितयापक्षेसंयोगादिविलक्षणसंबंधिकस्यसंबंधस्यसिद्धेः । निरुक्तयोस्तुनोक्तसाध्यव्यापकतासिद्धिः । अन्यो न्याश्रयादनुकूलतर्काभावाच्च । देशकालसन्निकर्षवतीनामपिसपत्नीनांसंबंधाभावात् । विप्रकृष्टानांगोगोमतांसंबंधदर्शनाच्च । नहितयोराध्यासिकःसंबंधोऽस्तीत्याशयः ॥ [११३।४]अन्यथेति ॥ अनुकूलतर्काभावेपिव्यापकताग्रहइत्यर्थः ॥ पृथक्सि[११३।४]द्धयोरेवेति ॥ पृथक्सिद्धसंबंधिविषयकत्वादेरित्यर्थः ॥ [११३।४]संयोगेति ॥ दण्डीत्यादिविशिष्टबुद्धौसंबंधविषयकत्वादिव्यापकत्वग्रहादित्यर्थः ॥ [११३।४]अपृथक्सिद्धिरिति ॥ पृथक्सिद्धसंबंधिविषयकत्वरूपस्य संबंधविषयकत्वव्यापकस्य निवृत्तिरित्यर्थः ॥ [११३।५]समवायेति ॥ स मवायसाधकस्य विशेषणविशेष्यसंबंधविषयेत्यनुमानस्यव्यापकानुपलब्धित्वेनबाधिकास्यादित्यर्थः ॥ [११३।५]ध्वंसादेरित्यादि ॥ अतीतादिनेत्यादीनांवक्ष्यमाणेनासंबंधादित्यनेनसंबंधः । ध्वंसादेरतीतेनप्रतियोगिनासंबंधाभावेतस्यायंध्वंसइतिनियमोन स्यात् । मिथ्यात्वलक्षणांतर्गतस्यात्यंताभावस्यप्रतियोगिनासंबंधाभावेप्रतियोगिनोमिथ्यात्वंनस्यात् । वेदांतनिष्ठशक्तितात्पर्य

योर्ब्रह्मणासंबंधाभावेवेदांतेभ्योब्रह्मसिद्धिर्नस्यात् । जीवाश्रिताज्ञानस्यब्रह्मणासंबंधाभावेजीवो ब्रह्मनजानातीतिनसिध्यति ।
व्यवहारस्यव्यवहर्तव्येनब्रह्मणासंबंधाभावेब्रह्मणोयंव्यवहारइतिनसिध्यति । मुमुक्षायामोक्षेणसंबंधाभावेमोक्षस्यपुरुषार्थत्वंन
स्यात् । त्वदुक्तदोषस्यप्रपंचसत्यत्वादिनादूष्येणसंबंधाभावेतन्निराकरणंनस्यात् । त्वद्वाक्यस्यार्थेनसंबंधाभावेतन्निरर्थकंस्यात् ।
ज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनास्तीत्येवंरूपंयत्त्वद्वाक्यं तत्प्रतिपाद्योयोज्ञानज्ञेयसंबंधाभावः तस्यएतद्वाक्यजन्यंयत्ज्ञानं तेनसंबंधा
भावात् ज्ञानज्ञेययोःसंबंधाभावःपरेणज्ञातोनस्यादित्यर्थः ॥ [१९३।८] स्वेन्थायेत्यादि ॥ उक्तरीत्यास्वन्यायविरोधः । ज्ञानज्ञेययोःसं
बंधाभावंप्रतिपादयितुंज्ञानस्यज्ञेयेनसंबंधोनेतिप्रयुक्तंयद्वाक्यं तत्प्रयोगरूपायाक्रियातत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्यैतद्वाक्यजन्यस्यज्ञान
स्यसंबंधाभावात् स्वक्रियाविरोधः । ज्ञानज्ञेययोः संबंधाभावरूपार्थस्य ज्ञानज्ञेययोःसंबंधोनास्तीत्येतद्वाक्यजन्यज्ञानेनसंबं
धंबोधयितुंएतद्वाक्यंप्रयुक्तं । ज्ञानज्ञेययोःसंबंधोनास्तीतिवदतीतिस्ववचनविरोधः । तथाचयथाध्वंसप्रतियोग्यादिषुनाध्या
सिकःसंबंधःकिंत्वन्यः तथाज्ञानज्ञेययोरपीत्यर्थः । ननूक्तेषुध्वंसादिष्वध्यासएवसंबंधोभविष्यतीतिसंबंधाभावप्रयुक्ताःस्व
न्यायविरोधादयोनस्युरित्यतआह ॥ [१९४।१] नहीति ॥ [१९४।२] एतेनेति ॥ स्वन्यायविरोधादिनेत्यर्थः ॥ [१९४।२] न्यांथइति ॥ न्यायेदृढेन्यायसा
म्यांत्किंदृढेन्यदपिबाध्यतामितिखंडनपाठः । अदृढेन्यायेत्वयाऽपादितन्यायसाम्यात्किंममदूषणं । दृढेन्यायेप्रतियोग्यभाव
संबंधादिकमपिबाध्यतां । अस्माकंकुत्रापिपदार्थेपक्षपातोनास्तीत्यर्थः ॥ [१९४।३] स्वेत्याहृतस्येति ॥ व्यावहारिकव्यवच्छेदकस्ये
त्यर्थः । मुमुक्षायाश्चमोक्षेणेत्यत्रशंकांपरिहरति ॥ [१९४।४] नचेच्छायाइति ॥ इच्छेष्यमाणयोःसंबंधघटकंतज्ज्ञानजन्यत्वंनतुतदेव

तयोःसंबंधइत्यर्थः ॥ पटेच्छायाइति ॥ पटमात्रेच्छायाइत्यर्थः । नचघटविषयत्वेनघटज्ञानजन्यत्वंतस्यांनेतिवाच्यं । एतस्यविषयसंबंधसिद्ध्यधीनत्वात् गौरवाच्च ज्ञानेतदंगीकारेइच्छायामपितदंगीकारौचित्याच्च । अज्ञानस्याज्ञेयेनेत्यत्रशंकांपरिहरति ॥ अज्ञानस्येति ॥ अस्यासिन्नज्ञानमित्याश्रयविषययोरनुभवादित्यर्थः ॥ स्वीकृतत्वाच्चेति ॥ यथाहुः आश्रयविषयत्वभागिनीति । ध्वंसादेश्चातीतादिनेत्येतदुपपादयति ॥ यदिचेति ॥ तथैवास्त्विति ॥ नतुज्ञानज्ञेययोराध्यासिकःसंबंधइत्यर्थः । ननुप्रतियोग्यभावादीनांसंबंधस्याकल्पितत्वनिदर्शनेननज्ञानज्ञेययोरकल्पितसंबंधसिद्धिः । तत्संबंधस्यापिकल्पितत्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ भावाभावादेरिति ॥ प्रपंचेति ॥ दृक्दृश्यसंबंधानुपपत्त्याज्ञेयमात्रस्याध्यासिकत्वेसिद्धेतन्मध्यपतितस्यप्रतियोग्यभावादिसंबंधस्यापिमिथ्यात्वंसिध्यति । तन्मिथ्यात्वेसिद्धेकुत्रापिसत्यसंबंधस्याकल्पनात्ज्ञानज्ञेययोरप्याध्यासिकसंबंधःसिध्यतीत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ घटस्येति ॥ ज्ञानज्ञेययोःसंबंधविचारेदृष्टानुसारित्वात्कल्पनायाः घटतदभावादाविवधर्मिसमसत्त्वस्यसंबंधस्यकल्पनीयत्वादित्यर्थः ॥ अस्तुवेति ॥ मिथ्यात्वमगृह्णतस्तवमतेविषयत्वमपिमिथ्यैव । नचविषयत्वमिथ्यात्वमात्रेणदृश्यस्यविषयस्यमिथ्यात्वंसिध्यति । यथातार्किकाणांमतेविभुद्रव्यादीनांसंयोगस्यमिथ्यात्वेपिनतेषांमिथ्यात्वमित्यर्थः । ननुमिथ्याभूतविषयत्वाश्रयोनवस्तुतोविषयोभवति । नहिमिथ्याभूतघटत्वाश्रयोवस्तुतोघटोभवतीत्यतउक्तं ॥ दृश्येति ॥ विषयत्वस्योपाधेर्मिथ्यात्वेपिवस्तुतस्तदुपहितस्यनमिथ्यात्वं । परिदृश्यमानत्वादित्यर्थः । ननुसंबंधमि

ध्यात्वमेवसंवंधिनोदृश्यस्यमिथ्यात्वमाक्षेप्स्यति । नचविभुद्रव्यादिषुसंयोगमिथ्यात्वमादायव्यभिचारः । संवंधांतरस्यतत्रस त्त्वात् । प्रकृतेदृक्दृश्ययोस्तुनकोपिसंबंधःसंभवतीत्यतआह ॥ [११६।३]ज्ञानस्येवेति ॥ ननुमिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगीअपरस्मिन्ना रोपितः । यथाशुक्तौरजतं । यथाज्ञेयंज्ञानेअध्यस्तमित्यतआह ॥ [११६।४]नचेति ॥ मिथ्याभूतसंयोगप्रतियोगिनोरपिदंडचैत्रयोरन्यो न्यस्मिन्ननध्यासादित्यर्थः । ननुतात्विकसंवंधप्रतियोगीअपरस्मिन्नध्यस्तइतिनियमः । नचदंडचैत्रादेःसंवंधस्तात्विकः । अतो नदंडेचैत्रस्याध्यासइत्यतआह ॥ [११६।४]नचाध्यासिकेति ॥ इच्छेष्यमाणादौक्लृप्तस्यविषयविषयिभावसंवंधस्यत्यागेनज्ञानज्ञेययोरा ध्यासिकसंवंधकल्पनंहिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं । नचतदंगीकारेपिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्धिः । तात्विकसंवंधप्रतियोगीत्यादेःस्वरूपा सिद्धेरित्यर्थः । ननुदृष्टानुसारेणघटतदभावादिष्विवधर्मिसमसत्ताकःसंवंधोज्ञानज्ञेययोरस्त्वित्युक्तमयुक्तं । तत्रतादृशसंवंधः संभवतीतिकल्प्यते । ज्ञानज्ञेययोस्तुधर्मिसमसत्ताकःसंवंधोनसंभवति । तथाहि । ज्ञानज्ञेययोःसंवंधोज्ञानसमसत्ताकोवाज्ञे यसमसत्ताकोवा । नोभयथापि । परस्परप्रतिवंधादित्यतआह ॥ [११७।१]नचाभावादेरिति ॥ [११७।१]नियामकेति ॥ संवंधसत्ता संवं धिसत्तयासमाना । नतुयावत्संवंधिसत्तया । नियामकाभावादित्यर्थः । ननुज्ञानज्ञेययोर्धर्मिसमसत्ताकसंवंधेनियामकसत्त्वे ऽपिनतथातत्संवंधकल्पनं । तदकल्पनेवाधकाभावादित्याशंक्यतत्रवाधकमाह ॥ [११७।१]दृग्दृश्ययोरिति ॥ दृग्दृश्ययोःसंवंधोनेति वाक्यप्रयोगरूपक्रियायाःदृग्दृश्ययोःसंवंधोनेत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थस्यैतद्वाक्यजन्यज्ञानेनसंवद्धुं श्रवणादिरूपक्रियायाःश्रोत व्येनव्रह्मणा वृत्तिरूपसाक्षात्कारक्रियायाःसाक्षात्कर्तव्येनव्रह्मणासंवद्धुंयातववाक्यप्रयोगरूपाक्रियासाविरुध्येतेत्यर्थः । असं

वंधेन धर्मिसमसत्ताकसंबंधाभावेन । तथाचोक्तस्थलेतादृशसंबंधासिद्धिरेवज्ञानज्ञेययोस्तादृशसंबंधानंगीकारेवाधिकेत्यभिप्रायः । ननूक्तस्थलेपिनधर्मिसमसत्ताकसंबंधोंगीक्रियते । येनतदसिद्धिर्बाधिकास्यादित्यतआह ॥ [११७।३] नहीति ॥ नन्वस्तिब्रह्मणितत्साक्षात्कारस्यश्रवणादिरूपक्रियायाश्चाध्यासः। तावताचब्रह्मसाक्षात्कारादीनांब्रह्मीयत्वंभविष्यतीतिशंकते॥ [११७।४] ब्रह्मणीति॥ [११७।५] घटेति ॥ घटसाक्षात्कारस्यापिब्रह्मण्यध्यस्तत्वादित्यर्थः । नचाध्यासविशेषस्तदीयताप्रयोजकः । एतदपेक्षयाइच्छादिषुक्लृप्तस्यसंबंधस्यैवलघुत्वादितिभावः ॥ [११७।५] धर्मादाविति ॥ तात्पर्यस्यधर्मादिसंबंधोनस्यादित्यर्थः । ननुतात्पर्यंतत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वं प्रतीतेश्चज्ञेयांतरेणेवधर्मेणापिसंबंधोध्यासएवप्रतीतिद्वाराधर्मतात्पर्ययोःसंबंधइतिचेत् मैवं । एतादृशपरंपरासंबंधस्यघटेपिसाम्यादितिभावः ॥ [११७।५] इहापीति ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारस्यब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनब्रह्मसंबंधवत् घटज्ञानस्यापिघटेअध्यस्तत्वेनघटीयत्वंस्या [११७।६] दित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ तदर्थस्य दृग्दृश्यसंबंधाभावस्य । अन्यः आध्यासिकसंबंधादितिशेषः । ननुज्ञानज्ञेययोराध्यासिकसंबंधाभावेतयोःसंबंधएवनसिद्ध्येत् । तथाहि । ज्ञानं प्रकाशः । तस्यचदेशकालविप्रकर्षादिकंप्रकाश्यसंयोगादिषुवाधकमस्तीत्याशंक्यपरिहरति ॥ [११७।७] यद्यपीति ॥ [११७।७] आंतरत्वेनेति ॥ बाह्यप्रकाशस्यप्रकाश्यसान्निध्यंसंयोगादिहेतुर्नत्वांतरस्यापितस्येत्यर्थः ॥ [११७।७] परोक्षेति ॥ परोक्षवृत्तौसाक्षाद्विषयसंबंधस्यत्वयापिस्वीकारादित्यर्थः । ननुपरोक्षस्थलेयद्यप्यधिष्ठानचैतन्येनसाक्षादेवसंबंधः तथापिविषयाकारवृत्त्यासाक्षात्संबंधाभावात् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येविषयस्यपरंपरासंबंधएवेतिचेत् मैवं।

अपरोक्षस्थलेपींद्रियजन्यवृत्त्यवच्छिन्नेनचैतन्येनविषयस्यतादृशसंबंधेनैवभानोपपत्तावाध्यासिकसंबंधकल्पनायांमानाभावादितिभावः ॥ [१९८।१]अन्यथेति ॥ प्रकाशेषुवैचित्र्यानंगीकारे ॥ [१९८।१](प्र)दीपवदिति ॥ प्रकाशरूपेप्रदीपेअध्यासादर्शनात् प्रकाश्यस्यज्ञानरूपेपितस्मिन्सनस्यादित्यर्थः । ज्ञानविशेषेज्ञेयेनसहअध्यासातिरिक्तसंबंधस्त्वयाभ्युपगतइतिसर्वत्रज्ञानेसएवास्त्वित्याह ॥ [१९८।१]किंचेति ॥ [१९८।३]अपरोक्षेति ॥ नन्वपरोक्षानुभवैकरसेब्रह्मण्यध्यस्तस्यातीतादेर्व्यावहारिकस्यस्वज्ञानेनुमित्यादिरूपेअनध्यासेपि यस्मिन्चैतन्येतदध्यस्तंतदेवचैतन्यमनुमित्यादिरूपवृत्त्यवच्छिन्नमनुमितिरितिनाध्यासानुपपत्तिः । अतिप्रसंगपरिहारार्थंचैतन्यस्यविषयसंबंधेवृत्त्युपरागापेक्षायामपिनाधिष्ठानत्वेतदपेक्षा । एवमेवस्मृतिस्थलेपीतिचेन्मैवं । अतीतादेर्ज्ञानंहिनतदधिष्ठानचैतन्यमात्रं । किंत्वनुमित्यादिरूपवृत्त्यवच्छिन्नंतत् । तथातस्मिंश्चनातीतादेरनुमेयस्याध्यासइतिनतस्यस्वज्ञानेध्यासः ॥ [१९९।२]तत्प्रतीतेरिति ॥ ननुप्रातिभासिकस्यप्रातिभासिक्यांवृत्तावनध्यासेपि अधिष्ठानविषयकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यएवाध्यासइतिचोद्यंनिराकरोति ॥ [१९९।२]त्वयापीति ॥ तथाचरूप्यज्ञानाधिष्ठानयोर्भेदान्नरूप्यस्यस्वज्ञानेअध्यासइत्यर्थः । नन्विदमंशाकारवृत्त्यवच्छिन्नमेवचैतन्यंरूप्याकाराविद्यावृत्त्यवच्छिन्नमिति एकावच्छिन्नएवापरावच्छेदेननिरपेक्षोपाधेरिवात्रभेदकाभावाद्रूप्यज्ञानाधिष्ठानयोरेकत्वं । अतएवाभियुक्तैःफलैक्यादैक्यंज्ञानस्योच्यतइति मैवं । अस्तुवस्तुतोवृत्तिभ्यामवच्छिन्नचैतन्यमेकंतथाप्येकैकवृत्त्यवच्छिन्नस्यैवतस्यरूप्याधिष्ठानज्ञानत्वे । नतूभयवृत्त्यवच्छिन्नस्यतेइत्याशयः । ननुअस्तुरूप्याकाराविद्यावृत्त्यवच्छिन्नस्यरूप्यज्ञानस्यरूप्याधिष्ठानत्वमतआह ॥ [१९९।४]रूप्यादेरिति ॥ [१९९।४]रूप्यज्ञानस्याज्ञानेति ॥ रूप्यज्ञानस्यज्ञातैकसत्त्वे

नतत्राज्ञानस्यत्वयाप्यनंगीकारादित्यर्थः ॥ [११९।५]ज्ञानंरूप्यमिति ॥ अधिष्ठानसामानाधिकरण्येनाध्यस्तप्रतीतेर्दर्शनाच्च ज्ञानंरजतमितिधीःस्यादित्यर्थः ॥ [११९।५]घटादेरिति ॥ अध्यासेनघटस्वरूपेसिद्धेघटसन्निकर्षजन्यघटज्ञानरूपघटाधिष्ठानसिद्धिः । अधिष्ठानेचसतितत्रघटादेरध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापातइत्यर्थः ॥ [११५।६]नन्विति ॥ तथाचघटस्यतत्प्रकाशरूपस्यघटज्ञानस्यशुद्धस्यघटाधिष्ठानत्वेनाभिमतस्यचनपरस्परापेक्षेतिनान्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ [११९।७]त्वन्मतेपीति ॥ चैतन्यरूपेज्ञानेसत्यप्यज्ञानानिवृत्तेः वृत्तौसत्यामज्ञाननिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांवृत्तेरेवाज्ञानविरोधितयावृत्तेरेवज्ञानत्वं तदतिरिक्तज्ञानेमानाभावादित्यर्थः । ननु नवृत्त्यतिरिक्तेज्ञानेमानाभावः । वृत्त्युदयात्प्रागज्ञातार्थसिद्ध्यर्थंवृत्त्यतिरिक्तज्ञानस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । अन्यथातस्यसाधकाभावेनशशशृंगतुल्यतयासन्निकर्षजन्यज्ञानहेतुत्वेनप्राक्सत्त्वकल्पनानिष्प्रामाणिकीस्यात् । तस्माद्यादृशस्यघटादेरिंद्रियसंनिकर्षाश्रयत्वेनज्ञानकारणत्वं तादृशस्यसाधनंकिंचिज्ज्ञानमवश्यमभ्युपेयं । अन्यथाअन्वयव्यतिरेकयोरग्रहेणकार्यकारणभावाग्रहात्सर्वामानमेयादिव्यवस्थोच्छिद्येत । तच्चमानंनवृत्तिरूपं । तदानींवृत्तिकारणाप्रवृत्तेरितितद्विलक्षणंनित्यंस्वप्रकाशमेकमेवलाघवात् । तदेवनानाविधोपाधिसंबंधान्नानाविधव्यवहारभाग्भवति । नभइवघटमणिमल्लिकाद्युपाधिभेदेनतच्चाज्ञानसाधकत्वात्स्वरूपतोनाज्ञाननिवर्तकं । वृत्त्युपरक्तंत्वज्ञाननिवर्तकमितिनवृत्तेरनुपयोगः । तथाचसर्वाज्ञानसाधकेसाक्षिचैतन्येअस्मिन्घटादेरध्यासः । तदुक्तंसुरेश्वरवार्तिके । सर्वतीर्थदृशांसिद्धिःस्वाभिप्रेतस्यवस्तुनः । यदभ्युपगमादेवतत्सिद्धिर्वार्यतेकुतः । सर्वतीर्थदृशांतावत्सामान्यंमानलक्षणं । अज्ञातार्थावगमनंत्वदुक्तेतन्नयुज्यते । स्वतस्सिद्धोथवासिद्धोदेहादिस्तेभव

द्भवेत् । प्रमाणानांप्रमाणत्वंनोभयत्रापिलभ्यते । प्रमाणान्यंतरेणापिदेहादिश्चेत्प्रसिद्ध्यति । वदप्रमाणैःकोन्वर्थोनहिसिद्धस्यसाधनं । स्वतोसिद्धेप्रमेयेतुनासतोव्यंजिकाप्रमा । नाभिव्यनक्तिकविताशशशृंगमपिस्फुरन्निति । अत्रोच्यते । आस्तांतावदेषाप्रक्रिया तथापिनतावद्घटादेःसाधकवृत्तिंविनाचैतन्यरूपंज्ञानं । सर्वदासर्वस्यसर्वप्रकाशापत्तेः । वृत्त्युदयात्पूर्वमपियोगिवृत्त्यंतरसत्त्वेनतत्सिद्धेरभावात् । अज्ञाननिवृत्त्यादिकार्यंवृत्त्यैवेत्युक्तं । तस्माद्वृत्त्यतिरिक्तघटज्ञानंत्वद्रीत्यानसिध्यतीतिसाधूक्तं । शुद्धस्यघटाधिष्ठानस्यघटप्रकाशकत्वेविरोधमाह ॥ त्वयापीति ॥ आभासस्येति ॥ शुद्धातिरिक्तस्येत्यर्थः ॥ ब्रह्मानुभवतइति ॥ साक्षिरूपादित्यर्थः ॥ घटानधिष्ठानस्येति ॥ वृत्तिप्रतिविंवितस्यविशिष्टस्यघटप्रकाशकस्यघटानधिष्ठानत्वात् घटाधिष्ठानस्यघटप्रकाशकत्वोक्तौत्वदाचार्यवचोविरोधइत्यर्थः । नचवृत्तिप्रतिविंवितचैतन्यस्यघटाधिष्ठानचैतन्येनसहभेदाभावेनतस्यैवतद्भासकत्वमितिवाच्यं । वस्तुतएकत्वेपिकल्पितभेदवत्त्वात् । अन्यथासर्वस्यसर्वदासर्वप्रकाशापत्तिरितिभावः ॥ दृश्यत्वेति ॥ दृक्संवंधान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ अर्थापत्तिरिति ॥ यद्यप्यनुकूलतर्काभावोक्तिप्रस्तावेनार्थापत्तिविकल्पदूषणयोरवसरःतथाप्यर्थापत्तिदूषणस्यतर्केप्युद्भावनीयत्वात्तदुक्तिरित्यविरोधः ॥ तर्कमात्रमिति ॥ अर्थापत्तेःप्रमाणत्वेनार्थसाधकत्वंतर्कस्यस्वतोप्रमाणत्वेननार्थसाधकत्वं किंतुप्रमाणसहकारित्वमितिमात्रशंव्दार्थः ॥ संवंधस्येति ॥ दृक्संवंधरूपदृश्यत्वस्येत्यर्थः ॥ किंत्विति ॥ संवंधिनोमिथ्यात्वेसंवंधस्यानुपपत्तिरेवस्यादित्यर्थः । संवंधिमिथ्यात्वंप्रकृतसंवंधप्रतिकूलंनेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अ

ध्यंस्तत्वेति ॥ मिथ्याभूतसंबंधिकसंबंधस्येत्यर्थः । तथाचोक्तरूपस्याध्यस्तत्वरूपसंबंधस्यसंबंधिमिथ्यात्वंनप्रतिकूलं किंतुतादृशसंबंधस्वरूपसंपादकत्वेनानुकूलमेवेतिभावः ॥ तस्येति ॥ संबंधस्यहिअन्यत्रक्लृप्तसत्यसंबंधिकत्वेनैवाक्षेपकता नत्वन्यत्राक्लृप्ताध्यस्तत्वादिरूपेण । तथाचयेनरूपेणसंबंधस्याक्षेपकता तद्रूपाक्रांतस्यआक्षेपकस्यआक्षेप्यसंबंधिमिथ्यात्वंप्रतिकूलमेवेत्यर्थः । दृक्संबंधरूपदृश्यत्वंप्रतिसंबंधिमिथ्यात्वंप्रतिकूलमेव । अध्यस्तत्वरूपसंबंधंप्रतिसंबंधिमिथ्यात्वस्यप्रतिकूलत्वाभावेपितादृशसंबंधस्यासिद्धत्वान्नसंबंधिमिथ्यात्वाक्षेपकतेत्याखंडलार्थः । ननुदृश्यत्वरूपदृक्संबंधंप्रतिसंबंधमिथ्यात्वंनप्रतिकूलं । तादृशसंबंधस्यस्वरूपेणमिथ्यात्वात् । तत्सत्त्वेहिसंबंधिमिथ्यात्वेनतस्यापिमिथ्यात्वापत्त्यातन्मिथ्यात्वंसंबंधप्रतिकूलंस्यात् । नतुतदस्तीत्याशंक्यनिरस्करोति ॥ नचमिथ्याभूतेति ॥ स्वतइति ॥ स्वतःप्रामाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धेच्छादिसाधारणस्यविषयत्वरूपसंबंधस्यबाधकमंतरेणमिथ्यात्वायोगादित्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ दृक्दृश्यसंबंधस्यमिथ्यात्वेसंबंधानुपपत्त्यादृश्यमिथ्यात्वसिद्धिः तत्सिद्धौचसंबंधिभूतदृश्यस्यमिथ्यात्येनतत्संबंधस्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । आक्षेप्यस्यप्रमाणांतराविरुद्धत्वंचनास्तीत्याह ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ ननुनप्रत्यक्षविरोधः तस्यातत्वावेदकत्वादित्यतआह ॥ नचेति ॥ यथाचनप्रत्यक्षाविरोधस्तथोक्तमधस्तात् । आक्षेपकस्यदृश्यत्वस्यआक्षेप्यंदृश्यमिथ्यात्वंविनानुपपद्यमानत्वमपिनास्तीत्यभिप्रायेणोक्तंप्रत्यक्षादीत्यादि । अन्यथाप्युपपन्नस्यनतदाक्षेपकत्वमित्यर्थः । त्वदभिमतस्यदृगध्यस्तत्वरूपस्यदृश्यत्वस्यमिथ्यात्वाक्षेपकस्यप्रमितत्वमपिनास्तीत्याह ॥ नाप्येकस्येति ॥ प्रमितानेकवस्तुत्यागबाधकेनत्वदभिमतदृश्यत्वस्यनप्रमितत्वं । दृश्यत्वस्याध्यस्तत्वरूपत्वेहि दृश्य

ग्राहकस्यप्रत्यक्षादेःस्वतःप्रामाण्यादित्यागः । अद्वैतागमाद्यनाश्वासइत्यादिवहुविक्लवंस्यादित्यर्थः । नचाक्षेपकेप्रमितत्वमनपे
क्षितं अप्रमितेनापिप्रतिविंवेनविंवाक्षेपदर्शनादितिवाच्यं । प्रतिविंवस्यत्वन्मतेपिसत्यत्वात् । तज्ज्ञानस्यैवाक्षेपकत्वाच्च ॥
२०१।४ अनेकेति ॥ वहुवाधस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः । दृश्यत्वंविकल्प्यदूषयति ॥ २०१।४ आक्षेपकमिति ॥ २०१।५ तवेति ॥ नचाध्यासरूपंदृग्वि
षयत्वंममापिसंमतमितिवाच्यं । इच्छादिसाधारणानध्यस्तदृग्विषयत्वेनैवोपपत्तौ अध्यस्तस्यदृग्विषयत्वस्यकल्पनेमानाभा
वात् । ननुइच्छादिसाधारणंविषयत्वमस्तुदृश्ये तदेवदृश्यस्याध्यस्तत्वेमानमित्यतआह ॥ २०१।५ सिद्धौवेति ॥ अतिप्रसंगस्यविष
यत्वसंवंधेनैवभंगादितिभावः ॥ २०१।७ सिद्ध्यसंमतेरिति ॥ दृगधीनसिद्धिकत्वमित्यत्रवहुव्रीह्यर्थस्यसिद्धिसंवंधस्यतद्विषयत्वरूप
त्वादित्यर्थः ॥ २०१।७ नचेति ॥ दृक्संवंधसामान्यंदृश्यत्वंतच्चप्रसक्तसंयोगादिविशेषनिषेधसहकृतं अध्यस्तत्वरूपेविशेषसंवंधेपर्यव
स्यत्संवंधिनोदृश्यस्यमिथ्यात्वमाक्षेप्स्यतीत्यर्थः ॥ २०१।८ तस्येति ॥ घटस्यज्ञानमितिप्रतीतिसिद्धोयोज्ञानज्ञेययोःसंवंधः तंप्रतिअ
ध्यस्तत्वरूपसंवंधस्यविशेषरूपत्वाभावात् प्रथममध्यस्तत्वंसंवंधत्वेनैवनक्लृप्तं । दूरेज्ञानज्ञेयसंवंधसामान्यंप्रतिविशेषत्वेन । त
थाचनपरिशेषेणाध्यस्तत्वेपर्यवसानमितिभावः ॥ २०२।१ नहीति ॥ ज्ञेयज्ञानसंवंधसामान्यंप्रतिअध्यस्तत्वरूपसंवंधस्यविशेषत्वेघटस्य
ज्ञानमित्यत्रयथाज्ञेयज्ञानसंवंधसामान्यव्यवहारेज्ञेयस्यषष्ठ्यंतेननिर्देशः ज्ञानस्यप्रथमांतेन तथाध्यस्तत्वरूपविशेषसंवंधव्यव
हारेपि अध्यस्तस्यषष्ठ्यंतेनअधिष्ठानस्यप्रथमांतेननिर्देशःस्यात् । ननुतथास्तीत्यर्थः । नचरूप्यस्यशुक्तिरधिष्ठानमितिप्रतीत्या

अध्यस्तत्वस्यसंबंधविशेषत्वसिद्धिरितिवाच्यं । घटस्यसंबंधःघटस्यसंयोगइतिसामान्यविशेषसंबंधव्यवहारेपदांतरप्रयोगादर्शनात् । रूप्यस्यकिंचित्शुक्तिरितिसंबंधसामान्यंप्रतिरूप्यस्याधिष्ठानंशुक्तिरित्येतस्यविशेषत्वेपिज्ञेयज्ञानसंबंधंप्रतिनविशेषत्वमित्यर्थः ॥ [२०२।१] तद्वत्तइति ॥ सदसद्वैलक्षण्याभावरूपानिर्वाच्यत्वाभाववतइत्यर्थः । ननुकरणसामर्थ्येनतुच्छेतदाकारवृत्तिसमुल्लासेपिदृक्संबंधरूपंदृश्यत्वंतुच्छत्वविरोधिनतुच्छेस्ति । तुच्छाकारतायावृत्तिगतत्वेपिवृत्तिसंबंधस्यतुच्छगतत्वाभावोपपत्तेरितिचेन्न । वृत्तिसंबंधातिरिक्तस्यदृग्विषयत्वस्यघटादावप्यभावेनापदकासिद्धेः । तुच्छाकारतायावृत्तिगतत्वेतुच्छेपिवृत्तिसंबंधस्यावर्जनी[२०२।३]यत्वाच्च ॥ सत्त्वेपीति ॥ नचब्रह्मणितद्व्यवहारोध्यस्तइतिवाच्यं । घटव्यवहारस्यापिब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनतस्यापिब्रह्मव्यवहारत्वा[२०२।४]पातादित्युक्तत्वात् ॥ यःकश्चिदिति ॥ दृक्दृश्ययोर्यावान्संबंधःससर्वोप्यध्यस्तोमिथ्येत्यर्थः ॥ [२०२।५] आद्यइति ॥ दृक्दृश्यइति संबंधस्यसर्वस्यमिथ्यात्वेपिदृश्यइवदृश्यस्याप्यमिथ्यात्वोपपत्तेरित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ [२०२।५] त्वन्मतइतिं ॥ घटादेस्स्वसन्निकर्षजन्या[२०२।६]स्वज्ञानात्पूर्वंसत्त्वेनस्वज्ञानेअध्यासायोगादित्युक्तत्वादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ [२०२।६] शाब्दवृत्तेरिति ॥ शब्दजन्यायाब्रह्माकारवृत्तौविषयाधिष्ठानचैतन्यादिकल्पनांविनावृत्तिमात्रंप्रतिब्रह्मणोविषयत्वं विषयिण्यांचवृत्तौविषयस्यब्रह्मणोनाध्यस्तत्वं तथाघटादिरपिस्वसन्निकृष्टेंद्रियजन्यवृत्तिविषयएवतादृशवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येनघटादेःप्रकाश्यत्वेपिनचैतन्येनघटस्याध्यस्तत्वं संबंधः । किंतुइष्यमाणेच्छादिवत्विषयविषयिभावःतात्विकःसंबंधोस्तु । ननुशाब्दवृत्तेःसादित्वान्नतत्रब्रह्माध्यासः । ब्रह्म

ण्यनादौदृश्याध्यासोभविष्यतीत्यतोदृष्टांतांतरमाह ॥ अविद्येति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणस्येति ॥ अनुमा
नत्रयस्येत्यर्थः ॥ तल्लक्षणस्येति ॥ संयोगस्यसमवायस्यचयल्लक्षणंतदेवज्ञानज्ञेययोःसंबंधस्यलक्षणंभविष्यतीत्यर्थः ॥ विशे
षसंज्ञायांइति ॥ यथासंयोगःसमवायइतितयोःसंज्ञातथाज्ञेयज्ञानसंबंधस्यापियथारुचिविषयविषयिभावइत्यादिसंज्ञाकर्तव्ये
त्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ संबंधासिद्धिरित्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यैतद्वाक्यप्रतिपाद्येनसंबंधसिद्ध्यभावरूपेणार्थेनसंबंधसत्त्वास
त्त्वाभ्यांव्याहतमित्यर्थः ॥ स्वनिर्वाहकत्वमिति ॥ संबंधांतरंविनैवसंबंधस्यसंबंधत्वमित्यर्थः । अन्यथाध्यासिकसंबंधेपिसंबं
धांतरपरंपरास्यात् । नचाध्यासिकसंबंधस्यमायिकत्वेनमायायाश्चाघटनघटनापटीयस्त्वेनसर्वानुपपत्तिर्भूषणमितिवाच्यं । स
त्यस्यैवेश्वरशक्त्यासत्यज्ञेयस्यस्वज्ञानेनसंबंधस्यचस्वनिर्वाहकतास्तु । नतुमातरीवईश्वरशक्तौभक्तिंत्यक्त्वाकापुरुषस्यकुलटाया
मिवानिर्वाच्यमायायांभक्तिर्युक्ता ॥ यदपीति ॥ विषयत्वंकिंज्ञानजन्यफलाश्रयत्वंवेत्यादिनाकृतमित्यर्थः ॥ प्रकृतानुपयुक्त
मिति ॥ अनुकूलतर्कप्रस्तावेअनुपयोगात् भौतिकविचारमनुसरतीत्यर्थः । उक्तंह्यात्मतत्वविवेके । केनचिद्भौतिकेनराजद्वा
रिद्विरदमवलोक्यविकल्पितं । किमयमंधकारोमूलकमस्ति । आहोस्विज्जलवाहोवलाकावान्वर्षतिगर्जतिच । यद्वावांधवोयं ।
राजद्वारेश्मशानेचयस्तिष्ठतिसवांधवइतिपरमाचार्यवचनात् । अथवायोयंभूमौदृश्यतेतस्यच्छायेति । दूषितंच । नप्रथमः । त
स्यशूर्पयुगलप्रस्फोटनाभावात् । नद्वितीयः । तस्यस्तंभचतुष्टयायोगात् । नतृतीयः । तस्यलगुडभ्रामणाभावात् । नचतुर्थः ।
तस्यनरशिरःशतोद्गिरणाभावात् । अतोनकिंचिदिदमिति । किमेतावताद्विरदस्वरूपमेवनिवर्ततां । किंतुयोद्विरदोस्तिसो

स्त्येव ॥ अनतिप्रसंगायेति ॥ घटदृशिपटस्यदृश्यत्वपरिहारायकरणसन्निकर्षादिद्वारकोदृक्दृश्ययोःसंबंधोवाच्यः । नतुदृश्यगतंविषयत्वमपिनिर्वाच्यमित्यर्थः । ननुप्रकृतस्यदृश्यमिथ्यात्वस्यसिद्ध्यर्थंविषयत्वनिरुक्तिखंडनमित्यतआह ॥ नचेति ॥ विषयस्य दृश्यस्य ॥ विषयित्वस्येति ॥ विषयत्वानिरुक्तौतद्घटितविषयित्वस्याप्यनिरुक्तावपिविषयिण्यादृशोयथासत्यत्वं तथादृश्यस्यापिसत्यत्वमक्षतमित्यर्थः । विषयत्वनिरुक्तिखंडनंसाधनभिन्नएवननिविशते किंतुवाधकेपिनिविशतेतदित्याह ॥ स्वव्याहतंचेति ॥ त्वयैवेति ॥ विवादगोचरापन्नंप्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणेत्याद्यनुमानेविषयत्वस्यव्यवहृतत्वाद्विषयत्वनिरुक्तिखंडनंस्वव्याहतमित्यर्थः ॥ दृग्विषयत्वस्येति ॥ दृश्यत्वस्येत्यर्थः । ननुनवयंविषयत्वंसर्वथानिराकरिष्यामः । अपित्वध्यस्तत्वातिरिक्तं । स्वविषयावरणेत्यादौतुविषयत्वमध्यस्तत्वरूपंमयाव्यवहृतं । तेननस्वव्याहतिरित्याशंक्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ स्वविषयावरणेत्यत्रस्वशब्दस्यपक्षीभूतप्रमाणज्ञानपरतयाप्रमाणज्ञानस्यचविषयानध्यस्तत्वपर्यंततया सत्यंस्वविषयंप्रतिनाधिष्ठानत्वं । व्याघातादित्यर्थः । प्रमाणज्ञानेतद्विषयस्याध्यासेदोषांतरमाह ॥ तदज्ञानेति ॥ यदिप्रमाणज्ञानेतद्विषयोध्यस्तःस्यात्तदाप्रमाणज्ञानविषयकाज्ञानेनतज्ज्ञानेनचतद्विषयविषयकाध्यासस्यतज्ज्ञानापरपर्यायस्यजन्मनिवृत्तीस्यातां । प्रमाणज्ञानविषयस्यप्रमाणज्ञानानुविद्धतयाप्रमाणज्ञानविषयइत्यादिरूपेणइदमंशानुविद्धतयाइदंरजतमितिरजतस्येवप्रतीतिःस्यात् । नचैतदस्ति । अन्यादृशंचनाध्यस्तत्वं । तस्मात्प्रमाणज्ञानेनतद्विषयोध्यस्तइत्यर्थः । ननुविषयत्वनिरुक्ति

खंडनंनप्रकृतानुपयुक्तं । तथाहि । दृशंप्रतिदृश्यस्यविषयत्वेखंडितेअन्यस्यसंवंधस्याभावादृगसंबद्धस्यदृश्यस्यदृक्प्रकाश्यत्वानुपपत्तेर्दृगध्यस्तत्वरूपोदृक्संवंधःसिध्यतीतिघटादिदृश्यगतदृक्प्रकाश्यत्वरूपदृश्यत्वोपपादकाध्यस्तत्वसमर्थनार्थत्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ [२०४।४] नहीति ॥ साधारणं परोक्षभ्रमविषयेविद्यमानं । दृश्यविशेषस्य अपरोक्षज्ञानविषयस्य । दृग्विशेषप्रकाश्यत्वे वृत्तिप्रतिविंवितचैतन्येनवातदभिव्यक्तघटाधिष्ठानचैतन्येनवाप्रकाश्यत्वे । परोक्षभ्रमस्थलेअनिर्वाच्यत्वरूपाध्यस्तत्वे विद्यमानेप्युक्तचैतन्यप्रकाश्यत्वरूपदृश्यत्वाभावान्नाध्यस्तत्वंतस्योपपादकं । नहिसामान्यंविशेषस्योपपादकं । तस्मिन्सत्यभवतस्तदप्रयोज्यत्वात् । तथाचाध्यस्तत्वस्यदृश्यत्वानुपपादकत्वात्तत्सिध्यर्थंनविषयत्वखंडनं । किंतुप्रकृतानुपयुक्तमेवतदिति भावः ॥ [२०५।१] तादृशमिति ॥ चिदात्मनिवृत्तावनध्यस्तेवृत्तिंप्रतिविषयेयादृशंविषयत्वलक्षणंतादृशंज्ञेयंप्रतिज्ञानस्यापितदस्त्वित्यर्थः । विषयत्वलक्षणस्यावश्यंवक्तव्यत्वमाह ॥ [२०५।३] त्वयापीति ॥ [२०५।४] लक्षणस्यापीति ॥ तदुक्तंवौद्धाधिकारे तत्सिद्धौतल्लक्षणमपिकिंचिदस्त्येवेति । तथाचावश्यवक्तव्यस्यविषयत्वलक्षणस्यखंडनंस्वव्याहतमित्यर्थः ॥ [२०५।४] प्रमाणवदिति ॥ प्रमाणवल्लक्षणस्यापीत्यर्थः ॥ [२०५।४] अविद्यादाविवेति ॥ अविद्यावद्विषयस्यापीत्यर्थः ॥ [२०५।४] साधनमिति ॥ विषयत्वस्यत्वदीयहेत्वंतर्गतत्वात् हेतुज्ञानायतदवश्यंलक्षणीयमित्यर्थः । ग्राह्यलक्षणज्ञानवतस्तवतत्प्रत्याख्यानंव्याहतमित्याह ॥ [२०५।५] नचतवापीति ॥ घटादेःपटाद्यसंकीर्णव्यवहारायतद्धेतुभूतंपटाद्यसंकीर्णस्यपृथुवुध्नोदराकारादेर्ज्ञानंतादृशासंकीर्णव्यवहारवत्तवापिवर्तते । असंकीर्णतादृशाकारएवलक्षणं । ज्ञातस्यवस्तुनःत्वयापिकिमपिलक्षणंनिर्वक्तव्यमेवेतितत्खंडनंव्याहतमित्यर्थः । ननुनिरुच्यमानलक्षणस्यज्ञानं

नताद्दशव्यवहारहेतुः। किंतुलक्षणस्य। तावतैवताद्दशव्यवहारसिद्धेरितिशंकते ॥ [२०५।६] नन्विति॥ [२०५।६] तन्निर्वचनेनेति ॥ असंकीर्णाकाररूपलक्षणस्यनिर्वचनेनेत्यर्थः॥ [२०५।६] सममिति ॥ ग्राह्यलक्षणस्यासंकीर्णाकारस्यानिर्वचनेपि ताद्दशाकारज्ञानमात्रेणैवासंकीर्णोग्राह्यव्यवहारोभविष्यतीति तन्निरुक्तिखंडनेपिममानिष्टाभावात्तत्खंडनंप्रकृतानुपयुक्तमितिभावः॥ [२०५।७] इयांस्त्विति॥ अयमांतरालिकोविशेषोप्रयोजकः। असंकीर्णतदाकारज्ञानस्यव्यवहारहेतुत्वादितिभावः ॥ [२०५।७] सइति॥ आकारः। ननुविषयाकारलक्षणस्यानुक्त्याविषयस्यानिर्वचनीयत्वंसिध्यतीत्यतआह॥ [२०५।८] नचेति ॥ नह्यनिरुच्यमानलक्षणकत्वमनिर्वचनीयत्वं। किंतुसदसद्वैलक्षण्यंतत्। तच्चलक्षणोक्त्यनुक्त्योःसममेव । ननुसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वंप्रतिदुर्निरूपलक्षणकत्वंप्रयोजकंमयांगीक्रियतइत्यतआह॥ [२०५।९] ब्रह्मणीति ॥ कारणत्वस्यलक्षणंदुर्निरूपमितिब्रह्मणिजगत्कारणत्वस्यासंभवापातादिष्टापत्तिंवारयितुंश्रौतस्येत्युक्तं । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिश्रुतिबोधितस्यकारणत्वस्यानिर्वचनीयत्वेश्रुतेर्व्यावहारिकमपिप्रामाण्यंनस्यादित्यर्थः॥ [२०६।१] असंभवादिति॥ प्रसंगांतोहेतुः । असंभवप्रसंगादित्यर्थः । ब्रह्मणोपिदुर्निरूपलक्षणत्वादनिर्वचनीयत्वंस्यादित्याह ॥ [२०६।१] त्वयैवेति ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपंतत्कीद्दगितिप्रश्नेताद्दशमीद्दशमितिविशिष्यनिरूपणंयत्रनप्रसरतितद्वस्तुप्रत्यक् इत्यवधार्यतामित्यनेनदुर्निरूपत्वोक्तेरित्यर्थः। सुनिरूपलक्षणत्वेपिनसत्यत्वमित्याह॥ [२०६।२] प्रपंचादाविति ॥ त्वद्रीत्याअनिर्वाच्यत्वादिनाप्रपंचस्यलक्षणंसुकरमितिप्रपंचोप्यनिर्वाच्योनस्यात्। सत्यएवस्यादित्यर्थः। ग्राह्यस्यघटादेर्लक्षणखंडनंश्रुतिविरुद्ध

मित्याह ॥ [२०६।२] यत्कठिनमिति ॥ यद्वाननुनिर्दुष्टलक्षणाभावोनिर्वाच्यत्वेहेतुः । प्रपंचगतानिर्वाच्यत्वलक्षणंत्वाधुनिकपुरुषो
त्प्रेक्षितत्वात्संभावितदोषमित्यतआह ॥ [२०६।२] यत्कठिनमिति ॥ निर्दोषश्रुतिसिद्धस्यलक्षणस्यनिर्दुष्टत्वात्तादृशलक्षणानुक्तेरभावा
त्पृथिव्यादीनामनिर्वाच्यत्वंनस्यादितिभावः । ननुग्राह्यलक्षणस्यसत्त्वेतस्यनिर्वचनमपिपृथिव्यादेःकाठिन्यस्येवस्यात् । नच
तन्निर्वचनमस्ति । तस्मान्नग्राह्यलक्षणस्यसत्त्वमित्याशंक्यतदनिर्वचनमन्यथासिद्धयति ॥ [२०६।३] तस्मादिति ॥ इत्थमितिवक्तुमशक्य
त्वमद्भुतत्वादेवयुक्तमित्यन्वयः । असत्त्वादेववक्तुमशक्यत्वंकिंनस्यादित्यतउक्तं [२०६।३] प्रमितस्येति ॥ प्रमितस्यदुरपह्नवत्वादि
त्यर्थः । स्पष्टयाअबाधितदृष्ट्यादृष्टंयदबाधितलक्षणंसंस्थानविशेषरूपंतस्यप्रतिपुरुषमुखेसत्त्वेपियथाद्भुतत्वाद्वक्तुमशक्यत्वं त
थाब्रह्मलक्षणस्यापीति ॥ [२०६।४] अद्भुतत्वादिति ॥ अद्भुतत्वाद्धेतोः इत्थमितिनिर्वाच्यत्वाभावइत्यर्थः । ननुनाद्भुतत्वादनिर्वाच्य
त्वंकिंतुप्रतिभासमात्रत्वादित्याशंक्यव्यतिरेकव्यभिचारेणपरिहरति ॥ [२०६।५] नहिशुक्तीति ॥ यद्विप्रातिभासिकत्वेनानिर्वाच्यत्वं
तर्ह्यनिर्वाच्यत्वाभावेनसुवचत्वेनाप्रतिभासिकत्वंव्यावहारिकत्वरूपंस्यादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वंवक्तुंअन्वयव्यभिचारमप्याह
॥ [२०६।६] नवामुखेति ॥ प्रातिभासिकत्वाभावेपिमुखसंस्थानादौविद्यमानस्यानिर्वाच्यत्वस्यतदप्रयोज्यत्वादितिभावः । व्यभिचारां
तरमाह ॥ [२०६।६] नवेति ॥ विषयत्वनिरुक्तिखंडनस्यप्रकृतानुपयुक्तत्वमुक्तमुपसंहरति ॥ [२०६।७] तस्मादिति ॥ [२०६।८] शब्दसाम्यादिति ॥ निरु
यां० १३४ क्तौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वचनीयत्वंसिध्यति । निरुक्तिविरहस्यानिर्वचनीयत्वस्यचैकार्थत्वात् शब्दसाम्यमितिभावः

॥ भ्रांतिमूलमिति ॥ निरुक्तौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वचनीयत्वंयद्यपिसिद्ध्यति तथापिसदसद्वैलक्षण्यरूपंतन्नसिद्ध्यति । निरुक्तिविरहेपिप्रतिपुरुषमुखवत् इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत्ब्रह्मवत् आनंदादिवत्सत्त्वसिद्धेः । एवंसत्यपिसदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वसिद्ध्यर्थं यन्निरुक्तिखंडनंकृतंतद्भ्रांतिमूलं । भ्रांतौकारणं । अनिर्वाच्यनिरुक्तिविरहशब्दयोःएकार्थत्वरूपं शब्दसाम्यमित्यर्थः । एतावतानिर्वचनायोग्यत्वमभ्युपेत्यसमाहितं वस्तुतस्तदपिनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ केषांचिदिति ॥ निर्वचनेऽकुशलानामित्यर्थः । नहित्वन्मतेपिमंदेनौपनिषदापदेनभेदवादिनंप्रत्यैक्यंअशक्यनिरूपणमितितन्निर्वचनायोग्यंभवति । अन्येनोपनिषदोरसेनसुनिरूपत्वात् । तथाग्राह्यलक्षणमपीत्यर्थः ॥ उक्तंहीति ॥ वौद्धधिक्कारेहिजगतोनिर्वाच्यदूषणंप्रकृत्यैतदुक्तं परामर्शपाटवाभावेनाप्युपपत्तेः नहिजात्यंधोनीलंज्ञातुंनिर्वक्तुंवानशक्तइत्यज्ञेयानिर्वाच्यमेवतल्लोकइति । वौद्धधिक्कारस्थंवाक्यांतरमप्युदाहरति ॥ दुरवगाहत्वेनेति ॥ अर्थानुवादोयं । तद्ग्रंथपाठस्तु नहिलक्षणापरिज्ञानमात्रेण स्पष्टदृष्टमपिलक्ष्यमपह्नोतुंशक्यते । अपरिज्ञानस्यतद्दुःरवगाहत्वेनाप्युपपत्तेरिति । ननुकेषांचिन्निर्वचनशक्तिरित्यनुपपन्नं मम निर्वचनासामर्थ्येनसर्वेषामेवतत्राशक्तिसिद्धेरित्यतआह ॥ नचेति ॥ सर्वेषामितिशेषः । ग्राह्यलक्षणस्यकुशलमतिभिःसुवचत्वेपितवतत्रासामर्थ्येनसर्वेषामेवतन्निर्वचनाभाववचनंवानरवचनतुल्यं । वानरवचनंतु वौद्धधिक्कारेउक्तम् । पवनतनयवार्तामुपश्रुत्यतत्स्पर्धयाकश्चिद्वानरःकियद्दूरमुत्पत्यमहार्णएवपतितःप्राह । अपारएवायमकूपारः । मिथ्यारामायणमिति । त

दृश्यसंबं. १ । २३

थास्वासामर्थ्येनसर्वेषामेवतत्कल्पयसीत्यर्थः ॥ प्रयोगइति ॥ प्रयुज्यतइतिप्रयोगः कर्मणिघञ् ॥ नचेति ॥ विषयत्वज्ञानेस
तितद्धटितोज्ञानविषयइत्यभियुक्तप्रयोगः । तादृशप्रयोगेचतत्प्रयोगरूपविषयत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वेति ॥
यंप्रयोगविशेषंयन्मंत्रत्वमपेक्षतेतन्मंत्रत्वंसप्रयोगविशेषोनापेक्षते किंतुतदतिरिक्तमितिनान्योन्याश्रयइत्यर्थः । नचैतावताज्ञेय
त्वमात्रंसामान्यतःस्यात् नत्वेतज्ज्ञानविषयत्वमितिवाच्यं । एतदर्थातर्भावेणतद्विशेषस्यासिद्धेः । नचसादौपूर्वप्रयोगमपेक्ष्यप्र
योगोनवक्तुंशक्यंते तस्यानादिमात्रविषयत्वादितिवाच्यं । नियामकाभावाल्लिप्यादिसंप्रदायवदुपपत्तेश्च । वैदिकप्रयोगस्यापि
त्वन्मतेमुख्यानादित्वाभावाच्च । ननुप्रयोगोपिस्वविषयेसंबंधइत्यात्माश्रयइतिचेन्न । शब्दरूपस्यतस्यासंबंधत्वात्संबंधत्वेनाप्र
वेशाच्च ॥ करणपाटवेति ॥ एडमूकादीनांअभिलपनरूपव्यवहाराभावेपीत्यर्थः ॥ अस्त्वेवेति ॥ तयाचनतत्राव्याप्तिरि
त्यर्थः । निर्विकल्पकानंगीकारेणतत्राव्याप्तिंपरिहरति ॥ कदापीति ॥ कस्येति ॥ लक्ष्यस्याननुगतत्वाल्लक्षणाननुगमोनदो
षइत्यर्थः ॥ नघटज्ञानमिति ॥ भिन्नविषयतयाघटज्ञानंपटव्यवहारेनहेतुरित्यर्थः । नन्वभिलपनरूपव्यवहारजननयोग्यत्वे
नप्रातिस्विकरूपेणनिर्णेयं । अवच्छेदकत्वस्यफलनिर्णेयत्वात् । प्रतिस्वंचफलादर्शनात् । अजनितफलेप्रातिस्विकयोग्यतायां
मानाभावात् । किंतुतत्रानुगततत्तद्वृत्तिविषत्वेन । तथाचात्माश्रयइतिचेन्मैवं । संशयादिभिन्नज्ञानत्वस्ययोग्यतावच्छेदकत्वे
अन्योन्याश्रयानवकाशात् । नचातिप्रसंगः । विशेषसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्र्याःकार्यजनकत्वादितिभावः ॥ अतए

वेति ॥ योग्यत्वस्यविवक्षितत्वादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ ज्ञानकर्मेति ॥ ननुकर्मत्वस्यजनकत्वापरपर्यायकारकविशेषत्वात्तदतिक्रमदोषइत्यतआह ॥ नहीति ॥ पटमिति ॥ तथाचतत्रद्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नास्यादित्यर्थः ॥ सिद्धमिति ॥ पटावयवादिकमित्यर्थः । ननुपटंकरोतीत्यादौसिद्धस्यैवतंत्वादेःकृतिकर्मता । व्यापार्यतयासिद्धस्यैवसर्वैःकृतिकर्मतांगीकारात् । अतएवनिष्पादनावाचिधातुसमभिव्याहृतकर्मपदेशक्यावयवेनिरूढलक्षणामाहुरसत्कार्यवादिनः । सत्कार्यवादिनांतुपूर्वसतोप्यभिव्यंजनीयतयानकारकत्वकृतिकर्मत्वयोरनुपपत्तिरितिचेत्न । पटंकरोतीत्यादौअवयवव्यापार्यत्वातिरिक्तस्यपटीयकर्मत्वादेरननुभवात् । अतएवकृतेःसिद्धवृत्त्यसिद्धविषयत्वनियमइत्याहुः । अन्यथास्वर्गंकुर्यादित्यादौस्वर्गपदस्यतत्साधनयागलक्षणायामनन्वयःस्यात् । क्रियाधीनव्यवहारयोग्यत्वरूपातिशयवत्त्वेनपटंकरोतीत्यादौमुख्यप्रयोगोपपत्तौनिरूढलक्षणानाश्रयणाच्चेतिभावः । आत्माश्रयपरिहारार्थंविषयसप्तमीभ्रमंनिराकरोति ॥ सतिसप्तमीति ॥ योग्यत्वंचेति ॥ योग्यतावच्छेदकंचोक्तमितिनोक्तदोषः ॥ अन्येत्विति ॥ एतस्यइत्याहुरित्यग्रेतनेनसंबंधः ॥ समवायवानिति ॥ अतएवसंबंधांतरंविनेत्यनुक्त्वासंबंधांतरमनपेक्ष्येत्येवोक्तमितिभावः । मत्समवेतंरूपज्ञानमित्यत्रात्मसमवायादीनांरूपज्ञानावच्छेदकत्वादितिपूर्वोक्तामतिव्याप्तिंपरिहरति ॥ यद्यपीति ॥ तदवच्छिन्नस्वभावत्वमुपपादयति ॥ संबंधेति ॥ असंभवशंकांपरिहरति ॥ ज्ञानेति ॥ स्वभावपदप्रयोजनमग्रेवक्ष्यते । ननुज्ञानविषयकानुमितावनुव्यवसायेचाव्याप्तिः ज्ञानानुमितेरनुमित्यनुव्यवसा

यंप्रति अनुव्यवसायस्यचस्वविषयकानुव्यवसायंप्रतिविषयत्वेनास्तिलक्ष्यत्वं । ज्ञानानुमितेःसाध्यरूपंयत्ज्ञानंतदवच्छिन्नस्व
भावत्वात् । अनुव्यवसायस्यचव्यवसायरूपंयज्ज्ञानंतदवच्छिन्नस्वभावत्वाच्चाव्याप्तिरितिशंकांपरिहरति ॥ [२११।१]यद्यपीति ॥
[२११।१]स्वग्राहकेति ॥ स्वस्यज्ञानविषयकानुमितेरनुव्यवसायस्यचयद्ग्राहकंज्ञानंतत्प्रतिविषयभूतमित्यर्थः । एतेनतयोर्लक्ष्यत्वमुक्तं॥
[२११।१]ज्ञानविषयकेति ॥ अनेनज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वंज्ञानानुमित्यनुव्यवसाययोरुक्तं । ज्ञानस्यविषयावच्छिन्नस्वभावत्वात् ।
ज्ञानानुमित्यनुव्यवसाययोस्तुज्ञानविषयकत्वादित्यर्थः ॥ [२११।२]अनुमितीति ॥ अनुमितिश्चअनुव्यवसायश्चेतिविग्रहः । आदिशब्दे
नज्ञानमस्तीत्यादिशब्दजन्यज्ञानपरिग्रहः ॥ [२११।२]ज्ञानावच्छिन्नेति ॥ विषयभूतेनज्ञानेनावच्छिन्नस्वभावमित्यर्थः ॥ [२११।२]स्वयमिति॥
ज्ञानविषयकानुमित्यनुव्यवसायादिकमित्यर्थः ॥ [२११।२]यज्ज्ञानमिति ॥ ज्ञानमनुमिनोमि घटज्ञानंनिश्चिनोमिइत्यादिज्ञानंप्रती
त्यर्थः ॥ [२११।२]तदवच्छिन्नेति ॥ तेनज्ञानानुमित्यनुव्यवसायेनघटज्ञाननिश्चयानुव्यवसायेनवेत्यर्थः । ननुमत्समवेतंरूपज्ञानमि
त्याकारकज्ञानस्यात्मसमवायविषयत्वाभावप्रसंगः । आत्मसमवायस्यसंबंधत्वेनसंबंधिभूतज्ञानावच्छिन्नत्वात् । घटस्यज्ञान
मितिप्रतीत्याघटावच्छिन्नस्वभावत्वंयथाज्ञानस्यतथाज्ञातोघटइतिप्रतीत्याघटस्यापिज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेनासंभवश्चेतिचेन्न ।
आत्मसमवायस्यस्वविषयकज्ञानेनसंबंधिभूतेनावच्छिन्नत्वेपिनज्ञानत्वेनतदवच्छिन्नता । किंतुसंयोगादिसाधारणसंबंधित्वेन
दुःखादिसाधारणात्मसमवेतत्वेनवा । विषयस्तुनकेनापिरूपेणज्ञानावच्छिन्नस्वभावः । ज्ञातोघटइत्यादौघटादेर्ज्ञानावच्छिन्नत्वे
पिनतदवच्छिन्नस्वभावत्वं । दंडीदेवदत्तइत्यादौदंडस्येवदेवदत्तेज्ञानस्यापिघटादौविशेषणत्वमात्रत्वात् । ज्ञानंतुविषयावच्छिन्नस्व

भावं । विषयेणविनाज्ञानानिरूपणात् । ज्ञानमस्तीत्यादावपिसामान्यतोविषयोनिरूपकोस्त्येव । नजानामीत्यज्ञानेविषयवत् । ज्ञानंविनातुविषयोनिरूप्यतएव । घटोयं घटोयमित्यादि । एतदर्थमेवलक्षणेस्वभावपदमुपात्तमितिभावः ॥ [२११।३] यज्ज्ञानमिति ॥ यदीयत्वंयत्संबंधित्वं । एतेनयदीयमितितद्धितस्ययद्विषयकत्वार्थत्वेआत्माश्रयः । अर्थांतरस्यचाभावइतिनिरस्तं । वस्तुतो विषयत्वस्यसंबंधत्वेनैवज्ञेयत्वात् । नतुविषयत्वेनेति । स्वभावः स्वरूपं । तथाचज्ञानस्वरूपमेवज्ञानस्यार्थेनसहसंबंधः । सामान्यतश्चविषयिताज्ञानस्वरूपं । घटादिविषयतातुसंबंधिनाघटादिनानुगताज्ञानविशेषएव संयोगविशेषाएवघटादीनांसंबंधः । व्यवहारनिमित्तंचज्ञाननिष्ठमर्थसंबंधित्वं । नार्थनिष्ठंज्ञानसंबंधित्वं । अतीतानागतव्यवहारानुरोधादितिबोध्यं । तदुक्तंबौद्धधिक्कारे । लक्ष्यस्तावदत्रविषयविषयिभावः । सचप्रकाशस्यसतस्तदीयतामात्रनिबंधनःस्वभावविशेषः [२११।६] । स्वभावत्वादेवचनोपकारांतरमपेक्षते [२११।६] । तन्मात्रीयत्वादेवचनान्यदीयइति । जन्यज्ञानविषयस्यलक्षणमाह ॥ अथवेति ॥ यत्सन्निकृष्टेति ॥ ज्ञानासाधारणकारणासाधारणकारणप्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रयत्वं । आश्रयत्वंचतादृशसन्निकर्षानुयोगित्वं । तेनकरणेनाति [२११।७] व्याप्तिः । आद्यस्यकारणांतरस्यप्रयोजनमाह ॥ [२११।६] नचैवमिति ॥ एवंलक्षणकरणेआकाशेतिव्याप्तिर्नेत्यर्थः [२११।८] ॥ हेतुत्वेनेति ॥ कारणत्वस्यसन्निकर्षविशेषणत्वेनप्रथमतएवाभिधित्सितत्वादित्यर्थः । संपूर्णेपिदोषंशंकते ॥ नन्विति ॥ यद्यप्याद्यइष्टापत्तिः तथापितादृशलिंगधर्मिभावरूपकरणसन्निकर्षाश्रयत्वेनपक्षस्यैवविषयत्वंस्यात् नलिंगिनः । तथाचतत्राव्याप्तिरित्यत्रतात्प

र्यात् । अतएवक्कचित्पुस्तकेएवकारोदृश्यते ॥ [२१२।१] अतीतादीति ॥ तथाचकारणपदेनैवोक्तादोषवारणमितिभावः । कारणपदोपादानेनाप्यात्मन्यतिव्याप्तिर्नेत्याह ॥ [२१२।१] लिंगादीति ॥ द्वितीयस्यासाधारणपदस्यप्रयोजनंवक्तुंशंकामुत्थापयति ॥ [२१२।२] नन्विति॥ [२१२।३] असाधारणेति ॥ आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायद्वितीयासाधारणपदस्यकारणविशेषणस्योपादानमित्यर्थः । प्रथमासाधारणपदंप्रयोजनमाह ॥ [२१२।४] तर्हीति ॥ [२१२।५] सन्निकर्षस्यापीति ॥ मनस्यतिव्याप्तिवारणायप्रथमासाधारणपदंसन्निकर्षणविशेषणमित्यर्थः । नचचक्षुर्मनःसंयोगस्यापिचाक्षुषज्ञानासाधारणकारणत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं । अर्थसन्निकर्षावच्छिन्नेमनःसंयोगस्यकारणत्वेनचक्षुर्मनःसंयोगस्यहेतुत्वएवमानाभावात्तदसाधारण्यस्यदूरापास्तत्वात् । एकेनैवकार्यकारणभावेनानतिप्रसंगेतत्तदिंद्रियमनःसंयोगरूपानेककारणतदवच्छेदककल्पनेमानाभावाच्च । चालनीन्यायेनविनिगमनाविरहादर्थतत्सन्निकर्षादीनामपिहेतुत्वानपायाच्चेंतिवक्ष्यमालोचयामः । ननुतत्संयोगतदाश्रयतत्समवायानामेवसंयुक्तसमवायत्वाद्घ्राय्वादिसंयोगजन्येवायुस्पर्शवायूपनीतसूक्ष्मगतगंधादिसाक्षात्कारेवाय्वादीनांविषयत्वापत्तिरितिचेत् । योग्यसंनिकर्षस्यहेतुत्वेनवाय्वादीनांसंयोगस्यतत्स्पर्शादिग्रहेअहेतुत्वात् । साक्षादेववाय्वादिस्पर्शादिनाइंद्रियस्यसंवंधसंभवाच्चेतिदिक् । प्रत्यभिज्ञाविषयेतत्तायामव्याप्तिंपरिहरति ॥ [२१२।६] प्रत्यभिज्ञायामिति ॥ यथाचनतस्याःस्मृतित्वंतथान्यतोवगंतव्यं । सन्निकर्षत्वेनाभिमतस्यसंयोगादेरभावात् । परोक्षज्ञानेअव्याप्तिंपरिहरति ॥ [२१३।१] लिंगेति ॥ [२१३।१] तद्व्याप्तेति ॥ तेनव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नेनपक्षसंवंधविशेषवतालिं

गिनाव्याप्तंयल्लिंगंतेनसंबंधः । लिंगिलिंगज्ञानयोर्लिंगलिंगिव्याप्तिद्वारकःसंबंधोस्तीत्यर्थः । व्यापकतावच्छेदकव्यापकसंबंधादीनामप्युक्तक्रमेणलिंगज्ञानेनसंबंधोस्त्येव । तेनव्यापकतावच्छेदकादीनामनुमित्यविषयत्वापत्तिरितिदूषणमनवकाशंवेदितव्यं ॥ [२।३।१] वाक्यज्ञानस्यचेति ॥ वाक्यार्थेनचेतिशेषः । वाक्यज्ञानस्यवाक्यार्थेनसहवाक्यवाक्यार्थतात्पर्यद्वारकःसंबंधोस्तीत्यर्थः । नन्वेवंकूटलिंगज्ञानजन्यानुमितेःसाध्यविषयकत्वंनस्यात् । तद्व्याप्तसंबंधाभावात् । तात्पर्यभ्रमावगतवाक्यार्थस्यचातत्परवाक्यज्ञानजन्यज्ञानंप्रतिविषयत्वंनस्यात् । ननुयथाशुक्तौरजतज्ञानंप्रतिशुक्तेरेवविषयत्वंनतुरजतस्यतथोक्तस्थलेषुसाध्यवत्त्वेनपक्षस्यैवसंसृष्टत्वेनपदार्थानामेवचविषयत्वंनतुसाध्यस्यसंसर्गस्येतिचेन्न । पक्षेणसमंव्याप्तेःपदार्थैःसमंतात्पर्यस्यचाभावात् । नह्यसद्भ्यांतद्व्याप्तितत्तात्पर्याभ्यांतज्ज्ञानयोःसंबंधःसंभवतीतिचेन्न । सर्वसामर्थ्यविकलस्याप्यसतोतीतादेरिवस्वज्ञानेनाभावादिनाचसंबंधस्यांगीकरणीयत्वात् । सार्वजनीनव्यवहारानुसारेणतथैवकल्पनस्योचितत्वात् । एवंधूलीपटलादौजायमानस्यवह्निव्याप्तधूमभ्रमस्यासतापिताद्दशधूमेनसंबंधोस्त्येव । एवंतात्पर्येणाप्यसतोभ्रमस्यसंबंधोस्तीतिनोक्तदोषः । चक्षुरादेस्तुरजतेनासतासंनिकर्षोनसंभवतीतिशुक्तौरजतज्ञानंरजतविषयकमित्युच्यते । अनन्यगत्याज्ञानादेरतीतादिनेवासतासंबंधस्यांगीकारेपिनेंद्रियादीनामतीतादिनेवासतासः । अत्रमतेअसताज्ञानसंबंधेपिनतस्यतद्विषयत्वमितितस्यालक्ष्यत्वान्नतत्राव्याप्तिरितिसर्वमनवद्यं । नन्वेवंव्यापकतावच्छेदकतत्संबंधपक्षव्यापकसंबंधानामनुमितौ स्मर्यमाणस्यस्मृतौविषयत्वंनस्यादित्याशंकांपरिहरति ॥ [२।३।१] एवमिति ॥ यथाचैतत्तथावोचाम । संस्कारादेस्सन्निकर्षत्वाप्रसिद्धिंपरिहरति ॥ [२।३।२] नहीति ॥ [२।३।२] किंत्विति ॥

संयोगादेरादरणंप्रत्यासन्नत्वार्थं । तच्चतत्तादेःसंस्कारादिनापिसंभवतीत्यर्थः । यद्यप्युक्तलक्षणेलिंगज्ञानादेर्नप्रवेशस्तथापिक
२१३।५
रणशब्देनलिंगज्ञानादेरपिपरामर्शादस्तिचोद्यावकाशः । नित्यज्ञानविषयेऽव्याप्तिंपरिहरति ॥ इदंचेति ॥ तस्यालक्ष्यत्वान्नत
२१३।५
त्राव्याप्तिरित्यर्थः । जन्याजन्यज्ञानविषयसाधारणंलक्षणमाह ॥ अथवेति ॥ यथाश्रुतस्यपाकजरूपरहितेवज्रादावव्याप्तत्वे
पिताद्दशायाःपृथिवीत्वजातेस्तत्रापिसत्त्वेननाव्याप्तिरित्यर्थः । तथाज्ञानकारणंयेसन्निकर्षाःतैःसमानाधिकरणोज्ञानावच्छेद
कत्वस्यसाक्षाद्व्याप्योयोधर्मःसत्त्वादिस्तदेवविषयत्वमित्यर्थकरणेननित्यज्ञानविषयेपिजन्यज्ञानविषयेताद्दशसन्निकर्षेणसमाना
धिकरणोज्ञानावच्छेदकत्वस्यसाक्षाद्व्याप्योधर्मोस्तीतिननित्यज्ञानविषयेअव्याप्तिरित्यर्थः । अस्मिन्नपिपक्षेनासतोज्ञानविषयत्व
२१४।१
मितिध्येयं ॥ इतीति ॥ इतिकरणोनानुकूलतर्काभावोपपादनसमापनार्थः । तस्याग्रेसमाप्स्यमानत्वात् । किंतुदिगर्थः ।
तथाहिद्दग्द्दश्ययोःस्वरूपसंबंधएवास्तुकिमाध्यासिकसंबंधेनाक्लृप्तेन । ननुस्वरूपसंबंधइतिकोर्थः । संबंधांतरमंतरेणविशिष्ट
प्रत्ययजननयोग्यत्वंतदितिचेत् आत्मानंजानामीत्यादावव्याप्त्यापत्तेः । तत्रसंबंधांतरस्यसमवायस्यसत्त्वात् । अतींद्रियाभा
वादावव्याप्त्यापत्तेः । नहितस्यविशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वेमानमस्ति अन्यथातेनविशिष्टप्रतीतिजननापत्तेः । किंचविशिष्टप्रती
तिजननयोग्यत्वंधर्मोवासंबंधः ताद्दशस्वरूपद्वयमेववा । आद्येस्वरूपस्यसंबंधत्वव्याघातः । प्रतीतिघटितस्यास्यचाक्षुषादिज्ञाना
गोचरत्वप्रसंगाच्च । द्वितीयेऽननुगमः । किंचैवमभावभ्रमानुपपत्तिः । तत्रापिविशिष्टप्रतीतिसंभवेस्वरूपसंबंधस्यसत्त्वात् ।

नचप्रमात्वघटितंतल्लक्षणं । वास्तवसंबंधसत्वेप्रमात्वस्यापाद्यत्वात् । अन्यथातत्रतस्याप्रमात्वेसंबंधाभावः । तस्मिंश्चतस्याप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादितिचेत् । मैवं । संबंधांतरमंतरेणविशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपस्यसंबंधत्वात् । संयोगत्वावच्छिन्नस्यदंडीत्यादौसंबंधत्ववत् । विशिष्टबुद्धिश्चावच्छेदकाविषयिण्येवावच्छेद्यसंबंधविषया । अतोनस्वरूपसंबंधगोचरविशिष्टबुद्धेश्चाक्षुषत्वनिरोधः । नचतर्ह्यभावप्रमाभ्रमयोःस्वरूपद्वयमात्रविषयत्वाविशेषात्भ्रमव्यवहारानुपपत्तिरितिवाच्यं । घटाभाववतिघटाभावज्ञानत्वेनतद्भिन्नज्ञानत्वेनचव्यवस्थोपपत्तेः । नन्वतिरिक्ताविषयत्वेतस्यैवानुपपत्तिः । नहिभवद्रीत्यातस्योभयात्मकत्वेनतदुभयसत्त्वेनव्यधिकरणप्रकारत्वरूपभ्रमस्यैवाभावेभ्रमतदन्यत्वाभ्यांव्यवस्थासंभवतीतिचेन्न । घटाभावाभावस्यघटत्वेनतद्वतिघटाभावज्ञानस्यव्यधिकरणप्रकारत्वसंभवात् । किंचभ्रमस्ययद्वस्तुगत्याघटवत्सविषयः । नतुप्रमायाइत्यरिक्तविषयत्वमस्त्येवनचातींद्रियाभावेव्याप्तिः । अत्यंताभावेप्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं प्रागभावादौप्रतियोगिदेशत्वेसतिप्रतियोगिकालान्यकालत्वं अन्योन्याभावेप्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकं । तदवच्छिन्नत्वंचविशिष्टप्रतीत्यजनकेप्यतींद्रियाभावेसुलभं । नह्यरण्यस्थदंडोनघटजननस्वरूपयोग्यइति । ननुनित्यस्यातींद्रियस्याकाशात्यंताभावादेर्विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेवश्यंविशिष्टप्रत्ययजनकत्वप्रसंगः । नित्यस्यस्वरूपयोग्यस्यसहकारिसमवधाननियमादितिचेन्न । नियमासंमतेः । नित्यस्यान्यथाकरणसामर्थ्यस्यईशसंबंधिनस्तथाविधेश्वरेच्छाविरहेणकार्यानुपधानदर्शनात् । नचाकार्याभावेतथाविधसामर्थ्यसत्त्वेमानाभावः । ऐश्वर्यस्यैवतत्रमानत्वात् । श्रूयतेचसर्वस्य

वशीसर्वस्येशानइति । तस्मादभावादाविवविषयेणस्वरूपसंबंधएव नत्वाध्यासिकःसः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यामध्यस्तत्वंनयुक्तता ॥ दृक्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगः ॥ ७ ॥ २३ ॥ दृश्यस्यदृगध्यस्तत्वेप्राति भासिकस्थलइवइंद्रियसन्निकर्षायोगेनत्वदुक्तप्रतिकर्मव्यवस्थायोगइतिवक्तुंप्रस्तौति ॥ यच्चोक्तमिति ॥ कुल्या कृत्रिमजलप्र वाहः । केदाराः क्षेत्राणि ॥ सावयवमिति ॥ अतएवविषयाकारेणपरिणमते । तैजसं । अतएवचक्षुरादिसूक्ष्मद्वारेणनिर्ग च्छति । तत्र एतादृशीवृत्तिरितिमते ॥ जीवचैतन्यमिति ॥ सर्वगतंपरिच्छिन्नमितिमतद्वयमित्यन्वयः । अविद्यायाःस र्वगतत्वात्तदुपाधिकोजीवोपिसर्वगतइत्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ अंतःकरणस्यासर्वगतत्वात्तदुपाधिकोजीवोपितथेत्यर्थः ॥ तत्राद्यइति ॥ जीवचैतन्यस्यसर्वगतत्वात्तत्रैवविषयस्याध्यस्तत्वेनजीवचैतन्यमेवविषयप्रकाशकमित्यर्थः ॥ सर्वगतत्वपक्ष इति ॥ असर्वगतत्वंपक्षेस्वनावृतमेवेतिवोध्यं ॥ विषयेति ॥ विषयेणसहोपरागःसंश्लेषविशेषः । सचवृत्तिद्वारकः । आवर णविरहस्यस्वतःसिद्धत्वादितिभावः ॥ आवरणेति ॥ स्वतएवचैतन्यमुपरज्यतइतिनोभयार्थावृत्तिरितिभावः । परिच्छिन्नत्व पक्षेवृत्त्युपयोगमाह ॥ परिच्छिन्नत्वेति ॥ ब्रह्मचैतन्येविषयस्याध्यासात्तदेवविषयप्रकाशकं । जीवोपाधेरंतःकरणस्यपरिणा मेचवृत्त्याब्रह्माकारयाविषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्येप्यावृतेजीवब्रह्मचैतन्ययोरेकांतःकरणोपाधियुक्तत्वेनब्रह्मचैतन्येनसहजीवचैत न्यस्याभेदाभिव्यक्त्याजीवोपिघटप्रकाशकोभवतीत्यर्थवतीवृत्तिरितिभावः । वृत्तिर्विषयोपरागार्थेतिपक्षमुपपादयति ॥ अना

वृतत्वपक्षइति ॥ वृत्त्यैवेति ॥ स्वतइतिशेषः । ननुवृत्तिरुपरागार्थेतिनयुक्तं । असंगस्यापिचैतन्यस्यवृत्त्येवविषयेणाप्युपरागसंभवात् । गोत्वदृष्टांतोप्ययुक्तः तस्यसास्नादिमद्व्यक्त्युपरागोनामतज्ज्ञेयत्वं । ब्रह्मतुनवृत्त्याज्ञायते । किंतुतयाघटादिज्ञानरूपंब्रह्मभवति । प्रभादृष्टांतोप्ययुक्तः । तस्याःप्रकाशकत्वंनामविषयदेशस्थतमोनिवर्तकत्वमेवनान्यत् । एवंप्रभारूपसंसर्गितमोनिवर्तयंतीरूपंप्रकाशयंतीत्युच्यते । तथाआकाशगंधरससंसर्गितमोपिनिवर्तयंतीआकाशादीनपिप्रकाशयत्येव । नह्याकाशादिसंसर्गितमोननिवर्तयति । अन्यथातद्देशेरूपप्रकाशोपिनस्यादित्यतःउदाहारणांतरमाह ॥ केवलेति ॥ तथाचविषयप्रकाशनशक्तिरेवविषयोपरागः । सचचैतन्यस्यवृत्त्यधीनइतिवृत्तिरुपरागार्थेतिभावः । वृत्तिरावरणाभिभवार्थेतिपक्षमुपपादयति ॥ आवृतत्वेति ॥ ननुजीवचैतन्यमसर्वगतमितिपक्षेतदनावृतमित्यंगीकारादावरणविरहस्यस्वतःसिद्धतयावृत्तिर्व्यर्थेतिशंकांपरिहरति ॥ परिच्छिन्नत्वपक्षइति ॥ एतच्चोपपादितं ॥ ब्रह्मचित्त्वेपीति ॥ अस्मिन्पक्षेब्रह्मचित्येवविषयाध्यासादितिभावः ॥ जीवचित्त्वमिति ॥ विषयानुभवस्येत्यनुषंगः ॥ इतीति ॥ इतिशब्दःप्रकाशवचनः । वृत्तिर्विषयोपरागार्थेतिपक्षेआवरणाभिभवार्थेतिपक्षेप्रमातृजीवचैतन्यस्यविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थेतिपक्षेचेतिपक्षत्रयेपीत्यर्थः ॥ प्रतिकर्मेति ॥ व्यापकचैतन्येऽध्यासेपितस्यघटादिकंकर्मप्रतिनियमइत्यर्थः ॥ तन्नेति ॥ स्यादितिशेषः । इतिचयदुक्तंतन्नस्यादितिपूर्वेणान्वयः । दृश्यस्यदृगध्यस्तत्वेप्रातिभासिकस्थलइवइंद्रियसन्निकर्षाधीनाप्रतिकर्मव्यवस्थानस्यादित्यर्थः । ननुवृत्तेः

पूर्वमेवघटादीनांचैतन्येध्यासेनप्रातिभासिकवैलक्षण्यमित्यतआह ॥ [२१७।१] स्वसंन्निकृष्टेति ॥ स्वज्ञानात्पूर्वंघटादेःसत्त्वेप्रतीतिमात्र शरीरत्वाभावेनतस्यकल्पितत्वव्यापकस्यघटादेःसकाशान्निवृत्तौप्रतीतिमात्रशरीरत्वस्यव्याप्यभूतंयत्कल्पितत्वंतदपिघटादौन स्यादित्यर्थः । यद्वासर्वस्यापिदृश्यस्यैकस्यांदृश्यध्यस्तत्वेप्रकाशसांकर्यमाशंक्यवृत्तिद्वाराप्रतिकर्मव्यवस्थयानसांकर्यमितियच्चोक्तं मरैस्तन्नेतियथान्यासमेववाक्यार्थः । विषयेंद्रियसन्निकर्षेबाह्येंद्रियद्वारानिस्सृतांतःकरणीयविषयाकारवृत्तौप्रतिबिंबितचैतन्ये नाभिव्यक्तंविषयाधिष्ठानचैतन्यंघटादिज्ञानमितिपरप्रक्रियांक्रमेणापाकर्तुंप्रथमंसन्निकर्षंदूषयति ॥ [२१७।१] स्वेति ॥ स्वज्ञानात्पूर्वंघटा देःसत्वेकल्पितत्वायोगः असत्वेसन्निकर्षायोगइत्यर्थः । ननुकल्पितस्यैकःसामान्यधर्मःकल्पितत्वं अन्यस्तुप्रातिभासिकत्वंवि शेषधर्मः तत्रविशेषस्यैवप्रतीतिमात्रशरीरत्वंप्रतिव्याप्यतानान्यस्येत्याशंक्यपरिहरति ॥ [२१७।१] नचेति ॥ कल्पितत्वविशेषः कल्पि तत्वात्सकाशाद्विशेषंइत्यर्थः । यथाश्रुतेप्रातिभासिकत्वस्यकल्पितत्वेअवृत्तेर्नतस्यतद्विशेषत्वमितिध्येयं ॥ [२१७।२] गौरवादिति ॥ य द्यपिकल्पितत्वप्रातिभासिकत्ववृत्तिधर्मयोस्तत्तद्वृत्तिव्याप्यवच्छेदकयोर्नैकत्रसमावेशइतिननीलधूमादिवद्गौरवमव्याप्यतावी जंसंभवति तथापिसामान्यस्यैवव्याप्यत्वेसंभवतिनविशेषस्यतथात्वं । यथाकर्तृजन्यत्वव्याप्यंजन्यत्वमेवनतुशरीरजन्यत्वमि तिभावः । नन्वपर्वतीयधूमेधूमत्वस्यापर्वतीयधूमत्वस्यचव्याप्यतावच्छेदकत्वेनप्रसक्तस्यगुरोस्त्यागेनधूमत्वस्यलघोःतदवच्छे दकत्वेसिद्धेधूममात्रस्यवह्निव्याप्यत्वं । प्रकृतेतुनतथेत्यनुशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ [२१७।२] अप्रामाणिकत्वादिकमिति ॥ प्रातिभा

[२१७।३] सिकत्वस्यैवेति ॥ नतुकल्पितत्वस्येत्येवशब्दार्थः । तथाचकल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वानुमानंनस्यादित्यर्थः । ननुकल्पितत्वस्यव्यापकंनप्रतीतिमात्रशरीरत्वं । येनतन्निवृत्त्यातन्निवर्तेत । किंतुज्ञाननिवर्त्यत्वस्येत्याशंक्यपरिहरति ॥ [२१७।३] नचेति ॥ दोषप्रयुक्तभानत्वमादिशब्दार्थः ॥ [२१७।३] प्रतीतिमात्रेति ॥ तस्यापितद्व्याप्यत्वादितिभावः । ननुकल्पितस्यापिदृश्यस्यप्रतीतिःसर्वसिद्धा । साचतदिंद्रियसंनिकर्षविनानुपपन्नेतींद्रियसंनिकर्षार्थंस्वज्ञानात्पूर्वंदृश्यस्यसत्त्वमाक्षेप्स्यतीत्यतआह ॥ [२१८।१] प्रतीतेस्त्विति ॥ अन्यथोपपन्नायादृश्यप्रतीतेर्नतदाक्षेपकत्वमित्यर्थः । ननुकल्पितत्वाविशेषेपिवणिग्वीथीस्थरूप्यस्यशुक्तिरूप्यस्यचपरीक्षितत्वापरीक्षितत्वाभ्यांस्थायित्वास्थायित्वरूपविशेषेसिद्धेस्वज्ञानात्पूर्वसत्वंसेत्स्यतीत्यतआह ॥ [२१८।१] व्यावहारिकत्वस्येति ॥ स्थायित्वादेरित्यर्थः ॥ [२१८।२] भ्रांतीति ॥ स्वप्नेपिपरीक्षादेःसत्त्वादितिभावः । दृश्यस्यदृश्यनध्यासायदृशंनिरूपयति ॥ [२१८।२] तत्तदिति ॥ [२१८।२] अपरोक्षेति ॥ तस्यांचनज्ञेयस्याध्यासइतिभावः ॥ [२१८।३] उक्तमिति ॥ दृश्यत्वभंगइतिशेषः ॥ [२१८।४] अभिव्यक्तेति ॥ एतच्चावरणदशाव्यवच्छेदाय ॥ अपरोक्षैकरसेति घटादिसंबंधेपिनपटादीनामापरोक्ष्यंयथा तथाचैतन्यंसंबंधेपिनस्यादितिशंकापरिहाराय । ननुपरोक्षस्थलेपरोक्षवृत्त्युपरक्तचैतन्यंप्रकाशः । नतुवृत्तिः । अप्रकाशरूपांतःकरणपरिणामरूपायास्तस्याःप्रकाशत्वेमानाभावात् । नचतत्रतद्विषयस्यापरोक्षप्रसंगः । विषयेचैतन्याभिव्यक्तावेवविषयस्यापरोक्ष्यं । नहिपरोक्षस्थलेतदस्ति । विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनविषयपर्यंतंवृत्तेरगमनात् । अंतरेवतत्रधीसमुल्लासात् । अपरोक्षस्थलेतुप्रमातृचैतन्याभेदाभिव्यक्ताधिष्ठा

नचैतन्योपरागेविषयेस्ति । अतएवतत्रविषयस्यापरोक्ष्यं । एवंचापरोक्षस्थलेपिवृत्तिर्नविषयप्रकाशः । नतरांपरोक्षस्थलइ
त्याशंक्यप्रथममपरोक्षवृत्तौप्रकाशत्वमाह ॥ [२१८।५] वृत्तेरेवेति ॥ यथेच्छोपादानेअंतःकरणेअविद्यमानमपीच्छात्वं तदुपादेयायामि
च्छायामस्ति तथाप्रकाशत्वमपिवृत्तावस्त्वित्यर्थः । ननुअपरोक्षवृत्तेरस्तुप्रकाशत्वं नतुपरोक्षवृत्तेःप्रकाशत्वमित्यतआह ॥
अन्यथेति ॥ परोक्षवृत्तेरप्रकाशत्वइत्यर्थः । तदितिज्ञानत्वंपरामृश्यते । तेन अपिशब्दःसंबध्यते । तदपि ज्ञानत्वमपि । प
रोक्षानुभवस्यनस्यादित्यर्थः । यथाश्रुतेतुपरोक्षस्थलेपिवृत्तेरप्रकाशत्वस्यपरेणाशंकितत्वादसंगतिःस्यादितिवोध्यं । तस्माद्वृत्ति
भिन्नेघटादिज्ञानेउक्तप्रक्रियायांमानाभावात्सर्वत्रवृत्तिरेवघटादेर्ज्ञानंप्रकाशश्च । तस्यांचनज्ञेयस्याध्यासइतिभावः । वृत्तिभिन्नं
घटादिज्ञानमस्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [२१९।१] नचेति ॥ एकस्याएववृत्तेरुभयरूपत्वंविरुद्धमितिभावः ॥ [२१९।२] क्रियैक्यइति ॥ वृत्तेरे
कत्वेपितत्प्रतिपादकशब्दभेदात्कर्मसंवंधप्रतीत्यप्रतीतीनविरुद्धेतिभावः । धात्वोः जानातिकाशत्योः । उपरागः संवंधः ।
ननुअर्थैक्येशब्दभेदमात्रेणनोभयसंभवः । करोतिप्रयततइत्यादावपिनार्थैक्यं । अनुकूलेयत्नोहिकृञ्धात्वर्थः । यत्यर्थस्तुय
त्नमात्रं । एवंमत्यर्थउत्तरसंयोगफलकःस्पंदः । चलत्यर्थस्तुस्पंदमात्रमिति । मैवं । भावनैक्येपिनामपदाख्यातपदाभ्यांकार
कान्वयायोग्यतदन्वययोग्यरूपभावनायाःप्रतीतेराघोषितत्वात् । नहिभवतियोगेनभावनेति भवतितुयागेनकुर्यादिति । त
दुक्तंवार्तिके । यस्मादाख्यातशब्दस्यनव्यक्त्याकृतिवाचितेति । प्रत्ययोभावनायाःव्यक्तिमाकृतिंवानवदति । किंतुअव्यपदे
श्यांभावनांवदतीत्यर्थः । एकमेवचकारकंकारकांतरान्वयायोग्यंतदन्वययोग्यंचविभक्तिकारकशब्दाभ्यामभिधीयते । नहि

यागेनेत्यत्रतृतीयाभिहितेकारकेकारकांतरान्वयोस्ति । कारकशब्दाभिहितेतुकारकेकारकंकारकेणेतिकारकांतरान्वयोद्दश्यते । तदुक्तंवार्तिके । कृदंतेनहिकारकविशिष्टंद्रव्यमेवोच्यते नविभक्तिवत्निष्कृष्टशक्तिः तथाचकरणंकरणेनकरणायेतिकारकांतरयोगोद्दश्यतइतिकरोतियतत्योरपिनभिन्नार्थत्वं । उभयोरपियत्नार्थत्वात् । तदुक्तंमणौ कृञोयत्नार्थत्वात्तेनाख्यातविवरणात्तस्यापियत्नोर्थइतिकुसुमाजलावप्युक्तं कृताकृतविभागेनकर्तृरूपव्यवस्थयायत्नएवकृतिःपूर्वापरस्मिन्सैवभावनेति । यततेर्भावेनङिप्रत्ययेयत्नइतिभवति । करोतेःक्तिनिकृतिरितिभवतीतियत्नकृत्योरेकत्वाच्चतयोरेकार्थत्वमितिभावः॥ ३३९।३ अन्यथेति ॥ शब्दस्वभावानादरइत्यर्थः । परिणतेः परिणामस्य अकर्मकत्वात् । घटःपरिणमतइत्यकर्मकधातुप्रयोगविषयत्वात् । यद्यपिनमतिःसकर्मकःतथाप्यर्थांतरेवर्तमानोऽकर्मकः । यथाहुः धातोरर्थांतरेवृत्तेरित्यादि । सकर्मकज्ञानत्वं सकर्मकजानातिप्रयोगविषयत्वं । तथाचवृत्तेःपरिणामत्वंवासकर्मकजानातिप्रयोज्यत्वंवानस्यादित्यर्थः । ननुएकस्यसकर्मकत्वाकर्मकत्वेएकरूपेणविरुद्धे । नतुरूपांतरेणापि । मानाभावात् । यथा स्थितेरकर्मिकायाअप्यगमनत्वेनसकर्मकत्वं तथापरिणतित्वेनाकर्मिकायाअपिवृत्तेःज्ञानत्वेनसकर्मकत्वंभविष्यतीतिचेत्न । अत्रापिज्ञानत्वप्रकाशत्वाभ्यामुभयरूपतोपपत्तेः । नचतयोरभेदः । तेजोज्ञानयोःसाधारणस्योपाधिरूपस्यप्रकाशत्वस्यत्वयापिवक्तव्यत्वात् । अतएवविवरणेदीपप्रभादृष्टांतीकृताऽविद्यानुमाने ॥

३३९।४ अतीतमिति ॥ वृत्त्यतिरिक्तचैतन्यरूपज्ञानस्यप्रकाशत्वेअतीतेचैतन्यरूपज्ञानाभावेनप्रकाशाभावादतीतंप्रकाशतइतिधीर्नस्यादित्यर्थः । यथाचपरोक्षस्थलेचिद्रूपज्ञानाभावः तथोक्तं । घटादिषुवृत्त्यतिरिक्तचिद्रूपज्ञानानंगीकारेमदिष्टसिद्धिरित्याह

॥ [२१।१४] एवंचेति ॥ अन्यद्वारा वृत्तिद्वारा । तदुपरक्तत्वं अनुभाव्येनसंबद्धत्वं । तत्प्रति अनुभाव्यंप्रति । आदिशब्देनमुख्याज्ञा
नाविरोधिनोपिमुख्यज्ञानत्वादिदृष्टविरुद्धं । इच्छादिषुयादृशंसाक्षादेवेष्यमाणोपरक्तत्वंइष्यमाणंप्रत्यनावृतत्वंइष्यमाणेद्वेषवि
रोधित्वंदृष्टंतदपेक्षयाविरुद्धमित्यर्थः ॥ [२१।१६] अन्यथेति ॥ दृष्टविरुद्धस्यापिकल्पनइत्यर्थः । ननुतमेवभांतमनुभातिसर्वमितिश्रुत्या
ब्रह्मप्रकाशमानमनुसृत्यसर्वस्यप्रकाशउच्यते । अतश्चिद्रूपघटादिज्ञानंसिध्यतीत्यतआह ॥ [२२।१] तमेवेति ॥ मुंडके नतत्रसूर्योभा
तिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः । तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यत्रप्रकृतस्यसूर्यप्रकाशस्येत्यर्थः । ननुसर्वशब्देन
कारणाभावेसूर्यादिमात्रग्रहोनयुक्तःतस्यसर्वोपस्थापकत्वादित्यतआह ॥ [२२।१३] सर्वशब्दस्येति ॥ [२२।१४] नित्यातींद्रियस्ये(इ)ति ॥ अ
तीतादिषुवर्तमानतादशायांचित्प्रकाश्यत्वेपिनित्यातींद्रियेसर्वदापिचित्प्रकाश्यत्वाभावइत्यभिसंधिः ॥ [२२।१५] प्रकृतेति ॥ अस्य
लोकस्यकागतिरित्यादाविदंशब्दःप्रकृतपरइति प्रकृतांपृथिवींवक्तिप्रश्नस्थंसर्वनामयदितिवदद्भिर्भवद्भिरप्यंगीकारात् । तस्य
भासासर्वमिदंविभातीत्यत्रेदंशब्दस्यप्रकृतपरत्वेसिद्धेतदेकार्थस्यापिसर्वशब्दस्यप्रकृतसूर्यादिपरत्वं नघटादिपरत्वमपीत्यर्थः ॥
[२२।१५] यद्वादित्येति ॥ यदादित्यगतंतेजइत्यादिसूत्रोदाहृतस्मृतौसूर्यादितेजसांभगवदधीनत्वरूपतत्संबधित्वस्यैवोक्तेरित्यर्थः ॥ शा
[२२।१६] तृप्रत्ययस्येति ॥ कर्त्रर्थेलडादेशत्वाच्छतुर्भानकर्त्रुपस्थापकत्वं तस्येतिषष्ठ्यातत्पदार्थस्यब्रह्मणोभासासहसंबंधोबोध्यते । भान
रूपेब्रह्मणिभानकर्तृत्वभानसंबंधस्याप्यसंभवात्तयोरनुपपत्तिः ॥ [२२।१७] प्रपंचइति ॥ तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यत्रप्रपंचकर्तृकभा

नरूपक्रियायाःभांतमिति ब्रह्मज्ञानक्रियातोभेदावगमादनुशब्दस्याप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ गच्छंतमिति ॥ अथातोग्निमग्निष्टोमेनानुयजंतीत्यादौसजातीयक्रियाभेदाभावेप्यनुशब्दद्योतितावधेःसकाशात्तदन्वितार्थस्यभेदोस्त्येवेतिभावः । अंतःकरणस्य चक्षुरादिद्वारेणवहिर्निर्गमनंदूषयति ॥ अस्तुवेति ॥ ननुपरोक्षवैलक्षण्यायांतःकरणस्यवहिर्निर्गमनंभविष्यतीत्यतआह ॥ परोक्षादिति ॥ परोक्षस्थलेत्वन्मतेविषयस्याभिव्यक्तापरोक्षैकरसचिदुपरागाभावादपरोक्षस्थलेचतत्सत्त्वात्परोक्षापरोक्षयोर्वैलक्षण्यंस्यादित्यर्थः । ननुविषयस्यवृत्तिसंबंधंविनातस्यचिदुपरागएवनसंभवति । सास्नाद्यवच्छिन्नगोत्वाद्युपरागवद्वृत्त्यवच्छिन्नएवचिदुपरागस्यसत्त्वादित्यतआह ॥ चिदिति ॥ अपरोक्षेति ॥ इंद्रियसन्निकर्षजन्ययावृत्त्यावहिर्निर्गमनंविनाप्यंतरेवविषयाकारेणपरिणतयाविषयस्यइंद्रियसंनिकर्षद्वारासंवद्धत्वमात्रेणतस्मिन्निरुक्तचैतन्योपरागसंभवाद्वृत्त्यवच्छिन्नएवतदुपरागइति कल्पनेमानाभावइत्यर्थः । ननुविषयसंवंधंविनावृत्तेर्विषयावरणनिवर्तकत्वंनसंभवति प्रभायांतथादर्शनादित्यतआह ॥ मत्विति ॥ तुशब्दश्चशब्दार्थे । तदाकारत्वमुक्तहेतुंसमुच्चिनोति । आवरणनिवर्तकत्वेतदाकारत्वंतंत्रं । नतुतत्संश्लेषः । ज्ञानस्यप्रभापेक्षयावैलक्षण्यादितिभावः । वृत्तिसंश्लेषस्यावरणनिवर्तकत्वादौप्रयोजकत्वेबाधकमाह ॥ नेत्रादिति ॥ ममगतेतुनेत्रस्थकज्जलादावतिसामीप्यदोषात् परमाण्वादौचमहत्त्वविशेषादिकारणविरहान्नतदाकारवृत्तिरितिनदोषइतिभावः । अस्तुतर्हिममतेपितदाकारत्वमपितंत्रमित्यतआह ॥ द्वयोरिति ॥ संश्लेषतदाकारत्वयोः । नन्वस्तुतदाकारत्वार्थमेववहिर्निर्गमनं । वहि

र्निर्गमनेनविषयसंश्लेषेसतितदाकारतायाःजायमानत्वादित्यतआह ॥ [२२३।५] तदाकारत्वस्येति ॥ तदाकारतायांतत्संश्लेषस्यप्रयोजकत्वेपरोक्षवृत्तौतदाकारत्वंनस्यादित्यर्थः । मनसोबहिर्निर्गमनंव्यभिचारिचेत्याह ॥ [२२३।६] नचेति ॥ [२२३।६] घटेमानइति ॥ बहिर्निर्गच्छन्मनःसंनिकर्षाभावेनेत्यर्थः । बहिर्निर्गत्यविषयमाश्लिष्यंत्याएववृत्तेर्विषयावरणनिवर्तकत्वमितिनियमानंगीकारआवश्यकइत्याह [२२२।१] एवंचेति ॥ तन्नियमांगीकारेदोषमप्याह ॥ [२२२।१] चक्षुरिति ॥ [२२२।१] नियतेति ॥ नचत्वगिंद्रियस्यसर्वेंद्रियगोलकाधिष्ठानत्वात्तत्तदिंद्रियगोलकद्वारांबहिर्निंगमनंतस्यसंभवतीतिवाच्यं । इंद्रियांतरगोलकस्येंद्रियांतराधिष्ठानत्वेमानाभावात् । एकस्मिन्गोलकेएकेंद्रियस्यैवश्रुतिप्रसिद्धत्वात् । ओषधिवनस्पतयोलोमानिभूत्वात्वचंप्राविशन्नितिनियतस्यगोलकांतरासंकीर्णस्यत्वक्स्थानत्वात् । तस्मान्नत्वगिंद्रियंस्यगोलकांतरद्वाराबहिर्निर्गमनं ॥ [२२३।२] अन्यथेति ॥ नियतगोलकाभावेपि बहिर्निंगमने । चैतन्यंघटादिज्ञानमित्येतद्दूषयितुंप्रस्तौति ॥ [२२३।२] अस्तुवेति ॥ घटप्रकाशत्वेनाभिमतंचैतन्यंपृच्छति ॥ [२२३।२] तथापीति ॥ धीस्था वृत्तिस्था । ब्रह्मचैतन्यं साक्षाज्ज्ञातोघटइत्यादिरूपः ॥ [२२२।४] परागिति ॥ व्याख्यातमेतत् ॥ [२२३।६] अभिव्यक्तमिति ॥ अपगतावरणंसत्साक्षिचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तमित्यर्थः । अतात्विकान्यथाभावोविवर्तः ॥ [२२३।६] आध्यासिकेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येघटादीनां ज्ञानेतेषामनध्यासादित्यर्थः ॥ [२२३।७] आवश्यकेनेति ॥ विषयविवर्ताधिष्ठानचैतन्यावरणनिवृत्त्यर्थमवश्यवक्तव्येनेत्यर्थः । नच विषयाधिष्ठानचैतन्यमेवतत्प्रकाशकमितिनियमात्तथेतिवाच्यं । तन्नियमस्यैवासिद्धेरितिभावः । अंतःकरणपरिणामस्यविषया

कारत्वंदूषयति ॥ [२२२।८]किंचेति ॥ [२२२।९]त्वयैवेति ॥ विषयत्वनिरुक्तिंदूषयतेत्यर्थः ॥ [२२३।१]तयोरिति॥ तदाकारत्वेनहिअस्तीत्यादितद्विषक
व्यवहारप्रतिबंधकाज्ञाननिवृत्त्यादिभवतीत्यर्थः ॥ [२२३।१]तत्त्वेति ॥ प्रयोज्यप्रयोजकयोरेकत्वंनसंभवति । आत्माश्रयादित्यर्थः ।
ननुनात्माश्रयः । तादृशाज्ञाननिवर्तनयोग्यत्वंतदाकारत्वं । तथाचतन्निवृत्तिजननयोग्यतारूपेणतदाकारत्वेनतादृशाज्ञाननि
वृत्तिरूपंफलंभवतीत्यंगीकारादितिचेत् । मैवं । उक्तयोग्यत्वस्यतादृशाज्ञाननिवृत्तिघटितत्वेनतांप्रत्यप्रयोजकत्वात् । तोयत्वपि १ । २४
पासोपशमनसामर्थ्ययोस्तुपरस्पराघटितत्वादितिभावः ॥ [२२३।२]साकारेति ॥ विज्ञानवादिमतेतथात्वादित्यर्थः ॥ [२२३।५]तस्मादिति ॥
हेतुपरामर्शोयं नोपसंहारः ॥ [२२३।५]पक्षत्रयमिति ॥ अविद्योपाधिकंसर्वगतंजीवचैतन्यमविद्यानावृतंविषयप्रकाशकं । वृत्तिस्तुजी
वचैतन्यस्यविषयोपरागार्थेत्येकःपक्षः । उक्तरूपजीवचैतन्यमविद्यावृतंविषयप्रकाशकं । वृत्तिश्चावरणाभिभवार्थेतिद्वितीयः
पक्षः । अंतःकरणोपाधिकमसर्वगतंजीवचैतन्यंनविषयप्रकाशकं । किंतुब्रह्मचैतन्यंतथा । वृत्तिस्तुविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्ये
नप्रमातृजीवचैतन्याभेदस्याभिव्यक्त्यर्थेतितृतीयःपक्षः । इतिपक्षत्रयमप्ययुक्तं । तत्रहेतुःतस्मादिति । उक्तरीत्याचैतन्यस्यघ
टप्रकाशकत्वायोगादित्यर्थः ॥ [२२३।६]तत्रेति ॥ विषयदृक्जीवचैतन्यमितिपक्षइत्यर्थः । विशिष्टे घटादिविशिष्टे ॥ [२२३।६]दृगिति ॥ अ
ध्यस्तस्यघटादेस्तदधिष्ठानस्यब्रह्मणश्चिन्मात्रस्यचविषयदृक्जीवचैतन्याद्भिन्नत्वादित्यर्थः । ननुविषयाध्यासोविषयविशिष्टजी
वचैतन्यएवेत्याध्यासिकसंबंधसिद्धिरित्यतआह ॥ [२२४।१]कल्पितत्वादिति ॥ अध्यस्तानधिकसत्ताकत्वान्नाध्यासाधिष्ठानमित्यर्थः

॥ [२२४।१] अतएवेति ॥ विषयदृक्ब्रह्मचैतन्यमितिपक्षेविषयाध्यासोजीवेवाचिन्मात्रेवानसंभवति । आध्यासिकसंबंधासिद्धेरित्युक्तहेतोरित्यर्थः । ननुविषयदृक्ब्रह्मचैतन्यमितिपक्षेब्रह्मचैतन्यएवविषयाध्यासोस्तु । एवंचनाध्यासिकसंबंधासिद्धिरित्याशंक्यविषयाध्यासाधिष्ठानत्वेनविषयदृक्त्वेनचाभिमतंब्रह्मसविशेषंनिर्विशेषंवेतिविकल्प्यआद्येदोषमाह ॥ [२२४।२] सविशेषस्येति ॥ द्वितीयेदोषमाह ॥ [२२४।२] शुद्धस्येति ॥ [२२४।२] जगदिति ॥ जगतोप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ [२२४।३] अनवच्छिन्नस्येति ॥ मूलाविद्यानिवृत्त्यभावेनसर्वतआवरणाभिभवाभावेपिघटाद्यवच्छेदेनावरणाभिभवसंभवादांध्यविरहउपपद्यतइत्यर्थः ॥ [२२४।३] अनवच्छिन्नस्येति ॥ वृत्त्याअभिभूतावरणस्यैवघटाद्यवच्छिन्नस्यघटादिदृक्त्वमित्यायातं तस्यचनतदधिष्ठानत्वंतत्रहेतुः [२२४।४] कल्पितत्वेनेति । अध्यस्तानधिकसत्ताकत्वादित्यर्थः ॥ [२२४।४] आत्माश्रयेति ॥ घटस्यघटाधिष्ठानकोटौप्रवेशादित्यर्थः । घटाध्यासेनघटस्वरूपेसिद्धेचैतन्यस्यघटावच्छिन्नत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचताद्दशेधिष्ठानेघटाध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोपिद्रष्टव्यः । ननुशुद्धचैतन्यमेकमेव । तदेवाधिष्ठानं । तत्रावच्छेदकमविद्यादिकंनतदधिष्ठानकोटौप्रविशति । ततोनकल्पितत्वादितिशेषः । वृत्त्यापगतावरणेशुद्धेप्रकाशमानेतंत्राध्यस्तंजगदपिप्रकाशतइतिनतदांध्यं । नाप्याध्यासिकसंवंधस्यातंत्रत्वमित्यतआह ॥ [२२४।५] विशिष्टेति ॥ [२२४।५] तद्वैयर्थ्यादिति ॥ चरमवृत्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । ननुनचरमवृत्तिवैयर्थ्यं । उपाध्यविषयकब्रह्मस्फुरणस्यचरमवृत्तिप्रयुक्तत्वेनतस्याःसाफल्यात् । इदानींतनस्फुरणस्यसप्रकारकत्वेनोपाधिविषयत्वात् । एकधैवानुद्रष्टव्यमितिश्रुतिवलात्स्वसमानविषयकज्ञानादेवाज्ञाननि

वृत्तेः । अखंडचिन्मात्रज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वावधारणादितिचेन्न । ब्रह्मविषयकसप्रकारकज्ञानस्यैवब्रह्मविषयकसप्रकारकसंशया
दिविरोधित्वात् । एकधेतिश्रुतिस्तुज्ञानानंदादिप्रकारेषुतद्विरोध्यज्ञानदुःखादिकंव्यवच्छिनत्ति । अन्यथाप्रकारार्थधाप्रत्ययो
व्यर्थःस्यात् । निवर्तकतायांज्ञानाज्ञानयोःसमानविषयकत्वंतुभिन्नविषयकत्वंनिवारयति । नत्वधिकविषयत्वमपि । अन्यथा
घटपटावितिसमूहालंबनात्घटाज्ञानंनिवृत्तमितिव्यवहारोनस्यात् । तदज्ञाननिवर्तकतायांहितद्विषयकत्वंतंत्रं । नतुतदितरा
विषयकत्वमपि । गौरवादितिभावः ॥ त्वन्मतइति ॥ सुषुप्तावेवांतःकरणस्यलयांगीकारादितिभावः ॥ कृतहानीति ॥
यदंतःकरणावच्छिन्नेनयत्कर्मकृतंतदंतःकरणस्यसुषुप्त्युत्तरकालेऽसत्वेनतत्कर्मजन्यभोगस्यहानिः । परदिनेयदंतःकरणावच्छि
न्नस्यभोगोभवतितदंतःकरणावच्छिन्नत्वेनतद्भोगहेतुभूतंकर्मनकृतमित्यकृताभ्यागमआदिशब्दार्थः । ननुनकृतहान्यादि ।
सुषुप्तावप्यंतःकरणस्यकारणात्मनावस्थानात् । स्थूलसूक्ष्मसाधारणस्यांतःकरणस्यजीवोपाधित्वात् । तदापीतेस्संसारव्यपदे
शादितिसूत्रेचास्यार्थस्यस्फुटतरमुक्तत्वादितिचेन्मैवं । अंतःकरणस्यसूक्ष्मरूपमविद्यैव । अवयवद्वारारंभस्यभवदभिमतत्वात् ।
तंथाचास्यपक्षस्याविद्यावृतत्वपक्षएवांतर्भावापत्तेरितिभावः ॥ प्रतिबिंबितत्वमिति ॥ एतस्मात्प्राक्वृत्तावितिशेषः ॥ अनुद्भू
तेति ॥ उद्भूतरूपवत्त्वस्यप्रतिबिंबनोपाधितायांप्रयोजकत्वादित्यर्थः । नन्वनुद्भूतरूपेपिगुहाकाशादौप्रतिबिंबिनोपाधित्वंदृ
श्यतएवेत्यतउक्तं ॥ शब्दान्येति ॥ ननुनोद्भूतरूपवत्त्वंप्रतिबिंबिनोपाधितायांप्रयोजकं । अस्वच्छेपिलोष्टादौप्रतिबिंबा ॥१५७॥
पत्तेः । किंतुस्वच्छत्वं । तच्चप्रकाशस्वभावत्वेनमनसस्तत्परिणामभूतायावृत्तेश्चास्त्येव । नापिचाक्षुषत्वंप्रतिबिंबत्वेप्रयोजकं ।

अचाक्षुषस्याप्याकाशादेःप्रतिविंवितत्वदर्शनादितिचेत् । मैवं । उद्भूतरूपवत्त्वविशेषातिरिक्तस्यस्वच्छत्वस्याभावादाकाशस्यप्रतिविंबोसिद्धएव । प्रभामंडलस्यैवजलादौप्रतिबिंवनात् । आकाशस्यापिरूपित्वाच्च । अन्यथावाद्यादेरपिप्रतिविंवनापत्तेरितिभावः ॥ [२२५।३] तदात्मनेति ॥ वृत्त्यात्मनेत्यर्थः ॥ [२२५।४] सर्वत्रेति ॥ तथाचाभिव्यक्तत्वरूपोपरक्तत्वस्यचितःसर्वत्रसत्त्वेनचितःस्वतोवृत्तिमात्रोपरक्तत्वमितिप्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः। तदंतस्थत्वं वृत्त्यंतस्थत्वं ॥ [२२५।५] प्रभायाइति ॥ यथाप्रभारूपमात्रप्रकाशकत्वेनस्वतोरूपोपरक्तेत्युच्यते तथाचिंदपिवृत्तिमात्रप्रकाशकत्वेनस्वतोवृत्त्युपरक्तेत्युच्यतइत्यर्थः । प्रभायारूपमात्रप्रकाशकत्वंनामरूपमात्रदेशस्थतमोनिवर्तकत्वंवारूपाज्ञाननिवर्तकत्वंवारूपमात्रग्राहिमानसहकारित्वंवेत्यभिप्रेत्यप्रभायामाद्यौनंस्तइत्याह ॥ [२२५।६] प्रभायामिति ॥ तथाचनप्रभादृष्टांतेनचिंतःस्वतोवृत्त्युपरक्तत्वं । चितस्तमोनिवर्तकत्वाभावात् । वृत्तावज्ञानाभावाच्चदार्ष्टांतिकेपिनैतदस्तीतिभावः । तृतीयोयंद्यपिदृष्टांतेप्रभायामस्ति । तथापिदार्ष्टांतिकेचितिनास्तीत्याह ॥ [२२६।३] प्रभायामिति ॥ तथाचप्रभादृष्टांते नचितिवृत्तिमात्रग्राहकमानसहकारित्वंनास्तीत्यर्थः ॥ [२२६।४] चित्संबंधित्वस्येति ॥ अनावृतचित्संवंधस्येत्यर्थः । विषयप्रकाशिकाचिंदनावृतेतिपक्षएववृत्तिरुपरागार्थेत्यभ्युपगमादितिभावः ॥ [२२६।४] सर्वैति ॥ अनावृतचित्संवंधस्यसर्वेषांसत्त्वादित्यर्थः । ननुवृत्तिमात्रंसंवध्यप्रकाशनिवर्तकत्वमेवचितःस्वतोवृत्त्युपरक्तत्वं । नचप्रभादृष्टांतानानुगुण्यं । इष्टापत्तेः । प्रभायाःगंधादिदेशस्थतमोनिवर्तकत्वंतत्संवंधाद्युज्यते । चैतन्यस्यतुस्वभावतोसंवद्धत्वात्तदाकारवृत्त्यातद्देशसंबंधस्योपादानात्कथंसर्वप्रकाशप्र

संगः । स्वभावतोह्यसंगत्वेअसंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतिःप्रमाणं । अतःसर्वैःसहसंबंधाभावान्नसर्वावभासप्रसंगः । किंतुयदाकार वृत्तिस्तस्यैव । अतएवेदंरजतमितिभ्रमेइदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनरजतभानानुपपत्तेरंजताकाराप्यविद्यावृत्तिरभ्युपेयते । स्वतश्चिद्विंबाग्राहकत्वेवृत्तिमंतरेणचैतन्यस्यतदाकारत्वायोगादितिचेन्मैवं । दत्तोत्तरत्वात् । अनावृतायाःसर्वगतायाश्चितोमनःपरिणामेनेवान्येनापिकुलटायाइवसंबंधोपपत्तेः । नहितस्याएकतरस्मिन्पक्षपातोस्तिवृत्तावस्तीतिचेन्न । वृत्तेरपिवृत्त्यंतराधीनचित्संबंधेनवस्थापत्तेः स्वतश्चिद्विंबग्राहकत्वेंऽतःकरणतद्वृत्त्यादौनवृत्त्यपेक्षेतिनानवस्थेतिचेन्न । अनुद्भूतरूपेंतःकरणादौप्रतिविंबिनोपाधित्वमेवनास्ति । नतरांस्वतस्त्वेतु ॥ तस्मात्सर्वसंबंधादनावृतचितःसर्वप्रकाशोदुर्वारः । असंगश्रुतेस्तर्हि कागतिरित्यतआह ॥ असंगइति ॥ ननुसंगशब्दस्यसंबंधेप्रसिद्धत्वात्कथंलेपपरत्वमित्यतआह ॥ सयदिति ॥ ज्योतिर्ब्राह्मणेसुषुप्तिस्वप्नजाग्रत्सुजीवस्यरमयितुश्चारयितुःपुण्यपापेदर्शयितुरीश्वरस्यतत्कर्मलेपोनास्तीत्यत्रंअसंगत्वंहेतुरुच्यते । नतुसर्वासंबंधित्वं । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यसुप्तस्सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादायपुनरेतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषएकहंसइतिपूर्वोदाहृतश्लोकेईश्वरस्यप्रकृतत्वात् श्रुतौरत्वेत्यादीन्यंतर्भावितणिजर्थानीति ॥ यथेति ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारयेति सर्वसंबंधोक्तेरित्यर्थः । ननुसर्वगतमपिचैतन्यंस्वभावाद्वृत्त्यैवस्वतःसंबध्यतेनविषयैरित्यतआह ॥ अपिचेति ॥ वृत्तितःपूर्वं विषयैश्चैतन्यमेवस्वतःसंबद्धंप्रकाशोपयोगि । संबंधस्तुपूर्वमस्तीतिसर्वप्रकाशोदुर्वारइत्यर्थः ॥ अन्यइति ॥ अनावृतचित्संबं

धादितिशेषः । उपरागः संबंधः । दृश्यत्वे प्रकाशे ॥ [२२६।८] मानेति ॥ वृत्तिद्वाराविषयैःसंबंध्यतत्प्रकाशकत्वात् ॥ [२२७।१] स्वतइति ॥ प्रमाणंविनेत्यर्थः ॥ [२२७।१] सर्वोपादानत्वादिति ॥ तथाचविषयैःसाक्षात्संबंधोसंगस्यापिब्रह्मणोस्तीत्यर्थः ॥ [२२७।२] आध्यासिकेति ॥ विशिष्टनिष्ठेनपरिणामित्वरूपेणसर्वोपादानत्वेनविशिष्टब्रह्मणःसर्वज्ञत्वेयत्रयदध्यस्तंतत्रतदाध्यासिकसंबंधेनप्रकाशतइतिभवद भिमतनियमभंगप्रसंगः । आध्यासिकसंबंधभिन्नेनजगत्प्रकाशांगीकारादित्यर्थः । ननुपरिणामिनिब्रह्मण्येवजगदध्यासोस्त्वि त्यतउक्तं ॥ [२२७।२] विशिष्टनिष्ठेति ॥ विशिष्टस्याध्यस्तसमानसत्ताकत्वान्नाध्यासाधिष्ठानत्वमितिभावः ॥ [२२७।३] अनादीति ॥ उपादा नत्वेनजगत्प्रकाशेऽविद्यांप्रत्युपादानत्वाभावात्तत्प्रकाशोब्रह्मणोनस्यादित्यर्थः ॥ [२२७।३] नापीति ॥ शुद्धनिष्ठेनजगदधिष्ठानत्वरूपेण जगदुपादानत्वेनब्रह्मणोजगत्प्रकाशेशुद्धस्यैवसार्वज्ञापत्तिः । अस्तुशुद्धस्यैवसार्वज्ञमित्यतआह ॥ [२२७।३] सार्वज्ञादेरिति ॥ विशिष्ट निष्ठत्वात् विशिष्टनिष्ठत्वेनांगीकारात् । शुद्धेसार्वज्ञांगीकारेपसिद्धांतइत्यर्थः । वृत्तिरावरणाभिभंवार्थेतिपक्षेदोषमाह ॥ आ [२२७।४] वरणेति ॥ [२२७।४] सदेति ॥ प्रकाशमानेचावरणंनसंभवति । नतरांचावरणनिवृत्तिर्वृत्तेरित्यर्थः ॥ [२२७।५] अन्यस्यचेति ॥ चिन्मात्राद न्यस्याज्ञानकल्पितत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतयावरणप्रयोजनाभावेनतत्रावरणाभावादेवनवृत्त्याचिन्मात्रादन्यत्रावरणनिवृत्तिःक्रिय तइत्यर्थः । ननुचिन्मात्रस्याज्ञानादिसाक्षित्वेनसदाप्रकाशेप्यशनायाद्यतीतत्वादिनाप्रकाशाभावादावरणस्यावश्यकत्वात्तन्निवृ त्त्यर्थमर्थवतीवृत्तिरितिचेन्न । युक्तमिदंसविशेषब्रह्मवादे । भावाभावात्मकविशेषगंधविधुरंब्रह्मेतिमतेअशनायाद्यतीतत्वस्यप्र

या० १३६

काशमानब्रह्ममात्रत्वेनतदप्रकाशासंभवान्नतदर्थमावरणमितिभावः । आवरणासंभवमभिधायावरणाभिभवासंभवमाह ॥
[२२७।५] किंचेति ॥ नयनपटलं नयनगतकाचादि ।·पुंगतत्वे प्रमातरिपुरुषेविद्यमानत्वे ॥ [२२७।६] दीपेनेति ॥ चैत्रकृतदीपस्थोघटोयथा
निवृत्तावरणत्वात्सर्वैरपिज्ञायतेतथाचैत्रगतयावृत्त्यानिवृत्ताज्ञानावरणोघटादिःसर्वान्प्रतिप्रकाशेतेत्यर्थः । ननुचैत्रगतवृत्त्याचै
त्रावरकशक्तेरेवाज्ञानगतायानाशितत्वेनचैत्रःपश्यति नमैत्रः तत्प्रतियोगिकावरणशक्तेरनाशात् । आवरणशक्तीनांद्रष्टृविष
यभेदाभ्यांभिन्नत्वात् । त्वमस्तुनतथेत्येकानीतप्रदीपेनाप्यन्यप्रकाशोयुज्यतइतिचेन्न । शक्तीनामज्ञानत्वेनानाज्ञानमतप्रवेशः
तद्भिन्नत्वेसाक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यविषयावरकत्वस्यचायोगात् । ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिभवत्स्वीकारात् । शक्तीनामेवा
ज्ञानकार्यकारित्वसंभवेशक्तिमतोज्ञानेअन्यथासिद्धेश्च । गौरवस्यविपरीतत्वेननानाज्ञानवादस्यैवसमीचीनत्वाच्चेतिभावः ।
पक्षद्वयेपिविशिष्यदोषंवक्तुंपृच्छति ॥ [२२७।७] किमिति ॥ किंशब्दस्याज्ञानमेकमित्यनेनान्वयः ॥ [२२७।८] किंवेति ॥ किंवानेकानीत्यन्वयः ।
अज्ञानानीतिशेषः ॥ [२२८।१] यद्यनंतानीति ॥ यदिशब्दोनिमित्तार्थः । यदिरथंतरसामासोमःस्यादैंद्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादिति
वत् । ज्ञानानामनंतत्वात्तन्निवर्त्यान्यज्ञानान्यप्यनंतानीत्यर्थः ॥ [२२८।२] शुक्तीति ॥ अज्ञानस्यैकत्वेनमूलाज्ञानस्यैवरजतभ्रमोपादा
नत्वात्शुक्तिज्ञानेनचतन्निवृत्तेरित्यर्थः ॥ [२२८।३] सद्यइति ॥ परमतेमुक्तिर्द्विविधा । सद्योमुक्तिःक्रममुक्तिश्चेति । तत्रक्रममुक्तौउत्क्र
मणादिद्वारेणब्रह्मप्राप्तिः । सद्योमुक्तौनोत्क्रमणादि । नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिश्रुतेः । शुक्तिज्ञानेनउत्क्रमणादिकमंतरेणसद्यो

मुक्तिःस्यादित्यर्थः । [२२८।२] ननुशुक्तिज्ञानेनमूलाज्ञानंननश्यति । किंतुतद्गतावरणशक्तिरेवनश्यति । तथाचनतज्ज्ञानेनसद्योमोक्षापातइत्यतआह ॥ [२२८।३] अनिवृत्ताविति ॥ सविलासेति ॥ कार्यसहितेत्यर्थः । यथोक्तंअज्ञानस्यवर्तमानेनप्रविलीनेनवास्वकार्येणसहनिवृत्तिर्बाधइति । तथाचाज्ञाननिवृत्तेरभावात् रजतादिबाधाभावेनशुक्तिसाक्षात्कारेपिरजतानुवृत्तिःस्यादितिभावः । अज्ञाननिवृत्त्यभावेइष्टापत्तिंशंकते ॥ [२२८।३] नन्विति ॥ अस्मिन्पक्षे मूलाज्ञानमेवरजताद्युपादानमितिपक्षे । शुक्तिसाक्षात्कारेणरजतोपादानमज्ञानंननिवर्तते । ननुतर्हिंरजतोपादानाज्ञाननिवृत्त्यभावात्तदधीनरजतनिवृत्तिरपिन्नस्यादित्यतआह ॥ [२२८।३] रूप्यादेरिति ॥ [२२८।४] स्वकारणे मूलाज्ञाने । प्रविलयः कारणात्मनाअवस्थानं ॥ [२२८।४] ब्रह्मज्ञानेनेति ॥ श्रवणादिद्वारकेणेत्यर्थः ॥ विरोधित्वादिति ॥ ज्ञानमज्ञानस्यनिवर्तकमेवेतिव्याप्त्याश्रयणादित्यर्थः । एवशब्दस्यनिवर्ततइत्यनेनान्वयः ॥ [२२८।५] ज्ञानस्येति ॥ यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिव्याप्त्याश्रयणादित्यर्थः ॥ [२२८।५] रूप्यादीति ॥ रूप्योपादानमूलाज्ञानमनिवर्तयन्शुक्तिसाक्षात्कारः तदुपादेयंरजतंनिवर्तयितुंनशक्तइत्यर्थः ॥ [२२८।६] शुक्तीति ॥ शुक्तिज्ञानेनाज्ञानमनिवर्त्यतद्गतावरणशक्तिमात्रनिवर्तनेबाधेपिशुक्तिप्रकाशोनस्यात् । निवृत्ताज्ञानचित्संबंधरूपस्याभिव्यक्तचैतन्यसंबंधस्याभावात् । नन्वज्ञानगतावरणशक्तिनाशाद्भग्नावरणचित्संबंधरूपोभिव्यक्तचैतन्यसंबंधोस्तीतिचेन्न । आवरणशक्तेरज्ञानातिरिक्तत्वेआवरणत्वायोगात् । अज्ञानरूपत्वेतन्नाशंविनातन्नाशायोगात् । ननुयतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिव्याप्तिःस्वरूपोच्छेदविषया । स्वकारणेसूक्ष्मरूपेणावस्थानेतदनंगी

कारात् । शुक्तिज्ञानस्यचानवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपमूलाज्ञानानिवर्तकत्वेप्यवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपतूलाज्ञाननिवर्तकत्वेना भिव्यक्तिचैतन्यसंबंधाद्बाधदशायांरूप्यनिवृत्तिशुक्तिप्रकाशयोरुपपत्तिरितिचेन्न । तस्यरूप्यभ्रमोपादानत्वेतस्यैवाविद्यात्वा पत्तेः । भ्रमोपादानमविद्येतितल्लक्षणात् । तेनैवाविद्यायांअन्यथासिद्धेश्चेत्युक्तत्वाच्च । रूप्यभ्रमानुपादानत्वेतन्निवृत्तावपित दुपादानस्यमूलाज्ञानस्यानिवृत्तेर्बाधदशायामपिरूप्यानिवृत्तिःस्यात् । उपादानानिवृत्तावपिउपादेयनिवृत्तौज्ञाननिवर्तनीयंप्र पंचोपादानमज्ञानंप्रपंचस्यश्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्ध्यर्थंनकल्पनीयंस्यात् । सत्यस्यापिप्रपंचस्योपादानमनिवर्त्यापिज्ञाननिवर्त्यत्वो पपत्तेरिति ॥ [२२८।७] खद्योतेति ॥ खद्योतस्यप्रकाशेनमहांधकारस्यैकदेशेनष्टेतद्देशस्थवस्तुदृश्यतेयथातथावृत्त्याज्ञानस्यैकदेशस्यना शेसतिविषयःप्रकाशतइत्यर्थः ॥ [३३८।१] भीरुभटवदिति ॥ प्रतिभटेप्रबलेदृष्टेभीरुभटोयथातंदेशमपहायापसरति तथावृत्तौसत्याम ज्ञानमपसरतीत्यर्थः ॥ [३३८।८] कटवदिति ॥ कटेवेष्टितेयथाभूतलादिदेशोऽनावृतोभवतितथेत्यर्थः ॥ [३३८।८] अनादीति ॥ अनादित्वेना ज्ञानचैतन्ययोर्निरवयवत्वादेकदेशादिविरहेणखद्योतादिदृष्टांतोनसंभवतीत्यर्थः । अस्मिंश्चपक्षेचैत्रगतवृत्त्यामैत्रस्यापिप्रकाशा प्रत्तिः । खद्योतद्योतितदेशस्थविषयस्यसर्वैरपिदर्शनादितिबोध्यं । दंडादिनागवादीनामिवापसरणंकरादिनाकटादीनामिवसं वेष्टनंचनसंभवति । अज्ञानस्यामूर्तत्वादित्यपिबोध्यं । ननुमण्यादिनावह्नेरिवकार्याक्षमत्वमेवापसरणादीतिशंकांनिवर्तयितुम [२२९।१] धिकदूषणंवक्तुंचशक्तिपक्षंविशिष्योत्थापयति ॥ नेति ॥ यद्वासिद्धांत्युद्भावितसर्वप्रकाशापत्तौपूर्वपक्षिणाशक्तिमंगीकृत्यसमा हितायामभिप्रायतस्तद्दूषणंपूर्वत्र इहतुशुक्तेरप्रकाशेसिद्धांतिनापादितेपूर्वपक्षिणःशक्तेरभिभवात् शुक्तिप्रकाशोभवतीतिसमा

धानमाशंक्यनिराक्रियतइतिनदोषः । ननुशुक्तिज्ञानेनाविद्याशक्त्यभिभवोनयुक्तः । उपादेयेनोपादानाभिभवादर्शनादित्यत
आह ॥ [२२९।२] वृत्त्येति ॥ [२२९।३] अविद्यायाइति ॥ शक्तेरितिशेषः । अविद्यागतावरणशक्तिःकिंशुद्धात्मविषयाउतजडविषयाजडविशि
ष्टात्मविषयावेतिविकल्प्याद्येदोषमाह ॥ [२२९।३] चक्षुरिति ॥ आवरणशक्तेःशुद्धात्मविषयायाःशुद्धात्माविषयकशुक्तिवृत्त्याभिभवो
नसंभवति । तस्याविशिष्टविषयत्वेनभिन्नविषयत्वादित्यर्थः । ननुशुक्तिवृत्तिरपिशुद्धात्मविषयास्त्वित्यतउक्तं ॥ [२२९।३] चक्षुरादिज
न्येति ॥ ननुचक्षुरादिजन्यापिसाआत्मविषयास्त्वित्यतउक्तं ॥ [२२९।३] रूपादिहीनेति ॥ ननुरूपादिहीनस्यरूपादेरिवात्मनोपिचा
क्षुषत्वमस्त्वित्यतउक्तं ॥ [२२९।३] शब्देति ॥ तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । ननुशुक्तिवृत्तेर्विशिष्टविषयत्वेपिविशेष्य
भूतचिद्विषयत्वमस्त्येवेतिततोपितदभिभवोस्तु नीरूपायाश्चितःशुक्त्याद्युपरागेणचाक्षुषत्वंतु राहोरिवचंद्राद्युपरागेणभवती
त्यतआह ॥ [२२९।४] शुक्तिवृत्तेरिति ॥ [२२९।४] तयैवेति ॥ शुक्तिवृत्तेरधिकविषयत्वेपिचिद्विषयत्वस्यत्वयैवस्वीकारादित्यर्थः । द्वितीयंनि
राकरोति ॥ [२२९।४] अविद्येति ॥ [२२९।५] अप्रसक्तेति ॥ सतिपुष्कलकारणेकार्याभावप्रयोजकस्यैवप्रतिबंधकत्वात् जडेचकारणपौष्कल्या
भावादित्यर्थः । तृतीयंनिराकरोति ॥ [२२९।५] जडेति ॥ [२२९।६] विशेष्येति ॥ विशिष्टविषयविधिनिषेधयोर्विशेष्यवाधेविशेषणविषयत्वव
द्विशेषणवाधेविशेष्यविषयत्वस्यापिवासस्वीदर्शनादितिभावः । नन्वविद्याकल्पितेअवच्छिन्नेअस्माभिरविद्यावातच्छक्तिर्वाना
भ्युपेयते । किंतुचैतन्यमात्रएव । तस्मिंस्तुसर्वंजडमध्यस्तमस्तीत्येकाश्रयाश्रितत्वसंबंधाज्जडावच्छिन्नचैतन्यमावृतमितिव्यप

देशः । घटाद्याकारवृत्त्यातुतदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तौतदवच्छेदेनैवतन्निष्ठावरणाभिभवोजायतइति । नशुद्धात्मप्रकाशापत्तिरितिमैवं वाङ्मात्रत्वात् । यथाहितमसासहएकस्मिन्भूतलेविद्यमानस्यघटस्यप्रकाशसंबंधेसतियत्रतमश्चघटश्चवस्तुतोऽवर्तिषातां तंद्भूतलंप्रकाशतएव तथाघटाकारवृत्त्यातदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तौयत्रज्ञानंघटश्चाध्यस्तौशुद्धेतदपिप्रकाशतएव । अज्ञानाध्यासाधिष्ठानस्यैवशुद्धत्वात् । एवंचघटाद्याकारवृत्तौघटावच्छिन्नमेवप्रकाशते नशुद्धात्मेतितुवाङ्मात्रमेव । शुद्धात्मप्रकाशापरिहारादितिभावः ॥ प्रच्युतेति ॥ अवस्थांतरंप्राप्ताइत्यर्थः ॥ पार्थिवेति ॥ तेषांचपार्थिवावयवानांवृश्चिकोपादानानांतदुपादेयेनवृश्चिकादिनानाशइत्यर्थः ॥ अवस्थाइति ॥ ग्रीष्मवर्षादिषुनदीनामपचयोपचयाःकार्यविशेषकराद्दृष्टायथातथेत्यर्थः ॥ सांध्यासमिति ॥ रजततद्वृत्तिभ्यांसहेत्यर्थः । तेषां अवस्थाविशेषाणां ॥ अनेकेति ॥ ननुसर्वावस्थानुस्यूतैकाकारतामादायाज्ञानैक्यंस्यादितिचेन्न । अवस्थारूपाज्ञानानामनंतत्वेपिजात्यैक्याद्घटवत्तदैक्यमित्युक्तंस्यात् । तत्रचानेकाज्ञानवादापातोपरिहार्यइतिभावः ॥ नचेदिति ॥ अवस्थाविशेषाणामज्ञानभिन्नत्वे ॥ साक्षादिति ॥ यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितित्वदभिमतत्वादितिभावः ॥ भ्रमेति ॥ भ्रमोपादानमज्ञानमितितल्लक्षणस्याज्ञानभिन्नेवस्थाविशेषेअतिव्याप्त्यापत्तेरित्यर्थः ॥ तेषामिति ॥ अवस्थाविशेषाणांस्वोपादानमूलाज्ञाननिवृत्तिंविनानिवृत्त्ययोगेनावस्थाविशेषनिवृत्त्यर्थंतदुपादानमूलाज्ञाननिवृत्तेरावश्यकत्वात्शुक्तिज्ञानादेवनिर्मोक्षापत्तिः । उपादाननाशंविनावस्थाविशेषनाशश्चेत्तर्हिरजतोपादानंमूलाज्ञा

नमेवास्तु । तन्नाशंविनैवरजतनाशोस्तु । किमवस्थाविशेषाणांरजतोपादानादिकल्पनयेत्यर्थः ॥ [२३०।६] शुक्त्यज्ञानमिति ॥ अवस्थाविशेषाणां अज्ञानभिन्नानांरजतोपादानत्वेतन्निवर्तकशुक्तिज्ञानेनरजतोपादानमवस्थाविशेषानिवर्ततइत्यभ्युपेयं । तथाच शुक्तिज्ञानेनशुक्त्यज्ञानंनष्टमित्यनुभवविरोधइत्यर्थः । किंचशुक्तिविषयकाज्ञानस्यसर्वेशुक्त्यावरकावस्थाविशेषाएकयाशुक्तिवृत्त्यानिवर्तते यःकोपिवा । आद्येपुनःकदाप्यप्रकाशोनस्यात्शुक्तेः । सर्वतदावरणानांनिवृत्तत्वात् । अंतेशुक्तिवृत्तिकालेपि शुक्तिप्रकाशोनस्यात् । एकस्यावरणस्यनाशेप्यावरणांतरस्यसत्त्वादित्यपिदोषोबोध्यः । तस्मादेकाज्ञानपक्षेमूलाज्ञानस्यैवरजतोपादानत्वेशुक्तिवृत्त्यातदज्ञानानाशेपिरजतस्यप्रविलयात्तददर्शनं । शुक्त्यावरकस्यतस्यानाशेपितस्यैकदेशनाशाद्वा । अपसरणाद्वा संवेष्टनाद्वा मण्यादिनावह्नेरिवशक्तेरभिभवाद्वा बाधकालेशुक्तेःप्रकाशः इत्येतानिसमाधानानिनसंभवंति । अवस्थाविशेषाणांउपादानत्वमित्यपिनसंभवतीतिएकाज्ञानपक्षोनसंभवतीतिभावः । इष्टसिद्धिकारमतेनानाज्ञानपक्षेदोषमाह ॥ [२३०।७] द्वितीयेपीति ॥ [२३०।७] सर्वेति ॥ भाविवृत्तिनिवर्त्यानांतदज्ञानानांरजताद्युपादानशुक्त्यज्ञानानामित्यर्थः ॥ [२३१।१] आद्यइति ॥ शुक्त्यावरणत्वेनसंभावितानामज्ञानानामेकयाशुक्तिवृत्त्यानिवर्तितत्वादित्यर्थः ॥ [२३१।१] कदापीति ॥ वृत्तिनाशानंतरमपीत्यर्थः ॥ [२३१।१] तदापीति ॥ वृत्तिकालेपीत्यर्थः । ननुएकयावृत्त्याएकाज्ञाननाशेपितयैवावरणांतराणांप्रतिबद्धत्वात्यावत्साातिष्ठतितावत्प्रकाशःतस्यामपगतायांपुनरप्रकाशश्चोपपद्यतइति । मैवं । तर्ह्येकाज्ञानपक्षएवास्तुलाघवात् । तस्यैववृत्त्याप्रतिबंधेनविषयप्रकाशोपपत्तेः । श्रवणाद्युपार्जितवृत्तेस्तुमूलाज्ञाननिवर्तकत्वंकल्प्यतामितिकिंनानाज्ञानकल्पनया ॥ [२३१।२] अयंचेति ॥ व्याख्यातमेतत् ॥

[२३१।२] सादीति ॥ शुक्त्यादेरुत्पत्तेःपूर्वमज्ञानस्यनिर्विषयत्वंस्यादित्यर्थः । अस्तुनिर्विषयत्वंतस्येत्यतआह ॥ [२३१।३] निर्विषयस्येति ॥ अस्यास्मिन्नावरणमितिआश्रयविषयोपेतस्यैवावरणस्यप्रतीतेरित्यर्थः ॥ [२३१।३] पूर्वमिति ॥ अनाद्यज्ञानविषयेअनादिचैतन्येतत्तदागंतुकपदार्थोवच्छेदकइत्यर्थः ॥ [२३१।४] शुक्तीति ॥ शुद्धचैतन्यावरणस्यैवाज्ञानस्यशुक्त्यवच्छिन्नावरणत्वात्शुक्तिसाक्षात्कारेणचशुक्त्यवच्छिन्नाज्ञाननिवृत्तौशुद्धचैतन्यावरणाज्ञाननिवृत्तेरपिसत्त्वात्तेनैवमोक्षापातइत्यर्थः । अनेकाज्ञानवादहानिश्चेत्यपिबोध्यं ॥ [२३१।५] प्रतिविषयमिति ॥ यथानेकव्यक्तिविषयाएकैवजातिस्तथाअज्ञानमप्येकमेवस्यात् नतुप्रतिविषयंभिन्नं । तत्रचशुक्तिसाक्षात्कारान्मोक्षापत्तिर्दोषइत्यर्थः । ननुयदवच्छिन्नगोचरावृत्तिः तदवच्छेदेनैवावरणापसरणान्नानवच्छिन्नचैतन्यावरणभंगप्रसंगइतिचेत् मैवं । शाखावच्छेदेनसंयोगाधारस्यवृक्षत्ववत्घटावच्छेदेनभग्नावरणस्यापिशुद्धत्वान्मोक्षप्रसंगोदुर्वारइत्यर्थः ॥ कौमुद्यां वेदांतकैमुद्यां ॥ [२३१।६] ज्ञानेनेति ॥ चैत्रनिष्ठघटज्ञानेनचैत्रनिष्ठघटज्ञानप्रागभावानांसर्वेषांनाशेकदापिघटाप्रकाशोनस्यात् । अनाशेप्रागभावांतरसत्त्वेनघटज्ञानकालेपिघटव्यवहारोनस्यादितिसमोदोषइत्यर्थः ॥ [२३१।६] ततइति ॥ यथातवएकंज्ञानंएकमेवप्रागभावंनाशयति प्रागभावांतरनिबंधनमज्ञानमज्ञानत्वादिव्यवहारंचप्रतिबध्नाति तथाममाप्येकंज्ञानंएकमेवाज्ञानंनाशयति अज्ञानांतरनिबंधनंप्रयोजनंप्रतिबध्नातीत्यर्थः । एकेनज्ञानेनएकएवप्रागभावोनश्यतइतिपक्षमाश्रित्यसमाधत्ते ॥ [२३२।२] तन्नेति ॥ [२३२।३] आवरणानीति ॥ घटज्ञानकार्यस्यव्यवहारादेःविषयभूतस्यघटस्यतज्ज्ञानप्रागभावाःनावरणानीत्यर्थः ॥ [२३२।२] दंडेति ॥ यथादं

डप्रागभावोदंडकार्यस्यघटादेर्नावरणं किंतुघटकारणदंडस्याभावरूपः तथाज्ञानप्रागभावोपिज्ञानकार्यव्यवहारकारणज्ञानस्याभावरूपइत्यर्थः ॥ [२३२।२] नापीति ॥ ज्ञानंस्वकार्यव्यवहारंप्रतियदिज्ञानप्रागभावनिवर्तकत्वेनहेतुर्भवेत्तदाज्ञानांतरप्रागभावसत्त्वेन तन्निवृत्तिरूपकारणाभावादेकस्मिन्ज्ञानेसत्यपिघटव्यवहारोनस्यात् । नतुतदस्तीत्यर्थः ॥ [२३२।३] किंत्विति ॥ यथादंडोदंडत्वेनैवघटंप्रतिकारणंतथाज्ञानमपिव्यवहारादिषुज्ञानत्वेनैवहेतुरितिमयांगीकारादित्यर्थः ॥ [३३२।४] संजातीयेति ॥ प्रागभावस्यज्ञानकार्यव्यवहारविषयानावरकत्वादित्यर्थः । ननुमाभूवन्ज्ञानप्रागभावाआवरणं माचभूत्ज्ञानंप्रागभावनिवर्तकत्वेनहेतुः किंतुस्वरूपेणैवास्तु तथापिज्ञानांतरप्रागभावसत्त्वेनतदभावरूपज्ञानांतराख्यकारणाभावादेकस्मिन्ज्ञानेविद्यमानेपितवापिव्यवहारोनस्यादित्यतआह ॥ [२३२।४] कार्येति ॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्त्वस्यैवतत्रतंत्रत्वादित्यर्थः ॥ [३३२।५] सर्वप्रागभावनिवृत्तिरिति ॥ सर्वसत्त्वमित्यर्थः ॥ [२३२।५] असंभवादिति ॥ अतीतानागतवर्तमानकारणानामेकदाअसत्त्वादित्यर्थः । एवंचममतेज्ञानंस्वप्रागभावनिवृत्तौलब्धस्वरूपंसत्ज्ञानांतरप्रागभावस्यानावरकस्यसत्त्वेपिस्वविषयेस्वकार्यव्यवहारादिकंकरोत्येव । तवमतेत्वेकस्मिन्ज्ञानेसत्यपितद्विषयावरणस्याज्ञानांतरस्यसत्त्वाज्ज्ञानकार्यव्यवहारादिकंज्ञानकालेपिनस्यादित्याह ॥ [३३३।१] त्वन्मतेत्विति ॥ [३३३।१] आवरणेति ॥ अनावृतविषयकत्वसंपादकत्वेनेत्यर्थः । ननुआलोकस्यभूतभावितमोनिवर्तकत्वाभावेपिस्वविषयेयत्किंचित्स्वकालीनतमोनिवर्तकत्वेनैवस्वविषयव्यवहारादिप्रयोजकत्वं यथातथाज्ञानस्यापियत्किंचित्स्वविषयावरणाज्ञाननिवर्तकत्वेनस्व

विषयव्यवहारादिप्रयोजकत्वंभविष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [२३३।२] नचेति ॥ [२३३।३] हेत्विति ॥ आलोकरूपस्यहेतोरभावइत्यर्थः ॥ [२३३।३] तदिति ॥ आलोकस्यतमोनिवृत्तिरूपत्वान्नतन्निवर्तकत्वेनहेतुत्वमित्यर्थः । स्वरूपेण आलोकत्वेन । ननुयत्किंचिज्ज्ञानसत्त्वेप्यज्ञानांतरनिबंधनाप्रकाशवदालोकसत्त्वेपितमोंतरनिबंधनोप्रकाशःस्यादित्यतआह ॥ [२३३।४] नाप्येकेति ॥ [२३३।५] इहेति ॥ सर्वालोकाभावस्यतमसोयथावरणत्वंतथेत्यर्थः ॥ [२३३।६] वृत्तीति ॥ वृत्तिकालेयःसमुदायनाशःस्थितःसवृत्तिनाशकालेप्यस्तीत्यर्थः । भावस्तमइतिमतेतस्यावरणत्वेप्यालोकस्यस्वसमानाधिकरणसर्वतमोनिवर्तकत्वादालोककालेतमोंतरस्यावरणस्यासत्त्वाद्विषयप्रकाशःज्ञानकालेत्वज्ञानांतरसत्त्वादप्रकाशःस्यादितिभावः ॥ अमूर्तानां अनिविडावयवानां ॥ अनुकूलतर्काभावोपपादनमुपपादयति ॥ [२३४।१] तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांसत्तर्कानमृषानुमा ॥ ७ ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगः ॥ ७ ॥ २४ ॥ [२३४।२] विश्वमिति ॥ मिथ्यात्वानुमानेयःपक्षःसएवेहविश्वशब्देनाभिमतः ॥ [२३४।२] साधिष्ठानेति ॥ सामान्यतोज्ञातत्वेसतिविद्यमानविशेषवत्तयाऽज्ञायमानधर्मिमत्स्यादित्यर्थः । आदिपदेनप्रधानादिकं । अत्रचप्रत्येकंतर्काअभिमताइतिनवैयर्थ्यमितिध्येयं । प्रथमेअप्रयोजकत्वंनिरस्यति ॥ [२३४।३] भ्रांतेरिति ॥ सदृशमित्यधिष्ठानेनसंबध्यते । सत्यमित्यधिष्ठानादिना । सत्यत्वंचकल्पिताधिकसत्ताकत्वं । अतोनदृष्टांतासिद्धिः । आदिशब्देनदेशकालादृष्टादि । यथाश्रुतेप्रथमतर्केआपाद्यस्येष्टत्वंपरिहरति ॥ [२३४।४] निःसामान्यइति ॥ [२३४।५] कात्स्न्र्येनेति ॥ विशेषवत्त्वेनापीत्यर्थः ॥ [२३४।५] अज्ञानइति ॥ सामा

न्यतोपीत्यर्थः ॥ [२३४।५] ज्ञातेति ॥ सामान्यविशेषाभ्यामितिशेषः ॥ [२३४।७] तच्चेति ॥ स्वरूपज्ञानंस्वप्रकाशत्वाद्विशेषाज्ञानंनिर्विशेषत्वाद स्तीत्यर्थः ॥ [२३५।१] संस्कारेति ॥ संस्कारसंप्रयोगदोषरूपकारणत्रयजन्यत्वादित्यर्थः । ननुभ्रमस्यसंस्कारजन्यत्वमधिष्ठानस्वरूपा ज्ञानजन्यत्वेनापिनिर्वक्ष्यतीत्यतआह ॥ [२३५।१] सामान्येति ॥ [२३५।१] असदिति ॥ तथाचबाधकालव्यावृत्तंविशेषाज्ञानंतथावक्तव्यं। तच्च सद्विशेषाणामेवेत्यर्थः । ननुनसत्सामान्यविशेषज्ञानाज्ञानेभ्रमहेतु । सत्त्वांशप्रवेशेऽप्रसिद्धेः । गौरवाच्च । कल्पितसामान्य विशेषवत्त्वंचब्रह्मण्यपिसुलभमेव । नचतत्कल्पनेऽन्योन्याश्रयः । कल्पितसामान्यविशेषाणांप्रवाहानादित्वात् । सत्त्वानंदत्वा दीनामेवकल्पितव्यक्तिभेदेनसामान्यत्वात् । परिपूर्णानंदत्वादीनांचविशेषत्वात् । अतएवसंस्कारोद्बोधोपीतिचेन्मैवं । नह्य धिष्ठानचिन्मात्रस्यसत्त्वपरिपूर्णानंदत्वादीनांनिर्विशेषब्रह्मवादेविशेषोस्ति । येनाधिष्ठानस्फुरणेपितेषामज्ञानं । तस्मादधिष्ठा नज्ञानेसतिनविशेषाज्ञानं तस्मिंश्चनाधिष्ठानज्ञानमित्युभयथापिनभ्रमइतिभावः ॥ [२३५।२] वल्मीकइति ॥ प्रथमंवल्मीकेस्थाणुत्व भ्रमः अनंतरंतत्रैवपुंस्त्वभ्रमः अनंतरंतत्रैववल्मीकत्वप्रमा तयाप्रमयाप्राचीनंभ्रमद्वयंनिवर्तते । प्रमायाःस्वविरोधिभ्रममात्र निवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ [२३५।२] अंततइति ॥ चरमंगत्वापीत्यर्थः ॥ [२३५।३] भ्रमेति ॥ पुंस्त्वज्ञानस्यवल्मीकेस्थाणुत्वभ्रमनिवर्तकत्वेपिभ्रम मात्रनिवर्तकत्वंतत्रतस्यनास्त्येव । पुंस्त्वज्ञानस्यापिवल्मीकेभ्रमत्वात् । तेनचतदनिवर्तनादितिभावः । नन्वधिष्ठानगतविशे षप्रमैवभ्रमविरोधिनीतितदभावएवहेतुःस्यादित्यतआह ॥ [२३५।४] विश्वभ्रमेति ॥ [२३५।५] अस्येति ॥ मुख्याज्ञानविरोधिन्यावृत्तेः मुख्य

ज्ञानत्वस्यचिद्रूपज्ञानाविरोधिनोवाअमुख्याज्ञानत्वस्यवापातादित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [२३६।१] तत्तेदंतेइति ॥ एतच्चदृष्टांता
र्थमुक्तं । ननुस्वत्वान्यत्वयोर्भेदग्रहेपिनात्मानात्मनोस्तद्ग्रहइत्यतआह ॥ [२३६।२] स्वयमिति ॥ [२३६।३] प्रकाशमात्रेति ॥ नन्वेकस्यैवानं
दाद्यात्मनातिरोहितस्यसदात्मनाप्रकाशउपपत्स्यते । तदुक्तंवार्तिके । यत्प्रसादादविद्यादिसिध्यतीवदिवानिशं । तमप्यपह्नुते
विद्यानज्ञानस्यास्तिदुष्करमितीतिशंकापरिहारार्थमुक्तं ॥ [२३६।३] मात्रेति ॥ प्रकाशमात्रस्वभावेनिर्विशेषआत्मनिसत्त्वानंदयोःप्रका
शाप्रकाशयोरयोगादितिभावः ॥ [२३६।४] घटादीति ॥ इदमंशानुविद्धतयारजतस्येवात्माघटइतितदनुविद्धतयाप्रतीत्यभावादिति
भावः ॥ [२३६।५] सन्निति ॥ सत्स्फुरणयोरात्मरूपत्वादित्यर्थः ॥ [२३६।५] चाक्षुषादीति ॥ ध्वस्तोघटोरूपीघटइत्यादिवत्घटएवसत्ताप्रती
यते । नतुसदनुवेधोघटस्येतिभावः । ननुरूपादिहीनस्याप्यात्मनःसद्रूपेणचाक्षुषादिज्ञानविषयताभविष्यतीतिचेन्न । घटज्ञा
नादेवमोक्षापातादित्युक्तत्वात् । निर्विशेषेप्रकारभेदाभावाच्च । तदिदमुक्तमित्युक्तं ॥ [२३६।६] इत्युक्तत्वादिति ॥ ननुनात्माचाक्षु
षादिज्ञानेभातीतिब्रूमः किंतुस्वतएवसन्नितिस्फुरति तदनुविद्धतयाचघटोपीतिशंकांपरिहरति ॥ [२३६।६] नचेति ॥ [२३६।७] घटस्येति ॥
प्रकाशमानचैतन्यसंवंधादितिभावः ॥ [२३६।७] वृत्तीति ॥ नचावरणनिवृत्त्यर्थंवृत्तिरितिवाच्यं । तथात्वेधिष्ठानप्रकाशायोगात् ।
प्रकारभेदस्तुनिरस्तइतिभावः ॥ [२३६।८] घटइति ॥ यथादेवदत्तःपचतीत्यत्रदेवदत्तकर्तृकपाकःप्रतीयते नतुपाकानुविद्धतयादेव
दत्तःतथाघटःस्फुरतीत्यत्रापिक्रियाश्रयभूतघटकर्तृकस्फुरणंप्रतीयते नतुस्फुरणानुविद्धतयाघटइत्यर्थः । विश्वंयदिकल्पितंस्यात्

तदासप्रधानंस्यादितिद्वियीयतर्कव्याप्त्यभावंशंकते ॥ [२३६।८] नन्विति ॥ [२३६।८] प्रधानमिति ॥ सजातीयमित्यर्थः ॥ [२३६।८] भ्रमेति ॥ देशां
तरेविद्यमानस्यतस्यकारणप्रत्यासत्तिरूपसमवधानाभावादितिभावः ॥ [२३६।८] सचेति ॥ संस्कारोनार्थजन्यः । येनप्रधानमावश्यकं
भवेत् । किंत्वर्थज्ञानजन्यः । ज्ञानंचप्रमेवभ्रमोपीत्यर्थः ॥ [२३६।९] प्रमाजन्यइति ॥ प्रमात्वार्थविषयसत्त्वमावश्यकमितिभावः ।
ननुनभ्रमेप्रधानमारोप्यजातीयमपेक्षते अपित्वारोप्यमेव । तच्चदेशांतरेसदेववाच्यं । असतःशशविषाणादेरनारोपादित्याशं
क्यपरिहरति ॥ [२३७।१] नचेति ॥ अध्यस्तं भ्रमेप्रतीतं ॥ [२३७।१] देशांतरेति ॥ तवमतेअसत्त्वात् । ममम्तेअनिर्वचनीयत्वादित्यर्थः ॥
[२३७।२] एवमिति ॥ संस्कारसत्त्वेप्रधानतत्भ्रमयोरिवाधिष्ठानसत्त्वेप्यधिष्ठानव्यतिरेकेणभ्रमव्यतिरेकस्यादर्शनादित्यपिवक्तुंशक्यमित्य
र्थः । नन्वधिष्ठानस्यज्ञानद्वाराभ्रमाहेतुत्वेज्ञानद्वाराभ्रमहेतुत्वेनतत्सत्वनियमः भ्रमोपादानाज्ञानविषयोह्यधिष्ठानमित्युच्यते
तच्चसत्यमेव असत्यस्यसर्वस्याज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानाविषयत्वादितिचेत् मैवं । ज्ञानवदज्ञानस्यापिवस्तुसद्विषयंविनैवपूर्वक
ल्पितविषयादिमत्त्वोपपत्तेः । अस्यास्मिन्नज्ञानमितिवत् ज्ञानेपिद्वयप्रतीतेस्तुल्यत्वादिति । नन्वधिष्ठानस्यासत्त्वेतद्वाधापत्तिः
तज्ज्ञानस्यभ्रमांवाधकत्वप्रसंगाज्जगतिभ्रमवाधव्यवस्थानस्यात् । वाधेनहिकिंचिद्विरुद्धंतत्वमुपदर्शयताआरोपितमतत्वंवाध
नीयं । उभयसाम्येतुकिंकेनवाध्येतेतिशंकांपरिहरति ॥ [२३७।२] अधिष्ठानेति ॥ तथाचाधिष्ठानवत्प्रधानस्यापिसत्त्वंस्यादित्यर्थः ।
०१३७ भ्रमवाधव्यवस्थातुत्वन्मतएवानुपपन्ना । तथाहि । तत्वशब्देनकिंस्वरूपमेववाअसाधारणधर्मोवाअवाधितंवा । नाद्यः ।

तस्यभ्रमेपिप्रकाशात् । नद्वितीयः । जगद्बाधेत्वन्मतेतदभावात् । नतृतीयः । अन्योन्याश्रयात् । त्रिचतुरकक्ष्यास्वर्थक्रिया
निर्वोढत्वेनस्वप्नबाधवदस्यापिबाधकत्वमुपपन्नं । उभयसाम्यमाधिक्यंवाबाधकत्वेनप्रयोजकं । विषयतोन्यूनस्यापिबाधकत्वा
त्संरीक्षायान्यूनत्वस्यासिद्धेः । तस्मात्प्रधानस्यानपेक्षायामधिष्ठानंसिद्ध्यति । भ्रमेनृपइवेत्येतत्संगृह्णीतेतथेतिगीः ॥ [३३७।५] एतत्प्र
पंचेति ॥ प्रपंचांतरसत्त्वेतुएतत्प्रपंचासाध्यत्वेनसंभावितायाऽर्थक्रियाश्रुत्यादिसिद्ध्योत्पत्त्यादिकंचप्रपंचांतरविषयमेवस्यात् ।
शुक्तिरूप्येऽसंभावितायाअर्थक्रियायाआपणस्थरूप्यविषयत्ववत् । प्रपंचांतराभावेतुएतस्यैवप्रपंचस्यसंभावितार्थक्रियाश्रुत्या
दिसिद्धोत्पत्त्यादिकंचस्यात् । तथाचश्रुतिसिद्धस्यात्मनइवनिषेधायोगेनस्वोपाधौसत्त्वापातादित्यर्थः । साध्यासाधनार्हा । आत्म
नइतिश्रुतिसिद्धत्वमात्रेदृष्टांतः । एवंतर्हिंनेहनानेतिनिषेधोनिर्विषयःस्यादित्यतआह ॥ [३३७।७] त्वन्मतइति ॥ प्रतीतिकालेसत्त्वेनशु
क्तौरूप्यस्यतत्रत्रैकालिकनिषेधायोगाद्यथानेदंरजतमितिनिषेधस्यकांताकरकलितकलधौतविषयत्वं तथाश्रुतिसिद्धोत्पत्त्यादिक
स्यप्रपंचस्यनेहनानेतिश्रुत्यानिषेधायोगेनतथानिषेद्धुंप्रपंचांतरंसत्यमावश्यकमित्यर्थः ॥ [३३७।८] पारमार्थिकेति ॥ निषेधस्यप्रस
क्ताधिकसत्ताकनिषेध्यविषयत्वस्यरूप्यनिषेधेदर्शनादित्यर्थः । ननुनतत्ररथारथयोगानपंथानोभवंति अथरथान्रथयोगान्प
थस्सृजतइतिश्रुतिसिद्धोत्पत्तिकस्यापिस्वप्नस्यस्वरूपेणनिषेधइवप्रपंचस्यापितथाभविष्यतीत्यतआह ॥ [३३८।१] प्रातिभासिकस्यैवेति ॥
स्वप्नस्यरूप्यस्यचेत्यर्थः । स्वरूपेणानिषेधेत्वदभिमतस्यप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्यासिद्धेः । पा
रमार्थिकत्वाकारेणनिषेधेविशेष्यवतिविशिष्टनिषेधस्यविशेषणनिषेधपर्यवसन्नतयाब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वरूपधर्मरहितस्यापिप्रपंच

स्यस्वरूपेणसत्यत्वोपपत्तिः । नचास्मिन्पक्षेज्ञाननिवर्त्यत्वेनमिथ्यात्वं । तथाप्यनित्यत्वमेवस्यान्नमिथ्यात्वमित्यादिनामिथ्यात्व
निरुक्तिभंगेनिरस्तमित्यर्थः ॥ [२३८।३] अनन्येति ॥ बालस्याद्यप्रवृत्तिहेत्विष्टसाधनताज्ञानस्यजन्मांतरीयसंस्कारप्रयोज्यत्ववदस्यापि
भ्रमस्यजन्मांतरीयसंस्कारप्रयोज्यत्वं । कार्योन्नेयधर्माणांयथाकार्यमुन्नयनादितिभावः । सतिगत्यंतरेजन्मांतरीयसंस्कारादि
नकल्प्यमित्यतआह ॥ [२३८।४] यद्वेति ॥ [२३८।४] गृह्यमाणेति ॥ आस्यगतपित्तद्रव्यनिष्ठतिक्तिमानंगृहीत्वागुडेआरोपयंतीत्यर्थः॥ [२३८।४] नत्विति ॥
आरोप्यस्यानुभवतएवोपस्थित्यासोपाधिकारोपविशेषेगृह्यमाणारोपेसंस्कारस्यानपेक्षणादितिभावः । प्रधानस्यभ्रमहेतुत्वमनंगी
कर्तुंसंस्कारस्यतथात्वमंगीकृतं । तत्रप्रधानकार्यकारिणःसंस्कारस्यसत्त्वंस्यादित्याह ॥ [२३८।५] किंचेति ॥ नन्वध्यस्तादपिसंस्कारात्
भ्रमसंभवेनतत्सत्त्वमावश्यकमतआह ॥ [२३८।५] चैत्रेणेति ॥ ननुअन्येनारोपितस्यसंस्कारस्यस्वस्मिन्भ्रमहेतुत्वेपिस्वेनस्वास्मिन्नारो
पितस्यसंस्कारस्यस्वस्मिन्भ्रमहेतुत्वंस्यादेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [२३८।६] नचेति ॥ तत्रस्वस्मिन्शुक्तिरूप्यस्यकुंडलादीन्प्रतीवचै
त्राध्यस्तसंस्कारस्यमैत्रभ्रमंप्रत्यजनकत्वेपिवणिग्वीथिस्थरूप्यस्यकुंडलादीन्प्रतीवस्वेनाध्यस्तसंस्कारस्यवियदाद्यध्यासजनकत्वं
भविष्यतीत्यर्थः ॥ [२३८।६] भ्रमादिति ॥ भ्रमात्पूर्वंसंस्कारस्यनियतप्रतीत्यभावेनतत्सत्वेमानाभावादित्यर्थः । ननुव्यावहारिकत्वा
त्संस्कारस्यप्रतीत्यभावेपिसत्त्वमस्त्वित्यतआह ॥ [२३८।६] कार्येति ॥ घटादीनांसत्त्वेपिस्मृत्यादिकार्यानुमेयसंस्कारसत्त्वेमानाभावइ
त्यर्थः । ननुजगद्भ्रमएवतत्कार्यंतदनुमास्यतीतिचेन्न । जगतःसत्त्वेनोपपत्त्यातद्भ्रमस्यासिद्धेरितिभावः । ननुयदिविश्वंकल्पितं

स्यात्प्रधानसदृशाधिष्ठानकंस्यादितितर्केइष्टापत्तिंव्यभिचारंचआशंक्यपरिहरति ॥ [२३९।२] यत्तूक्तमिति ॥ विवरणएवान्यत्राप्युक्तं। निरुपाधिभ्रमदर्शनमेवगुणावयवसामान्याभावेपिकेतकीगंधसदृशःसर्वगंधइतिवत्सादृश्यांतरंवाशंखपीतिमादाविवसादृश्यां तरंवाकल्पयतीति । यद्यप्येतदधिष्ठानप्रसंगेपूर्ववक्तव्यंतथापिसादृश्यस्यप्रधानाधिष्ठानसंबंधित्वादुभयनिरूपणांतेउक्तमितिन दोषः ॥ [२३९।२] सादृश्यांतरमिति ॥ गुणादिरहितेगंधादौगुणादिकृतसादृश्यात्भिन्नसादृश्यंयथातथाब्रह्मण्यपीत्यर्थः ॥ [२३९।३] रक्तइति ॥ तत्रैवसादृश्यस्यव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [२३९।३] इहेति ॥ अध्यासाधिष्ठानेब्रह्मण्यविद्याध्यासात्पूर्वमविद्यास्वरूपासिद्ध्यातदधीनसादृश्य स्याभावादित्यर्थः ॥ [२३९।३] अन्योन्येति ॥ अध्यासेनाविद्यायांसिद्धायांतदधीनसादृश्यसिद्धिः तत्सिद्धौचाविद्याध्यासइत्यर्थः । व्य भिचारंपरिहरति ॥ [२३९।४] निरुपाधिकइति ॥ प्रकृतेपिकल्पितशब्देनसोपाधिकभिन्नभ्रमस्यैवविवक्षितत्वादितिभावः । नचपीतः शंखइत्यादौनिरुपाधिकेपिव्यभिचारइतिवाच्यं । शुक्लवस्तुषुपरिसर्पन्नयनगतपित्तपीतस्यैवशंखेग्रहणेनतस्यगृह्यमाणारोपत्वात् । स्वनयनगतपित्तस्यस्वंप्रत्येवोपाधित्वात्नान्यस्यतथाभ्रमइतिबोध्यं । सामान्येपिनव्यभिचारइत्याह ॥ [२३९।४] रक्तेति ॥ ननुप्रधा नमात्रवृत्तितयाप्रागवगतमध्याससमयेचाधिष्ठानवृत्तितयागृहीतंचयत्रतदेवहिसादृश्यविपर्ययप्रयोजकमितिवाच्यं । नतुप्रागे वप्रधानाधिष्ठानोभयवृत्तितयागृहीतं । तस्यसांशयिकत्वेनद्रव्यत्वादिचप्राक्लोहितालोहितवृत्तितयागृहीतमितिनविपर्ययप्रयो जकमिति । मैवं । सादृश्यंनस्वतोभ्रमहेतुः । मानाभावात् । किंतुसंस्कारोद्बोधकतयासामग्रीसंपादकत्वेन । तदुद्बोधश्चा

दृष्टादिनेवद्रव्यत्वादिरूपसादृश्यादपिभवत्येव । तदुक्तं । सदृशादृष्टचिंताद्याःस्मृतिबीजस्यबोधकाइति । चिंतादिकंचप्रणिधानसूत्रेव्याख्यातं । यदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासत्यदोषयुक्तंस्यादितितर्केअप्रयोजकत्वंनिरस्यति ॥ नचेति ॥ आदिशब्देनासंसर्गाग्रहः ॥ अप्रामाण्यस्येति ॥ ज्ञानसामान्यसामग्र्यामागंतुककारणस्यदोषस्याप्रवेशादित्यर्थः । यदिविश्वंकल्पितंस्यात्द्रष्टृमत्स्यादितितर्केव्याप्तिमुपपादयतिं ॥ एवमिति ॥ पाठक्रमानुरोधेनयद्यपिबाधकज्ञानघटितंतर्कमुपपाद्यद्रष्टृघटिततर्कउपपादनीयः । तथाप्यधिष्ठानादिभ्रमकारणनिरूपणप्रस्तावेअनीदृशबाधकज्ञानमुपेक्ष्यअर्थक्रममनुरुध्येदमुक्तमितिध्येयं ॥ संभ्रमेनेति ॥ निवर्तकप्रमाविरहेभ्रमस्यभ्रमत्वासिद्ध्यापातादित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ देहघटितइंद्रियघटितश्चेतिद्वौतर्कौबोध्यौ । ननुदेहेंद्रियादिकंविनापिनभ्रमानुपपत्तिः । अधिष्ठानापरोक्षत्वंह्यपरोक्षभ्रमेकारणं । तद्यत्राधिष्ठानंस्वतोनापरोक्षं । यथाशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यं । तत्रतदपरोक्षत्वार्थंदेहेंद्रियाद्यपेक्षा । प्रकृतेचानवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं । तत्रचैतन्यस्यस्वप्रकाशत्वेनाविद्यायास्तदध्यस्तत्वेनतेनैवसाक्षिणाअपरोक्षत्वात् । कुत्रदेहेंद्रियाद्यपेक्षेतिचेन्न । नह्यधिष्ठानापरोक्ष्यमधिष्ठानगतामेवभ्रांतिमुत्पादयतीतिकुत्रापिदृष्टं । किंतुतद्भिन्नस्यप्रमातुरधिष्ठानविषयिणीं । तस्यचाधिष्ठानापरोक्ष्यायदेहादिकमपेक्षितमेव । तमःप्रकाशयोःसामानाधिकरण्यवदाश्रयाश्रयिभावस्याप्यदर्शनेनस्वयंप्रकाशचैतन्यस्याज्ञानाध्यासानधिष्ठानत्वाच्चेति ॥ प्रलये इति ॥ ननुप्रलयेदेहेंद्रियादिसर्जनविलंबहेतुनैवभ्रमविलंबः । अन्यथातदादेहेंद्रियादिकमपिकुतोनोत्पद्येतेतिचेन्न । देहादे

भूतादिकारणविलंबनेविलंबसंभवात् । अज्ञानमात्रनिदानकाध्यासस्तुस्यादेव । इष्टापत्तिंपरिहरति ॥ [२४०।३]नचेति ॥ [२४०।३]करणेति ॥ ज्ञानकरणेत्यर्थः । करणादीनांतुदोषादिसमंसत्त्वमित्यर्थः । व्यावहारिकसत्त्वेदोषमाह ॥ [२४०।४]दोषेति ॥ [२४०।४]अन्योन्येति ॥ जगदध्यासेसिद्धेतस्यव्यावहारिकत्वेनतन्मध्यवर्तिनोरूप्यभ्रमहेतोर्दोषादेर्व्यावहारिकसत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौतदृष्टांतेनजगदध्यासहेतोर्दोषस्यापिव्यावहारिकस्यभ्रमहेतुतोपपत्तौजगदध्याससिद्धिरित्यर्थः । ननुरूप्यादिभ्रमहेतुदोषस्यसत्यत्वग्राहकविरहएवतस्यव्यावहारिकसत्त्वसाधकः । अतोनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ [२४०।५]पारमार्थिकेति ॥ सत्यत्वसाधकेसतिरूप्यादिधीहेतुदोषस्य यद्व्यावहारिकत्वकल्पनं तज्जगदध्यासनिबंधनमेवेत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । करणादिसमंसत्त्वंतंत्रमित्यत्रदोषमाह ॥ [२४०।५]इहेति ॥ रूप्यादिप्रतीतौकरणसंभवेनतत्रदोषादेर्ज्ञानकारणसमसत्त्वसंभवेपिअज्ञादिप्रतीतेर्नित्यतयातदसंभवइत्यर्थः । करणसमसत्वांगीकारेपि जगदध्यासहेतुदोषस्यतात्विकत्वमायातीत्याह ॥ [२४०।६]रूप्यादीति ॥ [२४०।६]इहेति ॥ जगदध्यासाधिष्ठानस्यब्रह्मणःपारमार्थिकत्वेनतत्समसत्तयादोषादेस्तात्विकत्वापत्तिरित्यर्थः । ननुसर्वत्रचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वेनकुत्रापिदोषादीनांनाधिष्ठानसमसत्ताकत्वमितिचेन्न । तथासतिरूप्यस्यशुद्धचैतन्येध्यस्ततयाघटादिवद्व्यावहारिकत्वापातादिति । ननुजगदध्यासहेतुर्दोषादिस्तात्विकोव्यावहारिकोवामाभूत् । अध्यासस्तुभविष्यतीत्यतआह ॥ [२४०।७]दोषादेरिति ॥ [२४०।७]अतात्त्विकेनचेति ॥ दोषतदभावयोर्मिथ्यासत्ययोर्जगज्ज्ञानेसतोरपिसत्येनैवदोषाभावेनजगज्ज्ञानेप्रामाण्यंप्रयोजनीयं । नतुमिथ्याभूतेन दोषेणतत्राप्रामाण्यमापाद्य

मित्यर्थः ॥ [२४।१।१] दुष्टतयेति ॥ वेदेदोषाभावस्यसत्त्वेनबौद्धकल्पितमिथ्यादोषंतिरस्कृत्यवेदजन्यज्ञानेतस्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वंयथा तथेत्यर्थः । ननुबौद्धकल्पितदोषस्यप्रातिभासिकस्यव्यावहारिकवेदापेक्षयाअल्पसत्ताकत्वेनतदप्रामाण्याप्रयोजकत्वेप्यविद्याख्यदोषस्यप्रपंचस्यचसमसत्ताकत्वेनकार्यकारणभावनियमेनचकारणीभूताविद्याख्यदोषाभावेकार्यभूतद्वैतप्रपंचतद्विज्ञानयोरभावनियमेननाविद्यामिथ्यात्वेनद्वैतज्ञानसत्यतापातः । मैवं । व्यधिकरणत्वात् । दोषस्यमिथ्यात्वेनतदभावस्यतात्विकतया प्रपंचज्ञानप्रामाण्यस्याप्यापाद्यमानत्वेएतस्यव्यधिकरणत्वात् । प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेःप्राक्प्रातिभासिकपारमार्थिकयोरेवसत्त्वे नतृतीयप्रकारस्यव्यावहारिकस्यासिद्धेश्च । अध्यस्तदोषस्यभ्रमहेतुत्वेबाधकांतरमाह ॥ [२४।१।६] दोषादीति ॥ ननुईश्वरज्ञानस्यगुणाजन्यस्याप्यबाधितविषयत्वेनप्रमात्ववद्दोषाजन्यस्याप्यध्यासस्यबाधितविषयत्वेनभ्रमत्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [२४।१।२] कस्यचिदिति ॥ नह्यावयोर्मतेगुणजन्यत्वेनप्रमात्वं । किंतुस्वतएव । तथादोषाजन्यस्यापिबाधितविषयत्वेनाप्रमात्वेतस्यस्वतस्त्वापातः । दोषजन्यत्वंविनाबाधितविषयत्वस्याप्यभावाच्च । बाधितविषयत्वेदोषजन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । बाधितविषयत्वस्यैवाप्रमात्वात् । तस्यपरस्त्वानुरोधेनदोषजन्यत्वावश्यंभावात् । अतएवोक्तंशबरस्वामिना । यस्यचदुष्टंकरणंयत्रमिथ्येतिप्रत्ययस्सएवसमीचीनोनान्यइति । दुष्टकरणजन्यत्वप्रयुक्तोयत्रमिथ्येतिप्रत्ययइत्यर्थः । नतूभयमसमीचीनत्वनिमित्तमितितदर्थः । नन्वविद्याख्यदोषाध्यासोनादित्वात्दोषानपेक्षएवास्तु । बाधितविषयत्वदोषजन्यत्वयोर्व्याप्तिस्तुसाद्यध्यासावच्छिन्ना । नचाप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वं । जन्याप्रामाण्यस्यैवदोषजन्यत्वात् । स्वनिर्वाहकत्वेनाविद्यैववादोषोस्त्वित्याशंक्यआद्येकिमध्यासशब्दे

नार्थोवातज्ज्ञानंवेतिविकल्प्यआद्यंनिराकरोति ॥ [२४१।३] ततइति ॥ अनादित्वेनान्यानपेक्षत्वात्मिथ्याभूतंस्वयमेवस्वाधिष्ठानंभविष्यतीत्यर्थः । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [२४१।४] विषयस्येति ॥ अविद्यारूपार्थाध्यासस्यानादित्वेपितत्प्रतीतेर्दोषापेक्षास्त्येवेत्यर्थः ॥ द्वितीयंनिराकरोति । [२४१।५] स्वनिर्वाहकत्वेनेति ॥ स्वस्मिन्स्वप्रकारकेव्यवहारेस्वातिरिक्तानपेक्षत्वंस्वनिर्वाहकत्वं । यथाप्रमेयेप्रमेयमिति । एवमज्ञानांतरमंतरेणैवाज्ञानमज्ञातमितिव्यवहारोभवतु । स्वज्ञानंप्रतिस्वस्यदोषत्वंतुनसंभवति । कुतइत्यतआह ॥ [२४२।१] प्रतीतीति ॥ अर्थप्रतीत्योरन्यूनानधिककालत्वंप्रतीतिकालमात्रत्वं । एवंचप्रतीतिंप्रतिअर्थस्यपूर्ववर्तित्वेस्वस्मादपिस्वस्यपूर्ववर्तित्वमायातं । तच्चायुक्तमित्यर्थः ॥ [२४२।२] हेतुत्वेनेति ॥ धीहेतुत्वेनत्वदंगीकृतेनप्राप्तमितिशेषः । अविद्याध्यासंप्रतिअविद्यायाहेतुत्वेतस्यविषयजन्यत्वेनंप्रमात्वापातइत्यपिवोध्यं । तर्कांतरमुपपादयति ॥ [२४२।३] बाधकेति ॥ अनवस्थाभयात्क्वचिद्बाधकज्ञानंसत्यंवक्तव्यमित्यर्थः । ननुवेदांतवाक्यजन्यचरमवृत्तेःकतकरजोन्यायेनस्वपरवाधकतयानानवस्था । दृश्यत्वमात्रेणयुगपत्कृत्स्नवाधसंभवात् । नहिगुहायांनशब्दइतिशब्दःस्वंननिषेधति । अन्यथास्वस्यस्वेनानिषेधेतवाप्यनवस्थास्यादितिचेन्न । दृश्यत्वस्यनिषेध्यतावच्छेदकत्वेमानाभावात् । दोषजन्यत्वादेरतथात्वात् । दोषस्यचसत्यस्यैवजनकतयानाविद्यायादोषस्यतथात्वं । स्वेनस्वस्यवाधेवाधकत्वाभिमतस्यवाध्यत्वापातेनविरोधाच्च । गुहायांनशब्दइत्यत्रतुशब्दमात्रनिषेधोविरोधाभावात् । शब्दत्वस्यनिषेध्यतावच्छेदकस्यस्वस्मिन्नपिसत्वाच्च । जगदध्यासहेतुदोषादीनांव्यावहारिकत्वेदोषांतरमाह ॥ [२४२।३] रूप्यादीति ॥ रूप्याद्यध्यासेदोषादीनांव्यावहारिकंसत्त्वंदृष्टमितिजगदध्यासेपितथैवेतियदिकल्प्यतेतदारूप्याद्यध्यासेअधिष्ठानस्यापिव्यावहा

रिकमेवसत्त्वंतवद्रीत्यादृष्टमितिजगदध्यासेअधिष्ठानस्यापिव्यावहारिकमेवसत्त्वंस्यादित्यर्थः ॥ [२४२।३] तत्रेति ॥ रूप्याद्यध्यासे ॥
[२४३।१] इहेति ॥ जगदध्यासे ॥ [२४३।१] अन्योन्येति ॥ जगदध्यासहेतुदोषस्यमिथ्यात्वेतन्न्यायेनरूप्यभ्रमहेतुदोषस्यव्यावहारिकंसत्त्वं अ
धिष्ठानस्यतुअधिष्ठानज्ञानाबाध्यसत्वमितिवैरूप्यंकल्प्येत । रूप्यभ्रमहेत्वोरधिष्ठानदोषाद्योरधिष्ठानज्ञानाबाध्यव्यावहारिक
सत्त्वकल्पनानंतरंतन्न्यायेनजगदध्यासेपितन्न्यायेनतयोःसत्त्वकल्पनमित्यर्थः ॥ [२४३।४] लाघवेनेति ॥ कतिपयाध्यासत्वापेक्षयाअ
ध्यासत्वस्यलाघवादित्यर्थः ॥ [२४३।४] प्रथमेति ॥ सर्वाध्यासासिद्धेःप्रथमंरूप्याद्यध्यासेकतिपयत्वादिविशेषणानामव्यावर्तकतयातत्र
तत्वेनप्रथममध्यासस्यैवोपस्थितित्वादित्यर्थः ॥ [२४३।५] तस्येति ॥ दोषादिसत्त्वस्येत्यर्थः ॥ [२४३।६] अनुमानेति ॥ अख्यातिवादापत्तिश्चे
त्यपिबोध्यं ॥ संगृह्णाति ॥ [२४४।१] एवंचेति ॥ [२४४।१] किंचेति ॥ रूप्यादेर्बाधेनासत्त्वेपितज्ज्ञानेबाधाभावात्सत्यत्वंयथातथाजगतोसत्त्वे
पितज्ज्ञानंसत्यमेवस्यादित्यर्थः ॥ [२४४।२] अत्यंताभावस्येति ॥ मिथ्याभूतप्रतियोगिकस्यचप्रध्वंसस्याभावादित्यर्थः । उत्तरावधिविधु
रत्वेनप्रागभाववद्यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणेयस्यसत्त्वंतद्व्यतिरेकेणयस्यासत्त्वंतदेवतस्यतत्साध्यत्वमित्यादियोगक्षेमसाधारणसाध्यत्व
स्याप्यत्यंताभावेऽसंभवइतिबोध्यं । तस्यापारमार्थिकत्वाकारेणात्यंताभावस्यस्वरूपेणनिवृत्तिरनित्यत्वपर्यवसन्नैव नास्माक
मनिष्टा प्रत्युतत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनितुच्छेसानदृष्टा अत्यंताभावाधिकरणेअनुपपन्नाचेत्यपिबोध्यं ॥ [२४४।५] अनादीति ॥
गौः प्रकृतिराद्यंतरहितेत्यर्थः ॥ [२४४।६] तस्याइति ॥ प्रपंचतुल्यतयातद्दोषैरेवदुष्टत्वादित्यर्थः ॥ [२४४।६] अन्यथेति ॥ प्रपंचप्रतीतेर्मिथ्या

त्वाभावे ॥ निदि[२४४।७]ध्यासनेति ॥ निदिध्यासनासाध्यसाक्षात्कारनिवर्त्यनस्यादित्यर्थः । यथाश्रुतेयत्रयत्कल्पितमित्यादिसामान्यव्याप्तौरूप्येव्यभिचाराद्व्यतिरेकव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ [२४४।८]नहीति ॥ द्वितीयतर्केऽसिद्धिंपरिहरति ॥ [२४५।१]नचेति ॥ [२४५।२]नियमेति ॥ नियमजन्यमदृष्टंनियमादृष्टं । यद्यप्यदृष्टमपिदृष्टवत्क्रियाजन्यमेव । तथापिनियमस्यप्रयोजनापेक्षायांकल्प्यमानमदृष्टंनियमजन्यमित्युच्यतइत्यर्थः ॥ [२४५।२]किंत्विति ॥ असंभावनानिवृत्त्याप्रतिबंधकदुरितनिवृत्त्याचदृष्टादृष्टांशोपयोगइत्यर्थः ॥ [२४५।२]अवघातेति ॥ अवघातक्रियासाध्यवैतुष्याद्भिन्नपरमापूर्वेयथानियमादृष्टस्योपयोगोनपुनर्वैतुष्यएव तथाश्रवणादिक्रियासाध्यब्रह्मापरोक्षाद्भिन्नेमोक्षेश्रवणादिनियमादृष्टस्योपयोगोवक्तव्यः । नतुश्रवणादिक्रियासाध्येब्रह्मापरोक्षएवतदुपयोगइत्यर्थः । सर्वत्रनियमविधिस्थलेक्रियातन्नियमयोःफलभेदेपिश्रवणनियमविधौतयोरेकफलत्वमस्त्वित्यतआह ॥ [२४५।३]अन्यथेति ॥ नियमादृष्टसाध्येसाक्षात्कारेयदिश्रवणादिक्रियायाहेतुत्वमित्यर्थः । ननुसामान्यपुरस्कारेणप्रसक्तस्यसाधनांतरस्यनिवृत्तिःसर्वत्रनियमविधेःफलं विशेषरूपेणत्वपूर्वविधित्वमेव । यथाहिव्रीहीनवहंतीत्यादावपूर्वसाधनीभूतव्रीहिवैतुष्येअवघातातिरिक्तसाधनांतराप्रसक्तावपिव्रीहिवैतुष्यमात्रेप्रसक्तस्यविदलनादेर्निवृत्तिर्विशिष्यकार्यकारणभावबोधनात् तथानिर्विशेषब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारप्रतिबंधनिवृत्तौश्रवणाद्यतिरिक्तसाधनांतराप्रसक्तावप्यात्मज्ञानमात्रप्रतिबंधनिवृत्तौसांख्यादिशास्त्रस्यापिप्रसक्तेस्तन्निवृत्तिर्विशिष्यवेदांतवाक्यविचारविधानादितिचेत् न । अपूर्वीयव्रीहिनिष्ठवैतुष्येपियेनरूपेणावघातस्यप्राप्तिःतेनरूपेणदलनादेरपिप्राप्तेः सत्त्वात् । उभयत्रापिवैतुष्यभावस्यैवअवच्छेदकत्वात् । नहिप्राप्तिर्नामनिवृत्तिः । अपितुयोग्यतामात्रं । तच्चदलनादेरस्त्येव ।

एतावानेवविशेषः । यदवघातसाध्यवैतुष्याश्रयेअपूर्वीयत्वमप्यस्ति दलनादिसाध्यतदाश्रयेतुनापूर्वीयत्वमिति । श्रवणादेस्तु निर्विशेषब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारेतत्वावच्छिन्नएवहेतुता । नत्वात्मज्ञानत्वावच्छिन्ने । श्रवणादिकमंतरेणाप्यहंप्रत्ययेनात्मज्ञान मात्रस्यसत्त्वान्निर्विशेषब्रह्मात्मभेदसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नात्मसाक्षात्कारेश्रवणादिभिन्नोपायांतरस्याप्राप्तत्वात् । तस्मात्श्रवणा दिक्रियातन्नियमयोःब्रह्मापरोक्ष्यंप्रतिहेतुत्वेश्रवणनियमविध्यनुपपत्तेर्ज्ञानद्वाराश्रवणादिसाध्यमोक्षंप्रत्येवतन्नियमादृष्टस्यापिहेतु त्वंवाच्यं । तथाचनासिद्धिरितिभावः । श्रवणादितन्नियमयोःसाध्यभेदंनिराकरोति ॥ नचेति ॥ द्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्यो निदिध्यासितव्यइत्यत्रयादृशंज्ञानमुद्दिश्यनिदिध्यासनंविहितं तादृशमेवज्ञानंदृशिनानिर्दिश्यतादर्थ्येनश्रवणादिकमपिविधी यते । अन्यथादृशिधातोर्विजातीयज्ञानोपस्थापकत्वेआवृत्तिलक्षणोवाक्यभेदःस्यात् । ननुनिदिध्यासनविधावपिपरोक्षज्ञानमे वदृशिनोद्देश्यतामित्यतउक्तं परोक्षेत्यादि । निदिध्यासनस्यपरोक्षज्ञानप्रवाहरूपत्वात्तस्यपरोक्षज्ञानैदमर्थ्यंनसंभवतीत्यर्थः । ननुनिदिध्यासनसाध्यब्रह्मापरोक्षेश्रवणादेर्हेतुत्वेएकार्थत्वाद्विकल्पःस्यादितिचेन्न । व्यवदानावरुद्धेयागेव्रीहिभिर्यजेतेतिव्रीही णांतंडुलपिष्टपुरोडाशद्वाराहेतुत्वबोधनवदिहाप्युत्तरद्वाराऽपूर्वस्यहेतुत्वसंभवान्नविकल्पइतिभावः ॥ साक्षात्कर्तव्यइति ॥ श्रवणविधौसाक्षात्कर्तव्यइतिसाक्षात्काररूपफलसमर्पकवाक्यांतरसत्त्वात्तस्यसाक्षात्कारएवफलमित्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ प रोक्षज्ञानज्ञानंविनापरोक्षज्ञानेकामनायोगात्तज्ज्ञानेचतेनपरोक्षज्ञानविषयस्यापिज्ञातत्वान्नपरोक्षज्ञानकामनासंभवतीत्यर्थः । तथाचनश्रवणादिविधेःपरोक्षज्ञानंफलं । अकाम्यमानत्वादित्यर्थः ॥ आपरोक्ष्यस्येति ॥ अस्तुश्रवणादितन्नियमयोःब्रह्माप

रोक्ष्यमेवफलं तथाप्यदृष्टसाध्यब्रह्मापरोक्ष्यनिवर्त्यस्यबंधस्यब्रह्मणिनाध्यस्तत्वमित्यर्थः ॥ [२४६।२] किंचेति ॥ स्वज्ञानात्पूर्वंस्वस्याभावादिंद्रियसन्निकर्षानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ [२४६।३] जन्माद्यस्येति ॥ अस्यजगतोजन्मादियतोब्रह्मणःसकाशात्भवतीत्यर्थः॥ [२४६।४] श्रुतौचेति॥ विश्वस्येतिशेषः । सामान्यव्याप्तौरूप्यंदृष्टांतः । स्वाप्नस्याप्यकल्पितत्वान्नतत्रव्यभिचारः । एवमग्रेपितर्काःद्रष्टव्याः ॥ [२४६।४] ईक्षतेरिति ॥ अशब्दंप्रधानंजगत्कारणंनजगत्कारणेतदीक्षतेतिईक्षणश्रवणादित्यर्थः ॥ [२४६।५] लोकवदिति ॥ यथाबालस्यलीलयाप्रवृत्तिस्तथेश्वरस्यकेवलंलीलयैवप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ [२४६।६] वैषम्येति ॥ कर्मापेक्ष्यशुभाशुभफलदातृत्वादीश्वरस्यवैषम्यादिकंनभवतीत्यर्थः ॥ [२४६।७] तेजोतइति ॥ अतएतस्माद्वायोरेवसकाशात्तेजउत्पद्यतइत्यर्थः ॥ [२४६।८] तेजआदेरिति ॥ ब्रह्मण्यध्यस्तस्यतेजसस्तज्जन्यत्वस्यैवोचितत्वेनवायुजन्यत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ [२४६।८] विपर्ययेणेति ॥ विपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यतेचेतिसूत्रेउत्पत्त्यपेक्षयाविपर्ययेणलयक्रमइत्युक्तमित्यर्थः ॥ [२४६।८] पृथिव्यादीनामिति ॥ ब्रह्मण्यध्यस्तपृथिव्यादेःतत्रैवलयस्योचितत्वेननावादौतस्यलयोयुक्तइत्यर्थः । ननुतदभिध्यानादेवतुतल्लिंगात्सइतिसूत्रेतद्भावापन्नस्यब्रह्मणएवकारणत्वविधानाद्युक्तंतेजआदीनांवाय्वादिजन्यत्वं । लयोक्तिरपितद्भावापन्नेब्रह्मण्येवेतिचेत् मैवं । ब्रह्मणोजडभावानंगीकारात् । जडावच्छिन्नत्वमपिकल्पितस्यजनकत्ववत् अवच्छेदकत्वस्याप्यसंभवात्निरस्तं । ननुभोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदितिसूत्रे आपाततःपरिणामवादाभ्युपगमेनउपासनावस्थायां वैषम्यादिप्रयोजनादिशंकापरिहारौ । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतितुविवर्तमतेन । परमसिद्धांतदशायांतुनचाशंकान

॥१७०॥

चोत्तरमित्याशंकांपरिहरति ॥ [२४६।१०] भ्रांत्येति ॥ नचभ्रात्यातत्प्रसक्तिःसूत्रेणसाधनमर्हतीत्यर्थः । ननुकल्पितस्यापिप्रपंचस्यव्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेनतद्दशायांजन्माद्युक्तिर्भविष्यति रूप्यादेस्तुप्रातिभासिकत्वात्तदभावइत्यतआह ॥ [२४७।१] रूप्यादाविति ॥ [२४७।१] ज्ञानेति ॥ व्यावहारिकत्वेनाध्यस्तस्यापिविश्वस्ययदिजन्माद्यभावाभावस्तदाध्यस्तस्यापिविश्वस्यव्यावहारिकत्वेनैवज्ञाननिवर्तकत्वमपिनस्यात् । प्रातिभासिकत्वस्यैवज्ञाननिवर्त्यत्वेतंत्रत्वापातादित्यर्थः ॥ [२४७।२] अनुमानेति ॥ अपर्वतीयधूमंप्रतिवह्नेर्जनकत्वापत्तौधूममात्रेवह्निव्याप्त्यसिद्ध्यापत्तिरित्यर्थः । अख्यातिवादापत्तिश्चेत्यपिबोध्यं ॥ [२४७।२] मायाविवदेवेति ॥ लोकेमायाविनोभ्रमयितुःप्रयोजनापेक्षादर्शनादीश्वरस्यापितथात्वेनप्रयोजनापेक्षाप्रसक्तौसासूत्रेणसमाधीयतइत्यर्थः ॥ [२४७।२] भ्रामयितृत्वादिति ॥ मितांह्रस्वइत्यत्रवाचित्तविरागइत्यतोवेत्यनुवृत्तेरत्रह्रस्वाभावः । तदुक्तंमितांह्रस्वइतिसूत्रेकाशिकायां । केचिदत्रवेत्यनुवर्तयंति । साचव्यवस्थितविभाषा । तेनान्यत्रसंक्रामयेदित्यादिसिद्धंभवतीति । अतएवभगवद्गीतायां भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमाययेतिप्रयोगः ॥ [२४७।३] जीवैरिति ॥ तथाचाकाशादिभ्रमयितुरीश्वरस्यसिद्धौभौतिकादिदेहादिमतांजीवानांसिद्धिः जीवसिद्धौचजीवैरध्यस्तस्येश्वरस्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । ननुअविद्योपहितचितोनादेरीश्वरस्यनांतःकरणोपहितजीवैःकल्पितत्वमितिचेन्न । तस्यदेहाद्यभावेनभ्रमयितृत्वासंभवात् । ननुनजीवैरीश्वरोऽध्यस्तोयेनान्योन्याश्रयःस्यादित्यतआह ॥ [२४७।३] नहीति ॥ स्वस्यस्वस्मात्पूर्ववृत्तित्वासंभवाच्चिन्मात्रस्यदेहाद्यसंभवान्नताभ्यामीश्वरःकल्पितइत्यर्थः ॥ [२४७।४] नचेति ॥ परिशेषे

णजीवकल्पितएवेश्वरोवाच्यइत्यर्थः ॥ [२४७।४] जीवानामिति ॥ श्रुतेरसद्विलक्षणार्थकत्वाद्वायोरग्निरित्यादौप्रतिपादनीयोवायोः सकाशात्तेजोजन्मरूपोयोर्थःसोसद्विलक्षणोवाच्यः । तस्यासद्वैलक्षण्यंतुवायोस्तेजउत्पद्यतइतिभ्रमेसतिस्यात् । नचजीवानां तथाविधोभ्रमोस्तीतिभावः । ननुतादृशभ्रमंविनापिवायोःसकाशादग्न्युत्पत्तिरित्येवंरूपोर्थोस्त्वित्यतआह ॥ [२४७।५] नचभ्रांतिमिति ॥ [२४७।५] नचैतदितिं ॥ वायोरग्निरितिश्रुतिजनितभ्रांत्यातदर्थस्यसिद्धौसएवार्थएतच्छ्रुतेर्विषयरूपमालंवनंस्यादित्यर्थः ॥ [२४७।६] बौद्धेति ॥ बौद्धागमजन्यभ्रांत्यासिद्धमर्थंविषयीकृत्यतत्प्रवृत्तेर्वक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः । वायोरग्निरित्येतद्वाक्यजन्यभ्रांतिसिद्धोर्थएतंद्वाक्यालंवनमित्यत्रदूषणांतरमाह ॥ [२४७।६] त्वन्मतइति ॥ वायोरग्निरितिवाक्याद्देहादिमतोजीवस्यतथाविधभ्रांतौसत्यांवाय्वादिस्वरूपसिद्धिः तत्सिद्धौचवाय्वाद्यारब्धदेहादिमज्जीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । नन्वीश्वरभ्रांतिसिद्धवाय्वादिकमेवश्रुत्यालंवनमस्त्वित्यतआह ॥ [२४८।१] ईश्वरस्येति ॥ [२४८।१] तद्भ्रांतेरिति ॥ तथाचान्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ छ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांविरुत्तर्कामृषानुमा ॥ छ ॥ विरुद्ध्यंतइतिविरुधः तादृशास्तर्कायस्याःसा ॥ छ ॥ मिथ्यात्वहेतूनांप्रतिकूलतर्काः ॥ २५ ॥ छ ॥ श्रुतिश्चात्रप्रमाणमितिसामान्येनोक्तांश्रुतिंमिथ्यात्वेनिराकरोति ॥ [२४८।२] नापीति ॥ तात्विकेविश्वमिथ्यात्वेश्रुतिरपिमानंनेत्यर्थः । श्रुतिःस्वस्वरूपादिसत्यत्वमुपजीवति नवा । आद्येश्रुत्याविश्वमिथ्यात्वस्यैवासिद्धिः । दूरेतत्तात्विकत्वस्येत्याह ॥ [२४८।२] श्रुत्येति ॥ अत्रहेतुरुक्तःस्वस्वरूपेत्यादि मिथ्यात्वाबोधनेत्यंतेन । मिथ्यात्वाबोधनेहेतुःप्रत्यक्षादीति ।

स्वरूपादेर्मिथ्यात्वबोधनेतत्सत्यत्वोपजीवनानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वरूपादीतरमिथ्यात्वमेवममाभिमतमितिमन्यमानंप्रत्याह ॥
[२४८।४] संनिपातेति ॥ तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दोध्याह्रियते । यत्सन्निपातेन यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्यविधेः सविधिः तस्य
स्वोपजीव्यस्य विघातंप्रति अनिमित्तं निमित्तंनभवति । तथाचश्रुत्युपजीव्यस्वरूपादिसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षजातीयतयाघटादि
प्रत्यक्षस्यापिश्रुत्युपजीव्यत्वमेवेतिनतयाप्रत्यक्षसिद्धघटादिमिथ्यात्वसिद्धिः । यद्वाधर्मिग्राहकत्वेनप्रत्यक्षप्रामाण्यमुपजीवंती
श्रुतिः घटादिमिथ्यात्वबोधनेनतद्विघातंनकरोतीत्यर्थः । यथाशतानिसहस्राणीत्यादौनपुंसकस्यझलचइत्यनेनसर्वनामस्थान
संज्ञकशिप्रत्ययनिमित्तेनुमागमेकृते ष्णांताषडितिसूत्रेउपदेशग्रहणंकर्तव्यं शताष्टनार्थमितिवार्तिकाभावपक्षेनकारांतत्वेनष
ट्संज्ञायाषड्भ्योलुगितिशिप्रत्ययस्यलुकिप्राप्तेसंनिपातपरिभाषयाशिप्रत्यययोगेनजायमानोनुम् षट्संज्ञाद्वाराशिप्रत्ययलोपनि
मित्तंनभवति तथामथितंपण्यमस्येत्यर्थः तदस्यपण्यमितिठकिठस्येकादेशेअजादित्वाद्भसंज्ञायांयस्येतिचेत्यकारलोपेतत्परस्येकप्र
त्ययस्यस्थानिवद्भावेनइसुसुक्तांतात्कइतिकादेशप्राप्तौसन्निपातपरिभाषयाकादेशोनभवति । मांथितिकः । भवत्याआश्रय
मित्यर्थेभवतेःठक्ढसावितिठक्ढसोश्चेतिठावस्थायामेवपुंवद्भावात्सन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तौभावत्कइतिभवति । द्वितीये
त्वाह ॥ बोधनेइति [२४५।१] ॥ श्रुत्यामिथ्यात्वस्यबोधनेपीत्यर्थः ॥ तात्विकत्वेति [२४५।१] ॥ तात्विकत्वप्रयोजकस्यस्वरूपसत्यत्वादेरभावा
दित्यर्थः । नचस्वरूपसत्यत्वादेःश्रुत्यर्थतात्विकत्वंप्रतिप्रयोजकत्वेमानाभावः । मिथ्यात्वबोधकत्वेनाभिमताश्रुतिः स्वस्वरूपे
णवास्वप्रामाण्येनवास्वयोग्यतयावासमानसत्ताकार्था प्रमाणशब्दत्वात्सन्मतवदित्यनुमानैस्तत्सिद्धेः । अत्रव्याप्तिग्राहकमाह

॥ शब्दबोध्यस्येति ॥ नचैतस्मिन्नियमेपरोक्षत्वमनित्यत्वंवोपाधिः । घटादावाकाशादौचसाध्याव्याप्तेः । प्रामाण्यादिघटि तसाध्यकोक्तानुमानयोःस्वाप्तवाक्येव्यभिचारंपरिहरति ॥ सदर्थइति ॥ योग्यतेति ॥ योग्यतायाःप्रामाण्यस्यचार्थसत्त्व घटितत्वेनसदर्थकवाक्येतयोरवश्यंभावादित्यर्थः । शब्दस्वरूपघटितानुमानेपिनतत्रव्यभिचारइत्याह ॥ शब्दस्वरूपमिति ॥ ममतेतत्रसाध्यस्यापिसत्त्वादितिभावः । तवमतेपिनतत्रतस्यव्यभिचारइत्याह ॥ तवत्विति ॥ स्वाप्तवाक्येस्वरूपेणमिथ्या भूतेसाध्याभावस्यसत्त्वेपिनिरुक्तहेतोस्तत्राभावादितिभावः । तुशब्दोव्यभिचारपरिहारंविशिनष्टि । ननुस्वाप्तवाक्यैवक्तुःक ल्पितत्वेपितद्गतदोषस्यार्थसंवादेनकल्पयितुमशक्यत्वान्निर्दोषतयातत्प्रमाणंभवतीतिनिरुक्तहेतुरपितत्रास्तीतिव्यभिचारएवेत्य तआह ॥ नतच्छब्दत्वेनेति ॥ अयंभावः । शब्दासाधारणप्रामाण्यप्रयोजकवत्त्वमुक्तहेत्वर्थः । निर्दोषत्वंतुनशब्दासाधार णप्रामाण्यप्रयोजकं । मानांतरसाधारण्यात् । तथाचायमर्थः । तत् संवादिस्वाप्तवाक्यं । शब्दत्वेननप्रमाणं । शब्दइतिय त्प्रमाणंतथानशब्दत्वावच्छेदेनयत्प्रामाण्यप्रयोजकंतदुपेतंनभवतीति । ननुशब्दासाधारणप्रामाण्यप्रयोजिकायायोग्यतायास्त त्रसत्त्वाद्व्यभिचारएवेत्यतआह ॥ आसीति ॥ योग्यतायाःविशेषणविशेष्यसंबंधरूपायाविशिष्टप्रमामात्रसाधारणत्वादाप्त्या देरेवतथात्वं । यद्यपिभ्रमाद्यभावरूपाआप्तिःस्वाप्तवाक्यवक्तर्यप्यस्ति । तथापिशुकादिसाधारण्यान्नसाआप्तिः । किंतुलाघवा द्वाक्यार्थप्रमा । अवधानं तत्वबुबोधयिषा । पटुकरणत्वादिकमेवाप्तिः । साचनस्वाप्तवाक्यवक्तरि । अतएवनस्वाप्तवाक्ये

निर्दोषत्वमपि । तत्प्रयोजकस्याप्त्यादेरभावात् । तथाचनोक्तव्यभिचारइतिभावः । प्रामाण्यप्रयोजकशब्देनप्रामाण्यापवाद
कअप्रामाण्यशंकानिरासकमभिधीयतइतिनप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वहानिरिति । एवंसतिस्वाप्तवाक्येप्रमाणशब्दस्यव्यवहारंसमर्थयते
[२४१।३] ॥ किंत्विति ॥ शब्दत्वेसतिसंवादित्वात्तद्व्यवहारइत्यर्थः । तथाचतस्यशब्दत्वेप्यप्रमाणत्वान्नोक्तव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [२४१।४] उपश्रु
तिवदिति ॥ यथाकश्चिदन्यार्थंशब्दंश्रुत्वापिततःस्वाभिमतमर्थमनुमिमीते । तथास्वाप्तवाक्यमपिलिंगतयैवबोधकमित्यर्थः
॥ [२४१।४] प्रमाणंवेति ॥ लिंगीभूतस्यशब्दत्वाद्वातद्व्यवहारइत्यर्थः । तथातस्यप्रमाणत्वेप्यशब्दत्वान्नव्यभिचारइतिभावः । उक्तानु
मानेषुव्याप्त्यभावशंकांपरिहरति ॥ [२५०।१] नचेति ॥ उक्तनियमांगीकारेश्रुत्यर्थस्यतात्विकत्वेश्रुतिस्वरूपादेरपितथात्वापत्त्यासर्वमि
थ्यात्वासिद्ध्यातत्परश्रुतिविरोधः । अतात्विकत्वेश्रुतेःतात्विकसर्वमिथ्यात्वपरत्वव्याघातइतिश्रुतेःसर्वमिथ्यात्वेतात्पर्यसंरक्ष
णार्थंउक्तनियमएवत्यज्यतइत्यर्थः ॥ [२५०।१] स्वर्गकामइति ॥ साग्निनिरग्निवैद्यावैद्यस्वर्गकाममात्रविषयस्यापियजेतेतिविधेराहवनी
येजुहोति यजमानोनुमंत्रयते यजमानस्ययाज्येत्यादिनाग्निविद्यावतोधिकारावगमात्तत्परत्वंयथातथाद्वितीयनिषेधस्यापिस्वोप
जीव्येतरविषयत्वं । उपजीव्यस्याविधिनेवनिषेधेनाप्यनुरोद्धव्यत्वादित्यर्थः ॥ [२५०।२] उपजीव्येति ॥ यागस्याग्निविद्येविनाफलाजन
कत्वात्तयोस्तत्रोपजीव्यत्वं । षष्ठस्यप्रथमपादेस्थितं चातुर्वर्ण्यमविशेषात् । अग्निहोत्रादिषुकिंचतुर्णांवर्णानामधिकारउतापशू
द्राणामितिसंशयेविधिवाक्येषुविशेषाश्रवणाच्चतुर्णामितिप्राप्तेअग्निहोत्रादीनामग्निविद्यापेक्षत्वात्तयोश्चाधानोपनयनाधीनत्वादा

धानोपनयनयोश्चवसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतग्रीष्मेराजन्यःशरदिवैश्यः वसंतेब्राह्मणमुपनयीतग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्यमितित्रि
ष्वेवदर्शनात् । अन्यतोलब्धविद्यानांत्रैवर्णिकानामधिकारिणांसत्त्वेनकर्मविधिभिर्निषादादिष्विवशूद्रेष्वपितयोराक्षेपकल्पना
यांप्रमाणाभावात्शूद्रव्यतिरिक्तानामेवाधिकारइतिराद्धांतः । ननुस्वर्गकामवाक्यस्याग्निविद्यादिकमिवद्वैतनिषेधवाक्यस्यता
त्विकयोग्यतादिकंनोपजीव्यं । नहियोग्यतातात्विकयोग्यतात्वेननिमित्तं । किंतुयोग्यतात्वेनेति । मैवं । स्वर्गकामवाक्यस्या
स्वार्थसमसत्ताकाग्निविद्यापेक्षावद्द्वैतनिषेधवाक्यस्यापितादृशयोग्यतापेक्षानियमात् । तात्विकार्थप्रतिपादनेतात्विकयोग्यतादे
रेवनिमित्तत्वाच्च ॥ योग्यतादीति ॥ योग्यतादीतरद्वितीयंनास्तीत्यर्थपरत्वमित्यर्थः ॥ सृष्ट्यादीति ॥ सृष्टिवाक्यस्यतवम
तेयथाकल्पितसृष्टिविषयत्वंतथाद्वैतनिषेधवाक्यस्यापिकल्पितद्वैतनिषेधविषयत्वमस्त्वित्यर्थः । ननुसकलद्वैताभावस्याधिकर
णस्वरूपत्वेनतदधिकरणस्यब्रह्मणः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मतत्सत्यंसआत्मेत्यादिश्रुत्यासत्यत्वप्रतिपादनात्नसृष्ट्यादिश्रुतेरिवास्याः
कल्पितविषयत्वोपपत्तिरितिचेत् मैवं । विचित्रप्रपंचासाधारणकारणविचित्रशक्तिरूपस्यद्वैतस्य परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वा
भाविकीत्यादिश्रुतिसिद्धात्मरूपस्यतात्विकत्वेनद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्विकविषयत्वस्याप्यनुपपत्तेः । द्वैतनिषेधस्यात्मरूपत्वासि
द्धेश्च । नचतस्यतत्वावेदकश्रुतिबोध्यत्वेनात्मरूपत्वं । अन्योन्याश्रयात् । द्वैतनिषेधस्यतात्विकात्मरूपत्वेनतात्विकत्वेसिद्धे
तस्तच्छ्रुतेस्तत्वावेदकत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचतद्बोध्यद्वैतनिषेधस्यतात्विकात्मरूपत्वसिद्धिरिति । द्वैतनिषेधश्रुतेःतात्विकार्थपर
त्वस्यविचार्यमाणत्वात् शक्तेस्तुब्रह्मस्वरूपत्वंस्वाभाविकीत्यादिश्रुत्यैवसिद्धमिति ॥ अन्योन्येति ॥ शब्दस्वरूपादेस्तदर्थस्य

चसमसत्ताकत्वनियमत्यागेसतिबाधकाभावेसिद्धेश्रुत्यर्थस्यतात्विकत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचतद्बलादुक्तनियमत्यागइत्यर्थः । संगृ
ह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ तद्योग्येतयोरिति ॥ सचयोग्यताचतद्योग्यते । शब्दार्थस्यशब्दयोग्यतायाश्चेत्यर्थः । तुल्यत्वात् ।
सत्तयेतिशेषः । योग्यतेत्युपलक्षणं । शब्दस्वरूपमपिग्राह्यं । नचेच्छब्दयोग्यतेसत्यावित्यनुषंगः ॥ वृषलेति ॥ वृषलोद्वाहमं
त्रस्वरूपंतद्योग्यतादिकंचासदेवातःसनमानमित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ यथास्वस्वरूपादेर्मिथ्यात्वबोधनाबोधनपक्षयोर्मिथ्यात्व
श्रुत्यनुपपत्तिस्तथेत्यर्थः ॥ स्वेति ॥ अहमिदानींमौनीतिवत्स्वबोध्यस्यस्वेनैवनिषेधादित्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ द्वितीयाभावस्या
नात्मनोऽनिषेधादित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ स्वरूपेणनिषेधेत्यंतासत्त्वापातादित्यादिमिथ्यात्वभंगोक्तयेत्यर्थः ॥ आत्मनो
पीति ॥ आत्मनिपारमार्थिकत्वरूपधर्मनिषेधेपियथात्मनोनमिथ्यात्वंतथाप्रपंचस्यापीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ उक्तंचसंक्षेपशा
रीरके । अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेपिविशिष्टयोर्द्वयोः । घटतेनयदैकतातदानितरांतद्विपरीतरूपयोरिति । ननुविशिष्टयो
रैक्येविशेषणयोरैक्यापातइतिचेन्न । प्रत्यक्षोपरोधेतयोरप्यैक्यस्यतत्वमसीत्यनेनबोधयितुंशक्यत्वात् । प्रत्यक्षानुरोधेनतदबो
धनंतुप्रकृतेपिसमं । ननुसर्वत्रविशिष्टैक्यपरेसोयमित्यादिवाक्येविशेष्यैक्यपरतैवदृष्टेतिचेत् सत्यं । प्रत्यक्षानुग्रहेणैवसा । त
न्निग्रहेतुविशिष्टपरत्वमेवस्यादिति ॥ तदविरोधायेति ॥ ननुनोपजीव्यप्रत्यक्षादिविरोधः । तात्विकांशानुपजीवनात् । व्या
वहारिकांशस्योपजीवनादितिचेत् मैवं । नह्यत्रोपजीव्यविरोधइत्युच्यते । किंतुप्रत्यक्षाद्यविरोधेनैवमिथ्यात्वश्रुत्युपपत्तौनत

द्विरुद्धार्थकत्वंतस्याःकल्पनीयमिति । तत्रचनैतच्चोद्यावकाशः । मिथ्यात्वसिद्धेःप्राक्व्यावहारिकघटादिसिद्धेरभावात् ता त्विकत्वेनैवसिद्धेश्चेति ॥ [२५१।२] अन्यस्येति ॥ विज्ञानवादादिप्राप्तक्षणिकत्वादिनेत्यर्थः । अतएवनाप्रसक्तप्रतिषेधोपीतिभावः ॥ [२५१।३] अन्यथेति ॥ श्रुतेर्मानांतराननुरोधे ॥ [२५१।३] ख्यातीति ॥ अर्थापत्तिसिद्धमसद्वैलक्षण्यंअनुरुंधतीश्रुतिःप्रत्यक्षसिद्धंसत्त्वंकथंनानु रुंध्यादित्यर्थः ॥ [२५१।५] विश्वेति ॥ यत्परःशब्दःसशब्दार्थइतिन्यायेनचैतन्यमात्रस्यैवततःसिद्धिः नतुविश्वमिथ्यात्वस्येत्यर्थः । ननु चैतन्यमात्रेमहातात्पर्येप्यवांतरतात्पर्येणद्वितीयाभावस्यापिद्वारतयाबोधनात्मिथ्यात्वमपिसिध्यतीतिचेन्न । अवांतरतात्पर्य विषयस्यखंडवाक्यार्थस्यमहातात्पर्यजन्यज्ञानेमहावाक्यजन्यज्ञानेइवभाननियमेनद्वैतनिषेधश्रुतेरखंडार्थत्वहानेः । अवांतर तात्पर्यमहातात्पर्ययोःसप्रकारकनिष्प्रकारकज्ञानजनकतयाविरोधेनश्रुतेस्तथाविधतात्पर्यवत्त्वासंभवाच्च ॥ [२५०।६] श्रुतेरिति ॥ संस र्गगोचरज्ञानजनकत्वादित्यर्थः ॥ [२५१।६] अंतएवेति ॥ अखंडार्थत्वहानेरित्यर्थः । ननुतद्विशिष्टज्ञानजनकत्वाभावात्कथमखंडार्थ त्वहानिरित्यतआह ॥ [२५१।६] द्वितीयेति ॥ अद्वैतवाक्यस्यद्वितीयाभाववद्ब्रह्मेत्येवंसप्रकारकज्ञानजनकत्वेनोपलक्षणसंसर्गस्योपल क्ष्येब्रह्मणिबोधनादित्यर्थः । उपलक्षणेनशुद्धस्वरूपमात्रमुपलक्ष्यंविशिष्टंवाशुद्धगतधर्मांतरंवेतिविकल्प्याद्यंनिराकरोति ॥ चि [२५१।७] न्मात्रस्येति ॥ उपलक्षणांविनैवतस्यसिद्धत्वादित्यर्थः । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [२५१।७] अन्यस्येति ॥ शुद्धात्मनएवमुमुक्षाज्ञेयत्वात शास्त्रेणोपलक्षणद्वारापितस्यैवबोधनीयत्वादितिभावः । तृतीयंनिराकरोति ॥ [२५१।९] काकेति ॥ काकाद्युपलक्षितसंस्थानविशेषस्य

गृहज्ञानविषयत्ववद्वितीयाभावोपलक्ष्यधर्मस्यमुमुक्ष्वपेक्षितशुद्धात्मज्ञानविषयत्वाभावादितिभावः । ननुचिन्मात्रस्यसिद्धत्वे
पिनोपलक्षणवैयर्थ्यं । अनर्थनिवृत्तिहेतुत्वेनद्वितीयाभावद्वारकस्वरूपज्ञानस्योद्देश्यत्वात्तस्यप्रागसिद्धत्वात् । न । अपरोक्ष
ज्ञानस्यविरोधिनिवर्तमानेद्वारविशेषपूर्वकत्वस्यानपेक्षणीयत्वात् । नहिद्वारविशेषाजन्यःशुक्तिसाक्षात्कारोनरूप्यभ्रमनिवर्तकः
॥ २५१।१० अद्वैतेति ॥ ननुद्वितीयाभावस्यसत्यत्वेपितस्यब्रह्मस्वरूपतयानाद्वैतहानिरितिचेन्न । ब्रह्मणःस्वतःसिद्धत्वेनद्वितीयाभाव
बोधकवाक्यवैयर्थ्यात् । अभावत्वेनतद्बोधनेऽखंडार्थत्वहानिः ॥ २५१।१० मिथ्यात्वेचेति ॥ द्वितीयाभावस्यमिथ्यात्वेतस्यब्रह्मणिविशे
ष्येकदापिसंबंधाभावात्तत्रतस्यविशेषणत्वोपलक्षणत्वयोरभावेनतत्रद्वितीयाभावबोधकवाक्यस्यांप्रामाण्यंस्यादित्यर्थः ॥ २५१।१० नचेति ॥
द्वितीयाभावरहितेब्रह्मणिश्रुत्यातद्बोधनेपितत्रतात्पर्याभावान्नातत्वावेदकत्वमित्यर्थः ॥ २५२।१ आद्येति ॥ द्वितीयाभावबोधकश्रुतेश्चै
तन्यमात्रेतात्पर्यमित्येवंरूपाद्यपक्षेंऽतर्भावः । तत्रचमिथ्यात्वसिद्धिः । यत्परःशब्दस्तस्यैवशब्दार्थत्वादितिदूषणमुक्तमेवेत्यभि
प्रायः ॥ २५२।१ मानांतरेति ॥ यथावायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादौशीघ्रगामित्वाख्यक्षेपिष्ठत्वगुणोवायौमानांतरेणप्राप्तइतितद्वाक्यंस्यनतत्र
तात्पर्यंतथात्रापीत्यर्थः ॥ २५२।२ तद्विरोधाद्वेति ॥ यथाप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददित्यादावांतरस्यधातुविशेषस्यवपायाःप्रजापति
नास्वशरीरान्निष्कासनंकृतमितिवाक्यार्थेमानातरविरोधादतात्पर्यंतथेत्यर्थः ॥ २५२।२ उद्देश्येति ॥ तृतीयस्यप्रथमपादेचिंतितं । एक
त्वयुक्तमेकस्यश्रुतिसंयोगात् । ज्योतिष्टोमेश्रूयते । दशापवित्रेणग्रहंसंमार्ष्टीति तत्रग्रहैकत्वंविवक्षितमुतनेतिसंशयः । ननुवेदस्यनि

त्यत्वान्नतत्रपुरुषविवक्षाविवक्षेसंभवतः । प्रतीतिमात्रंतुपक्षद्वयेप्यस्ति । अतःकथमयंविवादः । तदुक्तंवार्तिके । प्रतीतिव्यतिरेकेणविवक्षान्यानविद्यते । नित्यत्वाद्वेदवाक्यानांश्रुतोतोनाविवक्षितइतिचेदुच्यते । नित्येपिवेदेऽध्येतुश्चेतनस्यसत्त्वात् तदीयेंतेविचार्येते । तदुक्तंवार्तिके । ऋग्वेदादिसमूहेषुक्षेत्रज्ञायेप्रतिष्ठिताः । तेषांवायमभिप्रायःस्याद्विवक्षाविवक्षयोरिति । तत्र पूर्वःपक्षः । सर्वत्रविधिप्रतिषेधात्मकत्वात्वेदस्ययावत्किंचिच्छ्रूयतेतत्सर्वंतत्संबंधित्वेनगम्यते । अतएकत्वमपिविधेयत्वेनविवक्षितमेवेतिसंमार्गादिकर्मएकत्वयुक्तं एकत्वेनसंबध्यते । एकस्यैवकर्तव्यं । कुतः श्रुतिसंयोगादितिसूत्रार्थः । तदुक्तंवार्तिके । स्यात्कर्मैकत्वयुक्तंयद्विधानंवापिवैदिकं । द्रव्यस्यैकस्यतज्ज्ञेयमनुष्ठेयंचकर्तृभिरिति । सिद्धांतस्तु । द्वितीयाश्रुतिनिर्देशात्प्रयोजनवत्त्वाच्चग्रहस्यप्राधान्यंसंमार्गस्यगुणभावोविज्ञायते । तत्रापिग्रहत्वस्यासंमार्गार्हत्वात् ग्रहशब्दस्यपात्रवाचित्वेजात्याग्रहणं । संस्कृतसोमवाचित्वेसंस्कारेणोपलक्षितानांग्रहव्यक्तीनांसंमार्गविधानेयद्ग्रहकार्यंतत्संमार्गेणसगुणंभवतीतिशास्त्रार्थावगमात् । यएवनसंमृज्यतेतस्यैवकार्यंविगुणंभवेत् । अतःसर्वेसंमार्जनीयाः । यदितुसंमार्गगुणत्वेनयागांगपशुवत्ग्रहश्चोद्येत ततएकेनैवसिद्धेकार्येनापरःसंमृज्येत । तदुक्तंवार्तिके । व्यक्तीरुद्दिश्ययत्कर्मस्वजात्याद्युपलक्षिताः । विहितंगुणाभावेनतत्सर्वार्थंप्रतीयतइति । आदिशब्देनसंस्कारस्यग्रहणं । ननुएकवचनेनग्रहैकत्वस्यश्रुतत्वात् एकएवसंमार्गेकर्तव्यइति । मैवं । एकत्वस्यविधानविनियोगाभावात् । तदुक्तं । श्रुतमात्रस्यसर्वस्यनानुष्ठेयत्वमिष्यते । विधानविनियोगौहितत्रापेक्ष्यौश्रुतौश्रुताविति । ननुप्रकृतिप्रत्ययपदश्रुतिप्रतिपादितानांबहूनामर्थानांमध्येकोविधिविनियोगाभ्यांपरिगृहीतःकोवानेतिचेत् वचन

व्यक्त्यदोषदोषाभ्यांतदवगमात् । तथाहि । ग्रहमुद्दिश्यसंमार्गैकत्वयोर्विधानेवाक्यभेदः । ग्रहमेकत्वंचोद्दिश्यसंमार्गविधाने नप्रत्युद्देश्यंवाक्यपरिसमाप्त्यावाक्यभेदः । एकत्वविशिष्टंग्रहमुद्दिश्यतद्विधानमपिनसंभवति । विभक्त्याहियुगपत्संख्याकारकंचोच्यते । नतुप्रथमंसंख्यांप्रातिपदिकार्थस्योक्त्वापश्चात्तद्विशिष्टस्यकारकत्वमुच्यते । येनैकत्वविशिष्टग्रहस्यकर्मत्वंस्यात् । तस्मान्नैकत्वस्यविधिसंबंधः । तदुक्तंवार्तिके । मीमांसकाहिवाक्यार्थविचारेप्रस्तुतेसति । लोकदृष्टीःप्रतिघ्नंतिवचनव्यक्तिपांसुभिरिति । सर्वप्रकारमन्विष्टंवचनव्यक्तिभिःपृथक् । नशक्यतेविधानंतदेकत्वंनग्रहीष्यतइतिच । तस्माद्ग्रहैकत्वमविवक्षितमितिसर्वेषांग्रहाणांसंमार्गइति । एवंचग्रहैकत्वस्येवब्रह्मणिद्वितीयाभावस्यश्रुतत्वेपिनविशेषणत्वादिनावाक्यार्थप्रवेशइत्यर्थः । अत्रएकत्वस्यवाक्यार्थाप्रवेशेपिग्रहमित्यादिवाक्यादवाधितप्रतीतिवत् द्वितीयाभावस्यापि [२५२।३] तत्त्वावेदकादद्वैतवाक्यादेःअवाधितप्रतीतिरस्तीतिद्वितीयाभावस्यावाधितत्वंदुर्वारमितिवयंपश्यामः [२५२।४] ॥ त्वयैवेति ॥ अद्वैतश्रुतेरननुवादकत्वंवदतेत्यर्थः ॥ तस्यैवेति ॥ प्रत्यक्षादेः [२५२।५] संभावितदोषस्यनिर्दोषश्रुत्यावाध्यत्वादित्यर्थः ॥ तस्यापीति [२५३।४] ॥ अद्वैतवाक्यांतरस्याप्यविरोधित्वादित्यन्वयः ॥ नहीति ॥ वाधकत्वाभिमताद्वैतवाक्यांतरस्यलक्षणयाऽखंडचिन्मात्रपरत्वाद्द्वितीयाभावरूपद्वितीयस्यतेनाप्यनिषेधादविधानाच्च [२५३।१] तस्याग्निहोत्रवाक्यसाम्यं । वाध्यत्वाभिमताद्वैतवाक्यस्यात्मनिद्वितीयाभावविधायकत्वाद्दधिवाक्यसाम्यमित्यर्थः ॥ द्वितीयेति. ॥ वाधकत्वाभिमतस्याद्वैतवाक्यांतरस्यापिद्वितीयनिषेधतात्पर्यकत्वेनवाध्यत्वाभिमताद्वैतवाक्य

स्यापिद्वितीयाभावेतात्पर्यंकल्प्यमानेपिद्वयोरेकार्थत्वेनाविरोधात्तत्रतस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ [२५३।२] स्वयमिति ॥ द्वैतनिषेधवाक्यमि
त्यर्थः । ननुस्वविहितस्यकथंस्वेननिषेधः । एकेनैवप्रमाणेनप्राप्तप्रतिषेधयोरनुपपत्तेरित्यतआह ॥ [२५३।२] द्वितीयत्वादिति ॥ द्विती
याभावस्वरूपंहिशास्त्रेणप्राप्यते । तस्यचप्राप्यतावच्छेदकरूपंद्वितीयाभावत्वं । तच्चननिषेध्यतावच्छेदकं । किंतुद्वितीयत्वमे
वनिषेधमात्रानुगतं । तत्रतदनभ्युपगमेतुनतस्यनिषेध्यत्वं । नवातेनात्मनःसद्वितीयतापत्तिरतोरूपभेदान्नप्राप्तिप्रतिषेधावनु
पपन्नाविति भावः ॥ [२५३।२] स्वविरोधादिति ॥ तात्पर्याभावेमानविरोधस्यैवप्रयोजकत्वं । नतुस्वभिन्नेतितत्रविशेषणमित्यर्थः ॥ नि
[२५३।३] षेधस्येति ॥ द्वैतनिषेधवाक्यस्येत्यर्थः ॥ [२५३।३] स्वविहितेति ॥ स्वेनविहितोयोनिषेधस्तदितरत्यत्द्वितीयंतद्विषयत्वादित्यर्थः ।
अत्रस्वनिषेधद्वितीयपदानिप्रकृताभिप्रायाणि । निषेधस्यविहितेतरविषयत्वात् इत्येवंव्याप्तिशरीरं विधानंस्वेनवान्येनवा ।
विहितश्चनिषेधोवाअन्योवानकश्चिद्विशेषः । निषेधशास्त्रस्यविहितेतरविषयत्वंहिनिषेध्यतावच्छेदकस्यविहितावृत्तित्वेसतिभ
वति । द्वितीयाभावत्वस्यनिषेध्यतावच्छेदकत्वेत्वद्वैतशास्त्रविहितस्यनिषेधस्यनिषेध्यतावच्छेदकवलेनतस्यविहितत्वनिषिद्धत्वे
विरुद्धेआपद्येयातां । ननुरूपभेदेनाविरोधइतिचेन्न । व्यक्तिभेदाभावेनाद्वैतवाक्यस्यनिर्विषयत्वापत्तेः । तस्यहिद्वितीयाभा
वोविषयः । सोपितेनद्वितीयत्वाद्यदिनिषिध्यतेतदेदंस्ववधायकृतोत्थापनं । द्वितीयत्वेननिषेधेतत्स्वरूपानुपमर्देननिर्धर्मकब्र
ह्मणइवतत्स्वरूपसत्यतापत्तिः । किंचनिषेधवाक्यासाधारणार्थस्यनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेतस्यनिषेधवाक्यत्वमेवनस्यात् ।

निषेध्यवाक्यत्वमेवचस्यात् । अद्वैतवाक्येतत्वावेदकत्वातत्वावेदकत्वेचस्याता । तस्मात्स्वविहितोपिद्वितीयाभावोद्वितीयत्वा त्स्वेनैवनिषिध्यतइत्युक्तिः सुभगाभिक्षुकन्यायेनबाह्योक्तव्याघातरूपवेदाप्रामाण्ययुक्त्युक्तिरेवेति ॥ [२५३।३] अन्यथेति ॥ निषेधस्य विहितविषयत्वइत्यर्थः ॥ [२५३।३] क्ङितिचेतीति ॥ अनेनसूत्रेणसुप्तिङ्कृत्तद्धितसाधारणक्ङिन्निमित्तकःक्रियमाणोगुणवृद्ध्योःप्रति षेधः क्ङिद्विशेषसुप्तद्धितनिमित्तकगुणवृद्धीतरतद्विषयोभवति यथा । चिनुतः । मृष्टः । चीयात् । मृज्यात् । भिदा । चितः । मृष्टइत्यादौनिषिध्यते । नतुकृद्विशेषसुप्तद्धितनिमित्तकतद्विषयोपि । यथा घेर्ङिति । हरये । भानवे । कितिच । भवतष्ठक्छसौ । भावत्कः । इत्येवमादौनिषेधस्स्वविहितविषयत्वे क्ङिद्विशेषनिमित्तेअपिगुणवृद्धी क्ङितिचेतिनिषेधेननिषेध्ये यातामित्यर्थः ॥ [२५३।४] क्ङिद्विशेषेति ॥ कितोविशेषःतद्धितस्तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ [२५३।४] हिंसात्वादिति ॥ मरणानुकूलव्यापारत्वादित्यर्थः ॥ [२५३।५] इदमिति ॥ अस्यविश्वस्याग्रेपूर्वमित्यर्थः । ननुस्वविहितस्यापिद्वितीयाभावस्यस्वेनैवनिषेधोस्तु वाक्यांतरविरोधाभावादि त्यतआह ॥ [२५४।१] स्वविरोधइति ॥ [२५४।१] यत्नेनेति ॥ वाक्यांतरोपस्थितिविलंबेनविलंबोपस्थितिकाद्वाक्यांतरविरोधादपिशीघ्रोपस्थिति कतयास्वविरोधस्ययत्नेनपरिहरणीयत्वं । ननुअद्वैतवाक्यंद्वितीयवत्स्वप्रतिपाद्यंद्वितीयाभावमपिनिषेधति । द्वितीयाभावेता त्पर्याभावेनतस्यनिषेधेपिविरोधाभावात् । अभावज्ञानेनंविषयीकृतस्यापिप्रतियोगिनःतेननिषेधवदित्याशंकते ॥ [२५४।१] अद्वैतेति ॥ [२५४।२] स्वविरोधादिति ॥ द्वितीयाभावेअद्वैतवाक्यतात्पर्याभावबीजस्यमानांतरप्राप्त्यादेरभावात्तद्विरोधएवतद्बीजं । सोपिनमा

नांतरेण । किंतुस्वेनैवेतिवाच्यमित्यर्थः ॥ [३५४।३] अतात्पर्यइति ॥ अद्वैतवाक्यस्यद्वितीयाभावेतात्पर्याभावेतेनतत्सत्त्वासिद्धौत न्निषेधेपिविरोधाभावइत्यर्थः । शब्देनप्रतिपादितस्यपुनःशब्देननिषेधेविरोधकथोच्छिद्येतेत्याह ॥ [२५४।४] अपिचेति ॥ स्वविरोध स्यादोषत्वमेवंशब्दार्थः ॥ [३५४।४] सुवंचंहीति ॥ मातृपदप्रापितंमातृत्वादिकंतस्यतत्रातात्पर्यात् नतत्ततःसिध्यति । अतस्तेनैवतन्नि षेधेनपरस्परविरोधः । अन्योन्याश्रयस्तूभयत्रसमइत्यर्थः ॥ [२५४।५] षोडशीति ॥ दशमस्याष्टमपादेचिंतितं । शिष्टं नुप्रतिषेधः । अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीति । अत्रनातिरात्रइतिपर्युदासःप्रतिषेधोवेतिसंशये विधिप्रतिषेधयोर्व्या घातात्पर्युदासएवेतिपूर्वपक्षे यदितावदनतिरात्रेगृह्णातिषोडशिनमितिपर्युदासःस्यात् अतिरात्रेनग्रहीतव्यः । तत्रविधानानर्थ क्यंषोडशिनः । अथाषोडशिनमतिरात्रेगृह्णातीति । तथाप्यतिरात्रेषोडशिनोविधानानर्थक्यं । तस्मात्प्रतिषेधः । विरोधाच्च नैकांततःप्रतिषेधः । तस्मादगत्याविकल्पइति ॥ [३५४।६] अष्टदोषदुष्टेति ॥ आग्नेयोष्टाकपालइत्यादिवाक्यनिर्दिष्टपुरोडाशाक्षेपादे वव्रीहियवश्यामाकादिषुप्राप्तेषुद्रव्यांतरप्रसक्तिनिमित्तानियमनिरासाय व्रीह्यादिशब्दैर्नियमआश्रीयते व्रीहिभिरेवयवैरेवेति । तथाचव्रीहिपुरोडाशप्रयोगेयवशास्त्रेप्रतीतप्रामाण्यत्यागः निर्दोषवेदेदोषजन्यसंशयविपर्ययरूपाप्रामाण्यायोगात् । प्रामा ण्योपलंभेसत्यपिप्रामाण्यानुपलंभरूपानुपलब्धिगम्यप्रामाण्याभावरूपाप्रामाण्यस्वीकारः । यवपुरोडाशप्रयोगेपूर्वकल्पिताप्रा माण्यस्यपूर्वंत्यक्तप्रामाण्यस्यचयवशास्त्रस्याप्रामाण्यत्यागप्रामाण्यस्वीकारौविनातदर्थानुष्ठानायोगात् यवशास्त्रेत्यक्तप्रामाण्य स्वीकारः अंगीकृताप्रामाण्यपरित्यागइतिचदोषद्वयं । एवंयवशास्त्रेदोषचतुष्टयं । एवंयवपुरोडाशप्रयोगेव्रीहिशास्त्रेदोषद्वयं ।

पुनर्व्रीह्युपादानेदोषद्वयं-व्रीहिशास्त्रेपिदोषचतुष्टयं इत्यष्टदोषदुष्टोविकल्पः । एवंग्रहणाग्रहणवाक्येपियोजनीयं । तदुक्तंवार्तिके । प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पनाचद्विदोषभाक् । प्रमाणत्वंप्रतीतंयदुज्ज्वलंतदपह्नुतं । एकस्तावदयंदोषःस्यात्प्रतीतिविपर्ययात् । तथातदप्रमाणत्वंयदभावप्रमाणकं । भावेपिसत्यभावेनविनैवपरिकल्प्यते । सोपिस्यादपरोदोषःप्रमाणार्थविपर्ययात् । अंगीकृत्यापितौदोषौपूर्वकेनापिहेतुना । प्रयोगांतरकालेचपुनर्दोषद्वयंभवेत् । यदभावप्रमाणत्वंपूर्वमेतस्यकल्पितं । संप्रत्यपह्नुवानस्यदोषएकोहिजायते । प्रत्यक्षंदृढरूपंचयत्पुरस्तान्निराकृतं । उपजायेतदोषोन्यस्तदुज्जीवयतःपुनः । एवमेकत्रचत्वारोदोषावाक्येप्रदर्शिताः । ततएवप्रसज्येरन्द्वितीयेपिप्रकल्पिते । एवमेवाष्टदोषोपियद्व्रीहियववाक्ययोः । विकल्पआश्रितस्तत्रगतिरन्यानविद्यतइति । अस्यार्थः । द्विदोषभागित्युक्तदोषद्वयमुपपादयति । प्रमाणत्वमिति । प्रमाणत्वापह्नवस्यदोषत्वमुपपादयति । प्रतीतीति । प्रतीतप्रमाणत्वापह्नवःप्रतीतिविरोधादेवदोषइत्यर्थः । अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनंद्वितीयदोषइत्याह । तथेति । तस्यप्रमाणस्यसतोप्रमाणत्वकल्पनमित्यर्थः । अभावेति । प्रामाण्यानुपलंभरूपाभावप्रमाणकमित्यर्थः । संदेहविपर्यययोर्दोषजन्यत्वान्निर्दोषवेदेचदोषाभावात्प्रामाण्याभावरूपाप्रामाण्यंवाच्यं । तस्मिंश्चप्रमाणोपलंभाभावःप्रमाणंवाच्यं । सचनसंभवति । प्रामाण्योपलंभस्यसत्त्वादित्याह । भावइति । प्रामाण्योपलंभस्यभावेसत्यपीत्यर्थः । प्रमाणेति । प्रमाणस्योपलंभाभावस्यअर्थस्यप्रमेयस्य अप्रामाण्यविपर्ययाद्दोषादित्यर्थः । अभावेति । प्रामाण्योपलंभाभावप्रमाणकत्वं । एतस्य अप्रमाणत्वस्येत्यर्थः । यदप्रामाण्यंपूर्वंस्वीकृतंतस्यत्यागस्तृतीयोदोषः । प्रत्यक्षमिति । यत्प्रमाणंपूर्वंनिराकृतंतस्योपजीवनंस्वीका

रश्चतुर्थोदोषः । संग्रहश्च । व्रीहौकृतेयवस्योक्तेःप्रमात्वत्यागकल्पने । यवेनैवंचेतिदोषाव्रीहेश्चैवंद्वयेष्टते । व्रीहिमयेपुरोडाशेकृतेयवस्योक्तेर्यववाक्यस्यद्वौदोषौ । यवमयेपुरोडाशेकृतेपियववाक्यस्यद्वौदोषौ । एवंयववाक्येचत्वारोदोषाः । व्रीहेरुक्तेश्चैवं चत्वारोदोषाः । एवंमिलित्वाउक्तेर्द्वयेतेदोषाअष्ट । ननुप्रतियोगिनोद्वितीयस्यमिथ्यात्वात्तत्प्रतिद्वंद्वीतदभावोपिमिथ्या । नहिवंध्यासुतेगौरंरूपंमिथ्येतिश्यामंरूपंसत्यंभवतीत्यतआह ॥ प्रतियोगिनइति ॥ निरस्तमिति ॥ सामान्यतोमिथ्यात्वभंगइतिशेषः । अत्यंताभावस्यसत्यतायांप्रतियोगिमिथ्यात्वमनुकूलमित्यर्थः ॥ स्वेनैवेति ॥ अद्वितीयंब्रह्मेत्यादौद्वितीयाभावस्य ब्रह्मविशेषणत्वादिनोपादानमयुक्तमित्यर्थः । नन्वभाववृद्धौनिषिद्धस्यापिप्रतियोगिनोविशेषणत्वादिनोपादानमस्तीतिचेन्न । नह्यभावबुद्धौप्रतियोगीविशेषणादितयाअभावेउपादीयते । किंतुतत्प्रतियोगिकत्वंतत्रविशेषणं । तच्चनाभावबुद्ध्यानिषिध्यते । प्रत्युतविधीयतएवेतिभावः । उद्देश्यविशेषणत्वादितिपक्षंनिराकरोति ॥ नतृतीयइति ॥ ग्रहमिति । उक्तहेतोःस्वरूपासिद्धिकथनायोक्तं । द्वितीयाभावस्योद्देश्येत्यादिस्वरूपासिद्धिमेवोपपादयितुं द्वितीयाभावोनब्रह्मोद्देश्यविशेषणं । तत्त्वेनाप्रमितत्वात् उद्देश्यशून्यत्वाच्च व्यतिरेकेणसंमार्गवत् इत्यनुमानंसंमार्गग्रहणेनसूचयति । नन्वद्वितीयंब्रह्मेत्यादिवाक्येनतस्यतत्त्वेनोपादानादाद्योसिद्धोहेतुरतआह ॥ इहेति ॥ अद्वितीयवाक्ये । अद्वैतवाक्यंनतंविशेषणतयोद्दिशति । विधेयाप्रतिपादकत्वात्संमतवत् । अत्रासिद्धिपरिहारायोक्तं अखंडेति विधेयपरत्वेह्युद्देश्यविधेयसंसर्गपरतयाखंडार्थपरत्वं

भज्येतेत्यर्थः ॥ [२५५।३] विधेयेति ॥ उद्देश्यभिन्नस्येत्यर्थः । ननुकर्तृत्वभोक्तृत्वादिनाहंप्रत्ययसिद्धस्यात्मनःप्राप्ततयाद्वितीयाभावंप्र
त्युद्देश्यत्वंभविष्यतीतिद्वितीयहेत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ [२५५।३] शास्त्रेति ॥ नहिकर्तृत्वादिमत्यात्मनिद्वितीयाभावोविशेषणादिः ।
विरोधात् । किंत्वशनायाद्यतीतेचिन्मात्रे । तस्यचनद्वितीयाभाववाक्यात्प्राक्सिद्धिरस्तीत्यर्थः । उक्तानुमानेग्रहैकत्वेगृहीत
साध्यव्यापकताकं आर्तिविशेषणेहविषिगृहीतसाधनाव्यापकताकं निर्ज्ञातविशेषणत्वमुपाधिमाह ॥ [२५५।४] निर्ज्ञातेति ॥ निर्णीतस्व
रूपस्योद्देश्यस्ययद्विशेषणंयद्विशेषणंविनाप्युद्दिदिक्षितविशेष्यस्वरूपसिद्धिरितियावत् । तद्विशेषणंनविवक्षितं । तथाग्रहैकत्वं ।
येनविशेषणेनविनोद्देश्यस्वरूपनिर्णयोनभवति तद्विशेषणंतुविवक्षितमेव । यथायस्योभयंहविरार्तिमार्च्छेदैंद्रंपंचशरावमोदनं
निर्वपेत् इत्यत्रहविषाविशेषणेनविनाआर्तिस्वरूपनिर्णयोनभवति । यस्यकस्यचिदार्तेःसदासंभवात् । सदाविद्यमानंचननि
मित्तंभवितुमर्हति । कादाचित्कस्यैवतथात्वात् । हविषिविशेषणेसतिआर्तिस्वरूपंनिर्णीयतेहविरार्तिरिति । हविर्नाशइत्यर्थः ।
उक्तंचवार्तिककृता । मृष्यामहेहविर्विशेषणमिति । आर्तौ हविषा विशेषणं व्यावर्तनं मृष्यामहे अंगीकुर्मइत्यर्थः । तदिहा
शनायाद्यतीतंब्रह्मस्वरूपंननिर्ज्ञातं । अतस्तद्विशेषणमार्तेर्हविरिवविवक्षितमेवेत्यर्थः । द्वितीयाभावस्यमुमुक्षुजिज्ञासितत्वान्मो
क्षपरेणशास्त्रेणावश्यंप्रतिपादनीयत्वात्तन्नात्रविवक्षितमित्याह ॥ [२५५।५] कर्मकांडादिति ॥ [२५५।६] शब्दादिति ॥ यथाप्रजापतिरात्मनोव
पामुदखिददित्यादिशब्दप्रतीतमपिस्ववपोत्खननादिकंतत्रतात्पर्याभावान्नतथ्यावहारिकमपितद्वाक्यात्सिध्यति तथाद्वितीयाभा

वोपितत्रतात्पर्याभावात्तद्वाक्याद्व्यावहारिकोपिनसेत्स्यतीत्यर्थः । ननुमहातात्पर्याभावेपिअवांतरतात्पर्यस्यसत्त्वात्देवताविग्र
हवत्तत्सिद्धिरित्याशंकते ॥ अवांतरेति ॥ द्वितीयेति ॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायोपक्रमात् ऐतदात्म्यमिदंसर्वंत
त्सत्यंसआत्मातत्वमसिश्वेतकेतोइत्युपसंहारात् द्वितीयाभावस्योपक्रमोपसंहारयोःश्रुतत्वादित्यर्थः ॥ प्राकरणिकत्वेनेति ॥
आकांक्षाविशेषरूपप्रकरणवत्त्वेनप्रधानतयाऽनन्यशेषत्वादित्यर्थः ॥ सुषुप्ताविति ॥ सुषुप्तौद्वितीयाभावस्यसुखादिफलंदृश्य
तइत्यर्थः । वेदांतवाक्यमहातात्पर्यस्यविषयांतराभावेनद्वितीयाभावएवविषयोभविष्यतीत्याह ॥ स्वप्रकाशेति ॥ उक्तेति ॥
अज्ञानसाक्षितयासर्वदास्फुरणादित्यर्थः । द्वितीयाभावविशिष्टस्यास्फुरणेनतत्रतात्पर्येविशेष्याविषयकविशिष्टतात्पर्यस्यविशेष
णमात्रविषयत्वमितिभावः ॥ प्रमाणेति ॥ अवांतरतात्पर्यविषयस्यापिद्वितीयाभावस्यात्मवत्तात्विकत्वमवर्जनीयमित्यर्थः ।
ननुअवांतरतात्पर्यविषयत्वेनावांतरसत्त्वंव्यावहारिकत्वमेवद्वितीयवत्तदभावेआयाति नतुतात्विकत्वमित्यतआह ॥ अवां
तरेति ॥ श्रुतिप्रत्यक्षयोःसमसत्तार्थकत्वेनसमबलत्वादित्यर्थः ॥ नहीति ॥ अभावस्यतात्विकत्वग्रहंविनातदभावस्यारोपित
त्वग्रहोनसंभवतीत्यर्थः । विशेषणतयोपलक्षणतयावाश्रुतिबोध्यस्यद्वितीयाभावस्यसत्त्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वेतत्प्रतिपादक
श्रुतेरतत्वावेदकत्वमित्युक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ द्वितीयाभावेतात्पर्याभावादिनाअतत्वावेदकत्वप्रसंगपरिहारनिराक
रणमुद्बोधयति ॥ दुर्वारइति ॥ श्रुतिश्चात्रप्रमाणमितिसामान्येनमिथ्यात्वेप्रमाणत्वेनोक्तायाःश्रुतेर्निराकरणमुपसंहरति ॥

[२५६।५] तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुपूरैःपक्षयुमंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांमिथ्यात्वश्रुतिखंडनं ॥ ७ ॥ ७ ॥ सा मान्येनमिथ्यात्वेश्रुतिभंगः ॥ ७ ॥ २६ ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादौअद्वितीयादिशब्दैर्द्वितीयमात्रनिषेधात् श्रुतिर्मिथ्यात्वे मानमितियदुक्तंतन्निषेधति ॥ [२५६।६] किंचेत्यादिना ॥ [२५६।६] एकमेवेति ॥ इतिशब्दःप्रकारवाची । तथाचएकोद्रष्टाद्वैतोभवतीत्यादि श्रुतिरप्युदाहर्तव्या । तेननाग्रिमेणसलिलइत्यादिनाऽसंगतिः । ननूक्तविधयामिथ्यात्वस्यततोवगमात्कथंसातत्रनमानमित्य तआह ॥ [२५६।६] शब्दस्येति ॥ [२५६।७] आज्यैःस्तुवतइति ॥ आपातप्रतीतएवयदिशब्दार्थः तर्हिआज्यैःस्तुवतइत्युत्पत्तिवाक्यगताज्यश ब्दस्यघृतादिरेवार्थःस्यात् तथाचपंचदशाज्यानीतिगुणवाक्यमीमांसारूपविचारवैयर्थ्यंस्यात् । तेनह्युत्पत्तिवाक्यगताज्यशब्द स्यस्तुतिनामधेयतासिध्यति । तथाहि । पंचदशान्याज्यानिभवंतीत्यत्रनसंख्याविशिष्टाज्यविधानंसंभवति । वक्ष्यमाणदो षात् । किंत्वाज्यानुवादेनसंख्यामात्रविधानं । तथाचस्तोत्रेघृतस्याप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्स्तोत्रानुवादेनैवसंख्याविधा तव्या । तच्चाज्यशब्दस्यस्तोत्रवाचित्वेवकल्प्यतेनान्यथेतिगुणवाक्यालोचनेनैवाज्यादिपदंउत्पत्तिगतंनामत्वेनाध्यवसीयते । आपातप्रतीतस्यशब्दार्थत्वेतुनैतत्संभवतीत्यर्थः । आज्यसंज्ञकाभिःस्तुतिभिरिष्टंकुर्युरितितदर्थः ॥ [२५६।७] चित्रेति ॥ प्रथमस्यचतु र्थपादेविचारितं । यस्मिन्गुणोपदेशःप्रधानतोभिसंबंधः स्तोत्रप्रकरणेश्रूयतेपंचदशान्याज्यानीति । तथाआज्यैःस्तुवत इति । अत्राज्यशब्दोगुणविधिःकर्मनामधेयंवेतिसंशयेरूढिप्राबल्यात्पंचदशसंख्याविशिष्टघृतलक्षणगुणविधिः । नन्वाज्यस्य द्रव्यत्वादक्रियात्मनोविधिर्नसंभवतीतिचेन्न । अस्तिर्भवंतीपरःप्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिस्मृत्यास्तिधातुर्भवंतीशब्दवा

च्यवर्तमानार्थलङ्विभक्तिपरः प्रथमपुरुषसमानाधिकरणयुष्मदस्मदतिरिक्तोपपदे सत्यप्रयुज्यमानोप्यस्तीत्यनुशासनादस्तिभवत्यो श्चैकार्थत्वात् भवत्यध्याहारेणसत्तारूपक्रियालाभात् । नन्वेवमपिविधायकाश्रवणात् नगुणविधित्वमितिचेन्न । प्रयोगवचना द्विधिरवगम्यते । स्तोमेडविधिः पंचदशाद्यर्थइतिस्मृत्याडप्रत्ययांतस्यपंचदशशब्दस्यस्तुतेर्मानंस्तोमइतिस्तोत्रियस्यऋक्संख्या वाचित्वात्तत्समानाधिकरणाज्यपदस्यनघृतवाचितायुक्तेतिचेन्न । स्तुतेःसाधनद्वारेणसंख्यात्मकमानपरिच्छेद्यत्वात् । श्रुति साधनपरिच्छेदिकायाः संख्यायाः स्तुतिमानत्वेनस्तोमत्वात् । ऋचामिवघृतस्यापिरथघोषवदुपस्थापकतयास्तुतिसाधनत्वोप पत्तेर्डप्रत्ययाविरोधः । नहिस्तोत्रसाधनानामेवऋचांपरिच्छेदिकासंख्यास्तोमशब्दवाच्या नसाधनांतरपरिच्छेदिकेतिराज्ञा माज्ञा । नन्वेवंस्तोत्रस्यस्तोमशब्दवाच्यतयासाधनसंख्ययापरिच्छेद्यत्वार्थंघृतादीनांस्तोत्रसाधनत्वंवक्तुं आज्यवंतीतिवक्तव्यं । तथाचमत्वर्थलक्षणाप्रसंगइतिचेत् । न । विधौमत्वर्थलक्षणापत्तेः । श्रुतवाक्यगतेनविधिनासह्याज्यस्यसंयोगाभावात् । स्तोत्र प्रकरणेयत्पंचदशानीत्यादिगुणवाक्याम्नानं तदनुमितेनपंचदशसंख्याविशिष्टाज्यैःस्तोत्रस्योपकर्तव्यमित्यादिवाक्येनकृतोयः स्तोत्राज्यसंबंधःतत्पूर्वकःप्रयोगवचनेनविधिराश्रयितव्यः । तेनचमत्वर्थएवप्रतिपाद्यतइतिनलक्षणा ॥ तदुक्तंवार्तिके । श्रूयमाणस्यवाक्यस्यन्यूनाधिकविकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषोनानुमितेह्यसाविति । घृतस्यद्रव्यात्मकत्वेपिभवत्यु पपन्नासत्ताप्रकरणग्राह्याभविष्यति । ननुधातुवाक्यत्वमात्रेणसत्तायाःक्रियात्वेपिचेतनक्रियात्वाभावेनाननुष्ठेयत्वान्नप्रकर णग्राह्यतासंभवतीतिचेन्न । सत्तायाःस्वरूपेणाननुष्ठेयत्वेप्यंगत्वेनस्तोत्रसामीप्यावगमात्तस्यचसन्निधिस्थापनापाद्यरूपत्वात्तेन

रूपेणानुष्ठेयत्वंभविष्यतिसंसर्गिद्रव्यत्वादाज्यानांस्वरूपेणसंख्यायोगाभावेपिपंचदशाज्यपात्राणिसमीपेनिधायस्तोत्रंकर्तव्यं । यथाग्निमुपसमाधायस्तुवतइत्यत्राग्निःसत्तामात्रेणोपकरोतितद्वत् । साधकतमत्वविवक्षयोत्पत्तिवाक्येनुवादार्थंतृतीयानिर्देशोपपत्तिः । नचोत्पत्तिवाक्येआज्यानुवादोऽनर्थकः । प्रशस्तमिदंस्तोत्रंयत्क्रियमाणं आज्यसन्निधियुक्तंभवतीत्येवंस्तोत्रप्रशंसार्थत्वेनानुवादसाफल्यात् । तस्माद्गुणविधिरितिपूर्वःपक्षः । सिद्धांतस्तु । स्तोत्रेषुद्रव्यसंख्ययोरुभयोरप्राप्तत्वान्नान्यतरानुवादेनेतरविधिसंभवः । नचकर्मांतरेषुप्राप्तस्याज्यस्यानुवादेनसंख्याविधानंनसंभवति । कर्मांतरस्यस्तोत्रप्रकरणेबुद्धिस्थत्वाभावात् स्तोत्रप्रकरणबाधश्चस्यात् । आज्यस्वरूपानुवादेनसंख्याविधौचद्रव्यांगत्वापत्तेरकर्मांगत्वंप्रसंगेनआनर्थक्यापत्तेश्च । संख्याविशिष्टद्रव्यविधानेपिसंख्यायाद्रव्यविशेषणत्वेनअकर्मांगत्वंस्यात् । संख्यायाद्रव्यविशेषणत्वेक्रियाविशेषणत्वाभावेनअविधेयत्वापत्तिश्च । पश्वेकत्वादेस्तुविधेयक्रियोपादानात् संख्यायाश्चैकप्रत्ययोपादानलक्षणयाश्रुत्याएकपदोपादानलक्षणश्रुतिगम्यप्रातिपदिकार्थांगत्वबोधेनकारकांगत्वावगतेस्तद्वारेणक्रियांगत्वावश्यंभावात्क्रियांगत्वेनचविधेयत्वं । नचेहक्रियास्ति । क्रियाभावादेवाक्रियात्मकत्वेनस्तोत्रप्रकरणग्राह्यत्वानुपपत्तेरानर्थक्यापातः । तदुक्तंवार्तिके । नावांतरक्रियायोगादृतेवाक्योपकल्पितात् । गुणद्रव्यैःकथंभावैर्गृह्यंतिप्रकृताःक्रियाइति । भवतिक्रियायाअनुशासनसिद्धत्वेपिनतांप्रतिद्रव्यसंख्ययोरंगत्वंसंभवति । क्रियासिद्धौव्याप्तिप्रमाणंकारकंक्रियांगंभवति सत्तासिद्धिवेलायांचालब्धात्मकत्वात् नव्यापारःसंभवति । तथाचद्रव्यसंख्ययोर्भवनक्रियांगत्वेननतद्वाराप्रकरणेनग्रहणंसंभवति । ननुआज्यसत्तायाःस्वतःसिद्धत्वेनतस्यतांप्रत्यनंगत्वेपिस्तोत्रसामीप्यासिद्धे

स्तेनरूपेणविधेयत्वादंगत्वंभविष्यतीति । मैवं । सामीप्यस्याश्रुतत्वात्स्तोत्रांगत्वेनतत्सामीप्यकल्पनं । सामीप्यसंपादनरूपेणचा विधेयतयांगत्वमितीतरेतराश्रयत्वं । अग्निमुमसमाधायेतिचस्पष्टं विधानमात्मलाभव्यतिरिक्ताचेयंक्रियाशक्यतेकथंभावेनग्र हीतुं । ननुआग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यादाविवावश्यकल्पनीयाभवतिवाच्यप्रयोज्यव्यापाररूपभावनाक्षिप्तप्रयोजकव्यापाररू पभावनाविध्यन्यथानुपपत्त्यापंचदशसंख्याकैराज्यैःस्तोत्रोपकारंभावयेदितिविनियोजकवाक्यकल्पनयाआज्यानांस्तोत्रसंबंध सिद्धेःश्रुतस्यवाक्यस्यसंख्यासंबंधमात्रविधानात् नवाक्यभेदइतिचेत् । न । सिद्धांतेनवाक्यस्यान्यथोपपन्नत्वेनान्यथानुपप त्त्यभावेनविधेरकल्पनात् । आग्नेयादौतुप्रकारांतरेणविधिसिद्धिः । यदिचवाक्यभेदपरिहारायोत्पत्तिवाक्यविहिताज्यानुवा देनपंचदशत्वंगुणोविधीयेत । ततःसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थआज्यशब्देनमत्वर्थलक्षणयाविहितेष्वाज्येषुगुणविध्यापत्तेर्लक्षणै वदोषः । तस्मान्नामधेयमाज्यशब्दः । अन्वाख्यानरूपार्थवादाच्चनामत्वं । तथाहि । प्रजापतिर्देवेभ्यःआत्मानंयज्ञंकृत्वाप्रा यच्छत्तेन्योन्यस्माअग्रायनातिष्ठंत । तानब्रवीदाजिमस्मिन्नितेतितआजिमायन्यदाजिमायुस्तदाज्यानामाज्यत्वमितिसइंद्रोनि वेदग्निर्वाइदमग्रेउज्जोष्यतीति अस्मिन्यज्ञेकाष्टांगच्छतेतिप्रजापतिवचनात् । एतानिस्तोत्राणिकाष्टांकृत्वायस्मादाजिंगतादेवाः तस्मादाज्याहत्वादेतेषामाज्यत्वमित्यर्थः । तदुक्तंवार्तिके । गुणवाक्योपपत्त्यर्थंसमभिव्याहृतेनच । अनाख्यानार्थवादाच्चना मधेयत्वमाश्रितमिति । समभिव्याहारः सामानाधिकरण्यं । उदाहृतसूत्रार्थस्तु । यस्मिन्गुणविधिःकर्मनामधेयमितिसंदि ग्धेगुणोपदेशःगुणपरउपदिश्यतेतस्यप्रधानेनसंबंधः कर्मनामधेयमित्यर्थइतिभाष्यकारोक्तोनञ्युक्तः । नामधेयत्वप्रतिज्ञायाः

पूर्वसूत्रोक्तायाएवअनुषंगसंभवात् । प्रधानपदस्यचकर्मपरत्वेलक्षणाप्रसंगात् । कर्मसंबंधस्यचगुणविधावप्यनुपपत्तेःनामधेयत्वावगमकत्वात् सहार्थेचतसिप्रयोगादर्शनेनासाधुत्वापत्तेः । तस्मात्प्रधानतोभिसंबंधइत्यस्यप्रधानद्वारानैकेषांगुणानामनेकविशेषणविधिप्रसवसमर्थेनैकेनविधिनासंबंधोभवति । नचात्रप्रधानभूतंकर्मत्वत्पक्षेविधीयतइत्येवंवार्तिककारोक्तार्थःसाधुः ॥

आकाशेति ॥ ब्रह्ममीमांसायांप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेविचारितं । आकाशस्तल्लिंगात् । छांदोग्येश्रूयते त्रयोहोद्गीथेकुशलावभूवुःशिलकःशालावत्यश्चैकितायनोदाल्भ्यःप्रवाहणोजैवलिरिति । तेहोचुरुद्गीथेवैकुशलाःस्मोहंतोद्गीथेकथांवदामइति । तथेतिहसमुपविविशुः । सहप्रवाहणोजैवलिरुवाच । भगवंतावग्रेवदतांब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचंश्रोष्यामीति । सहशिलकःशालावत्यश्चैकितायनंदाल्भ्यमुवाच । हंतत्वापृच्छामीति । पृच्छेतिहोवाच । कासाम्नोगतिरिति । स्वरइतिहोवाच । स्वरस्यकागतिरितिप्राणइतिहोवाच । प्राणस्यकागतिरिति । अन्नमितिहोवाच । अन्नस्यकागतिरिति । आपइतिहोवाच । अपांकागतिरित्यसौलोकइतिहोवाच । अमुष्यलोकस्यकागतिरितिशिलकेनदाल्भ्यंप्रतिपृष्टेस्वर्गलोकंस्यगतिर्नास्तीतिदाल्भ्येनोत्तरितेऽप्रतिष्ठितंवैकिलतेदाल्भ्यसामेतिशिलकेनदूषितेसतिदाल्भ्येनपुनःशिलकेपृष्टेऽमुष्यलोकस्यकागतिरित्ययंलोकइतिहोवाचास्यलोकस्यकागतिरितिदाल्भ्येनशिलकेपृष्टे पृथिवीलोकस्यगतिर्नास्तीतिशिलकेनोक्तेंतवह्वैकिलतेसामेतिजैवलिनाशिलकेदूषितेसतिशिलकेनजैवलिःपृष्टःसन्नुवाचास्यलोकस्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाच सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंते आकाशंप्रत्यस्तंयंत्याकाशोह्येवैभ्योज्यायानाकाशःपरायणं सएषपरोवरीयानुद्गीथः सएषोनंतइति ॥ अत्राकाशशब्दोभूतवि

शेषोवापरमात्मावेतिविशयेप्रसिद्धेर्भूतमेवेतिप्राप्तेसर्वाश्रयत्वपरोवरीयस्त्वादिलिंगात्परमात्मैवेतिसिद्धांतितं ॥ गगनेति ॥ आकाशइतिहोवाचेत्यत्रविचार्यमाणाकाशशब्दसमानन्यायतयाआकाशादेवसमुत्पद्यंतइतिहेतुनिष्ठाकाशशब्दोपिगगनपरएवेतिपूर्वपक्षीमन्यतइत्यर्थः ॥ अंधइति ॥ अंधमृदोर्मणिज्ञानवचनाभावप्रत्यक्षंतुअनेनवचनेनवाध्येत । अतात्विकार्थंवाकल्प्येतेतिस्यादित्यर्थः । सावित्रादिषुक्षुद्रचयनेषुमध्येआरुणकेतुकाख्यचयनस्यप्रतिपादकेतैत्तिरीयारण्यकस्यप्रथमप्रपाठकेपठ्यते । अंधोमणिमविंदत्तमनंगुलिरावयत् । अग्रीवःप्रत्यमुंचत् तमजिह्वोअसश्च्यतेति । अत्रांधइत्यादिवाक्यचतुष्टयस्यापातप्रतीतोर्थोवाधितः । लोकेहिपुरुषश्चक्षुषामणिंदृष्ट्वातमंगुलिभिस्तंतुना आवीयग्रीवायांप्रतिमुच्यजिह्वयाप्रशंसति । नचांधादेश्चक्षुरादिनादर्शनादिकंसंभवति । उत्तरसंदर्भानुसारेणतुतात्पर्यावधारणेसत्यवाधितोर्थोभवति । तथाहि । अंधादिवाक्यानंतरमूर्ध्वमूलमर्वाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रतीत्यादिनासंसारस्यभगवदधीनत्वं व्रश्चनयोग्यत्वेनवृक्षत्वं तद्विदोमृत्युभयाभावंचोक्त्वा हसितंरुदितंगीतंवीणापणवलासितमित्यादिनाशरीरस्यापिभगवदधीनत्वमुक्त्वातस्मिन्शरीरेप्रविष्टस्यजीवस्यस्वतोज्ञानाद्यशक्तस्य परमात्मदत्तेंद्रियस्यज्ञातृत्वादिकमुच्यते । अचेताइत्यादिवाक्येष्वचेतायस्तुचेतनः सतंमणिमविंदत् सोनंगुलिरावयत् सोग्रीवःप्रत्यमुंचत् सोजिह्वोसश्च्यतेतिअसश्च्यतप्राशंसत् । यथांधादिवाक्यस्याप्यापातप्रतीतोनार्थस्तथाद्वैतवाक्यानामपीत्यर्थः । श्रुतेरापातप्रतीतार्थपरत्वेस्मृतिविरोधमप्याह ॥ बिभेतीति ॥ इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो

मामयंचालयिष्यतीतिस्मृतिः । श्रुतिविरोधंचाह ॥ कश्छंदसामिति ॥ कश्छंदसांयोगमावेदधीरःकोधिष्ण्यांप्रतिवाचंप
पाद । कोधीरोधीमान्छंदसांवेदानांयोगंपदार्थेषुवाच्यवाचकभावसंबंधंआवेद नकोपीत्यर्थः । कोवाधिष्ण्यांबुद्धिपूर्विकां ।
यद्वाधिष्ण्यंस्थानं तद्वत्स्थिरां।नित्यामितियावत् । एवंभूतांवाचं प्रतिपपाद प्रतिपादितवान्। कृतवानितियावत् । नकोपि ।
वाचोनित्यत्वादित्यर्थः । माधवीयेतु छंदसां गायत्र्यादीनांयोगं स्तुतशस्त्रात्मनाविनियोगमावेद नकोपीत्यर्थः । कोवा
धिष्ण्यां होत्रादीनांसप्तस्थानानि प्रतिपपादेतिव्याख्यातं । ततोपिवेदार्थस्यगहनत्वमेव । कस्स्वित् अस्याःपारंनजगाम ।
उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमित्यादिनावेदार्थस्यगहनत्वंप्रतीयतइति ॥ उक्तंहीति ॥ चोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिप्रस्तुतां चोदनांलि
लक्षयिषताभाष्यकारेणप्रत्यक्षाद्युपयोगंतुवर्णमात्रादितःपुरः ॥ शास्त्रार्थज्ञानवेलायांमत्वातल्लक्षणंकृतमितिवार्तिककारोक्तसंग
त्याप्रत्यक्षादिकंलक्षयित्वा चोदनाचोपदेशश्चशास्त्रमेवेत्युदाहृतमितिवार्तिकोक्तरीत्याचोदनाशब्दोदितंशास्त्रंलक्षितं शास्त्रंहिश
ब्दविज्ञानादित्यादिना । अत्रशब्दार्थशब्दौविशेषणरहितावपिविशिष्टशब्दार्थपरौ । विधायकशब्दे शब्दशब्दोविधेयेर्थेअर्थश
ब्दइति । तदुक्तंवार्तिके । यथाचचोदनाशब्दोवैदिक्यामेववर्तते । शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दौशास्त्रेतथास्थिताविति । तथाच
विधायकशब्दंविज्ञानादसन्निकृष्टेविधेयेर्थेविज्ञानंशास्त्रमित्युक्तंभवति । प्रत्यक्षवच्चात्रापिशब्दतज्ज्ञानादिषुविवक्षातःप्रामाण्यं
ज्ञातव्यं । नतुज्ञानमेवशास्त्रमितिकाशिकाकारः । एवंस्थितेशास्त्रलक्षणेकोवाअसन्निकृष्टशब्दार्थइत्यतउक्तं वार्तिककृताअस
न्निकृष्टवाचेत्यादि । प्रमितोर्थोविपरीततयाप्रमितश्चार्थः सन्निकृष्टइत्यभिधीयते । तद्भिन्नेशब्दःप्रमाणमित्यर्थः । अतएवैत

दुत्तरंवार्तिकं । प्रमितस्यप्रमाणेहिनापेक्षाजायतेपुनः । ताद्रूप्येणपरिच्छिन्नेप्रमाणंनिष्फलंपरं । विपरीतपरिच्छिन्नेनावकाशः परस्यतु । मूलेतस्यह्यनुत्पन्नेपूर्वेणविषयोहृतइति । यद्यपिशास्त्रंहिशब्दविज्ञानादित्याद्युक्तभाष्यव्याख्यानेअसन्निकृष्टवाचेत्यादिवार्तिकंनपठ्यते । किंत्वनुमानंज्ञातसंबंधस्यैकदेशदर्शनाद्देशांतरेऽसन्निकृष्टेर्थेबुद्धिरित्यनुमानलक्षणभाष्यव्याख्यानेएतद्वाक्यंपठ्यते । तथापिशास्त्रलक्षणभाष्येप्यसन्निकृष्टस्यशब्दस्यसत्त्वेनानुमानलक्षणभाष्यस्थासन्निकृष्टशब्दस्यार्थोत्रापिशास्त्रलक्षणभाष्यस्थासन्निकृष्टशब्दार्थतयाग्राह्यइत्यभिप्रायेणशब्दप्रस्तावाच्चतथोक्तमित्यदोषइतिसहृदयैराकलनीयं । सत्यमंत्राऋजूयवः तंरोदसीपिपृतंसत्यवाचं तेसत्येनमनसादीध्यानाः तेसत्येनमनसागोपतिंगाः अभिष्टिकृज्जायतेसत्यशुष्मः सत्यासोमा अभवन्नस्यविश्वे सत्याभवंत्वाशिषोनोअद्य सत्याःसंतुयजमानस्यकामाः इत्यादिविशिष्यसत्यत्वबोधकानेकश्रुतिविरोधात्सामान्यतोद्वितीयनिषेधकश्रुतेर्भूतसामान्यहिंसानिषेधदक्षपश्वालंभश्रुतिवदुत्सर्गापवादन्यायेनव्यवस्थितविषयत्वमाश्रयणीयमित्यभिसंधायोक्तार्थेस्मृतिपादीयवार्तिकमुदाहरति ॥ विषयेति ॥ एतद्वार्तिकात्प्रागप्युक्तं उत्सर्गश्चापवादश्चसर्वत्रैवोपलभ्यते । तत्रनोत्सर्गमात्रेणसर्वमेवावरुध्यतइति । उत्तरत्राप्युक्तं योहिसामान्यदृष्टेनव्यवहारंनिनीषति । तृष्णाच्छेदोभवेत्तस्यमृगतृष्णाजलैरपीति । ननुविरोधबीजात्द्वैतवाक्योपस्थितेःप्रागेवाद्वैतवाक्यंसर्वाद्वैतंबोधयिष्यतीत्याशंकमानस्यनभक्षयेदित्यादौनपदोपस्थितेःप्रागेवभक्षणमपिशास्त्रार्थःस्यादित्युत्तरंहृदिनिधायतत्रकर्त्रधिकरणवार्तिकेसंमतित्वेनोदाहृतंवृद्धानांवार्तिकंसंवादयति ॥ अनर्थएवेति ॥ अंगंशब्दैकदेशरूपावयवाइतिराणकव्याख्या । एतद्वार्तिकात्प्रागपितत्रैवोक्तं सर्वाण्येवहिशास्त्राणि

स्वप्रदेशांतरैःसह । एकवाक्यतयायुक्तमुपदेशंप्रतन्वते । यदिशास्त्रैकदेशालोचनेनतद्विरुद्धत्वमभ्युपगम्यशब्दविरोधउद्भा
व्यते तदासुरानपातव्येत्यस्याप्येकदेशेनपानंविहितमंगीकुर्वंच्छास्त्रविरुद्धंकुर्यात् तथाभिन्नवाक्येषुयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोती
त्यादिमंत्रापेक्षयाऽदीक्षितोप्यजुह्वत् प्रत्यवेयादिति । प्रत्यक्षाविरोधंशंसते ॥ अत्रोक्तमिति ॥ नियतेति ॥ घटपटभेदग्रा
हिप्रत्यक्षंस्वस्यश्रौतैक्यज्ञानस्यचभेदंनगृह्णाति । स्वस्यस्वाविषयकत्वात् । ऐक्यज्ञानाविषयकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाभिन्नमिति ॥
स्वस्मादगृहीतभेदमित्यर्थः ॥ नबाधितइति ॥ अन्यथास्वस्यापिस्वेनबाधापत्तेरित्यर्थः ॥ सर्वाद्वैतइति ॥ ज्ञानैक्यद्वारात
द्विषययोरैक्यंगृह्णातीत्यर्थः । ननुप्रत्यक्षज्ञानंश्रौतैक्यज्ञानात्स्वस्यभेदंमैवग्रहीत् । ज्ञानांतरंतद्गोचरंस्वविषययोस्तयोर्भेदंग्रही
ष्यतइत्यतआह ॥ नचबाध्येति ॥ अनवस्थाभयादिति ॥ अनवस्थायांविषयांतरसंचारादिकंनस्यादित्यर्थः ॥ चरमेति ॥
ज्ञानांतरगृहीतभेदंज्ञानंतद्विषयंचापाततःपरित्यज्ययथैवपरबुद्ध्याघटपटभेदबुद्धेःघटात्पटाच्चभेदोविषयीक्रियते तस्याएवस्ववि
षयेणसहाद्वैतश्रुतिःप्रामाण्यमवलंब्यलब्धपदाघटपटतद्भेदतद्बुद्धिभिःसहद्वितीयायाबुद्धेरभेदेपर्यवस्यंतीसर्वेषामेवतेषामभेदेवि
श्राम्यतीत्यर्थः ॥ निवृत्ताविति ॥ अनवस्थायाबाधपरंपरयानिवृत्तौसत्यामित्यर्थः । पार्ष्णिग्रहैः पृष्ठतोगच्छद्भिः ॥ चो
रइति ॥ भेदापहारित्वेनाद्वैतश्रुतेश्चोरत्वात् । संगृह्णातिं ॥ एवंचेति ॥ अप्रसक्तेति ॥ नन्वप्रसक्तप्रतिषेधइतिकिमप्रसि
द्धप्रतियोगित्वंवाअप्रयोजनत्वंवा । नाद्यः । अन्यत्रप्रसिद्धस्यैवभेदस्यभेदत्वेनोपस्थितस्यपरस्परप्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्यत्रनि

 षेधसंभवात् । नचतत्रैवप्रसिद्धिस्तंत्रं । निषेधमात्रोच्छेदप्रसंगात् । नद्वितीयः । अनर्थनिवृत्तेरेवप्रयोजनत्वात् । मैवं । श्रौत
 निषेधस्यतदधिकरणकप्रसक्तिपूर्वकत्वनियमात् । प्रसक्तिंविनानिषेधस्याप्रामाण्यहेतुत्वात् । अतएवाभागिप्रतिषेधादितिसूत्रे
नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनांतरिक्षेनदिवीति अप्रतिषेधभागिजमर्थंप्रतिषेधंप्रतीतिशावरभाष्येंतरिक्षादावग्निचयनप्राप्तेरभावान्नां
तरिक्षइत्यादिवाक्येप्रामाण्यमाक्षिप्तं । अन्यथापृथिव्यांप्राप्तस्यचयनस्यांतरिक्षादौनिषेधसंभवात्तदनुपपत्तेः ॥ (२५९।१६) श्रुतेरपीति ॥
पंचम्यंतं । अस्मदादिभिरितिशेषः । तेननलोकेतिखल्वयोगेषष्ठीनेतिनशंकनीयं । संवंधसामान्येवाषष्ठी नकर्तरीतिध्येयं ।
ननुप्रत्यक्षाद्यनुपस्थितचरमज्ञानस्यनेहनानेत्यादिश्रुतिस्थकिंचनादिपदादुपस्थितिरस्तु तदभेदश्चतयावोध्यतामित्यतआह ॥
(२५९।१७) नहीति ॥ प्रत्यक्षप्राप्तंघटादिकंविहायतदप्राप्तेचरमज्ञानेकिंचनादिशब्दस्यतात्पर्यमस्त्वित्यतआह ॥ (२५९।१७) श्रौतस्येति ॥ घटादेः
प्राप्ततयातदंशेतदनुवादकंवाच्यंचरमज्ञानस्यमानातराप्राप्ततयातदंशेतदपूर्वमितिवैरूप्यलक्षणवाक्यभेदःस्यादित्यर्थः ॥ त
(२६०।१) र्हीति ॥ भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादित्यर्थः । चरमधियःप्रत्यक्षसिद्धत्वेतस्याश्चरमत्वहानिरित्यपिवोध्यं । ननुयत्प्रत्यक्षेणगृह्यते
तद्भेदोपितेनैवगृह्यतइतिनास्तिनियमः । तथाहि । नतावत्पदार्थस्वरूपज्ञानमेवभेदज्ञानं । अभेदभ्रमोच्छेदप्रसंगात् । स्वरू
पभेदवादिनामपिस्वरूपज्ञानात्घटत्वादिप्रकारकात्भेदत्वप्रकारकभेदज्ञानंविलक्षणमेव । अन्यथाभेदाग्रहनिवंधनव्यवहारा
नुदयप्रसंगात् । अतएवस्वरूपज्ञानोत्तरमवश्यंभेदज्ञानमित्यपिन । मैवं । स्वरूपज्ञानस्यैवभेदज्ञानत्वात् । अभेदभ्रमहेतुदो

षसत्त्वेततएवप्रतिवंधेनभेदाग्रहोपपत्तेः । नचयत्रदोषवशाद्भेदग्रहःतत्रैवश्रुत्यातदभेदोग्रहीष्यतइतिवाच्यं । दोषप्रयुक्तभेदाग्रहनिवंधनाभेदग्रहस्यभ्रमत्वनियमेनश्रौताभेदज्ञानस्यभ्रमत्वापत्तेः । अन्यथादोषकालेशुक्तौस्वभेदभ्रमोभवतीतिदोषाभावेपिस्वेनैक्यंशुक्तित्वादिकंचनगृह्येतेति ॥ एवंचेति ॥ वोधनीयाभेदयोर्भेदप्रसक्तौतत्प्रमाणवाधः अप्रसक्तौयस्यकस्यचिदभेदस्तयावोधनीयः नतुवाध्यवाधकत्वाभिमतयोरित्यर्थः । तयैवचरमज्ञानोपस्थापनेचरमत्वेव्याघातः । अनुपस्थितौतत्रश्रुतिप्रवृत्तिव्युत्पादनायोगः । तथाच । सुदूरधावनाश्रांतावाधबुद्धिपरंपरा । निवृत्तावद्वयाम्नायैःपार्ष्णिग्राहैर्नजीयतइत्यपिसुपठमित्यपिवोध्यं । चरमज्ञानेश्रुतेरवकाशात्तस्यस्वविषयेणसहाद्वैतवोधनेसर्वाद्वैतेश्रुतिःपर्यवस्यतीत्यत्रदूषणांतरमाह ॥किंचेति॥ सर्वेति ॥ अद्वैतश्रुतेश्चरमज्ञानेमिथ्यात्वरूपमद्वैतंवोधयितुंतद्विषयमपहरंत्यास्तत्तज्ज्ञानतत्तद्विषयापहाररूपसर्वमिथ्यात्वेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ अभेदइति ॥ एतदपिचरमज्ञानेनस्वाभेदवोधनद्वारैव ॥ चरमेति ॥ श्रुतिश्चरमज्ञानस्यत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपस्वरूपमिथ्यात्वंवोधयति । नतुमिथ्यार्थकत्वं । येनतत्सिद्धयेसातद्विषयमपहरेत् । ननुत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपमपिमिथ्यात्वंचरमज्ञानेवोधयंतीश्रुतिश्चरमज्ञानमसत्कल्पंकरोत्येव । ततश्चसाधकाभावादेवतद्विषयमपिमिथ्याकरोतीत्याशंकापरिहारायोक्तं अद्वैतेत्यादिसंभवेनेत्यंतं । तथासत्यद्वैतज्ञानविषयस्यअद्वैतस्याप्युक्तरीत्यामिथ्यात्वंस्यात् । तत्स्वरूपमिथ्यात्वस्यापिश्रुत्यावोधनादितिभावः । ननुनज्ञानमिथ्यात्वादर्थस्यमिथ्यात्वमनुमीयतइत्युच्यते । येनाद्वैतज्ञाने

व्यभिचारःस्यात् । किंतुश्रुत्यैवद्वैतमात्रमिथ्यात्वंवोध्यतइत्युच्यतइतिचेन्मैवं । अनवबोधात् । प्रत्यक्षादिनासर्वत्रद्वैतग्रहान्न क्वापिश्रुतिरुक्तमद्वैतंबुवोधयिषति ।। यत्रापिचरमज्ञानेप्रत्यक्षादिनानद्वैतग्रहःतत्रापिश्रुत्युक्ताद्वैतवोधनेपिनत्वदिष्टसिद्धिरित्यु च्यते । प्रत्यक्षादिनागृहीतभेदेघटादावद्वैतागमस्यप्रथममप्रवृत्तावपिचरमज्ञानेप्रवृत्तिरितियथात्वयोच्यते तथायत्रघटादौब्रह्म णिवामानांतरेणसत्यज्ञानादिवाक्येनवासत्त्वंगृह्यते । तत्रइदंवाअग्रेनैवकिंचनआसीदितिश्रुत्याऽसत्त्वस्यावोधनेपिमानांतरा गृहीतसत्त्वकेघटादिसत्त्वग्राहकेसत्यज्ञानादिवाक्येचप्रथममसत्त्वंगृह्यतां । वाधकाभावात् । पश्चाद्घटादौब्रह्मणिच्चासत्त्वंवो ध्यतां । वाधकाभिमतस्यासत्कल्पीकृतत्वादित्याह ॥ [२६।१।३] अन्यथेति ॥ [२६।१।२] अंततइति ॥ चरमज्ञानेनैक्यज्ञानस्यतत्वतोभेदादिकम द्वैतागमोनवोधयतु तथापिचरमज्ञानैक्यज्ञानयोर्व्यावहारिकभेदसद्भावमात्रेणचरमज्ञानंस्वगृहीतभेदेस्वविषयेऐक्यज्ञानंवाधि ष्यतएव । वाध्यवाधकयोर्ज्ञानयोस्तत्वतोभेदादिकेपिऐक्यवाक्यजरद्गवादिवाक्ययोरिव वाधकत्वौपयिकस्यव्यावहारिकभेद स्यसत्त्वादित्यर्थः । ननुनव्यावहारिकभेदमात्रंवाधकत्वेप्रयोजकं । किंतुपरीक्षितत्वं । अद्वैतज्ञानंचतथा । अतोबलवत्त्वाद नेवंविधंद्वैतज्ञानंवधिष्यतइतिचेत् । मैवं । परीक्षायाएवक्रियमाणत्वात् । प्रत्युतसंवादादिरूपपरीक्षाप्रत्यक्षएवास्तीतितस्यैववल वत्त्वमितिभावः ॥ [२६।१।६] अन्यथेति ॥ वाध्यवाधकाभिमतयोर्व्यावहारिकभेदमात्रेणवाध्यवाधकभावानंगीकारइत्यर्थः ॥ [२६।१।६] श्रुतिरि ति ॥ श्रुतिजन्यंज्ञानमित्यर्थः ॥ [२६।१।६] स्वबाधकस्येति ॥ पृथिव्यादिषुजलभेदग्राहकप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥ [२६।१।७] जलाभेदमिति ॥ वाध काभिमतस्योक्तज्ञानस्यजलाभेदंवाध्याभिमतस्यजलाभेदज्ञानस्यजलाभेदमितिशेषः ॥ [२६।१।७] निर्बाधमिति ॥ बाधकज्ञानेनाभिन्न

जलेनाभिन्नंबाध्यज्ञानंबाधकज्ञानेनाप्यभिन्नीभूतं । अतःस्वाभिन्नभूतस्यबाध्याभिमतज्ञानस्यबाधकाभिमतंज्ञानंनबाधकमित्यर्थः ॥ [२६१।७] प्रसिद्धंजलाभेदमिति ॥ प्रसिद्धेषुजलाभेदंजलाभिन्नत्वेनप्रत्यक्षादिसिद्धेषुपृथिव्यादिषुभेदज्ञानेनैकतामापन्नमभेदज्ञानंभेदज्ञानाबाध्यंसत्तेषुजलाभेदंगृह्णीयादित्यर्थः । बोधयेत्विषयीकुर्यात् । एतेनजलाभेदबोधनेपिबाध्यबाधकयोरैक्याबोधनाद्बाधकस्यबाधकत्वोपपत्तिः । बाधकाभेदोहिबाधकत्वाभावेप्रयोजकः । बाधकस्यस्वबाधकत्वादर्शनात् । अतोनबाध्यबाधकैक्यज्ञानस्यजलाभेदज्ञानसाम्यमितिनिरस्तं । जलाभेदबोधनद्वाराबाध्यबाधकज्ञानयोरैक्यस्यैवोक्तत्वादितिभावः । यद्वाबाधकस्यजलभेदज्ञानस्य आपोवाइदंसर्वमित्यादिना जलाभेदबोधनेनजलीकृतस्यजलवत्जंलाभेदज्ञानंप्रतिनबाधकत्वं । सर्वसाम्यस्यदृष्टांते अनपेक्षणादितिभावः । तद्बाधःसुस्थिरश्रुतेरित्युक्तमुपसंहरति ॥ [२६१।७] एवंचेति ॥ श्रुतितःसुग्रहइति । व्याख्यातमेतत् ॥ [२६१।८] अन्यत्रेति ॥ प्रत्यक्षाद्यगृहीतभेदेस्वस्वरूपइत्यर्थः ॥ [२६१।८] आद्यइति ॥ ननुमृद्धटइतिवदुपादानोपादेयभावेन तदुपपन्नमितिचेन्न ॥ घटंप्रतिमृदइवपरिणामित्वस्योपादानत्वस्यब्रह्मण्यावयोरभावात् । विवर्तत्वस्यभ्रमाधिष्ठानत्वरूपस्यविचार्यमाणत्वादितिभावः ॥ [२६१।९] प्रमात्वमिति ॥ भ्रमेणविषयीकृतस्यशुक्तिरूप्याभेदादेःसत्त्वादित्यर्थः ॥ [२६२।१] अप्रामाण्यमिति ॥ वेदांतगृहीतस्यदेहात्मनोर्भेदादेःसर्वाद्वैतग्राहिणाबाधितत्वादित्यर्थः ॥ [२६२।३] आविद्यकेति ॥ इदंरूप्ययोराविद्यकभेदस्यसत्त्वात्तत्ररूप्याभेदज्ञानंभ्रमइत्यादिकाव्यवस्थायुक्तेत्यर्थः ॥ [२६२।४] तस्येति ॥ भेदस्येत्यर्थः । ननुभेदेआविद्यकत्वमप्याविद्यकमेव । नचा

विद्यकत्वस्याप्यनाविद्यकब्रह्माभिन्नत्वेनकथमाविद्यकत्वमितिवाच्यं । तस्मिन्नपितस्यकल्पितत्वादितिचेन्न । वसनासनाशनशयनादिकात्मीयायासूयंत्याद्वितीयएवानवस्थयासंयच्छमानोपस्थितिरनास्थाहेतुरास्तिकानांसैवस्यात् । भेदगताविद्यकत्वस्याविद्यकत्वेभेदस्यानाविद्यकत्वापत्तेश्चेति । ननुमोक्षानंदस्यदुःखाभेदोपितस्यप्रतिकूलवेदनीयत्वाभावेननमोक्षस्यापुरुषार्थत्वमित्यतआह ॥ [२६२।६] सुखादाविति ॥ [२६२।६] असाधारणेति ॥ अनुकूलवेदनीयत्वादिनेत्यर्थः ॥ [२६२।७] इष्टेति ॥ मममतेपिसत्त्वस्यभिन्नतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ॥ [२६२।७] अप्रसक्तेति ॥ सन्नभवतीतिसत्त्वावच्छिन्नभेदस्यप्रत्यक्षादिनाप्राप्त्यभावात्प्रत्युतासाधारणधर्मेणघटत्वादिनातत्प्राप्तेरित्यर्थः । क्वचिद्भेदस्यप्रत्यक्षावेद्यत्वेपितस्यमानांतरवेद्यत्वात्सर्वत्रभेदग्रहोस्तीत्याह ॥ [२६२।७] किंचेति ॥ [२६२।८] अद्वैतेति ॥ तृतीयासहार्थे ॥ [२६२।८] अनुपपत्तेरिति ॥ तदभेदेतदुत्थानमेवनस्यात् । स्वरूपतोविषयतश्चविरोधादित्यर्थः ॥ [२६२।८] आक्षिपतीति ॥ अनुमानमर्थापत्तिश्चाक्षेपशब्दार्थः ॥ [२६२।८] कोद्वयेति ॥ चरमज्ञानेपिऐक्यज्ञानापेक्षयाभेदस्यार्थापत्त्याविषयीकरणात्तत्रापिनाद्वयश्रुतेरवकाशइत्यर्थः । अत्रोक्तंखंडने । आक्षेपोअनुमानमित्यनुपपन्नं । यतःविवादाध्यासिताबुद्धिःसर्वतोभिन्नेतिनानुमानं संभवति । स्वतोपिभेदसाधनेबाधात् । यतःकुतश्चिद्भेदसाधनेतुअनुमानाविषयेलब्धावकाशाश्रुतिरभेदंवोधयिष्यति । नचस्वव्यतिरिक्तात्सर्वतोभिन्नेतिसाध्येनिस्तारः । अद्वैतवादिनःसर्वाभेदमिच्छतःक्वचिदपितदसिद्ध्याविशेषणाप्रसिद्धेः । एतेनसर्वंसर्वस्माद्भिन्नमितिवाक्येनविनावाधंस्वतःप्रमाणेनसप्रतिशब्देयमद्वैतश्रुतिरित्यनवकाशं । यस्मात्कस्मादपिभेदोपगमेमिथ्यातः

सत्यभेदोपगमेनसिद्धसाधनात् । सर्वस्मादितिस्वस्मादप्यापत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादितिचाद्वैतबाधव्यवच्छेदकं । तदेवं हेत्वाद्यभावसार्वज्ञंसर्वपक्षयतास्थितं । किंचित्तुत्यजतादत्ताद्वारासैवाद्वयश्रुतिः । सर्वस्यपक्षत्वंवदतोहेतुदृष्टांतयोरभावः । स्वस्यसार्वज्ञंवास्थितंस्वीकृतं । सर्वपक्षीकरणस्यसार्वज्ञंविनासंभवात्तत्परिहारायकस्यचित्पक्षाद्बहिर्भावेतत्रैवाद्वैतश्रुतेरवकाशइतिखंडनश्लोकार्थः । अत्रोच्यते । सर्वाविवादाध्यासिताबुद्धयः स्वविषयेभ्योभिन्नाः बुद्धित्वात् घटबुद्धिवदितिसामान्याकारेणात्मानमपिविषयीकृत्यात्मनोपिस्वविषयाद्भेदंसाधयिष्यत्यनुमा । नचैवमपिविषयिबुद्धितोविषयस्याभेदंबोधयंतीश्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयिष्यतीतिवाच्यं । विषयिभेदस्यापिविषयेअनुमयैवविषयीकरणात्श्रुतिमेवसानवकाशयिष्यति । बुद्धिविषययोर्मिथोभेदोवासाध्यः । नचहेत्वननुयोगः । उभयानुगतप्रतीतिविशेषविषयत्वस्यहेतुत्वेनोपादानान्नासिद्धिः । अन्यथातवापिब्रह्मणोयतःकुतश्चिदद्वैतसाधनेस्वस्मादेवतत्सिद्धौसिद्धसाधनं । सर्वस्मादद्वैतसाधनेत्वनृतादिभ्योद्वैतसिद्धिप्रसंगेसत्यज्ञानादिवाक्येनानृतादि[२६३।१]व्यावृत्तयोबोध्यंतइतिसिद्धांतविरोधःस्यादितिपर्यनुयोगःसमानः । अर्थापत्ति[२६३।१]दूषणमाशंकते ॥ [२६३।१]यच्चोक्तमिति ॥ इयमिति ॥ घटपटभेदज्ञानंअद्वैतज्ञानाद्भेदंविनाऽनुपपन्नमितिज्ञानमित्यर्थः ॥ स्वेति ॥ उक्तानुपपन्नमितिज्ञानविषयकंनभवति[२६३।१] । ययोर्भेदंविनायत्रानुपपत्तिर्गृहीता तयोस्तत्रभेदोभासते । नानुपपत्तौ । अनुपपत्तावनुपपत्त्यंतराग्रहादितिभावः ॥ सैवेति ॥ विषयिभूतस्यार्थापत्तिरूपज्ञानस्यविषयभूतघटपटभेदज्ञानप्रतियोगिकभेदस्यवाऽद्वैतज्ञानाद्भेदस्यवाज्ञा

नाभावादित्यर्थः ॥ [२६३।१] द्वारमिति ॥ क्वचिद्वारित्येवपाठः । सयुक्तः ॥ [२६३।१] आद्येति ॥ आद्यधीः घटपटौभिन्नावितिधीः । तद्वेद्यो भेदोघटपटभेदः । तत्संबंधिनीया अन्यथानुपपन्नतातदन्यथानुपपत्तिः । सापिअंतेशेषंगत्वानाद्वयश्रुतिंबाधते । कुतःस्वज्ञा नापेक्षणात् । अनुपपत्तेरनुपपन्नत्वज्ञानेतत्रभेदग्रहइतिभेदग्रहार्थमनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं । तच्चयदानास्ति तदानतत्रभेदग्रहः । तथाचानुपपत्तिज्ञानेसावकाशाश्रुतिःसर्वाद्वैतेपर्यवसन्नास्यादित्यर्थः । क्वचित्स्वज्ञानोपेक्षणादितिपाठः । सनयुक्तः । खंड नेतट्टीकायांचादर्शनात् । अत्रयदिसर्वमभिन्नंस्यात्तदाघटपटौभिन्नावितिप्रत्यक्षेणगृहीतोघटपटयोरपिभेदोनस्यादित्यनुपपत्ति ज्ञानेनसकृद्वाधिताश्रुतिःकुत्रापिनसावकाशा । यदिचाद्यधीवेद्यभेदीयान्यथानुपपत्तिज्ञानमस्ति तर्हितद्भेदोपिप्रत्यक्षेणगृही तएवेतिनतत्रापिश्रुतेरवकाशः । यदिचतज्ज्ञानंनास्तितदाकुत्राभेदःश्रुत्याग्राह्यइतिपूर्वदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह ॥ [२६३।२] तन्नेति ॥ [२६३।३] अर्थापत्तेरिति ॥ यावदुपपाद्यस्योपपादकंतत्सर्वमर्थापत्तेर्विषयइतिविषयभूतज्ञानादिनाप्यर्थापत्तेर्भेदोर्थापत्तिविषयइत्यर्थः ॥ [२६३।३] त्वदुक्तेति ॥ अद्वैतश्रुतिरैक्यज्ञानस्यार्थापत्त्यातावदभेदंगृहीत्वाघटपटभेदग्राहकात्अविभ्यतीघटपटयोरप्यभेदमेवगृह्णीया दित्यर्थः ॥ [२६३।३] तद्भेदस्येति ॥ अर्थापत्तेरितरस्माद्भेदस्येत्यर्थः । ननुप्रमाणेनप्रमेयसंबंध्यर्थःसिद्ध्यति । नतुप्रमाणसंबधीत्यतआह ॥ [२६३।४] उपपादकत्वमिति ॥ प्रमाणांतरेस्वसंबंध्यबोधकत्वेप्यर्थापत्तिविशेषेतदावश्यकमित्यर्थः ॥ [२६३।४] नन्विति ॥ अर्थापत्त्यसंबंधि त्वविशिष्टत्वमुपपादकत्वंतद्विषयत्वेनतंत्रमित्यर्थः । ननुप्रमाणांतरेअदृष्टंकथमर्थापत्तिविशेषेंगीक्रियतेइत्यतआह ॥ [२६४।१] अन्यथेति ॥

दृश्यमात्रस्यदृक्संबंधान्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वमुच्यमानंदृक्संबंधानुपपत्तेरपिदृक्संबंधानुपपत्त्याततत्सिध्यतीत्यर्थः॥[२६४।१] ज्ञानेति॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरपिज्ञाननिवर्त्यत्वात्मिथ्येत्यर्थः ॥ [२६४।२] नेहनेति ॥ भेदमात्रनिषेधानुपपत्त्याब्रह्मणिघटपटाद्यभेदस्यघटाद्यभिन्नब्रह्माभिन्नतयापटादेर्घटाद्यभेदस्यचबोधनमिवउक्तानुपपत्त्यातत्रस्वाभेदोपिबोध्यतइत्यर्थः । चकारेणसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतिःस्वाभेदविषयानस्यादितिसूचितं । ननुभेदमात्रनिषेधान्यथानुपपत्त्याघटाद्यभेदबोधनमित्यसिद्धं । येनतुल्यन्यायतयास्वाभेदंबोधयंतीसास्वविषयास्यात् । किंतुश्रुत्यंतरंतदभेदंबोधयिष्यतीत्यतआह॥ नहीति ॥ घटःपटाभिन्नइतिविशेषरूपेणाभेदश्रुतिस्तुदूरापास्तेतिहिशब्दार्थः॥ [२६४।५] स्वकीयंचेति ॥ अन्यदीयंभेदंस्वकीयंचेत्यर्थः ॥ [२६४।५] अयुक्तेरिति ॥ घटपटभेदस्येतिशेषः । तथाचार्थापत्तिभेदस्यापिविषयभूतघटादिभेदोपपादकत्वादर्थापत्तिविषयत्वमित्यर्थः । ननुवस्तुतउपपादकत्वंनार्थापत्तिविषयत्वेतंत्रं । किंतूपपादकत्वेनज्ञातत्वं । अन्यथार्थापत्तिभ्रमानुपपत्तेः । तथाचयेनरूपेणोपपादकत्वंगृहीतंतद्रूपावच्छिन्नमुपपादकमर्थापत्तेर्विषयः । तत्रयद्यर्थापत्तिगतभेदसाधारणमेकमुपपादकतावच्छेदकंभवेत्तदासोपिभायादेव । नचैवमस्ति । तदनिरूपणात् । तथाहि । घटेपटभिन्नत्वमुपपाद्यं । तदुपपादकंचनसर्वभिन्नत्वं । स्वतोपिभेदापत्त्यातेनतदसंभवात् । नापिस्वातिरिक्तसर्वभिन्नत्वं । अद्वैतवादिनंप्रतिस्वातिरेकविशेषणासिद्धेः । तथाचतेनतेनरूपेणतत्तद्भिन्नत्वमेवोपपादकमुपेयं । अतउपपादकतावच्छेदकनानात्वान्नसर्वमुपपादकमर्थापत्तिविषयइतिपृथक्पृथगनुपपत्तिज्ञानापेक्षायांसर्वत्रानु

पपत्तिज्ञानेअनवस्थानात् ।। क्वचिद्वाविश्रांतौतत्रैवलब्धावकाशाश्रुतिरद्वैतेपर्यवस्यति । दृष्टांतेतुसर्वत्रस्वसाधारणमुपपादक
तावच्छेदकंदृश्यत्वादिकमेकमेवेतितदवच्छिन्नतयास्वस्यापिभानमितिवैषम्यमिति । मैवं । अत्राप्यर्थापत्तिसाधारणस्योपपा
दकतावच्छेदकस्यसत्त्वात् । घटपटभेदोपपादकंहितद्भेदसिद्धिविरोधिभेदाभावविरहरूपत्वं । यथाहिघटपटभेदज्ञानस्याद्वैत
ज्ञानेनभेदाभावेघटादिभेदसिद्धिर्नभवति तथार्थापत्तेरद्वैतज्ञानाद्भेदाभावेप्युक्तरीत्याघटपटभेदसिद्धिर्नभवतीतितद्भेदोपि
तथा । अतोर्थापत्तिभेदोपिघटपटभेदोपपादकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादर्थापत्तेर्विषयइतिपिहितद्वाराद्वयश्रुतिर्नस्वैरंसंचरि
ष्यति । तस्मादुक्तंयुक्तं । सर्वेषुज्ञानेषुभेदग्रहेपिनानवस्थेत्याह ॥ कथंचेति ॥ तथाचचरमज्ञानेपिनाद्वयश्रुतेरवकाशइति
भावः ॥ इतरेति ॥ ननुइतरसकलप्रतियोगिज्ञानाभावेनतत्प्रतियोगिकभेदःकथंसाक्षिणास्वस्मिन्गृह्यतइतिचेत् न । इत
रत्वेनयत्किंचिदितरप्रतियोगिज्ञानेपितद्भेदस्यसुग्रहत्वात् । घटध्वंसएवतत्प्रागभावध्वंसइतिमतेध्वंसस्ययत्किंचित्प्रतियोगिज
न्यत्ववत् यत्किंचित्प्रतियोगिनिरूप्यत्वस्यापिसंभवात् । इतरत्वंचस्वत्वप्रतिद्वंद्विभावरूपं । नान्योन्याभाववत्त्वं । नचस्व
स्मिन्सर्वस्माद्भेदग्रहेंऽतःकरणाद्यभेदभ्रमोनस्यादितिवाच्यं । इष्टापत्तेः । प्रत्युतममममनइतिभेदस्यैवप्रतीतेरितिभावः ॥
सामान्येति ॥ द्वितीयसामान्यंनिषेद्धुंप्रवृत्तायाइत्यर्थः ॥ विशेषेति ॥ घटादेर्द्वितीयविशेषस्यसत्त्वग्राहकेणेत्यर्थः ॥ आहव
नीयेति ॥ आहवनीयेजुहोतीतिहोममात्राधारत्वेनप्राप्तस्याहवनीयस्यपदेजुहोतीतिसोमक्रयार्थंनीयमानायाःगोःपदेहोमवि

धायकविशेषशास्त्रवशात्तदितरहोमपरत्वंयथातथाप्रत्यक्षगृहीतद्वितीयेतरपरत्वमित्यर्थः ॥ [२६५।३] अन्यथेति ॥ सामान्येनप्रवृत्तस्य
प्रमाणस्यतद्विरोधिविशेषप्रमाणविषयेतरविषयत्वानंगीकारइत्यर्थः ॥ [२६५।३] अनियतेति ॥ बृहदारण्यकचतुर्थप्रपाठकस्थतृतीयब्रा
ह्मणे अथातआदेशोनेतिनेतीत्यत्र तथापंचमस्यनवमेषष्ठस्यचतुर्थेचपंचमेब्राह्मणेसएषनेतिनेत्यात्मागृह्योनहिगृह्यतइतिश्रुतौप्र
तियोगिविशेषानुपादानादनियतविषयत्वमित्यर्थः ॥ [२६५।३] भेदेति ॥ समानाधिकरणनिषेधपदत्वात्भेदश्रुतित्वमित्यर्थः ॥ [२६५।४] तज्ज्ञा
नेति ॥ अद्वैतवाक्यविषयकं अद्वैतवाक्यजन्यज्ञानमित्यर्थः ॥ [२६५।५] तेभ्यइति ॥ अद्वैतवाक्याददद्वैतवाक्यस्य अद्वैतवाक्यज्ञाना
च्चाद्वैतवाक्यज्ञानस्याद्वैतवाक्यजन्याददद्वैतज्ञानाददद्वैतज्ञानस्याद्वैतवाक्यजन्यज्ञानविषयाददद्वैताददद्वैतस्येत्यर्थः ॥ [२६५।५] आदाविति ॥
स्वस्वापेक्षयास्वस्वाभेदग्राहकप्रमाणात्प्रथमतइत्यर्थः ॥ [२६५।५] निर्बाधमिति ॥ स्वभेदग्राहकंप्रतिबाधकाभिमतस्यस्वाभेदग्राहक
स्यस्वाभेदग्राहकेणैवप्रथमप्रवृत्तेनबाधितत्वात् भेदग्राहकंनिर्बाधमित्यर्थः । अत्रबाध्यबाधकयोरभेदेबाधकत्वाभाववत् भेदे
पिबाधकत्वंनस्यादित्यत्रहेत्वभावइतिकेनचिदुक्तं । तदयुक्तमुक्तावोधात् । नह्यत्रबाध्यबाधकयोर्भेदोभिधित्सितः । किंतुबाध
काभिमतस्याद्वैतवाक्यादेःस्वस्माद्भेदः । यथाहिबाध्यस्यबाधकाभेदेबाधकत्वाभावः तथाबाधकाभिमतस्यबाधकाद्भेदेपितद
भावः । नहिबाधकभिन्नंबाधकंभवतीति । तस्मात्सामान्यपरप्रमाणस्यविशेषपरेणविरोधेसतिसंकोचेननकोपिदोषइतिभावः ॥
[२६६।१] क्रमेणेति ॥ चरमज्ञानेस्वाभेदंगृहीत्वापश्चात्तद्विषयाद्यभेदंगृह्णातीति सर्वाभेदेपर्यवस्यतीत्ययुक्तमित्यर्थः ॥ [२६६।२] नन्विति ॥

ग्यां० १४१

श्रुतितएकदैवजातायाःसर्वाभेदबुद्धेःसर्वविषयेप्रामाण्यंप्रत्यक्षबाधेनप्रतिबंधात्दुर्ग्रहमितितत्तद्विषयप्रत्यक्षबाधनिरासक्रमनिबं
धनःप्रामाण्यग्रहक्रमो नतुबुद्धिशब्दयोर्विरम्यव्यापारइत्यर्थः ॥ [२६६।२] क्रमिकाइति ॥ चरमज्ञानेस्वाभेदविषयेप्रमाणमद्वैतश्रु
तिरित्यादिरूपेणेत्यर्थः । अयोग्यतानिश्चयेनप्रतिबंधान्नप्रथमतःसर्वाभेदःश्रुत्याप्रतिपादयितुंशक्यतइत्याशयेनपरिहरति ॥ [२६६।२] मै
वमिति ॥ नन्वयोग्यतानिश्चयोनशाब्दधीप्रतिबंधकः यदवोचः अत्यंतासत्यपिज्ञानमर्थेशब्दःकरोतिहीति । असंसर्गाग्रहस्या
पिमंताशंसत्यबाधिते । अत्यंतासदसंसर्गाग्रहंसंसर्गलग्नकमिति । असंसर्गाग्रहस्यांगीकर्ताप्राभाकरोपिअबाधितस्थलेसंसर्गग्र
हमेवांगीकरोति तथाचतन्मतेप्यद्वैतश्रुत्यासंसर्गप्रमैवजननीयाविषयाबाधादितिखंडनश्लोकार्थः । इत्याशंकांनिराकरोति ॥
[२६६।३] ब्रह्मणीति ॥ अस्तुतावदत्यंतासत्यपिशाब्दज्ञानं । तथापितदप्रामाण्यग्रहग्रस्तमिति श्रौतेब्रह्मणिसर्वाद्वैतज्ञानेनसर्वथाप्रामा
ण्यग्रहइत्यर्थः ॥ [२६६।५] विस्तरस्त्विति ॥ तथाहि । चैत्रस्यघटपटभेदेज्ञानंमैत्रस्यकटपुटभेदेज्ञानंदेवदत्तस्यनटविटभेदेज्ञानंयज्ञदत्त
स्यतटतटीभेदेज्ञानमितितत्तदन्यसर्वाद्वैतार्थत्वेश्रुतेर्वाक्यभेदः । किंचाभेदज्ञानस्यतानेवशालीन्तानेवशाटीरितिवदेकधर्मोप
ग्रहेणाप्युपपत्तेर्भेदग्रहस्तुनान्यथोपपादयितुंशक्यतइतिप्रत्यक्षमेवबलीयः । किंचसर्वमभिन्नंघटपटौभिन्नावितिबुद्ध्योःप्रामा
ण्येसंभवतिक्वबाध्यबाधकभावकल्पनापि । नहिप्रमेयत्वादिनापिसर्वमभिन्नमितिनमन्यामहइति ॥ [२६६।६] अन्यपराइति ॥ सर्वम
भिन्नमितिश्रुत्यर्थः स्वस्मात्सर्वमभिन्नमित्येतावताप्युपपद्यतएव । नेहनानास्तीत्यपिप्रत्येकापेक्षयायुज्यते । नहिकिमपिवस्तु
नाना । सर्वस्यवस्तुनःप्रत्येकमेकत्वात् । क्षणिकवादादिनास्वस्मिन्नपिभेदप्रसक्तेर्नाप्रसक्तनिषेधोपीत्याशयः । एतेनअन्यदपि

यदुक्तंखंडने । सेयमद्वैतबुद्धिर्नतर्कमवतार्यप्राज्ञैरपनेया । बाधनाबाधनायास्यास्तदाप्रज्ञांप्रयच्छथ । क्षेप्तुंचिंतामणिंपाणिन्य
स्तमन्धौयदीच्छयेति । तदपिनिरस्तं । तर्कविरोधेश्रुतेरन्यार्थपरत्वात् । अन्यथामीमांसोच्छेदःस्यात् । यथाहुः मीमांसाल
क्षणस्तर्कःसर्ववेदसमुद्भवः । सोतोवेदोरुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणात्मवदिति । यस्तर्केणानुसंधत्तइतिच । यतोमीमांसालक्षणस्त
र्कःसर्ववेदसमुद्भवोऽतःसत्तर्कोपिवेदएव । वेदवदेवप्रमाणं । रुमाशब्देनसमुद्रतीरप्रदेशविशेषः । रुमांप्राप्तःकाष्ठलोष्टादिःस
र्वोपिपदार्थःलवणात्मकएवयथाभवति तथावेदोद्भवस्तर्कोवेदएवभवतीतिश्लोकार्थः । नैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतिस्तु
शुष्कतर्कंनिषेधति । तस्मात्अक्षयंचाक्षरीत्रस्ताऽद्वैतगीःपूतनापकं । त्यक्तभावांतराकृष्णंब्रह्माप्यप्रापयच्चनः । कंआप नक
मपि । कंसुखंच । भावःपदार्थोजीवश्च । अप्रापयत् प्रियमकरोत् । प्रियशब्दाण्णाविष्टवद्भावेप्रियस्थिरेतिप्रादेशः ॥ ७ ॥ ७ ॥
व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांनाक्षाबाधोऽद्वयश्रुतेः ॥ द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिबाधकत्वखंड
२६६।६
नभंगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ २७ ॥ एकोद्रष्टा एकमेवेतिश्रुतेःसंकोचप्रयोजकंप्रत्यक्षविरोधमभिधायपूर्वोत्तरविरोधंचाह ॥ किंचेति ॥
२६६।७
सलिलादीति ॥ बृहदारण्यकेषष्ठेप्रपाठकेसलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवति एषब्रह्मलोकःसंम्राडितिहैनमनुशशासयाज्ञवल्क्यः
एषास्यपरमागतिरेषास्यपरमासंपदेषोस्यपरमोलोकएषोस्यपरमानंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यत्रसलिला
२६६।७
दिपदेनविरोधइतिसंबंधः ॥ कालेति ॥ छांदोग्येसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति

तत्तेजोसृजतेतितेजोबन्नानांसृष्टिमुक्त्वा सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवा
णीति तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकांकरवाणीतिसेयंदेवतेमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोत्तासांत्रिवृ
तंत्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादौकालादिप्रापकैर्विरोधइत्यर्थः । ननुबृहदारण्यकेसलिलादिपदैर्नविरोधः । तत्रहिसलिलपदंनस
म्यंतंजलवाचकं । किंतुप्रथमांतंस्वच्छगुणपरं । तदुक्तंबृहदारण्यकभाष्ये सलिलवत्स्वच्छीभूतः । सलिलइवसलिलइति । एकमेव-
मैवं । षलगतौअस्माद्धातोरौणादिकेइलच्प्रत्ययेनपुंसकलिंगस्यसलिलशब्दस्यजलएवयुक्तत्वेनलक्षणादिनोक्तार्थत्वानुपपत्तेः ।
कंस्विद्गर्भंप्रथमंदध्रआपः तमिद्गर्भंप्रथमंदध्रआपइतिस्पष्टार्थश्रुतौबृहदारण्यकेचआपएवेदमग्रआसुस्ताआपःसत्यमसृजंतेत्यादि १।२८
नापांसृष्टेःपूर्वंसत्त्वस्यसत्यजगत्सर्जकत्वस्यचोक्तेः । श्रुत्यंतरेच नासदासीन्नोसदासीदितिसृष्टितःपूर्वंसर्वंनिषिध्यापि अप्रकेतं
सलिलंसर्वमाइदमित्तिसलिलस्यसत्त्वोक्तेश्च । आः आसीत् । तिप्यनस्तेरितिपर्युदासादकाराभावः । एतच्चयद्यपिमाधवीय
भाष्ये सलिलमितिलुप्तोपमा । सलिलमिव । यथाक्षीरेणाविभागापन्नंनीरंदुर्विज्ञानंतथातमसाऽविभागापन्नंजगन्नशक्यवि
ज्ञानमितिव्याख्यातं । तथापितथाव्याख्यानेसलिलशब्देलक्षणापत्तिः उक्तवक्ष्यमाणसलिलप्रापकानेकश्रुतिविरोधश्च । अतो
यथाश्रुतमेवारंभणाद्यधिकरणटीकोक्तप्रकारेणव्याख्यातव्यं । आपोवाइदमग्रआसन्सलिलमेव सप्रजापतिरेकःपुष्करपर्णेस
मभवत् तस्यांतर्मनसिकामःसमवर्तत इदंसृजेयमिति तस्मात्पुरुषोमनसाभिगच्छति तद्वाचावदति तत्कर्मणाकरोति तदेषा ॥१९०॥
भ्युक्ता । कामस्तदग्रेसमवर्तताधिमनसोरेतःप्रथमंयदासीत् । सतोबंधुमसतिनिरविंदन्हृदिप्रतीष्याकवयोमनीषेति । अयंमं

त्रोमाधवीयभाष्येव्याख्यातः। अग्रेअस्यविकारजातस्यसृष्टेःप्रागवस्थायांपरमेश्वरस्यमनसिकामःसमवर्तत परमेश्वरस्यसिसृक्षा ऽजायतइत्यर्थः। मनसःरेतः सारभूतंप्राणिभिर्मनसाक्रियमाणं। प्रथमं पूर्वकल्पोपार्जितंकर्मयत्तदप्यासीत्। एवंस्वेच्छया नादिकर्मादिवशात्सतः सत्यभूतस्यप्रपंचस्य। वंधु वंधकंनिर्मातारं सर्वेश्वरं। कवयोतिक्रांतदर्शिनः अतीतानागतवर्तमाना भिज्ञाः योगिनः। मनीषा मनीषया बुद्ध्या। सुपांसुलुगितितृतीयायाःलुक्। प्रतीष्य विचार्य। अन्येषामपिदृश्यतइतिसं हितायांदीर्घः। असति दीनरूपे। हृदि हृदये। निरविंदन् अजानन् इत्यर्थइति। अनेनप्रपंचस्यमिथ्यात्वमपिनिरस्तंभवति। टीकाकारैस्तु सतो मुख्यवायोः वंधुं मित्रमितिव्याख्यातं। आपोहयद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भंदधानाजनयंतीरग्निं। ततोदे वानांसमवर्ततासुरेकःकस्मैदेवायहविषाविधेमेति। अस्यार्थोमाधवीये बृहतीःबृहत्यः। जसि वाच्छंदसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङीपउदात्तत्वं। अग्न्युपलक्षितंसर्वंवियदादिप्रपंचजातं जनयंतीः जनयंत्यः। तदर्थंगर्भं हिरण्मया ण्डस्यगर्भभूतंप्रजापतिं। दधानाः आपोह आपएव। विश्वमायन् जगदापूरयन्। यत् यस्मात्तस्माद्धेतोर्देवानां देवादीनां सर्वेषांप्राणिनां। असुः प्राणभूतः। एकः मुख्यः प्रजापतिः समवर्तत समजायत। एवंभूतायकस्मै प्रजायतिजनयित्रे। क्रि याग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वं। हविषा प्राजापत्यस्यपशोर्वपारूपेण एककपालपुरोडाशरूपेणहविषा। विधेम परि चरेम। अत्रेंद्रोवैवृत्रंहत्वासर्वाविजितीत्यादितृतीयपंचिकाब्राह्मणंकशब्दव्याख्यानरूपंज्ञेयं। अग्रिममंत्रोप्येतत्समानार्थो
२६७।५
वगंतव्यः॥ सृष्टिकालेति॥ छांदोग्येअग्रइतिसृष्टिकालः ईक्षणंनामरूपव्याकरणंचेत्यर्थः॥ द्वैतंवाक्येति ॥ सलिलादिस
२६७।६

त्ताबोधकद्वैतवाक्यानुसारेणवक्ष्यमाणार्थपरतयाऽद्वैतवाक्यंनेयमित्यर्थः ॥ उपांशुयाजेति ॥ द्वितीयस्यद्वितीयपादेविचा
 रितं । पौर्णमासीवउपांशुयाजःस्यात् । दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते जामिवाएतद्यज्ञस्यक्रियतेयदन्वंचौपुरोडाशौउपांशुयाजमंतरा
यजति विष्णुरुपांशुयष्टव्योऽजामित्वायप्रजापतिरुपांशुयष्टव्योजामित्वायाग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वायेति । तत्रसं
देहः । किंविष्ण्वादिवाक्यानिविधायकानि उपांशुयाजमंतरायजतीत्येतत्तुविष्ण्वादिवाक्यत्रयविहितयागत्रयस्यानुवाद उत एकमेव.
उपांशुवाक्यंयागविधिः विष्ण्वादिवाक्यत्रयंतुतदर्थवादइति । तत्रपूर्वपक्षः । विष्ण्वादिवाक्यत्रयएवविधिः । रूपलंभात् । १।२८
विष्ण्वादयोदेवताःध्रौवाज्यंचद्रव्यमिति । उपांशुयाजवाक्येतुनरूपमस्ति । यद्यपिद्रव्यंध्रौवाज्यंलभ्यते तथापिनदेवताल
भ्यते । तदुक्तंवार्तिके । यावान्विष्ण्वादिसंयुक्तेर्विहितान्रूपवत्तया । अरूपमंतरावाक्यमगत्यैवावलंबतइति । सिद्धांतस्तु ।
कर्मचोदनैवोपांशुयाजंयजतीति । नसमुदायानुवादः । विष्ण्वादिवाक्यानामविधायकत्वेनानुवाद्ययागानामप्रकृतत्वात् ।
तथाहि । जामिवाएतदितिउपक्रमेदोषसंकीर्तनंकस्यचिद्विधीयमानस्याकांक्षिततदपनयनद्वारेणस्तुत्यर्थमितिगम्यते । अजा
मितिचपुरोडाशयोरंतरालेकस्मिंश्चिदविधीयमानेभवतीतियदंतरालसंयोगेनविधास्यते तस्य जामित्वंप्रशंसेत्यवधारणात्उपां
शुयाजमंतरायजतीत्यस्यस्तुत्यर्हतावसीयते । एवंयथावैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्पुत्रेजातइत्युपक्रांतायाःवैश्वानरेष्टेःयस्मिन्
जातएतामिष्टिंनिर्वपतीतिउपसंहारेणैकवाक्यत्वावगमात्तन्मध्यपतिताःयदष्टाकपालोभवतियन्नवकपालोभवतीत्याद्याःनपृथ
ग्विधित्वंप्रतिपाद्यंते तथात्रापिपुरोडाशयोर्नैरंतर्यानुष्ठानस्यालस्यापादकतयातत्रसोदर्यवाचिनाजामिशब्देनलक्षणयासादृश्यल

क्षणदोषमभिधायपुरोडाशयोरंतरालेअजामित्वकरंकिंचित्कर्मविधित्सितमितिजामित्वाजामित्वयोरेकवाक्यत्वावसायात्तन्म
ध्यपतितानिविष्णवादिवाक्यानि उपांशुयाजवाक्यविहितकर्मस्तुतिपराणीत्यवसीयते । इत्थमयंमहाभागउपांशुयाजः यत्रवि
ष्णवादयोदेवताविकल्पेनेज्यंते तस्माज्जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारयोरंतरालयुक्तोपांशुयाजवाक्यविषयत्वात्तत्रैवपंचमलका
रकल्पनयायागविधिः । नचरूपालाभः । ध्रौवाज्यस्यसाधारणस्यसत्त्वात् । याज्यानुवाक्याकांडगताग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानु
वाक्यायुगलंमध्याम्नानरूपक्रमप्रमाणावगततदंगभाववैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलत्रयरूपमंत्रवर्णप्रापितवि
कल्पितविष्णवादिदेवतासत्त्वाच्च । प्रत्युतविष्णवादिवाक्यएवदेवताऽलाभः । तत्प्रतिपादकस्यतद्धितादेरभावात् । तदुक्तंवा
र्तिके । तद्धितेनचतुर्थ्यावामंत्रवर्णेनवापुनः । देवतासन्निधिस्तत्रदुर्बलंतुपरंपरमिति । तस्माद्विष्णवादिवाक्यानामविधायक
त्वादुपांशुयाजवाक्यंनानुवादः । तदुक्तंवार्तिके । प्रकृतानामसद्भावाद्गम्यतेनानुवादिता । यागोविष्णवादिसंयुक्तैर्नहिवाक्यै
र्विधीयतइति ॥ [२६७।६] मध्यस्येति ॥ यद्यपिराणकोदाहृतवाक्येमध्येविष्णवादयोनपठ्यंते तथापिभाष्यकारीयोदाहृतवाक्यमध्येवि
[२६८।५]
ष्णवादयःपठ्यंतइतिनकोपिदोषः ॥ कैय्यटोक्तेरिति ॥ एकोगोत्रइत्यत्रपदमंजर्यामप्युक्तं एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसं
ख्याप्रथमसमानसाधारणवाची । अन्यार्थेतावत् एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां । प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेका । एकांनवंधुरपरांमनुजां
निरासुः । एकःपुरुषोधनुष्मानितिप्राधान्यार्थे । आद्यंतवदेकस्मिन् । एकहलादौपूरयितव्ये । अतएकहल्मध्येनादेशादेरित्या
दावसहायार्थे । एकोद्वौवहवइतिसंख्यार्थे । एकेअल्पप्राणाइतिप्रथमार्थे । तेनैकदिगितिसमानार्थे । देवदत्तयज्ञदत्तावेकध

नावितिसाधारणार्थइति ॥ [३६८।५] महाभाष्यइति ॥ ष्णांताषडितिसूत्रे अष्टानामित्यत्रअष्टनआविभक्तावितिआत्वेकृतेनकारांतत्वाभावात्षट्संज्ञानप्राप्नोति । ततश्चषट्चतुर्भ्यश्चेतिनुडपिनप्राप्नोतीतिचोदयित्वाषट्संज्ञायामुपदेशवचनंशताद्यष्टनर्थमिति समाधायसमाधानांतरमुक्तं। अथवा आकारोप्यत्रनिर्दिश्यते षकारांतानकारांताआकारांताचसंख्याषट्संज्ञाभवतीति। ननु यद्याकारांतासंख्याषट्संज्ञातर्हीहापिप्राप्नोति एकास्ताइत्यावंतस्यैकशब्दस्यवहुवचनेजसि आकारांतत्वेनषट्संज्ञायां षड्भ्योलुगितिलुक्प्राप्नोतीत्यादिपुनश्चोदयित्वानैषदोषः एकशब्दोयंवह्वर्थः अस्त्येवसंख्यापदं तद्यथा एकोद्वौवहवइत्यादिनावह्वर्थत्वमभिधायतयान्यार्थेवर्तते तस्यैषप्रयोगइतिसमाधानावसरेएकशब्दःसंख्याद्यर्थउपपादितोमहाभाष्येइत्यर्थः ॥ [३६८।६] अस्तिसंख्यार्थइति ॥ अयंचास्त्येवसंख्यापदमितिभाष्यवाक्यस्यार्थानुवादइतिबोध्यं ॥ [३६८।६] अस्त्यसहायेति ॥ नचात्रोपचारादिनाऽसहायाद्यर्थत्वमितिवाच्यं । असहायैरित्यर्थइत्यादिनामहाभाष्येएकशब्दस्यार्थकथनादितिभावः ॥ [३६८।६] अस्त्यन्यार्थइति ॥ अन्यार्थेअस्ति ॥ वर्ततइत्यर्थः ॥ [३६८।७] एकोवह्वूनामिति ॥ अत्रसंख्यार्थकवहुशब्दप्रतिद्वंद्वीएकशब्दएकत्वसंख्यार्थइत्यर्थः । आदिपदेन एकोवह्वूनामसिमन्यवीळितः तवदेवाहवमायंतिसर्वे त्वमेकोसिवह्वूननुप्रविष्टः भर्तासन्भ्रियमाणोविभर्ति एकोदेवोवहुधानिविष्टः इत्यादेर्ग्रहणं ॥ [३६८।७] संख्यादाविति ॥ आदिपदेन एकश्चरन्नुपशाकेभिरिंद्र एकोवृत्राणितोशसे एकश्चित्सन्नभिभूतिरित्यादौमाधवीयभाष्यानुसारेण । वधीर्हिंदस्युमितिहिशब्दलब्धावाधितप्रसिध्यासत्रात्वंपुरुष्टुतेतिसत्राशब्देनएकश्चित्सन्निति सच्छब्देनसत्यभूतासहायार्थत्वं । तथाआपोभूयिष्ठाइत्येकोब्रवीदग्निर्भूयिष्ठइत्यन्योब्रवीत् वर्धयंतींवहुभ्य एकोब्रवीत् ऋता

वदंतश्चमसाँअपिंशत । वभ्रुरेकोविषुणःसूनरोयुवांज्यंक्तेहिरण्ययं । योनिमेकआससादद्योतनइत्यादावन्यार्थत्वंचदर्शितं ।
कैयटोक्तानेकशब्दार्थान्ब्रह्मणियोजयति ॥ [२६८।७] संभवंतिचेति ॥ ननुसंख्यारहितगुणादावेकशब्दप्रयोगान्नतस्यतदर्थत्वमत
आह ॥ [२६८।९] मंन्मतइति ॥ [२६८।१०] अंतएवेति ॥ एकशब्दस्यान्याद्यर्थत्वादित्यर्थः । द्वितीयाभावाद्यर्थत्वेहितद्विरोधिद्वितीयंजगन्नो
च्येतेतिभावः ॥ [२६८।१०] जगदिति ॥ तेजःप्रभृतीत्यर्थः ॥ [२६८।११] स्वर्गतइति ॥ पत्रादिसहितस्यवृक्षत्वेपिवृक्षस्यमूलमित्यादिभेदव्यपदे
शाद्भेदःसंभवतीत्यर्थः ॥ [२६८।११] सजातीयइति ॥ भेदइत्यनुषंगः ॥ [२६८।१२] प्रतिषेधैरिति ॥ वोधितैरितिशेषः ॥ [२६८।१२] त्रिभिरिति ॥ एक
शब्देनमिथ्यात्वासिद्धिमुक्त्वाऽद्वितीयशब्देनतदसिद्धिंवक्तुंद्वितीयशब्दंतीयप्रत्ययांतंयौगिकमंगीकृत्याद्वितीयपदंव्याख्याति ॥
[२६८।१३] अद्वितीयेति ॥ [२६९।१] आद्यइति ॥ नचप्रथमतृतीययोरपिकिंचिदपेक्षयाद्वितीयत्वमस्तीतिवाच्यं । प्रथमबुद्धिस्थोत्तरनिपतितस्या
न्यस्यद्वितीयशब्दार्थत्वेनप्रसिद्धत्वात् ॥ [२६९।२] जघन्यस्येति ॥ मुख्यार्थत्वेनप्रथमोपस्थितकर्मधारयापेक्षयालाक्षणिकार्थस्यबहुव्री
हेश्चरमोपस्थितत्वादित्यर्थः । नन्वद्वितीयशब्दे नबहुव्रीहिः किंतुअस्तिर्भवंतिपरःप्रथमपुरुषेप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिस्मृतिसिद्धा
स्तिक्रियाध्याहारेणद्वितीयंनास्तीत्यर्थइत्यतआह ॥ [२६९।२] द्वितीयादिति ॥ [२६९।३] अनपुंसकस्येति ॥ सुडनपुंसकस्येत्यत्रसुट्सर्वनामस्था
नसंज्ञोभवति । नपुंसकस्यतुनभवतीतिनंञःप्रतिषेधार्थत्वे कुंडानितिष्ठंतीत्यत्रजसादेशस्यशेःसर्वनामस्थानसंज्ञानिषेधःप्रा
प्नोति । शिसर्वनामस्थानमित्येतत्तुशसादेशेसावकाशंभविष्यति । तथाचवाक्यभेदोपिभविष्यतीत्याद्विदोषेणप्रतिषेधार्थत्वम

नंगीकृत्यपर्युदासार्थत्वमाश्रितं । उक्तंचमहाभाष्ये । पर्युदासोयंयदन्यन्नपुंसकादिति ॥ [२६९।३] नार्षेयमिति ॥ दशमस्याष्टमेपादेवि
चारितं । प्रतिषेधःप्रदेशेअनारभ्यविधानेचप्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पःस्यात् । चातुर्मास्येषुमहापितृयज्ञइष्टित्वादविशेषाद्दर्शपूर्ण
मासविध्यंतप्राप्ताविदमाम्नायते । नार्षेयंवृणीतेनहोतारमिति । तत्रनञर्थःप्रतिषेधःपर्युदासोवेतिसंशयः । तत्रप्रतिषेधत्वेतस्य एकमेव-
प्राप्तिपूर्वकत्वान्महापितृयज्ञेचार्षेयवरणादेर्लौकतोप्राप्तेः । शास्त्रप्राप्तस्यचसर्वथाननुष्ठानेतत्प्रापकशास्त्राप्रामाण्यप्रसंगादगत्या
विकल्पः । यथानतौपशौकरोतीत्यत्र । पर्युदासार्थत्वेतुप्रकृतिवत्कुर्यादार्षेयवरणवर्जमितितस्यांतिदेशशास्त्रशेषतयातदेकवा १ । २८
क्यत्वेनातिदेशशास्त्रस्यवरणातिरिक्तांगविषयत्वादविहितमेववरणंपितृयज्ञइतिनियमतस्तद्वर्जनंभवतीतिफलभेदः । तत्रपर्युदा
सपक्षेनञ्धातुभ्यांवरणव्यतिरिक्तप्राकृतांगलक्षणाप्रसंगान्मुख्यार्थानुग्रहायप्रतिषेधइतिप्राप्ते अष्टदोषदुष्टविकल्पाद्वरंलक्षणया
पर्युदासाश्रयणं ।.तच्चैकवाक्यत्वस्यापिसंपादकमितिसिद्धांतइति ॥ [२६९।४] एकवाक्यत्वेति ॥ ब्रह्मादिपदैरित्यर्थः ॥ [२६९।४] प्रतिषेधेति ॥
तथाचनद्वितीयाभावसिद्धिरितिभावः ॥ [२६९।४] वाक्यभेदेति ॥ प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिस्मृतिसिद्धास्तिक्रियाध्याहारेण
एकमेवब्रह्मास्ति द्वितीयंनास्तीत्यर्थद्वयेनवाक्यभेदःस्यादित्यर्थः । नन्वद्वितीयशब्देनान्यपदार्थस्यब्रह्मणोनिर्देशान्नवाक्यभेदः
स्यादित्यतआह ॥ [२६९।४] अघटमिति ॥ द्वितीयाभावविशिष्टस्यसत्त्वबोधनेविशेषणस्यद्वितीयाभावस्यसत्त्वमावश्यकमित्यर्थः ।
ननुविशेषणस्यद्वितीयाभावस्यापिद्वितीयत्वादेवनिषेधइत्यतआह ॥ [२६९।५] तस्यापीति ॥ प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेनद्वितीयस्यवियदा ॥१९३॥

देर्निषेधस्यसत्तांवोधयित्वापुनर्द्वितीयत्वेनाभावस्यनिषेधेव्याघातइत्यर्थः ॥ [२६९६] इतीति ॥ इतिशब्दःप्रकारार्थः । आद्यर्थोपि । तेन विशेषणविशिष्टतयाद्वितीयनिषेधिकाअनेकाश्रुतयःसंगृहीताः । तथाहि । त्वमंगप्रशंसिषोदेवःशविष्ठमर्त्यं । नत्वदन्योमघवन्नस्तिमर्डितेंद्रब्रवीमितेवचः । नत्वावांअन्योदिव्योनपार्थिवोनजातोनजनिष्यते । अश्वायंतोमघवन्निंद्रवाजिनोगव्यंतस्त्वाहवामहे । शिक्षेयमिन्महयतेदिवेदिवेरायआकुहचिद्विदे । नहित्वदन्यन्मघवन्नआप्यंवस्योअस्तिपिताचन । सत्रात्वंपुरुष्टुतंएकोवृत्राणितोशसे । नान्यइंद्रात्करणंभूयइन्वति । वयंघातेत्वेइद्विंद्रविप्राअपिष्मसि । नहित्वदन्यःपुरुहूतकश्चनमघवन्नस्तिमर्डिता । नकींवृधीकः । नह्याअन्यंवलाकरंमर्डितारंशतक्रतो । त्वंनइंद्रमृलय । कंतंनश्वघ्नीइत्याद्याः ॥ [२६९६] च्छागोवेति ॥ षष्ठे अष्टमपादेचिंतितं पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् । योदीक्षितोयदग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यत्रसर्वेपशवउपस्थाप्यंते उतच्छागएवेतिसंशयेपशुशब्दस्यपाचकादिशब्दवत्सभागत्वाभावादाकृत्यधिकरणन्यायेनव्यक्तिवाचित्वाभावाच्चसामान्यमेवपशुत्वंपशुशब्दार्थः । तथाचतन्मात्रस्यांगत्वात्पश्वंतरेपितस्याविकलत्वात्सर्वपशूनामनियमेनालंभइतिप्राप्तेसिद्धांतः । छागोवामंत्रवर्णात् । यथैवविधिस्तुत्योःसमानविषयत्वान्निःसंदिग्धघृतादिविषयार्थवादवशेनसामान्यवृत्तिरप्यंजनादिविधिर्विशेषेस्थाप्यते तथैवविधिमंत्रयोरेकविषयत्वान्मंत्रवशेनचोदनार्थनिर्णयोयुक्तइति । तस्मात्छागएवालंभनीयइति ॥ [३७००] अग्रेइतीति ॥ अत्यंताभावस्यसदासत्त्वेनाव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ॥ [३७०१] मिथ्यात्वेति ॥ प्रागभावप्रतियोगित्वेनानित्यत्वस्यैवसिद्धेरित्यर्थः ॥

[२७०१] अविद्येति ॥ अविद्यादेःप्रागभावस्यसदाऽसत्त्वादित्यर्थः । द्वित्वसंख्यापूरणार्थात्यौगिकद्वितीयशब्दादन्यएवद्वितीयशब्दः

सहायेरूढइत्यभिप्रायेणद्वितीयशब्दार्थमाह ॥ [२७।१२] किंचेति ॥ [२७।१२] सहायवाचीति ॥ नतुयौगिकस्यैवतत्रलक्षणादिकमित्यर्थः । श
ब्दद्वयेप्रमाणाभावंपरिहरति ॥ [२७।१२] असीति ॥ महाभाष्येउदाहृतादितिशेषः । उपलक्षणंचैतत् । श्रौतप्रयोगोप्यवगंतव्यः । त
थाहि । सवैनरमेतस्मादेकाकीनरमते सद्वितीयमैच्छत्सहैतावानासयथास्त्रीपुमांसौसंपरिष्वक्तौइत्यादौद्वितीयस्याविद्यादेःस
त्त्वेपिसहायस्यद्वितीयस्येष्यमाणत्वेनद्वितीयशब्दस्यतद्वाचकत्वात् । व्याख्यातंचैतच्छांकरीयेबृहदारण्यकभाष्ये । सप्रजाप
तिः वै नरेमेरतिंनान्वभवत् । अरत्याविशिष्टोभूदित्यर्थः । तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकींनरमतेरतिंनानुभवति । सत
स्याअरतेरपनोदायद्वितीयमैच्छत् । अरत्यपघातसमर्थंस्त्रीवस्त्वैच्छत् । गृद्धिमकरोत् । तस्यवैगृध्यतःस्त्रियापरिष्वक्तस्येवा
त्मनोभावोवभूवेति । ननुअसिद्वितीयोनुससारेत्यादौकथंद्वितीयशब्दस्यसहायार्थतेत्याशंकांपरिहरति ॥ [२७।१३] असिद्वितीयइति ॥
अनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेमहाभाष्ये असिद्वितीयोनुससारपांडवं । संकर्षणद्वितीयस्यवलंकृष्णस्यवर्धतां । इत्यादौअर्धतृतीयाइ
तिवत् द्विवचनंप्राप्नोतीतिचोदयित्वा नैषदोषः । अयंतीयांतःशब्दःपूरणेवर्तते । अस्तिचसहायवाची । तद्यःसहायवाचीत
स्येदंग्रहणं असिद्वितीयःअसिसहायइतिगम्यतइत्यादिनाग्रंथेनद्वितीयशब्दस्यसहायार्थतावगम्यतइत्यर्थः । एवंचासिद्वितीय
इत्यादौद्विवचनंनभवति । असेःसहायतयाद्वित्वसंख्यापूरणत्वाभावेनान्यपदार्थेद्वितीयत्वाभावात् । तथाचासिर्द्वितीयोयं
स्येतिविग्रहइतिवोध्यं । द्वितीयशब्दद्वयानंगीकारेपिएकस्यैवद्वितीयशब्दस्यार्थद्वयपरत्वंमुख्यमेवास्तु । अभियुक्ततरेणभा

ष्यकारेणसहायवाचीत्युक्तत्वादितिभावः । चशब्देनप्रयतपरिग्रहाद्द्वितीयइत्यादिमहाकविप्रयोगोदर्शितः । कुशासनादेर्द्विती
यस्यसत्त्वेपिपरिग्रहस्यद्वितीयत्वोक्त्यातस्यसहायार्थतागम्यते । गुरुमतेयौगिकस्यैकार्थस्यद्वितीयशब्दस्यनियतविषयत्वमभि
प्रेत्यव्याख्यानांतरमाह ॥ २७०।४ यद्धेति ॥ २७०।४ प्रकृतेति ॥ यथापंकजनिर्मथ्यादिशब्दःपंकजनिकर्तृविशेषेसद्योनिर्मथिताग्न्यादौचवर्तते ।
सद्योनवनीतभवेघृतेनावनीतशब्दवत् ॥ २७०।५ लोकइति ॥ लोकेस्मृतौचप्रयोगादित्यन्वयः ॥ २७०।६ महाभाष्यइति ॥ विपराभ्यांजे
रितिसूत्रेपराजयतिसेनेत्यादावन्यार्थस्यपराशब्दस्ययोगेआत्मनेपदंमाभूदित्येवमर्थमुपसंग्रहणंकर्तव्यमितिचोदयित्वा अयंखलु
विशब्दउपसर्गएव । तस्यास्यकोन्योद्वितीयःसहायोभवितुमर्हति । अन्यउपसर्गात् । तद्यथा । अस्यगोर्द्वितीयेनार्थइत्यभि
हितेगौरेवोपादीयते नाश्वोनगर्दभइत्यादिमहाभाष्यग्रंथेनसदृशेद्वित्वसंख्यापूरणेद्वितीयशब्दोवर्ततेइतिसूचितमित्यर्थः ॥
२७०।१२ एकंएवेति ॥ एकंएवेत्यादिश्रुतौ अद्वितीयोमहाविष्णुरित्यादिस्मृतौचाद्वितीयशब्दस्यव्याख्यातत्वात्तस्यसमाभ्यधिकराहि
त्यमेवार्थइत्यनुषंगः ॥ २७०।१४ भावेति ॥ सत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः ॥ २७०।१४ व्याघातेति ॥ द्वितीयाभावस्यसत्त्वेतस्यैवद्वितीयत्वेनद्विती
यमात्राभावासिद्धिः । असत्त्वेद्वितीयस्यैवसत्त्वेनतदभावासिद्धिरित्यर्थः । अद्वितीयशब्दस्यसमाभ्यधिकराहित्यार्थकत्वंसंमत
यति ॥ २७१।१ उक्तंचेति ॥ इतिवचइत्यन्वयः । संगृह्णाति ॥ २७१।२ तस्मादिति ॥ २७१।२ एकमेवेति ॥ अनेनसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवा
न्या० १४२ द्वितीयमितिवाक्यमर्थतःपठितं । क्वचित्पुस्तकेअधिकंहिविजातीयमितिश्लोकःपठ्यते । तत्रतद्भेदइत्येतत्सदद्वयंतत्पदस्यावृ

त्तिश्च । तत्अधिकंसमंचस्वरूपेणनिवार्यते । गुणादिकंयत्तद्भेदोत्रनिवार्यतेइत्यर्थः । अतोनप्रकृतासंगतिरितिध्येयं ॥ ७ ॥ ७ ॥
व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामेकेत्यस्यार्थवर्णनं ॥ ७ ॥ ७ ॥ एकमेवेतिश्रुत्यर्थः ॥ २८ ॥
[२७१।४] नापीति ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीतिबृहदारण्यकगतं । यदेवेहतद नेहनाना॰
मुत्रयदमुत्रतदन्विह । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युंगच्छ १ । २९
तियइहनानेवपश्यतीतिकाठकगतमपिवाक्यंमिथ्यात्वेनमानमित्यर्थः ॥ [२७१।५] स्वगतेति ॥ ब्रह्मगतेत्यर्थः । वक्ष्यमाणगुणादिभेदसंग्र
हायगतशब्दः । नेहनानेतिश्रुतौभेदाभिधानाभावात्कथमत्रस्वगतभेदनिषेधइत्यतआह ॥ [२७१।५] नानाशब्दइति ॥ ननुनानाश
ब्दस्यभिन्नाभिधायकत्वान्नतस्यनिषेधान्वयबोधप्रयोजकभेदोपस्थितिहेतुत्वमतआह ॥ [२७१।५] द्व्येकयोरिति ॥ आदशतःसंख्यासं
ख्येयेवर्ततेइतिन्यायात्द्व्येकशब्दयोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टपदार्थवाचकत्वेनवृत्त्यर्थस्यबहुत्वादेकद्वाइतिवत्बहुवचनप्रयोगप्रसंगेअदू
रविप्रकर्षन्यायेनवृत्तिवाक्ययोरेकार्थत्वाभिप्रायेणद्वौचैकश्चेत्येववाक्यमंगीकृत्यद्व्येकयोरितिवृत्तिगतद्व्येकशब्दयोःद्वित्वैकतार्थ
कतयाबह्वर्थत्वाभावाद्बहुवचनप्रसंगोनभवतीत्यभिसंधिनाद्व्येकयोरितिसूत्रेयथाद्व्येकशब्दौद्वित्वैकत्वार्थौतथानेहनानेतिश्रुतौ
नानाशब्दोनानात्वार्थः नानात्वंचभेदएवेत्यर्थः ॥ [२७१।५] भावप्रधानेति ॥ अन्योपसर्जनभेदमुपस्थापयन्नपिनानाशब्दोनिष्कृष्य
स्वातंत्र्येणापितमुपस्थापयतीत्यर्थः ॥ [२७१।६] लोकेचेति ॥ एतच्चानुपदंवक्ष्यते । पृथग्भावःपृथक्त्वं । [२७१।६] भेदइत्यर्थः ॥ पूर्वेति ॥ पू

र्ववाक्यानुसारेणोत्तरवाक्यस्यनेयत्वान्नेहनानेत्यस्मिन्नपिवाक्येस्वगतनानात्वमेवनिषिध्यतइत्यर्थः । ननुयदेवेहेतिपूर्ववाक्येपि नस्वगतभेदोनिषिध्यते किंतुसर्वमेवेत्यतआह ॥ [२७१।६] अन्यथेति ॥ [२७१।७] इदमिति ॥ तथाचोक्तिसौष्ठवमित्यर्थः ॥ [२७१।८] गुरुतरेति ॥ पट प्रासादादिकर्तृणांगजतुरगादिनियंतृणांस्थलजलादिभिन्नस्थानगतानांभेदस्यलोकेदर्शनात् प्रकृतेचोत्पत्त्यादिकार्याणांयःपृथि व्यामंतरोयमयतियोपोंतरोयमयतीत्यादिनियम्यानांचयःपृथिव्यांतिष्ठन् योप्सुतिष्ठन्इत्यादिस्थानानांचभेदस्यसत्त्वादनुमाने नभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । श्रुत्याप्रत्यक्षेणचतत्प्रसक्तिरस्तीत्याह ॥ [२७१।९] यदेकमिति ॥ [२७१।१०] ज्ञानेति ॥ ज्ञानानंदयोरभेदेज्ञानमेववाआनं दएववापरिशिष्येत । नोभयमित्यर्थः ॥ [२७२।१] सर्वत्रेति ॥ भेदप्रतिपादकत्वेनापाततःप्रतीतासुश्रुतिष्वित्यर्थः । वाक्यद्वयेविशिष्य स्वगतभेदप्रसक्तिमाह ॥ [२७२।१] किंचेति ॥ [२७२।२] तस्मिन्निति ॥ अणुःपंथाइतिपूर्वोदाहृतमंत्रेयोब्रह्मविदोमोक्षमार्गउक्तः तस्मिन्शुक्लादी निभगवद्रूपाणिसंति । अतएवतस्मिन्शुक्लमितिमंत्रस्यउत्तरार्धे एषपंथाब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेतिमार्गे ब्रह्मणःसत्त्वमुच्यते । अतःशुक्लाद्यनेकरूपाणांभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । ननुनात्रशुक्लादिशब्दैर्ब्रह्मरूपाण्युच्यंते । तथाहिशांकरीये बृहदारण्यकभाष्ये बृहदारण्यकेतस्मिंच्छुक्लमितिमंत्रात्पूर्वमुदाहृते अणुःपंथाविततःपुराणोमत्स्पृष्टोनुवित्तोमयैव । तेनधीराअ पियंतिब्रह्मविदःस्वर्गलोकमितऊर्ध्वंविमुक्ताइतिमंत्रः । तस्यार्थः अणुः सूक्ष्मः । दुर्ज्ञेयत्वात् । विततो विस्तीर्णः वितरइतिपा ठांतरेविस्पष्टतरणहेतुः । पुराणः पुरातनः । पंथाः मोक्षसाधनज्ञानमार्गः । नतार्किकादिवदर्वाक्कल्पितः । मत्स्पृष्टो मया

स्पृष्टः । मयालब्धइत्यर्थः ।.मयैवानुवित्तः अनुवेदनंनामविद्यायाःपरिपाकः स्तुतिरियं । तद्योयोदेवानामितिश्रुतेः । तदेवाह तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण । धीराः प्रज्ञावंतः । ब्रह्मविदः अन्येपिविमुक्ताः । इतऊर्ध्वंस्वर्गलोकं मोक्षं गच्छंतीति । अस्मिन्मंत्रेयउक्तोमोक्षमार्गःसतस्मिन्नितितच्छब्देनपरामृश्यते । तस्मिन्मोक्षमार्गेविप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां । केचिच्छुक्लमाहुः अन्ये नीलादिकमाहुरिति । तस्मिन्शुक्लमाहुरितिवाक्यस्यकेचनमोक्षमार्गंशुक्लमाहुरित्यादिनामार्गमभिधाय नैतेमार्गाःकिंतुयआत्मकामादिवाक्येनपूर्वमुक्तोज्ञानमार्गः एषएवपंथाइत्यादिग्रंथेनमार्गविषयमेवशुक्लादिवाक्यंव्याख्यातं नतुपरमात्मरूपविषयमितिचेन्न । अणुःपंथाइतिवाक्योक्तपंथानंतस्मिन्नितितच्छब्देननिर्दिश्यतत्रत्यानांशुक्लादिरूपाणांब्रह्मशब्देनपरामृश्यतैर्मार्गोवित्तःपूर्णइत्यस्यार्थस्यसंभवेविप्रतिपत्तिवाचकस्यवानिषेधवाचकस्यवापदस्याभावेनोक्तविधयार्थवर्णनानुपपत्तेः । तस्मादुक्तविधयाशुक्लादिशब्दैर्भगवतोनेकरूपाण्युच्यंते ॥ [२।७।२।१३] यस्यानुवित्तइति ॥ यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मा अस्मिन्संदोघेगहनेप्रविष्टः । सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकःसउलोकएवेतिमंत्रे यस्यब्रह्मविदःप्रतिबुद्धः ज्ञानादिधर्मः । आत्मा परमात्मा । अस्मिन्प्रसिद्धे । संदोहे अनेकानर्थसंकटशरीरे । गहने विवेकज्ञानप्रतिपक्षे । प्रविष्टः । सर्वकर्तायतःअतएवविश्वकृत् । वायुकर्तायःपरमात्मासयस्य येनब्रह्मविदा । अनुवित्तः विदितोवर्तते । तस्यब्रह्मविदःतस्यब्रह्मणोयोलोकःसएवलोकोनिश्चितइतिब्रह्मणोज्ञानादिधर्माउक्ताः । अतोधर्मिधर्मभावेनभेदःप्रसक्तः । एतच्चोपलक्षणं । तथाहि । बृहदारण्यकेनेहनानेतिवाक्यादव्यवहितपूर्वेषु यद्वैतमनुपश्यत्यात्मानंदेवमंजसा । ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते । यस्मादर्वाक्संवत्सरोअहोभिः

परिवर्तते । तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होंपासतेऽमृतं । यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः । तमेवमन्यमात्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतं । प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुः । तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यं इत्तिश्लोकेषुद्वितीयांतैतच्छब्देनसप्तम्यंतयच्छब्देनचनिर्दिष्टस्यात्मादिशब्दैरमृतशब्देनचतमेवमन्यइत्यादिनाचनिश्चितब्रह्मत्वस्यषष्ठ्यंतज्योतिःप्राणादिशब्दनिर्दिष्टज्योतिःप्राणादिपंचजनाधारस्ययेविदुस्तेनिचिक्युरित्यादिवाक्यशेषाभिहितनिश्चितब्रह्मत्वद्वितीयांतज्योतिःप्राणादिशब्दनिर्दिष्टज्योतिःप्राणादिपंचकरूपताभिहितेतिस्पष्टंभेदप्रसक्तिः । प्रथमांतज्योतिःप्राणादीनांचब्रह्मत्वंपरेषामपि संमतं । तथोक्तंशांकरीयेबृहदारण्यकभाष्ये ज्योतिषांज्योतिः आदित्यादिज्योतिषामवभासकत्वांत् । अमृतंब्रह्मेति । किंचतेनहिचैतन्यात्मनाज्योतिषाऽवभास्यमानःप्राणःप्राणिति । तेनप्राणस्यापिप्राणः । तथाचक्षुरादीनांचक्षुरादि । ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानांहिचक्षुरादीनांदर्शनादिसामर्थ्यं । स्वतःकाष्ठलोष्टसमानिहितानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानीति ॥ [२७२।३] काठकेचेति ॥ काठकस्थनेहनानेत्यतःप्राक्तनेन यःप्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहांप्रविश्यतिष्ठंतीयाभूतेभिर्विपश्यति एतद्वैतत् । याप्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहांप्रविश्यतिष्ठंतीयाभूतेभिर्व्यजायत एतद्वैतत् । इतिवाक्येनएतद्वाक्यप्राक्तनेनच स्वप्नांतंजागरितंचउभौयेनानुपश्यति । महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति । यइदंमध्वदंवेदात्मानंजीवमंतिकात् । ईशानंभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते एतद्वैतत् । इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुतौस्वगतभेदनिराकरणंतवापिसंमतमित्याह ॥ [२७२।५] दृष्टइति ॥ [२७२।५] एकोदेवइति ॥ अत्रब्रह्मादयोहिभूतानीतिसमनंतरोदाहृतेभारतवाक्येभूतशब्दनिर्दिष्टानांब्रह्मादीनांसर्वभूता

नांभिन्नत्वात्तदंतर्गतपरमात्मनिप्रसक्तोभेदएकशब्देननिवार्यतइत्यर्थः ॥ [२७२।६]अन्यथेति ॥ स्वगतभेदस्यंसर्वथाप्रसत्त्यभावेब्रह्मणोनिर्भिन्नत्वरूपखंडत्ववादस्यानारंभःस्यादित्यर्थः ॥ [२७२।७]अनुभूतिरिति ॥ अनुभूतेरात्मरूपत्वादित्यर्थः ॥ [२७२।७]उपाधिरिति ॥ घटानुभवःपटानुभवइत्यादिघटाद्युपाधिनिबंधनएवानुभूतेर्भेदो नतुकेवलायाअनुभूतेरित्यर्थः ॥ [२७२।९]प्रत्युतेति ॥ धर्मादेर्भेदस्य लोकेअप्राप्तेर्धर्मिग्राहकशास्त्रप्राप्तभेदनिषेधेचतद्विरोधइत्यर्थः । नन्वस्तुनानाशब्दोभेदार्थस्तथापिप्रतियोगिविशेषानुपादानात्भेदमात्रंततःप्रतीयतइतिभेदमात्रनिषेधःपर्यवस्यतीत्यतआह ॥ [२७२।९]इहेतीति ॥ इदंशब्दःप्रतियोगिविशेषोपस्थापकइत्यर्थः । ननुसप्तम्यंतस्येदंशब्दस्याधिकरणपरत्वान्नतस्यप्रतियोग्युपस्थापकत्वमित्यतआह ॥ [२७३।१]इमौस्निग्धाविति ॥ इदमधिकरणकेदं प्रतियोगिकस्नेहस्यग्रामाधिकरणग्रामप्रतियोगिकस्यविरोधस्यचततःप्रतीतेरित्यर्थः ॥ [२७३।१]इदंशब्देति ॥ कथमपिश्रूयमाणेनेत्यर्थः । शाब्दीह्यांकांक्षेतिन्यायात्प्रकृतिप्रत्ययांतप्रतियोग्युपस्थापकपदकल्पनापेक्षयासप्तम्यवरुद्धस्यापिश्रूयमाणस्येदम्शब्दस्यषष्ठ्यंतविपरिणामेनापितदुपस्थापकत्वकल्पनेलाघवमितिभावः ॥[२७३।२]तदिति ॥ अश्रूयमाणेनेत्यर्थः। नन्वत्रप्रतियोगिकल्पनएव नमानं तत्कथंश्रुताश्रुतकल्पनयोर्लाघवादिचिंत्यतइत्याशंक्यभेदसामान्यनिषेधसंभवात्तत्कल्पनमावश्यकमित्याह ॥ [२७३।२]विधेयेति ॥ विधेयोद्देश्ययोर्भेदनिषेधेब्रह्माधिष्ठानकभेदनिषेधासिद्धिः ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनपर्यवसानंचस्यादित्यर्थः॥ [२७३।२]निषेधेति॥ नानात्वतन्निषेधयोरपिभेदनिषेधेनानात्वनिषेधस्यनानात्वनिषेधनिषेधपर्यवसायितयानानात्वसमर्थनमेवकृतंस्यादित्यर्थः ॥

[२७३।३] काठकेचेति ॥ तंदेवाइत्यादिपूर्ववाक्येभेदःप्रतीयतइत्यर्थः ॥ [२७३।४] मध्यइति ॥ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति । ईशा
नोभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते । एतद्वैतत् । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोज्योतिरिवाधूमकः । ईशानोभूतभव्यस्यसएवाद्यसउश्वः ।
एतद्वैतत् । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । यथोदकंशुद्धेशुद्धमित्यादिवाक्येच
भेदप्रतीतेस्तदनुसारेणतन्मध्यपठितंनेहनानेतिवाक्यमपिनसर्वभेदनिषेधकं किंतुब्रह्मणिधर्मादिभेदंनिषेधतीतिवाच्यमित्यर्थः ।
इहब्रह्मणिअस्माद्ब्रह्मणःसकाशान्नानात्वंनास्तीत्येतावतापूर्णत्वेनशेषमसंगतमित्यतआह ॥ [२७३।५] किंचनेति ॥ ब्रह्मगुणादीनांब्र
ह्मस्वरूपत्वेनब्रह्मणितद्भेदस्यवस्तुतोब्रह्मभेदतयातदुपस्थितयेकिंचनशब्दः । परमतेसर्वभेदोपस्थितयेकिंचनशब्दः । ममतुब्र
ह्मप्रतियोगिकसर्वभेदोपस्थितयेइतिनकश्चिद्विशेषः । अन्यथापरमतेपितदसंगतिरितिभावः ॥ [२७३।६] अन्यथेति ॥ किंचनशब्द
स्यसर्वभेदपरत्वइत्यर्थः ॥ [२७३।६] उक्तेति ॥ विधेयादिभेदस्यावश्यकतयासर्वभेदनिषेधेव्याघातइत्यर्थः. ॥ [२७३।६] भवित्रिति ॥ नानाश
ब्दस्यभिन्नवाचित्वइत्यर्थः ॥ [२७३।६] धर्मादीति ॥ इहब्रह्मणिधर्मावयवादिकंनानाभिन्नंनास्तीत्येवंपरइत्यर्थः ॥ [२७३।७] सर्वेभ्यइति ॥ एत
च्चोपपादितं ॥ [२७३।७] उद्देश्येति ॥ व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रव्रीहिशब्दस्यजातिपरत्वेपिमानांतरप्राप्तस्यैवोद्देष्टव्यतयाचतुर्मुष्टिनिरुप्ताःप्रकृ
तापूर्वसाधनीभूताःव्रीहयोव्रीहीनवहंतीत्यत्रव्रीहिशब्देनगृह्यंतइत्यर्थः ॥ [२७३।७] व्यक्तिवाचीति ॥ गवादिशब्देभ्यइवजातिविशेष
स्यकिंचनेतिशब्दादप्रतीतेरित्यर्थः ॥ [२७३।८] आग्नेयेति ॥ तृतीयस्यद्वितीयपादेऽभिहितं । अधिकारेचमंत्रविधिरतदाख्येषुशिष्ट

त्वात् । ज्योतिष्टोमेप्रथममाग्नेय्यैंद्र्यादयःस्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वेनाग्नआयाहिवीतयइत्येवमादयोविशेषरूपेणविहिताः । पुनश्च
सामान्येनाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्येवमादिषूपदिश्यंते । तत्रसंदेहः । किंतद्व्यतिरिक्ताग्रहीतव्या उततावाअन्यावाअथवाताए
वेतित्रयःपक्षाः । अत्रप्रकृतानांकार्यांतरोपयोगेनयातयामत्वादग्रहणं । अथवासामान्यविधानमिदं । तानिचाग्नेयीविशेषवि
धानानि । परिहृत्यचविशेषविधिविषयंसामान्यशास्त्राणिप्रवर्तंते । तस्मात्तद्व्यतिरिक्ताएवेत्याद्यःपक्षः । अथवाआग्नेयादिशब्दै
रविशेषप्रत्ययोजायते । नचान्यत्प्रकृतग्रहणस्यक्षमंविशेषणंपश्यामः । प्रकरणस्यग्राहकत्वेनाविशेषकत्वात् । सन्निधिलक्षण
लौकिकप्रकरणस्यचयौगिकश्रुतिजनितविशेषप्रत्ययेनबाध्यमानत्वात् । तस्मात्सर्वाएवेतिद्वितीयः । सिद्धांतस्तु । व्यक्तिश
ब्दोयं यौगिकत्वात् । सर्वत्रयौगिकैःशब्दैर्व्यक्तिरेवाभिधीयतइतिवार्तिकोक्तेः । नह्यत्रजातिःकाचित्प्रतीयते । नानारूपासुना
नाच्छंदस्वपिचदेवतैकत्वमात्रेणाग्नेयादिशब्दप्रयोगात् । नह्यग्नआयाहिवीतये अग्निंहोतारमित्यनयोर्देवताव्यतिरिक्तंकिंचित्सा
मान्यंदृश्यते । देवतासंवंधमेवचैषनव्यभिचरति । व्यभिचरतिचऋग्जातिं । द्रव्यकर्मगुणादिष्वपिप्रयोगात् । तस्माद्व्यक्ति
शब्दोयं । व्यक्तिवचनाश्चसन्निहितव्यक्तिपराः । तथाहि । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्रनाग्नीध्रस्वरूपप्रयुक्तमुपस्थानं । प्रयो
जनाभावात् । अतोवश्यंज्योतिष्टोमकार्यविशेषसाधनमेतदित्याश्रयितव्यं । सचकार्यविशेषःसामान्यप्राप्तौसत्यांशक्योवि
धातुं । तत्रयदिसामान्यविशेषसंवंधाविदमेववाक्यंकुर्यात्ततोभिद्येत् । ननुचानेनविशेषमात्रमाग्नेयीसंवंधःक्रियतां । प्रकरणा
त्सामान्यसंवंधःसिद्ध्यति । सत्यं । प्रकरणात्सिध्यति । नतुश्रुतिमकल्पयित्वा । साचश्रुतिःक्लृप्तायांसत्यांकल्पयितुंनशक्यते ।

ननुविशेषेविधीयमानेर्थात्सामान्यमंतर्भविष्यति । सत्यं । अर्थापत्तिरियं । साचान्यथानुपपत्त्याभवति । यदीदंविशेषसंवंधवाक्यंसामान्यसंवंधश्रुतिमकल्पयन्नोपपद्येत । ततःकल्पयेत् । उपपद्यतेत्वस्यक्लृप्तसामान्यसंवंधास्वृक्षुस्वस्वार्थमात्रविधानं । प्रकृतानामप्रकृतानांचग्रहणेप्येकत्रप्राप्तसामान्यानुवादेनविशेषमात्रकरणादन्यत्रचसामान्यविशेषकरणाद्वैरूप्यनिमित्तोपिवाक्यभेदःस्यात् । एकतरग्रहणेतुनकश्चिद्दोषः । तदुक्तंवार्तिके । ऋतुकार्यविशेषोयंमंत्रस्यास्योपदिश्यते । सामान्यप्राप्त्यपेक्षश्चविशेषोनित्यमिष्यतइति । आग्नेयीशब्दस्ययौगिकत्वेनविग्रहसमानार्थतया अग्निर्देवतास्येतिविग्रहेसर्वनाम्नःसन्निहितपरत्वात् आग्नेयीशब्दोपिसन्निहितपरएवेति ॥ [२७४।१]अक्ताशब्दवदिति ॥ नामधेयपादेस्थितं । संदिग्धेषुवाक्यशेषात् । अक्ताःशर्कराउपदधातितेजोवैघृतमितिश्रूयते । तत्रशर्कराणांघृततैलवसाद्यन्यतमेनांजनंउतघृतेनैवेतिविशये विशेषानुक्तेरर्थवादस्यविध्यनुसारित्वादनियमइतिप्राप्ते विधावंजनक्रियाक्षिप्तद्रवद्द्रव्यसामान्यस्यघृतेपिसत्त्वान्निर्विशेषसामान्यानुष्ठानासंभवेनकिंचिद्विशेषपर्यवसानस्यविधिनैवापेक्षितत्वाद्वाक्यशेषोपात्तेविशेषेसतिविशेषांतरकल्पनानौचित्याच्चविधेयस्तावकवाक्यशेषानुसारात्घृतेनैवांजनमितिसिद्धांतः । तथाप्रकृतेपिएवंधर्मानितिवाक्यशेषेधर्मभेदश्रवणान्नेहनानेत्यत्रनानाशब्दोपिधर्मभेदपरएवेत्यर्थः । नन्वेवमपिब्रह्मणिधर्मनिषेधस्तवानिष्टइत्यतआह ॥ [२७४।२]तथाचेति ॥ विशेष्यविधानेवाधकस्थलमुदाहरति ॥ [२७४।४]लोहितेति ॥ उष्णीषादेर्विध्यंतरप्राप्तस्यनात्रविधानंसंभवतीत्यर्थः । विशेष्यनिषेधेवाधकमुदाहरति ॥ [२७४।४]नजीर्णेति ॥ अत्रजीर्णमलवत्त्वविशिष्ट

नेहनाना. १ । २९

वासोनिषेधेनन्नस्याप्यन्वयापत्तिर्बाधकमित्यर्थः । ननुयत्रविशेष्येवाधकंतत्रतथास्त्वित्याशंक्यप्रकृतेपितंदस्तीत्याह ॥ [२७४।६] धर्माणामिति ॥ [२७५।३] नसहेतीति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणमेतदितिभाष्यस्थेनैतच्छब्देनविनञ्भ्यामितिसूत्रस्थस्यनसहेत्यस्यपरामर्शइतिसूचयितुंनसहेतिस्ववाक्यं ॥ [२७५।३] प्रकृत्यर्थेति ॥ ननुप्रकृतिभूतनञर्थेनसहेतिप्रत्ययार्थोविशेषणीयः । तथाचद्वौप्रतिषेधौप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतः । ननसहसहैवेति । तथाचनानाशब्दःसहेत्यर्थःस्यादितिचोदयित्वालोकप्रसिद्धार्थानामिहसाधुत्वान्वाख्यानात् लोकेचनानाशब्दस्यपृथग्भावाभिधायकत्वान्नसहेतिनप्रत्ययार्थनिर्देशः किंतर्हिप्रकृत्यर्थविशेषणमित्यादिनाभाष्यग्रंथेविनञ्शब्दयोर्नसहेत्येकार्थत्वात् नाप्रत्ययस्यनाञ्प्रत्ययस्यचानिर्दिष्टार्थकत्वेनस्वार्थिकत्वाद्विनानानाशब्दयोरेकार्थत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ [२७५।४] महाभाष्येचेति ॥ ननुतर्हिनिषेधार्थाभ्यांविनञ्शब्दाभ्यांसहेत्यर्थएवनानाञ्प्रत्ययौविधातव्याविितिचोद्यं नसहेत्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणस्याभावेक्रियावाचिनोपिविशब्दात्सहार्थेप्रत्ययोविज्ञायेत । विगतौसहेतीतिपरिहृतंकैयटे । तत्सूचयतिचकारेण ॥ [२७५।५] अमरोक्तेश्चेति ॥ नानाशब्दोविनेत्यर्थेवर्ततइत्यनुषंगः ॥ [२७५।६] नानाविष्णुमिति ॥ विष्णुंविनेत्यर्थः ॥ [२७५।७] नतदस्तीति ॥ नेहनानेतिश्रुतिसमानार्थस्मृतौनानाशब्दस्थानेविनाशब्दप्रयोगादुभयोरेकार्थतावसीयतइत्यर्थः । एवंचवाक्यार्थसंग्रहरूपेणाह ॥ [२७५।८] एवंचेति ॥ विना नसह नास्तीत्युक्तेसहास्तीतिलभ्यतइत्यर्थः । नानाशब्दस्यभिन्नार्थस्यकिंचनशब्दार्थविश्वविशेषणत्वेपिनदोषइत्याह ॥ [२७५।९] किंचेति ॥ [२७५।९] ब्रह्मणीति ॥ विशेषनिषेधस्यशेषानुज्ञानांतरीयकत्वादितिभावः । ननुब्रह्मणो

जगदुपादानत्वादुपादानएवजगन्निषेधःपर्यवस्यतीत्यतआह ॥ [२७५।१०] ब्रह्मचेति ॥ ननुब्रह्मणिप्रकृत्यादौचप्रपंचोनिषिध्यतइत्यत आह ॥ [२७५।११] अन्यथेति ॥ [२७६।२] एतद्वाक्यस्येति ॥ प्राणादीनांज्योतिषासहपंचजनानांतैरुक्तानुसारेणगंधर्वपितृदेवतासुररक्षसांवा आकाशस्यचब्रह्मणिप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ यएषइति ॥ सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुयएषोंतर्हृदयआकाशइत्यादिनाआकाशादेःशयनस्यसर्वलोकानामीशितव्यानांपालनादिधर्माणांचप्रतीतेरित्यर्थः ॥ [२७६।४] ईशानमिति ॥ यइदंमध्वदंदेवमितिपूर्ववाक्येईशानमितिश्रुतिपाठः । अंगुष्ठइत्युत्तरवाक्येईशानइतिपाठः । वाक्यानितूदाहृतानि । संगृह्णाति ॥ [२७६।५] एवंचेति ॥ [२७६।६] अत्रेति ॥ अनन्येतिवाक्ये ॥ [२७६।६] एतेनेति ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीतिवाक्यं एतदनंतरोत्तरवाक्येनएकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयंध्रुवं । विरजःपरआकाशादजआत्मामहान्ध्रुवः । तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून्शब्दान्वाचोविग्लापनंहितदितीत्यादिनामरणादिरहितत्वादिधर्मकंआकाशादिदेवताभ्यउत्कृष्टतमंब्रह्मप्रतिपादयतावाक्येनविरोधान्नतत् विश्वमिथ्यात्वपरं । अपितुब्रह्मगतभेददर्शिनिंदाद्वारातदभेददर्शिस्तावकं । नह्याकाशादेरभावेतदवधिकउत्कर्षोब्रह्मणिसंभवतीत्यर्थः ॥ [२७६।७] पूर्ववाक्यमिति ॥ काठकस्थमितिशेषः । वाक्यंतुपूर्वमेवोदाहृतं । बृहदारण्यकेतुमृत्योःसमृत्युमाप्नोतीतिवाक्यंएकधैवानुद्रष्टव्यमित्यस्मात्पूर्ववाक्यमितिवोध्यं । वाक्यंतूदाहृतं ॥ [२७६।७] तत्रेति ॥ मृत्योःमृत्युमितिवाक्ये । नानाशब्देनब्रह्मगतोभेदः इवशब्देनचतद्गतौभेदाभेदौचनिवार्येतेइत्यर्थः ॥

२७६।७
भवेदिति ॥ एकत्रविरुद्धयोःसंयोगइवशब्दोभवेदित्यन्वयः । प्रकृतेचविरुद्धद्वयंभेदार्थकनानाशब्दसमभिव्याहारात्भेद भेदावेवेतिभावः ॥ २७६।८ अन्यथेति ॥ उपमायामिवशब्दस्यप्रसिद्ध्याप्रकृतेपितस्योपमार्थत्वइत्यर्थः ॥ २७६।९ सर्वस्यापीति ॥ यस्यपृथिवीशरीरंयस्यात्माशरीरमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २७६।१० अन्येत्विति ॥ यथासर्वगंधइत्यादौतत्तद्गुणंब्रह्मोपास्यत्वेनप्रतिपिपत्सितं । नतुतद्गुणंब्रह्मसिद्ध्यति । उपासनायाःकर्तव्यत्वेब्रह्मणश्चतत्तद्गुणत्वेवाक्यतात्पर्यकल्पनेगौरवात् । तथाप्रकृतेप्यद्वितीयत्वादिनाब्रह्मोपास्यमेवाभिधीयते । नत्वद्वितीयंब्रह्मप्रतिपाद्यते । उपासनक्रियाध्याहारश्चसर्वगंधादिवाक्येपितुल्यइतिभावः ॥ २७६।१२ मिथ्यात्वेति ॥ मिथ्यात्वप्रतिपादकत्वेनपराभिमताश्रुतिरित्यर्थः । माधवीयभाष्यानुसारेणनानात्वप्रतिपादकबहुश्रुतिविरोधोपिद्रष्टव्यः । तथाहि । कविर्नृचक्षाअभिषीमचष्टऋतस्ययोनाविघृतेमदंती । नानाचक्रातेसदनंयथावेःसमानेनक्रतुनासंविदाने । अनुक्रमणिकाद्युक्तरीत्यासर्ववेददेवतायाःद्यावापृथिव्याद्यधिष्ठानस्यपरमात्मनोनानाविधस्थानत्वमुच्यते । कविः क्रांतदर्शी । नृचक्षाः नृणांद्रष्टासूर्यः । सीं एतेद्यावापृथिव्यौ । अभ्यचष्ट सर्वतःपश्यति । ऋतस्ययोना जलस्ययोनायोनिभूते । मदंती हृष्यंत्यौ । विघृतेसमानेन परस्परप्राणनाख्येन । क्रतुना कर्मणा । संविदाने परस्परमैकमत्यंप्राप्नुतः । तेद्यावापृथिव्यौ । नाना पृथग्भूतं । सदनं स्थानं । चक्राते । तत्रदृष्टांतःयथावेःकुलायंनानाभवतितद्वत् । नानाचक्रातेयम्यावपूषितयोरन्यद्रोचतेकृष्णमन्यत् । श्यावीवयदरुषीचस्वसारौमहद्देवानामसुरत्वमेकं । यम्यायमरूपेमिथुनभूते अहश्चरात्रिश्च

पदाः

त्यतं नानाविधानिवपूंषिशुक्लकृष्णादीनिचक्रातेकुरुतः । किंविधेश्यावीकृष्णवर्णाअरुषीशुक्लवर्णाइत्येवंरूपत रमात्ममूर्तिं
तयोर्मध्येऽन्यत्अर्जुनंअहःरोचते किरणसंबंधाद्दीप्यते । अन्यत्रात्रिरूपंकृष्णं तमःसंबंधात्यम्या सुपोयादे तीर्तिताः ।
न्याभ्यांसमर्थाभ्यामितिननिघातः । अत्राहोरात्रेश्चदेवतायाःपरमात्मनोजीवादिभिन्नतारूपत्वमुच्यते । यां स्थितः ।
नानाहवंतऊतये । अस्माकंब्रह्मेदमिंद्रभूत्तेहाविश्वाचवर्धनं । हेइं । द्रश्मे दृश्यमानाःजनाः । नाना अनेक तथेतिबृह
सुखस्यरक्षणाय । यच्चित् यद्यपिहि त्वाहवंतेस्तुवंति तथापिअस्माकंइदंब्रह्मस्तोत्रं । ते तव । विश्वाअह क्रमस्ति ।
वर्द्धनं वृद्धिकरं प्रीतिकरं । भूत् भवतु । यदिंद्रमन्मशस्त्वानानाहवंतऊतये । अस्माकेभिर्नृभिरत्रास्वर्जय ः । अ
संग्रामेत्वांमन्मशः मन्मनास्तोत्रेण । नाना वहुप्रकाराः जनाः । त्वांआह्वते किमर्थंऊयते रक्षणाय । अत स्याल्प
स्माकेभिरस्मदीयैःनृभिःस्तोतृभिःआहूतःसन् स्वःशत्रुवलंजय अभिभव । अभिष्टयेसदावृधंस्वर्मीळेषुयन्नरः मेवमेवायं
तये । हेइंद्रनरो यजमानाः स्वस्याभिष्टये सहायार्थं सदावृधं सदासेवकान्वर्धयंतंत्वां स्वर्मीह्ळेषु संग्रामेषु न श्रयस्यप
हवंते आह्वयंति । नानानंवाउनोधियः । नोअस्माकंधियः । नानानं नानाविधाभवंति । तथाजनानांव्रत तिच्छंदाः
वंति । तक्षात्वष्टा । रिष्टंदारुतक्षणंइच्छति । भिषक्चिकित्सकः ऋतंरोगंइच्छति । ब्रह्माब्राह्मणःसुन्वंतंयज गज्ञाख्येन
अतःकारणात्हेइंदोसोम त्वंइंद्रार्थंपरिस्रवपरितःक्षर । नानाधियोवसूयवः । ऋषिःप्रवृत्तसोमयागःसन् दश कामादिकं
न्या० १४३ रतिप्रतिवंधकपापापनुत्तये पुरश्चरितानुकीर्तनपुरःसरंअध्यैषणंकरोति । अहंकारुःस्तोमानांकर्तास्मि । त ष्यं । का

पिता । तन्यतेसाविविततः पुत्रोवा । भिषक्भेषजकृत्ब्रह्मेत्यर्थः । सचत्रय्याविद्ययाभिषज्यतीतिश्रुतेः । त
हितावा उपलप्रक्षिणीउपलेषुदृषदादिषुभृष्टान्यवान्हिनस्तिचूर्णयति सक्तून्करोतीत्यर्थः । एवंसर्वेवयंनानाभिव्याहारात्भेद
कर्माणः वसूयवो वसुकामाः । अनुतस्थिम परिचराम । तत्रदृष्टांतः । गाइवगावइव । छांदसोजस्याकारादे ॥ यस्यपृथि
गोष्ठमनुतिष्ठंति । स्वपयःप्रदानेनपरिचरंति । एवंवयमपिपरिचरामः । तज्ज्ञात्वा हेइंद्रपरिस्रव । अत्रनिरुक्त तेपिपत्सितं ।
त्युपलेषुप्रक्षेपणावाकारुरहमस्मिकर्तास्तोमानांततोभिषक् ततइतिसंताननामपितुर्वापुत्रस्यवाभिषगुपलप्रक्षिणी द्वितीयत्वादि
नानमतेर्मातावादुहितावा नानाविधानानाकर्माणोवसूयवोवसुकामाः अन्वास्थितास्मेगावइवगोष्ठमिति। बृहस इतिभावः ॥
नानासंतोबिभ्रतोज्योतिरासा । नानापृथग्भूताःसंतोज्योतिर्मंत्रान् आसा आस्येनबिभ्रतःवर्षितारंबृहस्पति
भेदमिथ्यात्ववादिनांनिंदाचश्रूयते । शश्वंतोहिशत्रवोरारधुष्टेभेदस्यचिच्छर्धतोविंदरांधिं । मर्ताँएनःस्तुव दृकबहुश्रुतिवि
तस्मिन्निजहिवज्रमिंद्र । हेइंद्रतेतवशत्रवःशश्वंतःबहवःररधुःवशमीयुः चिदपिचभेदस्यशर्धतःहिंसकस्यभेद नेनक्रतुनासं
विंदविचारय भेददूषकोयथानश्यतितथाकुरु यश्चवस्तुतःस्तोतॄन्मर्त्यान्प्रतिएनःपापंकृणोति तस्मिन्तिग्मंव यते । कविः
येति । आवदिंद्रंयमुनातृत्सवश्चप्रात्रभेदंसर्वतातामुषायन् । अजासश्चशिग्रवोयक्षवश्चबलिंशीर्षाणिजभ्रुरद लस्ययोनायोनि
इतिभेदःसर्वस्मात्भिन्नं इद्रंईश्वरंयमुनाआवत्तत्तीरवासीसर्वोपिजनो व्यतोषयदित्यर्थः । तृत्सवःतृत्सुसंज्ञा मुतः । तेद्या
श्चावत् । यइंद्रःअत्रास्मिन्सर्वतातौयुद्धेपरकीयाश्वसंबंधीनिशीर्षाणिमुषायत् अमुष्णात् । तमिंद्रमजासः चक्रातेयम्यावपूं
ते अहश्चरात्रिश्चे

पदाःयक्षवश्वजनपदाः बलिमुपहारंजभ्रुःउपजह्रुरिति । भेदमेभिर्जघान । भेदंवन्वंताप्रसुदासमावं । तंइ
एवमन्यान्यावत्समित्यन्यत्वप्रतिपादकाःसंख्याप्रतिपादकाश्चवहुश्रुतयोद्रष्टव्याः ॥ छ ॥ व्यासाद्रिसृत
युजि ॥ न्यायामृतरंगिण्यांनेहेत्यस्यार्थवर्णनं ॥ छ ॥ नेहनानेतिश्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ छ ॥ [२७६।१३] यत्रत्वस्येति ॥ नः
र्थेप्रपाठकेकाण्वानांयत्रवाअस्येतिश्रुतिपाठस्यसत्त्वेपियत्रत्वस्येतिपाठोनास्ति । अविनाशीवाइत्यादिवाक्यंच
ल्यवाक्येसमुद्रपदंचनास्ति । माध्यंदिनानांतुयत्रत्वस्येतिवाक्यसत्त्वेपितत्राविनाशीत्यादिवाक्यंसमुद्रपदंचनः
ठकेकाण्वानांमाध्यंदिनानांचयत्रत्वस्येतिवाक्यपाठसत्त्वेपितन्निकटेऽविनाशीत्यादिवाक्यसत्त्वेपितत्पूर्वखंडिका
घनोनंतरेतिपाठोनास्ति समुद्रपदंचनास्ति । माध्यंदिनानांतुयत्रवाअन्यदिवस्यादित्यादिपाठसत्त्वेनयत्रयत्र
पाठश्चनास्ति तत्किमत्रवाक्यमुदाह्रियतइति । उच्यते । समानार्थकसर्वमंत्रोदाहरणं । यत्रयावानंशोनास्ति
रणीयः । वस्तुतःषाष्ठंवाक्यमुदाहरणं । काण्वपाठेतत्राल्पस्यैवोपसंहरणीयत्वात् । ननुप्रव्रजिष्यतामैत्रेय्यैवहु
वल्क्येनधनेनामृतत्वमस्तिकिमितिपृष्ठवतींमैत्रेयींप्रतिपृथिवीपूर्णेनापिधनेनामृतत्वंनास्तीतिप्रतिब्रुवतायदेवत्वं
तिमैत्रेय्याप्रार्थ्यमानेनप्रश्नानुमोदनपूर्वकंव्याख्यास्यामीतिप्रतिज्ञाय आत्मनिविज्ञातइदंसर्वंविदितमित्युक्तं ।
न्यस्मिन्ब्रह्मणिविदितेन्यद्विदितंभवतीत्याशंकायांब्रह्मतंपरादादित्यादिइदंसर्वंयदयमात्मेत्यंतेनसर्वस्यब्रह्मात्म
कथंजानीयामितिजिज्ञासायांस्थित्युत्पत्तिप्रलयेषुयद्व्यतिरेकेणयन्नोपलभ्यते तत्तदात्मकमितिन्यायमभिसंधा

परमात्ममूर्ति
कीर्तिताः ।
वस्थितः ।
तंतथेतिबृह
दिकमस्ति ।
ार्थः । अ
मातस्याल्प
रमेवमेवायं
वाश्रयस्यप
अतिच्छंदाः
प्राज्ञाख्येन
कामादिकं
ाष्यं । का

कानेकविशेषात्मकप्रपंचस्यस्थितौब्रह्मव्यतिरेकेणानुपलंभंनिदर्शयितुंदुंदुभिशंखवीणाख्यदृष्टांतत्रयमुक्तं । भेव्याहारात्भेद
आर्द्रैंधनाग्निधूमदृष्टांतः । प्रलयेतन्निदर्शयितुंसमुद्रदृष्टांतउक्तः । ब्रह्मविदांब्रह्मविद्यानिमित्तकाविद्यानिरोध
प्रलयइतिसदृष्टांतमुपपादयितुंसैंधवखिल्यखंडिकोक्ता । यथाउदकस्यैवभौमतेजःसंबंधात्खिल्यभावः तद ॥ यस्यपृथि
वएव एवमात्मनोभूतसंबंधात्खिल्यभावस्थानीयःसंसारःभूतविनाशेसतिनश्यति । तदनंतरंममेदंधनमिदंतेपिपत्सितं ।
तिर्नास्तीतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यनेनाभिहिते विज्ञानघनस्यकथंसंज्ञानास्तीत्युच्यतइतिशंकमानांमैत्रेयींप्रतिनमथ्यद्वितीयत्वादि
भावउच्यते अपितुरूपादिदर्शनाभावउच्यतेइत्युत्तरयितुं यत्रहिद्वैतमिवभवतीत्यादिनासंसारदशायांरूपादिर्थिइतिभावः ॥
वेनतद्विषयकज्ञानमस्ति ब्रह्मभूयंप्राप्तस्यतुद्वितीयवस्त्वभावान्नतद्गोचरज्ञानमस्तीतिप्रतिपादयितुं यत्रवाअ कवहुश्रुतिवि
दित्यादिवाक्यमुक्त्वातत्समानस्थानतयाषष्ठस्याप्येवमेवतात्पर्यंवर्णनीयं । माध्यंदिनानामप्येवमेव । तस्मा ानेनक्रतुनासं
त्रवाअस्येतिवा षष्ठेयत्रत्वस्येतिवा माध्यंदिनपाठेषष्ठचतुर्थयोर्यत्रत्वस्येतिवाक्यंद्वितीयमात्रनिषेधेमानमित्य उच्यते । कविः
२७६।१३ २७६।१३
॥ अत्रहीति ॥ षष्ठेप्रपाठकइत्यर्थः ॥ पूर्वत्रेति ॥ यत्रत्वस्येतिवाक्यगर्भितयत्रहिद्वैतमिवेतिखंडिकातःपूर्वलस्ययोनायोनि
घनइत्येतस्यामित्यर्थः इत्यादिनासमानार्थायांकंडिकायामितिशेषः । सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेवस्यात् ।
हास्योद्ग्रहणायैवस्यात् । यतोयतस्त्वाददीतलवणमेव एवंवाअरेइदंमहद्भूतमनंतमपारंविज्ञानघनएवैतेभ्यो चक्रातेयम्यावपूं
तान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिसहोवाचयाज्ञवल्क्यइत्येतत्कंडिकास्थानेपठितायांसयथासैं तूतें अहश्चरात्रिश्चे

ह्यः कृत्स्नोवसथतएवंवा अरेअयंबाह्यःप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्यसंज्ञ परमात्ममूर्ति
स्थितिरुक्तेत्यर्थः ॥ [२७७।१] विज्ञानघनस्येति ॥ प्रज्ञानघनस्येत्यर्थः । ननुसैंधवघनखंडिकायांसमुद्रपदंनास्ति त कीर्तिताः ।
व्याख्यानमिति मैवं एवंमन्यते सैंधवखिल्यखंडिकाव्यवहितपूर्वखंडिकायांसयथासर्वासामपांसमुद्रएकायवस्थितः ।
न्विकारस्यसैंधवखिल्यस्यसमुद्रायनत्वाभिज्ञानात् अब्रूपसैंधवघनाधारतयाभिधीयमानमुदकमपिसमुद्रइतिप्रत्स्तंतथेतिबृह
त्समानार्थतयासैंधवघनखंडिकायामपितदुपसंहर्तव्यं । तथाचश्रुत्यंतरं । यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रायणाःदिकमस्ति।
च्छंतिनामरूपेविहाय । तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यं । इति । नन्वत्रश्रुतौसर्वासाम्वार्थः । अ
मित्यत्रापिसमुद्रशब्देनजलराशिरेवोच्यते । जलराशिंप्राप्तानांनद्यादीनांचतेनसहाभेदएवचप्रत्यक्षसिद्धस्तत्समातस्याल्प
स्थितिरित्यतआह ॥ [२७७।१] नहीति ॥ अत्र सैंधवखिल्यवाक्ये । समुद्रपदसमानार्थोदकपदेनजलराशिर्नोच्यतइत्य रमेवमेवायं
दयेनसमुद्रोवर्धतेसमुद्रेस्नायादित्यादिषुसमुद्रशब्दस्यजलराशौप्रयोगदर्शनादत्रापिसमुद्रपदेनजलराशिरेवग्रही ीवाश्रयस्यप
[२७७।२] अतिच्छंदाः
ह ॥ पूर्वत्रेति ॥ नन्वपामयनत्वेननिर्दिष्टस्यापिसमुद्रस्यकुतःखातादिरूपत्वमतआह ॥ [२७७।३] नचेति ॥ समुद्रोव नप्राज्ञाख्येन
देःखातादावसंभवात्समुद्रशब्दस्यजलराश्यर्थत्वमितिभावः । समुद्रशब्दस्यखाताद्यर्थेप्रकृतोपयोगमाह ॥ न प्तकामादिकं
[२७७।६]
तिरिति ॥ सैंधवघनखंडिकयासंपूर्णयेत्यर्थः ॥ अविनाशीति ॥ सैंधवघनखंडिकाऽव्यवहितोत्तरखंडि भाष्यं । का

य्यत्रैवमाभगवान्मोहांतमपीपन्नवाअहमिमंविजानामीति सहोवाचनवाअरेहंमोहंविजानाम्यविनाशीवाअ
त्तिधर्मेत्यस्यांनप्रेत्यसंज्ञास्तीतिपूर्ववाक्येनभूतवियोगानंतरंमुक्तौज्ञानंनास्तीतियाज्ञवल्क्येनोक्तेकिमात्मनाशए
वात्मनाशात्ज्ञानाभावः उताशेषविशेषगुणनाशएव अथवाऽद्वितीयचिन्मात्रावशेषोवामुक्तिः । येनद्वितीय
वःइत्युक्तं । याज्ञवल्क्येनेत्यादि स्वव्यामोहमाविष्कुर्वतींमैत्रेयींप्रतियाज्ञवल्क्येनमतत्रयमपिनिरस्तमित्यर्थ
रिति ॥ अनिच्प्रत्ययानुपपत्तिश्चद्रष्टव्या । धर्मादनिच्केवलादितिकेवलोपपदपूर्वात्केवलाच्चधर्मशब्दात्तदु
त्तिधर्मानभवतीतिकरणेनायंदोषः । नचपुनरुक्तिः । अविनाशीत्यनेनस्वरूपानाशस्यानुच्छित्तिधर्मेत्यनेनार्था
२७७।१३
स्यचोक्तेरित्यतंआह ॥ अनुच्छित्तिरिति ॥ बहुव्रीहेस्तूभयथाप्याश्रयणीयत्वादितिभावः । ननुचिन्मात्रं
पिनजानीयात् । यत्रद्वैतमिवतत्रैवज्ञानमितिव्यतिरेकव्याप्तौव्याप्यविशेषणमिवेतिव्यर्थंस्यादित्यतआह ॥ यत्र
द्वैतंतत्रज्ञानमित्युक्तेपरमतेऽप्रसिद्धिः । द्वैतस्यमिथ्यात्वेनसर्वत्रतदत्यंताभावस्यैवसत्त्वेनकस्यापिद्वैतानधिकर
त्यस्योपादानेतुमिथ्याभूतंद्वैतंलभ्यते । तच्चस्वात्यंताभावाधिकरणेप्यस्तीतिनाप्रसिद्धिः । नन्वेवंस्वमतेनै
२७७।१४
सत्यपिमिथ्याद्वैताभावादित्यतआह ॥ परप्रीत्येति ॥ युक्तइतिशेषः ॥ अल्पत्वाद्वेति ॥ यथाकथंचिद्भेदस
ननुदृष्टांताद्युपपत्तिभिरात्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानमाघोषयंतीसतीचोपनिषन्नद्वितीयंसहतेइतिकथंतर्कपराव्या

भेव्याहारात्भेद
॥ यस्यपृथि
तेपिपत्सितं ।
द्वितीयत्वादि
इतिभावः ॥
कबहुश्रुतिवि
ानेनक्रतुनासं
च्यते । कविः
लस्ययोनायोनि
प्राप्नुतः । तेद्या
चक्रातेयम्यावपूं
तूते अहश्चरात्रिश्चे

॥ [३७८।२] अन्यथेति ॥ द्वितीयमात्रनिषेधपरत्वइत्यर्थः ॥ [३७८।३] वाक्यशेषइति ॥ सर्वविज्ञानवाक्योत्तरवाक्यइत्यर्थः ।
परमात्मव्यतिरेकेणान्यत्रान्याश्रितंसर्वमितियोवेदतंपुरुषंतदेवसर्वंपरादात्द्येत्खंडयेत् एवमेवब्रह्मतंपरादा।
त्तंलोकान्देवान्वेदान्भूतानिसर्वमित्येवमंतेवाक्येबोध्यं । ब्राह्मणाद्यभिमानिनीदेवतापरमात्माश्रितांमामन्य
तिहेतोःक्रुध्यतीत्यर्थः । अन्यथाब्रह्मतंपरादाद्योब्रह्मवेदेत्यादिनैवपूर्णत्वेनान्यत्रेतिव्यर्थं । अन्याश्रितत्वनिंद्य
तात्पर्यमवसीयतइतिभावः । नन्वात्मनिविज्ञातइदंसर्वंविज्ञातमितिप्रतिज्ञायामात्मव्यतिरेकेणसर्वस्याभावइत्ये
तुंब्रह्मोपादानकत्वंसर्वस्याभिमतं । तदुपपादनायस्थित्यादिषुब्रह्माश्रितत्वंवक्तुंदुंदुभ्यादिदृष्टांताउक्ताइतिद्धि
[३७८।५]
मवगम्यतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यान्शब्दान्शक्नुयाद्ग्रहणाय । दुंदुभेस्तुग्र
तस्यवाशब्दोगृहीतः । अत्रपरमतेसइतिदृष्टांतः । लोकेयथादंडादिनाताड्यमानस्यभेर्यादेःदुंदुभिशब्दसामा
मंद्रादिरूपान्बाह्यान्शब्दान्ग्रहीतुंनशक्तोभवति दुंदुभेस्तुग्रहणेनाहननमाघातः । आहननविशिष्टस्यदुंदु
सामान्यविशिष्टदुंदुभिग्रहणेसतितद्गताविशेषागृहीताभवंति । नतुतएवनिर्भिद्यग्रहीतुंशक्यंते । एवंशंखस्य
वीणायैवाद्यमानायैइत्यत्रचबोध्यं । इत्यादिरूपेणार्थकरणेपियथासामान्यंविनाविशेषोनावतिष्ठते तथाब्रह्म
स्तीत्येवप्रतीयते नतुब्रह्मणितदध्यस्तमिति । दृष्टांतानानुगुण्यात् । सामान्येविशेषस्यानध्यासात् । भव
आर्द्रैधनाग्निधूमदृष्टांतवाक्येपिलीलयानायासेननिश्वसितवज्जगत्सर्जनमित्येवप्रतीयते । नतुतत्राध्यासः ।

परमात्ममूर्ति
कीर्तिताः ।
वस्थितः ।
तंतथेतिबृह
दिकमस्ति ।
वार्थः । अ
मातस्याल्प
तरमेवमेवायं
तीवाश्रयस्यप
अतिच्छंदाः
नप्राज्ञात्म्येन
त्मकामादिकं
भाष्यं । का

विषयेअप्समुद्रदृष्टांतेवाक्येपिस्पर्शत्वग्जिह्वारसाद्यनेकोपन्यासात् त्वग्वेद्यत्वेनस्पर्शस्यत्वगधीनत्वमिवात्माद्यं
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांयत्रत्वस्यार्थवर्णनं ॥ ७ ।
त्यर्थः ॥ ३० ॥ ७ ॥ २७८।७ यद्द्वैतमिति ॥ अयंकाण्वानांपाठः । माध्यंदिनानांपश्यत्वैतद्द्रष्टव्यंनपश्यतीत्यादिपा
ननुकथंनमानं । तथाहि शांकरीयेबृहदारण्यकभाष्येउक्तं । सुषुप्तौनिष्प्रपंचआत्माभवतीतिविक्षिप्यपू
वक्तुं तद्यथास्मिन्नाकाशेश्येनोवासुपर्णोवेत्यादिचतस्रःखंडिकाःप्रवृत्ताः । तत्रसंपरिष्वक्तस्त्रीपुंसदृष्टांतेनप्रा
बाह्यांतरज्ञानराहित्यमुक्तं । तच्चचैतन्यात्मस्वभावस्यस्वयंज्योतिषोऽनुपपन्नमित्याशंकायां ज्योतिर्ब्राह्मणेयां
वखंडिकाःप्रवृत्ताः । तत्तत्रसुषुप्तेयद्द्वैतंनपश्यति तत्तत्रसुषुप्तेपश्यन्वैपश्यन्नेवनपश्यति । ननुसुषुप्तेचक्षुरादि
वान्नपश्यतीतिजानीमइतिचेन्न । हियस्मात्द्रष्टुःस्वरूपभूतायाःदृष्टेर्ज्ञानस्यविपरिलोपोनविद्यते । यथाग्ने
वति तथायावद्द्रष्टृदृष्टिर्भवति । कथंतर्हिनपश्यतीत्युच्यते । उच्यते । नतुतत्विषयभूतंद्वितीयमस्ति । यं
श्रुतौ तथाघ्रिमासुनजिघ्रतीत्यादिश्रुतिष्वपि एवंषाष्ठमैत्रेयीब्राह्मणगतयद्द्वैतंनपश्यतीत्यादिष्वपिद्वितीयमा
क्यश्रुत्यर्थमाह ॥ २७८।९ पूर्वत्रेति ॥ तावाअस्यैताहितानामनाड्योयथाकेशःसहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्नातिष्ठंति शु
दिवाक्येषुशुक्लादिभगवद्रूपैर्नाड्यःपूर्णाइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ २७८।१० तद्रूपाणामिति ॥ भगवन्मूर्तीनांतन्निष्ठशुक्लादि
यत् । द्वैतमितिश्रुतौपश्यतीतिक्रियांप्रतिकर्तृत्वेनब्रह्मपरामृश्यतइतिवक्तुंब्रह्मणःप्रकृतत्वमाह ॥ २७८।११ हृदयंमि

भिव्याहारात्भेद
॥ यस्यपृथि
तेपिपत्सितं ।
यद्द्वितीयत्वादि
यइतिभावः ॥
दक हुश्रुतिवि
नकतुनासं
च्यते । कविः
ऽस्ययोनायोनि
ग्रामुतः । तेद्या
चक्रातेयम्यावपूं
तें अहश्चरात्रिश्चे

नन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनतीर्णोहितदासर्वाञ्छोकान्हृदयस्यभवतीतिपूर्ववाक्ये तदासुष्यवस्थायांसव देपरमात्ममूर्ति
हृदयस्यपरमात्मनःसंबंधीभवतीत्यभिप्रायकहृदयशब्देनब्रह्मप्रकृतमित्यर्थः । ननुहृदयशब्देनकथंब्रह्मोच्यते कीर्तिताः ।
कारमांसपिंडवाचिनस्तत्स्थांतःकरणलक्षकस्यशोकशब्दलक्षितकामान्वितत्वादित्याशंक्यतत्ररूढियोगौदर्शयति॥ वस्थितः ।
दिना ॥ हृदयंब्रह्मेत्यारुणेयाइत्यत्रोपासनाश्रवणेपिब्रह्माहैवताइतिवाक्यशेषेणतेउदरहृदयेब्रह्मैवेत्यर्थकेनहृदयादिकमस्ति। तंतथेतिबृह
रित्यर्थः । छांदोग्ये सवाएषआत्माहृदितस्यैतदेवनिरुक्तंहृदयमिति तस्यब्रह्मणोहृदयमितिनिरुक्तंनाम । बृहत्वार्थः । अ
प्रजापतिर्हृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरंहृदयमिति हृइत्येकमक्षरमभिहरंत्यस्मैस्वाश्चान्येचयएवंवेद दइत्ये पमातस्याल्प
स्वाश्चान्येचयएवंवेद यमित्येकमक्षरमेवेतिस्वर्गंलोकं यएवंवेदेत्यादिनाहृदयशब्दस्यब्रह्मणिरूढेरुक्तत्वात् हृतरमेवमेवायं
तीति हृदयमितियोगस्यापिसूचितत्वाच्च । नाडीवाक्येशुक्लादिगुणानांप्रकृतत्वात् यतद्वैतमित्यत्रयच्छब्देनजीवाश्रयस्यप
त्याह ॥ ३७८।१३ यत्स्वगुणेति ॥ स्वंचगुणादिकंचेतिविग्रहः । स्वंनाडीस्थभगवन्मूर्त्यादि । गुणादिकंचार्थात्स्वस्यैवेत अतिच्छंदाः
नतुतत्द्वितीयमस्तीत्यत्रविद्यमानस्यतच्छब्दस्ययतद्वैतमित्यत्रान्वितस्ययत्पश्येदित्यत्रयच्छब्देनाप्यन्वयइत्यभि तेनप्राज्ञाख्येन
तशब्दार्थभेदंप्रतिप्रतियोगित्वेनब्रह्मणोऽनिर्देशात्कथंस्वस्माद्भिन्नमितिव्याख्यानमित्यतआह ॥ २७८।१६ पश्यतीति आप्तकामादिकं
नेति ॥ चतुर्थस्यप्रथमपादेविचारितं । पदकर्माप्रयोजकंनयनस्यपरार्थत्वात् । ज्योतिष्टोमेएकहायन्याक्रीण देभाष्यं । का

प्रकृत्यश्रूयते षट्पदान्यनुनिष्क्रामतिसप्तमंपदंगृह्णातीति । एकहायन्यागोःसोमक्रयदेशंप्रतिनयनेसतिसप्तं
तद्देशगतपांसून्गृह्णातीत्यर्थः । तत्रएकहायनीनयनेसंदेहः किंपदपांसुप्रयुक्तमपिक्रयप्रयुक्तमपिवाउतक्रयप्रयु
र्थंकिंएकहायनीउभयार्थावाक्रयार्थमेववा । तस्याह्युभयार्थत्वेतत्संस्कारार्थस्यनयनस्यापितद्द्वारेणोभयप्रयुक्तत्वं
त्रार्थत्वेत्वेकहायन्यास्तन्नयनस्यापिक्रयमात्रार्थत्वेऽपरस्याशेषित्वादप्रयोजकत्वं । पूर्वपक्षस्तु । उभयार्थैकहायनं
श्रुत्याक्रयार्थायाउभयार्थत्वेमानाभावः । क्रयार्थायाअपितस्याःसन्निधानेनानुपपत्त्याचपदपांस्वर्थत्वस्यापि
थाहि । पदपांसूनांपदिनंविनानुपपत्त्यासन्निधानाद्योग्यत्वाच्चएकहायन्येवपदिनीसंबध्यते । नचपदपांसूनां
षित्वासंभवः । यर्हिहविर्धानेप्राचींप्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपांज्यादितिसोमधारणार्थशकटस्यहविर्धानसंज्ञस्ययं
स्तदंजनंपदपांसुनाकर्तव्यमितितेषांसप्रयोजनत्वात् । तदुक्तंतंत्रसारे । किंप्राप्तंयद्यपेक्षत्वात्पदस्यपदिनीस्व
त्सन्निधेश्चेहाप्यंगंस्यादेकहायनी । श्रुत्यास्याःक्रयशेषत्वेप्यन्यथानुपपत्तितः । सन्निधेरितरांगत्वमपिस्यात्पशुध
र्थत्वबोधेपिशेषाणामुपदेशतः । विकृत्यर्थत्वमप्येषामतिदेशेनचेष्यतइति । सिद्धांतस्तु । श्रुत्याक्रयार्थायाएक
रार्थस्यनयनस्यापिक्रयार्थत्वात्तदनुनिष्पन्नपदपांसूनांनयनंप्रत्यप्रयोजकत्वं । तदुक्तंतंत्रसारे । क्रयार्थायाःप्र
संभवात् । नदुर्बलप्रमाणेनकल्पनीयातदर्थतेति । सन्निधिलक्षणेनदुर्बलप्रमाणेनपदपांस्वर्थत्वमपिनैकहायन
त्यर्थः । अत्रपूर्वपक्षन्यायेनयथापदपांसुषुप्रकृतैकहायनीपदिनीसंबध्यते तथाद्वैतमित्यत्रप्रतियोगित्वेनप्रकृ

भिव्याहारात्भेद
॥ यस्यपृथि
तिपिपत्सितं ।
यद्वितीयत्वादि
यइतिभावः ॥
दक हुश्रुतिवि
नक्रतुनासं
ध्यते । कविः
स्ययोनायोनि
म्भुतः । तेद्या
त्रक्रातेयम्यावपूं
तं अहश्चरात्रिश्चे

तरंगिणी
नेहनाना०
१ । २९

॥२००॥

२७१।३
त्यर्थः । अत्रपदन्यायेनेत्यादिपाठकल्पनमतएवनिरस्तं ॥ आनंतर्यमिति ॥ बहुषुपठितेषुकस्यचिदानंतर्यस्यपरमात्ममूर्ति
ष्ठानक्रमार्थत्वेनचतत्सन्निधिविशेषाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेः उभयार्थाकांक्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगात् कीर्तिताः ।
साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानंतर्यमंगांगिसंबंधस्यानाक्षेपकमितिजैमिनिसूत्रार्थः । तथाहि । तृतीयस्यप्रथमवस्थितः ।
स्तावनिक्ते उलपराजिंस्तृणातीतिदर्शपूर्णमासयोःश्रूयते । तत्रहस्तावनेजनस्य हस्तेसंस्कारार्थस्यतद्वाराकिंस्तंतथेतिबृह
भाविउलपराजिस्तरणमात्रंप्रत्यंगत्वं उतस्वानंतरभाविउलपराजिस्तरणादिसर्वपदार्थांगत्वंवेतिसंशयः । ऊर्ध्वलूःदिकमस्ति।
सुगंध्यादिकठिनतृणानि । तैस्तृणैर्दीर्घवेदिमध्यस्तरणंउलपराजिस्तरणं । तत्राव्यवहितानंतरांतिक्रमहेतोरयंवार्थः । अ
त्किंभावयेदित्युपकार्यापेक्षायांअग्रेपठितएवोपतिष्ठतेनपूर्वइति पूर्वत्रासंबंधादव्यवहितोत्तरोलपराजिस्तरणंप्रलमातस्याल्प
मंगमितिप्राप्ते स्तरीतुमित्याद्यश्रवणाद्द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यत्वाभावादाकांक्षायोग्यतयोरनंतरस्येवतदुत्तरेतरमेवमेवायं
न्निधिमात्रस्यचोक्तविधयान्यथासिद्धत्वात्साध्यांतराश्रवणेनचावांतरकथंभावरूपावांतरप्रकरणाभावात्सर्वस्योजीवाश्रयस्यप
जनमितिसिद्धांतः । तदुक्तंवार्तिके । नतावदेकवाक्यत्वंदृश्यतेयोग्यतासमा । अवांतरकथंभावस्तदानींन अतिच्छंदाः
तद्यथास्मिन्नाकाशइत्यादिषुप्रस्तुतस्यसुप्तजीवस्यपुण्यपापानन्वागतिमुक्त्वासुषुप्तेस्वयंप्रकाशस्यात्मनोरूपादिविनप्राज्ञाख्येन
२८९।५
वप्रतिपादनात् जीवपराःखंडिकाःकथंपरमात्मनियोज्यंतंइत्याशंक्यपरपक्षेनुपपत्तिमाह ॥ कथंचेति ॥ परप्तकामादिकं
त्यादेर्विलोपएवास्ति । चक्षुरादिकरणकरूपगंधादिविषयोपहितज्ञप्तेरेवद्दशित्वघ्रातित्वादियुक्तत्वात् । सुप्तं भाष्यं । का

नित्याखंडचैतन्येतुतथात्वाभावादितिभावः ॥ द्रष्टुरादीति ॥ नचषष्ठ्योःसामानाधिकरण्यमितिवाच्यं । तं भिव्याहारात्भेद
विवक्षितार्थत्वेनद्रष्टृदृष्टिशब्दयोरर्थभेदाभावेनान्यतरवैयर्थ्यात् । यथोक्तंत्वदीयेबृहदारण्यकभाष्ये । न भिव्याहारात्भेद
विषयएवतृच्दृष्टोयथाच्छेत्ताभेत्तेत्याशंक्य अपरिलुप्तस्वभावैवात्मनोदृष्टिरतस्तयास्वयंज्योतिःस्वभावयापश्यः ॥ यस्यपृथि
तेइत्यादि । यथादित्यादयोनित्यप्रकाशस्वभावाएवसंतःस्वाभाविकेननित्येनैवप्रकाशेनप्रकाशयंतीत्युच्यंते निपिपत्सितं ।
ऽविपरिलुप्तस्वभावयादृष्ट्यानित्ययाद्रष्टेत्युच्यतइतिच ॥ यथेत्यादि ॥ जीवगतसुषुप्त्यवस्थायाःपरमात्माधी थद्वितीयत्वादि
च्यते श्रुतौतद्यथास्मिन्नित्यादि । सुपर्णशब्देनक्षिप्रगामीश्येनविशेषउच्यते । संहत्यप्रसार्यपक्षौ । सम्यग्ली यइतिभावः ॥
योनीडं तस्मै । नीडार्थमात्मनैवध्रियते । नीडेतिष्ठतीतियावत् । एवमेवायंपुरुषएतस्माअंतायधावति । दक हुश्रुतिवि
कामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतियथापक्षीपरिपतनजश्रमापनुत्तयेस्वनीडमुपसर्पति एवमेवजाग्रत्स्वप्नजश्रमा नक्रतुनासं
नंधावतिप्राप्नोति । अयंपुरुषोजीवः । एतस्मैअंतायस्थानायसुप्त्यवस्थाप्रदायपरमात्मने यत्रपरमात्मनिसुप्तोजं च्यते । कविः
नंदःपरोविष्णुस्तमाप्तःसुप्तउच्यते । संप्राप्यतमजंजीवःकामयेन्नैवकिंचन । नचस्वप्नसमभ्रांतिज्ञानंयातिकदाच स्ययोनायोनि
किमुज्ञानान्मुक्तौप्राप्तोजनार्दनमितिबृहदारण्यकभाष्योक्तेः । तावाअस्यैताहितानामनाड्योयथाकेशःसहस्र प्लुतः । तेद्या
णिम्नातिष्ठंति शुक्लस्यनीलस्यापिंगलस्यहरितस्यपूर्णाअथयत्रैनंघ्नतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छाययतिगर्तमिवपत चक्रातेयम्यावपूं
पश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्रदेवइवराजेवाहमेवेदंसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकः । पूर्वत्रपरमात्म ते अहश्चरात्रिश्चे

त्वमुक्तमत्रविविच्यते । तावै शास्त्रांतरप्रसिद्धाः । अस्य सुप्तजीवशरीरस्य । एताःहितनामकाःसूक्ष्माःशुक्लादिपरमात्ममूर्तिभिःपूरितानाड्यस्संति तासुनाडीषुकंठदेशेयदाजीवोभवतितदास्वप्नंपश्यति । निहितोभगवान्यत्रहितानाड्यःप्रकीर्तिताः । नानावर्णोहरिस्तासुनानारूपीव्यवस्थितः । तासांमध्येसुषुम्नाचतत्रसुप्तिंव्रजत्ययं । ताएवकंठदेशस्थाजीवस्तत्रव्यवस्थितः । स्वप्नान्पश्यतिजाग्रद्वद्वयंचप्रतिपद्यते । अइत्यादिश्यतेविष्णुरविद्यातन्निरीक्षणं । तेनस्वप्नानयंपश्येज्जीवोजागरितंतथेतिबृहदारण्यकभाष्योक्तेः । ननुजीवतुल्यःपरमात्माकथंजीवस्याधारःस्यादतउच्यते । परमात्माज्ञाननिमित्तंजीवस्यहननादिकमस्ति । अतोनजीवतुल्यःसइत्यर्थः । जिनंति वशीकुर्वंति । विच्छाययति हस्तिवत्धावति । इवशब्दोहननादेरस्वभावत्वार्थः । अत्राविद्ययापरमात्मविषयाज्ञानेनयत्रचेतनसमूहे देवोहमस्मीत्यादियोमन्यतेसः अस्यजीवस्यउत्कृष्टंस्थानंदेवाद्युपमातस्याल्पत्वार्थइवशब्दः । तद्वाअस्यैतदतिच्छंदाअपहतपाप्माभयꣳरूपंतद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरमेवमेवायंपुरुषःप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरं तद्वाअस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामंरूपंशोकांतरं । जीवाश्रयस्यपरमात्मनोमहिमातयोर्भेदश्चात्रोच्यते एतस्यजीवाश्रयस्यपरमात्मनःतदेतत्प्रसिद्धंरूपंवैकीदृशंतत् । तदुच्यते । अतिच्छंदाः छंदसामवाच्यं । छंदःकामोतिगतोयस्मात्तदतिच्छंदं । छांदसंसकारांतत्वमितिवा । अपहतपाप्म भयरहितं । तेनप्राज्ञाख्येन भगवद्रूपेण । संपरिष्वक्तःबाह्याभ्यंतरविषयौनजानाति । तत्रदृष्टांतस्तद्यथाप्रिययेत्यादि । अस्यप्राज्ञस्यएतत्आप्तकामादिकं शोकांतरंशोकेनरहितंरूपं । अत्रमाध्यंदिनानामशोकांतरमितिपाठः । तदभिप्रायेणशोकंविनासुरमणादित्यादिभाष्यं । का

ण्वानांतुशोकांतरमितिपाठः॰। अत्रपिताऽपिताभवतिमाताऽमातालोकाअलोकादेवाअदेवावेदाअवेदा अत्रस्तेनोऽस्तेनोभवति भ्रूणहाभ्रूणहाचांडालोचांडालःपौल्कसोपौल्कसःश्रमणोश्रमणस्तापसोतापसोनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनतीर्णोहितदासर्वा न्छोकान्हृदयस्यभवति । अत्रसंगंपरमात्मानंप्राप्तस्यमुक्तस्यासंगत्वमुच्यते । तेनाश्लिष्टस्स्वपुत्राणांदायादानांनवैपिता । तेषांदुःखाददुःखित्वान्नमातालोकमान्यपि । अलोकमानान्नोलोकोदेवोपिस्वाधिकारतः । वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्नदेवोदेवमा न्यपि । अवेदमानान्नोवेदःपापीपापफलाप्ययात् । अपापःश्रमणश्चापीत्यादिबृहदारण्यकभाष्योक्तेः । अत्रपरमात्मप्राप्तौस त्यांपिताऽपिताभवतिं देवाःनदीव्यंतिसंसारवत् । वेदाश्चतथा । चांडालःशूद्रात्ब्राह्मण्यामुत्पन्नः । पौल्कसःशूद्रात्क्षत्रिया यामुत्पन्नः । श्रमणः श्रमकंरकर्मयुक्तः । हियस्मात् तदामुक्तौसर्वान्शोकान्तीर्णःसन्हृदयस्यपरमात्मनःसंबंधीभवति अतो युज्यतेतस्यासंगत्वं एवंभूतःपरमात्मायज्जानातितदस्ति यन्नजानातितन्नास्तीत्येषोर्थोयद्वैतंनपश्यतीत्यादावुच्यते । तदुक्तं त त्रैव । यत्किंचिद्वस्तुभगवतानदृष्टंतन्नास्त्येव विद्यमानंसर्वंपश्यत्येवेति । तथाचश्येनाकाशादिस्थानीयस्यजीवसंसारस्यसत्य त्वमेवप्रतीयतइतिसर्वसामंजस्येनवाक्योपपत्तौव्याहत्यादिदोषयुक्तद्वितीयमात्रनिषेधपरत्वायोगादित्यर्थः । यद्वैतंनेतिसुवचः शेषार्थग्रहणेपरे । चतुष्पदीमादिशतत्रिपदीमपरेगिरं । अत्रैवप्रकरणेयत्रहिद्वैतमित्यादौद्वैतमितिपदस्यश्रवणाच्च ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामर्थोनत्वित्यदःश्रुतेः ॥ नतुतद्वितीयमस्तीतिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥ ननुछंदोगोपनिषदिपित्रोद्दालकेनगुरुकुलंप्रतिप्रेषितंपुनःपरावृत्यागतमब्रह्मविदंश्वेतकेतुंप्रतियस्मिन्ज्ञातेसर्वंज्ञातंभ

वति ताद्दशमुपदिश्यमानंवस्तुगुरून्पृष्टं किमित्युक्ते अवाच्यमपिस्वगुरूणामज्ञानंपुनर्गुरुकुलप्रेषणभयात्श्वेतकेतुरुक्तवान्
ममगुरवस्तद्वस्तुनावेदिषुः यद्यावेदिष्यन्मांप्रत्युपादिक्ष्यन्निति । भवानेवतुपितात्रवीत्विति श्वेतकेतुनापृष्टेब्रह्मज्ञानेनसर्वज्ञा
तमित्यस्योपपादकंसर्वस्यब्रह्मानन्यत्वमुक्तमित्यतोवाचारंभणादिशब्दामिथ्यात्वेमानमित्यतआह ॥ २८०।५ वाचारंभणेति ॥ कृद्यो
२८०।६ गइति ॥ कर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठ्याबाधितत्वात्तृतीयानोपपद्यतइत्यर्थः । ननुकरणेतृतीयाभविष्यतीत्यतआह ॥ २८०।६ वाचेति ॥
२८०।७ अक्षरेति ॥ अप्येकाक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयादितियास्कोक्तेरित्यर्थः ॥ २८०।१० उक्तंहीति ॥ अन्यथास्वंरूपमितिपरिभाषयानवाशब्दयो
रेवविभाषासंज्ञाद्यांविभाषाजसीत्यादौनवाशब्दयोरेवग्रहणंस्यान्नार्थस्येतिभावः ॥ २८१।१ तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि ॥ द्वितीयस्यप्रथमपादे
विचारितंअनुषंगोवाक्यसमाप्तिः सर्वेषुतुल्ययोगित्वात् । पूर्वाह्णापराह्णयोरभ्यस्यमानमाग्नेयसौम्यवैष्णवयागत्रयमेकोपसत् ।
तथाविधानांतिसृणामुपसदांज्योतिष्टोमेविहितानामवयवभूताप्रत्येकमादावाग्नेय्युपसदग्निमनीकमितिवाक्येनविहिता ।। तत
श्चाग्नेय्यस्तिस्रउपसदोभवंति । ताश्चत्रिषुदिवसेष्वनुष्ठीयंते । तत्रयथासंख्यलक्षणेनक्रमप्रमाणेनप्रथमायाउपसदः यातेअग्नेऽ
याशयातनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठोग्रंवचोअपावधीत्त्वेषंवचोअपावधीत्स्वाहा इतिनिराकांक्षोमंत्रआम्नातः । उत्तरयोस्तु । यातेअग्नेर
जाशया यातेअग्नेहराशयेतिसाकांक्षौमंत्रौ तत्रापरिपूर्णमंत्रस्यावश्यंपरिपूर्णस्समर्थोवाक्यशेषःकल्पनीयः । तदुक्तंवार्तिके । न्यू
नवाक्यप्रयोगोहिवेदेनचसमाश्रितः । कश्चित्क्वापिस्थितःशेषःसोन्वेष्टव्यःप्रयत्नतइति । एवंस्थितेशेषेकिंलौकिकोवावैदिकोवा

शेषइतिचिंत्यते । तत्रलौकिकएवेतिपूर्वपक्षः । तदुक्तंवार्तिके । नान्यत्रोत्सहतेगंतुंवैदिकंसन्निबंधनं । यथेष्टविनियोगंतुसर्वार्थंवस्तुलौकिकमिति । यद्यपिव्यवस्थितत्वेनबुद्धिविलंबाभावाद्वैदिकस्याव्यवस्थिताल्लौकिकाल्लघुतरप्रयोगत्वेनप्रयोज्यत्वमवधार्यते । तथापितत्रवैदिकत्वबुद्धिविरहःपूर्वपक्षिणोभिमतः । तदुक्तंवार्तिके । तानेववैदिकान्वर्णान्भारतादिनिवेशितान् । स्वाध्यायनियमंहित्वालोकबुद्ध्याप्रयुंजतइति । सिद्धांतस्तु । वैदिकवाक्यस्यवैदिकएवशेषःनलौकिकः । तदुक्तंवार्तिके । किमुक्तव्यापृतौवेदेलौकिकावसरस्थितिः । तद्व्यापारविमोकश्चसकलान्वेषणक्षये । अदृष्टःप्रकृतावर्थःप्रत्ययेन्विष्यतेततः । पदेस्वस्मिन्नलब्धस्तुप्रार्थनीयःपदांतरे । स्वस्मिन्वाक्येऽपिनस्याच्चेन्मृष्योवाक्यांतरेततः । वाक्यांतरेपिनस्याच्चेन्मृष्यःप्रकरणेततः । यदिप्रकरणेनस्यान्मृष्यःप्रकरणांतरेइति । तदिहरजाशयाहराशयामंत्रयोःशेषःस्वपदवाक्ययोरलब्धत्वाद्वाक्यांतरेनूनमित्युपसंह्रियते । सचयत्प्रदेशवर्तित्वेनताभ्यामाकांक्षितस्तत्रैवविनियुज्यते । शक्नोतिचायंसर्वैरन्वेतुं । अन्वयकारणानामाकांक्षादीनामविशेषात् । व्यवहितसमाम्नातानामपि असंबंधिपदव्यवधानाभावेनबुद्धिविपरिवृत्तिरूपसन्निधिसत्त्वात् । आनंतर्यस्याप्रयोजकत्वात् । तदुक्तंवार्तिके । आकांक्षासन्निधानंचयोग्यतावेतितत्त्रयं । संबंधकारणत्वेनक्लृप्तंनानंतरश्रुतिः । तथा अनंतरेणसंबंधः[२८२।१]स्यात्परस्याप्यनंतरः । ततःपुनस्तदारूढःपरानंतर्यमश्नुतइति । तस्मादाम्नात[२८२।१]मेवसर्वार्थमितिवैदिकएवशेषइति ॥ कथंचेति ॥ दृष्टांत[२८२।२]स्यमृन्मयादेर्मृदाद्युपादानकत्वेनतद्विवर्तत्वाभावादित्यर्थः ॥ ब्रह्मेति ॥ तथाचोपादानत्वसाम्याद्दृष्टांतोक्तिरित्यर्थः ॥ मुमुक्षिवति ॥ मोक्षहेतुब्रह्मज्ञानशून्यंस्तब्धंश्वेतकेतुंप्रतिब्रह्मणोबुबोधयिषयाउद्दालकस्यतथाप्रतिज्ञाना

दित्यर्थः ॥ [२८।२।३] अन्यथेति ॥ विशिष्टज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञायामित्यर्थः ॥ [२८।२।३] अनादीति ॥ ब्रह्मज्ञानेनाविद्यादेर्ज्ञानंनस्यादित्यर्थः ॥ [२८।२।५] वैयर्थ्याच्चेति ॥ निष्प्रयोजनत्वाद्विरुद्धार्थत्वाच्चेत्यर्थः । तदेवाह ॥ [२८।२।५] नहीति ॥ [२८।२।६] मृत्त्वइति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः । विवर्तत्वसाम्याद्दृष्टांताइतिद्वितीयमाशंक्यनिराकरोति ॥ [२८।२।७] नचेति ॥ मृदादौघटादेरनध्यासाद्दृष्टांतानानुगुण्यमित्यर्थः । मृदादौ घटादेरनध्यासेहेतुमाह ॥ [२८।३।७] मृत्तत्वेति ॥ मृद्धटयोःसत्वसाम्यात्मृत्तिकेत्येवसत्यमिति विशिष्यमृत्तिकासत्यत्वोक्त्ययोगइत्याह ॥ [२८।३।८] व्यवहारेति ॥ घटादेर्मृद्विवर्तत्वमभ्युपेत्यापिदूषयति ॥ [२८।३।१] शुक्त्यादीति ॥ घटादेर्मृद्विवर्तत्वेपिमृज्ज्ञानात्घटादिज्ञाननिदर्शनंनसंभवति । शुक्तिरूप्यादावदर्शनादित्यर्थः ॥ [२८।३।१२] एवंहीति ॥ प्रपंचतत्वस्यब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ॥ [२८।३।१३] सर्वेति ॥ घटज्ञानेसतिघटस्यापिज्ञाततत्वादित्यर्थः । ननुनसर्वसाधारण्यंघटादिज्ञानस्य । तत्प्रत्यहेतुत्वादतआह ॥ [२८।३।१३] स्वस्येति ॥ ब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः । ननुव्यक्तिभेदविवक्षायांनदोषइत्यतआह ॥ [२८।३।१३] येनेति ॥ ज्ञानव्यक्तिभेदेपिज्ञातस्यैवज्ञाततत्वादित्यर्थः ॥ [२८।३।१५] तथात्वइति ॥ ब्रह्मभ्रमानधिष्ठानं आनंदोब्रह्मतत्वंनस्यात् । एवंशुक्तित्वमपीत्यर्थः । तत्वलक्षणस्यशुक्त्यादावभावान्नतत्रूप्यादेस्तत्वमित्याह ॥ [२८।३।१६] नचेति ॥ स्वरूपमेवनभवति । नतरामसाधारणंतदित्यर्थः । इतोपिनासाधारणमित्याह ॥ [२८।३।१६] अनेकेति ॥ [२८।३।१७] किंचेति॥ तत्वतत्विनोरभेदादितिभावः । घटघटत्वादेःसपक्षत्वान्नव्यभिचारः । ननुमृन्निश्चयेपिघटादौसंशयात्तवमते नसदृशज्ञानादि

नासर्वविज्ञानोपपत्तिरित्यतआह ॥ ३८३।८ अस्मत्पक्षइति ॥ नवयमेकांततःप्रधानज्ञानेनसर्वविज्ञानंब्रूमोपितुसदृशप्रधानज्ञानेसति सर्वविज्ञानफलंभवतीति ॥ ७ ॥ ७ ॥ वाचारंभणमितिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ ३२ ॥ ननुबृहदारण्यके इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानां मध्वस्यैपृथिव्यैसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मꣳशारीरस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषो ऽयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वमितिचतुर्दशकृत्वःसर्वस्यब्रह्मात्मत्वंबोध्यते । तथाहि बृहदारण्यकभाष्ये । इदं सर्वयदयमात्मेतिप्रतिज्ञायामात्मैकोद्भवत्वस्यात्मैकप्रलयत्वस्यचहेतोरसिद्धिरत्रनिवार्यते । तथाहि । यत्लोकेपरस्परोपकार्यो पकारकभूतंतदेककारणपूर्वकमेकप्रलयंचदृष्टं । इदमपिपृथिव्यादिलक्षणंजगत्परस्परोपकार्योपकारकत्वात्तथाभूतंभवितुम र्हति । इयंपृथिवीसर्वेषांब्रह्मादिस्तंवपर्यंतानांभूतानांप्राणिनांमधु मध्विवमधु । यथैकोमध्वपूपोनैकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः एवमि यंपृथिवीसर्वभूतनिर्वर्तिता तथासर्वाणिभूतानिपृथिव्यैपृथिव्याःअस्याःमधु । यश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशम योऽमृतमयोऽमरणधर्मापुरुषोयश्चायमध्यात्मंशारीरःशरीरेभवःतेजोमयादिपुरुषोलिंगाभिमानीसर्वेषांभूतानामुपकारात्करण त्वेनमधुसर्वाणिचभूतान्यस्यमधु । चशब्दसामर्थ्यादेवमेतच्चतुष्टयंतावदेकंसर्वभूतकार्यं । सर्वाणिचभूतान्यस्यकार्यमतोस्यैक कारणपूर्वकतयायमेवसःयोयंप्रतिज्ञातइदंसर्वंयदयमात्मेति । इदममृतंयन्मैत्रेय्यैअमृतत्वस्यसाधनमात्मविज्ञानमुक्तं इदंब्रह्म यद्ब्रह्मतेब्रवाणीत्यध्यायादौप्रकृतं इदंसर्वंअयमेव । तस्मान्मधुब्राह्मणंमिथ्यात्वेमानमिति । तत्राह ॥ २८४।१६ ब्रह्मैवेदंसर्वमिति ॥ अत्रब्रह्मशब्दोनश्रुतिपाठगतः । तस्यइदंब्रह्मेतिइदंशब्देनान्वयात् । किंतुअयमेवसयोयमात्मेत्यत्रत्यस्यायमेवेत्यस्यार्थानुवादः

इदंसर्वंअयमेवपूर्वप्रकृतंब्रह्मैवेति । अतएवकाण्वानांमाध्यंदिनानांचश्रुतौएवशब्दाभावादपपाठोयमितिनमंतव्यं । अयमेवे
त्यत्रत्यस्यएवशब्दस्यानुवादात् ॥ [२८५।७] पूर्वेणेति ॥ उपलक्षणमेतत् । सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिःसर्वेषांभूतानांराजा
तद्यथा रथनाभौचरथनेमौचाराःसर्वेसमर्पिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणिभूतानिसर्वेदेवाःसर्वेलोकाःसर्वेप्राणाःसर्वएवात्मानः
समर्पिताः इत्युत्तरवाक्येनभूतादिसत्त्वतात्पर्यकेणचविरोधोज्ञेयः ॥ [२८५।७] सर्वंखल्विदमिति ॥ एषआत्मांतर्हृदयेज्यायान्पृथि
व्याइत्यादिनेत्यर्थः ॥ [२८५।८] आत्मैवेत्यस्येति ॥ यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्य
तइतीशावास्यश्रुतिः ॥ [२८५।८] सर्वभूतेष्विति ॥ यस्तुसर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषुचात्मानंनततोविजुगुप्सतइत्य
नेन ॥ [२८५।८] याथातथ्यतइति ॥ यथार्थान् ॥ छ ॥ छ ॥ इदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छ ॥ ननुयस्मात्परंनास्ति
अपरंचनास्तीत्यर्थकरणादपराभावोपिसिध्यतीत्यतआह ॥ [२८५।११] नञइति ॥ यथाश्रुतेनैवोपपत्तेरित्यर्थः । अस्तिक्रियायांस्तुन्या
यप्राप्तन्नानुषंगइतिभावः ॥ [२८५।१२] तेनेदमिति ॥ वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकस्तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमित्यनेन ॥ [२८५।१२] ततोयदिति ॥ त
तोयदुत्तरतरंतदुनात्येतिकश्चनेत्यनेन । ननुयस्मान्नाणीयइतिवाक्यशेषेनिषेधद्वयश्रवणादत्रापितदनुमीयतइत्यतआह ॥ य
[२८५।१३] स्मान्नाणीयइति ॥ छ ॥ छ ॥ यस्मात्परंनेतिश्रुत्यर्थः ॥ ३४ ॥ छ ॥ ननुप्रपंचोयदिविद्येतेत्यादिकंप्रपंचमिथ्यात्वेमानं ।

तथाहि । मांडूकोपनिषद्विवरणरूपगौडपादीयवार्तिकस्थशांकरीयभाष्येतदानंदगिरौचव्याख्यातं । प्रपंचोयदीत्येतस्मात्पूर्व श्लोके अनादिमाययासुप्तोयदाजीवःप्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतंबुध्यतेतदाइत्येतस्मिन्तुरीयमद्वितीयमित्युक्तं । तत्प्रपंचस्यद्वितीयस्यसत्त्वादयुक्तमित्याशंक्यतुरीयप्रबोधात्प्रपंचनिवृत्तौतदद्वितीयत्वमविरुद्धमितिचोक्तं । तवप्रपंचनिवृत्त्याचेदद्वितीयत्वं तर्हिप्रपंचनिवृत्तेःपूर्वमनिवृत्तेप्रपंचेकथमद्वैतमित्याशंकायांतत्परिहारायप्रपंचोयदीतिश्लोकः । सत्यमेवंस्यात्प्रपंचो यदिविद्येतरज्जौसर्पइवकल्पितत्वान्नतुसविद्यते । यथात्मनिकारणाधीनःसन्प्रपंचोविद्येततदाकृतकस्यानित्यत्वनियमात्तन्निवृत्तिरवश्यंभाविनी । कार्यस्यनिवृत्तिर्नामकारणसंसर्गः । ततःसतिकारणेप्रपंचनिवृत्तेरनात्यंतिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराशंक्येत । नचकारणाधीनःसन्प्रपंचोस्ति । तस्यकल्पितत्वेनावस्तुत्वात् । नहिरज्ज्वांभ्रांतिबुद्ध्याकल्पितस्सर्पोविद्यमानस्सन्विवेकतोनिवृत्तोनचमायामायाविनाप्रयुक्तातद्दर्शिनांचक्षुर्बंधापगमेविद्यमानासतीनिवृत्ता तथेदंप्रपंचाख्यंमायामात्रंद्वैतंरज्जुवन्मायाविवच्चाद्वैतंपरमार्थतः । तस्मान्नकश्चित्प्रपंचःप्रवृत्तोनिवृत्तोवास्ति । ननुशास्ताशास्त्रंशिष्यइतिविकल्पःनिवृत्तइत्यत्रोच्यते विकल्पोविनिवर्तेतेति । यदिकेनचिद्धेतुनातत्वज्ञानाख्यकार्येणशास्तृशास्त्रादिर्विकल्पोहेतुतयाकल्पितस्तथाप्यसौबाधितोनिवर्तेत । नतुतात्विकमद्वैतंप्रतिरोद्धुमर्हति । उपदेशात् उपदेशमुद्दिश्यतत्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेवतत्वज्ञानहेतूपदेशनिमित्तोयंवादः शिष्यः शास्ताशास्त्रमिति । उपदेशकार्येतुज्ञानेनिर्वृत्तेजातेपरमार्थतत्वेद्वैतंनविद्यतइति । तस्मादिदंमानमित्यतस्तद्व्याख्याति ॥ प्र
२८६।१ पंचइति ॥ ३८६।३ इत्यत्रापीति ॥ अनादीतिश्लोकयोर्विपर्ययपर्यवसायितर्करूपत्वादाद्यश्लोकेनसादित्वनिरासोनादित्वंचसिध्यति ।

द्वितीयेनकल्पितत्वनिरासोकल्पितत्वंच [२८६।५] । अतएवनतद्धैकआहुरितिदृष्टांतवैषम्यमितिभावः । श्लोकयोर्भेदपदाभावेपिप्रपंच
भेदेनैवभेदोभिधीयतइत्याह ॥ [२८६।७] भेदप्रपंचइति ॥ ननुद्वितीयभावविकाररूपसत्तार्थकत्वाद्विदेःकथंविद्यतेत्यस्यउत्पद्यतेति
व्याख्यानमित्यतआह ॥ उत्पत्तिरपीति ॥ अवांतरभेदविवक्षयाद्वितीयभावविकारत्वमपिसत्तायाइतिभावः । विदेरुक्तवि
धयोत्पत्त्यर्थत्वेपितत्राप्रयोगादसाधुत्वमाशंक्यसत्तार्थस्यापिभवते [२८६।७] रुत्पत्तौप्रयोगदर्शनात्समानन्यायेनविदेरप्युत्पत्तौप्रयोगोनासा
धुरित्यभिसंधायभावार्थाधिकरणवार्तिकमुदाहरति ॥ तेनेत्यादि ॥ धात्वर्थभिन्नाभावनाप्रत्ययप्रतिपाद्यास्तीतिप्रस्तावे ननु
भावनायाःप्रत्ययवाच्यत्वेधात्वर्थस्यैवनिष्पाद्यत्वलक्षणक्रियारूपेणप्रत्ययेनाभिधानाद्भावनात्वोपपत्तेर्भावयेद्यागेनेतिक्रियाकर
णतयाभेदेननिर्देशोनुपपन्नइत्याशंक्यभवनक्रियाकर्तृकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वंधात्वर्थव्यावर्तकलक्षणमभिहितंतेनेत्यादिना ।
येनकारणेनकरोतिभावयत्योस्तुल्यार्थत्वंतेनेत्यर्थः । भूतिषु भवनेषु कर्तृत्वंप्राप्तस्य भवतः उत्पद्यमानस्ये [२८७।१] तियावत् । अत्रउ
त्पद्यमानस्येतिप्रयोक्तव्येभूतिषुकर्तृत्वमित्यादिप्रयोगात् भवतेरुत्पत्तौप्रयोगोवगम्यतइत्यर्थः ॥ लभेतेति ॥ क्वचिल्लभ्येतेति
पाठोलेखकप्रमादात् । श्रौतस्यापिहेतोर्व्याप्त्यावश्यकतायामुपष्टंभकमाह ॥ [२८७।३] अतएवेति ॥ शूर्पेणजुहोतितेनह्यन्नंक्रियतइत्य
त्रहिशब्दसूचितहेतुत्वकस्यहोमसाधनतायामन्नकरणत्वस्यहेतोःप्रत्यक्षश्रुतहोमसाधनभावकस्यशूर्पस्यानेवंविधेनदर्विपिठरादि
नाविकल्पानुपपत्तेर्व्याप्त्यभावेनापरमार्थहेतुत्वेभाष्यस्थेनहेतुवदितिवतिप्रत्ययेनदर्शितःतद्व्यावर्त्यपरमार्थहेतुश्चतुर्गृहीतान्या

ज्यानिभवंति नह्यत्रानुयाजान्यक्षन्भवतीत्यादिकः । आतिथ्येष्टावनुयाजरहितायामष्टावुपभृतिगृह्णातीतिप्रकृतौविहितस्यो पभृत्यष्टगृहीतस्यचोदकप्राप्तस्यनिवृत्त्यर्थंचतुर्गृहीतेविधीयमानेऽनुयाजाभावस्यहेतुत्वेनाभिहितस्ययत्रयत्रानुयाजाभावस्तत्रत त्राष्टगृहीताभावइतिज्ञायते । प्रकृतौचाष्टग्रहणस्यचतुष्टद्वयलक्षणार्थत्वद्योतनात्प्रयाजार्थंजुह्वांसमानयनेनियोगतोर्धमेवसमा नेयमितिज्ञायतइत्यादिनाव्याप्तिरुक्तेत्यर्थः ॥ [२८७।३] अनुयाजाइति ॥ अर्थानुवादोयं । वाक्यंतूदाहृतंद्वितीयांतं ॥ [२८७।५] पूर्वत्रेति ॥ विभूतिंप्रसवंत्वन्येमन्यंतेसृष्टिचिंतकाः । स्वप्नमायासरूपेतिसृष्टिरन्यैर्विकल्पिता । इच्छामात्रंप्रभोःसृष्टिरितिसृष्टौविनिश्चिता इत्यादिनासृष्टेरीश्वरेच्छाधीनत्वंस्वमतमित्युक्तंश्रुत्यामायामात्रमिदंद्वैतमित्यत्रमतांतरत्वद्योतकस्यान्यादिशब्दस्याभावेनतस्य स्वमतत्वविज्ञानात्स्वमतेचसृष्टेरीश्वरेच्छाधीनत्वावगमात् मायामात्रमिदंद्वैतमित्यत्रापिमायाशब्देनेश्वरेच्छैव नत्वैंद्रजालि कादिसरूपामायेत्यर्थः ॥ [२८७।६] प्रभवइति ॥ प्रभवःसर्वभावानांसतामितिविनिश्चयः । सर्वंजनयतिप्राणश्चेतोंशून्पुरुषःपृथगितिपू र्ववाक्येसतामित्यनेनसत्यत्वपरेणपृथगित्यनेनभेदपरेणचविरोधइत्यर्थः । चेतोंशून् ज्ञानकिरणान् ॥ [२८७।७] उत्तरत्रचेति ॥ कल्पि तोयदिकेनचिदित्यस्यकल्पितत्वनिराकरणार्थकत्वेनव्याख्यास्यमानत्वात्तद्विरोधइत्यर्थः ॥ [२८७।८] अविरुद्धेति ॥ यथाश्रुतस्यमाया कल्पितत्वरूपमायामात्रत्वस्यनिवर्त्यत्वनियतत्वेनानिवर्त्यत्वविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ [२८७।८] इहेति ॥ मायामात्रमिदंद्वैतमित्यत्रमात्र शब्देनेत्यर्थः ॥ [२८७।८] तर्हीति ॥ निवृत्तेःसर्वभावानामीशानःप्रभुरव्ययः । अद्वैतःसर्वभावानांदेवस्तुर्योविभुःस्मृतइत्यादिषुश्रुतंक

थमित्यर्थः ॥ [२८७।८] आहेति ॥ श्रुतिरितिशेषः ॥ [२८७।९] ल्यब्लोपेति ॥ गम्यमानार्थत्वेसत्यप्रयुज्यमानेल्यपिपंचमीत्यर्थः ॥ [२८७।९] परममिति॥
परमार्थशब्दस्यावयुत्यानुवादोयंतदेकदेशग्रहणेन । अतोनाग्रिमासंगतिः ॥ [२८७।९] अर्थमिति ॥ नायमर्थशब्दःपरमार्थशब्दैकदेशः
किंत्वन्यएवेतिबोध्यं । ननुपरमार्थशब्दस्यमिथ्याप्रतिद्वंद्विनितात्विकेर्थेरूढत्वात्कथंपरमार्थशब्देनस्वतंत्रार्थाभिधानमतआह
॥ [२८७।९] तदिति ॥ ग्राह्यत्वादित्यंतमेकंवाक्यं । स्वतंत्रेर्थेपितस्यस्मार्तरूढिरस्तीतिभावः । आण्नद्याइत्यादौ यथायूस्त्र्याख्यौनदी
इतिपरिभाषिता ईदंता स्थली वनी इत्यादिकानदीशब्देनगृह्यते । नतुगंगायमुनाद्याः तथात्रापीत्यर्थः । तर्हिंनदीभिश्चेत्या
दौवहुवचनेपिलौकिकनदीनगृह्येतेत्यतउक्तं [२८८।१] असतीति ॥ तत्रवहुवचनंवाधकमित्यर्थः । ननुवहुत्वाल्लोकप्रसिद्धिर्वलवतीत्यत
आह ॥ [२८८।२] यववराहेति ॥ यववराहादिशब्दाःलोकेप्रियंगुकाकादौप्रसिद्धाअपि वसंतेसर्वसस्यानांजायतेपत्रशातनं । मोदमा
नाश्चतिष्ठंतियवाःकणिशशालिनइतिस्मृत्यावराहंगावोनुधावंतीतिवाक्येनचदीर्घशूकसूकरार्थाएवगृह्यंते यवमयश्चरुर्भवतिवा
राहीउपानहावित्यादौ । नहिगोभिरनुगम्यमानःकाकोभवति किंतुगोसदृशःपशुरेवेत्यर्थः । ननूभयत्ररूढिकल्पनेगौरवंपरि
भाषानुयोगेनोपपद्यतामित्यतआह ॥ [२८८।३] किंचेति ॥ विप्रतिपन्नेस्मिन्वाक्येपरमार्थशब्देनयौगिकःस्वतंत्रलक्षणोर्थोगृह्यतां तत्र
योगस्यसंभवादित्यर्थः । नन्वक्षरैरेवबुध्यंतेसमुदायप्रसिद्धिषु । अर्थभानोपसंहारादितराविप्रकृष्यतइतिवार्तिकोक्तेःसमुदाय

प्रसिद्धिरूपायाःरूढेःश्रुतिस्थानीयायावाक्यस्थानीयावयवप्रसिद्ध्यपेक्षयाबलवत्त्वस्यरथकाराधिकरणेस्थितत्वादिहापिपरमार्थ शब्देनसमुदायप्रसिद्ध्यातात्विकरूपएवार्थोगृह्यतामित्यतआह ॥ नचेति ॥ अवयवानामपिस्वार्थेऽवश्यंशक्तिराश्रयणीया । अन्यथावयवप्रसिद्धिःसमुदायप्रसिद्धिरितिविभागानुपपत्तेरितिभावः । नन्वेवंरथकाराधिकरणोक्तरूढिप्रावल्यभंगइत्यतआह ॥ अतएवेति ॥ सत्यमेतद्रूढिःप्रबलेति परंतु लब्धात्मिकातस्याःस्वात्मलाभोयत्रप्रमाणांतरेणपूर्वानुभूतावयवार्थरहितेर्थे शब्दप्रयोगोदृश्यते । तदुक्तंवार्तिके । असत्स्ववयवार्थेषुयोन्यत्रार्थेप्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेनसमुदायःप्रसिध्यतीति । एवं चयथाप्रोक्षणीशब्देरूढिर्लब्धात्मिकानप्रबलेत्युक्तंयतःकारणादतएवपरमार्थशब्दोपितथैव । नत्वेतावतारूढिप्रावल्यभंगइत्यर्थः । नामधेयपादेस्थितं । प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् । प्रोक्षणीरासादयेत्यत्रप्रोक्षणीशब्दस्यउत्पवनादिसंस्कृतजलेप्रयोगदर्शनात्संस्कारशब्दत्वेप्रोक्षणीभिरुद्वेजिताःस्मइतिजातिमात्रनिबंधनोजलेप्रयोगोनुपपन्नः । संस्कृतजलेपिजातिमात्रेणतत्प्रयोगसंभवात् । तस्माद्रूढ्याजातिशब्दोयमितिप्राप्तेप्रोपसृष्टादुक्षसेचनइतिधातोर्ल्युटिङीपिनिष्पन्नस्यप्रोक्षणीशब्दस्यप्रकृष्टसेचनक्रियाकरणरूपयोगेनैवसर्वद्रवद्रव्यसाधारणइतिसिद्धांतः । एवंचस्त्रीप्रत्ययाश्रयलिंगनिमित्तकस्यघृतादिषुवाधेपिचोदकप्राप्तस्यईकाररहितस्यप्रोक्षणशब्दस्यनवाधइत्यर्थवानेवविचारइति । नन्वेवंसर्वत्रयथाकथंचिद्योगस्यसंभवादसत्स्ववयवार्थेष्वित्याद्युक्तमयुक्तमित्याशंकांपरिजिहीर्षुर्वार्तिकमुदाहरति ॥ उक्तमिति ॥ प्रोक्षण्यधिकरणइतिशेषः । वृक्षविशेषेश्वकर्णशब्दवाच्येऽश्वसदृशकर्णयुक्तत्वादिरूपयोगासंभवेनतत्पुरस्कारेणवृक्षेश्वकर्णशब्दप्रयोगासंभवात्तत्रतस्यरूढिःसंभवतीत्यर्थः ॥ मुख्यमिति ॥

प्रथमोपस्थितमित्यर्थः । परमार्थशब्दस्यतात्विकेरूढियोगार्थप्रतीतेःकथंयोगमात्रेणस्वतंत्रार्थकत्वमित्यतआह ॥ परमार्थेति ॥ पंकजशब्दस्यकुमुदइवात्रापिरूढिरेवबोधिकेतिभावः ॥ निरस्येति ॥ तन्निरासंबोधयित्वेत्यर्थः । ननुतर्कस्याप्रमाणत्वान्नकल्पितत्वनिरासबोधकत्वमतआह ॥ तर्कत्वादिति ॥ विपर्ययपर्यवसानद्वारार्थबोधकत्वेनतर्कस्यप्रमाणत्वात्तत्सिद्धिरितिभावः ॥ अज्ञातइति ॥ ज्ञातेद्वैतंनविद्यतइत्यत्रनञःप्रश्लेषादेवंव्याख्यानमित्यर्थः ॥ चतुष्टयमिति ॥ कल्पितोयदीत्यत्रयदिकल्प्येतेतिगम्यमानत्वाल्लिङ्चतुष्टंबोध्यं ॥ विद्येतोत्पत्तिमिति ॥ विद्येतेत्ययंशब्दउत्पत्तिमाहेत्यन्वयः ॥ देवेति ॥ ज्ञानानंदैकरसआत्मनिदेवत्वादेर्मिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ मायामात्रमितिश्रुत्यर्थइति ॥ ननुमांडूकोपनिषद्विवरणरूपगौडपादीयवार्तिकस्थौप्रपंचोयदीत्यादिश्लोकौ । नश्रुतिस्थौ । अतएवगौडपादीयवार्तिकभाष्यानंदगिरावुक्तं । गौडपादाचार्यैर्मांडूक्योपनिषदंपठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतरणमत्रैतेश्लोकाभवंति इत्यनेनकृतमिति । मांडूक्यस्थायाःनांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञमित्यादिश्रुतेर्विवरणरूपेषुनिवृत्तेःसर्वदुःखानामीशानःप्रभुरव्ययइत्यादिषुगौडपादीयवार्तिकश्लोकेषुमध्येप्रपंचोयदीतिश्लोकद्वयंपठ्यते । तत्कथमुच्यतेश्रुत्यर्थइति । मैवं । आचार्यैःमांडूक्यभाष्ये तन्वास्वस्वामिसंबंधःप्रपंचोस्यशरीरिणः । वस्तुतोसौनचैवास्तिपरमास्यवशेयतः । तन्वादिकस्तथाप्येषह्यभिमानात्प्रदृश्यते । अतःसविद्यतइतिह्यंगीकारोभवेद्यदि । तथापिभगवज्ज्ञानात्सनिवर्तेदसंशयइत्यादिनाश्लोकयोर्व्याख्यातत्वात्तयोःश्रुतितत्वमवसीयते । मांडूक्यभाष्ये अहमिदंममेदमित्यादिस्वस्वामिभावरूपो

द्वितीयःप्रपंचोयद्यपिजीवस्यविद्येत तथाप्यसौभगवदिच्छाधीनस्तत्प्रसादान्निवर्तेत । महद्भिर्द्वितीयेनप्रकारेणाज्ञातंअद्वैतंइदं परब्रह्मादिवस्तुद्वैतं अज्ञैर्द्विधाज्ञातं विद्यमानप्रकारापेक्षयाद्वितीयेनप्रकारेणज्ञातं । तत्रहेतुःपरमार्थतइति । परमेश्वरात् । तस्यैवमायामात्रं तदिच्छयानिर्मितंतदन्यथाज्ञातंतस्मात्तदिच्छयैवनिवर्तेत । अतोविकल्पः शरीरादिसंवंधः केनचिदज्ञानादिनाकारणेनकल्पितोप्युपदेशान्निवर्तते अयंसतांवादः ज्ञातेसतिब्रह्मणिद्वैतमन्यथाज्ञानंनिवर्ततइति । विकल्पोदेहवंधादिः केनचित्कारणेनतु । कल्पितोविनिवर्तेतगुरुवाक्यादसंशयः । एषएवसतांवादोज्ञातेब्रह्मणितत्वतः । निवर्तेततथाज्ञानंततआनंदमेत्यसाविति । इत्यादिनाप्रमाणस्ववचनाभ्यां आचार्यैरेतौश्लोकौव्याख्यातौ । ग्रंथकारेणतुतत्वनिर्णयाद्युक्तप्रकारेणात्र तर्कपरतयाव्याख्यातावितिवोध्यं ॥ छ ॥ छ ॥ मायामात्रमितिश्रुत्यर्थः ॥ छ ॥ ३५ ॥ ननुद्वितीयवस्तुकृतपरिच्छेदाभावार्थकेनानंतशब्देनद्वितीयाभावसिद्धेःसतत्रमानमित्यतस्तदर्थमाह ॥ [२८८।१७] अंतशब्दोहीति ॥ नविद्यतेअंतःपरिच्छेदोभेदोयस्येत्यर्थकरणेवृक्षस्यशाखादितइवब्रह्मणःसर्वाभिन्नत्वंसिध्यति नतुशाखादेरिवसर्वस्यमिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ [२८८।१८] नन्विति ॥ अंतशब्दस्यपरिच्छिन्नार्थत्वेतु नविद्यतेअंतःपरिच्छिन्नंयस्येतिकरणेद्वितीयनिषेधोयद्यपिसिध्यतितथापिनतस्यतदर्थत्वमित्यर्थः ॥ [२८८।१९] तुल्यंतयेति ॥ तुल्येइत्यर्थः । ननुप्रत्यक्षविरोधान्नघटाद्यभेदःसिध्यंतीत्यतआह ॥ [२८८।२०] विरुद्धेति ॥ प्रत्यक्षगृहीतंव्यावहारिकंघटब्रह्मभेदंत्यक्त्वातदविरुद्धंतात्विकाभेदंगृह्णात्वित्यर्थः ॥ [२८८।२१] वस्तुतस्त्विति ॥ ब्रह्मणःपरिच्छिन्नाद्भेदोस्तिनवा । आद्येपरिच्छिन्नत्वापत्तिः । परिच्छिनाद्भेदेसत्यपियद्यपरिच्छिन्नत्वंतर्हिघटादितोभेदेपिब्रह्मापरिच्छिन्नमस्त्विवतिनसर्वाभेदसिद्धिः । अंत्येदोषमाह

२८८।२२ ॥ परिच्छिन्नादिति ॥ नपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नमितिह्युच्यते । अन्यथाहिपरिच्छिन्नस्याप्यपरिच्छिन्नत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ २८८।२३ उभये
ति ॥ तथाचव्यावर्त्याभावान्नाभेदोपरिच्छेदइतिभावः ॥ २८८।२४ अनंतपदेनेति ॥ तथाचसर्वाभेदस्यानंतशब्दार्थत्वेविरोधइत्यर्थः
२८८।२४ ॥ भिन्नइति ॥ भिन्नस्यपरिच्छिन्नशब्देनानभिधानादभिन्नमपरिच्छिन्नशब्देनाभिधीयतइत्यर्थः । स्वमतेनानंतशब्दार्थमाह
॥ २८८।२५ तस्मादिति ॥ ननुब्रह्मणोगुणापरिच्छिन्नत्वंनामब्रह्मगतगुणानांदेशकालापरिच्छिन्नत्वमात्रंनत्वतिरिक्तंकिंचिदस्ति । काला
द्यपरिच्छिन्नेगगनादौगुणपरिच्छेदमात्रेणपरिच्छिन्नत्वबुद्धेरभावाच्च । अल्पगुणेपरिच्छिन्नइत्यप्रयोगाच्चेतिचेन्मैवं । देशाद्यप
रिच्छिन्नगुणवत्त्वमेवगुणतोपरिच्छिन्नत्वं । अन्यथाघटप्रागभावध्वंसयोर्विनाशोत्पत्तीएवघटस्योत्पत्तिविनाशावितिघटस्यतेपृथ
क्नसिध्येयातां । देशाद्यपरिच्छिन्नेपिश्रीतत्वेगुणपरिच्छेदेनतद्बुद्धिप्रयोगयोःपरोदिवापरएनापृथिव्यैतावतीमहिनासंबभूवेतिदृ
ष्टत्वेनतयोरिष्टत्वाच्च । मय्यनंतगुणेनंतेगुणतोनंतविग्रहइतिस्मृतेश्च ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनंतमितिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ ३८ ॥ ननु
इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिःपश्यन्नवोचत् । रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय । इंद्रोमा
याभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्ययंवैहरयोऽयं वैदशसहस्राणिबहूनिचानंतानितदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्य
मयमात्माब्रह्मासर्वानुभूरित्यनुशासनं इतिश्रुतौसर्वस्यब्रह्मरूपत्वंप्रतिपाद्यते । तथाहिबृहदारण्यकभाष्येव्याख्यातं । यन्मधुप्र
वर्ग्यप्रकरणेसूचितंनाविष्कृतं इहापिइयंपृथिवीत्यादिनापूर्वमनंतरनिर्दिष्टं यच्च त्वाष्ट्रंयद्स्रावपिकक्ष्यंवामित्यत्रकक्ष्यशब्देनन‍ि

दिष्टंकक्ष्यंगोप्यं आत्मसंबंधित्वात्तद्विज्ञानाख्यंमधुप्रस्तुतं तदिदंमधु अथर्वणःकुलेभवोदध्यङ् एतन्नामाऋषिः अश्विभ्यामु वाच। कीदृशंतदात्मज्ञानरूपंमधुइत्याशंकायामुच्यते तदेतत् मधुऋषिर्मंत्रःपश्यन्नपिरूपंरूपमित्यनेनमंत्रेणपरमेश्वरएवहिना मरूपेकुर्वाणोयादृक्संस्थानौमातापितरौतत्संस्थानस्तादृग्रूपएवपुत्रादिरूपेणज्ञायते। नहिचतुष्पदोद्विपाज्जायते । द्विपदोवा चतुष्पात्। किंमर्थंपुनःप्रतिरूपागमनंतस्येत्यतउच्यते तदस्यात्मनोरूपंप्रतिचक्षणायप्रतिख्यापनाय । यदिहिकार्यकारणात्म नानामरूपेनव्याक्रियेतेतदास्यात्मनोनिरुपाधिकंप्रज्ञानघनाख्यंरूपंनप्रतिख्यायेत । इंद्रःपरमेश्वरोनामरूपमिथ्याभिमानरूपा भिर्मायाभिः नतुपरमार्थतः पुरुषोवहुरूपोबभूवएकरूपएवसन्। कस्मात्पुनःकारणात्। रथेवाजिनइव । स्वविषयप्रकाशना हियस्मात्हरणात्इंद्रियाख्याहरयःयुक्ताःसंबंधाः । तेचप्राणिभेदबाहुल्यात् शता शतानिदशचतस्मादिंद्रियविषयबाहुल्यात्त त्प्रकाशनायैवयुक्तानींद्रियाणिनात्मानंप्रकाशयंति। परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिहिकाठके । तस्मात्तैरेवविषयस्वरूपैरीयते नप्रज्ञानघनेनस्वेनरूपेण। एवंतर्ह्ययमन्यःपरमेश्वरोन्येचहरयइतिप्राप्तउच्यते । अयंवैहरयोयंवैदशेत्यादि प्राणिबाहुल्यात् । किंबहुनातदेतत्ब्रह्मणःआत्माअपूर्वंनास्यकारणंपूर्ववर्त्तते अनपरंनास्यापरंकार्यंवर्ततेनास्यजात्यंतरमंतरालेविद्यतइत्यनंतरं । नास्यबहिर्वर्ततइत्यबाह्यं । किंपुनस्तन्निरंतरंब्रह्मअयमात्माकोसौयःप्रत्यगात्माश्रोताद्रष्टामंताविज्ञातासर्वात्मनासर्वमनुभवती तिसर्वानुभूः। इत्येतदनुशासनं सर्ववेदांतोपदेशइति। तस्मादिदमद्वैतेमानमित्यतस्तद्व्याख्याति ॥ ईर्त्यत्रापीति ॥ नह्यत्र पूर्वार्धेचेपितृसंबंधेनबहुरूपत्वंपरमेश्वरस्योच्यतेकिंतुजीवाख्यप्रतिबिंबान्प्रतितदुपास्यानिबिंबाख्यानिभगवद्रूपाणि । तान्येवो

त्तरार्द्धर्चेपिरूपशब्देनप्रत्यभिज्ञायंते । तथाचकाठके । वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोवभूव । एकस्तथासर्वभूतांत
रात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोबहिश्च । सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथासर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोक
दुःखेनबाह्यइत्यादिनापुण्यपापदुःखादिसंवंधरहितानिभगवद्रूपाण्युच्यंते नतुतद्वंतिपितृजन्यानिजीवरूपाणि । मंत्रांतरंच ।
रूपंरूपंमघवाबोभवीतिमायाःकृण्वानस्तन्वं१परिस्वां । त्रिर्यद्दिवःपरिमुहूर्तमागात्स्वैर्मंत्रैरनृतुपाऋतावा । अस्यार्थोमाधवीये ।
मघवाधनवानिंद्रोयद्यद्रूपंकामयतेतत्तद्रूपंबोभवीति तत्तद्रूपात्मकोभवति । तत्रकारणमुच्यते मायाःकृण्वानःमायाःप्रज्ञाः ।
तन्नामसुपाठात् । अनेकरूपग्रहणसामर्थ्यानिआविष्कुर्वन् । तर्हितानिरूपाणिपित्रादिजन्यानिकिं नेत्याह तन्वंपरिस्वां पंचम्य
र्थेपरिः । स्वतन्वोःसकाशादाविष्करोति । स्वांतनुंनानाविधरूपोपेतांकरोति । यद्यस्मात्स्वैर्मंत्रैःस्वकीयैःस्तुतिलक्षणैर्वाक्यै
राहूतःअनृतुपाःनकेवलमृतुष्वेवपिबति किंतुअनृतुष्वपिबहुशःसोमंपिबन्नित्यर्थः । ऋतावा । सत्यवान् । सत्यजगत्कर्तेतिया
वत् । तादृशइंद्रःदिवःस्वर्गलोकान्परिमुहूर्तएकस्मिन्नेवमुहूर्ते नानादेशवर्तिषुयज्ञेषु तत्रापित्रिः त्रिषुवसनेषु । आगात् आग
च्छति । एवंमहाभागःपरमेश्वरोनानारूपोभवतीतियुक्तमेव । बोभवीतीतियङ्लुगंतं । आगात् इणोलुङिरूपं । यद्वृत्तयोगा
न्निघाताभावः । तस्मात्पूर्वार्द्धर्चेभगवद्रूपाण्येवरूपशब्देनप्रस्तुतानि । मायाशब्देनप्रज्ञापरपर्यायाशक्तिरुच्यते । माया प्रज्ञा व
[२८८।२६]
युनमितिनैघंटुवचनादित्याह ॥ विचित्रशक्तिभिरिति ॥ हरिशब्देनापिनेंद्रियाणिलक्षणापत्तेः । दशादिसंख्यायाअस्वार
[३८१।२] [३८१।६]
स्यंवा । किंतुरूढ्याभगवद्रूपाणिनिर्दिश्यंतइत्याह ॥ उत्तरंत्रचेति ॥ बुभुत्सितत्वादिति ॥ तथाचमायाव्याख्येयाप्रकृ

तिस्तद्व्याख्यानमित्यर्थः ॥ [२८९।७] सत्येपीति ॥ मंत्रौषधादावित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ इंद्रोमायाभिरितिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ ३७ ॥
ननुएषआत्मांतर्याम्यमृतोतोन्यदार्तमितिवाक्यंतत्रमानंभविष्यतीत्यतआह ॥ [२८९।८] यत्त्विति ॥ स्वभाष्यविरोधादेतदतीवाप्रामा
णिकमित्याह ॥ [२८९।९] अतितुच्छमिति ॥ तथाहिशांकरीयेबृहदारण्यकभाष्ये । अतोस्मादीश्वरादात्मनोन्यदार्तविनाशीतिव्या
ख्यातं ॥ [२८९।१०] समानमिति ॥ इतरत्अंगजातंश्येनसंज्ञकयागेनसमानंतद्वदित्यर्थः ॥ [२८९।११] दुःखीतीति ॥ आङ्पूर्वस्यऋधातोर्दुःख
वाचकत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अतोन्यदार्तमितिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ ३८ ॥ [२८९।१२] असत्त्वोक्तिरिति ॥ तावन्ममेत्यसदवग्र
हआर्तिमूलमित्यादौ ॥ [२८९।१६] अपारमार्थिकत्वोक्तिरिति ॥ मायायदात्मपरबुद्धिरियंह्यपार्थेत्यादौ ॥ [२८९।१८] मिथ्यात्वोक्तिरिति ॥
यत्रत्रिसर्गोमृषेत्यादौ ॥ [२८९।२०] एतेनेति ॥ स्वरादिदुष्टमित्यनेनवाक्येनेत्यर्थः ॥ [२८९।२१] आचष्टइति ॥ काशिकाकारइतिशेषः ॥ अवि
[२८९।२२] द्यमानत्वोक्तिरिति ॥ अविद्यमानोह्यवभातिहिद्वयइत्यादौ ॥ [२८९।२३] स्वप्नादिसाम्योक्तिरिति ॥ ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथोयथे
त्यादौ । अत्रस्वप्नशब्देनस्वाप्नगजादिजाग्रत्त्वमुच्यतेनस्वाप्नगजादितेषांतज्ज्ञानस्यचसत्यत्वेनजगतितत्साम्यस्यानिष्टत्वाभावे
नतस्याव्याख्येयत्वात् ॥ [२८९।२३] अनित्यत्वादेरिति ॥ नित्यत्वाभावादेरित्यर्थः । स्वप्नजाग्रत्त्वस्यभ्रमविषयतयाऽत्यंतासत्त्वेनतत्र
ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपानित्यत्वस्याभावात् । विकारित्वं कूटस्थत्वाभावः । पारतंत्र्यं स्वातंत्र्याभावइतिबोध्यं ॥ [२८९।२४] मायेति ॥

मायामयेवासनायाशयानइत्यादौ ॥ ७ ॥ ७ ॥ जगदसत्त्ववाचिपुराणार्थः ॥ ७ ॥ ३९ ॥ ननुशुक्तिरूप्यादौज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकंनतत्तद्रूप्यत्वादिकं अतिप्रसंगात् । किंतुसर्वानुगतंमिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकं । अतस्तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिसिद्धज्ञाननिवर्त्यत्वकस्यप्रपंचस्यापिज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकमिथ्यात्वावच्छिन्नत्वमास्थेयं । अन्यथाज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्येतन्निराकरोति ॥ नापीति ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानस्यनिवर्तकत्वान्यथानुपपत्तिरपिसमानन्यायेन बोध्या । आद्यामनुपपत्तिंदूषयति ॥ ज्ञानमिति ॥ द्वितीयांदूषयति ॥ मिथ्याभूतस्यैवेति ॥ यतोऽयंननियमोतोमिथ्यात्वंनज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं । मानाभावात् । शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवेनोक्तयुक्तेरसिद्धेः । श्रुतिस्त्वात्मज्ञानंसंसारनिवर्तकमित्याचक्षाणाऽवच्छेदकविशेषंनान्वेषयतीतिभावः । नन्वस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रेणमिथ्यात्वमित्यतआह ॥ ज्ञानमात्रेणेति ॥ ईश्वरेति ॥ ननुघटादिनिवृत्तेरुपादानशून्यतयोपादानाद्यगोचरमीश्वरज्ञानंनतत्रहेतुरितिचेन्न । कर्तृत्वनिविष्टज्ञानस्योपादानगोचरतयाहेतुत्वेपिसर्वकार्यहेतोस्तस्यतन्नियमाभावात् । ईश्वरेच्छयासर्वंभवतीत्यापृथग्जनमनुभवेनेच्छावत्तत् ज्ञानस्यापिकार्यमात्रनिमित्तत्वात् । ध्वंसस्यभावत्वानुभवेनभावत्वापादानस्यबाधिततयातस्यानुपादानकत्वासिद्धेश्च ॥ प्रत्यभिज्ञानेति ॥ अनित्यात्मविशेषगुणत्वेनधर्मादिवत्संस्कारस्यप्रत्यभिज्ञारूपफलनाश्यत्वावसायादित्यर्थः । अग्निचित् चयनाख्यकर्मकर्ता । तथाचप्रागभावादिषुव्यभिचारात्ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रंनमिथ्यात्वापादकमित्यर्थः । साक्षात्वगर्भोक्तव्याप्तौनव्य

भिचारइतिशंकते ॥ [२९०।६] नन्विति ॥ [२९०।६] अज्ञानेति ॥ सेत्वज्ञानेत्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तिःपक्षेपिसमेत्यतआह ॥ [२९०।७] अदृष्टेति ॥ ननुसेतुदर्शनानंतरमेवपापनिवृत्तौबाधकाभावेनादृष्टकल्पनेमानाभावइत्यतआह ॥ [२९०।७] साक्षादिति ॥ प्रागभावादिष्वपिप्रतियोगित्वादिनाज्ञानंनिवर्तकमतस्तत्रापिनव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [२९०।८] ध्यानमिति ॥ ध्यानंतुज्ञानभिन्नंमनोवृत्त्यंतरंतवाभिमतमतो ज्ञाननिवर्त्यत्वंप्रपंचेसिद्धमित्यर्थः ॥ [२९०।९] तस्येति ॥ तथाचतवेवममनात्यंतमश्रुतकल्पनेत्यर्थः । ननुनिवर्त्यातिरिक्तानपेक्षज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वंपापेतुनैवमितिशंकते ॥ [२९०।९] नन्विति ॥ [२९०।१०] किंत्विति ॥ परिषदुपस्थानादिपूर्वकव्रतकलापविशिष्टं छत्रपादुकादिवर्जनस्वदोषोद्घोषणादिसहितंसेतुदर्शनंतथा । अन्यथातत्रत्यम्लेच्छादीनामपिततस्तन्निवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । तदाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः अथमर्त्योमृतोभवतीतिश्रुतेःप्रपंचनिवृत्तौकालादेर्हेतुत्वादुक्तस्यासिद्धिरितिदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ [२९०।११] नियमाधीतेति ॥ गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणानध्यायपरिपालनादिभिर्मुंडकाध्ययनादौशिरोव्रतादिभिश्चनियमैरधीतेत्यर्थः ॥ [२९०।११] नियमादीति ॥ श्रवणादिनियमस्यप्रयोजनत्वेनकल्प्यमानंयदृष्टमदृष्टंवातत्सहितमित्यर्थः । आदिशब्देनप्रबलप्रारब्धकर्मनिवृत्तिः । वेदांतव्यावर्त्यमाह ॥ [२९०।१०] भाषेति ॥ भाषाप्रबंधोभाषारचितग्रंथः । अधीतव्यावर्त्यमाह ॥ [२९०।११] अनधीतेति ॥ पुस्तकादिपठितवेदांतजन्येनेत्यर्थः । नियमव्यावर्त्यमाह ॥ [२९०।११] अधीतेति ॥ तेन ब्रह्मज्ञानेन । ननुज्ञानस्यस्वप्रागभावनिवर्तन

इवाज्ञाननिवर्तनेपिनान्यापेक्षा । तदुक्तंवार्तिके । प्रत्यग्याथात्म्यधीरेवप्रत्यगज्ञानहानिकृत् । साचस्वोत्पत्तितोनान्यद्ध्वांतध्व स्तावपेक्षतइतीत्यतआह ॥ [२१०।१२] अन्यथेति ॥ अज्ञाननिवृत्तेर्दुरितनिवृत्त्यसाध्यत्वइत्यर्थः ॥ [२१०।१३] वैयर्थ्यमिति ॥ ननुश्रवणादिनि यमादेर्ज्ञानादिनिवर्त्यजिज्ञासाप्रतिबंधककल्मषातिरिक्तब्रह्मनिर्णयप्रतिबंधककल्मषनिवृत्तिद्वारेणब्रह्मज्ञानएवोपयोगोतोनवैय र्थ्यमितिचेन्न । अवघातजन्यवैतुष्यान्यापूर्वस्येवश्रवणादिजन्यब्रह्मज्ञानान्याज्ञाननिवृत्तेरेवनियमादृष्टसाध्यत्वौचित्यात् । न नुममरीत्यारूप्यनिवर्तकेशुक्तिज्ञानेऽज्ञानसमानविषयकप्रमाणत्वेनतन्निवर्तकत्वात्तेनैवरूपेणब्रह्मज्ञानस्यप्रपंचनिवर्तकत्वंकल्प नात्तन्निवर्त्यस्यप्रपंचस्यस्वनिवर्तकज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वंसिध्यतीत्याशंक्याह ॥ [२१०।१३] किंचेति ॥ लोकेऽक्लृप्तेनब्रह्म ज्ञानत्वेनब्रह्मज्ञानस्यप्रपंचनिवर्तकत्वमस्तुश्रुतिबलादित्यर्थः । ननुयागेश्रुतस्वर्गसाधनत्वोपपत्तयेऽपूर्वमिवबंधेश्रुतज्ञाननिवर्त्य त्वोपपत्तयेमिथ्यात्वंकल्प्यतइत्यतआह ॥ [२१०।१४] सत्यस्येति ॥ यागवत्प्रकृतेनुपपत्त्यभावात्सत्यस्यापिदुरितादेर्ज्ञानान्निवृत्तिदर्शना दित्यर्थः । एतेननिरुक्तावच्छेदकानादरंसूचयति । ननुलोकदृष्टत्यागएवविपक्षेबाधकइत्यतआह ॥ [२१०।१४] अन्यथेति ॥ शुक्तिब्र ह्मणोर्ज्ञानेवैलक्षण्यस्यसर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । वैधर्म्योपपादनमिदं । नतुवैधर्म्येणप्रत्यवस्थानं । अतएवेदंवैधर्म्यसमजातिरि तिपरास्तं । भाषाप्रबंधादिजन्येनासंभावनादिप्रतिबद्धेनवेदांतजन्येनापिब्रह्मज्ञानेनउक्तरीत्याऽज्ञानानिवृत्त्याउक्तावच्छेदक स्यव्यभिचारेणवेदांतविचारादिजन्यस्यविजातीयस्यज्ञानस्यप्रपंचनिवर्तकत्वमित्याह ॥ [२१०।१६] अपिचेति ॥ [२१०।१६] नियमादिति ॥ अज्ञा

नसमानविषयकप्रमाणनिवर्त्यत्वेनस्वनिवर्तकप्रमासमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वसिद्धिरस्त्वितिशेषः ॥ [२९०।१७] सत्यतैवेति ॥ रूप्यसाधारणरूपेणज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादितिभावः । एतेनशुक्तिब्रह्मणोर्ज्ञानयोःसर्वसुकृतासाध्यत्वतत्साध्यत्ववर्णनंवैधर्म्यसमजातिरितिपरास्तं । अवच्छेदकभेदोक्त्याप्रपंचेमिथ्यात्वापादकाभावस्योक्तत्वात् । वयंतुब्रूमः । अज्ञानसमानविषयकप्रमानिवर्त्यत्वेपिरूप्यादेस्तन्निवर्तकप्रमाया अज्ञानसमानविषयत्वमायाति । नतुरूप्यादेरज्ञानोपादानकत्वं । अज्ञानेव्यभिचारात् । अंधकारोपादानाज्ञानानिवर्तकस्यापिप्रकाशस्यतन्निवर्तकत्ववदुपपत्तेश्चाविरोधस्यफलबलकल्प्यत्वादिति । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यमिथ्यात्वंविनानुपपत्तिरूपव्याप्त्यभावंवक्तुंसंस्कारानिवर्त्यत्वमुपाधिमाह ॥ [२९०।१७] अपिचेति ॥ उपाधेःसाध्येनान्वयव्याप्तिंदर्शयितुंकल्पितइत्यादि । अप्रयोजकत्वनिरासार्थंव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनायसंस्कारेत्यादि । उपाधेःस्वव्यतिरेकेणसत्प्रतिपक्षोत्थापनसामर्थ्यंवक्तुंश्रवणादीत्यादि । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यमिथ्यात्वव्यभिचारमप्याह ॥ [२९०।१९] किंचेति ॥ [२९०।२०] अज्ञानंमपीति ॥ तथाचाज्ञानएवव्यभिचारइतिभावः । निवृत्तिंनिवर्त्ययोःसमानसत्ताकत्वनियमोऽसिद्धः । शुक्तिरूप्यतन्निवृत्त्योर्भिन्नसत्ताकत्वेनतत्रव्यभिचारादित्याशंक्यपरिहरति ॥ [२९०।२०] प्रातिभासिकस्येति ॥ प्रकारांतरेणाज्ञानेव्यभिचारमुपपादयति ॥ [२९०।२२] अज्ञानेति ॥ [२९०।२२] दोषेति ॥ तथाचाविद्यारूपदोषस्यापिस्वाधिष्ठानेनब्रह्मणासमसत्ताकत्वमित्यर्थः । नन्वज्ञानेपिज्ञाननिवर्त्यत्वेनमिथ्यात्वमनुमीयतेऽतोनतत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ [२९०।२३] किंचेति ॥ [२९०।२३] श्रुतिबलादिति ॥ तथाचाप्रयोजकत्वान्नाज्ञानेमिथ्यात्वानुमानमितिभावः ॥ स

[२९०।२३] त्र्यस्यापीति ॥ अज्ञानस्येतिशेषः । ज्ञानत्वाज्ञाननिवर्तकत्वयोःसामानाधिकरण्याभावान्नोक्तव्याप्तिसंभवइत्याह ॥ [२९०।२४] किंचेति ॥
[२९०।२५] मुक्ताविति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यमुक्तावभावादित्यर्थः ॥ मुक्तावानंदाज्ञानंचस्यादित्यपिबोध्यं ॥ [२९०।२६] साक्षीति ॥ उक्त
रूपस्याज्ञाननिवर्तकस्यसुखादावभावादित्यर्थः । सुखादौज्ञस्यभावश्चस्यादित्यपिबोध्यं ॥ [२९०।२८] एतेनेति ॥ चैतन्यमात्रस्याज्ञान
रूपबंधानिवर्तकत्वेन । चैतन्यमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वेदोषमाह ॥ [२९१।२] मोक्षइति ॥ मुक्त्यानंदेसुखादौचचैतन्यमात्रप्रकाश्येत
न्मात्रस्यज्ञप्तित्वेनज्ञप्तेश्चाज्ञाननिवर्तकतयामुक्तानंदस्येदानींप्रकाशापातादित्यर्थः ॥ [२९१।३] नेजाँनामीति ॥ अज्ञानस्यज्ञानकरणेन
विरोधोपिनास्त्यतोंनज्ञानकरणमज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः ॥ [२९१।१०] तदधिगमइति ॥ तस्यब्रह्मणोधिगमेज्ञानेसतिज्ञानोत्तरंकृतस्यपा
पस्यअश्लेषोसंबंधः ज्ञानात्पूर्वमुत्पन्नस्यपापस्यविनाशः तद्यथापुष्करपलाशइत्यादौतद्यथेषीकातूलमित्यादौश्रुतौ तथाव्यपदे
शादित्यर्थः । सत्यभूतस्यज्ञानान्निवृत्तौदृष्टांतासिद्धिरित्याह ॥ [२९१।१२] चित्रेति ॥ ननुचित्राख्यरूपस्यैकत्वात्तत्रनीलरूपाद्यभावात्क
थंचित्रावयविनोनीलवैशिष्ट्यमुच्यते । अत्रकेचित् । चित्रावयव्यारंभकनीलविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । नचैवंचित्रावयविनीतिपद
वैयर्थ्यं । नीलज्ञानस्यस्वविषयनिवर्तकत्वेचित्रावयविनएवानुपपत्तिरितिप्रदर्शनार्थत्वादित्याहुः । तन्न । नीलावयविनिपीति
मादेरभावेनतद्गतपीतिमादेरित्यस्यासंगत्यापत्तेः । अन्येतु । चित्रावयव्यारंभकपीतावयवेनीलोयमासीदितिज्ञानंनीलज्ञान
मिहविवक्षितं । नचैतज्ज्ञानंवर्तमानंपीतंनिवर्तयति । नचवर्तमानविषयज्ञानमेवस्वविषयविरोधिनिवर्तकमितिवाच्यं । पार

मार्थिकप्रपंचवादिनःतत्कालेतदसंभवेननिष्प्रपंचब्रह्मज्ञानस्यप्रपंचनिवृत्तेःपूर्वंवर्तमानप्रपंचाभावविषयत्वासंभवेनततःप्रपंचनिवृत्त्यसंभवादित्याहुः । तदपिन । चित्रावयविनीत्यस्यास्वारस्यापत्तेः । अपरेतु । नानारूपसमाहारएवचित्रं । तथैवप्रतीतेः । कारणेचित्राभावेनकार्येतदयोगाच्च । शुक्लादिरूपस्यसमानजातीयरूपारंभकत्वनियमात् । नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यरूपस्याव्याप्यवृत्तित्वंचानुभवबलात्स्वीकर्तव्यं । अभावांतरेगुणांतरेचादृष्टस्यापितस्यसंयोगेतदभावेचदर्शनबलेनाभ्युपगमात् । एकस्यैवसंयोगात्यंताभावस्यव्याप्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेकिमपराद्धंरूपेणेत्याहुः । तदपिन । नानारूपसमाहारस्यैवचित्रत्वे नीलधवलारुणेषुकर्बुरार्थकचित्रप्रत्ययापत्तेः । नीलपीतादिषुमिथस्संसृष्टेषु अनारब्धद्रव्येष्वपिकर्बुरप्रत्ययस्तु द्रव्यांतरोत्पादावभिमानात् । तस्मात् नीलादिवत् चित्रमपिरूपांतरमेव । नन्वेकरूपवदवयवसहितस्यावयविन उपलंभेपिचित्रप्रत्ययः स्यादितिचेत् अस्त्येवतत्रचित्ररूपप्रत्ययः । चित्रत्वजातेस्तुन । अवयववृत्तिविजातीयसमाहाराभिव्यंग्यत्वात्तस्याः । अतएवत्र्यणुकेचित्रेकदापिनप्रत्ययः । तथाप्यचित्रेपार्श्वेचित्रप्रत्ययोमाभूत् । धवलप्रत्ययस्तुकुतइतिचेत् अवयवरूपसंचारेणावयविनोपितथाप्रत्ययात् । तस्माच्चित्रावयविनिनीलविशिष्टज्ञानमित्येतदनुपपन्नमेव । तदेतत् बौद्धाधिकारेस्पष्टं ॥ २११/२४ तर्हीति ॥ घटादिज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वेज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेदृष्टांताभावात्ब्रह्मज्ञानस्यबंधनिवर्तकत्वेनबंधस्याज्ञानमयत्वंनसिद्ध्येदित्यर्थः ॥ २१२/१४ त्वयापीति ॥ उक्तंचविवरणे । कथंपुनर्लोकेसहाज्ञानेनाध्यासस्यतत्वज्ञानानिवृत्तेरप्रतिपत्तौब्रह्मज्ञानात्सहाज्ञानेनाध्यासस्यनिवृत्तिर्दृष्टद्वारेणकल्पनइतिनैवदोषः । तत्वावभासविरोधिनोऽग्रहणमिथ्याज्ञानादेस्तत्वज्ञानेननिवृत्तिदर्शनादिहा

पितत्वावभासविरोधितयैवभावरूपाज्ञानादेःकल्प्यमानत्वात्तस्यब्रह्मज्ञानान्निवृत्तेरुपपत्तेरिति ॥ [२९२।५] सममेतदिति ॥ प्रकाशेनांधकारस्येवसत्यस्यवंधस्यब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिर्विरोधादित्येवांगीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ४० ॥ ७ ॥ ननुबृहदारण्यके तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमिति । अन्यत्रापिबृहदारण्यके अथनामधेयंसत्यस्यसत्यमिति प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमिति ब्रह्मणिसत्यस्यसत्यमितिनामनिर्वचनेनान्यस्यब्रह्मसत्तातोपकृष्टा सत्ताप्रतीयतइत्यतआह ॥ [२९२।१०] नापीति ॥ एषसत्यमिति ॥ एष आत्मा । सत्यं सत्यः ॥ [२९२।१३] लक्षणोक्तीति ॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिसूत्ररूपेवाक्येउद्दिष्टस्यब्रह्मणःसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यनेनलक्षणान्युच्यंते । तत्रब्रह्मणोन्यस्यसत्यत्वेतत्रैवतल्लक्षणातिव्याप्तिःस्यादित्यर्थः । नात्रसत्यशब्देनाबाध्यत्वरूपसत्यत्वंब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतं । किंतुसर्वनियंतृत्वं । तच्चप्रपंचसत्यत्वेपिनतत्रातिव्याप्तमित्याशयेनदहरप्रकरणेछंदोगोपनिषदिविद्यमानंसत्यशब्दनिर्वचनवाक्यंपठति ॥ [२९२।१३] तस्यहवाएतस्यब्रह्मणोनामसत्यमितितानिहवाएतानीत्यादि ॥ हशब्दद्वयंचउभयत्रप्रसिद्धिद्योतनाय । उक्तंचसत्यशब्दस्यावयवत्रयवत्त्वंबृहदारण्यके । तेदेवाःसत्यमेवोपासतेतदेतदक्षरंसत्यमितिसइत्येकमक्षरंतीत्येकमक्षरमिति । अत्रक्वचित्बृहदारण्यकइतिपठित्वातस्यहवाएतस्येतिवाक्यलिखनं तत्तुलेखकप्रमादात् ॥ [२९२।१६] सत्तासत्ते ॥ मुक्तामुक्तौगोविंदाधीनौ । रथकारादिशब्देरूढ्यर्थयोगत्यागवदिहापितथास्यादित्यतआह ॥ [२९२।१६] श्रौतेति ॥ सत्यपदान्वाख्यानलब्धइत्यर्थः ॥ [२९२।१७] यदाजिमायन्निति ॥ यदाजिमायन्नितिछंदोगानां

ा० १४६

सत्यस्य. १ । ४१

पाठः । अन्यादृशस्त्वयुक्तः एतच्चप्राक्प्रपंचितं ॥ [२९२।१७] शास्त्रस्थावेति ॥ शास्त्रस्थावात्तन्निमित्तत्वादितिजैमिनिसूत्रस्यसंदिग्धार्थकेशास्त्रेशास्त्रांतरस्थाप्रसिद्धिर्ग्राह्या । शास्त्रार्थनिर्णयस्यशास्त्राधीनत्वादित्यर्थः । यथायवमयश्चरुर्भवतीत्यत्रयवशब्देनप्रियंग्वादिकंवादीर्घशूकोवेतिसंशयेपृथक्जनप्रसिद्ध्याप्रियंग्वादीतिप्राप्तेयदान्याओषधयोम्लायंतेऽथतेमोदमानास्तिष्ठंतीति अन्यौषधिम्लानिकालेपिमोदमानानांदीर्घशूकानामेवयवशब्देनग्रहणंतद्वदित्यर्थः । नन्वेवंघटादौसत्यशब्दोनस्यात् । श्रौतयोगस्याभावादित्यतआह ॥ [२९२।१८] वेदइति ॥ यथाश्येनेनयजेतेतिविहितयागेसामानाधिकरण्याच्छ्येननामकत्वेनप्रसिद्धेऽनेकशक्तिकल्पनाभयाच्छ्येनशब्दस्यतद्वाचकभावानभ्युपगमेपि यथावैश्येनोनिपत्यादत्तएवमयंद्विषंतंभ्रातृव्यंनिपत्यादत्तइत्यर्थवादावगतनिपत्यादायकत्वसादृश्येनपक्षिजात्योपमितगौणत्वद्वारेणावाप्तप्रसिद्धिः श्येनशब्दःपुनरितरेषुयागेषुधर्मातिदेशायसमानमितरच्छ्येनेनेतिप्रयुज्यमानोगौणोपिक्लृप्तत्वाद्यागविषयत्वेनैवावसीयते । लोकेतुश्येनत्वजात्यांरूढ्यापक्षिपरः तथालक्षणाद्युक्तौरूढियोगाभ्यांसत्यादिशब्दाब्रह्माभिदधति लोकेरूढिमात्रेणतद्व्यवहारइतिनदोषः । प्रत्युतावाध्यस्वरूपभिन्नेघटादौत्वन्मतएवसत्यशब्दोनस्यादितिभावः । ननुधर्मातिदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थंकेनचिद्गुणयोगेनश्येनशब्दस्ययागविशेषनामत्वांगीकरणमर्थवत् इहतुसत्यशब्दस्यरूढित्यागेनयोगांगीकारेनविशेषहेतुरस्तीत्याशंकांस्मृतिपादीयवार्तिकसंमत्यापरिहरति ॥ [२९२।१८] उक्तंचेति ॥ गौणं योगादिनालब्धं । यथाश्येनशब्दस्ययागादिः ॥ [२९२।१८] लाक्षणिकमिति ॥ पुरोडाशानलंकुर्वित्यादौपुरोडाशशब्दस्यधानाः

॥ २१९ ॥

करंभःपुरोडाशःपरीवापःपयस्येतिसवनीयहविःपंचकंलाक्षणिकोर्थः । अश्ववालःप्रस्तरइत्यादौकाशानामश्ववालशब्दवाच्यत्वं
तेषांप्रस्तरकार्येविधानमितिवाक्यभेदोपिवेदांगीकृतत्वान्नदोषइत्यर्थः । उक्तंचात्रैववार्तिके । अथापिगौणशब्दत्वंतथापिबलव
त्तरं स्वतंत्रस्यहिवेदस्यगौणत्वंनविचार्यतइति । तस्माच्छास्त्रमतैवैकाप्रतिपत्तिर्बलीयसी । नसमामुक्तकाचारैर्विप्रकृष्टैःससंकरै
रितिच ॥ [२९२।२३] भारतइति ॥ सनत्सुजातयदिदंश्रृणोमिमृत्युर्हिनास्तीतितवोपदेशं । देवासुराअचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवेतत्कतरन्नु
सत्यं । हेसनत्सुजात मृत्युर्नास्तीतितवोपदेशंश्रृणोमि देवासुराःपुनःअमृत्यवेमृत्योरभावायब्रह्मचर्यमाचरन्नितिमृत्योःसत्त्वमव
गम्यते । नह्यविद्यमानस्यमिथ्याभूतस्यवानिवृत्तयेब्रह्मचरणंसंभवति । तथाचमृत्युरस्तिनास्तीत्येतयोःपक्षयोःकतरत्सत्यमि
तिधृतराष्ट्रेणसनत्सुजातंप्रतिपृष्टे उभेसत्येइत्यादिधृतराष्ट्रंप्रतिसनत्सुजातवाक्यं । हेक्षत्रियाद्यमृत्युस्तदभावश्चेत्युभेअपिसत्ये
एवप्रवृत्तेतयोर्मध्येमृत्युःसंसारमोहः । मोहश्चेत्तर्हिमिथ्यास्यान्नेत्याह । प्रमादंवैमृत्युंप्रमादोस्वाभाविकः । क्वचिन्मोहान्मृत्युरिति
पाठः ससनत्सुजातभाष्यविरुद्धः । इतिसनत्सुजातवाक्यस्यार्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ सत्यस्यसत्यइत्यादिश्रुत्यर्थापत्तिभंगः ॥
॥ ४१ ॥ ७ ॥ अत्रकश्चित्शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवत्दृष्टिसृष्टित्वान्यथानुपपत्त्याजगतोमिथ्यात्वमितिवक्तुंजगतोदृष्टिसृष्टिरित्याह ।
तन्निराकरोति ॥ [२५२।२५] यच्चेति ॥ दृष्टिसृष्ट्यंगीकारेक्षणिकत्वमर्थतोंगीकृतंस्यादित्याह ॥ [२५२।२५] बौद्धेति ॥ [२९३।१] षंडस्माकमिति ॥ जीवोब्रह्म
विशुद्धाचिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्यातच्चितोर्योगःषडस्माकमनादयइति । नन्वनाद्यतिरिक्तेसृष्टिविषयएवदृष्टिसृष्टिस्वी
कारान्नविरोधइतिचेन्मैवं । विभागादीनांदृष्टिसृष्ट्यामिथ्यात्वासिद्ध्यादृष्टिसृष्ट्याविश्वमिथ्यात्वसिद्धिरितिस्वोक्तिविरोधात् ॥

[२९३।३] स्वर्गाद्यर्थमिति ॥ स्वप्नादिसाम्यज्ञानेसतिज्योतिष्टोमादौप्रवृत्तिर्नस्यात् । ननुस्वाप्नकार्यकारणभाववोधकवाक्यवदुपपत्तिरि
तिशंकांनिराकरोति ॥ [२९३।५] यदीति ॥ स्वप्नवेदांतवाक्यतन्मीमांसासाम्येनजागरेतत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् । नचविषयावाधतद्वाधाभ्यां
स्वप्नाद्विशेषः । स्वप्नादविशेषेविषयावाधादेरयोगात् ॥ [२९३।७] शुक्तीदमंशस्येति ॥ यस्तुप्रतिकर्मव्यवस्थामध्यासतटस्थलक्षणंचमं
दाधिकारिकमित्याह सस्वाचार्यप्रक्रियायैनस्पृहयतइत्युपेक्षणीयः ॥ [२९३।८] सत्यस्येति ॥ शुक्तीदमंशस्यापिरूप्यवन्मिथ्यात्वात्सत्यं
वस्तुनास्तीत्यर्थः । ननुदृष्टिसृष्टिपक्षेपिइदमंशावच्छिन्नचैतन्येनमिथ्यारूप्यस्यतेनसहसंभेदावभासोस्त्येवेति । मैवं । इदंवृत्तेः
प्रागिदमोऽभावेनतदवच्छिन्नचैतन्यस्याभावात् । तस्यमिथ्यात्वाच्च ॥ इदंरूप्यमिति[२९३।९]ज्ञानकालइति ॥ शुक्तित्वाज्ञानेशुक्ति
त्वरूपस्यैवाभावात् । तज्ज्ञानेतुतस्यसत्त्वेपिनाज्ञानावच्छेदकत्वं । तस्यज्ञातत्वात् । ननुशुक्तित्वाभावेपितदज्ञानमस्तु । सत्ता
कालइवसत्ताविरहकालेप्यज्ञानाविरोधात् । मैवं । ज्ञानस्यज्ञातैकसत्त्वात् । तज्ज्ञानस्यचतदवच्छेदकविषयकत्वात् तदवच्छे
दकस्यदृष्टसृष्टित्वात् सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्यासिद्धेः । सत्ताकालेऽज्ञानमितितुसुतरामसंगतं । ज्ञानस्यैवतत्सत्तारूप
त्वात् । नचस्थायित्वपक्षेसत्ताकालइतिदृष्टांतः । सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्योक्तविधयाऽसंगतेः ॥ [२९३।१०] भिन्नेति ॥ भ्रमकाले
वाधकालेचेदमंशयोर्भेदात् । नचभेदेपिसारूप्याद्वाधादिव्यवस्थेतिवाच्यं । सारूप्यस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनोभयानुगतस्याभा
वात् ॥ [२९३।११] रूप्यादिवाधस्यापीति ॥ अधिकवलस्यैववाधकत्वात् । एतेनवाधान्यूनसत्ताकत्वमेवावाध्यत्वेप्रयोजकंनत्वधिक

सत्ताकत्वमित्यपास्तं ॥ [२९३।११] सुषुप्तीति ॥ नचजीवादिविभागस्यानादितयानदृष्टिसृष्टिरितिवाच्यं । तस्यमिथ्यात्वासिद्धेरित्युक्तत्वात् ॥ [२९३।१२] सुसंप्रतीति ॥ नचकारणात्मनासंस्कारोस्तीतिवाच्यं । कारणस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनसुप्तौतस्याप्यभावात् ॥ [२९३।१३] मोक्षस्यापीति ॥ अविद्यानिवृत्तिरूपस्येत्यर्थः ॥ [२९३।१३] दृगिति ॥ मोक्षस्यदृग्रूपत्वेऽसाध्यत्वंस्यात् ॥ [२९३।१४] सदेति ॥ अर्थज्ञानस्यसदात्वेनार्थस्यापिसदातनत्वापत्त्यासदाप्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । नचवृत्त्युपहितचैतन्यमेवघटादेर्दृष्टिः वृत्तौतुवृत्तिरेवस्वस्वरूपाचैतन्योपाधिरितिवाच्यं । वृत्तिज्ञानंविनावृत्तिस्वरूपासिद्ध्यावृत्तिविशिष्टचैतन्याभावेनवृत्तिस्वरूपसिद्ध्यर्थंवृत्त्यंतरविशिष्टचैतन्यस्यवृत्तिज्ञानत्वंवाच्यं । एवमन्यस्यान्यस्येत्यनवस्था ॥ [२९३।१५] उक्तन्यायेनेति ॥ नचस्वाप्नवद्देहेंद्रियनैरपेक्ष्येणैवायंभ्रमइतिवाच्यं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांभ्रममात्रेदेहादेर्हेतुत्वेनस्वाप्नभ्रमेपितद्धेतुत्वात् । दोषाज्ञानादेरवश्यंभ्रमहेतुत्वाच्च । अन्यथामोक्षेपिभ्रमः स्यात् ॥ [२९३।१६] घटादेरिति ॥ यदाघटादौदृष्टिसृष्टिरितिज्ञानंनास्तितदाघटादीनांदृष्टिसृष्टेरभावात् ॥ [२९३।१७] ध्रुवाद्यौरिति ॥ यत्त्वत्रआकल्पसंतानाविच्छेदपरत्वंध्रुवपदस्य । अन्यथाध्रुवोराजेत्यादावगतिरितिकेनचिदुक्तं तद्वेदांतार्थज्ञानगंधवैधुर्यनिबंधनं । अनेनसूक्तेनसंग्रामायोद्यतोराजापुरोधसानुसन्नाहनीयः । उक्तंचसूत्रे संग्रामेसमुपोढेराजानंसन्नाहयेदात्वाहार्षमंतरेधीतिपश्चाद्रथस्यावस्थायजीमूतस्येवभवतिप्रतीकमितिकवचंप्रयच्छेदित्यादि । समुपोढे समुपस्थिते । पश्चाद्रथस्यावस्थाय पुरोहितोजपतीतिशेषः । चैत्ययज्ञइतिखंडेयत्रवेत्थवनस्पतइत्येतयर्चेतिऋग्ग्रहणेनऋचंपादग्रहणंइतिपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनात् आ

त्वाहार्षमंतरेधीतिपश्चाद्रथस्येत्यत्रपादग्रहणेसत्यपिसूक्तस्यैवग्रहणमितिवृत्तिकारोक्तेरत्रचसूक्तेअविचाचलिः मापच्योष्ठाइत्यादिनाराज्ञेस्थिरत्वमाशास्यते । तत्रदृष्टांतोध्रुवाद्यौरित्यादिना । यथाद्यौःपृथिवीपर्वताःविश्वंजगत्ध्रुवंस्थिरंतथात्वमपिराजास्थिरोभवेति । माधवीयेप्येवमेवव्याख्यातं । तत्रकःप्रसंगःसंतानादिकल्पनायाः । अन्यथातत्सत्यमित्यादेरप्येवमेवार्थःकल्प्येतेतिस्पष्टंबौद्धवादःस्यात् । ननुसहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषः एषतदातुकुतएतदागादितितदुहनमेनेगार्ग्यः सहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयस्तदेतेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादाय यएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंच्छेतेइत्याद्युक्त्वा अथयदासुप्तोभवतियदानकस्यचनवेदहितानामनाड्योद्वासप्ततिःसहस्राणिहृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठंतेताभिःप्रत्यवंसृप्यपुरीततिशेतेसयथाकुमारोवामहाराजोवामहाब्राह्मणोवातिघ्नीमानंदस्यगत्वाशयीतैवमेवैषएतच्छेते । अतिशयेनहंतीत्यतिघ्नीं आनंदस्यावस्थां । सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिव्युच्चरंति । तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमिति । अत्रअब्रह्मविदंगार्ग्यंप्रतिक्षत्रियोपिसन् ब्रह्मवित्काश्योब्रह्मबोधयितुंगार्ग्येणसहसुप्तंपुरुषंप्रत्यागम्यतंपाणिनापेष्यवोधयित्वागार्ग्येणकर्तुमर्हंप्रश्नं अज्ञानादकृतंस्वयमेवकाश्योगार्ग्यंप्रतिकृतवान्सहोवाचेत्याद्यकंडिकया। एतदितिक्रियाविशेषः। एषविज्ञानमयोंतःकरणप्रायोयत्रसुप्तोभूत्तदा एषः क्वाभूत्कुतःआगात्। एतत्प्रश्नद्वयंप्रतिवक्तुंगार्ग्योनज्ञातवान् । अतःकाश्यएवतदुत्तरंवक्तिसहोवाचेत्यादिद्वितीयकंडिकया । अंतर्हृदयेविद्यमानोयःआकाशःतस्मिन्शेतइतिसुषुप्तप्रकारनिरूपणाय अथयदासुषुप्तोभवती

त्यादिकंडिका । कुतएवतदागादितिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरंतस्मादात्मनःसर्वेप्राणाइत्यादि । तस्मादियंश्रुतिःसुप्तोत्थजीवात्मप्राणा
दीनांसृष्टिंवक्तीतिदृष्टसृष्टौप्रमाणमित्यतआह ॥ [२९३।२२] तस्मादात्मनइति ॥ पाणिपेषादिनाप्रबोधितस्यसुप्तस्यकआधारइतियत्रैष
एतत्सुप्तोभूदित्यादिनाकाश्येनपृष्टस्ययएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंच्छेतइत्यादिनाप्रतिवचनंब्रुवताकाश्येनैव आकाशशब्दवाच्यः
परमात्मासुप्तपुरुषाधारत्वेनयउक्तः सएवअस्मादात्मनइत्यत्रइदंशब्देनपरामृश्यतइतिपरमात्मनएवप्राणादिसृष्टिर्नतुसुप्तोत्थि
तात् । परेषांबृहदारण्यकभाष्येपिसुप्ताधारत्वेनात्रोक्तआकाशःपरमात्मैवेतिप्रतिपादितं । अतएवतत्रैवननुएवमेवास्मादात्म
नइतिसंसारिणएवोत्पत्तिंदर्शयतीतिचोदयित्वा यएषोंतर्हृदयआकाशइतिपरस्यप्रकृतत्वादस्मादात्मनइतिपरस्यैवपरामर्शइ
त्युक्तं । ननुयत्रैषइतिप्रश्नवाक्येयत्रेतिनाधारप्रश्नः । किंतुकालप्रश्नः । अन्यथाक्वैषतदाभूदितिपुनर्देशप्रश्नानुपपत्तेः । मैवं ।
तथापिक्वेत्याधारप्रश्नस्यैवोत्तरंयएषोंतर्हृदयआकाशइति । ततएवचसृष्टिः । वस्तुतस्तु यत्रेत्याधारप्रश्नएव । यत्राधारेसुप्तो
भूत्सकिंप्रकारआधारइतियत्रक्वशब्दयोरेकार्थत्वात् ॥ [२९३।२५] अन्यथेति ॥ ननुकेनक्रमेणसुषुप्तोभवंतीत्यपेक्षायांहितानामनाड्यइ
तिसुषुप्त्यव्यवहितकालेनाडीनांसत्त्वंप्रतिपाद्यते । नतुसुप्तिकाले । मैवं । यदासुषुप्तोभवतियदानकस्यचन वेदहितानामना
ड्यइत्यत्रयदेतिनिर्देशात्तदेत्यवश्यमवगतेः सुषुप्तिकालएवहितनामकनाड्यादिसत्त्वावगमात् । पुरीततिशेतइतिपुरीतत्स्थस्य
सुप्ताधारत्वश्रुतेश्च । तस्माच्छ्रुत्यास्वभाष्येणचविरोधान्नजीवात्मप्राणादीनांसृष्टिः । अतिघ्न्यादिशब्दानामर्थास्तु आनंदस्य पर
मात्मनः अतिघ्नीं समीपं कुमारो रुद्रः महाराजो वायुः महाब्रह्मणो ब्रह्मा इत्याचार्योक्ताः । यस्तुभाष्यंमंदाधिकारिकमि

त्याह सस्वयमेवमंदाधिकारी । अस्मादात्मनइतिवाक्येपूर्ववाक्येनविरोधमभिधायस्ववाक्येनविरोधमाह ॥ [२९३।२६] अत्रापीति ॥ [२९४।१] नाड्यादिकमिति ॥ सुषुप्तौनाड्यादिसृष्टेरभावात् ॥ [२९४।१] तंतुविस्फुलिंगेति ॥ जीवस्यतंत्वादिदृष्टिरेवतंत्वादिजन्म । नतुऊर्ण नाभ्यादितस्तंत्वादिजन्मेत्यर्थः । सर्वलोकदृष्टिः सर्वलोकसाक्षात्कारः । तथाचसर्वलोकसाक्षात्काराभावात्सर्वलोकजन्मोक्ति रयुक्तास्यात् ॥ [२९४।२] नचोर्णनाभीति ॥ नहिऊर्णनाभिनाग्निनावातंतूनांविस्फुलिंगानांवादर्शनमेवतयोर्जन्म । किंतुस्वशरीराग्नि ष्कासनमेव । तस्मात्कुतएतदागादितिवाक्येजीवस्यसुप्तिकालेऽविद्यमानंज्ञातृत्वादिकंकुतआगंतमितिद्वितीयप्रश्नस्यसर्वकर्तुः परमात्मनआगतमित्युत्तरंवक्तुंसर्वकर्तृत्वंपरमात्मनउच्यते अस्मादात्मनइतिवाक्ये ॥ ७ ॥ ७ ॥ दृष्टिसृष्टिभंगः ॥७॥ ४२ ॥ [२९४।५] तस्मिन्निति ॥ आंध्यमप्रतीतिः । ननुसुप्त्यभिमानिनोमुख्यजीवस्यहिरण्यगर्भस्यासुप्तत्वान्नजगदांध्यं । तस्मिंस्तुलयकालेसु प्तेजगदप्रतीतिरिष्टैव । अंतःकरणावच्छिन्नेजीवाभासेतुसुप्तेतमेवप्रतिजगदप्रतीतिः । नत्वन्यानपिप्रति । तदुपाधीनामप्रली नत्वात् । मैवं । अंतःकरणावच्छिन्नानांजीवाभासानांचित्त्वेनानाजीववादापत्तेः । अचित्त्वेजगदांध्यापातात् । अतीतहिर ण्यगर्भमुक्तेःप्रमाणसिद्धत्वेनेदानींसंसार्युपलंभायोगादितिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ [२९४।६] दृष्टिसृष्टीति ॥ कारणात्मनापिसंस्कारावस्था नायोगस्योक्तत्वादित्यर्थः । स्वप्नपुरुषवत् स्वप्नद्रष्टृपुरुषवत् । त्वदितिपंचम्यंतंपर्यनुयोज्यइत्यनेनसंबध्यते । चैत्रमैत्रादिसर्वा भिमानिनोजीवस्यकल्पकत्वेनतवममेत्यादिकल्पनानयुक्तेतितुनिरस्तं ॥ [२९४।११] अनुसंधानापातादिति ॥ ननुभिन्नभिन्नांतःकरण

भेदाध्यासेनतत्तदंतःकरणमादायप्रत्यक्त्वपराक्त्वत्वमित्यादिबुद्धिविषयत्वंसुखानुसंधानाननुसंधानादिकंचोपपन्नमिति। मैवं।
वंधतत्वज्ञानमोक्षावच्छेदकानामंतःकरणादीनांभेदेनानाजीववादापत्तेः । तदभेदेतुदुःखाद्यनुसंधानप्रत्यक्त्वाद्यनुपपत्तेर्दुष्प
रिहरणीयत्वात् । वक्ष्यतेचैतज्जीवभेदप्रस्तावे ॥ यदेवमेभेगवान्वेदेति ॥ एतेनसामान्यतोमोक्षोपयोगिज्ञानविषयचि
त्त्वेनतत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेनवाकल्पितस्योपदेष्टृत्वमितिनिरस्तं । भेदस्यापिताद्दशज्ञानविषयत्वसंभावनयाविशिष्यज्ञातव्य
त्वात् । भेदवादिनोपितत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वाच्च ॥ मीमांस्यत्वंवदिति ॥ नचतर्केणवेदइवतत्तद्रूपकल्पनयागुरावपि
तत्परिहारइतिवाच्यं । तथाकल्पनासंभवस्योक्तत्वात् ॥ सदुत्तरेति ॥ नचकथायाःकल्पितत्वानिश्चयकालीनत्वेनसमयवंध
विशेषनिवंधनत्वेनताद्दगुत्तरानवकाशइतिवाच्यं । अद्वैतिनःकल्पितत्वनिश्चयवतस्तदनिश्चयसमयवंधविशेषयोरसंभवात् ॥
संप्रदायाभावेनेति ॥ ननुसंप्रदायाभावेप्यपूर्ववदुत्पत्तिरस्त्वितिचेन्मूर्खोसि । नह्यनादौसंसारेऽद्याप्यनुपपन्नजातीयमपूर्वमु
त्पद्यतइतिकोप्यभ्युपैति । किंतूत्पन्नपूर्वजातीयमेवापूर्वमग्रेप्युत्पद्यते । कर्मणांतज्जन्यापूर्वाणांतत्फलानांचनियतत्वात् ॥ तत्व
वित्त्वेनेति ॥ कल्पनाकालएवतत्वस्यज्ञातत्वादुपदेशानर्थक्यादिनेत्यर्थः ॥ इतिपूर्वेणेति ॥ इच्छामात्रंप्रभोःसृष्टिरितिसृष्टौ
विनिश्चिताइतिपूर्ववाक्येवहुवचनेन ॥ उत्तरेणेति ॥ त्रिषुधामसुयत्तुल्यंसामान्यंवेत्तिनिश्चितः । सपूज्यःसर्वभावानांवंद्यश्चैवम
हामुनिरित्युत्तरवाक्येपूजावंदनकर्तृत्वेननिश्चितंचित्तानांभावानामितिवहुवचनेनवहुत्वावगमात्तेनविरोधइत्यर्थः । व्यासाद्रि
सृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांविश्वंनैकाज्ञकल्पितं ॥ ७ ॥ ७ ॥ एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभंगः ॥ ७ ॥

॥ ४३ ॥ जगतोनाविद्यकत्वायाविद्यांप्रतिक्षिपति ॥ [२९७।१] यच्चोक्तमित्यादिना ॥ [२९७।१] अनादीति ॥ शुक्तिरूप्यंउत्तरज्ञाननिवर्त्यज्ञा
नंवाज्ञानप्रागभावं आत्मानंचव्यावर्तयितुंक्रमेणविशेषणत्रनि । चैतन्याविद्यासंबंधंवारयितुंज्ञानपदं । तस्यचनज्ञाननिवर्त्यत्वं
किंतुज्ञानजन्याज्ञाननिवृत्तिनिवर्त्यत्वमितिभावः ॥ [२९७।१] भ्रमेति ॥ अंतःकरणवृत्तेरभ्रमत्वात्तदुपादानेंतःकरणेनातिव्याप्तिरित्यर्थः
॥ [२९७।२] अहंमज्ञइति ॥ एतस्यअन्यविषयकज्ञानाभावविषयत्वंव्युदसितु मन्यंनजानामीत्युदाहृतं । एतस्याप्यन्यार्थज्ञानाभाव
विषयत्वंव्युदसितुंत्वदुक्तमर्थंनजानामीत्युक्तं । एतस्यापितदुक्तार्थसंख्याज्ञानाभावविषयत्वंव्युदसितुंसंख्यांनजानामिशास्त्रा
र्थंनजानामीत्याद्युदाहर्तव्यं । संख्यायांसंख्यांतराभावात्संख्यांनजानामीत्युक्तेःसंख्याज्ञानाभावविषयत्वंविरुद्धं । ननुतत्रापिप
रोक्षतयाज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेणव्यपदेशोपपत्तिरितिशंकानिरासायशास्त्रार्थंनजानामीत्युदाहृतं । नित्यपरोक्षापूर्वा
दौतथाव्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तिरितिभावः ॥ [२७९।३] प्रमाणज्ञानमिति ॥ अत्रविवादगोचरापन्नंप्रमाणज्ञान
मितिविवरणपाठानुसारेणपठनीयं । धर्म्यंशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकारायाअज्ञानानिवर्तिकायाअपक्षत्वायविवादेतिविशेषणं ।
रूप्यादिज्ञानेऽबाधायप्रमाणपदं ॥ [२९८।१] स्वोत्पादकेति ॥ एतच्चोपलक्षणं । उत्तरज्ञानव्यावर्त्यपूर्वज्ञानवारणार्थमपि । मिथ्याज्ञा
नव्यावृत्त्यर्थंवस्त्वंतरेति । हेतौद्वितीयादिज्ञानेव्यभिचारवारणायाप्रकाशितेति । दृष्टांतेसौरालोकदेशस्थप्रभाव्यावृत्त्यर्थमं
धकारेति । द्वितीयादिप्रभाव्यावृत्त्यर्थंप्रथमेतिविशेषणमित्याहुः ॥ [२९८।२] चैत्रगतेति ॥ एतच्चप्रमाप्रागभावविशेषणं । नप्रमायाः ।

तस्याअंतःकरणसमवेतत्वेनचैत्रगतत्वाभावात् । चैत्रसंबंधित्वमात्रविवक्षायांतुमैत्रनिष्ठचैत्रविषयकप्रमाप्रागभावातिरिक्तघट प्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वेनचैत्रप्रमायांसिद्धसाधनात् । पक्षेप्रमाप्रागभावातिरिक्तज्ञाननिवर्त्यानाद्यज्ञानमादायसाध्यसिद्धिः । दृष्टांतेतुचैत्रप्रमाप्रागभावभिन्नमैत्रप्रमाप्रागभावमादायसाध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ एतज्जनकेति ॥ पक्षीभूतभ्रमस्ययदुपादानं तस्यपक्षीभूतभ्रमजनकतयातदतिरिक्तत्वस्यतदुपादानेबाधितत्वेनतदुपादानेऽबाध्यातिरिक्तत्वसिद्ध्यापक्षीभूतभ्रमेऽबाध्याति रिक्ताविद्योपादानकत्वंसिध्यति । दृष्टांतीभूतभ्रमेतुपक्षीभूतभ्रमजनकातिरिक्तोपादानकत्वमादायसाध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ तमआसीदिति ॥ तमोनीहारादिशब्दाअविद्यावाचकाः । तन्मिथ्यात्वंतुनासदासीदित्यादिनासदसतीनिषिध्यतमआसी दित्युच्यमानंतमोविद्याख्यंसदसद्विलक्षणमुच्यतइत्यर्थात्सिद्धं ॥ अव्याप्तिरिति ॥ शुक्त्याद्यज्ञानेष्वितिशेषः । तेषांसादि त्वादित्यर्थः । ननुरूप्योपादानाज्ञानमप्यनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येववाच्यं । शुक्त्यादिकंतुतदवच्छेदकमितिनतत्राव्याप्ति रिति तत्राह ॥ सादीति ॥ रूप्यस्यशुद्धचैतन्यावरकाज्ञानोपादेयत्वेतदज्ञानस्यशुक्तिज्ञानान्निवृत्त्यभ्युपगमेसद्योमोक्षापातः । अनभ्युपगमेरूप्यादेःसविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधोनस्यात् । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनद्वारेणैवान्यनिवर्तकतयाऽज्ञानमनिवर्त्य रूप्यनिवर्तकत्वंासंभवश्चेत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगइतिशेषः ॥ आरोपितेति ॥ अत्यंतंवैजात्येनाभा वंप्रतिभावस्यानुपादानत्वादित्यर्थः । अनादित्वाभावश्चकारार्थः । ननुसर्वथासाजात्येवैजात्येचोपादानोपादेयभावादर्शनेनतथा साजात्यंवैजात्यंवानोपपादयितुंशक्यं । कार्यकारणाकारणतयासतिसादृश्येकार्यकारणभावस्यासंभवःस्यादित्यतआह ॥ अभा

वस्येति ॥ सत्यासत्ययोरपिकिंचित्सादृश्यमस्तीतिभावः । ननुसत्यस्यासत्योपादानत्वेसत्यस्यनिवृत्त्यसंभवेनतदुपादेयस्यास त्यस्यापिनिवृत्तिर्नस्यात् । सत्यस्यापरिणामित्वाच्च । भावस्याभावोपादानत्वेतुनकिंचिद्बाधकमिति । मैवं । समवायिकारण नाशाद्वाविरोधिसन्निपाताद्वाकार्यनाशदर्शनात् । सत्यस्यदुग्धादेःपरिणामदर्शनाच्च ॥ [३०।१४] ज्ञानादिति ॥ त्वद्रीत्येतिशेषः । न केवलमनादित्वाभावोपितुज्ञाननिवर्त्यत्वमपिनास्तीत्याह ॥ [३०।१४] शुद्धमिति ॥ स्वरूपसद्वृत्त्युपहितस्यावृत्तिविषयत्वात् शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वं तदज्ञानस्यज्ञाननिवर्त्यत्वंचोपपन्नमितिभावः । तदेवाह ॥ [३०।१।१] नहीति ॥ उपाधिरूपयावृत्त्यास्वरूपसत्यापिस्वोप धेयेशुद्धेब्रह्मणिकिंचिन्मालिन्यकरणेतस्यशुद्धत्वाभावेननतद्विषयकवृत्तेःशुद्धब्रह्मज्ञानत्वाभावेनतयाशुद्धब्रह्मज्ञाननिवृत्त्ययो गः । किंचिन्मालिन्यकरणेतस्याशुद्धत्वेनवृत्त्यविषयत्वान्नतदज्ञाननिवृत्तिः । नह्यशुद्धब्रह्मज्ञानेनशुद्धब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरि त्यर्थः । ननुजीवन्मुक्त्यनुवृत्तस्यसोपाधिकभ्रमोपादानस्यचाज्ञानस्यप्रारब्धकर्मभिरुपाधिनाचप्रतिवंधनान्नपूर्वतनेनसाक्षात्का रेणनिवृत्तिः । नहिप्रतिवंधदशायांकार्याजनकमकारणंभवतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [३०।१२] नचेति ॥ एतज्जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञान स्याप्युपलक्षणं ॥ [३०।१३] उपाधीति ॥ आरब्धकर्मणामप्युपलक्षणं । ननुप्रतिवंधकाभावस्यकार्यमात्रहेतुत्वात् ज्ञानेसत्यप्यज्ञानवृ त्त्यासोपेक्षितइत्यतआह ॥ [३०।१४] नहीति ॥ अज्ञाननिवृत्तिस्थलेप्रतिवंधकाभावस्यज्ञानेस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वादितिभावः । न न्वावरणशक्तेर्नजानामीतिव्यवहारहेतोरपगमान्नतथाव्यवहारइतिचेन्न । शक्तेरज्ञानातिरिक्तत्वेतत्रैवैतल्लक्षणातिव्याप्तिः ।

अज्ञानरूपत्वेतन्निवृत्त्ययोगात् ॥ चैतन्येति ॥ तस्यानादित्वादितिभावः । नचतस्यज्ञाननिवर्त्यत्वंनास्तीत्युक्तमितिवाच्यं । सर्वस्यचैतन्यान्यस्यज्ञाननिवर्त्यत्वमितिपरमसिद्धांतेनास्याभिधानात् ॥ अनादीति ॥ तद्व्यावर्त्यस्यघटादेःसाक्षात्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादित्यर्थः । नचोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वपूर्वज्ञानंवारयितुमनादिपदमितिवाच्यं । निवर्त्यमात्रस्यज्ञाननिवर्त्यतयाज्ञानपदस्याव्यावर्तकतयाज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वस्यावश्यवाच्यत्वेततएवतद्वारणात् । नचैवंभावपदमपिव्यर्थमितिवाच्यं । इष्टापत्तेः । ननुलक्षणद्वयेतात्पर्यान्नकोपिदोषइति तत्राह ॥ असंभवश्चेति ॥ ननुकल्पितत्वमात्रंनदोषजन्यधीमात्रशरीरत्वेसादित्वेवातंत्रं । किंतुप्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकवत्त्वंवाप्रागभावप्रतियोगित्वंवा । नचतत्प्रकृतेस्तीत्यतआह ॥ उक्तत्वादिति ॥ कल्पितत्वेनप्रागभावप्रतियोगित्वादेरप्यापाद्यमानत्वादित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥ नचात्रानुमानेऽजामेकांअनादिमाययेत्यादिशास्त्रविरोधः । आद्यस्यप्रकृतिविषयत्वात् । द्वितीयस्यभगवदिच्छाविषयत्वात् ॥ व्यतिरेकेति ॥ उपाधिंव्यतिरेकवतिपक्षेसाध्यव्यतिरेकस्यसंदिग्धत्वादित्यर्थः । भावत्वमपिनोपाधिः । प्रध्वंसेसाध्याव्याप्तेः । प्रकारांतरेणासंभवमाह ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुभावशब्देनाभाववैलक्षण्यमात्रंविवक्षितं । किंचोक्तस्यसादित्वसाधकहेतोरनादित्वसाधकेनज्ञाननिवर्त्यत्वेसतिभावविलक्षणत्वेनहेतुनासत्प्रतिपक्षइत्यतआह ॥ भावेति ॥ परस्परविरोधादित्यर्थः । तथाचस्वरूपासि

ध्यानतुल्यबलत्वमतएवोक्तलक्षणस्यासंभवोपीतिभावः । तृतीयप्रकारसिद्धौनतयोर्विरोधइतित्वन्योन्याश्रयान्निरस्तं ॥ अनि
[३०२।३] वर्त्यत्वमिति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः ॥ [३०२।४] अत्यंताभावइति ॥ प्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधइत्यर्थः । अधिकरणस्वरूपातिरिक्त
स्यात्यंताभावस्यानंगीकारेनेतिनेतीतिश्रौतनिषेधस्यब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनपर्यवसानेनपरस्येष्टापत्तिरितिभावः ॥ [३०२।४] असंतीति ॥
नचाभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमितिवाच्यं । असत्यभाववैलक्षण्यस्यापिसत्त्वादितिभावः ॥ [३०२।४] आत्म
नीति ॥ तथाचपक्षेनोपाधिविरहइत्यर्थः । उक्तानुमानेविरोध्यसन्निपातमुपाधिंशंकते ॥ [३०२।५] यदत्रेत्यादिना ॥ [३०२।५] सादित्वमिति ॥
ध्वंसप्रागभावयोर्व्यभिचारात् । भावत्वविशेषणेऽव्यभिचारेपिअभावेप्रयोजकांतरकल्पनापत्तिः । अभावानिवृत्तिप्रयोजके
नानादिभावत्वेनभावविलक्षणाविधायाअनिवृत्त्यापादनायोगश्चेतिभावः ॥ [३०३।२] अनादिभावत्वेनेति ॥ तथाचपक्षेनोपाधिवि
रहइत्यर्थः ॥ [३०३।३] विशेषेति ॥ प्रागभावादिसाधारण्यादितिभावः । परोक्तानुमानेव्यभिचारमाह ॥ [३०३।५] भाववैलक्षण्यादिति ॥
[३०३।५] अत्यंताभावस्येति ॥ अत्यंताभावादेर्निवर्त्यत्वेप्रतियोगिसत्त्वापत्तिरितिभावः । नन्वज्ञानस्यानिवर्त्यत्वानुमानेतन्निवृत्तिबो
धकागमबाधइत्यतआह ॥ [३०३।६] अविद्येति ॥ अज्ञाननिवृत्तिबोधकागमवशात्भावत्वाद्यनंतर्भावेनाज्ञानलक्षणंवाच्यं । इतरथा
तन्निवृत्तिरूपमोक्षासिद्धिःस्यादितिभावः ॥ [३०४।१] प्रतीतिमात्रेति ॥ ननुसुखादेःशुक्तिरूप्यादेश्चस्वभासकेसाक्षिणिसत्येवनिवृत्त्य

भ्युपगमेनसाक्षिभास्यानांयावत्साक्षिसत्त्वमवस्थानंनेष्यते । किंचनकेवलचिन्मात्रंसाक्षि । किंतुअविद्यावृत्त्युपहितं । तथा चास्थिराविद्यावृत्त्युपहितस्यसाक्षिणोप्यस्थिरत्वेनतत्सत्त्वपर्यंतमवस्थानेप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते । मैवं । सुखादेरक्षणिकत्व स्यदुःखादिसमानकालीनत्वस्यचत्वयांगीकृतत्वेनतत्प्रतीतिनिवृत्तिमंतरेणतन्निवर्तकाभावेनयावत्प्रतीतिसत्त्वमवश्यं सुखादेर वस्थानंवाच्यं । तदिदमुक्तंप्रतीतिमात्रेशरीरस्येति ॥ अविद्यावृत्त्युपहितचितःसाक्षित्वेऽविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वेनसुखादिज्ञा नेव्यवहारकालेपिभ्रमत्वापत्तिः वृत्त्यनुपधानदशायामविद्यादेःशुक्तिरूप्यवदसत्त्वापातश्च । नचसादिपदार्थएवायंनियमइति वाच्यं । नियामकाभावात् । अविद्यावृत्तेरपिवृत्त्यंतरप्रतिबिंबितचिद्वेद्यत्वेऽनवस्थादिकंच । विस्तृतंचैतदविद्याप्रतीतिभंगे ॥ अज्ञानस्येति ॥ मिथ्याभूतेरूप्यादौज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवात् । नहिज्ञानेनरूप्यंनष्टमितिप्रतीतिरित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वभंगइतिशेषः ॥ अभ्रमेति ॥ नच योग्यत्वंविवक्षितं अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञानेसहकारिवैकल्यात्कार्यानु त्पादकेपितद्योग्यतास्त्येवेतिवाच्यं । योग्यतावच्छेदकापरिचयेतदग्रहात् । नचाद्यलक्षणमेवतदवच्छेदकं । तस्यनिरस्तत्वादि तिभावः ॥ गौरवादिति ॥ एतच्चोपलक्षणं । भावविलक्षणेऽभाववैलक्षण्यस्याप्यभावइत्युक्तं । यत्त्वन्वयिकरणत्वमुपादान त्वेतंत्रमिति । तन्न । तत्रकिमन्वयित्वं । नभावत्वं । असिद्धेः । नाप्ययुतसिद्धत्वं । अज्ञानेऽसिद्धेः । भ्रमंविविच्यतस्याज्ञा नोपादानकत्वंदूषयति ॥ अपिचेति ॥ अर्थस्येति ॥ नाज्ञानमुपादानमित्यनेनान्वयः ॥ अन्यथेति ॥ भावविलक्षणस्या

प्युपादानत्वइत्यर्थः ॥ [३०७।२] तत्वज्ञानेति ॥ नचप्रागभावस्यप्रतियोगिमात्रजनकत्वेनमभ्रमंप्रतिजनकत्वं ।.नतरांचोपादानत्वमि
तिवाच्यं । धर्मिकल्पनागौरवेणक्लृप्तप्रागभावएवतत्कल्पनौचित्यात् । नचैकाविद्यातिरिक्तानंतप्रागभावेमानाभावः । उत्प
न्नस्योत्पत्त्यदर्शनेनतस्यावश्यकत्वात् । तस्याभांवविलक्षणंत्वाभावाच्च ॥ [३०७।४] यद्यदनुविद्धेति ॥ नचरूपंघटइतिप्रतीत्यभावान्ना
यंनियमइतिवाच्यं । शुक्लोघटश्चलतिघटइतिविशेषानुवेधस्यसत्त्वात् । नचप्रकृत्याद्यनुवेधःपरमतेपिनास्तीतिप्रकृत्युपादानक
त्वमपिनस्यादितिवाच्यं । मृद्धटइत्यादेरेवतदनुवेधात् । भ्रांतेस्तुनकेनापिरूपेणाज्ञानानुवेधःसंभवतीतिभावः ॥ [३०८।२] भावव्या
प्यइतीति ॥ अभावाभावोभावइतिमतेज्ञानप्रागभावनिवृत्तेः ज्ञानरूपायाःनज्ञानजन्यत्वमितिज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगि
त्वरूपंज्ञाननिवर्त्यत्वंज्ञानप्रागभावेनास्ति । प्रतियोगिव्याप्याप्रतियोगिभिन्नाप्रतियोगिजन्याप्रागभावस्यनिवृत्तिरितिमते प्रा
गभावस्यसाक्षाज्ज्ञानेनिवर्त्यत्वमस्तीतितत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ [३०८।३] अन्यथेति ॥ प्रागभावस्यज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेस्वनिवर्त्येतिवि
शेषणेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धौस्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्यविशेषणमविद्यानुमानेव्यर्थंस्यादित्यर्थः ॥ छ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैः
पक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामविद्यालक्षणक्षतिः ॥ छ ॥ छ ॥ अविद्यालक्षणभंगः ॥ ४४ ॥ छ ॥ [३०८।४] त्वन्मतइति ॥
अहमज्ञइतिप्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वंत्वयापिवाच्यं । अन्यथातस्याःप्रामाण्यंनस्यादित्यर्थः । नन्वहमर्थस्याज्ञानानाश्रयत्वेपि
तदाश्रयीभूतचैतन्येंतःकरणतादात्म्याध्यासेनैकाश्रयसंबंधेनस्थूलोगच्छतीतिवदहमज्ञइतिप्रतीतिर्भावरूपाज्ञानविषयैवेतिचे
न्न । शुद्धचैतन्यस्याज्ञानाश्रयतयाविशिष्यप्रतीत्यसंभवेनान्यस्यमुख्यतत्प्रत्ययस्याभावेनाहमज्ञइत्यस्यैवमुख्यप्रत्ययत्वेवाच्ये अ

ह्मर्थस्याज्ञानाश्रयतयातस्यज्ञानाभावविषयत्वंत्वयापिवाच्यमित्यर्थात् । स्पष्टयिष्यतेचैतदविद्याश्रयभंगे ॥ [३०८।६] साक्षीति ॥ न
चस्वस्मिन्विद्यमानेसाक्षिवेद्येसुखादौस्वभ्रमसिद्धेरूप्यादौचनजानामीतिनव्यवहारः । परसुखादौतथाव्यवहारस्तुपरोक्षज्ञान
निवर्त्त्येनप्रमातृगताज्ञानेनैवोपपन्नइतिवाच्यं । अर्थावोधात् । स्वसमवेतेस्वभ्रांतिसिद्धेचातीतसुखादौरूप्यादौचनजानामी
तिव्यवहारस्यसर्वसिद्धस्यसुखादावज्ञानमनिच्छतात्वयापि ज्ञानाभावविषयत्वेनसमर्थनीयत्वादित्यर्थात् । विषयेप्रमातरिचा
ज्ञानस्यैकत्वाच्च । आवृतंविषयमजानन्प्रमाताज्ञइत्युच्यते । अतएवपरोक्षज्ञानेनप्रमातृगताज्ञानेनाशितेपिविषयगताज्ञान
सत्वेपिननजानामीतिव्यवहारापत्तिः । प्रमातृगताज्ञानकार्यस्यनजानामीतिव्यवहारस्यविषयगताज्ञानेनापादयितुमशक्यत्वा
दितिनिरस्तं । तच्छक्तेरप्येकत्वाच्च ॥ [३०९।३] विक्षेपइति ॥ विपर्ययइत्यर्थः ॥ अपरोक्षं[३०९।४]तइति ॥ विक्षेपरूपकार्यस्याज्ञानविषयत्वं
प्रत्यप्रयोजकतयाजडेनजानामीत्यस्यनाज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ॥ निरसिष्यमा[३०९।५]णत्वादिति ॥ तस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्यो
न्याश्रयात् स्वयमेवप्रकाशहीनेतत्कृत्याभावाच्चेत्यादिनाविद्याविषयभंगइतिशेषः ॥ [३०९।६] वृत्तिरिति ॥ विषयप्रकाशकंसर्वगतजी
वचैतन्यमविद्यानावृतमितिमतेर्वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वादित्यर्थः । ननुमयिज्ञानंनास्तीतिप्रतीतिरपिनज्ञानाभावविषया । त
थाहि । अत्रहिज्ञानाभावेज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमनुभूयते । तच्चतज्ज्ञानविशेषनिष्ठानांकथंचिदनुगतीकृतानांत
त्तद्विशेषाभावकूटप्रतियोगिताकानांज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वेनवा । विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता

काभावविषयत्वेनवा । प्रकारांतरासंभवात् । तदुभयमपिनसंभवति । अभावज्ञानकारणधर्म्यादिज्ञानेसतिनतदुभयविधा भावज्ञानं । प्रतियोगिभूतज्ञानज्ञानस्यतुस्वविषयीभूतज्ञानविषयविषयकत्वेनतस्यैवतज्ज्ञानत्वात् । तयोर्यत्किंचित्प्रतियोगि व्यक्तिविरोधित्वेनतद्वतितयोरसंभवात् । धर्म्यादिज्ञानाभावेतुकारणाभावादेवतयोर्नज्ञानं । अतोमयिज्ञानंनास्तीत्यपिनज्ञा नाभावज्ञानं । किंतुभावरूपाज्ञानज्ञानमेवेति । मैवं । यत्किंचिद्विशेषाभावस्यैवतथाप्रतीत्युपपत्तेः । नचतत्प्रतियोगितान ज्ञानत्वावच्छिन्नेतिवाच्यं । अवच्छेदकत्वंहिनानतिरिक्तवृत्तित्वादिकं । अवच्छेदकत्वाभिमतघटत्वादिसमनियतकंबुग्रीवत्वा द्यतिप्रसक्तेः । किंतुस्वरूपसंबंधविशेषएव । तच्चास्तिसामान्यधर्मस्यापिविशेषप्रतियोगितया । नन्वेवंवायौरूपंनास्तिपुरोदेशे रजतंनास्तीत्याभासवाक्यजन्यप्रतीत्यनंतरमपितत्संशयादिनिवृत्तिर्नस्यात् । एकविशेषाभावबोधनेपिविशेषांतरमादायसंश योपपत्तेरितिचेत्प्रथमंनकथंचित् । अपशवोवाअन्येपशवोगोश्वेभ्यइत्यादाविवविशेषपरत्वशंकायाःसकलरूपाद्यभावतात्पर्या वगमान्निवृत्तौउक्तवाक्यात्संशयादिनिवृत्तेः । किंचवायौरूपंनास्ति मयिज्ञानंनास्तीतिसमानाकारप्रतीत्योःकथंविषयवैजात्यं । ननुप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यामनुपपत्त्याऽगत्यातत्कल्प्यतइतिचेन्न । तर्हिततएवयावदभावकिंचिदभावविषयत्वमेवकल्प्यतां । एवंचप्रतीतिसारूप्यमपिसमर्थितंस्यात् । त्वद्रीत्याएकस्याअभावविषयकत्वमन्यस्याअभावविलक्षणाज्ञानविषयत्वेसर्वथातद्बा धएवभावरूपाज्ञानवादेपीति । ननुश्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्यज्ञानेपिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यांनव्याहतिः । नहिश्रवणादिसाध्यत्वमोक्षहेतुत्वादिप्रकारकंब्रह्मज्ञानज्ञानमपिसत् श्रवणादिसाध्यंमोक्षहेतुर्वा । येनतस्मिन्सतिताद्दक्ज्ञान

प्रागभावोव्याहन्येतेतिचेन्न । तद्विषयकज्ञानेसत्येवतद्विषयकज्ञानाभावस्यनिरूपणंत्वयापिवाच्यमित्यत्रतात्पर्यात् । श्रव
णादिसाध्यमोक्षहेतुज्ञानंनिष्प्रपंचात्मविषयकमतस्तादृशात्मज्ञानस्यज्ञानमपिनिष्प्रपंचात्मज्ञानस्यज्ञानमितितस्मिन्सतिकथंतादृ
शज्ञानप्रागभावस्तिष्ठेत् । निष्प्रपंचात्मविषयतयात्मसाक्षात्कारस्यतस्मिन्सतिकथंप्रपंचनिवर्तकता । ननुश्रवणादिजन्य
त्वेनाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारेसति । निरुपाधिभ्रमादर्शनादितिभावः । अतएवसाक्षात्कारभिन्नंशंकते ॥ [३१०।५] नचेति ॥ अनु
[३११।१] पलंभ्यावेति ॥ वाशब्दोऽनास्थायां । अनुमित्यभावेतात्पर्यात् । ननुज्ञानाभावस्यझडितिप्रतीतिःस्वकारणस्यझडितिसमव
धानमाक्षेप्स्यति नतुंस्वस्यानुमितिभिन्नत्वमित्यतआह ॥ [३११।२] त्वन्मतइति ॥ ननुजडेज्ञानाभावोनप्रत्यक्षः । ज्ञानरूपप्रतियोगि
ग्राहकस्यमनसोबहिरस्वातंत्र्येणयावत्प्रतियोग्युपलंभकसमवधानरूपयोग्यतायुक्तप्रतियोग्यनुपलब्धिविरहात् । अतोजडेलिं
गांतरमेवज्ञानाभावानुमापकमितिचेन्न । घटोयद्यवच्छेदकविशेषेणज्ञानाधारःस्यात् प्रत्यङ्स्यात् । तादृशज्ञानत्वेनोपलभ्य
मानत्वस्यप्रत्यक्त्वादित्यनुपलंभप्रतियोग्युपलंभापादनसंभवात् ॥ [३११।२] अपरोक्षंतइति ॥ लिंगांतरंतुनानुसंहितमितिभावः ॥
[३११।३] दुःखादाविति ॥ स्ववृत्त्यतीतदुःखादिज्ञानाभावस्येत्यर्थः । भावरूपाज्ञानेनलिंगेनज्ञानाभावोनुमीयतइत्यत्रदूषणांतरमाह
[३११।४] ॥ प्रतियोगीति ॥ विषयावच्छिन्नज्ञानरूपविशेषणज्ञानंविनाविशिष्टज्ञानानुदयादित्यर्थः । भावरूपाज्ञानसमानविषयकज्ञान
सदसद्भावाभ्यामज्ञानज्ञानंतवापिदुर्लभमित्याह ॥ [३११।५] अपिचेति ॥ अज्ञानस्यज्ञानविरोधित्वेनप्रतीत्यनियमंपरिहरति ॥ [३१३।१] मुग्धे

इति ॥ नञोप्रयोगेपिनञर्थानुभवोऽस्तीत्यर्थः ॥ [३।२।१] अतएवेति ॥ मुग्धादिशब्देषुनञर्थप्रवेशसद्भावादेवेत्यर्थः ॥ [३।२।२] उक्तंचेति ॥
अज्ञानविषयाश्रययोरभेदेभिहितेऽस्यास्मिन्नज्ञानमित्याश्रयविषयभेदप्रतीत्याविरोधइतिशंकायांतत्प्रतीतिमन्यथयितुमुक्तमित्य
र्थः ॥ [३।२।२] अज्ञानमिति ॥ ज्ञानस्यद्वयसापेक्षत्वात्तत्प्रतियोग्यज्ञानस्यापितत्सापेक्षत्वप्रथाघटतइत्यर्थः ॥ [३।२।२] अन्यथेति ॥ अज्ञान
स्यज्ञानविरोधित्वेनप्रतीतिनियमाभावइत्यर्थः । ननुज्ञानाज्ञानंविरोधनिरूपकज्ञानज्ञाननियतज्ञानं । तमोनीहारादिशब्दैस्तेन
विनापितज्ज्ञानादित्यतआह ॥ [३।२।४] ज्ञानाभावोपिहीति ॥ अज्ञानज्ञानवदेवज्ञानाभावस्यापिसामान्येनज्ञानेज्ञानज्ञानमनपेक्षि
तमितिभावः । ननुनज्ञानमज्ञानमित्यज्ञानशब्दोनयौगिकः येनावयवार्थज्ञानविरोधभानमावश्यकमित्यतआह ॥ [३।२।४] एतेनेति ॥
[३।२।५] वृत्तिज्ञानेति ॥ मोक्षण्यादिशब्दवदलब्धात्मकरूढ्यपेक्षयायोगस्यैवबलवत्त्वमित्यर्थः । अस्त्वज्ञानशब्दोऽज्ञानेयौगिकोरू
ढोवा । प्रत्यक्षेणतुज्ञानविरोधित्वेनैवाज्ञानंप्रतीयतइत्याह ॥ [३।२।६] शब्देति ॥ अन्यथाऽज्ञानस्यज्ञानविरोधोनसिध्येदितिभावः ।
उभयत्रपरिहारंशंकते ॥ [३।३।२] नन्विति ॥ [३।३।३] साक्षिरूपमिति ॥ ननुवाह्योविषयःकथंसाक्षिभास्योऽसंबंधादित्याशंकांपरिहर्तुंज्ञाना
वच्छेदकस्येत्याद्युक्तं । तदुक्तंविवरणे । सर्ववस्तुज्ञाततयाऽज्ञाततयावासाक्षिचैतन्यस्यविषयएव । तत्रज्ञाततयाविषयःप्रमा
णव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तुसामान्याकारेणविशेषाकारेणवाऽज्ञानव्यावर्तकतयासदावभासतइति ॥ [३।३।३] नतदिति ॥ साक्षि

३।३।३ ३।३।४

णोज्ञानसाधकत्वान्नतद्विरोधित्वमित्यर्थः ॥ वृत्तेरेवेति ॥ प्रमाणवृत्तेरित्यर्थः ॥ सममिति ॥ ननुभावरूपाज्ञानवत्ज्ञानाभावोनसाक्षात्साक्षिवेद्यः । येनज्ञानावच्छेदकविषयस्यज्ञानद्वारासाक्षिवेद्यत्ववत् अभावप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकविषयस्याभावद्वारासाक्षिवेद्यत्वंस्यात् । ज्ञानवत्तदभावस्यसाक्षिवेद्यत्वेप्निविषयःसाक्षिवेद्योऽसंवंधात् । नचप्रतियोगिभूतंज्ञानंसाक्षात्साक्षिवेद्यमितितद्वारातदवच्छेदकविषयोपिसाक्षिवेद्यःस्यादितिवाच्यं । उत्पन्नंहिज्ञानंसाक्षिवेद्यं । तस्मिंश्चोत्पन्नेतद्विषयोपिस्फुरतीतिकुतस्तज्ज्ञानाभावः । अनुत्पन्नस्यज्ञानस्यसाक्ष्यसंवंधान्नतेनज्ञानग्रहणं । नतरांतद्वारातद्विषयग्रहणमितिचेत् । मैवं । विरोधिनिरूपकाज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यांभावरूपाज्ञानसत्त्वस्यज्ञानद्वारकज्ञानविषयविषयकसाक्षिज्ञानंस्यवासंभवेनसाम्यात् । नन्वज्ञानविशेषणतयाऽनुत्पन्नमपिज्ञानंतद्विषयश्चसाक्षिवेद्यइतिचेत् क्वेदमवगतंभवता । ननुघटंनजानामीत्यनुभवादितिचेन्न । एतस्यत्वदभिमताज्ञानविषयत्वेऽसंमतेः । तस्मान्नजानामीतिज्ञानविरोधिकिंचित्साक्षिणानुभूयते । तद्वाराविषयोपीत्येतावत्सिद्धं । तस्याभावविलक्षणत्वंप्रकल्प्यतद्वाराविषयानुभवइतिकल्पनापेक्षयाक्लृप्तेऽभावेविषयानुभावकताकल्पनैवोचिता॰। लाघवात् । भावविलक्षणस्यद्वारत्ववदभावस्यापितत्संभवाच्च । वाह्यविषयस्यसाक्षिणाग्रहणेऽतिप्रसंगभंगायस्वसंवद्धाभावप्रतियोगिज्ञानविषयंत्वस्यनियामकस्यसंभवाच्च । नन्ववच्छेदकस्यविषयादेःप्रागज्ञानेकथंतद्विशिष्टाभावज्ञानमितिशंका तत्परिहारश्चअभाववुद्धौप्रतियोगित्वानुयोगित्वादिवत्पूर्वानुपस्थितस्यापिविशेषणस्यविशिष्टवुद्धौभानसंभवेनविशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानजन्यत्वेमानाभावइत्येवंरूपोपिसमः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानंविनाकथंविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमित्यपिन । प्रत्यक्षत्वा

दिरूपेणपृथक्क्लृप्तकार्यकारणभावेनैवोपपन्नस्यार्थसमाजसिद्धस्यविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेनतत्रकारणांतरा
कल्पनात् । इहचविशेष्येविशेषणंतत्रचविशेषणांतरमितिन्यायेनविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसंभवादिति । साक्षिणाविशेषतोज्ञायमा
नेपिविषयेऽज्ञानमितिपक्षेज्ञानाभावेनान्यथासिद्धिमुक्त्वासामान्येनविषयज्ञानेविशेषतस्तज्ज्ञानमितिपक्षेपिज्ञानाभावेनान्यथा
सिद्धिरित्याह ॥ [३।३।५]तस्मादिति ॥ [३।३।५]अवच्छेदकस्येति ॥ विरोधनिरूपकज्ञानंप्रत्यज्ञानंचप्रत्यवच्छेदकस्येत्यर्थः । ननुविशेषज्ञा
नाभावेविशेषज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतियोगीतितस्यज्ञानेसविशेषोपिज्ञातएवेतिविशेषज्ञानाभावव्याघातइत्यतआह ॥ [३।४।१]तद्विशेषेति ॥
[३।४।१]तत्सामान्येति ॥ निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयीभूतविशेषसमानाधिकरणसामान्यधर्मविषयकज्ञानमित्यर्थः । ननु
विशेषज्ञानाभावंप्रतिसामान्यज्ञानंतत्प्रतियोगिज्ञानंवाऽप्रतियोगीतिकथंतस्यविशेषज्ञानाभावज्ञानंप्रतिहेतुताप्रयोजकतावास्या
दित्यतआह ॥ [३।४।१]अन्वयेति ॥ निरूपणीयाभावप्रतियोगिविज्ञानव्यक्तिज्ञानंविनापिसामान्येनतज्ज्ञानेसत्येवविशेषज्ञानाभाव
ज्ञानस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ [३।४।२]नत्विति ॥ यस्याःज्ञानव्यक्तेरभावोनिरूप्यतेतज्ज्ञानव्यक्तिस्तत्ज्ञानंवातदभावज्ञानेननहेतु
रित्यर्थः ॥ [३।४।३]अपरइति ॥ त्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादावितिशेषः । अत्रमतेनिरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानापेक्षया अभावज्ञान
हेतौज्ञानेव्यक्तिभेदेप्रकारभेदेसत्यपिसमानविषयत्वंलभ्यतइत्यर्थः ॥ [३।४।४]केचित्त्विति ॥ त्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यादौभासमानध ॥२२९॥
र्मातिरिक्तोव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकोधर्मोविवक्षितः । तेनत्वदुक्तत्वस्यमदुक्ताद्व्यावर्तकत्वेनसामान्यतोव्यावर्तकधर्मविष

यत्वंनिषेद्धुमशक्यमितिनिरस्तं ॥ [३१५।३] तद्विशेषणतयेति ॥ तत्रविशिष्टार्थविषयकेज्ञानेप्रमाणज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः । ज्ञानावच्छेदकविषयाग्रहेज्ञानग्रहसंभवादभावग्रहोभविष्यतीत्याह ॥ [३१५।५] किंचेति ॥ [३१५।५] अनुमानादीति ॥ विषयाभावेनानुमितिरूपवृत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ [३१५।५] रहस्यमिति ॥ शब्दवृत्तेरज्ञानविषयत्वस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ [३१५।७] आद्यइति ॥ अज्ञानविषयकानुमित्यादिवृत्त्याऽज्ञानावच्छेदकविषयस्यग्रहणेतयैववृत्त्यातदज्ञाननाशापत्तिरित्यर्थः ॥ [३१५।७] त्वन्मतइति ॥ साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेपिवृत्तेस्तद्विरोधित्वस्यत्वयापिस्वीकारादित्यर्थः ॥ [३१६।१] यदिचेति ॥ परोक्षवृत्त्याअज्ञानाभिभवेवाप्रमातृगताज्ञाननाशेपिवाविषयावरकाज्ञाननिवृत्त्यनंगीकारइत्यर्थः ॥ [३१६।१] तांविनेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिंविनेत्यर्थः ॥ [३१६।२] उक्तमिति ॥ दृश्यत्वहेतुभंगे ॥ [३१६।२] परोक्षेति ॥ गुंजापुंजेवह्निभ्रमानंतरमुष्णस्पर्शानुमितेःकंठधार्यमाणत्वादिलिंगजन्यानुमित्यादिनेत्यर्थः ॥ [३१६।२] भ्रमेति ॥ भ्रमोपादानस्याज्ञानस्यसत्त्वादित्यर्थः ॥ [३१६।३] तस्येति ॥ अज्ञानाकारप्रतीतेरुभयत्रसमत्वादितिभावः । ननुपरोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वेउपादानाभावादपरोक्षभ्रमोनस्यादित्यतआह ॥ [३१६।३] परोक्षतइति ॥ अस्मन्मतेह्यज्ञानस्यभ्रमानुपादानत्वादितिभावः । तवमतेतस्यापिदोषस्यवोद्धव्यत्वादित्याह ॥ [३१६।५] त्वन्मतइति ॥ अज्ञानविषयकानुमित्यादिवृत्त्यातदवच्छेदकोविषयोनगृह्यतइतिपक्षेआह ॥ [३१६।५] अंत्यइति ॥ परामर्शः स्मरणं । सुषुप्त्यवस्थायांज्ञानाभावानुभवाभावान्नतस्यजागरेपरामर्शःसंभवतीत्याशंक्यपरिहरति ॥ [३१६।७] नचेति ॥

धर्म्यादिज्ञानाभावनिमित्तकःसुषुप्त्यवस्थायांविशेषरूपेणज्ञानाभावाननुभवइत्युच्यते सामान्यरूपेणवा । आद्यआह ॥ [३।६।७] भाव रूपेति ॥ तथाचसुषुप्त्यवस्थायांतेनरूपेणज्ञानस्याप्यननुभवात्तस्यापिपरामर्शोनस्यादित्यर्थः ॥ तदपेक्ष[३।६।८]णादिति ॥ अज्ञानावच्छेदकविषयविषयकविरोधनिरूपकज्ञानस्यापेक्षणादित्यर्थः । द्वितीयेत्वाह ॥ [३।६।८] सामान्येति ॥ विरोधनिरूपकंज्ञानमज्ञानविषयंसामान्यरूपेणोल्लिखतीतिनविशेषरूपेऽज्ञानविरोधइत्यर्थः ॥ [३।७।१] तर्हीति ॥ अभावप्रतियोगिभूतंज्ञानमपिस्वविषयंसामान्येनोल्लिखदभावनिरूपकमस्त्वित्यर्थः । द्वितीयपक्षेज्ञानेनसाम्यंवक्तुंशंकते ॥ [३।७।१] नन्विति ॥ [३।७।२] सममिति ॥ अज्ञानज्ञानाभावयोः साक्षियोग्यत्वतदयोग्यत्वाभ्यांवैषम्यमितिशंकांपरिहरत्यपिशब्देन । नन्वभावस्यससंबंधिकत्वात्स्वरूपेणज्ञानमेवनास्तीत्यत आह ॥ [३।७।२] अभावस्यापीति ॥ ज्ञानाभावस्यज्ञानग्राहकग्राह्यत्वेपिसुषुप्तौनतद्ग्रहः । तस्याएवप्रतिबंधकत्वादित्यतआह ॥ [३।७।३] यद्वेति ॥ [३।७।३] किंत्विति ॥ सुषुप्तौज्ञानाभावःस्थितइतिजाग्रत्यनुमीयतइत्यर्थः ॥ [३।७।४] अवस्थेति ॥ संप्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमययोरंतरालकालमनुमायतत्कालेऽहंज्ञानाभावात् अवस्थाविशेषवत्त्वात् व्यतिरेकेणजाग्रदहमिवेत्यनुमानेनेत्यर्थः । नचज्ञानाभावमंतरेणावस्थाविशेषोवक्तुमशक्यइतिवाच्यं । श्रुतिसिद्धप्राज्ञपरिष्वंगविशेषकालस्यसुषुप्त्याख्यस्यज्ञानाभावभिन्नस्यसुवचत्वात् ॥ [३।७।४] सामग्र्यभावस्येति ॥ ननुज्ञानसामग्रीविरहस्यज्ञानरूपकार्यविरहानुमेयत्वेनान्योन्याश्रयइत्यतउक्तं [३।७।४] इंद्रियेति ॥ इदानींतनेंद्रियप्रसादेनसुषुप्तिकालीनेंद्रियोपरमानुमानमित्यर्थः । नचेंद्रियप्रसादस्यसुखानुभव

हेतुकस्यतदुपरमहेतुकत्वमसिद्धमितिवाच्यं । स्वरूपसुखानुभवस्यैंद्रियोपरमंप्रत्यप्रयोजकत्वात्इंद्रियविषयानुभवजन्यसुखानुभ
वस्यतदानीमभावात् ॥ [३१।७।४] तत्तुल्येति ॥ तुल्यत्वंचानुपेक्षणीयत्वं । तेनोपेक्षणीयेनव्यभिचारः । तदंशेसंस्कारानुद्बोधेनास्मर्य
माणेव्यभिचारवारणायनियमेनेति ॥ [३१।७।५] त्वन्मतइति ॥ सुषुप्तावहमर्थाभावेनतदातस्याननुभूततयानकिंचिदवेदिषमितिजाग्र
त्कालीनज्ञानस्याहमर्थेपरामर्शत्वंनसंभवतीत्यर्थः ॥ [३१।७।६] अन्येनुभूतइति ॥ अहमर्थानवच्छिन्नस्यसुषुप्तावज्ञानद्रष्टृत्वंतदवच्छि
न्नस्यजाग्रतितत्परामर्ष्टृत्वमित्यसंभवेनअहमर्थावच्छिन्नस्यैवजाग्रत्यज्ञानानुभवएवायमित्यस्यैववक्तव्यत्वादित्यर्थः । संस्कारा
भावान्नाज्ञानांशेपरामर्शइत्याह॥ [३१।८।१] सुषुप्तावित्यादिना॥ विनष्टस्यज्ञानस्यस्मरणजननायोगेनतेनसंस्कारोजननीयः । अविनश्यत्तु
साक्षादेवस्मरणजननयोग्यमितिनतेनसंस्कारोजन्यते । नहिसंस्कारःप्रत्यक्षः । येनकार्यान्यथानुपपत्तिंविनापिसकल्प्येतेत्य
भिप्रायेणोक्तंनित्यज्ञानस्येत्यादिना । अविद्यावृत्तेरनित्यत्वात्तदुपहितसाक्षिरूपस्याज्ञानज्ञानस्याप्यनित्यत्वात्तस्यसंस्कारजनक
त्वंभविष्यतीतिशंकापरिहारायोक्तं ॥ [३१।८।१] अविद्यावृत्तीत्यादि ॥ नचाज्ञानविषयकाज्ञानाभावेननतत्रसंशयादिरितिवाच्यं ।
अज्ञानगोचरज्ञानाभावेनतत्राज्ञानस्याप्यापाद्यमानत्वादितिभावः । ननुप्रमाणस्यानाशेपिप्रमेयस्यनाशात्संस्कारोपपत्तिः । त
थाहि सुषुप्त्याख्यायास्तामस्याअज्ञानवृत्तेर्नाशेनजाग्रतितद्विशिष्टाज्ञानस्यसाक्षिणानुभूयमानत्वाभावेनसंस्कारजन्याविद्यावृत्तौ
सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात्परामर्शत्वोपपत्तिरितिचेत् न । सुषुप्त्यवस्थायाअविद्यावृत्तित्वेमानाभावात् दोषाजन्यत्वात्व्यवहा
रदशायामेवाध्यत्वाच्चसुषुप्तेर्नाविद्यावृत्तित्वं । तथापिकेवलाज्ञानांशेसुषुप्तिजागरयोःतुल्यसामग्रीकत्वात्धारावाहिकबुद्धित्वमे

० १४८

वनपरामर्शत्वं । अतएवाव्याकृतप्रक्रियायांवार्तिकउक्तंनसुषुप्तिगविज्ञानान्नाज्ञासिषमितिस्मृतिः । कालाद्यव्यवधानत्वान्नह्या
॥ २३१ ॥ त्मस्थमतीतभाक् । नभूतकालस्पृक्प्रत्यङ्नचागामिस्पृगीक्षते । स्वार्थदेशपरार्थोर्थोविकल्पस्तेनसस्मृतइति । एतत्सर्वमभि
संधायोक्तं ॥ जागरणादावपीति ॥ यदिसुषुप्तौसुषुप्त्यवस्थाविशिष्टमनुभूयेततर्हिजागरेपितथैवानुभूयेतेत्यर्थः । तत्तानुल्ले अविद्यानु.
खाच्चनायंपरामर्शः । किंतुज्ञानाभावानुभवएव । अतएवअभावप्रत्ययालंबनावृत्तिस्सिद्धेतियोगसूत्रमिति । ज्ञानाभावानुमाना १ । ४६
नभ्युपगमेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ इच्छादाविति ॥ इच्छादावज्ञानाभावादित्यर्थः । तदा सुषुप्तौ ॥ नहीति ॥ विरो
धिपदार्थानुभवेनैवंतदभावानुमानस्यत्वयांगीकारादित्यर्थः ॥ ज्ञानाभावादेवेति ॥ अज्ञानानुमितादितिशेषः ॥ तदभा
वेति ॥ प्रकाशमानेआत्मादौज्ञानाभावाभावेनतत्ररागाद्यभावोनसिध्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसुततर्काबुपूरैःपक्षयुगं
युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामज्ञानाक्षमभावगं ॥ ७ ॥ ७ ॥ भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभंगः ॥ ७ ॥ ४९ ॥ तस्याइति ॥
साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेनतदनिवर्तकत्वादित्यर्थः । परोक्षवृत्तेःस्वविषयेऽज्ञानानिवर्तकत्वेसंमतिमाह ॥ उक्तंचेति ॥ अती
तादेर्ज्ञानंप्रतिकारकत्वंनास्तीत्युक्तेतर्हितद्वदेवविषयत्वमपिनस्यादित्याशंकायांतदपिनास्तीत्युत्तरितेविषयत्वस्योपलभ्यमानत्वा
त्कथंतदभावइतिपुनःशंकायांअतीतादिषुविषयत्वाभावंदर्शयितुंविषयशब्दार्थकथनपरमिदंविवरणवाक्यं । विषयत्वंनामानुमे ॥ २३१ ॥
येषुसुषुप्तिव्यावृत्तिः । साचाभावस्तद्धर्मोनभवति । विज्ञानाकारतापिनविषयव्यापारः । किंतुविज्ञानस्यैवेति नातीतेर्थेक्रिया

कारित्वमिति । एतच्चतत्वप्रदीपनेव्याख्यातं । सुषुप्तिव्यावृत्तिस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । साचानुमेयधर्मोनभवति । किंत्वज्ञानस्यात्माश्रितत्वात्तन्निवृत्तिरप्यात्माश्रितैवेति । अन्येतु सुषुप्तिव्यावृत्तिरित्यस्यसाधकाद्यभावात्विषयस्ययापूर्वसंशययोग्यतातस्याःनिवृत्तिरित्यर्थः । सचनातीतादौ । असतस्तदाश्रयत्वायोगादित्याहुः । केचित्तु परोक्षस्थलेविषयावच्छिन्नाभावावरणतत्कार्यसद्भावेपिप्रमात्रवच्छिन्नासत्त्वावरणनिवृत्त्यानुमेयादौव्यवहारोपपत्तिः । इदमेवसुषुप्तिव्यावृत्तिशब्देनोक्तमित्याहुः । सर्वथापिविषयावच्छिन्नप्रमेयचैतन्यगताज्ञानंननिवर्ततइत्यविवादं । तदिदमुक्तं तस्याःस्वविषयेऽज्ञाननिवर्तकत्वइति । तथाचपरोक्षवृत्तौस्वविषयावरणस्यस्वनिवर्त्यत्वाभावाद्बाधइत्यर्थः । ननुधर्म्यंशाज्ञानेपिभ्रमोपादानत्वयोग्यतास्तीतितत्रनाव्याप्तिरित्यतआह ॥ [३१९।७] नहीति ॥ धर्म्यंशाज्ञानेसतिधर्मिणोज्ञानाभावात्भ्रमोनस्यादित्यर्थः ॥ [३१९।७] धारावाहिकेति ॥ नचास्मन्मतेधारावाहिकाबुद्धिरेवनास्ति । एकस्यैवज्ञानस्यतावत्समयस्थित्युपपत्तेरितिवाच्यं । तथापिप्रतिपाद्यंनैयायिकंप्रतिबाधःस्यादेव ॥ बाधमुपपादयति ॥ [३१९।८] तस्याइति ॥ असिद्धिमुपपादयति ॥ [३२०।१] सूक्ष्मेति ॥ [३२०।५] रूपादिहीनस्येति ॥ स्वरूपायोग्यस्यकिंचिदवच्छिन्नस्यापिनचाक्षुषत्वमितिभावः ॥ [३२०।५] उक्तत्वाच्चेति ॥ परिच्छिन्नत्वहेतुभंगइतिशेषः । एतेनरूपहीनस्यापितार्किकाभिमतात्मनः प्रत्यक्षत्ववद्रूपस्यापिरूपस्यचाक्षुषत्ववच्चसन्घटइतिसदर्थस्यब्रह्मणश्चाक्षुषत्वमविरुद्धमितिनिरस्तं ॥ [३२०।५] अयंघटइति ॥ यथाशाब्दज्ञानेनचैतन्यंविषयस्तथातत्समानविषयेऽपरोक्षज्ञानेपिनतद्विषयइत्यनात्मविषयापरोक्षवृत्तौबाधइतिभावः ॥ [३२०।६] आत्मविष

येति ॥ साचांततश्चरमवृत्तिरेवेतिभावः ॥ यंतईति ॥ प्रागभावस्याज्ञानभिन्नत्वान्नज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यर्थः ॥ अभावेति ॥ प्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावनिवृत्तिरेवनतुतन्निवर्तकमितिनप्रमाणज्ञानप्रागभावस्तन्निवर्त्यइत्यर्थः । नचप्रतियोग्यतिरिक्ताप्रागभावनिवृत्तिरितिमतेनैतदुक्तमितिवाच्यं । तस्याप्रामाणिकत्वात् ॥ शेषेति ॥ नचप्रतियोगिविशेषणत्वेनाखंडाभावसंपादकतयानवैयर्थ्यमितिवाच्यं । तत्वनिर्णयकथायांलघुनासाध्यनिर्देशेनसाध्यसिद्धौसंभवंत्यामखंडाभावांतर्भाविनःसाध्यस्यानिर्देश्यत्वात् । अन्यथाअखंडाभावन्यायेनाखंडोपाधावपितदनापत्तेः ॥ आवरणत्वायोगादिति ॥ तथाचतद्विशेषणविशिष्टंसाध्यंपक्षेबाधितमित्यर्थः । नन्वज्ञानादिसाक्षितयाचितोभासमानत्वेप्यस्तिप्रकाशतइतिव्यवहाराभावेनतदंशेऽज्ञानावरणमस्तीतिशंकानिरासायोक्तं ॥ निर्विशेषेति ॥ सत्ताप्रकाशयोःप्रकाशमानचिन्मात्रत्वेनतादृशव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ स्वोत्पादकादृष्टेति ॥ अदृष्टस्यावरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ शेषेति ॥ स्वविषयेत्यस्येत्यर्थः । एतेनयददृष्टंस्वजनकंविषयांतरज्ञानप्रतिबंधकतयातदावरकंतादृशादृष्टपूर्वकत्वेनार्थांतरवारणायस्वविषयेतिविशेषणमितिनिरस्तं । स्वजनकंस्वविषयज्ञानांतरप्रतिबंधकतयास्वविषयावरणंचादृष्टविशेषमादायार्थांतरतादवस्थ्यांच्च ॥ वृत्तिरिति ॥ वृत्तिश्चिदुपरागोर्थेतिमतेचितोऽनावृतत्वेनवृत्तेरावरणनिवर्तकत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ घटाकारेति ॥ घटाकारवृत्त्यादिनैवघटप्रकाशकघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणाभिभवरूपाभिव्यक्तेर्जातत्वेनघटज्ञानरूपस्यघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणनिवर्तकत्वंनास्तीत्यर्थः । ननुवृत्तिस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यंवाघट

प्रकाशकं । तच्चघटाधिष्ठानचैतन्यस्यप्रमेयभूतस्यावरणंनिवर्तयतीतिशंकांपरिहरति ॥ [३२।१।६] वृत्तिरिति ॥ ज्ञानेज्ञेयाध्यासस्यानुक्ते रित्यर्थः ॥ [३२।१।७] चरमेति ॥ नचचरमसाक्षात्कारप्रतिबंधकादृष्टेसतिनतदुत्पत्तिरितिप्रथमंतन्निवृत्तिः । कारणात्मनावस्थितस्यतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्चमिथ्यात्वमपीतिवाच्यं । तावतापिज्ञाननिवर्त्यत्वाव्याहतेः ॥ [३२।२।१] अज्ञानस्येति ॥ वृत्त्यादिरूपस्यज्ञानस्याज्ञा नाश्रयचिन्मात्रानाश्रितत्वादित्यर्थः । नन्वंतःकरणस्यचिदाश्रितत्वेनतद्वृत्तिस्तत्प्रतिबिंबितचैतन्यंवाज्ञानंचिन्मात्राश्रितमेव । किंचिदवच्छिन्नाश्रितस्याप्यवच्छेद्याश्रयत्वानपायात् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्यशब्दस्याकाशाश्रितत्ववत् । मैवं । त्वन्मतेऽवच्छेद्यावच्छिन्नयोर्भेदात् । अन्यथाविशिष्टनिष्ठयोर्दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्विशेष्यनिष्ठत्वंस्यात् । किंचवृत्तिस्तत्प्रतिबिं बितचैतन्यंवानघटादिज्ञानं । तत्रतदनध्यासात् । किंतुवृत्त्याद्यभिव्यक्तंघटाधिष्ठानचैतन्यंघटादिज्ञानं । तच्चनाज्ञानाश्रय चिन्मात्राश्रितं । तदिदमुक्तं तदभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्यस्यवेति । प्रमाणज्ञानस्यांतःकरणनिष्ठत्वादावरणस्यविषयनिष्ठत्वान्न तयोःसमानदेशत्वमित्याह ॥ [३२२।२] त्वन्मतइति ॥ [३२२।३] आद्येति ॥ नचाद्यविशेषणेनप्रागभावोव्यवच्छिद्यतेस्वनिवर्त्येत्यनेनत्वत्यंता भावइतिवाच्यं । स्वप्राक्पदविरहितेनाद्यविशेषणेनैवोभयव्यवच्छेदसंभवादित्यर्थः ॥ [३२२।४] अविद्येति ॥ अज्ञानसिद्धिरेवस्यान्नतु सिद्धसाधनादिकमित्यर्थः । ननुअस्तिप्रकाशतइतिव्यवहारविरोधित्वरूपमावरणत्वंभावाभावसाधारणमतआह ॥ [३२३।६] तथात्व इति ॥ [३२३।१] तस्येति ॥ असाधारण्येनव्यपदेशाभवंतीतिन्यायेनवामात्रशब्दांतर्भावेणवास्वविषयमात्रावरणत्वरूपार्थलाभसंभवा

दितिभावः । यत्तुस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंतरपूर्वकमित्येकंसाध्यं स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंतरपूर्वकमितिद्वितीयंसाध्यमितिसाध्यद्वयेतात्पर्यमिति । तन्न । उक्तरीत्याज्ञानाज्ञानयोःसमानदेशत्वाभावात् । प्रागभावस्यस्वनिवर्त्यत्वाभावेनप्रथमसाध्येस्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यस्यवैयर्थ्याच्च । द्वितीयसाध्येआवरणपूर्वकमित्येतावतैवपूर्णत्वाच्च ॥ [३३३।२] अप्रयोजकतेति ॥ एतच्चोपलक्षणं । यादृशसाध्यनिर्देशंविनाविवादपदसाध्यसिद्धिर्नभवति तादृशंसाध्यंनिर्देष्टव्यमित्यर्थः । तेनार्थांतरादिवारकविशेषणानांनानुपादानप्रसंगः । एतेनईश्वरानुमानेऽदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगीतिविशेषणंविनाभाव्यकार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वाभावात्तद्विशेषणमप्यनुपादेयंस्यादितिनिरस्तं । अदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणंविनाऽर्थांतरापत्त्यातद्वारकत्वेनतत्सार्थक्यात् । अतएवब्रह्मस्वसमानसत्ताकजीवप्रतियोगिकभेदवत् अभ्रांतत्वादित्यनुमानेकल्पितभेदवत्तयार्थांतरनिवृत्तयेस्वाभिमतसाध्यसिद्धयेयथास्वसमसत्ताकेतिविशेषणंतथात्रापीतिनिरस्तं । तत्रार्थांतरवारणात् । प्रकृतेतदभावात् ॥ [३२४।२] शब्दसाम्येनेति ॥ पर्वतमहानसवृत्तिधूमव्यक्त्योर्भेदेपिधूमत्वस्यैकत्ववत् ज्ञानप्रभयोरेकंप्रकाशत्वंनास्तीत्यर्थः । पक्षदृष्टांतयोरनुगतोहेतुर्नास्तीत्यत्रोपष्टंभकमाह ॥ [३२४।३] उक्तंचेति ॥ अहंकारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वसाधकसंविदभिन्नस्यस्वात्मनःस्वप्रकाशत्वंसाधयितुंसंविदोस्वप्रकाशत्वेविश्वस्यानवभासप्रसंगइतिदूषणेऽभिहिते नन्वप्रकाशमानमेवज्ञानंचक्षुरादिवद्विषयमवभासयेदितिकुतोविश्वस्यानवभासइतिशंकितेविषयप्रकाशजननेनचक्षुषःप्रकाशकत्वं संवेदनंतुस्वयमर्थप्रकाशएवप्रदीपवदवभासमानमेवार्थंप्रकाशयतीतिपरिहृते ननुप्रदीपालोकस्याप्यर्थानुभवजननेनैवचक्षुरादिवदर्थप्रकाशकतास्त्वितिपुनः

शंकायां ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधिनोन्यदेवालोकप्रकाश्यत्वंतमोविरोधितयाप्रसिद्धं । तदव्यवधानेनालोकेनक्रियतइत्यादिनाचक्षुरपेक्षयाआलोकसंवेदनयोर्वैलक्षण्यमभिधायआलोकसंवेदनयोरपिप्रकाशकत्वेवैलक्षण्यमस्तीतिविवरणेऽभिहितमित्यर्थः ॥ [३२४।५] प्रमाणस्येति ॥ चरमवृत्तेरित्यर्थः ॥ [३२४।६] अध्यासेति ॥ प्रकाशमानस्यैवाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । नन्वधिष्ठानचित्प्रकाशेप्यस्तिप्रकाशतइत्यादिरूपेणनप्रकाशइतिचेन्न । निरस्तत्वात् ॥ [३२४।६] अस्याइति ॥ अज्ञानविषयिण्याः ॥ [३२४।७] प्रकाशितेति ॥ विशेषणाभावाद्विशिष्टहेतोरभावेप्रकाशितप्रकाशकत्वंविशेष्याभावात्तदभावेऽप्रकाशकत्वंस्यादित्यगत्यानुमितौविशिष्टाभावस्यासंभवइत्यर्थः ॥ [३२४।७] उभयथेति ॥ आद्येसिद्धसाधनंद्वितीयेबाधादनुमितिर्व्यर्था । अर्थविषयानभवतीत्यर्थः । तर्कितानुमितौविकल्पनान्नव्याघातः ॥ [३२४।८] तद्वदिति ॥ अप्रकाशितेत्यर्थः ॥ [३२४।८] अत्रैवेति ॥ पक्षवह्निर्भावेव्यभिचारःपक्षत्वेतुबाधइत्यर्थः । केचित्तुविवादगोचरापन्नमित्यनेनजन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानंविवक्षितं । परमतेजन्यज्ञानमात्रस्यसविकल्पकजन्यत्वात्सविकल्पकस्यजन्यज्ञानजन्यत्वाच्चपक्षाप्रसिद्धिवारणायजन्यसविकल्पकाजन्येत्युभयोपादानं । अनेनधारावाहिकद्वितीयादिबुद्धिव्युदासः । पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तयेचाक्षुषप्रमाणज्ञानेति । साध्येचस्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः । स्वप्रागभावपदेनस्वसमानाधिकरणप्रागभावःकथ्यते । स्वविषयावरणेतिस्वजननायोग्यं । स्वनिवर्त्यैतिस्वजन्यध्वंसप्रतियोगि । स्वदेशगतेतिस्वाश्रयेवर्तमानं । एवंचपक्षीभूतज्ञानस्यघटपटादेःसंशयजनकत्वसंभवात् तत्प्रागभावस्तन्निवर्त्यइतिसंशयादिप्रागभावात्मत्वस्वजनकादृष्टेच्छाप्रागभावपूर्वकत्वेनार्थांतरत्वव्यावृत्तयेप्रातिलोम्येनविशेषणानि । अज्ञानंचैवंविधमितिनबाधः । अथवाप्र

माणज्ञानस्यप्रागभावएवस्वप्रागभावःस्वविषयेसंशयादिजनकतायोग्यमेवस्वविषयावरणं । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगि स्वनिवर्त्यं । ततश्चप्रागभावोपिपरमतेविशेषादर्शनतयासंशयादिजनकइतिस्वप्रागभावस्वजनकादृष्टांधकारादिव्यावृत्तयेस्वप्रागभावेत्यादिविशेषणानि । परमतेमनःसंयोगपूर्वकत्वेनार्थांतरनिवृत्तयेस्वनिवर्त्येतीति । अत्रब्रूमः । पटबुभुत्सयोन्मीलितेन चक्षुषांदैवात्घटपटसंयोगेसतिइच्छाप्राबल्यात् पटज्ञानानंतरंजायमानेघटचाक्षुषज्ञानेपटज्ञानपूर्वकत्वेनसिद्धसाधनं । पटज्ञानंहिस्वशब्दनिर्दिष्टघटज्ञानसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तंस्वजननायोग्यं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगिस्वाश्रयगतंचभवति । द्वितीयसाध्येपियत्रघटेपाषाणादिसंशयानंतरंविशेषदर्शनंविनैवसमीपागमनादिनाघटइतिप्रमाणज्ञानंचाक्षुषंजायतेतत्रपूर्वतनसंशयमादायसिद्धसाधनं । घटविषयकसंशयोपिधर्मिज्ञानकोटिज्ञानत्वादिनाघटविषयकसंशयांतरजननयोग्यइतिघटप्रमाविषयावरणंभवति । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगीचभवतीति । यथाश्रुतेनस्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेनैवसाध्यसिद्धेरुक्तकुसृष्टेरनाश्रयणीयत्वाच्च । ग्रंथस्वारस्यस्यत्वयापित्यक्तत्वाच्च । नन्वंधकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनंचाक्षुषज्ञानंपक्षत्वेनाभिमतं । साध्यंचस्वसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविवक्षितमितिचेन्न । स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्यस्मृत्यनंतरंस्मृतत्ववत्पूर्वंप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्यतस्मिन्सतिप्रकाशितत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । एतच्चआकरएवस्पष्टं । अंधकारनिवर्तकत्वंचोपाधिः ॥ [३३५।३] अनादित्वेसतीत्यादि ॥ नन्वनादिभावत्वस्यनिवर्त्यावृत्तित्वेप्यविद्यायाभावविलक्षणायानिवर्त्यत्वोपपत्तेर्नविरोधइतिचेन्न । अनादित्वेसत्यभावविलक्षणत्वेनानिवर्त्यत्वस्यापिप्रसंगेनाभावविलक्षणनिवृत्तौसादित्वस्यैवप्रयोजकत्वात् ।

नचद्वितीयानुमानेअनाश्रितमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । ध्वंसत्वेसाध्याव्याप्तेः ॥ [३२५।३] निवर्त्यत्वंचेति ॥ नचैतयोःसफलनिवर्त्यावृत्तित्वमुपाधिः । विनाशसामग्रीयुक्तत्वेसाध्याव्याप्तेः । नचविनाशसामग्रीयुक्तत्वेनादिभावनिष्ठत्वस्यवा अनाद्यभावविलक्षणनिष्ठत्वस्यवाअभावोनेति नतत्रसाध्याव्याप्तिरितिवाच्यं । अभावविलक्षणस्यविनाशेसादित्वस्यप्रयोजकत्वेनअनादिभावेविनाशसामग्रीयुक्तत्वस्याभावात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यतिरेकनिश्चयवतिविनाशसामग्रीयुक्तत्वेऽनादिभावनिष्ठत्वादेःसाध्यव्यतिरेकस्यसंदिग्धत्वेननिश्चितव्यापकाभाववतिव्याप्यसंशयरूपव्यभिचारसंशयेनोपाधेर्व्यतिरेकव्याप्यसिद्धेश्च ॥ [३२५।४] अनादित्वंचेति ॥ कारणाजन्यत्वमित्यर्थः । नचात्रसकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । निश्चितोपाधिव्यतिरेकवतिप्रागभावप्रतियोगित्वादौसाध्यस्य संदेहेनोपाधेर्व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेः ॥ [३२५।५] प्रमाणज्ञानंचेति ॥ नचात्रप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासाध्याप्रसिद्धिरितिवाच्यं । आवाभ्यामप्रसिद्धप्रतियोगिकस्याप्यभावस्यस्वीकारात् ॥ [३२६।६] आत्मगतत्वाभावादिति ॥ नचवृत्तिरूपैकोपाध्यारूढत्वेनप्रमायाश्चैत्रगतत्वमितिवाच्यं । तथासतिप्रमातृप्रमाणप्रमेयसांकर्यापत्त्यातत्परिहारायकल्पितभेदमादायव्यवस्थायास्त्वयापिवाच्यत्वेनप्रमातत्प्रागभावयोश्चैत्रगतत्वाभावादित्यर्थः ॥ [३२६।८] साध्यइति ॥ चैत्रप्रमायाःपक्षीकृतायाप्रमामात्रप्रागभावनिवर्तकत्वनिश्चयेनप्रमापदस्याव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ॥ [३२७।१] प्रकरणसमताचेति ॥ तेनैवहेतुनासत्प्रतिपक्षइत्यर्थः । ननुसत्प्रतिपक्षानुमानेचैत्रासमवेतत्वमुपाधिः । चैत्रप्रमाचैत्रगतानादिनिवर्तिकानप्रमात्वात् । मैत्रप्रमावदित्यनुमानेनचैत्रप्रमाप्रागभावोपिनसिध्येदित्याभाससाम्यमित्यतआह ॥ [३२७।१] नचात्रेति ॥ आत्मत्वादौसाध्याव्याप्तेरित्यर्थः । आभाससाम्यंपरिहरति ॥ [३२७।२] उक्तेति ॥ ननुजन्यमा

त्रेचैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनोपाधिसाध्ययोःसत्वात्तद्व्यतिरेकसहचाराग्रहइत्यतआह ॥ [३२७।३] व्यतिरेकेति ॥ [३२७।४] प्रागभावइति ॥ आकाशादिरप्युत्पन्नइतिपक्षेप्रागभावः । मतांतरेत्वाकाशादिरप्युपसंहारस्थलमितिबोध्यं ॥ [३२७।४] चैत्रप्रमेति ॥ अनेनप्रागभावद्वयसिध्यापत्तिः ॥ [३२७।५] घटइति ॥ अनेनप्रागभावातिरिक्तमनादिभूतंघटविरोधिसिध्यति ॥ [३२७।५] चैत्रेच्छावेति ॥ अनेनप्रागभावद्वेषाभ्यामतिरिक्तंइच्छाविरोधिभूतंअप्रमाप्रागभावाज्ञानाभ्यामतिरिक्तमप्रमानिवर्त्यंचसिध्यतीत्यतिप्रसंगइत्यर्थः ॥ [३२८।१] चैत्रनिष्ठत्वेंसतीति ॥ एतच्चनिवर्तकत्वविशेषणं । चैत्रप्रमायांचैत्रनिष्ठत्वस्यविशेषणत्वस्यसत्त्वेनतद्विशिष्टस्यचैत्रप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वेसाध्यमानेविशेष्यभूतस्यनिरुक्तनिवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वंसिध्यतीत्यर्थः । नन्वत्रचैत्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यतआह ॥ [३२८।३] नचेति ॥ [३२८।३] एतदुपाधित्वेसतीति ॥ एतच्चसाध्यव्यापकत्वस्यविशेषणं । साध्यव्यापकत्वानधिकरणत्वमादायपक्षेसाध्यसिद्धिः ॥ [३२८।४] अतएवेति ॥ आभाससाम्यसत्प्रतिपक्षादिनेत्यर्थः ॥ [३२८।५] किंचेति ॥ अभावभ्रमादौव्यभिचारेण । ज्ञानस्यभ्रमानुपादानत्वादित्यर्थः ॥ [३२८।६] एतज्जनकेति ॥ *एतज्जनकबाध्यातिरिक्तोपादानकइतिपर्यवसितार्थः । नचबाध्यस्याजनकत्वादेतज्जनकबाध्याप्रसिद्ध्यातदतिरिक्ताप्रसिद्धिरितिवाच्यं । प्रतियोग्यप्रसिद्धेरभावप्रसिद्धिंप्रतिगुणत्वेन

* इदंवाक्यंविगीतोविभ्रमः एतज्जनकबाध्योपादनकोनेति न्यायामृतपाठमनुसृत्यप्रवृत्तं ॥

दोषत्वाभावात् ॥ [३२।१।३] प्रथत्नान्यत्वेसतीति ॥ एतच्चप्रवृत्त्यभावएवनिवृत्तिरितिमतमाश्रित्यप्रयत्नेव्यभिचारवारणाय । मतांतरे तुप्रवृत्तेर्निवृत्त्यानिवृत्तेश्चप्रवृत्त्यासमानाधिकरणत्वेनसाध्यसत्त्वाद्व्यभिचाराभावेनतदनुपादेयमितिध्येयं । नन्विच्छाविरोधि द्वेषसिद्धावपि अनिच्छायथानसिध्यतितथाज्ञानविरोधिनःसिद्धावपिकथमज्ञानसिद्धिरित्यतआह ॥ [३२।१।४] ज्ञानेति ॥ [३२।१।५] अप्रयोजक त्वादिति ॥ स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतत्ववदित्यादिनोक्तस्येतिशेषः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृत तरंगिण्यांनानुमाऽज्ञानसाधिका ॥ ७ ॥ ७ ॥ अविद्यानुमानभंगः ॥ ७ ॥ ४६ ॥ ननुछांदोग्येदशमेऽध्यायेदहरप्रकरणे तइमेसत्याःकामाअनृतापिधानास्तेषांसत्यानांसतामनृतमपिधानंयोयोह्यस्येतःप्रैतिनतमिहदर्शनायलभतेऽथयेचास्येहजीवाये चप्रेतायच्चान्यदिच्छन्नलभतेसर्वंतदत्रगत्वाविंदतेऽत्रह्यस्यैतेसत्याःकामाअनृतापिधानास्तद्यथापिहिरण्यनिधिंनिहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरिसंचरतोनविंदेयुरेवमेवेमाःसर्वाःप्रजाअहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविंदंत्यनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यत्रअनृतशब्दवाच्यमिथ्या भूताज्ञानवद्धत्वंचेतनानांप्रतीयतइतिश्रुतिरविद्यायांमानमित्यतआह ॥ [३३।०।१] अनृतेनहीति ॥ ऋतशब्दस्य ऋतंपिबंतौसुकृतस्य लोकइत्यादौसत्कर्मपरत्वादनृतशब्दोदुष्कर्मपरइत्याह ॥ [३३।०।१] ऋतमिति ॥ ऋतशब्दस्यपरिणामिपरत्वेप्रमाणमाह ॥ [३३।०।२] अनृत मिति ॥ ननुउत्तरत्रप्रजापतिवाक्येयआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युरित्यादिनाऽपहतपाप्मत्वोक्तेःकथंतस्यदुष्कर्मपरत्वमिति चेन्न । अपहतपाप्मन्यज्ञानसंबंधस्याप्यभावात् । आविर्भूतस्वरूपापेक्षयातदुक्तौतुदुष्कर्मण्यपिसमानं । नन्वविद्यायामनेक आगमः तथाचोक्तंपंचपादिकायां येयंश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु नामरूपव्याकृतमविद्यामायाप्रकृतिरग्रहणमव्यक्तंतमःका

रणंलयःशक्तिर्महासुप्तिर्निंद्राक्षरमाकाशमितिचतत्रतत्रवहुधागीयते चैतन्यस्यस्वतएवावस्थितलक्षणब्रह्मरूपतावभासंप्रतिवध्य जीवत्वापादिकाऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्रभित्तिः सुषुप्तेप्रकाशाच्छादनविक्षेपसंस्कारमात्ररूपस्थितिरनादिरविद्येति। अत्र अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञेति भ्रांतिकर्मपूर्वानुभवसंस्काराउच्यंते । विवरणेप्युक्तं । समानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोऽनीशयाशोचतिमुह्यमा नइतिंस्वभावसिद्धेश्वरस्यानीश्वरत्वंतद्भावाप्रतिपत्तिरेववस्तुनोनपायात्ततश्चेश्वरभावाप्रतिपत्तेः शोकस्यचनिमित्तंमोहंदर्शयति। तथा नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव । नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंति । नीहारंतमोऽज्ञान मित्यनर्थांतरं । तेनप्रावृतत्वमेवजीवानांब्राह्मापरिज्ञानेजल्प्यत्वाद्यध्यासेचनिमित्तंदर्शयति । तथा अविद्यायामंतरेवर्तमानाः नान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाइतिश्रेयोरूपब्रह्मापरिज्ञानेक्रियाकारकाद्यध्यासेचनिमित्तभूतामविद्यांदर्शयति । अज्ञानेनावृतंज्ञान मित्याद्याःस्मृतयश्चेति । मंत्रार्थस्तुमाधवीयभाष्ये हेनराःयःविश्वकर्माइमानिभूतानिजजानउत्पादितवान् तंविश्वकर्माणं न विदाथ नजानीमः तत्रहेतुःयुष्माकंअन्यदेवअंतरंव्यवधानंबभूव । तदुच्यते नीहारेणनीहारसदृशेनअज्ञानेनप्रावृताःकिंच जल्प्या अहंमनुष्योहंदेवइत्याद्यनृतजल्पनशीलाः असून्प्राणान्तर्पयंतिदेहपोषकाः उक्थशासः उक्थशब्देनस्तोत्रशस्त्रादि कंलक्ष्यते नानाविधपक्षेपूक्तं प्रउगनिष्कैवल्यादिकंशंसंति । ऐहिकामुष्मिकभोगमात्रपराइत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति ॥ [33०।3] अज्ञा नेत्यादिना ॥ संत्येवोदाहृतवाक्येष्वज्ञानादिशब्दाः । परंतुतेप्रकृतिपरामर्शाइत्यर्थः। ननुमिथ्याभूताप्रकृतिरेवास्माकमविद्ये त्यतआह ॥ [33०।3] नचेति ॥ उदाहृतवाक्येषुप्रकृतिमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः । प्रत्युतवाक्यांतरेप्रकृतेःसत्यत्वमेवो

च्यतइत्याह ॥ तमंईति ॥ गौः प्रकृतिः । ननुतस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चातेविश्वमायानिवृत्तिरित्यत्रज्ञाननिव र्त्यत्वेनश्रुतायामायायामिथ्यात्वसिद्धिरित्यतआह ॥ विश्वेति ॥ तरंणमिति ॥ मायायांसत्यामेवतत्कृतपराभवाभावइत्यर्थः ॥ मायिनइति ॥ नचोपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वेनेश्वरासार्वज्ञानापादकत्वमितिवाच्यं । त्वन्मतेबिंबातिरिक्तस्यप्रतिबिंबस्या भावेनतत्पक्षपातोनसंभवतीतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ मायाशब्दस्येति ॥ चिंतिपूजीत्यत्रचकारादङ्प्रत्ययोव्याख्यातव्यः । ननु एवमेवैषामायास्वाव्यतिरिक्तानिपरिपूर्णानिक्षेत्राणिदर्शयित्वाजीवेशावाभासेनकरोति मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिश्रुत्या मायाविद्ययोरैक्यप्रतिपादनादज्ञानमेवमायेतिचेन्न । जीवस्यपरब्रह्मबोधतिरोधायिकाभगवच्छक्तिरत्रप्रतिपाद्यते नतुत्वदभि मतानिर्वचनीयामाया ॥ वेदेति ॥ नचज्ञानाकारपरिणामित्वादज्ञानस्यापिज्ञानत्वमुपपन्नमितिवाच्यं । उपादानोपादेययोः साम्यदर्शनेनतथापरिणामसिद्धेः ॥ ख्यातत्वादिति ॥ आत्मशक्त्यामायाख्ययेत्यनेनेत्यर्थः ॥ तदप्रयोगादिति ॥ प्रामाणिकानामितिशेषः । तेननवज्रादौपृथिवीशब्दाप्रयोगसाम्यं ॥ सत्येति ॥ अस्मायामेधास्रजोविनिरितिमत्वर्थेविनप्रत्य यविधानादित्यर्थः । ननुमंत्रौषधादिनिर्मितेसर्पादौमिथ्याभूतेमायाशब्दप्रयोगान्नतस्यसत्यवाचित्वनियमइत्यतआह ॥ मिथ्या भूतईति ॥ गौणत्वहेतुभूतमुख्यसंबंधस्योपपादनं ॥ मायाधीनेति ॥ ज्ञानंनिवर्त्यत्वोक्तीति ॥ नचतरणोक्त्यनुपपत्तिः। तत्रेश्वरीयबंधकशक्तेस्तरणोक्तेः । अत्रतुप्रकृतेर्विनाशइतिभेदात् ॥ सत्यस्यैवेति ॥ रूप्यादौज्ञाननिवर्त्यत्वादर्शनादित्यर्थः ।

नन्वेकस्यविरुद्धसत्त्वादिगुणवत्त्ववचनमनिर्वचनीयत्वमावेदयतीत्यतआह ॥ [332।1] दैवीह्रीति ॥ सत्त्वादीनांपरस्परंसंभिन्नत्वेनत द्विरोधोसिद्धः । अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांवह्वींप्रजांजनयंतींसरूपामितितत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरितिभावः । सत्त्वं स त्यत्वं । ननुमायायास्त्वयाप्यंगीकारात्कथंतन्निराकरणमित्यतआह ॥ [332।3] तस्मादिति ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगं युजि०॥ न्यायामृततरंगिण्यांपराविद्याह्वनागमा ॥ ७ ॥ श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभंगः ॥ ४७ ॥ ७ ॥ भ्रमशब्देनज्ञा नंवाअर्थोवा । नाद्यइत्याह ॥ [332।5] द्वितीयेति ॥ अंतःकरणस्यैवतदुपादानत्वसंभवादितिभावः । नचांतःकरणस्यप्रमाणसापेक्ष स्यैवज्ञानजनकत्वेनप्रमाणाविषयेशुक्तिरूप्यादौनज्ञानजनकत्वमितिवाच्यं । शुक्तिविषयप्रमाणसहितेनांतःकरणेनदोषवशाद्रू प्यविशिष्टशुक्तिगोचरपरिणामविशेषजननसंभवात् । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [332।5] किंचेति ॥ सोपादानत्वव्यापकसकर्तृकत्वस्या भावान्नरूप्यंसोपादानमित्यर्थः ॥ [332।6] सत्यस्येति ॥ ननुप्रधानस्यसावयवत्वेऽनादित्वभंगः निरवयवत्वेपरिणामायोगइत्यतआह ॥ [332।7] अविद्यायांइति ॥ अविद्यायामविद्यात्वेनैवसर्वानुपपत्तिपरिहारे सत्येप्रधानेईश्वरशक्त्यातदस्त्वित्यर्थः ॥ [333।2] अतात्विकेति॥ नचाविद्यामंतरेणातात्विकान्यथाभावलक्षणविवर्तएवनसंभवतीतिवाच्यं । अविद्यांतरंविनैवातात्विकाविद्यावदविद्यांविनैवा तात्विकवियदादिविवर्तसंभवात् ॥ [333।2] अन्यथेति ॥ उपादानापेक्षस्यवियदादिरूपविकृत्तस्यतात्विकब्रह्मातिरिक्तोपादानकल्पना यामित्यर्थः ॥ [333।3] अन्यदिति ॥ सद्वितीयमतात्विकमित्यर्थः । ननुवियदादिर्ब्रह्मणोविवर्तोऽविद्यायाःपरिणामः तथाचपरिणाम

स्यपरिणामिनंविनाऽयोगादविद्याकल्पनमित्यतआह ॥ [३३३।४] नचेति ॥ सत्यंभूतपरिणामस्यैवस्वोचितपरिणाम्यपेक्षा नत्वसत्यस्यत
स्येत्याह ॥ [३३३।५] असत्यस्येति ॥ तत्वतोऽसंसारिणःसंसारित्ववत्तत्वतोऽपरिणामिनोपिमिथ्याभूतपरिणामित्वेबाधकाभावाद्ब्रह्म
णएवपरिणामित्वोपपत्तिरित्यपिबोध्यं । ननुघटादौस्वसमसत्ताकोपादानदर्शनाद्रूप्यादेरपितथाविधोपादानमविद्याकल्प्यतइ
त्यतआह ॥ [३३३।५] नचकार्येति ॥ [३३३।६] कार्यस्येति ॥ रूप्यस्यघटादेश्चेत्यर्थः ॥ [३३३।७] अनपेक्षत्वेनेति ॥ दृष्टत्वादितिशेषः । नचतदभि
ध्यानादेवतुतल्लिंगात्सइत्यनेनन्यायेनघटादेरपिमृदवस्थचैतन्योपादानकतयातादृशोपादानापेक्षत्वमसिद्धमितिवाच्यं । घटा
दौचैतन्योपादानकत्वेमानाभावात् । रूप्यस्यघटादिदृष्टांतेनस्वसमानसत्ताकोपादानकल्पनायांघटादेरिवतत्रस्वसमानसत्ताकनि
मित्तकल्पनाप्यापद्यतइत्याह ॥ [३३४।१] रूप्यइति ॥ रूप्यस्यस्वसमानसत्ताकनिमित्तकत्वंनस्यात् तथाचाधिष्ठानस्यसादृश्यादेश्चनि
मित्तत्वंनस्यादित्यर्थः । तेनउत्तरोत्तरभ्रमेपूर्वपूर्वभ्रमस्यनिमित्तत्वेनेष्टापत्तिरितिनिरस्तं ॥ [३३४।२] भेदेनेति ॥ तद्दूषणाभासस्यनिरसि
ष्यमाणत्वादितिभावः । नचममेवतवमतेब्रह्मणिविशेषोस्तीत्याह मात्रशब्देन ॥ ७ ॥ अविद्यार्थापत्तिभंगः ॥ ४८ ॥ ७ ॥
[३३४।७] प्रमाणैरिति ॥ ननुप्रमाणैरज्ञानस्वरूपाग्रहेप्यसद्व्यावृत्तिमात्रंक्कचिद्गृह्यते तदुपनीतासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानंतुसाक्षिणागृह्यत
इतिचेन्न । यत्रयद्गृहीतंतत्रतद्विशिष्टग्रहेतद्ग्रहउपनायकः । अज्ञानेऽसद्व्यावृत्त्यग्रहेतदुपनयासंभवात् । शुक्तौरूप्यस्यज्ञानेच
प्रामाण्यंयथानोपनयस्तथोक्तमन्यत्र । ननुप्रमाणसिद्धस्यापिरूप्यस्यप्रामाणिकत्वाभावादज्ञानस्यापितदस्त्वित्यतआह ॥ नच

प्रमाणानीत्यादि ॥ ननुप्रमाणसिद्धमप्यज्ञानंज्ञाननिवर्त्यत्वादप्रामाणिकमित्यतआह ॥ ज्ञानेति ॥ छ ॥ सामान्येनाविद्याप्रमाणभंगः ॥ ४९ ॥ छ ॥ शुद्धेति ॥ मोक्षकालीनानंदसाक्षिणेत्यर्थः । ननुसाक्षीनशुद्धचैतन्यं । किंत्वविद्याप्रतिबिंबितं । ततस्तस्यनिर्दोषत्वाभावान्नतद्वेद्याज्ञानस्यपारमार्थिकत्वमितिचेन्न । प्रतिबिंबनोपाधिंप्रतिसत्त्वंप्रयोजकं । अविद्यासत्त्वंचप्रातीतिकमितिसाक्षिरूपाविद्याप्रतीतौसत्यांतत्सत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौचाविद्याप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिलक्षणाविद्याप्रतीतिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्शुद्धचैतन्यमेवसाक्षीतिवाच्यं । तथाचतद्वेद्याविद्याकथंनपारमार्थिकीतिभावः ॥ कदाचिदिति ॥ वृत्त्यभावकालइत्यर्थः ॥ इहोभयाभावेनेति ॥ अविद्यायाःप्रातिभासिकत्वेनेंद्रियसन्निकर्षाभावात्प्रमाणाभावः । स्वस्मिन्स्वस्यादोषत्वात् । अविद्यायामविद्यांतराभावाच्चदोषाभावइत्यर्थः ॥ छ ॥ अविद्याप्रतीतिभंगः ॥ ५० ॥ छ ॥ अविद्याश्रयश्चेति ॥ परमतइतिशेषः । गोचरः विषयः । ननुचिन्मात्राश्रिताज्ञानेनचिन्मात्रेस्वकार्यसंसारापादनेजीवइवबिंबभूतब्रह्मानुगतचिदंशेपिसंसारःस्यादतआह ॥ दर्पणस्येति ॥ विरोधादिति ॥ चैतन्यं नाज्ञानाश्रयः तद्विरुद्धत्वात् यथा प्रकाशस्तमसइतिसामान्यव्याप्तिः । ननुविरोधाद्घटतदत्यंताभावयोरिवशुद्धचिदज्ञानयोःसामानाधिकरण्यंमाभूत् । आश्रयाश्रयिभावस्तुतद्वदेवस्यादेवेतितत्रैवव्यभिचारइत्यतआह ॥ एकविषयेति ॥ नात्रविरोधस्तदभावरूपत्वं । येनोक्तोव्यभिचारःस्यात् । किंतुतन्निवर्तकत्वमित्यभिसंधायतदनुगुणंदृष्टांतमाह ॥ तमःप्रकाशयोरिति ॥ ननुचैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वा

दुःखहेतुरसिद्धइत्यतआह ॥ नहीति ॥ विवक्षितस्याज्ञानत्वसिद्ध्यर्थंचैतन्यस्यावश्यंतन्निवर्तकत्वमास्थेयं । तथाचनासिद्धिरित्यर्थः । ननुअज्ञानस्यचैतन्यानिवर्त्यत्वेपिनतस्याज्ञानत्वाभावः । वृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वेनाप्यज्ञानलक्षणवत्तयाऽज्ञानत्वोपपत्तेरित्याशंक्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ विवरणइति ॥ आत्मनःस्वप्रकाशत्वंसाधयितुंप्रमाणीकृतायामत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिश्रुतौ ननुज्योतिःशब्देनप्रकाशगुणाभिधानेतदभिन्नात्मनोपिगुणत्वप्रसंगइतिप्रकाशगुणवद्द्रव्यंज्योतिःशब्देनाभिधातव्यं । तथाच जन्यज्ञानाख्यप्रकाशेनात्माप्रकाशगुणइतिनेयंश्रुतिःस्वप्रकाशत्वेप्रमाणमितिशंकायांसर्वसाधारणस्यप्रकाशगुणवत्त्वरूपज्योतिष्ट्वस्यव्यावर्तनायश्रुतौस्वयमितिविशेषणोपादानात्स्वयमेवज्योतिर्नतुज्योतिष्मानित्यर्थावगमाद्भवतिश्रुतिस्तत्रप्रमाणमितिपरिहृतायां ननुकारकांतरानपेक्षयास्वयमेवस्वात्मनिज्ञानंजनयतीतिस्वयमितिविशेषणंकिंनस्यादितिपुनःशंकायांज्ञानजन्मप्रयुक्तत्वात्कारकापेक्षायास्तदभावेऽपेक्षैवनास्तीतिपरिहृतायां ननुविमतंजन्मवत्ज्ञानत्वात्विषयज्ञानवदितिज्ञानजन्माशंकायांविषयज्ञानवदित्यत्रज्ञानशब्देनस्वरूपज्ञानंवाविवक्षितंवृत्तिर्वा आद्येसाध्यवैकल्यंलोकेवेदेचस्वरूपज्ञानेजन्मादर्शनात् द्वितीयेसाधनवैकल्यं ज्ञातुरर्थप्रकाशस्यस्फुरणरूपस्यज्ञानत्वादितिपरिहृतायां ननुवृत्तावपिज्ञानशब्दोदृश्यतइतिपुनःशंकायां अंतःकरणपरिणामेज्ञानत्वोपचारादित्युक्तं चैतन्यैक्याध्यासाद्वृत्तौज्ञानत्वमुपचर्यतेदग्धत्वमिवायःपिंडइत्यर्थः ॥ अज्ञानेति ॥ चैतन्यस्यज्ञानत्वसिद्ध्यर्थमपितस्याज्ञाननिवर्तकत्वंवाच्यं । अन्यथाविमतं नज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वात् घटवदितितस्यज्ञान

त्वंनस्यात् । तथाचनासिद्धिरित्यर्थः । उक्तानुमानेव्यवहाराजनकत्वमुपाधिमाशंक्यपरिहरति ॥ [३३८।१] नचेति ॥ साधनव्यापकत्वान्नोपाधिरित्याह ॥ [३३८।१] अज्ञानेति ॥ असिद्धिमेवपुनराशंक्यनिराकरोति ॥ [३३८।१] नचेति ॥ कथंतर्ह्यज्ञानेज्ञाननिवर्त्यत्वरूपलक्षणयोगइत्यतउक्तं ॥ [३३८।३] ज्ञानकारणविरोध्येवेति ॥ ज्ञानाविरोधिनोपिचैतन्यस्यज्ञानत्वाभावापत्तिंनिराकरोति ॥ [३३८।३] नतुज्ञसीति ॥ करणविरोधित्वेनाननुभूयमानस्यज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानस्यदुरपह्नवत्वादित्याह ॥ [३३८।३] नज्ञानामीतीति ॥ चैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वेसुखादौतन्निवर्तकस्यान्यस्याभावात्तत्राज्ञानानुभवःस्यादित्याह ॥ [३३८।४] साक्षिवेद्यइति ॥ [३३८।४] सौरेति ॥ दिवाभीतेनयथासौरप्रकाशेमिथ्याभूतोंधकारःकल्प्यतेतथाचैतन्येमिथ्याभूतमज्ञानंकल्प्यतइत्यर्थः ॥ [३३८।६] अज्ञानांतरस्येति ॥ तत्सत्त्वेचतदेवसत्यभूतंजगत्कारणमस्तुकिंमिथ्याभूतेनतेनेत्यर्थः ॥ [३३९।४] अन्योन्याश्रयादिति ॥ अहमज्ञइतिधर्मिग्राहकमानबाधाभावेऽज्ञानस्यचैतन्याश्रितत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचाहमज्ञइत्यस्यायोदहतीतिवद्गौणत्वेनाप्युपपन्नस्यचैतन्याश्रिताज्ञानकल्पनायामबाधकत्वमित्यर्थः । भ्रांतित्वायोगादित्युपलक्षणं । साक्षात्संबंधविषयत्वाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । ननुदोषाजन्यत्वमसिद्धं बाधकाद्दोषजन्यत्वानुमानादित्यतआह ॥ [३३९।५] बाधकाभिमतस्यैवेति ॥ नन्वहमज्ञइतिधीर्नाज्ञानेसाक्षात्संबंधेनाहंकाराश्रितत्वंविषयीकरोति । अहंकारभिन्नेऽज्ञानस्यसाक्षात्संबंधग्राहकमानबाधितत्वादित्यतआह ॥ [३३९।६] मिथ्यारूप्येति ॥ धर्मिग्राहकेणयत्रयस्यसंबंधोगृह्यते तत्रैवतस्यसाक्षात्संबंधइतिनाहंकारभिन्नेऽज्ञानस्यसाक्षात्संबंधसिद्धिरित्यर्थः ॥ [३४०।१] अहमर्थइति ॥ आत्मभिन्नत्वेन

पराभिमतइतिशेषः । तेनाकल्पितस्याज्ञानाश्रयस्यैवात्मत्वादिष्टापत्तिरितिनिरस्तं । ननुनिरवद्यइत्यादौनिर्दोषत्वमुच्यते । नत्वज्ञानराहित्यं । अतःकथंश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ [३४०।१३] नहीति ॥ मुक्तइत्यनेनाप्यज्ञानराहित्यमुच्यतइत्याह ॥ [३४०।१३] नापीति ॥ ननुपरसमयप्राप्तमप्यसत्कारणादिवन्निषिध्यतामित्यतआह ॥ [३४०।१४] जीवेपीति ॥ मोहमत्येतीतिश्रुतौमोहशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य निषिद्धत्वान्नचिन्मात्रेतत्संभवइत्याह ॥ [३४०।१५] मुक्तीति ॥ मोहनिषेधस्यान्यविषयत्वंव्यवस्थाप्यचिन्मात्रेव्यावहारिकमोहांगीकारे समानन्यायतयातथाविधशोकोपिचिन्मात्रेप्रसज्येतेत्यर्थः । ननुशोकस्यनिषिद्धत्वान्नतस्यव्यावहारिकस्याप्यंगीकारोयुक्तः । मोहमत्येतीत्यत्रनमोहनिषेधः किंतुतत्कार्यनिषेधइतिमोहस्यानिषिद्धत्वात्तस्यव्यावहारिकस्यांगीकारोनविरुद्धइत्याशंक्याह ॥ [३४०।१६] नचश्रुताविति ॥ [३४१।१] बिंबस्थानीयेति ॥ विवेचनाज्ञानमंगीकुर्मइतिनश्रुतिविरोधइतिभावः ॥ [३४१।१] जीवेपीति ॥ चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वेननिरनिष्टत्वाभावात्तच्छ्रुतेर्बिंबस्थानीयब्रह्मपरत्वेततएवजीवेप्यज्ञानाभावेनजीवेऽज्ञानंप्रतिपादकश्रुतिविरोधइत्यर्थः ॥ [३४१।१] ज्ञाऽज्ञाविति ॥ जानातीतिज्ञःज्ञश्चाज्ञश्चज्ञाज्ञौईशानीशावित्यन्वयः । नचजीवस्याज्ञानाश्रयत्वेपितत्तत्कार्ययोगितयाऽज्ञत्वव्यपदेशइतिवाच्यं । जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुत्याविरोधेसतिचिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौचजीवेज्ञानप्रतिपादकश्रुतेगौणार्थकल्पनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । ननुचिन्मात्रेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतेःसत्वाज्जीवेतत्प्रतिपादिकायाःश्रुतेर्गौणत्वंकल्प्यते ।

अतोनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ [३४१।३] नचेति ॥ अज्ञानस्यभ्रांतिसामानाधिकरण्यंनियमेपरेषासंमतिमाहं ॥ [३४१।६] उक्तंहीति ॥ भ्रां
त्यज्ञानयोःसामानाधिकरण्यंशंकते ॥ [३४१।७] चिन्मात्रेपीति ॥ चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धौतत्रज्ञातृत्वाध्याससिद्धिः तत्सिद्धौचज्ञानाज्ञा
नयोर्वैयधिकरण्यरूपबाधकपरिहारसिद्ध्याचिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्याह ॥ [३४१।७] तस्येति ॥ [३४१।८] चैतन्येइति ॥ चैत
न्येबुद्धिगतभोक्तृत्वाध्याससिद्ध्यर्थंतत्रबुद्धिगतकर्तृत्वस्याप्यध्यासोयथांगीक्रियते तथाचैतन्येबुद्धिगतज्ञातृत्वस्याध्याससिद्ध्यर्थं
बुद्धिगतमेवाज्ञानमध्यस्यतामितिबुद्धिरेवाज्ञानाश्रयःस्यादित्यर्थः । तदुक्तंविवरणेभोक्तृत्वाध्यासःकर्तृत्वाध्यासमपेक्षतेअकर्तु
र्भोगाभावादिति । नन्वध्यस्तज्ञातृत्वेनसमानाधिकरणमज्ञानमित्यंगीकुर्मः । बुद्धौतुज्ञातृत्वंनाध्यस्तंकिंतुस्वतएवेत्यतआह ॥
[३४१।९] देहादावपीति ॥ [३४२।१] बुद्ध्यवच्छिन्नइति ॥ बुध्यवच्छिन्नचैतन्यस्यज्ञातृत्वादित्यर्थः ॥ [३४२।२] तदभावाच्चेति ॥ ज्ञातृत्वाध्यासाभा
वादित्यर्थः । तथाचअर्थाऽप्रकाशस्याज्ञानस्यबुध्यवच्छिन्नाध्यस्तज्ञातृत्वावच्छिन्नेअध्यासःस्यात् । नचिन्मात्रइत्यर्थः ॥ चि
[३४२।२] न्मात्रएवेति ॥ नतुबुध्यवच्छिन्नेचिन्मात्रेपीत्येवशब्दार्थः ॥ [३४२।२] ज्ञातृत्वादिमत्येवेति ॥ ज्ञातुरर्थाऽप्रकाशरूपस्याज्ञानस्यशु
क्त्याद्यज्ञानवत्ज्ञातृनिष्ठत्वांगीकारादित्यर्थः । ननुनाज्ञानंज्ञातृनिष्ठं । दृष्टांताभावात् । नचशुक्त्यज्ञानंदृष्टांतः । तस्यापि
ज्ञात्रनाश्रितत्वादित्याशंक्यपरिहरति ॥ [३४२।३] नचशुक्तीति ॥ [३४२।४] अहंजानामीति ॥ ननुद्विविधमज्ञानं । एकंशुक्त्यज्ञानंशुक्त्यव
च्छिन्नचैतन्याश्रितंतद्गतापरोक्षभ्रमजनकं तद्विषयापरोक्षप्रमानाश्यं । अपरंचपरोक्षभ्रमजनकंप्रमामात्रनाश्यंप्रमातृत्वप्रयो
जकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितं । तत्रप्रमातृत्वप्रयोजकोऽध्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानेविद्यमानेपिमातृगताज्ञानविषयकोऽनु

भवः । तेनप्रमातृनिष्ठत्वंविषयस्यनविरुध्यते । अतएवचैतन्यगताज्ञानेविद्यमानेपिप्रमातृगताज्ञाननाशेननजानामीतिव्यवहाराभावइति । मैवं । नजानामीत्यनुभवसिद्धप्रमातृगताज्ञानस्यैवशुक्त्यादिगतापरोक्षभ्रमहेतुत्वोपपत्तेस्तदतिरिक्तप्रमातृगताज्ञानसद्भावेमानाभावात् । नहिनजानामीतिधीस्तत्रत्वन्मतेमानांतरं । रक्तपटाभावेपिशुक्लपटसत्त्वेनपटोस्तीतिबुद्धिवत्प्रमातृगताज्ञानाभावेपिविषयगताज्ञानसत्त्वात्नजानामीतिव्यवहारापत्तेश्चसंसारतत्वज्ञानाभ्यामज्ञानस्यसामानाधिकरण्यमाशंक्यपरिहरति ॥ [३४२।५] नचविशेष्येति ॥ [३४२।५] विशिष्टइति ॥ विशिष्टनिष्ठंयत्तत्वज्ञानंतेनविशेष्यनिष्ठमज्ञानंनिवर्ततइत्यर्थः ॥ [३४२।६] ब्रह्मण्यपीति ॥ संसारहेत्वज्ञानाश्रयस्यचिन्मात्रस्यजीववत्ब्रह्मापेक्षयापिविशेष्यत्वादित्यर्थः । विशेष्यनिष्ठेनकारणेनविशिष्टेकार्यजननेतिप्रसंगमाह॥ [३४२।६] देहमिति ॥ [३४२।७] विशेष्यस्यमुक्तेरिति ॥ एतच्चोपलक्षणंचैतन्यगतेनाज्ञानाविरोधेनवृत्तिविशिष्टेपितदविरोधापाताच्चेतिद्रष्टव्यं । विशिष्टेब्रह्मण्यपिसंसारापातइत्यत्रपरिहारमाशंक्यपरिहरति॥ [३४३।१] नचोपाधेरिति॥ चिन्मात्रजीवयोर्विशेष्यविशिष्टभावोनास्तीत्याह॥ [३४३।२] प्रतिबिंबस्येति॥ [३४३।३] अचाक्षुषस्येति ॥ नचरूपंरूपमित्यादिश्रुतिबलात् चितःप्रतिबिंबेसिद्धेतत्रैवव्यभिचारान्नेयंव्याप्तिरितिवाच्यं । उक्तश्रुतेस्त्वदभिमतप्रतिबिंबपरत्वाभावात् । श्रुत्यर्थस्योक्तत्वाच्च ॥ प्रतिबिंब[३४३।४]त्वइति ॥ नचोपाधिबिंबसंबंधानादित्वादनादित्वोपपत्तिरितिवाच्यं । उपाधिसंबंधस्यानादित्वेस्वाभाविकत्वापत्तेः । अनादिभावस्याविनाशाच्च॥ [३४३।४] सूर्यस्येति॥ नन्वध्यस्तस्यस्फटिकलौहित्यस्यदर्पणेप्रतिबिंबदर्शनान्नप्रतिफलनीयसमानसत्ताकत्वनियमइति.चेन्न । कुसुमयोगेनस्फटिकेलौहित्यांतरोत्पत्ते

र्नतत्रतस्याध्यस्तत्वमित्यर्थः ॥ [३४३।६] आभिमुख्येति ॥ प्राच्यत्वप्रतीच्यत्वादिरूपमित्यर्थः । एतेनचैतन्याविद्ययोर्व्यापकत्वादाभि
मुख्यमस्तीतिनिरस्तं ॥ [३४३।६] उपाधेरिति ॥ अपरिच्छिन्नाकाशादिपरिणामार्थंसर्वेषामप्यविद्यांशानांविकृतत्वादित्यर्थः । एतेनप्र
तिबिंबप्रयोजकरूपाविरोधिपरिणामस्यप्रतिबिंबाविरोधित्वेनप्रतिबिंबानपायइतिनिरस्तं ॥ [३४४।१] मुखमात्रेति ॥ दर्पणादिसंबं
धात्पूर्वकालीनंमुखंमुखमात्रमित्यर्थः ॥ [३४४।२] चिन्मात्रेति ॥ अविद्यासंबंधस्यानादित्वादित्यर्थः । एतेनअपरामृष्टभेदस्यमुखादे
र्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्मातिरेकसंभवइतिनिरस्तं । नन्वज्ञानंस्वाश्रयएवभ्रांत्यादिकरोतीत्येषानविशेषव्याप्तिः । विवादविषया
ज्ञानातिरिक्तेऽदर्शनादित्यतोदृष्टांतमाह ॥ [३४४।२] अनादीति ॥ अज्ञानंज्ञाननिवर्त्यमितित्वदुक्तव्याप्तेरप्यज्ञानातिरिक्तेऽदर्शनान्नवि
शेषव्याप्तित्वंस्यादित्यर्थः ॥ [३४५।३] ज्ञानक्रियेति ॥ ज्ञानरूपक्रियाजन्यःसंस्कारइत्यर्थः । नन्वविद्यालक्षणोपाधेरपिबंधरूपस्वधर्मप्र
तिभासकत्वमस्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [३४५।५] अविद्येति ॥ अविद्यायाअबद्धत्वात्तस्याबंधोनास्तीत्यर्थः ॥ [३४५।६] विच्छेदादेरिति ॥ उपा
धिकार्यस्योभयत्रदर्शनान्नतस्यप्रतिबिंबमात्रपक्षपातित्वमित्यर्थः ॥ [३४५।७] मुखस्थेति ॥ उपाधिनास्वकार्यंप्रतिबिंबएवावभास्यतइत्यंगी
कारादित्यर्थः ॥ [३४६।१] प्रतिमुखेति ॥ तथाचयदुपाधिकार्यंविच्छेदादिनतत्प्रतिबिंबमात्रे यच्चप्रतिबिंबमात्रेसंसारादिनतदुपाधिकार्यमि
त्यर्थः ॥ [३४६।२] एवमिति ॥ यत्तुस्वनिष्ठस्थौल्याभासकत्वेनादर्शस्येवबुद्धेरपिस्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेनतत्पक्षपातित्वसंभवादिति तत्तुच्छं।
नहिस्फटिकोजपाकुसुमस्यप्रतिबिंबः स्वधर्मावभासकत्वमात्रेणप्रतिबिंबपक्षपातित्वोक्तौतुतस्यबिंबपक्षपातित्वमेवकिंनोच्यते ।

नन्वतिशयेनप्रतिबिंबेकार्यकरत्वमेवतत्पक्षपातित्वं । तथाचविच्छेदादिरूपकार्यस्योभयत्रसाम्येपिस्थौल्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेनदर्पणस्येवकर्तृत्वभोक्तृत्वरूपसंसारकरत्वेनाविद्यायाःप्रतिबिंबपक्षपातित्वमिति । मैवं । बिंबेपिबिंबत्वादेरसाधारण्यस्योपाध्यधीनत्वेबिंबपक्षपातित्वापातात् ॥ [३४६।६] अवच्छेदपक्षइति ॥ अंतःकरणाद्यवच्छिन्नोजीवइतिवा अविद्याप्रतिबिंबितोजीवइतिवापक्षइत्यर्थः ॥ [३४७।१] तन्मतइति ॥ तार्किकमते आत्मादुःखाधारःआधारतावच्छेदकंदेहादिइतिवत् अत्रापिचिन्मात्रेऽज्ञानमितिमतेपिइत्यर्थः ॥ [३४७।२] नहीति ॥ कल्पितस्याविद्यकत्वेननित्यमुक्तत्वाभावादित्यर्थः ॥ [३४७।६] यादृशइति ॥ कल्पितोपियादृशोनर्थरूपादिरितियोजना ॥ [३४७।८] अन्यथेति ॥ संसारवत्यपिनित्यमुक्तत्वश्रुतेरुपपत्तौशोकवत्यपिशोकाभावश्रुतेरुपपत्तौतच्छ्रुतिवलात्मुक्तौशोकनिषेधोनस्यादित्यर्थः ॥ [३४७।१] असर्वज्ञत्वादिनेति ॥ ब्रह्मैवस्वाविद्ययासंसरतीतिपक्षेजीवातिरिक्तस्यबिंबस्थानीयस्यब्रह्मणोभावात्जीवस्यासर्वज्ञत्वेनानुभूयमानत्वात् सर्वज्ञत्वस्यापिकल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यांव्यवस्थायाअप्यसंभवादित्यर्थः ॥ [३४८।१] ब्रह्मभावेति ॥ कल्पितेनापिसंसारेणासृष्टस्यचैतन्यस्याभावेसंसारिब्रह्मप्रतीतिरेवमुक्तिरित्यापातेनेत्यर्थः । ननुबहुजीववादेमुक्तेस्सत्वेनैतद्दूषणप्राप्तावपिनैकजीववादेऽयंदोषइत्यतआह ॥ [३४८।१] एकजीवेति ॥ अस्मिन्पक्षेजीवातिरिक्तचैतन्यस्यकल्पितभेदयुक्तस्याप्यभावादित्यर्थः ॥ [३४८।२] तयोरिति ॥ अद्वैतवादेव्यावहारिकभेदेनजीवान्यचैतन्यसत्वे द्वासुपर्णेत्यादिभेदप्रतिपादकश्रुत्यादीनांतद्विषयत्वेनाविरोधःस्यात् त्वन्मतेतुव्यावहारिकोपिभेदोनास्तीतिभेदश्रुत्यादिविरोधइत्यर्थः ॥ [३४८।३] आत्मनीति ॥

यआत्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरइत्यादिश्रुतिः आत्मनःसकाशादंतरः भिन्नः ॥ [३४८।४]शारीरश्चेति ॥ शारीरो जीवोपिनांतर्यामी । उ
भये काण्वाःमाध्यंदिनाश्च । एनं अंतर्यामिणं । जीवाद्भेदेनपठंतीतिसूत्रार्थः ॥ [३४८।८]आत्माश्रय इति ॥ ननुभेदस्यस्वभेदकत्व
वदज्ञानमेवाज्ञानउपाधिरितिचेन्न । भेदस्यस्वरूपत्वेनभेदकत्वानंगीकारात् ॥ छ ॥ व्यासाद्रिस्मृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥
न्यायामृततरंगिण्यांनचिन्मात्राश्रयाज्ञता ॥ छ ॥ छ ॥ अज्ञानस्यविवरणोक्तचिन्मात्राश्रयत्वभंगः ॥ ५१ ॥ छ ॥ ननु
बिंबभूतंब्रह्मसर्वज्ञंतच्चनाज्ञानाश्रयइत्यतआह ॥ [३४९।२]सविशेषमेवेति ॥ [३४९।२]तुरीयमिति ॥ जाग्रदाद्यवस्थातीतंशुद्धंतुरीयमि
त्यर्थः । नतुसर्वदृक्पदेनसर्वेषांदृग्भूतंचैतन्यमुच्यते । नतुसर्ववेत्ता । सर्वपदवैयर्थ्यात् । तुरीयंप्रतिसर्वस्याभावाच्च ॥ छ ॥
सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभंगः ॥ ५२ ॥ छ ॥ [३५०।६]व्यामोहनीयेति ॥ व्यामोहक्रियायाःकर्मकारकापेक्षत्वात्परस्मिन्नन्यथाबुद्धि
जननरूपव्यामोहनस्यचव्यामोहनीयदर्शनापेक्षत्वाच्चेतिभावः ॥ [३५०।७]कल्पितेति ॥ भ्रांतेश्चमायांविनाऽयोगात्तस्याश्चाद्याप्यसि
द्धेरित्यर्थः ॥ [३५०।८]तस्यापीति ॥ कल्पितत्वेनरूपेणव्यामोहनीयदर्शनस्येत्यर्थः ॥ [३५०।९]जीवेति ॥ मायायाःमायाविनंप्रत्यव्यामोहक
त्वात् ॥ छ ॥ परोक्तब्रह्ममायावित्वभंगः ॥ ५३ ॥ छ ॥ संतानीति ॥ तत्तद्बीजांकुरव्यक्तयःसंतानिरूपाः । वीजांकुर
परंपरासंतानः ॥ [३५१।८]निराश्रयेति ॥ घटाकाशसिद्धिंविनापिघटसिद्धिवज्जीवसिद्धिंविनाऽज्ञानसिद्धेरभावादित्यर्थः ॥ [३५०।११]स्वतंइति॥

घटादिसंबंधंविनापि । जीवस्त्वज्ञानसंबंधंविनानसिद्धइतिभावः ॥ [३५२।६] प्रमेयत्वेति ॥ प्रमितस्यअभिहितस्यैवतत्तदभावाधिकरणत्वात्अन्यथाव्याहतिःस्यादित्यर्थः ॥ [३५२।८] सिद्धेति ॥ अन्यथासिद्धेत्यर्थः ॥ [३५२।९] तत्कल्पकस्येति ॥ तथाचशुद्धाश्रितमज्ञानमितिस्यादित्यर्थः । नन्वज्ञानाधीनोपिजीवोहमज्ञइतिप्रतीतिवलादेवाज्ञानाश्रयइत्यंगीक्रियतइत्यतआह ॥ [३५३।१] प्रतीतीति ॥ ज्ञानमेवाज्ञानमितीति ॥ [३५३।१०] अज्ञानविषयप्रश्नाभावेदौर्घट्यंहेतुश्चेत्तर्ह्यज्ञानविषयकविरोधानुद्भावनेपिदौर्घट्यंहेतुरितितत्रविरोधोद्भावनमपिनस्यादित्यर्थः ॥ [३५३।१६] वक्तृत्वादिति ॥ वक्तुरेवप्रष्टव्यत्वादितिशेषः ॥ ७ ॥ अज्ञानस्यवाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभंगः ॥ ६४ ॥ ७ ॥ [३५४।४] आवरणकृत्येति ॥ करणल्युटसत्त्वाआवरणमज्ञानं । तत्कृत्यमावृत्तिः । एवमग्रेपि । विषयासंबंधइत्यत्रविषयशब्देनघटादिकंवाचैतन्यरूपंवा । आद्यआह ॥ [३५४।७] विज्ञानस्येति ॥ विज्ञानस्यविषयसंबंधाभावेस्वरूपहानिःस्यादित्यर्थः । द्वितीयआह ॥ [३५४।७] स्वयमिति ॥ चैतन्यस्यस्वयमेवस्वज्ञानरूपत्वेनस्वसंबंधानपेक्षणादित्यर्थः ॥ [३५५।३] आवरणसाध्यत्वेनेति ॥ अत्रावरणशब्दोभावसाधनः । तेनावरणशब्देनावृत्तिलक्षणमावरणकार्यंलभ्यते । तेनआवरणकृत्यनिरूपणेइदमसंगतमितिनिरस्तं ॥ [३५५।३] आवरणत्वेति ॥ आवृतित्वेत्यर्थः ॥ [३५५।४] उक्तेति ॥ आवृतिसाध्यभ्रांतिसाध्यःशब्दप्रयोगइत्यर्थः ॥ [३५५।५] सुषुप्ताविति ॥ उक्तव्यवहारस्यावरणकृत्यस्यसुषुप्तावभावात्तत्सिद्धिर्नस्यादित्यर्थः । ननुअस्तिप्रकाशतइत्यादिव्यवहाराभावआवरण

या० १५० कृत्यं । सचसुषुप्तावप्यस्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [३५५।५] नाप्यस्तिप्रकाशतइत्यादीति ॥ व्यवहारोभिज्ञावाऽभिलपनंवा । आद्ये

पिस्वरूपाभिज्ञावा वृत्तिर्वा । नाद्यइत्याह ॥ व्यवहारस्येति ॥ तथाचेदानीमप्यावरणंनसिध्येदितिभावः । नेतरइत्याह ॥ वृत्तेरिति ॥ तथाचमोक्षेप्यावरणंसिध्येदितिभावः । द्वितीयंदूषयति ॥ अभिलपनंत्वइति ॥ आवरणकार्यस्याभिलपनरूपव्यवहाराभावस्यमोक्षेपिसत्त्वादितिभावः ॥ तयोरिति ॥ उक्तयोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोः ॥ आवरणमिति ॥ आवरणमावृतिः । आवरणकृत्यमितियावत् । आरोपितस्यरजतादेःशुक्त्याद्यावरणंविनाऽदर्शनादत्रापितदपेक्षायामात्माश्रयःस्यादिति भावः । ननूक्तयोग्यतायाअज्ञानसंबंधरूपायाअनादित्वेनचित्प्रकाश्यत्वेनोत्पत्तौज्ञप्तौस्थितौचस्वानपेक्षणान्नात्माश्रयइतिचेन्न । उक्तयोग्यतायाआवरणानपेक्षणेतदधीनतायाअयोगस्योक्तत्वात् । अन्यथानादित्वेनाज्ञानंविनैवजीवब्रह्मविभागापन्नोजीवो ब्रह्मवाअज्ञानस्यविषयःस्यादितिचिन्मात्रमज्ञानविषयइतिनादरणीयंस्यात् ॥ अद्वितीयत्वादीति ॥ तथाचयत्राद्वितीयत्वादिविशिष्टेसंशयादिकमावरणंकल्पकमस्ति तत्रत्वयानावरणंकल्प्यते । यत्रचिन्मात्रेआवरणंकल्प्यते तत्रचसंशयादिकमावरणकल्पकंनास्तीत्यर्थः ॥ इदानीमपीति ॥ उक्तयोग्यत्वादिरूपस्यावरणस्यमोक्षकालेयथाऽभावस्तथेदानीमपितदभावो स्तीतीदानीमप्यावरणमेवस्यादित्यर्थः ॥ स्वरूपस्येति ॥ अज्ञानावच्छिन्नस्यस्वप्रकाशत्वापाताच्चेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ इच्छाद्यवच्छिन्नेति ॥ ननुशुद्धायाश्चितःप्रकाशमानत्वेपि तस्याएवपरिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात्तदर्थंतस्याएवावरणकल्पनंपरिपूर्णाद्याकारस्यमोक्षदशानुवृत्तत्वेनशुद्धचिन्मात्रत्वादितिचेन्मैवं । निर्विभागचितिप्रकाशमानाप्रकाशमानाकाराभावात् । नचा

वरणमहिम्नैवपरिपूर्णाद्याकाराप्रकाशोऽध्यासाधिष्ठानादिनाप्रकाशमानताचाविरुद्धेतिवाच्यं । आवरणस्यासिद्धत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ [३५७।१] सुखादेरिति ॥ तथाचव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेनव्यवहारायोग्यत्वरूपमावरणंविरुद्धं । अविरोधहेतोःप्रकारभेदस्याभावादित्यर्थः ॥ [३५७।३] एतेनेति ॥ स्वप्रकाशत्वेनसहव्यवहारायोग्यत्वस्यविरुद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ [३५७।३] आवरणकृत्यमिति ॥ आवरणरूपंकृत्यमित्यर्थः ॥ [३५७।४] नचोक्तेति ॥ स्वप्रकाशत्वंसत्यमावरणंमिथ्येतिनविरोधइत्यर्थः ॥ [३५७।५] सुखादीति ॥ शुक्तावियंनशुक्तिरित्यनुभवस्यशुक्त्यारोपसाधकस्यैवस्फुरणरूपेप्रकाशेऽप्रकाशारोपसाधकस्यस्फुरणंनप्रकाशतइत्यनुभवस्याभावेनेत्यर्थः । आरोपितेनावरणेनवस्तुसदावरणकार्यंनसंभवतीत्याह ॥ [३५८।१] वह्नाविति ॥ विरोधादपिप्रकाशेआरोपितोप्यप्रकाशोनसंभवतीत्याह ॥ [३५८।२] सतइति. ॥ आरोपितानारोपितयोर्विरोधाभावेप्यनारोपिताधिष्ठानप्रकाशस्यसर्वेणाप्यारोपितेनविरोधइत्यर्थः ॥ [३५८।३] अन्यथेति ॥ अधिष्ठानप्रकाशेपियद्यारोपस्तर्ह्यारोपनिवर्तकांतराभावात्तन्निवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः ॥ [३५८।५] इत्यविरोधइति ॥ तदत्यंताभावानधिकरणस्यैवतत्प्रागभावाधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ [३५८।५] स्वरूपेति ॥ तथाचनतत्प्रागभावमादायाविरोधइत्यर्थः ॥ [३५८।५] इदानीमिति ॥ प्रकाशात्यंताभावानधिकरणेप्रकाशप्रागभावस्याप्रकाशोपपादकत्वेनध्वंसस्यापितदुपपादकत्वंस्यादित्यर्थः ॥ [३५८।६] भवतिह्वीति ॥ प्रागभाववद्ध्वंसस्यापियोग्यतयाविरोधाभावादितिभावः ॥ अर्हे योग्ये ॥ [३५९।१] किंचेति ॥ चैतन्यं आवृताभिमतकालेपिस्वयंप्रकाशते प्रकाशत्वात् दीपवत् प्रकाशरूपेचनावरणमितिभावः ॥ [३५९।४] आवरणंविनेति ॥ अम्रियमाणसिद्धावावरण

सिद्धिः तत्सिद्धौचतत्कल्पितभेदंजीवचैतन्यंप्रतिचिन्मात्रस्याव्रियमाणस्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः। भेदावरणयोरनादित्वेपिपरस्परापेक्षायामन्योन्याश्रयएवेत्युक्तत्वाच्च ॥ [३५।१५] योमोक्षइति ॥ तथाचजीवचैतन्यंप्रतिचिन्मात्रावरणमप्रयोजकमितिभावः ॥ [३५।१६] नच्चदीपेति ॥ तथाचोक्तानुमानेस्वविषयत्वमुपाधिरित्यर्थः ॥ [३५।१७] मोक्षेपीति ॥ अप्रकाशंप्रत्यावरणसत्त्वस्याप्रयोजकतयातत्प्रयोजकस्यस्वविषयत्वस्यमोक्षेपिसत्त्वादित्यर्थः। अतएवाह ॥ [३५।१८] अज्ञानेति ॥ प्रकाशमानएवाज्ञानमित्यत्रहेतुमाह ॥ [३६।१२] अज्ञानावच्छेदकस्येति ॥ अज्ञाने ज्ञानाभावे ॥ [३६।१३] सामान्यस्येति ॥ तथाचसामान्येनज्ञानमप्रयोजकमितिभावः ॥ [३६।१४] तदवच्छेदकस्येति ॥ तथाचविशेषेप्रकाशमानएवाज्ञानंदृश्यतइतिभावः। ननुचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वेनतन्निवृत्तिर्नस्यादित्यतआह ॥ [३६।१५] अविद्येति ॥ सजातीययोःप्रकाशकत्वेतदभावेचदृष्टांतमाह ॥ [३६।१६] सौरचाक्षुषेति ॥ [३६।१८] आवरणेति ॥ आवरणस्यकृत्यमित्यर्थः ॥ [३६।१।१] त्वयापीति ॥ अनवच्छिन्नानंदश्चप्रकाशमानस्वरूपमात्रमेवेतिनतदप्रकाशार्थतावारणस्येतिभावः ॥ [३६।१।२] अपिचेति ॥ प्रकाशमानेप्यज्ञानस्यानुभवबलात्क्वचित्स्वीकारेपिनसर्वत्रतथा। तत्कल्पकस्यानुभवस्याभावात्। अतोनत्वदुक्तोदृष्टांतइत्यर्थः। दृष्टांतेपिनप्रकाशमानेऽज्ञानमित्याह ॥ [३६।१।३] किंचेति ॥ [३६।१।४] अज्ञानेति ॥ विशेषाज्ञानेत्यर्थः ॥ [३६।१।५] नहीति ॥ विशेषरूपेणप्रकाशमानएवाज्ञानमितिवदतात्वयापिपरचित्तगतोऽज्ञातोर्थोबुभुक्षापिपासादिवत्तद्विशेषरूपेणनह्यनूद्यतइत्यर्थः। नन्वज्ञानजातस्याज्ञानावच्छेदकविशेषाविषयत्वेपितदवच्छेदकविशेषस्याज्ञानेकथंतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमुत्पद्येतेत्यतआह ॥ ए

३६१।५ वंचेति ॥ विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानंप्रतिविशेषज्ञानमेवहेतुःकिंनस्यादित्यतआह ॥ ३६१।७ नहीति ॥ ननुविशेषाज्ञानंप्रतिसामान्य
स्यानवच्छेदकतयाकथंविशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानंप्रतिसामान्यज्ञानंहेतुःस्यादित्यतआह ॥ ३६२।१ अवच्छेदकज्ञानस्येति ॥ अज्ञान
ज्ञानंप्रत्यज्ञानानवच्छेदकस्यसामान्यस्यैवज्ञानंहेतुर्दर्शनबलादेवेत्यर्थः । नन्वज्ञानानवच्छेदकत्वाविशेषात्सामान्यस्येवान्यस्या
पिज्ञानंविशेषाज्ञानज्ञानेहेतुःस्यादित्यतआह ॥ ३६२।१ सामान्येति ॥ यस्यविशेषरूपेणाज्ञानंतस्यैवसामान्यरूपेणज्ञानंविशेषाज्ञान
ज्ञानहेतुरित्यर्थः । अवच्छेदकाविषयकस्याप्यवच्छिन्नविषयत्वमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ ३६२।२ युक्तंचेति ॥ ३६२।२ द्वेषस्येति ॥ स्वातंत्र्येणेति
शेषः ॥ ३६२।३ द्विष्टस्येति ॥ अत्रापिस्वातंत्र्येणेतिशेषः । येनरूपेणद्वेषस्येच्छाविषयत्वं तेनरूपेणनद्विष्टस्येच्छाविषयत्वमित्यर्थः ।
एतेनइच्छातावत्ज्ञानसमानविषयाज्ञानंचावच्छेदकतयाद्विष्टमपिविषयीकरोतीतीच्छापिद्विष्टविषयाभवत्येवेतिनायंदृष्टांतइ
तिनिरस्तं । स्ववृत्तित्वसाध्यत्वादिनाद्वेषस्येवद्विष्टस्येच्छाविषयत्वाभावात् । अन्यथाइच्छाद्वेषयोरेकत्रसांकर्येतयोर्विरोधोन
स्यात् ॥ ३६२।३ ईश्वरस्येति ॥ सत्त्वेनेतिशेषः । तेनईश्वरोपिभ्रमविषयमगृहीत्वाभ्रमंगृह्णातीतिनिरस्तं ॥ ३६२।४ अस्मदादीनामिति ॥
विशेषरूपेणेतिशेषः । तेनसर्वपदादिनासर्वज्ञानमस्माकमप्यस्तीतिनिरस्तं । ननुघटसंयोगज्ञानंप्रतिनघटाज्ञाननिवृत्तिर्हेतुः ।
तस्याःघटसंयोगावच्छेदकघटज्ञानेनान्यथासिद्धत्वादित्यतआह ॥ ३६२।७ अज्ञानावच्छेदकतयाज्ञानेपीति ॥ ३६३।४ किंचेति ॥ अज्ञा
नावच्छेदकविशेषविषयाज्ञानस्ययथातद्विषयकज्ञानेननविरोधः तथातद्विषयकज्ञानाभावस्यापिनाज्ञानज्ञानेनविरोधइत्यर्थः ।

नन्वज्ञानंविशेषावच्छिन्नतयाभासतेवासामान्यावच्छिन्नतयावा । आद्येविशेषेभांसमानत्वमागतमेव । नहिविशेषमनवभास यन्विशेषाज्ञानमवभासयति । द्वितीयेतुसामान्यज्ञानेंन्नतदवच्छिन्नतयैवगृहीतस्यांज्ञानस्यविशेषसंवंधित्वेमानाभावेनभासमा नेसामान्यएवाज्ञानमागतमित्याशंक्यद्वितीयपक्षमंगीचिकीर्षुस्तत्रदोषंपरिहरिष्यन्नाह ॥ [३६३।५]अज्ञानविषयविशेषावच्छेदसि द्धिस्त्विति ॥ यथातमसाऽऽव्रियमाणोविशेषस्तमःकालेतमोविषयत्वेनाज्ञातेपितमोनिवृत्त्यनंतरंतयाज्ञायतेतद्वदित्यर्थः । त थाचसामान्यरूपेणाज्ञानस्यविशेषसंवंधित्वेएतावंतंकालममुमर्थमित्थंनाज्ञासिषमित्यनुभवस्यैवमानत्वमितिभावः । ननुयद्य ज्ञानंस्वकालेविषयावच्छिन्नतयानभासतेतदात्वदुक्तमर्थंनजानामीतिविषयावच्छिन्नाज्ञानस्यवर्तमानप्रत्ययोविरुध्येतेतिचेन्न । स्थूलकालमादायंतथोपपत्तेः । अन्यथात्वदुक्तमर्थंनजानामीत्यनुभवेनवर्तमानकालासंवंध्यज्ञानंसिध्येत् ॥ [३६४।१]वृत्तिरिति ॥ चैतन्यस्याप्यज्ञानांनिवर्तकत्वेतदनिवृत्तिरेवस्यादितिभावः । नन्वज्ञाननिवर्तकमित्यनेनतन्निवृत्तिप्रयोजकंविवक्षितं । तच्चसं वंधसंपादनद्वारास्मिन्पक्षेवृत्तिज्ञानस्याप्यस्तीतिचेन्न । तथासतिचैतन्यमेवाज्ञाननिवर्तकमित्यापातात् ॥ [३६४।१]अज्ञानस्येति ॥ नचमोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेनतस्यस्वविरोधिज्ञानप्रागभावमात्रव्यापकत्वमितिवाच्यं । तच्छ्रवणस्यचैतन्येऽज्ञानवि रोधित्वेनाप्युपपत्त्यासामान्यव्यापकत्वत्यागेनतस्याविशेषपरंत्वकल्पनायोगात् ॥ [३६४।३]ज्ञानसामान्येति ॥ ननुघटादिमात्रविरो धिनोघटाभावादेर्भावसामान्यविरोधित्वेनाभावत्वेनप्रतीतिवत्ज्ञानविशेषविरोधिनोप्यज्ञानस्यज्ञानविशेषविरोधित्वेनप्रतीति रुपपन्नैव । नह्यभावपदादिनाऽभावप्रतीतौघटाभावोनभासतइतिचेन्मैवं । तत्रपटादिविरोधिप्रतीतिवदत्रापिचैतन्यविरोधिप्र

तीतेरवश्यवाच्यत्वात् । नह्यभावपदादिनाघटाभावमात्रधीः । तत्रघटाभावपटाभावादीनामनेकत्ववदिहाज्ञानानेकत्वाभावे नैकस्यैवोभयविरोधित्वस्यवाच्यत्वाच्च । ननुज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवेनापिवृत्तिविरोधित्वमेवपर्यवस्यति. । नतुज्ञप्तिविरोधित्वमपि । तयोरेकज्ञानत्वाभावादित्यतआह ॥ [३६४।४] ज्ञप्तीति ॥ ज्ञाधातोर्जादेशविधानादित्यर्थः । ननुजानातेर्ज्ञप्त्यर्थत्वेपि वृत्तेरेवज्ञप्तित्वात्तद्विरोधित्वमेवाज्ञानस्येत्यतआह ॥ [३६४।४] त्वत्पक्षइति ॥ ननुवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमेवजानामीतिव्यवहारविषयः । तथाचनजानामीत्यनेनवृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वंविषयीक्रियतइत्यतआह ॥ [३६४।४] चैतन्यस्येति ॥ दृश्यस्यदृश्यध्यासानुसारेणशुद्धचितएवदृक्त्वात्तस्याएवजानात्यर्थत्वादित्यर्थः । ननुचितोज्ञप्तित्वेपिनाज्ञानविरोधित्वं नजानामीत्यनुभवस्तुवृत्त्यारूढचिदचिंदभिप्रायेणेत्यतआह ॥ [३६४।५] चैतन्येति ॥ मुख्यंज्ञानत्वमज्ञानत्वंवानस्यादित्यर्थः ॥ [३६४।७] तत्त्वेनेति ॥ अज्ञाननिवर्तकतौपयिकार्थप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वंब्रूमः नतुजातिविशेषेणवाप्रकाशत्वमात्रेणवा । अतोनेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानांसत्त्वापत्तिरिति । तन्न । अत्रप्रकाशस्यैवतन्निवर्तकत्वेशेषवैयर्थ्यात् । व्यभिचारमप्याह ॥ [३६४।८] त्वन्मतइति ॥ [३६४।९] स्फुरणस्यैवेति ॥ प्रकाशरूपस्येत्यर्थः । ननुपरोक्षवृत्तेर्विषयपर्यंतत्वाभावेननविषयगताज्ञाननिवर्तकत्वं सुखादौचज्ञातैकसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिंविनैवाज्ञानादर्शनमतोन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धावितिचेन्न । ततएवपरोक्षवृत्तेःस्वविषयेव्यवहारजनकत्वमपिनस्यात् । सुखादावज्ञानविरोधिनंविनातस्यज्ञातैकसत्त्वानुपपत्तेः । नन्वस्तुप्रकाशकत्वेनैवाज्ञा

नविरोधित्वं । चैतन्यंतुनप्रकाशइतिनाज्ञानविरोधीत्यतआह ॥ [३६५।१] स्वेति ॥ नचंपरिपूर्णत्वादिनाप्रकाशविधुरत्वाभावेपिअध्यासाधिष्ठानत्वादिनाप्रकाशमानतयाऽप्रकाशविधुरत्वसंभवइतिवाच्यं । निर्विशेषेतदसंभवस्योक्तत्वात् ॥ [३६५।१] वृत्तीति ॥ सौरालोकज्ञानयोरित्यादिनेत्यर्थः । ननुसाक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेनतदविरुद्धत्वमित्यतआह ॥ [३६५।३] अनुभूयतेहीति ॥ अज्ञानविषयकानुमित्यादेरज्ञानसाधकत्वेपि यथाऽज्ञानविरोधित्वंतथाचैतन्यस्यापितद्विरोधित्वंयुक्तमित्यर्थः ॥ [३६५।५] अन्यथेति ॥ साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेऽन्यस्यतद्विरोधिनोऽभावाच्चैत्रेच्छादौमैत्रस्येवचैत्रस्याप्यज्ञत्वंस्यात् । नोचेन्मैत्रस्याप्यज्ञानंनस्यादित्यर्थः । ननु साक्षिविषयेसुखादावज्ञानाप्रसक्तिरेवेति नतत्रतद्वारापेक्षा । वृत्तिस्तुविषयेप्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिकेतिवैषम्यंतयोरित्याशंकते ॥ [३६५।७] इच्छादाविति ॥ [३६६।३] अन्यथेति ॥ आत्मनोऽज्ञानाविरोधित्वेतस्यजडत्वापत्त्याघटादिसाम्यमित्यर्थः । एतेनप्रकाशांतरापेक्षायांजडत्वमुपाधिरितिनिरस्तं । चैतन्यरूपप्रकाशस्यकुत्राप्यज्ञानविरोधित्वादर्शनात् । प्रकाशमानेपितस्मिन्नज्ञानमविरुद्धमितिशंकांनिराकरोति ॥ [३६६।४] नचेति ॥ साक्षिवेद्येसुखादावज्ञाननिवारणंचवृत्त्यैवेतिभावः ॥ [३६६।७] अंतःकरणेति ॥ तथाचपरिशेषेण केवलसाक्षिवेद्यत्वमेवसुखादीनामिति ततएवसुखादावज्ञाननिवारणमित्यर्थः ॥ [३६७।१] अन्यथेति ॥ स्वसत्तायामप्रकाशबुद्धिविधुरेपिसुखादौवृत्त्यपेक्षायामित्यर्थः ॥ [३६७।२] एतेनेति ॥ सौरालोकचाक्षुषप्रकाशयोरिववृत्तिचितोर्वैलक्षण्याभावेनेत्यर्थः ॥ [३६७।२] एतेनैवेति ॥ साक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थः ॥ [३६७।४] वृत्तिरेवेति ॥ प्रमाणवृत्तिरित्यर्थः ॥ [३६७।५] विवरणइति ॥ अविद्योपाधिकंसर्वगतंजीवचैत

न्यंविषयप्रकाशकमितिपक्षेप्रतिकर्मव्यवस्थायुक्ता अंतःकरणोपाधिकत्वाज्जीवःपरिच्छिन्नोनसर्वमवभासयतीति जीवस्यपरिच्छिन्नत्वपक्षेपिप्रतिकर्मव्यवस्थायामुक्तायां ननुअहंकारावच्छिन्नचैतन्यस्यविषयचैतन्यसंबंधाद्विषयभानासंभवइत्याशंकायांजीवावच्छेदनिमित्तांतःकरणपरिणामसंसर्गकृताभिव्यक्तित्वाद्विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यजीवचैतन्यताचनविरुध्यते । विषयप्रमातृचैतन्ययोरेकांतःकरणपरिणामसंबंधादभेदेनस्फुरणं ततोविषयप्रकाशउपपद्यतइतिपरिहृतायां ननुप्रत्यग्ब्रह्मणोरप्येकांतःकरणसंबंधाद्ब्रह्मणोपिप्रत्यक्त्वेनस्फुरणंस्यादितिपुनःशंकायां किंब्रह्माकारपरिणतांतःकरणसंसर्गात्तत्स्फुरणमुतांतःकरणमात्रसंसर्गात् । नाद्यः । ब्रह्माकारपरिणतांतःकरणसंसर्गाभावान्ननित्यवद्ब्रह्मणःप्रकाशप्रसंगः । नद्वितीयः । नह्यंतःकरणस्वरूपमात्रसंसर्गिणोभिव्यक्तिरंगीकृता । तद्गतधर्मादीनामपिप्रसंगादितिपरिहृतायां नन्वंतःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्यग्व्यक्तिवद्ब्रह्मव्यक्तिरपिकिंनस्यादितिपुनःशंकायां अंतःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्यग्व्यक्तिर्नास्त्येवतथाचदृष्टांतासिद्धिरित्युच्यते विवरणवाक्येजीवाकारावृत्तिरित्यत्रेत्यवगंतव्यं ॥ [३६७।५] जीवाकारेति ॥ जीवविषयाअहंप्रकारिकायावृत्तिस्तदात्मनापरिणतंयदंतःकरणं अहमाकारांतःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपयावृत्त्याजीवविषयिण्या जीवोभिव्यज्यतेव्यवहारविषयेभवतीत्यर्थः । नचेयमविद्यावृत्तिरितिवाच्यं । दोषाजन्यत्वात् । अंतरविषयत्वेनांतःकरणवृत्तेर्बहिरिंद्रियद्वारानपेक्षणात् ॥ [३६७।६] अन्यथेति ॥ अहंकारवृत्त्यभावदशायांसुषुप्तेःसत्त्वादित्यर्थः । नन्विंद्रियवृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनीत्यतआह ॥ [३६७।७] अयंघटइतीति ॥ [३६८।१] विशिष्टेति ॥ विशेष्याद्विशिष्टस्यभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ [३६८।३] दंडीति ॥ तस्यास्तदविषयत्वापातइत्यपिबोध्यं ॥ [३६८।५] आकाशांशस्येति ॥ अंशांशिनोर्भेदादि

त्यर्थः ॥ [३६८।७] अतिप्रसंगादिति ॥ अपीतसाक्षात्कारस्यपीतभ्रमानिवर्तकत्वं किंतुतच्छ्रवणादिजन्यपीतसाक्षात्कारस्यैवतथात्व
मित्यादिस्यादित्यर्थः ॥ [३६९।१] सत्यत्वेति ॥ श्रवणादिजन्यवृत्तेरनधिकविषयायाप्यविद्यानिवर्तकत्वेनेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदज्ञान
स्यसत्यत्वंस्यादित्यर्थः । एतेनाविद्यागतोऽवस्थाविशेषोवाशक्तिविशेषोवाघटादिज्ञानेननिवर्तते प्रपंचनिदानभूतमज्ञानंतुश्रव
णादिजन्यतत्वमस्यादिवाक्यजन्याखंडार्थगोचरवृत्त्यानिवर्ततइतिनिरस्तं । यत्तुयदवच्छिन्नाज्ञातृत्वप्रयोजकाज्ञानविशेषस्तद
वच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यइति तन्न । यावंतिज्ञानानितावंत्यज्ञानानीत्यत्रनिरस्तत्वात् ॥ [३७०।१२] काकवदिति ॥ वाक्यवदिति ॥ वेदां
तानामित्यनुषंगः ॥ [३७०।१३] प्रकाशमानस्येति ॥ प्रकाशमानेआत्मन्यज्ञानमनुचितं अप्रकाशमानेद्वितीयाभावेतुतदुचितमित्यर्थः
॥ [३७०।१४] निर्विशेषइति ॥ चिन्मात्रस्यस्वयंप्रकाशत्वात्तत्रसत्यभूतधर्मस्याभावान्मिथ्याभूतधर्मस्याज्ञानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वादज्ञाना
वृतंकिमपिनसंभवतीत्यर्थः ॥ [३७०।१६] न्यूनापीति ॥ अंगुलिश्चक्षुरादिसंबंधिन्यावरणंतदपेक्षयानन्यूनेत्यर्थः । वक्ष्यमाणाक्षेपार्थमाह
॥ [३७०।१७] तस्मादिति ॥ छ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामविद्याविषयोनचित् ॥ छ ॥ अविद्या
विषयभंगः ॥ ५९ ॥ छ ॥ अहमर्थोनात्माआत्मनिप्रकाशमानेप्यप्रकाशमानत्वादित्यत्रविशेषणासिद्धिमाह ॥ [३७०।१८] पश्चादित्या
दिना ॥ विशेष्यासिद्धिमाह ॥ [३७०।१९] अनेवंविधस्येति ॥ अप्रकाशमानस्य अथातइत्यादिछांदोग्येभूमप्रकरणे यत्रनान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेत्यादिनोक्तभूमानं सएवाधस्तात्सउपरिष्टात्सपश्चात्सपुरस्तात्सदक्षिणतस्सउत्तरतःसएवेदं

सर्वमितिसर्वात्मकत्वेनोक्त्वा अथातोहंकारादेशएवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादित्यादिनाहंकारंचसर्वात्मकत्वेननिरूप्य अथात आत्मादेशएवात्मैवाधस्तादात्मैवोपरिष्टादित्यादिनाहंकारोपदेशादात्मनउपदेशांतरादहंकारोनात्मेत्यर्थः ॥ [३७१।१] आत्मानुबंधीति ॥ आत्मत्वनियतः । अनात्मानुबंधी अनात्मत्वव्याप्यत्वान्नियतः ॥ [३७१।२] चिदचिदिति ॥ शुद्धचिद्रूपत्वाभावादित्यर्थः । विशेष्यासिद्धिंपरिहरति ॥ [३७१।२] यदिचेति ॥ [३७१।३] ह्यस्तनइति ॥ यथापूर्वदिनेहमित्यनुभूतोहमर्थोद्यस्मर्यतेतथासुषुप्तावहमर्थोनुभूतश्चेत्सुप्तोत्थितेनस्मर्येतेत्यर्थः ॥ [३७१।३] आत्मेति ॥ आत्मनानतिभिन्नत्वादित्यर्थः । आत्माहमर्थयोरभेदवादिनंप्रत्यात्मनःप्रकाशेसत्यहमर्थस्याप्रकाशइत्येतदसिद्धमित्यभिसंधायाह ॥ [३७१।४] तत्रेति ॥ [३७१।४] अहमर्थइति ॥ अहमर्थस्याप्रकाशमानात्मान्यत्वेनसुषुप्तौनप्रकाशसिद्धिः तत्सिद्धौचतथाविधात्मभिन्नत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ [३७१।६] अहमर्थइति ॥ सुप्तोत्थितमात्रस्यात्मपरामर्शोहमर्थगोचरः आत्मपरामर्शत्वात् यथासंप्रतिपन्नइत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकमनुमानमित्यर्थः । हेतौव्यभिचारंपरिहरति ॥ [३७१।७] अस्वाप्समितीति ॥ अभिज्ञाभिलप्नयोःसमानार्थत्वादित्यर्थः ॥ [३७२।१] अंतःकरणेति ॥ स्वयंप्रकाशस्यज्ञानांतरागम्यत्वात्तद्विनाशप्रयुक्तसंस्काराभावात्स्वरूपस्यचाविनाशादविनाशिनःसंस्काराभावान्नात्मनिप्रत्यभिज्ञासंभवतीत्याशंक्योक्तंविवरणेअंतःकरणविशिष्टइत्यादीत्यवगंतव्यं । निष्कलंके निष्कलंकात्मस्वरूपमात्रे । ननुविवरणवाक्यस्यनिरुपाधिकात्मपरामर्शनिषेधेतात्पर्यंनत्वहंकारविशिष्टतद्वि

धानइतिचेन्न । अंतःकरणस्यान्वहंविनाशात्तद्विशिष्टस्यापिविनाशित्वमितिनप्रत्यभिज्ञाविषयत्वमितिशंकोत्तररूपेणसंसाराव स्थायामंतःकरणविशिष्टरूपानपायादित्युत्तरविवरणवाक्येनविरोधात् । ननुनिश्चयेसतिसंशयाभावनियमेपिनिश्चयाभावेसंश यनियमोसिद्धइत्यतआह ॥ [३७२।३] नन्विति ॥ कदाचिदपितादृशसंशयःस्यादित्यर्थः । ननुपरामृश्यमानात्मनिप्रत्यक्त्वनिश्चयान्नतत्र तद्विरुद्धपराक्त्वरूपान्यत्वसंशयइतिशंकते ॥ [३७२।४] नन्विति ॥ प्रत्यक्त्वनिश्चयएवाहंत्वनिश्चयइतिवक्तुमाह ॥ [३७२।५] प्रत्यक्त्वमिति ॥ [३७२।५] निर्भास्येति ॥ निर्भास्यंदृश्यंपराक् तत्प्रतिकूलंचित्त्वंप्रत्यक्त्वमित्यर्थः ॥ [३७२।५] अन्यत्वेति ॥ अन्यत्वंपराक्त्वं तद्विरुद्धंस्वत्वंप्र त्यक्त्वमित्यर्थः।आद्यआह॥ [३७२।६] चिदिति॥ द्वितीयआह ॥ [३७२।६] स्वयमिति॥ द्वितीयेदोषांतरमाह॥ [३७२।७] घटादिरिति ॥ घटादिरपिप्रत्यगर्थः स्यादित्यर्थः ॥ [३७३।१] विवरणइति ॥ अहंकारस्यपराक्त्वसापेक्षत्वादात्मनश्चानपेक्षत्वान्नतयोरभेदइत्युक्तेतर्ह्यात्मनोपिपराग्व्यावृ त्त्यासापेक्षत्वान्नात्मत्वंस्यादितिशंकायांविवरणेउक्तमात्मनइति । सर्वात्मकत्वात् । पूर्णत्वात् ॥ [३७३।३] घट्टकुटीति ॥ केचिद्वणिजः शुल्कमदित्संतःशुल्कग्रहणस्थलंवंचयित्वाऽन्येनपथाजिगमिषंतोविस्मृतमार्गाः यत्रघट्टेशुल्कग्राहिणांकुटीस्थितातत्रैवप्रभातेआ गताः । सोयंघट्टकुटीप्रभातवृत्तांतः ॥ [३७३।३] नन्विति ॥ आत्मांशेपरामर्शोऽहमर्थेत्वनुभवइत्यर्थः ॥ [३७३।४] नकिंचिदिति ॥ अज्ञानांशे परामर्शस्तुतवापिसंमतः । अतएवनकिंचिदवेदिषमित्यादावित्युक्तं । ननुसुषुप्तावज्ञानस्यसत्त्वात्तदनुभवेनतस्यपरामर्शोयु

ज्यते अहमर्थस्यतुतदाऽसत्त्वान्नतस्यजाग्रतिपरामर्शइत्यतआह ॥ [३७३।५] नहीति ॥ अज्ञानस्याहमर्थाश्रितस्यैवपरामर्शात्तथैवसुषुप्तावनुभवोवाच्यइतितदाप्यहमर्थसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ [३७३।६] एतावंतमिति ॥ स्वप्नावस्थायामहमर्थस्यसत्त्वात्स्वप्नादुत्थितस्यस्वप्नंपश्यन्नासमित्यहमर्थविषयःपरामर्शोभवति तस्मिंश्चपरामर्शेस्वप्नंपश्यन्नासमितिपरामर्शवानस्मीत्यादिनाऽहमर्थविषयपरामर्शत्वमनुभूयतेयथा यथावाजाग्रत्यनुभूतार्थेहमर्थविषयपरामर्शेजाग्रदंतरकालीनेजाग्रदासमितिपरामर्शवानस्मीत्यनेनपरामर्शत्वमनुभूयते । तथाऽस्वाप्समित्यंत्राप्यस्वाप्समितिपरामर्शवानस्मीत्यनुभवेनाहमर्थविषयकज्ञानेपरामर्शत्वमनुभूयतइत्यर्थः ॥ [३७३।७] अन्यथेति ॥ अहमर्थेपरामर्शाभावे ॥ [३७४।१] यःपूर्वमिति ॥ ननुदुःखित्वेनप्राक्ज्ञानवन्मदन्यत्वेनप्राक्ज्ञानाभावात्कथमेवंपरामर्शआपाद्यते । सुषुप्तौचाहमर्थोप्रकाशएवनतुप्रागसत्वग्रहणं । अतःकथंतत्रजन्मप्रत्ययोपीतिचेन्मैवं । अस्वाप्समितिस्वापक्रियाकर्तृत्वेनाहमर्थपरामर्शोनस्यादित्यत्रतात्पर्यात् । यत्तुप्रागसत्त्वाग्रहणान्नजन्मप्रत्ययइति तन्न । प्राक्सत्त्वाग्रहणमात्रेणजन्मप्रत्ययोपपत्तेः । अहमर्थेपरामर्शत्वानुभवादित्यत्रान्यथासिद्धिंशंकते ॥ [३७४।१] नन्विति ॥ पुरोवर्तिरजतयोरैक्यारोपात्तज्ज्ञानयोस्तदारोपदर्शनेप्यनुभवपरामर्शयोःपरामर्शत्वारोपादर्शनादित्याह ॥ [३७४।२] अपरामर्शइति ॥ [३७४।२] सिद्धइति ॥ अहमर्थस्यैवपरामृश्यमानत्वेनतयोरैक्यारोपःसंभवतीत्यर्थः ॥ [३७४।३] सिद्धेचेति ॥ परामृश्यमानात्मैक्यारोपेसिद्धेतन्निबंधनोऽहमर्थानुभवेपिपरामर्श

या० १५१

त्वाभिमानइतितस्यापरामृश्यमानत्वसिद्धौसुषुप्तावप्रकाशमानत्वेनप्रकाशमानात्मान्यत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । एतेनस्वापकर्त्रैक्यारोपादहमर्थेऽस्वाप्समितितत्कर्तृत्वारोपःपूर्वकालगृहीतेनाभिन्नतयागृह्यमाणत्वाच्चनाहंकारेजन्मप्रत्ययइतिनिरस्तं । स्वापकर्तुरात्मनःपूर्वकालवर्तिनश्चतस्यैवाहमर्थत्वेनतदैक्यारोपासंभवात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । आत्मपरामर्शस्याहमर्थांशापरामर्शत्वेदोषांतरमाह ॥ [३७४।४] अहमितीति ॥ अहमंशेपरामर्शादन्यआत्मपरामर्शोनास्तीत्युक्तं त्वयापुनरहमर्थेपरामर्शत्वरहितस्यैवात्मपरामर्शत्वमुक्तमतोदृष्टहानादीत्यर्थः । एतेनास्वाप्समित्यस्यैवात्मपरामर्शत्वांगीकारान्नदृष्टहानादीतिनिरस्तं । अस्वाप्समित्यस्यतवमतेहमर्थांशेपरामर्शत्वाभावात् ॥ [३७४।५] एतेनेति ॥ अहमर्थेपरामर्शत्वोपपादनेनेत्यर्थः । सुप्तोत्थितस्यात्मपरामर्शो यद्यहमर्थपरामर्शःस्यादहंशब्दोल्लेखीस्यात् यथाह्यस्तनाहमर्थपरामर्शइत्यत्राहंशब्दोल्लेख्यनुभवजन्यत्वमुपाधिरित्याह ॥ [३७४।६] अहंशब्देति ॥ [३७४।७] अन्यथेति ॥ ह्यस्तनवैषम्यमात्रेणाहमर्थेपरामर्शत्वाभावेआत्मांशेपिपरामर्शत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ [३७४।८] निरुत्तरमिति ॥ अस्मदुक्तादन्यदुत्तरंनास्तीत्यर्थः ॥ [३७५।१] तथापीति ॥ आत्मपरामर्शस्याहमर्थपरामर्शत्वेऽहंशब्दोल्लेखाभावेपीत्यर्थः ॥ [३७५।२] अहमर्थप्रकाशेनेति ॥ तदभिमानाप्रकाशसहितेनेत्यर्थः । एतेनअहमर्थमात्रसापेक्षतयातदभिमानप्रकाशयोरुभयोःसमव्याप्ततयाऽभिमानपरामर्शोपादनंव्यधिकरणमितिनिरस्तं । अभिमानप्रकाशयोःसमव्याप्तत्वेप्यभिमानपरामर्शप्रयोजकस्यसुषुप्तावभिमानप्रकाशस्याभावात् । नचाहमर्थप्रकाशएवाभिमानप्रकाशइतिवाच्यं । तथात्वेइष्टापत्तेः ॥ [३७५।३] अन्यथेति ॥

अहमर्थप्रकाशमात्रेणतदभिमानपरामर्शापादनेआत्मप्रकाशमात्रेणतदभिमानपरामर्शोपिस्यादित्यर्थः । नचाहंकारस्यतादृशपरामर्शप्रयोजकतयातदभावेतदापादनासंभवइतिवाच्यं । तर्हिमांप्रतितदापादनस्येष्टत्वात् । ननुसुषुप्तावहमर्थप्रकाशे नकिंचिदहमवेदिषमित्यहमर्थावच्छिन्नाज्ञानपरामर्शोनस्यात् । प्रकाशमानेतादृशज्ञानविरोधादित्यतआह ॥ ३७५।४ नकिंचिदहमिति ॥ नकिंचिदहमवेदिषमितिपरामृश्यमानज्ञानंप्रतियथाऽऽत्मानावच्छेदकःप्रकाशमानत्वात्तथाहमर्थोपि । अज्ञानंत्वात्माहमर्थाश्रयंतदन्यविषयमात्माद्यज्ञानादन्यदेवपरामृश्यतइत्यर्थः । ननुदृष्टांतासंप्रतिपत्तिःसाक्षिणिप्रकाशमानएवाज्ञानस्यमयांगीकृतत्वादित्यतआह ॥ ३७५।५ अन्यथेति ॥ साक्षिणोप्यज्ञानविरोधित्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः । ननुछांदोग्येआत्मज्ञानार्थिनमिंद्रंप्रतिप्रजापतिनासुप्तेपुरुषेआत्मत्वेननिर्दिष्टेनाहखल्वयमेवंसंप्रत्यात्मानंजानात्ययमहमस्मीतिनोएवेमानिभूतानिविनाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभोग्यंपश्यामीतिइंद्रेणाहमर्थाद्यज्ञानेनदूष्यतइत्यतआह ॥ ३७५।५ यात्विति ॥ श्रुतावात्माज्ञानस्याप्युक्तत्वात्सावश्यंसंकोचनीयेत्याह ॥ ३७५।५ सापीति ॥ नात्मानंनपरांश्चैवनसत्यंनापिचानृतं । प्राज्ञःकिंचनसंवेत्तितुर्यंतत्सर्वदृक्सदेतियथाआत्मविशेषाज्ञानपरातथांहमर्थविशेषाज्ञानपरोक्तश्रुतिरित्यर्थः । नचाहरहर्ब्रह्मगच्छंतिसतिसंपद्यनविदुरित्यात्मवेदनबोधकश्रुतिविरोधेननात्मानमित्यस्यविशेषाज्ञानपरत्वंयुक्तं उक्तश्रुतेस्तुनंश्रुत्यंतरविरोधइतिवाच्यं । अहरहरित्यादेरात्मवेदनबोधकत्वाभावात् । प्रत्युतनविदुरित्यनेनस्वस्वरूपाज्ञानस्यैवप्रतीतेः । नात्मानमित्यादिनैवाहरहः श्रुतिबाधसंभवाच्च । अंतःकरणावच्छि

न्स्याज्ञानादिस्मर्तृत्वानुरोधेनतस्यैवतदनुभवितृत्वमित्यर्थापत्त्यासुषुप्तावहमर्थसिद्धिरित्याह ॥ [३७५।६] किंचेत्यादिना ॥ अहमर्थस्यानुभवितृत्वेप्रत्यक्षंप्रमाणमप्याह ॥ [३७५।७] योऽहमिति ॥ स्मर्त्रनुभवित्रोर्भेदेप्रत्यभिज्ञानविरोधइतिभावेनतयोर्भेदाभावमाशंक्यभेदमुपपादयति ॥ [३७६।१] यद्यपीति ॥ [३७६।३] तथापीति ॥ चैतन्यजीवयोःस्मर्त्रनुभवित्रनुगमेपीत्यर्थः ॥ [३७६।२] तयोरिति ॥ चैतन्यजीवयोः । ननुकौंतेयस्यैवराधेयत्ववदविद्योपहितस्यानुभवितुरेवांतःकरणोपहितस्यस्मर्तृत्वान्नतयोर्भेदइत्याशंक्यपरिहरति ॥ [३७६।४] यद्यप्यविद्येति ॥ ननूपाधिभेदेनोपधेयभेदस्तत्रैवयत्रपरस्परानुपहितउपाधीउपधत्तः । अन्यथाकंब्ववच्छिन्नग्रीवावच्छिन्नाकाशादन्यएवघटाकाशःस्यात् । मैवं । उपाधिभेदादुपधेयभेदस्यावश्यकत्वात् । अन्यथासाक्षिणएवांतःकरणतद्वृत्तिघटाद्यवच्छिन्नइतिसाक्ष्येवप्रमाताप्रमाणंफलंप्रमेयंचस्यादितिसर्वसंकरःस्यात् । कंब्वाद्यवच्छिन्नादन्यस्यैवघटाकाशत्वात् । अंतःकरणरूपोपाधिसंबंधविनैतदुपधेयस्याविद्योपधेयस्यचभेदोस्तीत्याह ॥ [३७६।५] शुद्धचैतन्यस्येति ॥ अतएवोपधेयभेदेचसतीतिचकारः ॥ अहंनिर्दुः[३७६।६]खःस्यामिति ॥ नचकृशोहंस्थूलोभवामीतिवत्प्रवृत्त्युपपत्तिरितिवाच्यं । तत्रकार्श्यादिविशिष्टस्यशरीरस्यैवस्थौल्याधिकरणतयाविवेकिनामुद्देश्यत्वात् । तत्रशरीरंस्थूलंस्यादितिवच्चिन्मात्रंनिर्दुःखंस्यादितीच्छायाःप्रकृतेऽभावात् ॥ [३७६।७] योऽहंसुप्तइति ॥ तवमतेऽहमर्थस्यासुप्तत्वादित्यर्थः । अहमर्थव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञाबाधमप्याह ॥ [३७६।७] पूर्वेद्युरिति ॥ [३७६।८] अहंकारेति ॥ अहंकारव्यक्तेः

पूर्वेद्युर्विद्यमानायाःसुषुप्तौविनाशादित्यर्थः । ननुसुषुप्तौकारणात्मनावस्थितस्याहमर्थस्यजागरेउत्पत्त्यंगीकारेनप्रत्यभिज्ञाविरो
धादीतिचेन्न । कारणात्मनावस्थितस्याकर्तृत्वात् । कर्तृभूतपरिणामविशेषस्यचविनाशादित्यभिसंधायोक्तंव्यक्तिभेदादिति ।
ननुकर्तृभोक्त्रोश्चैतन्यानुगमान्नकृतहान्यादीत्यतआह ॥ अभिन्नइति ॥ ननुचैतन्येकर्तृत्वाद्यभावेप्यारोपितेनकर्तृत्वादिनात
योरभेदइत्याशंक्यपरिहरति ॥ कर्तृत्वाद्यारोपस्येति ॥ स्थूलःकरोमीतिकेवलेचैतन्येआरोपितकर्तृत्वाप्रतीतेरहंकरोमीत्येव
तदारोपोवाच्यः । तथाचकर्तृत्वस्यमुख्यःप्रत्ययोऽन्योनास्तीत्येवमुख्यइतिनतदारोपइत्यर्थः ॥ अहंकारलयइति ॥ प्राण
स्यापिलयापत्त्येतिशेषः ॥ भेदपक्षइति ॥ अभिमंतृत्वेनप्राणनादिधर्मित्वेनतयोर्भेदादित्यर्थः । तदुक्तंविवरणे । नाहंकारमा
त्रत्वंप्राणस्योच्यते किंतुप्राणस्यपृथक्सतःपंचधाव्यापारहेतोःकारणीभूतस्याहंकारस्यक्रियाशक्तिरस्ति मनोधीनतादर्शनात्प्राण
वृत्तेरिति ॥ अभेदपक्षेपीति ॥ प्राणांशंप्राणशक्तिं । तदुक्तंविवरणे । प्राणलक्षणक्रियाशक्त्यंशंवाविहायविज्ञानशक्त्यंशस्य
लयःकल्प्यतां । सांशत्वादंतःकरणस्येति । आद्यपक्षेदोषमाह ॥ प्राणस्येति ॥ द्वितीयेशक्तितद्वतोर्भेदेसएवदोषः । अभेदे
त्वाह ॥ अहमर्थत्वइति ॥ प्राणस्यसत्त्वात्सुप्तावहमर्थस्यापिसत्त्वापत्त्यातदुल्लेखःस्यादित्यर्थः ॥ किंचेति ॥ यएषविज्ञान
मयःपुरुषस्तदेतेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादायएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंच्छेतेतानियदागृह्णात्यथहैतत्पुरुषःस्वपितिनामतद्गृ
हीतएवप्राणोभवति गृहीतावागगृहीतंचक्षुरित्यादौवागादीनामुपरमएवोक्तोगृहीतंमितिश्रवणात् । नतुल्यइत्यर्थः । यस्तु

मनआदीनामुपरमस्यैवोक्तेस्त्यिनेनमूलवाक्येन अथहैतत्पुरुषइतिश्रुतिर्मनआदीनामुपरमपरतयाव्याख्यातानाहमर्थस्येतिबु द्ध्वाआक्षिपति मनउपरमेतेनैवाहंकारोपरमस्यापिप्राप्तिरितिसोबोधात् । नहिश्रुतावहंकारस्यानुक्तिंब्रूमः किंतुलयस्य । मनसआहंकारिकत्वेनानहंकारत्वाच्च ॥ [३७८।१]अहंकारेणैक्येपीति ॥ अनेकेषांसर्वात्मनोपदेशानुपपत्तेरितिभावः । ननुनोपदेशा नुपपत्तिः । अन्यथाप्युपपत्तेरितिशंकते ॥ [३७८।२]नन्विति ॥ [३७८।२]भिन्नत्वेनेति ॥ व्यर्थस्यकिंचिदिष्टज्ञापकत्वादितिभावः । ननुभेदो पदेशस्यव्यर्थस्यापिकथंभूमात्मनोरभेदज्ञापकत्वमित्यतआह ॥ [३७८।३]द्वयोरिति ॥ तन्मात्रवृत्तिधर्मबोधनमुखेनतन्मात्रत्वमवगम्य तइतिभावः ॥ [३७८।३]अहंकारस्यत्विति ॥ अहंकारेसार्वात्म्योपदेशस्तुतदधिष्ठानात्मसंबंधेनोपचारादितिभावः ॥ [३७८।४]अहमर्थादिति॥ अहमर्थान्यात्मनिसार्वात्म्योपदेशस्त्वहमर्थवदुपचारादितिभावः । एतेनअहंकारभिन्नात्मनोभूमरूपब्रह्मभिन्नत्वेनप्रत्यक्षासि द्धत्वेपितदभिन्नस्यापितदसिद्धतयोभयोःसार्वात्म्योपदेशानुपपत्तिसहकारेणास्याःश्रुतेस्तयोरभेदपरत्वमितिनिरस्तं । अहंकार भिन्नात्मभूम्नोरभेदस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वेपितयोर्भेदस्यापितदसिद्धतयातद्बोधनेनवाक्यस्यार्थवत्त्वात् । सार्वज्ञंत्वहमर्थवदुपपत्स्यते ॥ [३७८।५]ऐक्यार्थइति ॥ अहमर्थस्यजडत्वान्नतदैक्यायोगइत्यतआह ॥ [३७८।६]त्वत्पक्षइति ॥ चिदैक्योपदेशसामर्थ्यादेवाहमर्थस्यक र्तृत्वाद्याश्रयस्याप्यजडत्वसिद्धेरितिभावः ॥ [३७८।७]सएवेदमित्यादि ॥ तथाचनानेकेषांसार्वात्म्यानुपपत्त्यातदभेदासिद्धिरिति

भावः। ननु सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिप्रश्नानंतरंकिंक्वचिदधिष्ठानत्वमात्रंपृष्टंपरमार्थतःक्वचिदधिष्ठितत्वंवा । आद्येस्वेमहि म्नीत्युक्त्वाद्वितीयेभूमातिरिक्तमेवनास्तीत्येतदर्थंपरान्योह्यस्मिन्प्रतिष्ठितइतिपूर्ववाक्यानुसारेणसएवाधस्तादित्यादेरपिसार्वा त्म्यपरत्वेनिश्चितेएकवाक्येउपक्रमादिकल्पनानयुक्तेतिचेत् । मैवं। यतस्सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिपृष्टेस्वेमहिम्नीत्युत्तरिते महिमशब्देनगवाश्वादिकंचेत् तन्मयामहिमत्वेननोक्तमितियदिवानमहिम्नीत्यनेनोक्तेतत्रहेत्वाकांक्षायांब्रवीमीतिहोवाच अ न्योह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठितः अन्योल्पज्ञःअन्यस्मिन्प्रतिष्ठितःभूमापरिपूर्णःअतोनान्यस्मिन्प्रतिष्ठितइत्युक्तेतर्हिकथंस्वेमहिम्निप्र तिष्ठितइत्युच्यतइत्याकांक्षायां भूम्नआधारभूतःस्वमहिम्नोच्यतेसएवाधस्तादित्यादिना । तत्रकःप्रसंगःसार्वात्म्यस्य । ननुभू म्नस्सइतिपरोक्षनिर्देशात्परोक्षत्वप्राप्तौतद्वारणायापरोक्षाहंकारैक्यमथातोहंकारादेशइत्यनेनाभिधायनिष्कृष्टाहंकारकेवलात्म स्वरूपैक्यंबोध्यते ॥ अथातआत्मादेशइत्यनेनेतिनाहंकारवाक्यवैयर्थ्यमितिशंकते ॥ [३७९।१] नन्विति ॥ ब्रह्मणःभूमरूपस्य ॥ [३७९।२] आपरोक्ष्यायेति ॥ अपरोक्षद्रष्टृभेदायेत्यर्थः ॥ [३७९।२] अहंकारेति ॥ अहंकारस्यापरोक्षत्वात्भूम्नस्तदभेदोक्त्याऽपरोक्षत्वसिद्धिः। अन्यथापरोक्षापरोक्षयोरैक्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ [३७९।३] त्वत्पक्षइति ॥ त्वन्मतेऽपरोक्षात्मसंबंधादेवाहंकारेप्यापरोक्ष्यमितिमुख्याप रोक्षात्माभेदोपदेशेनैवभूम्नोप्यापरोक्ष्यस्यापिसिद्धिरित्यर्थः ॥ [३७९।४] लब्धापरोक्ष्यस्येति ॥ भूमाख्यब्रह्मणइतिशेषः । ननुतवमते ब्रह्मभिन्नाहंकारस्यकथंसर्वव्यापित्वमपीत्यतःश्रुत्यर्थमाह ॥ [३७९।५] श्रुत्यर्थस्त्विति ॥ सएवाहंकृतिःस्मृतइत्यतःपरं अकार्योहमितिह्ये

षततोहंकारउच्यते। जीवस्थइत्यादिपाठः। सचव्यापीत्येतदनंतरं नचभेदोहरौक्वचिदितिपाठः। यत्तुश्रुतिविरोधेनस्मृतेरेवान्यथानयनमितितन्न । उक्तरीत्याऽनुपपन्नायाःश्रुतेःस्मृत्याव्याख्यातत्वात् । ननुस्मृतिविरोधेनसान्यथानीयते ॥ सैवहीति ॥ एषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतीत्यादौसत्यत्वेचविजिज्ञासितव्यमित्यादिनोक्ताःसत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहंकारात्मांताःसत्यादयःसर्वेपरदेवतारूपाइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अहंकारस्याब्रह्मत्वइत्यर्थः । नन्वहंकारस्यब्रह्मत्वेप्रश्नोपनिषदियथासोम्यवयांसिवासोवृक्षंसंप्रतिष्ठंतेएवंहवैतत्सर्वंपरआत्मनिसंप्रतिष्ठतेपृथिवीचपृथिवीमात्राचेत्यारभ्यअहंकारश्चाहंकर्तव्यंचेत्यादिनाहंकारस्यपृथिव्यादिवत्परमात्माश्रितत्वंप्रतीयमानंविरुध्यतइत्यतआह ॥ अहंकारश्चेति ॥ नत्वहमर्थइति ॥ जीवोजीवस्थोऽनिरुद्धश्चेत्यर्थः ॥ अतोभवइति ॥ एतस्मात्त्रिविधाहंकारान्मनःप्रभृतीनांभवउत्पत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमहंकारशब्दोनानार्थःस्यादित्यतआह ॥ संविद्वाचिनइति ॥ स्मार्तप्रयोगाद्बुद्धिशब्दवन्नानार्थत्वंनदोषइत्यर्थः । प्रयोगबाहुल्यमेवाह ॥ अहंकारशब्दस्येति ॥ देहेहंबुद्धाविति ॥ देहविषयकाहंबुद्धावित्यर्थः ॥ अहमर्थइति ॥ शब्दभेदान्ननानार्थत्वमित्यर्थः । शब्दभेदमेवसाधयति ॥ आत्मेति ॥ तस्मात्अथातोहंकारादेशइतिश्रुतौनजडोहंशब्देनोच्यते । किंतुजीवस्थोनिरुद्धः । अहंकारश्चाहंकर्तव्यंचेत्यादिश्रुतिस्मृत्योस्त्वहंकारशब्देननजीवउच्यते . किंतुत्रिविधोहंकारइतिनश्रुतिस्मृतीआत्मभिन्नाहमर्थेप्रमाणमिति ॥ अहमर्थइति ॥ तथाचचिदचित्संवलनममानकमित्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ सर्वांशावच्छेदेनाह

मर्थेनकर्तृत्वादिकमित्यर्थः । ननुगौरोहमित्यादावपिदेहत्वेनाभानेपिगौरत्वमनुष्यत्वादिनातत्प्रतीतेर्दृष्टांतासंप्रतिपत्तिरिति चेन्न । यत्रसामग्रीवशात्सुरभिजलमितिवद्गौरोहमितिधर्ममात्रारोपस्तस्यैवदृष्टांतत्वात् । नहिसर्वत्राभेदारोपसामग्रीनियमः । नन्वहमर्थस्यप्रत्यङ्मात्रत्वेपरकीयघटेघंटशब्दवत्परकीयेऽहमर्थेहंशब्दःप्रयुज्येतेत्यतआह ॥ [३८०।१०] यात्विति ॥ संबंधिभेदेनाहंशब्द वाच्यस्यापीदंशब्दाभावेबाधकमाह ॥ [३८०।११] अन्यथेति ॥ एतच्चोपलक्षणंपरकीयाहमर्थेऽचित्संबंधेनेदंशब्दत्वेस्वकीयाहमर्थोपीदं शब्दःस्यादितिचबोध्यं । अहमर्थस्यानात्मत्वेप्रत्यक्षमाशंक्यनिराकरोति ॥ [३८०।१२] नचेति ॥ [३८१।१] अस्याइति ॥ चिदचित्संवलनमपिन सिध्येदित्यर्थः ॥ [३८१।५] त्वंन्मतइति ॥ आत्मन्येवव्यभिचारइत्यर्थः । नन्वधिष्ठानचितोयेनरूपेणाहंप्रत्ययविषयत्वंतेनरूपेणानात्म त्वमपि । स्वरूपेणत्वात्मत्वेपितेनरूपेणाहंप्रत्ययविषयत्वस्याप्यभावान्नव्यभिचारइतिचेन्न । चिदंशंविनास्वरूपेणाहंप्रत्ययविष यत्वस्यपक्षेप्यभावात् ॥ [३८१।६] गौरोहमितीति ॥ अहमर्थस्यैवगौरभ्रमाधिष्ठानत्वप्रेमास्पदत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ [३८१।८] अन्योन्येति ॥ मा हंनभूवंभूयासमित्यहमर्थप्रेमास्पदनिबंधनैवात्मनःप्रेमास्पदत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचाहमर्थेतदारोपइत्यर्थः । ननुनाहमर्थद्वारात्म निप्रेमसिद्धिः किंतुस्वतएवेतिनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ [३८२।१] अहमर्थेति ॥ नचसुषुप्तिकालीनात्मप्रेमैवतादृशइतिवाच्यं । तदा प्यहमर्थप्रेमातिरिक्तात्मप्रेम्णोऽभावात् । अन्योन्याश्रयाच्च ॥ [३८२।१] अहितइति ॥ ननुनप्रेमास्पदत्वारोपंब्रूमः किंतुप्रेमास्पदात्मै क्यारोपादहमर्थेप्रेमास्पदत्वं नतुतत्स्वाभाविकमितीतिचेन्न । अहमर्थमनंतर्भाव्यात्मनिप्रेमादर्शनादित्युक्तत्वात् । अन्यस्या

न्यात्मनावभासस्यैवारोपत्वाच्च ॥ [३८३।२] समारोप्यस्येति ॥ आरोप्यसर्पादेर्भीषणत्वादिनारूपेणविषयो रज्ज्वादीरूपवान् भीषण त्वादियुक्तोभवति विषयस्यरज्ज्वादिरूपेणाभिगम्यत्वादिनासमारोप्यंसर्पादिरूपवदभिगम्यंनभवतीत्यर्थः । ननुसर्पगतानिदं त्वादिवदंतःकरणगताप्रेमास्पदत्वस्यापिनात्मन्यारोपितइतिचेन्न । अधिष्ठानत्वौपयिकतत्सामान्यधर्माविरुद्धानांसमारोप्यग तानांविषयेआरोपदर्शनात् । नहीदंत्वादिवत्प्रेमास्पदत्वमप्यहमर्थारोपहेतुः । येनतद्विरुद्धानिदंत्ववत्प्रेमास्पदत्वस्याप्यारोपो नस्यात् । यत्त्वधिष्ठानगतधर्मप्रतीत्यविरोधिनआरोप्यगतस्याधिष्ठानेभानमितितन्न । अन्योन्याश्रयात् । यत्त्वात्मैक्याध्या सकालएवप्रेमास्पदत्वसंभवेनारोप्येप्यप्रेमास्पदत्वाप्रतीतेःकुतोविषयेतत्प्रतीतिरिति तन्न । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । अहम र्थेप्रेमास्पदत्वारोपहेतुमात्मैक्यारोपंदूषयति ॥ [३८२।४] त्वद्रीत्येति ॥ आत्मनोहमर्थाद्भेदप्रतीतेर्नतत्रतस्यारोपइत्यर्थः । क्वचित्त्वहम नुभवामीतिसुखानुभवाद्भेदेनैवप्रतीतेश्चेतिपाठः । तत्रसुखस्यानुभवोयस्मिन्नित्यहमर्थएवविवक्षितः । नचायंवैषयिकसुखानुभ वःसचानात्मेतिवाच्यं । त्वन्मतेविषयसंबंधेनापिस्वरूपसुखमेवाभिव्यज्यतइत्युक्तेः । अहंस्फुरामीत्यत्रभेदप्रतीतेश्च ॥ [३८२।४] मो क्षइति ॥ नचौपाधिकप्रेमास्पदनाशेपिनबाह्यमतापत्तिः । अन्यथाशरीरनाशेपितदापत्तिःस्यादितिवाच्यं ॥ स्वाभाविकप्रेमा स्पदस्यान्यस्याननुभवेनाहमर्थस्यैवस्वाभाविकप्रेमास्पदत्वात् ॥ [३८२।६] अहंमुक्तइति ॥ अंहमर्थस्यमुक्त्यनन्वयादित्यर्थः ॥ [३८२।३] अन्यो न्येति ॥ आत्माहमर्थयोर्भेदाधीनारोपसिद्धावुक्तेच्छायाअबाधकत्वंतदबाधकत्वेचभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ [३८३।३] तंत्रमामिति ॥ य

त्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते । कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीत्यादिश्रुतौमदर्थस्यैवामृतत्वप्रार्थनश्रवणान्नतत्र
तदारोपइत्यर्थः ॥ [३८३।५] अनिष्टत्वेति ॥ इच्छाविषयत्वाभावापातादित्यर्थः । आत्मन्यहंमर्थमनंतर्भाव्येच्छानास्तीत्याह ॥ यःक
[३८३।५] श्चिदिति ॥ [३८३।६] ममेति ॥ चिन्मात्रस्यममात्मत्वाभावादित्यर्थः । नन्वहंमुक्तःस्यामितीच्छानास्त्येवकिंतुमुच्यतामित्यादिरूपेत्य
तआह ॥ [३८३।६] नचस्वंतइति ॥ [३८३।८] ममेत्ति ॥ ममेत्यत्रमनःप्रवेशादित्यर्थः । ननुदंडिनोदंडइतिवदुपलक्षणत्वमस्त्वित्यतआह ॥ [३८३।८] तंदव
च्छिन्नस्येति ॥ तद्विशिष्टस्येत्यर्थः । उत्सर्गप्राप्तविशेषणत्वेबाधकाभावेनोपलक्षणत्वायोगात् ॥ [३८३।९] चिदचिदिति ॥ नचसंवल
नंनसंबंधमात्रंकिंतुतादात्म्येंनप्रतिभासइतिवाच्यं । त्वन्मतेस्फुरणादावपितदारोपात् ॥ [३८४।१] द्व्यंशाविषयेति ॥ भिन्नभिन्नप्रका
रावच्छिन्नाधिष्ठानारोप्यविषयेत्यर्थः । तेननेष्टापत्तिः । नचरजतत्वसंसर्गारोपनिबंधनेदंरजतमितिप्रतीतौव्यभिचारइति
वाच्यं.। रजतादेरेवतत्रप्रकारत्वात् । नन्वहमितिबुद्धेर्भ्रमत्वानुरोधेनद्व्यंशत्वमपितत्रकल्प्यतइत्यतआह ॥ [३८४।२] यदीति ॥ [३८४।५] त्वन्मं
तइति ॥ नन्वविद्यापत्तिरूपभ्रमज्ञानस्याध्यस्तत्वेपिचैतन्यरूपस्फुरणस्यनतथात्वमितिचेन्न । चैतन्यमात्रस्याहंज्ञानत्वेसुषुप्त्या
दावपिप्रतीतिमात्रशरीराहमनुवृत्त्यापातेनाविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचितएवाहंज्ञानस्यत्वयावाच्यत्वात् । तस्यचाध्यस्तत्वादिति
भावः । रूप्यमस्तीत्यादौनसत्तारूप्याधिष्ठानमित्याह ॥ [३८४।६] बाधकेनेति ॥ तथाचदृष्टांतासंप्रतिपत्तिरितिभावः॥ [३८५।१] प्रत्यक्षमिति॥

अहमनुभवामीत्यादिकं ॥ [३८५।१] तत्साधनेति ॥ अपरिक्रीतसंबंधिकृतिर्विवक्षिता । तेनविशेषव्याप्तौदृष्टांताभावःसामान्यव्याप्तौ तुस्वर्गसाधनकृत्याश्रयेऋत्विजिव्यभिचारइतिनिरस्तं ।० नन्वविद्यादिरूपस्यानर्थस्यचिन्मात्राश्रितत्वेनासिद्धिरित्यतआह ॥ [३८५।२] नचेति ॥ [३८५।२] अहमज्ञइति ॥ अहमर्थाश्रितत्वेनैवाज्ञानप्रतीतेरित्यर्थः । ननुस्थूलोहंनजानामीतिशरीरस्याप्यज्ञानाश्रयत्वात्तत्र व्यभिचारइत्यतउक्तं [३८५।२] मबाधितेति ॥ शरीरमनंतर्भाव्याहमज्ञइत्येवप्रतीतेःशरीरस्यतदाश्रयत्वंवाधितमितिभावः ॥ [३८५।२] अनात्म त्वमिति ॥ नचकृत्याश्रयावृत्तित्वमुपाधिः । त्वन्मतेमुक्तौसाध्याव्याप्तेः । अहंकरोमीत्यहमर्थांतर्गताधिष्ठानचितोपिकृत्या श्रयत्वात्तत्रमुक्तेर्वृत्तेः ॥ कस्मि[३८५।३]न्न्वहमिति ॥ प्रश्नोपनिषदिकस्मिन्न्वहमित्यादिप्रतिष्ठास्यामीत्यनंतरंसप्राणमसृजतप्राणाच्छ्र द्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींमिंद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यमित्यत्रप्राणमनःसृष्टेःपूर्वमहंत्वोक्तिः । तथाछांदोग्येपिहंताहमिमास्तिस्रो देवताइत्यादौतेजोवन्नादिस्वरूपेणत्रिवृंतिकुर्वतिसच्छब्दनिर्दिष्टेब्रह्मणिअन्नमशितंत्रेधाविधीयतें तस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवतियोमध्यमंस्तन्मांँसंयोणिष्ठस्तन्मनआपःपीतास्त्रेधाविधीयंतइत्यादौयोणिष्ठःसप्राणइत्यादिनोक्तमनःप्राणसृष्टेःपूर्वमहंत्वो क्तिरित्यर्थः ॥ [३८५।५] तदात्मानमिति ॥ बृहदारण्यकेब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीत्यत्रावधारणब्रह्मशब्दाभ्यां शुद्धत्वानवद्यत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ [३८५।६] मोक्षेति ॥ वंधान्वयोपिद्रष्टव्यः । नचश्रुतिस्मृत्योर्विशिष्टवाचकाहंपदस्यलक्षणयाविकृष्टा हंकारचैतन्यपरत्वमितिवाच्यं । तद्बीजस्यानुपपत्तेरभावात् । अन्योन्याश्रयत्वोक्तेश्च । अहमितःप्रेत्याभिसंभवितास्मीतिय

स्यस्यादद्धानविचिकित्सेतिअहंमनुरभवंसूर्यश्चेतित्वद्रीत्यावामदेवस्यसर्वात्मकत्वविज्ञानप्रतिपादकंचोदाहर्तव्यं ॥ [३८६।१] एवंचेति ॥ अहमर्थस्यैवात्मत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वादिविशिष्टस्यकथमैक्यमितिचेन्न । नह्यहंशब्देनकर्तृत्वविशिष्टात्मोच्यतईतिब्रूमः । किंत्वात्मत्वविशिष्टआत्मा । सतुवस्तुतःकर्तृत्वाश्रयइत्यन्यदेतत् । तर्ह्येतावताहंशब्देलक्षणा कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वेनाप्यैक्यस्योपपत्तेः ॥ [३८६।१] अज्ञोहमिति ॥ अज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतेचिन्मात्रेप्रत्यक्षेणतदात्मानमित्यादिश्रुत्याऽनवद्यस्यशुद्धस्यचाहंत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काम्बुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांनानात्मास्तत्पदास्पदं ॥ अहमर्थस्यानात्मत्वभंगः ॥ ५६ ॥ ७ ॥ नन्वहमर्थस्यात्मत्वेतस्मिन्नकर्तरिकर्तृत्वंप्रतीयेतकर्त्रंतरस्याभावेनतदुपाधिककर्तृत्वस्याप्यभावादतःकर्तृत्वादिमदंतःकरणस्यचिदात्मतयाध्यासइतिचिदचित्संवलनसिद्धिरित्यादिमतमुत्थापयति ॥ [३८६।३] यच्चोच्यतइत्यादिना ॥ आत्मनिकर्तृत्वाध्यासोनिरुपाधिकोवासोपाधिकोवा । आद्येसोपाधिकत्वोक्तिविरोधः । द्वितीयेकुसुमस्फटिकयोरक्तत्वद्वयप्रतीतिवत् मनाश्रितोःकर्तृत्वद्वयप्रतीतिःस्यादितिदूषयति ॥ [३८६।५] तत्रब्रूमइत्यादिना ॥ नन्वध्यस्यमानरक्तत्वातिरिक्तरक्तत्वाश्रयस्यकुसुमस्यभिन्नस्यसत्त्वात्रक्तद्वयप्रतीतिः । इहत्वध्यस्यमानकर्तृत्वातिरिक्तकर्तृत्वाश्रयस्यांतःकरणस्याभावेननकर्तृत्वद्वयप्रतीतिरितिशंकते ॥ [३८७।१] ननुमनइति ॥ सोपाधिकेभ्रमेहिजपाकुसुमादिरुपाधिर्नस्फटिकाद्यात्मनाध्यस्यते । किंतुतत्रतद्गतधर्मसदृशंधर्मांतरं । निरुपाधिकेतुभीषणत्वादियुतंसर्पादिकंरज्ज्वात्मनारोप्यते । नतुसर्पगतभीषणत्वातिरिक्तंभीषणत्वं । अत्रतुकर्तृ

त्वादिमदंतःकरणमेवचिदात्मतयाध्यस्यते । नतुकर्तृत्वांतरमितिसर्वाध्याससदृशोयंनिरुपाधिकएवस्यादितिपरिहरति ॥ अ[३८७।१]धिष्ठानेति ॥ कर्तृत्वांतरस्येति[३८७।३] ॥ नचात्राप्यात्मनिकर्तृत्वांतरमध्यस्यतइतिवाच्यं । तर्हिकर्तृत्वद्वयस्यापिविविच्यप्रतीतिः स्यात् । नचात्मांतःकरणयोरैक्याध्यासान्नतथाप्रतीतिरितिवाच्यं । कर्तृत्वादिमदंतःकरणस्यचिदात्मतयाध्यासेनैवचिदात्मनिकर्तृत्वप्रतीतिसंभवेनकर्तृत्वांतरारोपकल्पनायुक्तेः । नचरज्जुसर्पादावध्यस्यमानक्रूरत्वादिविशिष्टसर्पापेक्षयाधिकसत्ताकसर्पांतरस्यसंभवेननायमुपाधिरतोनिरुपाधिकत्वं । अत्रत्वध्यस्यमानांतःकरणापेक्षयाकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टमन्यदधिकसत्ताकंनास्त्येवेत्यंतःकरणमत्रोपाधिरितिवाच्यं । कर्तृत्वांतरारोपाभावेसोपाधिकत्वानुपपत्तेः । तदारोपेतुकर्तृत्वद्वयप्रतीतेर्दुर्वारत्वादित्युक्तत्वात् । ननुचिन्मनसोर्भेदाग्रहान्नकर्तृत्वद्वयप्रतीतिरित्यतआह ॥ [३८७।४]मनइति ॥ ननुतादात्म्यारोपविरोधिभेदग्रहस्यप्रतिबंधकत्वं । अयंतुनतथेतिचेन्न । सोपाधिकेतादात्म्यारोपस्यादर्शनेनास्यापितद्विरोधित्वात् । अन्यथान्योन्याश्रयात् । ननुचिन्मनसोरभेदग्रहस्यप्रतिबंधकत्वान्नतद्वयप्रतीतिरित्यतआह ॥ [३८७।५]इदंसर्पयोरिति ॥ ननुमनसश्चिदात्मनाध्यासेपिसोपाधिकारोपएवायं तत्प्रयोजकस्यात्रसत्त्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ [३८७।६]नचेति ॥ [३८७।७]अध्यस्यमानेति ॥ उपाधेस्तद्धर्मस्यचेत्यनुषंगः ॥ [३८७।८]द्वितीयइति ॥ आत्मनिकर्तृत्वस्यव्यावहारिकत्वेबुद्धौतत्पारमार्थिकं बुद्धौतस्यव्यावहारिकत्वेआत्मनितत्प्रातिभासिकंस्यादित्यर्थः । यत्तुयदन्वयव्यतिरेकानुविधायितयायत्प्रतीयतेतदपेक्षयाधिकसत्ताकतद्धर्माश्रयांतराभावएवसोपाधिकत्वेतंत्रमिति ।

तन्न । स्फटिकेरक्तारोपेऽसंभवात् ॥ ३८८।१ उभयत्रेति ॥ नचेष्टापत्तिः । उपाधेःपृथगदर्शनेनतत्रसोपाधिकत्वाव्यवहारात् ॥ बु
३८८।२ द्धिगतमिति ॥ केवलबुद्धिगतंकर्तृत्वंचिदचित्संवलनरूपेहमर्थेआरोप्यतेतद्गतंवाशुद्धात्मनीत्यर्थः । द्वितीयेऽहमर्थचैतन्ययोः
कर्तृत्वेप्रतीयेतामितिदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ ३८८।४ द्वितीयइति ॥ नन्वहमर्थश्चिदचित्संवलनरूपत्वात्त्र्यंशः । तत्राचिदंशोबु
द्धौकर्तृत्वसत्त्वेपितद्विशिष्टायाबुद्धेश्चित्यैक्याध्यासंविहायाहंकर्तेतिप्रतीत्ययोगेनतदध्यासआवश्यकइतिचेन्न । अस्मिन्पक्षेबु
द्धिगतकर्तृत्वस्यात्मन्यध्यस्तत्वांगीकारेणोक्तपक्षद्वयवहिर्भावात् । तच्चकर्तृत्वद्वयप्रतीत्यापत्त्यानिरस्तं । करणत्वस्यौपचारिक
त्वंनिरस्यति ॥ ३८८।६ प्रसिद्धीति ॥ नचान्यत्रकर्तुरुपलब्धिप्रतिकरणत्वाविरोधइतिवाच्यं । उपलब्धुरात्मनोंतर्वहिःकरणत्वेनैवमन
श्चक्षुरादीनांप्रसिद्धेः ॥ ३८८।६ अपिचेति ॥ ननुकर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणेबुद्धेरेवकर्तृत्वं । भोक्तृत्वंतुचैतन्यस्येतिपूर्वपक्षेतयोः
सामानाधिकरण्यनियमेनचैतन्यस्यभोक्तृत्ववत्कर्तृत्वमप्यंगीकार्यमित्युक्तं। नतुबुद्धेरकर्तृत्वमात्मनोवास्वाभाविककर्तृत्वमिति ।
यथाच्चतक्षोभयथेत्युत्तराधिकरणेपूर्वाधिकरणोक्तस्यात्मकर्तृत्वस्यस्वाभाविकत्वंपूर्वपक्षय्यौपाधिकत्वस्यस्थापितत्वादितिचेन्न ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोःसामानाधिकरण्यनियमेनव्यावहारिकयोस्तयोरात्मन्येवयुक्तत्वात् । अन्यथाबुद्धेरपिभोक्तृत्वापत्तिः । नच
कर्तृत्वभोक्तृत्वनियमोसिद्धइतिवाच्यं । बाधकाभावेतस्यतन्नियमइतिवक्ष्यमाणत्वात् । ननुबुद्ध्यात्मनोरविवेकनिबंधनंजीव
निष्ठंकर्तृत्वमितितत्रसिद्धांतितमतोनतद्विरोधइत्यतआह ॥ ३८८।७ बुद्धीति ॥ फलभोक्ता फलभोक्तृत्वं । नन्वज्ञानरूपानर्थस्यात्म

गतत्वान्मोक्षसामानाधिकरण्यमित्यतआह ॥ [३८।१२]अज्ञानमपीति ॥ दुःखादेरेवानर्थत्वात्तस्यचकर्तृत्वाधीनभोक्तृत्वनियंत्रितत्वान्नबंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ [३८।१३]एतदिति ॥ कल्पितोनर्थोस्तीत्यस्येत्यर्थः । एतेनारोपितत्वपुरस्कारेणानर्थत्वाभावान्नान्योन्याश्रयइतिनिरस्तं । ननुमोक्षस्यापिकल्पितस्यैवपुरुषार्थत्वमितिमंदशंकांवार्तिकसंमत्यापरिहरति ॥ [३८।१५]तदुक्तमिति ॥ आरोपितस्यकर्तृत्वादेरनर्थत्वेदेहेपितत्स्यादित्याह ॥ [३८।१६]स्थूलइति ॥ [३८।१७]आत्मस्थमिति ॥ तथाचदेहस्थभोक्तृत्वंनानर्थइतिभावः ॥ [३८।१७]अनर्थकोटित्वेति ॥ देहादिगतस्यकर्तृत्वादेरनर्थत्वंवारयितुमात्मनोविशेषणत्वादित्यर्थः । उपलक्षणत्वेतुदेहादिगतस्याप्यनर्थत्वापत्तिरितिबोध्यं । यत्तूक्तमात्मसंबंधित्वेनैवानर्थस्यहेयत्वादात्मनोपिहेयत्वंसर्वमतेपिस्यादिति तत्त्वतिमंदं । अनर्थस्यस्वतएवहेयस्यनिवृत्तिरात्मसंबंधितयासुखवदिष्यतेइहत्वारोपितकर्तृत्वादेर्देहात्मनोर्वृत्तेःदेहगतंतद्व्यावर्तयितुमात्मविशेषणमितितस्यानर्थकोटौनिवेशःस्यादेव । शुद्धात्मनिकदापिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेर्नतत्रतद्भ्रमइत्यतआह ॥ [३९।१]भ्रमेति ॥ नचशुद्धस्यभोक्तृत्वाद्यनर्थानाश्रयत्वेप्युपहितस्यशुद्धात्स्वाभाविकभेदाभावेनबंधमोक्षसामानाधिकरण्योपपत्तिरितिवाच्यं । उपहितानुपहितयोर्भेदात् । अन्यथादृश्यत्वस्योपहितवृत्तित्वेनशुद्धवृत्तितापत्तेः ॥ [३९।३]शास्त्रफलमिति ॥ तृतीयेभिहितं शास्त्रफलंप्रयोक्तरितलक्षणत्वात्तस्मात्स्वयंप्रयोगेस्यात् । शास्त्रफलंकर्मप्रयोक्तरियजमानेतस्मात्स्वयमेवयजमानःपरिक्रयद्वारावांगप्रधानेषुकर्तास्यादितिसूत्रार्थः । ननुशास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिननियमःजातेष्टिपितृयज्ञादौव्यभिचारात् । नचपूतपुत्रकत्वंस्वर्गभागिपितृत्वादिकं

वाकर्तृगतमेवफलमितिवाच्यं । तस्यफलत्वेनाश्रवणात् । नचताद्दक्पुत्रकत्वंफलेनसंबंधः । नतुफलमितिवाच्यं । एवंहिसंयुक्तसमवायादिनापित्रन्यस्यापितत्फलंस्याद्शास्त्रीयत्वाविशेषादितिशंकांपरिहरति ॥ [३९०१४] जातेष्टावपीति ॥ [३९०१४] पित्रर्थेति ॥ नचतस्यफलत्वेनाश्रवणं ।यस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतिपूतएवसतेजस्व्यन्नादोभवतीतिपुत्रगतपूतत्वस्यफलत्वेनश्रुतस्यपित्रोद्देशात्तस्योद्देश्यत्वोपपादनायपित्रर्थेत्युक्तं । यथाग्रामपश्वादेःस्वासमवायिनोपिस्वस्यसुखसाधनतयोद्देश्यत्वेनस्वसमवेतफलत्वंतथापुत्रगतपूतत्वस्यापिस्वानिष्टफलत्वं । अंतःकरणस्यतुनात्मगतोमोक्षउद्देश्यइत्याह ॥ [३९०१४] नचेति ॥ नन्वारोपानारोपसाधारणंकर्तृत्वमेवफलभोक्तृत्वेप्रयोजकं । तच्चात्मन्यस्त्येव । नचशरीरेप्यारोपितकर्तृत्वेनफलभाक्त्वापत्तिः । फलपर्यंतमसत्त्वेनफलभाक्त्वासंभवात् । मैवं । तस्यफलभाक्त्वान्यथानुपपत्त्यैवसूक्ष्मरूपेणावस्थितस्यपुनरुपचयोवाअदृष्टद्वाराफलपर्यंतसत्त्वंवाकल्पनीयं । नकर्तुःफलवत्त्वनियमः । किंतुफलभाजःकर्तृत्वनियमः । अजनितफलकर्तरिव्यभिचारादिति । मैवं । अपवादाभावे सतिकर्तुःफलवत्त्वनियमात् । अन्यथाबहुयजमानकाग्निष्टोमादौकस्यचित्फलाभावशंकयाकदाप्यनेकेषांप्रवृत्तिर्नस्यात् अतएवनव्यभिचारोपि । ननुयागकर्तॄणामृत्विजांस्वर्गफलाभावाद्व्यभिचारइत्यतआह ॥ [३९०१५] आर्त्विज्यादेरपीति ॥ आर्त्विज्यस्यन स्वर्गःफलंपरिक्रमेणतेषांयागकर्तृत्वात् । किंतुदक्षिणेत्यर्थः ॥ [३९०१६] नन्विति ॥ बंधमोक्षसामानाधिकरण्यायपूर्वशंकितंकृतिफलयोःसामानाधिकरण्यायेहोच्यतइतिभेदः ॥ [३९०१७] निरस्तत्वादिति ॥ आद्येदेहादेरपिफलभाक्त्वप्रसंगः । द्वितीयेकर्तृत्वाध्यासे

सिद्धेआरोपितस्यापिकर्तृत्वस्यफलान्वयप्रयोजकत्वं तस्मिन्सतिकृतिफलयोःसामानाधिकरण्याव्यभिचारात्कर्तृत्वाध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसंगइत्यर्थः । उभयत्रदोषमाह ॥ [३९१।१] सत्येति ॥ [३९१।१] उभयमिति ॥ क्वचित्प्रमाक्वचिद्भ्रमइत्यर्थः । कर्तृत्वंमुख्यत्तआत्मनिष्ठंमुख्यतोन्यानिष्ठत्वेसतिनिष्ठत्वात् । संमतवदित्यभिसंहितानुमानेविशेषणासिद्धिंपरिहरति ॥ [३९१।१] अपिचेत्यादिना ॥ [३९१।२] श्रूयतेहीति ॥ नैवेहकिंचनाग्रआसीदित्यारभ्यतन्मनोकुरुतात्मन्वीस्यामित्यत्रकृतिकर्मत्वं तथा प्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचापश्यंतश्चक्षुषाशृण्वंतःश्रोत्रेणविद्वांसोमनसैवमजीविष्मेतिश्रुतौकरणत्वं तथा मनउदक्रामदित्यत्रतथामनोहोच्चक्रामतत्संवत्सरंप्रोष्यागत्योवाचकथमशकतमदृतेजीवितुमितितेहोचुर्यथामुग्धाअविद्वांसोमनसाप्राणंतःप्राणेनवदंतोवाचेत्यादौमनसउत्क्रमणेप्यात्मनःकर्तृत्वं । आत्मनःकर्तृत्वसाधकंविशिष्याह ॥ [३९१।८] अहंकरोमीत्यादि ॥ [३९२।१] नचाहमिति ॥ नचेत्यस्यबाधकमस्तीत्यनेनसंबंधः ॥ [३९२।१] मोक्षेति ॥ फलान्वयित्वंप्रत्यनारोपितकृतेरेवप्रयोजकतयानारोपितकृतिमादायसिद्धसाधनादि ॥ [३९२।१] फलेति ॥ नचजातेष्टिफलान्वयिनिपुत्रेव्यभिचारः । तत्फलस्यपुत्रपूतत्वादेःपुत्रासमवेतत्वात् ॥ [३९२।२] ज्ञानेति ॥ स्वसत्ताकज्ञानसमानाधिकरणमित्यर्थः । तेनारोपितज्ञानसामानाधिकरण्यमादायनसिद्धसाधनादि । नचानादिभावभिन्नत्वमुपाधिः । सत्तादौसाध्याव्याप्तेः ॥ [३९२।२] मोक्षेति ॥ मोक्षसत्तयामोक्षःसमानाधिकरणइत्यर्थः । तेनारोपितादिसाधारणसामानाधिकरण्यसाधनेइष्टा

पत्तिः । अनारोपितसंवंधेनतत्साधनेसाध्याप्रसिद्धिरितिनिरस्तं ॥ [३।२।३] कर्त्तेति ॥ प्रश्नोपनिषदि वोद्धाकर्ताविज्ञानात्मापुरुषइति । छांदोग्ये अथयोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मागंधायघ्राणं । मांडूक्ये विश्वोहिस्थूलभुङ्नित्यंतैजसःप्रविविक्तभुक् । आनंदभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधाभोगंनिबोधतेत्यादिभिः ॥ [३।२।४] अहंमर्थेति ॥ अहंकरोमीतिप्रत्यक्षस्याहमर्थान्यात्मनिकर्तृत्ववोधकत्वेतदेवतत्रप्रमाणं । श्रुतिस्तुतद्दार्ढ्यार्था । तदवोधकत्वेतुश्रुतेर्नानुवादकत्वं । ईश्वरकर्तृत्वस्यप्रत्यक्षेणसर्वथाऽप्राप्तेर्नानुवादकत्वमित्यर्थः ॥ [३।२।५] सहीति ॥ बृहदारण्यके नतत्ररथानरथयोगाइत्यारभ्यसहिसर्वस्यकर्तेतिपाठः । तत्रैवयस्यानुवित्तइतिमंत्रेसहविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तेतिपाठः ॥ [३।२।६] निर्धर्मकत्वेति ॥ नचनिर्धर्मकत्वंधर्माभावरूपंब्रह्मस्वरूपमेव नतुधर्मइतिवाच्यं । कर्तृत्वेपितुल्यत्वात् ॥ [३।२।७] सत्यस्येति ॥ तात्विकस्यव्यावहारिकस्यचेत्यर्थः । एतेनारोपितकर्तृत्वस्यात्मन्यपिसंभवादिष्टापादनमिदमितिनिरस्तं ॥ [३।२।८] आत्मन्यपीति ॥ अस्तिब्रह्मेतिश्रुतेः । नचसद्रूपंब्रह्मनतुतत्रसत्तास्तीतिवाच्यं । कर्तृत्वशून्यस्यापिकर्तृरूपत्वाविरोधात् अस्तिब्रह्मेतिसत्ताश्रयत्वस्यैवश्रुतत्वाच्च ॥ [३।२।११] सुप्तइति ॥ देवाःपरमात्मानंभूरित्युपासांचक्रुः । तस्मात्ततएवएतर्हिइदानीमपि सुप्तःपुरुषःभूर्भुरित्येवप्रश्वसितिश्वासंकरोतीतिश्रुत्यर्थः । तथाचसामान्यतःक्रियाऽभावोसिद्धोविशेषतस्तुतदभावोन्यथासिद्ध इत्याह ॥ [३।३।१] देहादिति ॥ मनोव्यतिरेकेणक्रियादर्शनंतस्यास्तन्निमित्तकत्वंगमयति नतुतत्कर्तृकत्वमित्यर्थः । ननुविज्ञानंयज्ञं तनुतेकर्माणितनुतेपिचेतिश्रुतौविज्ञानपदोदितबुद्धेर्यज्ञादिकर्तृत्वश्रवणमेवात्मनःकर्तृत्ववाधकमित्याशंक्यनिराकरोति ॥ ना

[३९३।१] पीति ॥ नात्रविज्ञानशब्दाद्बुद्धिः किंतुब्रह्मेत्यर्थः । मनसेतितृतीययामनसःकरणत्वस्यसंकल्पयतिव्याहरतीत्यात्मनःकर्तृत्व
स्यचावगमादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं । अन्यत्रमनाअभूवंनादर्शमन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमितिमनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणो
तिकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवतस्मादपिपृच्छतउपस्पृष्टोमनसाविजानातीत्यत्रैवश्रु
तौतृतीयानिर्देशान्मनसःकरणत्वंकर्तृलकारनिर्देशादात्मनःकर्तृत्वंचावगम्यतइत्यपिबोध्यं । आत्मेंद्रियमनोयुक्तमितिश्रुतौम
नोयुक्तस्यैवभोक्तृत्वं नकेवलस्येतिशंकांवारयति ॥ [३९३।४] आत्मेति ॥ आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु । बुद्धिंतुसारथिंविद्धि
मनःप्रग्रहएवतु । इंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरान् । आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिकाठकश्रुतौदेहादिसा
धारणमनःसहकारेणात्मनोभोक्तृत्वमुच्यते । अन्यथादेहादेरपिभोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ [३९३।५] ध्यायतीवेति ॥ ज्योतिर्ब्राह्मणेकतम
आत्मेतियोयंविज्ञानमयःपुरुषःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःसमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवेत्यादिश्रुतिः ॥ ६ ॥ ६ ॥ कर्तृ
त्वाध्यासभंगः ॥ ५७ ॥ ६ ॥ अहमर्थस्यानात्मत्वेहंकाणइत्यादिप्रत्यक्षमात्मनींद्रियाद्यैक्याध्यासेप्रमाणमितिभवदुक्तमयु
क्तंस्यादित्यभिसंधायैक्याध्यासंप्रस्तौति ॥ [३९४।२] यच्चोच्यतइत्यादिना ॥ [३९४।३] ब्राह्मणइति ॥ ब्राह्मण्याद्याश्रयशरीरस्य जडत्वेनानि
योज्यतयातदैक्याध्यासवंतमात्मानंनियुंजानाश्रुतिरित्यर्थः ॥ [३९४।५] त्वन्मतइति ॥ नन्वहमर्थस्यह्यंशत्वेनकर्तृत्वविशिष्टांतःकरण
स्यैवकारणत्वविशिष्टेंद्रियादेरप्यात्मन्यध्यासोभविष्यतीतिचेन्न । चित्कारणेतिकदाप्यप्रतीत्याऽहमर्थएवतदारोपस्यवक्तव्यत्वा ॥२५८॥
त्तस्यचानात्मत्वात् ॥ [३९४।६] देहेति ॥ ननुचंद्रपरिमाणप्रत्यक्षस्यैवदेहात्मैक्यप्रत्यक्षस्यापिपरीक्षितानुमानादिबाधकंस्यादितिशंकाम

पाकर्तुमुक्त [३९४।६] मुक्तत्वेनेति ॥ चंद्रपरिमाणप्रत्यक्षस्यदूरादिदोषेणस्वार्थनिश्चयपराङ्मुखस्ययुक्तोन्येनबाधः । इहतुनतथेतिवै षम्यं ॥ [३९५।१] परस्परमिति ॥ भिन्नत्वेननिश्चितयोर्वंगरजतयोरेकदैकशुक्तिकायामारोपादर्शनादित्यर्थः । ननुदेहइदिंद्रियमन्यदिं द्रियाद्देहोन्यइतिभेदबुद्ध्यादेहोहमिंद्रियमित्यैक्याध्यासासंभवेपिब्राह्मणात्काणोऽन्यः काणाद्ब्राह्मणोऽन्यइतिभेदबुद्ध्यभावेन ब्राह्मणोहंकाणइत्येकदैक्याध्याससंभवइतिचेन्न । ब्राह्मणस्याक्षिकाणमितिकाणब्राह्मणभेदस्यापिप्रत्यक्षत्वात् । येनांगविकार इतिसूत्रेतथोदाहृतत्वाच्च ॥ [३९५।२] त्वन्मतइति ॥ भेदमात्रस्याध्यस्तत्ववादिमइत्यर्थः । ननुभेदस्याध्यस्तत्वेप्यभेदोप्यध्यस्तोस्तु । उभयोरपिदृश्यत्वेनमिथ्यात्वात् । इयांस्तुविशेषः । यदत्राभेदोव्यवहारकालीनेनपरीक्षितप्रमाणभावेनानुमानादिनाबाध्यते भेदस्तुदेहात्मनोर्नतेनकिंतुचरमवृत्त्येतीत्यतआह ॥ [३९५।३] मिथ्यात्वंहीति ॥ ननुयथाकथंचिदत्यंताभावप्रतियोगित्वमेवमिथ्यात्व मस्त्वित्यतआह ॥ [३९५।३] तद्बाध्येति ॥ अधिष्ठानज्ञानबाध्येत्यर्थः । रूपवतिघटेघटज्ञानबाध्यरूपात्यंताभावसत्त्वेपिरूपस्यसत्य त्वादितिभावः । ननुभेदमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंभेदात्यंताभावस्याधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वेप्यभेदस्याध्यस्तत्वमस्त्वित्यतआह ॥ अ [३९५।४] भेदश्चेति ॥ [३९६।१] अध्यस्तादपीति ॥ अत्यंताभाववद्भेदेपिप्रतियोगिसत्त्वनियमाभावादितिभावः । देहेंद्रियादीनांपरस्परंभेदप्र त्ययान्नतदात्माभेदप्रत्ययइत्युक्तं । संप्रतिदेहात्मनोर्भेदावगमान्नतदैक्याध्यासइत्याह ॥ [३९६।२] किंचेति ॥ ननुदेहत्वेनदेहात्म्यैक्या रोपोवाब्राह्मणत्वादिनावा । आद्यआह ॥ [३९६।३] अहंगेहीति ॥ द्वितीयआह ॥ [३९६।३] ब्राह्मणइति ॥ [३९६।६] प्रतीयतेहीति ॥ देहत्वेनदेहभे

दस्यात्मनिप्रतीतेर्नतेनरूपेणभेदारोपइत्यर्थः । अहंब्राह्मणइतिप्रमात्वान्नायमारोपइत्यर्थः । ननुदेहब्राह्मणयोःसामान्यविशेषरूपत्वमेवास्त्वित्यतआह ॥ नत्विति ॥ देहीब्राह्मणइतिसामान्यविशेषरूपत्वाभावेयथाप्रमाणंनास्तितथादेहोब्राह्मणइतिसामान्यविशेषरूपत्वेप्रमाणंनास्तीत्यर्थः । ननुब्राह्मणत्वादेर्देहविशेषविशिष्टात्मवृत्तित्वेतस्यचाक्षुषत्वंनस्यात् । देहविशिष्टात्मनोचाक्षुषत्वात् । नचैकदेशस्यचाक्षुषत्वाद्विशिष्टगतधर्मस्यचाक्षुषत्वमितिवाच्यं । विशिष्टवृत्तेरुभययोग्यतायामेवयोग्यत्वनियमादितिचेन्न । अतींद्रियनानापदार्थघटितव्याप्त्यादेरिवब्राह्मणत्वादेरपिचाक्षुषत्वोपपत्तेः । नचैतद्विद्मोवयंब्राह्मणावास्मोब्राह्मणावेतिश्रुत्याब्राह्मणत्वस्यदुर्ज्ञानत्वोक्त्यासहकार्यंतरसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वोक्तेश्च । अतएवपुरुषेदृष्टेतद्ब्राह्मणत्वेसंदिह्यते । मनुष्यत्वमपिआत्मनिगृहीतएवगृह्यते । चंचाद्याकारज्ञानेपिमनुष्यत्वादिसंदेहात् । तस्मादात्माद्युपनयध्रौव्याद्ब्राह्मणत्वादिकमपिचाक्षुषमेव । तदुक्तंवार्तिके । नहियद्गिरिशिखरमारुह्यतेतन्नगृह्यतएवेति ॥ धर्मैक्येति ॥ धर्मिभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तद्वदिति ॥ रक्तःस्फटिकोरक्तंकुसुममितिप्रतीतिवदित्यर्थः । एकत्रमुख्यत्वेनक्लृप्तस्यैवमुख्यत्वंगौणत्वेनक्लृप्तस्यगौणत्वंकल्पयितुंन्याय्यमित्याह ॥ ममदेहइत्यादि ॥ देहात्मभेदग्रहस्यपश्वादिसाधारणत्वान्नतस्यगौणत्वमित्याह ॥ तथेति ॥ तदुक्तमिति ॥ तृतीयाध्यायेऽनुव्याख्यानइतिशेषः । जातमात्राःनतुव्यापारांतरंकृतवंतः । अस्मिन्जन्मनिव्याप्त्यनुसंधानरहिताइत्यर्थः ॥ व्याप्तिस्मृतिरिति ॥ ननुनव्याप्त्यनुभवइवतत्स्मृतावपिदृष्टांतज्ञानापेक्षा । येनैतदर्थंतद्देहस्मृतिरपेक्षेतेति

चेन्न । नहिव्याप्तिस्मृतिंप्रतिसहचारज्ञानकारणत्वानुरोधेनाधिकरणग्रहणापेक्षांब्रूमः । किंतुसामानाधिकरण्यादिगर्भव्याप्ति
ज्ञानस्यसाध्याधिकरणविषयत्वनियमं । तदिदमुक्तं ॥ [३९८।१]इत्यादीति ॥ उक्तसाध्यसाधनंसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरित्यर्थः ॥
[३९९।१]इहचेति ॥ तथाचात्मनिदेहभेदोपिप्रत्यक्षसिद्धइत्यर्थः ॥ [३९९।२]व्यावर्तकेति ॥ भेदसाक्षात्काराभावेपीत्यर्थः । ननुनीलाबलाके
त्यत्रनीलाच्छेदकस्यबलाकात्वस्य ग्रहेपिनीलभेदसाक्षात्काराभावस्यतदैक्यारोपभ्रमस्यचदर्शनादुक्तनियमाद्यसिद्धमितिचेत्
केनकालिकव्याप्त्याप्रतारितोभवान् । बलाकायामपिनीलभेदसाक्षात्कारस्यसत्त्वान्नदैशिकनियमासिद्धिः । निशिदोषवशात्तु
नीलाभेदप्रत्ययः । नन्विहसर्वदादोषप्राबल्याद्देहात्मैक्यारोपइतिचेन्न । भेदकधर्मसाक्षात्कारेसतिप्रत्यक्षेचधर्मिणिदोषप्राब
ल्यात्सर्वदाऽभेदारोपइत्यस्यासिद्धेः । ननुसदातनोपाधिकेऽभेदभ्रमेतथापिव्यभिचारइत्यतआह ॥ [३९९।३]नचायमिति ॥ उपाधि
विरहेसतीत्यस्यापिविशेषणान्नव्यभिचारइतिभावः । सदातनोपाधौमानाभावोपिबोध्यः । क्षीरादेरपिनीरविवेकदर्शनात् ॥
[३९९।४]तत्रकिमिति ॥ लक्षणयाब्राह्मणशब्दार्थइतिसंबंधः ॥ [३९९।६]विधाविति ॥ मुख्यार्थेनैवोपपत्तेः । एतेनगोभिःश्रीणीतमत्सरमि
तिवेदांतकौमुद्युक्तिप्रतिध्वनिर्निरस्तः । गोभिर्गोविकारैःपयोभिःमत्सरंसोमंश्रीणीतसंस्कुरुतेतिमंत्रस्यपयसाश्रीणातीतिविहित
श्रयणानुवदित्वेनतदविधायकत्वाच्च ॥ [४००।३]महापातकेनेति ॥ नचतत्रमहापातकस्यैवानधिकारप्रयोजकत्वमितिवाच्यं । तस्या
पिब्राह्मण्याभावसंपादनद्वारैवतथात्वात् । द्वयोरपितथात्वेगौरवात् ॥ [४००।६]तदिंद्रियेति ॥ तज्ज्ञानजनकेंद्रियेत्यर्थः । ननुपितृ

कृतपुत्रेष्टिजन्यपुत्रशरीरंस्यपितृशरीरत्वापत्तिरित्यतआह ॥ पुत्रकामेष्टीति ॥ ननुग्रामादेःस्वतःसिद्धत्वेनतत्स्वामित्वमात्र
मुत्पद्यतां । पुत्रशरीरस्यस्वतोसिद्धत्वात्तत्स्वामित्वार्थमपितदुत्पत्तेरावश्यकत्वं । अन्यथास्वदेहसुखादिष्वपिस्वादृष्टेनस्वत्वमे
वोत्पद्येतेतिचेन्मैवं । पुत्रशरीरादेःपुत्रादृष्टासाधारणकार्यत्वेनतत्रपित्रदृष्टस्याहेतुत्वात् । स्वशरीरादेस्त्वदृष्टांतरासाध्यत्वेनत
त्रस्वादृष्टस्यहेतुत्वात् । स्वस्मिन्नसत्यपिपुत्रशरीरादिनापुत्रादेर्भोगदर्शनाच्च । स्वशरीरेतुनतथेतिवैषम्यात् ॥ देहविशेषेति ॥
ब्राह्मणोयजेतेत्यादितएवदेहविशेषविशिष्टोब्राह्मणशब्दार्थइत्यवगम्यतइत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ अध्यासंविनैवोपपत्त्यातदसंभ
वेनचेत्यर्थः ॥ जागरणेति ॥ जागरेपिघटादिप्रमातृत्वदशायांदेहात्मैक्याध्यासोनास्तीत्यर्थः । ननुदेहात्मभेदस्यप्रत्यक्षत्वेचा
र्वाकादेस्तदैक्यसाक्षात्कारोनस्यादित्यतआह ॥ चार्वाकादेस्त्विति ॥ भ्रमइति ॥ अनुमितिरूपइत्यर्थः । ननुदेहात्मभेदसा
क्षात्कारेसतिकथंतस्यलैंगिकमपितदभेदज्ञानमितिचेत् सन्घटइतिसत्यत्वेप्रत्यक्षेपियथातवदृश्यत्वादिनामिथ्यात्वधीस्तथेतिगृ
हाण । नचचार्वाकस्यानुमानममानमितिवाच्यं । तन्मतेऽनादिसंभावनायाएवानुमानस्थानापन्नत्वात् ॥ संसारहेतुरिति ॥
प्रेमास्पदत्वमपिस्वस्यभोगायतनत्वादिना । नतुप्रेमास्पदात्मैक्यारोपादितिभावः ॥ अंगुल्येति ॥ चित्रलिखितस्यप्रतिमादा
वयमहमितिवदुपचारादित्यर्थः । ननुदेहात्मभेदस्यप्रत्यक्षत्वेतदभेदंव्युदस्यतद्भेदप्रतिपादिकायाअस्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादि
श्रुतेरनुवादकत्वप्रसंगइत्यतआह ॥ श्रुतिष्विति ॥ विजातीयज्ञानहेतुत्वाच्छ्रुतिर्नानुवादइत्याह ॥ व्यवहारेति ॥ उक्तं

चेति ॥ तृतीयाध्यायेनुव्याख्याने । ननुज्ञानमेवव्यवहारकारणंचेदस्तिकथंतर्हिव्यवहारेष्वपाटवमतआह ॥ [४०४।१] नहीति ॥ यथानुभवतः अनुभवानुसारेण यमलयोर्भेदंपश्यंतोपिमात्रादयः कथमेतौभिन्नाववगंतव्याविति पृष्टा एवमितिस्वप्रत्यक्षानुसारेणनपरान्प्रतिपादयितुंक्षमंतइत्यनुभवसिद्धमित्यर्थः । क्वचित्तुअर्थाननुभवंतोपीतिपाठः ससुधाविरुद्धः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांदेहात्मैक्याप्रमाक्षतिः ॥ ७ ॥ देहात्मैक्याध्यासभंगः ॥ ५८ ॥ ७ ॥ प्रपंचेऽनिर्वाच्यत्वं[४०४।३]नास्तीतिवक्तुंपराभिमतेत[४०४।४]दृष्टांते शुक्तिरूप्यादौलक्षणप्रमाणयोरभावान्नानिर्वाच्यत्वमित्यभिसंधायपरपक्षंप्रस्तौति ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ निमित्तमिति ॥ निरुक्तिरूपकार्यस्यसिद्धत्वादितिभावः । तयोः ज्ञानार्थयोः ॥ [४०४।६] सँदँसद्रूपत्वेपीति ॥ त्वदभिमतानिर्वाच्यत्वासिद्धिरितिभावः ॥ [४०४।८] सँत्वँराहित्येसतीति ॥ एतच्चासत्त्वविशेषणं ॥ [४०४।९] सँदँसत्त्वेपीति ॥ विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोस्तीत्यर्थः ॥ [४०५।३] सँत्त्वाँसत्त्वेइति ॥ एकस्मिन्सत्त्वासत्त्वोभयाभावाधिकरणेसदसदात्मकत्वाभावोप्येतदनुमानादेवसिध्यतीतिविशिष्टसाध्यप्रसिद्ध्यनुपपादनंनशंकनीयं ॥ [४०५।४] अँसँत्त्वेति ॥ असत्त्वाभावासमानाधिकरणमित्यर्थः ॥ [४०५।६] प्रँवृत्तीति ॥ ज्ञानवदिच्छाप्रवृत्त्योरपिपुरोवर्तिरजतविषयत्वादितिभावः ॥ [४०५।९] शुँद्धाँत्मनीति ॥ तत्रसत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्वस्यचप्रपंचेतदभावस्यचाभावादित्यर्थः ॥ [४०६।४] तत्रेति ॥ तुच्छेप्रत्युतसत्त्वमेवस्यात् ॥ [४०६।१] तत्रेति ॥ प्रत्युतसत्त्वमेवस्यात् ॥ [४०६।२] अनिर्वाच्यस्येति ॥ तत्रप्रमाणप्रवृत्तेरभावात् ॥ [४०६।४] तयोरिति ॥ शून्यस्यापित्वन्मतेऽवाध्यत्वादितिभावः ॥ [४०६।५] अँबाँध्यत्वेति ॥

० १५३

 वाध्यत्वंचपृथक्दूषयिष्यंते ॥ [४०६।६] असत्ख्यातीति ॥ रूप्यादेःसप्रधानत्वान्निरुपाख्यवैलक्षण्यं । शुक्तिरूप्यंतुनिरुपाख्यमेवेति
 वोध्यं ॥ [४०६।७] निःस्वरूपत्वादिति ॥ तथाचनरूप्यादावसद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ [४०७।१] उक्तेति ॥ रूप्यादेःस्वरूपत्वरूपशून्यत्वात् ॥
[४०७।२] त्वन्मतेचेति ॥ अनिर्वाच्येऽसद्वैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥ [४०७।५] लाघवादिति ॥ अवाध्यवैलक्षण्यापेक्षयावाध्यत्वस्यलघुत्वादि
त्यर्थः ॥ [४०७।७] लाघवादिति ॥ परस्परविरहानापन्नयोःसत्त्वासत्त्वयोरंगीकारेतदभावयोरपिपृथगंगीकर्तव्यत्वाद्गौरवं । ममतुस
त्त्वमसत्त्वाभावएवेतिलाघवमित्यर्थः ॥ [४०७।७] आवश्यकत्वादिति ॥ भावरूपसत्त्वमंगीकृत्याप्यसत्त्वाभावःपृथगवश्यमंगीक
र्तव्यः तथाचसएवसत्त्वव्यवहारहेतुरस्त्वित्यर्थः ॥ [४०७।८] द्वौनञाविति ॥ सत्त्वनिषेधापेक्षयानञ्द्वयंवोध्यं ॥ [४०७।१०] एकतरेति ॥ तथा
चसत्त्वनिषेधेऽसत्त्वापत्तिर्दुर्वारेतिभावः । हेतुसाध्ययोःसामान्यव्याप्तिमूलकःप्रयोज्यप्रयोजकभावोस्तिनतुसाध्योपाध्योरि
त्यर्थः ॥ [४०८।१] सत्त्वइति ॥ [४०८।२] एतेनेति ॥ विरोधादनिर्वाच्यवादस्यासिद्धत्वेनेत्यर्थः । ननुविरोधोनदोषइत्यतआह ॥ [४०८।३] अन्योन्येति ॥
सिद्धेऽनिर्वाच्यत्वेविरोधस्यादोषत्वंतस्मिंश्चानिर्वाच्यत्ववादसिद्धिरित्यर्थः । ननुरूप्येनिषेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वेतत्साधकख्या
त्याद्यनुपपत्त्यातस्यसदादिवैलक्षण्यसाधनमयुक्तमित्यतआह ॥ [४०८।५] सदादीति ॥ तत्प्रतियोगिनोरूप्यगतसत्त्वादिनिषेधप्रतियो
गिनःसत्त्वादेरित्यर्थः । रूप्यंवास्तवसत्त्वादिकिंचिद्रूपरहितं स्वरूपतोदुर्निरूपत्वादित्यनुमानेव्यभिचारशंकांवारयति ॥ [४०९।१] नहीति ॥
[४०९।१] सत्त्वादीति ॥ अविद्यानिवृत्तावपिसत्त्वादेर्दुर्निरूपत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वमेववक्तुंयुक्तमित्यर्थः । नचाविद्यावृत्तेःपंचमप्रकार

त्वपक्षेनैतत्रितयविलक्षणत्वमात्रमनिर्वचनीयत्वं किंतुमुक्तिकालानवस्थायित्वसहितं । तथाचमुक्तिकालावस्थायिन्यामविद्या
निवृत्तावनिर्वाच्यत्वनिषेधोयुज्यतइतिवाच्यं । ब्रह्मभिन्नस्यमुक्तिकालान्वयवदनिर्वाच्यविशेषस्याप्यविद्यानिवृत्तेर्मुक्तिकालान्व
यसंभवेनतत्रानिर्वाच्यत्वनिषेधायोगात् ॥ सत्त्वादिवदिति ॥ ननुसत्त्वादिराहित्येप्रमाणोक्तिर्नास्त्येव । ज्ञापकमात्रोक्तिस्तु
वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थेतिचेन्न । सत्त्वादावपिकेषांचिद्विप्रतिपत्तेः ॥ विधीति ॥ नचेष्टापत्तिः । निषेधपक्षपातायो
गात् ॥ विधिसमुच्चयस्येति ॥ निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वइत्यर्थः ॥ अतात्त्विकंहीति ॥ अतात्त्विकात्यंताभावप्रतियो
गित्वस्यतात्त्विकेपिसत्त्वादितिभावः । उक्तानुमानेदोषमाह ॥ किंचेति ॥ हेतोरतात्त्विकत्वेब्रह्मणिव्यभिचारः साध्यस्यतथा
त्वेसिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ दुर्निरूपत्वमिति ॥ आद्येसत्त्वादिनासुनिरूपत्वंद्वितीयेकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यनेनप्रकारे
णसुनिरूपत्वमितिव्याघातइत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ व्याघातादेवेत्यर्थः । केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमितिप्रकारेणसुनिरूप
त्वंवा । उक्तप्रकारेणदुर्निरूपत्वंवा । आद्येदोषमाह ॥ केनापीति ॥ केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतस्मात्प्रकारादन्योयःके
नापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतदन्येनप्रकारेणदुर्निरूपत्वंतेनैवप्रकारेणसुनिरूपत्वात्केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतत्प्रकारा
न्यप्रकारेणदुर्निरूपत्वंव्याहतं । द्वितीयेकेनापिप्रकारेणंदुर्निरूपत्वमित्यस्यदुर्निरूपत्वेकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्र
कारेणदुर्निरूपत्वमित्यस्यदुर्निरूपत्वेकेनापिप्रकारेणसुनिरूपत्वमेवप्राप्तमितिव्याघातः ॥ तस्येति ॥ प्रत्युतसदादिवैलक्षण्यवा

स्तवत्वंप्रत्येवहेतुत्वमितिभावः । ननुध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वमपिप्रागभावेनास्ति । घटध्वंसप्रतितत्प्रागभावस्याजनकतयातस्यतदप्रतियोगित्वादित्यतआह ॥ [४।१।१६] प्रागभावस्यापीति ॥ ननुघटादेःप्रतियोगिनःकथंध्वंसरूपत्वमित्यतआह ॥ [४।१।१६] भावस्येति ॥ [४।२।१२] एकत्रेति ॥ ननुनवयंसामान्यादिदृष्टांतैःसत्त्वासत्त्वयोरभावमेवब्रूमोयेनसामान्यादिदृष्टांतेननित्यत्वानित्यत्ववत्सत्त्वासत्त्वयोरप्येकत्रसमुच्चयआपाद्येत किंतुप्रमाणैःसिद्धेसमुच्चयेसामान्यादिदृष्टांतयामइतिचेन्न । प्रमाणसिद्धत्वस्यैवासिद्धेः । अन्यथायोन्याश्रयादित्युक्तत्वात् । सत्त्वासत्त्वोभयाभावसाधनेव्याघातइत्यत्रपरिहारमाशंक्यनिराकरोति ॥ [४।२।१३] नचाध्यस्तइति ॥ विमतंसत्त्वाभाववदपितद्विरुद्धासत्त्वाभाववत् कल्पितत्वात् । यत्कल्पितंतत्तदभाववदपितद्विरुद्धाभाववत् यथाध्यस्तंकल्पितमनित्यत्वाभाववदपितद्विरुद्धनित्यत्वाभाववत् । तथाचसत्त्वनिषेधेपिनतद्विरुद्धस्यासत्त्वस्यप्राप्तिर्येनासत्त्वस्यापिनिषेधेव्याघातःस्यादितिशंकार्थः ॥ [४।२।१४] त्वन्मतइति ॥ तथाचदृष्टांतासिद्धिरित्यर्थः । नचकल्पितेतात्विकानित्यत्वाभावेपिकल्पितंतदस्तीतिवाच्यं । तात्विकंनित्यत्वस्यब्रह्मणीवतत्रदुर्वारत्वापातात् ॥ [४।२।१४] कल्पितत्वेति ॥ पक्षीभूतेकल्पितेऽकल्पितत्वाभाववतितद्विरुद्धकल्पितत्वाभावोस्तिनवा । आद्येस्वरूपासिद्धिः । द्वितीयेतत्रैवव्यभिचारइतिव्याघातः । एवंपक्षेविरुद्धधर्माभावरूपंसाध्यमस्तिचेत्तत्रविरुद्धधर्मविरोधीयःविरुद्धधर्माभावःतदभावोस्तिनवा । आद्येसाध्यस्यबाधः । द्वितीयेतत्रैवव्यभिचारइतिव्याघातइत्यर्थः । ननूक्तसाध्येधर्मिसत्त्वापेक्षेतिविरुद्धासत्त्वविशेषणं । तथाचाकल्पितत्वविरुद्धंधर्मिसत्त्वापेक्षंय

॥२६२॥

त्कल्पितत्वंतदभावःपक्षेस्तीतिनव्यभिचारः । नवाऽसिद्धिः । कल्पितत्वमात्रस्यहेतुकृतस्यपक्षेपिसत्त्वात् । एवंविरुद्धधर्माभा वरूपसाध्यस्यसत्त्वासत्त्वाभ्यामपिनवाधव्यभिचारावितिशंकते ॥ [४१२।५] अथेति ॥ तर्ह्यनुमानेइष्टापत्तिरित्याह ॥ [४१२।६] तर्हीति ॥ सत्त्वाभाववत्यध्यस्तेधर्मिसत्त्वापेक्षंयदसत्त्वंतदभावोममसंमतःधर्मिसत्त्वानपेक्षत्वादसत्त्वस्येत्यर्थः । असत्त्वस्यधर्मिसत्त्वापेक्षत्वे कल्पितेविरुद्धयोरपिधर्मयोरभावेचदोषमाह ॥ [४१२।६] अन्यथेति ॥ ननुपरस्परात्यंताभावरूपयोःसंयोगात्यंताभावसंयोगयोरभेद भेदयोश्चात्यंताभावौसंयोगतदत्यंताभावरूपौभेदाभेदरूपौचयथैकत्रवर्तेतेतद्वत्तथाविधयोःसत्त्वासत्त्वयोरप्यत्यंताभावावेकत्र स्यातामित्याशंकांपरिहरति ॥ [४१२।७] नचतार्किकेति ॥ परस्परात्यंताभावरूपयोःसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनोःसामाना धिकरण्यनियमात्संयोगतदत्यंताभावयोरिवसत्त्वासत्त्वयोरपिसामानाधिकरण्यंस्यादित्याह ॥ [४१३।१] तद्वदेवेति ॥ ननुसत्त्वासत्त्व योरेकावच्छेदेनैकत्रवृत्तिरापाद्यते एकत्रवृत्तिमात्रंवा । नाद्यः । दृष्टांतासिद्धेः । नद्वितीयः । संयोगतदत्यंताभावयोरिवभि न्नावच्छेदेनसत्त्वासत्त्वयोरपिवृत्तेः । इयांस्तुविशेषः । संयोगादौदेशोवच्छेदकःसत्त्वादौतुकालइतीत्याशंकते ॥ [४१३।१] अथेति ॥ सत्त्वासत्त्वाभावयोरपिभिन्नकालावच्छेदेनैकत्रसत्त्वादिष्टापत्तिरित्याह ॥ [४१३।३] समइति ॥ नन्वाद्यपक्षेसत्त्वादिकंतात्त्विकंवाऽतात्त्वि कंवाधर्मिसमसत्ताकंवाविवक्षितं । नाद्यः । असद्ब्रह्मणोरतिव्याप्तेरित्याह ॥ [४१३।७] असतोपीत्यादिना ॥ द्वितीयेदोषमाह ॥ [४१३।८] अता त्विकेति ॥ तथाचाव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीयेऽतिव्याप्त्यव्याप्तिदोषावाह ॥ [४१३।८] धर्मीति ॥ [४१४।२] कथंचिदिति ॥ अतिव्याप्तेरपिव

क्ष्यमाणत्वादितिभावः । तामेवाह ॥ निर्विशेषत्वेति ॥ विशेषस्यकल्पितत्वेतदभावोपितत्रनास्तीतितुव्याहत्यादिनानिरस्तं । सत्ताजातिरूपसत्त्वरहितस्यापिसामान्यादेःसद्रूपत्ववत्सत्त्वरहितस्यापिब्रह्मणःसद्रूपत्वमस्त्वितिशंकांपरिहरति ॥ सामान्यादेरिति ॥ तथाचब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ब्रह्मणइति ॥ ननुसत्त्वविशिष्टसद्वाचकस्यसत्यपदस्यधर्मिमात्रबोधकत्वेलक्षणैव । नहिधर्मिस्वरूपमात्रवाचकत्वंकस्यचिदपिपदस्यास्तीति । मैवं । नहिवाच्यविशेषणत्यागेलक्षणा । किंत्ववाच्येपरिग्रहः । अतएवगौरनित्यइत्यादौनलक्षणा । अतएवस्थलपद्मेपंकजपदस्यनलक्षणेत्याहुः । स्वरूपमात्रलक्षणपदस्याप्यसत्त्वाच्च । तस्माद्गंगापदलक्ष्यमगंगास्वरूपमिवसत्यपदलक्ष्यंब्रह्मासत्यत्वरूपमितितत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ बाधबोध्यस्येति ॥ ननुवाधस्याधिष्ठानमात्रगोचरत्वेनरूप्यवत्तत्सत्त्वविरहस्यापिसाक्षिसिद्धतयावाधवोध्यत्वमसिद्धमितिचेन्मैवं । घटोनास्तीतिवद्रूप्यंनास्ति रूप्यसत्त्वंनास्तीत्यबाधितानुभवेनतत्सत्त्वाभावस्यवाधविषयत्वावश्यंभावात् ॥ उक्तदोषादिति ॥ रूप्यगतसत्त्वाभावस्य वाधवोध्यत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यत्वलक्षणभंगः ॥ ५९ ॥ ७ ॥ मिथ्यात्वभंगइति ॥ प्रत्येकमभावानांसाध्यत्वेऽशेसिद्धसाधनं । ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नानांसाध्यत्वेसाध्याप्रसिद्धिः । परस्परविरहरूपाणांसामानाधिकरण्यायोगाद्व्याघातइत्यर्थः ॥ सत्त्वादीति ॥ सत्वराहित्यस्यप्रातिभासिकत्वेब्रह्मवत्सत्त्वस्यपारमार्थिकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ भेदेति ॥ वैलक्षण्यस्यभेदरूपत्वादित्यर्थः । अनिर्वाच्यसाधकानुमानस्यानुकूलतर्कवत्ताशंकांनिरस्यति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ प्रत्यक्षावि

रोधमाशंक्यपरिहरति ॥ [४१६।६] नचसत्त्वेति ॥ [४१६।८] नृशृंगेति ॥ असत्त्वेननिश्चितस्यनृशृंगादेरसत्त्वबुद्धितइत्यर्थः । एतेनतस्यापिस
त्त्वराहित्यविषयत्वमस्तु नतुतदनुरोधेनैतस्यासद्विषयत्वमित्यपास्तं ॥ [४१६।८] आद्यद्वितीययोरिति ॥ सत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्व
रूपस्यचसत्त्वस्यजगतिसत्त्वात्तदभावरूपस्यचरूप्येपिसत्त्वादित्यर्थः ॥ [४१६।९] तृतीयचतुर्थयोरिति ॥ वाध्यत्वरूपस्याप्रामाणिकत्व
रूपस्यचासत्त्वस्यतवमतेप्रपंचेमतद्वयेपिरूप्येविद्यमानत्वेनोभयत्रापिप्रपंचरूप्ययोरसत्वराहित्यांशेबाधइत्यर्थः ॥ [४१६।९] पंचमइति ॥
रूप्यप्रपंचयोरशून्यत्वात् ॥ [४१६।१०] उक्तन्यायेनेति ॥ सत्त्वनिषेधेऽसत्त्वापरपर्यायस्यशून्यत्वस्यप्राप्त्यारूप्यप्रपंचयोरसत्त्वराहित्यां
शेवाधइत्यर्थः ॥ [४१६।११] षष्ठइति ॥ प्रपंचेब्रह्मत्वरूपसत्त्वाभावेप्यवाध्यत्वरूपंसत्त्वंतत्रननिषिद्धंस्यादित्यर्थः । किंचेत्यादिपूर्वव
द्योज्यं ॥ [४१६।१२] सत्त्वासत्त्वेइति ॥ संयोगतदत्यंताभावयोःसामानाधिकरण्याभावान्नतत्रव्यभिचारइतिभावः । यथासत्त्वासत्त्व
योर्नपरस्परविरहानात्मकत्वंतथोक्तं ॥ [४१६।१८] आद्यइति ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वादौसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वे
सदसदाद्यात्मकंकिंचिदापद्येतेत्यर्थः ॥ [४१६।२२] ब्रह्मणइवेति ॥ अभिधानत्वाभावेनयथाब्रह्मणोऽवाच्यत्वंतथाततएवघटादेरप्यवा
च्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ [४१७।१२] अत्यंताभावप्रतियोगित्वइति ॥ अत्यंताभावप्रतियोगित्वस्याप्यत्यंताभावप्रतियोगित्वेयन्निष्ठात्यंता
भावप्रतियोगित्वंमत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यतत्रैवव्यभिचारइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यसाधकानुमानभंगः ॥ ६० ॥
॥ ७ ॥ [४१७।१७] व्यवहारदशायामिति ॥ नेहनानेतिश्रुत्याव्यवहारदशायांप्रपंचवाधाभावादापाद्यस्यविपर्ययेऽपर्यवसानमित्यर्थः ॥
[४१७।१८] व्यवहारेति ॥ तथाचव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [४१७।२१] शेषेति ॥ ख्यात्यनुपपत्त्याऽसद्धावृत्तिसाधनवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ [४१७।२१] अंतएवेति ॥

॥२६४॥ अ.सा.ख्य.

शेषवैयर्थ्यादेव ॥ [४१७।२३]मानांतरेति ॥ ननुनिर्विशेषत्वादिवोधकंनप्रमाणं । किंतुलक्षणयाशुद्धब्रह्मवोधकमेवेतिचेन्न । निर्विशेष
त्वस्याप्रामाणिकत्वेसविशेषत्वंस्यप्रामाणिकत्वापातात् । नचोभयोरप्रामाणिकत्वं । विरोधात् ॥ [४१७।२४]अबाध्यइति ॥ ननुब्रह्मणः
स्वप्रकाशत्वेपिव्यवहारेप्रतिबंधकाज्ञाननिवृत्त्यर्थंप्रमाणापेक्षास्तीतिचेन्न । एतादृशाप्रामाणिकत्वस्यजगतिइष्टत्वात् ॥ [४१७।२६]रूप्या
दीनि ॥ तथाचवाध्यत्वाप्रामाणिकत्वयोर्व्याप्त्यग्रहान्नवाध्यत्वेनप्रपंचेऽप्रामाणिकत्वंसिध्यतीत्यर्थः ॥ [४१८।२६]अतत्वावेदकेति ॥ १।३१
रूप्यवत्प्रपंचस्यापिपारमार्थिकत्वमेवास्त्वित्यर्थः । रूप्यादेस्तत्वावेदकवाध्यत्वेनाद्वैताद्वैषम्यमाशंक्यनिराकरोति ॥ [४१८।१]नचास्येति ॥
श्रुतेर्भिन्नविषयत्वेननरूप्यादिवाधकत्वमित्याह ॥ [४१८।३]तस्याइति ॥ [४१८।४]प्रतियोगीति ॥ तत्प्रसिद्धिसाधकानुमानस्यप्रागेवनिरस्त
त्वात् ॥ [४१८।५]बाधेनैवेति ॥ नन्वार्थापत्त्यंतरेतात्पर्यं । एकत्वोक्तिविरोधात् । नचप्रयोजनैक्यात्तथोक्तिः । तेनासद्वैलक्षण्यमात्र
साधनात् ॥ [४१८।६]इष्टापत्तेरिति ॥ रूप्येनज्ञाननिवर्त्यत्वं । किंतुशुक्त्यज्ञानादावेवेत्यर्थः ॥ [४१८।७]द्वितीयइति ॥ वाध्यत्वेनसद्वैलक्ष
ण्यंयस्यरूप्यादेःसिषाधयिषितंतस्यासद्वैलक्षण्यपक्षेऽसद्वैलक्षण्यांगीकारेरूप्यादौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपंबाध्यत्वंनस्यात् ।
उक्तरूपबाध्यत्वेऽसत्त्वस्यैवप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ [४१८।९]रूप्यादाविति ॥ रूप्यादेःसत्ताहीनरूपासत्त्ववत्त्वादित्यर्थः ॥ [४१८।१०]अतएं
वेति ॥ रूप्यादेर्बाध्यरूपासद्रूपत्वेनविपर्ययापर्यवसानात् ॥ [४१८।११]तस्येति ॥ निरुपाख्यत्वावच्छेदकस्यसन्नेतिरूप्यस्यापिस्वरूपेणनिषे ॥२६४॥
धपक्षेनिःस्वरूपादित्यर्थः । यत्तुप्रतिपन्नोपाधौस्वरूपेणनिषेधप्रतियोगित्वंनिःस्वरूपत्वंनवैतद्रूप्यादाविति । तन्न । असतोपिप्र

तिपन्नोपाधेरुक्तत्वात् ॥ [४१८।१३] विपर्ययेति ॥ रूप्यादेःसत्त्वाभाववत्त्वात् । शशश्रृंगमस्तीतिवाक्येपिशाब्दबोधसामग्रींव्युत्पादयति ॥ [४१८।२४] विपरीतेति ॥ [४१८।२५] अन्यथेति ॥ ज्ञानानुत्पादेयोग्यताहीनादितिप्रतिवादिवाक्येपिंयोग्यतासंशयोस्तीतिमन्यते ॥ [४१८।२६] कथेति ॥ बधिराणांकलहेनतुल्याकथास्यात्परस्परवाक्यार्थस्यपरस्पराज्ञानादित्यर्थः । यद्यपिनागमतयावादिवाक्यंबोधकं । तथापि व्याहृत्यादिस्मारकत्वेनोपयोगोस्त्येव ॥ [४१९।२] अनुभवविरोधादिति ॥ शशविषाणमस्तीतिशब्दाच्छशविषाणंजानामीत्यनुभवादित्यर्थः । नचानुभवामीतिनप्रत्ययंइतिवाच्यं । शब्दात्स्वर्गमनुभवामीत्यनेनतुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥ [४१९।४] अन्यथेति ॥ तथाचप्रतीत्यारूप्यादेरसद्वैलक्षण्यंनसिध्येदितिभावः ॥ [४१९।७] निःस्वरूपस्येति ॥ अनिर्वाच्यत्वेनेष्टस्यरूप्यादेरनिर्वाच्यान्निःस्वरूपाद्भेदानुपपत्तेरन्यस्यचभेदप्रतियोगिनोऽभावाद्रूप्यादीनांकुतःसकाशाद्वैलक्षण्यमिष्यते । तथाचरूप्यादेरपिनिःस्वरूपत्वमेवप्राप्तमित्यर्थः ॥ [४१९।८] तस्येति ॥ निःस्वरुपभिन्नस्यनिरूपाख्यस्याभावादितिमिथ्यात्वभंगेउक्तमित्यर्थः । मन्वपरोक्षज्ञानाविषयादखंडाच्छशश्रृंगाद्वैलक्षण्यंरूप्यादेराशास्यतइत्यतआह ॥ [४१९।८] तादृशादिति ॥ तावतापिरूप्यादेरसद्विशेषविलक्षणत्वेप्यसद्वैलक्षण्यंनसिध्यतीत्यर्थः ॥ [४१९।९] अत्यंतासत्यपीति ॥ नन्वस्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेनशशश्रृंगपदाभ्यांतदधिष्ठानमवश्यंवक्तव्यं । अत्यंतासच्चनाधिष्ठानमितिनशशश्रृंगपदाभ्यांतदुपस्थितिः । दृष्टांतीकृतवाक्येतुनानिर्वाच्यंकिंचिदपिप्रतीयतइतिनाधिष्ठानज्ञानापेक्षेतिवैषम्यं। अत्यंतासत्यपिज्ञानमित्यादिस्त्वस्त्यादिपदसमभिव्याहृतशशश्रृंगमसदितिवाक्यपरं । तस्माच्छशश्रृंगमस्तीत्यत्रशशेश्रृंगारोपः

शृंगेचशशीयत्वस्यारोपइत्यनिर्वाच्यमेवशृंगमितिचेन्मैवं । अश्वादावत्रगोशृंगमस्तीतिविशिष्टस्येवशशशृंगस्यविशिष्टस्यैवानुभूयमानत्वात् । समस्तपदप्रतिपाद्यस्यैवापरपदार्थेन्वयस्यौचित्याच्च । असच्छशविषाणंप्रत्याश्रयत्वेनप्रतीतस्याश्वादेरिदंपदार्थस्यैवाधिष्ठानत्वसंभवेनसर्वथानिरधिष्ठानत्वासंभवादस्तित्वस्यासदधिष्ठानत्वेपिनदोषः ॥ [४।१।१०] शशशृंगमस्तीति ॥ अत्रेतिशेषः ॥ [४।१।११] एतेनेति ॥ अत्यंतासत्यपिशब्दस्यज्ञानजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ [४।१।११] शशशृंगशब्दइति ॥ व्योमकमलशब्देनसमानत्वादस्योदाहरणं ॥ [४।१।१५] यौगिकेति ॥ नचयौगिकशब्दानामवयवशक्तिप्राधान्येनबोधकत्वादखंडासद्बोधनमशक्यमितिवाच्यं । अवयवानां स्वशक्त्यसंसृष्टरूपस्यपदार्थांतरान्वयाभिमुखस्यसतःपाचकादेरिवाखंडस्यासतोप्यखंडस्यबोधनसंभवात् ॥ [४।१।१७] वार्तिकेति ॥ खपुष्पवार्तिकेतत्सिद्ध्यधिकरणेउक्तं । कथंतर्हिखपुष्पंतत्सिद्धांतइत्यत्राभावावगतिः । मरुभूमिवदत्रजलमित्यादिवदित्यवेहि । नह्यत्राप्यभावःशब्दशक्यइति ॥ [४।१।१८] प्रत्यक्षेतेति ॥ व्याप्तिज्ञानस्यसद्विषयकत्वनियमादितिभावः ॥ [४।१।१८] शशशृंगादीति ॥ प्रतियोगिनमनंतर्भाव्याभावप्रत्यक्षस्यादर्शनादित्यर्थः । ननुसाक्षादित्यनिषेध्यतयेतिचापरोक्षप्रतीतिविषयविशेषणान्नोक्तदोषइति चेन्न चतुर्थपक्षनिरासेननिरसिष्यमाणत्वात् ॥ [४।१।१९] सन्मात्रेति ॥ अधिष्ठानज्ञानाबाध्यमत्रसद्विवक्षितं । तेनप्रातिभासिकस्यापिपरमतेसद्विशेषतयाश्रयासिद्धिरितिपरास्तं । भ्रममात्रस्यैवोक्तसद्रूपाधिष्ठानविषयतयाश्रयासिद्धिर्माभूदितिमात्रपदं । नच शाब्दत्वमुपाधिः । अनुमितिभ्रमेसाध्याव्याप्तेः । व्यतिरेकव्याप्तौनिश्चितव्यापकाभाववतिव्याप्यसंदेहेनसंदिग्धव्यभिचाराच्च

॥ संस्कारेति ॥ शब्दाभासादिजन्यस्यज्ञानस्यनसंस्कारजनकत्वंप्रमाजन्यएवसंस्कारोहेतुरितिप्रागुक्तत्वाद्वा । अन्यथातत्रा प्यनिर्वाच्यगोचरसंस्कारादनिर्वाच्यांतरमेवकथंनोत्पद्येत । यत्तुसंस्कारस्यनतावत्साक्षात्प्रतीतावुपयोगः । स्मृतित्वापत्तेः । किंत्वर्थोत्पत्तिद्वारा । तथाचसंस्कारनियामकताप्यनिर्वाच्यपक्षएवेति । तन्न । अर्थस्यस्मृतित्वापत्त्यातुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥ नृशृंगादिशब्दैरेवेति ॥ शब्दशक्तिभ्रमविरहकालइतिशेषः । तेनशशशब्दस्यनरिभ्रमदशायांनृशृंगशब्देनेवशशशृंगशब्दे नापिनृशृंगस्यप्रतीयमानत्वेननृशृंगशब्देनैवप्रतीयमानत्वंनतस्यविशेषइतिनिरस्तं ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वप्रकारकभ्रांतेःसत्त्व सापेक्षत्वेतवमतेपिरूप्यस्यसद्विलक्षणत्वात् साभ्रांतिर्नस्यादित्यर्थः ॥ संबंधादाविति ॥ तथाचतवमतेपिरूप्यस्यज्ञानेनसं बंधः । भातीत्यादौकर्तृत्वादिकंचनस्यात् ॥ दुष्टादिति ॥ स्वरूपयोग्यस्यसहकारिविशेषसमवधानेसतिकार्यविशेषजनकत्वद र्शनादिंद्रियस्याप्यसन्निहिततत्तादिज्ञानजनकत्वेनयोग्यत्वात् ॥ प्रमायामेवेति ॥ नचसन्निकर्षोपिसामान्यसामग्र्यैवेति वाच्यं । सन्निकर्षेसतिक्वाप्यप्रमायाअदर्शनेनप्रत्युतप्रमायाएवदर्शनेनेंद्रियवदुभयानुगत्यभावेनसन्निकर्षस्यसामान्यसामग्री त्वाभावात् । अतएवोक्तंमणिकृता । असन्निकृष्टमपिदोषवशाद्भासतइत्युपेयमिति ॥ अन्यथेति ॥ अपरोक्षज्ञानमात्रेसन्नि कर्षस्यहेतुत्वे ॥ अयंदोषइति ॥ अनिर्वाच्यस्यापरोक्षज्ञानंह्यविद्यावृत्तिर्वातत्प्रतिबिंबितःसाक्षीवा । नोभयमपिसन्निकर्ष जन्यं । तथात्वे अनिर्वाच्यत्वे ॥ तस्येति ॥ रूप्येप्रतीतस्येदंत्वस्यव्यावहारिकत्वस्यचसत्त्वेनप्रतीतिंविनाप्रातिभासिकत्वासं

भवादित्यर्थः ॥ तदपीति ॥ रूप्येप्रतीतेदंत्वादौयत्सत्त्वंप्रतीतंतस्याप्यनिर्वाच्यस्यप्रातिभासिकत्वायसत्त्वांतरवत्तयाप्रतीतिर्वाच्या । एवंसत्त्वेप्रतीतसत्त्वस्यापिप्रातिभासिकत्वायसत्त्वांतरवत्तयेत्यनवस्था ॥ तयोरपीति ॥ रूप्येनिषिध्यमानेइदंत्वपारमार्थिकत्वेसतीवाऽसद्विलक्षणेवाऽसतीवा । आद्येनिषेधायोगः । द्वितीयेऽनवस्था । असद्विलक्षणयोःस्वरूपेणनिषेधायोगात्तयोरपिपारमार्थिकत्वांतरेणनिषेधोवाच्यः । तद्गतपारमार्थिकस्याप्यसद्विलक्षणत्वेपारमार्थिकत्वांतरेणेत्यनवस्था । तृतीयेसतः सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिर्दुर्वारेत्याह ॥ तेचेति ॥ रूप्येनिषिध्यमानेइदंपारमार्थिकत्वे ॥ सत्त्वेनापरोक्षेइति ॥ सत्त्वनिषेधस्य सत्त्वप्रसक्तिपूर्वकत्वात्प्रकृतेचपरिशेषात्प्रत्यक्षरूपैवप्रसक्तिरितिभावः ॥ अन्यथात्वमिति ॥ अन्यप्रकारत्वमन्यरूपत्वमिति यावत् । अनिदंरूप्येइदंत्वमव्यावहारिकेव्यावहारिकत्वं । तस्य अपारमार्थिकेनिषिध्यमानस्यपारमार्थिकत्वादेः । सुधायांतुशुक्तिकेदमंशस्यरजतत्वसंसर्गोरजतस्यचेदंतासंसर्गोऽन्यथात्वशब्दार्थः । सत्त्वशब्देनरजतेशुक्तिकासत्त्वसंसर्गइतिव्याख्यातं । अत्रानिर्वचनीयेरूप्येप्रतीयमानयोरिदंत्वव्यावहारिकत्वयोः । तत्रनिषिध्यमानपारमार्थिकत्वस्यासतएवापरोक्ष्यमनवस्थाभयात्त्वरंप्रतिस्वयमापादितं । सुधायांतुइदंतारजतत्वयोरितरेतरसंसर्गस्यरजतेशुक्तिकासत्त्वसंसर्गस्यचानिर्वचनीयस्यतथैवप्रतीतौ प्रवृत्त्ययोगाद्व्यावहारिकतयाप्रतीतिर्वाच्या । तद्व्यावहारिकतायाःसत्त्वेउक्तसंसर्गद्वयस्यप्रातिभासिकत्वायोगादसत्याएवतस्या आपरोक्ष्यमायातं । तस्याअप्यनिर्वाच्यत्वेतथैवतस्याःप्रतीतौप्रवृत्त्ययोगादनिर्वाच्यायास्तस्याःव्यावहारिकत्वेनापरोक्ष्यंवाच्यं ।

अनिर्वचनीयव्यावहारिकतागतव्यावहारिकत्वस्यसत्त्वेतदाश्रयव्यावहारिकतायाअनिर्वाच्यत्वायोगादसदेवव्यावहारिकत्वमप
रोक्षतयाप्रतीयतइतिवाच्यं । तद्व्यावहारिकत्वस्याप्यनिर्वाच्यत्वेउक्तरीत्यानवस्थेत्युक्तमित्याह ॥ [४२०।१९] टीकायांत्विति ॥ इदंत्व
मिदंत्वसंसर्गः । सत्वंसत्वसंसर्गः ॥ [४२०।२०] सत्त्वायोगादिति ॥ इदंत्वादिसंसर्गद्वयस्यानिर्वाच्यत्वविरोधात् । नहियस्यसत्त्वंसत्तद
निर्वाच्यमितिसंभवतीत्यर्थः ॥ [४२०।२०] प्रवृत्तीति ॥ नह्यनेनानिर्वाच्यंक्वचिदर्थक्रियासूपयुज्यमानंदृष्टं । येनतद्भावंप्रतीत्यापिप्रवर्तेत
॥ [४२०।२०] सत्त्वेनेति ॥ व्यावहारिकत्वेनेत्यर्थः ॥ [४२०।२३] सत्वइति ॥ व्यावहारिकत्वे । अत्रपक्षद्वयेपीदंत्वादेरेवासत्त्वमुक्तं । अनवस्थो
पपादनभेदेनतुपक्षभेदइतिवोध्यं ॥ [४२०।२३] अनिर्वाच्येति ॥ सद्विलक्षणस्येत्यर्थः । एतेनसत्त्वस्यसत्त्वप्रतीतावतिरिक्तसत्त्वानपेक्षे
तिनिरस्तं । सत्त्वप्रतीतिंविनासत्त्वस्वरूपासिद्धेः ॥ [४२०।२४] असतःसत्त्वस्येति ॥ ननुतत्सत्वंस्वरूपतोनसत् । विज्ञानतोपिनसत् ।
सत्त्वेनाप्रतीतेः । तथाचसतिकथंतन्निबंधनोव्यवहारइतिचेन्न । सत्त्वेनाप्रतीतस्यासतोपिसत्त्वस्यप्रतीतिमात्रादेवव्यवहाराद्यु
पपत्तेः । नहिममतेप्यर्थोहेतुः । येनासतोर्थस्यस्वरूपसिद्ध्यर्थंसत्त्वेनतज्ज्ञानमपेक्षेतेति । ननुरूप्यस्यसदसदात्मकत्वेसद्रूप्य
मितिज्ञानस्यभ्रमत्वंनस्यात् । रूप्यस्यसद्रूपत्वादित्यतआह ॥ [४२०।२६] असदेवेति ॥ तवमतेरूप्यस्यासद्विलक्षणत्वेप्यसदेवरू
पा० १५४ प्यमितिबाधस्यभ्रमत्वंयथानायातितस्यतत्रविद्यमानसद्वैलक्षण्यविषयत्वात् , एवंसद्रूप्यमितिभ्रमस्याविद्यमानासद्वैलक्षण्यविष

यत्वेनभ्रमत्वमक्षतमेव । तथाचप्रातीतिकमपितत्रसत्त्वंमास्तुवाधोसत्त्वविषयकोस्तु ॥ [४३।१।३] सदसदात्मकत्वमिति ॥ सद
सदात्मकत्वंयत्सत्वंतद्भ्रांतौविषयोस्तु । नन्वेवंसच्चासच्चरजतमित्याकाराप्रतीतिःस्यात् । न । वस्तुतोरजतस्यतथात्वेपि
प्रतीतेस्तदाकारत्वाभावात् । अन्यथातवमतेपिसदसद्विलक्षणमित्याकाराप्रतीतिःस्यात् । बाधकालेत्विष्टापत्तिरित्याह ॥
[४३।१।३] अन्यथेति ॥ [४३।१।७] प्रथमोपस्थितत्वादिति ॥ अभावापेक्षयाभावस्यप्रथमंबुद्धिस्थत्वात् ॥ [४३।१।७] कल्पकत्वादिति ॥ भावप्रयोज
ककल्पनानंतरमभावेनजिज्ञासाभवतीतिभावप्रयोजककल्पनाभावेप्रयोजकस्यकल्पिकाभवतीत्यर्थः ॥ [४३।१।८] बाधप्रतीत्योरिति ॥
नचप्रतीतौनसत्त्वंतंत्रं । उभयमतेपिरूप्येऽभावादितिवाच्यं । रूप्यएवसत्त्वस्यप्रतीत्यापाद्यमानत्वात् । तदिदमाह ॥ [४३।१।९] सत्त्वा
[४२।१।१०] त्प्रतीतिरिति ॥ नन्वसत्त्वंनबाधेप्रयोजकं । नृशृंगादावसत्त्वेपिवाधादर्शनादित्यतआह ॥ नृशृंगादाविति ॥ यथातवम
तेनृशृंगादावबाध्येबाधप्रयोजकत्वेनाभिमतस्यसद्वैलक्षण्यस्यसत्त्वेपितस्ययथाबाधंप्रतिप्रयोजकत्वाक्षतिः तथाऽसत्त्वस्यनृशृंगा
दौसत्त्वेपिनक्षतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६१ ॥ ७ ॥ [४३।१।१५] प्रागभावा
दीति ॥ यस्तुप्रागभावादिदशायांघटादेस्तत्प्रतियोगित्वमेवनास्तीत्याक्रोशतिसतुशास्तायदूनांभविता । कंसवधाख्यानमित्या
दिवचःश्रावणीयः । योपिचानागतवर्तमानातीतावस्थाःक्रमेणाविर्भावयंस्तिरोभावयंश्चानिर्वाच्योघटःकालत्रयेप्यनुस्यूतइत्याह
सतुकरकेभग्नेपातुंकरकांतरंनाददीत ॥ [४३।१।१६] सत्त्वस्येति ॥ ब्रह्मणिबाधप्रसंगस्त्वसद्विलक्षणत्वस्यबाध्यत्वेतंत्रत्वेपिसमानइति
भावः । नन्वनिर्वाच्येपिसत्त्वमस्ति । न । बाधानुपपत्तेः । पारमार्थिकसत्त्वाभावाद्बाधोभविष्यतीतिचेत् तर्हिपारमार्थिकस

त्त्वाभावरूपमसत्त्वमेववाध्यत्वात्सिद्धं ॥ अन्यथेति ॥ कुत्रचित्सतएवान्यत्रसत्त्वमितिकल्पने ॥ सत्त्वंचेति ॥ युक्तमित्यनेनसंवध्यते । भ्रमविषयोपिप्रामाणिकइत्यतआह ॥ नहीति ॥ दुष्टेति ॥ दोषयुक्ता । तस्यांदुष्टसामग्र्यांसत्यांशृंगानुपलंभोनास्तिशृंगस्यैवोपलंभात् । शृंगानुपलंभनेसाशृंगोपलंभकसामग्रीनास्ति । तथाचयोग्यतायांनानुपलब्धिरनुपलब्धौचनयोग्यतेत्यर्थः ॥ शृंगानुपलब्धिरिति ॥ नचैवंशृंगाभावग्राहिण्येवयोग्यता नतुशशशृंगाभावस्येतिवाच्यं । शृंगसामान्याभावग्रहसामग्र्याएवविशेषाभावग्रहसामग्रीत्वात् ॥ अभावप्रत्यक्षत्वइति ॥ अन्योन्याभावस्यात्यंताभावस्यच । ननुशृंगाभावग्रहसामग्र्यैवकथंशशशृंगाभावग्रहइत्यतआह ॥ कथमन्यथेति ॥ प्रतीतिवलादेवतथाकल्प्यतइत्यर्थः । प्रतीतेरन्यथासिद्धिमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचशशइति ॥ शशशृंगशब्दस्यशशेशृंगमित्यर्थत्वेशशशृंगोल्लिखिताभूरित्यादावपिविशकलितपदार्थसत्त्वादप्रसिद्धिर्नस्यात् ॥ गवीति ॥ शशान्वितशृंगस्यगविनिषेधप्रतीतेः । अन्यथागोपदार्थानन्वयप्रसंगात् । एतेनगवाधिकरणकशृंगेशशीयत्वंनास्तीत्यर्थः । तेननगोपदार्थानन्वयइतिनिरस्तं । गोरेवाधिकरणत्वप्रतीतेः ॥ भूतलइति ॥ भूतलेघटसंसर्गविशेषोसन्नेवयोनिषिध्यतेतथाशशेपिशृंगसंसर्गोसन्नेवेत्यर्थः । ननूभयत्रापिघटमात्रंशृंगमात्रंचनिषिध्यतामित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ शब्दाभासेति ॥ एतच्चोपलक्षणं । शृंगेशशीयत्वग्रहस्यैवशशीयत्वावच्छिन्नशृंगग्रहत्वात् ॥ संसर्गाभावोविषयइति ॥ ननुयन्निवंधनायत्प्रतीतिस्तदभावनिवंधनैवतदभावप्रतीतिः । इहचघटास्तित्व

प्रतीतिःसंयोगनिबंधनेतितद्भावप्रतीतिःसंयोगाभावनिबंधनैव । सचसंयोगस्तात्विकएवेत्यतआह ॥ [४२२।२६] भूतलेघटोस्तीति ॥ नहिभूतलेघटोस्तीतिबुद्धिःसंयोगमात्रविषया । किंतुभूतलघटसंयोगविषया अतोऽभावधीरपितत्संयोगविषयैव । सचसंयोगो सन्नेव । तदिदमुक्तं ॥ [४२२।२६] तत्संबंधेति ॥ [४२२।२६] तदभावेतिच ॥ [४२३।२] प्रागभावादिर्नसिध्येदिति ॥ नास्तिनष्टोनभविष्यतीतिविलक्षणव्यवहारोपितत्तत्कालरूपविशेषणवैलक्षण्यादितिभावः ॥ [४२३।३] संसर्गस्येति ॥ अतएवभूतलेघटोनास्तीतिधीः । अन्यथाघटो नास्तीत्येवस्यात् ॥ [४२३।७] अन्यएवेति ॥ अत्रएवशब्दात्परंवाशब्दानुषंगः । तेनपक्षत्रयंबोध्यं ॥ [४२३।१०] नद्वितीयइति ॥ द्वितीयतृतीय समुदायेद्वितीयशब्दः ॥ [४२३।११] इष्टेति ॥ असत्त्वात्संयोगस्य ॥ [४२३।११] दंडइति ॥ दंडीनास्तीतिबुद्धिंप्रतिविशेषणासंकीर्णविशेष्यस्याभावप्रतियोगित्वानुभववदिहसंयोगासंकीर्णस्यघटस्याभावप्रतियोगित्वाननुभवात्संयोगमात्रस्यैवाभावप्रतियोगित्वंकल्प्यतइत्यर्थः । क्लृप्तैरित्यादिनातृतीयपक्षनिराकरणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६२ ॥

॥ ७ ॥ [४२३।१५] पंचभूतेति ॥ पृथिव्यप्तेजांसिसच्छब्दानिवाय्वाकाशावसच्छब्दौ ॥ [४२३।१५] अप्रसक्तेति ॥ नचनोसदासीदित्यनेनसद्भिन्नत्वेउक्तेऽसत्त्वस्यप्रसक्तिरितिवाच्यं । श्रुत्याप्रसक्तस्यश्रुत्यानिषेधायोगात् । अन्यथाषोडशिग्रहणेविकल्पोनस्यात् । अतएव ॥२६८॥ नतौपशौकरोतीत्यत्रनञःप्रतिषेधार्थत्वेस्थितेतस्यप्राप्तिपूर्वकत्वादाज्यभागयोश्चपशौशास्त्रादन्येनप्राप्तेरभावाच्छास्त्रप्राप्तस्यच

सर्वथानिषेधायोगात्तशावाच्यभागयोर्विकल्पइतिदशमेभिहितं । असतोप्रसक्तेर्ननिषेधइतिस्वोक्तिविरोधश्च ॥ तदानीमित्य
स्येति ॥ असतःसदासत्त्वात् । नचतदानीमित्यस्यरजःप्रभृतिभिरन्वयइतिवाच्यं । सच्छब्दस्यपंचभूतपरत्वेतदानीमित्यस्य
सर्वान्वयेनवाक्यार्थसंभवेप्रक्रमभंगकल्पनायोगात् । अतएवतदानींप्रलयकालेवस्थितंतदस्यमूलकारणंतन्नासदित्यादिनातदा
नींशब्दस्यासंदाद्यन्वयोमाधवीयभाष्येभिहितः । सच्छब्दस्यप्रसिद्धसत्यपरत्वेदोषमाह ॥ नोसदिति ॥ नचनासदासीदित्यस्य
पारमार्थिकसत्यपरत्वेनव्यावहारिकसतोरजःप्रभृतेर्निषेधस्यततःप्राप्त्यभावइतिवाच्यं । तर्हिप्रातिभासिकनिषेधार्थमन्यद्वाच्यं
स्यात् ॥ ब्रह्मापीति ॥ नन्वतदेकंब्रह्मसदासीन्नतुसदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थे नब्रह्मणोनिर्वाच्यत्वप्रसंगइतिवाच्यं । तर्हितद
नंतरवाक्याभिहितेतमसिसदादिवैलक्षण्याभावएवसन्निधानादन्यायेन । नतुसदादिवैलक्षण्यं ॥ ७ ॥ श्रुत्यर्थापत्तिभंगः
॥ ६२ ॥ ७ ॥ असदेवरूप्यमभादितीति ॥ नचासदात्मनासदभादितिबाधस्याकारःस्यादितिवाच्यं । एकदेशबाधेनैववि
शिष्टबाधसंभवात् ॥ विमतमित्यादि ॥ नचाद्यानुमानेशब्दैकसमधिगम्यत्वं द्वितीयतृतीययोश्चपरोक्षत्वमुपाधिरितिवाच्यं ।
प्रथमोपाधौशाब्दज्ञानानुव्यवसायविषयेनृशृंगादौद्वितीयेतथाविधानुव्यवसायादौसाध्याव्याप्तेः । उपाधिमतिब्रह्मणितज्ज्ञाने
वासाध्याभावादप्रयोजकत्वंच ॥ इदमंशानिष्ठत्वेनाग्रहइति ॥ रूप्यतादात्म्येरूप्यत्वसंसर्गेचेदमंशनिष्ठत्वमसदेवेत्यर्थः ॥
इष्टाभेदेति ॥ पुरोवर्तिनीष्टाभेदस्यासत्त्वात् । भेदाग्रहस्यत्वप्रयोजकत्वात् ॥ सन्मात्रेति ॥ नचव्यधिकरणप्रकारकत्वेना

प्रामाण्यमितिवाच्यं । व्यधिकरणप्रकारकत्वंहितदुल्लेखित्वंवातस्यज्ञानेनस्वरूपसंबंधोवा । उभयमप्यव्यधिकरणंप्रकारंव्यधि करणत्वेनोल्लिखतिज्ञानेप्यस्ति । तस्मात्तथाविधप्रकारस्यपुरोवर्तिनिष्ठत्वेनग्रहणमेवव्यधिकरणप्रकारकत्वं । तच्चासदेवेत्यस द्विषयसत्तानिश्चयत्वेनैवाप्रामाण्यमितिवयमालोचयामः ॥ [४३४।५]तस्यापीति ॥ तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वावच्छेदेनैवविशेषणज्ञानस्यज नकत्वादित्यर्थः ॥ [४३४।६]उक्तत्वादिति ॥ इदंचरूप्यंचजानामीतितदाकारापत्तेरुक्तत्वात् ॥ [४३४।६]निष्प्रकारकत्वेनेति ॥ विशेषणज्ञा नजन्यत्वाभावान्निष्प्रकारकत्वापातेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्थनं ॥ ६४ ॥ ७ ॥ [४३४।७]तथात्वइति ॥ ननूत्पादादिप्रतीतिरियंभ्रांतिकालेआपाद्यतेबाधसमयेवा । नाद्यः । पूर्वोत्पन्नाविनष्टशुक्त्यभिन्नतयाग्रहस्यैवप्रतिबंधकत्वात् । नद्वितीयः । अत्यंताभावग्रहस्यैवप्रतियोगिग्रहइवैतदुत्पादादिग्रहेप्रतिबंधकत्वात् । नहितदत्यंताभावाधिकरणत्वेनप्रतीतेउ त्पादविनाशप्रतीतिरस्ति । मैवं । इदानीमुत्पन्नरूप्याभेदेनेदंविशिष्टरूप्येउत्पत्त्यादिप्रत्ययस्यचोदितत्वात् । समारोप्यधर्मस्यै वविषयेप्रतीतेश्च । उत्पादादिप्रत्ययेनैवात्यंताभावप्रतीतिप्रतिबंधसंभवेनबाधासिद्धेश्च । नहितदुत्पत्त्यधिकरणेतदत्यंताभाव धीरस्ति ॥ [४३५।१]पारमार्थिकत्वस्यापीति ॥ ननुनप्रतीतिकालप्रतीतंपारमार्थिकत्वंनिषिध्यते किंत्वन्यत्रवृत्तेरेवेतितेनाकारेणरज तस्यैवनिषेधइतिचेन्न । येनाकारेणानिषेधस्तेनरूपेणप्रतियोगिप्रसक्तौपारमार्थिकत्वस्यरूप्यतुल्यत्वात् । नचव्यधिकरणधर्मा वच्छिन्नाभावप्रतीतौनविशिष्टप्रसक्तिरुद्देश्या । प्रत्येकप्रसिद्ध्यैवतत्प्रतीत्युपपत्तेरितिवाच्यं । तथापिनिषिध्यमानस्यनिषेध्यताव च्छेदकवैशिष्ट्येनप्रतीतिंविनानिषेधायोगेननिषिध्यमानस्यानिर्वचनीयस्यतदवच्छेदकपारमार्थिकत्ववैशिष्ट्यज्ञानमवर्जनीयमिति

पारमार्थिकत्वमपिरजततुल्यमेव ॥ [४२४।१०] नेहनानेति ॥ प्रातिभासिकनिषेधस्यव्यावहारिकविषयत्वेव्यावहारिकनिषेधस्यतात्विक
विषयत्वंस्यात् ॥ [४२४।११] तस्येति ॥ आपणस्थरूप्यस्य । ननुभ्रमेणैवतत्प्रसक्तिरस्त्वित्यंतआह ॥ [४२४।११] अन्यथेति ॥ नन्वप्रसक्तस्यैवाप
णस्थरूप्यस्यनिषेधोस्तु तथापिनातिप्रसंगइतिशंकते ॥ [४२४।११] आभासस्येति ॥ यत्प्रतीतमितिप्रतीतिनिषेधयोर्वैयधिकरण्यस्य
त्वयांगीकृतत्वात्तवतत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिविरोधइत्यर्थः ॥ [४२४।१२] प्रतिपन्नेति ॥ शुक्तौप्रतीतरूप्यस्यानिषिद्धत्वात् ॥ [४२४।१२] प्रसक्ते
स्येति ॥ नचतस्यस्वरूपेणनिषेधेतस्यासत्त्वापत्तिः । इष्टत्वात् ॥ [४२४।१३] निषेधसंभवइति ॥ निषेधज्ञानजनकप्रतियोगिप्रसक्तिवि
षयस्यैवाभावप्रतियोगित्वात् । एतेनस्मृतिरूपाप्रसक्तिःसंभवतीतिनिरस्तं । नन्वधिकरणेनिषेध्यारोपंविनैवप्रतियोगिस्मरणा
धिकरणानुभवादिनैवनिषेधज्ञानमस्त्वित्यतआह ॥ [४२४।१४] अनारोपेति ॥ अन्यथातस्यबाधत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं प्रसक्तप्रतिषेधा
त्माबाधोख्यातौनयुज्यतइति ॥ [४२४।१५] तत्रापीति ॥ अनाभासेपि ॥ [४२४।१६] निषेधस्यप्रसक्त्यर्थमिति ॥ निषेधोपपादकप्रसक्त्यर्थं
॥ [४२४।१६] त्वन्मतइति ॥ अन्यथाख्यातिभयादितिभावः ॥ [४२४।१६] तदारोपमिति ॥ स्मर्यमाणघटारोपंविना । नन्वाभासस्यप्रसक्त्याऽ
नाभासस्यप्रसक्तिः । किमिदंरजतमित्याकारेणवारजतमित्याकारेणवा । नाद्यइत्याह ॥ [४२४।१७] आभासइतीति ॥ इदंरजतमित्य
प्रसक्तेः । द्वितीयमाशंक्यनिराकरोति ॥ [४२४।१८] नचेति ॥ ननुशुक्तिरूप्यस्यापणस्थरूप्येणप्रातीतिकस्यसामान्यस्याभावेतदर्थिप्रवृ

त्यनुपपत्त्यातदुभयसामान्यमेकमावश्यकमितिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकंज्ञानंप्रतियोग्यविषयकमप्यभावप्रतीत्युपयुक्तंसंवृत्तमितिमैवमित्याह ॥ [४३४।१८] आभासेति ॥ उभयानुगतसामान्यंकिमाभासएववाऽनाभासएववोभयावच्छेदेनोभयरूपंवा । नाद्यौ । उभयोराभासत्वस्यानाभासत्वस्यवाऽऽपातात् । नतृतीयः । दृष्टविरोधादविभ्यतैकमनुगतंरूप्यमेवतथेतिस्वीकर्तव्यत्वात् । तेनसामान्येनापणस्थरूप्यस्यैवपुरोवर्तिनिप्रतीतिसंभवाच्च । प्रवृत्तिंप्रतितुनरूप्यत्वसामान्यंहेतुः । किंतुरूप्यज्ञानमेव । नन्वाभासानुगतसामान्याभावेप्यनाभासस्यरजतत्वसामान्यप्रत्यासत्त्याभानमस्तु । नचान्यथाख्यात्यापत्तिः तस्यस्वरूपेणैवभानात् । पुरोवर्तितादात्म्येनभानस्यान्यस्यानिर्वचनीयत्वादित्यतआह ॥ [४३४।१९] फलबलेनेति ॥ अतिप्रसंगः सार्वज्ञादिप्रसंगः ॥ [४३४।२०] सकर्तृकत्वस्येति ॥ नचेष्टापत्तिः । जीवस्येश्वरस्यवातत्कर्तृत्वासंभवात् । ननुभट्टमतेक्षित्यादेरकर्तृकत्वेपिसोपादानत्ववद्रूप्यस्यापितथास्त्वित्यतआह ॥ [४३४।२०] अविद्येति ॥ सोपादानत्वेप्यज्ञानोपादानत्वंनाध्यस्तस्यसंभवतीत्याह ॥ [४३४।२१] इदमिति ॥ [४३४।२२] तदनन्तुविद्धस्येति ॥ एतेनशुक्त्यज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणमितितदेवोपादानमितिनिरस्तं । अन्वयव्यतिरेकयोर्निमित्ततायामुपपत्तेः ॥ [४३४।२२] परोक्षधीरिति ॥ नचप्रमातृगताज्ञाननाशेपिविषयगतंतदस्तीतिवाच्यं । पीतभ्रमकालेशंखेश्वैत्यासिद्ध्याश्वेतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगेइष्टापत्तिंपरिहरति ॥ [४३४।३५] अयंघटइत्यत्रेति ॥ ननुयदाघटत्वंपटत्वविरुद्धतयावगतंतदातद्दर्शनंविरोधिदर्शनमेवेतिकथंनेष्टापत्त्यवकाशः । यदाघटत्वस्यपटत्वविरुद्धतयानज्ञानंतदाघटत्वज्ञानेनतदज्ञानना

शेपिपटत्वविरुद्धत्वाज्ञानस्यसत्त्वात्तदुपादानकएवभ्रमइत्यतआह ॥ [४२४।२६] युक्तैवेति ॥ घटत्वस्यपटत्वविरुद्धतयावगमेपिपुरोवर्ती
दंत्वपटत्वयोर्विरुद्धत्वानवगमादाप्तिगौरवादयंपटइतिवाक्याभासात्पुरोवर्तिनिपटत्वबुद्धेरनुभवसिद्धत्वात्सायुक्तैव ॥ [४२४।२६] साक्षि
वेद्यइति ॥ नचाज्ञानस्यसुखादीनांचस्वरूपेणसाक्षिवेद्यत्वेपिज्ञानाभावभिन्नत्वेदुःखाभावभिन्नत्वादिनानतद्वेद्यत्वं । किंत्वनु
पलब्धिवेद्यत्वं । तथाचतदज्ञानमेवभ्रमोपादानमितिवाच्यं । अज्ञानत्वस्याभावविलक्षणत्वादिरूपतयाऽज्ञानत्वेनावगतेऽज्ञा
नेसुखत्वस्यानुकूलत्वादिरूपतयासुखत्वेनावगतेचसुखादौज्ञानाभावदुःखाभावत्वाद्यारोपस्यानुभूयमानत्वात् ॥ [४२५।१] परोक्षेति ॥
नचपरोक्षाध्यासंप्रतिप्रमातृगताज्ञानमेवोपादानं तच्चपरोक्षज्ञानेनापिनिवर्ततइतिवाच्यं । श्वैत्यानुमित्याप्रमातृगताज्ञाननाशे
सतिशंखेपीताध्यासोनस्यात् ॥ [४२५।२] रूप्यंदृष्ट्वेति ॥ ननुरूप्यतद्धियावुदीच्यज्ञानेनस्वोपादानेप्रविलीयेते । उपादाननिवृत्तिःपरं
नभवति । अधिष्ठानतत्वज्ञानाभावात् । रूप्यबुद्ध्यंतरोत्पत्तिस्त्विदमाकारांतःकरणवृत्तिसद्भावेऽनुत्पन्नाधिष्ठानेतत्वसाक्षात्का
रस्यभवत्येव । तदभावेतुतद्विलंबादेवविलंबइति । मैवं । प्रविलयःकिंध्वंसोवापिशाचादिवत्तिरोधानंवा । आद्येतस्यपुनरुत्प
त्त्यसंभवात्तज्ज्ञानासंभवः । नद्वितीयः । पिशाचादिवद्रूप्येतिरोधानशक्तेरभावात् ॥ [४२५।५] स्वगोचरेति ॥ स्वविषयव्यवस्थापक
त्वादित्यर्थः ॥ [४२५।५] अर्थेति ॥ भ्रमभिन्नज्ञानस्यैवस्वविषयशूरत्वमित्यर्थः ॥ [४२५।७] तात्विकत्वेति ॥ नचापरोक्षप्रतीत्यांत्रिकालाबाध्य

त्वरूपंतात्विकत्वंनविषयइतिवाच्यं । स्वकालेसत्ताग्राहकस्यत्रिकालेऽसत्त्वाभावग्राहकत्वस्योक्तत्वात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ आविद्य करजतोत्पत्तिभंगः ॥ ६८ ॥ ७ ॥ त्वन्मतइति ॥ नन्विदमंशस्याध्यस्तत्वेपिनैदमितिव्यात्मकं । इदंत्वाधिष्ठानस्यचस्वप्र काशत्वात् । नहिवयंसर्वत्राध्यासेव्यात्मकतांब्रूमः । अपित्वंतःकरणवृत्तिसापेक्षाधिष्ठानप्रकाशाइति । मैवं । इदमंशाधिष्ठान स्यस्वयंप्रकाशःइदमंशावच्छिन्नस्यवृत्तिकृतइतिव्यात्मकतास्पष्टैव ॥ स्वाप्नेति ॥ ननुस्वप्नेशुक्तीदमंशरूप्ययोरुभयोरप्यध्यस्त त्वादविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्यस्वप्रकाशत्वान्नचरूपत्वमितिचेन्मैवं। स्वप्नेइदमंशस्याबाधेनतदंशेउत्कृष्टाऽविद्यावृत्तिः। रूप्यस्यस्वप्नएवबाधेनतदंशेऽपकृष्टासेतिव्यात्मकता अविद्याधिष्ठानचिन्मात्रेस्वयंप्रकाशः स्वप्नाधिष्ठानेऽविद्यावच्छिन्नेऽविद्या वृत्तिप्रयुक्तःप्रकाशइतिचतुरात्मतायादुर्वारत्वात् ॥ चाक्षुषत्वादीति ॥ नचचाक्षुषेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यापरिणा मत्वेनचाक्षुषत्वोपचारइतिवाच्यं । इदंपश्यामीतिवत्पीतंपश्यामीत्यनुभवेनोपचारकल्पनेमानाभावात् ॥ अध्यस्तत्वनिय मादिति ॥ तथाचनकेवलसाक्षिभास्यत्वमितिभावः ॥ अनवस्थानादिति ॥ नन्वविद्यावृत्तिप्रतिभासकेचैतन्येऽविद्यावृत्तेः स्वतएवोपाधित्वेनवृत्त्यंतरानपेक्षत्वान्नानवस्थेतिचेन्मैवं । अविद्यावृत्तेःप्रातिभासिकतयाप्रतीतिंविनासत्त्वायोगेनतत्प्रतीतौत स्यासत्त्वंसत्त्वेचतस्याउपाधित्वमित्यन्योन्याश्रयात् । ननुज्ञानाकारेणैवसविषयकत्वेसाकारवादापातोतीतविषयवदुपपादने प्यपरोक्षत्वानुपपत्तिरित्यतआह ॥ ज्ञानगताकारेणैवेति ॥ ज्ञानस्वरूपमात्रेणेत्यर्थः । अविद्यावृत्तेःपरोक्षवृत्तिविलक्षणाका रत्वेनार्थंविनाप्यपरोक्षत्वोपपत्तेः ॥ अन्यथेति ॥ दोषाणांस्वाश्रयजन्यएवातिशयाधायकत्वाभावे ॥ पीतत्वेति ॥ पीतत्वा

दिविषयोविद्यावृत्तिरूपोभ्रमःस्यात् ॥ ज्ञानैक्यानुभवविरोधादिति ॥ एकत्वप्रयोगसमर्थनेप्यनुभवविरोधस्यापरिहारात् ॥ एकविषयेति ॥ एकविषयकप्रत्यक्षानुमित्यादीनामप्यैक्यापातादित्यपिबोध्यं ॥ कल्पितस्येति ॥ बाधकालेऽर्थैक्याभावेपिज्ञानैक्यानुभवादित्यर्थः ॥ बाधकालइति ॥ इदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यतादात्म्येनाननुभवादित्यपिबोध्यं ॥ भेदधीप्रसंगादिति ॥ नचभेदग्रहसामग्रीभेदान्नभेदग्रहः । कदाचिदपिबाधकालेवृत्तेर्भेदग्रहस्यासिद्धेः । सर्वदाभेदग्रहसामग्रीविरहस्यवक्तुमशक्यत्वात् । यत्तुभ्रमकालेविषयैक्यग्रहनियमवज्ज्ञानैक्यग्रहनियमः । तंविनापिप्रवृत्त्याद्युपपत्तेः । तथाचबाधकालेनतद्भेदग्रहइति । तन्न । नहिप्रवृत्त्यादिप्रतिबंधार्थंवृत्तिभेदग्रहमाचक्ष्महे । किंतुबाधेनार्थयोरिवज्ञानयोरपिभेदग्रहं । अर्थतथात्वव्यवस्थापकत्वाद्बाधस्य ॥ इदंवृत्तेरिति ॥ नन्विदंवृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेनतदवच्छिन्नचैतन्यविषयकाज्ञानाभावेपीदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितंशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगोचरमज्ञानमस्त्येव । तथाचेदंवृत्तिराश्रयावच्छेदिका । नतुविषयावच्छेदिकेति । मैवं । अधिष्ठानावरणंविनाऽन्यथाभावरूपविवर्तायोगात् । आवरणंचतद्विषयकत्वंविनानयुक्तमितीदंवृत्तिविषयकाज्ञानस्यैववक्तव्यत्वात् ॥ शुक्तितत्वमिति ॥ ननुशुक्तितत्वाज्ञानस्यैवोभयपरिणामित्वाच्छुक्तितत्वज्ञानेचतदज्ञाननाशाद्रूप्यतद्वृत्त्योर्निवृत्तिरिति । मैवं । अज्ञानद्वयविवर्तत्वोक्त्ययोगात् ॥ रूप्यंप्रतीतेति ॥ रूप्यमुद्दिश्य । ननुमिथ्याभूतशुक्तेर्नाधिष्ठानत्वं । सत्यस्यैवाधिष्ठानत्वात् । मैवं । शुक्तेरपिसत्यत्वात् । त्वन्मतेशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापिसात्विकत्वाभावाच्च ॥

[४२५।२६] अविद्यावृत्तेरिति ॥ अज्ञाननिवर्तकस्यैवज्ञानत्वादितिभावः ॥ [४२५।२६] परोक्षेति ॥ अविद्यावृत्तिस्तुनज्ञानं । तत्प्रतिफलितचैतन्यमपिपरोक्षाध्यासेनास्तीतिकिंकृतस्तत्रजानामीतिव्यवहारःस्यादित्यर्थः ॥ [४२६।१] अपवादादिति ॥ इदंवृत्तेःसर्वत्रप्रमात्वादविद्यावृत्तेरज्ञानत्वाज्ज्ञानेप्रमात्वनियमएवस्यादित्यर्थः । नचात्रज्ञानपदेनेच्छाजनकवृत्तिरेवविवक्षितेतिवाच्यं । अविद्यावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावेइच्छाजनकत्वस्यैवासंभवात् । किंचकिमविद्यावृत्तेर्मुख्यज्ञानत्वंनास्त्यौपचारिकमपिवा । आद्यआह ॥ [४२६।२] विवरणइति ॥ व्याख्यातमेतत् । द्वितीयंत्वविद्यावृत्तावप्यस्तीत्याह ॥ [४२६।३] प्रकाशकेति ॥ इच्छादिविलक्षणवृत्तित्वेनैवचैतन्यप्रतिफलनोपाधित्वात् ॥ [४२६।४] फलैक्येनेति ॥ भासकचैतन्यंफलं ॥ [४२६।६] तदभिव्यक्ताभ्यामिति ॥ एतच्चाधिष्ठानचैतन्यविशेषणं ॥ [४२६।९] एतेनेति ॥ इदंरूप्याधिष्ठानयोश्चितोर्भेदेन ॥ [४२६।१०] क्रमिकयोरिति ॥ एतेननावच्छेदकभेदेनफलभेदः किंतुव्यंजकभेदेनेतिनिरस्तं । तस्य चैतन्यस्य ॥ [४२६।११] अन्यथेति ॥ अतदाकारवृत्तावप्यन्याधिष्ठानचैतन्यप्रतिफलने । ननुयत्रविशेष्यस्यरसनाद्यवेद्यत्वंतत्ररासनस्य रसादेःकथमध्यासइतिविशेष्यांशेव्यावृत्तिरितिभ्रमेवृत्तिद्वयसिद्धिरित्यतआह ॥ [४२६।१३] तिक्तइति ॥ विशेष्योपनयसहकृतंरसनादिविशेष्येविशेषणवैशिष्ट्यंगृह्णातीत्येकमेवज्ञानं । अन्यथामधुरोगुडइत्यादावपिवृत्तिद्वयस्वीकारापत्तिस्तुल्यन्यायत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिस्रुततकांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामनिर्वाच्यस्यखंडनं ॥ ७ ॥ ७ ॥ भ्रमस्याद्वैत्यभिमतज्ञानद्वयात्मकत्वभंगः ॥ ६६ ॥ ७ ॥ [४२६।१६] स्वाप्नशुक्ताविति ॥ स्वप्नेबाधाबाधाभ्यामपकर्षोत्कर्षौ । एतेनस्वप्नेपीदमंशस्यना

॥ २७२ ॥

धिष्ठानतावच्छेदकत्वं । तुल्यवदारोप्यत्वात् । किंत्वविद्यायाइतिनिरस्तं । इदमंशस्यतदनवच्छेदकत्वेपिस्वप्नेबाधाभावेनतत्रा
ध्यस्तरूप्यादुत्कृष्टत्वात् ॥ [४२६।१७] पंचमप्रकारेति ॥ नचसंसारकालेसत्त्वस्यायंविभागइतिवाच्यं । मुक्तिदशानुगतब्रह्मसत्त्वासंग्रहा
पातात् । यत्त्वविद्यानिवृत्तौसत्त्वमेवनास्तीतिनतत्संग्रहइति । तन्न । तस्यास्तुच्छत्वापत्तेः । ब्रह्मस्वरूपत्वेत्वसाध्यत्वं ॥ ता
[४२६।१९] त्विकस्येति ॥ ब्रह्मणःशुक्तिरूप्यात्विभागस्यातात्विकत्वेब्रह्मणोपिरूप्यवदतात्विकत्वंस्यात् । क्वचिच्छुक्तिरूप्यादिवेतिपाठः।
सत्वयुक्तः । ननुबाधगम्यत्वंनतात्विकत्वेप्रयोजकं । किंत्वबाध्यत्वं । तच्चनब्रह्मातिरिक्ते । नेहनानेतिश्रुतिविरोधादित्यत
आह ॥ [४२६।२१] अन्यथेति ॥ अस्थूलमनण्वित्यादिप्रपंचाद्विभागश्रुतिः । नेहनानेतिश्रुत्यर्थस्तूक्तः । सत्त्वस्यानुगतस्याभावात्तदवां
तरभेदोनसंभवतीत्याह ॥ [४२७।२] नांत्यइति ॥ ननुसंक्षेपशारीरकेआकाशादौसत्यतातावदेका प्रत्यङ्मात्रेसत्यताकाचिदन्या तत्सं
पर्कात्सत्यताकाचिदन्या व्युत्पन्नोयंसत्यशब्दस्तुतत्रयथाप्रातिभासिकरजतेज्ञातैकसदेकंरजतत्वं लौकिकपरमार्थरजतेचापरंरज
तत्वं तदुभयानुगतंचारोपितानारोपितसाधारणंरजतत्वंरजतशब्दावलंबनं एवमाकाशादावारोपितैकासत्यता । चिदात्मनि
चानारोपितापरा । तदुभयसाधारणीचान्याव्यावहारिकीसत्यतासत्यशब्दावलंबनमित्युक्तत्वेनारोपितानारोपितयोरपिसामा
न्यमस्तीतिचेन्मैवं । उभयानुगतसामान्यस्योभयात्मकतायाविरोधस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकंकिमारोपितकोटावुत्कृष्टंवाऽना
पा० १५५ रोपितकोटौवा । आद्येश्रुत्यादेरुत्कृष्टभ्रांतिहेतुत्वं । द्वितीयेअव्यावहारिकस्येति । उभयत्रहिर्भावेचविरोधइतिभावः । अवा

ध्यस्यपारमार्थिकत्वेदोषमाह ॥ [४२७।५]जगद्बाधकस्येति ॥ तथाचजगद्बाधकज्ञानविषयीभूतप्रकारस्यपारमार्थिकत्वंस्यादित्यर्थः
॥ [४२७।६]तदभावादिति ॥ मायायामायिकत्वस्याविद्यायाआविद्यकत्वस्याभावात् ॥ प्रातिभासिके[४२७।७]त्वांचेति ॥ व्यावहारिकत्वा
भावात् ॥ [४२७।८]असाधारणस्येति ॥ तत्तद्देहावच्छेदेननियतस्य ॥ [४२७।८]व्यावहारिकत्वाचेति ॥ प्रातिभासिकत्वाभावात् ॥ त्वयै[४२७।८]
वेति ॥ रूप्यस्यमायिकत्वंवर्णयता ॥ [४२७।९]अर्थगतेति ॥ अर्थेविशेषेसतितन्निबंधनावर्थक्रियाकारित्वतदभावौ ·। नत्वर्थक्रियाका
रित्वतदभावरूपएवार्थेविशेषइत्यर्थः ॥ [४२७।११]आत्माश्रयादिति ॥ स्वप्नांगनालिंगनादौप्रातिभासिकेपिव्यावहारिकार्थक्रियादर्श
नादित्यपिबोध्यं ॥ [४२७।१३]ब्रह्मधीति ॥ अधिष्ठानधीबाध्यत्वादध्यस्तस्य ॥ [४२७।१२]त्वन्मतइति ॥ तथाचब्रह्मपदंव्यर्थं । ननुब्रह्ममात्र
गोचरायाधीस्तद्बाध्यत्वंविवक्षितं । तादृशीचरमवृत्तिरेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [४२७।१५]तज्ज्ञानस्येति ॥ विशेष्यमात्रगोचरज्ञान
स्याबाधकत्वादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ [४२७।१६]चरमधीति ॥ [४२७।१८]महावाक्येति ॥ तादृशज्ञानस्याप्रसिद्धिरित्यपिबोध्यं ॥ अन्योन्ये
[४२७।२१]तरत्वाभ्यामिति ॥ व्यावहारिकप्रातिभासिकयोरन्योन्यंविद्यमानेयेइतरत्वेताभ्यामित्यर्थः ॥ भेद[४२७।२३]काभावइति ॥ अन्यथा
स्वापेक्षयास्वस्येतरत्वप्रसंगः । ननुव्यावहारिकगतेनेतरत्वेनप्रातिभासिकइतरत्वसिद्धिः प्रातिभासिकगतेनचतेनव्यावहारिके
तत्सिद्धिरिति भेदकाभावेपीतरत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ अन्योन्या[४२७।२३]श्रयाचेति ॥ परिच्छेदार्थमुपसंहरन्वक्ष्यमाणमुपक्षिपति
[४२७।२२]॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ जात्याद्युक्तबलेक्षणानुमितिसत्सूत्रागमानायतोन्यकारच्छिदसिद्धिपूर्वसकलाभासाक्षपक्षक्षितं ।

ब्रह्मैवेदमितिश्रुतिप्रमुखसन्मातृप्रियत्वच्युतंदृश्यत्वादिकुवादिहेतुवटकंकोवाऽऽद्रियाददिहृत् ॥ १ ॥ विश्वंभद्रमवन्तियद्दि विषदःसत्यंतदित्यादिकंश्रुत्यातर्कमुदर्कएववहुलाभद्रादिशब्दंश्रिता । शंकासिद्धिमहांशुकाहनकशाशंकालवोत्सर्गतःप्रामाण्ये नद्दढेक्षणेनविमतेस्तत्वंचितीवस्थितं ॥ २ ॥ शुकादिदिग्गोभिरपींद्रसंपदोयदिच्छयाकाकणिकाधरीकृताः । सवल्लवीपल्लववेल्लितांगुलिर्मुरांद्विषंस्तुष्यतुमेवचःश्रिया ॥ ३ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांसत्तात्रैविध्यखंडनं ॥ ४ ॥ सत्तात्रैविध्यभंगः ॥ ६७ ॥

नविद्याभीराभीरवगतिबिभत्साभिरबुधाजिगीषाभिःकिंतुस्ववचसिशुश्रुत्साभिरकृषि ।
तरंगिण्याख्यांतांबुधजनघनःसूक्तिसलिलैर्नयेत्पूर्णप्रज्ञोदितनिगमसिद्धांतजलधिं ॥ ५ ॥
सद्योजातजटाजपावनसरिद्गोदावरीतीरतोगव्यूतिर्वसतिःसतांकुलवतामंचापुरीतत्रये ।
व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजायतयेमुरारिचरणाव्यासाभिधानाबुधाः ॥ ६ ॥
तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविरभूत्सुरद्रुमयशाआचार्यनारायणः ।
रामाचार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांबुधेरातानीत्सतरंगिणीमिहपरिच्छेदोयमाद्योपियः ॥ ७ ॥

इतिश्रीव्यासरामाचार्यविरचितायांन्यायामृततरंगिण्यांप्रथमःपरिच्छेदः ॥ १ ॥

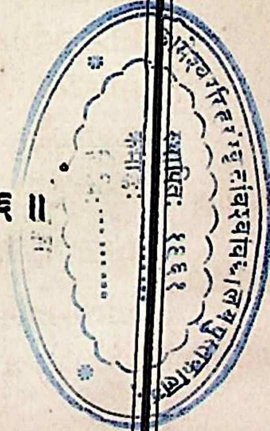

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांप्रथमःपरिच्छेदःसंपूर्णः ॥

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांद्वितीयपरिच्छेदप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीर्भूरितिव्यूह्यनिदर्शयंतीस्वात्मातरात्मानमपींदिरायं । अगूढगूढांगवराःसुरास्तंमयामुरारिंनमयंतुनम्याः ॥ १ ॥ विहंगमानांचभुजंगमानामिनौश्रुतीशौजहितोविरोधं । यमेत्यकैमुत्यनयाविरुद्धश्रुतिश्रितंस्वार्थतयात्रसोर्थः ॥ २ ॥ विश्वनाथाख्यपितरंनारायणपदाग्रजं । पित्राप्तविद्यंचगुरुंनौम्याचार्यकशालिनं ॥ ३ ॥ वेदांतानामखंडार्थपरत्वान्नतेसंसर्गस्यवोधकाः नतरांगुणानांनतमामनंतानामित्याशंकते ॥ [३।१] नन्विति ॥ [३।१] एतदिति ॥ प्रथमपरिच्छेदांतेतस्मादित्यादिनायदुक्तंतदित्यर्थः ॥ [३।१] ऐक्यमिति ॥ एकंपदार्थनिष्ठंअपरमैक्यरूपवाक्यार्थनिष्ठमित्यन्वयः । पदार्थनिष्ठमपिद्विविधमित्याह ॥ [३।३] यथासत्यमिति ॥ जगत्कर्तृत्वादियुक्तस्यपुण्यपापादिविदूरस्यचतत्पदार्थस्यानेवंविधत्वं । पदार्थैनैक्यवोधनासंभवपरिहारायसत्यविज्ञानादिमात्रएवायंतत्पदार्थः । जगत्कर्तृत्वादिकंतुतस्यमायामयंमिथ्याभूतमित्येतदर्थप्रतिपादनपरं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः सोकामयतवहुस्यां तदात्मानंस्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइति यद्वैतत्सुकृतंरसोवैसःइत्यादिवाक्यैरेकवाक्यतापन्नंसत्यज्ञानादिवाक्यंतत्पदार्थंशोधयतीतिकृत्वातत्पदार्थपरमित्युच्यंते । तथा त्वंपदार्थोपिज्ञानादिमात्रएव पुण्यपापादिकंतुतस्यमिथ्याभूतमित्येतदर्थप्रतिपादनपरं ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति अनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनअसंगोह्ययंपुरुषइत्यादिवाक्यैरेकवाक्यतापन्नंयोयंविज्ञानमयःपुरुषइत्यादिवाक्यंत्वंपदार्थंशोधयतीतित्वंपदार्थपरमित्यर्थः ॥ निर्भेदार्थनिष्ठत्वंकिंभेदाभावप्रकारकधीजनकत्वंवा । वस्तुतोनिर्भेदोयोर्थसद्बोधकत्वंवा । आद्येदोषमाह ॥ [३।५] भेदाभावेति ॥ [३।६] स्वरूपेति ॥ शुक्तिकामुद्दिश्येदंरजतंवहुमूल्यमित्यादिवाक्य

स्ययथारजतत्वाद्यपेतशुक्तिकापरत्वं तथा एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरित्यादिवाक्यस्यवस्तुतोयदनेवंविधंब्रह्मतत्परत्वमित्यर्थः । उभयत्रदोषमाह ॥ प्रकृष्टेति ॥ तस्यभेदाभावप्रकारकज्ञानाजनकत्वात्तदर्थस्यचंद्रादेर्भिन्नत्वाच्चेत्यर्थः ॥ पर्यःपावकेति ॥ अनेकप्रातिपदिकार्थपरत्वादस्यालक्ष्यत्वंधर्मिभेदप्रतिपादकस्याखंडार्थत्वायोगादित्यर्थः ॥ तथापीति ॥ घटःकलशइत्यादौसंसर्गाप्रतिपादकेएकार्थपरेऽतिव्याप्तिवारणायापर्यायेति । अप्राप्तयोःप्राप्तिःसंयोगइत्यादिसंयोगलक्षणेऽखंडार्थकेऽव्याप्तिवारणायसंसर्गपदस्यपदार्थसंसर्गपरतयापदार्थसंसर्गागोचरपदार्थस्मृतिहेतुपदसमुदायेतिऽव्याप्तिपरिहारायज्ञानजनकत्वमित्यनुक्त्वाप्रमाजनकत्वमित्युक्तं । तत्रापिनयथार्थत्वप्रवेशः । संसर्गागोचरज्ञानस्ययथार्थत्वनियमात् । निर्विकल्पकपक्षेइंद्रियेतद्वारणायशब्दानामिति । यत्तुवहुवचनेनसंभूयैकार्थप्रतिपादकत्वस्यलाभान्नधवखदिरपलाशाइत्यादावतिव्याप्तिरिति । तन्न । तत्रशक्त्यावालक्षणयावोपस्थितसाहित्यसंसर्गस्यावश्यंप्रतीतेः । प्रकृतपदार्थप्रतियोगिकस्यपदार्थांतर्भूतस्यसंसर्गस्यानुभावकेयौगिकेपंकजादिपदेतिव्याप्तिवारणायवहुवचनं । एकेनापिपदेनप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्विताभिधानमितिमतेपर्यायपदेष्वतिव्याप्तिवारणायापर्यायशब्दानामिति ॥ तेषामिति ॥ अखंडार्थपदानामपिविशिष्टार्थकत्वात्तेषांप्रातिपदिकार्थमात्रवाचकत्वमसंभवीत्यतस्तत्पर्यवसायित्वमित्युक्तं ॥ संमतवदिति ॥ कोघटइतिप्रश्नोत्तरभूतमयंघटइत्यादिवाक्यंसंमतशब्दार्थः । ननुतत्रापिनममसाध्यसंमतिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ प्रश्नोत्तरयोर्वैय्यधिकरण्यप्रसंगेनत्वयापितत्रावश्यंसाध्यस्यांगीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ अकार्यकारणेति ॥ मृद्घटःगुणगुणिनोरभेदपक्षेनीलोघटःदेवदत्तस्यघटइत्यादावव्यभिचारा

यक्रमेणविशेषणानि ॥ संसर्गेति ॥ संयोगलक्षणेत्यर्थः ॥ संसर्गप्रतियोगित्वेमेति ॥ संसर्गस्यतात्पर्यविषयत्वेनतदप्रतिपादनेवाक्यप्रामाण्यायोगादित्यर्थः । ननुपदवृत्तिस्मारितातिरिक्तमत्रसंसर्गपदेनविवक्षितं । तथाचापर्यायशब्दानांपदवृत्तिस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वंलक्षणं । तथाचनसंयोगलक्षणेऽव्याप्तिः । तत्रसंयोगस्यपदवृत्तिस्मारितत्वात् । संयोगसंसर्गस्यचतत्रापिममतेऽप्रतिपादनात् । अत्रपदज्ञाप्येत्युक्तेऽर्थापत्त्यापदज्ञाप्यमनिष्टसाधनत्वमादायविषंभुंक्ष्वेतिवाक्येऽतिव्याप्तिःस्यात्तद्वारणायवृत्तीति । तथाप्यन्विताभिधानवादिमतेशक्त्याभिहितान्वयवादिमतेचलक्षणयावाक्यार्थभूतसंसर्गस्यवृत्तिज्ञाप्यत्वात्सर्वत्रप्रमाणवाक्येतिव्याप्तिःस्यात्तद्वारणायोक्तंस्मारितेति । आद्यपक्षेकुब्जशक्त्यंगीकारात् । द्वितीयपक्षेचाज्ञातायाएवपदार्थनिष्ठलक्षणायां वृत्तित्वांगीकारान्नसंसर्गस्यपदस्मारितत्वं किंत्वनुभाव्यत्वमित्यतिव्याप्तिपरिहारइति । अत्रब्रूमः । ज्ञेयत्वादिवत्पदवृत्तिस्मारितत्वस्याप्यभिधेयत्वपर्यवसन्नस्यकेवलान्वयित्वेनतदतिरिक्ताप्रसिद्धिः । स्ववृत्तिस्मारितेतिविवक्षायांस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वंकिमतिरिक्तगोचरप्रमाजनकभिन्नत्वंवास्मारितमात्रगोचरप्रमाजनकत्वंवा । नाद्यः । घटःकर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेः । स्वशब्देनगवादिपदंतद्वृत्तिस्मारितायेपदार्थास्तदतिरिक्तोयस्तत्संसर्गस्तद्गोचरप्रमाजनकंयद्गामानयेत्यादिवाक्यंतद्भिन्नत्वाद्घटःकर्मत्वमित्यादिवाक्यस्यशब्दपदस्यप्रमाणशब्दपरत्वेत्वपर्यायेतिव्यर्थं । तवमते आकांक्षादिराहित्येनपर्यायाणामप्रामाण्यात् । नद्वितीयः । सत्यादिवाक्यस्यानुवादकत्वापातेनासंभवात् । तवमतेसत्यादिवाक्यानांविशिष्टशक्तत्वेनतस्यैवपदस्मारिततयाऽखंडस्यस्मारितभिन्नत्वाच्च । तदुक्तंकल्पतरौ । अविशिष्टमपर्यायानेकशब्द

प्रकाशितं । एकंवेदांतनिष्णाताअखंडंप्रतिपेदिरइति । वक्ष्यमाणरीत्याघटशब्दवाच्येकलशशब्दवाच्यत्वसंसर्गपरत्वात्पर्याय शब्दानामतोपर्यायशब्दानामितिव्यर्थमेव । ननुशीतोष्णेत्यादिप्रत्येकमेकैकार्थपरत्वात्संग्राह्यमेवेत्यतआह ॥, नचेति ॥ द्वंद्वावगतभेदवतोखंडत्वायोगात् । तथाचाहुरेकंवेदांतानिष्णाताअखंडंप्रतिपेदिरइति । एकंनिर्भेदमित्यर्थः । नचात्रशीतस्पर्शे पयउष्णस्पर्शःपावकइतिवाक्यद्वयमेव । तत्रचनभेदावगमइतिवाच्यं । चंद्रेकलंकःसुजनेदरिद्रताविकासलक्ष्मीःकुमुदेषुचंचला । मुखंप्रसादःसधनेषुनित्यंयशोविधातुःकथयंतिखंडितमित्येकस्मृत्युपारूढानांचंद्रादीनांवहुत्वान्वयवदिहाप्यन्वयोपपत्तेः ॥ यौगिकाश्चेति ॥ औपगवादिवनाद्यर्थानांविशिष्टरूपत्वान्नाखंडत्वं. । अतःश्यामादिवाक्यंनाखंडार्थमतोनलक्ष्यं । लक्षणवाक्यत्वाच्चुत्वद्रीत्यापदवृत्तिस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकंचेतितत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ प्रकृष्टादीति ॥ प्रकृतपदार्थसंसर्गरूपयोग्यतादिमतएववाक्यत्वाद्वाक्यत्वाखंडार्थत्वयोर्विरोधेनैकत्रासंभवइत्यर्थः ॥ असंभवादिति ॥ चंद्रब्रह्मादिशब्दानामज्ञातज्ञापकत्वायसंसर्गप्रतियोगित्वेनैवचंद्रब्रह्मादिज्ञापकतयाएकप्रातिपदिकार्थपर्यवसानाभावादित्यर्थः । ननु प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वंनामस्वांतर्गणिकभेदशून्यत्वरूपमेकमात्रव्यक्तिकत्वंन । किंत्वेकधर्मावच्छेदेनवृत्तिविषयत्वं । तच्चसंसर्गप्रतियोगिन्यपिचंद्रादावस्त्वेव । अतएवौपगवादिवाक्यमप्यखंडार्थमेवेतिनतत्रातिव्याप्तिः । मैवं । विशिष्टस्याप्यखंडत्वांगीकारेऽविशिष्टमखंडमितित्वन्मतहानिः । ब्रह्मतद्गुणानामभेदेनब्रह्मत्वाद्येकधर्मावच्छेदेनोपस्थितैकप्रातिपदिकार्थेसगुणब्रह्मणिसत्यादिवाक्यपर्यवसानरूपाखंडार्थत्वस्यममानिष्टत्वाभावाच्च । अनंताखंडशुद्धादिशब्दानामपर्यायत्वाभावात्तेषूक्तलक्षणा

व्याप्तिरित्यभिसंधायाह ॥ प्रवृत्तीति ॥ तद्भेदइति ॥ इह अनंतादिशब्दे । सत्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षयाभिन्नंस्वतात्पर्यधर्मिसमसत्ताकंप्रवृत्तिनिमित्तंनास्तीत्यर्थः । अनंतादिशब्दानांप्रवृत्तिनिमित्तमेवासंभवि दूरेतद्भेदइत्याह ॥ अनंतत्वादीनामिति ॥ अन्यत्रेति ॥ तत्रानंतत्वस्यप्रातिभासिकत्वेनोक्तविधत्वाभावादित्यर्थः ॥ अनंतादीति ॥ गंगापदलक्षितेगंगात्वसिद्धिवदनंतादिपदलक्षितेशुद्धेऽनंतत्वाद्यसिद्धिः । अनंतादिशब्दानांशुद्धेलक्षणानंगीकारेऽनंतत्वसंसर्गस्यानंतादिशब्दैः शुद्धेबोधनेनतेषुसुतरामव्याप्तिरितिचकारार्थः ॥७॥७॥ व्यासाद्रिसृततर्कांबुपूरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांनाखंडार्थत्वलक्षणं ॥७॥ अखंडार्थत्वलक्षणभंगः ॥१॥७॥ प्रत्यक्षादिनेति ॥ निर्विकल्पकस्याप्रामाणिकत्वादितिभावः । यत्तुप्रमात्वंसंसर्गागोचरवृत्तिसकलप्रमावृत्तित्वादभिधेयत्ववदितिसामान्यतस्तत्प्रसिद्धिरिति । तन्न । अप्रयोजकत्वात् । विशेष्याविषयवृत्तित्वस्यापिततएवसुसाधत्वेनाभाससाम्याच्च ॥ असिद्धिश्चेति ॥ सत्यत्वादेर्जातिरूपस्यघटादावलिव्याप्त्याऔपाधिकस्यलक्ष्येब्रह्मण्यसंभवेनातात्विकस्यानात्मन्यतिव्याप्त्यालक्षणत्वायोगेनसत्यादिवाक्येलक्षणवाक्यत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ अतिरेकेपीति ॥ नचैतावतास्थायित्वास्थायित्वव्यवस्थास्यान्नस्वरूपादिरूपेतिवाच्यं । स्थायिधर्मस्यैवस्वरूपांतर्गतत्वात् । यथोक्तं यावद्वस्तुनभेदवदिति । यावद्धर्मिस्थायिनिधर्मेभेदाभेदौनस्तः । किंतुसविशेषाभेदइत्यर्थः । पार्थिवरूपादौस्वरूपलक्षणत्वंनैवेष्टं ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ सामान्यतोपिचंद्रादेर्ज्ञानाभावेतद्बुभुत्सासंशयादिनस्यादितिवक्ष्यमाणरीत्या । नचज्ञानमात्रेऽस्यद्वारत्वाभावेपिसंशयादिनिवर्तकतज्ज्ञानेद्वारत्वमितिवाच्यं । विषयविशेषानवगाहनेपूर्वोत्तरज्ञानयोःसंशयानिवर्तकत्वतन्निवर्तकत्वायोगात् । ननुकिंच

द्रलक्षणमित्यादेरुत्तरेप्रकृष्टादिवाक्येपिचंद्रस्वरूपमात्रंप्रतिपाद्यतेनतुचंद्रधर्मसंयोगोपीत्यतआह ॥ [१।१] नचधर्मइति ॥ यत्तुना
त्रचंद्रस्वरूपपरत्वं किंतुप्रकर्षाश्रयोयःप्रकाशस्तत्स्वरूपपरत्वं । तथाचप्रकर्षोपलक्षितप्रकाशव्यक्तिस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेना
खंडार्थत्वमेवेति । तत्राप्येतंदेवोत्तरं । नचधर्मइति । धर्मे चंद्रसंबंधिनिधर्मे । स्वरूपमात्रं धर्मस्वरूपमात्रं । तथाचात्रचंद्र
संबंधिधर्मप्रश्नाच्चंद्रसंबंधिप्रकाशएववाच्योनप्रकाशस्वरूपमात्रमित्यर्थः । ननुचंद्रेऽसाधारणधर्मप्रश्नस्यापिचंद्रस्वरूपमात्रप्र
तिपादनपरमुत्तरमुचितं । समानविशेष्यकत्वादित्यतआह ॥ [१।१] नचप्रश्नेति ॥ [१।२] सप्रकारकमिति ॥ ननुनसप्रकारकज्ञानंसंशया
दिनिवर्तकं । भ्रमकालीनानुवृत्ताकारज्ञानस्यसप्रकारकत्वेपिततःसंशयाद्यनिवृत्तेः । किंतुव्यावृत्ताकारज्ञानमेव । ज्ञानस्याज्ञा
नसमानविषयकत्वेनैवतन्निवर्तकत्वं । अज्ञानविषयश्चशुद्धंब्रह्म । अज्ञानकल्पितस्यतदितरस्याज्ञानविषयत्वायोगात् । तथा
चशुद्धब्रह्माकाराचित्तवृत्तिर्निष्प्रकारिकैवाज्ञाननिवर्तिका । प्रकारमात्रस्याप्यविद्याकल्पितत्वेनतद्विषयायावृत्तेरविद्यासमान
विषयत्वाभावादिति । मैवं । अनुवृत्तव्यावृत्ताकारयोःस्वरूपमात्रत्वेऽनुवृत्ताकारज्ञानादपिसंशयादिनिवृत्तिप्रसंगः । अंन्य
थाव्यावृत्ताकारज्ञानादपिसानस्यात् । तयोःस्वरूपातिरेकेतुनज्ञानाज्ञानयोःसमानविषयत्वं । अनृतप्रतिषेधकव्यावृत्ताकार
स्याज्ञानाविषयत्वाच्च । प्रत्युतानुवृत्ताकारस्यैवजगद्भ्रमाधिष्ठानशुद्धचिन्मात्रतयातस्यैवाज्ञानविषयत्वमतोऽनुवृत्ताकारवृत्तिरे
वाज्ञाननिवर्तिकास्यात् ॥ [१।४] संसृष्टरूपइति ॥ नचसंसर्गरूपेपदार्थेव्यभिचारः । संसर्गरूपस्यापिसंयोगादेःसंबंधांतरेणसंसृष्ट
त्वात् । पदार्थेमुख्यतात्पर्याभावाच्च ॥ [१।५] संसर्गरूपेइति ॥ संसर्गनिरूपकइत्यर्थः । अतोनसंसृष्टरूपेपदार्थेव्यभिचारः । तत्र

तात्पर्याभावाच्च ॥ प्र[१०]माणवाक्यत्वादिति ॥ नचप्रमाणवाक्यत्वस्याबाध्यपरत्वमात्रेणप्रमितिविषयपरत्वमात्रेणवोपपत्तौवि शिष्टसाध्यस्यतत्रातंत्रत्वेनाप्रयोजकतेतिवाच्यं । पदार्थाबाधस्यतत्प्रमितेश्चाप्रमाणवाक्येपिसत्त्वेनसंसर्गाबाधप्रमित्योरेवप्रमा णवाक्यत्वोपपादकत्वात् । नचालक्षणवाक्यत्वमुपाधिः । लक्षणवाक्यत्वस्यसंसर्गपरत्वव्याप्त्यातस्यव्यतिरेकेव्यभिचारेणानु पाधित्वात् ॥ सं[१०१२]प्रकारिकेति ॥ असंदिग्धप्रकारिकेत्यर्थः । तेनज्ञानमात्रस्यसप्रकारकत्वपक्षेविचारजन्येतिव्यर्थमितिनिरस्तं ॥ सं[१०।३]शयविरोधित्वादिति ॥ अत्रज्ञानत्वमुपस्कर्तव्यं । उक्तसाध्यकरणान्नसंशयविरोधीतिव्यर्थंनवासंशयाभावादौव्यभि चारः । वेदांतेतिसत्यंज्ञानमितिवाक्यजन्येत्यर्थः । अतोनवक्ष्यमाणहेत्वादेरसिद्ध्यादि ॥ ब्रं[१०१५]ह्मनिष्ठेति ॥ ब्रह्मनिष्ठसत्त्वंप्रका रविषयेत्यर्थः ॥ सं[१०।४]शयेति ॥ सत्त्वसंशयेत्यर्थः । अतोनसंशयविरोधीतिव्यर्थं । नचलक्षणवाक्याजन्यत्वमुपाधिः । व्यतिरे केव्यभिचारस्योक्तत्वात् ॥ अ[११।१]संकीर्णत्वस्येति ॥ ननुनव्यावर्तकादिवैशिष्ट्यमसंकीर्णत्वं । किंत्वेकमेवचंद्रस्वरूपंदशाविशेषे विपर्ययविरोधित्वाविरोधित्वाभ्यामसंकीर्णसंकीर्णंचोच्यतइति । मैवं । शंखःश्वेतोनपीतइत्यापरोक्ष्यदशायांयादृशंश्वेतमपी तंवाशंखस्वरूपमस्ति तादृशमेवश्वैत्याद्यनुमितिकालेतद्विपर्ययकालेवाप्यस्तीतिस्वरूपमात्रस्यविपर्ययाविरोधित्वात् । अथश्वै त्याद्यापरोक्षोपहितंविपर्ययविरोधीत्यसंकीर्णमितिचेत् न । तदापरोक्षस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यांविपर्ययविरोधित्वेनस्वरूपस्यत थात्वात् । अथश्वैत्याद्यापरोक्ष्योपहितंविपर्ययविरोधीत्यसंकीर्णमितिचेन्न । तदापरोक्ष्यस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यांविपर्ययवि

रोधित्वेनस्वरूपस्यातथात्वात् । विपर्य-विरोधिज्ञानरूपफलोपहितचंद्रस्यप्रश्नोत्तराभ्यामप्रतीतेश्च । नहिप्रकर्षादिवाक्येनता दृशज्ञानंप्रतिपाद्यते । अपितूत्पाद्यते । तस्माद्व्यावर्तकधर्मस्यवाच्यावृत्तेर्वावैशिष्ट्यमेवासंकीर्णत्वं । नकेवलंप्रकृष्टादिवाक्यस्या खंडेतात्पर्याभावः । किंतुसखंडएवतात्पर्यमित्याह ॥ [११।४]एवमिति ॥ ननुप्रकृष्टादिविशिष्टेचंद्रत्वमितिनतात्पर्यं । किंतुयःकश्चि च्चंद्रइत्येवतात्पर्यमित्याशंक्याह ॥ [११।४]तात्पर्यतइति ॥ ननूक्तवाक्यस्यप्रकर्षादिविशिष्टेतात्पर्याभावेपितद्वाक्यात्प्रकर्षादिविशिष्ट एवचंद्रत्वंप्रतीयतेऽतःकथमुच्यतेयःकश्चिच्चंद्रइत्येवबोधःस्यादितीत्यतआह ॥ [११।५]अतात्पर्येति ॥ [११।५]वस्तुतइति ॥ वस्तुतोयोयः कश्चित्तस्यचंद्रत्वंस्यात् । प्रकृष्टत्वादिविशिष्टस्यचंद्रत्वसिद्धिर्याऽनुभवसिद्धासानस्यादितिभावः ॥ [११।६]अखंडइति ॥ अखंडेवि भागांगीकारेतन्नियतभेदस्यापितत्रप्रसक्तिःस्यादित्यर्थः ॥ [११।७]यत्किंचिदित्येवेति ॥ यत्किंचिदितिज्ञानेसत्येवबुभुत्साप्रश्नयोरुद यात्प्रकृष्टादिवाक्यस्यचचंद्रबुभुत्साप्रश्नौप्रतिहेतुभूताज्ज्ञानादनधिकविषयत्वेनतद्वाक्यंचंद्रबुभुत्सानिवर्तकंचंद्रप्रश्नोत्तरंचनस्या दित्यर्थः । एतेनयंथागंगासंबंधित्वविशिष्टेतात्पर्याभावेपिवस्तुगत्यागंगासंबंध्येवतीरंगंगापदेनलक्ष्यतेतथाप्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां वस्तुगत्यास्वार्थाश्रयभूतैवव्यक्तिर्लक्ष्यतेनतुयाकाचिदितिविशिष्टतात्पर्याभावेपिनदोषइतिनिरस्तं । गंगापदाद्गंगासंबंधित्ववै शिष्ट्यस्याप्रतीतेः । प्रतीतौवातत्रापिगंगापदतात्पर्यकल्पनात् । युगपद्वृत्तिद्वयदोषस्यविशिष्टलक्षणयैवपरिहारात् । यत्त्वयंचं द्रइतिलक्ष्यलक्षणभावाभावेपितदुभयप्रतिपादकपदाभ्यामुपस्थितस्यैकस्वरूपस्यैवोद्देश्यविधेयभावसंभवइति । तन्न । प्रकार

० १५६

भेदाभावेनोद्देश्यत्वाद्यसंभवात् । अन्यथाऽद्देश्यमेवविधेयंविधेयंचोद्देश्यमितिस्यात् ॥ [११।०] प्रकारभेदेति ॥ निष्प्रकारकत्वेनसुतरां प्रकारभेदाभावइत्यर्थः । संशयोल्लिखितप्रकारविरोधिप्रकारकनिश्चयस्यैवसंशयविरोधित्वादितिभावः । क्वचिल्लक्षणस्यविधेये नान्वयोस्तीत्याह ॥ [१२।६] अस्तिचेति ॥ ननुपृथिवीशब्देनपृथिवीत्वजातिविशिष्टमजानतःपृथिवीत्वपदेनजातेरुपस्थित्यभावादन न्वयएवस्यादितिपृथिवीत्वजातिविशिष्टेपृथिवीशब्दार्थत्वग्रहोवश्यंप्रागेवश्रोतुर्वक्तव्यः । तथाचवचनवैफल्यमित्यनन्यगत्या जलादिव्यावृत्तगंधसमानाधिकरणजातिमतीपृथिवीत्याद्यर्थेपर्यवसितमुत्तरं । गंधसमानाधिकरणजातिमत्त्वादिकंचनपृथिवी पदवाच्यमितिनोक्तरूपपृथिवीत्वस्यपृथिवीशब्दार्थत्वेनविधेयेनान्वयइति । मैवं । पृथिवीत्वविशिष्टंपृथिवीशब्दार्थइत्यजानतो पिपृथिवीत्वंपृथिवीत्वपदस्यार्थइत्याप्तोपदेशादिनापृथिवीत्वपदेनपृथिवीत्वजात्युपस्थितिसंभवेनतस्याविधेयेनपृथिवीशब्दार्थत्वे नान्वयोपपत्तेः । ननुपृथिवीत्ववैशिष्ट्यस्यपृथिवीशब्दार्थत्वेपृथिवीपृथिवीत्ववतीशब्दयोरेकार्थत्वात्सहप्रयोगोनस्यादित्यतआह ॥ [१२।८] सहेति ॥ पृथिवीशब्दस्यपृथिवीत्ववतीशब्देनेतिशेषः । तच्छब्देन पृथिवीशब्देन । ननुपृथिवीशब्दव्यवहर्तव्यतार्थक त्वेपृथिवीशब्दस्यजहत्स्वार्थलक्षणास्यात् । स्वरूपपरत्वेतुजहदजहल्लक्षणा । तत्रस्वार्थान्वयइतिजहदजहल्लक्षणयास्वरूपपरतैवो चिता । अतएवव्याप्तेश्चसमंजसमित्यधिकरणेसंकरभाष्येप्युक्तं । लक्षणायामपिसन्निकर्षविप्रकर्षौभवति । ॐमित्येतदक्षरमु पासीतेत्यत्रकिमोंकारसदृशमुद्गीथमित्यर्थःकिंवोद्गीथावयवमोंकारमितिविवक्षायांगौण्यांवृत्तौस्वार्थहानेरवयवलक्षणैवज्यायसी

सन्निकृष्टत्वादितीति । मैवं । स्वरूपपरत्वेवैयर्थ्यप्रसंगेनजहल्लक्षणयापिसार्थक्यस्ययुक्तत्वात् ॥ [१३।१] तस्मादिति ॥ चंद्रस्यघटादौनक्षत्रादिभ्योव्यावर्तकशदिमत्त्वस्यचसामान्यतःप्रागेवज्ञातत्वादित्यन्वयः । चंद्रस्यापिघटादित्वाच्चंद्रेपितज्ज्ञानमस्त्येवेतिचंद्रत्वेनव्यावृत्तिव्यावर्तकान्यतरविशिष्टविषयकएवचंद्रप्रश्नादिरित्यर्थः । ननुव्यावृत्तिप्रश्नेप्रकृष्टप्रकाशादिव्यावर्तकधर्मकथनमसंगतमित्यतआह ॥ [१३।२] यत्रयदीति ॥ व्यावृत्त्यापिप्रष्टुाव्यावर्तककथनान्निवर्ततइतिकथनंनासंगतमितिभावः । ननुव्यावृत्तेःप्रश्नेतत्प्रतिपिपादयिषयोच्चारितस्यप्रकृष्टप्रकाशादिशब्दस्यप्रकृष्टप्रकाशादिगुणसंसर्गबोधनेतात्पर्याभावान्नततोगुणप्रतीतिरतआह ॥ [१३।४] व्यावर्तकेति ॥ गुणसंसर्गेपितात्पर्यादित्यर्थः । अन्यबुबोधयिषयोच्चारितस्यान्यत्रकथंतात्पर्यमस्तीत्यतआह ॥
[१३।५] नहीति ॥ [१३।६] नवायागेति ॥ यदाग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यत्रत्यागात्मकयागंविनाष्टाकपालाख्यद्रव्यस्याग्निदेवतासंवंधासिद्धेरग्निर्देवताऽस्येत्याग्नेयइतिद्रव्यदेवतासंवंधाभिधानानुपपत्तेस्तदुपपत्त्यर्थंयागोप्यनेनैवकथितइतिकल्प्यते । एवंचयागवुबोधयिषयोच्चरितस्यापियदाग्नेयादिवाक्यस्यद्रव्यदेवतासंवंधेपितात्पर्यमस्त्येव । साधितंचाग्नेयशब्दस्यगुणपरत्वं । निरस्तंचतस्यकर्मनामधेयत्वंनामधेयपादे । ननुकश्चंद्रइतिस्वरूपमात्रस्यपृष्टत्वाद्वैय्यधिकरण्यायप्रश्नानुसारेणोत्तरणीयत्वात्प्रकृष्टादिवाक्यमपिलक्षणयास्वरूपमात्रपरमितिमंदाशंकापरिहारायोक्तं ॥ [१३।७] कैर्विशेषणैरित्यादि ॥ इतोपिनस्वरूपमात्रप्रश्नइत्याह ॥ [१३।८] असाधारणेति ॥ कश्चंद्रइतिप्रश्नः असाधारणधर्मविषयोभवितुमर्हति तादृशप्रश्नोत्तरसमानोत्तरवत्वात् संमतवत् । नन्वत्रासा

धारणधर्मसूचकपदवत्त्वमुपाधिरित्यतआह ॥ [१३।११] प्रश्नोपीति ॥ प्रकृष्टोवाप्रकाशरूपोवाचंद्रस्यधर्मःप्रकृष्टप्रकाशरूपोवेतिविक
ल्पितधर्मविषयकबुभुत्सासूचककिंशब्दप्रयोगादित्यर्थः । तथाचसाधनव्यापकत्वान्नोक्तउपाधिरितिभावः । ननुकिंशब्दोबुभु
त्सासूचकः नतुनियमेनधर्मबुभुत्सायाइत्यतआह ॥ [१३।११] एतेनेति ॥ किंशब्दस्यैवधर्मबुभुत्सासूचकत्वेनेत्यर्थः । प्रत्युतसाक्षाद्ध
र्मपदसत्त्वेऽनिष्टमित्याह ॥ [१४।१] तथात्वइति ॥ सामान्यतोप्यज्ञानेचंद्रधर्मस्यकश्चंद्रधर्मइतिजिज्ञासाद्ययोगात्कश्चंद्रधर्मइतिप्रश्न
स्यचंद्रधर्मेव्यावृत्तिवैशिष्ट्यंवाव्यावर्तकवैशिष्ट्यंवाविषयः । उत्तरवाक्येचचंद्रेधर्मस्यव्यावर्तकंवक्तव्यं । प्रष्टृप्रतिवक्तृभ्यामपे
क्षितत्वात् । नतुचंद्रव्यावर्तकंप्रकृष्टप्रकाशादिकं । अनपेक्षितत्वादित्यर्थः । प्रश्नेधर्मवाचिपदंनेत्यत्रपरिहारांतरमाह॥[१४।२]चंद्रेति॥
लक्षणाबीजंमुख्यार्थानुपपत्तिंवक्तुमुक्तं सामान्यतइत्यादि । उपक्रमोपसंहारयोरवैयधिकरण्यायतयोरन्यतरत्रलक्षणायावा
च्यत्वेव्याख्यानरूपंप्रबलोपसंहारस्थानीयप्रतिवचनमुख्यत्वायोपक्रमस्थानीयप्रश्नवाक्यएवलक्षणायुक्तेत्यभिसंधायोक्तं ॥ ल
[१४।३] क्षणयावेति॥ वाचकशब्देनचंद्रधर्मस्याप्रश्नान्नचंद्रधर्मस्यलक्षणीयत्वापत्तिदोषः ॥ [१४।३] यद्वेति ॥ नचैवंप्रतिवचनवाक्येपिलक्ष
णापत्तिरितिवाच्यं । कःशूद्रव्यवहारविषयइतिप्रश्नानुषंगेणप्रतिवचनान्वयोपपत्तेर्लक्षणायाअकल्पनात् । अनुमानत्वेनेतिगृ
हीतव्यतिरेकव्याप्तिकंप्रतिप्रश्नप्रतिवचनयोर्वैयधिकरण्यशंकांपरिहरति ॥ [१४।५] चंद्रस्वरूपस्येति ॥ तथाचचंद्रस्याप्रश्नात्तद्व्यव
हारविषयएवप्रश्नोतस्तद्विषयकमेवोत्तरंयुक्तमितिभावः ॥ [१४।६] तज्ज्ञानइति ॥ चंद्रज्ञानेतद्व्यवहारस्यापिकथंचित्सिद्धत्वात्तदर्थं

नवाक्यंप्रयोक्तव्यं ॥ [१४।६] तदज्ञानइति ॥ चंद्राज्ञानेविशेषणज्ञानाभावाद्विशिष्टव्यवहाराज्ञानमित्यर्थः ॥ [१४।७] शृंगेति ॥ तदुक्तं शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसांनिध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाइति । यत्त्वसाधारणंचंद्रस्वरूपमज्ञात्वातत्रचंद्रशब्दविशेषितव्यवहारवैशिष्ट्यस्यज्ञातुमशक्यत्वात्तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वेनतेनैववाक्यप्रामाण्योपपत्तेर्व्यवहारकर्तव्यतापरत्वेमानाभावइति । तन्न । साधारणासाधारणभेदेनचंद्रस्वरूपेद्वैविध्याभावादित्युक्तत्वेनासाधारणधर्मविशिष्टस्यैवासाधारणस्वरूपतयातस्यचशब्दबोध्यत्वांगीकारइष्टापत्तेः ॥ [१४।८] एतेनेति ॥ व्यावर्तकस्यव्यावृत्तेर्वाव्यवहारकर्तव्यतायावावैशिष्ट्यस्यचशब्देनैवबोध्यत्वेनेत्यर्थः ॥ [१४।८] मानांतरेति ॥ चंद्रतद्गतप्रकाशयोर्योग्यत्वेनप्रश्नसमयेप्रत्यक्षेणतदुभयवैशिष्ट्यंसिद्धमित्यर्थः ॥ [१४।८] उपायेति ॥ प्रत्यक्षजन्यविशिष्टसिद्ध्युत्तरंशब्देनस्वरूपमात्रप्रतीतेस्तत्सिद्धौतदुपायइत्यर्थः ॥ [१५।१] मानांतरेणेति ॥ चंद्रप्रातिपदिकार्थत्वप्रकाशवैशिष्ट्ययोःसामानाधिकरण्यग्रहेप्रत्यक्षस्यासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ [१५।१] अस्मिन्निति ॥ उपायात्पूर्वकालएवोपेयस्यसिद्धत्वान्नोपायोपेयभावइतिभावः ॥ [१५।६] कल्प्यस्यचेति ॥ ननु ब्रह्मविदाप्नोतिपरं एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिवाक्यबलात्सत्यत्वादिवैशिष्ट्याविषयकस्यैवब्रह्मविषयकवेदनस्यमोक्षजनकत्वात्तदतिरिक्तबुभुत्साविरहात्तद्विषयकप्रश्नवाक्यस्यकल्पयितुमशक्यत्वेनब्रह्मेत्येववाक्यंकल्प्यतइतिनासिद्धिरितिचेन्मैवं । अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेत्यादिश्रुत्याब्रह्मप्रश्नस्यानेकगुणविशिष्टविषयकत्वात् । तमेवंविदित्वातिमृत्युमेतीतितैत्तिरीयश्रुतावेवंशब्देन तमेवविदित्वेतिवाजसनेयश्रुतौचतच्छ

ऽदेनपूर्वोक्तपरामर्शिनासहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानस्यैवमोचकत्वोक्तेः । एकधैवेत्यादिवाक्यंतुधर्मधर्मिभेदनिषेधाभि
प्रायं । पतिंविश्वस्यात्मेश्वरंशाश्वतंशिवमच्युतं । नारायणंमहाज्ञेयंविश्वात्मानंपरायणं । नारायणपरंब्रह्मतत्वंनारायणःपरः ।
नारायणपरोज्योतिरात्मानारायणःपरइतितैत्तरीयश्रुतौसहस्रशीर्षदेवंविश्वाक्षंविश्वशंभुवमित्यनुवाकादावुक्तेनसहस्रशीर्षत्वादि
प्रकारेणनारायणांख्यपरब्रह्मणोज्ञेयत्वोक्तेश्च । अत्रश्रुतौध्यायेदितिक्रियाभिप्रायेणद्वितीयानिर्देशइतिमाधवीयभाष्येभिहितं ।
विश्वस्यपालकंआत्मनांजीवानामीश्वरंनित्यमंगलभूतंशरीरतोपिच्युतिहीनंविश्वांतर्यामिणंसर्वाधारंज्ञेयेषुमध्येमुख्यत्वान्महाज्ञे
यंजानीयात् । ननुब्रह्मज्ञानंपुरुषार्थहेतुः । सत्यं । नारायणस्यैवब्रह्मत्वादित्याह । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिषुयद्ब्रह्माभिहि
तंतन्नारायणाख्यंपरंवस्तु । तत्वमितियदुच्यतेसपरोनारायणएव । यदेतदुत्कृष्टंज्योतिःछंदोगैःपरंज्योतिरुपसंपद्येत्याम्नातं ।
तदपिनारायणएव । तस्मान्नारायणःपरमात्मा । तस्मात्सगुणस्यैवबुभुत्सितत्वात्तस्यैवप्रश्नोतःप्रकारपरमेवसत्यादिवाक्यं ।
कतरइतिप्रश्नधर्मितयासामान्यतोज्ञातआत्मस्वरूपेप्रश्नानुपपत्तेर्धर्मप्रश्नस्यापिकतरःसआत्मेत्यतःप्राक्तनेनकोयमात्मेतिवाक्ये
नसिद्धत्वात्कतरःसआत्मेत्यस्यधर्मविशेषप्रश्नत्वेऽवसितेतरप्रत्यययोगेनप्रश्नस्यनिर्धारणविषयत्वमवगम्यतइतिभावः ॥ [१५।१] इत्या
दाविति ॥ आदिपदेनकतरःसआत्मेत्यस्यप्रतिवचनं येनवापश्यतियेनवाश्रृणोतियेनवागंधानाजिघ्रतीत्यादिसंगृहीतं ।
त्वंपदार्थशोधकंवाक्यं अखंडार्थं अखंडार्थप्रश्नोत्तरत्वादितिपर्यवसितस्यहेतोरसिद्धिरित्यर्थः । ननुयथाधर्मवाचकपदवत्त्वेप्यु
त्तरस्यनधर्मेमुख्यतस्तात्पर्यंतथाप्रश्नेपिडतमादिप्रत्ययसत्त्वेपिनप्रश्नस्यमुख्यतोजात्यादिविशिष्टार्थकत्वं । किंत्वखंडार्थकत्वमेव ।

अतस्तदुत्तरमपितथेतिनतत्रासिद्धिरिति । मैवं । प्रश्नगतस्यवाप्रतिवचनगतस्यवाधर्मवाचिपदस्यधर्मबोधनेतात्पर्याभावहेतो र्मानांतरविरोधादेरभावात् । नचाखंडार्थज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वग्राहकमानविरोधात्तात्पर्याभावइतिवाच्यं । अन्योन्याश्रयात् । सप्रकारकज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वेमानस्योक्तेश्च । ननुसखंडार्थप्रश्नोत्तरस्यप्रश्नधर्मिनिष्ठप्रकारनिर्धारणपरत्वेपिनाखंडार्थप्रश्नोत्तर स्यतथात्वमित्यतआह ॥ [१६।१] सर्वस्यापीति ॥ तथाचोत्तरत्वमखंडार्थत्वंचेतिविरुद्धं । अतःसाध्येनवास्वविशेषणेनवाविरोधइ त्यर्थः । नचानिर्धारितनिर्धारणत्वेनैवोत्तरतोपपत्तौनोत्तरस्यतादृग्धर्मपरत्वनियमइतिवाच्यं । प्रकारविशेषनिर्धारणंविनोत्त रस्यानिर्धारितपरत्वायोगात् । धर्मिस्वरूपस्यप्रश्नोपिनिर्धारणादित्युक्तत्वात् ॥ [१६।२] संदेहेति ॥ अन्यत्रादर्शनादिहैवतत्कल्पनेऽ न्योन्याश्रयइतिभावः ॥ [१६।२] यदिचेति ॥ नचासाधारणधर्मवाचकपदवत्त्वेनवानिर्विचिकित्सधर्मिप्रतिपादकत्वेनवोत्तरत्वमिति वाच्यं । चंद्रत्वाद्यसाधारणधर्मवाचकस्यचंद्रादिपदस्यप्रश्नेपिसत्त्वाद्धर्मविशेषसंसर्गबोधनंविनानिर्विचिकित्सधर्मिप्रतिपादना योगाच्च । नन्वखंडार्थप्रश्नोत्तरत्वादितिनहेतुः । किंतुयद्यत्प्रश्नोत्तरंतत्तत्स्वरूपमात्रपरमितिसामान्यव्याप्तौनासिद्ध्यादिरित्यत आह ॥ [१६।३] किंकरोतीति ॥ ननुकिंकरोतीत्यादौनकर्मादिमात्रस्यप्रश्नः । किंतुसामान्यतोज्ञातेकर्मणिधर्मविशेषस्य । तथाचय द्यत्प्रयत्नोत्तरंतत्तदर्थमितिसामान्यव्याप्तौनव्यभिचारः । प्रश्नोत्तरयोर्विशिष्टविषयत्वादिति । मैवं । प्रकृष्टादिवाक्येसत्यादि वाक्येचविशिष्टस्यैवप्रश्नइत्युक्तत्वेनतदुत्तरस्यापितद्विषयत्वांगीकारेइष्टापत्तेः ॥ [१६।५] एतेनेति ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रस्याप्रश्नाद्धेतो

रसिद्ध्यादिनेत्यर्थः ॥ स्वार्थइति ॥ स्वार्थो विशेषणंगोत्वादि । द्रव्यं गवादि । नन्वंगुलिपंचकवद्गोत्वादीनामभिधानेपिन गोपदादेःप्रातिपदिकस्यसंसृष्टार्थःसिध्यतीतिचेन्न । पंचानांसंसृष्टतयैवबोधनात् । तदुक्तं । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र स्वार्थमभिधायशब्दोनिरपेक्षंद्रव्यमाहसमवेतं । समवेतस्यतुवचनेलिंगसंख्यांविभक्तिंचेति । अस्यार्थः । नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनादौस्वार्थसंज्ञंगोत्वादिविशेषणमभिधायसमवेतविशेषणविशिष्टंद्रव्यमाह । द्रव्यस्यधर्मित्वेनप्रधानत्वात् । ततोलिंगमंतरंगत्वात् । संख्याहिभेदापेक्षत्वाद्बहिरंगं । सापितुसजातीयापेक्षाविजातीयकर्मादिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यःकारकेभ्योंतरंगेतितदनंतरंतस्याअभिधानं । ततःकारकाणामिति । ननुप्रातिपदिकार्थविशेष्यांशमात्रपरत्वंसाध्यं । तथाचप्रातिपदिकार्थस्यविशिष्टत्वेप्यखंडार्थत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ नचेति ॥ यत्तुप्रातिपदिकार्थैकदेशस्यैवप्रश्नः आकांक्षितत्वात् नविशेषणानामनाकांक्षितत्वादिति । तन्न । वैपरीत्यस्यैवोपपादनात् ॥ सत्स्विति ॥ ज्ञानानंतादिविशेषणानांसत्यादिवाक्येविद्यमानत्वात्तत्सार्थक्यायाकांक्षोत्थापनीयेत्यर्थः ॥ रक्तेति ॥ रक्तपटोभवतीत्यत्रपटोभवतीत्येतावतैवपूर्णत्वेपिकीदृशःपटोभवतीत्याकांक्षामुत्थाप्यरक्तपदंयथासार्थकंक्रियतेतथेत्यर्थः ॥ निष्प्रकारकेति ॥ ब्रह्मज्ञानंपरप्राप्तिहेतुरित्युक्तेबुद्धिस्थत्वात्सप्रकारकस्यैवतद्धेतुत्वंप्रतीयते एवमितिश्रुत्यागुहानिहितमितिवाक्येनचसप्रकारकज्ञानमेवमोक्षहेतुरित्युच्यते । अतोमुमुक्षोःप्रकारएवबुभुत्सानस्वरूपमात्रइत्यर्थः । सत्यादिवाक्यंयद्यखंडार्थंनस्यात्तर्हिस्वरूपबुभुत्सायांनप्रवर्तेतेतितर्केव्यभिचारमाह ॥ निर्गुणेति ॥ सगुणवा

क्यादिकंविशिष्टप्रश्नेसतिप्रवृत्तं सत्यादिवाक्यंतुस्वरूपमात्रप्रश्नेइत्यत्रननियामकमित्युक्तं । व्यभिचारस्थलांतरमाह ॥ [१८।६] अस्ति चेति ॥ सयथाशकुनिरित्यादिकं । यत्त्ववांतरतात्पर्यमादायलक्षणवाक्यस्यनब्रह्मपरत्वंमहातात्पर्यमादायत्वखंडार्थत्वमिष्टमेवेति । तद्व्यधिकरणं । ब्रह्मस्वरूपमात्रबुभुत्सायांप्रवृत्तत्वस्यव्यभिचारोक्तेः । ऐक्यादिवाक्यानांमुख्यवृत्त्याविशिष्टपरत्वंवा लक्षणयाऽखंडार्थपरत्वंवा । आद्यंदूषयति ॥ [१८।६] तेषामिति ॥ नचैक्यभेदाभावादीनांब्रह्मस्वरूपत्वेननविशिष्टपरतेतिवाच्यं । ऐक्यादिवत्स्वरूपभूतसत्त्वादिधर्मांगीकारापत्त्याममेष्टापत्तेः । विशेष्यपरस्यविशिष्टपरेणैवैक्यादिवाक्यानांसत्यादिवाक्यविरोधित्वापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । कल्पितप्रतियोगिकत्वेनभेदाभावादेःकल्पिततयातेषांब्रह्मस्वरूपत्वानुपपत्तेश्च । ननूभयोर्ज्ञेयब्रह्मपरत्वेप्यैक्यादिवाक्यंमुख्यार्थस्यब्रह्मणिज्ञेयत्वान्नतत्रलक्षणा । सत्यादिवाक्यार्थस्यब्रह्मण्यज्ञेयत्वात्तत्रलक्षणेत्यतआह ॥ न [१९।१] चास्यामिति ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ [१९।२] तेषामिति ॥ [१९।४] सत्यत्वेचेति ॥ नन्वभिन्नत्वेसतिसत्यत्वान्नापसिद्धांतइत्यतआह ॥ [१९।५] द्वारत्वेति ॥ अभेदेद्वारद्वारिभावानुपपत्तिः । नचकल्पितधर्मताकत्वेनद्वारत्वंमिथ्यात्वंपक्षांतर्भावात् ॥ [१९।५] अत्रापीति ॥ सत्यादिवाक्येसत्यत्वादेर्द्वारत्वेनोपस्थितस्यैक्यादिकंप्रतिविरोधित्वेनैक्याद्यसिद्धिरित्यर्थः । नचसत्यत्वादेःकल्पितजातिरूपस्यद्वारतयोपादानेपिपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधकानामविरोधइतिवाच्यं । कल्पितैक्यादेर्द्वारत्वेनोपादानेपिपारमार्थिकत्वाकारेणसत्यत्वादिबोधकस्यसत्यादिवाक्यस्यैक्यवाक्येनाविरोधइत्यस्यापिसुवचत्वात् ॥ [१९।६] महदिति ॥ सवैमहाभागवतःपरीक्षिद्येनाप

वर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः । ज्ञानेनवैयासिकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलं ? तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोग
निष्ठं । आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपारिक्षितंभागवताभिरामं । इतिपूर्वश्लोके अनंताचरितशब्देनानंतशब्दार्थगुणानांपृष्टत्वे
नोपक्रमात् । अहोवयंजन्मभृतोऽद्यहास्मवृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः । दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधा
नयोग्रः । कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य । योनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः । इतिमध्येर्थ
वादात्महद्गुणत्वादितिप्रतिवचनरूपोपसंहारात् । एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्येनतिशायितेस्य । हित्वेतरान्प्रार्थयतो
विभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेनभीप्सोः । अहंहिपृष्टोस्यगुणान्भवद्भिराचक्षआत्मावगमोत्रयावत् । नभःपतंत्यात्मसमंपतत्रिणस्त
थासमंविष्णुगतिंविपश्चितः । इत्यभ्यासात् । अनंतगुणत्वार्थकत्वेनानंतशब्दव्याख्यानेमहद्गुणत्वादितिस्मृतेस्तात्पर्यमवग
म्यते । यत्तुसगुणप्रकरणस्थितब्रह्मानंतशब्दार्थविषयमिदं नतुलक्षणवाक्यस्थितब्रह्मानंतशब्दार्थनिर्वचनमिति तन्न । सगुण
प्रकरणातिरिक्तनिर्गुणप्रकरणस्याव्याप्यसिद्धेः । अत्रापिप्रकरणेऽनंतशब्दार्थज्ञानेनापवर्गाख्यफलस्योक्तेः । यत्रानुरक्ताःसहसै
वधीराव्यपोह्यदेहादिषुसंगगूढं । व्रजंतियत्पारमहंस्यसत्यंयस्मिन्नहिंसोपरमश्चधर्मः । इतिपरमहंसप्राप्यपरमफलस्योक्तेश्च ।
सवाइतिद्वाभ्यांऋषीणांसूतंप्रतिप्रश्नः । वै निश्चयेन । सः पूर्णज्ञानःपरीक्षित् । शुकाचार्योक्तशब्दजन्येनभगवज्ज्ञानेनगरुड
ध्वजपादसामीप्याख्यमपवर्गंयेनभेजे तत्उत्तमंपावनंप्रकटपुरुषार्थहेतुंपरिपक्वज्ञानादियोगाश्रयं भगवच्चरितयुक्तंभागवतप्रि
यंपरीक्षिच्चरितंनःआख्याहीत्यन्वयः । अहोवयमित्यादिसूतवाक्यं । विलोमजाताअपिवयंवृद्धसेवयासफलजन्मानोभूम ।

अत्रहेतुमाह महत्तमैःसहसंवादःदुष्कुलजन्माख्यमनोव्यथांशीघ्रंविधुनोति । विष्णोर्नामोच्चारयतःसर्वाशुभनाशोभवतीतिकुतःपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । अनंताचरितोपपन्नमित्युक्तंतस्योत्तरंयोनंतशक्तिरित्यादि । श्रुतयोनंतगुणत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनानंतशब्दंयस्मिन्प्रयुंजतेतच्चरितानुवर्णनेममसामर्थ्यंनास्तीतिसूचिताभिप्रायः । विभूतिर्लक्ष्मीः । कृपाकटाक्षंप्रार्थयमानानन्यान्हित्वाअप्राप्तलिप्सारहितस्ययस्यचरणरेणुंसेवते अस्यानंतस्यगुणकृतसाम्याधिक्यराहित्यविषये एतावतालक्ष्मीपतित्वेनसूचितेनालं । इतोतिरिक्तायुक्तिर्नवाच्येत्यर्थः । तथापिभगवद्गुणविषयेममयावानवगमोज्ञानमस्तितावद्वक्ष्ये । यथापक्षिणःस्वशक्त्यानभसिगच्छंतितथाविद्वांसःस्वविद्वत्त्वसमंविष्णुसामर्थ्यंजानंतीत्यर्थः । तस्मात्ब्रह्मानंतशब्दौनविपक्षबाधकौ ॥ अभिधानेति ॥ अभिधानं अन्वबोधनं । नन्विदंघटःकर्मत्वमित्यादिनिरांकाक्षेप्यस्तीत्यतआह ॥ यस्यचेति ॥ निराकांक्षेन्वयाननुभावकत्वंस्वरूपप्रयुक्तंनतुपदांतरविरहप्रयुक्तं । नन्वहोविमलंजलं नद्याःकच्छेमहिषश्चरतीत्यादि यदानदीकच्छान्वयपरतयाप्रयुज्यतेतदातत्राव्याप्तिः । नदीपदस्यकच्छपदेनविनापिजलपदेनस्वार्थान्वयानुभावकत्वात् । मैवं । तात्पर्यविषयेत्यन्वयविशेषणात् । ननुतर्ह्यन्वयांशोव्यर्थः यस्ययेनविनातात्पर्यविषयाननुभावकत्वमित्यस्यैवसामंजस्यात् । तात्पर्यविषयश्चक्वचित्संसृष्टःक्वचिदखंडइतिनाखंडार्थेप्याकांक्षानुपपत्तिरिति । मैवं । स्वरूपमात्रस्यज्ञाततयाऽखंडेतात्पर्याभावेनपदांतरविरहप्रयुक्ततात्पर्यविषयाननुभावकत्वस्याखंडार्थवाक्येष्वखंडार्थानुभवजननात्प्रागसत्त्वात् ॥ सन्निधिस्त्विति ॥ पदविशेषजन्यत्वमुपस्थितौविशेषणं । अतःप्रत्यक्षादिजन्यकलापाद्युपस्थितौवाऽग्निःकरणत्वमोदनःकर्मतेत्यादिपदजन्योपस्थितौवानातिव्याप्तिः ।

यत्त्वव्यवधानेनशाब्दबोधानुकूलार्थेपस्थितिमात्रमासत्तिः नत्वन्वयप्रतियोगित्वविशेषितागौरवात् । साचसंसर्गाबोधकेप्य स्त्येवेति । अत्रब्रूमः । शब्दःपर्वतोगुणोग्निमानित्यादौपदज्ञानत्वेनशाब्दबोधानुकूलांशब्दशब्दार्थभूतशब्दरूपपदोपस्थितिमा दायातिव्याप्तिः ।. शब्दपदोपस्थितेःपर्वतोपस्थितिंप्रत्यासत्तित्वाभावेप्युक्तविधयालक्षणसत्त्वात् ॥ इतरेति ॥ अत्रएकपदार्थ संसर्गेतदाश्रयत्वाभिमतनिष्ठविरोधिप्रतियोगित्वाभावइतिलक्षणं । तेनेतरेत्यादिपदविशेषणंचेदेकपदोपस्थाप्ययोःप्रकृतिप्रत्य यार्थयोरेकप्रत्ययोपस्थाप्यकारकसंख्यादेर्वानयोग्यतास्यात् । पदार्थविशेषणंचेत्प्रमेयत्वेप्रमेयत्वमित्यादौसांनस्यादित्यःदिदू षणंपरास्तं । संसर्गपदोपादानाच्चशब्दवदाकाशस्यशब्दनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादव्याप्तिर्निरस्ता । विरोधीत्युक्त्याचरूपप्रा गभावावच्छिन्नोघटोरूपवानित्यादौविशिष्टवैशिष्ठ्यसंसर्गेप्रागभावादेरपिविरोधित्वान्नातिव्याप्तिः । प्रतियोग्यसमानाधिकरण त्वमपिप्रवेश्यं । तेनदंडीपुरुषइत्यादौनाव्याप्तिः । संयोगाभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वाभावात् । धूमवन्ह्योःसा मान्यव्याप्तिवत्सर्वसेकव्यक्तेःसामान्यतःपयसासमंयोग्यतेतिमते अवच्छेदकधर्मशून्यत्वमन्यत्वमित्युक्तं । तस्मिन्पक्षेसंसर्गपदंसं सर्गत्वपरं । अवच्छेदकधर्मशब्देनावच्छेदकत्वंविवक्षितं । तथाचैकपदार्थसंसर्गत्वेउक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वशून्यत्वमि त्यर्थः । अत्रमतेसेकानन्वितंजलमयोग्यमेव । सेकसंसर्गत्वस्यतन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वात् । नन्वेवंपयसासिंचती त्यत्रसर्वसेकव्यक्तेःसर्वपयसान्वयःस्यात् । योग्यतातज्ज्ञानयोरविशेषादितिचेत्पर्वतेमहानसीयवह्निवद्बाधेनप्रतिबंधादसंसर्ग ग्रहस्यविशिष्टज्ञानमात्रेहेतुत्वादितिकेचित् । तन्न । सामान्ययोग्यतायांमानाभावादितिवयं । उक्तलक्षणंत्ववच्छेदकत्वानंत

भावेनैववोध्यं । ननुस्वप्रकाशस्याप्यात्मनोऽविद्योपहितत्वेनास्फुरणाद्वेदांतविषयत्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [२१।७] अविद्येति ॥ अ
धिष्ठानस्फुरणंविनाध्यासाप्योगात् । निर्विशेषेचसाम्यविशेषस्फुरणास्फुरणयोरभावादात्मस्फुरणाभावान्नात्मनोविषयत्वमिति
भावः । ननुसयथासैंधवघनोनंतरोबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवस्यादेवंवाअरेइदंमहद्भूतमनंतमपारंकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवेत्याद्येकरस
त्वादिश्रुतिर्मुख्यार्थत्यागनिमित्तमित्यतआह ॥ [२१।८] ऐकरसत्वादीति ॥ विशेष्यपरस्परविशिष्टपरेणाविरोधादित्यर्थः । नच
द्वारतयोपस्थितैकरसत्वादेर्बाधकत्वमितिवाच्यं । सत्यादिवाक्याद्द्वारतयोपस्थितसत्यत्वादेरेवैकरसत्वादिबाधकत्वंसुवचमित्यु
क्तत्वात् ॥ [२२।४] वुभुत्सायाइति ॥ धर्मिणःप्रागेवज्ञानात्तत्रबुभुत्साविरहादितिभावः । यत्त्वसाधारणस्वरूपेबुभुत्सेति । तन्न ।
स्वरूपद्वयाभावादित्युक्तत्वात् ॥ [२२।५] श्रोतव्यइति ॥ मतभेदेनश्रवणमननविध्योर्विचारविधित्वं । नचवेदांततात्पर्यनिश्चयफल
कतयाऽनिष्प्रत्यूहनिष्प्रकारकब्रह्मज्ञानार्थत्वाद्विचारोनायुक्तइतिवाच्यं । स्वरूपमात्रेतात्पर्याभावादित्युक्तत्वात् । विचारज
न्यज्ञानत्वनिष्प्रकारकत्वयोर्विरोधाच्च । इहैवाविरोधकल्पनेऽन्योन्याश्रयाच्च ॥ [२२।८] ऐकतरेति ॥ नन्वद्वैताद्युपलक्षिताखंडार्थ
ज्ञानंविषयनिर्धारणंतदधीनंचप्रयोजनंमुक्तिः नत्वेकतरप्रकारनिर्धारणाधीनंप्रयोजनमिति । मैवं । त्वदभिमताखंडार्थज्ञानं
प्रत्यद्वैताद्युपलक्षणस्यप्रकाशेतस्यज्ञानस्याखंडार्थज्ञानत्वायोगात् । अप्रकाशेद्वैतस्यमिथ्यात्वेनस्वरूपस्यद्वैताद्युपलक्षिताविद्या
धिष्ठानचिन्मात्रस्फुरणस्यसदासत्त्वेपिमुक्तेरभावेनप्रयोजनस्यतदधीनत्वासंभवात् ॥ [२२।१०] यस्यकस्यचिदिति ॥ सत्यत्वादिविशि
० १५७ ष्टस्यब्रह्मत्वज्ञानंयदनुभवसिद्धंतन्नस्यादित्यर्थः ॥ [२२।११] तात्पर्यविषयस्येत्यादि ॥ यत्किंचिदितिज्ञानेसत्येवबुभुत्साप्रश्नयोरुदया

त्सत्यादिवाक्यस्यब्रह्मबुभुत्साप्रश्नौप्रतिहेतुभूताज्ज्ञानादनधिकविषयत्वेनसत्यादिवाक्यंब्रह्मबुभुत्सानिवर्तकंब्रह्मप्रश्नोत्तरंचनस्यादित्यर्थः । यत्त्वेकस्मिन्नपिकल्पितोद्देश्यविधेयभावसंभवइति । तन्न । अखंडज्ञानेकल्पिताभानात् ॥ [२३।१३]अप्राप्तेति ॥ अप्राप्तंयद्ब्रह्मस्वरूपंविधेयंतत्परत्वात् ॥ [२३।१४]विधेयस्यापीति ॥ ब्रह्मपदाद्ब्रह्मणोज्ञातत्वेनतस्याविधेयत्वाद्यत्सत्यंतद्ब्रह्मेत्युद्देश्यविधेयसंसर्गस्यविधेयतेत्यर्थः । यत्त्वसाधारणंस्वरूपंप्रमेयत्वाद्विधेयमिति । तन्न । व्यावर्तकादिवैशिष्ट्यातिरिक्तासाधारण्याभावात् । यत्तूद्देश्यताविधेयताचस्वरूपमात्रपर्यवसन्नेति । तन्न । प्रकारभेदंविनाज्ञातत्वाज्ञातत्वादिविरुद्धरूपोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरेकत्रायोगात् ॥ [२३।१५]बीजेति ॥ तात्पर्यानुपपत्तिरूपबीजंतुपूर्वमेवनिरस्तमितिभावः ॥ [२३।१६]सत्यादीति ॥ घटःकलशइतिवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावादित्यर्थः ॥ [२३।१७]एवंचेति ॥ घटःपृथिवीद्रव्यमित्यादिशब्दानामिवविशेष्याभेदेपिप्रकारभेदान्नपर्यायत्वं ॥ [२३।१८]कुंभेति ॥ सत्यंज्ञानमित्यत्रसत्यशब्दोक्तसत्तायाब्रह्मलक्षणत्वस्यत्वयाप्यंगीकारान्नतस्याःकुंभादिसाधारण्यं । अन्यथालक्षणस्यातिव्याप्तिःस्यात् । तथाचनसत्यशब्दस्यकुंभादिब्रह्मसाधारणसत्त्वजातिवाचित्वमित्यर्थः ॥ [२३।१९]मिथ्येति ॥ कुंभादिषुब्रह्मणिचानुगतमेकंसत्त्वंसामान्यमंगीकृत्यसत्यपदेनतन्नोच्यतइत्युक्तंपूर्वं इदानींकुंभादिब्रह्मानुगतंसत्त्वसामान्यमेवनास्तीत्युच्यतइतिभेदः । ब्रह्मणितत्स्वरूपमेवसत्ता । कुंभादिषुतुसदधिष्ठानब्रह्मानुवेधमात्रमितित्वन्मताच्च । कुंभादिब्रह्मानुगतसत्त्वसामान्यस्यसत्यशब्दाभिधेयत्वेदोषांतरमाह ॥ [२३।१९]तयेति ॥ अनृतसाधारणस्यानृताद्व्यावर्तकत्वात् ॥ [२४।१]कालत्रयेति ॥ सत्यंज्ञानमितिश्रुत्यभिहितं

तात्विकंसत्त्वंब्रह्मण्येवेति त्वन्मतस्यकुंभादिसाधारण[२४।२]सत्ताजातिःसत्यपदेनोच्यतइत्यंगीकारेभंगःस्यात् । जातित्वाभिमतज्ञानत्वाश्रयव्यक्तिरेकावानेकावा । आद्येदोषमाह ॥ [२४।२]भेदंविनेति ॥ व्यक्तिभेदंविनेत्यर्थः । द्वितीयेप्युपहितानुपहितरूपेणानेकावोपहितरूपेणैववा । नाद्यइत्याह ॥ [२४।२]धर्मीति ॥ धर्मिसमसत्ताकभेदंविनाप्युपहितानुपहितवृत्तिज्ञानत्वजातिरस्त्वित्यंगीकुर्वंतंप्रत्याह ॥ [२४।२]योगेवेति ॥ घटाकाशाद्यभिव्याप्याकाशत्वस्यशुद्धाकाशलक्षणत्वाभाववत्तथाविज्ञानत्वस्यापिशुद्धलक्षणत्वं नस्यात् । ज्ञानत्वमुपहितवृत्त्येवेतिद्वितीयपक्षंदूषयति ॥ [२४।२]ज्ञानत्वादेरिति ॥ धर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितवृत्तित्वेनज्ञानत्वादेर्जातित्वसंभवेपिनतस्यशुद्धंलक्षणत्वं । शुद्धेऽसंभवादित्यर्थः । यत्तूपहितवृत्तित्वेप्युपधेयवृत्तित्वानपायान्नासंभवइति । तन्न । ज्ञानादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यज्ञानत्वादेरुपधेयस्यज्ञानादिपदवाच्यताप्रसंगात् । उपहितस्यदृश्यत्वादिनोपधेयस्यदृश्यत्वादिकंस्यात् ॥ [२४।३]एतेनेति ॥ सत्यशब्दःकालत्रयाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वाभिधायकइतित्वदंगीकारेण ॥ [२४।३]सत्त्वादीति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नपर्यायत्वं ॥ सत्यत्वादेरिति ॥ उक्तरूपस्य । यत्तुशवलेनसत्यत्वादेरयोगः उक्तरूपसत्यत्वादेरयोगेपिसत्यत्वांतरस्यतत्रसत्त्वात् । शवलेह्येषैवसत्यतायत्परमार्थसंसर्गेणप्रतीयमानेतस्मिन्सत्यशब्दसंगतिग्रहः । तदुक्तंसंक्षेपशारीरके । आकाशादौसत्यतातावदेकाप्रत्यङ्मात्रेसत्यताकाचिदन्या । तत्संपर्कात्सत्यतातत्रचान्याव्युत्पन्नोयंसत्यशब्दस्तुतत्रेति । तत्र शवले । तथाचशवलेपिसत्यत्वादिकमस्तीति । तन्न । जपाकुसुमसंपर्कात्स्फटिकलोहितिम्नइवपरमार्थसत्संसर्गा

च्छवलेप्रतीयमानस्यसत्यत्वस्यापारमार्थिकत्वेनकालत्रयाबाध्यत्वरूपंपारमार्थिकंसत्यत्वंश्रौतसत्यपदेनोच्यतइतित्वन्मतभंगप्रसंगात् । लक्षणत्वेनाभिमतायाःप्रत्यङ्मात्रनिष्ठसत्यतायाःशवलेऽनुपपादनाच्च । वस्तुवैयात्याद्भूते । सत्संसर्गेणप्रतीयमानत्वरूपंसत्त्वमेवात्रलक्षणमिति । तंप्रत्याह ॥ [२४।५] योगेवेति ॥ व्यावर्तकव्यावृत्त्योःसामानाधिकरण्यनियमात् ॥ [२४।५] नतुशुद्धस्येति ॥ परमार्थसत्संसर्गस्यशुद्धेऽभावाच्छुद्धेविद्यमानस्याबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्यत्वस्यसत्यपदेनशुद्धेभिधानस्यत्वयानंगीकारात् ॥ [२४।६] तस्मादिति ॥ उक्तरूपसत्यत्वादीनांसत्यादिवाक्येनशुद्धप्रतिपादनंसंभावितं । तत्त्वखंडार्थवादिनानाभ्युपेयते । शुद्धादन्यत्रतुतत्प्रतिपादनसंभावनैवनास्ति । अतःसत्यादिपदंसत्यत्वादिकंसर्वथानबोधयति । किंतुविशेष्यमात्रमेवबोधयतीत्यर्थभेदाभावात्पर्यायत्वंसत्यादिपदस्य । अभिधेयभेदाभावमुक्त्वाप्रयोजनाभावमाह ॥ [२४।७] पदांतरेति ॥ [२४।८] मैर्हाभाष्यइति ॥ जात्यादिशब्दानामधिकार्थत्वेनप्रातिपदिकार्थत्वाभावादव्ययेषुचाव्ययादाप्सुपइतिलुकोनित्यत्वेनविभक्तेरश्रवणादुच्चैर्नीचैरित्यादौचकर्मादिव्यतिरिक्तलक्ष्येशेषेविहितयाषष्ठ्यैवपदसंज्ञायांरुत्वविसर्गादिसिद्धेर्नप्रातिपदिकार्थेप्रथमाविधेयेत्याशंकितमित्यर्थः ॥ [२४।९] सपूर्वायाइति ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमांतात्परयोर्युष्मदस्मदोस्तेमेइत्येतावादेशौभवतइतिसूत्रार्थः । ग्रामउच्चैरित्यत्रोच्चैःशब्दस्यप्रथमांतत्वेहिततःपरस्यतवेत्यस्यतेइत्ययमादेशोविभाषयाभविष्यतीतिप्रयोजनवत्येवप्रथमाभवति ॥ [२४।१०] व्यावर्तकस्येति ॥ अन्यथासत्यपदाप्रयोगेप्यसत्यादिव्यावृत्तिःस्यात् ॥ [२५।१] अभिधेति ॥ सत्यत्वविशिष्टोपस्थितिकाले ॥ [२५।२] नद्यामिति ॥ नचतीर

यजमानादेरनद्ययजमानादिप्रतियोगिकव्यावृत्तौनतात्पर्यमतोनद्यांघोषइत्यादिवाक्यान्नतत्सिद्धिः । सत्यादिवाक्येत्वनृतादि
व्यावृत्तौतात्पर्यमस्तीतिवाच्यं । व्यावर्तकेतात्पर्यंविनातद्व्याप्यव्यावृत्तौतात्पर्यानिर्वाहात् । ननुलक्षणातःप्राक्सत्यपदात्प्रतीतं
सत्यत्वंव्यावहारिकं । अतःसत्यत्वेनप्रतिद्वंद्विनःसकाशाद्व्यावृत्तिःसिध्यति । यजमानत्वंतुनव्यावहारिकमतस्तेनायजमानात्प्र
स्तरस्यनव्यावृत्तिःसिध्यतीत्यतआह ॥ [२५।३]नचेति ॥ सत्यपदयजमानपदयोःसत्यत्वयजमानत्ववैशिष्ट्येनब्रह्मप्रस्तरबोधनेतात्प
र्याभावेसमानेसंतीत्यर्थः । ननुव्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वात्सत्यत्वंव्यावहारिकमित्युच्यतइत्यतआह ॥ नचौपनिषद[२५।३]इति ॥
[२५।४]नचैतत्त्वेति ॥ तात्पर्याविषयत्वेपीतिशेषः ॥ [२६।२]नचलक्षणाबीजइति ॥ नचमहातात्पर्यविषयसिद्ध्युपायएवावांतरतात्पर्यं स
त्यत्वादिकंतुतथेतितत्रावांतरतात्पर्यमितिवाच्यं । व्यावर्तकेमहातात्पर्यंविनातद्व्याप्यव्यावृत्तौमहातात्पर्यायोगात् ॥ [२६।४]व्यावर्त
कानामपीति ॥ व्यावृत्तिव्यावर्तकयोरेकसत्ताकत्वादित्यर्थः । ननुयत्पारमार्थिकबोधकंतत्पारमार्थिकमितिननियमः । पार
मार्थिकस्यब्रह्मणोनैवंविधपदेनबोधनात् । त्वन्मतेऽसतोसत्पदादिबोध्यत्वाच्चव्यभिचारात् । नापिव्यावृत्तिबोधकंव्यावृत्ति
समसत्ताकमितिनियमः । स्वप्नांगनादेरपिस्वजन्यसुखेसुखांतरापेक्षयाव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् । कारणस्यकार्यव्यावर्तकत्वा
दित्यतआह ॥ [२६।४]व्यावहारिकैरिति ॥ नवयंव्यावहारिकाणांपारमार्थिकज्ञापकत्वंब्रूमः । किंतुव्यावृत्तिव्यावर्तकयोःसमव्या
प्तयोरेकसत्तां । स्वप्नांगनादावपितज्ज्ञानंसुखहेतुः । अतःस्वप्नांगनाज्ञानतज्जन्यसुखतद्गतव्यावृत्तीनामेकसत्तास्त्येवेतिनतत्र
दोषः ॥ [२६।६]व्यावर्तकेति ॥ पूर्वंव्यावृत्तिव्यावर्तकयोरेकसत्ताकत्वाद्व्यावर्तकाणांपारमार्थिकत्वमुक्तं । इदानींसद्ब्रह्माभेदात्तेषांस

त्वमुच्यतइतिभेदः । यत्त्वज्ञानत्वादिधर्माणामपिव्यावृत्तिवद्ब्रह्माभिन्नतयापारमार्थिकत्वमिष्टमेवेति । तन्न । परस्यापसिद्धांतात् । अभिन्नधर्मणामयांगीकृतत्वेनमन्मतप्रवेशाच्च ॥ [२६।१] शुक्तेरित्यादि ॥ अधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वंमिथ्यात्वं । तदत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वेपिसत्वात् [१]। शुक्तिव्यावृत्तेरनृतव्यावृत्तेश्चात्यंताभावः शुक्तित्वमनृतत्वमेव । अन्योन्याभावात्यंताभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपत्वात् । एवंचशुक्तौशुक्तिज्ञानाबाध्यशुक्तित्वरूपशुक्तिव्यावृत्त्यत्यंताभाववद्ब्रह्मणिब्रह्मज्ञानाबाध्यानृतत्वरूपानृतव्यावृत्त्यत्यंताभावःस्यादित्यर्थः । नन्वनृतव्यावृत्तेर्मिथ्यात्वेपिनानृतत्वस्यब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्तिः । एकबाधकबाध्यत्वस्योभयत्रापितुल्यत्वात् । व्यावृत्तिबाधकाबाध्यस्यैवव्यावृत्तिविरोधिनोव्यावृत्त्यधिकसत्ताकत्वं । नंत्वेकबाधकबाध्यस्यापि । कल्पितरजतव्यावृत्तेःकल्पितरजतेमिथ्यात्वेपितदपेक्षयातस्याधिकसत्ताकत्वाभावादिति । मैवं । परस्परात्यंताभावरूपयोरेकत्रैकावच्छेदेनैकबाधकबाध्यत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । प्रतियोगिबाधोनाम । प्रतिपन्नोपाधौतदवच्छेदेनग्राह्यसंबंधेनसंसृष्टतदत्यंताभावविधानं तेनैवतदत्यंताभावबाधनेतत्रैवतदवच्छेदेनग्राह्यसंबंधेनात्यंताभावात्यंताभावस्यप्रतियोगिरूपस्यसंसृष्टतयाविधानमापद्येतेतिविरोधःस्यात् ॥ [२६।११] भ्रांत्यंतरेति ॥ ब्रह्मण्यविद्यमानस्यानृतव्यावृत्त्यादेरुपदेशेनब्रह्मणिभ्रांत्यंतरंस्यात् । ननुभ्रमनिवर्तकाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारोपायत्वेनैवाविद्यमानमुपदिश्यते । स्थूलारुंधतीन्यायेनपूर्वपूर्वभ्रमनिवृत्तयेकाल्पनिकोपदेशस्यपंचकोशस्थलेदर्शनादित्यतआह ॥ [२७।१] नहीति ॥ पुंस्त्वस्योपदेशेना

धिष्ठानतत्वज्ञानमुत्पाद्येतिशेषः ॥ [२७।१] किंत्विति ॥ वल्मीकत्वस्योपदेशेनाधिष्ठानतत्वज्ञानमुत्पाद्यनिवर्तनीया अधिष्ठानगतासा
धारणधर्मोपदेशंविनाभ्रमनिवर्तकाधिष्ठानतत्वसाक्षात्काराभावादित्यर्थः । उभयतारास्यरुंधतीत्वेननंनिर्दिश्यते । किंतुप्रथमं
स्थूलतारांपश्यपश्चादरुंधतींदर्शयिष्यामीत्येतद्बुध्यैव । पंचकोशस्थलेपिनकाल्पनिकोपदेशः । किंतुपंचानामप्यन्नमयादीनांब्र
ह्मत्वमेव । यथाचैतंत्तथाभाष्यादिषूक्तं । व्यावृत्तीनांसत्यत्वमिथ्यात्वेनिराकृत्यव्यावहारिकत्वंनिराकरोति ॥ [३७।२] नचात्मनीति
॥ [३७।३] ब्राह्मण्यस्येति ॥ व्यावहारिकानृतव्यावृत्त्याप्रातिभासिकानृतत्वभ्रांतिनिवृत्तावपित्वन्मतेप्रतियोगितदत्यंताभावयोरेकस
त्ताकयोरेवविरोधाद्ब्रह्मणिव्यावहारिकजगत्सत्त्वेपितात्विकतदत्यंताभाववद्व्यावहारिकानृतव्यावृत्तिसत्त्वेपितात्विकमनृतव्यावृ
त्त्यत्यंताभावरूपमनृतत्वंस्यादेवेत्यपिवोध्यं ॥ [३७।५] असद्व्यावृत्तेरिति ॥ असद्वाइतिवाक्यप्रतीतंमूलकारणासत्त्वंपारमार्थिकं नि
रपवादप्रमाणप्रतीतत्वात् संमतवत् । नन्वसद्व्यावृत्तिवोधकस्यसत्यादिवाक्यस्यवाधकस्यविद्यमानत्वाद्विशेषणासिद्धिरित्याशं
कापरिहारायोक्तं ॥ [३७।५] व्यावहारिकत्वइति ॥ मिथ्यात्वमानवत्तात्विकपरस्यव्यावहारिकपरेणाविरोधादित्यर्थः ॥ [३७।६] अनृतस्या
पीति ॥ सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वं यदश्रुवसीयततद्रजतमभवदित्यर्थवादतःप्रतीतस्यरुद्रेणरुदितेसति यदश्रुगलितंत
देवरजतंजातमित्येवंवाधितार्थस्यसुवर्णप्राशस्त्येयथाद्वारत्वंतथेत्यर्थः ॥ [२८।१] उक्तंहीति ॥ तत्वप्रदीपिकादिषु ॥ [३८।५] शाब्देर्थइति ॥
लक्षणयाशब्दतःप्रतीयमानेब्रह्मस्वरूपमात्रेऽर्थात्प्राप्तस्यार्थिकस्यानृतव्यावृत्त्यादेः ॥ [२८।६] नीलमिति ॥ नचनीलमुत्पलमित्यादौन

स्वरूपमात्रेतात्पर्यं अत्रतुस्वरूपमात्रेतात्पर्यं तच्चार्थिकार्थस्यद्वारत्वंविनानुपपन्नमितिवाच्यं । स्वरूपमात्रेतात्पर्यस्यनिरासात् अन्याविषयकमिति ॥ तथाचव्यावृत्तीनामन्यविषयकज्ञानप्रतिबंधद्वाराशुद्धज्ञानएवद्वारत्वमित्यर्थः ॥ अन्याज्ञानइति ॥ अन्यविषयकज्ञानप्रतिबंधएवोपक्षयाद्व्यावृत्तीनांनशुद्धविषयकज्ञानपर्यंततदुपयोगइत्यर्थः ॥ व्यावर्त्यज्ञानमिति ॥ स्वरूपज्ञानमित्यर्थः । पूर्वं स्वरूपज्ञानंव्यावृत्तिज्ञानसाध्यमतस्तद्वारकमितिपराभिमतेवैपरीत्यमुक्तं । इदानींसाध्यसाधनभावमनादृत्यान्याविषयकब्रह्मज्ञानेव्यावृत्तिज्ञानस्यद्वारत्वांगीकारेवैपरीत्यमापाद्यतइतिभेदः । नचाभिधावललब्धविशिष्टज्ञानादेव व्यावृत्तिज्ञानसिद्धेर्नतत्प्रतिस्वरूपज्ञानंद्वारमितिवाच्यं । अविद्याद्यध्यासाधिष्ठानतयाब्रह्मस्वरूपस्यापिव्यावृत्तिज्ञानंविनासिद्धत्वात् ॥ प्राचीनइति ॥ व्यावृत्तिज्ञानात्प्राचीनेद्वारत्वाभिमतव्यावृत्तिज्ञानहेतौसत्यत्वादिविशिष्टज्ञानेब्रह्मज्ञानतयाऽविद्यानिवर्तकत्वार्हेऽविद्याकार्यस्यसत्यत्वादेर्भानायोगेनविशिष्टज्ञानत्वाभिमतस्यैवान्याविषयकब्रह्मज्ञानत्वौचित्यात्तस्यव्यावृत्तिज्ञानासाध्यत्वमितिभावः । ननुप्राचीनज्ञानंब्रह्मस्वरूपंवावृत्तिरूपंवा । आद्येनान्यभानानुपपत्तिः । तस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । वृत्तिरूपमपिनाविद्यानिवर्तकंअपरोक्षत्वाभावात् । अपरोक्षत्वेपिप्रतिबद्धत्वात् । विचारजन्यंतुफलीभूतंभवत्यविद्यानिवर्तकंनतुतत्प्राचीनमिति । मैवंउपक्रमाद्यवधृततात्पर्यकब्रह्मपरवाक्यात्प्रथममुत्पन्नंसत्यादिविशिष्टबोधमपहायनिष्प्रकारकज्ञानंकल्पयित्वातस्यविचारजन्यत्वादिकल्पनायाअयुक्तत्वात् । अन्यथागांधर्वशास्त्रादपिषड्जत्वादिविशिष्टज्ञानानंतरंनिष्प्रकारकंकल्पयित्वातस्यगांधर्वशास्त्रविचारजन्यत्वंकल्प्येत । व्यावृत्तिज्ञानस्यान्याज्ञानेद्वारत्वमापद्येतेत्यत्रपरस्येष्टापत्तिंपरिह

रति ॥ ब्रह्मेति ॥ द्वारबुभुत्सायांसत्यादिवाक्यंप्रवृत्तमितिवक्तव्यं । नतुब्रह्मबुभुत्सायां ॥ नेचद्वारेति ॥ अनृतव्यावृत्तिबोधनद्वारासत्यशब्देनकदाचिद्ब्रह्मबोध्यते जडव्यावृत्तिद्वाराविज्ञानशब्देनकदाचित् ॥ नित्यवदिति ॥ विकल्पप्रतिद्वंद्वि नित्यं । तद्वद्वाशब्दादिराहित्येनश्रवणात् ॥ एकस्मिन्निति ॥ सत्यज्ञानादिशब्दाः । नविकल्पेनब्रह्मज्ञानसाधनं । एकस्मिंस्तदुपायेऽपाद्दीयमानत्वात् । यदेकस्मिन्यदुपायेऽपादीयतेतत्तस्यविकल्पेनसाध्यंनभवति । यथाप्रोक्षणाद्यवघातादि । व्यतिरेकेव्रीहियवादिर्वेति ॥ विकल्पेति ॥ दृष्टकार्याणांसमुच्चयएव । नतुविकल्पोनवैकेनान्यस्यनिवृत्तिः । अतएवदशमाध्यायचतुर्थपादेभिहितं । अस्त्यंजनाभ्यंजनंनामसत्रं । तत्रश्रूयते । गौग्गुलवेनप्रातःसवनेभ्यंजतइत्यादि । तत्किंप्राकृतस्यनवनीताभ्यंजनस्यनिवर्तकंनेतिसंशयेदृष्टार्थत्वादंजनाभ्यंजनयोःप्राकृतस्यवैकृतेननिवृत्तिः । सत्यंदृष्टार्थमभ्यंजनं । तथापिनैकार्थ्यंनवनीताभ्यंजनस्यस्नेहनार्थत्वात् । गौग्गुलवादस्तुचंदनानुलेपनवद्रूक्षीकरणार्थत्वाद्दृष्टप्रयोजनभेदेनसमुच्चयएवेति ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादौसत्यपदाश्रवणादनृतव्यावृत्तेरप्रतीतिः । सत्यंज्ञानमित्यादावानंदपदाश्रवणाद्दुःखव्यावृत्तेरप्रतीतिरित्यपिद्रष्टव्यं । ननुयथाविभुत्वनित्यत्वादिरूपेणब्रह्मणउपासार्थंतत्राश्रुताअप्यानंदविज्ञानत्वादयउपसंह्रियंते तथा ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमप्यश्रुताअपिसत्यत्वादिधर्माउपसंहरिष्यंतइतिनानृतव्यावृत्त्यादेरप्रतीतौब्रह्मप्रतीतिः । नचोपासनार्थंशाखांतरोक्तगुणानामुपसंहारेसर्वज्ञत्वादिरूपेणब्रह्मोपासनार्थं तत्रानुक्तानांसंयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वादीनामप्युपसंहारःस्यादितिवाच्यं । वास्तवविधेयत्वाभ्यामुपसंहारानुपसंहारयोरुपपत्तेः । वस्तुधर्माहियावद्वस्तुव्यवतिष्ठते । नासावेकत्रोक्तो

न्यत्रानुक्तोनास्तीतिशक्यंवक्तुं । विधेयंपुरुषप्रयत्नतंत्रं । पुरुषप्रयत्नश्चयत्रयत्रयावद्गुणविशिष्टेब्रह्मणिसतावत्येवावतिष्ठते । नाविहितमपिगुणंगोचरीकर्तुमर्हति। तस्मादानंदविज्ञानादयोब्रह्मतत्वात्मतयोक्तांयत्रयत्रब्रह्मश्रूयतेतत्रतत्रानुक्ताअपिलभ्यंते । संयद्वामत्वादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषयाःयत्रविधिस्तत्रैवावतिष्ठंतेतआह ॥ आनंदादयइति[३।१३] ॥ उपासनार्थंप्रधानस्यब्रह्मण आनंदादयोगुणाउपसंहर्तव्याइतितदीयःसूत्रार्थः ॥ उपासनायामिति[३।१४] ॥ अभिन्नोपासनायां । याह्युपासनानेकशाखोक्ताप्यभिन्नत्वेनप्रत्यभिज्ञानसिद्धातस्यामुपासनायामेकत्रानुक्ताअपिगुणाअन्यशाखोक्ततदुपासनागुणाउपसंह्रियंते । यथाछांदोग्योक्तायांपंचाग्न्युपासनायामनुक्तस्यषष्ठस्याग्नेर्वाजसनेयोक्तपंचाग्निविद्यांतर्गतस्यषष्ठस्याग्नेरुपसंहारः ॥ ब्रह्मप्रमितावितिं[३।१४] ॥ सगुणेब्रह्मण्युपासनार्थंशाखांतरीयगुणोपसंहारेपिनिर्गुणब्रह्मप्रमितौनतदुपसंहारोयुज्यतइत्यर्थः । ननुशाखांतरोक्तगुणोपसंहारेविनोपासनयाअसिद्धिवत्पदांतरंविनाब्रह्मप्रमित्यसिद्धेस्तत्सिद्ध्येपदांतरोपसंहारोत्राप्यपेक्ष्यतइत्यतआह ॥ संख्यादीति[३।१५] ॥ गुणोपसंहारस्यतद्गुणकोपासनार्थत्ववत्पदांतरस्यतत्तत्प्रकारकप्रमित्यर्थत्वानंगीकाराद्विशेष्यमात्रसिद्धेश्चलक्षणयैकपदेनापिसंभवान्न पदांतरोपसंहारापेक्षेत्यर्थः । ननुश्रृंगग्राहिकयाब्रह्मणोनुद्देश्यत्वाल्लक्षणमुखेनतदुपदेष्टव्यं । सत्यादिकंचनप्रत्येकंलक्षणं। घटादावतिव्याप्तेः। अतःसमुच्चितमेवलक्षणं। अतःसमुच्चिताएवव्यावृत्तयोद्वारमित्यतआह॥ सत्यत्वादेरिति[३।१६] ॥ नह्यत्रघटाद्यनुगतसत्त्वं सत्यशब्दार्थः । किंत्वबाध्यत्वमित्युक्तं । तच्चनातिव्याप्तंसत्यत्वंब्रह्मलक्षणतयासत्यपदेनोक्तमतोजगन्मिथ्येतित्वयोक्तत्वाच्चेत्यर्थः । एवंज्ञानादिपदेपिबोध्यं । ननुकुमतप्राप्तातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थंसमुच्चयापेक्षा । नह्यनृतव्यावृत्तिंविनाविज्ञानमानंदंब्रह्मे

त्यत्रशून्यवादव्यावृत्तब्रह्मसिद्धिः । एवंपदांतरेपि । मैवं । व्यावर्तकार्पणंविनाव्यावृत्तब्रह्मासिद्धेरुक्तत्वात् ॥ [३०।७] एतेनेति ॥
प्रत्येकंवासमुच्चितानांवाव्यावृत्तीनामद्वारत्वेन । ब्रह्मेतिद्वितीयांतं ॥ [३१।५] तदुपदेशइति ॥ ब्रह्मासंबंधिभ्याःव्यावृत्तेः ॥ [३१।५] शाब्दा
र्थस्येति ॥ सत्यादिपदेनलक्षणयाबोधितस्यब्रह्मस्वरूपमात्रस्य ॥ [३१।६] मानांतरादिति ॥ अपोहस्तुमानांतरात्प्रतीयते । अतः
सनशाब्दइत्यर्थः ॥ [३१।७] आर्थिकेनेति ॥ शाब्दज्ञानस्यविशेषणाविषयकत्वेपिमानांतरविरोधितद्विशेषणस्यवस्तुसद्विशेषणवतःस्व
रूपस्यशब्देनबोधनाच्छांब्दज्ञानंविषयस्याखंडत्वहानिः ॥ [३१।७] अनंतेति ॥ अनंतशब्दजन्यज्ञानस्यांतवद्व्यावृत्तिप्रकारतयातद्व्या
वृत्तेः । शाब्दत्वंविधिपदानांस्वार्थार्पणप्रणाड्येतरनिवृत्तिबोधकत्वं । निषेधपदानांतुसाक्षादितित्वदंगीकारात् । उक्तंचतैत्त
रीयवार्तिके । तंत्रानंतोंतवद्वस्तुव्यावृत्त्यैवविशेषणं । स्वार्थार्पणप्रणाड्यातुपरिशिष्टौविशेषणमिति ॥ [३१।८] शब्दस्येति ॥ अन्य
थाशब्दंविनापिव्यावृत्तिःसिध्येत् ॥ [३१।८] एतेनेति ॥ तात्पर्यतोव्यावर्तकवैशिष्ट्यार्पणंविनाव्यावृत्तिसिद्ध्यभावेन । पदार्थेतात्पर्य
स्यचान्वयस्यवानुपपत्तेःपदलक्षणावीजस्यसत्यादिपदेऽभावान्नतत्रलक्षणेत्युक्तं । केचित्तुवाक्यार्थेतद्व्यानुपपंत्त्यावाक्येलक्षणा
माहुस्तत्पक्षमपिदूषयितुमाह ॥ [३२।१] नवीनास्त्विति ॥ ननुगच्छगच्छसिचेत्कांतपंथानःसंतुतेशिवाः । भूयान्ममापितत्रैवजन्मय
त्रगतोभवानित्यादौजन्मनामृत्यनुमानेपिगमनस्यमृतिहेतुत्वमशक्यावगमं । शतवर्षानंतरंजरादिनापितदुपपत्तेः । मृतिहे
तुत्वेनावगतस्यापिगमनस्यनाकर्तव्यत्वेनव्याप्तिः । गुरुनिर्देशादिनाप्रियामृतिहेतोरपिकर्तव्यत्वदर्शनेचव्यभिचारात् । किंतु

जन्मनिर्देशस्यप्रकृतेऽनुपयोगात्तेनप्रकृतोपयोगिन्यगमनेतात्पर्यंज्ञाप्यतेसमुदायस्य । तथाचसमुदायएवलक्षणा । नप्रत्येक
पदे । प्रत्येकंतात्पर्यज्ञापकाभावादतस्तत्रलक्षणायामेकपदवृत्तित्वंबाधितं । वृत्तित्वस्यहेतोर्व्यभिचारश्चेत्यतआह ॥ [३३।१] गच्छग
च्छसीति॥ विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद तस्माच्चेन्नप्रमाद्यति शरीरेपाप्मनोहित्वा सर्वान्कामान्समश्नुतइति। असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मे
तिवेदचेत् अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद संतमेनंततोविदुरितीत्यादौवेदेविज्ञानात्मकब्रह्मवेदनाविस्मरणयोःपापराहित्यकामभोगौप्रति
ब्रह्मसत्त्वासत्त्ववेदनयोःशुभाशुभफलेप्रतिलोकेचवृष्टिश्चेद्भवतिसुभिक्षंभवेदित्यादौवृष्टेःसुभिक्षंप्रतिहेतुत्वस्यचेच्छब्देनबोधनव
दिहापिगमनस्यजन्मप्रतिहेतुत्वबोधनंयुज्यते । देहांतरसंयोगश्चजन्म । सचैकस्मिन्देहसंबंधेसंतिनयुज्यतइतिपूर्वदेहसंबंधा
भावद्वारेतिगम्यते । नचोक्तव्यभिचारः । प्रकृतगमनंनकर्तव्यं नाश्यमानेष्टाधिकेष्टाहेतुत्वेसतीष्टनाशहेतुत्वात् । संतवत् ।
गुरुनिर्देशादौतुनाश्यमानेष्टाच्छ्रार्यादेःसकाशादधिकस्यगुरुनिर्देशकरणजन्येष्टस्यसत्त्वेनतत्रहेतुत्वावगमात् । अतोनोक्तबाधा
दिरितिभावः ॥ [३३।२] जन्मनेति ॥ गमनजन्यतयावधृतेनेतिशेषः । पक्षेइष्टनाशहेतुत्वमुपपादयति ॥ [३३।२] प्रियेति ॥ ननुविषं
भुंक्ष्वेत्यत्रविषभोजनेष्टसाधनत्वेनशत्रुगृहान्नभोजनस्यानिष्टसाधनत्वंनाक्षेप्तुंशक्यते । शत्रुगृहान्नभोजनानिष्टसाधनत्वंविना
विषभोजनेष्टसाधनतायाअनुपपत्त्यभावात् । उभयोरपीष्टसाधनतयोपपत्तेः । तस्मादप्रसक्तोपपादनेनप्रसक्तवारणेतात्पर्यंज्ञा
त्वाश्रुतपदसमुदायेलक्षणाकल्प्यतेनतुप्रत्येकपदे । तत्रतत्रविशिष्यतात्पर्यज्ञापकाभावादतस्तन्नलक्षणायामेकपदवृत्तित्वंबाधि
तमित्यतआह ॥ [३३।३] विषंभुंक्ष्वेति ॥ शत्रुगृहभोजनापेक्षयाविषभक्षणस्येष्टसाधनत्वोत्कर्षोगम्यते । यथादेवदत्ताद्यज्ञदत्तोविद्वा

नित्यत्रदेवदत्तविद्वत्त्वापेक्षयायज्ञदत्तविद्वत्त्वस्य । अतःशत्रुगृहभोजनस्यबलवत्तरानिष्टसाधनताक्षिप्यते । अयमाशयः । शत्रुगृहान्नभोजनेप्रसक्तःकश्चिद्विषंभुंक्ष्वेत्याप्तेनोच्यमानोवितर्कयति । विषभोजननिष्ठमिष्टसाधनत्वं शत्रुगृहान्नभोजननिष्ठेष्टसाधनत्वादुत्कृष्टं तदवधिमत्त्वेनाप्तेनोच्यमानत्वात् । यद्यदन्नधिमत्त्वेनाप्तेनोच्यतेतत्ततउत्कृष्टं । यथान्येषांबलाद्धनुमद्बलं । भोजननिष्ठवयाशत्रुगृहान्नभोजननिष्ठस्यविषभोजननिष्ठस्यचतृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्यसमानत्वेनशत्रुगृहान्नभोजननिष्ठेष्टसाधनत्वस्यबलवत्तरांनिष्टानुबंधित्वरूपापकर्षमंतरेणविषभोजननिष्ठेष्टसाधनत्वस्यतदवधिकोत्कर्षानुपपत्तेः शत्रुगृहान्नभोजननिष्ठेष्टसाधनत्वस्यबलवत्तरानिष्टानुबंधित्वमनुसंधत्ते । ततःशत्रुगृहान्नभोजनस्यानिष्टसाधनत्वमाक्षिपतीति । पूर्वोक्तंबाधंपरिहरति ॥ [३३।४] नत्विति ॥ [३३।५] यद्वेति ॥ अनिष्टसाधनंभोजनंमाकार्षीरितिवाक्यार्थः ॥ [३३।६] आप्तत्वेसतीति ॥ भ्रमादिशून्यत्वेसतीत्यर्थः । एतेनआप्तस्यापिपित्रादेर्भ्रमादिनाकोपमंतरेणापिप्रमाणविरुद्धोपदेष्टृत्वदर्शनेनव्यभिचारइतिपरास्तं ॥ [३३।७] अतइति ॥ आप्तस्यकोपहेतुत्वादित्यर्थः ॥ [३३।७] मयेति ॥ विवेकवता । एतच्चसाध्यविशेषणं । तेनाप्तकोपहेतोरप्यविवेकिकर्तव्यत्वदर्शनाद्व्यभिचारइतिपरास्तं । इदमितिपक्षनिर्देशः ॥ [३४।१] अर्धमंतर्वेदीति ॥ तृतीयस्यसप्तमेस्थितं । तथायूपस्यवेदिः । अग्नीषोमीयपशौयूपंप्रकृत्यश्रूयते अर्धमंतर्वेदिमिनोत्यर्धंबहिर्वेदीति । तत्रकिमंतर्वेद्येकदेशोयूपांगत्वेनविधीयते किंवाबहिर्वेदिदेशमिश्रःसंधिदेशोलक्ष्यतइतिसंदेहः । ननुइम्यतिशक्ष्यामहइतिवचनाद्वेदेःसर्वार्थत्वं । नयूपमात्रार्थत्वं । न । तस्यसामान्यशास्त्रस्ययूपविषयतयै

० १५८

वोपसंहर्तव्यत्वात् । इयतिएतावतिप्रदेशेकर्तुंशक्ताभवामइत्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु । सत्यपियूपप्रकरणेतद्बाधित्वावाक्येनयूपांग त्वंभविष्यतिवेदेरंतःप्रदेशस्यदेशविशेषार्थत्वेहिलक्षणास्यात् । अर्धंतःप्रक्षिप्यमाणेर्धांतरंवर्हिर्भवतीतितदनूद्यते अर्धंवहिर्वेदी त्यनेन । नतुतदपिविधीयते । अतोनवाक्यभेदोनवामिनोत्याख्यानानुषंगक्लेशइति । सिद्धांतस्तु । अर्धमंतर्वेदिमिनोतीत्येता वन्मात्रविधानेअर्धांतरंवहिरित्यपिविधौवाक्यभेदापत्तिः । अर्धांतरस्यबहिष्ट्वविधौवहिष्ट्वनिषेधाभावेचतस्यांतर्वहिर्वामानं स्यात् । तथाचपाक्षिकस्यबहिष्ट्वस्यनित्यवदनुवादोनयुज्येत । तस्मादुभाभ्यामप्यंतर्वेदिशब्दाभ्यांमध्यदेशोलक्ष्यतइति । अ त्रब्रूमः । विनैवलक्षणांसंधिदेशविशेषसिद्धिः । अर्धमेवांतर्वेदीतिनियमाश्रवणात् । ननुसमस्तस्ययूपस्यांतर्वेदिप्रसंगेहिंसत्यर्ध पुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्यबहिर्मानंगम्येत । नत्वेतदस्ति । अर्धशब्दानंतरभावेनैतद्वाक्यात्प्रकरणयुक्तादस्तिकथं तर्हिसमस्तस्यांतर्वेदिनमानं । अर्धशब्दश्रवणात् । यदिसमस्तस्ययूपस्यांतर्वेदिमानमभिमतंस्यात्ततोर्धमंतर्वेदीत्येवंविधिंनैवकु र्यात् । अंतर्वेदिमिनोतीत्येतावतैवप्रकरणाद्विपरिवर्तमानस्ययूपस्यांतर्वेदिमानसिद्धेः । प्रकरणाद्यूपविपरिवृत्तिश्चावश्यंवाच्या। अन्यथाकस्यार्धोगृह्येतेति । एतेनविवरणोक्ताजिज्ञासाशब्देविचारलक्षणासंक्षेपशारीरकोक्ताचयज्ञायुधिशब्देयजमानलक्षणा चनिरस्ता । ननुवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्याद्यर्थवादेप्राशस्त्यप्रतिपत्तयेवाक्यएवलक्षणांगीकार्या । प्रत्येकपदात्तदनुपस्थितेरित्याशं क्याह ॥ [३४।२] वायुर्वाइति ॥ ननुपदार्थसंसर्गबोधेवायुःशीघ्रतमइत्येवधीःस्यान्नतुकर्मप्राशस्त्यविषयासेत्यतआह ॥ [३४।३] नत्विति ॥ पदार्थसंसर्गातिरिक्तप्राशस्त्यस्याभावादित्यर्थः । अयमाशयः । वायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वे

नभागधेयेनोपधावति सएवैनंभूतिंगमयति । वायुःशीघ्रतमादेवता तंवायुंप्रति यजमानः स्वेन स्वदत्तेनहविर्लक्षणेनभागे नगच्छति । स्वयमेवयजमानोहविर्भागरूपेणदेवतांप्रतिगच्छति । सचवायुः एनंयजमानं भूतिंगमयति । यथा कश्चिद्गृहस्थो भ्यागतायसत्कारंकरोतितद्वत् । अत्रवायूद्देशकत्यक्तहविर्लक्षणयागस्यक्षिप्रफलप्रदवायुप्रसादहेतुत्वमेवप्राशस्त्यंनत्वन्यत् । ननुयत्रार्थवादेदेवताप्रसादहेतुत्वंकर्मणोनोच्यते तत्रतदतिरिक्तप्राशस्त्यलक्षकत्वमर्थवादस्यांगीकार्यमित्यतआह ॥ [३४।४] तत्रेति ॥ अभिधेयानांपदार्थानांयोन्वयस्तदनुपपत्तिरिहनास्ति ॥ [३४।५] सर्वपदानामिति ॥ ननुलक्षणपदत्वाद्विशेषणपदेष्वेवलक्षणानतुलक्ष्यपरेविशेष्यपदे । तथाचतंदभिधेयान्वयानुपपत्तिरस्त्येवात्रलक्षणावीजंविशेष्यपदमेवानुभावकंचस्यादित्यतआह ॥ [३४।६] यदिचेति ॥ सत्यादिपदेषुमुख्यार्थतयावधृतब्रह्मशब्दार्थान्वयानुपपत्तिर्नास्तिचेन्नतर्हितेषुलक्षणा । तद्वीजाभावात् । यदिसास्तितर्हिब्रह्मपदंसत्यादिपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमवश्यंस्यात् । अन्वयावोधेप्रसक्तेन्वयबोधार्थसत्यादिपदेषुलक्षणायाःकल्पितत्वादित्याह ॥ [३५।१] ब्रह्मपदस्येति ॥ [३५।१] लक्षणेति ॥ सत्यादिपदेषुलक्षणाश्रयणेनेत्यर्थः ॥ [३५।१] पदांतरेति ॥ पदांतराणांसत्यादिपदानां लक्ष्याःयेर्थास्तदन्वितस्वार्थपरंब्रह्मपदंस्यादित्यर्थः । नन्वभिधेयान्वयानुपपत्तिर्नलक्षणावीजं । जातिःशक्याव्यक्तिर्लक्ष्येतिभवन्मतेगंगापदादौलक्षणाभावप्रसंगात् । किंतुतात्पर्यानुपपत्तिरेव । तच्चतात्पर्यमभिधेयान्वयविषयंवाऽन्वयसामान्यविषयं वास्वरूपमात्रविषयंवा । प्रकृतेतुस्वरूपमात्रतात्पर्यानुपपत्तिरेवतद्वीजमित्यतआह ॥ [३५।३] नचयष्टीरिति ॥ [३५।३] तत्रापीति ॥ नचै

न्यायामृ० वमपिप्रवेशनविशेषेतात्पर्यग्रहएवोपजीव्यइतितदनुपपत्तिरेवलक्षणावीजमस्त्वितिवाच्यं । भोक्तृकर्तृकप्रवेशनप्रतीतीच्छयोच्च तरंगिणी
॥ १८ ॥ रितत्वरूपतात्पर्यानुपपत्त्यपेक्षयाताद्दशप्रवेशनान्वयानुपपत्तेरेवलघुत्वेनतद्वीजत्वौचित्यात् । स्वरूपमात्रतात्पर्यानुपपत्तिर्नल
क्षणावीजं । कुत्राप्यदर्शनादित्याह ॥ [३५।४] इहेति ॥ [३५।४] एतेनेति ॥ पदार्थमात्रेतात्पर्यायोगवद्वाक्यप्रामाण्यस्याप्ययोगेन ॥ [३५।४] वाक्ये सत्यज्ञा०
ति ॥ केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुत्याकेवलतयासिद्धंब्रह्मविशिष्टतयाबोधयतोवाक्यस्याप्रामाण्यं ॥ [३५।५] निरस्तमिति ॥ प्रामाण्यस्या २ । २
नुपपत्त्याहितदुपपादकंकल्पनीयं । नचपदार्थमात्रलक्षणयावाक्यप्रामाण्यमुपपद्यते । तथापदार्थमात्रस्यसिद्धस्यैवोपस्थितेः ।
वाधितेपिपदार्थमात्रस्यसत्वाच्चेत्यर्थः ॥ [३६।४] यदीति ॥ सर्वेषांसत्यादिपदानांलक्षकत्वेतन्मध्यगतस्यानंतादिशब्दस्यापिलक्षणया
स्वरूपमात्रपरत्वेनसर्वतोनवच्छिन्नवस्तुपरत्वाभावात्परोदीरितसत्यादिपदविशिष्टार्थत्वंप्रत्यनंतादिशब्दस्यबाधकत्वायोगेनत
द्बाधकत्वोक्तिरयुक्तास्यादित्यर्थः ॥ [३६।५] सत्यादिपदैरिति ॥ व्यावर्तकस्यसत्यत्वादेर्ब्रह्मण्यबोधनेतस्मिन्ननृतव्यावृत्त्यसिद्धिः ॥
[३६।६] विज्ञानेति ॥ विज्ञानादिपदानांविज्ञानत्वाद्यबोधकत्वात् ॥ [३६।६] एकमिति ॥ एकादिपदानांविशेष्यमात्रपरत्वेननानात्वानिषे
धकत्वात् ॥ [३६।७] सत्यादीति ॥ बुभुत्साप्रयोजकज्ञानानधिकविषयत्वात् ॥ [३६।] सगुणादीति ॥ एकार्थत्वेनाविरोधात् ॥ [३६।१०] तदैक्ष
तेति ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षततत्तेजोसृजतेत्यत्रसच्छब्दंप्रधानंवाब्रह्मवेतिविशये सच्छब्दनिर्दिष्टेईक्ष ॥२९२॥
णश्रवणात्तस्यचजडेसंभवाद्ब्रह्मैवसच्छब्दमितीक्षत्यधिकरणेविचारितं । तथा आकाशादेवसमुत्पद्यंतेसएषोनंतइत्यत्राकाशशब्दं

भूतंवापरमात्मावेतिसंशयेऽनंतत्वलिंगेनपरमात्मैवेत्याकाशाधिकरणेनिर्णीतं । तदेतत्सर्वंसर्वपदलक्षणायामयुक्तंस्यादित्यर्थः
॥ [३७।३] सत्येति ॥ सत्यत्वादिमतःसत्यादिपदलक्ष्यत्वायोगात् ॥ [३७।३] लक्ष्यत्वइति ॥ ब्रह्मणःसत्यादिपदाशक्यत्वेऽसत्यत्वादिकंस्या
दित्यर्थः । एतेनगौरनित्यइत्यादौगोपदलक्ष्यस्यापिगोरगोत्वाभावादिदमयुक्तमितिपरास्तं । गौश्चलतीत्यादौगोपदशक्यत्वेन
गोर्गोपदाशक्यत्वाभावात् ॥ [३७।४] मुक्तिश्चेति ॥ ब्रह्मणोऽनानंदत्वस्याननुभवत्वस्यचप्राप्तौतार्किकादिमुक्तिवन्मुक्तिरपुरुषार्थः
स्यात् ॥ [३७।५] नदीत्ववाचिनेति ॥ नदीत्वविशिष्टनदीवाचिनेत्यर्थः ॥ [३७।५] तदाश्रयेति ॥ नदीत्वाश्रयव्यक्तेःशक्यत्वान्नतत्रलक्षणे
त्यर्थः ॥ [३८।१] उक्तंहीति ॥ कल्पतरुकृतेतिशेषः । तार्किकादिरीत्याजातिशब्दस्यापिनदीशब्दस्यनदीत्वविशिष्टनदीवाचकस्यत
दितरव्यक्तिलक्षकत्ववत्सत्त्वविशिष्टसद्व्यक्तिवाचकत्वं तदितरव्यक्तिलक्षकत्वंसत्यशब्दस्यसत्तादिजातिवाचिभिरित्यनेनाभि
मतं किंवाभट्टादिरीत्यासत्ताजातिमात्रवाचकत्वंतदितरलक्षकत्वंवा । आद्यआह ॥ [३८।२] व्यक्तिरिति ॥ ब्रह्मणःसद्व्यक्तित्वेंसच्छ
ब्दलक्षणीयत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ [३८।४] जहल्लक्षणेति ॥ गंगात्वविशिष्टगंगांस्वार्थंजहतःपदस्यस्वार्थभिन्नेलक्षणा ॥ [३८।५] जहदजहदिति॥
स्वार्थैकदेशंजहतःतदेकदेशंचाजहतःपदस्यस्वार्थैकदेशएवलक्षणेत्यर्थः । पदशक्यैकदेशस्यपदलक्ष्येर्थेवस्तुतःसत्वेपिलाक्षणि
कवोधनेशक्यैकदेशाविषयीकरणात्तदनन्वयमात्रेणगौरनित्यइत्यादिवदेकदेशत्यागमाश्रित्यलक्षणोच्यते अथावलक्ष्येर्थेवाक्यै
कदेशस्यवस्तुतोसत्त्वेन । द्वितीयेदोषमाह ॥ [३८।५] तत्रेति ॥ लक्ष्येर्थे । आद्येदोषमाह ॥ [३८।६] तत्सत्यत्वस्यचेति ॥ प्रमितताात्पर्यक

सत्यादिपदजन्यज्ञानेनस्वविषयेब्रह्मणिसत्त्वाद्यविषयीकरणेतत्रसत्त्वाद्यसिद्धिः । ब्रह्मणिसत्त्वादिग्राहकस्यमानांतरस्याभावात् । लक्ष्यार्थस्यविशिष्टत्वापत्तिश्चेत्यपिद्रष्टव्यं । भट्टादिरीत्यासत्तादिजातिमत्त्ववाचित्वंसत्यादिशब्दानामितिद्वितीयंपक्षं दूषयति ॥ जातिरिति ॥ शब्देनेति ॥ शक्तेतिशेषः ॥ लक्षणाहेतुत्वेनेति ॥ मुख्यार्थीभूतसत्त्वमात्रप्रतीतेरित्यर्थः ॥ विभागार्थमिति ॥ सखंडाखंडार्थत्वविभागार्थं ॥ विशेषेणेति ॥ भाट्टैर्व्यक्तिमात्रलक्षकत्वेनांगीकृतस्यापिनद्यांमीनःसन्घटइत्यादेर्मुख्यार्थत्वस्वीकारात्तदपेक्षयालाक्षणिकत्वेनस्वीकृतानांनद्यांघोषः सत्यंब्रह्मेत्यादीनांवैलक्षण्यायव्यक्तिलक्षकंमुख्यार्थं व्यक्तिसंबंधिलक्षकंलाक्षणिकमितिविशेषोवक्तव्यइत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ सखंडाखंडार्थत्वविभागार्थंसद्व्यक्तिसंबंधित्वेनब्रह्मणो लक्षणीयत्वेनतस्यसत्त्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ शोणिमेति ॥ तदुक्तंवार्तिकेकर्त्रधिकरणे । शोणशब्दोन्येनानुपात्तेप्यश्वेतद्गतंगुणं वदन्नात्मनैवाश्वमपिगमयतीति । एतच्चवार्तिकंमतांतरेणोक्तं । वस्तुतस्तु विनैवलक्षणांशोणशब्दाद्रक्तरूपविशेषोपस्थितौततो श्वस्यानुमानमेवं । कथंव्यभिचारिणारक्तरूपेणाश्वानुमानं । मैवं । अश्वत्वाव्यभिचारिरक्तविशेषोपस्थापकत्वाच्छोणशब्दस्य । तदुक्तंवार्तिकेतत्रैव । शोणशब्दोहियथैवसत्तागुणत्वयोरवाचकस्तथारक्तत्वमप्यतिक्रम्यशोणत्वंनामरक्तावांतरजातिंवदति । साचाश्वेष्वेववर्ततेनगवादिष्वित्यश्वत्वंप्रतीयतइति । एवंकुमारकरभकलभकिशोरवत्सवर्करादयोविशिष्टजातिसंबंधवयोवि शेषवचनत्वेनमनुष्योष्ट्रहस्त्यश्वादीनांग्रहहेतवोनुमानद्वारैव ॥ लक्ष्यस्येति ॥ लक्ष्यस्यब्रह्मणोविशिष्टत्वपरिहारायतस्यसद्व्य

क्तिसंबंधित्वेनलक्ष्यत्वेतुब्रह्मणःसत्त्वासिद्धिप्रसंगइतिभावः । सखंडाखंडत्वविभागमाशंक्यनिराकरोति ॥ [३५।१]नेचसन्घटइति ॥ सन्घटःसत्यंब्रह्मेत्यादीनांलक्षकत्वेसमानेपिविशिष्टाविशिष्टलक्षकत्वेनसखंडाखंडत्वविभागइत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणंनदीत्वविशिष्टाविशिष्टलक्षकत्वेननद्यांमीनइत्यादेर्मुख्यार्थत्वं । नद्यांघोषइत्यादेरमुख्यार्थत्वंचेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ [४०।३]लक्षणायाइति ॥ औपनिषदेब्रह्मणिमानांतरेणसत्त्वासिद्धेःसत्यपदस्यचलाक्षणिकत्वेनतत्रसत्त्वाप्रतिपादकत्वात्लक्षणायास्त्वतात्विकसत्त्वसंबंधेनाप्युपपत्तेर्ब्रह्मणिसत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ [४०।३]वाच्यइति ॥ सत्ताजातेःसत्यशब्दार्थत्वादितिभावः ॥ [४०।२]सखंडार्थत्वमिति ॥ सन्घटइत्यादिव्यक्तिलक्षकपदांतरसाधारण्यंचेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ [४०।३]वाच्यातिरिक्तेति ॥ जातिशब्दार्थइतिमतस्यप्रस्तुतत्वादित्यर्थः ॥ [४०।४]ब्रह्मणइति ॥ सन्घटइत्यादिघटाद्याश्रितत्वेनसत्तायाःप्रतीयमानत्वात् । नहिसन्घटइत्यत्रसत्तायांघटःप्रतीयते । किंत्वनित्योघटोध्वस्तोघटइत्यादिषुघटेऽनित्यत्वादिकमिवघटाश्रितैवसत्ताप्रतीयतइतिसत्तायाःपारतंत्र्यमित्यर्थः । ब्रह्मणःसत्तारूपत्वेघटादिसत्तायाअबाध्यत्वापत्तिरित्यपिबोध्यं ॥ [४०।४]एतेनेति ॥ वाच्यातिरिक्तलक्ष्याभावापातेन ॥ [४०।५]सत्तावदिति ॥ सत्ताजातितुल्यंब्रह्मनतुसत्ताजातिरेव अतोनपारतंत्र्यादिदोषइतिभावः ॥ [४०।५]निरस्तमिति ॥ सत्स्वभावत्वात्सत्तांतररहितसत्तेवब्रह्मापिसत्यपदवाच्यमेवस्यान्नतुतल्लक्ष्यमितिवाच्यातिरिक्तलक्ष्याभावदोषेणेत्यर्थः । ननुसत्ताजातिरेवसत्यशब्दवाच्याब्रह्मतुसत्ताभिन्नंअतएवसत्यपदलक्ष्यमितिवाच्यातिरिक्तलक्ष्यलाभः । सत्स्वभावत्वाद्ब्रह्मणःसत्त्वंसिद्धिश्चेत्याशंक्याह ॥ [४०।५]सच्छब्दस्येति ॥

तथाचनब्रह्मणःसत्त्वसिद्धिरितिभावः ॥ कथंचेति ॥ तथाचपरमार्थसदेवसत्यशब्दार्थस्तद्ब्रह्मैवेतिवाच्यातिरिक्तलक्ष्यालाभइति
भावः ॥ एतेनेति ॥ स्वाभिमतेति ॥ सत्यादिपदैर्ब्रह्मणितात्पर्यतःसत्यत्वाद्यर्पणमनिच्छतःशून्याविलक्षणब्रह्मसिद्धिरेवाभि
मतेत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ शून्यवादापत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ ७ ॥ २ ॥ को
हमित्यात्मस्वरूपमात्रेबुभुत्सितेतत्त्वमसीत्यस्यप्रवृत्तेर्नपक्षेहेत्वसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ उक्तरीत्येति ॥ वाक्यमात्रस्यसंसर्गपर
त्वात्सोयंदेवदत्तइत्यादेरपितथात्वात्तत्रसाध्यवैकल्यमित्याह ॥ उभयत्रेति ॥ सोयंदेवदत्तइत्यादेरखंडार्थत्वमाशंकते ॥ न
न्विति ॥ तत्कालादेरपीति ॥ तत्कालादेःसत्त्वंविनादेवदत्तस्यतत्कालादिविशिष्टत्वंनसंभवतीत्यर्थः । एतद्देशेतद्देशस्यस
त्त्वापत्तिरादिशब्दार्थः ॥ विशेषणभेदेनापीति ॥ यदाह्यविरुद्धदंडकुंडलादिविशेषणभेदेनविशिष्टभेदआवश्यकस्तदातदे
तद्देशकालरूपविरुद्धविशेषणभेदेनविशिष्टभेदःसुतरामावश्यकइत्यर्थः । तदुक्तंसंक्षेपशारीरके । अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वे
पिविशिष्टयोर्द्वयोः । घटतेनयदैकतातदासुतरांतद्विपरीतरूपयोरिति ॥ अस्तुतावदिति ॥ अनुभवकालध्वंसएवतत्तेतिव
स्तुस्थितावपीत्यर्थः । नन्वेकस्मिन्कालद्वयस्यदेशद्वयस्यचसंबंधस्यसत्त्वेपिसोयमित्यादिवाक्यंपूर्वकालादिविशिष्टस्योत्तरकाला
दिवैशिष्ट्यंबोधयद्विरुद्धमेवेत्यतआह ॥ सोयमितीति ॥ नीलमुत्पलमितीति ॥ नचनीलमुत्पलमितिवाक्यस्यविशिष्टता
त्पर्यान्नाखंडार्थत्वमितिवाच्यं । अयंसनवाअयंसभवतीत्यादिसंदेहविपर्ययनिरासायतत्कालसंसर्गस्यबुभुत्सितत्वेनात्रापिविशि

ष्टेतात्पर्यात् । ननुतत्तासंशयादिनिरासायप्रयुक्तंसोयमित्यादिवाक्यंमभूदृष्टांतः । देवदत्तस्वरूपमात्रस्यबुभुत्सायांप्रयुक्तंसोयमितिवाक्यंदृष्टांतोभविष्यतीत्यतआह ॥ [४४।१] स्वरूपमात्रमिति॥ [४४।१] तत्तायाइति ॥ अनुभवकालसंबंधस्येत्यर्थः॥ [४४।२] अतीतेति ॥ सोयमित्यनेनानुभवकालसंबंधलक्षणतत्तारूपस्वार्थस्यसोयमितिवाक्यप्रयोगकालेऽतीतस्याप्यत्यागादित्यर्थः ॥ [४४।३] अन्यथेति ॥ त्यागेसतीत्यर्थः ॥ [४४।७] शब्दइति ॥ विधेयेनानित्यत्वेनशब्दत्वस्यानन्वयात् ॥ [४५।१] दंडीति ॥ विधेययोःप्रागभावप्रध्वंसयोःकाले दंडसंबंधस्यासत्त्वात् ॥ [४५।१] गृहेति ॥ विधेयस्यदेवदत्तीयगृहत्वस्यकालेविद्यमानस्यकाकादेरित्यर्थः ॥ [४५।६] नहीति ॥ काकादिषुकाकाद्यन्विततयाज्ञातएवंगृहेदेवदत्तीयत्वादिबुद्ध्यहेतुत्वान्नतेषांविशेषणत्वं ॥ [४६।२] तत्रेति ॥ तत्ताविशिष्टइदंत्वादिसंबंधस्याप्रत्यक्षत्वेनोदेश्यत्वेपितत्रतत्तोपस्थापितदेवदत्तसंस्थानविशेषवतीदंत्वादिसंबंधस्यप्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वमित्यर्थः ॥ [४६।३] अतीतमपीति ॥ विशेषणतायांवर्तमानत्वंनप्रयोजकमित्यर्थः । अतएवोक्तंगुणकिरणावल्यां । स्थिरंविशेषणंविशिष्टप्रतीतौस्वात्मानमवेशयत्यपि नतुविशेषणतायांतदुपयोगइति । विशिष्टप्रतीतौविशिष्टोचितायांक्रियायामित्यर्थः ॥ [४६।४] समानाधिकरणमिति ॥ ननुसामानाधिकरण्यंनैकविभक्तिनिर्देश्यत्वं । विभक्तिनिर्देशस्यसर्वत्राभावात् । नाप्यैकाधिकरण्यं । तद्भिन्नविशेष्येण । उत्पलनीलरूपयोरेकत्रावृत्तेः । नापितद्धर्मेणप्रत्याय्यव्यावृत्त्यावा । उपलक्षणस्यापितत्सत्त्वात् । नहितापसेजटानतिष्ठतीति । उच्यते ।

यदन्विततयाज्ञातएवेत्याद्युक्तलक्षणेतात्पर्यान्नदोषः ॥ तत्ताविशिष्टइति ॥ तत्तान्विततयाज्ञाते ॥ पुरोवर्तिनीति ॥ पुरोवर्तिनीदंतादिवैशिष्ट्यस्यैवबुभुत्सिततयासाक्षादबुभुत्सितस्याभेदस्यसाक्षादलाभेपिनदोषइतिभावः । ननुभेदभ्रमनिरासायाभेदःसाक्षाद्बुभुत्सितएवेत्यतआह ॥ भेदभ्रमइति ॥ अभेदकोक्त्यैवभेदभ्रमनिरासान्नाभेदोवश्यंबुभुत्सितइत्यर्थः ॥ तस्यैव चेति ॥ अपरान्वयधीप्रयोजकज्ञानविषयभूतेतरान्वितरूपस्यविशिष्टस्यतादृशेनविशिष्टांतरेणैक्यबोधनेपिनतद्विशेषणयोरैक्यापत्तिरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विशेषणभेदस्यविशिष्टैक्यविरोधित्वे ॥ रूप्याभेदेति ॥ इदंत्वरूप्यत्वादिविशेषणभेदादिदंरूप्ययोर्विशिष्टयोरभेदाप्रतीतिः । नचात्रापिलक्षणयाऽभेदमात्रंबोध्यतइति युक्तं । पुरोवर्तिनिरजताभेदबोधंविनापुरोवर्तिनिप्रवृत्तिर्नस्यात् ॥ नाम्न्युपलक्षणमात्रेणेति ॥ यथादंडादिविशेषणवाचकपदस्यदंडादिरूपस्वार्थात्यागेनालाक्षणिकत्वं तथातत्तादिरूपोपलक्षणवाचकस्यापितत्पदस्यनलाक्षणिकत्वं । स्वार्थात्यागादित्यर्थः । अर्थस्योपलक्षणत्वेपिशब्दस्यमुख्यत्वं दृष्टमित्याह ॥ दृश्यतेहीति ॥ शब्दस्यलाक्षणिकत्वेप्यर्थस्यविशेषणत्वंदृष्टमित्याह ॥ दृश्यंतेचेति ॥ उपलक्षणपरपदेलक्षणामभ्युपेत्याह ॥ वरमिति ॥ उभयपदलक्षणातःसकाशाद्योर्थउपलक्षणं तत्परेएकस्मिन्नेवपदेलक्षणाश्रेष्ठेत्यर्थः । उपलक्षणस्यकाकादेःस्वसंबंधंयद्देवदत्तीयगृहत्वादिविशिष्टंदेवदत्तगृहंतत्प्रत्युपलक्षणत्वंदृष्टं । नचेहतत्तेदंतयोरिदंतातत्ताभ्यांविशिष्टेनसंबंधोस्ति । अतःकथमिदंताविशिष्टेतत्ताविशिष्टेदंताचोपलक्षणंस्यादित्याशंकांपरिहरति ॥ नचेदंतेति ॥ तेप्रतीति ॥ इदंता

विशिष्टस्वरूपंतत्ताविशिष्टस्वरूपंचप्रतीत्यर्थः ॥ तयोरिति ॥ उक्तस्वरूपयोः । ताभ्यां तत्तेदंताभ्यां । विशिष्टयोर्भेदेपीदंता
विशिष्टेयद्विशेष्यंदेवदत्तस्वरूपंतत्रतत्तासंबंधात्स्वविशेष्यसंवद्धत्वरूपइदंताविशिष्टस्य तत्तायाःसहसंबंधोस्त्येव. । एवंतत्तावि
शिष्टस्यापीदंतयासंवंधोस्त्येवेत्यर्थः ॥ परंपरेति ॥ उपलक्ष्यसंवंधित्वमेवोपलक्षणस्यापेक्षितं । नतुसाक्षात् । गौरवादित्यर्थः
॥ यद्वेति ॥ अस्तुवेत्यादिनाविशिष्टमुद्दिश्योपलक्षणसंवंधादिविधीयतामित्युक्तं । इदानीमुपलक्षितमुद्दिश्यविशेषणसंवंधो
विधीयतामित्युच्यतइतिभेदः ॥ अभेदपक्षौत्विति ॥ इदंतोपलक्षितस्यतत्ताविशिष्टाभेदस्तत्तोपलक्षितस्येदंताविशिष्टाभेदइ
तिपक्षौ ॥ अनुवृत्तेति ॥ इदंतोपलक्षितस्यानुगतस्यविशेष्यमात्रस्यतत्ताविशिष्टेनव्यावृत्तेनाभेदोनसंभवति । एवंतत्तोपल
क्षितस्यानुगतस्यविशेष्यमात्रस्येदंताविशिष्टेनापि । केवलविशेष्यस्यविशिष्टेनाभेदोप्यस्तीत्याह ॥ समवायेति ॥ ननुजाति
व्यक्त्योरित्यादिदृष्टांतासंगतिः । अयुतसिद्धयोरभेदाभावादित्याशंकापरिहारस्तयोक्तंसमवायस्थानेभेदाभेदादित्यादि ॥ अन्य
थेति ॥ केवलस्यविशिष्टेनाभेदाभानेनिर्विकल्पिकापर्वतस्याग्निमदभेदंनविषयीकुर्यादित्यर्थः । नन्विदंतोपलक्षिततत्ताविशि
ष्टयोर्भिन्नयोरभेदंवोधनंनयुक्तमित्यतआह ॥ केवलेति ॥ भेदवत्यभेदवोधाद्भिभ्यत्त्वं तत्ताद्युपलक्षितेस्वरूपमात्रेऽभेदोबो
ध्यतइतिकथंब्रूयाः । देवदत्तपिंडेपिभेदस्यसत्त्वादित्यर्थः ॥ नचैतावतेति ॥ तत्तोपलक्षितत्वादेरेवप्रकारत्वात् ॥ उक्तमिति॥
तत्वोद्योतइतिशेषः ॥ अनित्येति ॥ अनित्याभ्यामिदानीमविद्यमानाभ्यांदेशकालाभ्यांस्वकालेयःसंबंधस्तद्देशकालोपलक्षि

तत्वादिरूपस्तस्यदेवदत्तेऽसत्त्वात्सोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यंतत्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थतायामुपमा दृष्टांतोनभवतीत्यर्थः ॥
[५।१।१]तद्देशकालसंबद्धइति ॥ मधुरासंबंधःकाशीसंबंधेष्टमीसंबंधःपूर्णमासीसंबंधइत्यादिवाक्येपरेणोदाहृतइत्यर्थः । एतेनतद्दे
शकालसंबंधइत्यत्रापितत्तेदंतयोःप्रवेशइतिनिरस्तं । तदेतत्पदयोर्देशविशेषार्थत्वात् ॥ [५।१।३]अन्यथेति ॥ तद्देशकालसंबंधस्यत
त्तात्वे ॥ [५।१।४]स्मृत्यनुभवयोरिति ॥ तयोःकारणकृतस्यवैषम्यस्यसत्त्वेपितद्विषयेचसत्त्वासत्त्वरूपवैषम्यसत्त्वेपिस्मृत्यनुभवगते
ऽर्थविषयीकारित्वांशेवैषम्याभावात् । नचसंस्कारजन्यत्वेनतत्तोल्लेखइतिवाच्यं । लिंगकरणतापक्षेसंस्कारलिंगकानुमितौत
त्तोल्लेखःस्यात् । तत्तास्मृतिरेवप्रत्यभिज्ञायांहेतुर्नसंस्कारइतिपक्षेतदभावाच्च ॥ [५।१।६]तत्तामात्रेचेति ॥ अनुभूतकालध्वंसस्यान
नुभूतस्यापिभानात् ॥ [५।३।२]लक्षणार्थमिति ॥ वाक्यस्थपदस्यैवलक्षकत्वात् । ननुविरुद्धार्थवाचिपदद्वयसामानाधिकरण्याधी
नालक्षणा । नचसदेवदत्तइत्यादिषुविरोधोस्तीत्यतआह ॥ [५।३।२]सएवेति ॥ [५।३।४]समानेति ॥ तदिदंपदाभ्यांस्वार्थाभेदसंबंधस्यदेव
दत्तेबोधने । ननुनिर्घटंभूतलंघटःपटोनेत्यादावभावसंसर्गभानेनाखंडार्थत्वाभावाभावेपिभूतलत्वघटत्वादिभावपदार्थसंसर्ग
स्यभानादखंडार्थत्वाभावः । सोयमित्यत्रत्वभेदसंसर्गस्यभावेप्यखंडार्थत्वमेव । अतएवप्रमाणमालायामानंदबोधोक्तिः । आ
रोपितभेदाभावमात्रस्यत्वतिरेकिणःप्रतिभासेपिविरोधाभावः । भावांशएवविभागानभ्युपगमादिति । तदेतन्निराकरोति ॥
[५।३।६]नचाभावांशेति ॥ तृतीयेदोषांतरमाह ॥ [५।४।१]उपलक्षणेनेति ॥ तत्तेदंताभ्यामुपलक्षितंयत्स्वरूपंतस्ययोऽभेदस्तेनोपलक्षणीयं
यद्देवदत्तस्वरूपंतस्याभेदस्वरूपादुपलक्षणात्प्रागेवसिद्धत्वान्नतत्सिद्ध्यर्थमभेदरूपोपलक्षणापेक्षेत्यर्थः । ननुदेवदत्तस्वरूपमात्र

स्योपलक्षणात्प्राक्सिद्धत्वेप्यभिन्नंयदेवदत्तस्वरूपंतत्सिद्ध्यर्थमुपलक्षणंभविष्यतीत्यतआह ॥ [५४१२]देवदत्तइति ॥ वस्तुगत्यायद भिन्नंदेवदत्तस्वरूपंतत्प्रत्यक्षतएवसिद्धमस्ति ॥ [५४१३]तस्मादिति ॥ वस्तुतोऽभिन्नसिद्धावपितस्माद्भिन्नंतत्सिद्धमित्यर्थः । द्विती येदोषांतरमाह ॥ [५४१५]उक्तरीत्येति ॥ तत्तारूपोपलक्षणात्प्रागेवदेवदत्तस्वरूपस्यसिद्धत्वेननतत्रसत्तोपलक्षणं ॥ [५४१६]दत्तेति ॥ देवद त्ताद्देवदत्ताभेदःप्रत्यक्षतएवसिद्धइत्युक्तं ॥ [५४१८]नाखंडार्थेति ॥ लक्षणयाऽखंडार्थविषयानेत्यर्थः ॥ [५४१८]तत्रेति ॥ प्रत्यक्षेवृत्तेरनपेक्ष णात् । ननुप्रत्यक्षेवृत्त्यनपेक्षायामपिविशिष्टाभेदविषयत्वेतस्यबाधेनप्रतिबद्धान्नप्रत्यक्षस्यविशिष्टाभेदविषयत्वं । किंतुस्वरूपा भेदमात्रविषयत्वमितिचेन्न । यदन्विततयाज्ञातएवेतरान्वयधीस्तद्विशेषणंमित्याद्युक्तविशेषणलक्षणयोगित्वेतत्तायास्तद्विशि ष्टाभेदबोधनेबाधाभावात् । ननुमाभूत्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञालक्षणयाखंडार्था । निष्प्रकारकत्वेनतुसाऽखंडार्थाभविष्यतीत्यतआह ॥ [५४१८]तत्तेति ॥ तत्त्वेनेदंत्वेनचतदभेदेनचदेवदत्तंप्रत्यभिजानामीतिप्रत्यभिज्ञांनुव्यवसायेतृतीयार्थोल्लेखात्प्रत्यभिज्ञायास्तंत्तादि प्रकारकत्वमवसीयतइत्यर्थः । यत्तुप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायांनतत्तेदंतयोःप्रकारत्वं । भासमानाभेदरूपवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वाभावा दिति । तन्न । तत्तावैशिष्ट्यादिप्रतियोगित्वेनतत्तादेःप्रकारत्वोपपत्तेः । नह्यन्यवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेनान्यस्यप्रकारत्वंकोप्याह । यत्त्वभेदोनप्रकारःस्वरूपतयाप्राधान्यादिति । तदपिन । देवदत्तत्वाभेदत्वाभ्यांस्वरूपस्यापिगुणप्रधानभावोपपत्तेः । कर्तृत्व

० १५९ भोक्तृत्वाभ्यामिवस्वर्गप्रतिपुरुषस्यतदनुल्लेखइति तत्ताविशिष्टाभेदानुल्लेखः ॥ [५४१९]स्वप्रत्यभिज्ञेति ॥ ननुनायमस्तिनियमःस्वेन

यथावगतंतथैवपरंप्रतिवाच्यमिति । समूहज्ञानेनापिश्रोतृबुभुत्सितैकदेशोपदेशदर्शनात् । ज्ञानमात्रसाध्यत्वाद्बुभुत्सानुसारि त्वाच्चोपदेशस्येति । मैवं । अयंसनवेत्यादिस्वकीयसंदेहादिकंप्रति सएवायमितितत्तादिप्रकारिकायाःप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायाः निवर्तकत्वमवधारयमाणेनकोयमितिप्रष्टृवाक्यावगततादृशसंदेहवंतंपरंप्रतिस्वप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञासमानाकारकज्ञानजनकवाक्य स्योपदेष्टव्यत्वात् । तदिदमुक्तंस्वेति । परमितिच । उक्तसंदेहोत्तरकालीनस्वकीयप्रत्यभिज्ञयावगतस्येत्यर्थः । उक्तसंदेह वंतंपरंप्रतीत्यर्थः ॥ सार्वज्ञादेरिति ॥ सार्वज्ञाद्युपलक्षितत्वस्येत्यर्थः ॥ चैतन्यमात्रेति ॥ तत्त्वमसीत्यस्येत्यनुषंगः ॥ भ्रमकालज्ञातेति ॥ यत्तुभ्रमप्रतीतभेदाश्रयतावच्छेदकतत्प्रतियोगितावच्छेदकद्वयोपलक्षितस्वरूपमात्रज्ञानंचेद्भ्रमनिवर्तक मिति । तन्न । भेदाश्रयतातत्प्रतियोगितयोरवच्छेदकस्यार्थंप्रत्युपलक्षणत्वेपिज्ञानेविषयतयानुप्रवेशश्चेत्खंडार्थत्वमेव । नचेद्भ्र मकालज्ञाताधिष्ठानज्ञानादनधिकविषयमेवमहावाक्यज्ञानं । महावाक्यस्यतत्त्वमसीत्यस्यावांतरवाक्येनसत्यंज्ञानमित्यादिवा क्येनगतार्थत्वेहेतुमाह ॥ तत्पदार्थशोधकेनेत्यादिना ॥ ननुमहावाक्येऽनेकपदाभावेतज्जन्यज्ञानेनभ्रमनिवृत्तिर्नस्यादि तिशंकते ॥ कथमिति ॥ ननुशंखश्वैत्यानुमानादनधिकविषयस्यापिश्वैत्यप्रत्यक्षस्यापीतभ्रमनिवर्तकत्ववत्प्रकृतेपिस्यादित्यत आह ॥ नहीति ॥ शंखश्वैत्यानुमितिप्रत्यक्षयोर्विषयवैजात्याभावेपिकारणवैजात्यात् तथाप्रकृतेनोभयवैजात्यमित्यर्थः ॥ न चतात्पर्याविषयेणापीति ॥ तत्त्वमसीत्यस्यचैतन्यमात्रपरत्वेऽभेदेतात्पर्याभावेनप्रतीतस्याप्यभेदस्याकिंचित्करत्वान्नतेनभे दभ्रमनिवृत्तिःस्यात् ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ तात्पर्याविषयेणापियजमानप्रस्तराभेदेनतद्भेदधीनिवृत्तिप्रसंगः । ननुमहावा

क्येधिकबोधार्थनानेकपदोपादानं । किंत्वेकपदसहायार्थमितिशंकते ॥ नचैकस्येति ॥ चैतन्यस्येति ॥ सहायांतरानपेक्षपदप्रयोगएवोचितइत्यर्थः ॥ अभेदरूपेति ॥ यदनुपपत्त्यायत्कल्प्यतेतस्यतदुपपादकत्वनियमादभेदरूपान्वयबोधकत्वेननिर्णीतस्यपदद्वयसामानाधिकरण्यस्योपपादनार्थंकल्प्यमानालक्षणामुख्यार्थबाधेसतिपदद्वयामुख्यार्थाभेदरूपान्वयमादायपदद्वयसामानाधिकरण्यमुपपादयेदित्यर्थः । एकस्मिन्नपिपदेलक्षणायाअयोगान्नतदर्थंपदांतरमर्थवदितिभावेनाह ॥ सदेवेत्यादीति ॥ चिन्मात्रंयदिनबुद्धिस्थंतर्हिनतत्रलक्षणापि । यदिबुद्धिस्थंतर्हितदितिपदेनशक्त्यैवतत्प्रतिपादनमस्तु । सर्वनाम्नांप्रकृतेर्थेशक्तत्वादित्यर्थः ॥ वाच्यार्थेति ॥ प्रस्तरवाक्येहिप्रत्यक्षानुरोधेनलक्षणाकल्प्यते । नचेहाद्वैतवाक्यस्यतत्वावेदकस्यातत्वावेदकप्रत्यक्षानुरोधोस्ति । तथाचतत्त्वमादिवदवाच्यविशिष्टयोरेवाभेदोमहावाक्येनबोध्यतामितिलक्षणानपेक्षितेत्यर्थः ॥ अभिज्ञाभ्यामेवेति ॥ एकस्मिन्नेवदेवदत्तेकालभेदोनोत्पन्नाभ्यांदेवदत्तोयंदेवदत्तोयमितिज्ञानाभ्यां ॥ प्रत्यभिज्ञायाएवेति ॥ एकस्याइतिशेषः । नन्वभिज्ञाधिगतमात्रबोधकत्वात्प्रत्यभिज्ञातःप्रामाण्यंनस्यादतआह ॥ ततएवेति ॥ अर्थवादवत्सप्रयोजनत्वात्प्रामाण्यं ॥ धर्मद्वयेति ॥ पदार्थातिरिक्तवाक्यार्थाभावेपिभेदभ्रमनिवर्तकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः । कात्यायनेनसंमतित्वेनोदाहृतंवाक्यंस्वोक्तार्थेसंमतित्वेनाह ॥ उक्तंहीति ॥ अभिज्ञाभ्यामिति ॥ वस्तुगत्यैकस्मिन्कालद्वयसंबंधस्या

भिन्नाभ्यांग्रहणेपिनताभ्यांकालद्वयसामानाधिकरण्यंगृह्यते । प्रत्यभिज्ञयात्वेकाधिकरणत्वरूपंकालद्वयस्यसामानाधिकरण्यं गृह्यतइतितस्यास्ताभ्यांप्रमेयंतएवभेदः । यथैकस्मिन्धूमेकालव्यवधानेनजातयोर्विशकलितव्यभिचाराभावसहचारज्ञानयोस्तदुभयसामानाधिकरण्याविषयत्वेनव्याप्त्यविषयकत्वादव्याप्यत्वभ्रमनिवर्तकत्वं । विशिष्टज्ञानस्यतुव्याप्तिविषयकत्वात्तथात्वंतद्वत् ॥ [५।१।३] एकस्मिन्निति ॥ समानेऽधिकरणइत्यर्थः । एतेनप्रत्यभिज्ञायांनैकत्वंविषयः । संख्यारूपस्यतस्यगुणादावभावात् । तदभिलापवाक्यस्यापिसोयमित्याकारतापत्तेश्चेतिनिरस्तं । समानाधिकरणविभक्त्यासामानाधिकरण्यस्योल्लेखाच्च ॥ [५।१।४] अन्यथेति ॥ समानजातीयज्ञानयोरभिज्ञाप्रत्यभिज्ञानयोःप्रमेयभेदाभावे ॥ [५।१।४] भेदभ्रमेति ॥ शुक्तावियंनशुक्तिरितिज्ञानानंतरमियमितिज्ञानेनपुरोवर्तिनिकालद्वयपरामर्शाद्भेदभ्रमनिवृत्तिःस्यात् । नचैकेननकालद्वयपरामर्शइतिवाच्यं । एकेनैकस्मिन्कालद्वयपरामर्शेतत्सामानाधिकरण्यविषयकत्वावश्यकत्वात् । ननुतत्त्वमसिवाक्यंअखंडार्थभेदभ्रमनिवर्तकवाक्यत्वात् । घटाकाशोमहाकाशइतिवाक्यवत् । तदुक्तंवार्तिके । घटाकाशोमहाकाशइत्युक्तेरेवैक्यधीर्यथेति । तदेतन्निराकरोति ॥ [६०।४] घटाकाशइति ॥ [६०।५] द्वितीयहेताविति ॥ नचैतत्संसर्गव्यतिरिक्तार्थएवप्रमाणमितिसाध्यं । अप्रयोजकत्वात् ॥ [६०।६] श्लोकस्येति ॥ अग्निहोत्रादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणीत्यपि सत्यज्ञानादिगीरेतत्स्वदार्थेत्यपिचपठितुंशक्यत्वात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ ७ ॥ ३ ॥ [६१।१] परास्येति ॥ नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेनतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइतिपरास्येति श्रुतेः पूर्वार्धः । प्रत्येकंहेतुत्रयोपेताष्टसाध्यवदनुमानान्येकहेतुकद्विसाध्यकानुमानेपुनरप्येकहेतुकद्विसाध्यकानुमानेत्रिहेतुकै

कसाध्यकानुमानान्येकहेतुकैकसाध्यकानुमानत्रयंचाह ॥ [६।१३] ब्रह्मेत्यादिना ॥ वेदांतमुख्यतात्पर्यविषयोब्रह्मेत्यर्थः । तेनोपहिं
तस्यपक्षीकरणेसिद्धसाधनमित्यादिनिरस्तं । नन्वत्रधर्मिपदस्वरूपपदस्वपदानांयत्किंचिद्धर्म्यादिपरत्वेघटादिसमसत्ताककल्पिं
तधर्मिपरत्वेनसिद्धसाधनं । ब्रह्मपरत्वेसाध्याप्रसिद्धिः । ·घटादिधर्मेब्रह्मसमानसत्ताकत्वादेरप्रसिद्धेः । मैवं । दृष्टांतेसाध्य
निरूपणेघटादेर्धर्म्यादित्वात् । धर्म्यादिपदानांसमभिव्याहृतपरत्वांत् । नचानुमानेशब्दमहिमानोपयुज्यतइतिवाच्यं । स्वा
र्थानुमानेतथात्वेपिपरार्थानुमानेन्यायवाक्यरूपेतदुपयोगात् । अतएवस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेश
गतेत्यादीनिवेदांतिनां स्वोपादानगोचरेत्यादीनिचन्यायविदामनुमानानि ·। धर्मैर्हीनंनावतिष्ठतइत्यस्यधर्मरहितंनेत्यर्थः । अ
तएवधर्मैर्हीनंनेत्यादेर्धर्माव्याप्यमित्यर्थः । तथाचसिद्धसाधनं यस्मिन्देशेकालेवाब्रह्मतत्रधर्माःसंत्येव । नहिकालोदेशोधर्मर
हितः । मायाचित्संबंधरूपकालस्तुमुक्त्यसहवृत्तिरितिपरास्तं । अस्मादेवानुमानात् । व्याघाताच्च । मुक्तिकालेकालोनास्ती
त्यस्यव्याहतत्वाच्च । मुक्तेरपिकालसंबंधाच्च ॥ [६।१२] वेदांततात्पर्येति ॥ ननुवेदांतानामवांतरतात्पर्यमादायसिद्धसाधनं मुख्य
तात्पर्योक्तौवेदांतवाक्यमुख्यतात्पर्यविषयप्रकारस्याप्रसिद्ध्याप्रसिद्धिरिति । मैवं । व्याप्तिग्रहसत्त्वेसाध्याप्रसिद्धेरदोषत्वात् ।
अत्रापिसामान्यव्याप्तिग्रहोस्तीत्याह ॥ [६।१२] यदेवमित्यादिना ॥ [६।१३] तत्प्रेप्सुत्वेसतीति ॥ समस्तकल्याणगुणनिरूपितगुणित्वेच्छा
तत्प्रेप्सा । एतेनानंदादीनांनित्यत्वेनतत्रप्रेप्साशक्त्योरसंभवइतिनिरस्तं । गुणित्वस्यापिनित्यत्वेऽस्मदिष्टसिद्धेः ॥ [६।१५] संदांतज्ञि

ह्यसुत्वेसतीति ॥ नचचरमवृत्तिपर्यंतंतत्त्यागेशक्त्यभावादसिद्धोहेतुः अज्ञानविरोधिनःस्वरूपस्फुरणस्यचरमवृत्तिकालइव संसारकालेपिसत्वात्। उक्तंचैतदज्ञानविषयभंगे ॥ [६३।२०] व्यावर्तकत्वंवेति ॥ नचैवंव्यावर्तकत्वेव्यभिचारः। व्यावर्तकत्वमन्यव्यावृत्तमित्यबाधितप्रतीतिबलेनतस्यापिव्यावृत्त्यादिरूपधर्मवत्त्वात् । व्यावृत्तिर्व्यावृत्तेतिप्रतीत्याव्यावृत्तेरपिव्यावृत्तिमत्त्वाच्च। नचैवमनवस्था। स्वस्यैवस्ववृत्तित्वांगीकारात् । अबाधितप्रतीत्याचनात्माश्रयदोषोपि । नहिकेवलान्वयित्वमेवस्ववृत्तित्वे तंत्रं। गंधात्यंताभावादेःस्ववृत्तित्वात् ॥ [६३।२३] सगुणातिरिक्तस्येति ॥ निर्गुणब्रह्मसिद्धौसगुणवाक्यस्यसगुणब्रह्मपरत्वेननिर्गुणाबाधकत्वं। सगुणवाक्यस्याबाधकत्वेनिर्गुणब्रह्मसिद्धिरित्यादिदोषेणसगुणातिरिक्तासिद्धिः । नचकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुत्यानिर्गुणब्रह्मसिद्धिः। निर्गुणत्वरूपगुणसत्त्वासत्त्वाभ्यांव्याहत्यात्वदभिमतनिर्गुणस्यनिर्गुणश्रुत्याप्यसिद्धेः ॥ [६३।२३] त्वत्पक्षइति ॥ तात्विकगुणवद्ब्रह्मव्यक्तिसत्त्वेसगुणश्रुतिस्तद्विषया। तदभावात्तुसानिर्विषयास्यात्। श्रुतेस्तात्विकार्थविषयत्वात् । यदिचातात्विकार्थमादायश्रुतिःप्रवर्तेततर्हिप्रस्तरश्रुतिरप्यतात्विकयजमानाभेदमादायप्रवृत्तेतिनतत्रगौण्यादिकंकल्प्येत । यस्तुसगुणश्रुतिस्तात्विकत्वपर्यंतंनविषयीकरोतीत्याह तदबोधात्। नहिसगुणश्रुत्यातात्विकत्वंगुणानामत्रसाध्यते। किंतुवस्तुगत्यातात्विकंसगुणमादायसाप्रवर्ततइत्युच्यते ॥ [६३।२३] परःपराणामिति ॥ तेजोबलैश्वर्येत्यत्रश्लोकेसगुणस्यपरात्परत्वोक्तेः॥ [६३।२३] अन्यथेति॥ श्रुतेरुभयासिद्धार्थपरत्वे॥ [६१।२३] सदेवेति ॥ इदंशब्दोदितःप्रपंचःसृष्टेःपूर्वंसदसच्छब्दोक्तापरपरब्रह्मात्मकइतिश्रुतेःत्वद्रीत्यैवार्थः स्यात्॥ [६१।२४] ग्रहणेति ॥ यत्त्वैंद्रवायववाक्यवत्षोडशिग्रहणवाक्यस्ययागपरत्वेप्यग्रहणवाक्यस्यनयागविषयत्वंग्रहणाभावबोध

कत्वादिति । तन्न । अबोधात् । नह्युक्तवाक्याभ्यासपरंपरयायागाद्यनुमानमापाद्यते किंतुनिर्गुणपरब्रह्मवदप्रामाणिकमपिपरं
यागंकल्पयित्वातत्परंग्रहणनिषेधवाक्यंसर्वज्ञादिगुणनिषेधकवाक्यवदित्युच्यते । तत्रकःप्रसंगोऽग्रहणवाक्येनयागानुमानस्य ।
नन्वसद्ब्रह्मत्वस्यनिषेधात्कथमसच्छब्दःपरब्रह्मपरःस्यादतआह ॥ [६१।२४] असन्नेवेति ॥ ननुतात्त्विकगुणवद्व्यक्त्यंतराभावेप्येकस्या
मेवव्यक्तौकालभेदेनसगुणनिर्गुणश्रुतीप्रवर्त्स्यतइत्याशंक्याह ॥ [६१।२५] नचेदानीमिति ॥ कालभेदेनापिसगुणश्रुतिरतात्त्विकगुणवि
षयावातात्त्विकगुणविषयावा । आद्येकालभेदानुसरणंव्यर्थं । एकत्रैकदैवमिथ्याऽमिथ्यार्थविषयकत्वेनसगुणनिर्गुणश्रुत्युपपत्तेः ।
तदपिनिरसिष्यते । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [६२।१] तथात्वेपीति ॥ यस्तुवैयात्यादनित्यत्वमेवमिथ्यात्वमित्याहतंप्रत्याह ॥ [६२।२] ज्ञानं
नित्यमिति ॥ तैत्तिरीयवाक्यंपठति ॥ [६२।३] एषइति ॥ [६२।४] तस्यैवेति ॥ तस्यैवमहिम्नःपदंस्थानमाश्रयः तस्यवित् वेत्ताभवेत् । तं
महिमानंविदित्वापापकेनकर्मणानलिप्यतइत्यर्थः ॥ [६२।५] बृहदारण्यकइति ॥ नन्वत्रब्रह्मणःप्रकृतत्वेपिनगुणेतात्पर्यं । सवाएष
महानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुयएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिंछेतेसर्वस्यवशीत्यादिवाक्येयोयमित्यादिनाशेतइत्यंतेनजीव
मुक्त्वातस्यसवाएषमहानजआत्मेत्यनेनब्रह्माभेदेतात्पर्यात् । मैवं । हृदयाकाशस्थेनह्यैक्यमुच्यते । तत्स्थश्चपरमात्मैव । दह
राधिकरणन्यायात् । तत्रापिदहरंगगनंविशोकस्तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यमितिश्रुतेश्च । ऐक्येतात्पर्यसिद्धौगुणेष्वतात्पर्यक
ल्पनं । तेष्वतात्पर्येविरोधादैक्येतात्पर्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ [६२।७] मंत्रस्येति ॥ ननूदाहृतमंत्रोनब्रह्मपरः । किंतुब्राह्मणस्य

ब्रह्मविदस्त्यक्तसर्वैषणस्यएषःनेतिनेतीत्यादिवाक्यप्रतिषिद्धसर्वोपाधिरूपःमहिमानित्यइत्येवंपरइति । तन्न । एषणात्यागात्पूर्वमसतस्ततःपरंचसतोमहिम्नोनित्यत्वायोगात् । ब्राह्मणशब्दस्यतदधीतेतद्वेदेतिसूत्रविहिताणंतस्यमुख्याध्ययनवेदनवतिब्रह्मणिमुख्यत्वात् । ब्रह्मविदोब्राह्मणाविविदिषंतीतिबहुवचनेनप्रस्तुतस्यैकवचनेनब्राह्मणस्येत्यनेनपरामर्शायोगाच्च । एषणाभावादिरूपस्यमहिम्नस्त्वयापिनित्यत्वांगीकाराच्च । अतएवत्वद्भाष्येतस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वेत्यादिमंत्रव्याख्याने आत्मस्वरूपस्यसर्ववैलक्षण्यरूपमहिमस्वरूपविदःपुण्यपापादिनिमित्तौह्रासौनस्तइत्युक्तं ॥ [६२।१] अंतःकरणेति ॥ छांदोग्येसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षतेतीक्षितृत्वस्यबहुस्यामित्यादिसंकल्पस्यचान्नमशितंत्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषंभवतियोमध्यमस्तन्मांसंयोणिष्ठस्तन्मनइत्यादिनावक्ष्यमाणमनःसृष्टितःपूर्वमेवश्रवणात्तदाऽविद्यायाःसत्त्वेपितस्याईक्षितृत्वंप्रत्यनुपाधित्वात् । कामःसंकल्पइत्यादिश्रुतेःस्वाभाविकज्ञानेतिज्ञानंनित्यमित्यत्रस्वाभाविकज्ञानस्ययादृशंनित्यत्वमुक्तंनित्यशब्देनतस्यैवक्रियानित्येत्यत्रप्रत्यभिज्ञानात् । ननुमाभूत्तात्विकगुणवद्व्यक्त्यंतरंसगुणश्रुतिर्निर्गुणएवातात्विकगुणान्विषयीकरिष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [६२।१२] नचातात्विकाइति ॥ ननुश्रुतिविषयाणामतात्विकत्वेश्रुत्यप्रामाण्यंस्यादित्यतआह ॥ [६२।१३] श्रुत्येति ॥ अतात्विकंतात्विकत्वेनविषयीकुर्वतीह्यप्रमाणंस्यान्नचतथास्तीत्यर्थः ॥ [६२।१३] विषयेति ॥ अर्थसत्त्वलक्षणस्वतःप्रामाण्योपेतश्रुतिबोधितत्वेनगुणानांतात्विकत्वसिद्धिः ॥ [६२।१४] अन्यथेति ॥ श्रुतिबोधितस्याप्यतात्विकत्वे । औत्सर्गिकप्रामाण्यस्या

पवादाभावमाह ॥ निर्गुणेति ॥ निर्गुणश्रुतेर्दुःखादिगुणपरत्वेनतद्विरोधएवनास्ति नतरांतस्यापवादत्वं ॥ तद्विरोधेपीति ॥ सत्यपिनतस्यापवादत्वमित्यर्थः ॥ दार्शमिकइति ॥ दशमाध्यायप्रतिपाद्येनिर्गुणवाक्यविरोधेचोदकेतिदेशवाक्यं आदिशब्देनपदार्थःउपकारश्चइत्यादिरूपइतिआदिशब्देनशास्त्रोपकारौ । दशमस्यप्रथमेचिंतितं । विधेःप्रकरणांतरेतिदेशात्सर्वंकर्म स्यात् । प्राजापत्यंचरुंनिर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामइति । तत्रकृष्णंलस्वर्णमाषेऽवघातोस्तिवानवेतिसंशयेपूर्वपक्षः । प्रकृतिवत्कुर्यादित्यतिदेशेयद्यत्प्रकृतौविद्यतेतत्तत्सर्वमविशेषादतिदिश्यते । प्रकृतौचशास्त्रपदार्थोपकाराविद्यंते । अतस्तेसर्वेतिदिश्यंते । ननुप्रकृतावववघातजन्यउपकारःकृष्णलेषुनसंभवतिसकथंतत्रातिदिश्यतेतदनतिदेशेचकथंतदर्थतयावघातःक्रियेत । उच्यते । उपकारेष्वतिदिश्यमानेषुयेयत्रनसंभवंतितेतत्रनातिदिश्यंते । पदार्थास्तुतत्रातिदिष्टाःप्राकृतोपकारासंभवेप्युपकारांतरमदृष्टं कुर्युः । वचनप्रामाण्यात् । तस्माल्लुप्तार्थमपिप्रवर्ततइति । सिद्धांतस्तु । लुप्तार्थंनप्रवर्तते । कथंभावोयंलौकिकोवैदिकश्चोपकारसंपादनात्मकंयागगतव्यापारमपेक्षते । नपदार्थान्शास्त्रंवा । यागेनस्वर्गंकुर्यादित्युक्तेकथंतेनस्वर्गःकर्तव्यइतियागगतव्यापारविशेषापेक्षाजायते । यथापरशुनाच्छिंद्यादित्युक्तपरशुगतोद्यमननिपातनादिरूपव्यापारस्ययत्रसाधनगतोव्यापारोनज्ञातस्तत्रसाधनमात्रमुपदिश्यते । यत्रज्ञातस्तत्रसोप्युपदिश्यते यथापरशुनाच्छिंधीत्युक्तेकथमनेनच्छेत्तव्यमित्याकांक्षमाणंप्रतिपरशुंदंडेद्वाभ्यांहस्ताभ्यांगृहीत्वाकाष्ठस्यार्धस्योपर्यधोमुखमुद्यम्यनिपातयेत्युच्यते । तदिहयागेनकथंस्वर्गःकार्यइत्यपेक्षायां समिधोयजतिव्रीहीनवहंतीत्यादीनिश्रूयमाणानिप्रधानयागगतव्यापारविशेषपरत्वेनावधार्यंते । तत्रयान्यवघातादीनितानिह

ष्टेनैवतंडुलतुषविमोकादियागनिर्वृत्युपयोगद्वारेणयागगतव्यापारतामनुभवंति । समिधादीनांतुदृष्टद्वाराभावान्निर्द्वाराणांच क्षणिकत्वात्प्रधानयागसंबंधित्वायोगाद्यागगतव्यापारत्वानुपपत्तेरदृष्टद्वारकल्पनं । तदेवंप्रकृतौपदार्थानस्वरूपपराःकिंतुस्वज न्ययागसंबंध्युपकारलक्षणार्थाः । तदिहप्राजापत्यकथंभावोपिसादृश्योपस्थापिताग्नेययागगतदृष्टादृष्टरूपानुपकारान्लब्ध्वा निर्वर्त्स्यतीतिप्रकृतिवच्छन्दोपितानेवातिदिशति । उपकारहेतुतयापदार्थास्तद्बोधकतयाचशास्त्राणि । तथाचकृष्णलेवैतुष्य बाधेऽवघातासंभवात्तद्वर्जंपदार्थान्प्राजापत्यगतःप्रकृतिवच्छन्दःप्रापयतीतितस्यसंकोचएव ॥ ६२।११ तार्तीयइति ॥ तृतीयाध्याय प्रतिपाद्ये ॥ ६२।११ अप्राप्तेति ॥ बाध्यत्वेनाभिमतस्यानुत्थानमप्राप्तबाधः । तदुक्तंन्यायरत्नमालायां । क्लृप्तस्यशास्त्रस्यचकल्पनंय न्निरुध्यतेमूलनिकृंतनेन । क्लृप्तेनशीघ्रेणफलापहारादप्राप्तबाधंतमुदाहरंतीति ॥ ६२।११ गार्हपत्यमितीति ॥ कदाचनस्तरीरसिनेंद्र सश्चसिदाशुषइत्यस्याऋचःऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिद्वितीयाश्रुत्यागार्हपत्येविनियुक्तागार्हपत्यप्रकाशकत्वेस्थितेमुख्येंद्रत्वस्य गार्हपत्येऽभावात्तत्रगौणेंद्रशब्दःकल्प्यतइत्यर्थः । श्रुतिलिंगाधिकरणन्यायस्तुपूर्वमुक्तः ॥ ६२।१२ परेणेति ॥ यद्यप्यतुल्यबलयोरेक त्रप्रसंगेपरेणनपूर्वबोधः यथासुग्लःसुम्लइत्यत्रश्याद्व्यधेत्याकारांतलक्षणंणप्रत्ययमनुपसर्गसावकाशत्वाहुर्बलंपरमपिबाधित्वा आतश्चोपसर्गइतिपूर्वःकप्रत्ययएवभवति । तथापितुल्यबलयोर्विरुद्धयोरेकत्रप्रसंगेपरेणपूर्वस्यबाधः यथावृक्षाभ्यामित्यत्रसुपि चेतिदीर्घत्वंसावकाशं वृक्षेष्वित्यत्रबहुवचनेझल्येदित्येत्वंसावकाशं वृक्षेभ्यइत्यत्रोभयोःप्रसंगेपरेणैत्वेनदीर्घत्वस्यबाधः । ननु

विरोधिनोस्तुल्यवलयोरेकत्रप्रसंगेसत्प्रतिपक्षवदुभयाभावएवस्यान्नत्वेकतरकार्यं यथाद्वयोस्तुल्यवलयोरेकःप्रेष्योभवतिसतयोः पर्यायेणकार्यंकरोति । नानादिग्गतकार्येचतमुभौप्रेषयतोयदायद्यसाववविरोधार्थीभवत्युभयोरपिनकरोतीति । सत्यंविप्रतिषेधेपरंकार्यमितिविधानादेकस्यप्राप्तिरूपेबाधेपरंभवति । उक्ताचविध्यर्थतामहाभाष्येविप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यस्य ॥ ६२।२० नित्येनेति ॥ रंधयतीत्यत्ररधिजभोरचीतिनुमकृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यः अतउपधायाइतिवृद्धिरनित्या नुमिकृतेऽकारस्यानुपधत्वादप्राप्तेः । तत्रपूर्वोपिनुमेवभवतीतिनित्येनानित्यस्यबाधः ॥ ६२।२० अंतरंगेणेति ॥ अशिश्रियत् अदुद्रुवदित्यत्रांतर्भूतचङपेक्षत्वादियङुवङावंतरंगौवहिर्भूततिवपेक्षत्वाद्वहिरंगंलघूपधलक्षणंगुणंबाधेते ॥ ६२।२० प्रतिपदोक्तेनेति ॥ तक्ष्णुवंतीत्यत्रइग्लक्षणमुकारस्यप्राप्तं यणमुकाराश्रितउवङ्बाधते । यथोक्तंपदमंजर्यांविप्रतिषेधसूत्रे । परंविदुःपूर्वपरोपपत्तौपरस्यनित्यस्यचनित्यमेव । नित्यांतरंगोपगमेंतरंगंतस्माद्विधिःप्रातिपदोवलीयानिति ॥ ६२।२१ संकोचएवेति ॥ ननुव्यक्तेःपदार्थत्वपक्षेतत्तद्व्यक्त्युद्देशेनप्रवृत्तयोःशास्त्रयोरन्यत्रचरितार्थत्वाभावादेकस्मिन्विषयेप्रसंगेविप्रतिषेधेपरमेवकार्यंभवतिनपूर्वमितिनियमाश्रयणात्पूर्वस्ययथावाधएवनसंकोचः यथाजुहुतादित्यत्रपरत्वात्तातङिकृतेस्थानिवद्भावेनप्राप्तंधित्वंनभवति । अतएवाहुः । सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेति । मैवं । अस्मिन्पक्षेपूर्वसूत्रानारंभस्यैवानुमानात् । विस्तृतंचैतन्महाभाष्यादौ । अयंचवैयाकरणानामप्राप्तवाधइत्युच्यते ॥ ६२।२१ विकारशब्दादिति ॥ पुच्छब्रह्मवादिनामेवंसूत्रार्थः । ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिवाक्योक्तंमुख्यंब्रह्मनभवति । विकारश

ब्दात् । अवयवशब्दात्ब्रह्मपुच्छमित्यवयवत्वमुच्यतइतिप्राप्तेउच्यते नायंपुच्छशब्दोऽवयववाचीकिंतुप्राचुर्यवाची प्राचुर्य प्रायापत्तिः । अन्नमयादीनांशिरःप्रभृतिपुच्छांतेष्ववयवेषूक्तेष्वानंदमयस्यापिशिरःप्रभृतीनुक्त्वावयवस्यैवबुद्धौसन्निधानात्ते नापिचाधिकरणलक्षणासंभवाद्ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्याहश्रुतिरित्याद्यर्थांतरवर्णनंभवदीयभाष्यकारादिभिरपिकृतं । नत्वारोपितार्थपरत्वमेकस्येत्युक्तं ॥ [६२।२२] उपदेशेति ॥ त्रिपादस्यामृतंदिवीतिसप्तम्याद्यौराधारत्वेनोपदिष्टा । इहपुनः अथयदतःपरोदिवइतिपंचम्यामर्यादात्वेनेत्युपदेशभेदान्नैकंवस्त्वत्रोच्यतइतिप्राप्तेउभयत्रापिनविरोधः । यथालोकेवृक्षाग्रेसंबद्धोपिश्येनोवृक्षाग्रसंबंध्यवयवविवक्षयावृक्षाग्रेश्येनइत्युच्यते । वृक्षाग्रसंबंध्यवयवेभ्यःपरैरवयवैरवच्छिन्नस्यतस्यैववृक्षाग्रात्परतोवस्थानाद्वृक्षाग्रात्परतःश्येनइत्युच्यते । तथाअमृतंदिवि दिवःपर इत्युभयस्मिन्नप्युपदेशेविरोधोनास्तीत्युक्तं । नत्वेकस्यारोपितार्थत्वमुक्तं ॥

[६२।२२] गौण्यसंभवादिति ॥ आकाशस्योत्पत्तिश्रुतिर्नास्तीतिपूर्वपक्षिणोक्ते आत्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुतिरस्तीतिसिद्धांतिनोक्ते संभूतश्रुतिर्गौणी आकाशस्योत्पत्तिकारणासंभवादितिभवदीयपूर्वपक्षिणाश्रुतेर्गौणार्थत्वंनोच्येत उत्पत्तिश्रुतेरारोपितार्थत्वेनापिपूर्वपक्ष्युत्थानसंभवात् ॥ [६२।२३] अन्यथेति ॥ श्रुत्युक्तस्यारोपितार्थत्वेसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यत्रसच्छब्देनसांख्याभिमतंप्रधानंवोच्यतेब्रह्मवेतिसंशयेसच्छब्दनिर्दिष्टस्यतदैक्षतेतीक्षितृत्वश्रवणाज्जडस्यचतदसंभवान्नप्रधानंसच्छब्दमितिसिद्धांतःकृतः । सनभवति । ईक्षणश्रुतिःप्रधानआरोपितंयदीक्षणंतत्परत्वेनाप्युपपद्यतइतिपूर्वपक्षिणासुवचत्वात् । सार्वज्ञादिश्रुतिर्यथारोपि

तसार्वज्ञपरातद्वत् ॥ [६।२।२५] दर्शमिइति ॥ चातुर्मास्येषुसाकमेधाख्येपर्वण्यस्तिमहापितृयज्ञः । तत्रश्रूयते । नार्षेयंवृणीतइति । त
त्रायंनञ्प्रतिषेधोथवापर्युदासोवेतिसंशयेप्रतिषेधइतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । अयंनञ्श्रुत्याकर्तव्यतांप्रतिषेधति । येतुधातुना
मनीवृणातिरार्षेयशब्दश्चतेअपिकर्तव्यतांविशेषयतः । एवंकर्तव्यतयाविध्यर्थेनसंबध्यमानानिसर्वाणिपदानिस्वार्थपराणिभवं
तिप्रतिषेधपक्षे । पर्युदासेतुलक्षणेति । सिद्धांतस्तु । एकवाक्यत्वलाभात्पर्युदासएव । प्रकृतिवत्कुर्यात्आर्षेयवरणंनकुर्यादि
तिहिवाक्यभेदःप्रतिषेधे । आर्षेयवरणवर्जंप्रकृतिवत्कुर्यादित्येकवाक्यतापर्युदासे । नन्वेवंलक्षणास्यात् । सत्यं । प्रतिषेधेवि
कल्पःस्यात्ततोहिलक्षणाज्यायसी । तथाहि । प्रतिषेधोनामनिवृत्तिः । साचप्रवृत्तिपूर्विका । साप्यरागतःप्राप्तेशास्त्रेणैववाच्ये
तिशास्त्रत्वादुभयोर्विकल्पः । ननुकल्पितत्वसामान्यविषयत्वाभ्यांदुर्बलश्चोदकः श्रुतत्वविशेषविषयत्वाभ्यांप्रबलःप्रतिषेधइ
तिकथंविकल्पः । मैवं । चोदकोप्यवश्यंहोतृवरणेपिलब्धात्मेत्यंगीकार्यं । अन्यथाप्रतिषेधासंभवात् । लब्धात्माचेच्छास्त्रत्वा
विशेषान्नबाधमर्हति । नन्वेवंशरमयंबर्हिरित्यत्रापिचोदकस्यलब्धात्मकत्वाद्बाधोनस्यात् । सत्यमसौलब्धात्मकः । नतुकु
शांशे । तस्मिन्नंशेऽसौबलवद्विरोधान्नप्रवर्तते । बर्हिःशब्दस्यबर्हिःकार्यपरतयायावदेवबर्हिःकार्यप्राप्तंतावदेवतत्साधनतयाश
राविहिताःकुशप्राप्तिंनिरुंधंति । इहतुवरणस्यैवप्राप्तिरंगीकार्या । अन्यथाप्रतिषेधायोगात् । तस्मान्नित्यवच्छ्रुतयोर्विधिप्रतिषेध
योःपक्षेप्यत्यंताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यंतायुक्तोविकल्पइतिवरंलक्षणयापिपर्युदासाश्रयणं ॥ [६।३।१] यत्रप्रकृतीति ॥ दर्शपूर्णमास
To १६० योराज्यभागौप्रकृत्यश्रूयंते नतौपशौकरोतिनसोमेध्वरइति । तथाहि । पर्युदासोभवन्नयमाज्यभागसंबंधेनवास्यात्पशुसंबंधे

नवा । आद्येपिपाशुकप्रकृतिवच्छब्दशेषोवादर्शपूर्णमासविधिशेषोवा । नाद्यः । यदिहिपशुप्रकरणेइदंश्रूयेततदैवंवचनव्यक्तिः स्यात् । आज्यभागवर्जंदर्शपूर्णमासवत्कुर्यात् । इदंतुदर्शपूर्णमासप्रकरणेश्रूयते तत्रकःप्रसंगःपाशुकप्रकृतिवच्छब्दस्य । द्वितीयेत्वाज्यभागवर्जंदर्शपूर्णमासौकुर्यादितिवचनव्यक्तिःस्यात् । तथाचाज्यभागविधानमनर्थकंस्यात् । पशावितिचानर्थकंस्यात् । द्वितीयेयद्दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौकुर्यात्तदपशौपशुवर्जितयोरितिवचनव्यक्तिःस्यात् । तथाचापशावितिव्यर्थं । अपशुत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मादाज्यभागयोश्चोदकप्राप्तयोःप्रतिषेधइतितयोःपशौविकल्पः ॥ ६३१३ शास्त्रप्रकृतस्यचेति ॥ प्रतिषेधापेक्षितप्रसक्तिजनकशास्त्रेणप्रसक्तस्येत्यर्थः ॥ ६३१४ उक्तमिति ॥ दशमाध्यायस्याष्टमपादे ॥ प्रतिषेधोन्नीतेति ॥ उपलक्षणमेतत् । कल्पितत्वसावकाशत्वाभ्यांदुर्बलस्यापिमहापितृयज्ञीयचोदकस्यप्रत्यक्षश्रुतत्वनिरवकाशत्वाभ्यांप्रबलेनापिनार्षेयंवृणीतइत्यनेनप्रतिषेधपक्षेनसर्वथाबाधः । अपितुविकल्पइत्युक्तं प्रतिषेधःप्रदेशेऽनारभ्यविधानेचप्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादित्यत्रपूर्वपक्षसूत्रेप्रदेशेप्रकृतिवत्कुर्यादितिचोदकेनप्रदिष्टेअनारभ्यविधानेनानूयाजेषुयेयजामहंकरोतीत्यादिषुनञ्प्रतिषेधार्थः । तथाचविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पःस्यादितिसूत्रार्थः । तंत्ररत्नेपि । नचेदंप्रतिषेधपक्षेविकल्पाभिधानंपूर्वपक्षोक्तिमात्रं । अपितुपारमार्थिकमेवेति । यस्तुनतौपशावित्यस्यपशुप्रकरणस्थस्यपाशुकप्रकृतिवच्छब्दैकवाक्यतयापर्युदासार्थत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थस्यतुपशावाज्यभागौनस्तः अत्रतौस्तइतिस्तुत्यर्थत्वमित्याह । सत्वात्मगौडमीमांसकतामाविश्चकार । नहि भाष्यटुपटीकातंत्ररत्नशास्त्रदीपिकाधिकरणमालादिषुनतौपशौस्तइत्यस्यवाक्यस्यपशुप्रकरणस्थतोक्ता । नाप्यर्थवादत्वं । अ

पितुप्रतिषेधार्थत्वमेव । तथाचपशावाज्यभागयोर्विकल्पइत्येवोक्तं । नह्योमेध्वरइत्यस्यत्वर्थवादार्थत्वमुक्तं ॥ [६३।९] सगुणवाक्यमे वेति ॥ ननुसगुणवाक्येन्निषेधाश्रवणात्तस्यननिर्गुणवाक्यबाधकत्वमतउक्तं ॥ [६३।९] मृदंमृदेत्यादि ॥ नचतत्रमृडाद्यनुत्तरसेट्क क्त्वाप्रत्ययकित्त्वनिषेधपरत्वेनैकवाक्यतयावाक्यभेदेनकित्त्वनिषेधायोगइतिवाच्यं । निर्गुणवाक्यस्यापिसगुणवाक्यविहितेतरगुणनिषेधपरत्वसंभवात् । नचनेतिनेतीतिवीप्सयासर्वनिषेधेविशेषपरिशेषाभावइतिवाच्यं । उपदेशत्वेनवीप्सोपपत्तौतस्याःसगुणवाक्यविरोधेनसर्वनिषेधकत्वासंभवात् । अतएवाहभगवान्सूत्रकारः आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ [६३।१२] विश्वंसत्य मित्यनेनेति ॥ नचात्रनिषेधवाचकपदाभावः । शरमयंबर्हिर्भवतीत्यादाविवनिषेधपदाभावेपिनिषेधसिद्धेः ॥ [६३।१३] असद्वेति ॥ नन्वत्रनञ्सत्त्वेपितस्यनामपदसमभिव्याहृतत्वेननिषेधकत्वायोगः ।मैवं । घटोनपटइत्यादाविवनामपदसमभिव्याहारेपितादात्म्यनिषेधवदत्रापि सदात्मतानिषेधोपपत्तेः । असूर्यपश्याइत्यादौनिषेधार्थत्वाच्च ॥ [६३।१८] अन्यथेति ॥ सगुणवाक्यस्यगुणनिषेधाय गुणानुवादकत्वे । ननुनिषेधायानूदितंस्यापिसार्वज्ञादेरवांतरतात्पर्यवशात्सिद्धिःस्यादतआह ॥ [६३।१८] नहीति ॥ .ननुतात्पर्याभावे पिमानांतरप्राप्तिविरोधयोस्त्यागहेत्वोरभावेनदेवताविग्रहादेरिवतदत्यागमात्रेणसार्वज्ञादिसिद्धिः । मैवं । त्वद्रीत्यानिर्गुणश्रुतिविरोधेनमानांतराविरोधाभावात् । त्वन्मतेप्युपक्रमादेःप्रत्येकंतत्वार्थलिंगत्वेनमानांतराप्राप्तिरूपापूर्वत्वस्यतात्पर्यलिंगस्य सत्त्वेनतात्पर्याभावस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च । तात्पर्याभावेऽनिषेध्यत्वेपितत्प्रतीतेरयोगाच्च । नह्यत्रब्राह्मणहननादिवन्निषेध्यत्वेन प्रतीतिः । एतेनविशिष्टविधेर्विशेषणेतात्पर्येपिविशेषणस्यैवसगुणवाक्याद्गुणस्यसिद्धिरितिनिरस्तं । तस्यविशेषणांशेपृथग्विधि

त्वाभावेपिविशेषणतात्पर्यकत्वात् । अतएववार्तिकेपूर्णमास्यधिकरणे । प्राप्तेकर्मणिनानेकोविधातुंशक्यतेगुणः । अप्राप्तेतुविधीयंतेबहवोप्येकयत्नतइत्यादिनानेकविध्यंतरप्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमित्यंतेनविशिष्टविधेर्विशेषणे तात्पर्यमुक्तं ॥ आत्मेत्येवेति ॥ उपासनाविधेरुपास्येतात्पर्याभावेआत्मेत्येवेत्यादिवाक्यादैक्यासिद्धिःस्यादित्यर्थः । ननुबृहदारण्यके तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदितिखंडिकायां हिरण्यगर्भादिपिपीलिकांतशरीरसृष्टिमुक्त्वाजलपात्रेष्वाकाशस्येवसर्वशरीरेषुचिदात्मनःप्रवेशमुक्त्वातंप्रविष्टंचिदात्मानंकेपिनपश्यंतीत्युक्त्वा ननुपश्यंतिसर्वोप्यात्मानमहंप्राणीद्रष्टाश्रोतेत्यादिनेत्याशंकायांप्राणनकर्तुर्दर्शनकर्तृत्वाभावेनासंपूर्णत्वात्तज्ज्ञानंनात्मज्ञानमित्युक्त्वा कथंतर्ह्यात्माज्ञातव्यइतिजिज्ञासायांसर्वत्रानुगतः सर्वप्रत्ययसाक्षीचिदानंदस्वभावोशेषविशेषशून्यआत्माशब्दार्थोज्ञातव्यइत्यभिप्रायेणोक्तमात्मेत्येवोपासीतात्रह्येतेसर्वएकंभवंतीति । अस्मिन्पूर्वोक्तआत्मन्येतेप्राणादयोऽविद्यापगमेसत्यैक्यमापद्यंतइतिश्रुत्यर्थेकःप्रसंगउपासनायाःपूर्ववाक्येतन्नपश्यंतीतिज्ञानस्यप्रकृतत्वात् । उत्तरवाक्येचानेनह्येतत्सर्ववेदेतिविदिश्रवणाच्च । मैवं । प्राणइत्यादिनामानिपरमेश्वरस्यनसर्वगुणसंपूर्णतांवदंति । किंतुप्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेववदंति । आत्मशब्दएवसर्वगुणसंपूर्णत्वंवदति । अस्यसर्वस्यगुणजातस्यायमात्मैवपदनीयः आश्रयोयस्मादतस्तंसर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीतेतिबृहदारण्यकभाष्यउक्तत्वात् । प्राणनाद्येकैकविदज्ञइत्युक्त्वाकथंतर्ह्यात्मज्ञानंस्यादितिजिज्ञासायामात्मत्वोपासनेनतत्स्यादित्यभिप्रायेणतदेतत्पदनीयमस्यसर्वस्ययदयमात्मानेनह्येतत्सर्ववेद यथापदेनानुविंदेदेवंकीर्तिंश्लोकंविंदतेयएवंवेदेत्यात्मत्वोपासनस्यसर्वफलहेतुत्वमुच्यते । तदिदमुक्तमुपास्यत्वं

श्रूयतइति ॥ अनेनह्येतत्सर्ववेदेत्यस्यतुचक्षुराद्येकैकावच्छिन्नेनैकैकज्ञानमात्मनातुसर्ववेदातआत्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । ननु
अथयोन्यांदेवतामित्यत्रनसवेदेत्युत्तरवाक्येभेददर्शिनिंदयानोपास्तिपरत्वं । मैवं । त्वद्रीत्यात्मभेदोपासननिंदयाऽभेदोपा
स्तिपरत्वात् ॥ [६३।२४]आनंदादयइति ॥ व्याख्यातमिदंसत्यज्ञानादिवाक्यस्याखंडार्थत्वभंगे ॥ [६३।२५]व्यतिहारइति ॥ ननुतद्योहंसो
सौयोसौसोहमित्यत्रनिकृष्टेजीवेउत्कृष्टब्रह्माभेदचिंतनंयुक्तं नतूत्कृष्टेब्रह्मणिजीवाभेदचिंतनंयुक्तमितिपूर्वपक्षय्येतरेतरानुवादे
नेतरेतररूपताचिंतनंविधीयते । नचैवमुत्कृष्टस्यनिकृष्टत्वप्रसंगः । व्यतिहारानुचिंतनमात्रमुपदिश्यते फलायातोननिकृष्टता
भवत्युत्कृष्टस्येतिसमाहितंव्यतिहारोविशिंषंतिहीतरवदित्यत्र ॥ [६३।२६]उत्तरस्मिंस्तापनीयइति ॥ देवाहवैप्रजापतिमब्रुवन्नणीयां
समित्यादिके ॥ [६३।२६]शैब्येति ॥ अथहैनंशैब्यःसत्यकामःपप्रच्छसयोहवैतन्मनुष्येष्वित्यादिके ॥ [६३।२६]काठकइति ॥ पुरमेकादशद्वा
रमित्यादिके ॥ [६३।२६]मांडूकेति ॥ ओमित्येतदक्षरमिदंसर्वमित्यादौ ॥ [६४।२]तद्गुणइति ॥ तेप्रसिद्धाःसार्वज्ञादयोगुणायस्यससार्वज्ञा
दिगुणविशिष्टइत्यर्थः । यस्तुस्वभाष्यस्थेतद्गुणशब्देऽतद्गुणसंविज्ञानंबहुव्रीहिमाश्रित्येश्वरसिद्धिरेवैक्यसिद्धौनिदर्शनंनगुणसि
द्धिरित्याह सस्वीयंभाष्यतट्टीकागतंतद्गुणपदंप्रमाणपदपाठमंगीकृत्यचकारेत्युपेक्षामहे । ननुमानांतराविरोधादौतुल्येप्यानंदा
दयःस्वरूपभूतत्वाद्वास्तवाइत्यतआह ॥ [६४।६]यदिचेति ॥ तस्मादुपास्यत्वाविशेषान्निर्गुणब्रह्मणइवसगुणस्यापितात्विकतास्तु ।
अन्यथाआरोपितविषयत्वेनसगुणोपासनवन्निर्गुणोपासनस्यापिभ्रमत्वापत्त्यापरममुक्तिफलकत्वंनस्यादितिभावः । अत्रवैषम्यं

शंकते ॥ नन्विति ॥ ननुनिर्गुणोपास्तेर्भ्रमत्वेतद्विषयस्यनिर्गुणब्रह्मणोसिद्धिरेवस्याच्छुक्तिरूप्यवदित्याशंक्याह ॥ नचैवमिति ॥ प्रकृतेपीति ॥ सगुणोपास्तेर्भ्रमत्वेपितांप्रतिहेतुभूतस्यसगुणवाक्यजन्यज्ञानस्यप्रमात्वात्सगुणसिद्धिःस्यात् ॥ मणिप्रभायामिति ॥ मणिप्रभायांमणित्वस्याभावेनतत्रमणित्वंविषयीकुर्वन्भ्रमोस्तु ब्रह्मतुसगुणंनिर्गुणंचेत्यतस्तदुभयविषयकेध्यानेअपिसगुणनिर्गुणवाक्यजन्यप्रमेइवयथार्थेएवेत्यर्थः । ननुविशिष्टस्याब्रह्मत्वात्तद्विषयकंध्यानमब्रह्मविषयकमित्याशंक्याह ॥ नचब्रह्मेति ॥ ध्यानज्ञानयोःसमानविषयत्वेनकार्यकारणभावावगमाद्भिन्नविषयकध्यानस्यनब्रह्मज्ञानजन्यत्वंनवाब्रह्मपरोक्षज्ञानजनकत्वंस्यात् ॥ श्रवणादीनामिति ॥ आदिपदेनमननंमहावाक्योपदेशाश्च । नचोपास्तिर्विशिष्टविषयाश्रवणादितुविशिष्टाविषयमितियुक्तं । धर्मादिश्रवणादीनामिवब्रह्मविषयकाणामपितेषांविशिष्टविषयकत्वनियमात् ॥ ईक्षणेति ॥ ईक्षणंकार्यंध्यानंकारणंतयोरेकोर्थोविषयः ॥ भामत्यामिति ॥ शैब्यप्रश्नेयःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतसतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तः सोथर्वभिरुन्नीयतेब्रह्मलोकंसएतस्माज्जीवघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतइत्यत्रब्रह्मविषयकत्वेननिर्णीतस्येक्षणस्ययोविषयःसएवपुरुषमभिध्यायीतेतिध्यानस्यविषयइत्युक्तंभामत्यां तद्ध्यानस्यब्रह्माविषयत्वेविरुध्येतेत्यर्थः । विशेष्यांशमादायसमानार्थत्वंत्वेकमात्रोंकाराद्युपासनसाधारणंनार्धचतुर्थमात्रोंकारोपासनेविशेषमावहति । नन्वैक्यादेर्विध्यविधिरूपवाक्यद्वयबोधितत्वेनध्येयत्वंज्ञेयत्वंच सार्वज्ञादेस्तूपा

सनाविधिमात्रविषयत्वाद्ध्येयत्वमेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ ६४।१५ नचैक्यादिकमिति ॥ ६४।१७ ब्रह्मणइति ॥ नामब्रह्मेत्युपासीतेतिवि
धेर्नाम्निब्रह्मत्वमारोप्योपास्यते नतुवस्तुतोनामब्रह्म । अतएवब्रह्मवाक्यानांसत्यंज्ञानमित्यादीनांनाम्निसमन्वयोनोच्यते ।
तथाब्रह्मण्यपिकर्तृत्वादिकमारोप्योच्यते । नतुवस्तुतोब्रह्मकर्तृ । एवंचकर्तृत्वपरवाक्यानांसदेवसोम्येत्यादीनांब्रह्मणिसमन्व
योनवक्तव्यः । नचकारणवाक्यानांकर्तृत्वादितटस्थलक्षणबोधनद्वाराब्रह्मण्येवतात्पर्यमतस्तेषांसमन्वयोवाच्यइतिवाच्यं ।
लक्ष्यसमसत्त्वस्यलक्षणत्वेनारोपितस्यालक्षणत्वात् । अन्यथानाम्नोपिब्रह्मत्वंलक्षणमितितत्रापितत्समन्वयोवाच्यःस्यात् ॥
६४।२० अपहतेति ॥ नचापहतपाप्मत्वादीनांस्वरूपतयासोन्वेष्टव्यइतितच्छब्देनपरामर्शसंभवाज्जिज्ञास्यत्वं । नसत्यकामत्वादीनां
तच्छब्देनपरामर्शः । स्वरूपबहिर्भावादितिवाच्यं । अप्रयोजकत्वात् । यथायोलंबकर्णश्चित्रगुश्चतमानयेत्युक्तेउभावपिपरामृ
श्येते तच्छब्देनतथापहतपाप्मत्वसत्यकामत्वादेरपितच्छब्देनपरामर्शसंभवात्सत्यकामत्वादेरपिस्वरूपत्वाविरोधाच्च॥ ६४।२२ तस्येति॥
उपास्यत्वस्य । नचसत्यकामत्वादेर्भूताकाशेऽभावनिश्चयान्नतत्रतस्योपास्यत्वं । बुद्धिपूर्वकारोपेतस्याप्रतिबंधकत्वात् । अ
न्यथा वाचिधेनुत्वारोपोपिनस्यात् ॥ ६४।२३ एषभूताधिपतिरिति ॥ एषभूतपालएषसेतुर्विधरणःएषांलोकानामसंभेदाय तमेतं
वेदानुवचनेनेत्यादिबृहदारण्यकवाक्येसगुणस्यमुमुक्षुज्ञेयत्वमुक्त्वातत्रैव एतमेवविदित्वामुनिर्भवतीतितज्ज्ञानस्यमोक्षसाधन
त्वोक्तेश्च ॥ ६४।२५ महिमाभुवीति ॥ दिव्येब्रह्मपुरेह्येषव्योम्न्यात्माप्रतिष्ठितइत्यादिमुंडकवाक्येतद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीराआनंद

रूपममृतंयद्विभातीत्यत्रतच्छब्देनसार्वज्ञादिविशिष्टंपरामृश्यते ॥ ६४।२८ तुरीयमिति ॥ नात्मानंनपरांश्चैवनसत्यंनापिचानृतं । प्राज्ञःकिंचनसंवेत्तितुरीयंतत्सर्वदृक्सदेतिमांडूक्येश्लोकः । ननुसत्यःसोअस्येतिवाक्येसार्वज्ञादीनांसत्यत्वंनोच्यते । किंतुस मुद्रइवपप्रथइतिपूर्ववाक्योक्तस्यप्रथितत्वगुणस्येत्यतआह ॥ ६५।१ अत्रेति ॥ यदाहवनीयेजुहोतीतिवत्सत्यःसोअस्येत्यस्याप्यनार भ्याधीतत्वाविशेषात् । सत्यत्वविशिष्टप्रथितत्वमहिमविधिरेवायमस्त्वित्यतउक्तं ॥ ६५।१ सइति ॥ तथात्वेसइत्यस्यासंगतिः । न हियदाहवनीयेजुहोतीत्यत्राप्याहवनीयविशिष्टहोमविधिरित्युक्तं सामान्यविशेषनये । विधानात् । ज्ञापनात् । ननु मत्स्वा नइंद्रगोमतइतिपूर्ववाक्ये इंद्रमिदेवतातयइत्युत्तरवाक्येचप्रकृतस्येंद्रस्यास्त्येत्यनेनपरामर्शान्नपरमेश्वरमहिमात्रोच्यते । नचें द्रशब्दःपरमेश्वरइतिवाच्यं । पिबासुतस्यरसिनइत्यस्यसूक्तस्यैंद्रत्वात् । तथाचानुक्रमणिका । पिबचतुर्विंशतिर्मेधातिथिःप्रा गाथंत्वित्यादिः । माचिदन्यगाथइत्यादेर्मंडलादितइंद्रोदेवोनुवर्तते । तथाचेंद्रसूक्तरूपैंद्रप्रकरणेनेंद्रेनियमितस्येंद्रशब्दस्यनपर मेश्वरपरत्वमित्यतआह ॥ ६५।३ सत्यःसोअस्येत्यादेरिति ॥ तदेवब्रह्मपरमंकवीनामितितदेवज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृत मितिचश्रुत्याब्रह्मश्रुतिसूर्यप्रकाशकत्वलिंगयोर्विष्णुतोन्यत्रनिरवकाशत्वात् ॥ ६५।३ ज्योतिरधिकरणेति ॥ ज्योतिश्चरणाभिधा नादित्यत्रचिंतितं वीदंज्योतिर्हृदयआहितंयदित्युक्तंज्योतिरग्न्यादिर्वापरमात्मावेतिसंशयेज्योतिःशब्दस्याग्न्यादिषुप्रसिद्धा अह श्चकृष्णमहरर्जुनंचेतिसप्तर्चस्यसूक्तस्यवैश्वानरदेवतत्वेनतन्मध्यवर्तिनोविमेकर्णेत्यादिमंत्रस्यापिवैश्वानरदेवतत्वाच्च श्रुतिप्रक ॥ ३०६ ॥

रणाभ्यामग्न्यादिरेवज्योतिःशब्दइतिप्राप्तेकर्णादिविदूरत्वरूपनिरवकाशलिंगेनसावकाशश्रुतिप्रकरणाबाधितेनज्योतिःशब्दः परमात्मैवेति । तथात्रापीत्यर्थः । पूर्वोत्तरवर्तिविष्णुलिंगज्ञानायदशर्चोव्याख्यायंते । पिबासुतस्यरसिनोमत्स्वानइंद्रगोमतः । आपिर्नोबोधिसधमाद्योवृधेस्माँअवंतुतेधियः । [ऋ० ८।३।१] हेइंद्रसधमाद्यःसहितैरस्माभिःतर्पयितव्यः आपिःप्राप्तस्था नंएवंभूतस्त्वंरसिनःद्वितीयार्थेषष्ठी रसिनंगोमतःगोमंतं गोविकारैःपयःप्रभृतिभिःश्रपणद्रव्यैर्युक्तंनःसुतस्यसुतंसोमंपिबपीत्वा चमत्स्वतृप्तोभवं । नोस्माकंवृधेवर्धनायबोधिबोधयतेत्वदीयाःधियःअनुग्रहात्मिकाःबुद्धयःअस्मान्अवंतुरक्षंतु ॥ १ ॥ भूयामतेसुमतौवाजिनोवयंमानःस्तृभिमातये । अस्मांचित्राभिरवतादभिष्टिभिरानःसुम्नेषुयामय । हेइंद्रवाजिनोहविष्मंतोवयं त्वत्संबंधिसुमतौशोभनबुद्धौभूयामभवाम । अभिमन्यतइत्यभिमातिःशत्रुस्तस्मैतदर्थंनःअस्मान्मास्तःमाहिंसीः । स्तृहिंसायां माङिलुङिछांदसःसिचोलुक् । अभिष्टिभिःप्रार्थनीयाभिःचित्राभिःबहुविधाभिःत्वदीयाभिरूतिभिःअस्मान्अवतात्रक्ष । नः अस्मान्सुम्नेषुसुखेषुयामय । आयतांत् कुरु ॥ २ ॥ इमाउत्वापुरूवसोगिरोवर्धतुयाममं । पावकवर्णाःशुचयोविपश्चितोऽभिस्तोमैरनूषत । हेपुरुवसोबहुधनेंद्रममदीयाःइमाःगिरःशस्त्ररूपाःवाचःत्वांवर्धयंतु तथापावकवर्णाःअग्निसमानतेजसः विपश्चितोविद्वांसःउद्गातारस्तोमैःस्तोत्रैःबहिष्पवमानादिभिरभ्यनूषत अभिष्टुवंति । णुस्तुतौकुटादिः ॥ ३ ॥ अयंसहस्रमृषिभिःसहस्कृतःसमुद्रइवपप्रथे । सत्यःसोअस्यमहिमागृणेशवोयज्ञेषुविप्रराज्ये । अयंइंद्रःसहस्रसंख्यैःऋषिभिःसहस्कृतःबलेनयुक्तःख्यापितः । सचेंद्रःसमुद्रंवत्प्रथितोबभूव । अस्येंद्रस्य सः प्रसिद्धो महिमायशोबलंसत्यः अबाधितः । तंमहिमानंशवः

सुखमिच्छन्नहंविप्रराज्येविप्राणांराज्यभूतेषुयज्ञेषुगृणेस्तौमि ॥ ४ ॥ इंद्रमिद्देवतातयइंद्रंप्रयत्यध्वरे । इंद्रंसमीकेवनिनोहवामह
इंद्रंधनस्यसातयें । वनिनःसंभजमानावयंइंद्रमेवदेवैस्तायतेविस्तार्यते इतिदेवतातिर्यज्ञः तस्योगाय अध्वरेप्रयति उपक्रांतेसति
समीके सम्यक्गते संपूर्णेचयज्ञेसति धनस्यसातये लाभाय इंद्रमेवहवामहे आह्वयामः ॥ ५ ॥ इंद्रोमह्नारोदसीपप्रथच्छवइं
द्रःसूर्यमरोचयत् । इंद्रेहविश्वाभुवनानियेमिरइंद्रेसुवानासइंदवः । अयमिंद्रःशवः शवसः आत्मीयस्यबलस्य मह्ना महिम्ना
महत्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ पप्रथत् अप्रथयत विस्तारितवान् । तथाइंद्रःसूर्यअरोचयत् । -स्वर्भानुनावृतंसूर्यंतद्वधेनें
द्रोरोचयदितिमाधवीयव्याख्यानेपींद्रःपरमेश्वरएव । ज्योतिषामपितज्ज्योतिरित्युक्तेः । इंद्रेह इंद्रएव विश्वानिभुवनानिये
मिरे इंद्रेणनियम्यंते सुवानासः सूयमानाः इंदवः सोमाः इंद्रएवनियताभवंति ॥ ६ ॥ अभित्वापूर्वपीतयइंद्रस्तोमेभिरा
यवः । समीचीनासऋभवःसमस्वरन्रुद्रागृणंतपूर्व्यं । आयवः मनुष्याः ऋत्विजः । पूर्वपीतये प्रथमंसोमपानाय त्वामेवाभि
अभिष्टुवंति । समीचीनासः शोभनाः ऋभवः ऋभुर्विभ्वावाजइत्येतेत्रयः त्वामेवसमस्वरन् सम्यगस्तुवन् । तथारुद्राः रुद्र
पुत्राश्च पूर्व्यंपुरातनंत्वामेव गृणंत अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधेप्रहरगभर्वोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपयावाचात्वांस्तुतवंतः ॥ ७ ॥ अ
स्येदिंद्रोवावृधेवृष्ण्यंशवोमदेसुतस्यविष्णवि । अद्यातमस्यमहिमानमायवोऽनुष्टुवंतिपूर्वथं । अस्येत् अस्यैवयजमानस्य वृष्ण्यं
वृषत्वंवीर्यं शवो बलंच इंद्रोवावृधे वर्धयति । कस्मिन्सति । विष्णवि विष्णौ । सुतस्य सोमस्यसंबंधेन मदे हर्षेसति यद्य
जमानदत्तसोमसंबंधेनविष्णौ हर्षोजातोस्ति । तस्यबलादिकमिंद्रोवर्धयतीत्यर्थः । आयवः मनुष्याःपूर्वथ पूर्वकालेयथा

तथैव अद्य अस्मिन्कालेपि तं पूर्वोक्तं सत्यभूतं महिमानं अनुष्टुवंति आनुपूर्व्येणस्तुवंति ॥ ८ ॥ तत्त्वांयामिसुवीर्यंतद्ब्रह्म पूर्वचित्तये । येनायतिभ्योभृगवेधनेहितेयेनप्रस्कण्वमाविथ । सुवीर्यं शोभनवीर्यं तत् प्रसिद्धंब्रह्मस्वरूपं त्वा त्वां पूर्वचित्तये स्वरूपानुभवार्थं यामि प्राप्तोभवामि । येनवीर्येण यतिभ्यः उपरतेभ्यः अयष्टृभ्यःसकाशादाहृत्य भृगवे भृगुनाम्नेऋषये ध नेहिते स्थापितेसति येनवीर्येणप्रस्कण्वसंज्ञमृषिं आविथ भृगवेधनंदत्तंप्रस्कण्वश्चरक्षितइत्यर्थः । ननुसुवीर्यंत्वांपूर्वचित्तयेस र्वेभ्यःसर्वलाभायतत्ब्रह्मअन्नंयामियाचामि वर्णलोपःछांदसःइतिमाधवीयेव्याख्यातत्वान्नात्रब्रह्मशब्दःपरमेश्वरइतिचेन्मैवं । तदेवब्रह्मपरममितिश्रुत्याब्रह्मशब्दोविष्णाववधारितइत्युक्तत्वात् । स्वरूपानुभवप्रार्थनापेक्षयाऽन्नप्रार्थनस्याल्पत्वाच्च । वर्ण लोपस्यकल्प्यत्वाच्च । तस्माद्विष्णुरेवब्रह्मशब्दः ॥ ९ ॥ येनासमुद्रमसृजोमहीरपस्तदिंद्रवृष्णितेशवः । सद्यःसोअस्यमहिमान संनशेयंक्षोणीरनुचक्रदे । हेइंद्र तत् प्रसिद्धं ते त्वदीयं शवो वलं वृष्णि वर्षकं अभीष्टफलदमित्यर्थः । तत्किं । येनवलेन महीर्महतीः अपः उदकानि समुद्रंप्रतिगमनाय असृजः समुद्रोयावद्भिर्जलैःपूर्यतेतावंतिजलानित्वंसृष्टवानित्यर्थः । अस्यें द्रस्य सः प्रसिद्धो महिमा महत्वं नसंनशे ननाशनीयः नित्यइत्यर्थः । नशःकृत्यार्थेकेन्प्रत्ययः । यंमहिमानं क्षोणीः पृथिव्यु पलक्षितंसर्वं अनुचक्रदे अनुगच्छति । ऋगतावितिधातुः । पृथिव्यादिकंसर्वंयदधीनंवर्ततइत्यर्थः ॥ १० ॥ उत्तरत्रापि नही न्वस्यमहिमानमिंद्रियंस्वर्गृणंतआनशुरित्यादि । स्वःसुष्ठुवरणीयंप्राप्यंएवंविधंइंद्रंगृणंतः स्तुवंतोपिजनाः अस्येंद्रस्यइंद्रियं इंद्रस्यलिंगं असाधारणधर्मभूतं इंद्रियमिंद्रलिंगमित्यादिनिपातः । महिमानंनहिनुआनशुः नैवखलुप्रापुः । अश्नोतेर्लिटिव्यत्य

येनपरस्मैपदं । हिचेतितिङोनिघातांभावः । उत्तरतापनीयादौनिर्गुणोपास्तिरुक्ति तथाचोपास्यत्वाविशेषेनिर्गुणब्रह्मणइवसत्य
कामत्वादेरपितात्विकतास्त्वित्युक्तं तदयुक्तमित्याशंक्यपरिहरति ॥ [६५।७] नचनिर्गुणस्येति ॥ निर्गुणस्योपास्यत्वेसगुणवन्निर्गुण
स्याप्युपासनार्थमेवोपयोगःस्यान्नतुमोक्षहेतुज्ञानइतिशंकाभिप्रायः । निर्गुणज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वमसिद्धमित्याह ॥ [६५।८] धर्मीति ॥
मोचकत्वोक्तेः । मोचकत्वोपपत्तेः । ननुसर्वज्ञत्वादिगुणोपासनस्यमोचकत्वमयुक्तं सगुणोपासनांतराणांतददर्शनादित्यत
आह ॥ [६५।९] उपासनांतराणामिवेति ॥ भूयएतमेवमुपास्तेसर्वेषांभूतानांमूर्धाराजाभवति सयएतमेवमुपास्तेनास्यान्नंक्षीयतइत्या
दिदृप्तबालाकिब्राह्मणादिषूक्तानांसगुणोपासनांतराणामन्योन्यविलक्षणंफलंश्रुतिबलाद्यथांगीक्रियते तथासर्वज्ञत्वोपासनस्या
प्युपासनांतरफलविलक्षणंमुक्तिरूपंफलंभविष्यतीत्यर्थः ॥ [६५।१०] सगुणेपीति ॥ निर्गुणस्यारोपरूपोपासनविषयत्वेनिर्गुणज्ञानान्मु
क्त्ययोगइतियत्त्वयोक्तंतत्सगुणेपिसममित्यर्थः । ननुसएषनेतिनेत्यात्मेत्याद्युक्त्वाऽभयंवैजनकप्राप्तोसीत्युक्तेर्निर्गुणज्ञानान्मु
क्तिःश्रूयतेनतुसगुणज्ञानात् । येनसगुणस्यारोपरूपोपासनविषयत्वेतज्ज्ञानान्मुक्त्ययोगोमांप्रत्यापाद्यःस्यादित्यतआह ॥ [६५।११] पृथ
गिति ॥ ननूक्तवचनानिज्ञायमानत्वप्रयुक्तमुक्तिदत्वोपेतगुणवत्त्वेनोपासनकर्तव्यतापराणिनतुसगुणोपासनमोचकत्वपराणी
त्याशंक्यपरिहरति ॥ [६५।१२] तस्येति ॥ निर्गुणज्ञानंमुक्तिसाधनमित्युपासनमात्रंकर्तव्यमित्येवंपरानिर्गुणश्रुतिर्नतुवस्तुतोनिर्गुणव
स्तुसाधिकेतिस्यात् ॥ [६५।१३] एषइति ॥ नित्यत्वसत्यत्वोपेतमहिमत्वेनोपासनमात्रपरा नतुवस्तुतोमहिमनित्यत्वपरेत्यादिनिरस्तं ।

ननुनिर्गुणोपासनस्यफलांतराश्रवणान्मुक्त्यर्थत्वं सगुणस्यतुफलांतरश्रवणान्नमुक्त्यर्थतेत्यतआह ॥ श्रूयतेचेति ॥ शंकते ॥ श्रुतीति ॥ एकस्यवस्तुनउभयार्थत्वेउभयार्थत्वनिमित्तंसंयोगपृथक्त्वं संयोगोविधिस्तस्यनानात्वं । अनेकप्रयोजनकत्वबोधनेयदिप्रमाणमस्तितदाएकस्यानेकंप्रयोजनमितिजैमिनिसूत्रार्थः ॥ उक्तेरिति ॥ यदापश्यःपश्यतेरुग्मवर्णमित्यादिमुंडकवाक्यइतिशेषः ॥ अन्यथेति ॥ बिहितस्यापिनिषेधेप्राप्त्यभावेप्यनुवादत्वेच । असद्वाइत्यस्यसन्निधौ रसोवैसइतिश्रूयते । नैवेहेत्यादिबृहदारण्यके । आदिपदेनात्मैवेदमग्रआसीदित्यादिनैवेहेत्यादिनिषेधायानुवादकंस्यादित्यापादयति ॥ उद्गीथेति ॥ छांदोग्येॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रम्यास्यलोकस्यकागतिरित्याद्युक्त्वासएषोनंतइत्याद्युक्तं ॥ वेधातीति ॥ सर्वंप्रविध्यहृदयंप्रविध्यधमनीःप्रवृज्येत्याद्युक्तानिवेधादीन्युपासनायांनोपसंहर्तव्यानिभिन्नार्थत्वादितिपरसूत्रार्थः ॥ प्रकरणादिति ॥ दर्शपूर्णमासयोःपूषादेवतानास्तिपूषानुमंत्रणमंत्रस्तुवर्ततेतस्यप्रयोजनाभावाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणादुत्कृष्यपूषदेवताकेकर्मणिविनियोगःक्रियतेयथातथावेधादिमंत्राणामाभिचारिकेविनियोगस्तद्वदनंतादिवाक्यमुपासनप्रकरणादुत्कृष्यज्ञानप्रकरणेनिवेश्यतइतियदितदासगुणवाक्यस्याप्युत्कर्षादिकमस्तु ॥ अन्यथेति ॥ असदुपासनार्थंगुणोक्त्यंगीकारेसार्वज्ञादेरीश्वरादन्यत्राभावादीश्वरेपितदनंगीकारेतंदसिद्धिरेवस्यात् ॥ अचेतनेति ॥ अचेतनानिजडानिशिलाजलादिमात्राणि । नन्वचेतनेभ्यो

पियज्ञीयदर्भचर्मग्रावफलकक्षुगादिभ्योलोकेचौषधादिभ्यःफलदर्शनात्कथमचेतनोपास्तिरफला । मैवं । सर्वत्रचेतनानांदेवा
नामेवोपासितानांफलदत्वात् । तदुक्तंछांदोग्यभाष्ये । दर्भचर्मादिगास्तेतोदेवाएवाभिमानिनः । नह्यचेतनकंकिंचित्फलदं
स्यात्कदाचन ॥ [६६।५] धेनुमिवायतीमिति ॥ अष्टकामंत्रे यांजनाःप्रतिनंदंतिरात्रिंधेनुमिवायतीं । संवत्सरस्ययापत्नीसानोधेहि
सुमंगलीस्वाहेत्यत्ररात्रौधेनुशब्दोमंत्रेणैवव्याख्यातः । इवशब्दात् तथावाच्यपिगौणोस्तु । आयतीं । आगच्छंतीं । एतेःशत
रिरूपं । अन्यत्रापि अबोध्यग्निःसमिधाजनानांप्रतिधेनुमिवायतीमुषासं । यह्वाइवप्रवयामुज्जिहानाःप्रभानवःसिस्रतेनाक
मच्छ । धेनुमिवआयतींआगच्छंतीं उषसंप्रतिउषःकालेइत्यर्थः । अयमग्निर्जनानामध्वर्य्वादीनांसमिधासमिद्भिरबोधिप्रवृद्धो
भूत् । वयांशाखांप्रोज्जिहानाःस्वाधिष्ठानंत्यजंतोनाकमंतरिक्षं अच्छआभिमुख्येनप्रसिस्रतेप्रसरंति । उषःकालेऽध्वर्य्वादयउ
द्धृत्याग्निंसमिद्भिर्वर्धयंतीत्यर्थः । अत्राप्युषःकालेधेनुशब्दोमंत्रेणैवगौणोव्याख्यातः ॥ [६६।६] छांदोग्येति ॥ असौवावलोकोगौत
माग्निरित्यादौस्वर्गादेरेवाग्नित्वमुच्यतइतिप्रतीतिंवारयितुंनारायणादीनांपंचानामग्नित्वंप्रतिपादयतो नारायणादयःपंचक्रमा
त्पंचाग्नयःस्मृताः । अदनादग्नेतृत्वाग्नितरामचलत्वतइतिभाष्यस्यरीत्येत्यर्थः । यत्त्वारोपेणमुख्यार्थत्वसंभवेगौणतानयु
क्तेति । तन्न । देवदत्तयजमानादिष्वपिसिंहत्वादेरारोपेणसिंहादिशब्दमुख्यतापत्त्यागौण्युच्छेदापत्तेः ॥ [६६।७] श्रुतंह्येति ॥ ऋग्वे ॥ ३०९ ॥
दादिसर्वविद्याध्यायिनानारदेन सोहंभगवोमंत्रविदेवास्मिनात्मवित्श्रुतंह्येवेत्यादिसोहंभगवःशोचामितंमाभवाञ्शोकस्यपारं

तारयत्वित्यात्मनिपृष्टेनारदंप्रत्यनात्मानमुपदिशन्सनत्कुमारःप्रतारकःस्यात् ॥ [६६।१२] यथाचेति ॥ केनेषितोपनिषदि । अन्यदेव
तद्विदितादथोअविदितादधि । इतिशुश्रुमपूर्वेषांयेनस्तद्व्याचचक्षिरे । यद्वाचानभ्युदितंयेनवागभ्युद्यते । तदेवब्रह्मत्वंविद्धि
नेदंयदित्यादिनिरंतरवाक्येषुयथाज्ञाननिषेधोश्रौतज्ञानादिपरस्तथोपासनानिषेधोप्यश्रौतोपासनस्येत्यर्थः ॥ [६६।१५] सामान्यत
इति ॥ अपच्छेदादिन्यायाःप्रथमपरिच्छेदेविवृताः । श्रुतेर्गुणाभावरूपगुणबोधकत्वेनसर्वथागुणनिषेधकत्वायोगात्संकोचस्या
वश्यकतयाविहितेतरगुणनिषेधकत्वं लक्षणयाखंडार्थत्वेनविशेष्यमात्रपरतयाविरोधाभावश्चेत्यादितत्रोक्तं ॥ [६७।१] धर्मीति ॥ केन
चिच्छब्देनब्रह्मनिर्दिश्यतत्रगुणानिषेध्याः तथाचयेनब्रह्मनिर्दिश्यते तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपगुणलाभेपुनस्तत्रगुणनिषेधोनयु
ज्यते । ननुधर्मिनिर्देशरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंब्रह्मणिप्रतीतमपिनविवक्षितमतोनधर्मिग्राहकबाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ न
[६७।२] चोद्देश्येति ॥ [६७।२] ग्रहेति ॥ एतच्चप्रागुपपादितं ॥ [६७।३] ग्रहैकत्वेति ॥ येनविशेषणेनविनोद्देश्यस्वरूपंनज्ञायते तादृशमुद्देश्यविशे
षणमपिविवक्षितमेव । यथाग्रहत्वमित्यर्थः ॥ [६७।४] अतएवोक्तमिति ॥ यस्योभयंहविरार्तिमार्च्छेदैंद्रंपंचशरावमोदनंनिर्वपेदि
त्यत्र यस्यकस्यचिदार्तेःसदासंभवेनानिमित्तत्वादार्तेर्हविषांविशेषणंव्यावर्तनंहविरार्तिरित्येवंमृष्यामहे अंगीकुर्मइत्यर्थः । उभ
यत्वंतुनविशेषणं । तेनैकैकहविरार्तिरपिनिमित्तं । ननुप्रवृत्तिनिमित्तानर्पकेणलक्षकेणशब्देनब्रह्मनिर्दिश्यगुणानिषिध्यंतेतोनध
र्मिग्राहकविरोधइत्यतआह ॥ [६७।४] लक्षकेणापीति ॥ [६७।५] अन्यथेति ॥ असंकीर्णस्वरूपानुद्देशे ॥ [६७।५] च्छागेति ॥ एतदुक्तंप्राक् ॥

[६७।११]उपसंहारइति ॥ सामान्यतोगुणनिषेधस्त्रैगुण्यनिषेधेहेयगुणनिषेधेवोपसंह्रियतां । यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतीतिश्रूयते । पुनश्चशाखांतरेआग्नेयंचतुर्धाकरोतीति । तत्रसामान्यतःपुरोडाशस्यचतुर्धाकरणंश्रुतमाग्नेयपुरोडाशेउपसंह्रियते । आग्नेयपुरोडाशंचतुर्धाकरोतीत्यर्थः । तथेहापि । तदुक्तंवार्तिके । सत्यमस्त्यविशेषेणश्रुतिर्येयमुदाहृता । विशेषेस्थाप्यतेनित्यंसातुशाखांतरीयथा ॥ तथा । अवश्यमेवसामान्यंविशेषंप्रतिगच्छति । गतमात्रंचतत्तेनविशेषेस्थाप्यतेध्रुवमिति ॥ [६७।१२]अन्यथेति ॥ [६७।१३]विशेषबलादेकतरपरिशेषाभावासमर्थने ॥ आनंदेति ॥ आनंदस्फुरणयोरेकतरस्यपरिशेषादानंदस्फुरणाभावः ॥ साक्षीचेतेति ॥ तमीश्वराणांपरमंमहेश्वरंतंदेवतानांपरमंचदैवतं । पतिंपतीनांपरमंपरस्ताद्विदामदेवंभुवनेशमीड्यं । नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेनतत्समश्चाभ्यधिकश्चविद्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानवलक्रियाचेत्यादिनावहुतमागुणाउक्ताः । साक्षीचेतेत्यादिवाक्यात्पूर्वं अनाद्यनंतंसलिलस्यमध्येविश्वस्यस्रष्टारमनेकरूपं । विश्वस्यैकंपरिवेष्टितारंज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वपाशैरित्यादिनाबहुंवाक्यैस्तज्ज्ञानान्मुक्तिश्चोक्ता । उत्तरत्रच । एकोवशीनिष्क्रियाणांवहूनामेकंरूपंवहुधायःकरोति । तमात्मस्थंयेनुपश्यंतिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषामितिवहूनांगुणानांतज्ज्ञानान्मुक्तेश्चोक्तेः । शाश्वतसुखप्राप्तेरुक्तत्वात्सर्वमेतत्श्वेताश्वतरोपनिषद्युक्तं । उपांशुयाजन्यायःप्रागुक्तः ॥ [६७।१५]साक्षित्वादेरिति ॥ श्रुतिबोधितस्यातात्त्विकत्वमयुक्तं ॥ [६७।१६]अवाक्येति ॥ वाक्यरूपमूलप्रमाणरहितायुक्तिर्नेष्यते । अनुव्याख्याने । युक्तोयुक्तइत्यादिश्लोकेयुक्तिश्चत्रिविधामतेतिचतुर्थपादस्यपाठः

॥ सविशेषनर्थादिति[६७।१८] ॥ सविशेषणेहीतिन्यायः । बाधकसद्भावाद्ब्रह्मणिगुणानांगीक्रियंतइतिद्वितीयपक्षस्यदूषणमुपसंहरति
॥ तस्मादिति[६७।१९] ॥ सौहृदादिति[६७।२२] ॥ अस्यसाधुतोक्ता ॥ अन्यथेति[६८।१] ॥ भिन्नाभिन्नादिकुतर्कैर्ब्रह्मधर्मखंडने । ज्ञानमात्रत्वे ।
ज्ञानादभेदे ॥ अखंडार्थत्वेति[६८।२] ॥ तथाचब्रह्मज्ञानमपिनसिध्येदितिभावः ॥ निर्विशेषत्वमेतेनेति[६८।६] ॥ यथामूकोहमित्येत
त्स्वक्रियाविरुद्धं तथानिर्विशेषंब्रह्मेत्यपि । तत्रहेतुःएतेननिर्विशेषत्वरूपविशेषेणापातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ तदुक्तमिति[६८।८] ॥ युक्ति
पादे । यदिधर्मानंकेचन । ब्रह्मणोनैवजिज्ञास्यंजिज्ञासाधर्मनिर्णयः । इदमित्थमित्याद्युक्तं । नन्वित्थमितिज्ञानंजिज्ञासाफलं
चेत्ब्रह्मणीत्थंभावएवांगीकार्यःकिंधर्मेणेतिमंदाशंकानिरासायोक्तं ॥ इत्थंभावोहीति[६८।९] ॥ ननुमाभूद्व्याप्यवत्त्वज्ञानप्रयुक्त
व्यापकवत्त्वज्ञानरूपाब्रह्मणिजिज्ञासा । तथापिधर्मांतरनिवृत्त्याभ्रांतिप्रसक्तधर्मांतरनिवृत्तिज्ञानरूपाजिज्ञासानिर्धर्मकेपिस्या
देवेत्यतउक्तंनचेदिति अस्येत्यनुषज्यते । अस्यब्रह्मणःप्रतियोगिताविरोधिता । धर्मांतरव्यावृत्तिमत्तेत्यर्थः । अयमर्थः । निरा
धारयाकस्यचिद्धर्मस्यनिवृत्त्यानिराधारधर्मांतरनिवृत्तिरनुमातुमशक्येतिब्रह्मनिष्ठयैवब्रह्मनिष्ठासानुमातव्या । यदिचास्यधर्मो
नस्यान्नतर्हिव्यावृत्तिमत्तापिस्यादिति ॥ केचिदिति[६८।१०] ॥ आरोपाधिष्ठानेब्रह्मणीदंत्वादयःसत्याःस्वीकार्याः । तथा प्रधानज्ञा
नंविनाभ्रांतेरयोगाद्ब्रह्मणोऽन्यत्रसार्वज्ञाभावाद्ब्रह्मणिसार्वज्ञारोपार्थंब्रह्मण्येवसत्यंसार्वज्ञमंगीकार्यं । तथाचविरोधइत्यर्थः ॥ ध
र्मादीनामिति[६८।११] ॥ आदिपदेनप्रधानं । अत्रदर्शनइत्यस्यानंतरंइदंतदादिधर्मित्वेधर्मोन्यःकल्प्यतेत्रहिइत्यर्धःपठ्यते । युक्ति

पादे । अनंतरं सर्वधर्मविहीनस्येत्यर्धःपठ्यते ॥ [६८।१२] तच्चेति ॥ उक्तंह्यनुव्याख्याने । यदिस्युस्तादृशाधर्माःसर्वज्ञत्वादयोनकि
मिति । तादृशाः अदृश्यत्वादयोऽभावरूपाः । असतः अविद्यमानान् । श्रुतिंगुणान्वेत्यपिधन्वनोमेकिम्वात्मभूतस्त्वितिदर्श
यन्यः । धनुश्चकर्षाश्रुतिदूषणस्यभिदेसदेहावतुमांसरामः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ब्रह्मणोनिर्गुणत्वभंगः ॥ ४ ॥ ७ ॥ ब्रह्मसिद्धिरेव
निर्विशेषब्रह्माभावसहकृतासगुणासिद्धिरित्याह ॥ [६८।१५] किंचेति ॥ ननुतस्यस्वयंप्रकाशत्वान्नतत्सिद्ध्यर्थंप्रमाणप्रश्नोघटतइत्याशं
क्याह ॥ [६८।१५] नचेति ॥ [६८।१५] निरस्तत्वादिति ॥ परैःस्वविषयत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ [६८।१६] यद्यदिति ॥ नन्वभावव्यावृत्तिबोधकप्रमाण
सत्त्वान्ननिर्विशेषस्यविप्रतिपन्नांतरसाम्यमितिचेन्न । तत्सत्त्वबोधकस्यैवतदभावव्यावृत्तिबोधकतयातस्यपृच्छ्यमानत्वात् ॥
[६८।१६] विप्रतिपत्तीति ॥ निर्विशेषइत्यनुषज्यते ॥ [६८।१६] शास्त्रेति ॥ केवलोनिर्गुणश्चेत्यादित्वदभिमतस्यनिर्गुणशास्त्रस्य । ननुनिर्विशेष
स्यसिद्ध्यर्थंशास्त्रस्यानपेक्षणेपितदज्ञाननिवृत्त्यर्थंशास्त्रापेक्षेत्याशंक्याह ॥ [६८।१७] अज्ञानेति ॥ एतादृशसिद्धिःपरिभाषामात्रमसिद्धि
समेत्यर्थः । ननुमाभूतांनिर्विशेषेऽक्षानुमेमानं शब्दस्तुभविष्यतीत्याशंक्यसकिंपदरूपोवावाक्यरूपोवेतिविकल्प्याद्यंदूषयति
॥ [६८।२०] नापीति ॥ [६८।२२] गौण्याश्चेति ॥ नचसंसर्गबोधकवाक्यस्थपदानामेवायंनियमइतिवाच्यं । संसर्गबोधकस्यप्रमाणवाक्यत्वा
सिद्धेः । वाक्यत्वप्रयोजकाकांक्षादेःसंसर्गघटितत्वादित्युक्तं । विशिष्यवृत्तीर्दूषयित्वासामान्यतोपितानिराचष्टे ॥ [६८।२३] तदस्येति ॥

ननुवृत्तिमंतरेणापिसुप्तोत्थापकवाक्यस्येववेदांतवाक्यस्यनिर्विशेषेप्रामाण्यमस्तु । तदुक्तंवार्तिके । अगृहीत्वैवसंबंधमभिधा
नाभिधेययोः । हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेप्रसुप्तेबोधिताःपरैः । जाग्रद्वन्नहिसंवंधंप्रसुप्तोवेत्तिकश्चनेति । मैवं । संवंधग्रहंविनाशब्द
स्यावोधकत्वात् । अनेवंविधस्थलेऽनुमानतयातस्यवोधकत्वात् । ननुवृत्तिपक्षेपितात्पर्यविशेषग्रहेणैवातिप्रसंगभंगोवाच्यः ।
शक्तेःशक्यसंवंधादेर्वानेकत्रसत्त्वात् । वेदांततात्पर्यग्रहोहिकस्यचिदेवक्षीणपापस्यभवति । पापस्यप्रतिबंधकत्वंतु ज्ञानमुत्पद्य
तेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइत्यादिसिद्धं । तथाचप्रतिवंधकक्षयेविनापिसंबंधग्रहंशब्दादात्मसाक्षात्कारइति । मैवं । प्रतिबंधका
भावोहिकारणसहकारी नतुचरमकारणं । येनवृत्त्यादिकंविनैवसाक्षात्कारहेतुःस्यात् । अन्यथासवाक्यमपिनापेक्षेत ॥ असं
[६८।२५] सर्गत्वादिति ॥ संसर्गएववाक्यप्रामाण्यं । ननुलौकिकवाक्यस्यतथात्वेप्युपनिषद्वाक्यंनिर्विकल्पकहेतुरस्त्वित्यतआह ॥
[६८।२५] धर्मीति ॥ तस्य उपनिषद्वाक्यस्य । ननुविरोधिकोटिप्रतिक्षेपकोपलक्षितधर्मिज्ञानादपिसंशयनिवृत्त्युपपत्तेर्नतदर्थमुपनिषद्वा
क्यंसप्रकारकज्ञानजनकमितिचेन्न । उक्तोपलक्षितत्वस्यधर्मिणिधर्मिज्ञानविषयत्वेतस्यसप्रकारकत्वापातात् । अविषयत्वेसंश
यहेतोर्धर्मिज्ञानादपिसंशयनिवृत्त्यापत्तेः ॥ [६८।२६] निर्विशेषेति ॥ निर्विशेषंब्रह्मेत्यादिशब्दजन्यज्ञानस्यब्रह्मणिनिर्विशेषत्वाप्रकारक
त्वेतज्ज्ञानान्निर्विशेषंब्रह्मेतिव्यवहारोनस्यादित्यर्थः । परिशेषसिद्धंसगुणत्वमुपसंहरति ॥ [६९।१] तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ निर्गुणे
प्रमाणभंगः ॥ ५ ॥ ७ ॥ [६९।२] एतेनेति ॥ सगुणत्वेन । हेत्वंतरंचाह ॥ [६९।२] आदित्येति ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुमानैराकारसिद्धे

श्चनिराकारत्वंनिरस्तमित्यन्वयः । तैत्तिरीयारण्यकेसहस्रशीर्षेत्यनुवाके वेदाहमेतंपुरुषंमहांतं आदित्यवर्णतमसस्तुपारेइति
पाठः । तत्रैवाद्भ्यःसंभूतइत्यनुवाके आदित्यवर्णतमसःपरस्तादितिपाठः । मंत्रद्रष्टास्वानुभवंप्रकटयति । यआदित्यवर्णःप्रकृतेः
परस्तमेतंपुरुषमहंवेदेत्यर्थः ॥ [६१।३] यदापश्यइति ॥ मुंडके ॥ ऋतं[६१।३]सत्यमिति ॥ तैत्तिरीयारण्यकेऋतंसत्यमित्याद्युक्त्वाऊर्ध्वरे
तंविरूपाक्षंविश्वरूपायवैनमइत्युक्तं । सहस्रशीर्षदेवमित्याद्युक्त्वाविश्वंनारायणंदेवमक्षरंपरमंप्रभुमित्युक्तं ॥ [६१।४] यदेकमिति ॥
यदेकमव्यक्तमनंतरूपमादित्यवर्णतमसःपरस्तात् । तदेवर्तंतदुसत्यमाहुस्तदेवब्रह्मपरमंकवीनामितिश्रुतिशेषः । श्रुतेरवांतर
ब्रह्मपरत्वंनिराकरोति ॥ [६१।१२] आदित्यवर्णमित्यत्रेति ॥ उपासनापरत्वंनिराकरोति ॥ [६१।१३] यएषइति ॥ यएषोंतरादित्येहिरण्मयः
पुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइतिछांदोग्यवाक्येवर्तमाना
र्थकलडंतदृशिधातुंनायग्धिकरणकेनहिरण्मयपुरुषस्यापरोक्षज्ञानविषयतयावर्तमानत्वप्रतीतेरित्यर्थः । क्रियायामेववर्तमान
त्वान्वयोनतुकर्मणीतिचेन्न । क्रियाद्वाराकर्मण्यन्वयात् । यद्यपिधातुमात्रेवादृशिधातौवानोक्तनियमः । पूरेणवृष्टिरनुमीयते
शुक्तौरूप्यंदृश्यतइत्यादौतदभावात् । तथापिप्रमाणवाक्यस्थलेऽननुवादकेदृशौतथानियमः । अयमत्रप्रयोगः । आदित्यव
र्णमितिवाक्योक्तमादित्यवर्णत्वंनोपास्यमात्रं वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयहिरण्मयत्वादितुल्यत्वात् । अन्वयव्यतिरेकव्याप्ति ॥३१२॥
माह ॥ [६१।१४] नहीति ॥ ननुप्रतीकोपासनेउपास्यसाक्षात्कारनियमाभावेपिसगुणोपासनेसोस्तीतिचेत्तत्किमुपासनंसत्युपास्यसाक्षा

त्कारउच्यतेऽसतिवा । आद्येइष्टापत्तिः । द्वितीयेतस्यभ्रांतित्वापत्तिः । एतमितःप्रेत्याभिसंभवितास्मीतियस्यस्यादद्धानविचिकित्सास्तीतिहस्माहशांडिल्यइत्यादिश्रुतिविरोधश्च । यद्रूपस्योंपासकोहंतद्रूपमभिसंभवितास्नाता । इतियस्यनिश्चयःस्यात्स तद्रूपंप्राप्नोत्येव. नसंशयइत्यर्थः । उपास्यरूपाभावेतत्प्राप्तिरयुक्तेतिश्रुतिविरोधः । आरोपितरूपपरंत्वंनिराकरोति ॥ ६१।१४ सहस्र शीर्षेति ॥ उपलक्षणमेतत् । सहस्रशीर्षेत्यत्रवेदाहमेतमित्याद्युक्त्वा आदित्यवर्णंतमसस्तुपारे । सर्वाणिरूपाणिविचित्य धीरः नामानिकृत्वाऽभिवदन्यदास्ते । इतिनामरूपस्रष्टृत्वमुक्तं । धीरःपुरुषःसर्वाणिरूपाणिविचित्यनिर्मायतेषांरूपाणांनामानिकृत्वातैर्नामभिरभिवदन्व्यवहरन्वर्ततइत्यर्थः । तथा धातापुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रःप्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रइतिब्रह्मादिभिरुपदेश्यत्वमुक्तं । धाताब्रह्मापूर्वमनादिकालेयंपुरुषंस्वशिष्यान्प्रत्युदाहृतवान् सर्वज्ञइंद्रोपिचतुर्दिग्वर्तिशिष्यान्प्रतियमुपदिष्टवान् तमेतमेवंसहस्रशीर्षत्वादिनाजानन्नमृतोभवतीतिश्रुत्यर्थः ॥ ६१।१५ नसंदृशेइति ॥ काठकेश्वेताश्वतरेच नसंदृशेतिष्ठति रूपमस्यनचक्षुषापश्यतिकश्चनैनं । हृदामनीषामनसाभिक्लृप्तोयएतद्विदुरमृतास्तेभवंतीत्युक्तं । तैत्तिरीयाणांतुयएनंविदुरिति पाठः । ऋतंसत्यंपरमित्यत्रसत्यज्ञानादिवाक्योक्तपरब्रह्मस्वरूपलक्षणान्यपिपिंगलरूपाण्यभिहितानि । विश्वतश्चक्षुरित्यत्रयतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिवाक्योक्ततटस्थलक्षणान्येकमेवाद्वितीयमितिवाक्योक्तैकत्वादीनिचोक्तानि । सहस्रशीर्षमित्यत्राक्षरत्वंनारायणंपरंब्रह्मेतिपरब्रह्मत्वमनंतमव्ययमित्यनंतत्वंचोक्तं । यदेकमव्यक्तमित्यतःपूर्वं अतःपरंनान्यदणीयसंहिपरात्परंयन्महतोमहांतमितिपरात्परत्वादिकमुत्तरत्रचदेवब्रह्मेतिब्रह्मत्वं तदेवाग्निस्तद्वायुरितिसर्वात्मकत्वंचोक्तं । तस्मादादित्य

वर्णमित्यादिषूक्तंपरंब्रह्मैव ॥ [६।१।१६] अस्येति ॥ विश्वरूपाख्यस्य ॥ [६।१।१७] अंतएवेति ॥ मुक्तगम्यत्वादेः ॥ [६।१।११] सर्वतइति ॥ ज्ञेयंतच्चप्रव
क्ष्यामियज्ज्ञात्वामृतमश्नुतइत्तिप्रतिज्ञाय अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते । सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं । सर्व
तःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठतीत्युक्त्वा ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यतइतितमःपरत्वोक्त्याऽप्राकृतत्वसिद्धिः । अ
नित्यत्वंनिराकरोति ॥ [६।१।२] एकइति ॥ एकोनारायणइतिश्रुतिश्चेतनस्यप्रलयेऽवस्थानमाह नतुतच्छरीरस्यापीत्यतआह ॥ [६।१।२१] प्रलय
इति ॥ विशिष्यनारायणावस्थानोक्तिर्नस्यादित्यर्थः । व्यक्तिः । शरीरं । ननुविग्रहस्यभगवदात्मकत्वेतस्यविग्रहित्वंनस्यादत
आह ॥ [०।१] भेदाभावेपीति ॥ नन्वानंदस्यामूर्तस्यकथंहस्तपादाद्यात्मकविग्रहत्वमतआह ॥ [०।२] आत्मनीति ॥ परमात्मनिविचि
त्राःशक्तयोवर्ततइतिसूत्रार्थः । परमात्माभिन्नस्यानंदस्यापिविचित्रशक्तित्वोपपत्तिः । ननुगुणिशक्तिःकथंगुणेस्यात् जलाहर
णशक्तेर्घटाभिन्नेपिरूपेऽदर्शनादतआह ॥ [७।१४] नैषेति ॥ अपाणिपादइतिवाक्ये जवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसश्रृणोत्यकर्णः । सवे
त्तिवेद्यंनचतस्यास्तिवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंमहांतमितिश्वेताश्वतरेश्रवणाद्युक्तेस्तद्विरोधइत्याह ॥ [०।१६] अन्यथेति ॥ प्राकृतावयवा
द्यनिषेधेविग्रहवत्त्वेनदुःखित्वानुमानेव्यापकानुपलब्धिबाधमाह ॥ [०।१] अप्राकृतेति ॥ एतच्चप्राकृतविग्रहाभावोपलक्षणं । अप्रा
कृतानंदमयविग्रहवत्त्वादीश्वरस्यप्राकृतंविग्रहवत्त्वंनास्तीत्यर्थः । तथाचप्राकृतविग्रहाभावदुःखाभावयोर्व्याप्यव्यापकभावात्त
त्प्रतियोगिनोर्व्यापकव्याप्यभावोवधारितइतिप्राकृतविग्रहवत्त्वस्यभगवत्यभावात्तद्व्याप्यदुःखस्याप्यभावइतिभावः । उक्तानु

मानेऽदृष्टवत्त्वमुपाधिमभिसंधायतस्यासाधनाव्यापकत्वशंकांपरिहरति ॥ [७।०।१] सर्वैरिति ॥ तथाचविग्रहवतीश्वरेऽदृष्टाभावान्नो
पाधिःसाधनाव्यापकइत्यर्थः ॥ निरवयवेति ॥ गुणादौव्यभिचारान्निरवयवमात्रेनित्यत्वाभावेपितद्विशेषेनित्यत्वंनत्यज्यते ।
यथावाज्ञानानंदादिमात्रेनित्यत्वाभावेपितद्विशेषेतदस्ति । अथासावयवविशेषेपिनित्यत्वंयुज्यते । उपादानाभावेपिगगनादेरे
कदेशोस्तीत्याह ॥ गगनादेरपीति ॥ अन्यथेति ॥ वृक्षेशाखाद्यवयवस्येवगगनेसंयोगतदत्यंताभावयोराधारतावच्छेदक
स्यावयवस्याभावेनतदवच्छेदकांशसिद्धिः । नन्वाकाशेपक्षिसंयोगाद्याधारतायांपक्ष्यवयवसंयोगोवच्छेदकोभविष्यतीत्यतआ
लोकेत्युक्तं । उक्तरीत्याऽऽलोकत्रसरेणुसंयोगाद्याधारतागगनेत्रसरेण्ववयवद्व्यणुकसंयोगेनावच्छिद्यतइतिवाच्यं । तच्चायुक्तं ।
अवच्छेदकस्यद्व्यणुकसंयोगस्यातींद्रियतयात्रसरेणुसंयोगआकाशेप्रत्यक्षोनस्यादित्यर्थः ॥ नचेदुपाधीति ॥ औपाधिकमंशंसं
पादयितुमाकाशेसंवध्यमानउपाधिःसर्वस्मिन्नाकाशेवासंवध्यतेतदेकदेशेवा । आद्येसर्वोपिघटाकाशःस्यात् । द्वितीयेसोंशःकि
माकाशेस्वाभाविकोवौपाधिकोवा। नाद्यः । प्रथमस्यैवतथौचित्यात् । द्वितीयेपिप्रकृतोपाधिकृतोवोपाध्यंतरकृतोवा । आद्येऽ
न्योन्याश्रयः । एतदुपाधिसंवंधेसत्याकाशेंशसिद्धिरंशसिद्धौचतत्रैतदुपाधिसंवंधइति । उपाध्यंतरकृतत्वपक्षेप्येवंदोषः । त
स्मान्नौपाधिकाअंशाः ॥ इत्याद्यागमेति ॥ आदिपदेनअमृतेलोके अक्षितेआरोहसूर्येअमृतस्यलोकमित्यादिश्रुतिः ॥ ७ ॥
॥ ७ ॥ ब्रह्मणोनिराकारत्वभंगः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अखंडरूपे । एकव्यक्तिके ॥ [७।१।४] नित्येति ॥ अन्यथाविरोधायोगः ॥ [७।१।५] आर्थि

कत्वेति ॥ ज्ञानत्वजडव्यावृत्तत्वयोरेकत्वात् ॥ द्वितीयादिष्विति ॥ परमतेघटज्ञानस्यापिब्रह्मस्वरूपज्ञानत्वेनद्वितीयादि
षुघटज्ञानेष्वज्ञानविरोधित्वरूपज्ञानत्वायोगाज्ज्ञानव्यवहारयोगित्वंज्ञानत्वमस्वाभाविकंब्रह्मणोजगत्कारणत्वादिवदित्यापद्ये
त। ननुकदाचिदर्थोल्लेखमात्रेणमोक्षेऽर्थाभावेप्यर्थप्रकाशत्वमुपपद्यते। मैवं। कदाचिदावृतत्वमात्रेणमोक्षेप्यावृतत्वापातात्।
अर्थोल्लेखस्यज्ञानस्वभावत्वेनमोक्षेतदभावेज्ञानस्वभावहानेश्च ॥ अवेद्यत्वाच्चेति ॥ तथाचात्मरूपेसुखेचासंभवः ॥ अन्यंप्र
तीति ॥ मोक्षेन्याभावात् ॥ वेदनेति ॥ वेदनप्रकारभूतस्यानुकूल्यस्यवेदनादधिकत्वेस्वाभाविकत्वेचसखंडार्थत्वं ॥ औपा
धिकत्वइति ॥ उपाधिवृत्त्यौपाधिकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ एतेनेति ॥ आनुकूल्यवन्निरुपाधिकेष्टत्वस्यस्वरूपादधिकस्य
स्वाभाविकत्वऔपाधिकत्वेचदोषात्। दुःखाभावेऽतिव्याप्तेश्च। यत्तुदुःखाभावोपिसुखविशेषएव अभावस्यविरोधिभावांतर
रूपत्वादिति। तन्न। परस्पराभावरूपयोःसुखदुःखयोर्विरहस्यैकत्रपाषाणादावसत्त्वापत्तेः। अपसिद्धांताच्च। मुक्ताविच्छा
भावेनानंदाभावापत्तेश्च। नचेष्टत्वोपलक्षितस्वरूपंमोक्षेप्यस्तीतिवाच्यं। तथासतितदुपलक्षितत्वस्यतदाप्यापातात् ॥ विरो
धादिति ॥ ज्ञानस्यविषयोल्लेखिभावत्वात् ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञानस्यानंतत्वेविज्ञानपदस्यार्थभूतेनविज्ञानेनानंदकार्यदुः ॥ २१४ ॥
खव्यावृत्तिसिद्धावानंदपदस्यवैयर्थ्यं विज्ञानपदार्थाधिकार्थत्वाभावः। तथाचविज्ञानानंदयोरेकतरपरिशेषापत्त्यामोक्षआ

नंदप्रकाशोनस्यादितिभावः। यस्तुकल्पितजातिभेदनिबंधनप्रवृत्तिकप्रदद्वयस्यव्यावृत्तिभेदेनसाफल्यमाहतदबोधात्। नह्यत्रपदयोर्वैफल्यमापाद्यते। किंत्वानंदस्याप्रकाशः॥ [७।११] आर्थिकत्वेति॥ आनंदपदेनैवदुःखव्यावृत्तेरभिधानात्॥ [७।१२] उक्तस्येति॥ दुःखाभावोपलक्षितस्वरूपस्यदुःखाभावानंदयोर्द्वयोरुभयमतेप्यभावादित्यर्थः॥ [७।१२६] अनुपलब्धीति॥ अधिकरणस्वरूपस्याभावस्ययथायथमिंद्रियादिभिरेवबोधनसंभवात्॥ [७।२।१] सत्यत्वेति॥ सत्यब्रह्मरूपत्वात्॥ [७।२।१] प्राभाकरेति॥ यत्रकदापिनप्रतियोगिसंबंधस्तत्रतत्स्वरूपत्वमेवकैवल्यमन्यत्रतुप्रतियोगिमदधिकरणकालभिन्नकालावच्छिन्नत्वादिकंकैवल्यंविशेषणंवाच्यं॥ [७।२।३] अन्यथेति॥ कैवल्याद्यविशेषितस्याधिकरणमात्रस्याभावत्वेपिप्राभाकरमतेनुपपत्त्यभावे॥ [७।२।३] गुणगुणीति॥ यथाप्राभाकरमतंप्रविश्यद्वितीयाभावस्यब्रह्ममात्रत्वमुक्त्वाब्रह्मणःसद्वितीयत्वंपरिहृतं तथाधिकरणाभिन्नशौक्ल्याद्यंगीकर्तृमतंप्रविश्यशक्त्यादिधर्मान्ब्रह्मस्वरूपानंगीकृत्यद्वैतपरिहारःसुकरइतिकिंशक्त्यादीनांमिथ्यात्ववर्णनेन॥ [७।२।४] प्रामाणिकत्वेति॥ ननुस्वप्नोपभुक्तनिगरणादेरिवनप्रामाणिकत्वमतउक्तंतत्प्रतियोगिनइति। तद्विरहरूपस्येत्यर्थः॥ [७।२।५] अत्यंताभावासिद्धिरिति॥ यत्त्वत्यंताभावप्रमायाअनुद्देश्यत्वेप्यवांतरतात्पर्येणतत्सिद्धिरिति तन्न। सार्वज्ञादिष्ववांतरतात्पर्याभावमत्यंताभावेचतद्भावमभिदधानमवधानवंतंप्रत्यवक्तव्यत्वात्॥ [७।२।९] अप्रामाणिकेनेति॥ द्वितीयाभावद्वितीययोरप्रामाणिकत्वेब्रह्मप्रत्युपलक्षणत्वेचाविशेषाद्वितीयाभावेनाद्वितीयेनसद्वितीयंकथंनस्यात्॥ [७२।१३] सापीति॥ येनकालेनाविद्यमानंसंबध्यतइत्युच्यते तत्कालस्वरूपमेवो

न्यायामृ० पादानाभावान्नसिध्येत् ॥ [७२।१३] ईदानीमेवेति ॥ अन्यदेत्यस्यकालवाचित्वादुपादेयंकालमंगीकृत्यतदुपादानाविद्यानंगीकारेव्या तरंगिणी
॥ ४१ ॥ घातः ॥ [७२।१४] अनुन्मज्जनंत्विति ॥ घटवद्धटनिवृत्तेरपिप्रागभावविरोधित्वाद्यथाघटप्रागभावानुन्मज्जनंतथाघटध्वंसवद्धटध्वंसस्य ज्ञानत्वा.
ध्वंसोघटविरोधीतिनघटोन्मज्जनं ॥ [७२।१५] एवंसतीति ॥ घटप्रागभावानुन्मज्जनार्थंघटध्वंसस्यस्थायित्वंयथामयांगीक्रियते तथाघ
टध्वंसवत्ध्वंसादीनामनुन्मज्जनायकश्चित्ध्वंसःस्थायीतिचरमंगत्वास्वीकार्यं । तद्वरंप्रथमतएवध्वंसेस्थायित्वंस्वीकर्तुं ॥ नि २।७
[७२।१७] ष्प्रतियोगिकत्वेनेति ॥ ध्वंसस्यनित्यस्यांगीकारेनिष्प्रतियोगिकत्वेनभावरूपाणिध्वंसत्वादीन्यप्यंगीकरणीयानि । आदिप
देनध्वंसाधिकरणेध्वंसाधिकरणत्वादीनि ॥ [७२।१८] एवमिति ॥ ब्रह्मणएवाभयावधिराहित्यस्यान्यदीयतथात्वंप्रति विरोधित्वेपिमु
क्तौचतथाभूतान्यसत्यंप्रत्यविरोधित्वात् । ननुदृगेवसाक्षिशब्देनाभिधीयतामतआह ॥ [७२।२०] साक्षादिति ॥ द्रष्टर्येवसाक्षिशब्द
स्यानुशासनात् । ननुस्वरूपेणदृश्येप्यन्योपाधिकंद्रष्टृत्वमतआह ॥ [७२।२१] बुद्ध्युपाधिकस्येति ॥ तथाचसुषुप्तिसाक्षिण्यव्याप्तिरि
[७२।२१] त्यर्थः ॥ बुद्धेरिति ॥ साक्षिस्वरूपलाभेतदधीनप्रतीतिमात्रशरीराविद्यासिद्ध्येत्तत्सिद्धौचतत्कार्याबुद्धिस्तत्सिद्धौचतदुपाधिक
स्यद्रष्टृत्वस्यसाक्षिस्वरूपेलाभइतिचक्रकाश्रयः । एतेनाविद्यातदुपाधिकद्रष्टृत्वयोरनादित्वादुत्पाद्यप्रतिबंधकत्वान्नचक्रकादिदो ॥ २१५ ॥
षइतिनिरस्तं । परस्परस्वरूपेपरस्परापेक्षणात् । नहिद्रव्यत्वगुणवत्त्वयोःस्वरूपेऽन्योन्यापेक्षा ॥ [७२।२३] जीवइति ॥ जीवकोटेःसाक्षि

णःसकाशादिदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्यब्रह्मस्वरूपस्येदमंशप्रकाशकस्यभेदादित्यर्थः । जीवःपरिच्छिन्नइतिपक्षेब्रह्मचैतन्यस्यघटादिप्रकाशकत्वात् ॥ [७२।२५] तेनेति ॥ ब्रह्मकोटिनासाक्षिणा । ननुब्रह्मणोदुःखादिधीरेवंजीवस्यतद्धीरितआह ॥ [७३।२५] अन्यथेति ॥ ब्रह्मधियएवजीवधीत्वे । ननुब्रह्मचैतन्यस्यघटादिप्रकाशकत्वेपिजीवोपाधिभूतांतःकरणीयवृत्त्याजीवस्यघटप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तौजीवस्यघटप्रकाशः तथाब्रह्मकोटिनःसाक्षिणोदुःखाद्यनुभवेपितेनजीवस्याभेदाभिव्यक्तौजीवस्यापिदुःखादिधीर्युज्यतइत्याशंक्याह ॥ [७२।२६] नचेति ॥ साक्षिजीवयोरेकोपाध्यवच्छिन्नत्वाभावादित्यर्थः ॥ [७३।१] ईश्वरेणेवेति ॥ चिन्मात्ररूपःसाक्षीश्वरवत्स्वाश्रितत्वेनदुःखमगृह्णन्नपिपरकीयदुःखोल्लेखित्वाद्दुःखोपप्लुतएवातस्तद्भावापत्तिरूपामुक्तिरप्यपुरुषार्थःस्यात् ॥ [७३।३] सुप्तेति ॥ चैत्रंप्रतिचैत्रदुःखादेश्चैत्रीयतयाग्राहकस्यचिन्मात्ररूपसाक्षिणोमैत्रंप्रत्यनुपगतत्वात् ॥ [७३।४] साक्षात्कर्तव्येति ॥ चिन्मात्रस्यसाक्षीतरस्यमुक्तत्वान्नतत्रसंसारोपप्लवः । सुप्तमैत्रेचाविद्यावृत्तिश्चैत्रदुःखाकारानास्तीतिनतंप्रतिचैत्रदुःखग्रहइत्यर्थः । यत्तुसाक्षिणःसर्वजीवसाधारणत्वेपितत्तज्जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तस्यतत्तद्दुःखादिभासकतयानातिप्रसंगइतितन्न । आवरणाभिभवद्वाराऽभेदाभिव्यंजिकायाअंतःकरणवृत्तेःसुखादावभावात् । अविद्यावृत्तेरावरणानिवर्तकत्वात् ॥ [७३।५] दुःखादेरिति ॥ दुःखेहिसतितदाकारावृत्तिःस्यात् । अतोदुःखाद्यनंतरंभाविनीसा । ननुवृत्त्यर्थौसमसमयएवोत्पद्येतेइत्यतआह ॥ [७३।६] अविद्यावृत्तेरिति ॥ अविद्यावृत्तौसत्यांतत्प्रतिफलितचैतन्यरूपसाक्षिसिद्धिः तत्सिद्धौसाक्षिरूपप्रतीतिमात्रशरीराविद्यावृत्तिसिद्धिरित्य

न्योन्याश्रयः ॥ ६ ॥ ६ ॥ परमतेब्रह्मणोज्ञानत्वानंदत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभंगः ॥ ७ ॥ ६ ॥ अंशुरिति ॥ कार्पासः ॥ मायांद्वारेति ॥ तदुक्तंवार्तिके । अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणं । अज्ञानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यतइति ॥ आद्यइति ॥ मायाविशिष्टस्यब्रह्मविकारित्वेपिकेवलस्यनिर्विकारत्ववद्ब्रह्मसंबद्धमायायाःविकारित्वेपिकेवलायामायायानिर्विकारत्वमित्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात् । ननूपादानधर्मउपादेयप्रतीत्यात्मनावर्ततएवेत्यतआह ॥ नहीति ॥ हेतूपरागेति ॥ हेतूपरागोहेतुसमवधानं । दंडचक्रादिमेलनवत् ॥ मृदादीति ॥ कुलालादिकारणसमवधानेमृदादिरपिविक्रियते ॥ विवर्तेति ॥ अतात्विकोन्यथाभावोविवर्तः । सचधर्मिसुदसत्त्वविकारांगीकारेत्यक्तःस्यात् ॥ एतेनेति ॥ भ्रमाधिष्ठानेउपादानत्वाव्यवहारेण । यदिरूपांतरापत्तिमात्रमुपादानत्वंतर्हिशुक्त्यादावुपादानत्वव्यवहारःस्यात् । नचैवमित्यर्थः ॥ शुक्तिब्रह्मणोरेवेति ॥ विवर्ताख्यरूपांतरापत्तिमात्रेण । ननुवियदादिगतविवर्तत्वस्यब्रह्मणोपपन्नत्वेपिवियदादिगतपरिणामत्वस्यपरिणामिनंविनानुपपत्तेस्तदर्थमविद्याकल्पनमित्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ विवर्तरूपेआकाशादौरूप्यादौसत्यरूपांतरापत्तिरूपपरिणामत्वस्यैवाभावान्नतस्यपरिणाम्याक्षेपकत्वमित्यर्थः । परिणामिनि । विषये ॥ आरोपितमिति ॥ आरोपेणयादृशंविषयीक्रियतेतादृशंसिध्यति । नचारोपेणेदंपदार्थोरूप्यस्वरूपमापन्नइतिविषयीक्रियतइत्यर्थः ॥ सचेति ॥ सोकामयतेत्याद्युक्त्वासच्चत्यच्चाभवदि

तिवाक्यंसच्छब्दवाच्यतेजोवन्नानिप्रतित्यच्छब्दवाच्यवाय्वाकाशौप्रद्विब्रह्मणउपादानत्वंवोधयतीत्युच्यते । तन्नयुक्तं । रूपांतरापत्तिप्रतीतिविषयत्वरूपोपादानत्वस्यब्रह्मणिनिरूप्यमाणस्यैतद्वाक्यजन्यरूपांतरापत्तिप्रतीतेःपूर्वमसत्त्वात् । एतद्वाक्ये नैवरूपांतरापत्तिप्रतीतिमुत्पाद्यब्रह्मण्युपादानत्वंसंपादनीयं । तथाचसच्चेत्यादिवाक्यजन्यायाःरूपांतरापत्तिप्रतीतेरुपादानत्वांतर्गतैतद्वाक्यजन्यरूपांतरापत्तिप्रतीतिंप्रत्यपेक्षायामात्माश्रयः ॥ स्वजन्येति ॥ सच्चेत्यादिवाक्यजन्यांरूपांतरापत्तिधियंप्रतिविषयत्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणउपादानत्वभंगः ॥ ८ ॥ ७ ॥ अधिष्ठानत्वातिरिक्तेति ॥ उपादानत्वाभिन्नेनाधिष्ठानत्वेनाभिन्नस्यकर्तृत्वस्योपादानत्वरूपत्वान्नोपादानत्वकर्तृत्वयोःसामानाधिकरण्योक्तिःसंभवति ॥ तदैक्षतेति ॥ भ्रमाधिष्ठानरूपस्यपारिभाषिककर्तुरीक्षणायोगादित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ ईक्षणायोगादेव ॥ भ्रांतस्येति ॥ रूप्याद्यध्यासद्रष्टुर्भ्रांतस्यरूप्यंप्रतिप्रेक्षापूर्वककर्तृत्वंनदृष्टं । ननुरूप्यादौभ्रांतस्यकर्तुरदर्शनेपिजगंतिभ्रांतःकर्तास्त्वित्यतआह ॥ ब्रह्मणइति ॥ जगंप्रतिभ्रांतःकर्तान्विष्यमाणोब्रह्मभिन्नोजीवएवस्यादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानत्वेति ॥ अध्यासाधिष्ठानेतद्द्रष्टरिचवैषम्यादिप्रसक्तेरदर्शनात्तत्परिहारोनयुक्तः ॥ व्यामोहकत्वस्येति ॥ व्यामोहनीयस्यसिद्धौतेनारोपितस्यव्यामोहकत्वस्यब्रह्मणिसिद्धिः तत्सिद्धौचव्यामोहनीयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । प्रसिद्धमायाविन्यौषधादिमन्त्ररूपंव्यामोहकत्वंव्यामोहनीयैर्नारोपितमतोनान्योन्याश्रयः ॥ इत्यादीति ॥ आदिपदेननामरूपेव्याकरोदितिकरणश्रुतिः ॥ भ्रमेति ॥ भ्रमाधिष्ठानेतद्द्रष्टरिमायाविनि

 चनसार्वज्ञं ॥ कल्पितत्वइति ॥ कल्पितउपादानगोचरप्रयत्नाद्यदर्शनादकल्पितएवचतद्दर्शनात् ॥ छ ॥ परमतेब्रह्मणो
 निमित्तत्वभंगः ॥ ९ ॥ छ ॥ तस्याइति ॥ पुण्यात्सुखमित्यादौनिमित्तार्थकत्वात् ॥ अपादानार्थकत्वेति ॥ वृक्षात्पतती
त्यादिवद्विश्लेषावधित्वस्यध्रुवशब्दार्थत्वात् । ननुजनिकर्तुःप्रकृतिरितिसूत्रेणजायमानस्यकार्यस्ययःप्रकृतिरुपादानंतस्यापादा
नसंज्ञानविधीयतइत्यतआह ॥ जनीति ॥ जनिकर्तुरितिसूत्रेणापिनोपादानस्यैवापादानसंज्ञाकिंतुनिमित्तस्यापि । अन्यथा
पुत्रात्प्रमोदोजायतइत्युदाहरणमस्मिन्सूत्रेवृत्तिगतमसंगतंस्यात् । पंचमीश्रुतिर्नमानमित्यन्वयः ॥ न्यासेपीति ॥ अत्रसूत्रे
प्रकृतिपदंहेतुमात्रपरमित्युक्तं । ननुतर्हिजनिकर्तुर्हेतुरित्येवसूत्रणीयमित्याशंकापरिहारार्थमुक्तमसतीत्यादि । हेतुशब्देनमुख्य
स्यहेतोरुपादानस्यैवग्रहणंस्यात् । उपादानरूपेणहेतुनाकार्यस्यसंश्लेषात् । प्रकृतिशब्देनहेतुलक्षणायांतुहेतुसामान्यस्यग्रहणं
स्यात् । लक्षणासामर्थ्यादित्यर्थः । एतावत्पर्यंतमुपादानत्वमपिपंचम्यर्थोभवतीत्यंगीकृत्योक्तं । इदानींनोपादानत्वंक्वचिदपि
पंचम्यर्थइत्याह ॥ शृंगादिति ॥ शरस्तृणजातिः । महिष्यादिशृंगात्कर्दमेनिक्षिप्ताच्छरांकुराजायंतइतिलोकप्रसिद्धिः । श
राकारपरिणतशृंगभागातिरिक्तस्तत्संसृष्टोयःशृंगभागःसशरस्यापादानंनोपादानं । सपंचम्यानिर्दिश्यतेशृंगादिति । एवंदूर्वा
दावपि ॥ अयमपीति ॥ योगः सूत्रं । यथाभीत्रार्थानांभयहेतुरित्यादिसूत्राणिनकर्तव्यानितथाजनिकर्तुःप्रकृतिरितियोगोपि
अवक्तुं अकर्तुं शक्यः । अपक्रामंति निर्गच्छंति । ताः दूर्वाः । तेभ्योऽविलोमभ्यः । ननुवैशेषिकादिप्रक्रिययापरमाण्वादि

समवेतंकारणेभ्योऽपृथक्देशंकार्यमुत्पद्यतेऽतोनास्तिकारणात्कार्यस्यापक्रमइत्यतोनुपपन्नमिदंभाष्यमित्याशंकायाःलोकप्रसि
द्ध्याश्रयणेनैतदुच्यते । लोकेहियद्यस्माज्जायतेतत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यतइतिकैयटोक्तंपरिहारंसूचयति ॥ [७५।२५] अवधित्वादिति॥
लोकेनिष्क्रमणावधित्वेनप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तंतुभ्यःपटोजायतइत्यादावपितुर्युपारूढेभ्यस्तंतुभ्योनिर्गमःपटस्यास्त्येव । वैशे
षिकादिप्रक्रियात्वप्रामाणिकी । यथोक्तंकैयटे । आख्यातोपयोगइत्यत्र । पूर्वाचार्याणांवचनमप्युदाहृतं । वायोरणूनांज्ञान
स्यशब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदोहिप्रवादेष्वनवस्थितइति । नन्वपक्रामंतितास्तेभ्यइत्ययुक्तं । लोमसुदृश्यमान
त्वात् । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्रनदृश्यतइतिप्रसिद्धं । इहतुतत्रास्तिदर्शनमितिशंकांपरिहरति ॥ [७५।२६] कैयटेपीति ॥ तत्रदर्श
नंततोनिर्गमनाभावेनप्रयोजकंकिंत्वविच्छेदादिकमित्यर्थः ॥ [७६।१] तदुक्तमिति ॥ प्रकृत्यधिकरणानुव्याख्यानइतिशेषः ॥ [७६।२] अपा
दानत्वमिति ॥ सूत्रार्थतयेतिशेषः ॥ [७६।३] अतएवेति ॥ पंचम्याउपादानार्थत्वाभावात् ॥ [७६।४] अन्यथेति ॥ आकाशादितिपंच
म्यानिमित्तार्थत्वाभावे । उपादानार्थत्वेहिविकाररूपोपादानत्वांगीकाराद्विवर्ताधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वंपंचम्याभिधातव्यं
स्यात् । नचतदभिधानेतस्याःसामर्थ्यमस्तीत्याह ॥ [७६।४] नहीति ॥ [७६।७] परमेश्वरस्येति ॥ परमेश्वरस्यप्रकृतिमहदाणेभ्योन्यत्राव
सादनकर्तृत्वरूपोयःसत्त्वगुणः , ततत्वनियामकत्वरूपोयस्त्यत्वगुणः अन्येयेनिरुक्तादिगुणास्तदभिव्यक्तिपरंससच्चत्यच्चाभव
दित्यादिवाक्यं । नतुपरमेश्वरस्यसदादिविवर्तपरमित्यर्थः । सोकामयतेत्यादेरयमर्थः । सआनंदमयःस्वस्यबहुभावंसंकल्प्य

तदर्थमधिष्ठानानिवह्ननिस्युरित्यालोचनरूपंतपस्तप्त्वाइदंवक्ष्यमाणंसदादिशब्दवाच्यंश्रीप्रभृतिकमसृजत् । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्रविश्यस्वयंसत्यत्वादिगुणैरभिव्यक्तोभूदिति सच्चत्यच्चाभवत् निरुक्तंचानिरुक्तंच ॰ निलयनंचानिलयनंच विज्ञानंचाविज्ञानंच सत्यंचानृतंचसत्यमभवदितिश्रुतौसन्निरुक्तानृताविज्ञाननिलयनशब्दैःश्रीरुच्यते । त्यदनिरुक्तनिलयनविज्ञानशब्दैर्महानुच्यते । सत्यशब्देनप्राणःसत्यत्वादिगुणःपरमेश्वरश्च । तत्संबंधेनैवश्रीप्रभृतीनांसदादिशब्दवाच्यत्वं । सत्यमभवदितिद्वितीयसत्यशब्दस्यसदादिशब्दवाच्यायेऽवसादनहेतुत्वादयःपरमेश्वरगुणास्तेसाधुरूपाइत्यर्थः । तथाचतैत्तिरीयभाष्यं । त्यच्चानिरुक्तंविज्ञानंतथाऽनिलयनंमहान् । सत्यंप्राणस्तथाश्रीश्चसन्निरुक्तंतथानृतं । अविज्ञानंचानिलयनमिति । तथा तद्व्विष्णोस्तु संबंधात्स्वतस्तन्नामगोहरिः । ततोनियामकश्चेतित्यदानंत्यादवाच्यतः । अनिरुक्तंनिलयनंसर्वाधारत्वतोहरिः । विज्ञानंसर्वविज्ञानात्सत्यंसाधुस्वरूपतः । ॰अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्याज्ज्ञस्यसाधुताः । ॰प्रकृतिप्राणतोन्यत्रकुर्वंस्तन्नामकोहरिः । अतःसाधुस्वरूपःसन्सत्यनामेति ॥ अन्यथेति ॥ सदादिभवनस्यत्वदभिमतविवर्तरूपसृष्टित्वे ॥ मूर्तेति ॥ त्वयासदादिपदैर्मन्वादिग्रहणान्निरुक्तादिपदवैयर्थ्यं । ननुसंग्रहविवरणरूपतयासदादिपदोक्तमेवपृथुबुध्नाकारइत्यादिनिरुच्यमानंघटादिनिरुक्तं जातीचंपककेतकीगंधादिकमनिरुक्तमुच्यतइतिनवैयर्थ्यं । मैवं । अर्थविशेषानुक्तेः । त्वन्मतेविज्ञानसत्यशब्दयोश्चिन्मात्रपरत्वेन तदात्मनासत्यभवनायोगात् । सदादौभवनशब्देनविवर्तेविज्ञानसत्ययोस्तुनेत्यस्यायोगाच्च । ननुबहुःस्यामितिप्रत्यगात्मविषयाभिध्ययात्मनएवप्रपंचरूपेणबहुभावोवगम्यतेसूत्रंच अभिध्योपदेशादिति अतआह ॥ सोकामयतेति ॥ स्वरूपपरत्वाद

भिध्यायाःनतयोपादानत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६।१४ अन्यथेति ॥ स्वस्वरूपबहुभावसंकल्पानंगीकारे । बहुविवर्तसंकल्पांगीकारे ॥ ७६।१५ सत्त्वोक्तिंरिति ॥ विवर्तैसत्त्वाभावादित्यर्थः ॥ ७६।१६ स्रष्टेरिति ॥ नचांतःकरणाभावेप्यविद्यापरिणामविशिष्टेहमितिप्रयोगइति वाच्यं । ताद्दशपरिणामस्यैवसृष्टेःपूर्वमभावात् । अन्यथासुषुप्तौचाहमुल्लेखःस्यात् ॥ ७६।१७ श्रवणादिति ॥ छांदोग्यभाष्येच । सर्वोत्तमत्वात्सन्नामाहरिर्नारायणःप्रभुः । सोसृजत्प्रथमंदेवींतेजआख्यांश्रियंसतीं । तेजस्थितेनरूपेणसाजैवहियतःसदा । तेज इत्युच्यतेतस्माज्जबेवाततएवतु । अन्नाख्यःप्राणएवायमन्नामाजायतेथच । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्ततश्चान्नाभिधोहरइति । ननु सद्वाइतिवाक्येस्थूलबुध्यगोचरत्वेनासच्छब्दवाच्यंब्रह्मसदादिपदवाच्याकाशादिरूपेणस्वमात्मानमकुरुतेतिश्रूयते । तथाच सूत्रं । आत्मकृतेःपरिणामादिति । अतस्तस्योपादानत्वमित्येतत्परिहरति ॥ ७६।२० एतेनैवेति ॥ ननुनात्रात्मसर्जनंकिंतुसदात्मनात्म सर्जनमतआह ॥ ७६।२१ नहीति ॥ ७६।२२ अन्यथेति ॥ आकाशादिविवर्तात्मनासर्जने ॥ ७६।२२ सत्त्वोक्तिरिति ॥ कुरुतेतिकृतिविषयत्वरूपसत्त्वोक्तिः । असद्वाइत्यादिश्रुतेरर्थस्तैत्तिरीयभाष्येभिहितः । अनासाद्यस्त्वसन्नामापूर्वंनारायणाभिधः । सआसाद्यश्चसन्नामा वासुदेवोभवत्प्रभुः । सवासुदेवःस्वात्मानंचक्रेसंकर्षणाभिधं । तस्मात्ससुकृतंनामसआनंदोरसस्ततइति । तथाचसूत्रं । साक्षाच्चोभयाम्नानादिति । साक्षादुपादानांतरानुपादानेनंब्रह्मणिजन्मलयावाम्नायेतेइतिसूत्रार्थः । ननूर्णनाभौनतंतोर्लयःकिंतु बहिष्ठस्यांतःप्रवेशमात्रमतआह ॥ ७६।२६ ब्रह्मणोपीति ॥ ननुतंतुलयाश्रयश्चेदूर्णनाभिस्तर्हितस्याप्युपादानत्वान्निमित्तेप्यूर्णनाभा

वित्युक्तमयुक्तमित्यतआह ॥ [७६।२६] नचोर्णनाभिरपीति ॥ ननूर्णनाभिर्नोपादानंकिंतुगृह्णतइत्युक्त्यासंहर्ता । ब्रह्मणित्वस्तंयांतीत्यस्यनसंहारोर्थः । किंतूपादेयस्योपादानगतोलयइत्यतआह ॥ [७७।१] नेति ॥ तादृशलयेऽस्तंयातीत्यप्रयोगादित्यर्थः । ननूर्णनाभिर्नतंतुमात्रोपादानं किंतुयंतंतुंसृजतेगृह्णतेचतंप्रत्येव । अतएवोर्णनाभिनाशेपितंतुप्रतीतिस्तदृष्टांतेनचब्रह्मणउपादानत्वमतआह ॥ [७७।२] यथेति ॥ तंतुविशेषेपिनोर्णनाभिरुपादानंकिंतुतद्देहधातुरेव । ननुयोनिश्चहिगीयतइतिसूत्रेयद्भूतयोनिंपरिपश्यंति धीराइत्यादिषुयोनित्वोक्त्योपादानंब्रह्मेतिसाधितमतआह ॥ [७७।६] यदिति ॥ [७७।६] योनिष्टइति ॥ योनिष्टइंद्रसदनेअकारितमानृभिःपुरुहूतप्रयाहि । असोयथानोऽविताबृधेचद्ददोवसूनिममदश्चसोमैः । [ऋ० ७।२४।१] अस्यार्थः हेपुरुहूतइंद्रतेतवसदनेसदनार्थंउपवेशनार्थंयोनिःस्थानमकारिनृभिर्मरुद्भिःसहतंयोनिंप्रतिआप्रयाहि । यथानोस्माकंअवितारक्षकोऽसःभवसि । वृधेवर्धनायचपुंसः । तथावसूनिददःदेहि । सोमैरस्मदीयैर्ममदःमादयचेति ॥ [७७।७] पैररिति ॥ तथाचतद्भाष्ये क्वचित्स्थानवचनोपियोनिशब्दः । यथायोनिष्टइंद्रनिषदेअकारीतीति । योनिष्टइंद्रनिषदेअकारितमानिषीदस्वानोनार्वा । विमुच्यावयोऽवसायाश्वान्दोषावस्तोर्वहीयसःप्रपित्वेइति । अस्यार्थः । हेइंद्रतवोपवेशनाययोनिःस्थानमस्माभिरकारि । तंयोनिंप्रपित्वेयागकालेप्राप्तेसतिआनिषीद । किंकृत्वावयः अश्वबंधनात्रश्मीन्रथात्विमुच्य तथादोषावस्तोःदिवारात्रौवहीयसःवहनशीलान् अश्वान्अ

वसायविमुच्य । स्यतिरुपसृष्टोविमोचनइतिनिरुक्तं । तत्रदृष्टांतःस्वानःहेषाशब्दंकुर्वन्अवनिअश्वइवेतिप्रतिप्राप्तकालयास्कः ।
नन्वेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायमृत्पिंडमृन्मयदृष्टांतेनतदुपपादनंचब्रह्मणउपादानत्वंगमयति । सूत्रंच प्रकृतिश्चप्रतिज्ञा
दृष्टांतानुपरोधादिति । तत्राह ॥ [७७।७] नापीति ॥ ननूदाहृतसूत्राणांतर्हिंकागतिरतआह ॥ [७७।१०] प्रकृतीति ॥ [७७।११] सत्स्वभावेति ॥ सद्ब्रह्मे
त्यादिनाब्रह्मण्यव्यभिचारवारणायविकारेति । आम्राणांवनमित्यादिनावनादावव्यभिचारायविविधेति ॥ [७७।१२] सत्प्रधानेति ॥
नचप्रधानेसत्त्वाभावान्नार्थांतरता । तत्सत्त्वस्यसाधितत्वात् ॥ [७७।१३] खंडइति ॥ नचतदनुरक्तत्वेसतितद्विकारत्वादित्यत्रतात्पर्या
न्नव्यभिचारः । असिद्धेः । विशेषणवैयर्थ्याच्च ॥ [७७।१६] तत्स्वभावेति ॥ नचकपालंघटइत्यप्रतीतेःकपालस्वभावाननुरक्तेघटेव्य
भिचारः । तंतवःपटइतिकपालंघटइत्यस्यापिसत्त्वात् । अन्यथाकपालप्रकृतिकत्वस्याप्यसिद्धेः ॥ कार्यत्वादित्येतावतेति [७७।१९] ॥
नचप्रेक्षापूर्वकत्वात्कार्यत्वादितिहेतुद्वयेतात्पर्यं । प्रेक्षापूर्वकत्वंहिप्रेक्षाकार्यत्वमितिघट्टकुटीप्रभातवृत्तांतः ॥ [७७।२०] जगदुपादान
मिति ॥ नचाद्येजडत्वंद्वितीयेऽनंतर्यामित्वमुपाधिः । पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । व्यतिरेकहीनत्वाच्च । आद्य
स्यसतिसाध्याव्याप्तेश्च ॥ ७ ॥ ब्रह्मणउपादानत्वेप्रमाणभंगः ॥ १० ॥ ७ ॥ [७८।४] अत्यंताभावेति ॥ मोक्षेयोग्यतायाअभा
वेपितदत्यंताभावोनास्ति । योग्यतावत्तदत्यंताभावस्यापिधर्मत्वात् ॥ [७८।५] स्वप्रकाशेति ॥ अवेद्येत्यर्थः । तथापीत्यादिनोक्तत
लक्षणस्यमुक्तात्मन्यव्याप्तिमाह ॥ [७८।७] त्वन्मतइति ॥ ननुमुक्तात्मानोक्तात्यंताभावाधिकरणत्वाभाववान् । उक्तात्यंताभावान

धिकरणत्वात् । योयदनधिकरणंसतदनधिकरणत्वाभाववान् यथारूपानधिकरणंवायुःरूपानधिकरणत्वाभाववान्न । तथा चकथमव्याप्तिरित्यतउक्तंसत्त्वादीति । तथाचात्मनिव्यभिचारान्नोक्तंविधयालक्षणाभावानुमानमित्यर्थः । नचानधिकरण त्वंस्वरूपमेवातोमुक्तावपितदस्तीतिवाच्यं । स्वरूपत्वेलक्षणत्वानुपपत्तेः । मममतेत्वानंदादेःस्वरूपत्वेपिधर्मत्वाल्लक्षणत्वं ॥ ख्येति ॥ एतेनात्यंताभावस्याधिकरणरूपतयातदनधिकरणत्वंनासंभवीतिनिरस्तं । योग्यतामिथ्यात्वानुपपत्तेः । स्वात्यंता भावसामानाधिकरण्याभावात् ॥ ब्रह्मान्यत्वेनेति ॥ ब्रह्मरूपत्वेतुयोग्यतामिथ्यानस्यादितिबोध्यं ॥ दृश्यत्वेति ॥ रूप्या दौविशेषणवद्विशेष्यस्यापिसत्त्वाद्घटादौविशेष्यवद्विशेषणस्यापिसत्त्वादित्युक्तत्वादित्यर्थः । नन्वपरोक्षेत्यादिनाप्रमाणजन्या परोक्षवृत्तिविषयत्वंविवक्षितं । प्रातिभासिकादौचनप्रमाणवृत्तिः । अतोनतत्रातिव्याप्तिः । मैवं । प्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तिवि षयचैतन्यैक्याध्यासमात्रेणघटादावपरोक्ष्योपपत्तेस्तदर्थंघटादौतादृशवृत्तिविषयत्वस्यस्वीकर्तुमनुचितत्वेनोक्तवृत्तिविषयत्वस्यै वलक्षणत्वसंभवेऽवेद्यत्वेसतीत्यस्यवैयर्थ्यात् ॥ सचेति ॥ संबंधस्योभयनिष्ठत्वादितिभावः ॥ नन्विति ॥ आत्मनोधिष्ठाना भावात् भग्नावरणचिदभेदरूपस्यसंबंधस्यचित्यपिसत्त्वादाद्यंपक्षमुपेक्ष्यद्वितीययोर्दोषमाह ॥ घटादाविति ॥ एतेनेति ॥ घटादौवृत्त्यतिरिक्तचिद्रूपस्यज्ञानंप्रत्यविषयत्वेन ॥ स्वाकारेति ॥ तथाचासंभवः । ननुचरमवृत्तिर्नब्रह्माकारा । तस्यनिराका रत्वात् । अतउक्तंरूपादेरिवेति । रूपाकारत्ववद्ब्रह्माकारत्वमपिवृत्तेर्युक्तं ॥ उक्तेति ॥ चरमवृत्तिप्रतिफलितचित्फलभूतस्य

॥ [८११४] तदन्यस्यचेति ॥ तादृशचिद्विषयत्वादेः ॥ [८११४] शुद्धेति ॥ शुद्धचित्तः परसमवेतत्वेक्रियात्वेचतत्फलभूतयावृत्तिप्रतिफलितचिता भासमानघटादेःकर्मत्वंस्यात् । नचैवं । शुद्धचितःसमवेतत्वाद्यभावात् ॥ [८११४] जन्यसाक्षात्कारेति ॥ तादृशेश्वरज्ञानजन्यव्यवहारविषयेधर्मादावनतिव्याप्तयेजन्येति ॥ [८११६] साक्षीति ॥ विषयगतापरोक्षव्यवहारहेतुसाक्षात्कारत्वात्साक्षिणोपरोक्षज्ञानशब्देनवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यादिकंवाऽपरोक्षवृत्तिमात्रंवा । आद्यआह ॥ [८३११] आत्मापीति ॥ द्वितीयआह ॥ [८३१२] तस्यैवेति ॥ अवेद्यत्वेसत्यपरोक्षज्ञानविषयत्वस्यैव ॥ [८३१२] कुसृष्टीति ॥ ज्ञानापरोक्ष्येणविषयापरोक्ष्यंसंपाद्यलक्षणकरणंकुसृष्टिः । साक्षिवेद्यरूप्यादावतिव्याप्तिस्तूभयथापिसमैवेत्यर्थः ॥ [८३१३] वस्त्विति ॥ वस्त्वापरोक्ष्याधीनंव्यवहारापरोक्ष्यंतदधीनंचवस्त्वापरोक्ष्यं । अभावेलक्षणगतविशेष्यांशमुपपादयति ॥ [८३१५] अस्तिहीति ॥ विशेषणांशमुपपादयति ॥ [८३१५] सचेति ॥ नन्वनुपलब्धिगम्येऽभावेऽपरोक्षज्ञानंविषयत्वरूपोपरोक्षव्यवहारोनास्तीतिनतत्रातिव्याप्तिरतआह ॥ [८३१६] यदिचेति ॥ उक्तरूपापरोक्षज्ञानाविषयत्वरूपमवेद्यत्वमंगीकृत्यपुनरपरोक्षज्ञानविषयत्वांगीकारेव्याहतिः ॥ [८४११] चैत्रेति ॥ घटाद्यधिष्ठानचैतन्यंस्वयंप्रकाशंघटप्रकाशकमित्युच्यते तत्र घटविषयचैत्रस्थवृत्त्यादिनाघटाधिष्ठानचितश्चैत्रंप्रत्यपरोक्षव्यवहारेपिमैत्रंप्रतितदभावाद्घटाधिष्ठानचित्स्वप्रकाशोनस्यात् ॥ [८४११] ज्ञानंप्रतीति ॥ घटाधिष्ठानचितंप्रतीत्यर्थः । ननुप्रमातारंयंकंचित्प्रत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वंविवक्षितं । नप्रमातुः । चित्त्वेविरो

धाभावात् । जडत्वेत्वसंभवात् । अन्यस्याहमर्थस्याभावात् । स्वभावभेदात् । स्वभावविशेषात् ॥ नापेक्षितमिति ॥ अनवस्थाभयात् । ननुभेदाभावात्तद्विषयत्वमपित्यज्यते । मैवं । कल्पितभेदस्यसंभवाद्वृत्तिप्रतिबिंबितस्यविषयित्वं । घटाधिष्ठानस्यविषयत्वमित्युपपत्तेः ॥ अन्यथेति ॥ कृत्स्नस्यापित्यागे ॥ चिदविषयेति ॥ तुच्छवारणायस्वरूपत्वमिति ॥ मिथ्यात्वेति ॥ नचमिथ्यात्वानुमितौस्वपरसाधारणमेकविषयत्वनियामकमस्तीतिसास्वविषयेतिवाच्यं । तद्व्यवहारजनकत्वप्रयोजकस्यचित्यपिसंभवात् । अतएवाह ॥ अन्यथेति ॥ ननुबाधात्स्ववेद्यत्वेननोपपत्तिरतआह ॥ स्वविषयत्वमिति ॥ तथाचावेद्यत्वमेवबाधितमितिभावः ॥ इष्टापत्तेरिति ॥ नचवेद्यत्वविरोधिस्वरूपंनेष्टमितिवाच्यं । अचिंत्यशक्त्यावेद्यस्यापितथात्वात् । जानंतोपिनजानंतीतिश्रुतेः ॥ ७ ॥ स्वप्रकाशत्वलक्षणभंगः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ननुस्वप्रकाशत्वानुमानेवृत्तिव्याप्यत्वाभावएवसाध्योतोनार्थांतरमतआह ॥ नहीति ॥ तथात्वेचरमवृत्तिव्याप्यआत्मनिबाधःस्यादित्यर्थः ॥ सामान्यतोपीति ॥ वेद्यत्वंकिंचिन्निष्ठेत्यादिविशिष्टसाध्यप्रसिद्धेरकरणात् । ननुस्वप्रकाशत्वानुमानेनफलाव्याप्यत्वरूपविशेषणसिद्धावपिनविशिष्टस्वप्रकाशत्वसिद्धिरतआह ॥ अवेद्यत्वेति ॥ विशेष्यभानांतर्भावेणैवस्वप्रकाशत्वलक्षणकरणात्तत्सिद्धिः ॥ तत्रैवेति ॥ अत्यंताभावप्रतियोगित्वेतस्यैवकेवलान्वयित्वात् ॥ यत्रेति ॥ यस्मिन्धर्मेत्यंताभावप्रतियोगित्वंनास्तितस्यकेव

लान्वयित्वात्तत्रैवव्यभिचारः । नन्वत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यमिथ्यात्वेनस्वाश्रयभूतात्यंताभावप्रतियोगिनिष्ठात्यंताभावप्रति
योगितयायन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वंस्यतस्यकेवलान्वयित्वंनास्ति । मैवं । अबाधितात्यंताभाव
प्रतियोगित्वंमिथ्यात्वं । बाधितात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्त्वेपिसंभवात् । तथाचात्यंताभावप्रतियोगित्वस्ययत्राबाधितोत्यं
ताभावोस्ति तदेवकेवलान्वयीतितत्रैवव्यभिचारः ॥ घटादाविति ॥ तथाचघटादिवद्ब्रह्माप्यस्वप्रकाशंस्यात् । स्वप्रकाशत्व
विरोधिव्यावहारिकवेद्यत्ववत्त्वात् । ननुधर्मिसमसत्त्ववेद्यत्वंघटादौस्वप्रकाशत्वविरोधि । नत्वात्मन्यनेवंविधंतद्विरोधीतिस्या
देवात्मास्वप्रकाशइत्यतआह ॥ नचेति ॥ धर्मिसमसत्त्वफलव्याप्तत्वंघटादौस्वप्रकाशत्वविरोधिदृष्टमतोनेवंविधफलव्याप्यत्वे
प्यात्मास्वप्रकाशःस्यादेव । तथाचात्मनःफलव्याप्यत्वनिराकरणंव्यर्थं । वयंतुब्रूमः । ब्रह्मान्यत्रवेद्येनवेद्यत्वात्यंताभावःसंभ
वति । नापिब्रह्मणि । निर्धर्मकत्वात् । अतःकिंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिवेद्यत्वंस्यात् । नचात्यंताभावप्रतियोगीत्येव
साध्यं । तथापिवेद्यत्वाभावसिद्ध्याऽवेद्यत्वासिद्धेः । किंचात्यंताभावस्यसत्त्वेऽपसिद्धांतोमिथ्यात्वेवेद्यत्वस्यात्यंताभावाप्रतियो
गित्वमेवस्यादिति ॥ अयंघटइति ॥ सत्यंतंवेद्यत्वविशेषणं । वेद्यत्वाधिकरणस्यापिघटस्यैतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिक
रणत्वात्तदन्यत्वमादायपटादौसाध्यासिद्धिः । पक्षेतुवेद्यत्वानधिकरणकिंचिदन्यत्वमादाय । अत्रवेद्यत्वानधिकरणान्यइति
कृतेवेद्यत्वानधिकरणाप्रसिद्धिः । अतःसत्यंतं ॥ एतद्घटत्वेसतीति ॥ अत्रापिसत्यंतंवेद्यत्वविशेषणमसिद्धिवारणाय । पटा
दावव्यभिचाराय । वेद्यस्यघटादेर्घटत्वानधिकरणान्यत्वेनतदनधिकरणत्वाभावात् । कश्चित्तुद्वितीयानुमानेप्येतद्घटान्यत्वे

सतीत्येवपाठः । सोपपाठः ॥ अनुभूतिशब्देति ॥ वृत्तिरूपेऽनुभवेजानामीतीति ॥ नचाहमर्थस्यज्ञस्याश्रयत्वायोगः ।
तस्यज्ञस्याश्रयत्वोक्तेः ॥ दुःखमिति ॥ नचदुःखंजानामीत्यादावपिदुःखाद्याकारशविद्यावृत्तिरेवविवक्षितेतिवाच्यं । वृत्तिवि
लंबेदुःखज्ञानविलंबःस्यादित्युक्तत्वात् ॥ स्फुरणविषयइति ॥ धटतुल्यतयेतिशेषः । तेनस्फुरणप्रयुक्तव्यवहारशालित्वरूप
स्यविषयत्वस्यमयाप्यंगीकारात्सिद्धसाधनमितिनिरस्तं । नचजडत्वमुपाधिः । पक्षेतरत्वात् । आत्मरूपंज्ञानमात्मविषयंन ।
आत्माजन्यसाक्षात्कारत्वात् । आत्मसन्निकृष्टेंद्रियाजन्यत्वात् । सामान्यव्याप्तौतुघटादिर्दृष्टांतः । इत्यनुमानयोर्नित्यज्ञान
भिन्नत्वमुपाधिमाह ॥ स्वप्रकाशस्येति ॥ अन्यथेति ॥ तद्विषयत्वेतद्विषयजन्यत्वादेःप्रयोजकत्वेसाक्षात्कारस्यतद्व्यवहारहे
तुत्वंप्रत्यपितज्जन्यत्वादिकंप्रयोजकंस्यात्तथाचात्मरूपसाक्षात्कारःस्वंव्यवहारमपिनजयेत् ॥ कृतिविशेषस्येति ॥ कृतीच्छा
व्यवहृतीनांस्वभिन्नंकृत्यादिकंप्रतिविशेष्यत्वेपिकृतिविशेषादीनांस्वविषयत्वमस्ति । तथाहि । सुखहेतुकृत्युद्देशेनदेवताराधना
दौप्रवर्तमानस्यदेवताराधनगोचरायाकृतिस्तस्याअपिसुखहेतुत्वेनसास्वविषयिणीभवति । एवंसदिच्छाभूयादितीच्छायाअपिस
दिच्छात्वेनयज्ञादीच्छाविषयत्ववत्स्वविषयत्वमस्ति । तथाव्यवहृतिर्व्यवहर्तव्येत्येतच्छब्दजन्यव्यवहारस्यापिव्यवहृतित्वेनव्य
वहर्तव्येत्येवरूपव्यवहारविषयत्वं । अभिधापिस्वविषया । नचकृतेरसिद्धविषयत्वात्कथंस्वविषयत्वं । सत्यं । असिद्धंविषयीकृ
त्यजायमानाकृतिरेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्स्वमपिविषयीकरोतीत्युच्यते । नचकृतेःस्वविषयत्वेस्वजन्यतापत्तिः । नहिस्ववि

षयत्वमेवस्वजन्यत्वं । किंतुपूर्ववृत्तित्वादिकं । तच्चनांगीक्रियते । एतेनकृतीच्छाव्यवहृत्यभिधाःकृत्याद्यंतरंप्रत्येवविषयाः ।
नतुस्वात्मानंप्रतीतिनस्वविषयत्वेकिंचिदुदाहरणमस्तीतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । कृत्यादौस्वजातीयविषयंत्वमित्याद्यग्रिमग्रंथस्तु
कृतिसामान्यपरः । तुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनवेतिबोध्यं ॥ [१३।५] क्रियाविषयत्वेति ॥ नचासनादिक्रियाविषयआधारेकर्मत्वप्र
संगः । आधारस्याविषयत्वात् । अन्यथास्थाल्यादेःपाकविषयत्वापातात् ॥ [१३।८] स्वस्मिन्स्वव्यवहारेति ॥ नचस्वव्यवहारोपपा
दनार्थंस्वविषयत्वस्वभावकल्पनापेक्षयास्वाविषयत्वेपिस्वव्यवहारजनकस्वभावत्वमेवकल्प्यतामितिवाच्यं । घटादौव्यवहारंप्र
तिप्रयोजकानांज्ञानतच्छेदतद्विषयत्वानांक्लृप्तानांमध्येआत्मनिप्रमाणबलाच्छेदत्यागेपितद्विषयत्वस्यापित्यागायोगात् । अन्यथा
ज्ञानस्यापित्यागापत्तेः । तदिदमुक्तंप्राक्स्फुरणेस्फुरणांतरंनापेक्षितं । नतुक्लृप्तंतद्विषयत्वमिति ॥ [१५।१] संशयादिविरोधित्वेचेति ॥
नचस्वत्वेनैवसंशयादिविरोधित्वं । घटादौस्वविषयत्वेनात्मनितुस्वत्वेनैवेत्यननुगमात् । नचविषयत्वमप्यननुगतं । तस्यैक
त्वात् विषयतात्वेनानुगमाच्च ॥ [१५।५] स्वाविषयेपीति ॥ समस्यमानपदार्थातिरिक्तोन्यपदार्थोबहुव्रीहिविषयः । समस्यमानपदा
र्थस्तुबहुव्रीहेरविषयस्तस्मिन्नित्यर्थः । कुटेपिबहुव्रीहिविषयत्वमस्तीत्याह ॥ [१५।६] बहुव्रीहेरिति ॥ बहुव्रीहेःशक्तिर्वालक्षणावेति
मतेपिकुटस्यापिकुटादिवद्बहुव्रीहिविषयत्वेनेत्याद्यन्वयः । ननुतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौतस्यान्यपदार्थस्ययेगुणाअवयवादयःते
षांकार्येसंविज्ञानंआनयनादिक्रियान्वयोभवति । गुणान्विनागुणिनआनयनाद्ययोगात् । नचकुटिःपुटादेरवयवादिर्भवति ।
अतःकथंतस्यबहुव्रीहिविषयत्वमितिशंकांकैयटोदाहृतन्यायेनपरिहरति ॥ [१५।७] चैत्रेति ॥ तद्गुणसंविज्ञानेत्यत्रगुणशब्देननावय

वादिरेव । अपितूपलक्षणादिसाधारणंव्यावर्तकमात्रं । तथाचयथाचैत्रशालास्थाब्राह्मणाआनीयंतामित्युक्तेचैत्रोपियदिब्राह्म णोभवतिस्वशालास्थश्चेत्तदासोप्यानीयतएव । तथाकुटादीन्प्रत्युपलक्षणस्यापिकुटेपुटादिकार्यैतर्भावःस्यादेव । ननुकुटेःपुटाद्य संवंधात्कथमुपलक्षणत्वमपीत्यतआह ॥ [१५।८] अन्यपदार्थेति ॥ समुदायेनसमुदायिनांसंवंधादित्यर्थः । ननुसमुदायस्यान्यपदा र्थत्वेतस्यैकत्वादेकवचनंप्राप्नोतीत्याशंकांपरिहरति ॥ [९६।१] उक्तंहीति ॥ सर्वादीनिसर्वनामानीत्यत्रेतिशेषः । अवयवगतवहुत्वस्या वयविन्यारोपेणवहुवचनमित्यर्थः । ननुयथावहुव्रीहिःस्वपदार्थसंवंधादन्यपदार्थेकार्यंकरोति स्वपदार्थेपिकरोति तथाचित्स्व संवंधादन्यत्रेवस्वस्मिन्नपिव्यवहारंकरोतीत्युच्यते । मैवं । वहुव्रीहिःस्वाविषयेकार्यनकरोतीत्युक्तत्वात् । तत्रयथान्यपदार्थसं वंधोस्तितथास्वपदार्थस्यापिस्वारब्धसमुदायानुप्रवेशरूपःस्वसंवंधोस्त्येव । चितस्तुनस्वसंवंधःकथंचित् ॥ [९६।३] दुःखादीति ॥ ननुकार्यदर्शनात्क्वचिदेवस्वाभिन्नेस्वंकार्यकारित्वंकल्प्यतेनसर्वत्र । अतोनद्वेषस्यस्वस्मिन्स्वकार्यकारित्वं । अन्यथाचितःस्वाभे देपिस्वविषयत्ववद्वेषस्यापिस्वविषयत्वंस्यादिति । मैवं । स्वाभेदेपिस्वकार्यकारित्वेप्रमितेसतिस्वकार्येप्रतियत्क्लृप्तकारणस्वविष यत्वादितंदपिकल्प्यंतइत्युक्तत्वात् । ननुस्वतःसविषयकेस्वविषयेस्वंकार्यकारित्वं द्वेषादिकंतुज्ञानोपाधिकंस्वविषयं नस्वतोऽ तआह ॥ [९६।५] ब्रह्माज्ञानस्येति ॥ ज्ञानवदज्ञानस्यापिस्वतःसविषयत्वादित्यर्थः । ननुज्ञानस्यस्वातिरिक्तेस्वविषयत्वेनव्यवहारज नकत्वं । स्वस्मिंस्तुस्वाभेदेनतज्जनकत्वं । नचपक्षादन्यत्रैवधूमादेःसाध्यव्याप्तिरित्यपिस्यादितिवाच्यं । तथात्वेवाधकसद्भा

वादित्यतआह ॥ स्मरणेति ॥ ननुज्ञप्तौतथानियमइत्यतआह ॥ मैत्रेति ॥ ननुकल्पनाविरहकालेचैत्रोमैत्रइत्येवनास्ति । सत्यंतवतथा । तथापिव्यवहाराअसंकीर्णाएववाच्याः ॥ स्वात्मानमिति ॥ नचात्राहमर्थाश्रितवृत्तिरूपज्ञानविषयमनुभूयत इतिवाच्यं । तथापिवृत्तिद्वारात्मनोप्यनुभवविषयत्वसिद्धेः । आत्मनि स्वस्मिन् ॥ स्वप्रकाशइति ॥ चिदविषयइत्यर्थः । ननुचिदविषयस्यापरोक्षव्यवहाराप्रसंगोवाधकःस्यात् । मैवं । ब्रह्मण्यपिसाम्यात् । नचतत्रस्फुरणाभेदएवतत्प्रयोजकः । घटेपिघटाभेदोव्यवहारप्रयोजकइतिसमं । चक्षुरादिवेद्यस्यघटस्यावेद्यत्वसाधनेवाधः ॥ अन्यथेति ॥ चक्षुराद्यगोचरस्यघटस्याभावादाश्रयासिद्धिः ॥ वृत्तेरिति ॥ जानामीतिवेद्यत्वानुभवाद्वृत्तेः ॥ अन्यथेति ॥ वृत्तिभिन्नस्यज्ञानस्यप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगेनिरस्तत्वादाश्रयासिद्धिः ॥ त्वज्ज्ञानमिति ॥ त्वदीयापरोक्षव्यवहारयोग्यंज्ञानमित्यर्थः । प्रतिवादिनंप्रतिदृष्टांतेसाध्याप्रसिद्धिवारणायसत्यंतं । एवंचदृष्टांतेविशेषणाभावनिवंधनासाध्यसिद्धिः । पक्षेतुवेद्यत्वाभावनिवंधनेत्यवेद्यज्ञानसिद्धिः । एवमग्रेपि ॥ विवादपदानीति ॥ घटज्ञानभिन्नानि ॥ भिन्नाश्रयेति ॥ ज्ञानाश्रयस्यात्मनोज्ञानाविषयत्वसिद्ध्याऽवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ भास्वरेति ॥ अंधकारस्यभावत्वाद्युक्तारूपविरोधिता । अभावत्वेतुयस्याःसोभावस्तस्याविरोधिता । नचरूपस्यज्ञानादिवत्सविषयत्वं । संवंधित्वेनैवतद्विषयत्वात् ॥ अस्तमितइति ॥ अग्निहोत्रविद्यांसम्यङ्निरूपयंतंजनकंप्रतिसंतुष्यंतस्मैकामप्रश्नंवरंदत्वाकदाचिज्जनकगृहंप्रत्यागतंयाज्ञवल्क्यंप्रतिजनकःपप्रच्छ । याज्ञवल्क्यकिंज्यो

न्यायामृ० तिरयंपुरुषइति। आदित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचादित्येनैवज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीत्युक्त्वा अस्तमितआदित्ये तरंगिणी

॥ ५० ॥ याज्ञवल्क्यकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यादिप्रश्नपूर्वकंचंद्रमोग्निर्वाचोज्योतींष्युक्त्वाचंद्रमस्यस्तमितेशांतेऽग्नौशांतायांवाचिकिंज्यो आ. प. स्व.

तिरेवायंपुरुषइत्यादित्यादीनांज्ञानसाधनानामभावेकिंज्ञानसाधनमितिजनकेनपृष्टेयाज्ञवल्क्येनोक्तं आत्मैवास्यज्योतिर्भवती २ । १२

ति । अत्रोपक्रमेआत्मशब्दःपरमात्मासएवास्यज्योतिर्भवतीत्यर्थः ॥ [१००।३] स्वप्नेनेति ॥ शुक्रमादायपुनरेतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषए कहंसइतिशेषः । सुप्त्यांद्यवस्थायांशारीरंजीवंकार्याक्षमंकृत्वास्वयमसुप्तएवसुप्तान्प्रतिप्रकाशते । स्वप्नावस्थायामितस्ततोटमा नंजीवमादायपुनःस्वस्थानंप्रतिपुरुषइत्यादिपरमात्मलिंगमित्यर्थः ॥ [१००।४] द्युभ्वादीति ॥ द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्यत्रतमेवैकं जानथआत्मानमित्यात्मशब्देनयस्मिन्द्यौःपृथिवीत्यादिद्युभ्वाद्याधारत्वंपरमात्मनउक्तं । तदात्मशब्दस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेयु ज्यतेनान्यथेत्यर्थः ॥ [१००।५] अत्रायमिति ॥ पूर्वोदाहृतमात्मैवास्यज्योतिरित्याद्युक्त्वाकतमआत्मेतिपुनःपृष्ट्वायोयंविज्ञानमयःप्राणे षुहृद्यंतर्ज्योतिरित्यादिनोत्तरत्र्यस्वेनभासा स्वेनज्योतिषाप्रस्वपित्यत्रायंज्योतिर्भवतिपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीत्युपसंहारेप्युपक्रम स्थमस्यपदमनुषज्यायमीश्वरोस्यजीवस्यज्ञानसाधनमित्यर्थःकर्तव्यः । ननुतमोविरोधिनिज्योतिषिरूढस्यज्योतिःशब्दस्याज्ञान विरोधिज्ञानार्थकत्वंनतुज्ञानसाधनार्थकत्वमतआह ॥ [१००।६] अस्मिन्नेवेति ॥ आत्मनिजीवार्थकोज्योतिःशब्दोवान्नितुज्ञानसाधना ॥३२४॥

र्थइतितुनयुक्तं । वैरूप्यात् । दोषांतराच्चेत्याह ॥ [१००।७] आत्मैवास्येति ॥ नन्वस्यपुरुषस्यविषयेआत्मास्वंज्योतिर्ज्ञानमितिनार्थः ।

येनस्वविषयंस्वंस्यात् । किंत्वात्मातिरिक्तंज्योतिर्नास्तीति । तथाचावेद्यत्वमेवसिद्धमतआह ॥ स्वयमिति ॥ श्रुतत्यागेनाश्रुतनिषेधार्थकल्पनादमुख्यार्थकत्वं । स्वयंदासाइत्यत्रापिस्वस्यस्वसेवानिबंधनस्वंदासत्वज्ञाननिबंधनमेवस्वान्यदासाभावज्ञानमतःप्रकृतेपिस्वस्वविषयत्वज्ञानानंतरमेवान्याविषयत्वज्ञानमित्यापाताच्च । ननुस्वयंदासाइत्यादौयथातथास्तु स्वप्रकाशशब्देत्ववेद्यत्वमेवार्थइत्यतआह ॥ वेद्येपीति ॥ घटादेरपीति ॥ सजातीयेनघटाद्यंतरेणघटादेरप्रकाश्यत्वाद्घटज्ञानदीपाभ्यांघटस्यप्रकाशेपितयोर्विजातीयत्वादित्याह ॥ नहीति ॥ सजातीयेति ॥ नचसजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वंसाध्यमतोनाथातरमितिवाच्यं । प्रकाशगतभास्वररूपादौव्यभिचारात् ॥ आद्यस्येति ॥ नचाद्यक्षणेदुःखादौनप्रकाशइतिवाच्यं । तद्वदेवात्मन्यपिक्षणंप्रकाशवैधुर्योपपत्त्याहेत्वसिद्धेः । नहिदुःखाद्यात्मनोःक्षणमात्रमप्रकाशप्रकाशावसर्वज्ञेनशक्यग्रहौ ॥ सिद्धसाधनमिति ॥ आत्मप्रकाशस्यनित्यत्वात् ॥ विवादेति ॥ नचस्वाविषयत्वरूपपक्षविशेषणान्नसिद्धसाधनमितिवाच्यं । स्वाविषयकेस्वगोचरंज्ञानविरहेव्यवहाराभावस्यसाधितत्वेनतथासाध्येबाधात् ॥ क्रियात्वादिति ॥ क्रियात्ववस्तुत्वयोःकृतीच्छाव्यवहृत्यादिषुव्यभिचारः । तेषांकृत्यादिविषयत्वस्योक्तत्वात् । प्रकारत्वस्यसर्वज्ञानंप्रकाशइत्यादिशब्दजन्यवृत्तिज्ञानेव्यभिचारः । क्रियात्वस्यासिद्धिश्च । परिशेषेणास्यज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वमुपपादयति ॥ तस्मादिति ॥ नित्यज्ञानेसिद्धाविति ॥ नचसहोत्पन्नज्ञानेनापिज्ञातैकसत्त्वोपपत्त्याज्ञानगतनित्यतासाधनेतस्यासामर्थ्यमितिवाच्यं । स्वसन्निकर्षाद्यभावेनसहोत्पत्तेरयोगात्त

न्नित्यत्वस्यसिद्धेः । आत्मनोपिस्वप्रकाशत्वमुपपादयति ॥ [१०५।३] आत्मापीति ॥ आत्मापिस्वप्रकाशत्ववानित्यनेनाग्रेतनेनसंबंधः ॥ ७ ॥ आत्मनःपराभिमतस्वप्रकाशत्वभंगः ॥ १२ ॥ ७ ॥ [१०६।५] अवाच्येति ॥ नन्ववाच्यरूपमुख्यार्थाभावेप्यवाच्यपदस्य वाच्यत्वात्यंताभावबोधनद्वारास्वरूपेलक्षणयैवपर्यवसानं । मैवं । अवाच्यपदजन्यज्ञानविषयेब्रह्मणिवाच्यत्वात्यंताभावोस्ति चेद्ब्रह्मावाच्यपदवाच्यंस्यात् । नचेत्तर्हितद्विरुद्धवाच्यत्वापत्त्याब्रह्मणोवाच्यपदवाच्यत्वापत्तेः । परस्परविरहरूपयोरेकस्यवा धेऽपरस्यधर्मिसत्वनियमात् ॥ [१०७।३] मुख्यार्थसिद्धिरिति ॥ निर्विशेषादिपदानामित्यनुषंगः ॥ [१०७।३] निर्विशेषत्वाद्यहानिरिति ॥ निर्विशेषत्वरूपधर्मबहिर्भावेननिर्विशेषत्वाश्रयव्यक्तेर्लक्ष्यत्वान्ननिर्विशेषत्वहानिः । गंगापदेनगंगात्वानाश्रयस्यलक्ष्यत्वाद्गंगाप दलक्ष्येगंगात्वहानिरेव ॥ [१०७।३] उपधानमिति ॥ शक्तिग्रहदशायांतटस्यैवजातिर्व्यक्तीनामनुगमिकेत्यर्थः॥ [१०७।७] मुख्यार्थाभावादीति॥ शक्यमंचत्वतदाश्रयव्यक्तितल्लक्ष्यपुरुषाणामिवशक्यनिर्विशेषत्वतदाश्रयव्यक्तितल्लक्ष्यब्रह्मणांत्रयाणामभावात् । ब्रह्मभिन्नस्य निर्विशेषपदस्यवाच्यत्वाभावात् । ब्रह्मणश्चनिर्विशेषपदलक्ष्यत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ [१०७।८] सत्यंज्ञानमिति ॥ जातिःशब्दार्थइतिमते गोत्वाश्रयस्यागोर्लक्ष्यत्ववत्सत्यत्वाश्रयतयैवब्रह्मव्यक्तिर्लक्ष्येतिसखंडार्थत्वं । निर्विशेषलक्ष्यादिपदानांब्रह्मान्यस्यमुख्यार्थस्या भावात्तेब्रह्मवाचकाइत्युक्तंतत्रशंकते ॥ [१०८।२] नन्विति ॥ समासेप्रत्येकपदयोरिवसमासस्याप्यन्वितवाचकत्वमस्तीत्याह ॥ [१०८।३] अन्वि तेति ॥ ननुनसमासेपिशक्तिकल्पनंगौरवादतआह ॥ [१०८।५] समासइति ॥ [१०९।२] तदुक्तमिति ॥ ईक्षत्यधिकरणव्याख्यानइतिशेषः ॥

पदंचेति ॥ निर्गुणइतिपदंगुणवद्वस्तुकथंवदिष्यति । व्याघातात् । तत्परिहारायनिर्गुणपदेनस्ववाच्यगुणाभावविशिष्टद्वारा निर्गुणमुपलक्ष्यंचेत् अपि तथापि तत्पदं लक्ष्यपदं । ब्रह्मणोवाचकमंगीकरणीयमित्यर्थः ॥ येनेति ॥ येनपुरुषेणब्रह्मलक्ष्य मितिप्रोक्तंसलक्ष्यशब्देनब्रह्मावदत् । लक्ष्यपदंवाचकंतत्रप्रयुक्तवानित्यर्थः । ऊदे ऊचे ॥ यतोवाचइत्यत्रेति ॥ अंतःकर णवृत्तिव्याप्येब्रह्मणिश्रुतस्यापिमनोवृत्तिनिषेधस्यसंकोचवद्वाग्वृत्तिनिषेधस्यापिसंकोचःकार्यः ॥ यतइति ॥ यतोवाचोनिव र्तंते । अप्राप्यमनसासह । आनंदंब्रह्मणोविद्वान् । नबिभेतिकुतश्चनेति श्रुतौयतइतिशब्दस्यआनंदब्रह्मशब्दादीनांचब्रह्मवा चकत्वरूपमुख्यार्थान्निवर्ततइतिपदमेवप्रच्यावनीयं । तथाचयत्पदस्यआनंदादिपदानांचबहूनामनुग्रहःस्यादित्यर्थः ॥ त्वन्मत इति ॥ यतोवाचोनिवर्ततइत्यस्यब्रह्मवाच्यत्वनिषेधार्थकत्वाभावात् ॥ वेदांतेति ॥ अत्रपक्षासिद्ध्यादिकंस्वयमनुपदमेवपरि हरिष्यति । नचव्यधर्मकत्वमुपाधिः । साध्योपाध्योःकेवलान्वयितयातद्व्यतिरेकाद्यसाधनात् ॥ पदत्वादिति ॥ नचसमासा दिपदेव्यभिचारः । तस्याप्यवयवद्वारावाचकत्वात् । ब्रह्मणस्त्ववयवार्थत्वेसखंडत्वापातः ॥ सत्येति ॥ नचविषंभुंक्ष्वेत्यादौ व्यभिचारः । तत्रापिवाच्यार्थपरत्वस्योपपादितत्वात् ॥ शब्दवैयर्थ्यादिति ॥ नचावरणाभिभावकवृत्तौशब्दस्योपयोगः । घटादेःप्रत्यक्षत्वमेव शब्दस्तुतदावरणनिवर्तकवृत्तौहेतुरित्यापातात् ॥ वाच्येति ॥ गंगापदादौवाच्यसंबंधितयाज्ञाततीरादि

कंलक्ष्यंदृष्टं । ब्रह्मणोवाच्यसंबंधितयावगतिस्तुमानांतरागम्यत्वादवाच्यत्वाच्चलक्षकपदेनैववाच्या । लक्षकपदंतुवाच्यसंबंध्य
वयवसंबंधितयाज्ञातमेवबोधयतीति तथाज्ञानार्थंब्रह्मणिलक्षकपदांतरमेवप्रयोक्तव्यमित्यनवस्थितिर्लक्षकपदइत्यर्थः ॥ यौ
[११०।९] गिकेति ॥ यौगिकपदावयवार्थसंसृष्टरूपेणोपस्थितेब्रह्मरूपेसंबंधिनिपदांतरस्यशक्तिरूपःसंबंधोग्रहीष्यते । तवतुनैवंपरिहारः ।
अखंडार्थत्वहानेः ॥ [११०।११] ब्रह्मनसिद्ध्येदिति ॥ प्रत्यक्षानुमानलौकिकशब्दानांब्रह्मण्यप्रवृत्तेर्वैदिकशब्दवाच्यत्वस्याप्यनंगीकारेवा
च्यत्वव्याप्यलक्ष्यत्वस्याप्यभावापत्त्याब्रह्मनसिद्ध्येदित्यर्थः ॥ [११०।१२] अप्रसिद्ध्येति ॥ वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोःकेवलान्वयितयातदभा
वाप्रसिद्धिः ॥ [११०।१३] व्याप्तीति ॥ वाच्यत्वंनलक्ष्यत्वव्यापकमित्यर्थः । यक्षं*मदृढमतर्कोपियुक्तइत्यतआह ॥ [१११।४] अस्तिचेति ॥ नवयं
यत्रवाच्यत्वंनतत्रलक्ष्यत्वंनेतिव्याप्तिंब्रूमः । किंतुयत्रप्रयोजकंनतत्रप्रयोज्यंनेति । भवतिचवाच्यत्वंलक्ष्यत्वेप्रयोजकं । वाच्य
संबंधित्वेनोपस्थितिंविनालक्ष्यत्वायोगात् । लक्ष्यत्ववाच्यत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेव्यभिचारंपरिहरति ॥ [१११।५] नचेक्षुक्षीरेति ॥
उक्ताश्चगंधादिषुविशेषाःमहाभाष्येषष्ठीत्यत्रसूत्रे । घनस्यतीव्रःवदंनस्यमृदुरिति । तत्रैवकैयटे । तीव्रोगंधस्यविशेषःमृदुत्वं
स्पर्शस्येति ॥ [१११।८] अभिहितेति ॥ अभिहितान्वयपक्षेतार्किकमतेचवाक्यार्थेहेतोरेकागमनान्नव्यभिचारइत्यर्थः । वाक्यार्थादिसा
धारणशब्दवाच्यत्वाद्वाक्यार्थेनव्यभिचारइत्यत्रशंकांनिरस्यति ॥ [११२।१] नचवाक्यार्थेति ॥ समासस्यलक्षकत्वेवाचकत्वमप्यस्ती

त्याह ॥ [११२।१] समासस्येति ॥ पुरुषशब्दस्येवार्थशब्दस्यवाचकत्वादित्यर्थः । नन्वर्थशब्दस्यवाचकत्वेपिवाक्यार्थशब्दस्यनवाच
कत्वं । मैथं । वाक्यशब्दस्यलक्षकत्वेपिवाक्यार्थशब्दस्यनलक्षकत्वमितिसमत्वात् ॥ [११२।४] संसर्गरूपेणेति ॥ तेजरूपेणसमासाल
क्ष्यत्वाच्च नव्यंभिचारइतिभावः ॥ [११३।४] एकस्यापिचेति ॥ यत्र वेदे सतां विदुषामेकस्यापिशब्दस्यमुख्यार्थपरित्यागेनामुख्या
र्थस्वीकृतौकृतायांसत्यांमहतीलज्जाजायते तत्राखिलाअपिशब्दाअमुख्यार्थाइतिवदतां तस्यात्मनः शाब्दत्वं शब्दशक्तितात्प
र्यज्ञत्वं लज्जाकथंनजायेत। केभ्यः । तन्मार्गानुवर्तिनांशब्दशक्तितात्पर्यानुसारिणांविदुषांसकाशादितियोजना ॥ छ ॥ छ ॥
अवाच्यत्वभंगः ॥ १३ ॥ छ ॥ [११३।१३] स्वरूपंधर्मोवेतीति ॥ स्वरूपधर्मयोर्भेदानवगमेस्वरूपंवाधर्मोवेतिविकल्पोनयुज्यते ॥
[११४।७] अकारमात्रेति ॥ धर्मोऽभेदःस्वरूपंवेत्याद्यप्रकारप्रश्लेषः ॥ [११५।१] तदुक्तमिति ॥ कथालक्षणे ॥ [११५।१] वितंडात्विति ॥ अन्यैरसद्भिः
सहसतांवितंडैव । यतोऽसत्सुतत्वंनिगूहितं । नप्रकाशनीयं ॥ [११७।७] निर्वचनंवादिनीदंशोभतइति ॥ यस्तुपदार्थान्निरुच्यव्यव
स्थापयतितंप्रतीदंदूषणंशोभतेनमांप्रतीत्यर्थः ॥ [११७।८] अनिर्वचनीयइति ॥ वक्तुमशक्यइत्यर्थः ॥ [११७।१३] देहात्मैक्याध्यासभंगइति ॥
अधिष्ठानज्ञानवाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वेपिसत्वादित्यादिनोक्तं ॥ [११९।१] कल्पितेनाकल्पितकार्याप्रतिबंधादित्युक्त
त्वादिति ॥ एतच्चोपलक्षणं । दूष्यदूषणव्यवस्थादिरूपस्वकार्यकारिणोभेदस्यैवतात्विकत्वं । अव्यवस्थारूपस्वकार्याकारिण
स्त्वभेदस्यमिथ्यात्वंस्यादितिचवक्ष्यते । यस्तुकल्पितकांतायाविश्लेषकार्यप्रतिबंधोदृश्यतइत्याह सोश्रद्धेयोवहुधानिरासात् ।

कांताज्ञानस्यैवतथात्वात् ॥ ईश्वरसामर्थ्यादिति ॥ नचोभयसिद्धमृषाभूतेंद्रजालस्थलेकारणादिव्यवस्थोल्लंघिकार्यदर्शनव दीश्वरशक्त्यानतथाकार्यद्वयंतइतिवाच्यं । पामरस्मृदादप्यपकृष्टत्वात् । ईश्वरशक्तिरूपकारणस्यसत्त्वेप्यन्यकारणोल्लंघन स्यशीतातपवातादिषुसरित्सागरादिषुविचित्रकार्येषुपामरैरपिप्रमितत्वात् ॥ प्रमात्वनिषेधायोगादिति ॥ अर्थवाधःप्रमात्व निषेधः । तस्यायोगः । अर्थसत्वमेवस्यादित्यर्थः । विचारासाहित्यरूपहेतोरन्वयव्याप्तौव्यभिचारमाह ॥ विचारेति ॥ जी वस्यब्रह्मैक्यप्रतीताविति ॥ जीवब्रह्मणोरप्रतीतौभेदेनप्रतीतौत्वनयोरैक्याप्रतीतेरित्यादिनैक्येप्यन्योन्याश्रयस्यवक्ष्यमाण त्वात् ॥ स्वाभिमतेति ॥ ऐक्यप्रतीतेरप्यन्योन्याश्रयवत्त्वात् ॥ तत्पक्षइति ॥ नहिसर्वत्रभेदोमिथ्या येनसद्वेष्यःस्यात् । नापिसर्वत्रभेदःसत्यः येनसइष्टःस्यात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ सामान्यतोभेदखंडनोद्धारः ॥ १४ ॥ ७ ॥ अविद्यानिवृत्तेरिति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तिंब्रह्मैक्ययोरतात्विकंसापेक्षत्वंतात्विकनिरपेक्षब्रह्मस्वरूपाविरोधि । मैवं । अतात्विकसापेक्षस्यभेदस्यतात्विक निरपेक्षघटस्वरूपाविरोधित्वस्यापिसुवचत्वात् । ब्रह्मस्वरूपंतात्विकंघटस्वरूपंत्वतात्विकमित्यस्यासिद्धेः । भेदस्यसत्यतास्यादि त्युक्तमुपपादयति ॥ यत्रयदध्यस्तमित्यादिना ॥ ब्रह्माधिकरणकोभेदोब्रह्मज्ञानावाध्यः । स्वविरोध्यध्यासाधिष्ठानाधिक रणकत्वात् । सामान्यव्याप्तौशुक्तावरूप्यत्ववत् ॥ ऐक्यमिति ॥ ऐक्याध्यासप्रधिष्ठानाश्रितत्वंहेतुः । तात्विकंवेतिसाध्यनि र्देशः । स्वविरोधीत्याद्युक्तोहेतुः ॥ ऐक्यस्यचेति ॥ नन्वैक्यस्यनिरपेक्षत्वेपितत्तदर्थभेदभ्रमनिवर्तकवृत्तिजननेतत्तत्पदार्थ

सापेक्षतयास्वरूपपरवाक्यानामेकवाक्यतास्ति । मैवं । तत्तत्पदप्रतिपाद्यतत्तदर्थप्रतियोगिकैक्यविषयकत्वंविनावृत्तेर्भेदभ्रम
निवर्तकत्वायोगात् । ऐक्यस्यनिरपेक्षत्वेवृत्तेस्तादृशैक्यविषयकत्वायोगात् ॥ [१२३।१]तादात्म्यनिषेधत्वेनेति ॥ तन्निष्ठासाधारण
धर्मवत्वाद्देस्तादात्म्यस्यैक्यरूपत्वात् । यदिचाभेदस्तादात्म्यंतदैक्यमेवभेदापेक्षमित्याह ॥ [१२३।१]ऐक्यंइति ॥ सापेक्षत्वंहियुज्य[१२३।४]
तइति ॥ ननुममतेकाल्पनिकंसापेक्षत्वंतवतुसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वेद्वेअपितात्विकेइतिदृष्टांतवैषम्यं । न । भेदस्यापिब्रह्मस्वरू
पत्वेनतत्रसापेक्षत्वंकाल्पनिकमित्यपिवक्तुंशक्यत्वात् । नचभेदस्यब्रह्मस्वरूपत्वेमानाभावः । ऐक्येपिसाम्यात् ॥ प्रमेयत्वा[१२३।६]
दिनेति ॥ ननुभेदस्यनिरपेक्षत्वेपरान्प्रतीबस्वमपिप्रत्यविशिष्टतयास्वस्मिन्भेदत्वापत्तिः । मैवं । अभेदस्यापितथात्वेस्वंप्रती
वान्यान्प्रत्यप्यभेदत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । घटत्वादिनाभेदःकल्पितःस्वरूपतस्त्वभेदएवेतिवाच्यं । भेदेपिसाम्यात् । घटभे
दत्वेनघटावृत्तित्वेपिभेदत्वेनभेदस्यघटेपिवृत्तेः । ननुनिरपेक्षघटस्वरूपस्यभेदस्यप्रतीत्योरपिकथंप्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षत्वानपे
क्षत्वादिकमतआह ॥ [१२४।४]शब्दस्वभावप्रयुक्तयोरिति ॥ घटकर्मत्वमानयनमित्यादिशब्दात्घटमानयेतिशब्दात्जन्ययोःप्रती
त्योरन्वयबोधाजनकत्वतज्जनकत्वयोर्दर्शनादिहापितदुपपत्तेः । एतच्चोपपादितंदृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगे । अन्यथैक्येपि
समं । तदेतदाह ॥ [१२४।२]ब्रह्मशब्दोल्लेखेनेत्यादिना ॥ ननुगच्छतिचलत्योरर्थभेदएव । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दोगम्यर्थः ।
पूर्वविभागफलकस्पंदश्चलत्यर्थइति । मैवं । उभयत्रापिपूर्वदेशविभागस्योत्तरदेशसंयोगस्यचप्रतीतेःसत्त्वेनगमिचलत्योरर्थाभे
दात् । धात्वर्थःफलमितिमंडनाचार्यमतेतुसंयोगस्योभयफलत्वेनतयोरैकार्थ्यात् । नचानुकूलयत्नःकरोत्यर्थःफलमानयत्यर्थ

इतिवाच्यं । आख्यातसमानार्थतयायत्नमात्रस्यकरोत्यर्थत्वात् । एतदप्युपपादितंप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगे । नियमानंगीकाराच्च क्वचिद्धात्वभेदेपितपत्त्विऋषिःतपतिपृथिवींसवितेत्याद्यकर्मकसकर्मकंप्रतीतिरप्युपपद्यते ॥ [१२४।६]नान्योन्याभावतेति ॥ ननुनान्योन्याभावःपृथगितिवक्तव्यं । सत्यं । नायंभावशब्दोभावसाधनः । किंतुकर्तृसाधनः । ज्वलितिकसंतेभ्योणइतिणप्रकरणे भवतेश्चेत्यनेनकर्तरिभवतेर्णविधानात् । भवतीतिभावस्तस्यभावोभावताभवनं । एवंचान्योन्याभावतान्योन्याभवनमन्योन्याभावएव । सनपृथगित्यर्थः । तथाचतल्प्रत्ययोपपत्तिः । केचित्तु अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तरिप्रतिषिद्धमपिघञ्प्रत्ययमुणादयोवहुलमितिवहुलवचनात्कर्तर्यपिविधायकर्तृसाधनंभावशब्दमाहुः ॥ [१२४।१०]अविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोरपिकथंब्रह्मैक्यमिति ॥ ननुममतेतत्राभवत्वस्यकल्पितत्वेनविरोधाभावः तवतुद्वयोरपितात्विकत्वेनविरोधः । मैवं । निर्विशेषब्रह्माभिन्नेऽविद्यानिवृत्त्यादौभावत्वाभावत्वयोःकल्पितत्वेनतवविरोधस्यदुर्वारत्वात् । विरुद्धयोरुभयतात्विकत्ववदुभयकल्पितत्वेपिविरोधात् ॥ [१२५।४]तदैक्यप्रमित्यविषयत्वमिति ॥ दर्शनादिघटितत्वेऽचाक्षुषत्वाद्यापत्तिः । संस्कारोपनीतभानात् ॥ [१२५।५]इतरेत्विति ॥ नचात्यंताभावान्योन्याभावयोरैक्यापत्तिः । इष्टत्वात् ॥ [१२५।६]प्रतियोगिनिरूप्यस्येति ॥ घटस्यपटप्रतियोगिकभेदस्वरूपत्वेपटस्वरूपत्वमपिस्यादित्यर्थः । ननुनघटस्वरूपभेदंप्रतिपटस्यनिरूपकत्वमात्रेणघटस्यपटरूपतापाद्यते । किंतुसमानाधिकरणप्रतीतिविषयस्वरूपंप्रतिप्रतियोगितयाविरूपकत्वेन । अज्ञाननिवृत्त्यादयस्तुनसमानाधिकरणप्रतीतिविषयाः । भेदस्तुघटःपटोनेतिसमानाधिकरणप्रतीतिविषयइत्याशंकातुच्छेत्याह ॥ [१२६।२]अनृतेत्यादिना ॥ अनृतंनब्रह्मअज्ञानप्रकाशोब्रह्मेत्यादिसमानाधि

करणप्रतीतिविषयोयद्ब्रह्मतत्स्वरूपायाऽनृतव्यावृत्तिरज्ञानप्रकाशश्चतन्नप्रतियोगितयानिरूपकस्यानृतस्याज्ञानस्यचब्रह्मरूपता
पत्तेरुक्ताशंकायास्तुच्छत्वात् । अद्वितीयंब्रह्मेत्यत्रद्वितीयस्यअदुःखंब्रह्मेत्यादौदुःखादेर्ब्रह्मरूपतापातांच्च । ननुभेदस्यस्वरूपत्वे
घटधर्मेषुपटप्रतियोगिकभेदत्ववद्धटप्रतियोगिकभेदत्वस्याप्यभ्युपगमात्पटाद्भिन्नोघटइतिवद्धटाद्भिन्नोघटइतिप्रतीतिःस्यात् ।
मैवं । पटप्रतियोगिकभेदस्वरूपायेघटत्वादयोधर्मास्तद्वत्त्वेनघटेपटभिन्नत्वप्रतीतेरनंगीकारात् । किंतुपटप्रतियोगिकोयोघटस्व
रूपोभेदस्तेनैवसाकंविशेषरूपसंबंधसत्वात्तद्वत्त्वेनघटेपटभिन्नत्वधीः ॥ स्ववृत्तिविरोधादिति[१२८।८] ॥ ननुभेदस्यविभागात्मकविदा
रणरूपत्वेविभागस्यविभज्यमानवृत्तित्वनियमेनावयवानवस्थयाशून्यवादापत्तिः । मैवं । दत्तोत्तरत्वात् । नहिलवित्रादिकंस्वा
वयवंलुनाति । किंत्वन्यदेव । विभज्यमानवृत्तित्वंचासिद्धं । घटस्यस्वावयवान्प्रतिविभागत्वेहितेषांविभज्यमानतास्यात् ।
नत्वेवं । किंतुपटादिकंसंबंध्येवघटोभेदोविदारणंविभागश्च । ननुस्वावयवैःसहघटस्यभेदोस्ति । मैवं । अभेदस्याप्यंगीका
रात् । क्वचिद्विशेषांगीकाराच्च । अत्यंतभेदएवविदारणरूपइत्यंगीकारात् ॥ संयुक्तयोरोष्ठयोरिति[१२८।१६] ॥ संयोगकालेभेदव्य
वहारहेतोर्विभागस्याभावाद्भिन्नावितिव्यवहारोनस्यात् ॥ उक्तंचेति[१२८।१२] ॥ समयपादेऽनुव्याख्यानइतिशेषः । अद्भुताः पि
शाचाः ॥ अविदारणइति[१२८।१५] ॥ एकाक्षराधिक्येपिनच्छंदोभंगः ॥ यत्रभेदात्मकोघटइति[१३१।७] ॥ ननुघटस्यावयवानामनेकत्वं
स्यात् । न । अनेकावयवानामनेकत्वस्येष्टत्वात् । एकस्मिन्नवयवेतुघटाख्यस्यानेकत्वस्यापर्याप्तेः । एतेनान्योन्याभावस्यस्व

रूपत्वेकपालादिरूपाश्रयप्रतियोगिकभेदस्यघटादिरूपाश्रितरूपतयास्वप्रतियोगिकभेदायत्तत्वादेकत्वंकपालादिषुभज्येतेतिनिरस्तं ॥ अनेकेषुकपालेष्वनेकत्वस्येष्टत्वात् । एकस्मिंस्तुघटाख्यभेदस्यापर्याप्तेः । स्वप्रतियोगिकात्यंतभेदएवानेकत्वमित्यंगीकाराच्च ॥ ऐक्येपिविप्रतिप[१३०।३]त्त्यौच्चयोगादिति ॥ नन्वज्ञानाश्रयत्वादिनाप्रत्यगर्थप्रकाशमुपजीव्यंनावृणोत्यविद्या । ऐक्याद्यंशंत्वावृणोत्येवेतितत्रविप्रतिपत्त्यादयः । मैवं । निरंशेंशाभावस्योक्तत्वात् ॥ [१३०।४]उक्तरूपेणेति ॥ स्वरूपत्वेनेत्यर्थः । भेदस्वरूपंस्वयंस्वरूपत्वेनप्रकाशंतएवेतियावत् । ननुप्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात्घटादीनांप्रतियोगिनांनानात्वात्तत्प्रतियोगिकभेदरूपेघटोपिनानास्यादतआह ॥ नहिनिरू[१३०।८]पकभेदेनेति ॥ ननुतथापिप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदआवश्यकः । घटप्रतियोगिकानांचतुर्णांप्रागभावादीनांभेदेप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्यप्रयोजकत्वेनक्लृप्तत्वात् । नहितत्रप्रतियोगिभेदोस्ति । मैवं । अधिकरणरूपाभाववादेऽधिकरणभेदेनैवाभावभेदात् । नचप्रागभावप्रध्वंसयोरैक्यापत्तिः । अन्योन्याभावस्यैवाधिकरणरूपत्वांगीकारात् । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदेऐक्यस्यापिभेदःस्यादित्याह ॥ [१३०।९]अनेकद्वैतेति ॥ ननुब्रह्मेतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्यैक्यान्नैक्यस्यभेदःस्यात् । मैवं । तादृशस्यैक्यस्यब्रह्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः । भेदसापेक्षत्वाच्च ॥ भेदज्ञानंन[१३०।९]भ्रमंविरोधीति ॥ नचैवंशाब्दाभेदभ्रमस्यशाब्दभेदज्ञानादनिवृत्त्यापत्तिः । एतन्मतइष्टापत्तेः । शाब्दभ्रमेप्यधिष्ठानसत्वात् । भेदस्याप्यभेदविरोधित्वाच्च । अभेदभ्रमंविरोधिनींभेदप्रतीतिमाह ॥ [१३०।१०]अदोषमूलेति ॥ एतच्चा

प्रतीतौविशेषणं । अदोषमूलोयस्ताद्रूप्यप्रकाशकप्रतीत्यभावस्तस्मिन्सति प्रतीति स्वरूपभेदलक्षणं . स्वरूपभेदोलक्ष्यते विष
यीक्रियतेऽनयासातथा । अभेदभ्रमविरोधिनीतियावत् । अदोषमूलेत्यस्यव्यावर्त्यमाह ॥ [१३।११] शुक्तेरिति ॥ शुक्तिःशुक्तेःस्वरू
पभेदेनभवतीतिशुक्तिप्रतीतिर्नशुक्तिस्वरूपभेदविषयेतिनसातत्वेनसंग्राह्यादोषकालेशुक्तिरूपत्वेनाप्रतीतिःशुक्तेःप्रतीतिश्चसाभ
वतितत्रलक्षणंप्रस्तीत्यतिव्याप्तिः । दोषमूलेतिविशेषणेतुनतत्रातिव्याप्तिः । ननुरजतात्मनाशुक्तेःप्रतीतिसमयेशुक्तौरजतभेदो
नस्यात् । तत्रताद्रूप्येणप्रतीत्यभावरूपविशेष्यस्याभावेनादोषमूलत्वविशेषणविशिष्टस्यापितस्याभावात् । नहिविशेष्यहीनेवि
ष्टसंभवः । मैवं । अबोधमूलत्वात् । स्वरूपभेदलक्षणस्यात्रानभिधानात् । अभेदभ्रमविरोधिस्वरूपभेदप्रतीतेरभिधित्सित
त्वात् । अतएवाह ॥ [१३०।१२] एवंचभ्रमेस्थलइति ॥ ताद्रूप्येण घटस्यपटादिरूपत्वेन । अतएवोक्तमभेदभ्रमोपपत्तिरिति । लक्षण
विवक्षायांहिस्वरूपभेदलक्षणोपपत्तिरित्यवक्ष्यत् । यदपिकेनचिदुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौप्रतीतेरभेदसाधारण्येनादोषमूलपर्य
तज्ञानंभेदव्यवहारकारणंवाच्यं । एवंचस्वरूपभेदस्यचाक्षुषत्वंनस्यात् । प्रतीतिघटितत्वात् । शुक्तेःरूप्यात्मनाऽप्रतीतिकाले
सामग्रीविरहाच्छुक्त्यात्मनाचाप्रतीतौरूप्यभेदत्वंशुक्तेर्नस्याच्च । नचतदापिप्रतीयमानत्वमीश्वरज्ञानमादायास्त्येवेतिवाच्यं ।
एवंसत्यप्रतीतिदशाविरहेणप्रतीयमानपदवैयर्थ्यादिति । तदयुक्तं । अबोधात् । स्वरूपभेदवादेभेदज्ञानंनभ्रमविरोधीत्यत्रपूर्व
वाक्येऽभेदभ्रमविरोधिभेदज्ञानस्यप्रकृतत्वेनतस्यैवात्रोच्यमानत्वेनस्वरूपभेदलक्षणस्यात्रानभिधानादित्युक्तत्वात् ॥ तत्त्वेऽ
[१३०।१३] द्वैतप्रसंगतइति ॥ पटादिनिरूप्यस्यभेदस्यघटस्वरूपत्वेपटादिरपिघटस्वरूपःस्यादित्यद्वैतमेवतत्त्वंस्यात् ॥ [१३०।१३] एकाभावादिति ॥

अनेकत्वैकार्थसमवायिनोभेदस्यघंटस्वरूपत्वेघटरूपभेदाश्रयोनेकःस्यात् एवंतदाधारोपीत्येकःकोपिनस्यात् ॥ [१३०।१३] सापेक्षत्वा दिति ॥ अभिदा ऐक्यं । वस्तुनोरूपंन । तत्रहेतवःसापेक्षत्वादयअभेदस्यभेदसापेक्षत्वं । स्वाभेदःस्वंप्रत्येव । नत्वन्यंप्रत्य पीतिसावधित्वं । अविदारणात्मकस्याभेदस्यब्रह्मरूपत्वेनशून्येनाप्यविदारणेतदैक्यंस्यादितिशून्यैक्यंतत्वंस्यात् ॥ [१३०।१४] नैकाभा वादिति ॥ नएकंनैकं अनेकं । तस्याभावात् एकत्वैकार्थसमवायिनाघटेनघटभेदस्यपटस्वरूपत्वेघटस्यपटेनसहधर्मिज्ञाना बाध्यमनेकत्वंनस्यात् अभेदस्यप्रकाशमानब्रह्मस्वरूपत्वेअभेदेसंशयाद्यभावःस्यात् ॥ [१३०।१७] वस्तुभेदइति ॥ वस्तुनःसकाशाद्भेद स्यभेदोनस्यात् । किंतूभयमेकमेवस्यादित्यर्थः ॥ [१३०।२२] घटत्वभेदत्वयोरिति ॥ नचभेदत्वानिरुक्तिः । ज्ञानत्वानंदयोरपिब्रह्म ण्यनिरुक्तेः । नचतंत्रतत्कल्पितंभेदत्वमपीश्वरशक्तिवशाद्भेदेतात्विकं । वस्तुतस्त्वनिरुक्तावपिनवस्तुक्षतिरित्युक्तं दृग्दृश्य संबंधानुपपत्तिभंगे । ननुप्रमाणसिद्धेऐक्येभेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वंकल्प्यंतइत्याशंकते ॥ [१३१।६] तत्रगत्यंतराभावादिति ॥ न नुगत्यंतराभावेपिनाप्रामाणिकमंगीकारार्हमतस्तत्रप्रमाणान्याह ॥ [१३१।११] तथाभेदस्येत्यादिना ॥ क्वचित्तुघटेपटात्मकोनेतिपाठः । सोपिसामानाधिकरण्योपपादनार्थएव । ननुघटःपटोनेत्यादेरन्योन्याभावरूपभेदविषयतयानस्वरूपभेदविषयत्वं । अन्यथा नीलोघटइत्यस्यरूपाभेदविषयत्वापत्तिः । मैवं । स्वरूपातिरिक्तस्यान्योन्याभावस्यानंगीकारान्नीलोघटइत्यस्यरूपाभेदविषय त्वमस्त्येव । रूपशब्दोल्लेखिव्यवहारस्तुनास्ति ॥ [१३१।१२] घटतद्भेदयोरैक्यस्येति ॥ तद्भेदःपटभेदः । ननुपटभेदस्यघटेनाभेदसिद्धेः

प्राग्लिंगमसिद्धं । सामान्यव्याप्तौसमानसंवित्संवेद्येजातिव्यक्त्यादौव्यभिचारः । विशेषव्याप्तौभेदप्रतियोगिनिघटादौव्यभि
चारः । मैवं । घटप्रतीतावेवश्यंतस्यपटादिभेदेनप्रतीतेरुक्तत्वात् । पटादिसांकर्याननुभवात् । अतोनासिद्धिः । सामान्य
व्याप्तौनव्यभिचारः । जात्यादेर्व्यक्तिस्वरूपत्वात् । भेदत्वज्ञानएवप्रतियोगिज्ञानापेक्षणान्नप्रतियोगिज्ञानेविशेषव्याप्तावपि
व्यभिचारः ॥ [१३१।१८] तथाप्यनेकेष्विति ॥ ननुघटविषयकंज्ञानंघटविषयिकेच्छेतिज्ञानादिषुघटविषयकत्वांशेऽनुगमवत्पटप्रतियो
गिकत्वांशएवानुगमः स्यान्नभेदांशेपि । मैवं । अवोधात् । अनेकेषुघटकुड्यादिस्वरूपभेदेषुपटप्रतियोगिकत्वस्यैकस्यसंबंधात्प
टाद्भिन्नमित्यनुगतव्यवहारोभविष्यतीत्युच्यते । अन्यथागोत्वानुगमेपिनगवांशेऽनुगमइत्यपिस्यात् । ननुसाक्षीप्रमाणमनपे
क्ष्यप्रतियोगिपटादिकंनगृह्णातीतिकथंसाक्षिसिद्धेनप्रतियोगिनासहैवव्यावृत्तिप्रतीतिरुपपद्यतइत्यतआह ॥ [१३३।८] सर्वसामान्यतो
यस्मादिति ॥ तथाचसर्ववस्तुसामान्यतःसाक्षिणागृह्यतइतिसाक्षिसिद्धेनकालेनसहैववस्तुग्रहवत्साक्षिसिद्धेनप्रतियोगिनासहै
वव्यावृत्तिःप्रतीयतइत्यदोषः । तृतीयाध्यायेप्युक्तमनुव्याख्याने । अतःसर्वपदार्थाश्चसामान्यात्साक्षिगोचराः । सर्वमित्येव
विज्ञानंसर्वेषांकथमन्यथेति । ननुतथापिकथंप्रतियोगिज्ञानंविनाप्रतियोगिविशिष्टाभावधीः । विशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञाना
जन्यत्वेपिप्रतियोगिविशिष्टाभावज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात् । सत्यं । अभावत्वप्रकारकज्ञानेतथैव । स्वरूपाभावज्ञाने
तुनपूर्वप्रतियोगिज्ञानापेक्षेतिनदोषः । ननुसर्वस्माद्व्यावृत्ततानुभूयतइत्यत्रसर्वत्वंधर्मप्रतियोगितावच्छेदकंस्वेतरसर्वत्वंवा । आ
द्येस्वस्माद्वैलक्षण्येस्वासिद्धिप्रसंगः । द्वितीयेन्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ [१३३।९] सर्वस्मादित्यनेनचेति ॥ तदात्मकत्वेनाज्ञानंज्ञानंवि

वक्षितं । तेनस्वग्रहात्पूर्वंस्वस्यापिस्वात्मतयाऽज्ञानात्स्वस्यप्रतियोगितापत्तिरितिनिरस्तं ॥ तद्विरुद्धा[१३२।१५]भेदज्ञानानुपपत्तिरि
तीति ॥ ननुकाल्पनिकंभेदज्ञानंस्यधर्मिप्रतियोगिभावज्ञाननिर्वाहकस्यतात्विकाभेदज्ञानाप्रतिबंधकत्वं । मैवं । अभेदग्रहात्पू
र्वंभेदस्यकाल्पनिकत्वासिद्ध्यांन्योन्याश्रयात् । नन्वभेदोनप्रतियोगिज्ञानाद्यपेक्षः । तस्यनिष्प्रतियोगिकवस्तस्वरूपत्वात् । स
प्रतियोगिकत्वंव्यवहारस्तुनिरूपकभेदेसप्रतियोगिकत्वेनेत्यतआह ॥ [१३२।१५]साम्यादिति ॥ निष्प्रतियोगिकंवस्तुस्वरूपएवभेदेनि
रूपकंतादात्म्यस्यसप्रतियोगिकत्वेनसप्रतियोगिकत्वव्यवहारइतिसाम्यस्योक्तत्वात् ॥ सप्रतियोगिक[१३३।६]पदार्थमात्रेन्योन्याश्र
यःस्यादिति ॥ यस्त्वत्रेष्टापत्तिमाह सजीवब्रह्मैक्येपिसप्रतियोगिकेन्योन्याश्रयमनुमेनएव । गौर्गवयसदृशइतिव्यावहारिकी
मपिव्यवस्थामनास्थितइतिस्पष्टंशून्यवादमास्थितइत्युपेक्षणीयः ॥ [१३३।७]सद्भेदस्येति ॥ सन्विद्यमानोभेदोयस्यतत्तथा । मिथः
श्रयः अन्योन्याश्रयः ॥ [१३३।१६]युगपदनेकज्ञानोत्पत्तेर्विरुद्धत्वेपीति ॥ तदुक्तंचिंतामणौ । युगपज्ज्ञानानिमाभूवन्युगपत्ज्ञानं
तुस्यादेवेति ॥ [१३३।१२]तदुक्तमिति ॥ समयपादइतिशेषः ॥ [१३३।२५]इत्युक्तत्वादुभयतःपाशारज्जुरिति ॥ तत्रैवानुव्याख्याने । किंच
भेदःकथंग्राह्यइतियःपरिपृच्छति । धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तोन्योन्यसंश्रयः । अन्यत्वाग्रहणेप्रोक्तइत्यादिनापरोद्भावितान्यो
न्याश्रयत्वस्यव्याहतत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ [१३४।६]विरोधादिति ॥ प्राचीनभेदधियाप्रतिबंध्यादित्यर्थः । यंत्त्वनिर्वचनीयभेदज्ञानस्यता
त्विकाभेदज्ञानाप्रतिबंधकत्वमिति । तन्न । द्वैताद्वैतमानयोःकाल्पनिकंभेदमात्रेणवाध्यवाधकत्ववदिहापिप्रतिबंधकत्वोपपत्तेः

॥ बिंबप्रतिबिंबयोर्[१३४।१७]जीवब्रह्मणोश्चेति ॥ यत्त्वभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेनेद्दग्विकल्पानवकाशइति । तन्न । भेदेपिसाम्यस्योक्तत्वात् ॥ [१३४।१८]तर्हिप्रकृतेपितथेति ॥ नन्वद्वैतस्याधिकरणातिरेकेऽप्रामाणिकत्वमिष्टमेव । अनतिरेकेत्वधिकरणप्रामाणिकत्वस्यैवप्रामाणिकत्वेतंत्रतथाप्रतियोग्यप्रामाणिकत्वेपिप्रामाणिकत्वोपपत्तिः । मैवं । भेदेपिसाम्यस्योक्तत्वात् ॥ पटेप्रमित[१३४।१९]स्यपटतादात्म्यस्येति ॥ ननुतादात्म्यमात्रस्यनिषेधप्रतियोगित्वेदूरस्थवनस्पत्योरिवबाधोत्तरकालमिमौवनस्पतीइतिवदिमेशुक्तिरजतेइतिप्रतीत्यापत्तिः । मैवं । सन्निधानेइष्टापत्तेः । असन्निधानेपीयंशुक्तिरेवरजतंतुयन्मयानुभूतंतदेवेतिप्रतीतेश्च ॥ [१३४।१९]तन्मतइति ॥ प्रतियोग्यभेदेप्यारोप्यसंबंधभेदात्संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदः ॥ [१३४।२०]प्रतियोगिनमिति ॥ अधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयत्वनियतबुद्धिविषयाभावत्वं । एवमग्रेपि । एतेनातींद्रियभेदेव्याप्तिःशब्दजन्याभावबुद्धौव्यभिचारेणारोपस्याभावबुद्धाववहेतुत्वाच्चेतिपरास्तं । आरोपस्यहेतुत्वानुक्तेः । अन्येतुस्वाभावाभावत्वंसंसर्गाभावत्वं । स्वाभावाभावत्वरहिताभावत्वमन्योन्याभावत्वं । अस्तिचघटात्यंताभावस्ययोऽभावोघटस्तदभावश्चघटात्यंताभावः । एवंप्रागभावादिषु । घटान्योन्याभावस्ययोभावोघटत्वंतदभावस्तुनघटान्योन्याभावइति । नचसंसर्गाभावस्ययोन्योन्याभावस्तदभावोनसंसर्गाभावइतिस्वसंसर्गाभावाभावत्वंलक्षणार्थोवाच्यस्तथाचान्योन्याश्रयइतिवाच्यं । स्वाभावाभावत्वमित्यत्रवस्तुतोयद्यपिसंसर्गाभावाभावएवपर्यवस्यति तथापिसंसर्गाभावत्वंनतत्रप्रविष्टंअभावत्वेनैवसंसर्गाभावउपस्थितइतिनोक्तोदोषइत्याहुः । ननुयद्यपिघटान्योन्याभा

वाभावोनघटः । किंतुघटत्वं । तथापिघटोघटान्योन्याभावोनेतिप्रतीत्याघटेघटान्योन्याभावान्योन्याभावोविषयीक्रियते । सचघटस्वरूपएव । अभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणानतिरेकात् । तथाचसंसर्गाभावलक्षणमन्योन्याभावेतिव्याप्तं । स्वं घटान्योन्याभावस्तदन्योन्याभावोघटः । तदभावश्चतदन्योन्याभावइति । अत्रब्रूमः । स्वाभावमात्राभावत्वंसंसर्गाभावत्वं । अन्योन्याभावस्यस्वान्योन्याभावोयःघटस्तदभावरूपत्वेपिस्वात्यंताभावोयःघटत्वंतदभावरूपत्वाभावात् । घटान्योन्याभाव [134|23] स्यघटत्वप्रतियोगिकत्वाभावादिति । केचित्तु संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वेअखंडोपाधीइत्याहुः ॥ तस्यैवस्वनिर्वाहकत्वं चेति ॥ ननुभेदाधिकरणकभेदव्यवहारस्यस्वरूपेणनिर्वाहेस्वरूपभेदपक्षांतर्भावः । मैवं । घटेतदनंगीकारेणतत्पक्षबहिर्भा [135|4] वात् ॥ तथाचान्योन्यवृत्तिरितीति ॥ घटभेदघटभेदत्वयोर्भेदस्यघटभेदादन्यत्वेऽनवस्थापातेनघटभेदरूपएवतयोर्भेदोवा च्यइतिघटभेदेघटभेदत्वंघटभेदत्वेचघटभेदइत्यन्योन्यवृत्तिःस्यात् ॥ [135|4] तस्यस्वाभेदइति ॥ अभेदत्वस्याभेदत्वेनाभेदसिद्ध्यर्थ मभेदत्वेऽभेदोवाच्यइत्यभेदेऽभेदत्वमभेदत्वेचाभेदइत्यन्योन्यवृत्तेःसाम्यं । नन्वभेदमात्रस्याभेदत्वस्यचब्रह्माभेदाभिन्नतयाऽ न्योन्यइत्युक्तैवांभावेनान्योन्यवृत्तित्वमापादयितुमशक्यमित्यतआह ॥ [135|5] नचघटस्येति ॥ अभेदत्वस्याभेदेनाभेदःघटस्यघटे नाभेदः एवंसर्वेप्यभेदाःजीवब्रह्माभेदेनाभिन्नाश्चेत्तर्हिघटस्यघटाभेदज्ञानेनैवजीवब्रह्माभेदोज्ञातइतिवेदांतवैयर्थ्यं । नचभेदभ्र मनिवर्तकवृत्तिर्महावाक्यंविनानेतिवेदांतावैयर्थ्यं । अभेदविषयकत्वस्योभयत्रसाम्येएकस्याअनिवर्तकत्वमन्यस्यास्तुनिवर्तक त्वमित्यस्यायोगात् । नन्वभेदत्वस्याभेदत्वेनाभेदोवाघटस्यघटेनाभेदोवानजीवब्रह्माभेदः किंतुजीवस्यब्रह्मणाऽभेदएवजीव

ब्रह्माभेदः । तथाचघटस्यघटाभेदेज्ञातेपिजीवब्रह्माभेदाज्ञानात्तज्ज्ञानार्थंवेदांताइतिनतेषांवैयर्थ्यं । नचैवंमभेदत्वेपिस्वाभेदार्थमभेदोवाच्यइतिभेदाभेदत्वयोरन्योन्यवृत्तिरापन्नेतिवाच्यं । प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरिवप्रमितत्वात्तदुपपत्तेरित्याशंकते ॥ अथतत्रेति ॥ भेदभेदत्वयोरन्योन्यत्वाज्ञानेतयोरन्योन्यवृत्तित्वस्यापादयितुमशक्यत्वात्तज्ज्ञानेचतयोरन्योन्यवृत्तित्वस्यप्रमितत्वान्नतदापादनंदोषइतिपरिहरति ॥ तर्हिप्रकृतेपीति ॥ नन्वनिर्वाच्यत्वादावयंविकल्पोऽनिर्वाच्यत्वप्रयोजकइत्यस्माकमनुकूलएवेत्यतआह ॥ एवंमन्येपीति ॥ बौद्धोद्भावितस्यब्रह्मण्यनिर्वाच्यत्वस्यानिर्वाच्यत्वेब्रह्मणिसत्यस्वरूपत्वस्यतात्त्विकत्ववदनात्मन्यनिर्वाच्यत्वस्यानिर्वाच्यत्वेऽनात्मनिसत्यस्वरूपत्वस्यतात्त्विकत्वापातस्यतवप्रतिकूलत्वात् । ननुभेदखंडनयुक्तयआभासरूपाःनिराकरणानर्हाःकिमितिनिराकृताइत्यतआह ॥ नह्यत्रेति ॥ यद्यजातिरूपाःयुक्तीःपरेऽवक्ष्यन् तर्ह्येताएवनिराकरिष्यामः । नचैवंअतोयंयक्षानुरूपोबलिरितिन्यायेनतथाविधाअपिनिराकृताः । समयपादीयानुव्याख्यानंसंमतयति ॥ तदुक्तमिति ॥ अनात्माश्रयंमृत्तुल्याभित्तिरित्यभ्युपेत्ययः । भित्तेरात्माश्रयंप्राहहतवाक्यस्तथास्तुसः ॥ ७ ॥ विशिष्यभेदखंडनोद्धारः ॥ १९ ॥ ७ ॥ भेदहीनेत्विति ॥ क्वचिद्भेदहीनेप्यपर्यायेतिपाठः । सनयुक्तः । सुधायांतुशब्दोऽवधारणइतिव्याख्यानात् । अपर्यायशब्दांतरनियामकइत्यशेषभेदकार्यनिर्वाहकत्वोपलक्षणं । अनेनैवविशेषलक्षणंचोक्तंभवति । भेदहीनेप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तंविशेषइति ॥ विशेषोनामेति ॥ अभिन्नेपिविशेषकत्वाद्विशेषसंज्ञः । नकेवलंभेदभेदिनोरेववि

न्यायामृ० शेषोंगीक्रियतेऽपितुसर्वत्रापीत्याह ॥ [१३५।१६] सोस्तीति ॥ नन्वखंडवादेज्ञानानंदपदयोःपर्यायत्वेपिसखंडवादेज्ञानत्वानंदत्वयोःप्रवृ तरंगिणी

॥ ५९ ॥ त्तिनिमित्तयोःसत्वान्नज्ञानानंदपदयोःपर्यायत्वप्रसंगोतःसखंडमतेविशेषांगीकारोऽप्रयोजनइत्यतआह ॥ [१३५।२१] सखंडेति ॥ शब्दा विशेषस.

[१३५।२४] श्रयत्वादन्यदिति ॥ आकाशत्वस्याजातित्वेनशब्दाश्रयत्वरूपस्याकाशत्वस्याकाशपदेनप्रतिपादनात् । आकाशशब्दाश्रय

शब्दयोःपर्यायत्वापातात्सहप्रयोगायोगः । नचव्याख्यानव्याख्येयभावादिनातदुपपत्तिः । आकाशत्वशब्दाश्रयत्वयोरविशे २ । १६

षेतद्द्वारकाकाशादिशब्दानांव्याख्येयत्वाद्यनुपपत्तेः । अज्ञातज्ञातयोर्व्याख्येयव्याख्यानरूपत्वात् ॥ [१३५।२४] एकतरेति ॥ एकपरिशेष

इत्यर्थः । तेनज्ञानानंदयोर्भेदाभावेएकतरत्वमेवासिद्धंद्वयोर्विधानेतरविधानादितिनिरस्तं ॥ [१३६।६] धर्माणामनेकत्वंचेति ॥ चैत

न्यमेकंसत्यत्वादीन्यनेकानीतिसंख्यावैलक्षण्यमनेकत्वं ॥ [१३६।६] अनुवादइति ॥ तथाचनधर्मादौश्रुतेस्तात्पर्यं ॥ [१३६।६] अत्यंतभेदेति ॥

तथाचभेदाभेदयोरनुज्ञानाद्धर्मधर्मिभावादियुज्यतइत्यर्थः ॥ [१३६।७] लोकतएवेति ॥ गुणगुणिनोरत्यंतभेदाभावस्यनीलोघटइत्या

दिनालोकतएवसिद्धेर्नतत्रश्रुतितात्पर्यं ॥ [१३६।७] भेदाभेदौचेति ॥ तथाचएवंधर्मानितिश्रुतिर्नभेदाभेदावनुजानातीत्यर्थः ॥ त

[१३६।१६] स्यैवस्वभावविशेषस्येति ॥ तथाचममतप्रवेशः । ननुतत्तदसाधारणस्वरूपमेवस्वभावविशेषशब्देनमयोक्तंनतुत्वदुक्तोवि

शेषइतिनत्वमतप्रवेशः । मैवं । विशेषंविनास्वरूपासाधारण्यानुक्तेः ॥ [१३६।१७] विशेषाभावइति ॥ एतेनस्वनिर्वाहकशब्दस्यस्वेत ॥ २३३ ॥

रानपेक्षव्यवहारविषयत्वमर्थइतिनिरस्तं । अविरोधायस्वेतरापेक्षायाआवश्यकत्वात् ॥ [१३६।१८] स्वनिर्वाहकश्चेतीति ॥ नविशेषेस्व

स्यनिर्वाहकत्वंविशेषांतरंविनानुपपन्नमितिकथंनानवस्थेत्यतआह ॥ [१३६।१८] तस्यतथात्वंचेति ॥ वैशेषिकाभिमतांत्यविशेषवदयंध
र्मिग्राहकमानेनताद्दक्स्वभावतयासिद्धः । नहिस्वयमनुपपन्नमनुपपत्त्यंतरशांत्यैप्रभवतीत्यर्थः ॥ [१३६।१९] प्रमितभेदइति ॥ मुख्यसं
भवेप्रतिनिधेरनादरणीयत्वादित्यर्थः । ननूभयोरपिभेदकार्यकारित्वान्नमुख्योभेदइत्यत्रमानमस्ति । मैवं । सर्वाविवादस्यैव
मानत्वात् । नहिविशेषेसर्वाविवादोस्ति । सर्वसंकरवादिनाभेदवन्मिथ्याभूतस्यापिविशेषस्यानंगीकारात् ॥ [१३६।२०] एतेनेति ॥ भेदा
संभवेविशेषस्यग्राह्यत्वकथनेन ॥ [१३६।२०] अभेदकार्यंत्विति ॥ एतावतापिविशेषसिद्धिः अभेदस्यभेदस्यवाप्रतिनिधिरितिवादांतर
मवशिष्यतइत्यपिबोध्यं ॥ [१३६।२१] एवंचेति ॥ ननुत्रिष्वप्यनुमानेष्वर्थांतरं । अविद्यादेःसर्वत्रनियामकत्वसंभवात् । मैवं । त्वदभि
मताविद्यायाअद्याप्यजीवनान्मोक्षआनंदप्रकाशस्याभावापाताच्चेत्युक्तत्वात् ॥ [१३७।४] घटतद्धर्मिकेति ॥ घटतद्धर्मिकान्योन्याभा
वबुद्धौसमवायादिरूपःस्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगाभ्यामन्यःसंबंधोनविषयइति तंतुपटादिबुद्धितोस्यावैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥
[१३७।१०] तंतुपटादिबुद्धावपीति ॥ तथाचतंतुपटादिबुद्धेःकुंडबदरादिबुद्धितोवैलक्षण्यंनस्यात् ॥ [१३७।११] पुरोवर्तिनेति ॥ यथेदंपदार्थेनघ
टस्याभेदोभासते गजाश्वादिनाचसेनायास्तथातंतुभिःपटस्यशुक्लादिभिश्चाभेदोभासते ॥ [१३७।१२] पटशुक्लयोरिति ॥ पटशुक्लयोरैक्यं
विनापटत्वशुक्लयोरेकस्थत्वासंभवात् ॥ [१३७।१३] अन्यथेति ॥ धर्म्यभेदंविनापिधर्मयोरैकाधिकरण्ये ॥ [१३७।१३] क्वापीति ॥ अयंघटइत्यादा

वपिघटत्वेदंत्वादेरैकाधिकरण्यमात्रं नत्विदंघटयोरभेदइतिस्यात् ॥ [१३७।१३] घटःपटोनेतीति ॥ अत्रापिघटत्वपटत्वयोरेकस्थत्वनिषेधएव नतुघटपटयोर्भेदोविषयःस्यात् । ननुदंडीचैत्रइत्यत्रदंडित्वचैत्रत्वयोरेकस्थत्वेपिनदंडिचैत्रयोरैक्यमतआह ॥ [१३७।१३] दंडीति॥ [१३७।१४] शुक्लवानेवेति ॥ एवंचशुक्लःपटइत्यादिनानपटस्यशुक्लरूपाभेदःसिध्यतीतिभावः ॥ [१३७।१५] शुक्लंरूपमित्यत्रेति ॥ नचैवंशुक्लःपटइतिवच्छुक्लंरूपंपटइत्यपिस्यादितिवाच्यं । प्रतीत्यापादनइष्टापत्तेः शुक्लत्वरूपत्वाभ्यांयुक्तस्यपटाभेदप्रतीत्यंगीकारात् । व्यवहारेरूपशब्दाप्रयोगस्त्वव्यावर्तकत्वात् । उपरंजकत्वेप्यसाधुत्वात् ॥ [१३७।१५] अन्यथेह्यापीति ॥ शुक्लःपटइत्यस्यपटेशुक्लरूपाभेदोनविषयः किंतुशुक्लवदभेदइत्यंगीकारेनायंदंडःकिंतुदंडीतिवत्नायंशुक्लःकिंतुशुक्लीतिधीःस्यात् । नहियावद्द्रव्यभाविशुक्लेकदाप्येवंप्रतीतिरस्ति । ननुशुक्लःपटइतिप्रतीतौमतुब्लोपसत्त्वेनशुक्लवदभेदप्रतीतिमंगीकुर्वाणंप्रतिशुक्लीपटइतिप्रतीत्यापादनमनुकूलमेव । नहिशुक्लवान्शुक्लीतिप्रतीत्योर्विषयभेदोस्तीत्यतआह ॥ [१३७।१५] मतुब्लोपादिकल्पनंत्विति ॥ तथाचप्रतीतौमतुब्लोपादेरभावाच्छुक्लरूपाभेदएवशुक्लःपटइत्यत्रभासते ॥ [१३७।१६] पटस्यशौक्ल्यमिति ॥ यद्यपिपटस्यशौक्ल्यमित्यत्रनपटशुक्लयोर्भेदशंका । षष्ठ्याःशौक्ल्यव्यतिरेकाविषयत्वात् । तथापिशुक्लंरूपमेवपटेशुक्लपदप्रवृत्तिनिमित्तं । तदेवचशौक्ल्यमितिभेदशंका । ननुपटशुक्लादीनांसत्यप्यभेदेकाल्पनिकभेदमादायतथाव्यवहारोपपत्त्याविशेषासिद्धिरित्यतआह ॥ [१३७।२०] नचायंभेदइति ॥ ननुफलवले

[१३७।२१]

नकाल्पनिकभेदस्यसामानाधिकरण्यादिव्यवहारंमात्रनिर्वाहकस्यकल्पनेनविपरीतोल्लेखनंप्रत्यहेतुत्वमतआह ॥ भेदाभेदावि
रोधायेति ॥ [१३७।२] तदुक्तमिति ॥ भवेदित्यतःपरं । भावाभावविभागेनयंविनानकथंचन । एतादृशेविशेषेस्मिन्कोद्वेषोवादिनां
भवेदित्युक्तं । ननुवस्तुभिरभिन्नविशेषस्यसर्ववस्तुष्वेकत्वेवस्तूनामैक्यापत्तिः । मैवं । प्रतिवस्तुनानाविशेषांगीकारात् । एकत्रा
पिवस्तुनियावंतोव्यवहारास्तत्रतावतांविशेषाणामंगीकाराच्च । विशेषविशेषिणोर्विशेषाणांचनमिथोविशेषांतरमंगीक्रियतेतोना
नवस्था । तदुक्तमनुव्याख्याने । विशेषास्तेह्यनंताश्चपरस्परविशेषिणः । स्वनिर्वाहकतायुक्ताःसंतिवस्तुस्वशेषतइति ॥ ७ ॥
॥ ७ ॥ विशेषसमर्थनं ॥ १८ ॥ ७ ॥ [१३८।१५] असाधारण्यादिति ॥ धर्मिसमसत्त्वभेदस्यघटादौसत्त्वेपितत्रसार्वज्ञरूपहेतोरभा
वात् ॥ [१३९।१३] आभाससाम्यादिति ॥ शरीरात्मसंयोगाधारत्वेनहेतुनाऽऽत्मन्यनित्यत्वादेरपिसुसाधत्वात् ॥ [१३९।१७] यत्रहीति ॥ एत
द्व्याख्याख्यातिवाधान्यथानुपपत्तिभंगे ॥ [१४०।१४] यस्यममाज्ञानमिति ॥ नन्वेतावताप्यज्ञानावच्छिन्नएवभेदग्रहोनतुशुद्धे । नहि
सुप्तिकालेअंतःकरणानवच्छिन्नत्ववदज्ञानानवच्छिन्नत्वमप्यस्तीत्यतआह ॥ [१४०।१५] अज्ञानाद्याश्रयाभेदेनचेति ॥ यादृशंचैतन्य
मज्ञानाश्रयस्त्वयोच्यते तस्यनिर्दुःखात्भेदप्रतीतेः । नह्यज्ञानावच्छिन्नमज्ञानाश्रयः । नन्वज्ञानाश्रयशुद्धान्निर्दुःखस्यशुद्धस्य
कथंचिद्भेदःसिध्यतिनतुजीवादतआह ॥ [१४०।१५] संसाराधारस्येति ॥ ममतेजीवस्यैवसंसाराधारत्वाज्जीवएवनिर्दुःखेश्वरभेदःप
र्यवस्यति । तवतुजीवगतशुद्धांशस्यशोधिततत्वंपदार्थरूपनिर्दुःखेनभेदःइतिजीवब्रह्मभेदसिद्धिः । शोधिततत्वंपदार्थयोर्भेदपर्य

जी. ब्र. भे.
२ । १८

वसानात् ॥ चैतन्यांतरादिति ॥ चैतन्यसामान्यादित्यर्थः । चैतन्येचैतन्यविशेषभेदसत्त्वेपितत्रतत्सामान्यभेदस्यमयाप्यनंगीकारात् । एतेनचैतन्यस्यचैतन्याद्भेदोनास्तीत्येतदस्मदनुकूलं भवत्प्रतिकूलंच । नहिभवतांचैत्रमैत्रादिचैतन्यानामैक्यमितिमतमितिनिरस्तं ॥ ७ ॥ भेदपंचकेप्रत्यक्षं ॥ १७ ॥ ७ ॥ तात्विकत्वगर्भसाध्यस्याप्रसिद्धिंपरिहरति ॥ नचाप्रसिद्धेति ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदइति ॥ एतच्चोपलक्षणं । जीवब्रह्मणोरतात्विकभेदेपीतिद्रष्टव्यं ॥ तद्विपर्ययस्येति ॥ अतात्विकभेदविपर्ययस्य ॥ अदृष्टद्रव्येति ॥ यथाहीच्छायाअष्टद्रव्याश्रितत्वेबाधकादष्टद्रव्यातिरिक्तंद्रव्यमप्रसिद्धमपिसिध्यति तथाऽभेदेऽतात्विकभेदेचबाधकात्तात्विकभेदोप्रसिद्धएवसिध्यति ॥ प्रतियोगिज्ञानाबाध्येति ॥ प्रतियोगिज्ञानबाध्यत्वसामान्यरहितेत्यर्थः । तेनयत्किंचिदभेदासिद्धिरितिपरास्तं ॥ निरशिष्यतइति ॥ निर्दुष्टानुमितिविषयत्वेनप्रामाणिकतयासिध्यतोभेदस्यमिथ्यात्वायोगादितिवक्ष्यते ॥ नापीति ॥ ब्रह्मसमसत्त्वभेदस्यैतदनुमानात्पूर्वमसिद्धेः ॥ उभयत्रेति ॥ जीवभेदस्यघटसमसत्त्वभेदस्यचघटेसत्त्वेनतत्रहेत्ववृत्तेरसाधारण्यं ॥ अपरेत्वित्यादि ॥ ननुसार्वज्ञाभावरूपव्यापकव्यतिरेकेणसार्वज्ञेनव्याप्यस्यैक्यस्यव्यतिरेकोभेदःपक्षेसिध्यतु तस्यतात्विकत्वंतुकुतः । मैवं । व्यापकव्यतिरेकेणव्याप्यव्यतिरेकस्यसाध्यमानत्वात् । मिथ्याभेदस्यैक्यव्यतिरेकित्वाभावात् । शुक्तौशुक्त्यैक्येसत्यपिमिथ्याशुक्तिभेदस्यसत्त्वात् ॥ दुःखानुभवितृत्वादिति ॥ ननुसर्वानुभवितरिहेतोरसिद्धिः । स्वनिष्ठेतिविशेषणेजीवेव्यभिचारः । दुःखस्यांतःकरणधर्मत्वात् । दुःखकृतविक्रियायादुः

स्वानुभवितृत्वार्थत्वात् । निरसिष्यमाणत्वाच्च ॥ कल्पितमिथ्या[१४४।३]त्वादिनेति ॥ ननुमिथ्यात्वंप्रतिहेतोर्दृश्यत्वादेःस्वसमसत्ताकसाध्यसाधकतयाप्रातिभासिकत्वरूपकल्पितमिथ्यात्वासिद्धिः । किंतुव्यावहारिकंमिथ्यात्वंसिध्यति । मैवं । जीवब्रह्मभेदस्यव्यावहारिकत्वेनतदैक्यस्यतात्विकत्ववन्मिथ्यात्वस्यजगतिव्यावहारिकत्वेनतत्सत्यत्वस्यतात्विकत्वापातात् । ननुजीवब्रह्मशब्दाभ्यामुपहितचैतन्यस्यपक्षत्वेतत्रधर्मिसत्त्वभेदसाधनेपिनभेदस्यतात्विकत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ [१४४।५]अत्रचेति ॥ शोधिततत्त्वंपदार्थयोर्ब्रह्मजीवपदाभ्यामभिधानात्तात्विकभेदसिद्धिः । ननुशोधितेतत्रधर्मित्वाभावाद्बाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ [१४४।८] नचेति ॥ [१४४।९]व्याघातादिति ॥ नचसर्वनिषेधस्यब्रह्मस्वरूपत्वेननव्याघातः सर्वनिषेधश्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वपर्यवसानेनतयाभेदविरोधिसर्वनिषेधासिद्धेः ॥ संबंधिशब्द[१४४।९]त्वादिति ॥ नन्वनुमानेशब्दस्वभावोपन्यासोनयुक्तः । मैवं । परार्थानुमानेशब्दस्वभावप्रयोजकतायाउक्तत्वात् ॥ ना[१४६।८]जातएकोन्यंहंतीति ॥ वृश्चिकादीनांजन्मनास्वमात्रादिहंतृत्वं भटानांत्वेकस्यांसमरभूमौघटितानांहंतृत्वमितिलोकेदृष्टत्वात् । परस्परहंतृधर्माश्रयत्वंजीवब्रह्मणोर्भेदासाधकमित्यर्थः । अयंन्यायस्तुजयतीर्थाचार्यकृतवादावल्यांतत्वप्रदीपिकायांचतुर्थपरिच्छेदेचलिखितः ॥ ७ ॥ ७ ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदेऽनुमानानि ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ चंदनप्र[१४९।१]भवेति ॥ दुःखाननुसंधातृत्वमात्रस्यपक्षेऽसिद्ध्यातद्वारणांयमैत्रानुसंहितेतिविशेषणस्योपादानेपिनदोषः । तस्यविशिष्टाभावसंपादकत्वेनहेत्वंतरत्वात् । नचाननुसंधातृत्वमुपाधिः । जीवानामन्योन्यंभेदाभावमतेव्यतिरेकहीनत्वात् ॥ स्वप्रतियोगिता[१५०।३]वच्छेदकेति ॥ अत्रआधारांतेनवद्धत्वमुक्तं । भेदवन्निष्ठत्वंचभेदसमानदेशत्वं । तेनध्वंसस्यप्रतियोगिता

वच्छेदकंननानाबंधानुगतवंधत्वं । तस्यसामान्याभावत्वाभावादितिपरास्तं । नवाबंधप्रतियोगिकभेदवतिकालादौध्वंसस्यवि
द्यमानत्वेनार्थांतरं । नचदुःखनिगडसाधारणवंधत्वासंभवः । वंधत्वप्रकारव्यवहारविषयत्वादेःसंभवात् ॥ [१५१।३] आत्मप्रतियो
गिकेति ॥ नचजडत्वमुपाधिः । व्यतिरेकहीनत्वात् ॥ [१५१।४] आकाशइति ॥ कालभेदंपरमाणुभेदंचादायसिद्धसाधनवारणाय
विशेषगुणविभुपदे । नचशब्दानाश्रयत्वमुपाधिः । अव्यतिरेकत्वात् । ननुकेचिन्मतीयानुमानत्रयेपिकल्पितव्यक्तिभेदेनापि
जातेरुपपत्त्यातात्विकव्यक्तिभेदापर्यवसायित्वेनार्थांतरमतआह ॥ [१५२।११] जातेरिति ॥ [१५२।११] अन्यथेति ॥ ननुजातेर्व्यक्तिभेदसमान
सत्ताकत्वनियमेनप्रातिभासिकभेदस्यव्यावहारिकजातिंप्रतिबाधकत्वंभविष्यति । मैवं । व्यधिकरणत्वात् । अभेदस्यजात्य
दूषणत्वेमयापादितेत्वयाभेदस्यदूषणत्वोपपादनात् । ननूक्तरीत्याकाशत्वमपिजातिःस्यादितितात्विकानेकाकाशसिद्धिःस्याद
तआह ॥ [१५२।१] आकाशत्वादिकंत्विति ॥ ७ ॥ जीवानामन्योन्यंभेदेऽनुमानानि ॥ १९. ॥ ७ ॥ [१५२।११] चक्षुरादिकरणभेदव
दिति ॥ नन्वन्यंकरणभेदेनतथाऽदर्शनेप्यंतःकरणभेदस्यतदैक्याध्यासापन्नेऽननुसंधानप्रयोजकत्वंकल्प्यते अन्यथाब्रह्मैक्य
स्यजीवेश्रुतिसिद्धतयासर्वानुसंधानापत्तेः । मैवं । जीवब्रह्मभेदस्यैवश्रुतिसिद्धतयातद्भेदेप्यननुसंधानोपपत्तेः ॥ [१५२।११] प्रत्यहमिति ॥
ननुसंस्कारात्मनास्थितस्यैवपुनरुद्बोधेनतत्रांतःकरणभेदाभावः । मैवं । संस्कारस्यानंतःकरणत्वेननुसंधानप्रसंगात् । तत्त्वेसु
सौल्यानुपपत्तेः ॥ [१५२।१२] सुसंप्रलीनेति ॥ ननुतेषामनुसंधानप्रयोजकांतःकरणैक्याध्यासरूपसामग्रीविरहान्नसंसारिदुःखानुभवः ।
नहिप्रतिवंधकमात्रेणकार्यविरहः । किंतुसामग्रीविरहेणापि । मैवं । मुक्तौस्वरूपसुखाननुसंधानस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ [१५२।१३] मुक्ता

विति ॥ नचतस्याजन्यत्वेनांतःकरणानपेक्षा । सुखादिसाक्षिणोपितत्वात् ॥ [१५२।१५] उक्तरीत्येति ॥ चक्षुरादिभेदवदित्यर्थः ॥
[१५३।१] मुक्तस्येति ॥ ननुवैषयिकसुखाद्यनुसंधानेऽविद्यैकत्वस्यतंत्रत्वेनस्वप्रकाशस्वरूपस्फुरणेतदनपेक्षेतिनस्वरूपसुखाननुभवप्र
संगः । मैवं । मोक्षकालीनसुखस्फुरणस्येदानीमपिसत्त्वापातात् । नन्वविद्यातन्निवृत्त्योर्बंधमोक्षयोःशुद्धगतत्वेपिदुःखाद्यनुसं
धातृत्वमुपहितएवेतिनशुद्धभेदापादकमित्यतआह ॥ [१५३।७] दुःखानुसंधानरूपस्येति ॥ [१५३।७] निवृत्तिरेवेति ॥ ननूपाधेःकल्पितत्वेन
निवृत्तावप्युपधेयस्याकल्पितत्वात्तदनिवृत्तेस्तस्यमोक्षान्वयितोपपद्यते । मैवं । घटेनिवृत्तेघटाकाशस्येवोपाधिनिवृत्तानुपहित
स्वरूपस्यापिनिवृत्त्यवश्यंभावात् ॥ [१५३।९] प्रतिबिंबस्येति ॥ तद्वस्त्वंतरत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ [१५३।१०] एतेनेति ॥ तत्वज्ञानेन
भोक्तुर्निवृत्तिरेव नतुमुक्तिरित्यापातेन । ननुदुःखाद्यनुसंधातृत्वरूपःसंसारःशुद्धगतएव । नचतस्यसर्वजीवदुःखानुसंधाना
पत्तिः । कल्पितभेदादननुसंधानोपपत्तेरतआह ॥ [१५३।११] शुद्धचिन्मात्रेति ॥ [१५३।१३] धर्मिज्ञानाबाध्यत्वमिति ॥ ननुव्यवस्थायाःस्वस
मानसत्ताकभेदकार्यत्वेननतयाभेदस्यधर्मिज्ञानाबाध्यत्वाक्षेपः । मैवं । यस्मिन्धर्मिणियत्स्वकार्यकारितत्तद्धर्मिज्ञानाबाध्य
मितिव्याप्तिबलेनतदाक्षेपसंभवात् ॥ [१५३।१३] अभेदस्यत्विति ॥ पूर्ववद्व्याप्तिबलेनाभेदस्यमिथ्यात्वं ॥ एतेननेत्राद्यवच्छिन्नस्येति ॥ [१५४।१]
हस्ताद्यवच्छिन्नस्याप्यनुसंधानस्यानुभवसिद्धत्वेननेत्राद्यवच्छिन्नस्यशब्दाद्युपलंभतदुपलंभजन्यसुखाद्यनुसंधानस्यचसत्त्वेनतद

ननुसंधानमसिद्धमित्यर्थः । सोहमितिद्रष्टुःशब्दानुसंधानवच्चेतनैक्येसतिशरीरभेदेप्यनुसंधानानुभवाच्छरीरांतरेऽननुसंधानमसिद्धमित्यर्थः ॥ [१५४।१३] अंतःकरणस्येति ॥ अंतःकरणतदवच्छिन्नज्ञानांभिन्नत्वान्नानुसंधानं ॥ [१५४।१३] शुद्धब्रह्मगतत्वोक्तेरिति ॥ बंधमोक्षयोःसामानाधिकरण्यानुरोधेनत्वयाशुद्धएवानुसंधानात्मकभोगस्यवाच्यत्वात् । ननुशुद्धेऽविद्याभोगस्त्वंतःकरणावच्छिन्ने । मैवं । चोरापराधेनमांडव्यनिग्रहवद्व्यधिकरणत्वेननिरस्तत्वात् ॥ [१५४।१७] तद्द्वारेति ॥ अविद्यावच्छिन्नद्वारेत्यर्थः ॥ शुद्धनि[१५४।२०]ष्ठत्वापत्तेश्चेति ॥ यत्त्वविद्यावच्छिन्नद्वाराशुद्धेऽनुसंधातृत्वमिष्टमेव । अनेनजीवेनेत्यादिश्रुतेरिति । तन्न । नित्यमुक्तत्वादिश्रुतेर्निर्विषयत्वस्यमुक्तोपसृप्याभावस्यचप्रसंगस्योक्तत्वात् ॥ [१५५।१] आत्मभेदइति ॥ ननुतवात्मभेदइवावच्छेदकाज्ञानादिभेदेनममव्यवस्थोपपत्तिः । मैवं । चेतनैक्येसत्यज्ञानादिभेदस्यहस्तादिभेदवदननुसंधानाप्रयोजकत्वस्यबहुकृत्वउक्तत्वात् ॥ के[१५५।५]नचिदिति ॥ तत्त्वप्रदीपिकाकृता ॥ [१५५।८] नाजातइतीति ॥ नाजातएकोन्यंहंति नाप्यन्याधारइतिन्यायस्तुव्याख्यातः ॥ [१५५।९] तदुक्तमिति ॥ उपाधिखंडनइतिशेषः ॥ [१५५।९] सुखदुःखादीति ॥ चैतन्यैक्येसत्यंतःकरणाद्युपाधिभेदमात्रात्सुखदुःखादिभोगोभेदेन नदृश्येत । हस्तपादादिगतभोगवत् । यद्यपिसत्योपाधिकृतसत्यभेदेदूषणतयेदंटीकायांव्याख्यातं तथापिस्वाभाविकेचैतन्यैक्येसतिसत्येभेदेपिनाननुसंधानंयुज्यते किंपुनःकल्पितेभेदइत्यत्रतात्पर्यं ॥ [१५५।१३] नानादेहगेति ॥ स्वरूपैक्येसतिनानादेहगतसु
खाद्यनुसंधानंसोभर्यादेर्योगिनोदृष्टमतस्तदेवानुसंधानेप्रयोजकं । ननुनानादेहगभोगानुसंधानंयोगिनोस्तीत्यत्रनमानं परबु

द्धेरप्रत्यक्षत्वादतआह ॥ नचेदिति ॥ भोगंविनानानादेहधारणेप्रयोजनाभावात्प्रेक्षावतोयोगिनोनानादेहेच्छानस्यात् । अतो
स्त्येवयोगिनोनानादेहगभोगानुसंधानमित्यनुमीयतइत्यर्थः । स्वाधिकरणेस्वकार्याकारिणऐक्यस्यमिथ्यात्वंस्यादित्यत्रसंमति
माह ॥ अनुसंधानरहितमिति ॥ ननुनिरंशेप्याकाशेयथोपाधिसंबंधस्तथाचैतन्येपिस्यादतआह ॥ एवमिति ॥ गगनादा
वपिस्वाभाविकांशभेदेसत्येवोपाधिःसंबध्यते ॥ नचेदिति ॥ स्वाभाविकांशोगगनादौनांगीक्रियतइतिचेत्तर्ह्युपाधिसंबंधस्तत्रै
कदेशेवाभवति सर्वस्मिन्वा । आद्येत्वन्मतेगगनेस्वाभाविकांशाभावेनानवस्था । अंत्येनभेदकः ॥ ६ ॥ आत्मभेदेऽनुकूल
तर्काः ॥ २० ॥ ६ ॥ ब्रह्मजीवोवेति ॥ नचपरिच्छिन्नत्वंजडत्वंवोपाधिः । ब्रह्मणिसाध्याभावनिश्चयेनव्यतिरेकहीनत्वात्
॥ तत्वतःशुक्त्यभिन्नोनेति ॥ नचतत्वतःशुक्त्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासाध्याप्रसिद्धिः अद्वैतमतेब्रह्मणिद्वैतमतेचशु
क्तौतत्प्रसिद्धेः ॥ अनात्मेति ॥ ईशभेदेनार्थांतरवारणायांतर्गणिकेति । नन्वेकत्रघटेकल्पितायेऽनेकेघटास्तेषुस्ववृत्तिधर्मान
धिकरणघटज्ञानबाध्यभेदवत्सुव्यभिचारः । मैवं । आरोपितघटावृत्तिधर्मवत्त्वस्याधिष्ठानभूतेघटेऽसिद्धेः । ननुयत्किंचित्स्व
वृत्तिधर्मानाधारोक्तौघटत्वानधिकरणपटज्ञानाबाध्यभेदेनात्मज्ञानबाध्येनार्थांतरं । स्ववृत्त्यशेषधर्मानाधारोक्तौतवमतेब्रह्मणो
पिवाच्यत्वादिकेवलान्वयिधर्माधारत्वेनसाध्यासिद्धिः । मैवं । तादृशज्ञानबाध्यत्वानांसामान्याभावस्यसाध्यत्वान्नार्थांतरं ॥
स्ववृत्तीत्यादि ॥ स्वशब्देनघटादिःतदवृत्तिधर्माधिकरणंचैत्रःतत्प्रतियोगिकश्चैत्रज्ञानाबाध्योयश्चैत्रभेदःतदधिकरणंयोमैत्रः

घटाद्यवृत्तिधर्माधिकरणंचतत्प्रतियोगिकोमैत्रज्ञानावाध्यश्चयोमैत्रभेदःतदधिकरणं । एतेनघटादीनामात्मनःसकाशादात्मनां
चमिथोभेदःसिध्यति । नचाजडत्वमुपाधिः । उपाधिव्यतिरेकवतिजडेसाध्यव्यतिरेकानिश्चयात् ॥ जीवस्यंब्रह्मतइति ॥
नचात्रजीवत्वानधिकरणेत्यंपिसाध्येविशेषणंदत्वाजीवब्रह्मभिन्नात्मनोपिसाधनप्रसंगइतिवाच्यं । वाधात्तदसिद्धेः । जीवब्रह्म
जडानांतद्भेदानांचोभयसिद्धानांतात्विकत्वमात्रस्यसाधनान्नातिप्रसंगः । जीवाज्जडस्यभेदसिध्यर्थमस्यांदीतिविशेषणं । एवम
ग्रेपिवोध्यं ॥ ब्रह्मप्रतियोगिकेत्यादि ॥ आद्यमधिकरणांतंजीवस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदसिध्यर्थं अस्त्वाद्यनधिकरणमितिज
डात् आंतर्गणिकभेदवदितिजीवांतरात् । एवंचब्रह्मजडजीवांतरेभ्योभिन्नांज्जीवात्पृथिव्यांभेदःसत्यंतेनसिध्यति । द्वितीये
नास्त्वादीत्यनेनेश्वरस्यजडभेदः । तादृशादीश्वराद्भेदःपृथिव्यांसिध्यंतीतिपंचापिभेदायुगपत्सिध्यंतीत्यर्थः ॥ भेदहीनमिति ॥
नचमुक्त्यसहवृत्तित्वंजडत्वंचोपाधिः । व्यतिरेकहीनत्वात् । मुक्तिकालेसांध्याव्याप्तेश्च ॥ स्वाबाध्येति ॥ नचानात्मविष
यत्वमुपाधिः । व्यतिरेकहीनत्वात् ॥ घटसंसर्गेति ॥ नचकाल्पनिकाभावस्यकालत्रयवृत्तित्वसंभवेनसिद्धसाधनं । काल्प
निकस्यस्वरूपेणात्यंताभावप्रतियोगितयाएककालसंबंधस्यापितत्राभावात् । ननुघटसंसर्गानवच्छिन्नेतिवत्तादात्म्यानवच्छिन्ने
त्यपिविशेषणंदत्वापंचमाभावसाधनस्यापिप्रसंगइत्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ समानाधिकरणेति ॥ मिथ्यात्वेनोभयसिद्धभे
दव्यावृत्तयेऽवाध्यांतंभेदविशेषणं ॥ ७ ॥ ७ ॥ भेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥ ७ ॥ सिद्धोभेदइति ॥ नचश्रुत्यादिषु

काल्पनिकभेदएवोच्यते । स्वतःप्रमाणश्रुत्यादिसिद्धस्यभेदस्यकाल्पनिकत्वायोगात् । सत्यत्वेबाधकाभावाच्च । अनुपदमेव
निरसिष्यमाणत्वाच्च ॥ [१५।१।१३] जीवत्वावच्छिन्नेति ॥ स्वप्रत्यक्षेणस्वस्मादीशस्यभेदसिद्धावपिपरजीवात्तदसिद्ध्यानानुवादःश्रुतिरि
[१५।१।१३] त्यर्थः ॥ नहिंस्यादित्यादीति ॥ एतच्चसर्वंव्याख्यातंमिथ्यात्वानुमानस्यागमबाधप्रस्तावे ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेरनुवादकत्व
भंगः ॥ २२ ॥ ७ ॥ [१६।१।२] स्वर्गाद्यभावोक्तेरिति ॥ नचात्रदैनंदिनसर्गाद्यसंबंधप्रतिपादनेनावांतरमुक्तावप्युपपत्तिः । सामा
न्यतःसर्गप्रलयमात्रनिषेधश्रवणात् ॥ [१६।१।३] मायानिषेधाच्चेति ॥ नचमायाशब्दोमात्सर्यादिपरःनमूलमायापरः । मुख्यार्थहानेः ।
किमुतापरइतिकैमुत्येनसत्त्वादिराहित्योक्तेश्च ॥ [१६।१।५] शुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्चेति ॥ नचात्रसर्ववैषयिकसुखानांब्रह्मानंदेंत
र्भावकथनपरत्वान्नैतद्बलेननानाकामावाप्तिःशुद्धज्ञानफलं । तस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च ॥ [१६।१।५] त्वयापीति ॥ नचभूमवि
द्यावाक्योपक्रमोक्तप्राणविद्याफलमिदंनतुभूमविद्यायाइतिवाच्यं । भूमविद्याफलोक्त्यवसरेउक्तत्वात् । नचेदंभूमविद्यास्तुति
मात्रंनतुफलोक्तिरितिवाच्यं । नपश्योमृत्युंपश्यतिनरोगंनोतदुःखतांसर्वंहपश्यःपश्यतिसर्वमाप्नोतिसर्वशइतिसएकधाभवती
त्याद्युक्त्वासर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइत्यादिनोक्तानांमृत्युराहित्यादीनामप्यफलत्वापत्तेः ॥ [१६।१।७] परंज्योतिरिति ॥ नचात्रजक्षणप्रभृ
तीनामिवगर्भत्वेनत्वदभिमतभेदगर्भक्रीडादीनांपरममुक्तिफलत्वाभावइतिवाच्यं । इवशब्दाश्रवणात् । सउत्तमपुरुषइत्युक्त
व्या० १६६ मत्वस्यापितत्रोक्तस्यासिद्ध्यापाताच्च ॥ [१६।१।८] तदाविद्वानिति ॥ साम्यपदोदितभेदस्यकर्मक्षयरूपपरममुक्तिसमानकालीनत्वमु

 च्यते । नचपरमसाम्यमैक्यमेव । अशब्दार्थत्वात् ॥ [१६।१८] जुष्टमिति ॥ नचदेहान्यत्वमेवान्यशब्दार्थः । संकोचेमानाभावात् ।
॥ ६५ ॥ अन्यशब्दस्यान्यत्रैवप्रसिद्धेश्च । तथाचभेदज्ञानस्यशोकापायरूपमोक्षहेतुत्वमवगम्यते ॥ ७ ॥ ७ ॥ भेदश्रुतेर्व्यावहारिक
भेदपरत्वभंगः ॥ २२ ॥ ०७ ॥ [१६।१३] शब्दांतरादिभिरिति ॥ शब्दांतराभ्याससंख्यागुणप्रकरणांतरसंज्ञाभिः ॥ [१६।१३] एषएवेति ॥ जीवेश-
प्रबोधयत्युत्तिष्ठतिपदाभ्यांप्रबोधयिताउत्थाताचभिन्नःप्रतीयते ॥ [१६।१४] विरुद्धार्थेति ॥ विरुद्धार्थायेधातवःतेभ्योनिष्पन्नंयदाख्या २ । २४
तंतद्विशिष्टंयच्छब्दांतरंयजतिददातीत्यादितेभ्योयथायागदानेभिन्नेतथेत्यर्थः । द्वितीयस्यद्वितीयपादेचिंतितं । यजतिददाति
जुहोतीतिश्रूयते तत्रयागदानहोमानांभावनाःकिमभिन्नाविधीयंतेउतभिन्नावा । यद्यपिधातुभेदादाख्यातपदानिमिथःशब्दां
तरं तथापिप्रत्ययांशःसर्वत्रैकरूपः । तदर्थभावनातदभेदादभिन्ना । यदिहिधात्वर्थान्प्रतिगुणभूताभावनास्यात्ततस्तेषांधातुभे
देनभिन्नत्वाद्भावनापिताःप्रत्युपादीयमानाप्रतिधात्वर्थंभिद्येत । भावनाप्रधानत्वादाख्यातस्य । तांप्रत्युपादीयमानाधात्व
र्थाःसंहत्यैवतांविशिंषंति । यथारुणयाक्रीणातीत्यादावरुणिमादयःक्रयं । तदुक्तं । भावनाप्रत्ययार्थत्वात्तदेकत्वान्नभिद्यते । गु
णभूताहिधात्वर्थानतांभिद्युःकथंचनेति । तस्माद्यागदानादिधात्वर्थैरेकैवभावनावच्छिद्यतइतिनयागदानादिभावनाभेदइति
प्राप्तेसिद्धांतः । यदिधातुसमुदायात्प्रत्ययःश्रूयते द्वंद्वादिवसुप् यदिवाक्रीणातिरिवगुणादिभ्योविविक्तःश्रूयते । तदासर्वैर्धात्वर्थै ॥ ३३९ ॥
र्भावनाविशिष्येत प्रातिपदिकार्थैरिवसुवर्थः । क्रयइवारुणादिभिःप्रत्येकंतुधातुभ्यःप्रत्ययःश्रूयतइतिनैकभावनासंभवः । त

दुक्तं । प्रत्ययाशःसमानोपिप्रतिधातुप्रयोगतः । तत्तदर्थानुसारेणभावनाभेदमावहेत् । निष्पद्येतसमस्तेभ्योधातुभ्यःप्रत्ययो यदि । ततःसर्वविशिष्टास्यात्द्वंद्वोत्पन्नसुवर्थवत् । यदिचप्रत्ययःशुद्धःसर्वधातुपृथक्कृतः । श्रूयेतक्रयंवत्सर्वैर्विशेष्येतसधातुभि रिति ॥ [१६१।१४] नित्यंःपरोनित्योजीवइति ॥ नित्यशब्दाभ्यासःपरजीवौभिनत्ति । एकेननित्यशब्देनपरेशेनित्यत्वेबोधितेपुनस्तत्रैव नित्यत्वस्यैवबोधितस्यबोधनायोगात् । गुणांतरंविधातुंप्रत्यभिज्ञारूपपुनःश्रुतेरभेदकत्वादप्रत्यभिज्ञायमानेत्युक्तं । अधिकर णंतु । समिधोयजंतितनूनपातंयजति इडोयजतिबर्हिर्यजतिस्वाहाकारंयजतीतिपंचकृत्वःश्रुतयजतिनैकोयागउच्यतेपंचवा । तत्राख्यातभेदाभावाद्धातुभेदाभावाच्चैकएवयागः । तदुक्तं । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दैकत्वंप्रतिष्ठितं । तदेकत्वात्तदर्थोपिनभे दंप्रतिपद्यतइतिपूर्वःपक्षः । सिद्धांतस्तु । यद्येकमेवकर्मस्यात्तर्हितस्यपूर्ववाक्येनविहितत्वात्पुनर्विधानमनुपपन्नं । अतःपुनर्वि धिवशात्कर्मभेदः ॥ [१६२।२०] द्वासुपर्णेत्यादीति ॥ अत्रहिजीवेशगतयासंख्ययैवतयोर्भेदःसाधनीयः । विचारितंचैतत् । सप्तदशप्रा जापत्यान्पशूनालभतें अत्रकिंसप्तदशपशुद्रव्यकएकोयागःकिंवाएकैकपशुद्रव्यकाःसप्तदशयागाइति । तदर्थंविचार्यते । प्रा जापत्यानितिप्रकृत्याप्रजापतिदेवताभिधीयते तद्धितेनपशुर्द्रव्यं वहुवचनेनवहुत्वं । तत्रतद्धितार्थःपशुर्वहुत्वेनप्रथममन्वितः पश्चात्प्रजापतिनादेवतयासंबध्यतेपशुश्चपशुश्चपशुश्चतेषांप्रजापतिर्देवतेतितदावहुभिःपशुभिर्व्यासज्यैकादेवतासंवध्यतइतिद्रव्य देवतासंबंधैक्यादेकोयागोभवति किंवाप्रथमंप्रजापतिनान्वितःपश्चाद्वहुत्वेनसंवध्यतेप्रजापतिर्देवताऽस्येतिप्राजापत्यश्चप्राजाप त्यश्चप्राजापत्यश्चप्राजापत्यावहवइति तदाभिन्नैर्द्रव्यदेवतासंबंधैर्भिन्नाएवयागाःकल्प्यंते । तत्रप्राजापत्यशब्देनदेवतासंबंधोपस

र्जनद्रव्यमेवप्राधान्येनोच्यते यश्चप्रधानंतस्यैवार्थांतरेणवहुत्वेनसंवंधोनोपसर्जनस्यदेवतासंवंधस्य । ननुदेवताविशिष्टंद्रव्यम भिहितंविशिष्टेनैवरूपेणसंख्यान्वयिस्यान्नस्वरूपेण । न । द्वौत्रयइत्यत्रानैकांत्यात् । नहिद्वावित्यत्रद्वित्वविशिष्टेनरूपेणद्विवचना भिहितसंख्यान्वयः । तथासतिद्वावित्यत्रचत्वारःप्रतीयेरन् । एवंत्रयइत्यत्रनव । तस्माद्यथातत्रद्वित्वविशिष्टमपिद्रव्यंद्विशब्देनो क्तंस्वरूपेणद्विवचनाभिहितसंख्यायोगंप्रतिपद्यते तथात्रापितद्धिताभिहितंद्रव्यंस्वरूपेणैववहुत्वंप्रतिपद्यतेनसोपसर्जनं । तस्मा देकंकर्मसप्तदशपशुद्रव्यकमितिपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं । स्वरूपेणैवसंख्यान्वयादेकयागत्वेतत्रप्रकृतिभूतादग्नीषोमीयपशोर्हृद यंजिह्वावक्षोयकृत्वृक्कौसव्यंदोरुभेपार्श्वेदक्षिणाश्रोणिर्गुदतृतीयमितिदैवतानीतिविहितस्यैकस्यैवएकपशुनिष्पन्नावदानगण स्यातिदेशतःप्राप्तस्यानुष्ठानेसप्तदशपशूनांप्राजापत्यत्वंनसंपादितंस्यात् । नचोपदेशेनातिदेशबाधः देवतासंवंधविशिष्टेपशुद्रव्ये सप्तदशसंख्यान्वयांगीकारेतिदेशोपदेशयोरवाधेनैवोपपत्तावतिदेशवाधकल्पनायोगात् । तस्मात्सप्तदशयागाइति ॥ अनश्नन्नि त्यादेर्भेदकस्यगुणांतरस्येति ॥ यथावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्यत्रपूर्वविहितस्यकर्मणःप्रबलगुणावरुद्धत्वात्तत्रस्व निवेशमलभमानःस्वात्मसंगतयेवाजिभ्योवाजिनमित्येतस्यविधेःकर्मांतरोत्पत्तिपरतांकल्पयन्वाजिनाख्योगुणोभेदकोभवति तथाऽत्तीत्यदनाख्यंगुणावरुद्धेजीवेऽनश्नन्नित्यस्यगुणस्यानिवेशादशनाख्योगुणःस्वनिवेशायजीवपरमात्मनोर्भेदमाचष्टे ॥ यतो वाचोनिवर्ततेइत्यादीति ॥ यथाकुंडपायिनामयनेश्रूयतेउपसद्भिश्चरित्वामासमग्निहोत्रंजुहृतीति । अत्रनित्याग्निहोत्रानुवादेन मासाख्यगुणोनविधातुंशक्यते । नित्याग्निहोत्रेउपसदामभावेनतद्विपरिवृत्तेरभावात् । तस्मादग्निहोत्रसंज्ञंकर्मांतरमभिधीयते

तथायतोवाचोनिवर्ततइत्यत्रजीवस्यासन्निहितत्वात्तत्रवाङ्मनसवृत्त्यविषयत्वविधानासंभवाद्यस्मिंस्तद्विधीयतेसजीवाद्भिन्नइति
१६।१७
सिध्यति ॥ जीवेशादीति ॥ यथाअथैषज्योतिरथैषविश्वज्योतिरेतेनसहस्रदंक्षिणेनयजेतेत्यत्रज्योतिरादिसंज्ञाभ्यःकर्मभेद
सिद्धिः । तदुक्तं । नामांतरश्रुतावर्थभेदस्तावत्प्रतीयते । बलवद्वाधकाच्चासावन्यथात्वंप्रपद्यते ॥ नचात्रबलवद्बाधकमस्तियेन
संज्ञानिमित्तोभेदोपोद्येतेति । तथाजीवेशसंज्ञाभ्यांतयोर्भेदःसिध्यति । ननुशब्दांतरादीनांप्रत्यक्षाक्लिसमकक्ष्यतयाभेदकत्वेपि
नतेषांतात्विकाभेदविरोधित्वं । मैवं । वेदतात्पर्यविषयस्यतात्विकत्वनियमेनभेदविरोध्यभेदस्यपारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । ननु
कर्मभेदेप्रमाणत्वेनक्लृप्तानांशब्दांतरादीनांचचेतनभेदेप्रमाणत्वं । नह्यन्यभेदेप्रयोजकस्यान्यभेदप्रयोजकता । मैवं । विरुद्ध
धातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दांतरयोगादिनायथानेकंकर्मेतिगम्यतेतथानेकश्चेतनइतिततएवावगम्यते । नहिवोधयत्युत्तिष्ठती
त्यत्रवोधयितोत्थाताचभिन्नइतिनप्रतीतिः । ननुविशेषणभेदाद्विशिष्टस्यभेदःप्रतीयतेनविशेष्यस्य । मैवं । प्रतीतस्यापिविशे
ष्यभेदस्यप्रत्यभिज्ञानादिनाऽभेदप्रमाणेनत्याज्यत्वात् । नचात्रभेदत्यागकारणंप्रत्यभिज्ञादिकमस्ति । प्रत्युतैषएवजीवमेतस्मा
ज्जीवइत्यप्रभिज्ञैवं । एतेनशब्दांतरस्यनकर्तृभेदकतेतिनिरस्तं ॥ ७ ॥ जीवेशाभेदेशब्दांतरादि ॥ २४ ॥ ७ ॥ अस्तिअन
श्नन्नित्युपपत्तिरिति ॥ ननुद्वितीयमुंडकेपुरुषएवेदंविश्वंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्यभेदोक्तिसत्वात्तद्विरोधः । मैवं । एत
स्यइदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुत्यर्थेव्याख्यातत्वात् । नचतृतीयमुंडकगतेन परेव्ययेसर्वेएकीभवंति सयोहवैतत्परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभ
वतीत्यनेनविरोधइतिवाच्यं । एतस्याहंब्रह्मास्मीतिश्रुत्यर्थेव्याख्यास्यमानत्वात् । वस्तुतस्तुप्रथममुंडकेकस्मिन्नुभगवोविज्ञाते

सर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिशौनकेनांगिरसंप्रतिपृष्टेपरापररूपेणद्वेविद्येअंगिराःप्रतिजज्ञे । तत्रइंद्राद्यवांतरार्थपरत्वेऋगाद्याएवा
परविद्याः उत्तमाक्षरपरत्वेतुताएवपरविद्याइत्युक्तस्यऋगाद्युत्तमत्वस्यसिद्ध्येतदर्थभूतस्योत्तमाक्षरस्यसर्वोत्तमत्वंप्रतिपादयितुं
सर्वकारणत्वमक्षरस्योक्तं । द्वितीयमुंडकेपिप्राणादिकारणत्वमुक्तं तृतीयमुंडकेतुद्वासुपर्णेत्याद्युक्तमितिसर्वस्याःमुंडकत्रयात्मि
कायाउपनिषदउत्तमाक्षरपरत्वेनभेदपरतयातन्मध्यस्थितस्यपुरुषएवेदमित्यस्याभिक्रमणादिवत्तदनुकूलत्वेनैवनेयत्वान्नतद्विरो
धः०। तृतीयस्यप्रथमपादेविचारितं । दर्शपूर्णमासयोःप्रयाजसमीपेश्रूयते अभिक्रामंजुहोतीति । अभिक्रम्यजुहोतीत्यर्थः ।
णमुल्प्रत्ययांतमभिक्रमणंनक्रियातोऽन्येनसंबद्धुमर्हतीतितस्यजुहोतिक्रियान्वयेस्थिते होमानुवादेनविधीयमानमभिक्रमणंकिं
प्राकरणिकसर्वहोमांगमुतप्रयाजहोमस्यैवेतिसंशयः । तदर्थंकिमवांतरप्रकरणमस्तिनवेति । तत्रांगभावनानामन्योन्याकांक्षा
रूपावांतरप्रकरणसत्त्वेंगानामन्योन्यांगांगितापत्त्याव्यवस्थापत्तेर्नावांतरप्रकरणंनामास्ति । तदभावेचसन्निधिमात्रेणाभिक्रम
णंप्रयाजांगंस्यात् । सचदुर्बलःप्रकरणादतोदर्शपूर्णमासभावनयासंबंधात्तदीयसकलहोमांगमभिक्रमणं । नन्ववांतरप्रकरणा
भावेप्यभिक्रामंजुहोतीतिवाक्येनैवप्रयाजांगमभिक्रमणंस्यात् । मैवं । जुहोतेःसाधारणत्वेनप्रयाजमात्रपरत्वाभावात् । नन्व
नुवादोयंससन्निहितंगामी प्रयाजाश्चसन्निहिताः । मैवं । बुद्धिविपरिवृत्तिरनुवादस्यापेक्षितानपाठप्रत्यासत्तिः । तथासत्यत्यं
तसन्निधानादुत्तमप्रयाजस्यैवाभिक्रमणमंगंस्यान्नसमिदादीनां । तस्माज्जुहोतिशब्देसंकोचाभावात्सर्वहोमांगमभिक्रमणमिति
प्राप्ते सिद्धांतः । भवेदेवंयद्यवांतरप्रकरणंनस्यात् । अस्तितुतत् । प्रयाजान्विधायत्रीन्प्रयाजानिष्ट्वासमानयतउपभृतइत्यने

नोपभृतःसकाशादर्धमाज्यंजुह्वांकर्तव्यमित्येवंरूपंसमानयनरूपंगुणंविधाय अभिक्रामंजुहोतीत्यभिक्रमणंविधाययोवैप्रयाजानांमिथुनंवेदसमिधोवह्वीरिवयजतितनूनपादेकइवेत्यादिप्रयाजानिष्ट्वाहवींष्यभिधारयतीत्यंतंप्रयाजपरामर्शदर्शनात् । नूनमेतावताप्रदेशेनप्रयाजाःसमाप्यंतइत्यवगमात्तन्मध्यपतितमभिक्रमणंतदतिक्रमेणान्यत्रनगच्छति । विद्यतेचांगभावनानामप्यविज्ञातप्रकारत्वात्कथमित्याकांक्षा । ननुतर्हिपरस्परांगांगितापत्तिः । मैवं । संदंशाभावात् । तदुक्तं॰। नविद्यतेतुसंदंशोयत्रवाचनिकैर्गुणैः । तत्रांगानांकथंभावःसन्नप्यविनियोजकः । निष्फलत्वेचसर्वेषांनविशेषोवगम्यते । कःशेषःकस्यशेषित्वमतःसर्वेप्रधानगमिति । तस्मात्संदंशाभावान्नाव्यवस्था ॥ [१६२।६] पदिन्यायेनेति ॥ व्याख्यातमेतन्नतुद्वितीयमस्तीतिश्रुत्यर्थे ॥ ७ ॥ ७ ॥
भेदश्रुतेःषड्विधतात्पर्येलिंगानि ॥ २९ ॥ ७ ॥ [१६२।१२] पर्यायस्येति ॥ ननुज्ञानानंदयोरात्मैक्येपियथापर्यायत्वादिकंनकल्पितानंदत्वादिधर्मात् तथात्मैक्ययोरपीतिचेन्मैवं । कल्पितेनैकतरपरिशेषाभावसंपादकेनवास्तवैकतरपरिशेषानिवृत्तेः॥ [१६२।१५] स्वरूपइति॥ प्रकाशमानेऽज्ञानायोगादित्यादिनानिरस्तमित्यर्थः ॥ [१६४।६] शून्यस्येति ॥ ननुतदवृत्तिधर्मानधिकरणत्वोपलक्षितस्वरूपमैक्यं शून्यंतुनिःस्वरूपमतोनतस्यैक्यत्वं । मैवं । स्वरूपत्वादिधर्महीनस्यैक्यस्यसस्वरूपत्ववच्छून्यस्यापिसस्वरूपत्वसौलभ्यात् ॥
[१६३।७] विशेषेति ॥ ननुविशेषनिषेधेपिनशेषाभ्यनुज्ञा । वायौननीलंरूपमित्यस्यगौरंप्रत्यननुज्ञातत्वात् । मैवं । विशेषनिषेधशेषाभ्यनुज्ञान्यप्रकारासंभवेतस्यतथात्वनियमात् । वाय्वादौतुनीरूपत्वरूपतृतीयप्रकारस्यापिसंभवात् । आकाशादिवत् । प्रकृ

तेतुतदवृत्तिधर्मानधिकरणत्वतद्वृत्तिधर्माधिकरणत्वाभ्यामन्यस्यप्रकारस्यादर्शनेनतदसंभवात् । अन्नैवतथेत्युक्तेत्वन्योन्याश्र
॥ ६८ ॥ यात् ॥ [१६३।९] तन्मात्रस्येति ॥ आत्मस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः । ननुजीवावृत्तिधर्मानधिकरणत्वोपलक्षितात्मस्वरूपंपरैर्नांगीकृतमत ऐ. श्रु. उ.
स्तदेवमच्छास्त्रविषयः । मैवं । उक्तोपलक्षितत्वस्यात्मनिविशेषणत्वेउपलक्षणत्वेचतस्यसखंडत्वापातात् । ताभ्यांरहितस्यात्म २।२७
स्वरूपमात्रस्यत्वच्छास्त्राविषयत्वात् ॥ [१६३।१०] भेदएवेति ॥ अभेदःखंडयोरस्माकंनतुभेदःसाध्यइत्यस्यापिसुवचत्वात् ॥ ७ ॥ ७ ॥
ऐक्यस्वरूपभंगः ॥ २६ ॥ ७ ॥ [१६३।१९] विरुद्धाकारस्याविवक्षायामपीति ॥ अविवक्षामात्रेणवस्तुनोन्यथात्वाभावात् । ननु
त्यागोनामनाप्ययः । अप्ययस्यचरमसाक्षात्कारसाध्यत्वात् । किंतुब्रह्मानुभवाविषयत्वमित्यतआह ॥ [१६३।२०] नहीति ॥ सुवचंहि
सत्वशून्यत्वयोश्चित्त्वजडत्वयोश्चाविवक्षयासच्छून्याभेदानुभवंप्रतिचिज्जडाभेदानुभवंचप्रत्यविषयत्वमात्रेणसच्छून्ययोश्चिज्जड
योश्चाभेदसिद्धिरिति । ननुसच्छून्ययोश्चिज्जडयोर्विरुद्धाकारपरित्यागेआकारांतराभावः । असतोनिःस्वरूपत्वात् । जडस्य
चाध्यस्तरूपत्वात् । मैवं । सर्वज्ञत्वनिर्दुःखत्वादिधर्मग्राहकमानसिद्धाकारपरित्यागेब्रह्मण्यप्याकाराभावाच्चित्त्वादिप्रकारत्या
गेचिदाकारस्याप्यसंभवाज्जीवेप्रत्यक्षबाधितस्यब्रह्मगतपूर्णानंदाकारस्यापित्यक्तव्यत्वेनपूर्णानंदैक्यासिद्धेश्च । किंच विरुद्धा
कारसंत्यागोयद्यैक्यस्योपपत्तये । तर्ह्यैक्यंत्यजमुख्यस्यविरुद्धस्योपपत्तये । तच्चममापिसंमतमिति । ननुचित्त्वैक्येतवसंमताव ॥३४२॥
पिनतदाश्रयैक्येपिसंमतिः । मैवं । चितोपिचित्त्वाश्रयस्याभेदेनचित्त्वाश्रयैक्येपिममसंमतेः । नहिघटोघटत्वाश्रयाभिन्नइत्यु

क्तेघटांतरेणाभेदश्चायाति। येनेदंवाक्यंममासंमतार्थंस्यात् ॥ [१६५।१५] पुरोडाशकपालेनेति ॥ दर्शपूर्णमासयोःश्रूयंतेपुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति । अत्रपुरोडाशकपालशब्देनपुरोडाशरूपविशेष्यान्विततयोपस्थितस्यतुषोपवापलक्षणशेषांतरेणाकांक्षाविरहात् अन्वयासंभवलक्षणस्यविनियुक्तविनियोगदोषस्यपरिहारायपुरोडाशकपालशब्दस्यवस्तुतःपुरोडाशश्रपणशेषत्वाधिष्ठानैककपालस्वरूपेलक्षणेतिवर्णितंचतुर्थाध्याये॥ [१६५।१७] इहत्विति ॥ जीवस्यापिचित्त्वेनचिदभेदस्यमयाप्यंगीकारादित्यर्थः ॥ [१६५।१८] अन्यथेति ॥ धर्मिग्राहकविरोधंस्योपजीव्यविरोधाभावे ॥ [१६५।१९] उत्पत्तिशिष्टेति ॥ वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्यत्रोत्पत्तिशिष्टामिक्षारूपगुणावरुद्धेयागेउत्पन्नशिष्टवाजिरूपगुणस्यानन्वयः । उत्पत्तिवाक्यविरोधादितियदुच्यतेमीमांसकैःतदपितवमतेनस्यादित्यर्थः ॥ [१६५।२४] एतेनैक्यश्रुतेरिति ॥ तत्त्वमस्यादिश्रुतेर्धर्मिग्राहकरूपत्वान्नतस्याःधर्मिग्राहकश्रुत्यंतरापेक्षेत्यर्थः ॥ [१६६।२०] एतेनाभेदंनोल्लिखंतीधीरिति ॥ भेदग्राहकंप्रत्यभेदग्राहकस्यानुपजीव्यत्वेन । अभेदंगृह्णन्ज्ञानभेदंगृह्णाति । भेदस्यांभेदंपूर्वकत्वात् । एवंचाभेदांशेसाभेदप्रतीतिःप्रमास्यात् । नतुभेदांशे । स्वापेक्ष्यवैशसात् । स्वोपजीव्यस्यनाशनादित्यर्थः ॥ [१६६।२२] बलादिति ॥ भेदश्रुतेर्बलवत्त्वात् ॥ ६ ॥ ६१॥ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥ ॥ [१६६।२३] एकस्मिन्निति ॥ दशमस्यचतुर्थपादेचिंतितं । अग्निष्टोमेउपावर्तध्वमित्यनेनमंत्रेणदर्भाभ्यांचस्तोत्रोपाकरणमस्ति । वाजपेयेश्रूयते रथघोषेणमाहेंद्रस्यस्तोत्रमुपाकरोति ।

तत्वमसि- २ । २८

तदिहकिंरथोदर्भयोर्निवर्तकोघोषोमंत्रस्य उतरथस्यघोषउभयोर्निवर्तकइतिसंशयेषष्ठीतत्पुरुषेपूर्वपदस्यलक्षणापत्त्याद्वंद्वएवाश्रयणीयः । एवंचद्रव्यत्वसामान्याद्रथोदर्भयोर्निवर्तकःशब्दत्वसामान्यात्घोषोमंत्रस्य । एवंचनावश्यंरथस्यैवघोषआदर्तव्यः । घोषस्याविशेषणाद्येनकेनचिद्घोषेणकार्यसिद्धेरितिपूर्वपक्षेयद्यपीतरेतरयोगद्वंद्वेपदद्वयमपिश्रुतिवृत्तंभवति तथापिरथघोषाभ्यामितिद्विवचनंप्राप्नोतीति । समाहारार्थेतुद्वेअपिपदेलक्षणार्थेस्यातां । तत्रपूर्वपदमात्रेलक्षणामंगीकृत्यषष्ठीसमासाश्रयणं । तस्माद्रथस्यघोषउपाकरणस्यसाधनं । सचप्राकृतसाधनंमंत्रदर्भौनिवर्तयतीति । उपाकरणंनामस्तोत्रपाठायोद्गातुःप्रेरणं ॥ [१६६।२३] तत्साहचर्यादिति ॥ वसंतादिभ्यष्ठगित्यत्रभाष्येतदधीतेतद्वेदेत्यधिकाराद्वसंतमधीतइत्यर्थासंभवाद्वसंतशब्देनवसंतसहचरितउच्यते । यत्रवसंतोवर्ण्यतेयोवावसंतेऽध्येयःसग्रंथोवसंतसाहचर्यात्ताच्छब्द्यंलभतइत्युक्तं ॥ [१६६।२५] तदाश्रितत्वादिति ॥ समर्थःपदविधिरित्यत्रसमर्थाधिकारस्यविधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यमितिवार्तिकं । अस्यार्थःकैयटे विधिशब्दःकर्मसाधनउपात्तःतस्यसंबंधीसमासादिरर्थोवाच्यः । तत्समानाधिकरणंचसमर्थपदमुपात्तं । तत्रासमर्थानांसमासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेननकिंचित्कृत्यं । तथाहि । समर्थानांयःसमासःससमर्थएवयोह्यसमर्थनांभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौसोपिनियमाभावान्निवृत्तएव । तस्यासमर्थस्याप्यनेनसमर्थग्रहणेननकिंचित्क्रियते । निवृत्तत्वात् । तदनेनपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं । समर्थपदाश्रयत्वात्पदविधिरुपचारेणसमर्थपदेनोच्यते । एवंचकुद्धस्यराज्ञःपुरुषइत्यादौसमासोव्यावर्तितोभवंतिसमर्थवचनेनेति ॥ [१६७।१३] इग्यणइति ॥ इग्यणःसंप्रसारणमितिसूत्रेणयणःस्थानेयइग्वर्णःससंप्रसारणसंज्ञश्चेत् ष्यङःसंप्रसारणमित्यादौदोषः नहिअङ्गेयण

स्थानेइक्सिद्धोस्तिय:अङःसंप्रसारणमित्यनेनविधीयेतेत्यादिनावर्णसंज्ञापक्षंदूषयित्वायणःस्थानेइक्भवनरूपोयोवाक्यार्थःससं प्रसारणसंज्ञइतिद्वितीयंपक्षमुद्भाव्यतमपिवाक्यार्थस्यासत्त्वभूतस्यस्थानित्वाभावात् संप्रसारणस्येत्यादौदोषइतिसूचयित्वानैष दोषः यथाकाकाज्जातःकाकः श्येनाज्जातःश्येन एवंसंप्रसारणाज्जातंसंप्रसारणं· तथाचवाक्यार्थस्यासत्वरूपस्यस्थानित्वाद्यभा वेपिसंप्रसारणसंज्ञकार्थाज्जातोयइकारादिवर्णःसोपिसंप्रसारणसंज्ञकइतितस्यस्थानित्वाद्युपपत्तिरित्युक्तंमहाभाष्ये । ननुकाक त्वाभिसंबंधात्काकःतत्कथमुच्यतेकाकाज्जातःकाकइत्याशंक्य यदानुपजातजात्यभिव्यंजकसंस्थानविशेषःकाकोभवतिनिर्ज्ञातं चतस्यकाकाज्जन्मभवतितदैतदुक्तं "एवमिहापिसंप्रसारणाज्जातत्वाद्वर्णोपिताच्छब्द्यंलभतइत्युक्तंकैयटे ॥ धान्यमसीति ॥ दर्शपूर्णमासयोःपेषणार्थंदृषदिनिक्षिप्तानांतंडुलानामनुमंत्रणार्थं धान्यमसिधिनुहिदेवान् धिनुहियज्ञमित्यादिमंत्रःपठ्यते । अ स्तिचशाक्यांनामयनंनामसत्रं । तन्नतरसमांसमयाःसवनीयपुरोडाशाविहिताः । तत्रमांसमयपुरोडाशेऽस्मिन्मंत्रेतिदेशेनप्रा प्तेसंशयः किमत्रधान्यपदस्थानेतरसमित्यूहनीयंनवेति । तत्रप्रकृतौ तंडुलावस्थायांप्रयुज्यमानेऽस्मिन्मंत्रे धान्यशब्दस्यसतु षवचनस्यसमवेतार्थत्वाभावादसमवेतार्थस्यदेवस्यत्वासवितुरित्यादिमंत्रेसवित्रादिपदवदनूह्यत्वान्नैवमूहितव्यमितिप्राप्ते धान्य शब्दस्यद्रव्यप्रकाशनरूपदृष्टार्थकल्पनौचित्यात्तस्यचसतुषवाचिनोलक्षणयातत्प्रकृतिकतंडुलप्रकाशकत्वसंभवात्समवेतार्थतया तदूहितव्यमितिसिद्धांतितंनवमस्यप्रथमपादे । धान्याधीनत्वतोधान्यशब्दस्तंडुलेगोयथा । एवंजीवेतदितिगीरीशाधीनतया भवेत् । नन्वभेदेतात्पर्येवधृतेतन्निर्वाहायलक्षणावाहुल्यंनदोषः । मैवं । तात्पर्यस्यैवेदानींविचार्यमाणत्वात्तदवधारणस्या

सिद्धेः । अतएवान्यथातत्वमसीत्यादिवाक्यमबोधकंस्यादित्यादिनातात्पर्याभावमेवाविष्करोति ॥ अतिदेशोयमिति ॥ बहुगणवतुडतिसंख्येत्यत्रबहुगणादीनांसंख्यासंज्ञावाच्यत्वेदेकद्वित्रीत्यादिकायाःसंख्यायाःसंख्यापूर्वोद्विगुरित्यादिषुसंख्याप्रदेशेषुग्रहणंनस्यात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायेनकृत्रिमसंख्यासंज्ञानांबहुगणादीनामेवस्यादितिपूर्वपक्षयित्वानेदंसंज्ञाकरणंकिंत्वतिदेशोयं बहुगणवतुडतयःसंख्यावद्भवंतीतिपरिहृते ननुतर्हिसूत्रेवतिनिर्देशःकर्तव्यः नत्वंतरेणवतिमतिदेशोगम्यतइतिपुनराशंक्यांतरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते तद्यथाअब्रह्मदत्तमित्यादिनापरिहृतं । ननुजहदजहल्लक्षणायांविशेषणांशत्यागेपिविशेष्यांशात्यागान्मुख्यार्थपरत्वेसंभवतिनतत्सहचरिताद्यर्थकजहल्लक्षणायुक्ता । तस्यांमुख्यार्थस्यसर्वथात्यागादित्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचैवंमुख्यार्थत्यागइति ॥ तद्ब्रह्म त्वमंतर्यामीत्यर्थेमुख्यार्थत्यागाभावादित्याह ॥ अंतर्यामिणीति ॥ तवमतेनकोपितत्त्वमसीत्यस्यमुख्यार्थोस्तीतिभावः । ननुतथापिलक्षणापक्षेंतरंगत्वादजहल्लक्षणैवास्तु नतुजहल्लक्षणा बहिरंगत्वादतआह ॥ त्वद्रीत्येति ॥ नन्वेकत्वेपिबुद्धिस्थमुख्यार्थसंस्पर्शित्वादजहल्लक्षणैवयुक्तेत्यतआह ॥ किंचेति ॥ प्रकृतेशुद्धइति ॥ शुद्धस्यकथमप्यप्रकृतत्वेतत्पदलक्षणापितत्रनस्यादित्यर्थः ॥ शुद्धस्येति ॥ नहिवाचकमपिगोपदंगोपदावाच्यस्यापिवाचकंस्यादिति । तथाचपंदद्वयेपिलक्षणैवेत्यर्थः ॥ तदित्येकपदेति ॥ तत्त्वमसीत्यत्रमुख्यार्थत्वायतत्पदस्यप्रकृतचिन्मात्रपरत्वेतदैक्षत तत्तेजोसृजतेत्यादावपितत्पदस्यचिन्मात्रपरतायामीक्षतिसृजतीअमुख्यार्थौस्यातां चिन्मात्रेलक्षणाद्य

योगादित्यर्थः ॥ [१६८।२] प्रथमैकवचनेति ॥ सुपांसुलुगितिसूत्रेयत्सुत्वंतितत्सामिधेनीरन्वाहुः यस्मिन्तस्मिन्निंतिप्राप्तइत्यादिनास
प्तम्येकवचनस्यप्रथमैकवचनादेशइतिकाशिकायामुक्तत्वात्तद्वदत्रापिप्रथमैकवचनादेशइत्यर्थः ॥ [१६८।३] मीमांसकैरिति ॥ हविर्धा
नाख्यगृहंमध्येदक्षिणोत्तरप्रदेशयोःसोमाख्यहविर्धारणार्थंहविर्धानसंज्ञकेद्वेशकटेस्थाप्येते । तयोर्मध्येदक्षिणहविर्धानेसोमाभि
षवःक्रियते । तंत्रसामिधेन्यनुवचनंविधातुंउतयत्सुन्वंतीत्यादिवाक्यं । तत्रयत्तत्पदयोःसप्तम्यर्थकत्वंमीमांसकैरुक्तमित्यर्थः ॥
[१६८।४] हविर्धानइति ॥ हविर्धानसमीपेस्थित्वेत्यर्थः । अतएवतृतीयस्यसप्तमेउक्तंहविर्धानस्यहविर्धारणाद्यर्थत्वान्नप्रयोजनांतरापेक्षा
प्रकृतितत्स्वाहवनीयप्रत्यग्देशःसामिधेन्यंगत्वेनप्राप्तः सचदक्षिणस्योत्तरस्यवाहविर्धानस्यसमीपेभवतीतितन्नियममात्रंलाघवा
द्विधेयं । हविर्धानस्यत्वत्यंताप्राप्तमंगत्वमनपेक्षितंचनयुक्तंविधातुं । तस्मात्सोमाभिषवहविर्धानेसमीपदेशेस्थित्वासामिधेनी
रनुब्रूयादिति ॥ [illegible] न्यायंचेति ॥ अग्नीषोमीयपशुसंबंधिनःपाशस्यमंत्रेअदितिःपाशान्प्रमुमोक्तेतानितिबहुवचनस्यकर्मकारका
र्थतयासावकाशस्यैकत्वसंख्योपेतपाशाख्यप्रकृतिस्वारस्यायास्वारस्यमुक्तं मीमांसकैर्यथा । तथातत्त्वमाद्यनेकप्रातिपदिकानां
सर्वज्ञत्वादिकर्तृत्वादिविशिष्टरूपस्वार्थात्यागलक्षणस्वारस्यायतत्पदगतप्रथमायाःतृतीयाद्यर्थकत्वरूपमस्वारस्यंवक्तुंन्याय्यमित्य
र्थः । ननुप्रैतुहोतुश्चमसःप्रब्रह्मणःप्रयजमानस्यप्रोद्गातॄणामितिचमसाध्वर्यून्प्रत्यध्वर्योःप्रैषःश्रूयते । सदःसंज्ञकगृहमध्येहोत्राद
यःसोमस्यभक्षयितारःसंति । तेषांमध्येहोतारंप्रतिहोतृचमसःप्रैतुगच्छतु ब्रह्मणश्चमसोपिप्रैत्वित्याद्यर्थः । साम्नोयाद्वितीयाभ

क्तिरुद्गानाख्यासैकेनैवोद्गातृसंज्ञकेनर्त्विजाक्रियते । गानमात्रंतुप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसंज्ञकाभ्यामपिक्रियते । एवंस्थितौप्रोद्गातॄणामित्यत्रबहुवचनस्वारस्यायोद्गानकर्त्रैकपुरुषवाचकस्योद्गातृशब्दस्यगानकर्तृत्वेनरूपेणाजहल्लक्षणयोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृपरत्वंकल्प्यते । उद्गात्रादीनांत्रयाणामेकस्तोत्रसंबंधात्सदसिसन्निधानभक्षवेलायांचव्यापृतत्वात्त्रयाणामपिभक्षोस्तीत्युक्तंतृतीयस्यपंचमे । तस्माद्विभक्त्यस्वारस्यमन्याय्यमित्यतआह ॥ [१६८।६] प्रोद्गातॄणामिति ॥ [१६८।६] विभक्त्यंतरइति ॥ एतच्चोपलक्षणं । गानकारिषुत्रिष्वपिकथंचिदवयवयोगेनवर्तमानंप्रातिपदिकंवहुवचनंचद्वयमपिश्रुत्यर्थंभवतीत्यपिवोध्यं ॥ [१६८।७] छंदोगेष्विति ॥ अपसुब्रह्मण्येष्वित्यर्थः । सुब्रह्मण्याख्यस्यर्त्विजःसदसिस्थितत्वाभावात्सदसिस्थितान्प्रतिभक्षणार्थंचमसानांनीयमानत्वान्नसुब्रह्मण्यस्यभक्षोस्तीतिवार्तिककारोमन्यते ॥ [१६८।७] दृष्टंचेति ॥ दर्शपूर्णमासयोःश्रुतंप्रयाजशेषेणहवींष्यभिघारयतीति । प्रयाजशेषाज्येनपुरोडाशादिहविषामभिघारणं किंहविषांसंस्कारउतप्रयाजशेषस्यप्रतिपत्तिरितिसंशयेद्वितीययाहविषांसंस्कार्यत्वेनप्राधान्यावगमात्तत्संस्कारःनतुशेषस्यप्रतिपत्तिः । तृतीयानिर्दिष्टस्यगुणत्वेनप्रतिपाद्यत्वायोगादितिप्राप्ते । प्रतिपत्तिरेवयुक्ताशेषशब्दस्यश्रवणात् । उपयुक्तशेषस्यहिद्रव्यस्यक्वचित्क्षारणरूपाप्रतिपत्तिरपेक्षितानतुहविःसंस्कारः । अंतःप्रयाजशेषंहविष्षुक्षारयेदितिवाक्यार्थकल्पनयाप्रयाजशेषस्यप्रतिपत्तिरेवग्राह्येतिचतुर्थस्यप्रथमपादेनिर्णीतं । यथावासक्तूनजुहोतीत्यत्रहोमेनसक्तूनांसंस्कार्यत्वासंभवाद्विभक्तिविपरिणामेनसक्तुभिर्जुहोतीतिवाक्यार्थमाश्रित्यप्रातिपदिकस्वारस्यमुक्तंनतुप्रातिपदिकेलक्षणाश्रिता तथा

त्रापि ॥ [१८८।१५] शरीरवाचिनामिति ॥ ननुशरीरिपर्यंतत्वंकिंतल्लक्षकत्वंवातत्रापिशक्तत्वंवाशरीरविषयवृत्त्यैवतत्प्रतिपादकत्वंवा । नाद्यः । मुख्यत्वानुपपादनात् । नद्वितीयः । शरीरवाचिनामित्यसाधारणपदेननिर्देशानुपपत्तेः । नतृतीयः । अन्यविषयवृत्तेरन्यत्रानुपयोगात् । मैवं । द्वितीयपक्षेदोषाभावात् । पामरप्रसिद्ध्याशरीरवाचिनामप्यभियुक्तप्रयोगेशरीरिपर्यंतंव्याप्रियमाणानांशरीरवाचिनामित्यसाधारणनिर्देशोपपत्तेः । अस्मिन्पक्षेपदद्वयमपिमुख्यार्थमेव ॥ [१६९।१] इतरेत्विति ॥ नन्वस्योपासनाप्रकरणस्थत्वाभावेनदृष्टांतवैषम्यं । मैवं । एतस्यैवोपासनाप्रकरणउत्कृष्टव्यत्वात् । ननुशकुनिसूत्रदृष्टांतेविद्यमानोपिभेदोनातदितिपदच्छेदेप्रयोजकःघटदृष्टांतस्तुनानित्यइतिपदच्छेदंविनोपपद्यतइतिवैषम्यमित्यतआह ॥ [१६९।४] नद्यंद्यखंडइति ॥ नन्वाचार्यवान्विद्वान्येनक्रमेणसतिसंपद्यतेसकीदृगित्याशंकायांसत्याभिसंधस्यार्थप्राप्तिरनृताभिसंधस्यानर्थप्राप्तिरितिवक्तुंस्तेनास्तेनदृष्टांतइतिनासौभेदानुगुणइत्यतआह ॥ [१६९।८] नचसत्यानृताभिसंधिमात्रमिति ॥ अनृताभिसंधोनृतेनात्मानमंतर्धायपरशुंतप्तंप्रतिगृह्णाति सदह्यतइत्याद्येवदृष्टांतःस्यात् । ननुसत्यानृतोपपादनायस्तेनाद्युच्यते । मैवं । उपपादनंभेदेनैवक्रियतेततोभेददृष्टांतएवायं । ननुरोगग्रस्तस्यतन्निर्मोक्षेविश्रांतिवज्जाग्रत्स्वप्नावस्थयोःकरणव्यापारजनितश्रमापनुत्तयेजीवस्यस्वरूपावस्थानमित्यस्मिन्नर्थेशकुनिसूत्रदृष्टांतः । स्वमपीतोभवतीतितत्रैवंश्रुतेः । स्वस्वरूपेणब्रह्मणापीतःएकीभवतीत्यर्थः । तथाचाद्यदृष्टांतःकथमभेदाननुगुणइत्यतआह ॥ [१६९।९] आद्यखंडइति ॥ [१६९।१३] आत्मीयेति ॥ स्वशब्दस्यात्मीयार्थत्वादित्यर्थः । नन्वपीतशब्दस्यैकोयो

न्यायामृ० गरूढ्यभावेप्युपसर्गधातुप्रत्ययानांकयापिरीत्यैक्यार्थत्वमपिभविष्यतीत्यतआह ॥ ऐक्यार्थत्वइति ॥ सुप्तस्यब्रह्मैक्यागीकारे तरंगिणी
॥ ७२ ॥ श्रुतिसूत्राभ्यांस्वांगीकारेणचविरोधइत्याह ॥ प्राज्ञेनेति ॥ ननुजाग्रत्स्वप्नयोरिवस्फुटतरविक्षेपोनास्तीत्यभिप्रायेणस्वमपीतो
भवतीतिस्वरूपप्राप्त्युक्तिर्नत्वात्यंतिकाभेदाभिप्रायेण । अतोनश्रुत्यादिविरोधः । मैवं । एतदपेक्षयापरमात्मप्राप्तेरेवार्थत्वौ तत्वमसि.
चित्यात् । ननुस्पष्टभेदाभावाभिप्रायेणनानावृक्षरसदृष्टांतोतस्सोभेदविषयएव । नचास्पष्टभेदत्वस्यैकांतिकाभेदेनुपयोगः । २ । २८
स्पष्टभेदाभावेस्त्वैक्यस्यापिसंभाविततयाऐक्यसंभावनाजननद्वारेणोपयोगित्वादितिशंकांनिराकरोति ॥ नहिनानावृक्षरसा
इति ॥ तथाचविशेषदर्शनान्नैक्यसंभावनापीत्यर्थः । नदीसमुद्रदृष्टांतोस्पष्टभेदविषयत्वादभेदसंभावनार्थइत्येतन्निराकरोति
॥ नदीसमुद्रेति ॥ ननुमांशाणांतद्राशेश्चभेदोपलंभवज्जलेप्रक्षिप्तजलेननभेदउपलभ्यतेतआह ॥ ताएवापइति ॥ इंद्रःसज
लेवसिष्ठकमंडलौस्वकमंडलुजलंधारयित्वासुदासोराज्ञोयज्ञंप्रत्याहृतः । सनगतः । ततआगत्यवसिष्ठंजलंययाचेवसिष्ठस्तुता
एवापोदत्तवानित्यर्थः ॥ संसनदीनामिति ॥ एतच्चोपलक्षणं । गंगायमुनयोःप्रयागेसंगत्यप्राचींगत्योःपुनर्विभक्तयोरियंगं
गाइयंयमुनेतिगौडदेशेजनैर्व्यवह्रियमाणयोःसर्वसिद्धत्वात् ॥ समुद्रेत्विति ॥ समुद्रेपिनदीसंगमस्थलेऽल्पावृद्धिर्दृश्यतइति
समुद्रतीरवासिनांप्रवादः ॥ वाचस्पतिनापीति ॥ वाक्यान्वयादित्यधिकरणेवाचस्पत्येह्येवमुक्तं । मैत्रेयीब्राह्मणेयाज्ञवल्क्ये ॥ ३४६॥
नमुमुक्षुमैत्रेयींप्रतिवित्तसाध्यकर्माद्यसाध्यमोक्षंप्रतिज्ञानंसाधनं तच्चज्ञानंरागविषयेषुपतिपुत्रादिषुविरज्यात्मश्रवणादिनाभव

तीतिवक्तुमात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीत्यादिनाऽऽत्मोपाधिकमेवसर्वस्यापिप्रियत्वं नतुस्वाभाविकंस्वात्मातुस्वाभाविकप्रि यइत्युक्त्वा । आत्मावांअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्युक्तं । एवंचमैत्रेयीब्राह्मणस्यपरमात्मदर्शनपरत्वे स्थितेआत्मनस्तुंकामायसर्वंप्रियंभवतीतिभोक्तृजीवात्मनोपक्रमोनयुक्तइत्याशंकायां उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौडुलोमिरिति सूत्रेणौडुलोम्याचार्यमतेनसमाधानमुक्तं । जीवोहिपरमात्मनोत्यंतभिन्नएवसन्देहेंद्रियमनोवुद्ध्युपधानसंपर्कात्कलुषस्तस्य जीवस्यपरमात्मध्यानादिसाधनानुष्ठानाद्देहेंद्रियादिभ्यउत्क्रमणकालेपरमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणंभविष्यंतमभेदमुपा दायभेदकालेप्यभेदउक्तः ।ननुवस्तुतोभिन्नानामभेदोनदृष्टचरइतिचेन्न । नदीसमुद्रयोर्दृष्टत्वात् । यथाहुःपांचरात्रिकाः ॥ आमुक्तेर्भेदएवस्याज्जीवस्यपरमस्यच । मुक्तस्यतुनभेदोस्तिभेदहेतोरभावतइति । तदेतत्समाधानंकाशकृत्स्नस्याचार्यस्यमते स्थित्वादूष्यते नदीसमुद्रनिदर्शनात् । भिन्नानामभेदइतिनयुक्तं । तथाहि । कापुनर्नद्यभिमता । किंजलपरमाणवउततेषांसं स्थानभेदस्तदारब्धीवयवीवा । नाद्यः । नदीपाथःपरमाणूनांसमुद्रपाथःपरमाणुभ्यःपूर्वावस्थितेभ्योभेदएवनाभेदः । एवंस मुद्रादपितेषांभेदएव । नेतरौ । संस्थानभेदस्यवावयविनोवासमुद्रनिवेशेविनाशात्कस्यसमुद्रेणैकतेति ॥ इमार्विति ॥ नाना वृक्षरसनदीसमुद्रदृष्टांतौ ॥ अंतएवेति ॥ ननुसतिसंपद्येत्यस्यासन्नत्वान्नविदुरित्यनेनसत्संपत्त्यज्ञानमुच्यतेनंतुभेदज्ञानं । तथाचसत्संपत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वाभावात्तत्तद्वासनयातत्तद्व्याघ्रादिभावएवभवतीत्येवंपरौदृष्टांतौ । मैवं । सत्संपत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वा भावबोधकपदाभावात् । सत्संपत्तेरज्ञानमात्रेणसत्संपत्तिनिबंधनपूर्णानंदप्रकाशाभावस्यायोगात् । सतआगंत्यनविदुरित्यत्रतु

स्पष्टंभेदाज्ञानस्यव्याघ्रादिभावहेंतुत्वंप्रतीयतेतोनानावृक्षरसेपिभेदाज्ञानादेवव्याघ्रादिभावः ॥ १७०।१७ आद्येखंडइति ॥ ननुस्वप्नां
तमित्यादेःसुषुप्त्यवस्थायामेवजीवत्वविनिर्मुक्तंस्वदेवतारूपंदर्शयिष्यामीत्यनेनाभिप्रायेणोद्दालकेनावतारितत्वादीश्वराधीनस्व
परत्वाभावः । मैवं । उद्दालकोहारुणिःश्वेतकेतुंपुत्रमुवाचस्वप्नांतमेवसोम्यविजानीहीति । यत्रैतत्पुरुषःस्वपितिनामसतासोम्य
तदासंपन्नोभवति। स्वमपीतोभवतितस्मादेनंस्वपितीत्याचक्षतेस्वंह्यपीतोभवतीत्यंतेसुषुप्तिनिरूपणेदेवतादिरूपत्वादेस्त्वदुक्तस्या
प्रतीतेःप्रत्युतसतासोम्यंतदासंपन्नोभवतीत्यादिनेश्वराधीनत्वतद्भेदयोरेवप्रतीतेश्च ॥ १७०।१८ चतुर्थेचेति ॥ ननुजलादुत्थितानांवी
चीतरंगफेनबुद्बुदानांपुनस्तद्भावंगतानांविनाशोदृष्टोजीवानांप्रत्यहं स्वरूपतांगच्छतांमरणप्रलययोश्चनाशाभावःकथमित्येतदा
शंकायांतत्परिहारत्वेनोक्तस्यवृक्षशाखानिदर्शनस्यजीवाधिष्ठितंशरीरंजीवतितदपेतंचम्रियते नतुजीवोम्रियतइत्येवंपरत्वं । जी
वापेतंवावकिलेदंम्रियते नजीवोम्रियतइतिवाक्यशेषात् । अतोनेश्वराधीनत्वपरश्चतुर्थखंडः । मैवं । वृक्षादिदेहंवृक्षादिजीवो
यदन्वयएवान्वयसेयव्द्यतिरेकेचाजिहासितमपिजहातीतिवृक्षादिजीवस्यास्वातंत्र्यप्रतीतेः । ननुवृक्षाधिष्ठातुरेवान्वयव्यतिरे
काभ्यांवृक्षस्यजीवनमरणेप्रतीयेते । जीवशब्दश्रवणात् । १७०।२१ नतुतदतिरिक्तस्येश्वरस्येत्यतआह ॥ अनेनजीवेनेति ॥ जडस्य
मोदमानत्वासंभवात् मोदमानत्वलिंगेनप्रवेशकर्मणःचेतनत्वेऽवगतेप्रविष्टस्यवृक्षजीवाद्भिन्नत्वेनावगतस्येश्वरस्यवाचकोजीव
शब्दइत्यर्थः ॥ १७०।२२० एतस्यैवेति ॥ तंहोवाचयंवैसोम्यैतमणिमानंननिभालयसएतस्यैवसोम्यैषोणिम्नएवमहान्न्यग्रोधस्तिष्ठतीत्यात्थ

एवमेतमणिमानंननिभालयसेनपश्यसि एतस्याणिम्नःसंबंधेएषःमहान्न्यग्रोधएवंपरिदृश्यमानरूपेणतिष्ठतीत्यर्थः ॥ [१७०।३४] भावप्र
त्ययरहितेनेति ॥ ननुएषोणुरात्माचेतसावेदितव्यइत्यत्रभावप्रत्ययरहिताणुशब्दप्रयोगविषयेपीश्वरेएषोणिमेतिप्रयोगवद्धा
नास्वपितथावक्तुंशक्यं । मैवं । मुंडकेएषोणुरात्मेत्युक्तेःछांदोग्येऽणिमशब्दनिर्देशाभावंप्रत्यप्रयोजकत्वात् । तदिदमाह ॥
[१७१।१] निर्दिष्टतयेति ॥ सन्निहितप्रयोगविषयतेत्यर्थः ॥ [१७१।२] ननिभालयसइतीति ॥ न्यग्रोधफलांतर्गतधानाभेदनेकृतेसतिकिमत्र
पश्यसीतिपृष्टःश्वेतकेतुर्नकिंचनभगवइत्युत्तरितवान् । सतुधानांतर्गतंसूक्ष्मरूपंपरमेश्वरंनपश्यति । नतुधानाअपिनपश्यति ।
तासामण्व्यइवेमाधानाभगवःपश्यामीतिदृश्यतयोक्तेः ॥ [१७१।३] अष्टमइति ॥ ननुलौकिकमरणेयःसत्संपत्तिक्रमःसएवविदुषोपि ।
विशेषस्तुज्ञानाज्ञानकृतइत्येतमर्थंप्रतिपादयितुमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसत्संपत्तिक्रमःकथ्यतइत्यवैयर्थ्यं । मैवं । सत्संपत्तिंवक्तु
मसत्संपत्तिकथनस्यविरुद्धत्वात् । तस्मात्स्वातंत्र्यशंकनास्पदमरणनिदर्शनेनेश्वराधीनत्वमेवोच्यते ॥ [१७१।७] नानुमानमिति ॥
ननुप्रधानादिनिराकरणमेवात्मशब्देनक्रियते । तत्रात्मशब्दस्यामुख्यत्वात् । नजीवस्य । तस्यात्मत्वेपिपरिच्छिन्नत्वाज्जगत्क
र्तृत्वासंभवइतिजीवव्युदासइतिमम द्युभ्वाधिकरणसिद्धांतः । मैवं । प्राणभृच्चेतिचकाराकृष्टस्यातच्छब्दादित्तिपूर्वसूत्रस्थस्यहे
तोःप्रकृतस्यत्यागेनाप्रकृतपरिच्छिन्नत्वादिहेतूपादानेप्रकृतहान्यादिदोषात् । ननुसेयंदेवतेमास्तिस्रोदेवताइत्यादौसदेवसोम्ये
त्यादिषुसदादिशब्दनिर्दिष्टंब्रह्मसेयंदेवतेतिशब्देनपरामृश्यतस्यजीवेनात्मनेतिसामानाधिकरण्याज्जीवाभेदःप्रतीयतेतआह ॥
[१७१।८] इमाइति ॥ ननुजीवाभेदादनिरुद्धोजीवाख्योतआह ॥ [१७१।१०] विष्णुरिति ॥ योगाद्विष्णुर्जीवःसंसारीतुरूढेरतआह॥ [१७१।११] जीवेपीति॥

[१७।१।१२] संसारिणइति ॥ नन्वस्मदादावसंभवेप्यत्रिवृत्कृतभूतारब्धलिंगशरीराभिमानिनोहिरण्यगर्भस्यनामरूपात्मकप्रपंचव्याकर णंभविष्यति । मैवं । जीवकोटिनिविष्टेहिरण्यगर्भेजगत्कर्तृत्वापरपर्यायस्यनामरूपव्याकरणस्यासंभवात् ॥ [१७।१।१३] तेजोवन्नानामिति ॥ तेजोवन्नानामीक्षणदेवतात्वादिनासजीवत्वेसिद्धेपुनःसंसारिप्रवेशोनयुक्तइत्यर्थः । नन्वव्याकृतभूतसृष्टौसाक्षात्कारणंब्रह्म । ब्रह्मांडादिसृष्टौतुनसाक्षात्कारणं किंतुस्वाभिन्नंजीवद्वारा । जीवाविष्टभौतिकानिप्रतिपरंपरर्थेतिवक्तुंजीवप्रवेशः । मैवं । तथासंतिजीवेनात्मनेत्येतावतापूर्णत्वादनुप्रविश्येत्यनुप्रवेशोव्यर्थः । तदिदमाह ॥ [१७।१।१४] पुनर्जीवप्रवेशेति ॥ [१७।१।१४] एकमेवेति ॥ एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिव्याख्यानेनव्याख्यातः ॥ [१७।१।१४] एकविज्ञानेनेति ॥ वाचारंभणमितिश्रुतिव्याख्यानावसरेसादृश्यप्राधान्याभ्यामेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंव्याख्यातं ॥ [१७।१।१५] इष्टापूर्तमिति ॥ अपामसोममममृताअभूम । अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतमित्यादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानेनप्राप्तंयज्ञादीनांवरिष्ठत्वमिष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमितिश्रुत्यानिषिध्यतेयथातथैक्यमतत्त्वमसीत्यनेननिषिध्यते ॥ [१७।१।१७] देहेंद्रियादीन्प्रतीति ॥ ननुदेहेंद्रियादीनांजीवस्यैक्येनाध्यस्तत्वात्तान्प्रतिस्वातंत्र्याभिमानःसार्वलौकिकोवक्तुमशक्यः । यत्किंचित्प्रतिस्वातंत्र्यंतुनेश्वरलक्षणं । मैवं । सर्वान्प्रतीवैकैकंप्रतिस्वातंत्र्यस्यापीश्वरलक्षणत्वात् । ममदेहइत्यादिदेहादीन्प्रतिस्वातंत्र्यस्यसर्वैरप्यस्वतंत्रैरभिमन्यमानत्वाच्च ॥ [१७।१।१८] एवंचेति ॥ नचसमाभ्यधिकराहित्यमात्रेणभेदोपक्रम

त्वाभावः । अभेदेपितत्संभवादितिवाच्यं । अवरेषुसत्स्वेवसमाभ्यधिकराहित्यावगमात्तस्यभेदोपक्रमत्वात् । नचद्वितीया भावमात्रस्यैवोपक्रमः । द्वितीयाभावरूपद्वितीयस्यसत्त्वासत्त्वाभ्यांद्वितीयाभावमात्रोपक्रमत्वासिद्धेः ॥ अथसंपत्स्यतइति ॥ तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यतइतिश्रुतिः । तस्य ज्ञानिनः तावच्चिरं तावान्विलंबः यावत्पर्यंतंप्रारब्धकर्मभ्यो नविमोचनंभवति प्रारब्धकर्मक्षयातिरिक्तोन्योविलंबहेतुर्नास्तीत्यर्थः । एवंशाखांतरेपिवाक्यानिभेदेतात्पर्यलिंगवंत्युदाहरणी यानि ॥ ७ ॥ ७ ॥ तत्त्वमसिवाक्यार्थः ॥ २८ ॥ ७ ॥ लक्षणांविनैवेष्टसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ अंतर्यामिण्यहंशब्दस्य मुख्यत्वायतत्रतस्यश्रौतप्रयोगमप्याह ॥ अहंमनुरिति ॥ नन्वेतन्मंत्रद्रष्टरिवामदेवएवाहंशब्दोस्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ ननुशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदितिन्यायेनवामदेवजीवचैतन्यस्यवस्तुतोब्रह्माभेदेनसूर्यादिभावउच्यतेऽतोनविरोधइत्यत आह ॥ अहमिति ॥ तथासतिवामदेवशब्देचिन्मात्रलक्षणापत्तावभवमित्युत्तमपुरुषायोगः ॥ अहंभूमिमिति ॥ चिन्मा त्रस्यसूर्यादिभवनसंभवेपिभूमिदानंनसंभवति । ननुचिन्मात्रस्यैवांतर्यामिणोपिभूमिदानंनसंभवतीत्यतआह ॥ भंगवानिति ॥ विष्णुर्व्यापनशीलःसर्वांतर्यामी । एकोविष्णुर्महद्भूतमितिस्मृतेः । प्रसिद्धंहींद्रायेंद्रेणराज्यंदत्तमिति । मंत्रवर्णोपि सखेविष्णो वितरंविक्रमस्वद्यौर्देहिलोकंवज्रायविष्कभे । हनावववृत्रंरिणचावसिंधूनिंद्रस्यंतुप्रसवेविसृष्टाइति । अस्यार्थोमाधवीये हेसखे विष्णोवितरमत्यंतंविक्रमस्वविक्रमंकुरु हेद्यौः त्वंवज्रायवज्रस्यविष्कभेविष्कंभायलोकंअवकाशंदेहि हेविष्णोत्वंचाहंचोभावपि

वृत्रमसुरंहनावहन्वःसिंधूनवृत्रावष्टब्धनदीरिणचावस्रावयावः तइमेविसृष्टाःसिंधवइंद्रस्यप्रसवंयंतुप्रेरणेगच्छंतु । तमिममर्थं संगृह्यश्लोकैःशौनकोदर्शयति । त्रीन्लोकानभिवृत्यैतान्वृत्रस्तस्थौस्वयात्विषा । तन्नाशकद्धंतुमिंद्रोविष्णुमभ्येत्यसोब्रवीत् । वृत्रंहनिष्येतिष्ठस्वविक्रम्याद्यममांतिके । उद्यतस्यतुवज्रस्यद्यौर्ददातुममांतरं । तथेतिविष्णुस्तच्चक्रेद्यौश्चास्यविवरंददौ । तदेतदखिलंप्रोक्तंसखेविष्णविवितिष्ठृचेति । तथाविश्वेत्ताविष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः । शतंमहिषान्क्षीरपाकमोदनंवराहमिंद्रएमुषं । हेइंद्रत्वेषितःत्वयाप्रार्थितःउरुक्रमोविष्णुःविश्वापूर्णानि ता तानिंधनानिआहरत्इत्एव तानिकानि शतंअपरिमितान् महिषान्प्रशस्तान्पदार्थान्क्षीरपक्वमोदनंचआहरत् । इंद्रःभवान् एमुषंआमुषंआकारस्यएकारःछांदसः धनानांआमुषंवराहनामकमसुरं अविध्यंदितिशेषः । इत्यादिष्विंद्रायविष्णूराज्यादिदत्तवानिति । अस्येदमातुःसवनेषुसद्यइत्यत्रापीयंकथाश्रूयते । ततश्चांतर्यामिणोविष्णुत्वात्तस्यभूमिंद्रानादियुज्यते ॥ [१७३।७]ततश्चांतर्याम्यैक्यमिति ॥ नचात्राहमस्मीत्युत्तमपुरुषायोगः । अंतर्यामिणोपिप्रत्यक्त्वात्तत्परहंशब्दयोगेपिजीवपराहंशब्दयोगइवोत्तमपुरुषोपपत्तिः । अंतर्यामिभेदनिराकरणंश्रुतावदृष्टचरमितिशंकांनिराकरोति ॥ [१७३]तथाचेति ॥ ननुब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिनाशुद्धस्यब्रह्मणःप्रकृततयातस्मिन्नुपाधिकृतभेदस्यतात्विकत्वप्रसक्तौतन्निराकरणार्थत्वात्सयश्चायमित्यादेर्नांतर्याम्यैक्यपरत्वं । मैवं । ब्रह्मणिभेदनिराकरणस्याप्यंतर्यामिणिभेदनिराकरणतुल्यत्वात् ॥ [१७३।८]अन्यथेति ॥ अहंब्रह्मणोरभेदपरवाक्यानांजीवब्रह्माभेदपरत्वे ॥ [१७३।१०]सएनानिति ॥ अथयदुचैवास्मिंच्छव्यंकुर्वंतियदिचनार्चिषमेवाभिसंभवंत्यर्चिषोहरित्यारभ्यतत्पुरुषोमानवःसएनान्ब्रह्मगमयत्येषदेवपथोब्रह्मपथएतेनप्रतिपद्य

मानाइमंमानवमावर्तंनावर्तंतइत्यादिनाविरोधः । अस्मिन् ब्रह्मविदि । शव्यं शवसंबंधिकर्म । आशौचंकर्मकरणाकरणाभ्यां
१७२।१०
ब्रह्मविदांनोत्कर्षापकर्षौ किंतुब्रह्मविदोर्चिरादिमार्गेणगच्छंत्येवेतिश्रुत्यर्थः ॥ किंचेति ॥ अथहैनंगार्हपत्योनुशशासयएषआ
दित्येपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिसएवाहमस्मीतिसयएतमेवंविद्वानुपास्तेऽपहतेपापकृत्यांलोकीभवतीत्युपास्तिःश्रूयते । उपास्तिवा
क्यस्यचोपासनायाःकर्तव्यत्वेवस्तुतस्तथात्वेचनतात्पर्यमित्यर्थः । किंचब्रह्मविद्यार्थंसत्यकामाख्यस्यगुरोःकुलेवसंतंगुर्वनुज्ञया
ग्नीन्परिचरंतंगुरुणाबहुकालमनुपदिष्टविद्यत्वादनश्नंतमुपकोसलंप्रतिकृपालुभिरग्निभिरुक्तं यएषआदित्यइत्यादि । तत्रनवि
शिष्टचैतन्यरूपाणांगार्हपत्याद्यग्नीनांसूर्येणैक्यंसंभवति किंत्वंतर्याम्यैक्यमेव । ननूपासनाप्रकरणस्थादैक्यासिद्धावप्यनुपास
नाप्रकरणस्थात्यःप्रसिद्धःअसौआदित्यमंडलस्थःअसौपुरुषःपरिपूर्णःसहप्रसिद्धःपरिपूर्णएवाहमस्मीत्येवमर्थकाद्योसावितिवा
१७२।११ १७२।११
क्यादैक्यसिद्धिःस्यादतआह ॥ योसाविति ॥ वायुरनिलमिति ॥ पूषन्नेकर्षेयमसूर्यप्राजापत्यव्यूहरश्मीन्समूहतेजोयत्तेरू
पंकल्याणतमंतत्तेपश्यामीतिपूर्वेणचविरोधः । ननुपूषन्नित्याद्यमंत्रे हेपूषन्हेएकर्षेहेयमहेप्रजापतेरपत्यभूतेतिसूर्यंसंबोध्यसौर
किरणानामपसरणंप्राथ्यर्ततेतदैक्यज्ञानाय । वायुरनिलमित्यत्रतुमरणकालेवायुःप्राणःअनिलंबाह्यवायुंयात्वितिशेषः । अमृतं
आनंदात्मरूपंअहमस्मीतिपूर्वेणसंबंधः । अथवायुगमनानंतरंइदंप्रत्यक्षंशरीरंभस्मअंतेयस्यतत् पृथिवींयात्वितिशेषः इत्येवार्थ
१७२।१२
सत्त्वान्नपूर्वोत्तराभ्यांविरोधइत्यतआह ॥ नहीति ॥ अयंभावः । वायुरनिलमित्यादेरेकवाक्यतयान्वयेशरीरादेरैक्यं

स्यात् । भिन्नतयान्वयेतुवाक्यभेदोध्याहारादिदोषप्रसंगः । वायोर्बाह्यवायुंप्रतिगमनस्यशरीरस्यभस्मभावस्यचावश्यंभावित्वा त्प्रार्थनानुपपत्तिश्च । प्रकृतस्यासावित्यस्यवैयर्थ्यंच । तस्मात्हेपूषादिगुणमदीयात्रश्मीन्व्यूह तेजश्चसमूह । स्वरूपभूतंबाह्यंच मदीयंज्ञानंविस्तारयेतिर्थोक्तं । तथाचयत्तेरूपंकल्याणतमंतत्तेप्रसादादहंपश्यामि योसौप्रसिद्धःअसौअसुशब्दवाच्येप्राणेस्थि तःपुरुषःसएवंअहेयत्वजीवांतर्यामित्वाभ्यांनित्यसत्तामानाभ्यामहमस्मिशब्दाभिधेयस्तंचपश्यामीति ।॰नन्वेतद्युक्तंप्रत्यक्षत एवदेहस्यभस्मांतत्वदर्शनाद्देहनाशेचतदंतर्गतजीववन्मरणाद्यवश्यंभावादित्याशंकायामिदमुच्यतेवायुरनिलमित्यादि । तस्या र्थः । यद्यपीदंशरीरंभस्मांतंतथापितदंतर्गतस्यपरमेश्वरस्यनमरणादिदोषः । कुतः । अकारवाच्योविष्णुःनीडंस्थानमस्यसो निलः । अंनिलःपरमेश्वराश्रितोवायुरपि यदामृतःअथतदापरमेश्वरोमृतइतिकिंवक्तव्यमित्ययमर्थोस्यवाक्यस्यईशावास्यभा ष्यतट्टीकानुसारेणज्ञेयः ॥ १७२।१२ अग्नेनयेति ॥ हेअग्नेदेवविश्वानिसर्वाणिवयुनानिविद्वान्जानासित्वं अतःरायेमोक्षाख्यधनार्थंअ स्मान् सुपथाशोभनमार्गेणनय जुहुराणंकुटिलंएनःअस्मत्सकाशात्युयोधिवियोजय तेतुभ्यंभूयिष्ठांनमउक्तिंनमस्कारंविधेम एषातेअपचितिरित्यर्थः ॥ १७२।१३ चक्षुरिति ॥ अत्रमित्रादिदेवानांभेदेननिर्देशान्मंत्रस्यभेदपरत्वं । चित्रंदेवानामितिमंत्रस्यायमर्थः । देवानामनीकंसमूहरूपंचित्रंआश्चर्यकरंसूर्यस्यमंडलमुदगात्उदयाचलंप्राप्तमासीत् कीदृशंमित्रस्यमित्राद्युपलक्षितानांसर्वेषांच क्षुःप्रकाशकंउदयंप्राप्यवादिवंपृथिवींअंतरिक्षंचआप्राःस्वकीयेनतेजसाआसमंतात्प्रापूरणइतिधातोर्लङ्पुरुषव्यत्ययः अदादि

त्वाच्छपोलुक् । मंडलांतर्गतःसूर्याख्योनारायणःजगतांस्थावराणांचआत्माचैतन्यप्रदइति ॥ [१७२।१५] तद्योयोदेवानामिति ॥ नन्व
त्रदेवादिषुप्रबुद्धंपुरुषंनिर्धार्यसएवतदभवदितिब्रह्माभेदपरत्वेनब्रह्मभेदपरत्वाभावः । मैवं । ब्रहुमुक्तिरवोक्तुस्तदभावइतिभे
दस्यस्पष्टंप्रतीतेः । नचायंमिथ्याभेदः । स्वतःप्रमाणसिद्धस्यमिथ्यात्त्वानुपपत्तेः ॥ [१७२।१६] किंचात्रेति ॥ ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदा
त्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवत्तथर्षीणामितिवाक्येप्रकृतंब्रह्म आत्मानमे
वब्रह्मत्वेनावेदित्यवगम्यते । नतुजीवःस्वात्मानंब्रह्मतयावेदिति । येनजीवब्रह्मैक्यपरमिदंवाक्यंस्यादित्यर्थः । ननुयोयोदेवा
नामितिजीवपरमर्षिवाक्यशेषानुसारेणब्रह्मशब्दःकार्यब्रह्मपरः । मैवं । तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययासर्वंभविष्यंतोमनुष्यामनुष्यामन्यं
तेकिमुतद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदितिपूर्वकंडिकायां यस्यब्रह्मणोविज्ञानेनसर्वभवनरूपफलावाप्तिः तस्याकार्यस्यब्रह्मणःप्रकृ
तत्वात् । नहिकार्यब्रह्मविद्यायाःसार्वात्म्यंफलं । नचशुद्धब्रह्मणोबोधनिमित्तस्यसार्वात्म्यस्याभावात्तस्मात्तत्सर्वमभवदितिबो
धनिमित्तकसार्वात्म्यलक्षणफलस्यकीर्तनमयुक्तमितिवाच्यं । स्वस्यपूर्णत्वानुभवोद्रिक्तानंदात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । ननुतथर्षी
णांतथामनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेऽहंमनुरभवंसूर्यश्चेतितदिदमप्येतर्हियएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभव
तीतिजीवपरवाक्यगताहंब्रह्मास्मीतिवाक्येनब्रह्मैक्यंसिद्धिःस्यादतआह ॥ [१७२।१८] यएवंवेदेति ॥ ननुतद्वाक्यइतिशब्दश्रवणेपिनो
पासाश्रीयतेतआह ॥ [१७३।१८] अथयोन्यामिति ॥ ननुयोयोदेवानांप्रत्यबुध्यतेतिपूर्ववाक्येनसवेदेत्युत्तरवाक्येचवेदनस्यनिर्देशान्मध्य

न्यायामृ० स्थितोपास्तिरपिज्ञानमेव । मैवं । लक्षणापत्तेः ॥ [१७२।१८] अनेनेति ॥ यएवंवेदाहंब्रह्मेत्यनेननैक्यसिद्धिः ॥ [१७२।१९] यद्वात्रेति ॥ ब्रह्मवाङ् तरंगिणी
॥ ७७ ॥ त्यादिवाक्यप्रकृतंब्रह्मअहंबृंहितःपूर्णोसीत्यात्मानमवेदित्यर्थसंभवेननततोजीवब्रह्मैक्यसिद्धिः ॥ [१७२।२०] अन्यथेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यबृंह
णार्थत्वानंगीकारेप्रसिद्धब्रह्मार्थकत्वांगीकारे । ननुपरमतेउपासनायामर्थासत्त्वेपिभवन्मतेतस्यायमर्थोस्ति । अतोभेदोपास्ति अहंब्रह्मा.
निंदानुपपत्तिरतआह ॥ [१७२।२१] अथयोन्यामिति ॥ [१७२।२२] अन्यथेति ॥ भेदज्ञानिनिंदापरत्वेअदःशब्दास्मच्छब्दबोध्यविशिष्टयोर्भेद २ । २९
स्यसत्वेनतज्ज्ञानिनोनिंद्यत्वाभावात्ताभ्यांशब्दाभ्यांभागत्यागलक्षणयाचिन्मात्रमुपलक्ष्यतद्भेदज्ञानीनिंद्यतइत्यर्थवर्णनेपदद्वय
लक्षणादोषइत्यर्थः ॥ [१७२।२३] अन्यथेति ॥ अन्योसावहमन्यइतिप्रकारेणदेवतामुपास्तइत्यर्थकरणेअदःशब्दार्थसमकक्ष्यतयाहमर्थ
स्याप्युपास्तिंप्रतिविशेष्यतयालस्मिन्द्वेवतात्वायोगः ॥ [१७२।२४] व्यवहितेति ॥ अहंशब्दसन्निहितान्यइत्यस्ययइत्यत्रनयनात् ॥
[१७२।२४] यस्येति ॥ व्याख्यातमेतन्नतुतद्द्वितीयमस्तीतिश्रुत्यर्थनिरूपणे ॥ [१७३।५] सजीवएवंभवतीति ॥ ननुजीवभावस्यप्रागपिसिद्धतया
ब्रह्मवेदनसाध्यत्वानुपपत्तिः । मैवं । जीवोभवतीत्यस्यमरणादिदुःखाभावेतात्पर्यात् । नन्वेवमशाब्दोर्थःस्यादित्याशंक्यतवा
पिसममित्याह ॥ [१७३।१०] किंचत्वत्पक्षइति ॥ ननुकंठगतचामीकरादाविवारोपितब्रह्मत्वनिवृत्तिरेवब्रह्मत्वप्राप्तिरतआह ॥ [१७३।११] आरो
पितेति ॥ स्थानैक्येउदाहरणमाह ॥ [१७३।१४] अहीति ॥ मत्स्यैक्येनृपामहार्जनाश्च । सादृश्येकीटउदाहरणं ॥ [१७३।१७] सकृदिति ॥ गताः ॥ ३५१ ॥

कलाःपंचदशप्रतिष्ठादेवाश्चसर्वेप्रतिदेवतासु । कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेव्ययेसर्वएकीभवंतीतिश्रुतौपंचदशकलाःप्रतिष्ठाः स्वमूलरूपंप्रतिगताःसर्वेदेवाःस्वमूलदेवताःप्रतिगताःकर्माणिनिवृत्तानि विज्ञानात्माचपरेणैकीभूतइत्यर्थकरणेवाक्यभेदादि दोषइत्यर्थः ॥ [१७।४।१३] अतोन्यदार्तमिति ॥ नचार्तशब्देनमिथ्येतिवाविनश्वरमितिवोच्यतेतोनविरोधइतिवाच्यं । आर्तोजिज्ञासु रर्थार्थीत्यादौदुःखिनीवमिथ्यादौतदप्रयोगात् ॥ [१७।४।१४] सम्मानादिति ॥ ननुसोविभेत्तस्मादेकाकीविभेतिसहायमीक्षांचक्रे यन्मद न्यन्नास्तिकस्मान्नुविभेमीति ततएवास्यभयंवीयायकस्माद्ध्यभेष्यत्द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतौद्वितीयमात्रदर्शनस्यैवसामान्य तोभयहेतुत्वाद्विशेषकल्पनायोगइत्यतआह ॥ [१७।४।१४] लोकइति ॥ अन्यथायन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुविभेमीतिततएवास्यभयंवीयाये त्यत्रद्वितीयाभावस्यभयाभावहेतुत्वकथनमयुक्तंस्यात् । द्वितीयाभावस्यैवद्वितीयस्यभयहेतोःसत्त्वात् ॥ [१७।४।१५] उत्तरत्रेति ॥ सवै नैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतइतिश्रुतेः ॥ [१७।४।१६] यदाह्येवैषइति ॥ नन्वल्पार्थकारशब्दस्वारस्यादपिशब्दार्थकोत्पदस्वारस्यादेतच्छब्दा र्थस्यप्रतियोगित्वेनानुपादानाच्चभेदमात्रनिषेधपरतयास्वगतभेदनिषेधपरत्वायोगः । मैवं । यदिन्यायेनमौस्त्विद्धावित्यादिलौ किकरीत्याचभेदप्रतियोगित्वेनैतस्मिन्नितिशब्दनिर्दिष्टस्यसन्निहितस्यैवान्वयेउदरशब्दयोरस्मन्मतेस्वारस्यात् ॥ [१७।४।१७] एकोदेवइति ॥ ननुनात्रांतर्याम्यैक्यंशक्यंवक्तुं । भूतशब्दस्यचेतनपरत्वाभावात् । भूतहिंसानिषेधवाक्यइवचेतनाधिष्ठितशरीरादेरेवभूतश ब्दवाच्यत्वादतआह ॥ [१७।४।१८] भूतशब्दस्येति ॥ नचचेतनेजनेरयोगः जनेरनेकविधत्वेनचेतनेपितत्संभवात् । ननुवैमत्यार्थत्वेभे

दशब्दस्यलक्षणापत्तिः । तस्यान्योन्याभावेरूढत्वादतआह ॥ [१७४।१०] जीवस्येति ॥ ऐक्यव्याख्यात्र्यास्मृत्यातद्विपर्ययोभेदोप्यर्थो व्याख्यातइतिभावः । ननुसर्वक्षेत्रेषुक्षेत्रज्ञंजीवंमांविद्धीत्येतदर्थकंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्यादिवाक्यमैक्यप्रमाणमतआह ॥ [१७४।१३] क्षेत्रज्ञंचापीति ॥ क्षेत्रज्ञस्यजीवात्पृथगुक्तेर्नक्षेत्रज्ञोजीवइत्याह ॥ [१७४।१६] प्रकृतश्चेति ॥ [१७४।२०] क्षेत्रज्ञइति ॥ क्षेत्रज्ञःशुद्धःपरमात्मा अविकर्तुर्जीवस्य मयारचिताः अनित्याः एताःविभूतीः आविर्हिताःतिरोहिताश्चविचष्टे प्रकटयति ॥ [१७५।१] शौक्रस्यावेति ॥ व्याख्यातमेतत् ॥ छ ॥ छ ॥ अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ छ ॥ [१७५।४] अबाध्यत्वादीति ॥ जडस्याप्यबाध्यत्वात्तत्रहेतोरनैकांत्यमित्यर्थः ॥ [१७५।१३] साध्यवैकल्यादिति ॥ नन्वात्मत्वाधिकरणं द्रव्यत्वापरजात्यैककालेननाना । समानकालीनमूर्तमात्रसंयुक्तत्वात् गगनवदित्यत्रसाध्यसाधनवैकल्याभावइतिचेन्न । तथाप्यर्थांतरानिस्तारात् ॥ [१७६।५] चंद्रस्येति ॥ ननुचंद्रभेदादीनां पक्षसमत्वान्नदोषः । मैवं । कल्पिताकल्पितयोर्मुक्तिसंसारादीनांभेदस्यावश्यमंगीकार्यत्वात् । नचसव्यावहारिकः । अन्योन्याश्रयात् । स्वतःप्रामाण्यप्रमाणसिद्धस्यतात्विकत्वाच्च ॥ [१७६।१०] त्वन्मतेपीति ॥ नचस्वांतःपदेनस्वावयवातिरिक्तमुच्यतइति वाच्यं । स्वावयवभेदवत्तदतिरिक्तभेदसत्त्वेपिहेतूपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् ॥ [१७६।१२] इच्छादेरपीति ॥ नचेच्छादीनामेकांतःकरणपरिणामत्वेनतत्रापिसाध्यमस्तीतिवाच्यं । इच्छादीनामभेदेइच्छाद्वेषसुखदुःखादीनांसांकर्यप्रसंगात् ॥ [१७६।१३] अव्याप्यवृत्तिधर्मेति ॥ भेदप्रतियोगितावच्छेदकात्यंताभावस्यभेदरूपतयाऽव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदइत्यनेनभेदसमानाधिकरण

धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदइत्युक्तंभवति । एतस्यापिभेदःभेदप्रतियोगितावच्छेदकेनसमानाधिकरणोनभवतीतिफलितोर्थः । तथाचप्रतियोगितावच्छेदकासमानाधिकरणोभेदःस्वसमानाधिकरणीत्यंताभावप्रतियोगीत्यनेनप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्येसाध्यमानेवाधइत्यर्थः ॥ [१७७।४] स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिवृत्तीति ॥ संयोगात्यंताभावमादायात्यंताभावत्वेसाध्यमस्ति ॥ [१७७।५] त्रैकालिकेति ॥ प्रागभावत्वादावव्यभिचारायसत्यंतं । रूपात्यंताभावत्वादावव्यभिचारायाभावत्वेत्यादि ॥ [१७७।६२] मन्मतेपीति ॥ ननुशुक्तौशुक्तिभेदस्यासत्त्वान्नतस्मिन्नन्योन्याभावत्वमतःकथंतदादायसिद्धसाधनमितिवाच्यं । अन्योन्याभावइतिशब्दजन्यज्ञानविषयत्वादिरूपस्यान्योन्याभावत्वस्यारोपितान्योन्याभावेपिसत्त्वात् । संयुक्तान्योन्याभावमादायसिद्धसाधनाच्च ॥ [१७७।६] त्रैकालिकस्येति ॥ ननुमायाचित्संबंधस्यकालत्वेनसर्वकालस्थितेर्नमिथ्यात्वविरोधित्वं । मैवं । अस्तुयःकोपिकालःतथापितस्यनित्यत्वात्तत्संबंधिनोमिथ्यात्वस्यविरुद्धत्वात् ॥ [१७७।७] संयोगादिवदिति ॥ संयुक्तोन्योन्याभाववद्घटाद्यन्योन्याभावानामप्यव्याप्यवृत्तित्वमेवंसिध्यति नतुतेषांमिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ ऐक्यानुमानभंगः ॥ ॥ ३० ॥ छ ॥ तस्मात्तत्तत्सदृशत्वेसतितततोन्यूनत्वमिति ॥ एतच्चजीवरूपस्यांशस्यलक्षणं । नतुपटाद्यंशस्यापि तेनस्थूलपटंप्रतिसूक्ष्मपटस्यनांशत्वापत्तिः ॥ छ ॥ छ ॥ अंशित्वेनैक्यसिद्धिभंगः ॥ ३१ ॥ छ ॥ स्वनेत्रगोलकादाविति ॥ ननुदर्पणाहतचक्षूरश्मीनामग्रावच्छेदेनसंबंधात्स्वनेत्रगोलकादीनामभिज्ञाप्रत्यभिज्ञायाःसन्निहितपूर्वकालएवसंभवति । मैवं ।

तत्कालएवाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोःकुत्राप्यदर्शनात् ॥ नचभेदंभेदकंचेति ॥ अपीतत्वव्याप्यशंखत्वसाक्षात्कारेप्यपीताभेदसाक्षात्कारदर्शनाद्भेदमित्युक्तं । भेदसाक्षात्कारेसत्यभेदसाक्षात्कारःकुत्रापिनदृष्टइत्यर्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ घटकलशयोरैक्यज्ञानेपितदवच्छिन्नचैतन्यैक्याज्ञानाद्घटकलशयोर्भेदभ्रमःस्यात् ॥ विरोधाच्चेति ॥ सादृश्यस्यभेदगर्भत्वात्तेनाभेदसाधनेविरोधः ॥ विंबादर्वाचीनइति ॥ नचैक्यवादिनःप्रतिविंबस्यविंवादर्वाचीनत्वमसिद्धं । उपाध्यन्वयाद्यनुविधानेनतत्सिद्धेः । नचान्वयाद्यनुविधानंप्रतिविंवप्रत्यक्षउपक्षीणं । गेहांतर्गतजलस्थसूर्यप्रतिविंवाप्रत्यक्षेप्रकाशविशेषेणवहिष्ठैर्गेहांतर्गतजलेसूर्यप्रतिविंबानुमानात् ॥ एतेनैवेति ॥ आदर्शेभिन्नंमुखमित्येषाप्रथमजाबुद्धिरभिज्ञा । अनंतरंयत्स्वलक्षणंग्रीवास्थमुखंतथैवेदंदर्पणस्थमपिभातीतिजायमानंज्ञानंप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ अभेदधीरेवेति ॥ अभेदेप्रत्यक्षानुमित्योरभावस्यकिंचित्स्वच्छताम्रादौप्रतीतेमुखच्छायामात्रेमुखसंस्थानविशेषाप्रतीत्याप्रत्यभिज्ञाभावस्यस्पष्टत्वादित्युक्तत्वात् ॥ च्छायादाविवेति ॥ ननुभेदबुद्धेःसोपपत्तिकत्वेसिद्धेप्रतिविंवस्यकारणांतरकल्पनं तस्मिंश्चसोपपत्तिकत्वमित्यन्योन्याश्रयः । मैवं । प्रतिविंवेकारणकल्पनाधीनस्यभेदबुद्धौसोपपत्तिकत्वस्यानुक्तत्वात् । किंतुवक्ष्यमाणरीत्याप्रत्यक्षानुमानागमसिद्धतयासोपपत्तिकभेदेसतिप्रतिविंवेकारणांतरमपिकल्प्यतइति ॥ नोपरक्तमिति ॥ नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन । नोपरक्तंनवारिस्थंनमध्यंनभसोगतमि

त्यत्रवारिस्थेसूर्यप्रतिविंवेसूर्यत्वाभावात्तत्रादित्यशब्दोगौणः ॥ [१८०।११] त्वत्पक्षेपीति ॥ ममादित्यशब्दवत्तववारिस्थशब्दोगौणः गगनस्थेसूर्येउद्यत्त्वोपरक्तत्वादिवद्वारिस्थत्वाभावात् । नचवारिस्थत्वेनोपस्थितगगनस्थसूर्यपरंवारिस्थपदमितिवाच्यं । लक्षणापत्तेरेव । भेदबुद्धेःसोपपत्तिकत्वमाह ॥ [१८०।१२] भेदस्त्विति ॥ एतस्यसिद्धइत्यनेनाग्रेतनेनसंवंधः ॥ तथापियत्स्व[१८०।१९]लक्षणेति ॥ ननुतत्तत्स्वलक्षणत्वेनारोपितत्वेपियावत्स्वलक्षणकत्वेनारोपितत्वानंगीकारेणगंधादिप्रतीत्यापादनमशक्यं । मैवं । प्रत्यभिज्ञयाऽभेदसिद्ध्युक्त्ययोगात् । यदिचकस्तूर्यादीत्यादिनाग्रेनिरसिष्यमाणत्वाच्च ॥ [१८१।३] मालिन्यवदिति ॥ नन्वारोपपूर्वप्रतीतधर्मविशिष्टस्यैवारोप्याश्रयत्वादेकारोपितविशिष्टेपरारोपः । मैवं । आरोपिताधिकसत्ताकस्यैवारोपाश्रयतावच्छेदकत्वात्रूप्यनिवृत्तावपिशुक्तित्वानिवृत्तिवदुपाध्यपगमेमालिन्यनिवृत्तावपिप्रतिविंवानिवृत्त्यापत्तेः ॥ [१८१।३] प्रतिमुखमेवेति ॥ नन्वविद्योपहितस्याविद्याश्रयत्ववद्दर्पणोपहितस्यदर्पणाश्रितत्वंसंभविष्यति । मैवं । अविद्योपहितस्याविद्यकत्वेनाविद्याश्रयत्वानवच्छेदकत्वाद्दर्पणोपहितत्वस्यापिदर्पणाश्रितत्वादिरूपत्वेनदर्पणाश्रितत्वंप्रत्यप्रयोजकत्वात् ॥ [१८१।४] मालिन्येति ॥ ननुसंसारउपहितवृत्तिः । तथाचोपधेयांशमादायसामानाधिकरण्यसंभवः । मैवं । उपहितवृत्तिधर्मस्योपधेयेऽसत्त्वात् । वृत्त्युपहितस्यदृश्यत्वांगीकारेणतदुपधेयेशुद्धेपिदृश्यत्वापत्तेः । संसारस्यशुद्धाश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यमानेतुमाह ॥ [१८१।६] वृक्षस्येति ॥ उपाधिना उपाधिसंबंधेन । दर्पणस्थत्वादिरूपउपाधिसंवंधोमुखेनानुभूयते प्रत्युतप्रतिविंवएवानुभूयतेइत्याद्युक्तहेतुमेतेनेत्यनेनपरामृशति । संसा

रस्यमोक्षसामानाधिकरण्यमपिदवानिष्टमित्याह ॥ संसारस्यापीति ॥ वृक्षसंयोगवद्दुःखादिरूपःसंसारोपिशुद्धएवस्यात् । तथाचनित्यमुक्तत्वश्रुतिर्निर्विषयास्यात् । ननुसर्वसालक्षण्याभावेपिकिंचित्सालक्षण्यमात्रेणैवविंबप्रतिविंवयोरभेदोस्तु । अत एवकस्तूर्याविंबप्रतिविंवयोःसौरभतदभावाभ्यांनभेदानुमानमतआह ॥ यदिचेति ॥ एतेनेति ॥ उक्तप्रत्यक्षादिनाविंबप्रति विंवयोर्भेदस्यसिद्धत्वेन ॥ मुखद्वयेति ॥ स्वस्यमुखद्वयाभावादित्यर्थः । ननुस्वमुखस्यैवग्रहणमितिननियमः । उपाधिसन्नि हितमात्रस्यैवतथाग्रहणात् । मैवं । उपाधिप्रतिविंवतत्त्वातिरिक्तस्योपाधिसन्निहितत्वस्याभावात् ॥ अस्मिन्पक्षइति ॥ न न्वभिघातकानेकत्वेनचक्षुषोनेकाग्रतासंपत्त्याप्रत्यग्रंस्वाभिघातकावच्छिन्नमुखाग्राहकता अतोनेकमुखप्रतीतिः । मैवं । अने काग्रताशब्देनानेककिरणवत्त्वंवाऽनेकत्वंवा । नाद्यः । तस्योपाधिंविनैवसिद्धेः । नहिचक्षुषएकएवकिरणः । नांत्यः । वाधि तत्वात् ॥ दर्पणेति ॥ नचान्वयव्यतिरेकसिद्धोपाधिप्रावल्याद्विरुद्धरूपमुखप्रतीतिः । मैवं । स्वस्मिन्मुखांतरोत्पादकत्वान्य स्योपाधिप्रावल्यस्याभावात् ॥ अस्याइति ॥ चक्षुःपरिवृत्तिरूपप्रक्रियायाः ॥ विरलेति ॥ नचसर्वावच्छेदेनाभिघाताभावा दंतरेपिचक्षुःप्रवेशसंभवइतिवाच्यं । यथेच्छकल्पनायानिष्प्रमाणत्वात् ॥ अस्यामिति ॥ एतेनतवापिशिलादौप्रतिविंवमुत्प द्यतां अस्वच्छतयापरिहारस्तुममापिसमइतिनिरस्तं । स्वच्छतायाःप्रतिविंबोत्पत्तिंप्रतीवचक्षुःप्रतिघातंप्रत्यप्रयोजकत्वात् ॥ ॥३५४॥ प्रतिचंद्रादीति ॥ त्वन्मतेप्रतिचंद्रादिदर्शनस्यापिसमीचीनचंद्रादिदर्शनत्वात् । ननुयत्रसामान्यतंस्तद्दर्शनमात्रजन्यतातत्रे

ष्टापत्तिः । यत्रचोपाधिनिर्मुक्तज्ञानत्वेनविशेष्यजन्यतंतात्रापादकाभावः । मैवं । कपिलादीनामुपाधिकवलितत्वतद्विनिर्मु
क्तत्वलक्षणद्विरूपाभावात् । आदित्यमीक्षयेदित्यादावुपाधिविनिर्मुक्तेतिविशेषस्यक्काप्यभावात् ॥ अवच्छेदपक्ष[१८१।२२]इति ॥ यो
विज्ञानेतिष्ठन्यआत्मनितिष्ठन्नित्यादावंतर्यामित्वंश्रूयते । तच्चयद्यप्यवच्छेदपक्षेनसंभवति । घटावच्छिन्नाकाशेवाह्याकाशाद
र्शनात् । द्विगुंणीकृत्यवृत्त्यनुपपत्तेः । तथापिप्रतिविंवपक्षेसंभवतिजलप्रतिविंवितकाशेवाह्याकाशस्यापिदर्शनादित्यादिनात्र
ह्मणोंतर्यामित्वमुक्तं । तच्चप्रतिविंवाख्यव्यक्त्यंतरानंगीकारेनयुज्यते ॥ उपाधे[१८१।२३]रिति ॥ प्रतिविंवाख्यवस्त्वंतराभावात्कस्यप
क्षउपाधिःपतेत् ॥ प्रतिमुखेदर्पण[१८२।१३]स्थत्वस्येति ॥ ननुमुखप्रतिमुखयोरैक्यान्मुखस्यैतत्स्थत्वनिषेधेनप्रतिमुखस्यैवतत्स्थत्वनि
षेधः । मैवं । तयोरेकस्यासिद्ध्यान्योन्याश्रयात् ॥ नहिभूमा[१८२।१४]विति ॥ एवमादर्शेमुखंनेत्येतावताप्रतिमुखमपिनास्तीतिनसं
भवतीत्यर्थः । तस्मादित्युपसंहारः ॥ अन्य[१८२।१५]थेति ॥ तयोरभेदे ॥ किंचाना[१८२।१७]देरिति ॥ ननूपाध्यधीनत्वंह्युपाधौसत्येवसत्वं ।
तच्चनानादित्वविरोधि । अनाद्युपाधिनाऽनादिजीवस्यापितत्संभवात् । मैवं । उपाधेर्ब्रह्मातिरिक्तस्यकल्पिततयासादित्वाव
श्यंभावात् ॥ दधीन[१८२।१६]त्वइति ॥ विंवाधीनत्वेसतिविंवसदृशत्वं ॥ अत[१८२।१७]एवचोपमेति ॥ वहवःसूर्यकायद्वत्सूर्यस्यसदृशा
जले । एवमेवात्मकालेःकेपराद्मसदृशामताइत्यादिषुजीवस्यपरमेश्वरप्रतिविंवरूपोपमाक्रियतेयासासूत्रस्थचशब्दप्रदर्शितभेदे
सत्येवेश्वराधीनत्वंतत्सदृशत्वादिना । तत्रदृष्टांतःसूर्यकादिवदिति । यथासूर्यकस्यसूर्येणोपमाक्रियतेतद्वत् । नचभेदाध
सिद्धिः । पृथगुपदेशात् संध्येसृष्टिराहहि तद्गुणसारत्वादित्यादितत्सिद्धेः ॥ इदमुक्तंभवति । जीवोब्रह्मभिन्नः तत्प्रतिविंव

त्वात् । सामान्यव्याप्तौसूर्यकोदृष्टांतः ॥ [१८२।१२] भिन्नत्वेति ॥ अयंसौत्रचशब्दस्यार्थः । भिन्नत्वरूपसाध्यस्यतदधीनत्वादिरूपहे
तोश्चसूर्यकइवजीवेपिसत्वादुपसंक्रियते । ननुसूर्यकेउपाध्यधीनत्वमप्यस्ति जीवेतुतन्नास्तिनित्यत्वादतउक्तं ॥ [१८२।१३] नोपाधीति
॥ ७ ॥ ७ ॥ बिंबप्रतिबिंबैक्यभंगः ॥ ३२ ॥ ७ ॥ [१८३।२३] गतेःसुखदुःखाद्यनुभवसामानाधिकरण्योक्तेरिति ॥ नन्वात्म
निसुखदुःखाद्यनुभवस्याप्यौपाधिकत्वेनतत्सामानाधिकरण्यंगतेःस्वाभाविकत्वासाधकमितिचेन्न । ज्ञानत्ववत्सौषुप्तिकाज्ञाना
दिसाक्षित्ववत्सत्यस्यासत्यस्यवासुखादिभोक्तृत्वादेरप्यात्मन्येवस्वीकर्तव्यत्वादित्युक्तत्वात्कर्तृत्वाध्यासभंगे ॥ [१८३।२३] सएनानिति ॥
नन्वव्यापकस्यैवाव्यापकंप्रतिगमनं ब्रह्मचव्यापकमितिकथंतत्प्रतिगमनं । मैवं । विभोरप्याकाशादेःसर्वमूर्तक्रियाजन्यसंयो
गाश्रयत्वरूपतत्प्राप्यत्वात् । व्यापकस्यापीश्वरस्याचिंत्यशक्त्याणुत्वाच्च ॥ [१८३।१] तेनप्रद्योतेनैषइति ॥ नन्वेषइतिबुद्ध्युपहितस्यैव
परामर्शेनशुद्धात्मनिष्ठत्वंगतावनुक्तमितितदाशंक्यपरिहरति ॥ [१८३।३] नचश्रुतिरिति ॥ [१८३।४] तमुत्क्रामंतमिति ॥ नचप्राणाख्यांशेन
पश्चाद्गतावप्यंशांतरेणबुद्धेःप्रथममुत्क्रमणमितिवाच्यं । त्वन्मतेप्राणातिरिक्तस्यक्रियाशक्तियुक्तस्याभावात् ॥ [१८३।६] पुरुषमुपै
तीति ॥ व्यापकस्यापिप्राप्यत्वंतूक्तं ॥ [१८३।१४] कृतहान्यादीति ॥ ननुनकृतहान्यादिप्रसंगः । यद्बुद्ध्यवच्छिन्नेनयेनैवात्मनायत्कृतं
तदवच्छिन्नेनतेनैवभोजनात् । नह्यात्मनोनिरवयवस्यप्रदेशोस्ति । मैवं । गतिमतीबुद्धिर्यत्रात्मनिसंबध्यकर्तारमकरोत्ततोन्य
त्रगत्वातमेवात्मानमभिलक्ष्यतत्रभेदंकल्पयित्वातमात्मानंस्वोपहितंकृत्वातमेवात्मानंभोक्तारंकरोतीत्यत्रकृतहान्याद्युक्तेः ॥ क

[१८३।१४] तुर्भोक्तुरिति ॥ नन्ववच्छेद्यात्मनोवच्छेदकबुद्धेश्चैक्येवच्छिन्नभेदोवक्तुमशक्यः । मैवं । उक्तरीत्यागच्छंत्याबुद्ध्यावच्छिन्नस्य भिन्नत्वात् । अन्यथात्मनिगत्ययोगात् । तदेतदाह ॥ [१८३।१५] अभिन्नइति ॥ [१८३।२०] द्रव्यत्वेति ॥ घटत्वादावव्यभिचारायसाक्षात्पदं । नचव्यापकावृत्तित्वमुपाधिः । सत्तादौसाध्याव्यापकत्वात् । तस्यैथसाध्यत्वाच्च ॥ [१८३।२०] भूतेतरत्वेइति ॥ आकाशेकालदिशोरी श्वरेचाव्यभिचारायक्रमेणपदानि ॥ [१८३।२१] शब्देतरेति ॥ आकाशेश्वरयोरव्यभिचारायविशेषांतं । नचत्रिष्वप्यनात्मत्वमुपाधिः । धर्मिग्राहकमानसिद्धव्याप्त्यवेकालादौसाध्याव्याप्तेः । विशेषगुणसंस्काराणांचात्मवृत्तित्वं नतुमनोवृत्तित्वमतोनासिद्धिः ॥ [१८४।१] मनोवदिति ॥ मनसोमध्यमपरिमाणानंगीकारान्नतत्रसाध्याप्रसिद्धिः । नचजडत्वमुपाधिः । त्वन्मतेशुद्धात्मनोनिर्विषयत्वे नाज्ञानत्वादिरूपजडत्वस्यपक्षादव्यावृत्तेः ॥ [१८४।३] जातिसमवायादेरिति ॥ नचतद्वदेवगुणस्यव्याप्तिरपिस्यादितिवाच्यं । आ श्रयंविनान्यत्रवृत्तौदृष्टांतकरणात् । प्राभाकरैर्नीलपीतादीनांव्याप्त्यंगीकाराच्च ॥ [१८४।७] स्फटिकेति ॥ तस्यातिनिविडत्वेनतत्रावय वांतरप्रवेशस्यासंभावितत्वात् ॥ [१८४।८] नित्यःसर्वगतेति ॥ नचाकाशवत्सर्वगतः सवाएषमहानजआत्मेत्यादिविरोधः । तस्येश्वर त्वात् ॥ [१८४।९] नानादेहेति ॥ नचाशेषवाचिसर्वशब्दस्यदेहपरत्वेनसंकोचेमानाभावः । सर्वस्यापिक्रमेणजीवदेहत्वात् ॥ [१८४।१२] प्रत्यक्ष त्वादीति ॥ प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वादणुत्वसाधनंयत्कृतंतदप्रयोजकं ॥ [१८४।१३] सर्वेषांभोगायतनानिस्युरिति ॥ ननुतवापीश्वरस्यव्यापक

त्वेनसर्वदेहानांतद्भोगजनकत्वापत्तिःसमाना । मैवं । संभोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यादित्यादिनासूत्रकृतैवाचिंत्यशक्तिमत्त्वेनस
र्वगतस्यापितस्यभोगानापत्तेरुक्तत्वात् ॥ चैत्रभोगाद्धेतोरपीति ॥ नचजनकादृष्टनिरूपितात्मद्वारकसन्निकर्षादतिप्रसंगा
भावइतिवाच्यं । संबंधंविनादृष्टस्यजनकत्वस्याग्रहेणान्योन्याश्रयात् ॥ बुद्धेर्ज्ञानस्येति ॥ नचैवंयोजनायांव्युत्क्रमप्रसंगः ।
श्वेताश्वतरेबुद्धेर्गुणेनेत्यस्यानंतरं वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवइतिज्ञेयःसचानंत्यायकल्पतइत्युक्तेः ।
अणुत्वसाधकानेकश्रुतिस्मृत्यानुकूल्यादुक्तयोजनायायुक्तत्वात् । परिच्छेदार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ जीवा
णुत्वं ॥ ३३ ॥ ७ ॥ नविद्याभीराभीरवगतिविभंत्साभिरबुधांजिगीषाभिःकिंतुस्ववचसिशुश्रुत्साभिरकृषि ॥ तरंगिण्याख्या
तांबुधजनघनस्सूक्तिसलिलैर्नयेत्पूर्णप्रज्ञोदितनिगमसिद्धांतजलधिं ॥ १ ॥ सद्योजातजटाजपावनसरिद्गोदावरीतीरतोगव्यू
तिर्वसतिःसतांकुलवतामंबांपुरीतत्रये । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजज्ञतयेमुरारिचरणाव्यासाभि
धानावुधाः ॥ २ ॥ तेभ्योजायतविश्वनाथइतियःसज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविरभूत्सुरद्रुमयशाआचार्यनारायणः ॥ रामाचा
र्यइतीरितस्तदनुजोग्रस्तत्ववादांबुधेरातानीत्सतरंगिणीमिहपरिच्छेदोद्वितीयोपियः ॥ इतिश्रीमद्रामाचार्यविरचितायां
न्यायामृततरंगिण्यांद्वितीयःपरिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांद्वितीयपरिच्छेदःसंपूर्णः ॥

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदः ॥

 श्रीमद्धनुमद्भीमभध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकश्रीलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ सद्गुणंकरधृतवत्सद्गुणंदूरदोषमुरुदोषमप्यलं ।
पार्थसारथिमपार्थसारथिंनंदनंदनतिसाधनंनुमः ॥ १ ॥ निदिध्यासनमंगिश्रवणादिकमंगमित्येतदाक्षिपति ॥ [१११] नन्वेतदिति ॥
॥ १ ॥ विवरण[१११]इति ॥ नन्वपरोक्षफलोदयेनिदिध्यासनांगतैवश्रवणमननयोःकिंनस्यात् । त्रयाणामपिसन्निपत्योपकाराविशेषात् ।
दर्शपूर्णमासवत्समप्रधानत्वंवाकिंनस्यादिति । उच्यते । शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणंप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानेनकरणं २ । १
भवति । प्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रतीत्याद्युक्तं ॥ [११२] मनननिदिध्यासनेति ॥ तत्रापिमननस्यचित्तैकाग्र्यायोग्यरूपासंभावनानि
रसनद्वारेणचित्तस्यप्रत्यगात्मैकाग्रवृत्तिहेतुत्वंनिदिध्यासनस्यतुविपरीतसंस्काररूपविपरीतभावनानिरसनद्वारातद्धेतुत्वं ॥ प्र
[११३] त्यगात्मेति ॥ प्रत्यगात्मप्रवणतालक्षणोयःसंस्कारः तेनपरिनिष्पन्नायाब्रह्मैकाग्र्यलक्षणावृत्तिः सैवकार्यं तद्वारेणेत्यर्थः ॥
[११३] इतीति ॥ फलंप्रत्यव्यवहितस्यकारणस्यविशिष्टशब्दावधारणस्यव्यवहितेमनननिदिध्यासनेइतिहेतोरित्यर्थः । शक्तितात्पर्य
विशिष्टशब्दावधारणरूपस्यश्रवणस्यब्रह्मानुभवंप्रतिसाक्षाद्धेतुत्वेनकरणत्वमित्युक्तंदूषयति ॥ विचार[११४]इति ॥ शाब्दज्ञानेश
ब्दस्यतज्ज्ञानस्यवासाक्षात्कारणत्वं नान्यस्य । ननुशक्त्यादीनांसंदेहादौसतिशाब्दज्ञानाभावेनविशिष्टस्यहेतुत्वेवाच्येविशेषण
स्यापिहेतुत्वेनव्यवधानद्वाराऽवघाततंडुलादेरिवकरणांतर्गतिरस्तीत्यतःकरणवदेवशेषित्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [११४] नचेति ॥
अस्तुवाकरणांतर्गतिःशक्त्याद्यवधारणस्यतथापिनतस्यशब्दवन्मंत्याद्यपेक्षयाशेषित्वमित्याह ॥ सन्निपात्य[११५]पीति ॥ प्रधानंप्र

तिसन्निपात्यंगस्यारादुपकारकांगानांचपरस्परमंगांगित्वाभावात् । अन्यथाऽवघातंप्रतिप्रयाजादेःशेषत्वंस्यादित्यर्थः । तद्वांन्नेयादिवत्त्रयाणामपिप्राधान्यमस्त्वित्यतआह ॥ [११६] हीषादेरिति ॥ सौभराख्येनसामविशेषेणतुष्टावन्नाद्येस्वर्गेचफलेजननीये सति हीषं ऊर्क ऊ इत्येषांसौराख्यसामसमाम्नयवयवानांसौभरेणवृष्टौजननीयायांहीषूइत्येतस्य अन्नाद्येजननीयेऊर्कइत्येतस्य स्वर्गेजननीयेऊंइत्येतस्यसौभरंप्रत्येवयथांगत्वं तथाशब्देनपरोक्षज्ञानेजननीयेशक्त्याद्यवधारणरूपविचारस्यांगत्वमपरोक्षज्ञानेशब्देनजननीयेमननादेरंगत्वमितिशब्दंप्रत्येवत्रयाणामंगत्वंवक्तुंयुक्तं । नतुपरस्परांगत्वं । अन्यथाहीषूइत्यादीनामपिपरस्परांगत्वंस्यात् ॥ [११६] भिन्नफलइति ॥ शब्देनजननीयइतिशेषः । स्याच्छब्दोनास्थायां । निदिध्यासनंप्रतिश्रवणादेरंगत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । मौनिश्लोकादौशब्दाभावादाह ॥ [११०] शब्दज्ञानेवेति ॥ शक्त्यवधारणस्यविचारात्पूर्वभावित्वेनविचारानंतर्गतत्वात्तात्पर्यावधारणमेवतदंतर्गतमितिमत्वाह ॥ [११०] तात्पर्यविशिष्टेति ॥ [११११] अन्योन्याश्रयादिति ॥ तात्पर्यविषयशब्दार्थमज्ञात्वात्रतात्पर्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वात्तात्पर्यज्ञानेशाब्दज्ञानापेक्षा तस्मिंश्चतात्पर्यज्ञानापेक्षेत्यन्योन्याश्रयः । नन्वेवमाकांक्षादिधियोपि निराकांक्षत्वादिभ्रमनिरासिकाएव नतुशाब्दधीहेतवइतिस्यात् । नस्यात् । निराकांक्षत्वादिज्ञानाभावेप्याकांक्षादिज्ञानंविना शाब्दज्ञानाभावस्यानुभवसिद्धत्वात् । ननुतात्पर्यज्ञानाहेतुत्वेकथंनानार्थेविनिगमना । अन्वयविशेषयोग्यतयेतिगृहाण । यत्तुग्राह्यसंशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनमिवतात्पर्यसंशयोत्तरशाब्दज्ञानेतात्पर्यधीःकारणमिति तन्न । उभयत्रोभयस्यप्रतिबंधनिरासमात्रोपयोगित्वेनाहेतुत्वात् । तदिदमुक्तंप्रतिबंधनिरासेत्यादि । तात्पर्यभ्रमस्यप्रतिबंधकत्वंचकार्यबलान्मणिमं

त्रादिवत् । अतएवसाक्षादविरोधिनोज्ञानस्यजनकज्ञानविघटकतयैवप्रतिबंधकत्वमित्यादेरनवकाशः ॥ [११९३]बाह्यागमेपीति ॥ शब्दार्थस्यबाधितत्वेपितद्वक्तुस्तत्रतात्पर्यमबाधितमेव ॥ [११९३]दुष्टत्वेति ॥ ज्ञानरूपेषुज्ञानकरणेषुभ्रमरूपंदुष्टंप्रमारूपमदुष्टमित्यन्यत्रदृष्टाव्यवस्थानस्यात् । यादृच्छिकसंवादिलिंगविभ्रमस्यतुदुष्टत्वमेव । स्वव्यापकभ्रमहेतुत्वात् । तत्रप्रतीतस्यतदव्यापकत्वात् । ननुवेदेकुत्रचिदेवतात्पर्यभ्रमोबाह्यागमेतुकुत्रचिदेवतत्प्रमेति । मैवं । यत्रैवतद्भ्रमप्रमेतदंशएवतयोर्दुष्टत्वादुष्टत्वापातात् ॥ [११९५]करणीयेति ॥ करणंह्यवदानयागः । तस्यद्रव्यंव्रीह्यादि । तत्रावघातादेःशेषत्वंयथास्तितथाप्रकृतेनास्तीत्यर्थतात्पर्यावधारणंशब्दंप्रतिनंसन्निपात्यंगमित्यर्थः । यत्तुदृष्टांतेसर्वसाम्यंनापेक्षितमतोवघातवैषम्येपितात्पर्यावधारणंशब्दंप्रतिनसंनिपत्यांगमेवेति । तन्न । मीमांसकप्रक्रियालेशस्याप्यज्ञानेनोक्तत्वात् ॥ [११९५]सन्निपत्येति ॥ दृष्टार्थानिक्रियारूपाणिस्वकारकस्योत्पत्त्यादिकुर्वंति अदृष्टार्थानिसन्निपातीनितुस्वकारकेष्वतिशयमादधतितत्तदंगभावमनुभवंति तात्पर्यावधारणंत्वनुभयंकथंसन्निपातिस्यात् ॥ [११९६]अन्यथावघातादिरिति ॥ ननुविशिष्टयागप्रविष्टतयावघातस्यशेषित्वमिष्टमेव । असाधारण्येनशेषितातुन । असाधारण्येनफलोपकारत्वाभावादिति । न । श्रवणत्वेनश्रवणस्यशेषित्ववदवघातत्वेनावघातस्यप्रयाजादिशेषित्वस्यापाद्यमानत्वात् ॥ [११९७]एतेनेति ॥ प्रधानंप्रतिसन्निपत्योपकारकस्यप्रधानोपकारकांतरापेक्षयाशेषित्वेवघातादेःप्रयाजाद्यपेक्षयाशेषित्वापातेनेत्यर्थः । ननुप्रयाजादिकंयागस्यैवसहकारि मननादिकंतुशब्दस्सहकारिभूतस्यचित्तस्यसहकारीतिवैषम्यमित्यतआह ॥

[१।१८] सोमेयागेति ॥ सोममभिषुणोति आश्विनंगृह्णातीत्यादिनाविहितमभिषवग्रहणादिकंसोमयागेसन्निपात्यंगं । अतएवाभिषवा दिकंकरणभूतेशब्दस्थानीयेसोमयागे अतिशयाधायकंकरणांतर्गततात्पर्यावधारणस्थानीयं तत्प्रतिसोमयागसहकारिभूतायाः दीक्षणीयचित्तंस्थानीयांतरगमतएवतद्गतातिशयहेतुःप्रयाजप्रोक्षणादिमननादिस्थानीयमंगंस्यात् । नन्वभिषवादियुक्तसोम यागंप्रत्यंगस्यप्रयाजादेरभिषवादिकंप्रत्यपितदस्त्येवेतिवदंतंप्रत्याह ॥ [१।२०] गौणांगत्वमिति ॥ श्रुत्याद्यधिगम्येंगत्वेतद्विनापिकल्प नेऽतिप्रसंगः । शब्दादापरोक्ष्यंवदताशब्दत्रयाणामंगत्वंवक्तुंयुक्तमित्याह ॥ [१।२१] किंचेति ॥ [१।३४] अन्यथेति ॥ अनेकफलानिसाधय तैकेनतत्तत्फलेजनयितव्येऽपेक्षितानांसहकारिविशेषाणांपरस्परमंगांगिभावांगीकारइत्यर्थः । सौभरेण सौभरनामकेनसाम्ना । निधनं साम्नोंत्योवयवः । द्वितीयस्यचतुर्थेभिहितं । सौभरेपुरुषश्रुतेर्निधनेकामसंयोगः । ब्रह्मसामाख्यंस्तोत्रंप्रकल्प्यतदाश्रि तंसौभरंफलत्रयसाधनत्वेनयोवृष्टिकामइतिवाक्येनविधायवृष्ट्यादिसाधनंसौभरेनिधनसाधनत्वेनहीषादयोहीषादिवाक्येनविहि ताः । तत्रसंशयः । किंहीषादयोनिधनविशेषाःसौभरफलात्फलांतरार्थेनविधीयंतेउतसौभरस्यैवतत्तत्फलंसाधयतः तत्तन्नि धनमनियमेनपाठतःप्राप्तंनियम्यतइति । तदर्थंकिंवृष्टिकामादिशब्दोक्तपुरुषशेषत्वेनैतेसाक्षाद्विधीयंतेउतवृष्टिसाधनसौभरशे षत्वेनेति । तत्रवृष्टिकामादिशब्दैःपुरुषस्यश्रुतत्वात्तादर्थ्यमेवहीषादीनांचतुर्थ्याविज्ञायते । पुरुषशेषताचतदभिलषितफलसा धनतयेतिफलार्थत्वमेवैषां । वृष्टिकामशब्देनवृष्टिकामस्येच्छाविषयवृष्टिसाधनसौभरोक्तौलक्षणास्यात् । नचश्रुतिसंभवेसा युक्ता । तस्माद्धीषादयोगुणाःसौभरफलाद्वृष्ट्यादेर्भिन्नस्यहेतवइति । अत्राहुः । वृष्ट्यादीनिपूर्वोक्तान्येवविपरिवर्तमानानिप्रत्यभि

ज्ञायंतइतिनफलांतरावगमः । किंचहीषादिशब्दमात्रेफलांयविहितेसत्याश्रयापेक्षायानलावन्निधनमाश्रयोभवितुंयुक्तं । तस्या प्रकृतत्वात् । नापिसौभरं । प्रकृतत्वेप्यनेकावयवत्वान्नियमेननिधनसंबंधायोगात् । तथात्वेनिधनमित्यनर्थकंस्यात् । निधन स्यापिविधानेवाक्यभेदः । तस्माद्वृष्टिकामादिशब्दलक्षितेसौभरेनिधनत्वेनैवानियतप्राप्ताहीषादयोनियम्यंते । अथवालक्षणा पिनास्ति । नहियदेवफलस्यकारणंतस्यैवपुरुषशेषत्वंतदंगस्यापितद्वारेणास्तिपुरुषशेषिता । तथाचप्रयोगोदृश्यते । वासिष्ठा नांनाराशंसोद्वितीयःप्रयाजइति । सौभरांगभूतास्तद्वारेणवृष्टिकामादीनांपुरुषाणामनियमेनशेषभूताःप्राप्तास्तानेवप्रतियथाप्रा प्तरूपानियम्यंतइतिनलक्षणा । तदुक्तं । तस्मात्फलांतरार्थेननैवहीषादयोगुणाः । विधीयंतेनियम्यंतेतेयथाप्राप्तसौभरइति । एकस्यभिन्नभिन्नकार्यजननेऽपेक्षितानांभिन्नभिन्नसहकारिणांपरस्परमंगांगिभावेदूषणांतरमाह ॥ [२१] करणापूर्वेति ॥ यागेनक रणापूर्वेजननीयेऽवघातादिःसहकारी । परमापूर्वेतुजननीयेप्रयाजादिःसहकारी । नत्ववघातादिकंप्रतिप्रयाजादिःशेषः । त्व द्रीत्यातुस्यादित्यर्थः । करणापूर्वनामप्रधानमात्रेणजननीयापूर्वं । सांगेनतेनजननीयंतुपरमापूर्वमिति । ननुशब्दस्यपरोक्षज्ञा नंप्रतिहेतुत्वेतदुपच्छेदेनश्रवणस्यशब्दंप्रत्यंगत्वंस्यात्तदेवतुनास्तीत्यतआह ॥ [२१२] कृप्तंचेति ॥ एतेनयागेऽपूर्वभेदवत्प्रकृतेनकार्य भेदइतिनिरस्तं । नन्वकरणमपिप्रयाजादिकंप्रत्याज्यग्रहणादेरिवश्रवणंप्रतिमननादेरंगत्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [२१२] नचाकरण मपीति ॥ चतुर्जुह्वांगृह्णातिप्रयाजेभ्यस्तदित्यादेरिवात्रश्रुत्यादेरभावात् ॥ [२१३] लिंगंत्विति ॥ श्रुतस्यार्थस्यमंतव्यादिरूपतयाश्र वणस्यमननाद्युपकारकत्वरूपसामर्थ्यवन्मननध्यानयोःश्रोतव्यस्वाभावेनतयोस्तथासामर्थ्याभावाद्विपरीतंलिंगंसामर्थ्यं ॥ प्र

[३१३] करणमिति ॥ इतिकर्तव्यताकांक्षाप्रकरणं ॥ [३१३] श्रवणस्येति ॥ तात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्यशाब्दप्रमारूपफलाहेतुत्वात् ॥ [३१४] स्थानेति ॥ स्थानंसादेश्यं । समाख्यायौगिकीसंज्ञा । ननुतात्पर्यावधारणरूपंश्रवणस्यशाब्दप्रमांप्रत्यहेतुत्वेनाप्रधानतयेति कर्तव्यतारूपाकांक्षाविरहेपितात्पर्यावधारणहेतोर्विचारस्यशांब्दप्रमाहेतुत्वादिकंस्यादित्यतआह ॥ [३१४] किंचेति ॥ मननादेःशाब्दज्ञानेऽहेतुत्वेनश्रवणंप्रतिमतयोःफलोपकार्यंगत्वमित्याह ॥ [३१६] यच्चोक्तमिति ॥ तत्रमननस्यनशांब्दज्ञानहेतुत्वं द्वाराभावादित्याह ॥ [३१६] सूक्ष्मेति ॥ चित्तैकाग्र्यस्यशाब्दज्ञानविशेषत्वेपिनतस्यमननसाध्यत्वं । किंत्वयुक्तत्वशंकानिवृत्तिरेवतत्साध्या । तद्रहिते अयुक्तत्वशंकारहिते ॥ [३१८] उक्तेति ॥ चित्तैकाग्र्यं ॥ [३१८] शंकेति ॥ असंभावनेत्यर्थः । अयुक्तत्वशंकानिवृत्तिस्तुमननद्वारा । तस्याःप्रतिबंधकाभावरूपत्वादितिभावः ॥ [३१९] मननविधेरिति ॥ चित्तैकाग्र्यस्यमननसाध्यतायामानंतराप्राप्तत्वात् ॥ [३१९] मतिरिति ॥ अयुक्तत्वशंकानिवर्तकत्वमेवमननेप्रतीयते । नतुचित्तैकाग्र्यहेतुत्वं । निदिध्यासनस्यापिनशाब्दधीहेतुत्वं । द्वाराभावादित्याह ॥ [३१९] निदिध्यासनस्येति ॥ [३११] रूप्येति ॥ ननुइयंशुक्तिरितिज्ञानानंतरंतद्रजततयाज्ञातमितिस्मृतेर्ज्ञानगोचरसंस्कारसत्त्वेपितद्रजतमितिस्मरणेनविपरीतसंस्कारनिवृत्तिस्तत्राप्यस्तीति । मैवं । रूप्यसंस्कारसत्त्वेनशुक्तिसाक्षात्कारवत्प्रपंचसंस्कारसत्त्वेपिब्रह्मसाक्षात्कारसंभवात् । तत्प्रवृत्तिनिदिध्यासनस्यद्वारमित्युक्तावेतस्यव्यधिकरणत्वात् ॥ [३११६] श्रवणसामर्थ्येति ॥ श्रुतार्थस्यैवमतस्यैवध्यातव्यत्वात् ॥ [३११३] निदिध्यासनस्येति ॥ फलसाधनस्यैवेतिकर्तव्यताकांक्षारूपप्रकरणं

फलसाधनंचनिदिध्यासनमेव ।ततस्तुतंपश्यतइतिवाक्यात् । ननुश्रवणमननेध्यानंप्रतिलिंगप्रकरणाभ्यांसन्निपात्यंगेइतिन युक्तं । तयोर्ध्यानंप्रतिफलोपकारकत्वसंभवादित्यतआह ॥ युक्तश्चेति ॥ अतएवेति ॥ स्वरूपोपकारस्यांतरंगत्वादेव । नवमे द्वितीयपादइतिशेषः । पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिःसमुदायार्थसंयोगात्तदभीज्याहिदर्शपूर्णमासयोः । स्रुवेणपार्वणहो मौजुहोतीतितद्धितश्रुत्यापर्वदैवत्यौहोमौश्रुतौ । तौकिंविकृतिर्दृश्यतेनवेतिसंशयः तदर्थमिदंविचार्यते किंपर्वशब्दःकालव चनः कालोस्यदेवतातस्यचासंस्कार्यत्वादारादुपकारकौहोमौउताग्नेयादिसमुदायवचनः समुदायदैवत्यौहोमौतत्संस्कार्याविति। तत्रपृणातेर्दानकर्मणःपर्वशब्दः सच्चदीयतेस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्याकालेप्मुख्योभावव्युत्पत्त्याकर्मण्यपि । तत्रप्रकरणात्सा मवायिकत्वलाभाच्चकर्मवचनत्वमंगीकृत्यतत्संस्कारार्थताहोमयोः । तेषांचकर्मणांतंत्रेणाभिहितानामग्नीषोमयोरिवव्यासक्तं देवतात्वं । नैकैकशः । तेनसमुदायस्यदेवतात्वात् । तस्यचविकृतिस्वभावादतद्विकारत्वाच्चसौर्यादेस्तत्रहोमयोरप्रवृत्तिः । नहिसौर्यादयःसमुदायविकाराः । तदुक्तं । कालेशब्दस्यमुख्यत्वात्कालामाज्येहगम्यते । पृणातेर्दानकर्मत्वात्कर्मण्यपिचमुख्य तेति ॥ पाठरूपेति ॥ यथासान्नाय्यपात्रशुंधनक्रमाच्छुंधध्वमितिमंत्रस्यसान्नाय्यपात्रांगत्वं ॥ सन्निधानस्येति ॥ यथादर्श पूर्णमास्योःश्रूयतेहस्तावनिक्तेउलुपराजिंस्तृणातीति तत्रहस्तावनेजनंहस्तसंस्कारार्थंसत्करिष्यमाणसर्वांगंवा अनंतरोक्तो लुपराजिस्तरणांगंवेतिसंशयेआनंतर्यरूपसन्निधानात्तन्मात्रांगमितिप्राप्तेलिंगेनसर्वांगमितिसिद्धांतितंतृतीयस्यद्वितीये । आदि पदेनश्रुत्वामत्वेत्यादिकाश्रुतिःसन्निधानंचगृह्यते । श्रवणमननयोर्दृष्टद्वाराध्यानस्वरूपनिष्पादकतयाध्यानेसन्निपात्यंगत्वं

ध्यानस्यतुफलसंबंधेनप्राधान्यमित्यर्थेपाठसादृश्यलक्षणःसन्निधिरप्यस्तीत्याह ॥ [३।१६] श्रुत्वामत्वेति ॥ परोक्षनिश्चयंविनाध्यान
स्वरूपासिद्धेस्तत्रतयोःसन्निपातित्वमपि ॥ [३।३३] प्रमाकरणत्वमसिद्धमितीति ॥ ततस्तुतंपश्यतइतिवाक्येदर्शनमात्रश्रवणादि
तिभावः ॥ [३।३३] निदिध्यासनानंतरमिति ॥ अतएवध्यानभमानकमित्यतआहं ॥ [३।३४] अथवेति ॥ ७ ॥ ७ ॥ मननिदिध्या
सनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभंगः ॥ १ ॥ ७ ॥ [३।४] परोक्षज्ञानेकामनाभावादिति ॥ परोक्षज्ञानिज्ञानंविनातत्कामनाया
अयोगेनतज्ज्ञानेसतितद्विषयस्यापिज्ञातत्वान्नतत्रेच्छासंभवतिसिद्धेइच्छाविरहात् ॥ [३।१२] स्वर्गादौनिध्यादाविति ॥ यत्तुस्वर्ग
निधिसाधनसाक्षात्कारेपिविचारस्येंद्रियसहकारित्वाद्धेतुत्वमेवेति । तन्न । न्यायानुसंधानादिनालौकिकेनांजनादिनापामरा
णामपिस्वर्गनिधिसाक्षात्कारसत्त्वात् ॥ [३।१३] प्रकृतविचारेति ॥ श्रुत्याद्यविरोधितदनुग्राहकन्यायानुसंधानरूपप्रकृतविचारः ॥
[३।१५] अपूर्वविधीति ॥ स्वर्गविजातीयेलौकिकसुखेयागविजातीयलौकिकक्रियाथाःहेतुत्वदर्शनाद्यागादिविधिरप्यपूर्वविधिर्नस्यात्
॥ [३।१८] अन्यथेति ॥ व्रीहीनवहंतीत्यत्रव्रीहिशब्दस्यव्रीहिमात्रपरत्वेहिवैतुष्यमात्रेऽवघातनियमइतिस्यात् तथाचावघातःपुरुषार्थः
स्यात् नतुक्रत्वर्थः । ननुव्रीहीनवहंतीत्यत्रव्रीहिशब्दोपूर्वद्रव्यंपरोतोनावघातस्यपुरुषार्थत्वंव्रीहित्वेनविदलनप्राप्तिरित्यतआह
॥ [३।२१] नचसामान्यइति ॥ ननूभयानुगतेसविशेषतथ्याप्रमेयतायांमानांतरप्राप्तिरस्त्येव सजातीयेप्राप्त्यापियत्रसजातीयांतरेनि
यमसंभवस्तदाकिंमुवाच्यमेकस्मिन्नेवात्मन्यवस्थाविशेषेणमानांतरप्राप्त्याविशेषांतरेनियमइतीत्यतआह॥ [३।२२] यत्रापूर्वीयेष्विति॥
यत्रयद्रूपेषुयदवस्थेषुभिन्नभिन्नावस्थयोःप्राप्तिनियमयोरुक्तौवैयधिकरण्यंभिन्नविषयत्वंस्यात् । तच्चांगीकारांनर्हं । ननुसीमा

नाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यमप्यवघातेप्रकृतेचाऽऽश्रवणीयमतआह ॥ संभवंतिव्रीहीति ॥ यद्रूपाणांयदवस्थानांव्रीही
णामपूर्वीयत्वंतत्रैवविदलनप्राप्तिरस्तिप्रकृतेतुनतथेत्यर्थः ॥ तथात्वइति ॥ अपूर्वीयेषुव्रीहिषुदलनस्यप्राप्तिश्चेद्वैरूप्यस्यतेनैव
सिद्धत्वादवघातनियमायोगः । अप्राप्तिश्चेत्सुतरांतदयोगः ॥ प्रसक्तिमात्रमिति ॥ तदन्वयितावच्छेदकसंबंधः । सचव्री
हिष्वपूर्वीयेष्वस्तिनिर्विशेषात्मनितुनकस्यापिसंबंधइतिवैषम्यं । ननुव्रीहिवैतुष्येसाधनांतरप्राप्तावपिनियमविषयेतद्वैतुष्यविशे
षेनतत्प्राप्तिरितिवैयधिकरण्यमतआह ॥ अवघातसाध्येति ॥ अपूर्वीयेष्ववघातसामान्यसाधनप्राप्तिमात्रेणसामानाधिक
रण्यं । निर्विशेषात्मनितुज्ञानसामान्यसाधनस्यवेदांतवाक्यभिन्नस्यप्राप्तिर्नेतिवैषम्यंग्रहणकवाक्यं संग्रहवाक्यं ॥ परिपूर्णा
र्थइति ॥ अस्मिन्पक्षेवेदांतवाक्यंनप्राप्तं तस्मिन्नपिपूर्यते ॥ कर्मविषयकेति ॥ ननूभयत्रस्मृत्यादेःस्वातंत्र्येणाप्रमाणतया
श्रुतितात्पर्यनिर्णायकत्वमेव । मैवं । श्रुतेरिवस्मृतेरपिधर्मादौप्रामाण्यात् । अन्यथास्मृत्यनुमितश्रुतेरपिश्रुत्यंतरतात्पर्यग्राह
कत्वंस्यात् । श्रुतिविरोधेस्मृतिर्दुर्बलेत्येवस्मृतेरस्वातंत्र्यं ॥ समुपबृंहयेदिति ॥ इतिहासादिनैवबृंहयेन्नतुतेनबृंहयेदेवेत्यर्थः
॥ मूलप्रमाणत्वेति ॥ स्मृतीनामपिश्रुतिमूलत्वात्ताभ्यःश्रुतमपिश्रुतिभ्यएवश्रुतमितिनानेनस्मृतिनिषेधः । श्रुतिवाक्ये
भ्यइतिपंचमीतुप्रयोजकत्वेपि । इतिपुराणंपंचमंवेदानांवेदमित्यादिवचनादेवश्रवणनियमादृष्टस्यकिंचिद्विषयाज्ञानहेतुभूता
यामंतःकरणशुद्धावुपयोगोवाशबलापरोक्षेवातद्विशेषेवा तंजन्याज्ञाननिवृत्तौवामोक्षीयानंदानुभवेवा । नाद्यइत्याह ॥ वि
प्रकीर्णेति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ आपरोक्ष्यस्येति ॥ नतृतीयइत्याह ॥ वेदजन्येति ॥ नचतुर्थइत्याह ॥ ज्ञानस्येति ॥

नपंचमइत्याह ॥ [४।१८]अन्यस्यचेति ॥ आनंदानुभवादेः । एतेनतमेवंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतयज्ञादिजन्यादृष्टस्यनियमादृष्टस्य
चांतःकरणशुद्धावुपयोगइतिनिरस्तं । यज्ञादिकर्मणांज्ञानार्थत्वेपिनियमादृष्टस्यतथात्वेमानाभावात् ॥ [४।१८]नियमादृष्टसाध्य
स्येति ॥ अपिशब्दश्चशब्दार्थे ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभंगः ॥ २ ॥ ४ ॥ ज्ञानविध्य
[४।२२]भावादिति ॥ प्रमाणविषयपरतंत्रस्यज्ञानस्यपुमतंत्रत्वेनाविधेयत्वांगीकारात् ॥ [४।२३]शक्त्यसंभवादिति ॥ नचशुद्धेशक्त्यसं
भवेपिविशिष्टशक्तिरेवतद्बोधोपयोगिनीसैवावधारणीयेतिवाच्यं । शक्तितात्पर्ययोर्भिन्नविषयत्वापातात् । अन्यशक्त्यान्योप
स्थापनेलक्षणयाऽनवस्थापातेनविशिष्टशक्तेःशुद्धबोधानुपयोगितयातत्रशक्त्यवधारणस्यव्यर्थत्वाच्च ॥ [४।२५]अखंडार्थताहाने
रिति ॥ प्रकारोपलक्षितमपितदुपलक्षितत्वादिधर्मवदेवेत्यर्थः ॥ [५।१]उपक्रमादिरूपइति ॥ ननुपरमतेलिंगस्यप्रमाणत्वानभ्युप
गमेनप्रमाणेसतीत्येतदसिद्धमिति । न । यदेवानुमानेप्रमाणत्वेनाभिमतंपरेणतस्यैवात्रप्रमाणशब्देनाभिमतत्वात् । प्रमाणव
स्तुपरतंत्रस्यापिज्ञानविजातीयत्वेऽनुमित्यादिकमपिज्ञानंनस्यात् । नन्वनुमितेरपुंतंत्रत्वादस्तुज्ञानत्वमितिचेत्समंप्रकृतेपीत्याह
॥ [५।१]व्याप्तिज्ञानेति ॥ ननुव्याप्तिज्ञानापेक्षत्वमेवपुंतंत्रत्वमित्यतआह ॥ नहिपुंतंत्रइति ॥ ७ ॥ ७ ॥ परमतेश्रवणादिवि
ध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥ ७ ॥ [५।३]रागप्राप्तेवाक्यार्थग्रहणइति ॥ वेदाध्ययनकालेवाक्यार्थज्ञानस्यप्रयोजनवत्त्वज्ञानात्तत्रेच्छा
॥ [५।३४]दर्शनश्रुतीनामिति ॥ साक्षात्कारएवदृशेःप्रयोगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रोतव्यइत्याद्यादेरनुवादकत्वभंगः ॥ ४ ॥
॥ ७ ॥[५।२५]श्रवणविधिरेवेति ॥ श्रवणस्यविचारगर्भत्वात् ॥ [५।२६]श्रवणसाध्येति ॥ अपरोक्षज्ञानेसतितज्जन्यापरोक्षज्ञानकामना

यांश्रवणविध्यधीनविचारविधिः श्रवणविधौचसतिपरोक्षज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । नन्वधीतवेदस्यविदितपदपदार्थसंगतिकस्यापाततोजन्यमानंपरोक्षज्ञानंश्रवणंविनैवेतिनान्योन्याश्रयः । मैवं । अध्ययनोत्तरस्यविचारप्राग्भाविनोवेदार्थज्ञानस्यश्रवणफलत्वाच्छ्रवणविचारयोरत्यंतवैलक्षण्याच्छ्रवणविधिर्नविचारविधायकइत्याह ॥ किंचायमिति ॥ निर्णयात्मकोनिर्णयहेतुः ॥ अन्यथेति ॥ न्यायानुसंधानस्यकर्तव्यत्वंन्यायंविनानुपपन्नमितिन्यायग्रथनात्मकशास्त्रमारंभणीयं जिज्ञासासूत्रोक्तविचारस्यन्यायानुसंधानात्मकत्वाभावेतथाविधविचारस्यकर्तव्यता केनापिनोक्तेतिनन्यायग्रथनात्मकशास्त्रारंभसाधकंकिंचिदस्तीत्यर्थः ॥ इतरस्येति ॥ विचारस्यवेदापेक्षितन्यायानुसंधानरूपत्वेतस्यवेदंप्रतीतिकर्तव्यतारूपमंगत्वमित्यन्यथाश्रवणवदंगित्वमेवस्यात् ॥ मननाभेदप्रसंगादिति ॥ मननवदंगत्वप्रसंगइत्यपिबोध्यं । तथाचश्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्भिन्नविषयतयानमूलमूलिभावइतिभावः । ननुजिज्ञासासूत्रस्यश्रवणविधिविषयशक्तितात्पर्यावधारणात्मकश्रवणाक्षिप्तोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिंगविचारमादायसमानविषयत्वमस्तीतिशंकते ॥ नन्वद्वितीयइति ॥ एवंसतिश्रवणस्यमननाभेदंनिरस्यति ॥ मननंत्विति ॥ वेदांतवाक्यनिष्ठमद्वितीयब्रह्मविषयकंयत्तात्पर्यंतस्यविचारितोपक्रमादिलिंगैर्यदवधारणंतच्छ्रवणमित्युक्तंभवति । तत्रचत्वदभ्युपगमविरोधइत्याह ॥ विवरणइति ॥ उक्तविधस्यश्रवणस्येतिकर्तव्यतात्वमेवायाति तच्चत्वदनभिमतमित्यर्थः । एतेनार्थाक्षिप्तविचारस्येतिकर्तव्यतात्वेपितात्पर्यावधारणरूपेश्रवणेउक्तस्यांगित्वस्यानपायइतिनिरस्तं । त्वदभिमतश्रवणस्यैवतद्रूपत्वेनाक्षेपासंभवात् ॥ श्रवणावृत्त्यैवेति ॥ उक्तसीरणादित्रितयान्यतमदृष्टमेवश्रवणफलंप्रकल्प्यदृष्टार्थानां

चफलसिद्धिपर्यंतमावृत्तेरर्थसिद्धत्वान्मननविधिंविनैवतत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ [६।१०]त्रिविधस्यापीति ॥ श्रवणेयुक्तीरविधायमनने ताविदधतीतिस्मृतिर्मननेतदपेक्षांसूचयति । नचोक्तत्रिविधस्यापिमननस्यश्रवणानपेक्षितयुक्त्यपेक्षातोनस्मार्तीव्यवस्थायुक्ते त्यर्थः ॥ [६।११]श्रवणंयावदज्ञानमिति ॥ नचोक्तविधश्रवणमननयोर्विषयभेदः । येनश्रवणानिवर्तितशंकानिवर्तकंमननंस्यात् ॥ ॥ [६।१३]तर्हियुक्तायुक्तत्वेति ॥ न्यायरूपयुक्त्यनुसंधानकर्तव्यताबोधकमननविधेःन्यायग्रथनात्मकशास्त्रारंभकर्तव्यताबोधकस्य न्यायानुसंधानरूपविचारकर्तव्यताविधायकस्याद्यसूत्रस्यचसमानविषयत्वाद्युक्तोमननविधेराद्यसूत्रमूलभावोनतुश्रवणविधेरि त्यर्थः । एतेनतात्पर्यविषययुक्तायुक्तत्वादिसंशयनिवर्तकविचारापेक्षयातात्पर्यनिर्णायकश्रवणाक्षिप्तलिंगविचारस्याभ्यर्हितत्वे नतदाक्षेपकंश्रवणविधिरेवसूत्रमूलमितिनिरस्तं । विशिष्टतात्पर्यनिर्णयस्यमन्मतेश्रवणत्वेनतस्यतदाक्षेपकत्वायोगस्योक्तत्वात् । लिंगविचारस्यलिंग्यर्थत्वेनलिंगिनएवाभ्यर्हितत्वाच्च ॥ [६।१६]उक्तयुक्तीति ॥ मननेंतर्गतानामसंभावनानिरासिनीनां ॥ [६।१७]तेनैवेति ॥ श्रवणेनैवासंभावनानिरासेमननवैयर्थ्याच्च ॥ [६।१७]युक्त्यनुसंधानेपीति ॥ श्रुतपदप्रयोगेणसिद्धश्रवणभावेयुक्त्यनुप्रविष्टश्रव णलक्षणमव्याप्तंस्यादित्यर्थः । कौमुद्युक्तंलक्षणांतरंनिराकरोति ॥ [६।१८]नचकौमुदीति ॥ [६।२०]इष्टापत्तेरिति ॥ मननांतर्गतयुक्तीना मुक्तरूपेश्रवणेनंतर्भावात् ॥ [६।२१]विचारविधायकस्येति ॥ एतच्चमध्यमपक्षेपिदूषणंबोध्यं ॥ [६।२३]वेदांतश्रवणमिति ॥ शब्दशक्ति निर्णायकोयंःश्रुतिलिंगादिकोन्यायस्तदनुकूलश्चतर्कस्तद्वेदांतश्रवणंआगमार्थनिश्चयार्थोयोन्यायःयश्चतदनुकूलस्तर्कस्समंतव्यं इतिशब्देनभण्यतइत्यर्थः ॥ [६।२४]वेदशब्देति ॥ शुष्कतर्कस्यनिषेधेपिवैदिकतर्कस्यमीमांसंतंइत्यादिनावेदेनैवनियुक्तत्वात् ॥

संभावनेति ॥ तर्कैःकृतार्थस्यसंभावनायातन्मननमितिपूरणीयं । शब्दतात्पर्यतदर्थनिर्णायकयुक्तीनामनुसंधानेश्रवणमनने
इत्यस्मिन्नर्थेदूषणमाह ॥ विवरणइति ॥ अयमत्रटीकाविवरणादीनामभिप्रायः । आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तयइत्यत्रभाष्येप्रति
पत्तिशब्दस्याप्त्यर्थत्वमभिसंधाय ननुनविद्यागवादिवत्तटस्थासिध्यतिकिंतुवेत्त्राश्रितावेद्यंप्रकाशयंत्येवोत्पद्यतेऽतंस्तस्याआप्तिर्न
संभवतीत्याशंक्यअत्रभाष्येविद्याशब्देनशक्तितात्पर्यविचारसहकृतशब्दजन्यंप्रत्यक्षरूपंप्रमाणज्ञानमभिधीयते. तच्चदूरदेशवर्त्या
भ्रमरीचफलसाक्षात्कारवदप्रतिष्ठितमेवप्रथममुत्पद्यतइत्याप्तिशब्देनविद्यायाःस्वविषयेणसहपुनरप्यापरोक्ष्यरूपाप्रतिष्ठोच्यते
तच्चापरोक्ष्यंब्रह्मात्मपरिभावनाप्रचयनिमित्ततदेकाग्रवृत्तिंप्रतिचित्तस्ययद्योग्यत्वं तद्रूपायाऽसंभावना तस्यांमननेननिवृत्तायां
शरीराद्यध्यासससंस्कारप्रचयरूपविपरीतभावनायांचनिदिध्यासनेननिवृत्तायांसम्यगापरोक्ष्यंभवतीतिपरिहृत्य । ननुशब्दगताया
अर्थगतायावाऽसंभावनाया विपरीतभावनायानिवर्तकेमनननिदिध्यासनेउच्यतांकिमर्थंचित्तैकाग्रवृत्त्ययोग्यत्वनिरासेनचित्त
स्यप्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तियोग्यत्वहेतूउच्येतेइत्याशंक्य यौक्तिकासंभावनाविपरीतभावनानिरासितर्काणांप्र
थमज्ञानेंतर्भूतत्वादित्यादिनापरिहृतं ॥ प्रथमज्ञानइति ॥ श्रवणे ॥ उक्त्वेति ॥ वक्ष्यमाणमभिसंधायेत्यर्थः । तेनविवरणवा
क्ययोःपौर्वापर्यव्यत्यासनिमित्तोविरोधोनाशंक्यः ॥ ब्रह्मात्मेति ॥ ब्रह्मणआत्मभावेनयापरिभावनातस्याःप्रचयोनिमित्तंय
स्याःसातथोक्ता एवंभूतायातदेकावृत्तिस्तांप्रतिचित्तस्ययद्योग्यत्वंतदसंभावनेत्यर्थः ॥ भावनाप्रचयेति ॥ भावनाप्रचयोहेतु
र्यस्यएवंभूतंयच्चित्तैकाग्र्यंतत्प्रतिहेतुतायाःमननस्योक्तत्वादित्यर्थः ।० अत्रभिन्नप्रस्थानतयाविवरणविरोधोकिंचित्करइतिकस्य

च्चिप्रलपितमयुक्तं । जिज्ञासासूत्रस्यश्रवणविधिमूलतायाविवरणोक्तायानिषिध्यमानत्वेनतत्रैवतद्विरोधस्योच्यमानत्वात् । अतएवाह ॥ जिज्ञासासूत्रस्येति ॥ समन्वयेऽविरोधादौचन्यायानुसंधानकर्तव्यत्वंविदधदाद्यसूत्रंसमन्वयांशेश्रवणविधि मूलकमविरोधेचमननविधिमूलकंस्यात् साधनाद्यंशेचानुभयमूलकंस्यादित्यपिवोध्यं । यत्तुसमन्वयोक्तविचारस्याभ्यर्हिततया श्रवणविधिमूलत्वोक्तिरिति । तन्न । समन्वयादप्यविरोधस्यपरपक्षदूषणपर्यवसायिनोवैतंडिकान्प्रत्यभ्यर्हिततरत्वात् ॥ मंतव्य श्चोपपत्तिभिरितीति ॥ शब्दसंबंधिनीनामर्थसंबंधिनीनांचोपपत्तीनांमननएवांतर्भावसंभवेनस्मृतिस्थोपपत्तिशब्दस्यशब्दा र्थविषयत्वेनावांतरभेदकल्पनेमानाभावात् । श्रवणमननयोर्भेदस्तुप्रकारांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः ॥ उक्तस्येति ॥ नचास्यज्ञा नरूपतयाननुष्ठेयत्वमितिवाच्यं । ज्ञानस्याप्यनुष्ठेयतायावक्ष्यमाणत्वात् । श्रवणादितुल्यत्वाच्च ॥ के[७।११]वलमिति ॥ त्वन्मते तस्याश्रवणत्वात्तत्रश्रुतशब्दोगौणःस्यात् ॥ नि[७।१२]श्चितप्रामाण्यस्येति ॥ नचकृष्णलयवावघातस्येवताद्दशपुरुषंप्रतिमननविधिवा धइतियुक्तं । मुमुक्षुकर्तव्यत्वेननित्यवच्छ्रुतत्वात् । उक्तविधयान्यथाद्युपपत्तेश्च ॥ श्र[७।१४]वणनियमेनेति ॥ अनुमानादिप्राप्तिप क्षेपिवेदांतवाक्यस्यैवाप्राप्तस्यनियमविधिनापूरणादित्यर्थः ॥ अ[७।१५]न्यथेति ॥ सर्वस्मिन्नपिपक्षेवेदांतवाक्यस्यपूरणाभावे ॥ जि[७।१६]ज्ञासानामेति ॥ टीकास्थस्यश्रवणादिरूपाजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तमित्यादौश्रवणेपिजिज्ञासापदप्रयोगस्यातद्गुणसंविज्ञानबहु व्रीह्याश्रयणादिनागतिश्चंद्रिकायामुक्ता ॥ उत्तर[७।१७]क्रतुविधिप्रयुक्तइति ॥ ज्योतिष्टोमादिक्रतुविधयोयागादिकमनुष्ठापयंति । अनुष्ठानंचविचारसाध्यज्ञानंविनानसंभवतीतिक्रतुविधेःकर्मकांडविचाराक्षेपकत्वंयथातथातरतिशोकमितिशोकनिवृत्तिहेतुत्वे

नश्रुतमात्मज्ञानंमपिस्वसिद्धयेब्रह्मकांडविचारमाक्षिपेत् । कार्येणकारणाक्षेपसंभवात् । यत्तुविचारस्यवैधत्वसिद्ध्यर्थंविधिमूलत्वमेवावश्यवक्तव्यं । अन्यथाकर्मज्ञानादेवकर्मविचाराक्षेपेऽध्ययनविधेर्थौत्तरक्रतुविधीनांवातदाक्षेपकत्वोक्तिरयुक्तास्यात् । मननविधिमूलत्ववदतत्वज्ञाप्यंयमाक्षेपोवश्यंपरिहरणीयइति । तन्न । ज्ञानविधिव्यापारविषयत्वेनापिवैधत्वोपपत्तेः । अन्यथा विवरणमतेश्रवणविधेरपिनविचारविधायकत्वं किंतुतद्वाक्षेपकत्वमिति तस्यवैधत्वंनस्यात् । अध्ययनविधेर्ज्ञानार्थत्वेतुतस्यसाक्षाद्विचारविधायकत्वं । ममतेमननविधिस्तुसाक्षादेवविचारविधायकइतिवैषम्यं ॥ ७।२३ एकंस्यैवेति ॥ तरतिशोकमित्यादिज्ञानविधेः । ननुब्रह्मकांडविचारविधायकस्यश्रोतव्यइत्यादिविधेःसत्त्वेननाध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वंकल्प्यतेगौरवादित्यतआह ॥ ७।२४ अस्तिचेति ॥ ८।५ दृष्टफलत्वेनैवेति ॥ दृष्टफलानांफलपर्यंतमनुष्ठेयत्वात् ॥ ८।८ मुंडकेति ॥ मुंडकआथर्वणोपनिषत् । तदध्ययनेशिरोव्रतंविधिवद्यैस्तुचीर्णमितिशिरोव्रतस्यांगत्वंविहितं । कारीरी कारीरीप्रतिपादकोनुवाकः । तदध्ययनेभूभोजनस्यांगत्वं ॥ ८।९ तांचतुर्भिरिति ॥ तां इष्टकां मृत्खननार्थामभ्रिंव्रैणवींकुद्दालसदृशीं चतुर्भिः मंत्रैः । तेचदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांगायत्रेणछंदसाददेंगिरस्वत् । अभ्रिरसिनारिरसिपृथिव्याःसधस्थादग्निंपुरीष्यमंगिरस्वदाभरत्रैष्टुभेनत्वाछंदसाददेंगिरस्वत् । अभ्रिरसिनारिरसित्वयावयंसधस्थआग्निंशकेमखनितुंपुरीष्यंजागतेनत्वाछंदसाददेंगिरस्वत् । हस्तआध्यायसवितािबभ्रदभ्रिंहिरण्ययींतयाज्योतिरजस्रमिदग्निंखात्वानआभरानुष्टुभेनत्वाछंदसाददेंगिरस्वत् । इत्येवंरूपान्यायसुधायामुक्ताः ॥ ८।९ अर्थप्राप्तेति ॥ अभ्रेरभिघरणंविनामृत्खननंनायोगंतत्तदादानमन्यथानुपपत्तिप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८।९ संख्येति ॥

यद्यपिलिंगापेक्षयाश्रुतेःशीघ्रत्वात्संख्याविशिष्टमंत्रयुक्तादानविधिरितिवार्तिकात्प्रतीयते । तथापिगुणार्थत्वमेवफलतइतितद
त्राभिमतं । तथैवन्यायसुधायांव्याख्यातं । यथोक्तं । आदानविध्यभावादरुणैकहायनीन्यायानुपपत्तेरर्थप्राप्तस्यचादानस्या
नुवाद्यत्वेनैकविधावितरेणविशेष्टुमशक्यत्वाल्लिंगतश्चैकैकस्यैवमंत्रस्यप्राप्तेःसंख्यानाकांक्षत्वात्समुच्चयासिद्धेःफलतोगुणार्थत्वमि
ति ॥ ७ ॥ श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभंगः ॥ ७ ॥ ९ ॥ श्रवणादीति ॥ श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वात्तस्यै
वविधेयत्वात्तव्यादयःश्रूयमाणाअर्हार्थाएवनविधायकाइत्याहुः ॥ स्वाध्यायस्येति ॥ सर्वशाखानामेकेनपुंसाध्येतुमशक्यत्वा
त्सर्ववेदांतप्रत्ययंब्रह्मनभवतीतिशंकायांतत्परिहारत्वेनस्वाध्यायस्यहितथात्वेनसमाचारेधिकारत्वाच्चेतिसूत्रं । तस्यार्थः स्वाध्या
योध्येतव्यइतिसामान्यविधिनावेदःकृत्स्नोधिगंतव्यःसरहस्योद्विजन्मनेतिस्मृत्याचहिशब्दसूचितयासर्वैःसर्वशाखोक्तकर्मानु
ष्ठानरूपसमाचाराच्चसर्वशाखाध्ययनमस्तिशाखाभेदस्त्वशक्तितइति । अत्रभाष्येसरहस्यइत्यादिनाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंतत्वा
वगमादध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वमनुमतं । अत्रैवसूत्रेटीकायांअध्ययनंचतदुक्तार्थज्ञानार्थमेवेत्युक्तमित्यर्थः ॥ अध्ययनविधे
रिति ॥ वाक्यग्रहणंविनावाक्यार्थावधारणानुपपत्तेर्वेदार्थग्रहणकामस्यवेदाध्ययनंरागतःप्राप्तमतोध्ययनविधिवैयर्थ्यंतन्मा
भूत् ॥ उभयार्थतेति ॥ प्रत्यवायपरिहारोर्थज्ञानंचेत्युभयं ॥ पशुपुरोडाशेति ॥ चतुर्थस्यप्रथमेविचारितं आश्रयिष्ववि
शेषेणभावोप्यप्रतीयते । अग्नीषोमीयपश्वंगत्वेनपुरोडाशयागःश्रुतःअग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमीयंपशुपुरोडाशंनिर्वपती
ति । अग्नीषोमीयपशुयागस्यदेवतास्मरणरूपसंस्कारंकुर्वन्पुरोडाशयागोग्नीषोमीयस्यसंन्निपत्योपकारकइतिदाशमिकसर्थसिद्ध

वत्कृत्यकिमयंपशुपुरोडाशयागः पशुदेवतायाःस्मरणरूपंसंस्कारंकुर्वन्दृष्टार्थएवउतादृष्टार्थोपीतिसंशयेएकंवाचोदनैकत्वादि
त्येकेनैवप्रयोजनेनविध्युपपत्तेःप्रयोजनद्वयंनाश्रयणीयमितिपूर्वपक्षेदेवतोद्देशेनत्यागरूपस्ययागस्योद्देशशिष्टार्थत्वेपित्यागांशेऽदृ
ष्टार्थत्वंविनानुपपत्तेरुभयार्थमितिसिद्धांतः ॥ श्रुतिर्बलादिति ॥ दध्नाजुहोति दध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादितितृतीयाश्रुतिब
लात् ॥ क्रत्वर्थत्वेति ॥ चतुर्थस्यतृतीयेभिहितंएकस्यतूभयार्थत्वेसंयोगपृथक्त्वं । अग्निहोत्रेश्रूयते दध्नाजुहोति दध्नेंद्रियकाम
स्यजुहुयादिति । तत्रकिंफलार्थमेवदध्युतक्रत्वर्थमपीतिसंशयेफलवाक्येनदध्नःफलसंबंधविधायकेनतस्यहोमसंबंधविधानायो
गात्फलवाक्यापेक्षितदधिहोमसंबंधविधायकतयाहोमवाक्यस्यफलवाक्यैकवाक्यतयाहोमेदधिविधायकस्यवाक्यांतरस्याभा
वात्फलार्थमेवदधीतिप्राप्तेसिद्धरूपस्यदध्नःस्वतोऽननुष्ठेयस्यफलार्थत्वेनविधानायोगात्तदुपपत्तयेस्वतःसाध्यरूपक्रियाश्रयापेक्षा
यामपिप्रकरणेनैवहोमरूपाश्रयसंबंधलाभान्नतदर्थंदध्नाजुहोतीत्यस्यतदेकवाक्यतेतितेनपृथगेवक्रत्वर्थतयादधिविधानादुभया
र्थंदधीतिसिद्धांतः ॥ नित्यत्वंकाम्यत्वेति ॥ द्वितीयस्यचतुर्थेभिहितं । यावज्जीविकोभ्यासःकर्मधर्मःप्रकरणात् । यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेत दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिश्रूयते । तत्रयावज्जीववाक्येनस्वर्गकामवाक्योक्तेकाम्यप्रयोगेया
वज्जीवमभ्यासलक्षणोगुणोविधीयतइतिप्राप्ते गुणविधौजीवनशब्देनतत्सहचरितकालोलक्षणीयोजुहोतिशब्देनचाभ्यासः ।
अधिकारांतरचोदनायांश्रुत्यर्थस्यजीवनस्याधिकारिविशेषणत्वाद्यागस्यैवविधेयत्वान्नलक्षणा ततश्चवाक्यद्वयवशात्काम्यो
नित्यश्चदर्शपूर्णमासइतिसिद्धांतः ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ वीर्यवत्तरफलसाधनत्वेन ॥ प्रत्यवायेति ॥ तादृशफलासिद्धिरू

पःप्रत्यवायः ॥ एतेनेति ॥ अध्ययनविधेरवैयर्थ्यायेत्याद्युक्तेन ॥ ब्रह्मज्ञानफलस्यापीति ॥ सर्वेवेदाइत्यादिश्रुतेः ॥ ७ ॥
अध्ययनविधेर्नित्यत्वेपिविचारविधायकत्वं ॥ ७ ॥ ६ ॥ नन्वध्ययनविधेर्विचारविधायकत्वेजिज्ञासासूत्रंतन्मूलमेवस्या
न्नमननविधिमूलं । श्रवणादिविधिवैयर्थ्यंचेतिशंकांपरिहरिष्यन्श्रवणादिभेदांयतत्स्वरूपंतावदाह ॥ अस्माकंत्विति ॥
वेदार्थज्ञानार्थवेदविचारस्याध्ययनविधितःप्राप्तावपिब्रह्मज्ञानायवेदविचारस्यततोऽप्राप्तेर्मननंविधिर्युक्तः । यद्यपिब्रह्मणोवेदा
र्थत्वेनतज्ज्ञानायापिवेदविचारस्याध्ययनविधितःप्राप्तिरस्ति तथापिनब्रह्मत्वेनरूपेणतज्ज्ञानायतत्प्राप्तिरितिभावः ॥ प्रतिवा
क्यमिति ॥ ततएवश्रवणविधेरवैयर्थ्यं । अध्ययनविध्याक्षिप्तविचारेणकर्मब्रह्मकांडयोःकर्मब्रह्मपरत्वावगमस्यश्रवणफलत्वा
त् । तस्यचवाक्यार्थावधारणहेतूपक्रमादियुक्तिभिरर्थगतायुक्तत्वादिशंकानिवर्तिकाभिर्युक्तिभिश्चदृढीकरणंमननफलं । दृढी
कृतार्थस्यापरोक्ष्यायनिरंतरंध्यानंनिदिध्यासनमितिसर्वमवदातं ॥ एतच्चेति ॥ श्रवणादेरज्ञानादिनिवर्तकत्वं ॥ नन्निर्धारणा
र्थेनियमइति ॥ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबंधःफलंइतिसूत्रं । तस्यार्थः । ज्ञानार्थमुपासनंतच्चश्रवणमननाभ्या
मेवभविष्यति किंध्यानेनेतिशंकायामुच्यते । तन्निर्धारणेऽर्थेनियमःध्यानादेवार्थदर्शनं तथादृष्टेःश्रवणमननयोरज्ञानविपर्यय
रूपप्रतिबंधकनिवर्तनद्वाराब्रह्मदर्शनोपयोगइति ॥ ब्रह्मज्ञानोद्देश्यत्वादिति ॥ विचारविधावितिशेषः । उक्तंवचनव्यक्तौच
वेदार्थज्ञानस्यैवोद्देश्यत्वंनब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ कर्मकांडादिनेति ॥ कर्मकांडादिनाब्रह्मधीर्नह्यस्तीत्याद्यन्वयः ॥ अवांतर
कारणेति ॥ आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादौ ॥ पदवर्णेति ॥ अन्यपरतयाप्रतीयमानज्योतिष्टोमादिवाक्यगतपदैर्वर्णैरुदा

त्तादिस्वरैः । आदिपदेनवर्णसंहिताःध्वन्यादिशब्दाश्चगृह्यंते ॥ आत्मेत्येवोपासीतेति ॥ उपासनायाजिज्ञासारूपत्वात् । एतेनसामान्यतःप्राप्तसाध्यसाधनभावमनादृत्यविशेषोपाधिनाऽप्राप्तसाधनत्वप्राप्तयेऽपूर्वविध्यंगीकारेज्योतिष्टोमादिवाक्यविचारेपितेनरूपेणतद्वाक्यार्थज्ञानंप्रत्यप्राप्तसाधनतासिद्धयेऽपूर्वविध्यंतरकल्पनापत्तिरितिनिरस्तं । कर्मकांडादिनाब्रह्मज्ञानस्य सामान्यतोप्यप्राप्तेः ॥ लिंगादिति ॥ सामर्थ्यरूपात् ॥ नियतविषयेति ॥ बहुशाखोक्तगुणानांज्ञेयत्वेपिस्वयोग्यायाःकतिपयगुणोपासनाया एवकर्तव्यत्वात् ॥ अदृष्टद्वारेणेति ॥ नचतयोर्निदिध्यासनांगत्वेमानाभावः । वस्तुतस्तुतंपश्यतइतिवाक्येनतदवगमात् ॥ तस्माज्ज्ञानरूपमपीति ॥ आज्यभागौयजतीतिवदिति ॥ चातुर्मास्येसाकमेधपर्वणिगृहमेधीयेष्टिरुक्ता मरुद्भ्योगृहमेधिभ्यःसर्वासांदुग्धेसायंचरुमिति । तत्रश्रूयते आज्यभागौयजतीति । तत्रप्रकृतितःप्राप्तयोराज्यभागयोः पुनर्वचनानर्थक्यमाशंक्यपंचमपक्षेणसमाधानंपूर्वपक्षेभिहितं परिसंख्येयमाज्यभागावेवेति । तेनैकस्यगृहमेधीयाख्यस्यशेषिणःप्रयाज्याद्याज्यभागाद्यनेकशेषप्राप्तावाज्यभागेतरेषांपरिवर्जनंभवति । एवमेकंब्रह्मज्ञानंप्रतिश्रुत्यनुमानयोःप्राप्तयोःश्रुतिग्रहणेनानुमानंपरिसंख्यायते ॥ तत्राखंडेति ॥ आज्यभागप्रयाजादीनांपरस्परमंगांगिभावानापत्त्याऽभ्यामखंडकरणोपकारंप्रतिहेतुत्ववदिहश्रुत्यनुमानाभ्यांस्वतंत्राभ्यामेकब्रह्मज्ञानजननाभावात् । गुणप्रधानभावेनतुताभ्यामेकज्ञानजननमिहानुमतमेवेतिनतत्परिसंख्यायते ॥ इत्यश्वाभिधानीमिति ॥ अश्वमेधेऽश्वगर्दभाभिधान्यौरज्जूवर्तेते तयोर्द्वयोर्ग्रहणे इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येतिमंत्रोरशनाग्रहणप्रकाशनरूपसामर्थ्यात्प्राप्तः । सतु इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यनेनगर्द

भाभिधान्यादानात्परिसंख्यायतेयथा तथाश्रुतिविचारस्यब्रह्मज्ञानसाधनत्वंप्राप्तमब्रह्मज्ञानात्परिसंख्यायते ॥ १०११६ श्रुत्यादिनेति ॥
इमामितिमंत्रस्योभयरज्जुग्रहणेप्राप्तिवच्छ्रुतिविचारस्यब्रह्मतदन्यज्ञानयोःप्राप्त्यभावाद्वैषम्यं ॥ १०११८ श्रवणादितीति ॥ परंपरया
१०१२१
हेतावपिपंचमीदर्शनात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ स्वमतेश्रवणादिविधिसमर्थनं ॥ ७ ॥ ७ ॥ कुंठीभवंतीति ॥ जर्तिलयवाग्वाजुहु
यादित्यादिवदर्थवादाभवंतीत्यर्थः । बाधकंविनावैदिकलिङादीनामर्थवादत्वोक्तिरयुक्तेत्याह ॥ १०१२३ पत्न्यवेक्षितमिति ॥ जर्ति
लादिवाक्येषुबाधकंदशमाध्यायस्याष्टमपादेभिहितं । तथाहि । अग्निहोत्रेजर्तिलयवाग्वावाजुहुयाद्गवीधुकयवाग्वावेत्युक्त्वा
ऽनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवीधुकाश्चेतिचोक्त्वापयसाग्निहोत्रंजुहुयादितिश्रुतं । तत्रजर्तिलादिवाक्यस्यविधित्वेऽनाहुतिवादोनर्थकः
स्यात् । तस्यहिषोडशिग्रहणवाक्यवद्विहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पःफलं तच्चानाहुतिवादंविनापिपयोवाक्यसद्भावात्सिद्धं तस्माद
नाहुतिवादस्तावज्जर्तिलादिनिंदाद्वारेणपयसःस्तुत्यर्थः । यदाचैवंतदाजर्तिलादिविधिरपितन्निंदाद्वारेणपयसःप्रशस्ततरत्वंज्ञाप
यन्नर्थवादइति । पत्न्यवेक्षितमित्यादौतुनकिंचिद्बाधकमितिभावः । तदिदंवक्ष्यति वृथैववैदिकलिङादेरस्वारस्यायुक्तेरिति ॥
१०१२५
भक्षेहीति ॥ तृतीयस्यद्वितीयेभिहितं । लिंगसमाख्याभ्यांभक्षार्थतानुवाक्यस्यास्तिभक्षानुवाकोभक्षेहिमाविशदीर्घायुत्वाये
त्यादिः । तत्रकश्चिदंशोभक्षणप्रकाशकउपहूतस्योपहूतोभक्षयामीत्यादिः कश्चिद्ग्रहणस्य अश्विनोस्त्वाबाहुभ्यांसख्यासमित्या
दिः । सख्यासंधारयामीत्यर्थः । कश्चिदवेक्षणस्य । अवख्येषमित्यादिः । तत्रकिंसर्वोप्ययंमंत्रोभक्षणेविनियोक्तव्यउतग्रहणादि
ष्वपियथासामर्थ्यंविभज्यविनियोक्तव्यइतिसंशये भक्षानुवाकसमाख्यावशाद्विहितभक्षणप्रकाशकांशैकवाक्यत्वाच्चसर्वोपिभ

क्षणेविनियोक्तव्यः । यद्यपिसख्यासमित्यादेर्ग्रहणादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपंलिंगमस्ति ।तच्चवाक्यसमाख्याभ्यांबलवत् । तथापिमुख्यस्यग्रहणादेरर्थप्राप्तस्यावेद्गितत्वेनाक्रत्वर्थत्वात्तादर्थ्येनमंत्रस्यक्रत्वपूर्वानुपयोगितयानर्थक्यापत्तेरसंभवतिलिंगविनियोगेसवित्रादिपदाज्ञाभिन्नलक्षणयावाक्यशेषवशेनप्राक्कालवर्तिग्रहणादिविशिष्टचोदितभक्षार्थतायुक्ता । तदुक्तं । सर्वस्यभक्षणांगत्वंग्रहणादेरचोदनात् । अक्रत्वर्थोनमंत्रस्यद्वारीभवितुमर्हति । भक्षानुवाकसंज्ञाचभक्षणांगत्वबोधिनी । सामर्थ्यंचास्तिमंत्रस्यभक्षणेतद्विशेषणादिति । तस्मात्सर्वानुवाकोभक्षांगमितिप्राप्ते असतिग्रहणादौचोदितोभक्षोनशक्यतेकर्तुमित्यर्थात्तदपिकर्तव्यंभक्षणाच्चोदनयैवनचोदितमित्यपिवक्तुं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठातुमितिस्मारकापेक्षत्वाद्भक्षद्वारेणचक्रतूपयोगत्वाच्छक्नोतिस्मारकंमंत्रंग्रहीतुं । एवंसंभवतिलैंगिकेविभज्यविनियोगेवाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यत्वापादनेनभक्षार्थतासर्वस्यनयुज्यते । समाख्याचभक्षसंबंधमात्रंप्रतिपादयंती संबंधस्साक्षाद्वाग्रहणादिद्वारेणवोभयथाप्युपपत्तेर्नानुपपन्ना सम्यग्जरणपर्यंतंचभक्षणंस्वरसतोलोकसिद्धं । तादृशमेवद्रवद्रव्यस्यभक्षणमितिजरणमपिविधेयं तच्चासनविशेषव्यापारादिसाध्यमितियुक्तस्तत्रापिमंत्रविनियोगः । तस्माद्विभज्यविनियोगः । तदुक्तं । ग्रहणादौविभागेनविनियोगोस्यलिंगतः । वाक्यसंज्ञेहिनेशातेकर्तुंलिंगस्यबाधनं । ग्रहणादिवशात्त्रेणभक्षाद्यर्थेप्यचोदितं । तथापिचोदितार्थेनकर्तव्यत्वात्प्रकाश्यतइति । गुणाभिधानान्मंद्रादिरेकमंत्रस्यात्तयोरेकार्थसंयोगादित्युत्तराधिकरणेमंद्राभिभूतिरित्यादितृप्यत्वित्यंततृप्तौविनियोक्तव्यमुतवसुमद्गणादेकवाक्यंसत्तृप्तिविशिष्टंभक्षणमेवप्रकाशयतीति । पूर्ववल्लिंगात्तृप्तिप्रकाशनेप्राप्तेभिधीयते । तृप्तिर्भक्षातुनिष्पन्नानव्यापारांतरार्थिनी । तेनस्मृत्यनपेक्ष

त्वान्नमंत्रोत्रप्रयुज्यते । तस्मात्तृप्तौनविभज्यविनियोगइति ॥ अनुविद्ध[११।२६]पादिततयेति ॥ भक्षणेदृत्तेस्वयंमेवतदनुसिद्धत्वात् ॥ अवेक्ष[११।२६]णस्येति ॥ गृहीत्वावेक्षेसम्यग्जरणायभक्षयामीत्येवंग्रहणावेक्षणादीनांमनुष्ठेयत्वादत्राप्यवेक्षणशब्देनप्रियसंयोगइति कस्यचिन्मलपनंनिर्मूलं ॥ [११।१]एकश्रोत्रगतेति ॥ नचानभिमतवैमुख्यस्यैववुभुत्साप्रयत्नसाध्यतयाज्ञानंप्रतितयोरजनकत्वमिति वाच्यं । अनभिमतविषयवैमुख्येसत्यप्यभिमतविषयसांमुख्यंविनातदग्रहणस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ अविहित[११।२]स्यचेति ॥ तदुक्तंशाबरभाष्ये । नचाविहितमंगंभवतीति । नचात्रविद्याशब्देनोपासनेतिवाच्यं । विद्याशब्दस्यज्ञानेमुख्यत्वात् ॥ अति[११।५]सूक्ष्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानादाविच्छादिविषयत्वंप्रामाणिकमत्रतुनतदित्येवाप्रामाणिकं ॥ [११।८]शास्त्रार्थेति ॥ अत्रसर्वत्रसाधनस्यैवपुंतंत्रत्वकल्पनंतुजल्पनमेव । अतएवाह ॥ [११।७]नामादिष्विति ॥ विध्यनुपपत्तेरुभयत्राप्यभावात् ॥ [११।९]प्रयत्नसाध्यत्वानुभवादिति ॥ अतदनुभवस्यानन्यथासिद्धत्वेनतदन्यथासिद्धिरसिद्धेत्यर्थः ॥ [११।११]प्रयत्नेति ॥ समाधेरप्रयत्नसाध्यत्वोक्त्याध्यानधारणयोःप्रयत्नसाध्यत्वमवगम्यते ॥ [११।१३]त्वन्मतेपीति ॥ नचात्रवृत्तिगुणएवविधेयइतियुक्तं । आवर्त्यमानानुष्ठेयत्वेतदावृत्तेर्विषयत्वात् । ग्रहाभ्यासवत् ॥ [११।१४]श्रवणमिति ॥ यत्तुवाक्यार्थप्रमित्युपयुक्ततात्पर्यनिर्णयद्वारोपक्रमादिलिंगविचाराद्यात्मकश्रवणादेरज्ञानादिविरोधितयास्मृत्यनुभवयोरुपपत्तिरिति । तन्न । लिंगविचारस्यज्ञानाज्ञानात्मकत्वेसंशयाद्यनिवर्तकत्वात् । ज्ञानस्यैवतन्निवर्तकत्वात् ज्ञानात्मकत्वेत्विष्टापत्तेः । तदिदमुक्तं श्रवणादीनांज्ञानातिरेकेणदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वादिति ॥ विचार[११।१५]त्वेति ॥ ज्ञानानात्मकविचारत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ [११।१६]त्वथापीति ॥ श्रवणादौविधिमनंगीकुर्वतापि ॥ [११।१८]तस्याभिध्यानादिति ॥ योज

नरूपाच्छ्रवणात्तत्वभावरूपान्मननात्समुत्थंयद्ब्रह्मविषयंध्यानंततोमायाभूयोपिप्रारब्धतोभोगाययास्थितासापिनिवर्ततइत्यपरे
षांश्रुत्यर्थः । नचात्रसाक्षात्कारएवंनिवर्तकःतस्याश्रुतत्वात् । ध्यानात्पूर्वमपिसत्वाच्च ॥ विदिधात्विति ॥ विदेरमुख्यार्थ
त्वकल्पनंतुजल्पनमात्रं ॥ पुंतंत्रत्वेति ॥ पुमिच्छानुविधायित्वं ॥ वेदांतवाक्येति ॥ अनेनरूपेणज्ञानेचनमननविषयज्ञान
मायातीत्यर्थः ॥ कर्मकांडेपीति ॥ नचज्ञानजनकविचारएवकृतिसाध्यता । विचारस्यापिज्ञानानतिरेकस्योक्तत्वात् ॥
दृष्टफलत्वंइवेति ॥ पश्वादेर्दृष्टफलस्यानित्यत्वेपितथाविधस्यापिबंधध्वंसस्यनानित्यत्वंयथा तथास्वर्गादेर्यौगिकफलस्यानित्य
त्वेपितथाविधस्यापिबंधध्वंसस्यध्वंसत्वाच्छ्रुत्यादिवलाच्चनित्यत्वंभवतु ॥ ध्वंसत्वादिति ॥ नचत्वन्मतेनध्वंसमात्रंमुक्तिः ।
किंतुलोकांतरप्राप्तिरपि अतःतस्यानित्यत्वप्राप्तिरितिवाच्यं । श्रुतिवलाल्लोकांतरस्यापिनित्यत्वावगमात् । यत्रज्योतिरजस्रमि
त्यत्रामृतेलोकेअक्षितइति । सुकिंशुकंशल्मलिमित्यादौअमृतस्यलोकमित्युक्तेः । यथेहपुण्यजितोलोकःक्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्य
जितोलोकःक्षीयतइतिश्रुतिस्तुकेवलपुण्यार्जितलोकविषया ॥ ज्ञानविधीति ॥ त्वन्मतेतत्वंपदार्थशोधकवाक्यस्यब्रह्मणीवे
त्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ज्ञानविधिसमर्थनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ तद्वास्येतिवाक्येज्ञानस्यविशब्देनविशेषणेपिनिर्दुष्टत्वमेवलभ्यते नत्वा
परोक्ष्यमितिश्रुत्यंतरमाह ॥ तमसइति ॥ दृशेःसाक्षात्कारार्थकत्वादित्यर्थः ॥ उपदेशादिति ॥ तथाचलिंगाच्छब्दस्यसा
क्षात्कारहेतुत्वमवगम्यते ॥ वेदांतेति ॥ विचारितवेदांतजन्यापरोक्षज्ञानविषयीकृतवेदांतार्थकत्वंसुनिश्चितार्थत्वमित्यर्थः ॥

अपरोक्ष[१३।२२]ज्ञानेति ॥ चाक्षुषत्वादौव्यभिचारवारणायनिषेधद्वयांतर्भावः ॥ [१३।२४]तत्रापीति ॥ दशमादिपदैःसंख्यादिषूपस्थितेषुच
क्षुषासंसर्गबोधः ॥ [१३।१]अन्यथेति ॥ विचारितवेदांतजन्यापरोक्षज्ञानविषयीकृतवेदांतार्थकत्वस्यसुनिश्चितार्थशब्दार्थत्वेविचार
कर्तव्यतादेरर्चिरादिमार्गस्यातीतपुरीततनाडीवंशादीनांचवेदांतप्रतिपाद्यत्वेनापरोक्ष्यंस्यात् ॥ [१३।४]वक्ष्यमाणेति ॥ इंद्रियव्यापा
रविरहदशायांसंस्कारवांस्त्वमसीत्यादौविशेष्यस्यप्रत्यक्षत्वेपिविशेषणविशिष्टपरोक्षत्वमेवयथा । तथाविशेषणविशेष्ययोःप्रत्य
क्षत्वेपींद्रियव्यापाराभावेनायंघटइतिशब्दजज्ञानेपरोक्षत्वसंभवात् ॥ [१३।५]अज्ञानेति ॥ शब्दजन्यापरोक्षज्ञानानंतरमैक्यावरणा
निवृत्तौतस्यापरोक्षत्वं तदापरोक्ष्येचशब्दस्यतद्विषयकापरोक्ष्यहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयप्राप्तेरित्यर्थः ॥ [१३।६]स्वतोपरोक्षेति ॥ तत्व
मस्यादिवाक्येसत्यंताभावात् ज्योतिष्टोमादिवाक्येविशेष्याभावात् प्रत्यक्षत्वप्रयोजकाभावः ॥ [१३।५]वक्ष्यमाणेति ॥ तथाचतत्त्व
मादिवाक्यसंग्रहायविशेषणोपादानमसंगतमित्यर्थः ॥ [१३।१०]विशेषणेति ॥ दशमत्वरूपविशेषणविशिष्टे ॥ [१३।२३]वक्ष्यमाणपक्षेति ॥
तत्रचान्योन्याश्रयादिवक्ष्यते ॥ [१३।२४]तत्रचैतदिति ॥ धर्मवांस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यमपरोक्षज्ञानंतद्विषयत्वेनतत्रधर्मवत्त्वादा
वपरोक्षत्वं धर्मवत्त्वादेरर्थस्यापरोक्षत्वेतद्विषयकस्योक्तवाक्यजज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रयः ॥ [१३।२५]ज्ञानांतरेति ॥ अप
रोक्षरूपज्ञानांतरविषयत्वेनस्वर्गादेरपरोक्षत्वात्तत्रास्माकंस्वर्गादिवाक्यादपरोक्षधीप्रसंगः ॥ एवमेकपुरुषैककालयोर्योज्यं ॥
[१४।२]चाक्षुषादित्वेति ॥ चाक्षुषविषयकाणांस्मृत्यादीनांचाक्षुषत्वंस्पार्शनविषयकाणांस्पार्शनत्वमित्यादि । यत्तुयंशब्दमादाययस्य
बोद्धृत्वंतदभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्तंतदर्थस्यसाक्षात्त्वमिति । तन्न । एवंहिबोद्धृभिन्नार्थविषयकज्ञानविषयत्वमित्युक्तंस्यात् ।

तस्यचधर्माभेदपरेपरमधर्मात्वमित्यादिवाक्यजज्ञानविषयेधर्मवदादौसत्त्वात् । अपरोक्षार्थविषयकत्वंशब्दस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वेतंत्रमित्यत्रदोषांतरमाह ॥ [१४।१८] किंचेति ॥ [१४।१९] वाक्यवैयर्थ्यादिति ॥ उपलक्षणमिदं । वाक्यजज्ञानात्प्रागवृत्तत्वाच्चेत्यपिज्ञेयं ॥ [१४।२१] तंत्रसंस्कारादेरिति ॥ तत्तादेर्विप्रकृष्टस्यापिसंस्कारादिनाविप्रकृष्टत्वसंपादने ॥ [१४।२१] अत्रापीति ॥ सन्निकृष्टस्याप्यावरणेनविप्रकर्षोस्ति । आवरणनिवृत्त्यासन्निकृष्टमितिशंकांवारयति ॥ [१४।२२] वृत्तेरिति ॥ [१४।२४] तस्येति ॥ विंवप्रतिविंवादेस्त्वन्मतेऐक्यसाक्षात्कारेसत्यपिभेदभ्रमानुवृत्तेरित्यर्थः ॥ [१४।२६] मनसैवेति ॥ एतस्यास्तृतीयायुक्तत्वेनवलवत्त्वात् ॥ [१४।२६] मनसेति ॥ मनसःकरणांतरसहकारितयानपृथक्करणत्वमित्यर्थः ॥ [१५।३] औपनिषदइत्यादीति ॥ तंत्रसाधुरितिसाध्वर्थतद्धितस्ययथाकथंचित्तदुपयोगेनसाधुत्वात् । परिच्छेदार्थमुपसंहरति ॥ [१५।५] तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ शाब्दप्रत्यक्षत्वभंगः ॥ ९ ॥ ७ ॥ सद्योजातजटाजपावनसरिद्गोदावरीतीरतोगव्यूतिर्वसतिरस्सतांकुलवतामंवापुरीतत्रये । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजज्ञतयेमुरारिचरणाव्यांसाभिधानाबुधाः ॥ १ ॥ तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविरभूत्सुरद्रुमयशाआचार्यनारायणः । रामाचार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांवुधेरातानीत्सतरंगिणीमिहपरिच्छेदस्तृतीयोपियः ॥ २ ॥ ॥ न्यायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदःसंपूर्णः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदः ॥

॥ अथश्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांचतुर्थःपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीयुतीरण्यकेदृष्टंपुष्टमाभीरगोकुले । शुका
दिजुष्टंविधिनादिष्टंनौम्यक्षयंफलं ॥ १ ॥ श्रवणादिजनितसाक्षात्काराकिंकृतईश्वरप्रसादोमोक्षहेतुरित्येतदाक्षिपति ॥ नन्वे
तदिति ॥ वृत्तिनिवृत्तावितिति ॥ एतच्चोपलक्षणं । वृत्तेरज्ञानोपादानकत्वेनवृत्तिकालेऽज्ञानावश्यंकतयाप्रतियोगितद्ध्वंसयो
रेककालत्वापातइत्यपिबोध्यं ॥ निवृत्तिरिति ॥ ज्ञातत्वंवृत्तिः तयोपलक्षितआत्मामोहनिवृत्तिः । वृत्तिनिवृत्तौमोक्षनिवृत्तिं
परिहरति ॥ उपलक्षणेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वेऽनिर्वाच्यत्वंस्यादित्याशंक्यसदसद्विलक्षणत्वमनिर्वाच्यत्वमितिमते
इष्टापत्तिरित्याह ॥ तत्रचेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वेऽविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्त्यातस्याःज्ञाननिवर्त्यत्वंस्यादित्यत
आह ॥ अविद्यादीति ॥ अविद्यानिवृत्तौनिवृत्तिसामान्यस्यैवाभवात्तद्विशेषापादनमयुक्तमित्याह ॥ नचनिवृत्तेरिति ॥
प्रत्यपीपदन् प्रतिपादयामासुः । तस्मादात्मस्वरूपाऽविद्यानिवृत्तिस्तदतिरिक्तावेतिपक्षद्वयं । द्वितीयेप्यनिर्वाच्यावापंचमप्रका
रासत्यावेतिपक्षत्रयमित्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ यत्किंचिद्विषयकवृत्त्युपलक्षितात्मनःसंसारकालेपिसत्त्वेनातिप्रसंगाच्छ्रव
णादिजन्यात्मविषयकवृत्त्युपलक्षितआत्माऽज्ञाननिवृत्तिरितिवाच्यं । तत्रचापसिद्धांतइत्याह ॥ आत्मेति ॥ नचात्रेति ॥
वृत्तेःपूर्वंमुक्तइतिव्यवहाराभावेपिपूर्णानंदप्रकाशरूपमुक्तिःस्यादेवपाकेनिवृत्तेपिपाचकस्यानिवृत्तिरितिपराभिमते पाचकत्वंकिं
पाककृत्याश्रयत्वंपाककर्तृत्वयोग्यत्वंवा आद्यआह ॥ पाककर्तृत्वमिति ॥ तथाचसनदृष्टांतइत्यर्थः । द्वितीयेयद्यपिदृष्टांते
तत्संभवति तथापिदार्ष्टांतिकेतन्नास्तीत्याह ॥ कर्तृत्वेत्यादि ॥ चिन्मात्रमिति ॥ तथाचप्रागपिमुक्तिःस्यात् ॥ नसाध्य

तेति ॥ नचोपलक्षणस्साध्यत्वेनैवतदुपलक्षितस्यसाध्यत्वमितिवाच्यं । परमपुरुषार्थेमोक्षेऔपचारिकपुरुषार्थत्वापातात् ॥ [३।९]इयंप्रक्रियेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिभिर्ज्ञानाधिष्ठानमात्ररूपेत्येवंरूपाप्रक्रिया ॥ [३।१०]बिंबेति ॥ नचसोपाधिकभ्रमेउपाधिनिवृत्तिसहितंज्ञातमधिष्ठानमज्ञाननिवृत्तेरितिवाच्यं । नियामकाभावात् ॥ [३।११]नियामकेति ॥ एतत्प्रक्रियांविनाऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानातिरेकेविश्वमिथ्यात्वश्रुतिपर्यालोचनयानिवृत्तेरपिनिवृत्त्यापत्तिरतस्तदेवनियामकमित्यतआह ॥ [३।१२]विश्वमिथ्यात्वेति ॥ विश्वमिथ्यात्वश्रुतिर्ह्यज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानरूपत्वंनसाक्षाद्वक्ति । ज्ञानाद्विश्वनिवृत्तेरेवतदर्थत्वात् । किंतूक्तविधयानुपपत्त्यासाचान्यथाप्युपपन्ना । निषेधस्यविहितेतरनिषेधपरत्वादितिभावः ॥ [३।१३]कर्मनाशोपलक्षितस्येति ॥ उपलक्षणप्रागभावकालेपितदुपलक्षितस्वरूपमात्रस्यसत्त्वात् ॥ [३।१४]पूर्वस्मादिति ॥ ज्ञानात् ॥ [३।१५]आनंदाभिव्यक्तीति ॥ वृत्तावानंदाभिव्यक्तिरूपविशेषसत्त्वेतस्याअसाध्यत्वापातः ॥ [३।१६]याचसाध्येति ॥ नचानंदप्रकाशतिरोधायकाज्ञाननिवर्तकत्वेनवृत्तिःपुरुषार्थइतिवाच्यं । अज्ञाननिवृत्तेरात्ममात्रत्वादौदोषस्योक्तत्वात् ॥ [३।१७]अनिर्वाच्यस्याध्यस्तत्वेनेति ॥ अध्यासस्याज्ञानोपपादकत्वेनाज्ञाननिवृत्तिकालेप्यज्ञानसत्त्वापत्तिः ॥ [३।१८]अभावत्वेनेति ॥ भावरूपस्याध्यस्तस्याज्ञानोपादानत्वमित्यंगीकारे ॥ निवृत्तिःस्यादिति ॥ निवृत्तेरित्यनुषंगः । ननुज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपिप्रतिपन्नोपाधावित्यादिलक्षणंबाध्यत्वंनिवृत्तौभविष्यतीत्यतआह ॥ [३।१९]प्रतिपन्नेति ॥ तद्व्याप्यत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ [३।२०]अभावद्वैतस्येति ॥ भावापेक्षयाऽभावस्यात्यंतगुरुत्वात् ॥ प्रागेवसिद्धइति ॥ क्वचित्त्वयंश्लोकःकिंचेयंप्रक्रियेत्यादिग्रंथात्पूर्वमेवपठ्यते । अत्रैवंतुयुक्तःपाठः ॥ ६ ॥ ६ ॥ अविद्यानि

वृत्तिभंगः ॥ ६ ॥ १ ॥ असत्यादिति ॥ कार्यकारणयोःसमसत्ताकत्वात् । एतेनभावाद्भावस्यैवासत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरि
तिपरास्तं ॥ ननुचिन्मात्रंनिर्विशेषात्मप्रकाशकमतोनाज्ञाननाशकमित्यतआह ॥ नचनिर्विशेषइति ॥ ननुचैतन्येऽज्ञानसह
भावदर्शनाविरोधित्वमित्याशंक्यनिवृत्तावपितत्सहभावोस्तीत्याह ॥ अयमिति ॥ उक्तंचैतदिति ॥ तदज्ञाननाशकत्वेत
द्विषयकत्वंतंत्रंनतुतदन्याविषयकत्वविशेषितंतत् । घटपटसमूहालंबनाद्धटाज्ञाननिवृत्तिर्नस्यात् । अतएवघटादिवृत्तेश्चरमवृ
त्तेश्चावच्छिन्नानवच्छिन्नविषयतयाविशेषइतिकस्यचित्प्रलपितमपास्तं । त्वन्मतेप्रत्युतवृत्तेरज्ञानविरोधित्वमनुपपन्नमित्याह ॥
तन्निवर्तकत्वइति ॥ तरतिशोकमात्मवित् सोविद्याग्रंथिंविकिरतीहसोम्येत्यादिश्रुतिस्त्वज्ञानानुपादानकवृत्तिपक्षेप्युपपन्ना ।
आतंचनं क्षीरेदध्यादिप्रक्षेपः ॥ एतेनेति ॥ चिन्मात्रस्यैवाज्ञानविरोधित्वेवक्तव्येविशिष्टस्यतत्कल्पनेमानाभावेनेत्यर्थः ।
ननुवृत्तिमात्रसत्त्वेचिन्मात्रसत्त्वेवाऽज्ञाननिवृत्तिरेवतत्रमानमित्यतआह ॥ अपरोक्षेति ॥ वृत्तिर्वातत्प्रतिबिंबितचैतन्यंवा
निवर्तकमस्तु । तथापितद्विषयोदुर्निरूपइतिनंतस्याज्ञानत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ किंचेति ॥ नन्वात्मनोवृत्तिविषयत्वेपिचिदवि
षयत्वाददृश्यत्वमुपपत्स्यतइत्यतआह ॥ उक्तंचैतदिति ॥ घटादावपिवृत्तिभिन्नदृशोऽसिद्धिरित्युक्तं । वृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वे
तन्निवर्तकस्याभावात्तदनिवृत्त्यापत्त्याचितएवाज्ञाननिवर्तकत्वंवाच्यं । तत्राप्युक्तादोषाइत्यभिसंधायाह ॥ अपिचेति ॥
अतिप्रसंगेनेति ॥ क्षणिकत्वापत्तिरूपेण ॥ शुद्धेति ॥ ननुवृत्तिमादायैवब्रह्मणउपहितत्वेनशुद्धत्वाभावइतिचेन्मैवं । तथा ॥ ३७१ ॥
सतिवृत्तेःशुद्धब्रह्मविषयत्वंनस्यात् । वृत्त्युपधानमात्रेणब्रह्मणःसविशेषत्वात् । नन्वविद्यानिवृत्तिरूपंद्वितीयंकारणमस्तीत्यतआह

॥ तदन्यस्येति ॥ तस्यात्मान्यत्वेननिवृत्तत्वात् । आत्ममात्रत्वेतूक्तदोषादहेतुत्वं । नन्वविद्यानिवृत्तिर्वृत्तिरूपैवनचवृत्तिनिवृत्तिंप्रतिद्वितीयहेतोरलाभः । अवच्छेदभेदेननिवृत्तेरेवद्वितीयहेतुत्वात् । वृत्तिर्हिस्वनिवृत्तिंप्रतिप्रतियोगित्वेनोपादाननिवृत्तित्वेनहेतुः । अतएवक्षणोक्तक्षणिकत्वमपि कारणस्वरूपाभेदेप्येकस्यैवद्विरूपेणहेतुत्वात् । वृत्तिर्हिस्वनिवृत्तिंप्रतिस्वात्मरूपैव । मैवं । कार्यस्यस्वोपादानविरहरूपत्वादर्शनात् । नचेहैवतत्कल्पना । अन्यथासिद्धेः । प्रागभावस्यघटंप्रत्यनुपादानत्वात् । वृत्तिनिवृत्तावप्यात्मरूपत्वादिविकल्पप्रसराच्च । अविद्यानिवृत्तेरेवात्ममात्रत्वस्यवक्तुमुचितत्वाच्च । तस्माद्यत्किंचिदेतत् ॥७॥ ॥ ७ ॥ अविद्यानिवर्तकभंगः ॥ ७ ॥ २ ॥ परकीयेपीति ॥ अनेकभोग्यगृहादौ ॥ अपरकीयेपीति * ॥ चंद्रमंडलादौ ॥ ईश्वरादीनामिति ॥ नचहेयतयाऽज्ञातत्वेसतीतिविशेषणमितिवाच्यं । गौरवात् । नचनिषिद्धसुखेप्रवृत्त्यर्थंतत्रापितदावश्यकमितिवाच्यं । निषिद्धसुखेह्यपुरुषार्थत्वान्नप्रवृत्तिः । किंतुबलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानादेस्तत्प्रयोजकस्याभावात् । येषांतुतदस्तितेप्रवर्ततएव ॥ उपलब्धमिति ॥ साक्षात्कृतं ॥ साधनेति ॥ स्रगादिसाधनजन्यत्वं ॥ सुखमहमिति ॥ स्वकीयत्ववदनित्यत्वादेरप्रार्थ्यमानत्वान्नतस्यपुरुषार्थकोटिनिवेशः । तन्मतेस्वरूपसुखतदुपलंभयोर्निर्विशेषाभेदेनस्वरूपसुखेउपलब्धत्वाभावाच्च ॥ सुखप्रकाशाभावेनेति ॥ सुखप्रकाशयोर्निर्विशेषाभावेएकतरपरिशेषापातादित्यर्थः ॥ दुःखाभावस्यास्फुरणादिति ॥ दुःखाभावत्वेनेत्यर्थः । एतेनदुःखाभावस्यात्मानतिरेके । सुखेस्फुरतिसोपिस्फुरत्येवेतिनिरस्तं । प्रमेयत्वादिनात

* मुद्रितमूले । सुखसाधनेपरकीयेप्यस्वकीयेइत्यनंतरं "पुरुषार्थत्वस्यापरकीयेप्यस्वकीये" इतित्रुटितः ।

त्स्फुरणस्याप्रयोजकत्वात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ निर्विशेषसुखस्यपुरुषार्थत्वभंगः ॥ ७ ॥ ३ ॥ अज्ञानानुवृत्त्यापातादिति ॥
नचविनश्यदवस्थस्यसमवायिकारणंविनास्थितिर्दृष्टेतिवाच्यं । क्षणमात्रस्थितायपिबहुकालंतदभावात् । नचसतिप्रमाणेक्षण
मात्रमिवबहुकालमपिस्थितिरस्त्वितिवाच्यं । तस्याभावात् । संस्कारादेरज्ञानानुपादानकत्वेप्युपपत्तेः । अतएवाह ॥ सर्पा
दाविति ॥ उत्तरेणज्ञानेनेति ॥ नचप्रारब्धकर्मसहभावासहभावाभ्यांपूर्वोत्तरज्ञानयोर्विशेषइतिवाच्यं । ज्ञानस्यस्वप्राग
भावनिवर्तनइवाध्यस्तनिवर्तनेप्यन्यानपेक्षेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ संस्कारस्त्विति ॥ अन्यथाऽविद्याऽसिद्धेः ॥ तत्रैवेति ॥
द्विचंद्रादिभ्रमहेतोरंगुल्यवष्टंभदोषस्यज्ञानानिवर्त्यत्वात् । देहादिभ्रमहेतोर्दोषस्यसंस्कारस्यतत्वज्ञाननाश्यत्वात् ॥ इंद्रो
मायाभिरिति ॥ एकस्यामविद्यायांमायाभिरितिबहुवचनस्यानेकाकारतात्पर्यकत्वात् ॥ श्रुतौचभूयोयोजनादित्यन्वय
इति ॥ ननुविशेषणांन्वयापेक्षयाविशेष्यान्वयोभ्यर्हितइतिचेन्न । सकृन्निवृत्तस्यभूयोनिवृत्त्ययोगेनतदन्वयेबाधात् । नचांतइ
तिव्यर्थं । परमात्मनोध्यानात् भूयइंद्रियवृत्तीनांयोजनात् ध्यानपरिपाकरूपेंतेसतितत्वसाक्षात्कारोत्थभगवत्प्रसादाद्विश्वमाया
निवृत्तिरित्यर्थोपपत्तेः ॥ ब्रह्मज्ञानस्येति ॥ आप्रायणं मरणपर्यंतं देहादेर्याऽनुवृत्तिस्तत्कारणैर्यज्ञादिकर्मभिर्ब्रह्मज्ञानस्यप्रति
बंधःक्रियते । कर्मणांप्राबल्याभिधानार्थंज्ञानस्येति । यत्तुकश्चिदाह । देहादिप्रतीत्यनुकूलाऽज्ञानस्यसूक्ष्मावस्थालेशइत्युच्यते ।
यथायागस्यसूक्ष्मावस्थाऽपूर्वं । तदुक्तंवार्तिके । तस्मात्फलेप्रवृत्तस्ययागादेःशक्तिमात्रकं । उत्पत्तौचापिपश्वादेरपूर्वंनततःपृथ
गिति । तदसत् । तादृशापूर्वांगीकारेश्रौतकारणाभावस्येवेहकस्यापितदाक्षेपकस्याभावात् । देहादेरनाद्यविद्यकत्वेनैवजीवन्मु

क्तिश्रुतेरुपपत्तेः । पूर्वज्ञानादनिवृत्तस्यलेशस्यतदनधिकविषयेणोत्तरज्ञानेनाप्यनिवृत्तेः ॥ भावेत्विति ॥ भक्तेरित्यनुषज्यते । प्रसादस्यमोचकत्वंतुमत्प्रसादात्तरिष्यसीत्यादिनाभगवताबहुकृत्वःप्रतिपादितं । ननुतावदेवास्यचिरंयावन्नविमोक्ष्येत् इतिश्रुत्याऽस्यात्यंतात्मतत्वसाक्षात्कारस्यप्रारब्धक्षयमात्रमपेक्षणीयंकैवल्यसंपत्त्यर्थमित्यर्थकयाज्ञानानंतरंप्रसादविलंबेनमोक्षविलंबाभावःउच्यतइतिचेन्मैवं । वंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकइतिवचनात्परमेश्वरस्यैवमोचकत्वात् । लोकेचप्रसन्नस्यैवमोचकत्वात्प्रसन्नएवभगवान्मोचकः । अतएवोक्तश्रुतिर्ज्ञानानंतरंप्रारब्धक्षयातिरिक्तविलंबंनिषेधति । नत्वविलंबितंप्रसादं । अतएवाष्टादशेध्यायेभगवद्गीतायांप्रसादस्यमोचकत्वमुक्तं । अतएवनस्मृतीनामतत्परत्वं । श्रुत्याविरोधाभावात् । दृष्टैवतंमुच्यतइत्यादेस्तुमोचकप्रसादेनज्ञानानपेक्षेत्येवंपरत्वमन्यत्रव्याख्यातं ॥ ७ ॥ ७ ॥ जीवन्मुक्तिभंगः ॥ ७ ॥ ४ ॥ भेदभोगेति ॥ भेदेसत्यपितार्किकमतइवभोगाभावात्तारतम्याभावआनंदानुभवरूपभोगेसत्यपिमायिमतइवभेदाभावात्तदभावः ॥ ब्रह्मेशानादिभिरिति ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्कैवल्यंप्राप्तुंनशक्यंततत्कैवल्यंयत्स्वभावःयस्यासाधारणधर्मःसकैवल्याश्रयोभावात् ॥ जगद्व्यापारवर्जमिति ॥ जगत्सर्जनादिव्यतिरिक्तसर्वसामर्थ्ययुक्तोभवतीति ॥ तदवश्येति ॥ प्रज्ञानंदादनुत्कृष्टेराजानंदेव्यभिचारवारणायतदवश्येति । समानंदेतद्वारणायतन्नियामकेति ॥ श्रोत्रियस्यचेति ॥ मानुषशतानंदपरिमितैकानंदयुक्तोमनुष्यगंधर्वोमुक्तोयथातथातावदानंदयुक्तःप्राप्तश्रोत्रफलोकामहतोमुक्तमनुष्यगंधर्वोपि ॥ असमाइति ॥ मनोजवेषुज्ञानादिष्वसदृशाः ॥ वृद्धिह्रासेति ॥ मुक्तेर्न्यूनाधिकत्वंभाक्तं कुतःब्रह्मादीनांमुमुक्षुषुअंतर्भावात् तेषांसाधनस्यन्यूना

धिकत्वात् । एवंसतिब्रह्मादीनांमुमुक्षुत्वंतर्भावोमुक्तिश्चेत्युभयसामंजस्यंभवति ॥ परतंत्रानंदत्वेति ॥ परतंत्रानंदत्वस्यसाक्षाद्व्याप्योधर्मोदेवानंदत्वादिः तेनसजातीयायोदेवांतरानंदः तत्प्रतियोगिकतारतम्यंदेवानंदइत्यर्थः ॥ सजातीयबंधेति ॥ निगडबंधादिनासजातीयोबंधः निगडबंधाद्यनंतरंतन्निवृत्तेराश्रयोदेवदत्तादिः तत्प्रतियोगिकतारतम्यवान्यज्ञदत्तादिः तन्निष्ठायथा निगडबंधनिवृत्तिः तथापक्षीभूतादेहादिरूपप्रकृतिबंधनिवृत्तिरुपतदाश्रयप्रतियोगितारतम्यवन्निष्ठेतिसाध्यार्थः ॥ प्रसिद्धमिति ॥ समानलोकनिवासापेक्षयातदंतःप्रवेशस्याभ्यर्हितत्वेनलोकेप्रसिद्धत्वात् श्रुतिस्मृत्योश्च ॥ सारूप्यादिमतीति ॥ सारूप्यादेर्भेदसामानाधिकरण्यनियमेनसारूप्यनियतसायुज्यस्यापिभेदनियतत्वात् ॥ भेदेसत्यपीति ॥ चंद्रमसईत्यादिषष्ठीश्रुत्याचंद्रचेदिभूभुगादिनाभेदेसत्यपिसायुज्योक्तेः ॥ तच्छब्देनेति ॥ सायुज्यशब्देन ॥ सालोक्यमिति ॥ अस्मिन्वाक्येसारूप्यानंतरंसायुज्येवक्तव्येवृद्धिमंत्रन्यायेनसंबंधार्थकोयोगशब्दःप्रयुक्तइतियोगशब्देननिर्दिश्यमानंसायुज्यंसंबंधरूपमेव ॥ संश्लेषमात्रमिति ॥ अभिव्यक्तप्रसादविशेषवदीश्वरसंबंधःसंश्लेषः । एतेनव्यापकेश्वरेणसंश्लेषस्यनित्यसिद्धत्वादपुमर्थत्वं । नचोत्क्रमणश्रुत्यालीकांतरस्थितालौकिकशरीरावच्छिन्नेश्वरेणयोगःसइतिवाच्यं । नतस्यप्राणाउत्क्रामंति अत्रब्रह्मसमश्नुतइतिश्रुतेर्मुक्तेःपारलौकिकत्वाभावात् । ब्रह्मलोकाद्यवाप्तेरेवोत्क्रमणगमनादिसाध्यत्वादितिनिरस्तं ॥ संसारिणीति ॥ एतच्चप्रकृतेऽप्रकृतेपिसंबध्यते ॥ संचेति ॥ कामकृतोपद्रवाभावःसत्यकामस्य । आप्तकामस्यमुक्तस्यावाप्तकामत्वेश्रुतिमाह ॥ सोश्नुतइ

त्यादि ॥ उक्तश्रुतेर्जीवन्मुक्तिविषयत्वमपाकरोति ॥ [१३।१४] अपरोक्षेति ॥ ननुछंदोध्येतर्यनुशिष्टःश्रोत्रियंशब्दएववाधकइत्यत
आह ॥ [१२।१५] श्रोत्रियत्वंचेति ॥ [१२।१७] प्रकृतेति ॥ श्रोत्रियशब्दस्यमनुष्यगंधर्वान्वितत्वे ॥ [१३।१७] एकवचनमिति ॥ मनुष्यगंधर्वाणांवहु
वचनेनप्रस्तुतत्वान्नतत्रतदन्वयः ॥ [१२।१७] चशब्दश्चेति ॥ उद्देश्यविधेययोरेकत्वेनसमुच्चेतव्याभावात् । ननूद्देश्यादेरेकत्वेपितदुप
स्थितिभेदाच्चशब्दोयुज्यतइत्यतआह ॥ [१२।१८] नहीति ॥ वसिष्ठादिशब्दैस्तदुपस्थितिभेदेपितत्रचशब्दार्थानन्वयात् ॥ [१३।१८] अप्रकृतेति ॥
मनुष्यगंधर्वादिभिन्नोयःकश्चित्संसारीश्रोत्रियपदेनबोध्यतइत्यंगीकारे ॥ [१३।१] मानुषादिभ्यइति ॥ मनुष्यगंधर्वश्रोत्रियेमानुषानं
दशतगुणितएवानंदोनतुमनुष्यगंधर्वानंदइत्यादिरूपमानंदावधारणंनस्यात् । श्रोत्रियस्यमनुष्यगंधर्वदेवगंधर्वादिष्वेकस्त्वेनदेव
गंधर्वश्रोत्रियादौश्रुतस्यमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदादेरपिमनुष्यगंधर्वेवक्तव्यत्वात् । तस्यचविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ [१३।२] भिन्नश्चे
दिति ॥ मनुष्यगंधर्वश्रोत्रियस्यदेवगंधर्वादिश्रोत्रियस्यचभिन्नत्वेतत्रतत्रश्रोत्रियेमनुष्यानंदशतगुणितानंदएवमनुष्यगंधर्वसमी
पश्रुतश्रोत्रियस्यैवमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदएवंगंधर्वसमीपश्रुतश्रोत्रियस्यैवेत्यादिव्यवस्थानसिध्यति । मानुषानंदशत
गुणितानंदप्रत्याधारत्वेनाकामहतत्वावृजिनत्वयुक्तएवश्रोत्रियउपादीयते । तथाविधस्यदेवगंधर्वश्रोत्रियस्यदेवगंधर्वादिश्रोत्रि
यस्यैवमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदइत्याद्यवस्थापत्तेरित्यर्थः ॥ [१३।३] अकामहतत्वादेरिति ॥ आदिपदेनावृजिनत्वं ॥ [१३।३] अथेति ॥
मनुष्यगंधर्वपदाकामस्यदेवगंधर्वपदकामस्यश्रोत्रियस्यमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदः । एवं देवगंधर्वपदाकामस्यआजान

जादिपदकामस्यमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदः । एवमुत्तरत्रापीत्यानंदव्यवस्थासिध्यतीत्यर्थः ॥ [१३।१४] अश्रुतेति ॥ तत्पदकाम
त्वादिबोधकपदाभावात् । नन्वश्रुतमपियोग्यत्वादियुक्तंकल्प्यमित्यतआह ॥ [१३।१५] बाधश्चेति ॥ योग्यत्वमेवनास्तीत्यर्थः ॥ [१३।१६] तस्मा
दिति ॥ अमुक्तमनुष्यानंदापेक्षयाऽमुक्तमनुष्यगंधर्वाणांशतगुणितानंदःतेषांमध्येयःश्रोत्रियादिर्मुक्तोमनुष्यगंधर्वस्तस्यापिमुक्त
मनुष्यानंदशतगुणितानंदइतिश्रुतेरर्थः । अतएवैकवचनंसमंजसं । बहूनांमनुष्यगंधर्वाणांमध्येकदाचित्कश्चिन्मुच्यतइत्येवंसूच
नार्थत्वाच्च । तदिदमाह ॥ [१३।१७] मुक्तस्येति ॥ अतएवचशब्दोपिसंगच्छते । मुक्तामुक्तमनुष्यगंधर्वस्यैकत्वेप्यमुक्तत्वमुक्तत्वरूपाव
स्थाभेदेनतदवस्थितोद्देश्यभेदात् । अयंकुमारःसाधुर्युवाचेतिवत् । ननुविदितवेद्यानांबृहस्पतिशिष्याणांस्तुतिरूपोक्षण्वंतइति
मंत्रःकथंमुक्तपरोव्याख्यायतइत्यतआह ॥ [१३।१८] अक्षण्वंतइतीति ॥ साक्षात्कृतपरमात्मतत्वानामेवविदितवेद्यत्वात् मुक्तानामेवात्र
स्तुतिरतोस्यसूक्तस्यमुक्तविषयत्वं ॥ [१३।१९] ऋचांत्वइति ॥ यज्ञेब्रह्मणांगौणानांबहुत्वं ॥ [१३।१३] देवर्षिमनुष्यादिस्थेति ॥ मनुष्यज्ञानग
तंयदल्पशाखाश्रवणजन्यत्वंतदल्पतरगुणविषयत्वंविनानुपपन्नमित्यादिरूपार्थापत्तिः । ननुदेवादिदेहावच्छेदेनब्रह्मज्ञानंकिंतु
चरमदेहावच्छेदेनैवेतिदेवर्ष्यादीत्याद्ययुक्तमित्यतआह ॥ [१३।१५] चरमदेहोपीति ॥ चरमदेहोपिदेवादिरूपएव ॥ [१३।१७] लोकरीतीति ॥
लोकेभृतिग्राहिसेवकात्तदग्राहीसेवकोराजप्रियोदृष्टः ॥ [१३।१७] सिद्धेरिति ॥ मुक्तेः । [१३।२२] गतिरिति ॥ श्वेतद्वीपादिमुक्तिस्थाननिवा
सः ॥ [१४।१] दहरेति ॥ दहरविद्यायांसत्यकामत्वादयोक्षरविद्यायांप्रशासितृत्वादयोल्पगुणाउक्ताः ॥ [१४।२] भरन्यासेति ॥ रक्षिष्यत्ये
वेत्यादिविश्वासः ॥ [१४।३] स्वरूपइति ॥ भक्तिस्वरूपंकर्मापेक्षं । नंतुप्रतिपत्तिस्वरूपं । ननुभक्तिस्वरूपेकर्मावृत्तिभ्यामाधिक्येपिविश्वा

सोल्पःप्रतिपत्तौतुकर्मावृत्त्योरभावेपिविश्वासोभूयानितिदशरूप्यैकसुवर्णन्यायेनभक्तिप्रपत्त्योःसाम्यमित्याशंक्यनिराकरोति ॥
[१४।३]नचतयोरिति ॥ प्रपत्त्यपेक्षयाभक्तावेवविश्वासाधिक्यमित्याह ॥ [१४।४]विश्वासस्येति ॥ सकृद्भोजनेवहुघृतभोक्तुरपेक्षयावहुषु
भोजनेष्वल्पघृतभोक्तुरेववहुघृतभोक्तृत्ववदनेकभक्त्यावृत्तिष्वल्पाल्पविश्वासस्यापिसकृन्निवृत्तप्रतिपत्तिगतविश्वासापेक्षयाऽ
धिकत्वादित्यर्थः ॥ [१४।८]अंधेति ॥ अंधेनकृतेयागेआज्येक्षणाद्यंगवैकल्यंपंगुकृतेविष्णुक्रमणाद्यंगवैकल्यं ॥ [१४।११]कर्मणामिति ॥ अ
ल्पस्यकर्मणोऽल्पंफलंमहतोमहदित्येवंविशेषवेदनाभावेप्यल्पस्यकर्मणःस्वविषयेल्पफलेमहतोमहदितिविभागोनियमोभवति ॥
[१४।१२]स्थानसामान्यादिति ॥ यथाब्राह्मणकांडेप्रथमस्थानगतेनकर्मणामंत्रकांडेप्रथमस्थानगतस्यमंत्रस्यक्रमप्रमाणेनसंबंधस्तथा
ल्पफलंप्रत्यल्पमेवकर्मसाधनत्वेनसंवध्यते महत्फलंप्रतिमहदित्यर्थः । अपरोक्षज्ञानोत्तरमनुष्ठितानिविचित्रकर्माणिमोक्षेतरफ
लानि । मोक्षाहेतुत्वेसतिफलवत्त्वादितिसामान्यव्याप्तिकानुमानेनमोक्षेवैचित्र्यंसिध्यतीत्याह ॥ [१५।१]तस्यतावदेवेति ॥ विशेष
णासिद्धिंपरिहरति ॥ [१५।४]नापीति ॥ [१५।५]वैचित्र्यापातावेति ॥ तदंगीकारेत्विष्टापत्तिः । अर्थांतरंपरिहरति ॥ [१५।६]नापिफलेति ॥ वा
धान्नतत्सिद्धिः ॥ [१५।६]नित्यत्वादिति ॥ मोक्षानन्वयेपिफलत्वात् । विशेष्यासिद्धिंपरिहरति ॥ [१५।७]नापीश्वरेति ॥ लीलार्थं नि
ष्फलं । अपरोक्षज्ञानिकृतंकर्मलीलार्थं । सांसारिकभोगार्थमक्रियमाणज्ञानिकर्मत्वात् । ईश्वरकृतकर्मवत् । इत्यत्रविवक्षितस्या
विधिवद्धकृतत्वस्योपाधेःपक्षाद्व्यावृत्तिंवक्तुंज्ञानिनांकर्मविधिमाह ॥ [१५।११]आचार्यादित्यादि ॥ पक्षासिद्धिंपरिहरति ॥ [१५।१४]सूर्यादयइ

ति ॥ शुकशक्रसूर्यादयः ॥ यावदधिकारमिति ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामितिसूत्रं ॥ भोगसामान्यएव साम्यमिति ॥ मुक्तभोगेईश्वरभोगगतभोगत्वसंदृशभोगत्वमस्तीत्यर्थः । नत्वीश्वरगतसामान्यभोगसंदृशोमुक्तभोगइत्यर्थः । विशेषान्यसामान्यस्याभावात् ॥ त्वन्मतेपीति ॥ मुक्तानामैश्वर्यभोगविशेषवत्त्वेजगद्व्यापारस्यापीश्वरगतत्वेनतद्वर्जनंमुक्तानांनस्यादित्यर्थः ॥ सातिशयत्वेपीति ॥ सातिशयस्येवापकृष्टस्यसमस्यविनाशदर्शनात्त्वत्पक्षेपिसस्यात् । श्रुतिबलात्तत्त्यागस्तुममापिसमइत्यर्थः ॥ उत्कर्षस्येति ॥ गंधाद्युत्कर्षस्य ॥ प्रकृतिमिति ॥ स्वभावं ॥ स्वभावजेति ॥ स्वभावस्यत्रैविध्याच्छ्रद्धात्रैविध्यमितिगम्यते ॥ हठापरपर्यायेति ॥ हठस्यकारणांतरापूर्वकत्वान्नानवस्था ॥ लिंगशरीराद्व्यानिवृत्तेरिति ॥ तथाचपितृत्वगंधर्वत्वादिकंनदेहाद्युपाधिकं किंतुस्वरूपकृतमितिगम्यतइत्यर्थः । मुक्तानांभोगानुपपत्तिनिरासाय अभावंबादरिराहह्येवमित्यधिकरणसिद्धजडाजडदेहवत्त्वंतेषांसाधयितुमाह ॥ पंचमुक्तस्येति ॥ अभावंबादरिरितिसूत्रसिद्धचिच्छरीरत्वंमुक्तानांसाधयति ॥ अस्तितांवदिति ॥ भावंजैमिनिर्विकल्पाम्नानादितिसूत्रसिद्धजडशरीरवत्त्वंसाधयति ॥ अस्तिचेति ॥ यथाजाग्रदवस्थायांदेहसद्भावेनभोगसंभवस्तथामुक्तावपिदेहसद्भावेनभोगोपपत्तिरित्येवमर्थकेनभावेजाग्रद्वदितिसूत्रेणसूचितंप्रमाणमाह ॥ स्वेच्छयावेति ॥ इंद्रियवत्त्वंतेषांसाधयति ॥ मोक्षधर्मेचेति ॥ शरीरमनुप्रविश्येति ॥ इतःपरंतत्प्रकाशयंतइतिशेषः । भाष्येतथापाठात् । एतद्भाष्यव्याख्यातंसूत्रमाह ॥ प्रदीपवदिति ॥ जीवस्यशरीरप्रवेशेपि

नदुःखानुभवप्राप्तिः । यतःसाधूनेवभोगाननुभवंतिप्रदीपवदितिसूत्रार्थः ॥ तन्निरुक्तंथ [१७।१६] भावादिति ॥ तदशीर्यताशारीति
तच्छरीरमभवदित्याद्युक्तविशरणरूपंतन्निरुक्तेः तस्मिन्मुक्तशरीरेऽभावादित्यर्थः । अतएवाह ॥ नहितानीति ॥ शरीरेसत्ये
वैलक्षण्यंमात्रेणशरीराभावोक्तौदृष्टांतमाह ॥ [१७।१७] कथंमन्यथेति ॥ तारतम्यसमर्थनमुपसंहरति ॥ [१७।१८] तुल्यादिति ॥ तत्प्रयोजन-
माह ॥ [१८।१] नियामकइति ॥ स्वयंनियच्छतिब्रह्मादिभ्योनियमयतिचेत्यर्थः । एतद्ग्रंथस्यब्रह्ममीमांसासंबंधित्वमुक्तमुपसंहरिष्यं
स्तदवधृतविशेषणवत्तयेष्टदेवतानमस्काररूपंमंगलंग्रंथसमाप्तावाचरति ॥ [१८।१] नमइति ॥ स्वस्यस्वातंत्र्येणकर्तृत्वस्याभावेपिपरा
धीनस्यतस्यसत्त्वादेतद्ग्रंथकरणेनभगवत्प्रीतिमाशास्ते ॥ [१८।२] मत्प्रेरकेणेति ॥ [१८।५] संगृहीतइति ॥ अनेनात्रोक्तन्यायानांमूलशास्त्रो
क्तत्वंसूचितं ॥ ७ ॥ मुक्तावपिब्रह्मादीनांतारतम्यसमर्थनं ॥ ७ ॥ ५ ॥ सद्योजातजटाजपावनसरिद्गोदावरीतीरतो
गव्यूतिर्वसतिस्संतांकुलवतामंवापुरीतत्रये । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजज्ञतयेमुरारिचरणाव्यासा
भिधानाबुधाः ॥ १ ॥ तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविरभूत्सुरद्रुमयशाआचार्यनारायणः । रामा
चार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्त्ववादांबुधेरातानीत्सतरंगिणीमिहपरिच्छेदश्चतुर्थोपियः ॥ २ ॥ इतिश्रीमद्रामाचार्यविरचिता
यांन्यायामृततरंगिण्यांचतुर्थःपरिच्छेदः ॥ ४ ॥ संपूर्णोयंग्रंथः ॥ ७ ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकाशितः ॥ शाकः १८३२, सन १९१०.

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिणीसंपूर्णा ॥

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदः ॥

० १६१

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वातर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकश्रीलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ सद्गुणंकरधृतार्थसद्गुणंदूरदोषमुरुदोषमप्यलं ।
पार्थसारथिमपार्थसारथिंनंदनंदनमतिसाधनंनुमः ॥ १ ॥ निदिध्यासनमंगिश्रवणादिकमंगमित्येतदाक्षिपति ॥ [111]नन्वेतदिति ॥
विवरणइति[111] ॥ नन्वपरोक्षफलोदयेनिदिध्यासनांगत्वेश्रवणमननयोःकिंनस्यात् । त्रयाणामपिसन्निपत्योपकाराविशेषात् ।
दर्शपूर्णमासंवत्समप्रधानतांवाकिंनस्यादिति । उच्यते । शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणंप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानेनकरणं
भवति । प्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रतीत्याद्युक्तं ॥ [112]मननंनिदिध्यासनेति ॥ तत्रापिमननस्यचित्तैकाग्र्यायोग्यरूपासंभावनानि
रसनद्वारेणचित्तस्यप्रत्यगात्मैकाग्रवृत्तिहेतुत्वंनिदिध्यासनस्यतुविपरीतसंस्काररूपविपरीतभावनानिरसनद्वारातद्धेतुत्वं ॥ प्र
[112]त्यगात्मेति ॥ प्रत्यगात्मप्रवणतालक्षणोयःसंस्कारः तेनपरिनिष्पन्नायांब्रह्मैकाग्र्यलक्षणावृत्तिः सैवकार्यं तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥
[113]इतीति ॥ फलंप्रत्यव्यवहितस्यकारणस्यविशिष्टशब्दावधारणस्यव्यवहितेमननंनिदिध्यासनेइतिहेतोरित्यर्थः । शक्तितात्पर्य
विशिष्टशब्दावधारणरूपस्यश्रवणस्यब्रह्मानुभवंप्रतिसाक्षाद्धेतुत्वेनकरणत्वमित्युक्तंदूषयति ॥ [114]विचारइति ॥ शाब्दज्ञानेश
ब्दस्यतज्ज्ञानस्यवासाक्षात्कारणत्वं नान्यस्य । ननुशक्त्यादीनांसंदेहादौसतिशाब्दज्ञानाभावेनविशिष्टस्यहेतुत्वेवाच्येविशेषण
स्यापिहेतुत्वेनव्यवधानद्वाराऽवघाततंडुलादेरिवकरणांतर्गतिरस्तीत्यतःकरणवदेवशेषित्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [114]नचेति ॥
अस्तुवाकरणांतर्गतिःशक्त्याद्यवधारणस्यतथापिनतस्यशब्दवन्मत्याद्यपेक्षयाशेषित्वमित्याह ॥ [115]सन्निपात्यपीति ॥ प्रधानंप्र

तिसन्निपात्यंगस्यारादुपकारकांगानांचपरस्परमंगांगित्वाभावात् । अन्यथाऽवघातंप्रतिप्रयाजादेःशेषत्वंस्यादित्यर्थः । तद्व्या ग्नेयादिवत्त्रयाणामपिप्राधान्यमस्त्वित्यतआह ॥ ह्रीषादेरिति ॥ सौभराख्येनसामविशेषेणवृष्टावन्नाद्येस्वर्गेचफलेजननीये सति हीष् ऊर्क ऊं इत्येषांसौराख्यसामसमाहृयवयवानांसौभरेणवृष्टौजननीयायांहीषृइत्येतस्य अन्नाद्येजननीयेऊर्कइत्येतस्य स्वर्गेजननीयेऊइत्येतस्यसौभरमत्येवयथांगत्वं तथाशब्देनपरोक्षज्ञानेजननीयेशक्त्याद्यवधारणरूपविचारस्यांगत्वमपरोक्षज्ञा नेशब्देनजननीयेमननादेरंगत्वमितिशब्दंप्रत्येवंत्रयाणामंगत्ववक्तुंयुक्तं । नतुपरस्परांगत्वं. । अन्यथाहीषृइत्यादीनामपिपरस्प रांगत्वंस्यात् ॥ भिन्नफलइति ॥ शब्देनजननीयइतिशेषः । स्याच्छब्दोनास्थायां । निदिध्यासनंप्रतिश्रवणादेरंगत्वस्यवक्ष्य माणत्वात् । मौनिश्लोकादौशब्दाभावादाह ॥ शब्दज्ञानेवेति ॥ शक्त्यवधारणस्यविचारात्पूर्वभावित्वेनविचारानंतर्गतत्वा त्तात्पर्यावधारणमेवतदंतर्गतमितिमत्वाह ॥ तात्पर्यविशिष्टेति ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ तात्पर्यविषयशब्दार्थमज्ञात्वात त्रतात्पर्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वात्तात्पर्यज्ञानेशाब्दज्ञानापेक्षा तस्मिंश्चतात्पर्यज्ञानापेक्षेत्यन्योन्याश्रयः । नन्वेवमाकांक्षादिधियोपि निराकांक्षत्वादिभ्रमनिरासिकाएव नतुशाब्दधीहेतवइतिस्यात् । नस्यात् । निराकांक्षत्वादिज्ञानाभावेप्याकांक्षादिज्ञानंविना शाब्दज्ञानाभावस्यानुभवसिद्धत्वात् । ननुतात्पर्यज्ञानाहेतुत्वेकथंनानार्थेविनिगमना । अन्वयविशेषयोग्यतयेतिगृहाण । य चुग्राह्यसंशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनमिवतात्पर्यसंशयोत्तरशाब्दज्ञानेतात्पर्यधीःकारणमिति तन्न । उभयत्रोभयस्यप्र तिबंधनिरासमात्रोपयोगित्वेनाहेतुत्वात् । तदिदमुक्तंप्रतिबंधनिरासेत्यादि । तात्पर्यभ्रमस्यप्रतिबंधकत्वंचकार्यबलान्मणिमं

त्रादिवत् । अतएवसाक्षादविरोधिनोज्ञानस्यजनकज्ञानविघटकतयैवप्रतिबंधकत्वमित्यादेरनवकाशः ॥ [११९३]बाह्यागमेपीति ॥
शब्दार्थस्यबाधितत्वेपितद्वक्तुस्तत्रतात्पर्यमबाधितमेव ॥ [११९३]दुष्टत्वेति ॥ ज्ञानरूपेषुज्ञानकरणेषुभ्रमरूपंदुष्टंप्रमारूपमदुष्टमित्य
न्यत्रदृष्टांव्यवस्थानस्यात् । यादृच्छिकसंवादिलिंगविभ्रमस्यतुदुष्टत्वमेव । स्वव्यापकभ्रमहेतुत्वात् । तत्रप्रतीतस्यतदव्याप
कत्वात् । ननुवेदेकुत्रचिदेवतात्पर्यभ्रमोबाह्यागमेतुकुत्रचिदेवतत्प्रमेति । मैवं । यत्रैवतद्भ्रमप्रमेतदंशएवक्तयोर्दुष्टत्वादुष्टत्वा
पातात् ॥ [११९५]करणीयेति ॥ करणंह्यवदानयागः । तस्यद्रव्यंव्रीह्यादि । तत्रावघातादेःशेषत्वंयथास्तितथाप्रकृतेनास्तीत्यर्थःता
त्पर्यावधारणंशब्दंप्रतिनसंन्निपात्यंगमित्यर्थः । यत्तुदृष्टांतेसर्वसाम्यंनापेक्षितमतोवघातवैषम्येपितात्पर्यावधारणंशब्दंप्रतिनसं
न्निपत्यांगमेवेति । तन्न । मीमांसकप्रक्रियालेशस्याप्यज्ञानेनोक्तत्वात् ॥ [११९५]सन्निपत्येति ॥ दृष्टार्थानिक्रियारूपाणिस्वकारकस्यो
त्पत्त्यादिकुर्वंति अदृष्टार्थानित्सन्निपातीनितुस्वकारकेष्वतिशयमादधतितत्तदंगभावमनुभवंति तात्पर्यावधारणंत्वनुभयंकथंसन्नि
पातिस्यात् ॥ [११९६]अन्यथावघातादिरिति ॥ ननुविशिष्टयागप्रविष्टतयावघातस्यशेषित्वमिष्टमेव । असाधारण्येनशेषितातुन ।
असाधारण्येनफलोपकारित्वाभावादिति । न । श्रवणत्वेनश्रवणस्यशेषित्ववदवघातत्वेनावघातस्यप्रयाजादिशेषित्वस्यापाद्य
मानत्वात् ॥ [११९७]एतेनेति ॥ प्रधानंप्रतिसन्निपत्योपकारकस्यप्रधानोपकारकांतरापेक्षयाशेषित्वेवघातादेःप्रयाजाद्यपेक्षयाशेषित्वा
पातेनेत्यर्थः । ननुप्रयाजादिकंयागस्यैवसहकारि मननादिकंतुशब्दस्सहकारिभूतस्यचित्तस्यसहकारीतिवैषम्यमित्यतआह ॥

सो[१।३८]मेयागेति ॥ सोममभिषुणोति आश्विनंगृह्णातीत्यादिनाविहितमभिषवग्रहणादिकंसोमेयागेसन्निपात्यंगं । अतएवाभिषवा
दिकंकरणभूतेशब्दस्थानीयेसोमयागे अतिशयाधायकंकरणांतर्गततात्पर्यावधारणस्थानीयं तत्प्रतिसोमयागसहकारिभूतायाः
दीक्षणीयश्चित्तंस्थानीयांतरंगमतएवतद्गतातिशयहेतुःप्रयाजप्रोक्षणादिमननादिस्थानीयमंगंस्यात् । नन्वभिषवादियुक्तसोम
यागंप्रत्यंगस्यप्रयाजादेरभिषवादिकंप्रत्यपितदस्त्येवेतिवदंतंप्रत्याह ॥ गौणां[१।२०]गत्वमिति ॥ श्रुत्यादिगम्येंगत्वेतद्विनापिकल्प
नेऽतिप्रसंगः । शब्दादापरोक्ष्यंवदंताशब्दत्रयाणामंगत्वंवक्तुंयुक्तमित्याह ॥ किं[१।२१]चेति ॥ अ[१।३४]न्यथेति ॥ अनेकंफलानिसाधय
तैकेनतत्तत्फलेजनयितव्येऽपेक्षितानांसहकारिविशेषाणांपरस्परमंगांगिभावांगीकारइत्यर्थः । सौभरेण सौभरनामकेनसाम्ना ।
निधनं साम्नोंत्योवयवः । द्वितीयस्यचतुर्थेभिहितं । सौभरेपुरुषश्रुतेर्निधनेकामसंयोगः । ब्रह्मसामाख्यंस्तोत्रंप्रकल्प्यतदाश्रि
तंसौभरंफलत्रयसाधनत्वेनयोवृष्टिकामइतिवाक्येनविधायवृष्ट्यादिसाधनेसौभरेनिधनसाधनत्वेनहीषादयोहीषादिवाक्येनविहि
ताः । तत्रसंशयः । किंहीषादयोनिधनविशेषाःसौभरफलात्फलांतरार्थेनविधीयंतेउतसौभरस्यैवतत्तत्फलंसाधयतः तत्तन्नि
धनमनियमेनपाठतःप्राप्तंनियम्यतइति । तदर्थंकिंवृष्टिकामादिशब्दोक्तपुरुषशेषत्वेनैतेसाक्षाद्विधीयंतेउतवृष्टिसाधनसौभरशे
षत्वेनेति । तत्रवृष्टिकामादिशब्दैःपुरुषस्यश्रुतत्वात्तादर्थ्यमेवहीषादीनांचतुर्थ्याविज्ञायते । पुरुषशेषताचतदभिलषितफलसा
धनतयेतिफलार्थत्वमेवैषां । वृष्टिकामशब्देनवृष्टिकामस्येच्छाविषयंवृष्टिसाधनंसौभरोक्तौलक्षणास्यात् । नचश्रुतिसंभवेसा
युक्ता । तस्माद्धीषादयोगुणाःसौभरफलाद्वृष्ट्यादेर्भिन्नस्यहेतवइति । अत्राहुः । वृष्ट्यादीनिपूर्वोक्तान्येवविपरिवर्तमानानिप्रत्यभि

ज्ञायंतइतिनफलांतरावगमः । किंचहीषादिशब्दमात्रेफलायविहितेसत्याश्रयापेक्षायानलावन्निधनमाश्रयोभवितुंयुक्तं । तस्या
प्रकृतत्वात् । नापिसौभरं । प्रकृतत्वेप्यनेकावयवत्वान्नियमेननिधनसंबंधायोगात् । तथात्वेनिधनमित्यनर्थकंस्यात् । निधन
स्यापिविधानेवाक्यभेदः । तस्माद्वृष्टिकामादिशब्दलक्षितेसौभरेनिधनत्वेनैवानियतप्राप्ताहीषादयोनियम्यंते । अथवालक्षणा
पिनास्ति । नहियदेवफलस्यकारणंतस्यैवपुरुषशेषत्वंतदंगस्यापितद्द्वारेणास्तिपुरुषशेषिता । तथाचप्रयोगोदृश्यंते । वासिष्ठा
नांनराशंसोद्वितीयःप्रयाजइति । सौभरांगभूतास्तद्द्वारेणवृष्टिकामादीनांपुरुषाणामनियमेनशेषभूताःप्राप्तास्तानेवप्रतियथाप्रा
प्तिरूपानियम्यंतइतिनलक्षणा । तदुक्तं । तस्मात्फलांतरार्थेननैवहीषादयोगुणाः । विधीयंतेनियम्यंतेतेयथाप्राप्तसौभरइति ।
एकस्यभिन्नभिन्नकार्यजननेऽपेक्षितानांभिन्नभिन्नसहकारिणांपरस्परमंगागिभावेदूषणांतरमाह ॥ [३।३] कर्णापूर्वेति ॥ यागेनक
रणापूर्वेजननीयेऽवघातादिःसहकारी । परमापूर्वेतुजननीयेप्रयाजादिःसहकारी । नत्ववघातादिकंप्रतिप्रयाजादिःशेषः । त्व
द्रीत्यातुस्यादित्यर्थः । कर्णापूर्वनामप्रधानमात्रेणजननीयापूर्वं । सांगेनतेनजननीयंतुपरमापूर्वमिति । ननुशब्दस्यपरोक्षज्ञा
नंप्रतिहेतुत्वेतदवच्छेदेनश्रवणस्यशब्दंप्रत्यंगत्वंस्यात्तदेवतुनास्तीत्यतआह ॥ [३।३] क्लृप्संचेति ॥ एतेनयागेऽपूर्वभेदवत्प्रकृतेनकार्य
भेदइतिनिरस्तं । नन्वकरणमपिप्रयाजादिकंप्रत्याज्यग्रहणादेरिवश्रवणंप्रतिमननादेरंगत्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ [३।३] नचाकरण
मपीति ॥ चतुर्जुह्वांगृह्णातिप्रयाजेभ्यस्तदित्यादेरिवात्रश्रुत्यादेरभावात् ॥ [३।३] लिंगंत्विति ॥ श्रुतस्यार्थस्यमंतव्यादिरूपतयाश्र
वणस्यमननाद्युपकारकत्वरूपसामर्थ्यवन्मननध्यानयोःश्रोतव्यत्वाभावेनतयोस्तथासामर्थ्याभावाद्विपरीतंलिंगसामर्थ्यं ॥ प्र

[३१३]करणमिति ॥ इतिकर्तव्यताकांक्षाप्रकरणं ॥ [३१३]श्रवणस्येति ॥ तात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्यशाब्दप्रमारूपफलाहेतुत्वात् ॥ [३१४]स्थानेति ॥ स्थानंसादेश्यं । समाख्यायौगिकीसंज्ञा । ननुतात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्यशाब्दप्रमांप्रत्यहेतुत्वेनाप्रधानतयेति कर्तव्यतारूपाकांक्षाविरहेपितात्पर्यावधारणहेतोर्विचारस्यशाब्दप्रमाहेतुत्वादिकंस्यादित्यतआह ॥ [२१४]किंचेति ॥ मननादेःशाब्दज्ञानेऽहेतुत्वेनश्रवणंप्रतिमलयोःफलोपकार्यंगत्वमित्याह ॥ [३१६]यच्चोक्तमिति ॥ तत्रमननस्यनशाब्दज्ञानहेतुत्वं द्वाराभावादित्याह ॥ [३१७]सूक्ष्मेति ॥ चित्तैकाग्र्यस्यशाब्दज्ञानविशेषत्वेपिनतस्यमननसाध्यत्वं । किंत्वयुक्तत्वशंकानिवृत्तिरेवतत्साध्या । तद्रहिते अयुक्तत्वशंकारहिते ॥ [३१८]उक्तेति ॥ चित्तैकाग्र्यं ॥ [२१८]शंकेति ॥ असंभावनेत्यर्थः । अयुक्तत्वशंकानिवृत्तिस्तुमनन द्वारा । तस्याःप्रतिबंधकाभावरूपत्वादितिभावः ॥ [३१९]मननविधेरिति ॥ चित्तैकाग्र्यस्यमननसाध्यतायामानांतराप्राप्तत्वात् ॥ [२१९]मतिरिति ॥ अयुक्तत्वशंकानिवर्तकत्वमेवमननेप्रतीयते । नतुचित्तैकाग्र्यहेतुत्वं । निदिध्यासनस्यापिनशाब्दधीहेतुत्वं । द्वाराभावादित्याह ॥ [३१९]निदिध्यासनस्येति ॥ [३११]रूप्येति ॥ ननुइयंशुक्तिरितिज्ञानानंतरंतद्रजततथाज्ञातमितिस्मृतेर्ज्ञानगोचरसंस्कारसत्त्वेपितद्रजतमितिस्मरणेनविपरीतसंस्कारनिवृत्तिस्तत्राप्यस्तीति । मैवं । रूप्यसंस्कारसत्त्वेनशुक्तिसाक्षात्कारवत्प्रपंचसंस्कारसत्त्वेपिब्रह्मसाक्षात्कारसंभवात् । तत्प्रवृत्तिनिदिध्यासनस्यद्वारमित्युक्तावैयधिकरण्यत्वात् ॥ [३११]श्रवण सामर्थ्येति ॥ श्रुतार्थस्यैवमतस्यैवध्यातव्यत्वात् ॥ [३१२]निदिध्यासनस्येति ॥ फलसाधनस्यैवेतिकर्तव्यताकांक्षारूपप्रकरणं

फलसाधनंचनिदिध्यासनमेव ततस्तुतंपश्यतइतिवाक्यात् । ननुश्रवणमननेध्यानंप्रतिलिंगप्रकरणाभ्यांसन्निपात्यंगेइतिन
युक्तं । तयोर्ध्यानंप्रतिफलोपकारकत्वसंभवादित्यतआह ॥ युक्तश्चेति[३।१३] ॥ अतएवेति[३।१३] ॥ स्वरूपोपकारस्यांतरंगत्वादेवं ।
नवमे द्वितीयपादइतिशेषः । पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिःसमुदायार्थसंयोगात्तदभीज्याहिदर्शपूर्णमासयोः । स्रुवेणपार्वणहो
मौजुहोतीतितद्धितश्रुत्यापर्वदैवत्यौहोमौश्रुतौ । तौकिंविकृतिर्दृश्यतेनवेतिसंशयः तदर्थमिदंविचार्यते । किंपर्वशब्दःकालव
चनः कालोस्यदेवतातस्यचासंस्कार्यत्वादारादुपकारकौहोमौउताग्नेयादिसमुदायवचनः समुदायदैवत्यौहोमौतत्संस्कार्याविति ।
तंत्रपृणातेर्दानकर्मणःपर्वशब्दः सचदीयतेस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्याकालेपिमुख्योभावव्युत्पत्त्याकर्मण्यपि । तत्रप्रकरणात्सा
मवायिकत्वलाभाच्चकर्मवचनत्वमंगीकृत्यतत्संस्कारार्थताहोमयोः । तेषांचकर्मणांतंत्रेणाभिहितानामग्नीषोमयोरिवव्यासक्तं
देवतात्वं । नैकैकशः । तेनसमुदायस्यदेवतात्वात् । तस्यचविकृतिस्वभावादतद्विकारत्वाच्चसौर्यादेस्तत्रहोमयोरप्रवृत्तिः ।
नहिसौर्यादयःसमुदायविकाराः । तदुक्तं । कालेशब्दस्यमुख्यत्वात्कालमाज्येहगम्यते । पृणातेर्दानकर्मत्वात्कर्मण्यपिचमुख्य
तेति ॥ पाठरूपेति[३।१५] ॥ यथासान्नाय्यपात्रशुंधनक्रमाच्छुंधध्वमितिमंत्रस्यसान्नाय्यपात्रांगत्वं ॥ सन्निधानस्येति[३।१५] ॥ यथादर्श
पूर्णमासयोःश्रूयतेहस्ताववनिक्तेउलुपराजिस्तृणातीति तत्रहस्तावधनेजनंहस्तसंस्कारार्थसत्करिष्यमाणसर्वांगंवा अनंतरोक्तो
लुपराजिस्तरणांगंवेतिसंशयेआनंतर्यरूपसन्निधानात्तन्मात्रांगमितिप्राप्तेलिंगेनसर्वांगमितिसिद्धांतितंतृतीयस्यद्वितीये । आदि
पदेनश्रुत्वामत्वेत्यादिकाश्रुतिःसन्निधानंचगृह्यते । श्रवणमननयोर्दृष्टद्वाराध्यानस्वरूपनिष्पादकतयाध्यानेसन्निपात्यंगत्वं

ध्यानस्यतुफलसंबंधेनप्राधान्यमित्यर्थेपाठसादृश्यलक्षणःसन्निधिरप्यस्तीत्याह ॥ [३।१६] श्रुत्वामत्वेति ॥ परोक्षनिश्चयंविनाध्यान स्वरूपासिद्धेस्तत्रतयोःसन्निपातित्वमपि ॥ [३।२२] प्रमाकरणत्वमसिद्धमितीति ॥ ततस्तुतंपश्यतइतिवाक्येदर्शनमात्रश्रवणादि तिभावः ॥ निदिध्यासनानंतरमिति ॥ अतएवध्यानभमानकमित्यतआह ॥ [३।२४] अथवेति ॥ ७ ॥ ७ ॥ मनननिदिध्या सनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभंगः ॥ १ ॥ ७ ॥ परोक्ष[३।४]ज्ञानेकामनाभावादिति ॥ परोक्षज्ञानज्ञानंविनातत्कामनाया अयोगेनतज्ज्ञानेसतितद्विषयस्यापिज्ञातत्वान्नतत्रेच्छासंभवतिसिद्धेइच्छाविरहात् ॥ स्वर्गादौनिध्या[३।१२]दाविति ॥ यत्तुस्वर्ग निधिसाधनसाक्षात्कारेपिविचारस्येंद्रियसहकारित्वाद्धेतुत्वमेवेति । तन्न । न्यायानुसंधानादिनालौकिकेनांजनादिनापामरा णामपिस्वर्गनिधिसाक्षात्कारसत्त्वात् ॥ [३।१३] प्रकृतविचारेति ॥ श्रुत्याद्यविरोधितदनुग्राहकन्यायानुसंधानरूपप्रकृतविचारः ॥ [३।१४] अपूर्वविधीति ॥ स्वर्गेविजातीयेलौकिकसुखेयागविजातीयलौकिकक्रियायाःहेतुत्वदर्शनाद्यागादिविधिरप्यपूर्वविधिर्नस्यात् ॥ [३।१८] अन्यथेति ॥ व्रीहीनवहंतीत्यत्रव्रीहिशब्दस्यव्रीहिमात्रपरत्वेहिवैतुष्यमात्रेऽवघातनियमइतिस्यात् तथाचावघातःपुरुषार्थः स्यात् नतुक्रत्वर्थः । ननुव्रीहीनवहंतीत्यत्रव्रीहिशब्दोपूर्वद्रव्यपरोतोनावघातस्यपुरुषार्थत्वंव्रीहित्वेनविदलनंप्राप्तिरित्यतआह ॥ [३।२१] नचसामान्यइतिति ॥ ननूभयानुगतेसविशेषतयाप्रमेयतायांमानांतरप्राप्तिरस्त्येव सजातीयेप्राप्त्यापियत्रसजातीयांतरेनि यमसंभवस्तदाकिमुवाच्यमेकस्मिन्नेवात्मन्यवस्थाविशेषेणमानांतरप्राप्त्याविशेषांतरेनियमइतीत्यतआह ॥ [३।२२] यत्रापूर्वीयेष्विति ॥ यत्रयद्रूपेषुयदवस्थेषुभिन्नभिन्नावस्थयोःप्राप्तिनियमयोरुक्तौवैयधिकरण्यंभिन्नविषयत्वंस्यात् । तच्चांगीकारानर्हं । ननुसामा

नाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यमप्यवघातेप्रकृतेचाऽऽश्रवणीयमतआह ॥ [३।३३] संभवतिहीति ॥ यद्रूपाणांयदवस्थानांव्रीही णामपूर्वीयुत्वंतत्रैवविदलनप्राप्तिरस्तिप्रकृतेतुनतथेत्यर्थः ॥ [३।३४] तथात्वइति ॥ अपूर्वीयेषुव्रीहिषुदलनस्वप्राप्तिश्चेद्वैरूप्यस्यतेनैव सिद्धत्वादवघातेनियमायोगः । अप्राप्तिश्चेत्सुतरांतदयोगः ॥ [३।३५] प्रसक्तिमात्रमिति ॥ तदन्वयितावच्छेदकसंबंधः । सचव्री हिष्वपूर्वीयेष्वस्तिनिर्विशेषात्मनितुनकस्यापिसंबंधइतिवैषम्यं । ननुव्रीहिवैतुष्येसाधनांतरप्राप्तावपिनियमविषयेतद्वैतुष्यविशे षेनतत्प्राप्तिरितिवैयधिकरण्यमतआह ॥ [३।३६] अवघातसाध्येति ॥ अपूर्वीयेष्ववघातसामान्यसाधनप्राप्तिमात्रेणसामानाधिक रण्यं । निर्विशेषात्मनितुज्ञानसामान्यसाधनस्यवेदांतवाक्यभिन्नस्यप्राप्तिर्नेतिवैषम्यंग्रहणकवाक्यं संग्रहवाक्यं ॥ [४।१३] परिपूर्णा र्थइति ॥ अस्मिन्पक्षेवेदांतवाक्यंनप्राप्तं तस्मिन्नपिपूर्यते ॥ कर्मविप्रर्यकेति ॥ ननूभयत्रस्मृत्यादेःस्वातंत्र्येणाप्रमाणतया श्रुतितात्पर्यनिर्णायकत्वमेव । मैवं । श्रुतेरिवस्मृतेरपिधर्मादौप्रामाण्यात् । अन्यथास्मृत्यनुमितश्रुतेरपिश्रुत्यंतरतात्पर्यग्राह कत्वंस्यात् । श्रुतिविरोधेस्मृतिर्दुर्बलेत्येवस्मृतेरस्वातंत्र्यं ॥ [४।१४] समुपबृंहयेदिति ॥ इतिहासादिनैवबृंहयेन्नतुतेनबृंहयेदेवेत्यर्थः ॥ [४।१४] मूलप्रमाणत्वेति ॥ स्मृतीनामपिश्रुतिमूलत्वात्ताभ्यःश्रुतमपिश्रुतिभ्यएवश्रुतमितिनानेनस्मृतिनिषेधः । श्रुतिवाक्ये भ्यइतिपंचमीतुप्रयोजकत्वेपि । इतिपुराणंपंचमंवेदानांवेदमित्यादिवचनादेवश्रवणनियमाद्दष्टस्यकिंचिद्विषयाज्ञानहेतुभूता यामंतःकरणशुद्धावुपयोगोवाशबलापरोक्षेवातद्विशेषेवा तज्जन्याज्ञाननिवृत्तौवामोक्षीयानंदानुभवेवा । नाद्यइत्याह ॥ वि [४।१४] प्रकीर्णेति ॥ नद्वितीयंइत्याह ॥ [४।१५] आपरोक्ष्यस्येति ॥ नतृतीयइत्याह ॥ वेद[४।१६]जन्येति ॥ नचतुर्थइत्याह ॥ [४।१७] ज्ञानस्येति ॥

नपंचमइत्याह ॥ [४।१८]अन्यस्यचेति ॥ आनंदानुभवादेः । एतेनतमेवंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतयज्ञादिजन्यांदृष्टस्यनियमादृष्टस्य
चांतःकरणशुद्धावुपयोगइतिनिरस्तं । यज्ञादिकर्मणांज्ञानार्थत्वेपिनियमादृष्टस्यतथात्वेमानाभावात् ॥ [४।२१]नियमादृष्टसाध्य
स्येति ॥ अपिशब्दश्चशब्दार्थे ॥ छ ॥ छ ॥ श्रवणादिविधेर्विकरणोक्तनियमविधित्वभंगः ॥ २ ॥ छ ॥ ज्ञानविध्य
[४।२२]भावादिति ॥ प्रमाणविषयपरतंत्रस्यज्ञानस्यपुमतंत्रत्वेनाविधेयत्वांगीकारात् ॥ [४।२३]शक्त्यसंभवादिति ॥ नचशुद्धेशक्त्यसं
भवेपिविशिष्टशक्तिरेवतद्धीधोपयोगिनीसैवावधारणीयेतिवाच्यं । शक्तितात्पर्ययोर्भिन्नविषयत्वापातात् । अन्यशक्त्यान्योप
स्थापनेलक्षणयाऽनवस्थापातेनविशिष्टशक्तेःशुद्धबोधानुपयोगितयातत्रशक्त्यवधारणस्यव्यर्थत्वाच्च ॥ [४।२४]अखंडार्थताहाने
रिति ॥ प्रकारोपलक्षितमपितदुपलक्षितत्वादिधर्मवदेवेत्यर्थः ॥ [५।६]उपक्रमादिरूपइति ॥ ननुपरमतेलिंगस्यप्रमाणत्वानभ्युप
गमेनप्रमाणेसतीत्येतदसिद्धमिति । न । यदेवानुमानेप्रमाणत्वेनाभिमतंपरेणतस्यैवात्रप्रमाणशब्देनाभिमतत्वात् । प्रमाणव
स्तुपरतंत्रस्यापिज्ञानविजातीयत्वेऽनुमित्यादिकमपिज्ञानंनस्यात् । नन्वनुमितेरपुंतंत्रत्वादस्तुज्ञानत्वमितिचेत्समंप्रकृतेपीत्याह
॥ [५।७]व्याप्तिज्ञानेति ॥ ननुव्याप्तिज्ञानापेक्षत्वमेवपुंतंत्रत्वमित्यतआह ॥ नहिपुंतंत्रे[५।८]इति ॥ छ ॥ छ ॥ परमतेश्रवणादिवि
ध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥ छ ॥ [५।१३]शृंगप्राप्तेवाक्यार्थग्रहणइति ॥ वेदाध्ययनकालेवाक्यार्थज्ञानस्यप्रयोजनवत्त्वज्ञानात्तत्रेच्छा
॥ [५।२४]दर्शनेश्रुतीमामिति ॥ साक्षात्कारएवदृशेःप्रयोगादित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ श्रोतव्यइत्यास्यादेरनुवादकत्वभंगः ॥ ४ ॥
॥ छ ॥ [५।२५]श्रवणविधिरेवेति ॥ श्रवणस्यविचारगर्भत्वात् ॥ [५।२६]श्रवणसाध्येति ॥ अपरोक्षज्ञानेसतितज्जन्यापरोक्षज्ञानकामना

यांश्रवणविध्यधीनविचारविधिः श्रवणविधौचसतिपरोक्षज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । नन्वधीतुर्वेदस्यविदितपदपदार्थसंगतिकस्यापाततोजायमानंपरोक्षज्ञानंश्रवणंविनैवेतिनान्योन्याश्रयः । मैवं । अध्ययनोत्तरस्यविचारप्राग्भाविनोवेदार्थज्ञानस्यश्रवणफलत्वाच्छ्रवणविचारयोरत्यंतवैलक्षण्याच्छ्रवणविधिर्नविचारविधायकइत्याह ॥ किंचायमिति ॥ निर्णयात्मकोनिर्णयहेतुः ॥ अन्यथेति ॥ न्यायानुसंधानस्यकर्तव्यत्वंन्यायंविनानुपपन्नमितिन्यायग्रथनात्मकशास्त्रमारंभणीयं जिज्ञासासूत्रोक्तविचारस्यन्यायानुसंधानात्मकत्वाभावेतथाविधविचारस्यकर्तव्यता केनाप्निोक्तेतिनन्यायग्रथनात्मकशास्त्रारंभसाधकंकिंचिदस्तीत्यर्थः ॥ इतरस्येति ॥ विचारस्यवेदापेक्षितन्यायानुसंधानरूपत्वेतस्यवेदंप्रतीतिकर्तव्यतारूपमंगत्वमित्यन्यथाश्रवणवदंगित्वमेवस्यात् ॥ मननाभेदप्रसंगादिति ॥ मननवदंगत्वप्रसंगइत्यपिबोध्यं । तथाचश्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्भिन्नविषयतयानमूलमूलिभावइतिभावः । ननुजिज्ञासासूत्रस्यश्रवणविधिविषयशक्तितात्पर्यावधारणात्मकश्रवणाक्षिप्तोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिंगविचारमादायसमानविषयत्वमस्तीतिशंकते ॥ मन्वद्वितीयइति ॥ एवंसतिश्रवणस्यमननाभेदंनिरस्यति ॥ मननंत्विति ॥ वेदांतवाक्यनिष्ठमद्वितीयब्रह्मविषयकंयत्तात्पर्यंतस्यविचारितोपक्रमादिलिंगैर्यदवधारणंतच्छ्रवणमित्युक्तंभवति । तत्रचत्वदभ्युपगमविरोधइत्याह ॥ विवरणइति ॥ उक्तविधस्यश्रवणस्येतिकर्तव्यतात्वमेवायाति तच्चत्वदनभिमतमित्यर्थः । एतेनार्थाक्षिप्तविचारस्येतिकर्तव्यतात्वेपितात्पर्यावधारणरूपेश्रवणेउक्तस्यांगित्वस्यानपायइतिनिरस्तं । त्वदभिमतश्रवणस्यैवतद्रूपत्वेनाक्षेपासंभवात् ॥ श्रवणावृत्त्यैवेति ॥ उक्तस्मरणादित्रितयान्यतमदृष्टमेवश्रवणफलंप्रकल्प्यदृष्टार्थानां

चफलसिद्धिपर्यंतमावृत्तेरर्थसिद्धत्वान्मननविधिंविनैवतत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ त्रिविधस्यापीति ॥ श्रवणेयुक्तीरविधायमनने
ताविदधतीतिस्मृतिर्मननेतदपेक्षांसूचयति । नचोक्तत्रिविधस्यापिमननस्यश्रवणानपेक्षितयुक्त्यपेक्षातोनस्मार्ताव्यवस्थायुक्ते
त्यर्थः ॥ श्रवणंयावदज्ञानमिति ॥ नचोक्तविधश्रवणमननयोर्विषयभेदः । येनश्रवणानिवर्तितशंकानिवर्तकंमननंस्यात् ॥
॥ तर्हियुक्तायुक्तत्वेति ॥ न्यायरूपयुक्त्यनुसंधानकर्तव्यताबोधकमननविधेःन्यायग्रथनात्मकशास्त्रारंभकर्तव्यताबोधकस्य
न्यायानुसंधानरूपविचारकर्तव्यताविधायकस्याद्यसूत्रस्यचसमानविषयत्वाद्युक्तोमननविधेराद्यसूत्रमूलभावोनतुश्रवणविधेरि
त्यर्थः । एतेनतात्पर्यविषययुक्तायुक्तत्वादिसंशयनिवर्तकविचारापेक्षयातात्पर्यनिर्णायकश्रवणाक्षिप्तलिंगविचारस्याभ्यर्हितत्वे
नतदाक्षेपकश्रवणविधिरेवसूत्रमूलमितिनिरस्तं । विशिष्टतात्पर्यनिर्णयस्यमन्मतेश्रवणत्वेनतस्यतदाक्षेपकत्वायोगस्योक्तत्वात् ।
लिंगविचारस्यलिंग्यर्थत्वेनलिंगिनएवाभ्यर्हितत्वाच्च ॥ उक्तयुक्तीति ॥ मननांतर्गतानामसंभावनानिरासिनीनां ॥ तेनैवेति ॥
श्रवणेनैवासंभावनानिरासेमननवैयर्थ्याच्च ॥ युक्त्यनुसंधानेपीति ॥ श्रुतपदप्रयोगेणसिद्धश्रवणभावेयुक्त्यनुप्रविष्टश्रव
णलक्षणमव्याप्तंस्यादित्यर्थः । कौमुद्युक्तंलक्षणांतरंनिराकरोति ॥ नचकौमुदीति ॥ इष्टापत्तेरिति ॥ मननांतर्गतयुक्तीना
मुक्तरूपेश्रवणेनंतर्भावात् ॥ विचारविधायकस्येति ॥ एतच्चमध्यमपक्षेपिदूषणंबोध्यं ॥ वेदांतश्रवणमिति ॥ शब्दशक्ति
निर्णायकोथःश्रुतिलिंगादिकोन्यायस्तदनुकूलश्चतर्कस्तद्वेदांतश्रवणंआगमार्थनिश्चयार्थोयोन्यायःयश्चतदनुकूलस्तर्कस्समंतव्य
इतिशब्देनभण्यतइत्यर्थः ॥ वेदशब्देति ॥ शुष्कतर्कस्यनिषेधेपिवैदिकतर्कस्यमीमांसंतइत्यादिनावेदेनैवनियुक्तत्वात् ॥

संभावनेति[६।२६] ॥ तर्कैःकृतार्थस्यसंभावनायातन्मननमितिपूरणीयं । शब्दतात्पर्यतदर्थनिर्णायकयुक्तीनामनुसंधानेश्रवणमनने इत्यस्मिन्नर्थेदूषणमाह ॥ विवरणइति[६।२७] ॥ अयमत्रटीकाविवरणादीनामभिप्रायः । आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तयइत्यत्रभाष्येप्रतिपत्तिशब्दस्याप्त्यर्थत्वमभिसंधाय ननुनविद्यागवादिवत्तटस्थासिध्यतिकिंतुवेत्त्राश्रितावेद्यंप्रकाशयंत्येवोत्पद्यतेऽतस्तस्याआप्तिर्न संभवतीत्याशंक्य अत्रभाष्येविद्याशब्देनशक्तितात्पर्यविचारसहकृतशब्दजन्यंप्रत्यक्षरूपंप्रमाणज्ञानमभिधीयते तच्चदूरदेशवर्त्या भ्रमरीचफलसाक्षात्कारवद्प्रतिष्ठितमेवप्रथममुत्पद्यतइत्याप्तिशब्देनविद्यायाःस्वविषयेणसहपुनरप्यापरोक्ष्यरूपाप्रतिष्ठोच्यते तच्चापरोक्ष्यंब्रह्मात्मपरिभावनाप्रचयनिमित्ततदेकाग्रवृत्तिंप्रतिचित्तस्ययद्योग्यत्वं तद्रूपायाऽसंभावना तस्यांमननेननिवृत्तायां शरीराद्यध्याससंस्कारप्रचयरूपविपरीतभावनायांचनिदिध्यासनेननिवृत्तायांसम्यगापरोक्ष्यंभवतीतिपरिहृत्य । ननुशब्दगताया अर्थगतायावाऽसंभावनायाविपरीतभावनायानिवर्तकेमनननिदिध्यासनेउच्यतांकिमर्थंचित्तैकाग्रवृत्त्ययोग्यत्वनिरासेनचित्तस्यप्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तियोग्यत्वहेतूउच्येतेइत्याशंक्य यौक्तिकासंभावनाविपरीतभावनानिरासितर्काणांप्रथमज्ञानेंतर्भूतत्वादित्यादिनापरिहृतं ॥ प्रथमज्ञानइति[७।१] ॥ श्रवणे ॥ उक्त्वेति[७।२] ॥ वक्ष्यमाणमभिसंधायेत्यर्थः । तेनविवरणवाक्ययोःपौर्वापर्यव्यत्यासनिमित्तोविरोधोनाशंक्यः ॥ ब्रह्मात्मेति[७।३] ॥ ब्रह्मणआत्मभावेनयापरिभावनातस्याःप्रचयोनिमित्तंयस्याःसातथोक्ता एवंभूतायातदेकावृत्तिस्तांप्रतिचित्तस्ययदयोग्यत्वंतदसंभावनेत्यर्थः ॥ भावनाप्रचयेति[७।४] ॥ भावनाप्रचयोहेतुर्यस्यएवंभूतंयच्चित्तैकाग्र्यंतत्प्रतिहेतुतायाःमननस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्रभिन्नप्रस्थानतयाविवरणविरोधोकिंचित्करइतिकस्य

चित्तलघितमयुक्तं । जिज्ञासासूत्रस्यश्रवणविधिमूलतायाविवरणोक्तायानिषिध्यमानत्वेनतत्रैवतद्विरोधस्योच्यमानत्वात् । अतएवाह ॥ जि[७।८]ज्ञासासूत्रस्येति ॥ समन्वयेऽविरोधादौचन्यायानुसंधानकर्तव्यत्वंविदधदाद्यसूत्रंसमन्वयांशेश्रवणविधि मूलकमविरोधेचमननविधिमूलकंस्यात् साधनाद्यंशेचानुभयमूलकंस्यादित्यपिबोध्यं । यत्तुसमन्वयोक्तविचारस्याभ्यर्हिततया श्रवणविधिमूलत्वोक्तिरिति । तन्न । समन्वयादप्यविरोधस्यपरपक्षंदूषणपर्यवसायिनोवैतंडिकान्प्रत्यभ्यर्हिततरत्वात् ॥ मंत[७।९]व्य श्चोपपत्तिभिरितीति ॥ शब्दसंबंधिनीनामर्थसंबंधिनीनांचोपपत्तीनांमननएवांतर्भावसंभवेनस्मृतिस्थोपपत्तिशब्दस्यशब्दा र्थविषयत्वेनावांतरभेदकल्पनेमानाभावात् । श्रवणमननयोर्भेदस्तुप्रकारांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः ॥ उ[७।१०]क्तस्येति ॥ नचास्यज्ञा नरूपतयानानुष्ठेयत्वमितिवाच्यं । ज्ञानस्याप्यनुष्ठेयतायावक्ष्यमाणत्वात् । श्रवणादितुल्यत्वाच्च ॥ के[७।११]वलमिति ॥ त्वन्मते तस्याश्रवणत्वात्तत्रश्रुतशब्दोगौणःस्यात् ॥ निश्चि[७।१३]तप्रामाण्यस्येति ॥ नचकृष्णलयवावघातस्येवतादृशपुरुषंप्रतिमननविधिवा धइतियुक्तं । मुमुक्षुकर्तव्यत्वेननित्यवच्छ्रुतत्वात् । उक्तविधयान्यथाद्युपपत्तेश्च ॥ श्र[७।१४]वणनियमेनेति ॥ अनुमानादिप्राप्तिप क्षेपिवेदांतवाक्यस्यैवप्राप्त्यर्थंनियमविधिनापूरणादित्यर्थः ॥ अ[७।१५]न्यथेति ॥ सर्वस्मिन्नपिपक्षेवेदांतवाक्यस्यपूरणाभावे ॥ जि[७।१६]ज्ञासानामेति ॥ टीकास्थंस्वश्रवणादिरूपाजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तमित्यादौश्रवणेपिजिज्ञासापदप्रयोगस्यातद्गुणसंविज्ञानबहु व्रीह्याश्रयणादिनागतिश्चंद्रिकायामुक्ता ॥ उत्तर[७।१७]क्रतुविधिप्रयुक्तइति ॥ ज्योतिष्टोमादिक्रतुविधयोयागादिकमनुष्ठापयंति । अनुष्ठानंचविचारसाध्यज्ञानंविनानसंभवतीतिक्रतुविधेःकर्मकांडविचाराक्षेपकत्वंयथातथातरतिशोकमितिशोकनिवृत्तिहेतुत्वे

नश्रुतमात्मज्ञानमपिस्वसिद्ध्यर्थंब्रह्मकांडविचारमाक्षिपेत् । कार्येणकारणाक्षेपसंभवात् । यत्तुविचारस्यवैधत्वसिद्ध्यर्थंविधिमूलत्वमेवावश्यवक्तव्यं । अन्यथाकर्मज्ञानादेवकर्मविचाराक्षेपेऽध्ययनविधेर्वोत्तरक्रतुविधीनांवातदाक्षेपकत्वोक्तिरयुक्तास्यात् । मननविधिमूलत्वंवदतात्वयाप्ययमाक्षेपोवश्यंपरिहरणीयइति । तन्न । ज्ञानविधिव्यापारविषयत्वेनापिवैधत्वोपपत्तेः । अन्यथा विवरणमतेश्रवणविधेरपिनविचारविधायकत्वं किंतुतदाक्षेपकत्वमिति तस्यवैधत्वंनस्यात् । अध्ययनंनविधेर्ज्ञानार्थत्वेतुतस्यसाक्षाद्विचारविधायकत्वं । मममतेमननविधिस्तुसाक्षादेवविचारविधायकइतिवैषम्यं ॥ [८।२३] ऐकस्यैवेति ॥ तरतिशोकमित्यादिज्ञानविधेः । ननुब्रह्मकांडविचारविधायकस्यश्रोतव्यइत्यादिविधेःसत्त्वेननाध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वंकल्प्यतेगौरवादित्यतआह ॥

[८।२४] अस्तिचेति ॥ [८।१५] दृष्टफलत्वेनैवेति ॥ दृष्टफलानांफलपर्यंतमनुष्ठेयत्वात् ॥ [८।१८] मुंडकेति ॥ मुंडकआथर्वणोपनिषत् । तदध्ययने शिरोव्रतंविधिवद्यैस्तुचीर्णमितिशिरोव्रतस्यांगत्वंविहितं । कारीरी कारीरीप्रतिपादकोनुवाकः । तदध्ययनेभूभोजनस्यांगत्वं ॥ तांचतुर्भिरिति ॥ तां इष्टकां मृत्खननार्थामभ्रिंवैणवींकुद्दालसदृशीं चतुर्भिः मंत्रैः । तेचदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांगायत्रेणछंदसाददेंगिरस्वत् । अभ्रिरसिनारिरसिपृथिव्याःसधस्थादग्निंपुरीष्यमंगिरस्वदाभरत्रैष्टुभेनत्वाछंदसाददेंगिरस्वत् । अभ्रिरसिनारिरसित्वयावयंसधस्थआग्निंशकेमखनितुंपुरीष्यंजागतेनत्वाछंदसाददेंगिरस्वत् । हस्तआध्यायसविताबिभ्रदभ्रिंहिरण्ययींतयाज्योतिरजस्रमिदग्निंखात्वानआभरानुष्टुभेनत्वाछंदसाददेंगिरस्वत् । इत्येवंरूपान्यायसुधायामुक्ताः ॥ [८।१९] अर्थप्राप्तेति ॥ अभ्रेरभिधरणंविनामृत्खननायोगात्तदादानमन्यथानुपपत्तिप्राप्तमित्यर्थः ॥ [८।१९] संख्येति ॥

यद्यपिलिंगापेक्षयाश्रुतेःशीघ्रत्वात्संख्याविशिष्टमंत्रयुक्तादानविधिरिविवार्तिकात्प्रतीयते । तथापिगुणार्थत्वमेवफलतइतितद
त्राभिमतं । तथैवन्यायसुधायांव्याख्यातं । यथोक्तं । आदानविध्यभावादरुणैकहायनीन्यायानुपपत्तेरर्थप्राप्तस्यचादानस्या
नुवाद्यत्वेनैकविधावितरेणविशेष्टुमशक्यत्वाल्लिंगतश्चैकैकस्यैवमंत्रस्यप्राप्तेःसंख्यानाकांक्षत्वात्समुच्चयासिद्धेःफलतोगुणार्थत्वमि
ति ॥ ७ ॥ श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभंगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रवणादीति ॥ श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वात्तस्यै
वविधेयत्वात्तन्नादयःश्रूयमाणाअर्हार्थाएवनविधायकाइत्याहुः ॥ स्वाध्यायस्येति ॥ सर्वशाखानामेकेनपुंसाध्येतुमशक्यत्वा
त्सर्ववेदांतप्रत्ययंब्रह्मनभवतीतिशंकायांतत्परिहारत्वेनस्वाध्यायस्यहितथात्वेनसमाचारेधिकारत्वाच्चेतिसूत्रं । तस्यार्थः स्वाध्या
योध्येतव्यइतिसामान्यविधिनावेदःकृत्स्नोधिगंतव्यःसरहस्योद्विजन्मनेतिस्मृत्याचहिशब्दसूचितयासर्वैःसर्वशाखोक्तकर्मानु
ष्ठानरूपसमाचारश्चसर्वशाखाध्ययनमस्तिशाखाभेदस्त्वशक्तितइति । अत्रभाष्येसरहस्यइत्यादिनाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंतत्वा
वगमादध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वमनुमतं । अत्रैवसूत्रेटीकायांअध्ययनंचतदुक्तार्थज्ञानार्थमेवेत्युक्तमित्यर्थः ॥ अध्ययनविधे
रिति ॥ वाक्यग्रहणंविनावाक्यार्थावधारणानुपपत्तेर्वेदार्थग्रहणकामस्यवेदाध्ययनंरागतःप्राप्तमतोध्ययनविधिर्वैयर्थ्यंतन्मा
भूत् ॥ उभयार्थतेति ॥ प्रत्यवायपरिहारोर्थज्ञानंचेत्युभयं ॥ पशुपुरोडाशेति ॥ चतुर्थस्यप्रथमेविचारितं आश्रयिष्वविं
शेषेणभावोर्थप्रतीयते । अग्नीषोमीयपश्वंगत्वेनपुरोडाशयागःश्रुतःअग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमीयंपशुपुरोडाशंनिर्वपती
ति । अग्नीषोमीयपशुयागस्यदेवतास्मरणरूपसंस्कारंकुर्वन्पुरोडाशयागोग्नीषोमीयस्यसंन्निपत्योपकारकइतिदाशमिकमर्थसिद्ध

वत्कृत्यकिमयंपशुपुरोडाशयागः.. पशुदेवतायाःस्मरणरूपसंस्कारंकुर्वन्दृष्टार्थएवउतादृष्टार्थोपीतिसंशयेएकंवाचोदनेनैकत्वादि
त्येकेनैवप्रयोजनेनविध्युपपत्तेःप्रयोजनद्वयंनाश्रयणीयमितिपूर्वपक्षेदेवतोद्देशेनत्यागरूपस्ययागस्योद्देशशिष्टार्थत्वेपित्यागांशेऽदृ
ष्टार्थत्वंविनानुपपत्तेरुभयार्थमितिसिद्धांतः ॥ श्रुतिर्बलादिति ॥ दध्नाजुहोति दध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादितितृतीयाश्रुतिब
लात् ॥ एकस्यैवंथत्वेति ॥ चतुर्थस्यतृतीयेभिहितंएकस्यतूभयार्थत्वेसंयोगपृथक्त्वं । अग्निहोत्रेश्रूयते दध्नाजुहोति दध्नेंद्रियकाम
स्यजुहुयात्इति । तत्रकिंफलार्थमेवदध्युतक्रत्वर्थमपीतिसंशयेफलवाक्येनदध्नःफलसंबंधविधायकेनतस्यहोमसंबंधविधानायो
गात्फलवाक्यापेक्षितदधिहोमसंबंधविधायकतयाहोमवाक्यस्यफलवाक्यैकवाक्यतयाहोमेदधिविधायकस्यवाक्यांतरस्याभा
वात्फलार्थमेवदधीतिप्राप्तेसिद्धरूपस्यदध्नःस्वतोऽननुष्ठेयस्यफलार्थत्वेनविधानायोगात्तदुपपत्तयेस्वतःसाध्यरूपक्रियाश्रयापेक्षा
यामपिप्रकरणेनैवहोमरूपाश्रयसंबंधलाभान्नतदर्थंदध्नाजुहोतीत्यस्यतदेकवाक्यतेतितेनपृथगेवक्रत्वर्थतयादधिविधानादुभया
र्थंदधीतिसिद्धांतः ॥ नित्यत्वंकाम्यत्वेति ॥ द्वितीयस्यचतुर्थेभिहितं । यावज्जीविकोभ्यासःकर्मधर्मःप्रकरणात् । यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेत दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिश्रूयते । तत्रयावज्जीववाक्येनस्वर्गकामवाक्योक्तेकाम्यप्रयोगेया
वज्जीवमभ्यासलक्षणोगुणोविधीयतइतिप्राप्ते गुणविधौजीवनशब्देनतत्सहचरितकालोलक्षणीयोजुहोतिशब्देनचाभ्यासः ।
अधिकारांतरचोदनायांश्रुत्यर्थस्यजीवनस्याधिकारिविशेषणत्वाद्यागस्यैवविधेयत्वान्नकापिलक्षणा ततश्चवाक्यद्वयवशात्काम्यो
नित्यश्चदर्शपूर्णमासइतिसिद्धांतः ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ वीर्यवत्तरफलसाधनत्वेन ॥ प्रत्यवायेति ॥ तादृशफलासिद्धिरू

पःप्रत्यवायः ॥ एतेनेति ॥ अध्ययनविधेरवैयर्थ्यायेत्याद्युक्तेन ॥ ब्रह्मज्ञानफलस्यापीति ॥ सर्वेवेदाइत्यादिश्रुतेः ॥ ७ ॥
अध्ययनविधेर्नित्यत्वेपिविचारविधायकत्वं ॥ ७ ॥ ८ ॥ नन्वध्ययनविधेर्विचारविधायकत्वेजिज्ञासासूत्रंतन्मूलमेवस्या
न्नमननविधिमूलं । श्रवणादिविधिवैयर्थ्यंचेतिशंकांपरिहरिष्यन्श्रवणादिभेदायतत्स्वरूपंतावदाह ॥ अस्माकंत्विति ॥
वेदार्थज्ञानायवेदविचारस्याध्ययनविधितःप्राप्तावपिब्रह्मज्ञानायवेदविचारस्यतत्तोऽप्राप्तेर्मननविधिर्युक्तः । यद्यपिब्रह्मणोवेदा
र्थत्वेनतज्ज्ञानायापिवेदविचारस्याध्ययनविधितःप्राप्तिरस्ति तथापिनब्रह्मत्वेनरूपेणतज्ज्ञानायतत्प्राप्तिरितिभावः ॥ प्रतिवा
क्यमिति ॥ सतएवश्रवणविधेरवैयर्थ्यं । अध्ययनविध्याक्षिप्तविचारेणकर्मब्रह्मकांडयोःकर्मब्रह्मपरत्वावगमस्यश्रवणफलत्वा
त् । तस्यचवाक्यार्थावधारणहेतूपक्रमादियुक्तिभिरर्थगतायुक्तत्वादिशंकानिवर्तिकाभिर्युक्तिभिश्चदृढीकरणंमननफलं । दृढी
कृतार्थस्यापरोक्ष्यायनिरंतरंध्यानंनिदिध्यासनमितिसर्वमवदातं ॥ एतच्चेति ॥ श्रवणादेरज्ञानादिनिवर्तकत्वं ॥ तन्निर्धारणा
र्थनियमइति ॥ तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेःपृथग्ध्यप्रतिबंधःफलंइतिसूत्रं । तस्यार्थः । ज्ञानार्थमुपासनंतच्चश्रवणमननाभ्या
मेवभविष्यति किंध्यानेनेतिशंकायामुच्यते । तन्निर्धारणेऽर्थनियमःध्यानादेवार्थदर्शनं तथादृष्टेःश्रवणमननयोरज्ञानविपर्यय
रूपप्रतिबंधकनिवर्तनद्वाराब्रह्मदर्शनोपयोगइति ॥ ब्रह्मज्ञानोद्देश्यत्वादिति ॥ विचारविधावितिशेषः । उक्तवचनव्यक्तौच
वेदार्थज्ञानस्यैवोद्देश्यत्वंनब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ कर्मकांडादिनेति ॥ कर्मकांडादिनाब्रह्मधीर्नस्त्यस्तीत्याद्यन्वयः ॥ अवांतर
कारणेति ॥ आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादौ ॥ पदैर्वर्णैति ॥ अन्यपरतयाप्रतीयमानज्योतिष्टोमादिवाक्यगतपदैर्वर्णैरुदा

त्तादिस्वरैः । आदिपदेनवर्णसंहिताःध्वन्यादिशब्दाश्चगृह्यंते ॥ आत्मेत्येवोपासीतेति ॥ उपासनायाजिज्ञासारूपत्वात् ।
एतेनसामान्यतःप्राप्तसाध्यसाधनभावमनादृत्यविशेषोपाधिनाऽप्राप्तसाधनत्वप्राप्तयेऽपूर्वविध्यंगीकारेज्योतिष्टोमादिवाक्यवि
चारेपितेनरूपेणतद्वाक्यार्थज्ञानंप्रत्यप्राप्तसाधनतासिद्धयेऽपूर्वविध्यंतरकल्पनाप्रसक्तिरितिनिरस्तं । कर्मकांडादिनाब्रह्मज्ञानस्य
सामान्यतोप्यप्राप्तेः ॥ लिंगादिति ॥ सामर्थ्यरूपात् ॥ नियतविषयेति ॥ बहुशाखोक्तगुणानांज्ञेयत्वेपिस्वयोग्यायाःकति
पयगुणोपासनायाएवकर्तव्यत्वात् ॥ अदृष्टद्वारेणेति ॥ नचतयोर्निदिध्यासनांगत्वेमानाभावः । वस्तुतस्तुतंपश्यतइतिवा
क्येनतदवगमात् ॥ तस्माज्ज्ञानरूपमपीति ॥ आज्यभागौयजंतीतिवदिति ॥ चातुर्मास्येसाकमेधपर्वणिगृहमेधीये
ष्टिरुक्ता मरुद्भ्योगृहमेधिभ्यःसर्वासांदुग्धेसायंचरुमिति । तत्रश्रूयते आज्यभागौयजतीति । तत्रप्रकृतितःप्राप्तयोराज्यभागयोः
पुनर्वचनानर्थक्यमाशंक्यपंचमपक्षेणसमाधानंपूर्वपक्षेभिहितं परिसंख्येयमाज्यभागावेवेति । तेनैकस्यगृहमेधीयाख्यस्यशेषि
णःप्रयाज्याद्याज्यभागाद्यनेकशेषप्राप्तावाज्यभागेतरेषांपरिवर्जनंभवति । एवमेकब्रह्मज्ञानंप्रतिश्रुत्यनुमानयोःप्राप्तयोःश्रुतिग्र
हणेनानुमानंपरिसंख्यायते ॥ तंत्रांखंडेति ॥ आज्यभागप्रयाजादीनांपरस्परमंगांगिभावानापत्त्याऽभ्यामखंडकरणोपकारंप्र
तिहेतुत्ववदिहश्रुत्यनुमानाभ्यांस्वतंत्राभ्यामेकब्रह्मज्ञानजननाभावात् । गुणप्रधानभावेनतुताभ्यामेकज्ञानजननमिहानुमतमे
वेतिनतत्परिसंख्यायते ॥ इत्यश्वाभिधानीमिति ॥ अश्वमेधेऽश्वगर्दभाभिधान्यौरज्जूवर्तेते. तयोर्द्वयोर्ग्रहणे इमामगृभ्णनर
शनामृतस्येतिमंत्रोरशनाग्रहणप्रकाशनरूपसामर्थ्यात्प्राप्तः । सतु इमामगृभ्णनंरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यनेनगर्द

भाभिधान्यादानात्परिसंख्यायतेयथा तथाश्रुतिविचारस्यब्रह्मज्ञानसाधनत्वंप्राप्तमब्रह्मज्ञानात्परिसंख्यायते ॥ श्रुत्यादिनेति ॥ इमामितिमंत्रस्योभयरज्जुग्रहणेप्राप्तिवच्छ्रुतिविचारस्यब्रह्मतदन्यज्ञानयोःप्राप्त्यभावाद्वैषम्यं ॥ श्रवणादितीति ॥ परंपरया हेतावपिपंचमीदर्शनात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ स्वमतेश्रवणादिविधिसमर्थनं ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुंठीभवंतीति ॥ जर्तिलयवाग्वाजुहु यादित्यादिवदर्थवादाभवंतीत्यर्थः । बाधकंविनावैदिकलिङादीनामर्थवादत्वोक्तिरयुक्तेत्याह ॥ पत्न्यवेक्षितमिति ॥ जर्ति लादिवाक्येषुबाधकंदशमाध्यायस्याष्टमपादेभिहितं । तथाहि । अग्निहोत्रेजर्तिलयवाग्वावाजुहुयाद्गवीधुकयवाग्वावेत्युक्त्वा ऽनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवीधुकाश्चेतिचोक्त्वापयसाग्निहोत्रंजुहुयादितिश्रुतं । तत्रजर्तिलादिवाक्यस्यविधित्वेऽनाहुतिवादोनर्थकः स्यात् । तस्यहिषोडशिग्रहणवाक्यवद्विहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पःफलं तच्चानाहुतिवादंविनापिपयोवाक्यसद्भावात्सिद्धं तस्माद नाहुतिवादस्तावज्जर्तिलादिनिंदाद्वारेणपयसःस्तुत्यर्थः । यदाचैवंतदाजर्तिलादिविधिरपितन्निंदाद्वारेणपयसःप्रशस्ततरत्वंज्ञाप यन्नर्थवादइति । पत्न्यवेक्षितमित्यादौतुनकिंचिद्बाधकमितिभावः । तदिदंवक्ष्यति वृथैववैदिकलिङादेरस्वारस्यायुक्तेरिति ॥ भक्षेहीति ॥ तृतीयस्यद्वितीयेभिहितं । लिंगसमाख्याभ्यांभक्षार्थतानुवाक्यस्यास्तिभक्षानुवाकोभक्षेहिमाविशदीर्घायुत्वाये त्यादिः । तत्रकश्चिदंशोभक्षणप्रकाशकउपहूतस्योपहूतोभक्षयामीत्यादिः कश्चिद्ग्रहणस्य अश्विनोस्त्वाबाहुभ्यांसख्यासमित्या दिः । सख्यासंधारयामीत्यर्थः । कश्चिदवेक्षणस्य । अवख्येषमित्यादिः । तत्रकिंसर्वोप्ययंमंत्रोभक्षणेविनियोक्तव्यउतग्रहणादि ष्वपियथासामर्थ्यंविभज्यविनियोक्तव्यइतिसंशये भक्षानुवाकसमाख्यावशाद्विहितभक्षणप्रकाशकांशैकवाक्यत्वाच्चसर्वोपिभ

क्षणेविनियोक्तव्यः । यद्यपिसख्यासमित्यादेर्ग्रहणादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपंलिंगमस्ति । तच्चवाक्यसमाख्याभ्यांबलवत् । तथा
पिमुख्यस्यग्रहणादेरर्थप्राप्तस्यावेदितत्वेनाकृत्वर्थत्वात्तादर्थ्येनमंत्रस्यकृत्वपूर्वानुपयोगितयानर्थक्यापत्तेरसंभवतिलिंगविनियो
गेसवित्रादिपदानामिवलक्षणयावाक्यशेषवशेनप्राक्कालवर्तिग्रहणादिविशिष्टचोदितभक्षार्थतायुक्ता । तदुक्तं । सर्वस्यभक्षणांग
त्वंग्रहणादेरचोदनात् । अकृत्वर्थोनमंत्रस्यद्वारीभवितुमर्हति । भक्षानुवाकसंज्ञाचभक्षणांगत्वबोधिनी । सामर्थ्यंचास्तिमंत्रस्य
भक्षणेतद्विशेषणादिति । तस्मात्सर्वानुवाकोभक्षांगमितिप्राप्ते असतिग्रहणादौचोदितोभक्षोनशक्यतेकर्तुमित्यर्थात्तदपिकर्तव्यं
भक्षणाच्चोदनयैवनचोदितमित्यपिवक्तुं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठातुमितिस्मारकापेक्षत्वाद्भक्षद्वारेणचक्रतूपयोगत्वाच्छक्नोतिस्मा
रकंमंत्रंग्रहीतुं । एवंसंभवतिलैंगिकेविभज्यविनियोगेवाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यत्वापादनेनभक्षार्थतासर्वस्यनयुज्यते । समा
ख्याचभक्षसंबंधमात्रंप्रतिपादयंती संबंधस्यसाक्षाद्वाग्रहणादिद्वारेणवोभयथाप्युपपत्तेर्नानुपपन्ना सम्यग्जरणपर्यंतंचभक्षणंस्व
रसतोलोकसिद्धं । तादृशमेवद्रवद्रव्यस्यभक्षणमितिजरणमपिविधेयं तच्चासनविशेषव्यापारादिसाध्यमितियुक्तस्तत्रापिमंत्रवि
नियोगः । तस्माद्विभज्यविनियोगः । तदुक्तं । ग्रहणादौविभागेनविनियोगोस्यलिंगतः । वाक्यसंज्ञेहिनेशातेकर्तुंलिंगस्यबाध
नं । ग्रहणादिवशात्त्रेणभक्षाद्यर्थेप्यचोदितं । तथापिचोदितार्थेनकर्तव्यत्वात्प्रकाश्यतइति । गुणाभिधानान्मंद्रादिरेकमंत्रस्या
त्तयोरेकार्थसंयोगादित्युत्तराधिकरणेमंद्राभिभूतिरित्यादितृप्यत्वित्यंतंतृप्तौविनियोक्तव्यमुतवसुमद्गणादेकवाक्यंसत्तृप्तिविशिष्टं
भक्षणमेवप्रकाशयतीति । पूर्वर्वाल्लिंगात्तृप्तिप्रकाशनेप्राप्तेभिधीयते । तृप्तिर्भक्षात्तुनिष्पन्नानव्यापारांतरार्थिनी । तेनस्मृत्यनपेक्ष

त्वान्नमंत्रोत्रप्रयुज्यते । तस्मात्तृप्तौनविभज्यविनियोगइति ।। अनुनिष्पादितत्तयेति ।। भक्षणेदत्तेस्वयमेवतदनुसिद्धत्वात् ।। अवेक्षणस्येति[१।१।३६] ।। गृहीत्वावेक्षेसम्यग्जरणायभक्षयामीत्येवंग्रहणावेक्षणादीनामनुष्ठेयत्वादत्राप्यवेक्षणशब्देनप्रियसंयोगइति कस्यचिन्प्रलपनंनिर्मूलं ।। एकश्रोत्रगतेति[१।१।१] ।। नचानभिमतवैमुख्यस्यैवबुभुत्साप्रयत्नसाध्यतयाज्ञानंप्रतितयोरजनकत्वमिति वाच्यं । अनभिमतविषयवैमुख्येसत्यप्यभिमतविषयसांमुख्यंविनातदग्रहणस्यानुभवसिद्धत्वात् ।। अविहितस्यचेति[१।१।२] ।। तदुक्तंशाबरभाष्ये । नचाविहितमंगंभवतीति । नचात्रविद्याशब्देनोपासनेतिवाच्यं । विद्याशब्दस्यज्ञानेमुख्यत्वात् ।। अति सूक्ष्मेति[१।१।५] ।। ब्रह्मज्ञानादाविच्छादिविषयत्वंप्रामाणिकमत्रतुनतदित्येषाप्रामाणिकं ।। शास्त्रार्थेति[१।१।५] ।। अत्रसर्वत्रसाधनस्यैवपुंतंत्रत्वकल्पनंतुजल्पनमेव । अतएवाह ।। नामादिष्विति[१।१।७] ।। विध्यनुपपत्तेरुभयत्राप्यभावात् ।। प्रयत्नसाध्यत्वानुभवादिति ।। अतदनुभवस्यानन्यथासिद्धत्वेनतदन्यथासिद्धिरसिद्धेत्यर्थः ।। प्रयत्नेति ।। समाधेःप्रयत्नसाध्यत्वोक्त्याध्यानंधारणयोःप्रयत्नसाध्यत्वमवगम्यते ।। त्वन्मतेपीति[१।१।१२] ।। नचात्रवृत्तिगुणएवविधेयइतियुक्तं । आवर्त्यमानानुष्ठेयत्वेतदावृत्तेर्विषयत्वात् । ग्रहाभ्यासवत् ।। श्रवणमिति[१।१।१४] ।। यत्तुवाक्यार्थप्रमित्युपयुक्ततात्पर्यनिर्णयद्वारोपक्रमादिलिंगविचारात्मकश्रवणादेरज्ञानादिविरोधितयास्मृत्यनुभवयोरुपपत्तिरिति । तन्न । लिंगविचारस्यज्ञानानात्मकत्वेसंशयाद्यनिवर्तकत्वात् । ज्ञानस्यैवतन्निवर्तकत्वात् ज्ञानात्मकत्वेत्विष्टापत्तेः । तदिदमुक्तं श्रवणादीनांज्ञानातिरेकेणदुर्निरूपत्वस्योक्तत्वादिति ।। विचारत्वेति[१।१।१५] ।। ज्ञानानात्मकविचारत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।। त्वयापीति[१।१।१६] ।। श्रवणादौविधिमनंगीकुर्वतापि ।। तस्याभिध्यानादिति[१।१।१८] ।। योज

नरूपाच्छ्रवणात्तत्वभावरूपान्मननात्समुत्थंयद्ब्रह्मविषयंध्यानंततोमायाभूयोपिप्रारब्धतोभोगात्वयांस्थितासापिनिवर्ततइतिपरेषांश्रुत्यर्थः। नन्वात्रसाक्षात्कारएवनिवर्तकःतस्यांश्रुतत्वात्। ध्यानात्पूर्वमपिसत्त्वाच्च ॥ [११।२१] विदिधास्विति ॥ विदेरमुख्यार्थत्वंकल्पनंतुजल्पनमात्रं ॥ [११।२२] पुंतंत्रत्वेति ॥ पुमिच्छानुविधायित्वं ॥ [१२।१४] वेदांतवाक्येति ॥ अनेनरूपेणज्ञानेचनमननविषयज्ञानमायातीत्यर्थः ॥ [१२।१२] कर्मकांडेपीति ॥ नचज्ञानजनकविचारएवकृतिसाध्यता । विचारस्यापिज्ञानानंतरिकस्योक्तत्वात् ॥ [११।१४] दृष्टफलत्वइवेति ॥ पश्चादेर्दृष्टफलस्यानित्यत्वेपितथाविधस्यापिवंधध्वंसस्यनानित्यत्वंयथा तथास्वर्गादेर्यौगिकफलस्यानित्यत्वेपितथाविधस्यापिवंधध्वंसस्यध्वंसत्वाच्छ्रुत्यादिवलाच्चनित्यत्वंभवतु ॥ [११।१४] ध्वंसत्वादिति ॥ नचत्वन्मतेनध्वंसमात्रंमुक्तिः । किंतुलोकांतरप्राप्तिरपि अतःतस्यानित्यत्वप्राप्तिरितिवाच्यं । श्रुतिवलाल्लोकांतरस्यापिनित्यत्वावगमात् । यत्रज्योतिरजस्रमित्यत्रामृतेलोकेअक्षितइति । सुकिंशुकंशल्मलिमित्यादौअमृतस्यलोकमित्युक्तेः । यथेहपुण्यजितोलोकःक्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुतिस्तुकेवलपुण्यार्जितलोकविषया ॥ [११।१६] ज्ञानविधीति ॥ त्वन्मतेतत्वंपदार्थशोधकवाक्यस्यब्रह्मणीवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ज्ञानविधिसमर्थनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ तद्धास्येतिवाक्येज्ञानस्यविशब्देनविशेषणेपिनिर्दिष्टत्वमेवलभ्यते नत्वापरोक्ष्यमितिश्रुत्यंतरमाह ॥ [११।१९] तमसइति ॥ दृशेःसाक्षात्कारार्थकत्वादित्यर्थः ॥ [१२।१९] उपदेशादिति ॥ तथाचलिंगाच्छब्दस्यसाक्षात्कारहेतुत्वमवगम्यते ॥ [१२।१९] वेदांतेति ॥ विचारितवेदांतजन्यापरोक्षज्ञानविषयीकृतवेदांतार्थकत्वंसुनिश्चितार्थत्वमित्यर्थः ॥

अपरोक्षज्ञानेति[१२।२३] ॥ चाक्षुषत्वादौव्यभिचारवारणायनिषेधद्वयांतर्भावः ॥ तत्रापीति[१२।२४] ॥ दशमादिपदैःसंख्यादिषूपस्थितेषुच
क्षुर्यसंसर्गबोधः ॥ अन्यथेति[१३।१] ॥ विचारितवेदांतजन्यापरोक्षज्ञानविषयीकृतवेदांतार्थकत्वस्यसुनिश्चितार्थशब्दार्थत्वेविचारं
कर्तव्यतादेरुधिरादिमार्गस्यातीतपुरीततनाडीवंशादीनांचवेदांतप्रतिपाद्यत्वेनापरोक्ष्यंस्यात् ॥ वक्ष्यमाणेति[१३।४] ॥ इंद्रियव्यापा
रविरहदशायांसंस्कारधीस्त्वमसीत्यादौविशेष्यस्यप्रत्यक्षत्वेपिविशेषणविशिष्टेपरोक्षत्वमेवयथा । तथाविशेषणविशेष्ययोःप्रत्य
क्षत्वेपींद्रियव्यापाराभावेनायंघटइतिशब्दजज्ञानेपरोक्षत्वसंभवात् ॥ अज्ञानेति[१३।५] ॥ शब्दजन्यापरोक्षज्ञानानंतरमैक्यावरणा
निवृत्तौतस्यापरोक्षत्वं तदापरोक्ष्येचशब्दस्यतद्विषयकापरोक्ष्यहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयप्राप्तेरित्यर्थः ॥ स्वतोपरोक्षेति[१३।६] ॥ तत्व
मस्यादिवाक्येसत्यंताभावात् ज्योतिष्टोमादिवाक्येविशेष्याभावात् प्रत्यक्षत्वप्रयोजकाभावः ॥ वक्ष्यमाणेति[१३।९] ॥ तथाचतत्त्व
मादिवाक्यसंग्रहायविशेषणोपादानमसंगतमित्यर्थः ॥ विशेषणेति[१३।१०] ॥ दशमत्वरूपविशेषणविशिष्टे ॥ वक्ष्यमाणपक्षेति[१३।२३] ॥
तत्रचान्योन्याश्रयादिवक्ष्यते ॥ तत्रचैतदिति[१३।२४] ॥ धर्मवांस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यमपरोक्षज्ञानंतद्विषयत्वेनतत्रधर्मवत्त्वादा
वपरोक्षत्वं धर्मवत्त्वादेरर्थस्यापरोक्षत्वेतद्विषयकस्योक्तवाक्यजज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रयः ॥ ज्ञानांतरेति[१३।२५] ॥ अप
रोक्षरूपज्ञानांतरविषयत्वेनस्वर्गादेरपरोक्षत्वात्तत्रास्मांकंस्वर्गादिवाक्यादपरोक्षधीप्रसंगः । एवमेकपुरुषैककालयोर्योज्यं ॥
चाक्षुषादित्वेति[१४।३] ॥ चाक्षुषविषयकाणांस्मृत्यादीनांचाक्षुषत्वंस्पार्शनविषयकाणांस्पार्शनत्वमित्यादि । यत्तुयंशब्दमादायस्य
बोद्धृत्वंतदभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्तंतदर्थस्यसाक्षात्त्वमिति । तन्न । एवंहिबोद्धृभिन्नार्थविषयकज्ञानविषयत्वमित्युक्तंस्यात् ।

तस्यचधर्माभेदपरेपरमधर्मात्वमित्यादिवाक्यजज्ञानविषयेधर्मवदादौसत्त्वात् । अपरोक्षार्थविषयकत्वंशब्दस्यापरोक्षज्ञानहेतु त्वेतंत्रमित्यत्रदोषांतरमाह ॥ [१४।१६] किंचेति ॥ [१४।१९] वाक्यवैयर्थ्यादिति ॥ उपलक्षणमिदं । वाक्यजज्ञानात्प्रागिवृत्तत्वाच्चेत्यपिज्ञेयं ॥ [१४।२१] तत्रसंस्कारादेरिति ॥ तत्तन्दंविप्रकृष्टस्यापिसंस्कारादिनाविप्रकृष्टत्वसंपादने ॥ [१४।२१] अत्रापीति ॥ सन्निकृष्टस्याप्यावरणेनंवि प्रकर्षोस्ति । आवरणनिवृत्त्यासन्निकृष्टमितिशंकांवारयति ॥ [१४।२२] वृत्तेरिति ॥ [१४।२४] तस्येति ॥ विंबप्रतिविंबादेस्त्वन्मतेऐक्यसाक्षा त्कारेंसत्यपिभेदभ्रमानुवृत्तेरित्यर्थः ॥ [१४।३६] मनसैवेति ॥ एतस्यास्तृतीयायुक्तत्वेनवलवत्त्वात् ॥ [१४।३६] मनसेति ॥ मनसःकरणांतर सहकारितयानपृथंकरणत्वमित्यर्थः ॥ [१५।३] औपनिषदइत्यादीति ॥ तत्रसाधुरितिसाध्वर्थतद्धितस्ययथाकथंचित्तदुपयोगेनसा धुत्वात् । परिच्छेदार्थमुपसंहरति ॥ [१५।५] तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ शाब्दप्रत्यक्षत्वभंगः ॥ ९ ॥ ७ ॥ सद्योजातजटाजपावन सरिद्गोदावरीतीरतोगव्यूतिर्वसतिस्तांकुलवतामंवापुरीतत्रये. । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजज्ञतये मुरारिचरणाव्यासाभिधानाबुधाः ॥ १ ॥ तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविर्भूत्सुरद्रुमयशाआचार्य नारायणः । रामाचार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांबुधेरातानीत्संतरंगिणीमिहपरिच्छेदस्तृतीयोपिवः ॥ २ ॥ ॥ न्याया मृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदःसंपूर्णः ॥ ३ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदः ॥

॥ अथश्रीमन्न्यायामृततरंगिण्यांचतुर्थः परिच्छेदः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासजज्ञानलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीयुतारण्यकेद्दष्टंपुष्टमाभीरगोकुले । शुका
दिजुष्टंविधिनादिष्टंनौम्यक्षयंफलं ॥ १ ॥ वाक्यादिजनितसाक्षात्काराविष्कृतईश्वरप्रसादोमोक्षहेतुरित्येतदाक्षिपति ॥ नन्वे
तदिति ॥ वृत्तिर्विवृत्तावित्ति ॥ एतस्याः लक्षणं । वृत्तेरज्ञानोपादानकत्वेनवृत्तिकालेऽज्ञानावश्यकतयाप्रतियोगितद्ध्वंसंयो
रेककालत्वापातइत्यपिबोध्यं ॥ निवृत्तारेति ॥ ज्ञातत्वंवृत्तिः तयोपलक्षितंआत्मामोहनिवृत्तिः । वृत्तिनिवृत्तौमोक्षनिवृत्तिं
परिहरति ॥ उपलक्षणेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वेऽनिर्वाच्यत्वंस्यादित्याशंक्यसदसद्विलक्षणत्वमनिर्वाच्यत्वमितिमते
इष्टापत्तिरित्याह ॥ तन्नचेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वेऽविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्त्यातस्याःज्ञाननिवर्त्यत्वंस्यादित्यत
आह ॥ अविद्यादीति ॥ अविद्यानिवृत्तौनिवृत्तिसामान्यस्यैवाभावात्तद्विशेषापादनमयुक्तमित्याह ॥ नचनिवृत्तेरिति ॥
प्रत्यपीपदन् प्रतिपादयामासुः । तस्मादात्मस्वरूपाऽविद्यानिवृत्तिस्तदतिरिक्तावेतिपक्षद्वयं । द्वितीयेप्यनिर्वाच्यावापंचमप्रका
रासत्यावेतिपक्षत्रयमित्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ यत्किंचिद्विषयकवृत्त्युपलक्षितात्मनःसंसारकालेप्यसत्त्वेनातिप्रसंगाच्छ्रव
णादिजन्यात्मविषयकवृत्त्युपलक्षितआत्माऽज्ञाननिवृत्तिरितिवाच्यं । तत्रचापसिद्धांतइत्याह ॥ आत्मेति ॥ नचात्रेति ॥
वृत्तेःपूर्वमुक्तइतिव्यवहाराभावेपिपूर्णानंदप्रकाशरूपमुक्तिःस्यादेवप्राकेनिवृत्तेपिपाचकस्यानिवृत्तिरितिपराभिमते पाचकत्वंकिं
पाककृत्याश्रयत्वंपाककर्तृत्वयोग्यत्वंवा आद्यआह ॥ पाककर्तृत्वमिति ॥ तथाचसनदृष्टांतइत्यर्थः । द्वितीयेयद्यपिदृष्टांते
तत्... ति तथापिदार्ष्टांतिकेतन्नास्तीत्याह ॥ कर्तृत्वेत्यादि ॥ चिन्मात्रमिति ॥ तथाचप्रागपिमुक्तिःस्यात् ॥ नसाध्य

...ध्यानिवृत्तिर्वृत्तिरूपैवनच...

त्वेनैवतदुपलक्षितस्यसाध्यत्वमितिवाच्यं । परमपुरुषार्थेमो... वृत्तिप्रतिप्रतियोगित्वेनमोक्षऔपचारिकपुरुषार्थत्वापातात् ॥

भिर्ज्ञानाधिष्ठानमात्ररूपत्वेत्येवंरूपाप्रक्रिया ॥ बिंबेति ... आत् । वृत्तिर्हिस्ववि... ॥ नचसोपाधिकभ्रमेउपाधिनिवृत्तिस

रेतिवाच्यं । नियामकाभावात् ॥ नियामकेति ...भासिद्धेः । प्राग... ॥ एतत्प्रक्रियांविनाऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः ।

मिथ्यात्वश्रुतिपर्यालोचनयानिवृत्तेरपिनि... ...त्त्यापत्तिरतस्तदेवनियामकमित्यतआह ॥ वि

ज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानरूपत्वंनसाक्षा...स्यक... ...ज्ञानाद्विश्वनिवृत्तेरेवतदर्थत्वात् । किंतू

निषेधस्यविहितेतरनिषेधपरत्वाल्ल... ...वः ॥ कर्मनाशोपलक्षितस्येति ॥ उपल

त्रस्यसत्त्वात् ॥ पूर्वस्मादिति ... ॥ ज्ञानात् ॥ आनंदाभिव्यक्तीति ॥ वृत्तावानं

वापातः ॥ धांचसाध्येति ॥ ... चानंदप्रकाशतिरोधायकाज्ञाननिवर्तकत्वेनवृत्तिःपुरु

त्वादौदोषस्योक्तत्वात् ॥ अ... ...वैचित्र्यस्याध्यस्तत्वेनेति ॥ अध्यासस्याज्ञानोपपाद

त्तिः ॥ अभावत्वेनेति ॥ ... रूपस्याध्यस्तस्याज्ञानोपादानत्वमित्यंगीकारे ॥ निवृ

नुज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपि... ...न्नोपाधावित्यादिरूपंवाध्यत्वंनिवृत्तौभविष्यतीत्यतआह

वर्त्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ ... भावद्वैतस्येति ॥ भावापेक्षयाऽभावस्यात्यंतगुरुत्वात् ॥

...प्रक्रियेत्यादिग्रंथ... ...समेवपठ्यते । अत्रैवतुयुक्तःपाठः ॥ ६ ॥ ६ ॥ अविद्यानि

 श्रीमद्धनुमद्धीम ... कृष्णवेदव्यास ... स्योत्पत्तिरि
दिजुष्टंविधि ॥ कार्यकारणयोःस ... येऽज्ञानसह
 तदिति ॥ शकमत्तोनाज्ञान ... शकित्वेल
वपितत्स
रेककालत्व शेषितं ... मव
परिहरति
इष्टापत्ति
आह ॥ उ
प्रत्यपीपद
रासत्यावे
णादिजल
वृआह ॥

॥ श्रीमन्न्यायामृततरंगिणीसंपूर्णा ॥

पपत्त्याचितएवाइ ...
ापत्तिरूपेण ॥ शुद्धेःफलेप्रवृत्तस्ययागादेःशक्तिमात्रकं । उत्पत्तौचापिप्रश्वादेरपू इतत्वेनशुद्धत्वाभावइतिचेन्मैवं । तथा
स्यात् । वृत्त्युपधानमभावस्येवेहकस्यापिसुदाक्षेपकस्याभावात् । देहादेरन ग्यिकत्वेनैवजीवित्रिरूपंद्धितीयंकारणमस्तीत्यतआह

॥ श्रीमन्न्यायामृतंसंपूर्णं ॥